ESAT URAS

TARİHTE ERMENİLER VE ERMENİ MESELESİ

Belge Yayınları 1976

TARİHTE ERMENİLER VE ERMENİ MESELESİ

ESAT URAS

«BELGE YAYINLARI»
İstanbul, 1976

CUMHURİYETİMİZİN ELLİNCİ YILINA ARMAĞAN No. 7
BELGE YAYINLARI

ANKARA CAD. ANKARA HAN, No. 301, İstanbul
Telefon : 27 29 43

Bu eserin tüm hakları «Belge Yayınlarına» aittir.
Müsaade alınmadan kısmen veya tamamen iktibas edilemez.
1.7.1974

ESERİ YAYINA HAZIRLAYAN GURUP

BELGELERLE TÜRK TARİHİ DERGİSİ
TARİH ARAŞTIRMA GURUBU

BELGELERLE TÜRK TARİHİ DERGİSİ
YAYIN VE ÇEVİRİ GURUBU

GENEL YÖNETMEN

ERTUĞRUL ZEKÂİ ÖKTE

«LOZAN BARIŞ ANDLAŞMASINDAN GÜNÜMÜZE KADAR ERMENİ HAREKETLERİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI»

Yazarı : Dr. CENGİZ KÜRŞAD

TARİHİ BELGELER KONTROL VE ARAŞTIRMA

TÜLÂY DURAN

KAPAK DÜZENİ ..... Said Maden
DİZGİ - BASKI ..... Gün Matbaası - Cağaloğlu
KAPAK BASKI ..... Reyo Matbaası - Cağaloğlu

İÇİNDEKİLER

1 — Sunuş XIII

2 — Önsöz (yazarın önsözü XVII

3 — Lozan Barış Antlaşmasından Günümüze kadar Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları XXI

A. — Bölgelere Göre Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları

I — Orta Doğu ve Afrika Ülkelerinde XXIX

1 — Lübnan'da Ermeni Hareketleri ve Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları
2 — İran'da Ermeni Hareketleri
3 — Mısır'da Ermeni Hareketleri
4 — Suriye'de Durum
5 — Irak'ta Durum
6 — Kıbrıs'ta Durum
7 — İsrail'de Durum

II — Sovyetler Birliğinde Ermeni Hareketleri ve bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları XXXVI

III — Batı Avrupa Ülkelerinde Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları XLIV

1 — Fransa'da Ermeni Hareketleri
2 — Portekiz'de Durum
3 — Batı Almanya'da Durum
4 — İsviçre'de Durum
5 — Yunanistan'da Durum

IV — Kuzey Amerika ve Güney Amerika Ülkelerinde Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları LVIII

1 — Amerika Birleşik Devletlerinde Durum
2 — Güney Amerika Ülkelerinde Durum
1 — Arjantin'de Durum
2 — Brezilya'da Durum
3 — Uruguay'da Durum
4 — Şili ve Venezuella'da Durum

V — Avusturalya ve Uzak Doğu Ülkelerinde Durum LXX

B — Faaliyet Alanlarına Göre Ermeni Hareketi ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları LXXI

1 — Üniversite ve Bilim Kurumlarında
2 — Haberleşme ve Kamu Oyunu Oluşturacak Araçlarda
3 — Uluslararası Kuruluşlarda

C — Faaliyet Kollarına Göre Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları LXXV

D — Türkiye'ye Düşman ve Türkiye'nin Parçalanmasını Amaçlıyan Diğer Dış Hareketlerle Ermeni Hareketlerinin ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabalarının Arasındaki İşbirliği ve İlişkiler LXXVI

1 — Kürtçülük Cereyanı ve Hareketleriyle Ermeni Hareketleri ve Çabaları Arasındaki İlişkiler
2 — Siyonizm İle Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları Arasındaki İlişkiler
3 — Komünizm İle Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları Arasındaki İlişkiler
4 — Diğer Cereyanlarla İlişkiler

E — Sonuçlar ve Ortak Noktalar LXXXI

1 — 1923 - 1939 Dönemi
2 — 1939 - 1945 Dönemi
3 — 1945 - 1964 Dönemi
4 — 1964 - 1974 Dönemi

BİRİNCİ BÖLÜM

I — Ermeni Tarihinin Kaynakları - Ermeni Tarihçileri 3

1. — Ermeni Tarihi ve Dili Hakkında Eserleri Olan Yabancılar 9

2. — Movses Horenatsi (Horenli Movses) Hayatı ve Eserleri 10

II — Ermenistan Coğrafyası 16

III — Ermeni Tarihinin Kısa Bir Özeti (Ermeni Tarihçilerine Göre) 22

1. — Arap-İran-Bizans İdareleri Altında Ermenistan 71

IV — Ermeni Tarihi Üzerine İncelemeler 89

V — Ermenilerin Kökleri Hakkındaki Çeşitli Görüşler 99

VI — Ermenilerin Etnolojik ve Antropolojik Bakımdan 107

VII — Dil - Edebiyat 109

VIII — Ermeni Mitolojisi 116

IX — Hıristiyanlıkta Ermeni Kilisesi 120

1. — Hıristiyanlıkta Ermeni Kilisesinin Yeri, Latin ve Ortodoks Kiliselerinden Ayrılışı 122

X — Bizans Kilisesi İle Birleşme Teşebbüsleri 128

XI — Latin Kilisesi İle Birleşme Teşebbüsü 130

XII — Ermenilerin Nüfusu 131

İKİNCİ BÖLÜM

(Islahat, Ermeni Sorunu)

I — 1877 - 78 Osmanlı - Rus Savaşına Kadar Ermenilerin Türkiye'deki Durumu 149

II — Ermeni Milleti Nizamnamesi 156

III — Rusya Ermenileri Katogikosluğuna Ait Kanun (Pologenia) 173

IV — İlk Çalışmalar 175

V — 1877 - 78 Osmanlı - Rus Savaşına Kadar Islahat Sorununun Özeti 188

VI — 1877 - 78 Osmanlı - Rus Savaşından Sonraki Teşebbüsler - Berlin Konferansı 200

VII — Berlin Konferansı 218

1. — Türkiye Ermenistanı İçin Berlin Kongresine Ermeni Temsilciler Heyeti Tarafından Verilen Teşkilât Projesi 227
2. — Projeye Bağlı İstatistik, Osmanlı Ermenistanı 230
3. — Ermeni Sorunu Hakkında Muhtıra 235

VIII — Berlin Konferansından Sonra 252

IX — İslahat Sorunu Hakkında Siyasî Teşebbüsler ve Haberleşmeler (1) 274

1. — Erzurum İlinin Islahat Projesi (2) 274
2. — Ermeniler Tarafından Yerleşilmiş Bölgelerde Islahat (1) 294
3. — Islahat Sorunu Hakkında Rusya, İngiltere, Fransa Elçileri Tarafından Verilen Proje ve Memorandum 297
4. — Islahat Projesi 307
5. — Fransa, Rusya, İngiltere Büyükelçileri Tarafından Verilen Islahat Projesine Babı Âli'nin Cevabi Notası 328
6. — 17/Haziran/1895 de Rusya, İngiltere, Fransa Elçilerine Verilen Sözlü Nota 329
7. — Islahat Projesi ve Memorandum Hakkında Bakanlar Kurulu Tutanağı 330
8. — Bu Tutanak Üzerine Çıkarılan Padişah Emri 334
9. — Islahat Kararnamesi Dolayısıyle Hükümetin Resmî Bildirisi 343
10. — Anadolu'da Bulunan Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamuretülâziz, Sivas İllerinde Uygulanacak Islahata Ait Önerge Sureti 345
11. — Ermeni Taşnaksutyun Merkez Komitesi Tarafından Yayınlanan Beyanname 366

X — Bu Sıralarda Rusyadaki Ermenilerin Durumları 370

XI — 1908 den Sonra Islahat Sorunu 377

1. — Ermeni Temsilci Heyetinin Notaları (1) 404
2. — Ermeni Islahatı ve Türkiye'nin Asya Topraklarının Bütünlüğü (2) 406
3. — Ermeni Islahatı, Müslüman Halk, Ermeni İllerinde Göçmenler (3) 408
4. — Ermeni Islahatı ve Avrupa Kontrolu (4) 410
5. — Ermeni Islahatı, Babı Âli'nin Projesi 413

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(Cemiyetler - Komiteler - İsyanlar)

I — Cemiyetler 421

II — Komitelerin Kurulması 426

1. — Hınçak Komitesi 431
2. — Taşnaksutyun Komitesi 442
3. — «Hınçak İhtilâl Partisi» 455

III — İsyanlar

1. — Erzurum Olayı 458
2. — Kumkapı Gösterisi 461
3. — Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları 464
4. — Birinci Sasun İsyanı 471
5. — Babı Âli Gösterisi 478
6. — 1895 Zeytun İsyanı 491
7. — Van İsyanı (1 Haziran 1896) 499
8. — Osmanlı Bankasına Yapılan Saldırı (14 Ağustos 1896) 507
9. — İkinci Sasun İsyanı (1904) 520
10. — Yıldız Bombası (21 Temmuz 1905) 525

IV — Kafkasya'da Türk - Ermeni Çarpışmaları 533

V — Komitelerle Müzakere Teşebbüsü 538

VI — Ermeni Komitelerinin Başka Guruplarla Anlaşma Teşebbüsleri 541

A.-) Kürtlerle Anlaşma Teşebbüsü
B.-) Taşnaksutyun - Makedonya Komiteleri Anlaşması 542
C.-) Genç Türkler - Ermeni Komiteleri 544
Ç.-) 1917 Kongresi 547
1908 Meşrutiyetinin İlânından Sonra
11. — Adana Olayı (27 Mart 1909) 551

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

(1908 den Birinci Dünya Savaşının Sonuna Kadar)

I — Komiteler 573
II — Genel Savaş 581
III — İsyanlar ve Sürgünler 596
IV — Ermeni Göçleri, Sürgünleri 626
V — Ermenilere Karşı Rus Siyasetinin Değişmesi 629
VI — Rus İhtilâlinden Sonra Ermenilik 644

BEŞİNCİ BÖLÜM

(I. Dünya Savaşından Sonra - Barış - Sevr - Ve Lozan Andlaşmaları - Son Zamanlar)

I — Barış - Wilson Prensipleri - Sevr 657
II — Ermeni Kaynaklarına Göre Lozan'a Kadar Ermeni Sorununun Geçirdiği Aşamalar ve Yapılan Siyasî Teşebbüsler 662
III — Millî Hükümetin Kuruluşundan Lozan'a Kadar Ermeni İşi 693
IV — Lozan Konferansı 713
V — Lozan'dan Sonra Ermenilerin Durumu 747
VI — Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Yapılmış Olan Teşebbüsler, Hareketler 750
1. — İsrael Ori'nin Teşebbüsü 751
2. — Katogikos Hovsep Argutyan'ın Teşebbüsü 757
3. — Katogikos Nerses Aşdaragesi'nin Teşebbüsü 763
VII — Ermeniler Hakkında Rusların Görüşü 767

SUNUŞ

«Belge Yayınları», Esat URAS'ın, «Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi» adlı büyük eserini yayınlıyor. Kitabın ilk baskısı 1950 yılında yapılmışdı. Kısa sürede mevcudu tükendi. Çeşitli çevrelerde aranılır hale geldi.

Eser, yazarının yararlandığı kaynakların (1) özellikleri, araştırma yöntemindeki tutarlılık ve tarafsızlığı bakımlarından, değindiği konularda dünyada tek olma niteliğini korumaktadır. Yirmi-dört yıl, bir eser için, üzerinde olumlu veya olumsuz yargıların sonuçları açısından küçümsenemeyecek ölçüdür. URAS'ın kitabına günümüzde duyulan ihtiyaç eser üzerindeki olumlu yargıların sonucudur.

Bu süre içersinde, yurt dışında Ermeni tarihini, kültürünü ve tarihin kalıntıları arasında kalmış olan «Ermeni Sorununu» konu alan yoğun çalışmalar, araştırmalar ve yayınlar yapıldı. Dünya kitaplıklarında Ermeni ve Ermenilikle ilgili eserlerin sayısı yirmi altı bini buldu. Dikkati çeken, bu eserlerin büyük çoğunluğunun ve son yıllarda yapılan yayınların çok az istisna ile tamamının «Türkiye ve Türk düşmanlığı» fikri üzerinde kurulmuş olmasıdır. (2) Sözde bilimsellik iddiası ile yazılan tez, makale ve tebliğlerin de gerçeklerden uzak, tarafsızlık ilkesinden sapmış ve belirtilen ana fikir içersinde (3) kaleme alındığı bir devir yaşanmaktadır. Dünya kamu oyunu oluşturan haberleşme araçları, bilimsel çalışmalara yönelmiş genç araştırmacılar, değişik amaçlarla «Tarihte Ermeniliğe» ve «Ermeni sorununa» ilgi duyanlar, ancak bu eserlerden yararlanmaktadırlar.

---

(1) Esat Uras, Eserini, başlıca Ermeni kaynaklarını inceleyerek yazmışdır Başvurduğu bütün kaynakları Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'ne armağan etmişdir. Kitabın sonunda kaynaklar listesi mevcuddur.

(2) A.B.D. leri Kongre Kitaplığı Katalokları.

(3) A.B.D. lerinde, Yunanistan'da, yayınlanan Araştırma Enstitüsü dergileri ile bazı Üniversite yayınları. Bir örnek, Londra'da yayınlanan Dr. A. O. Serkissian'ın «Genocide in Turkey» adlı makalesi History of the First World War (Birinci Dünya Savaşının Tarihi) adlı eserinde yer almışdır.

Onlara, gerçekleri gösterebilen ve bazı ülkelerde örgütlenmiş Ermeni azınlık guruplarının psikolojik etkilemesi dışında kalabilen eserleri ve diğer yayınları kim verecek? Görevleri kamu oylarını oluşturmak olanlara, araştırıcılara doğru ve tutarlı tartışma olanaklarını kim hazırlıyacak?

«Belge Yayınları», yirmidört yıllık sessizliği bozarak, URAS'ın aranılır dürüstlüğüne başvurmak yolu ile bu görevi yükleniyor. Eserin çok yakın bir gelecekde İngilizce yayınlanması bu görevin ikinci aşaması olacakdır.

Yurt içinde, «Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi» adlı eserin bıraktığı boşluğu dolduracak çalışmalara yer verilmedi. Kitap, genel olarak 1923 Lozan Barış Andlaşması devresinde son bulmaktaydı. O günden, günümüze geçen olaylar, Türkiye'miz dışında, Türkiye'ye, Türk Milletine, Türk tarihine karşı girişilmiş hareketler ve belli çevrelerce yeni bir Ermeni sorunu çıkarma çabaları kısa basın haberleri olmaktan öteye geçemedi.

Bilim açısından; URAS, tüm Ermeni kaynaklarının yayınlanmış bölümünü tarayarak eserini hazırlamışdı. Çok önemli ve gizli belgeler bu Ermeni kaynakları içersinde bulunuyordu. Ancak, URAS arşiv çalışmaları için yeterli zamanı bulamamışdı. Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman, Sovyet Rusya, Portekiz ve Ermeni (Erivan), A.B.D. leri arşivlerinin belgeleri O'nun zamanında yeterince bilinmiyor, bilinse de yararlanmak olanakları güçlükle ve kısmen sağlanabiliyordu. Geçen süre içersinde bu belgeleri muhafaza eden arşivler belgelerin toplanmasına, tasnif edilmesine ve araştırmacıların hizmetlerine verilmesine büyük çaba harcadılar. Buna rağmen, Türkiye'de bu kaynaklara gidilmedi. Hissî yanları ağır basan birkaç yayınla yetinildi. Ülküsel umursamazlık, bilimsel çekimserlikle aynı ölçüde yürüdü.

«Belge Yayınları» yüklendiği görevin büyük sorumluluğunu taşıyarak seçtiği «Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi» adlı eseri yayınlarken iki önemli hareket noktasını açıkladığımız gerekçelerde buldu. Çağdaş kuşakların eserden daha çok yararlanabilme olanaklarının sağlanması gerekiyordu. Ayrıca, kısa ve ana hatları ile yetinilse dahi Cumhuriyetten - Günümüze, geçen süre içersinde, Ermeni hareketlerine ve bir Ermeni sorunu çıkarma çabalarına değinmek zorunluluğu vardı. Bunun için, eserin ana özelliklerine dokunulmadan bazı Arapça, Farsça sözcükler ve tamlamalar yerine, gelişen dilimizin bugünkü konuşma sözcükleri ve tamlamaları kullanıldı. Eser, her çağdaki okuyucu için kolayca anlaşılabilir hale ge-

tirildi. İkinci imkân, günümüze kadar Ermeni hareketlerini bazı temel kaynak ve belgeler kullanılmak suretiyle bulunabildi. Özellikle, bugün «Ermeni Taşnak» guruplarının veya «Ermeni Hınçak guruplarının» düşünce, istek ve bekleyişleriyle amaçları ve hedefleri, çalışma yöntemleri bakımından okuyucu yeterince bilgi sahibi olabilecekdir. Lozan'dan - Günümüze kadar Ermeni hareketleri ve Ermeni sorunu konusunda bu bir başlangıç kabul edilmelidir. Daha belgesel ve çeşitli yanları ile konuyu açıklayacak önemli eserler yayınlanacakdır. Veya yayınlanması gecikdirilmemelidir.

Amaçları ne olursa olsun, toplumların geçmiş olayların intikamını, kaybolduklarını sandıkları değerlerin hıncını almak için «kan gütme», «kan arama» ve sorunları «kan» dâvası yapma zayıflıklarına çağımız dünyasında yer yokdur. Özellikle bu olaylar, gerçeklerin tamamen alt - üst edilmesi ve bir takım çıkar çevrelerinin başlattığı propagandalar sonucu uydurma, yapma niteliğinde olurlarsa ve yapma üzerine intikam hisleri alevlendirilmek istenirse buna insanlık ancak geçersiz bir acıma hissiyle bakacakdır. Bazı ülkelerde, örgütlenmiş ve o ülkenin çıkarları yönünde izleyecekleri politikaları ve eylemleri düzenlemiş Ermeni azınlık guruplarının, Ermeni çoğunluğu üzerindeki psikolojik etkilemelerinde kullanmaya çalıştıkları bu «intikam alma tahrikleri» ve giderek dünya kamu oyunu Türkiye ye, Türklere karşı kazanma girişimleri her şeyden önce bu büyük çoğunluğa zarar verecekdir. Tarihî kalıntılar içersinde, acı tecrübeleri bu büyük çoğunlukça bilinen, denenmiş modelleri kullanarak «Ermeni sorununu» devletlerarası düzeye çıkarma çabaları da her zaman olduğu gibi arkasına veya yanına sığınılan devletin çıkarına hizmet edecekdir. Türkiye'nin yukarıda değindiğimiz psikolojik etkileme açısından sessizliği kimseye cesaret vermemelidir. Türkiye' tarihinin her anında insanlığa, uygarlığa yaptığı hizmetlerle ve tüm insan haklarına olan saygısı ile hissettiği rahatlığın etkisi içersinde, belirsiz davranışlardan çekinmiş olabilir, bu da kimseye dâvasının haklılığını kanıtlama fırsatı vermez. Türkiye ve Türkler istemeden karşılaştıkları veya karşılaşacakları olaylara dünyanın bütün güçleri bir araya da gelse gerekli dersleri verebilecek kuvvette ve birlik içersindedir.

«Cumhuriyetimizin Ellinci Yılına Armağan Serisi» nde yayınladığımız bu eserin başka bir gerekçesi de, Türkiye dışında olanlara sessiz kalamayacağımızın anlaşılmış olmasıdır. Önce, yüzyıllarca beraber yaşadığımız ve bugün Türk vatandaşlığının sorumlulukları, görevleri ve hakları içinde yaşayan Ermeni yurttaşlarımızın Türki-

ye dışındaki hareketlerde ve Türkiye'ye karşı girişilmiş davranışlardan duydukları büyük üzüntüyü paylaşmak için gereklidir. Onlar bu vatanın çocukları olarak, bu vatan için çalışan ve bu vatan için şehit olanlardır. Ayrıca, dünya kamu oyunu oluşturan haberleşme araçlarını, genç kuşakları, konularla ilgili örgütleri veya kişileri tamamen uydurma, gerçeklerden uzak, tutarsız ve belli amaçlar için düzenlenmiş eserlerle, tezlerle, yayınlarla başbaşa bırakamayız. Gerçekleri onlara, eleştirdiklerimizi gözden kaybetmeden, vermeye mecburuz. Onlar tartışsınlar, araştırma olanaklarına kavuşsunlar, kararı vicdanları ve sağlıklı düşünceleri verecekdir. Bugün, bazı ülkelerdeki Ermeni azınlık örgütlerinin de gerçek belgelere, araştırmalara ihtiyaçları vardır. Onlar belki de gerçeği görmek istemeyebileceklerdir. Fakat bir gün gerçeklerle başbaşa kalacaklardır. O günü daha fazla uzatmanın özellikle bizler için yararı yokdur. Onları uyarma görevimizi de yapmalıyız.

Eserin yayına hazırlanmasında, «Belgelerle Türk Tarihi Dergisi» tarih araştırma gurubunun önemli katkıları olmuşdur. Dr. Cengiz KÜRŞAD, dergi arşivlerinde bulunan ve daha ziyade elli yıllık süre içinde yayınlanmış Ermeni yayın ve belgelerini, yabancı kaynakları inceleyerek «Lozan Barış Andlaşmasından - Günümüze Kadar Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabalarını» okuyucularımız için kısa hatları ve kavşak noktaları ile hazırladı. Kendisine şükran borçluyuz. «Belgelerle Türk Tarihi Dergisi» nin Yazı İşleri Müdürü ve Genel Yayın Sorumlusu Sayın Tülây DURAN, kitabın tüm dil ve düzenleme işlerini üzerine aldı. Hazırladığı dizin ile kitap bir araştırmaya hazır hale getirildi. Özellikle, Sovyet ve Ermeni kaynaklarının güç dil sorunlarını çözmede büyük katkıları oldu. Kendilerine teşekkür etmek vicdan görevimizdir. Gün Matbaası'nın Sayın Sahibi ve Yöneticisi ile bütün kadrosu ve Uzman kişiliğiyle yazı, tashih işlerini kolaylıkla başaran Ferit Usta'mıza minnet borçlarımız vardır. Sağolsunlar.

Belge Yayınları bu ve diğer konularda ortaya çıkaracağı gerçeklerin ve kadro çalışmalarının tüm insanlığın hizmetinde yararlı olması ümit ve bekleyişi içersindedir.

1.Temmuz.1974

Ertuğrul Zekâi ÖKTE

ÖNSÖZ

Tarihte siyasi ve kültürel bakımlardan rol oynayan kıt'a parçaları arasında Anadolu, hiç şüphesiz önde gelir. Tarihin, ilk devirlerinden başlıyarak uygarlığın beşiği olan bu kıtada, çeşitli isimler altında devletler kurulmuş ve uygarlıklar gelişmişlerdir. Daima, her alanda büyük insanlar, fâtihler yetiştiren bu toprağa, Anadolu'ya, bağlanmak her milletin arzu ettiği bir şey olmuştur. Bu kitaba konu teşkil eden Ermenilerde Anadolunun büyük bir parçası üzerinde yerli halk olarak târihi, siyasi, kültürel bakımlardan hak iddia etmişler ve Ermenistan dedikleri yerlerin eski zamanlardan beri kendilerine ait olduğunu orada krallıklar kurduklarını, uzun yıllar hükümran bulunduklarını her fırsatta kanıtlamağa çalışmışlardır. Böylece, Anadolu tarihi bakımından önemli bir sorun ortaya çıkmıştır.

Kitabın özelliklerini açıklamadan önce, Ermenistan olarak sınırlandırılmak istenen ve bütün Ermeni dâvalarında kendilerine aidiyetinden söz edilen alanların, büyük muhaceretlere, çarpışmalara sahne olduğunu, güneyden, doğudan, gelen fatihlerin yolları üstünde bulunduğunu, buralarda yaşayanlarında istilâlara göre bağlandıkları gücü değiştirdiğini görüyoruz. Bu yüzden, Ermenistan'ın «COĞRAFYADAN SÜRE GELEN BASİT BİR HATIRA, SİYASİ HUDUTLARDAN YOKSUN BİR BÖLGEDEN BAŞKA BİR ŞEY OLAMAYACAĞINI» ve bunun için de Anadoluda bütünlüğü, milli görünüşü, belirli hudutları olan ve diğer milletler tarafından tanınan bu hudutlar içersinde, teşkilâtlı ve devamlı bir Ermeni varlığının olamayacağını, her şeyden evvel ortaya koymağı gerekli ve yararlı buldum.

«Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi» adını taşıyan bu kitap beş bölüme ayrılmıştır.

I nci bölümde, Ermeni yazarlarına göre Coğrafi bilgiler, Tarih, Dil, Edebiyat ve Mitoloji, Hıristiyanlıkta Ermeni kilisesinin yeri, Ortodoks ve Katoliklerle ilişkileri, ve Ermenilerin nüfusu üzerinde durulmuştur.

II nci bölümde, Orta Çağdan başlıyarak son zamanlara kadar Ermenilerin hakimiyetleri altında bulundukları devletle olan ilişkileri gösterilmiştir. Islahat sorunu ve bunun geçirdiği değişikliklere değinilmiştir. Berlin Konferansından önceki ve Berlin Konferansından sonraki devre ait durumlar incelenmiş, resmi kayıtlara göre siyasi görüşmeler ve haberleşmeler gösterilmiştir.

III ncü Bölümün konusu, Ermenilerin hareket devresidir. Bu zamanlarda Komiteler kurulmuş ve isyanlar başlamıştır. Bu bölümde de Ermeni komiteleri ve bunların siyasi proğramları, isyanlar açıklığa kavuşturulmuştur.

IV ncü bölümde, 1908 Meşrutiyetinden genel savaşın sonuna kadar olan olaylar gösterilmiştir.

V nci bölüm, Mütareke ve Türkiye Cumhuriyeti karşısında Ermenilik, Lozan ve bundan sonraki davranışlar üzerinde durulmuştur.

Bu bölümlerde Ermenilerin İran, Rusya ve Türkiye'deki, durumları üzerinde kıyaslamalı olarak bilgiler verilmiştir.

———ooOooo———

Bu kitapta, «Ermeniler»e yöneltilmiş görüşler, Osmanlı hakimiyeti altına geçtikten sonra, yüzyıllarca Türklerle beraber çalışkan, iyi bir vatandaş olarak yaşamış olan Ermenilere ait değildir. Bunlar, gelecekleri Türklere bağlamış, aynı duygu ile ömrünü geçirmiş, bu memlekette ilim, irfan, san'at alanlarında hizmetler etmiş iyi karakterli insanlardır. Kitapta sözü edilenler ise, memleket zararına olarak özgürlük için uğraşan, her fırsattan yararlanarak yabancıların memleket işlerine karışmalarına çalışan, bir ermeni sorunu çıkaranlardır. Ermeni milletini felâketten felâkete sürükleyen, halkı, eserleri, şiirleri, romanları hayali destanları ile kışkırtan yazarlar, şairler, ve halk üzerindeki otoritelerinden yararlanan Katagikos, Patrik, Papaz gibi din reisleri ve komiteciliği bir geçim ve yaşama aracı kabul eden kimselerdir. Bunu burada açıklamayı bir vatandaşlık borcu bilirim.

Bu kitabın yazılmasında, her şeyden önce Ermeni kaynaklarından istifade olunmuştur. Özellikle Ermeni yazarların verdikleri bilgiler tarafımdan tetkik ve çevrilerek ön plana alınmıştır. Bundan başka batı dillerinde (İngilizce, Fransızca) eserlere de başvurulmuş, siyasi görüşmeler de yine tarafımdan çevrilmiştir.

İncelenen siyasi, tarihi konularda tamamiyle tarafsız kalmayı belgeleri aynen göstermeyi, ve eseri izleyenlerin yargılarını kendilerinin vermesini uygun buldum.

Bibliyoğrafya kısmında gösterilen, Ermeni yazısı ve dilinde yazılmış olan, kendi özel kitaplığımda bulunan eserleri, yine bu konulara ilişkin çeşitli yabancı dillerdeki kitapları Türkiye Büyük Millet Meclisi kütüphanesine armağan ettim. Bu kitapları isteyenler adı geçen kütüphaneden inceleyebilirler.

Ankara : 10. Nisan. 1953 **ESAT URAS**

ye dışındaki hareketlerde ve Türkiye'ye karşı girişilmiş davranışlardan duydukları büyük üzüntüyü paylaşmak için gereklidir. Onlar bu vatanın çocukları olarak, bu vatan için çalışan ve bu vatan için şehit olanlardır. Ayrıca, dünya kamu oyunu oluşturan haberleşme araçlarını, genç kuşakları, konularla ilgili örgütleri veya kişileri tamamen uydurma, gerçeklerden uzak, tutarsız ve belli amaçlar için düzenlenmiş eserlerle, tezlerle, yayınlarla başbaşa bırakamayız. Gerçekleri onlara, eleştirdiklerimizi gözden kaybetmeden, vermeye mecburuz. Onlar tartışsınlar, araştırma olanaklarına kavuşsunlar, kararı vicdanları ve sağlıklı düşünceleri verecekdir. Bugün, bazı ülkelerdeki Ermeni azınlık örgütlerinin de gerçek belgelere, araştırmalara ihtiyaçları vardır. Onlar belki de gerçeği görmek istemeyebileceklerdir. Fakat bir gün gerçeklerle başbaşa kalacaklardır. O günü daha fazla uzatmanın özellikle bizler için yararı yokdur. Onları uyarma görevimizi de yapmalıyız.

Eserin yayına hazırlanmasında, «Belgelerle Türk Tarihi Dergisi» tarih araştırma gurubunun önemli katkıları olmuşdur. Dr. Cengiz KÜRŞAD, dergi arşivlerinde bulunan ve daha ziyade elli yıllık süre içinde yayınlanmış Ermeni yayın ve belgelerini, yabancı kaynakları inceleyerek «Lozan Barış Andlaşmasından - Günümüze Kadar Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabalarını» okuyucularımız için kısa hatları ve kavşak noktaları ile hazırladı. Kendisine şükran borçluyuz. «Belgelerle Türk Tarihi Dergisi» nin Yazı İşleri Müdürü ve Genel Yayın Sorumlusu Sayın Tülây DURAN, kitabın tüm dil ve düzenleme işlerini üzerine aldı. Hazırladığı dizin ile kitap bir araştırmaya hazır hale getirildi. Özellikle, Sovyet ve Ermeni kaynaklarının güç dil sorunlarını çözmede büyük katkıları oldu. Kendilerine teşekkür etmek vicdan görevimizdir. Gün Matbaası'nın Sayın Sahibi ve Yöneticisi ile bütün kadrosu ve Uzman kişiliğiyle yazı, tashih işlerini kolaylıkla başaran Ferit Usta'mıza minnet borçlarımız vardır. Sağolsunlar.

Belge Yayınları bu ve diğer konularda ortaya çıkaracağı gerçeklerin ve kadro çalışmalarının tüm insanlığın hizmetinde yararlı olması ümit ve bekleyişi içersindedir.

1.Temmuz.1974

Ertuğrul Zekâi ÖKTE

ÖNSÖZ

Tarihte siyasi ve kültürel bakımlardan rol oynayan kıt'a parçaları arasında Anadolu, hiç şüphesiz önde gelir. Tarihin, ilk devirlerinden başlıyarak uygarlığın beşiği olan bu kıtada, çeşitli isimler altında devletler kurulmuş ve uygarlıklar gelişmişlerdir. Daima, her alanda büyük insanlar, fâtihler yetiştiren bu toprağa, Anadolu'ya, bağlanmak her milletin arzu ettiği bir şey olmuştur. Bu kitaba konu teşkil eden Ermenilerde Anadolunun büyük bir parçası üzerinde yerli halk olarak târihi, siyasi, kültürel bakımlardan hak iddia etmişler ve Ermenistan dedikleri yerlerin eski zamanlardan beri kendilerine ait olduğunu orada krallıklar kurduklarını, uzun yıllar hükümran bulunduklarını her fırsatta kanıtlamağa çalışmışlardır. Böylece, Anadolu tarihi bakımından önemli bir sorun ortaya çıkmıştır.

Kitabın özelliklerini açıklamadan önce, Ermenistan olarak sınırlandırılmak istenen ve bütün Ermeni dâvalarında kendilerine aidiyetinden söz edilen alanların, büyük muhaceretlere, çarpışmalara sahne olduğunu, güneyden, doğudan, gelen fatihlerin yolları üstünde bulunduğunu, buralarda yaşayanlarında istilâlara göre bağlandıkları gücü değiştirdiğini görüyoruz. Bu yüzden, Ermenistan'ın «COĞRAFYADAN SÜRE GELEN BASİT BİR HATIRA, SİYASİ HUDUTLARDAN YOKSUN BİR BÖLGEDEN BAŞKA BİR ŞEY OLAMAYACAĞINI» ve bunun için de Anadoluda bütünlüğü, milli görünüşü, belirli hudutları olan ve diğer milletler tarafından tanınan bu hudutlar içersinde, teşkilâtlı ve devamlı bir Ermeni varlığının olamayacağını, her şeyden evvel ortaya koymağı gerekli ve yararlı buldum.

«Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi» adını taşıyan bu kitap beş bölüme ayrılmıştır.

I nci bölümde, Ermeni yazarlarına göre Coğrafi bilgiler, Tarih, Dil, Edebiyat ve Mitoloji, Hıristiyanlıkta Ermeni kilisesinin yeri, Ortodoks ve Katoliklerle ilişkileri, ve Ermenilerin nüfusu üzerinde durulmuştur.

II nci bölümde, Orta Çağdan başlıyarak son zamanlara kadar Ermenilerin hakimiyetleri altında bulundukları devletle olan ilişkileri gösterilmiştir. Islahat sorunu ve bunun geçirdiği değişikliklere değinilmiştir. Berlin Konferansından önceki ve Berlin Konferansından sonraki devre ait durumlar incelenmiş, resmi kayıtlara göre siyasi görüşmeler ve haberleşmeler gösterilmiştir.

III ncü Bölümün konusu, Ermenilerin hareket devresidir. Bu zamanlarda Komiteler kurulmuş ve isyanlar başlamıştır. Bu bölümde de Ermeni komiteleri ve bunların siyasi proğramları, isyanlar açıklığa kavuşturulmuştur.

IV ncü bölümde, 1908 Meşrutiyetinden genel savaşın sonuna kadar olan olaylar gösterilmiştir.

V nci bölüm, Mütareke ve Türkiye Cumhuriyeti karşısında Ermenilik, Lozan ve bundan sonraki davranışlar üzerinde durulmuştur.

Bu bölümlerde Ermenilerin İran, Rusya ve Türkiye'deki, durumları üzerinde kıyaslamalı olarak bilgiler verilmiştir.

———ooOooo———

Bu kitapta, «Ermeniler»e yöneltilmiş görüşler, Osmanlı hakimiyeti altına geçtikten sonra, yüzyıllarca Türklerle beraber çalışkan, iyi bir vatandaş olarak yaşamış olan Ermenilere ait değildir. Bunlar, geleceklerini Türklere bağlamış, aynı duygu ile ömrünü geçirmiş, bu memlekette ilim, irfan, san'at alanlarında hizmetler etmiş iyi karakterli insanlardır. Kitapta sözü edilenler ise, memleket zararına olarak özgürlük için uğraşan, her fırsattan yararlanarak yabancıların memleket işlerine karışmalarına çalışan, bir ermeni sorunu çıkaranlardır. Ermeni milletini felâketten felâkete sürükleyen, halkı, eserleri, şiirleri, romanları hayali destanları ile kışkırtan yazarlar, şairler, ve halk üzerindeki otoritelerinden yararlanan Katagikos, Patrik, Papaz gibi din reisleri ve komiteciliği bir geçim ve yaşama aracı kabul eden kimselerdir. Bunu burada açıklamayı bir vatandaşlık borcu bilirim.

Bu kitabın yazılmasında, her şeyden önce Ermeni kaynaklarından istifade olunmuştur. Özellikle Ermeni yazarların verdikleri bilgiler tarafımdan tetkik ve çevrilerek ön plana alınmıştır. Bundan başka batı dillerinde (İngilizce, Fransızca) eserlere de başvurulmuş, siyasi görüşmeler de yine tarafımdan çevrilmiştir.

İncelenen siyasi, tarihi konularda tamamiyle tarafsız kalmayı belgeleri aynen göstermeyi, ve eseri izleyenlerin yargılarını kendilerinin vermesini uygun buldum.

Bibliyoğrafya kısmında gösterilen, Ermeni yazısı ve dilinde yazılmış olan, kendi özel kitaplığımda bulunan eserleri, yine bu konulara ilişkin çeşitli yabancı dillerdeki kitapları Türkiye Büyük Millet Meclisi kütüphanesine armağan ettim. Bu kitapları isteyenler adı geçen kütüphaneden inceleyebilirler.

Ankara : 10. Nisan. 1953 **ESAT URAS**

LOZAN BARIŞ ANDLAŞMASINDAN GÜNÜMÜZE KADAR ERMENİ HAREKETLERİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI

«Kendileriyle çok uzun bir zaman bir arada yaşadığımız gayri müslim vatandaşlarımız (Ermeniler, Rumlar, Yahudiler v.d.) hakkında en iyi niyetlerle samimi duygular beslemekten ve onları da bizimle tam bir şekilde düşünmekten başka bir görüşümüz veya hissiyatımız yoktur..» 1919

Mustafa Kemal (Atatürk)

1918 yılında «Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti Parlâmentosu» tarafından Fransa'da kurulan ve günümüze kadar varlığını sürdürmek iddiasını taşıyan «Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu» Uluslararası kuruluşlara, Devletlerarası konferans ve görüşmelere amaçlarını, önerilerini çeşitli yollarla iletmeye çalışmaktadırlar. Genellikle Taşnakların etkili olduğu ve kontrolları altında bulundurdukları «Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu» 1966 yılında görüşlerini dünya kamu oyuna açıklamak ve bir çok siyasî kuruluşa muhtıralar vermek suretiyle bu kuruluşları etkilemek istemektedirler. Birleşmiş Milletlere verilen ve «Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu» adına HRANT SAMUELYAN'ın imzasını taşıyan muhtıra, Taşnak gurubunun temel fikirlerini taşımakta ve aşağıda özetlenen konuları kapsamaktadır.

«Orta Doğu'nun çatısı durumunda olan Ermenistan'ın içinde bulunduğu Musul - İskenderun - Trabzon - Bakû dörtgeni, Doğu - Batı arasında bir köprü ve civar vâdilere hâkim bir kaledir. Bu köprünün bölünmesiyle meydana getirilmek istenen denge geçicidir. Tarih göstermişdir ki, Ermenistan'ın siyasî bir birlik hüviyetini kaybettiği anlarda rekabetler ve savaşlar ortaya çıkmıştır.

Doğu ile Batı arasındaki bu tamponun bir kısmının Türkiye'ye verilmesi (eski politika olarak) her iki dünya savaşı ile isbat edilmiş bir yanlışlıktır. Şimdiki durumda ise bir barış unsuru bulunmadığı gibi ileride de olmayacakdır. Ancak, Ermeni meselesinin çözümlenmesi Orta Doğu'da istenen barışı tesis edebileceği gibi, dünya barışına da büyük ölçüde hizmet edecekdir.

Ermeni meselesine, uluslararası barışa yardımcı olacak âdil bir çözüm yolu bulabilmek için Ermenistan yaylâsı üzerinde Doğu - Batı arasında ortak bir anlayışın meydana gelmesi gereklidir.

Avusturya'yı II. Dünya Savaşından sonra tekrar ihya eden Doğu ve Batı devletleri, Ermenistan'ın, Orta Doğu'nun geleceğinde oynadığı büyük rolü anladıkları takdirde karşılıklı tavizlere razı olmak suretiyle birleşik ve bağımsız bir Ermenistan yaratabileceklerdir. Türkiye'ye, kendi menfaatlerinin böyle bir Ermenistan'ın yaratılmasını gerektirdiğini anlatmak zor olmayacak ve Ermenistan'ın kurulması Türkiye'yi devamlı bir güvensizlikten ve her zaman duymakta olduğu istilâ tehlikesinden kurtaracak, dolayısiyle bu memleketin ekonomisine büyük ölçüde yararlı olacakdır.

Ermenistan yaylâsını çevreleyen diğer Orta Doğu Devletlerinin bu yaylâda bağımsız ve birleşik bir Ermenistan kurulmasını istemeleri ve bunu kabul etmeleri hiç de zor olmayacakdır. Orta Doğu'nun bütün devletleri bu amacın sağlanması için gerekli zemini Birleşmiş Milletler camiası içinde yaratmaları zorunludur. Aynı zamanda küçük millet ve devletlerin Ermenistan dâvasını ve Ermenistan haklarını savunmaları doğrudan doğruya kendi yararları ve bağımsızlıkları için gereklidir...»

Her türlü bilgiden yoksun, tarihî gerçeklerden uzak ve Türkiye, Irak, İran, Sovyetler Birliği toprak bütünlüğüne saldıran, onlardan toprak isteyen bu görüşler yakın tarihin «Ermeni Meselesi» olarak işlediği konuların da kapsamını aşmaktadır. Gerçekte, 1966 yılında Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğine verilen muhtıradaki görüşler, Balkan ve I. Dünya Savaşı sonlarında yapılan barış görüşmelerine, Milletler Cemiyetine, verilen muhtıralardaki önerilerinden ve isteklerinden daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Uluslararası ilişkilerde hiçbir tutarlılığa sahip olamayan ancak dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmış ve o ülkelerin vatandaşı bulunan Ermeniler ara-

sında «Ermenilik ruhunu» somut modeller içersine dökmeyi amaçlıyan önerilerin propaganda gücü ve propaganda etkisi tartışılabilecek ölçüdedir.

Muhtıraya göre Ermeni sorunu : «Musul - İskenderun - Trabzon - Bakû» dörtgeni içersine giren alanların Ermenilere verilmesidir. Bu sorunun çözümlenebilmesi ise, bir yandan bu toprakların sahipleri ülkelerin anlayışına veya bu ülkeleri zorlamağa, diğer yandan da gerekli zeminin yaratılarak Birleşmiş Milletlerin vereceği karara bağlanmaktadır. Siyasî, iktisadî ve çeşitli çıkarların sağlanması bakımından ve Büyük Devletlerin etkisi altında iki guruba ayrılmış olan Ermenilerin görüşlerinde «Ermeni Sorununun» anlamı bakımından büyük bir fark yokdur. Fikir ve önerilerdeki görüş ayrılıkları ile yöntemdeki uyumsuzluklar Hınçak gurubunun (4) Sovyet Rusya'nın etkisi altında kalarak Ermeni sorununun çözümlenmesinin ancak, Sovyet Ermeni Cumhuriyeti aracılığı ile sağlanabileceği, aksi girişimlerin «Ermeni dâvasına» zarar vereceğine ilişkin tutumlardan ileri gelmektedir. 5.Ocak.1968 tarihli Ararat Gazetesinde, Hrant Samuel'in muhtırası hakkında Hınçak gurubunun görüşleri aşağıda belirtilen şekilde kaleme alınmışdır.

> «...Ermeni Milletine zarar getiren bir muhtıraya imza atanlardan Hrant Samuel'e her nekadar ırkdaşım olarak sempati duyuyorsam da, Taşnakların hükmetme hissinin etkisi altında ve Amerikan gizli servisinin harcadığı dolarlara tamah ederek bu muhtıraya imza atmasını da uygun bulmadığımızı ifade ediyorum... Bir gün gelecek ki, Ermeni Milleti binlerce yıllık baba topraklarına sahip olacakdır. Her Ermeninin inancı budur.»

Bu görüş ilk bakışta Hınçak gurubunun verilen muhtıraya karşı bir tepkisi şeklinde yorumlanabilirse de «Bir gün, gelecekde, Ermeni Milleti binlerce yıllık baba topraklarına sahip olacakdır. Her Ermeninin inancı budur.» sözleriyle her iki gurubun ortak tema'sını yansıtmaktadır.

14 - 15.Kasım.1968 tarihli Ararat Gazetesinde, Hınçak Partisinin yeniden yaratılmak istenen Ermeni Sorunu ile ilgili önerileri yer almışdır. Birleşmiş Milletlere ve çeşitli siyasî kuruluşlar ile Dünya kamu oyuna duyurulmak üzere yayın organlarına verilen beyanat ve muhtıralarla, Hınçak partisinin önerilerinin birlikte incelenmesi sonucunda, Lozan Barış Andlaşmasından sonra günümüze kadar geliştirilen «Ermeni Sorununun» ana teması açıkça anlaşılmış olacakdır.

«Seksen yıllık tecrübesinin güçlü temelleri üzerinde duran Hınçak Partisinin açık önerileri şunlardır :

1. — Biz, anlaşmazlığımızın cezasına mahkûm olmuşuz. Dâvayı beraberce takip edeceğimiz zaman gelmişdir. 1.5 milyon Ermeninin temsilcileri olarak dışarıda yaşıyoruz ve sık sık yokedilme tehlikesine maruz kalıyoruz.

2. — Delillerimizi beraberce tesbit edelim ve düzenleyelim. Yabancı şahısların emriyle değil.

3. — Hiç bir partinin, hiç bir kültürel ve dinî cemiyetin Birleşmiş Milletler Teşkilâtı tarafından tanınmadığını dikkate alalım ve desteklenmeyecek teşebbüsleri bırakalım.

4. — BİZİM ESAS TALEBİMİZİN TÜRKİYE'DEN OLDUĞUNU KABUL EDELİM VE HAKKIMIZI TÜRKİYE'DEN TALEP EDELİM.

5. — Atalarımızın katilinin tek bir ırk olduğunu ve ırkımıza yapılan katliâmın tek sorumlusunun Türkiye olduğunu isbat edelim.

6. — Bütün dünyaya kendimizi tanıtalım.

7. — Ermeni asıllı olduğumuzu unutmıyalım, fakat yaşadığımız memleketlerin tâbiiyetini taşıdığımızı kabul edelim.

8. — Halen, Ortodoks, Protestan, Katolik olarak yaşamakta devam eden neslimizi tertemiz koruyalım.

9. — Siyasî kanunları dikkate almaksızın anavatanı tanıyalım.

10. — Sovyet Ermenistanı Hükümetinin hukukuna beraberce inanalım ve Birleşmiş Milletler Teşkilâtında temsili sadece ona bırakalım.

11. — Dâvanın çözümü dostça olacakdır ve bu Hükümetin eseri olacakdır.

12. — İstediği gibi çalışabilmesi için Hükümeti destekleyelim...»

Hınçak partisinin çok açık olarak ortak bir cephe plânı şeklinde ortaya koyduğu görüşlerin tamamı Türkiye'ye yönelmişdir. Amaçlarının sağlanabilmesi için bu birleşik (Taşnak+Hınçak Gu-

ruplarının ve Partilerinin birleşmesi ve ortak hareket) cephenin Sovyet Ermenistanını anavatan kabul etmesi, hareketin düzenlenmesinde ve başarıya ulaştırılmasında Sovyet Ermenistanı Hükümetine tâbi bulunulmasını ve Ermeni dâvasını bu Hükümetlerin yürütmesinin zorunluluğunun kabul edilmesini yöntem olarak önermektedir.

Taşnak Partisi liderlerinden GARO SASUNİ'nin aynı tarihlerde Brezilya'da yayınlanan «Armenia» dergisine verdiği demeç, bu partinin topluca görüşlerini yansıtmaktadır. Derginin, sorduğu çeşitli suallere verilen cevaplarla Hınçak Partisinin ortak cephe önerileri arasındaki amaç birliğine karşılık yöntem farklılığı dikkati çekicidir.

«Soru — Ermeni dâvasını takip edebilmek için birlik hâlinde bir cephe kurulması olağan mıdır? Nasıl?..

Cevap — Biz, daima Ermeni dâvasının tek cephe halinde izlenmesinin faydalı olacağına inanıyoruz. Bu sebeble Partimiz, (Taşnaksutyun Partisi) 1923 (Lozan Andlaşması günlerinde) 1925, 1926 da Paris ve Atina'da işbirliği yaparak bütün Ermenileri birleştirmek tecrübesine girişmişdir. Fakat tecrübe ve gayretlerimiz netice vermemişdir. O tarihten sonra 1927 - 1967 arasında bize karşı olanlar Bolşevikliğe kaydılar. Sahte Vatandaşlar (Bununla Sovyet Ermenistanı kasdedilmektedir) Taşnaklara karşı yakışık almayacak mücadelelere girişdiler. Ermeni kilisesi de (Eçmiyazin) Taşnakların rakiplerinin elinde bulunduğu yerlerde aynı tutumu izledi. Bolşevik liderler, Ermenilere menfaatlarını elde etme fırsatını hiç vermediler. Bu iş daima Taşnak Partisinin omuzlarında kaldı.

Birleşik cephe kurulmasını isteriz, Ermeni Milletinin menfaat ve niyetlerine sadık kalarak arzularımıza ulaşmak isteriz. Bunda hiç bir fedakârlık yapmayız. Herhangi bir fedakârlık birleşik cepheyi fuzuli hale getirir.

Soru — Şimdiye kadar Ermenilerin Ermeni dâvasında anlaşamamalarının sebebi nedir?

Cevap — Esas engel, Ermeni dâvasının hallinin şimdiki Ermenistan (Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti) olduğunu resmen beyan etmiş ve etmekte olan Bolşevizmdir.

Soru — Sevr Andlaşmasının bugünkü durumu nedir?

Cevap — Bizim için Sevr Andlaşması yürürlüktedir. Düşmanımız (Türkiye) onu yok ettiğini zannediyor.

Soru — Ermenistan'ın bağımsızlık ve hürriyet fikri Ermeni gençliğinin Ermeni kalmalarına nasıl ve ne kadar yardım eder?

Cevap — Taşnak Partisi, daima hür ve bağımsız olma fikrine sadık kalarak, bütün Ermeni Milletini uyarıyor ve onu Ermeni kalmağa, Ermeni gibi kendisini hissetmeye sevkediyor. Yalnızca dışardaki Ermenilerin kişiliklerinin korunmasını değil, şimdiki halde Ermenistan'da sessiz kalmaya mecbur iki milyon Ermeninin de temsilcisi olarak yardımda bulunuyor.

Soru — Sovyet - Türk yakınlığı, Sovyet Ermenistanı'na herhangi bir zarar verebilir mi?

Cevap — Sovyet - Türk yakınlığı şimdiki Ermenistan'a zarar veremez. Fakat birleşmiş ve bağımsız bir Ermenistan kurulmasına zarar verir. Bununla şunu da söyleyelim ki, bu gibi yakınlık daima geçicidir. Ve bir gün Türkiye'nin yıkılmasına sebeb olabilir. Biz de bunu isteriz.

Soru — Sovyet Ermenistanı'nda kültür ilerlemesi, bağımsızlığa mı, yoksa özgürlüğe doğru mu gelişmektedir?

Cevap — Biraz özgürlüğe doğru giden belirtiler vardır. Özgürlüğün meyvesi ise bağımsızlık isteğidir. Fakat, Sovyet Ermenistanındaki fikir adamlarının ve aydınlarının hareketlerinde şimdiki Ermenistan'ı bağımsızlaştırma temayülü görülmüyor ve görülemez de. Onlar Sovyetler Birliği'ne bir güven desteği olarak yaslanıyorlar. Bağımsızlığın elde edilmesi ancak Batı Ermenistan topraklarının bir kısmının alınması ile olabilir.

Soru — Ermeni dâvasına Birleşmiş Milletlerde bir hal çaresinin bulunması mümkün müdür?

Cevap — Prensiplerin çözümlenmesi için Amerika ile Sovyetler Birliği'nin soruna el atması gerekir. Şayet, bu ikisi iktisadî ve siyasî çıkarlarını düşünerek, doğu ve batı arasında bir denge yaratma yoluna giderlerse o zaman bu dâva Birleşmiş Milletlerde taraftar kazanır...»

Türkiye dışında, bir çok ülkede siyasî partiler, kuruluşlar, bilimsel araştırma merkezleri, vakıflar, sosyal yardım dernekleri, kulüpler şeklinde örgütlenmiş olan ve bulundukları ülkenin verdiği olanakları en iyi bir biçimde kullanarak o ülke politikasına paralel bir politika da izleyen Ermeniler her türlü propaganda ve kamu oyu oluşturucu araçlarla teçhiz edilmiş olarak «Ermeni ruhunu ve birliğini» yaşatmak ve canlı tutmak için «Türklere ve Türkiye'ye Düşmanlık» temasını işlemişlerdir. İşlemektedirler. Bu temanın somutlaşmış ve ileri hedef olarak ortaya atılmış anlamı ise sözde Ermenilere ait olduğunu kabul ettikleri Anadolu topraklarının önemli bir kesiminin bir gün Ermenilere verileceği şeklindedir.

Türk düşmanlığı, Türkiye'ye toptan beslenen husumet, «Yaratılmak istenen Ermeni Dâvasının» manevî unsurudur. Bu ana unsur değişmemek kaydı ile amaç, Anadolu topraklarının hâkimiyetidir. Amaçların sağlanmasında izlenecek yol ve yöntem farklılıkları gerçekte Ermeni örgütlerinin aralarındaki çıkar çatışmalarından, bulundukları ülkenin doğu veya batı bloku içersinde yer almış olmasından ileri gelmektedir. Tarih, büyük Ermeni çoğunluğunun beklevişlerinin tamemen aksine husumet ve hedef yaratmak isteyen bu azınlık örgütlerinin hiçbir zaman özgür ve kişilik taşıyan bir yönteme sahip olmadıklarını, daima devletlerarası çatışma veya çıkar sürtüşmelerinden yararlanmak için bu devletlere uydu yol ve yöntemlere sahip olduklarını ve devamlı surette bunları yaymağa çalıştıklarını kanıtlamış bulunmaktadır. Bloklara ve yaşadıkları ülkenin politikasına uygun, o ülkenin çıkarlarına hizmet edici politika izlemek Ermeni dinî kuruluşlarının da başlıca özelliğini kapsamaktadır. Ermeni dinî kuruluşlarının aralarındaki rekabet ve uyumsuzluk ve çatışma gerçekte tamamen, bulundukları ülkenin etkisi sonucudur. Bugün hiçbir Ermeni örgütünün Osmanlı İmparatorluğu devrindeki özgürlüğe ve kişiliğe sahip olamadığına tarih açıkça tanıklık etmektedir.

Halen Sovyet Ermenistanı'nda bulunan ve Ermenilerin en eski ve en önemli dinî merkezlerinden biri sayılan Eçmiyazin Katogikosluğu ile Lübnan'daki Antilyas Katogikosluğu'nun birbirleri ve diğerleri arasındaki çatışmalar gerçekte Eçmiyazin Katogikosluğu'nun Hınçak gurublarının etkisi ve kontrolundan, Antilyas Katogikosluğunun ise Taşnak gurublarının etkisi ve kontrolları altında olmasından değil, bu gurubların tamamen başka ve birbirine çeşitli çıkar çatışmaları ile rakip olmuş ülkelerin etkisinde kalmaları ve onların uyduları olmaları sonucudur. Farklı uygulama ve yöntemlerin

izlenmesinde dinî kuruluşların bulunması ve birbirlerine rakip şekilde hareketleri amaçda değişiklik yapmamakta ve bunları ayrı siyasî örgütler özelliğinde ortaya çıkarmaktadır. Tarih gene dinî kuruluşların siyasî niteliklere sahip oldukça ve bu özelliklerini bilerek bilmiyerek muhafaza ettikçe, her şeyden çok kendi cemaatlarına zarar verdiklerini, dini politikaya âlet etmekle kendi varlıklarını yok ettiklerini yazmaktadır.

Gerek Sovyet Ermenistanı'nda yaşayan Ermeni çoğunluğunun, gerek diğer ülkelerde o ülkelerin vatandaşı olarak yaşayan Ermeni çoğunluğunun düşünceleri, istekleri ve bekleyişleriyle bir avuç maceracı, fanatik, çeşitli çıkarları uğruna hiçbir şeyden kaçınmıyacak örgütlenmiş azınlık Ermeni guruplarının izledikleri amaçlar bakımından çok fark vardır. İkincilerin her girişiminin çoğunluğa zarar verdiği tarihî gerçeklerin başında gelmektedir. Bulundukları ülkenin içinde çeşitli siyasî rekabetlerden, bu ülkenin diğer ülkelerle çeşitli çıkar çatışmalarından yararlanmak suretiyle kendi amaçlarını yürütmek isteyen bu azınlık guruplar özellikle Türkiye'ye yönelmiş girişimlerinin daima büyük Ermeni çoğunluğunun hayatına, refahına ve mutluluğuna mal olduğunu bilmek durumundadırlar. Bu azınlık örgütlerin dinî örgütleri de siyasî emel ve arzulara âlet etmek suretiyle giriştikleri propaganda ve eylemlerle yaratmak istedikleri «Ermeni sorununun» uluslararası düzeyde hiçbir geçerliliğe sahip olamayacağını, bu tutarsız amaç ve hedefin bir an için herhangi bir çatışmaya yol açtığında, Ermeni çoğunluğunun çıkarlarını değil, tabi bulundukları devletin veya uydusu oldukları ulusların çıkarlarına hizmet edeceğini çok iyi anlamış bulunmaları gerekir.

Lozan Andlaşmasından günümüze kadar Türkiye dışındaki Ermeni azınlık guruplarının açıklanan sebebler içersinde girişmiş oldukları propaganda ve hareketler bir Ermeni sorununu önce bütün Ermeni camiasında, sonra dünya kamu oyunda devamlı canlı tutmak amacına yönelikdir. Ancak, bu çabalar ne Sovyet Ermenistanında yaşayan iki milyonu geçen çoğunluğun ne de diğer ülkelerde bulunan Ermeni nüfusun büyük bir kesiminin hareketi sayılamaz. Türkiye aleyhine girişilmiş Psikolojik Savaşın halkalarından biri olan bu çabalar, Türkiye'ye düşman güçlerin desteğini sağlamakta ve bu desteğin gücü oranında yoğunlaşmaktadır. Bu çabaların daha yakından izlenmesi tüm dünya üzerindeki Ermeni hareketlerinin incelenmesi ile mümkündür. Bu sebeble, günümüz Ermeni topluluklarının bu yaklaşımla ele alınmasında yarar vardır.

Lozan Barış Andlaşmasından günümüze kadar geçen devre içersinde, Örgütlenmiş Ermeni azınlık guruplarının Türkiye'ye karşı bütün dünyada girişmiş oldukları hareketlerin ve bir Ermeni sorunu çıkarma çabalarının araştırılmasında başlıca üç yöntem kullanılabilir :

(a) Bu hareket ve çabalar kronolojik olarak ele alınır.

(b) Bu hareket ve çabalar, Ermenilerin bulundukları bölgeler ve ülkeler içersinde incelenir.

(c) Bu hareket ve çabaların önemli nirengi noktaları belirlenerek tarihî görüş içersinde sebeb - sonuç ilişkileri ortaya çıkarılabilir.

Ermeni azınlık örgütlerinin, girişmiş oldukları Psikolojik savaşın yöntem, hedef ve etkileme alanlarının daha belirgin şekilde ortaya çıkarılabilmesi için izleyeceğimiz yöntem; Ermeni topluluklarının bulundukları bölge ve ülkelerdeki hareketlerini incelemek, bu hareketlerin etkinliklerini belirtmek olacakdır. Okuyucu bu hareketlerin tarihî süreç içersinde değerlendirilmesini, bu kitabın verdiği ana kaynakları incelemekle kolaylıkla yapabilecekdir. Hiç değişmeyen modellerin varlığını anlıyacakdır. Kronolojik yaklaşım, çalışmanın kapsamı içersinde verildiğinden araştırma her üç yöntemi de içine almış bulunmaktadır. Ayrı bir başlık altında, Türkiye'ye karşı girişilmiş diğer düşmanca hareketlerle ve çabalarla Ermeni hareket ve çabalarının ilişkilerine değinilecekdir.

A. — BÖLGELERE GÖRE ERMENİ HAREKETLERİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI

I. — ORTA DOĞU VE AFRİKA ÜLKELERİNDE

Ermenilerin, ilk yerleşme bölgelerinden yeryüzüne dağılışlarında, birinci kuşağı kapsıyan Orta Doğu ve Afrika ülkelerinin konumuz açısından önemi, coğrafî bakımdan Türkiye ile aynı kuşak içersinde bulunmaları ve Türkiye'ye komşu ve yakın olmaları, Stratejik noktaları belirlemeleri, büyük bir kısmının sahip oldukları kaynaklar itibariyle dünyadaki bütün güçlerin ilgisini çekmeleri yanında küçümsenemeyecek bir Ermeni nüfusunu da içlerinde muhafaza etmeleridir.

Bu ülkelerdeki Ermeni nüfusu : (1973)

Lübnan	165.000
Suriye	42.000
Irak	24.000
İran	126.000
Ürdün	7.500
İsrail	2.000
Mısır	36.000
Kıbrıs	3.500
Habeşistan	1.300
Sudan	800
Libya	3.000
Cezayir	2.000
Fas	1.500

Görüldüğü gibi, Orta Doğu'da Ermenilerin yerleşme bölgelerinin başında Lübnan gelmekte, onu sırası ile İran, Suriye ve Mısır takip etmektedir. Konumuz bakımından, Lübnan önemli bir merkez özelliğini taşımaktadır. Bir yandan Ortadoğu'da bulunmasının sağladığı olanaklar ve bu devletin siyasî, iktisadî, kültürel durumu, diğer yandan da doğu - batı bütün ülkelerle olan ilişkileri ve Türkiye'ye karşı girişilecek her türlü psikolojik etkilemede tramplen rolü oynayabilmesi Lübnan'a Ermeni hareketleri açısından bir ağırlık vermektedir.

1. — LÜBNAN'DA ERMENİ HAREKETLERİ VE ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI

Lübnan, siyasî varlığını iç ve dış siyasî unsurlar arasında bir denge kurmak yolu ile devam ettirebilmektedir. Bu sebeble, Ermeni unsuru Lübnan için varlığı ve etkinliği inkâr edilemeyecek bir güç halinde kabul edilmişdir. Gerçekte, bu güç Ermenilerin Lübnan içinde sağladıkları iktisadî olanaklardan, ticarî gelişmeleri ellerinde bulundurmalarından ileri gelmektedir.

Lübnan, Ermenilerin siyasî temayülleri ve bu temayüllere bağlı olarak amaçlarını sağlamada izledikleri yöntem farklılıklarının meydana getirdiği ayırımın en tipik örneklerini gösterdikleri bir ülkedir. Burada Taşnak - Hınçak - Ramgavar ayırımı açıkça görülür.

Lübnan'da bu guruplardan en güçlüsü «Lübnan Taşnak Partisi» dir. Batı Bloku taraftarı ve Sovyet Ermenistanı aleyhindeki bu örgütlenmiş gurup Lübnan'da bulunan Ermeni çoğunluğu, diğer Orta Doğu ülkelerindeki Ermenileri psikolojik etkileme hedefleri içersinde kabul etmekte ve Türkiye aleyhinde yoğun ve etkin propagandalara, hareketlere ön ayak olmaktadır. Lübnan Taşnak Partisi'nin, Lübnan'ın 99 üyelik Millet Meclisinde üyeleri vardır. Hükümet içersinde Bakanları vardır. Çeşitli idarî görevlerde bulunmaktadırlar. Ayrıca, Üniversite, araştırma merkezlerinde etkin durumdadırlar. Ermenilerin Lübnan'da nüfus yönünden küçümsenemeyecek (% 7) bir oranda bulunmaları, Ermeni hareket ve çabalarının bu ülkede pazarlanmasında önemli rol oynamaktadır.

«Lübnan Taşnak Partisi» ile «Lübnan Hınçak Partisi» ve «Lübnan Ramgavarlar» Partileri arasındaki amaç birliğine rağmen politika farkları giriş bölümünde genel olarak belirtildiği gibi, daha ziyade yöntemler ve uygulamalar üzerindedir.

Hınçaklar.. Ermeni dâvasının takibini gerekli görmekle birlikte, husumetin şimdilik doğrudan doğruya ve ciddiyetle Türkiye'ye yöneltilmesini Sovyet Ermenistan Cumhuriyetinin gücünün tanınmasını, her türlü siyasî girişimin buradan beklenilmesini istemektedir.

Ramgavarlar.. Türkiye'den toprak almanın olanaksızlığını kabul etmekte, Ermenilerin yurdu olarak Sovyet Ermenistanı'nın tanınmasını önermektedirler. Ancak Ermeniliğin kurtulması için, Beynelmilel Ermenilik ile dağınık örgütlerin sıkı bağlar kurmasını ve daha geniş, daha etkin örgütlenmelere gidilmesini istemektedirler.

Taşnaklar.. Ermeni millî varlığının korunması için bir mefkûrenin, bir ide'nin gerekli olduğunu kabul ederek, bu noktadan hareketle amacın ancak Türk düşmanlığının yayılması ile, Türkiye'yi suçlamakla ve Türkiye'den intikam almak his ve düşüncelerinin yaratılması, desteklenmesiyle sağlanabileceğini ileri sürmektedirler. Bunun için çok geniş çapta propagandaya ve propaganda kampanyalarına ihtiyaç olduğunu önermektedirler. Gerçekte Taşnakların bu görüşleri, Lübnan ve diğer birçok ülkede Türkiye'ye karşı girişilen psikolojik savaşın da hareket noktası olmaktadır.

Lübnan'da, Taşnak guruplarının ve diğerlerinin kullandıkları en etkin psikolojik savaş aracı gazete ve dergilerdir. Bunlardan, AZTAG Taşnak gurubunun organı, ZARTUNG Ramgavar gurubunun organı, ARARAT Hınçak gurubunun organı olan gazetelerdir. Türkiye'ye yönelen bütün hareketler bu basın organlarında yer almakta, tahrikler ve propagandalar bunlar aracılığı ile yayılmakta-

dır. Ayrıca, çeşitli dergiler; Araştırma merkezleri ile Üniversitelerdeki sözde bilimsel çalışmalarda propaganda amacı için de kullanılmaktadır.

Lübnan, aynı zamanda Ermenilerin ikinci bir dinî merkezleri haline getirilmeye çalışılmış ve bunda başarı sağlanmışdır. Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti içersinde bulunan Eçmiyazin Katogikosluğu, Ermenistanın bütün Ermenilerin yurdu olduğunu ve Eçmiyazin'in de en büyük ruhanî merkez olarak tüm ermeni kiliselerinin buna bağlanmasını istemektedir. 1933 yılında Lübnan'da bulunan Antilyas Katogikosluğunun, Eçmiyazin'in ruhanî üstünlüğünü tanımaması ile başlıyan ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kiliselerin iştiraki ile Newyork'ta yapılan «Ermeni Kiliseleri toplantısında» su yüzüne çıkan bu ikilik, 1957 yılına kadar devam etmiş, nihayet Eçmiyazin'e bağlılığı red eden kiliseler Antilyas Katogikosluğuna bağlılığı kabul ederek Eçmiyazin'den ayrılmışlardır. Son olarak Eçmiyazin Katogikosu Vasken I zamanında anlaşmazlık daha da büyümüş ve bu dinî merkezin ruhanî üstünlüğü red edilerek tamamen ayrı bir dinî merkez halinde Lübnan'da Antilyas kilisesi kabul edilmişdir. Taşnak taraftarlarının etkisi ve kontrolu altındaki bu merkez, tamamen siyasî faaliyetler içersinde kalmakta ve özellikle son Katogikos Horen I, Türkiye aleyhindeki propagandaları ile Türkiye ve Türklük hakkındaki düşmanca davranışları ile tanınmaktadır. Bu yolla Lübnan'daki Ermeni hareketi ve Ermeni sorunu çıkarma çabaları, dinî bir merkezin de desteğini sağlamış bulunmaktadır.

Lübnan'da Ermeni hareketleri 1965 yılına kadar daha ziyade münferit hareketler şeklinde görülmekte, yoğunluk daha ziyade yayınlar, Türkiye üzerindeki istekler, Amerika ve diğer ülkelerdeki Ermenilerle temas ve örgütlenme olanaklarının araştırılması, Cumhuriyetin ilânını izleyen yıllarda Türkiye'de çıkan iç isyanların çeşitli yol ve araçlarla desteklenmesi, Amerika, Fransa ve bazı Avrupa ülkelerinde örgütlenmiş Ermeni azınlıklarının uluslararası kuruluşlara verdikleri muhtıralarla, İkinci Dünya Savaşı sonundaki konferanslara verdikleri önerilerinin desteklenmesi biçiminde gelişmişdir.

1965 yılında ise durum eylem haline dönüşmüşdür. Günümüze kadar bu hareketler periyodik olarak devam etmektedir. Bunların başlıcaları, her yılın 24 Nisan gününün, sözde Ermeni katliâmının yıldönümü olarak kutlanmasını sağlamak, organize etmektir. İlk defa Beyrut'ta başlıyan ve bütün Ermeni örgütlenmiş azınlıkların bulundukları ülkelerde devam eden bu törenlerde, Türkiye ve Türk düş-

manlığı işlenmekte ve bunun unutulmaması için hareketler yapılmaktadır. Anıtların açılması, anma törenleri, konferanslar, özel kitap ve gazete ilâve yayınları, başlıca örneklerdir. Bu tarihte, Beyrut'taki iş yerlerini kapatan Ermeniler törenlere katılmaya zorlanmaktadırlar. Beyrut'ta Bikfaya semtinde sözde katliâmın devamlı anılması için dikilen ve en büyük anıt olarak kabul edilen «Şükran anıtı» 24 Nisan 1972 de açılmış ve âbideye yerleştirilen plâkette :

> «Bu âbide, Ermeni katliâmının 50 nci yılı münasebetiyle Lübnan'daki bütün Ermenilerin yardımıyla Ermeni Milletinin şanına, Lübnan vatanına minnettarlık nişanesi olarak dikilmiştir..» ifadesi yer almışdır.

Lübnan Ermeni azınlık örgütlerinin, Beyrut'teki Türk Turizm ve Tanıtma Bürosunun tabelâsını indirmek ve kırmak, Türk filmi oynatan sinemaların afişlerini yırtmak, tahrip etmek, Konsolos ve Elçilik arabalarına karşı eylemlere girişmek gibi saldırıları da 1965-1972 olayları arasındadır.

Lübnan'da bulunan Ermeni gurupları devamlı olarak Amerika ve Fransa'daki diğer Ermeni gurup ve örgütleriyle temas halinde bulunmaktadırlar. Bunlar özellikle yukarıda açıklanan ve kendileri tarafından öne sürülüp bir intikam günü şeklinde pazarlanan önemli günlerde, ortak hareket birliğini sağlamak istemektedirler. Ayrıca, Ermeni tarihi araştırmalarında, Ermeni manevî varlığının canlı tutulması için girişilecek çeşitli psikolojik etkileme kurallarının incelenmesinde birlikte çalışmak, bu çalışmaları plânlamak ve uygulamaya koymak için devamlı işbirliği halindedirler. Lübnan üniversitelerinde ve araştırma merkezlerinde özellikle Amerika uyruklu olmakla birlikte Ermeni öğretim görevlilerinin istihdamını kolaylaştırmak da görevleri içersine girmektedir. Ayrıca dinî kuruluşlar, vakıflar ve diğer kaynaklardan maddî olanakları arttırmak ve bunları bir elde, bir örgütte toplamak için büyük çabalar sarfetmektedirler.

Lübnan'daki bu hareketler, özellikle Lübnan içersindeki büyük Ermeni çoğunluğun psikolojik etkileme alanında kalmasına ve devamlı şekilde bu etkileme içersinde gerek bu topluluğun gerekse bu topluluk aracılığı ile diğer ülkelerdeki Ermenilerin Türk ve Türkiye düşmanlığı ile beslenmesine önem verilmektedir. Psikolojik etkileme Antilyas dinî merkezi tarafından da en yoğun biçimde yapılmaktadır.

2. — İRAN'DA DURUM

126.000 Ermeninin yaşamakta olduğu İran, Sovyet Ermenistanı ile kuzeyde hudut birliğine sahiptir. Önemli ticarî merkezlerde yerleşmiş bulunan bu İran vatandaşı Ermenilerin büyük çoğunluğu diğer ülkelerde olduğu gibi yaşadıkları topraklar üzerinde refah ve mutluluk sağlamak istemektedirler. Ancak, gerek Hınçak, gerek Taşnak guruplarının İran'da da özellike 1965 yılından sonra önemli faaliyetleri görülmektedir. 1965 yılına gelinceye kadar İran Komünist örgütleriyle işbirliği halinde çalışan Hınçak grupları, İran'da bulunan Ermeni çoğunluğu üzerinde etkili olmaya çalışmışlar ve Türkiye'ye karşı çeşitli propagandalara girişmişlerdir. 1965 yılından sonra, İran'ın komünistler hakkında izlediği politika sonucu, Taşnak grupları aynı görevi yüklenmişler ve Hınçaklarla ortak faaliyetlere girişmişlerdir.

İran'da yayınlanan ALİK gazetesi bu propagandaların başlıca aracıdır.

İran'da, Taşnak guruplarının da etkisiyle çeşitli örgütler, dinî ve siyasî kuruluşlar, özellikle Ermeni tarihi üzerinde çalışmaları ile dikkati çekmekte ve katliâm konusu hakkında ayrıntılı bilgiler hazırlayarak dünya kamuoyuna İran araştırmacıları ve bilim adamları aracılığı ile duyurmaktadırlar.

İran, gerçekte tarihî geçmişi bakımından Ermeni husumetini üzerinde toplayan başlıca ülkelerden biridir. Bugün bu husumetin tekrar uyanmasını istememekte ve Ermeni örgütlerinin Türkiye hakkındaki psikolojik etkileme faaliyetlerine engel olmamaktadır. Alik gazetesinin Türkiye hakkında yazdıklarının İran basınında iktibas edilerek yayınlanmasının başlıca sebebi budur.

1965 den itibaren sözde katliâmın anma törenleri İran'da da bu örgütler tarafından sahneye konulmaktadır. Bu arada, Konsolosluklarımıza karşı tecavüzler, 1968 yılında Tahran'da yapılan «İnsan Hakları Toplantısı» bahane edilerek Türkiye hakkında girişilmiş yoğun yayın programları, 1969 yılında Ermeni şairi Alfanes Tumanyan'ı anma gününde Türkiye aleyhindeki konuşmalar ve bu toplantılara İran resmî makamlarının katılmış bulunması; Ermeni hareketleri açısından çok ilgi çekicidir.

İran'daki azınlık Ermeni guruplarının örgütleri, Lübnan, Fran-

sa, Amerika ve Güney Amerika'daki ülkelerde yerleşmiş Taşnak ve Hınçak grupları ile devamlı temas halinde bulunmaktadırlar. Maddî olanaklarının büyük bir kısmını ise Amerika'daki örgütler sağlamaktadır.

3. — MISIR'DA DURUM

36.000 Ermeni nüfusunun yaşadığı Mısır'da, nüfus bakımından Rumlardan sonra ikinci sırayı işgal eden bir azınlık durumundadırlar. Sosyal kulüpleri, yardım cemiyetleri, Ermenice eğitim yapan okulları ile siyasî eylemlerden kaçınan bir durum göstermektedir. Taşnak taraftarı HOUSAPER, AREV basın organları ile SETER-NAK isimli dergileri vardır. 1965 yılından itibaren Kanada'ya büyük göçler olmuşdur. Önemli hareketleri mevcut değildir.

Ancak bu ülkede Taşnak gruplarının gerek yardım dernekleri gerek bilimsel kuruluşlar aracılığı ile Mısır'daki Ermeni çoğunluğu üzerinde etkinlik sağlamak istedikleri ve bunları çeşitli vesilelerle Türkiye ve Türkler aleyhine kışkırtmaya kalktıkları görülmektedir.

4. — SURİYE'DE DURUM

Son yapılan istatistiklere göre Suriye'de Ermeni nüfusunun 42.000 civarında olduğu ve gittikçe büyük azalmalar gösterdiği anlaşılmışdır. Bunda en büyük rol, Suriye'deki rejimlerin azınlıklara karşı hiçbir hoşgörüye sahip olmamasındadır. Ermeniler, Sovyet Ermenistanına, Lübnan'a ve diğer ülkelere göç etmektedirler. Ermenilerin Suriye'de bir hareketleri ve faaliyetleri görülmemektedir. 1933 - 1945 dvresinde bu ülkede yoğun şekilde Türkiye aleyhine girişilmiş propaganda ve faaliyetlerin tamamı yok olmuşdur. Beyrut'ta yayınlanan Ermenice gazete ve dergiler Suriye'ye serbestçe girmekte ve satılmaktadır. Sözde katliâmı anma törenleri tamamen dinî çerçeve içersinde kalmakta ve siyasî bir anlam taşımamaktadır.

5. — IRAK'DA DURUM

Irak'da 24.000 civarında bir nüfusa sahip Ermenilerin, Taşnak taraftarı partizanlar tarafından etkilendikleri, bu partizanların Kürtlerle yakın temas kurdukları anlaşılmaktadır. Ermeniler Irak'da Türkiye aleyhine bir harekette bulunmamaktadırlar. Psikolojik etkileme alanına daha ziyade Irak Üniversitelerinde okuyan Ermeni

gençlerle, çalışan genç Ermeni nüfusu girmektedir. Bunlar da, Irak'daki rejimin sonucu olarak herhangi bir davranışta bulunmamaktadırlar. Hınçak gurupları daha ziyade Kürtlerle ilişkilerde etkinlik göstermektedirler.

6. — KIBRIS'TA DURUM

Kıbrıs'ta, küçük bir azınlık teşkil eden Ermeniler, hemen her alanda örgütlenmiş bulunmaktadırlar. «Ermeni Gençler Birliği», «Ermeni Kültür Derneği», «Ermeni Genel Hayır Cemiyeti» bu örgütlerden başlıcalarıdır. Ermenice öğretim yapan bir liseleri de mevcuttur. Kıbrıs Ermenilerinin Lübnan Ermenileriyle yakın ilişkileri, Makarios'la Antilyas Katogikosu Horen I.'in yakın arkadaşlığı ile kurulmuşdur. Kıbrıs radyosu Ermenice yayınlar yapmaktadır.

«Ermeni Gençler Birliği» Taşnakların etki ve kontrolu altındadır. Melkoyan Enstitüsü ise Hınçak gurubunun etkin olduğu araştırma merkezidir.

Kıbrıs Ermenilerinin büyük çoğunluğu Türklerle en iyi şekilde ilişkilerini devam ettirmektedirler. Ancak, Taşnak ve Hınçak guruplarının etkin oldukları örgütler Ermeni dâvasını devamlı olarak işlemek ve Türkiye aleyhine hareketlendirmek istemektedirler. 26.Haziran.1969 tarihinde Kıbrıs'ta toplanan İnsan Hakları Konferansına bu guruplar çeşitli müracaatlarda bulunmuşlar ve önerilerini vermişlerdir.

7. — İSRAİL'DE DURUM

Çok az Ermeni azınlığının bulunduğu İsrail'de, Ermenilerin hareketlerine rastlanmamaktadır. Ancak, Kudüs'ün İsrail tarafından işgalinden sonra İsrail - Ermeni işbirliği yeni bir gelişme içersine girmiş bulunmaktadır. İsrail işgalindeki Kudüs Patrikhanesi, Eçmiyazin ve Antilyas katogikosluğundan ve İstanbul Ermeni Patrikhanesinden sonra dünyada önemli bir ruhanî merkez halinde bulunmaktadır. Bu sebeble İsrail, konuyu dinî ve tarihî açıdan değerlendirmekte, ancak Ermeni hareket ve sorununda üç temel politika izlemektedir. Ortadoğu'da, bütün ülkelerde siyasî güç Ermeni hareket ve sorununda tarafsız kalmakta, ancak bu hareket ve sorun çıkarma çabalarını serbest bırakmaktadır. Genel politikaları içersinde bir Ermeni hareketi veya sorunu mevcut değildir. İsrail'de ise

konu tamamen bir genel politika sorunudur. Ve özellikle Siyonist hareketin, Ermenilikle işbirliği konusudur.

Yahudilerin Ermeni sorununu yaratma çabalarına yaklaşma yöntemleri : a) Kendi propagandalarının da bu vesile ile yapılmasını sağlamak, b) Türk - Arap yakınlaşmasını önleyecek ve Türkiye'yi meşgul edecek konu olarak Ermeni sorununu görmek, c) Orta Doğu'da bir gün Ermeni sorunu ortaya çıkarsa, şimdiden bu sorunda da söz sahibi olmak amacına yönelikdir.

Orta Doğu ülkelerinde, Ermeni hareketlerinin kısaca değindiğimiz bu durumu, Türkiye ile adı geçen ülkeler arasında herhangi bir siyasî çatışmaya yer verecek nitelikte değildir. Türkiye ile bu ülkeler arasındaki ilişkilerde de herhangi bir unsur olma niteliğini taşımamaktadır. Ancak, psikolojik savaşın özel niteliği bakımından resmî alanlarda varlığı hissedilmeyen ağırlıkların gelecekte büyük tehlikeleri de hazırlamak özelliğini taşıması ve daha ziyade resmî alanlar dışına kayarak amaçların sağlanmasına çalışılmaktadır. Orta Doğu'da Ermeni hareketleri ve bir Ermeni sorunu çıkarma çabaları, bu hareket ve çabaları gösterenler için bulundukları ülke ile Türkiye arasında bir çatışmanın amaçlanması değildir. Bu bölgelerdeki Ermeni çoğunluğun Türkiye'ye karşı husumetini doğurmak ve bu husumeti devamlı olarak canlı tutmak birinci amaçdır. Psikolojik etkileme alanına girenler daha ziyade bu Ermeni çoğunluğudur. Hedef de bunlardır. İkinci amaç ise, Dünya kamuoyunun bu sorunla ilgisini çekmek, gerektiğinde bilgi, karar, hattâ oy sahibi olmasını sağlamakdır.

Bütün bu nedenlerle, Türkiye'nin gerek adı geçen ülkeler gerekse diğer ülkelerle politik ilişkilerinde herhangi bir çatışmaya sebebiyet verecek güçde görülmediği için bu konulara ilgisiz kalması söz konusu edilemez. Veya Türkiye ve Türklük aleyhine, dış ilişkiler açısından bakılarak bir hareketin bulunmadığı veya bir Ermeni sorunu çıkarılması çabalarının etkisiz kaldığı şeklinde küçümseyerek konulara yaklaşılamaz. Aksine, Orta Doğu'da ve diğer alanlardaki ülkelerde mevcut bir gerçeğin en iyi şekilde değerlendirilmesi gereklidir. Devletlerarası ilişkilerin, psikolojik savaş açısından ele alınması resmî alanlara sığmasa bile önemli ve vazgeçilmez bir görevdir.

II. — SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE, ERMENİ HAREKETLERİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI

Sovyetler Birliği için Ermenilik, Ermeni hareketleri veya bir Ermeni sorununun çıkarılıp çıkarılmaması, genel siyaset stratejilerinin içersinde ve kendi amaçlarına uygun olup olmaması yönünden bir değer ve ağırlık taşır. Ve ancak bu yönden ele alınabilir. Rusya'nın Çarlık devrindeki yayılma politikaları, hâkimiyet ve güçlü olma istekleri yeni unsur ve boyutlar kazanarak Sovyetler Birliği'nin de amaçları arasında yer almış bulunmaktadır. Orta Doğu ve Akdeniz'de söz sahibi olmak, sıcak denizler hâkimiyetini elde bulundurmak veya bu bölgelerde ağırlık koymak, Sovyet siyasetinin belirgin ve klâsik konularıdır. Bu amaçlara ve geleneksel ilkelere karşı koyacak güçleri veya engelleri önce kendi tarafına çekmek, bu mümkün olmadığı takdirde çeşitli baskılarla yıldırmak, bu da başarılı olmazsa dünya dengesindeki kuvvetini bazı tavizlerle kullanmamak tehdidine kalkışmak ve nihayet sıcak savaşı bölgesel biçimde başlatmak ve kanalize etmek, Sovyet uygulama yöntemlerinin başlıcalarıdır. Ermeni hareketleri ve bir Ermeni sorunu çıkarma çabalarının özellikle psikolojik etkileme ve psikolojik savaş bakımından değerli konular olduğu ve bu yoldan Sovyetler lehine bir çok olanaklara kavuşulabileceği de Çarlık Rusyasından farklı bir tutum ortaya koymuşdur. Denebilir ki, Ermeniler tüm tarihleri boyunca Bizans'dan sonra en büyük zulmü ve baskıyı Ruslardan görmüşlerdir. Çarlık Rusyasında Ermeniler ancak köledir. Osmanlı İmparatorluğu içersinde Ermeni unsuru ile Rusların ilgilenmeleri tamamen Anadolu topraklarının parçalanması sistemi içersinde ele alınmışdır. Bu parçalanma ve İmparatorluğun güçsüzlüğü Ermeni sorunu sonucunda olamayacağı anlaşıldığı anda, Ruslar Ermenilerle tüm ilgilerini kesmişlerdir. Anadolu'nun taksimi söz konusu olduğu ve bunun gerçekleşmesi ümitleri doğduğu anda Ermeniler, dostluklarına güvendikleri Rusları boş yere uzun süre aramışlardır. Batı devletlerinin Ermenilerle ilgilenmeleri karşısında Anadolu'da bu devletlerin egemen olacakları düşüncesi, Rusları Anadolu'daki Ermenilerle ilgilendirmiş, batı devletleri Ermenilerden desteklerini esirgedikleri ölçüde Ruslar da Ermenilere karşı soğuk davranmışlardır. Hiçbir millet ve devlet, Ermenilerin arzu ve beyleyişlerini Sovyetler kadar plânlı, bilinçli, programlı şekilde kendi çıkarları için kullanmamış, istismar etmemişdir. Tarih, bu açık gerçeklerin somut örnekleriyle doludur.

Lozan'dan sonra günümüze kadar geçen devre içersinde de bu model hiç değişmeden devam etmektedir.

Kasım 1922 tarihinde Ermenistan, Sovyetler Birliği tarafından bir Sovyet Cumhuriyeti haline getirilmişdir. Bu suretle Ermenistan tam bağımlı ve özgürlükten yoksun bir Sovyet sömürgesi olmuşdur. Sovyetler bu tarihten sonra açıklanan amaçlarla Ermenileri genişleme politikalarında âlet olarak kullanmaya başlıyacaklardır.

İlk hareketler, 1930 - 1936 yılları arasında başlamışdır. Sovyet Ermenistanı'nın Ermenilerin vatanı olduğu ve yer yüzündeki bütün Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'na göç etmesi gerektiği görüşünden hareket edilerek bütün dünyada bu arada Türkiye'de de geniş ve plânlı propagandalara girişilmişdir. Bu göç kampanyaları üç devre halinde devam etmiş, birinci devre İkinci Dünya Savaşına kadar sürmüş, ikinci devre savaş sonrasında başlamış ve nihayet 1961-1962 yılları arasında yeniden bir göç akını meydana gelmişdir. Sovyetlerin bu hareket ve propagandalarının gerçek amacı, Türkiye'ye karşı her an bir baskı politikasını korumaktır. Bugünkü Ermenistan'da nüfusun artması halinde, bu yerlerin kâfi gelmediği iddiası ortaya atılacak ve Doğu Anadolu üzerinde toprak talepleri canlandırılacakdır. Şimdiden bu gerekçelerin hazırlanması politikası güdülmekteydi. Sovyetler Birliğinin, Ermenilerin ana vatanı olarak Sovyet Ermenistanı'nı göstermesi aynı zamanda Ermeni dâvalarının da ve Ermeni soyunun da tek savunucusunun ve koruyucusunun kendisi olduğu propagandaları ile birlikte yürütülmüşdür.

İkinci Dünya Savaşından hemen sonra 1945 Haziranında Eçmiyazin'de, yeni Ermeni Katogikosluğu seçimi bahane edilerek bütün Dünya Ermeni kuruluşlarının ileri gelenleri Erivan'da toplanmışlardır. Katogikos seçimi bahanesiyle toplanan bu Ermeniler neticede toplantı amacından tamamen uzaklaşarak siyasî bir karar vermişler ve bu kararlarını bütün dünya kamu oyuna açıklamışlardır. Aynı tarihlerde Sovyetler Birliği de, Türkiye üzerinde önemli taleplerde bulunmuşdur. Dünya kamu oyuna açıklanan bu kararda Sovyet Ermenistanı'nda yaşayan Ermenilerin rahat ve mutlu olduklarını belirttikten sonra Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne ilhakının gerekeceği, bu ilhakın tarihî gerekçelere dayandığı öne sürülerek «Ata topraklarının verilmesi» önerilmektedir. Ermeniler, bu toprak isteklerini Temmuz 1945 tarihinde toplanan Potsdam Konferansına da iletmişlerdir. Bununla da yetinmeyerek, Birleşmiş Milletlerin kuruluş çalışmalarını yapan beş büyüklerin Londra toplantısına, San

Fransisko'da yapılan ilk Birleşmiş Milletler toplantısına da çeşitli muhtıra ve mesajlar halinde Türkiye toprakları üzerindeki ilhak önerilerini bildirmişlerdir.

1947 yılında Newyork'ta Dünya Ermeniler Birliği Kongresi'nin toplanmasını sağlayan Sovyetler, burada bütün Ermeniler adına Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistanına ilhakının gerektiğinin kararlaştırılmasını ve Birleşmiş Milletlere bu yolda bir muhtıra verilmesini sağlamışlardır. Ancak, daha sonra Sovyet Rusya'nın toprak isteklerinde yer alan Kars ve Ardahan'ın Rus Azerbeycanı için istendiği açıklanınca oyun ortaya çıkmışdır. Bu sefer Ermeniler batı ve doğu blokları arasında tamamen seyyal bir politika izlenmesi yolunu seçmişlerdir. Truman Doktrininin ilânı, Türkiye'nin Nato'ya girişi unsurları da bu siyaset değişikliğinde başlıca rolü oynamışdır.

1945 - 1947 yılları içersinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ve Türk topraklarına yönelttiği istekler ve çeşitli girişimler sonuç vermeyince, temel politika amaçlarından sapmadan yeni bir takım girişimlere başvurmaya başlamışlardır. Özellikle Kruşçef'in iktidara gelişiyle şekillenen bu politika Ermeni Hareketleri ve Ermeni sorunu bakımından da önem kazanmışdır. «Barış İçersinde Birlikte Yaşama» stratejisinin temelinde yatan fikir, batı ile olan Sovyet ilişkilerinde amacın artık sıcak savaş yolu ile değil, Psikolojik savaş kuralları ile yürütülmesidir. Bu yolla Komünizmin barış içersinde daha etkin yayılması ve dolayısiyle Sovyet sisteminin bütün dünyaya hâkim olması yolu açılmış olacakdır. Sovyetlerin izlemiş oldukları yeni politika ve yollar gerçekte nükleer silâhların tüm dünyayı yok edici güce sahip olması ve bu silâhların her iki blok elinde de bulunmasıdır. Sovyet Ermenistanı için veya Sovyetlerin Ermeni politikası için Sovyetler tarafından girişilecek her sıcak savaş hareketinde bu güç'le karşılanacağı hesaplanmışdır. Bu sebeplerle, Sovyetler aşırı talep ve isteklerinden veya Ermenistan'ın geleneksel Ermeni dâvasını sıcak savaşa dönüştürecek herhangi bir girişimden sakınmaktadırlar.

Günümüze kadar Sovyetler Birliği'nin, Ermeni dâvasında izlediği yeni yol üç gurupta toplanmaktadır. Geleneksel politika amacından sapmadan çok uzak hedefli hesaplara dayanan bu üç gurup hareket tarzının en önemli sebeblerinden biri de bugün Ermeni dâvasının dünya kamu oyuna intikal ettiğine ve çeşitli kuruluşlar aracılığı ile beslendiğine Sovyetler Birliğinin inanmasıdır. Her alanda girişmiş olduğu ve çeşitli kuruluşları açık veya kapalı destekleye-

rek yürütmeye çalıştığı Psikolojik Savaş bakımından Ermeni Dâvası veya Ermeni Sorunu Orta Doğu'da en geçerli bir konu ve malzeme olarak kabul edilmişdir. Buna göre tesbit edilen üç hareket gurubu şunlardır :

a. — Sovyetler Birliğinde ve Sovyet Ermenistanında ve diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde kurulmuş İlim Akademileri ve Araştırma merkezleri aracılığı ile devamlı olarak Ermeni dâvasını işlemek, yaymak ve Batı gurubu araştırma merkezleriyle bunların ilişkilerini sağlamak.

b. — Din ve dinî kuruluşları etkisi ve kontrolu altına alarak Sovyet Ermenistanında bulunan Eçmiyazin Katogikosluğunun tek dinî merkez olduğunu kabul ettirerek bu yoldan Ermeni Dâvasını canlı ve hareketli tutmak.

c. — Turizm ve tanıtma yolu ile Dünya kamu oyu üzerinde Sovyet Ermenistanındaki yaşantıları ve Ermeni dâvasının propagandasını yapmak.

Bu üç hareket gurubunun da ana amacı, Sovyet Ermenistanı'nın bütün Ermenilerin ve Ermeni dâva ve sorununun tek merkezi olduğunun yayılması ve uluslararası seviyede Sovyetlerin bu konuda da açık, kesin söz sahipliğinin sağlanmasıdır.

a. — Sovyetler Birliği'nin Ermeni hareketi ve Ermeni sorununa bilimsel kuruluş ve araştırma merkezleri yolu ile getirmek istediği katkılar :

Sovyetler Birliği İlimler Akademisi bünyesi içersinde bulunan Şarkiyat Enstitüsü ile Orta Doğu ve Afrika ülkelerindeki araştırmalarla görevli enstitülerde Ermeni Tarihi ve Ermenilerle ilgili çeşitli araştırma ve yayınlar yapılmaktadır. Ayrıca, bu Merkez İlimler Akademisine bağlı olarak Leningrad Şarkiyat Enstitüsünde de Ermeni, Kürt, Gürcü, Azerî... tarihi, dili, floklörü ve diğer konularla ilgili şubeler mevcuttur. Gene bu Enstitüye bağlı ve Enstitünün şubeleri halinde Kafkas Cumhuriyetlerinde, Gürcistan ve Ermenistan'da Şarkiyat Enstitüleri kurulmuşdur.

Ermenistan Şarkiyat Enstitüsü kaynaklarının zenginliği ve Türkiye ile ilgili araştırmalar bakımından dikkati çekicidir. Matinedaran (El yazmaları hazinesi) denilen bölümde binlerce Türkiye, Türk tarihi ve Ermenilerle ilgili kaynak yazmalar bulunmaktadır. 1958 yılın-

da kurulan ve tamamen Türk tarihi, Ermeni tarihi ve Ortadoğu ülkeleri üzerinde araştırma yapan bu Ermeni bilim merkezinde ayda üç aded peryodik, Ermenice, Rusça olarak yayınlanmakta ve diğer yabancı dillerden özetler verilmektedir. Leningrad ve diğer Cumhuriyetlerdeki arşivler ve araştırma merkezleri Sovyetler Birliği içersindeki çeşitli Cumhuriyetlerin genel Sovyet politikasına hizmet edici şekilde araştırma ve yayın yapmaları ile görevli bulunmaktadırlar. Bunların yayınları, Konferans ve kongreleri Batı bilim adamları ile koordinasyon kurulmasını ve elde ettikleri malzemeleri belirli amaç içinde kullanmalarını temin etmektedir.

Bütün bu araştırmalarda, Anadolu topraklarının Ermenistan'a ait olduğu tezi işlenmektedir. Yayınlanan harita ve resimlerde bunun somut olarak isbatlanması gayretleri göze çarpmaktadır. Bu yolla, ilim politikanın bir aracı hâline gelmektedir. Tek taraflı ve maksatlı olarak ele alınan belge ve yazılan etüdler dünya bilim piyasasına çıkarılmakta ve Ermeni Dâvasına bu yolla ve ileri stratejiler içinde katkı getirilmesi arzulanmaktadır.

b. — Sovyetler Birliğinin din ve dinî kuruluşları etkisi ve kontrolu altına alarak Ermeni hareket ve Ermeni sorununu çıkarma çabalarına katkı sağlaması :

Genel olarak Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşından sonra belirli amaçlarına yönelmek için din ve dinî kuruluşları etki ve kontrolları altına almak suretiyle geniş propaganda ve etkileme faaliyetlerine girişmişlerdir. Bunlar arasında, Ermeni sorunu veya hareketleriyle ilgili olarak Sovyetlerin elinde bulunan Eçmiyazin Katogikosluğu onlara en büyük olanakları sağlayacak bir unsur kabul edilmişdir.

Sovyetler Birliği'nin genel din politikası, gerçekte Çarlık Rusya'nın bu konulardaki tutumundan farklı değildir. Ancak, yeni unsur ve boyutlara sahip olmuş, hattâ daha etkin bir duruma getirilmişdir. Çarlar özellikle Balkanlarda ve Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun iç sorunlarına karışmak ve bunları devletlerarası bir sorun haline getirmek için din ve dinî kuruluşları kullanmışlardı.

Bolşevik hareketi ve Komünizmin Rusya'ya hâkim olarak, Sovyet idaresinin kuruluşu Çarlık Rusya'sında en büyük değişikliği «din» ve «dinî müesseseler» üzerinde yapmışdır. Marksizm için din, bir üst yapı kurumudur. Ve kesinlikle kabul edilemez. Toplumları uyutan, afyonlayan bir kurum olarak kabul edilir. Bu doktrinlerin gereği olarak Sovyetler Birliği'nin devlet olarak dinin karşısındaki

tutumu o'nu kesinlikle red etmek ve dinî kuruluşları da tasfiye etmek olmuşdur. Din, katı ve kesin bir tutumla inkâr edilmiş ve bütün kiliseler kapatılmışdır. (1923 - 1939) İkinci Dünya Savaşının Sovyetler Birliği üzerinde estirdiği kan ve ateş karşısında Nazilere karşı Sovyet savunması, en büyük destek olarak yanında Müttefik batılıları ve Ortodoks kilisesini bulmuşdur. Ortodoks kilisesinin bu yardımları, Stalinin din ve kiliselere karşı tutumunda değişiklik yapmış, kiliselere karşı devam ettirilen baskının hafifletilmesi emri verilmişdir. 1943 yılında imzalanan bir konkordato ile, Rus Ortodoks kilisesi kendi patriğini seçmeye, bazı tayinler yapmağa, gayrimenkulleri üzerinde tasarrufa yetkili ve haklı sayılmışdır. Bu suretle, Sovyetler Birliğinde en geniş Hıristiyan gurubunun temsilcisi ve kilisesi Moskova Ortodoks patrikhanesi sınırlı da olsa dinî görevlerini yapmağa başlamışdır. Hemen bu tarihlerde Ukrayna ve Beyaz Rusya'daki Katolik kiliselerine de serbest çalışma olanakları verilmiş ve bunlar da faaliyete geçmişlerdir. O zamana kadar bir sembol olan fakat diğerleri gibi çok sıkı ve kontrollu bir durumda bulunmıyan Eçmiyazin'deki Ermeni Gregoriyan Katogikosluğu'na da gerekli müsaadeler verilmiş ve serbesti tanınarak bunun da çalışması sağlanmışdır.

İkinci Dünya Savaşından sonra meydana gelen soğuk savaş ve blokların ayrılması ve bu arada Sovyetlerin devamlı olarak geleneksel amaçlarına yaklaşmaları tehlikesi Batı için Sovyet Rusya'ya nüfuz etme yollarının aranması sorununu ortaya çıkarmışdır. Özellikle A.B.D.'leri bu nüfuzun kendi önderliğinde ve kiliselerin insan idaresindeki büyük tecrübesinden de yararlanılarak dinî kuruluşlar kanalı ile mümkün olabileceğini denemeye başlamışdır. Rusya'daki büyük çoğunluğun, resmen din inkâr edilmiş olsa bile, dinî inançlarının varlığı ve bunların Ortodoks olmaları karşısında A.B.D.'leri açıklanan kanalın Fener Patrikhanesi tarafından kurulabileceğini beklemişdir. Bu sebeble de A.B.D.'lerindeki Başpiskopos Athenagoras Patrik seçilmiş ve Fener'in başına getirilmişdir. Papalık da Rusya'daki katoliklerin üzerine eğilmeye başlamış ve ayrıca Dünya Kiliseler Birliğinin güçlendirilmesini plânlamışdır.

Sovyetler bu hareketler karşısında batı blokunca tahkim edilen dinî kuruluş ve merkezlere karşı, «Madem ki Sovyetler Birliği içinde kiliseler mevcuttur. Bu duruma göre Sovyet kiliseleri de dinî merkezler bünyesinde temsil edilmelidir..» tezini ortaya atmış ve harekete geçmişdir. Bu suretle, ihtilâlden sonra ilk defa Sovyetler Birliği dinî bir konuda batılılara karşı aynı silâhla karşılık vermek is-

temişdir. Eçmiyazin konusunda ise Sovyetler Birliği batının Ortodoksluk veya Katoliklik konuları ile Sovyetler Birliği halkını etkileme taktiğini uygulayarak Eçmiyazin aracılığı ve kanalı ile batı toplumları üzerinde etkili olacak konuların propagandalarını yapmağa ve bu suretle denge sağlayıcı bir seçimliği kullanmağa karar vermişdir. Sovyet Rusya, bir yandan Papalığın yapmak istediklerini ve yakınlaşmak arzularını Moskova Patrikhanesi aracılığı ile frenlemekte, Eçmiyazin kanalı ile de denge sağlamaktadır.

Eçmiyazin Katogikosluğu, Komünist idarenin Rusya'ya hâkim olmasından sonra en az yıpranan dinî merkezlerden birisi olmuşdur. Günümüzde de Sovyet Ermenistanı'ndaki din serbestliği diğer Cumhuriyetlerden farklıdır. Bunun başlıca sebebi, Eçmiyazin Katogikosluğunun dinî gücü ile Ermenileri ideolojileri ne olursa olsun kendisine bağlamak olanaklarının varlığıdır. Taşnakların, Lübnan'da Antilyas Katogikosluğunu Ermeniler için ikinci bir dinî merkez haline getirme çalışmaları bu sebebden doğmuş bulunmaktadır. Yukarıda da açıklamalarımızda belirttiğimiz gibi, Taşnak gurupları Sovyet Ermenistanını merkez kabul etmemekte, Ermeni hareket ve Ermeni sorunu çıkarma, yürütme, kabul ettirme çabalarında Sovyet Ermenistanının söz ve hak sahibi olmasını istememektedir. Eçmiyazin'in Sovyet Ermenistanında bulunması ve Sovyet etki ve kontrolu altında kalması, Taşnak guruplarının düşünce ve yollarına aykırı ve izledikleri yönteme ters düşmektedir.

Ekim 1969 tarihinde Eçmiyazin'de yapılan yüksek seviyeli din adamlarının katıldıkları toplantılarda Sovyetler, Eçmiyazin'in gücünün artırılması yollarını aramışlar ve bu yol olumlu sonuç vermiş ancak Antilyas Katogikosluğu buna katılmamışdır. Eçmiyazin'de yapılan toplantılarda Ermenileri ilgilendiren sorunların konuşulacağı bilinirken Antilyas Katogikosluğunun bu toplantılara katılmaması kilisenin itibarını sarsmışdır. Sovyetler Birliği, Taşnaklara karşı devamlı yumuşak bir siyaset izlemekte, onların saldırılarına cevap vermemekte, bir çatışmaya girmemektedir. Buna karşılık Sovyet Ermenistanındaki dinî ve diğer kurumların güçlendirilmesi yolunu seçerek Taşnaklığın kendiliğinden zayıflayacağını plânlamaktadır.

Dünya Kiliseler Birliği'ne de katılan Sovyetler ve peykleri burada ağırlıklarını koymağa başlamışlardır. Ayrıca, bu birliğe Ermeni Gregoryan kiliselerinin de katılmış olması, ileride Eçmiyazin'in ve dolayısiyle Hınçak guruplarının lehine sonuçlar doğuracak nitelik taşımaktadır.

c. — Sovyetler Birliği'nin Turizm ve tanıtma kampanyaları aracılığı ile Ermeni dâvasına hizmet eden ve katkı getiren yoğun çalışmaları :

Bu konuda Sovyet tezi ve amacı açıkça bellidir. Sovyet Ermenistanının her bakımdan dünya kamu oyuna bir cennet Ermeni Vatanı gibi gösterilmesi, Sovyetlerin Ermeni sorununda söz ve hak sahibi olmasına yarayacakdır. Bu sebeplerle her yıl artan bir ölçüde Sovyet Ermenistanının Turizm, tarih ve çeşitli alanlardaki faaliyet ve kalkınmaları bütün dünyaya yayılmakta, tanıtılmaktadır. Batı ülkelerinde çeşitli komünist kuruluşların da destekledikleri bu kampanyalar devamlı Ermeni propagandası yapmakta ve psikolojik etkilemeler alanlarını genişletmektedir.

Sovyetler Birliği'nin bu üç yoldan Ermenilik ve Ermeni dâvası siyasetinde başarı sağlaması halinde, nüfus potansiyeli yüksek bir Sovyet Ermenistanı ortaya çıkacakdır. Bu durum hem Türkiye topraklarına karşı hem de diğer Orta Doğu ülkelerine karşı her zaman kullanılabilecek silâhların Sovyetler eline geçmesini sağlayacakdır. Ayrıca, Orta Doğu bölgesinde daima patlamaya hazır bir çıban başının varlığını somut şekilde ortaya koyacakdır. Bütün bunlardan başka, Sovyetler Ermeni dâvasının dünya kamu oyu ve çeşitli örgütlerdeki tutumlarından da yararlanarak çok kolay şekilde ve olumlu yollardan kendi propagandalarının yapılmasını ve Ermenilik kanalı ile Komünizmin yayılmasında yeni bir kanalın açılmasını temin edeceklerdir. Son yıllarda girişilmiş bütün faaliyetler bu yönde geliştirilmektedir.

II. — DOĞU BLOKUNA BAĞLI DİĞER AVRUPA ÜLKELERİNDE DURUM.

Doğu Blokuna bağlı Avrupa ülkelerinden Bulgaristan'da 32.000, Romanya'da 44.000, Macaristan'da 2.000, Çekoslovakya'da 1000, Doğu Almanya'da 500, Polonya'da 1.000 Ermeni yaşamaktadır.

Doğu Blokuna giren Avrupa devletleri her uluslararası ve devletlerarası ilişkiler ve sorunlarda olduğu gibi, bir Sovyet Cumhuriyeti olan Ermenistanla ve buradan hazırlanıp dünya kamu oyuna açıklanan konularla Sovyet politikasının paralelinde ilgilenmekte ve yılın çeşitli günlerinde düzenlenen Ermeni tören, konferans, anma ha-

reketlerini memleketlerinde yaptırmaktadırlar. Çekoslovakya'da yapılan Ermeni Kültür Günleri, Bulgaristan'da yapılan Ermeni Araştırma ve Konferansları birer örnekdir. Polonya, Macaristan, Romanya'da da çeşitli törenler ve kültür faaliyetleri Ermenilerin anma günlerinde düzenlenmektedir. Bulgaristan'da, Filibe'de, Ermeni Mezarlığında yaptırılan yeni pano ve yazıtlarda tamamen Türkleri ve Türklüğü hedef alan ve hakaret teşkil eden ibareler yer almaktadır. Yapılanlara bir misal vermek için, Bulgaristan'daki âbideye yazdırılan ve Sovyet Ermenistanı şairlerinden Silva Gabudikyan imzasını taşıyan yazıları bilmek yeterlidir.

Bulgaristan'daki âbide üzerine :
«O kadar kötülüğü şayet evlâtlarımız dahi unutsalar, tüm dünya, Ermenilere lânetini okusun..
Sen yaşamakla, intikamını da alacaksın. Yaşamak için tüm yıkılanlara karşı çıkacaksın.
Yıkılanlar, Erivan'ın eşiğinde, tehcirden, sonsuz çöllerden, tekrar kervanlarla evine dönen sen, artık güven içinde yaşayacaksın..»
sözleri kazılmış bulunmaktadır.

Doğu Blokunun içersinde bulunan ülkeler, bilimsel çalışma ve araştırmalarında da Ermenilik ve Ermeni sorunları konularına yer vermekte, Erivan'da veya kendi ülkelerinde yapılan konferans ve çalışmalara katılarak Ermeni sorununun işlenmesine katkılar getirmektedir. Aynı şekilde tanıtma ve turizm bakımından da ellerinden geleni yapmaktadırlar.

III. — BATI AVRUPA ÜLKELERİNDE ERMENİ HAREKETLERİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI.

Batı blokuna giren ülkelerde, Ermeni nüfus o ülkelerin vatandaşlarıdır. Ermeni nüfus unsurunun tesbiti gerekirse : (1973 yılı)

Fransa	.....	126.000
İngiltere	.....	6.000
İtalya	.....	2.000
Belçika	.....	1.000
Hollanda	.....	1.000
Batı Almanya	.....	3.000

İsviçre	.....	500
Yunanistan	.....	4.000
Avusturya	.....	300
Portekiz	.....	300

sayıları ile gösterilmektedir.

Batı Avrupa ülkeleri içersinde en yoğun Ermeni nüfusu Fransa'da bulunmaktadır. Bu sebeble, Fransa Sovyetler Birliği dışındaki Ermeni hareket ve faaliyetlerinde Amerika ve Lübnan'dan sonra üçüncü sırayı almakta ve çok önemli bir merkez özelliğini taşımaktadır. Batı Almanya'da Ermeni nüfus oranı geçen yıllara kıyaslanarak artmaktadır. Ermeni hareketleri açısından bu ülkelerdeki durum çok farklılıklar göstermemektedir.

1. — FRANSA'DA ERMENİ HAREKETLERİ

Fransa, Osmanlı İmparatorluğundaki Ermenilerle ilk ilgilenen, bu ilgisini Anadolu toprakları üzerinde kurmak istediği iktisadî nüfuz alanları bakımından devam ettiren, Orta Doğu ve Akdeniz'de denge sağlamak için bu unsuru uzun yıllar «Ermeni Sorunu» yaratarak kontrolu altına alan devlettir. (1830 dan - 1920 yılına kadar). Bu ilgi özellikle Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra Anadolu'nun işgali sırasında Fransız - Ermeni ilişkileri şeklinde gelişmiş, Fransız işgal kuvvetleri Ermeni milis ve ordu teşkilâtları ile Anadolu'nun işgaline başlamış, nihayet müttefiklerarası görüşme ve konferanslarda Ermenileri Fransızların büyük ölçüde desteklemiş olması şeklinde geliştiğini tarih yazmaktadır. Sevr anlaşmasının imzalanmasından ve Türk Kurtuluş Hareketinin başarıya ulaşmasından sonra Fransız - Ermeni ilişkileri giderek azalmışdır. Nihayet Lozan Barış andlaşması görüşmelerinde müttefikleriyle birlikte çeşitli taleplerine rağmen gerçeği gören, Fransız temsilci heyeti olmuşdur. Lozan'dan sonra konu artık Fransız devletinin politikası dışına kaymışdır. Fransa'nın geniş özgürlük ve demokratik haklarından yararlanarak örgütlenen, faaliyetlerini devam ettiren Ermeni Partizan guruplarının Fransız kamu oyu üzerindeki propaganda güçleri azalmışdır.

Lozan'dan sonra Ermeni Partileri arasında sadece Taşnak Partisi gücünü koruyabilmişdir. Hınçak Partisi ise Fransa'da yaygın ve etkili bir hale gelen sol akımların sonucu yerini Ermeni Komünist örgütlere bırakmış bulunmaktadır. Ramgavar Partisi ise önemli

bir gurup teşkil etmemekle birlikte merkezi A.B.D.'lerinde olan «ERMENİ GENEL HAYIR BİRLİĞİ» nin Fransız şubesi etrafında toplanmışdır. Gerçekte, Ramgavarlar adı geçen birliğinde idaresinin Fransa'daki Taşnak gurupların eline geçmemesi için merkezini Amerika'ya nakletmişler ve bir şube olarak faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmışlardır.

Fransa'da, Taşnakların kontrolu altında olan en önemli örgüt, «ERMENİ CUMHURİYETİ DELEGASYONU» dur. Bu örgüt, 1918 yılının Aralık ayında Avrupa'daki Taşnak Guruplarının - Kafkas Ermeni Cumhuriyeti üyelerinin ve diğer Ermeni örgütlerinin «Bağımsız Ermeni Cumhuriyeti Parlâmentosu» adı altında yaptıkları toplantı sonunda kurulmuş, 1919 da Paris'e yerleşmişdir. İlk başkanları, Türk düşmanlığı ile tanınan ve Ermeni dâvasının başlıca izleyicilerinden olan Avedis Aharonyan, üyeleri Dr. Hamo Ohacanyan ile Mikhael Babacanyan'dır. Delegasyonun Paris'e gidişi ile birlikte, çeşitli devletlerarası konferans ve görüşmelerine de talepleri başlamışdır. 1919 da Versailles Barış Komisyonuna, Paris, Londra görüşmelerine, Sevr anlaşması hazırlık komitelerine, Lozan Barış Andlaşması görüşmelerine, İkinci Dünya Savaşı sonundaki uluslararası konferanslara, Potsdam konferansına, nihayet çeşitli devrelerde birleşmiş Milletler Teşkilâtı sekreterliğine, İnsan Hakları komisyonlarına; her fırsatta müracaatları olmuş ve her defasında da «Türkiye'den toprak taleplerinde bulunmuşlardır.»

Ermenistan'ın Sovyet işgaline girmesinden sonra delegasyon, milletlerarası anlaşmaların hükümlerine uygun olduğu gerekçesiyle Ermeni dâvasını bir bütün olarak savunmayı, bağımsız ve birleşik bir Ermenistan'ın kurulmasını sağlamayı üzerine almış ve bunun tek iddiacısı, tek savunucusu olarak ortaya çıkmışdır.

Sözde katliâmın 50. yıldönümü münasebetiyle Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu Ermeni isteklerini Birleşmiş Milletlere verdiği muhtıralarla dile getirmeye çalışmışdır. 1973 - 1974 yılında da aynı delegasyon ve diğer Ermeni örgütlerinin de tasvibini alarak Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonuna iddialarını tekrarlamışlardır.

1968 yılında, Fransa'da Taşnakların kontrolu altında «Ermeni Dâvasını Savunma Komitesi» kurulmuştur. Bu komite, dünyanın bir çok ülkesine gönderdiği broşür ve yayın organları ile dünya kamu oyuna Ermeni sorununu duyurmak görevini yüklenmişdir. Taşnaklar ayrıca GABUYD HAÇ (Yeşil Haç) isimli bir gençlik örgütüne de sahip bulunmaktadırlar. Bu örgüt daha ziyade Fransa ve

dünya gençlik örgütleriyle temas ve propaganda çalışmaları ile görevlendirilmişdir. Taşnakların Fransa'daki yayın organı HARAÇ adlı günlük gazetedir. Hrant Samuelyan idaresindeki bu gazete Ermeni sorununu devamlı işlemekte ayrıca Türkiye ile ilgili her konuda yayınlar yapmaktadır.

Fransa'da önemli etkinliğe sahip, Doğu Bloku taraftarı, sol eğilimli Ermeniler J.A.F. (Jeunesse Armenienne Français) ve YANTZ adlı örgütler içinde toplanmışlardır. Ve faaliyetlerini, hareketlerini bu örgütlerle yapmaktadırlar. Paris'te kurulmuş bulunan «Ermeni Yazarlar Birliği» nin Sovyet Ermenistanı ile doğrudan ilişkisi vardır. Bu sıkı ilişki 1968 den sonra sol Ermeniler tarafından yapılan hareketlerin fikrî yapısını kurmaktadır. Sovyet Ermenistanı resmî şahısları bu birliğin toplantılarında bulunmakta, Paris'teki faaliyetleriyle yakından ilgilenmektedirler. Ermeni Yazarlar Birliği kanalı ile Sovyet Ermenistanı'nda yayınlanan kitap, dergi, gazete, okul kitapları ve diğer yayın araçları Fransa'ya getirtilmekte, burada örgüt üyelerine ve Fransa kamu oyuna aktarılmaktadır. Bu yayınlar ayrıca, kiliselere, okullara, hastahane ve yetimhanelere kadar bedava gönderilmektedir. J.A.F. örgütü özellikle bu yayınlar paralelinde özel eğitime tâbi tutulmaktadır. Sovyet Ermenistanı kanalının bu yoldan kullanılması, Sovyetler Birliği'nin Komünist propagandasının da yararlandığı bir durum almışdır.

Fransa'da sol eğilimli Ermenilerin yayın organları HAÇHAR ve NOTRE VOIX gazeteleridir. Bu gazeteler Sovyet politikasına uygun yayınlar yapmakta, Türkiye konularını işlemekte, Ermeni hareket ve Ermeni sorununu çıkarma çabalarına destek olmaktadır.

Eçmiyazin - Antilyas dinî anlaşmazlığı Fransa'da da kendisini göstermişdir. Taşnaklar Fransa'da ikamet eden Eçmiyazin dinî temsilcisini kabul etmemekte ve Antilyas Katogikosluğundan dinî işleri için temsilci istemektedirler. Bu istekleri Antilyas Katogikosluğu tarafından yerine getirilmişdir.

Fransız Ermenileri, aralarındaki ayrılıklara rağmen, sözde katliâmı anma yıldönümlerinde birlikte hareket etmektedirler. Fransa, bu anma törenlerine karşı koymamakta ve Ermeni grupların toplantılarına, yürüyüş ve davranışlarına karışmamış görünmektedir. Son olarak 1972 yılında Ermenilerin Türkiye aleyhine ve Türklüğü rencide edici şekilde diktikleri anıt, Türk - Fransız diplomatik ilişkilerini etkileyecek bir durum yaratmıştır.

Fransız politik hayatı, Ermeni unsurunu ihmal etmemektedir. Fransa'da bulunan Partiler, Türk düşmanlığı üzerinde kurulu bulu-

nan ve Ermeni Milliyetçiliği veya Komünist taraflısı görülen Ermenileri kendi taraflarında görmek, bu yoldan oy sağlamak yolunu izlemişlerdir.

Ermeni guruplarının kendi yayın örgütleri ve araçları dışında çeşitli çıkarlar sebebiyle birçok araştırma merkeziyle ve Fransız yayın örgütleriyle de ilişkileri vardır. Bunlar, devamlı olarak kamu oyunun dikkatlerini «Türk Jenosidi» slogamı altında Ermeni katliâmları iddialarına çekmek istemektedirler. Edebî eserlerde dahi bu durum görülmektedir.

Fransız resmî makamları Ermeni hareketlerinin, Ermeni çerçevesi dışına çıkmasına müsaade etmemekle beraber kamu oyu oluşturucu araçlara müdahale edememektedirler.

2. — PORTEKİZ'DE DURUM

GÜLBENKYAN Vakfı'nın Portekiz'de bulunması, bu vakıf yöneticilerinin Portekiz vatandaşı bulunması zorunluluğu, 200 kişiyi geçmeyen bir Ermeni topluluğunun bulunduğu Portekiz'e Ermenilik konuları bakımından ayrı bir önem vermektedir.

FOUNDATION CALOUSTE GULBENKYAN (Gülbenkyan Vakfı), dünyanın sayılı zenginlerinden olan Ermeni Gülbenkyan'ın vasiyeti üzerine kurulmuşdur. 1953 tarihli bu vasiyetnamede, Vakıf fonlarının ırk, mezhep ve memleket ayırımı yapılmadan hayır işlerine, san'at, eğitim, ilim dallarına tahsis edildiği yazılıdır. 1956 yılında kuruluşu tamamlanmış ve çalışmaya başlamışdır. Bir başkan ve dokuz üyelik konsey, Vakıf işlerini yönetmekle görevlidirler. Vakfın fonlarının tahsis yerleri tetkik edildiğinde özellikle yardımların Ermenilere yapılmadığı anlaşılmaktadır. Yardım fonlarının yaklaşık olarak % 47 sinin Portekiz'e, % 12 sinin İngiltere'ye tahsis edilecek şekilde bir düzenleme yapılmışdır.

Görünüşde Ermeniler için bir ayrıcalık taşımıyan bu Vakıf kuruluşunun 1.Ocak.1963 - 31.Aralık.1965 faaliyet devresine ait yayınladığı üçüncü faaliyet raporunda «Ermeni Cemaatlerine yapılan yardımlar» bölümündeki görüşler dikkati çekicidir.

> «Komşu ülkelerin ihtiraslarıyla siyasî rekabetlerin ebedî kurbanı olan Ermenilerin yıllarca süren sıkıntılarından sonra özgürlüklerini kaybettiği; millî topraklarının Rusya, Türkiye, İran arasında bölüşülmüş olduğu; beş milyon Ermeniden bir kısmının çeşitli ülkelere dağıldığı; bu Ermenilerin bulunduk-

ları yerlerde millî dillerini, din, âdet ve ananelerini koruduk - ları; aralarında daima millî bir bağlılık olduğunu belirtmekte, barışsever, mazlum ve çalışkan, zeki, kaderine boyun eğmiş bu Ermenilerin şerefli bir geçmişin manevî değerlerine sadık kalarak bu değerlere büyük sevgi besledikleri ve bundan asla vazgeçmeyecekleri» ileri sürülmektedir.

Vakıf yöneticilerinin görüşleri, vakfın amacına her an yeni ve Ermeni hareket ve dâvası ile ilgili unsurları getirebileceğini ortaya koymaktadır. Aynı Raporda, 1965 yılında Hayır işleri için taahhüt edilen meblâğın 69.744 dolar olduğu bunun 65,310 dolarının ödenmiş bulunduğu belirtilmektedir. Eğitim için Türkiye'ye ayrılan fonun ise 175.000 dolar olup bunun 88.500 dolarının ödenmiş diğerinin ise bu yıl içinde ödenmemiş bulunduğu açıklanmıştır ki, bu meblâğ da 1968 yılına kadar tamamen tediye edilmiştir. Türkiye'ye yapılan bu yardımın kimin aracılığı ile veya hangi kuruluşlara verilerek yapılmakta olduğu, Ermeni Patrikhanesinin bu konudaki tutumunun ne olduğu Türk kamu oyunca bilinmemektedir. Buna karşılık Gülbenkyan'ın Doğu Anadolu bölgesi için yaptığı 50 bin İngiliz lirası bağış çeşitli kanallardan kamu oyuna duyurulmuşdur. Vakfın bilimsel yöndeki çalışmalarının da Ermeni tarih ve dâvasına hizmet ettiği açıkdır.

3. — BATI ALMANYA'DA DURUM

Çok küçük bir Ermeni nüfusunun bulunduğu Batı Almanya'da Ermeni faaliyetleriyle ilgili çalışmalar 1966 yılından itibaren başlamışdır. Bazı Alman gazete ve dergilerinin (DİE WELT) sözde Ermeni katliâmı ile ilgili yayınları bu başlangıç noktalarından biridir. «Dünyaya Sesleniş» adlı protestan yayını da bu tarihlerde özellikle Ermenilere Nisan aylarında özel sayılar çıkartmaktaydı.

İlk örgütlenme Frankfurt'ta 1968 yılında meydana gelmişdir. «Hessen Ermeni Kültür Birliği» Almanya'daki, Alman Ermenilerin örgütlenmesi hareketini başlatmışdır. Bu birliğin amacı : Ermeni tarih, kültür ve millî birliğini Almanya'daki Ermeniler arasında yaymak ve aynı amaçlarla kurulmuş dernek ve örgütlerle işbirliği yapmaktı. Bu birlik, 1968 yılından itibaren her ay en az bir kere toplantılar tertip etmekte ve buna Almanya'da bulunan Ermeni dâvasına hizmet eden Ermenilerle yabancılar katılmaktadır. Bu toplantılarda Ermeni hareketleri ve faaliyetleriyle birliğin amacına uygun çalışmalar yapılmaktadır. Ayrıca, Türkiye aleyhine konuşmalar

ve önerilere yer verilmektedir. Ermeni Kültür Birliği her türlü yayın araçlarından yararlanmakta ve diğer ülkelerdeki örgütlere broşür, kitap, dergi göndermektedir.

«Hessen Ermeni Kültür Birliği», Hınçak taraftarı ve Sovyet Ermenistanı sempatizanıdır. Bu dernek yolu ile Sovyet Ermenistanı'nın da propagandası yapılmaktadır. Taşnaklar örgütlenmiş durumda olmadıklarından daha ziyade kişisel çalışmalar yapmaktadırlar. Özellikle sözde Türk Genosidi adı altında çeşitli yayın faaliyetlerini koordine etmeye çalışmaktadırlar. Almanya'da yapılan kitap fuarlarında bu konularda yayınları sağlamak ve teşhir etmek yolunu seçmektedirler.

Berlin daha ziyade, Komünist temayüllü Ermenilerin bilimsel merkezlerde faaliyet gösterdikleri yerlerden biridir. Türkiye aleyhine konferans ve açık oturumlar yapılmaktadır.

4. — İSVİÇRE'DE DURUM

Küçük sayıda bir Ermeni topluluğunun bulunduğu İsviçre'de Ermeni hareketlerine ilk defa (Pan Armenien) hareketi adı altında bir örgütlenmeyle başlamıştır. Bu yeni Ermenilik hareketi (İsviçre-Ermeni Derneği) adı altında bir teşkilâtı ortaya çıkarmışdır. 1968 yılında, Ermeni Kolonilerinin aralarında koordinasyonun ve işbirliğinin Yeni Ermenilik sloganı altında güçlendirilmesi amacı ile kurulan ve ilk toplantısını yapan derneğin başında bir din adamı bulunmaktadır.

DIE STİMME ARMENİENS adlı bir dergi, bu hareketin yayın organıdır. İsviçre'de özellikle Almanca konuşulan bölgelerde radyolar bu hareketin ve Türkiye aleyhine yayınların merkezî haberleşme ve propaganda görevini yapmaktadırlar. Sözde katliâm günleri bu yayın araçlarında işlenmektedir.

5. — YUNANİSTAN'DA DURUM

Batı blokuna dahil Avrupa ülkelerinin hiçbirinde, Ermeni Hareket ve Örgütlenmeleri, Ermeni dâvası veya sorunu çıkarma çabaları, o ülkenin sorumluluk taşıyan kişilerince veya resmî makamlarca açıkdan desteklenmemektedir. Fransa'da ancak siyasî partiler taraftarlarının da etkisiyle Ermeni guruplarının fikir ve görüşlerine uygun beyanlarda bulunmakta, oy endişesiyle bu gurupları kaybetmemek istemektedirler. Yunanistan'da durum tamamen farklı bir görünüm göstermektedir. Yunanistan, Ermeni hareket ve faaliyetle-

rini kendi ülkesinde ve A.B.D.'lerinde destekler. Siyasî partileri ve sorumlu kişileri bu faaliyet ve hareketlere katılır. Türkiye ile olan ilişkilerinde ihtilâflı konularda ve özellikle Kıbrıs konusunda dikkatlerin başka yönlere çevrilmesini sağlamak için Türkiye aleyhine bir Ermeni sorununun çıkmasını hazırlar. Ermeni örgütlenmiş azınlık grupları Ermeni dâvasında Yunanistan'ı ve kiliseyi daima örnek almışlardır. Bunlara göre, Yunanistan'ın ihtilâlde başarı sağlaması ve müstakil bir devlete kavuşabilmeleri, Fener Patrikhanesi gibi bir örgütün varlığına ve bunun çalışmalarına bağlıdır. Ermeniler uzun tarihleri boyunca ciddî ve müstakil bir devlet kuramamışlarsa Fener Patrikhanesi gibi hareket etmeyen dinî kuruluşların varlığı yüzündendir. Bu görüş, geleneksel bir hal almışdır.

Lozan Konferansı sırasında Venizelos'un Ermeni Yurdu ve Ermeni sorunları hakkındaki beyanları dikkati çekmiş ve Venizelos bu davranışları ile Ermenilerin hâmisi rolünü oynamaya çalışmışdır. Lozan'dan sonra uzun süre, Yunanistan kendi iç ve dış sorunları ile uğraşmış ve Ermeni sorununun yaratılmasını daha ziyade dışardan işlemişdir. Yunan asıllı bilim adamlarının Yunanistan'da yaptıkları çeşitli yayınlarda konu, tarihî etüdler şeklinde yayınlanmış, bu arada Ermeni asıllı yazarların, araştırıcı ve ilim adamlarının Atina Üniversitesindeki çalışmalarına yer verilmiş ve Amerika'da kurulan «Amerika Ermeni Dâvası Komitesi» ne bunların yapacakları çalışmalarla ilgili çeşitli katkılar getirilmiştir.

1960 yıllarında Yunanistan'da, Ermeni Cemaati Komitesi adı altında Atina, Pire, Selânik'deki Ermenilerin iştirakiyle bir örgütleşmeye gidilmişdir. Bu komite ilk olarak geniş faaliyetine 1965 yılında başlamışdır. Komitenin 1965/Mayıs ayında, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğine çektikleri telgrafla, «Ermenilerin 1915 yılında Türkler tarafından ağır bir katliâma uğratıldıkları ve Türklerin 3000 yıldan beri Ermenilerin vatanı olan Batı Ermenistanı ellerinde bulundurduğunu, insanlık dışı bu hareketlere tanık olan Ermeni ırkının bundan böyle kendi topraklarında yaşamaya hakları olduğunu, bu sebeble Birleşmiş Milletler'in harekete geçmesini» istemişlerdir.

Aynı yılın Nisan ayında sözde katliâm ile ilgili Ermeni Kampanyası başlatılmış, törenler ve nümayişler düzenlenmişdir. Atina'da, Theotokos kilisesinde 2000 Ermeninin katıldığı dinî törende Türkiye aleyhine çeşitli konuşmalar yapılmış ve buradan ayrılan topluluk, Meçhul Asker Abidesine çelenkler koyarak dağılmışlardır. Bu topluluğun, taşıdığı dövizlerde özellikle, «Jenosidin İlk Mucidi Türklerdir», «İki Milyon Ermeninin yok edilmesini unutmıyacağız!» klişe-

leri dikkati çekmişdir. Aynı gün, Panasos derneğinde yapılan törene, Yunanistan Başbakanlık Basın İşleri Müsteşarı M. Vardinoyannis'in katıldığı görülmüşdür. Bu sorumluluk taşıyan resmî şahsın hazır bulunduğu toplantıda, söz alan Ermeni Başmandiriti Keşişyan, Yunan ve Ermeni milletleri arasındaki dostluğun önemini anlatarak, her iki milletin de ortak maceralardan geçtiğini, Yunanistan'ın misafirperver ve devrimci bir memleket olarak Ermeni dâvasına hizmet edeceğini belirtmiş ve Kıbrıs'ın en kısa zamanda Yunanistan'a ilhak edilmesini dilemişdir. Bu toplantıda hazır bulunan, İktidar (Merkez Birliği) milletvekillerinden Melas ve Kuçokeres de birer konuşma yaparak, Yunan - Ermeni dostluğundan ve Ermeni dâva ve hareketinin mutlaka desteklenceğinden bahsetmişlerdir. Şehir Meclisi üyelerinden Apostolatos, Atina'da bir caddeye «Ermenistan» adının verileceğini açıklamışdır.

Aynı gün düzenlenen PONTOSLULAR festivalinde bir konuşma yapan zamanın Yunan İçişleri Bakanı Tsirimokos, Ermeniler hakkında aynen :

> «Yurdunu kaybetmenin ne olduğunu bildiğiniz için, Büyük Ermeni Katliâmının 50 nci yıldönümünü de anmama izin vereceksiniz. O zamanlar asrımızın en feci jenosidi olan bu olaylar 30 yıl sonra Hitler tarafından Yahudiler aleyhine tekrarlanmışdır. Fakat, nihayet bu ikinci jenosidin sonunda bir Nurenberg duruşması yapılmışdır. Bu jenosid için idamlar olmuş ve bugün ne olup bittiğini bilmemizi sağlamışdır. Böylelikle, dünyada barış ve medeniyetin yerleşmesi, jenosid vandallıklarına gidilmemesi için herkes mücadele etmek azmindedir...» şeklinde Yunanistan'ın konu ile ilgili görüşünü resmen açıklamışdır.

Selânik'te, aynı tarihte toplantılar Yahudi toplulukla birlikte yapılmış, Yahudiler, Hitler'in jenosidini takbih ederken, Yunan ve Ermeniler de Türkiye'de yapıldığını iddia ettikleri katliâmı takbih etmişlerdir.

1965 yılının Mayıs ayında, sözde katliâmın 50. yıldönümü sebebiyle Atina'daki Ermeniler Yunan resmî makamlarının katıldıkları, Antilyas Katogikosun şeref misafiri olduğu «Orfeus Sineması Toplantısı» nı yapmışlardır. Bu toplantı, o günlerin en önemli toplantısı diye anılmaktadır. Atina ve Yunanistan Başpiskoposu Hrisostomos'un himayesinde ve huzurunda yapılan bu toplantıya, Ermeni Cumhuriyetinin Atina maslahatgüzarlığını yapmış olan A.

Kılıçcıyan, Yunan Millî Eğitim ve Din İşleri Bakanlığı Siyasî Müsteşarı G. Milonas, Yunanistan'daki Ermeni Cemaati Merkez Komitesi Başkanı N. Agopyan, İktidar (Merkez Birliği) Milletvekillerinden S. Nikolayidis, Beyrut'tan gelen şeref misafiri Horen I. ve Kilikya Patriği mümessili piskopos Karenin Serkisyan, Ere Partisi Milletvekillerinden H. Miryantis katılmışlar, Yunan Başbakanı, İçişleri, Deniz Ticaret, Ticaret Bakanları ile Atina Belediye Başkanı gelemedikleri için özür ve toplantıya başarılar dileyen telgraflar çekmişlerdir. Toplantının sonunda toplantıya katılanlar yürüyüşe geçerek, Türkiye aleyhindeki çeşitli dövizlerle Atina caddelerinde gösteri yapmışlardır. Bu toplantıda yapılan ve sorumlu resmî kişilerin beyanlarını kapsıyan konuşmalar Yunanistan'da, Ermeni dâvasının nasıl karşılandığını açıkça gösterecek niteliktedir. Bunlardan bazılarının özetleri :

— Siyasî Müsteşar G. Milonas : «Yunan Hükümeti adına Ermeni kardeşlerimize hitap etmek şerefi bana verildiğinden son derece memnunum. Bu görev için Yunan Millî Eğitiminin başında bulunan bir sorumlu kişinin seçilmesi, bizleri Ermeni kardeşlerimize bağlayan manevî akrabılığı belirtmek içindir. Ermeni kardeşlerimizin faciasına karşı saygı ile eğiliyoruz. Ermenilerin bu fedakârlığı boşa gitmemiştir. Hürriyet ve şerefleri için ölenler unutulmazlar. Zamanı gelince fedakârlıkları hatırlanır. Bu korkunç hatırayı hiçbir zaman aklınızdan çıkarmayınız...»

Yunan resmî görüşünü yansıtan ve tamamen her kelimesiyle Türk düşmanlığını yansıtan bu görüşler bütün Yunan basınında da aynı şekilde ve büyük puntolarla Yunan kamu oyuna duyurulmuşdur.

— ERE Milletvekili Manyadakis : «ERE lideri Kanellopulos, bugünkü anma töreninde kendi adına beni görevlendirmiş bulunmaktadır. Ermeni soyunun, geri kalmış barbarların baskı ve gayri insanî katliâmına maruz kalması münasebetiyle tertiplenen bugünkü anma törenine bağlılığımızı bildirmek istedi. Manen size bağlıyız. Bizler de sizin gibi ızdırap çekmiş bir soydanız. Çocuklarınıza da başınıza gelenleri unutmamalarını öğretiniz...»

— Merkez Birliği Milletvekili S. Nikoloyadis : «Ermeni ve Elenlerin maruz kaldıkları Jenosidi göklere yükselten seslerimiz-

le protesto etmekteyiz. Fakat bu protestomuz aslında müttefiklerimize yöneltilmektedir. Çünkü, müttefiklerimiz, bu barbar unsuru ortadan kaldırarak; bir Elen ve Ermeni Devleti kurmaya yardım edecekleri ve Türk Devletinin ortadan kaldırılmasıyla insanlığı rahat ettirecekleri yerde bu fırsatlardan istifade edememişlerdir. Tarih, bu müttefiklerin medeniyete ihanetlerini affetmeyecekdir...»

— Kıbrıs Etnarşi Meclisi üyelerinden M. Miryantis : «Ben de hem Kıbrıslı hem Elen olarak, Ermeni kardeşlerimizin Türk barbarlığı aleyhindeki protestolarına katılmak üzere gelmiş bulunuyorum. Hamitçilik, Kemalizm ve Jön Türkler hareketi Elen Ermeni ve Kıbrıslıların kanları ile doymuşlardır. Aynı vahşet 1955 de İstanbul'da görülmüşdür. Bugün ise Patrikhane ve Kıbrıs'ta soyguncu çetesinin hücumları devam etmektedir...»

Bu Yunan sorumlu kişilerinin ve siyasilerinin görüşleri, Yunanistan'ın kendi çıkarları uğruna Ermeni dâvasına olan yakınlıklarını ve bu dâvanın savunuculuğunu, destekleyiciliğini kanıtlıyan örneklerden ancak bir kaçıdır. 1965 yılındaki hareketler bununla da bitmemiş, Temmuz ayında Türkiye'den firar etmiş Ermeni Papazı Kalaycıyan'ın gayretleri ve Taşnak guruplarının faaliyetleriyle İskeçe, Drama, Dedeağaç, Gümülcine'deki bir kısım Ermeninin de katıldığı Kavala Ermeni kilisesinde bir toplantı yapılmışdır. Yunan resmî makamlarının, Kavala Belediyesi ileri gelenlerinin ve Bandosunun katıldığı bu tören de diğerleri gibi Türkiye aleyhine konuşmalar ve Ermeni sorunu çıkarma çabaları içersinde geçmişdir.

Bütün bu hareket ve törenler Yunan basını tarafından en geniş şekilde desteklenmiş, kamu oyuna sunulmuşdur.

1967 yılındaki tören ve anma toplantıları daha etkin bir anlam taşımaya başlamışdır. Mayıs. 1967 tarihinde, Atina Ermeni kilisesindeki toplantıya Ermeni Patriği Horen I, Yunanistan'daki Ermeni Metropolidi Sahak Ayvazyan, Yunanistan Başpiskoposluğu Temsilcisi, Yunan Dışişleri Bakanlığı, Din İşleri Dairesi Genel Müdürü, Lübnan Büyükelçisi, ve birçok Yunan resmî görevlisi ile 2000 kişilik bir Ermeni topluluğu katılmışlardır. Hiç değişmeyen konuşmalar ve sloganlarla sözde âyin sona ermişdir. Selânik'te aynı yıl içersinde «Bağımsız Ermeni Cumhuriyetinin» kuruluşunun 49. yıldönümü adı altında toplantılar yapılmışdır.

1968 yılında Ermeni hareketleri öğrenciler arasında yaygın hale gelmiş ve 9.Haziran.1968 tarihinde Selânik Üniversitesine bağlı

«Vasileos Pavlos» öğrenci yurdunda Ermeni Cumhuriyeti'nin 50. kuruluş yıldönümü kutlanmış, bu toplantıya Ermeni Cumhuriyetinin armaları ile Ermeni - Yunan bayrakları getirilerek, toplantı tamamen siyasî bir anlam içinde yapılmışdır. Yunanistan'daki Ermeni hareketinin temsilcilerinden Vahe Aventisyan'ın konuşması, Yunanistan'daki Ermeni hareketlerinin fikir ve eylem yapısını yansıtacak şekildedir.

«Önce manevî desteği büyük olup, rahatsızlığı sebebiyle toplantıya katılamayan, Selânik Üniversitesi Devletler Hukuku Profesörü D. Konstantopulos'a huzurunuzda teşekkürü bir borç bilirim. Bundan 50 yıl önce, 1915 Nisanında Türkler tarafından katledilen 1,5 milyon ırkdaşımızın 50 nci matem yılının hüzünlü açılışını yaşadık. Fakat bugün mutlu bir olayın, ömrü kısa da olsa Bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 50 nci yıldönümünü kutluluyoruz.

Irkdaşlarım, 400 küsur yıllık esaretten ve kendilerinden her bakımdan düşük seviyede bulunan ve Almanlardan kuvvet alan barbar bir milletin boyunduruğundan kurtulma mücadelesine atılırken, Avrupa devletleri ve Rusya, Ermenilere yardıma söz vermiş bulunuyorlardı.

Milletimiz barbarlara karşı 3 yıllık mücadeleden sonra nihayet bağımsızlığına kavuştu. Ve yüzölçümü 50.000 kilometre kare olan bir devlet ilân etti. Bu sırada zaten Avrupa Türkiyesi de Osmanlıların elinden gitmiş bulunuyordu. Böylece milletimiz nihayet yılların zulmünden intikamını almış bulunuyordu.

Bu devlet, Sevr anlaşmasıyla ve Avrupalılarca tanınmış olmasına rağmen, bu kader yine Ermenilere yüzünü çevirdi ve Rusya ihtilâli, Avrupa devletlerinin kayıtsızlığı ve Mustafa Kemal denilen bir âsinin ayaklanması, Ermeni neslinin tüketilme hareketi neticesinde bu topraklar Türkiye ve Rusya arasında paylaşıldı. Rusya tarafında kalanlar komünistleştirildi. Bir kısmı da Avrupa'ya kaçtı. Yunanistan'a iltica edenler medeniyetin beşiği olan bu memlekette ana şefkati gördü, hürriyete kavuştu.

Ermeniler senelerden beri dünyanın her tarafında yeniden Anavatana kavuşma arzusu ile yaşamakta ve bunun için hazırlanmaktadırlar. Bugün ufukta tekrar topraklarımızın geri veril-

mesi alâmetleri belirmiş bulunmaktadır. Bu muhakkak gerçekleşecektir. Hıristiyanlığın koruyucusu olan büyük Ermeni devleti tekrar bağımsızlığına kavuşacakdır...»

Aynı toplantının kapanış konuşmasını da yapan Aventisyan : «Hıristiyan Ortodoks ruhu ile Yunanlı yetiştiren böyle bir ilim müessesesinde, ortak düşmana karşı yapılan bu toplantının yapılmasına müsaade ettiği için ihtilâl hükümetine ve diğer resmî şahsiyetlere, hazır bulunanlara teşekkür ederim...» diyordu.

Bu toplantıda, siyasî bilimler üzerinde çalışan ve Türkiye aleyhindeki görüşleri, araştırmaları ile dikkati çeken Maruhin de Aventisyan'ın fikirlerini destekliyor, onları savunuyordu.

1969 yılının Mayıs ayında «Hür Ermenistan Cumhuriyeti'nin» kuruluş günü Selânik'te «Makedonya Etüdler Cemiyetinde» kutlanıyordu. Bu toplantıya ilk defa Amerikalı fakat Ermeni asıllı Prof. Lee Kacarcıyan katılıyor, Ermeni devletinin dağılışının sebebleri olarak Türkiye ve Rusya'yı gösteriyor, Ermeni devletinin ergeç kurulacağına inancını belirterek konuşmasına son veriyordu. 1970, 1971, 1972 yıllarında da çeşitli dernek merkezlerinde, Üniversite ve araştırma lokallerinde, Kiliselerde aynı toplantılar devam etti.

Bütün bu Türkiye aleyhindeki hareketler ve bir Ermeni sorunu çıkarma çabaları Yunan basını tarafından en geniş ölçüde destek buldu. Türk - Yunan ilişkilerine paralel şekilde bu ilişkilerdeki ciddiyetle orantılı biçimde devam etmektedir.

* Kıbrıs krizi sebebiyle, Türk - Yunan ilişkilerinin bozuk olduğu 1965 yılında, Yunan basını, sözde Ermeni katliâmının 50. yıldönümünden yararlanarak Ermeni hareketlerini geniş ölçüde destekledi. Yabancı basından iktibaslar yaparak ve çeşitli yaklaşımlarla yorumlarda bulunarak Türkiye aleyhine geniş bir kampanyaya girişti.

* Kıbrıs konusunda Türk - Yunan görüşmelerinin başladığı 1966 yılında sorunda bir yumuşama görüldüğünden, bu yıl içinde Yunan basını Ermenilerle ilgili yayınları ihtiyatla ve büyük bir çekimserlikle sürdürdüler.

* 1967 yılında Amerika'da, Ermeni hareketlerine ve A.B.D. basınında çıkan yayınları aynen veya yorumlıyarak iktibas ettiler. Bu yıl da nisbeten ihtiyatlı ve kısıtlı olmaya dikkat ettiler. Ancak, Yunanistan'daki Ermeni hareketlerine yoğunluk vererek yayınlarını sürdürdüler.

* 1968 yılında, Nazilerin Yunanistan'da giriştikleri Yahudi katliâmı vesile edilerek bunun 25. yıldönümünde en yetkili Yunan resmî makamlarının bulunmasından da yararlanarak konuyu Ermeni sorunu haline getirmeye çalıştılar. Estia gazetesi, Alman işgali sırasında Yunanlıların Selânik Yahudilerini kurtarmak için giriştikleri gayretleri yazarken bir yandan da, «Bu feci cinayet sadece I. Dünya Savaşında Türkiye'de birbuçuk milyon Ermeninin öldürülmesiyle kıyaslanabilir.» diyordu.

* 1969 - 1971 - 1972 yıllarında Ermeni hareketerinin törenlerle ilgili devresinde bazı makalelere rastlanmaktaydı. Fakat 1973 yılı sonundan itibaren 1974 yılında çok kesif bir propagandaya girişen Yunan basını her türlü Türkiye aleyhtarı yayınlara yer verdi. Bu arada Ermeni dâvasına da geniş ölçüde sütunlarını ayırmayı ihmal etmedi.

* Yunanistan'da Ermeni gurubunun yayın organı olarak bilinen AZOT - OR gazetesidir. Bu Lübnan ve Fransa'da yayınlanan Taşnak guruplarının yayın araçlarından iktibaslar yapmakta ve Türkiye aleyhindeki makale, haber ve yorumları aynen yayınlamaktadır.

Yunan resmî makamlarının Ermeni hareket ve Ermeni sorunu çıkarma faaliyetlerine katkıları Yunanistan'da olduğu kadar A.B.D.'lerindeki temsilcilikleri aracılığı ile de yürütülmektedir. Bu suretle, Ermeni dâvası Yunanistan'ın dış faaliyetlerinde de bir konu olarak işlenmektedir. Washington Yunan Basın Ataşesinin Müşavirliği aracılığı ile Kaliforniya'da dağıttığı bültenler (1963), Yunan Büyükelçisi Matsas'ın 1964 yılında Washington Post gazetesinde yayınlanan mektubu, 25.Ocak.1965 günlü Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda Kıbrıs Rum Dışişleri Bakanı tarafından yapılan konuşmada Ermenilere yapılan atıflar, Yunan ve Kıbrıs Delegasyonunun, Amerika'da Ermenilerin yaptıkları çeşitli toplantılara katılması 1966 - 1969 - 1972, Yunan temsilcilerinin Ermenilerle ilgili demeçleri, Eçmiyazin Katogikosu Vasken I.'in Amerika seyahati sırasında ülkesinde Ermeni bulunan devletlerin temsilcileriyle yapmak istediği toplantıyı Birleşmiş Milletler binası içinde organize eden halen Kıbrıs Rum Dışişleri yetkilisi ve temsilcisi Rosidis'in tutumu... sayılacak olaylardan ancak bir kaçıdır.

Bütün bunlar, basını ile, resmî sorumluluk taşıyan kişileri ile Yunanistan'ın Ermeni hareket ve Ermeni sorunu çıkarma çabalarını desteklediğini gösteren somut örneklerdir. Yunanistan, Türkiye

aleyhine her hareketi desteklemeyi politikasının vazgeçilmez unsurlarından saymaktadır.

Aynı şekilde Makarios da, gerek Horen I ile olan dostluğu, gerekse Kıbrıs sorununun dünya kamu oyunda kendi çıkarlarına çözümlenebilmesinin sağlanması için Türkiye aleyhine Ermeni sorunu çıkararak ve Ermeni hareketlerini destekleyerek sonu çalabileceğini çeşitli davranışlarıyla göstermektedir.

IV. — KUZEY VE GÜNEY AMERİKA ÜLKELERİNDE ERMENİ HAREKETLERİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI.

Yaklaşık olarak 400 bin Ermeninin yaşadığı Kuzey ve Güney Amerika ülkelerinde, Ermeni hareketleri yoğun ve etkin bir durum gösterir. Türkiye ve Türkler aleyhine çok geniş propaganda ve Psikolojik etkileme taktiklerine sahip olan bu hareketler Avrupa ve bazı Orta - Doğu ülkelerinde olduğu gibi Ermeni topluluklarının büyük bir çoğunluğunu, bulundukları ülkenin ve diğer ülkelerin kamu oyunu bir «Ermeni sorunu» ile karşı karşıya getirmek, bu yolla uluslararası kuruluşların, devletlerin dikkatini konu üzerinde toplamak amacına yönelmişdir. Rusya, Yunanistan, Lübnan zaman zaman Kuzey ve Güney Amerika ülkelerindeki Ermeni hareketini başlatmak, desteklemek, yürütmek politikasını izlemişlerdir. Kendi çıkarları veya Türkiye ile olan ilişkilerinde arzu ve emellerini Türkiye dışında bir sorun çıkararak Türkiye aleyhine dünya kamu oyunu kazanmak sayılan devletlerin bilinen politikalarının sonucudur. Bu arada, tarihî geçmişe dayanan ve Amerika kamu oyunu uzun yıllar hisleriyle işgal ettiği için bu kamu oyunun seçimlerdeki etkinliğini hesaba katarak Kuzey ve Güney Amerika devletlerinin Ermeni hareket ve Ermeni sorunlarına karşı en azından bir kayıtsızlıkla başlayan ve giderek desteğe varan uygulamaları da dikkatle üzerinde durulması gereken noktalardan biridir. Kuzey ve Güney Amerika ülkelerini konumuzla ilgili olarak yakından gözlemlere dayanarak incelediğimizde kısaca değindiğimiz tutumların da ötesinde Türk düşmanlığına varan davranışları izleyebilmekteyiz.

1. — AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİNDE DURUM :

Lozan Barış Andlaşmasından günümüze kadar Ermenilik konusunda yapılan propaganda ve psikolojik etkileme hareketlerinin en tesirli ve zedeleyicisinin Amerika Birleşik Devletlerinde olduğu gö-

rülmektedir. Türkiye'ye yöneltilmiş günümüzde yıkıcı propaganda olarak tanımlanan hareketler A.B.D.'lerinde yoğun bir şekilde pazarlanmakta ve dünyaya yayılmaktadır. Ortalama olarak bu ülkede 300 bin Ermeni yaşamaktadır. Bu nüfus 350 milyona varan Amerikan Birleşik Devletlerinde dağınık bulunmakta ve genel nüfusa oranı açısından 1/1000'i teşkil etmektedir.

Ermenilerin A.B.D.'nde yerleşme durumu çeşitli eyalet ve şehirlere küçük oranlarda yayılma biçimindedir.

Massachusette (Boston, Springfield, Wartertown, Werchenster, Vhitinsville Laurenec, Lowell Haverhil), Rhode Island (Providence, Powtucket), Connecticut (New Britain, Hartford, Bridgeport), New York, New Jersey, Pensylvannia (New York City, Troy, Syracuse, Niagara Falls, Union City, Watervielt, Philadelphia), Orta Amerika'da (Cleveland, Chicago, Granite City, Wankegan, Detroit, Pontiac, Rearborn, Racine), Batı Eyaletlerinde (Fresno, Los Angeles, Oakland, Montebello, Valley, San Francisco, Teksas ve Florida) bütün buralarda Ermeniler küçük üniteler halinde yaşamaktadır.

Amerika'da Ermeni Örgütleri

Amerika'da Ermeni örgütleri sahib oldukları maddî olanaklar ve destekler, örgütlenme biçimleri ve haberleşme araçlarından yararlanma bakımından diğer ülkelerdeki Ermeni örgütlerinden çok daha etkin, yaygın bir durumdadırlar. Taşnakların, Ramgavarların, Hınçakların birbirinden ayrı örgütleri vardır. Bu üç gurup örgüt izledikleri polotikaları gereği olarak diğer ülkelerdeki hareketler ve uzak hedefli dış politikalardan etkilenmektedirler. Ayrıca, Avrupa, Ortadoğu, Afrika ülkeleriyle Sovyetler Birliği'nin bünyesinde yer alan Sovyet Ermenistanı ile amaç ve ilkeleri oranında ilişkileri vardır. Buralarda kurulmuş diğer Ermeni örgütleriyle koordinasyon sağlamaktadırlar. Bütün bu psikolojik etkileme olanaklarının da dışında Amerika'da mevcut bilimsel örgüt ve araştırma merkezleriyle, siyasî kişilerle, kilise, hastahane, bakım evleri, yetimhaneler, yoksul evleri, mahallî örgütlerle de gereğinde işbirliği ve karşılıklı yardım adı altında ilişkiler kurmuş bulunmaktadır.

a) Taşnakların örgütleri

Taşnaklar, bütün Amerika'da «Armenian Revolutionary Committee of America» adı altında teşkilâtlanmışlardır. Amerika'da yaşayan Ermenilerin yarısına yakınını temsil ettiği iddiasında olan bu

örgüt, kurulmuş en eski Ermeni örgütlerinden biridir. Merkezi Boston'dadır.

Bu örgüt çeşitli komiteler halinde çalışmaktadır.

Örgütün başlıca yayın organları : Ermenice «Taşnaksutyun», «Asbarez» ve «Harenik» dir. Ayrıca, İngilizce olarak çıkan «Harenik gazetesi» ile üç ayda bir çıkan «The Armenian Review» dergisi Taşnak amaçlarının yayılmasını sağlamaktadır. Teşkilât, Antilyas kilisesine bağlıdır.

Bu genel örgüte bağlı fakat tesbit edilmiş politika hudutları içinde kalmakla birlikte hareket serbestisine de sahip iki Taşnak komitesi mevcuttur. Bunlar; merkezi Boston'da olan «American Committee for the Indepedence of Armenia» ile genel merkezi Boston'da olan «Armenian National Committee of America dir. Ayrıca çeşitli zamanlarda ve propagandanın hareketliliği ölçüsünde birden ortaya çıkan ve bir müddet sonra kaybolan alt komiteler vardır.

b) **Ramgavarlar örgütleri :**

Ramgavarlar, «Armenian Democratic Liberal Party» adı altında örgütlenmişlerdir. Merkezi, Massachusetts'dedir. Başlıca yayın organları; Ermenice günlük, «Baykar» gazetesiyle, İngilizce haftada iki gün yayınlanan «Miror - Spectator» adlı yayın araçlarıdır.

Ramgavarlar, dinî merkez olarak Eçmiyazin'e bağlıdırlar.

c) **Hınçak örgütleri :**

Hınçaklar, «Social Democrat Huncakian Party of America» adı altında örgütlenmişlerdir. Merkezi New York'da olan bu örgütün başlıca yayın organı, günlük Ermenice yayınlanan «Eritassard Hayasdan» gazetesidir.

Hınçak Partisinin, yer altı çalışmalarını «Armenian Progressive Party» adlı örgüt yerine getirmektedir.

Bu üç örgütlenme gurubu, yazımızın giriş bölümünde de açıklamağa çalıştığımız genel ilkeler içersinde «Türk ve Türkiye düşmanlığında ortak» görüşlere, inançlara sahiptirler. Taşnaklar, Ermeni katliâmı olarak ortaya atılan ve üzerinde defalarca işlenen konuda, Türkiye ile birlikte Rusya'yı da sorumlu tutmakta ve Ermenistan'ın Rusya ile Türkiye arasında paylaşıldığını iddia ederek bu yolda propagandalarını güçlendirmeye çalışmaktadır. Ramgavarlar, katliâm uydurmasından Rusya'yı sorumlu tutmamakta, Sovyet Er-

menistanı'nın varlığının Ermeniliğin geleceğine hizmet edeceğini kabul etmekte ancak gerçek ve ileri amacın Batı ve Sovyet Ermenistanının birleştirilmesi olacağı bu sebeple de Rusya'dan kopmanın gerekeceğini savunmakta, bu yolda propaganda ve çalışmalarını sürdürmektedirler. Hınçak partisi ise Sovyet Ermenistanı'nın başlıca savunucusu olup, Ermenistanın amaçlarının ancak bu devlet tarafından korunabileceğini ve başka yollara sapmanın gücü bölmekten ileri gitmeyeceğini belirtmekte, Amerika'da ve ilişkili olduğu ülkelerde Ermeniler arasında komünizmi yaymak göreviyle yükümlü bulunmaktadır. Hınçaklar bu görevleri gereği Amerika'da gizli komite ve örgütler şeklinde de çalışmaktadırlar.

Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Hareketleri :

Ermenilerin, Amerika kamu oyunu etkileyerek siyasî gücü kendi yanlarına almalarının ve Birleşik Devletlerin Ermeni dâvasını dış politika unsurları içersinde kabul ederek savunmalarının uzun bir geçmişi vardır. Birleşik devletler konuya ilk olarak iktisadî çıkarlar açısından yaklaşmışlardır. 1830 lardan itibaren Anadolu ve Ortadoğu topraklarının kaynak zenginliği, pazar niteliği, ulaşım olanakları Amerika'nın meçhulü değildir. Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ilk anlaşmalar ve ticarî anlamdaki yakınlıklar bu toprakların ve güçlü olanakların Amerika çıkarları bakımından ne şekilde ve hangi ölçülerle ve toplumun hangi kesimleriyle ilişki kurularak sağlanabileceği konularında önemli bilgi ve araştırma verilerini hazırlamışdır. Osmanlı ülkesindeki Ermeniler bu ilişkilerde önemli unsurlar kabul edilmişdir. Ve Ermeni unsurunun din, kültür, iktisadî çıkarlar bakımından Fransa, İngiltere, Rusya tarafından parsellenmeye çalışıldığı devrede (1860 - 1870) lerde, Amerika'da misyoner örgütleriyle, okulları, yetimhaneleri, hastahaneleriyle bu unsur üzerinde etkili olmaya başlamışdır. Birinci Dünya Savaşına kadar Amerika Ermenilik dâvasını siyasî bir düzeye getirmemişdir. Gerçekte bu A.B.D.'lerinin iç sorunlarının dış politikaya aksetmesi sonunda (Monreo Doktrini) gereğidir. Birinci Dünya Savaşında A.B.D.'leri ilk defa kendi kıtası dışında Avrupa müttefiklerinin yanında savaşa katılınca durum değişmiş ve artık Ermenilik, Rumluk v.s. dâvalarında Birleşik Devletler fikir, söz sahibi olmaya ve bunları devletlerarası düzeyde ortaya atmaya başlamışlardır. İşte bu devrede, Ermeniler uzun süre yakınlaşmaları ile iyi tanıdıkları A.B.D.'leri kamu oyunu hareketlendirmek ve dâvalarının savunuculuğunu Bir -

leşik Devletlerin daha etkin ölçüde yapmalarını sağlamak yoluna gitmişlerdir.

Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşında Almanya ile aynı ittifak içersinde bulunmasını Amerika'ya karşı bir davranış ve düşmanlık olarak göstermişlerdir. Bundan yararlanarak Ermeni dâvasını uzun yıllar misyonerlerin de işlediği ve A.B.D.'lerine yaydıkları şekilde bir Müslüman - Hıristiyan çatışması şeklinde göstermeyi başarmışlardır. Katliâm ve tehcir konuları bu devrede işlenmeye başlanmışdır. Ermeniler ikinci olarak, Rus ihtilâlini endişe ile izleyen Amerika kamu oyunu Türk - Rus, Türk - Sovyet işbirliği ile Ermenistan'ın parçalandığı ve aralarında taksim edildiği yalanına inandırmayı başarmışdır. Gerçekte sanki, ortada siyasî birliğe, coğrafî bütünlüğe, halkı ile ordusu ile, örgütleriyle bir Ermenistan varmış da parçalanmış ve taksim edilmiş gibi bir propaganda ortamı yaratılmışdır. Bu suretle, A.B.D.'leri kamu oyu bir yandan müslümanların hıristiyanlar üzerindeki katliâmı ve tehciri, diğer yandan zavallı bir milletin topraklarının parçalandığı ve din tanımayan komünistlerle müslümanların işbirliği sonunda yok edildiği uydurmaları etkisi altında, kendi siyasî kişi ve kurumlarını Ermeni dâvası ile ilgilenmeye zorlamaya başlamışlardır. Bunun sonucu olarak da, Amerika'da siyasî güç, uzun yıllar iktisadî çıkarları açısından ilgilendiği Ermenilere bu kez kamu oylarının da baskısı altında bir dış politika yaklaşımı ile fakat gerçekte tamamen iç politika zorunlulukları sonucu ilgilenmeye başlamışdır. Daha 1918 yılında, Amerika Hükümeti, Ermeni Cumhuriyetini «De Facto» olarak tanımışdır. Wilson'un ünlü savaş sonu demecinde Ermeniler önemli bir ağırlık taşımaktadırlar. Gene Wilson'un Amerika Senatosu'nda, «Müstakil bir Ermenistanı tanıyacağına dair açıklaması» sonucu, Sevr barış görüşmelerinde Osmanlı Delegelerinin karşısına Ermeni Cumhurbaşkanı Avetis Aharonyan diye birisinin çıkması temin edilmişdir. Sevr anlaşmasının bilinen hükümleri içersinde Türk toprakları üzerinde müstakil bir Ermeni devletinin kurulacağı açıklanmışdır. Kurtuluş ve Millî Mücadele bu paçavrayı yırtıp atınca konu Lozan'da yeniden ele alınmışdır. 18.Ekim.1922 de, Ermenistan Hükümeti Başkanı olarak A. Aharonyan büyük devletlere gönderdiği muhtırada Lozan barış görüşmelerinde de yer alması gerekliliğini ortaya atmışdır. Ermenistan'ın Sovyet Cumhuriyetleri içinde bulunması sonucu bu teklif reddedilmiş, ancak Ermeni heyetinin Lozan'da müttefik devletler temsilcileri ve alt komisyonlarda dinlenmesi ve İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, A.B.D.'leri temsilcile-

rinin uzun uzun Ermeni dâvası, Ermeni yurdu istekleriyle karşılaşılmıştır. Barışın bütün dünyaya Türk kurtuluş savaşının sonuçları olarak kabul ettirilmesi sonucunda Ermeni dâvası devletlerarası düzeyde kapanmıştır.

Ermenilerin, Amerikan kamu oyunda başlattıkları ve başarı ile yürürttükleri bu propagandalar bir yandan Yunan - Ermeni işbirliği sonucunda olumlu sonuçlar veriyor, diğer yandan da Anadolu'da iktisadî çıkarları olan Amerikan sermayesi tarafından destekleniyordu. 1922 yılına kadar A.B.D.'lerinde Türkiye'nin bir temsilcisi bulunmamakta idi. Bu boşluk da Türkiye aleyhine ve Yunan - Ermeni işbirliği çıkarına çalışıyordu. Nihayet, Kurtuluş Savaşının başarıya ulaşması şu zaferin kazanılması «Şark Demiryollarının yapım ve işletme hakkının» A.B.D.'lerine ait bir firmaya verilmesi (ki bu imtiyaz yürütülmeyerek 1926 yılında kaldırıldı) Cumhuriyet İdaresinin kuruluşu sonunda A.B.D.'lerinde temsilciliğimizin açılması, Türk - Yunan ilişkilerinde yumuşama ve olumlu şekilde gelişmeler, Ermeniler ve Ermeni örgütler arasındaki fikir anlaşmazlıkları 1939 yılına kadar Ermeni propagandalarının azalmasına ve etkisiz kalmasına sebep oldu.

II. Dünya Savaşı sonunda, Kars, Ardahan Türk illerinin Sovyetler tarafından istenmesi yeni bir durum yarattı. Sovyetler, taleplerinin geçerliliği ve Amerika kamu oyunda olumlu bir hava yaratılmasının sağlanması için kendisine bağlı Hınçak guruplarını harekete geçirdi. Ve ilk defa Sovyet tahriki ve desteği ile A.B.D.'lerinde Türkiye aleyhinde Ermeni dâva ve sorunu yeniden ele alınmaya başlandı. Ve Ermeni propagandası etkin bir şekilde yürütüldü. Bu propagandaya Hınçaklar başlamışken bir müddet sonra Taşnaklar ve diğerleri de katıldılar.

Kore Savaşına kadar süren Ermeni propagandaları Kore'ye Komünistlerle savaşmak ve Amerika ideallerini paylaşmak için Türk kuvvetlerinin gönderilmesiyle, etkisiz hale geldi. Bu durum Kıbrıs sorunu ortaya çıkıncaya kadar devam etti. Kıbrıs sorunu ile birlikte Amerika kamu oyunda yeniden Türk düşmanlığı propagandası yapılmaya ve malzeme olarak da Ermeni dâvası ve Ermeni sorunu kullanılmaya başlandı. Bu sefer, Yunanlılar Ermeni Taşnak, Hınçak guruplarını etkileyerek ve harekete geçirerek Türkiye aleyhine yoğun bir psikolojik etkilemeye yöneldiler. Günümüze kadar devam eden propagandaların başlangıç noktası 1963 Kıbrıs konularının dikkati çekici şekilde önem kazanmasıdır.

Bazı örnekler :

1919 yılında yazılmış ve Türkiye, Türklük aleyhine büyük kötülemelerle dolu, «The Memoirs of Naim Bey» adlı eser, 1964 yılında Rusların desteğiyle yeniden bastırılarak dağıtıldı. 1964 Nisan sayısında New York'da yayınlanan «Hellenic Review», (Ermeni Katliâmları) başlığı altında Türkiye aleyhinde önemli etkinliği olan bir makale yayınladı. Amerika'daki Yunan temsilcilikleri basın yolu ile Ermeni sorununun canlandırılması için harekete geçemediler. Birleşmiş Milletlerde Kıbrıs Temsilcisi 1965 de Ermeni sorununu ortaya attı. Bazı Yunan basın ataşeleri Ermeni sorunu ve dâvası ile ilgili broşürleri bizzat dağıttılar...

Başlayan bu Ermeni hareketleri gittikçe yoğunlaştı. Ve Lozan'dan sonra günümüze kadar yapılan hareketlerin en önemlilerini teşkil etti.

24.Nisan.1965 tarihi, sözde katliâmın 50. yıldönümünü anma yılı olarak ilân edildi. Ve Amerika radyo, televizyonları ve mahalli büyük tirajlı gazetelerle Türkiye, Türklük aleyhine büyük bir kampanyaya girişildi.

Kaliforniya ve Massachusetts Eyaletleri Meclislerinden Nisan 1965 ayı anma törenleri için beyannameler çıkartıldı.

New Jersey Eyaletinin Emerson kasabasında «İhtiyarlar Yurdu» nun bahçesine aleyhimizdeki ilk anıt dikildi. Bu, A.B.D.'leri içersinde ilk Ermeni anıtı olarak tarihe geçecekdir. Anıtın altına, «1915-1918 yıllarında Türkler tarafından katliâma tâbi tutulan 2 milyon Hıristiyan Ermeninin hâtırasına» ibaresi konuldu. Bu anıt dikme merasimine mahallî idareciler ve sorumlu kişiler katıldı. Bu hareketle Amerika idarecileri ve sorumlu kişiler, siyasî çıkarları uğruna Ermeni hareketlerine ortak olmaya başlayacakdır. Amerika Kongresi'nde hemen aynı tarihlerde sözde Ermeni katliâmı için 4 senatör ve 34 milletvekili konuşma yaptı. Montebello şehrinde 1965 yılında katliâmı anma törenlerine ve katliâmı hatırlatmak için Ermenilerin dikmek istedikleri anıtın açılmasına bu şehrin idarecileri katıldıkları gibi Los Angeles Senatörü de törende bir konuşma yaparak Türkiye aleyhindeki propagandalara ortak oldu. Sözde katliâmı her yıl anmak için yapılan törenlerle kalınmıyarak Birleşmiş Milletler binası önündeki yürüyüşlere de günümüze kadar müsaade edildi. 1967 yılında Türkiye Büyük Elçiliğine, Türkiye Cumhurbaşkanının A.B.D.'lerini ziyareti sırasında ve 1968 yılında Ermeniler tarafından bombalar atıldı. 1973 yılında Los Angeles Başkonsolosumuz ve muavini Ermeniler tarafından öldürüldü.

Amerika Sorumlu Kişilerinin Davranışları :

Yukarıda kısa hatları ile vermeye çalıştığımız olayların dışında, A.B.D.'leri yöneticileri, sorumlu kişilerinin, Ermeni hareketlerine karşı zaman zaman kayıtsız kalmaları yanında önemli ölçüde bu hareket ve faaliyetlerin tasvipçisi, hattâ destekleyicisi oldukları görülmüşdür. Kesinlikle bilinen gerçeklerin başında, Ermeni sorununun Amerika dış politikasında Sovyetler Birliği'nin davranışlarına karşı bir ağırlık taşıması yanında anti - Sovyet bir Ermeni gurubunu daima korumak zorunluluğunu hissetmesidir. Gene önemli bir gerçek, siyasî katılmada Ermeni vatandaşların oynıyacakları rol ve bunların propaganda güçlerinden yararlanmak, seçimlerde siyasî kişilerin Ermeni dâvası ile bilgileri olsun veya olmasın, istesinler veya istemesinler ilişki kurmak durumunda bulunmalarıdır. bazı somut örnekler, gerçekleri daha yakından görmeye yarayacakdır.

* New Jersey ve Montana temsilcileri, Kongreye Ermenilere has matem gününün tesbit ve ilânını kabul etmesi için tasarı vermişlerdir.

* Amerika Cumhurbaşkanlığına adaylığını koyan Mc. Carthy, Kaliforniya Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan 500.000 dolar sermayeli «Ermeni Etüdleri Enstitüsü» nü himayesi altına almışdır.

* Eçmiyazin Katogikosu Vasken I. in Amerika seyahatinde Surp Vartan Ermeni Katedrali ve Kültür merkezindeki konuşmaları Amerikan Meclisi tutanaklarına aynen alınmışdır.

* Senato ve Temsilciler Meclisinin her açılış celsesinin başında okunan kısa dualar, 27.Mayıs.1968 tarihindeki celsede Ermeni papazları tarafından icra edilmiştir. Bununla da kalınmamış, 27, 28, 29 Mayıs günleri oturumlarında Demokrat ve Cumhuriyetçi Partilere bağlı Kongre üyeleri yaptıkları konuşmalarda «Büyük acılardan sonra kurulan Ermeni Cumhuriyetinin 2 yıl sonra Türkiye ve Sovyet Rusya tarafından ortadan kaldırılmasını esef verici» bulmuşlar ve «Sovyet Ermenistanı'nın bu birleşme ile hürriyetini kaybettiğini belirterek «Ermenilerin kişiliklerini ve ümitlerini yitirmedikleri sürece hür bir vatana kavuşmalarının mümkün olduğunu» beyan etmişlerdir. Aynı toplantılarda Temsilciler Meclisi Başkanı Mc. Cormook, «Ermeni Cumhuriyetinin Türkiye ile yaptığı Serdarabad savaşından ve Batum mütarekesinden sonra 4. Temmuz. 1918 de imzaladığı Türkiye ile barış anlaşmasının Ermeni Devletinin ya-

bancı devlet tarafından tanınmasının belgesini teşkil ettiğini» söylemiş, Ermeni emellerinin devam ettiğini ilâve ederek, ««Ermeni milletinin hürriyet ve bağımsızlığa kavuşması için desteklenceğini» belirtmişdir. Massachusette temsilcisi Morse, «Armenian Revolutionary Federation» adı altında Boston'da faaliyet gösteren Taşnak partisinin Ermenilik ümitlerinin devam ettirilmesinde çok yararlı hizmetleri olduğunu ve bu partinin desteklenmesini istemişdir Temsilci Flood, «1918 de kurulan Ermeni Cumhuriyetinin para ve düzenli bir orduya sahip bulunmadan, hudutları ile merkezi belli olmamakla beraber, dağılmış bir şekilde yaşıyan Ermenilerin benliklerini koruyacakları» bir melce kabul edilmesini açıklamışdır.

A.B.D.'lerinin Ermeni dâvasında ve Ermeni sorununda dinî konuları ve ayrılıkları ön plâna aldığı da bilinen gerçeklerden biridir. 1933 yılında Eçmiyazin - Antilyas anlaşmazlığı Amerika'da başlamışdır. Birleşik Devletler sorumluları ve idarecileri Taşnak kontrolu altında bulunan Antilyas Katogikosluğu'nu desteklemekte ve bu dinî merkeze ayrı bir yakınlık göstermektedirler. Bunun en güzel örneği Eçmiyazin ve Antilyas Katogikoslarının A.B.D.'lerine yaptıkları ziyaretler sırasında görülmüşdür.

1968 yılında Amerika Birleşik Devletlerini ziyaret eden Eçmiyazın Katogikosu Vasken I. sadece Washington ve Chicago valileri ile görüşebilmişken, 10.Nisan.1969 tarihinde Birleşik Devletleri ziyaret eden Antilyas Katogikosu Horen I., New York hava alanında A.B.D.'leri adına temsilcilerinde bulunduğu kalabalık bir topluluk tarafından karşılanmış, 11 Haziranda Başkan yardımcısı, 12 Haziran tarihinde de Başkan Nixon tarafından kabul edilmişdir. Katogikos Horen I, Başbakan ve Başkan yardımcısına KİLİKYA BÜYÜK HAÇ NİŞANINI takmışdır. Horen I in Başkan Nixon'u ziyaretine Taşnak lideri Antranik Varjabetyan, Taşnaklara bağlı «Ermeni Dâvası Komitesi» temsilcisi James Taşçıyan ve müfrit Türk düşmanı George Mardikyan katılmışlardır. Horen I., Başkana hitaben yaptığı konuşmada, Amerika'nın Ermeni dâvasına sahip çıkmasını istemişdir. Nixon'un cevabı ise :

> «Milletlerin hürriyet meselesi bizim devletimizin başlıca temelidir. Ayrıca, Ermeni milletinin asırlar boyu bütün zorluklara göğüs gererek ayakta durabilmiş olmasına hayranım. Ermeni milleti zekidir. Uyanıkdır. Şuurludur. Kendisini kabul ettirebilen bir millettir. Bu özellikleri insanlığın gözünden kaçmıyor...» şeklindedir.

13. Haziran günü Horen I şerefine yapılan törende A.B.D.'leri Dışişleri Bakanlığı Doğu Meseleleri bölümünden Joseph Sisco ile Türkiye aleyhine konuşmaları ile dikkati çeken Senatör Edvard Derwinski de katılmışlardır. Bu törende, Taşnak lideri Antranik Varjabetyan :

«Dünyanın büyük devletleri Ermeni dâvasına henüz bir çare bulamamışlardır. Bizim haklarımızın iadesi ve davamızın neticelendirilmesi Orta Doğu'ya barış getirecekdir. Birleşmiş Milletler Teşkilâtının medeniyetin şahikasına erişmiş olan bu milletin dâvasını yüzüstü bırakması haksızlık olur..» sözleriyle Taşnak görüşünü açıklamışdır. Joseph Sisco bu konuşmadan sonra Ermenileri destekleyen ve öven konuşmalar yapmışdır.

Bu örnekler günümüze kadar çeşitli vesilelerle tekrar edilmiş olaylar olarak çoğaltılabilir. Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu ülkelerinden özellikle Lübnan ve İran temsilcilikleri ve çeşitli kuruluşları Ermeni dâvası ve sorunu hakkında ilgili kimselerden oluşmaktadır. Amerika, yukarıda sayılan sebeblerden dolayı Ermeni dâvasına daimi bir ilgi duymakta ve ona kaçınamıyacağı bir ağırlık vermektedir.

2. — GÜNEY AMERİKA ÜLKELERİNDE DURUM :

Güney Amerika ülkelerinde Ermeni nüfusu :

Arjantin	.....	36.500
Brezilya	.....	8.000
Uruguay	.....	8.000
Şili	.....	1.500
Venezuella	.....	4.750

Doğu - Batı Bloklarının ideolojilerinin, ümit ve bekleyişlerinin mücadele alanı hâline gelmiş olan Güney Amerika ülkelerinde küçük guruplar hâlinde yayılmış ve ülke nüfus oranlarına göre önemli etkinlikleri olmayan Ermeniler amaçlarını gerçekleştirebilmek için Sovyetler Birliği'nin desteğine ihtiyaçları olduğu inancı ile hareket etmektedirler. Sovyetler Birliği bu inancı kendi ideolojisi çıkarına kullanmakta ve Ermenileri bir araç haline getirerek onların hayali ve iddialarının hâmisi görülmektedirler.

Güney Amerika ülkelerinin Türkiye ile doğrudan doğruya siyasî, iktisadî ilişkileri bulunmadığı gerçeğinden hareket eden Ermeniler, bu dâvalarının uluslararası kuruluşlara getirilmesi halinde en büyük desteği Güney Amerika Devletlerinden göreceklerini ümit ederek bu ülkelerde kamu oyunu çok geniş propagandalarla ve psikolojik etkilemelerle aleyhimize yöneltmektedirler.

Küçük guruplar halinde olmakla beraber, Ermeniler bulundukları ülkelerde iktisaden ve sosyal bakımdan çok gelişmişlerdir. Kendi kiliseleri, okulları, dernek ve basın organları mevcuttur.

Ermeniler kendilerine ait bu kuruluşlardan ve iktisadî olanaklarından da yararlanarak Türkiye ve Türklük aleyhindeki propagandalarına güçlü şekilde devam etmektedirler. Tüm Güney Amerika'da, sol temayüllü Ermenilik hareketinin yaygınlığına somut bir örnek vermek gerekirse; 1968 yılında Doğu gurubunun ruhanî reisliğini yapan Eçmiyazin Katogikosu Vasken I. in yaptığı gezide bütün Güney Amerika ülkelerini ziyaret ettiği halde, bu geziye karşılık olmak üzere Batı blokuna yakınlık gösteren Ermenilerin ruhanî reisi Horen I. in ancak Venezuella'ya gidebilmiş olduğunu belirtebiliriz.

Ermeniler, bulundukları ülkenin siyasî gücü üzerinde de etkili olmaktadırlar. Ve bu gücün o ülkenin değişen koşullarına göre şekil almasından herhangi bir eksiklik hissetmemektedirler. Uruguay, Şili, Brezilya gibi ülkelerdeki siyasî gücün değişmesinden Ermeni dâvası herhangi bir şekilde müteessir olmamaktadır.

1. — ARJANTİN'DE DURUM :

Bu ülkede, Ermenilerin nüfusu tüm Güney Amerika ülkelerindeki Ermeni nüfusunun iki katına eşittir. Çoğunlukla, Arjantin'in geniş topraklarına karşı nüfusunun azlığı sebebiyle izlediği göç ve iskân politikası sonucu Ermeniler buraya gelmiş, yerleşmişlerdir.

Geniş bir iktisadî, sosyal ve kültürel serbestiye sahip olan Ermeniler, Ermeni sorunu ve dâvasında Arjantin sorumlu devlet adamlarını, idarecileri, siyasî kişileri yanlarında görmektedirler.

Arjantin'de Ermenilerin, kendi dilleriyle eğitim yapan okulları, sosyal ve kültürel tesisleri mevcuttur.

«Arjantin - Ermeni Kültür Enstitüsü»,

«Ermeni Kültür Cemiyeti»,

«Ermeni Sorununu Güney Amerika'da Tanıtma Merkezi» adlı kuruluşlar, devamlı olarak Ermeni sorun ve dâvasını işlemekte ve Türkiye aleyhine, Türklük aleyhine propaganda yapmaktadırlar.

Arjantin Ermenilerinin sürekli yayın organı «Armenia» adlı ispanyolca yayınlanan gazetedir. Taşnak ve Hınçak taraftarlarının birlikte hareket ederek Ermeni hareketlerini ve Ermeni sorunu çıkarma çabalarını ispanyolca konuşan bütün ülkelere yaymak istemektedirler.

Sözde Ermeni katliâmının törenleri bu ülkede yoğun şekilde yapılmakta, bu toplantı ve törenlere Arjantin'in sorumlu devlet adamları da katılmaktadır. 2.Haziran.1968 tarihinde yapılan Ermenistan'ın istilâsının 50. yıldönümü törenlerinde, Ermeni sorunlarının çözümlenmesi ve Ermeni dâvasının yayılması için Arjantin - Ermeni işbirliğini geliştirecek olan «Arjantin - Ermeni Komisyonu» adlı örgütün başkanlığına Arjantin resmî kişileri seçilmişler ve onlar tarafından bu örgüt harekete geçirilmişdir. Bu komisyon üyeleri arasında askerî kişilerin de bulunduğu görülmüşdür. «Ermeni Kültür Cemiyeti» ve «Ermeni Meselesini Güney Amerika'da Tanıtma Merkezi» bütün Ermeni hareketlerini koordine etmekte, hattâ diğer ülke sorumlu kişileriyle işbirliği yapmaktadır.

2. — **BREZİLYA'DA DURUM :** ...

Ermeni kaynaklarının verdiği rakamlara göre ancak 8.000 kişilik bir Ermeni azınlığın bulunduğu Brezilya'da yirmiden fazla Ermeni örgütü mevcuttur. Bunların en önemlileri «Ermeni Merkezi», «Ermeni Dâvası Komitesi», «Taşnak Partisi», «Maracha Hayır ve Kültür Merkezi» ve «Başkan Altino Ermeni Kültür Cemiyeti» dir. Bu kuruluşlar Brezilya içersinde Ermeni dâvasına taraftar kazanmak ve etkin propagandalar yapmak amaçlarını izlerken, diğer Güney Amerika ülkelerindeki kuruluşlarla da işbirliği ve Ermeni dâvasını yürütme görevini yüklenmişlerdir.

1967 yılında yayına başlayan «Armenia» dergisi başlıca yayın organı iken sonradan yayına devam etmemişdir. Bu derginin özelliği, kurucusunun ve yürütenin Sovyetler Birliği'nde on yıl kaldıktan sonra Brezilya'ya göç eden bir Ermeni olması ve Hınçak etkisinde kalarak Türkiye ve Türklük aleyhindeki yayınlarıdır. Dergi yayın hayatında kaldığı sürece Ermeni hareketleri de o oranda artmıştır. Bugün bu derginin yerini Brezilya gazete ve dergileri çeşitli bölümler hâlinde devamlı surette Ermeni dâvasını işlemek suretiyle propagandaya aracılık etmektedirler.

Brzilya Ermenileri Eçmiyazini dinî merkez olarak kabul etmişler ve onun etkisinde kalmışlardır.

3. — URUGUAY'DA DURUM :

Sekizbin Ermeninin yaşadığı Uruguay, Ermeni dâvasında Birleşmiş Milletler Teşkilâtında söz sahibi olması gerektiği yolunda resmî görüşlerin bulunduğu bir ülkedir.

1967 yılında «Lâtin Amerika Parlâmentolar Kongresi» ne de Ermeni sorununun Birleşmiş Milletler Teşkilâtına götürülmesi ve birlikte savunulması takririni Uruguay Sosyal İşler Bakanı bir takrirle savunmuşdur. Bu senatörün başlattığı hareket sonradan bütün Dünya Ermenilerine yayılmış ve Senatörün Türkiye aleyhinde bir harekete girişmek istemediği yolundaki beyanları Yunanistan, Fransa, Lübnan yayın organlarından uzun eleştirilere sebebiyet vermişdir.

1969 yılında yapılan Arjantin toplantısında ise Uruguay ve Brezilya Cumhurbaşkanlarının Ermeni dâvasında yardımlarının sağlandığı açıklanmışdır.

Uruguay Ermenileri, dağınık bölgelerde küçük birlikler halinde oturmaktadırlar. Taşnak ve Hınçak guruplarının kendilerine ait örgütleri mevcuttur.

4. — ŞİLİ VE VENEZUELLA'DA DURUM :

Ermeni nüfusunun çok az olduğu bu ülkelerde Taşnak grupları etkin durumdadır. Özellikle Venezuella, Antilyas Katogikosluğunun Güney Amerika'daki bir temsilcisi ve en çok güven verici ülke kabul edilmektedir. Horen I. in ziyareti sırasında önemli toplantıların yapıldığı Venezuella'da hâlen Taşnak örgütleri Ermeni sorunu hakkında geniş faaliyet içersinde bulunmaktadırlar. Horen I. in Venezuella Cumhurbaşkanına «Kilikya Büyük Haç Nişanını» vermesi bu ülkeyi diğer Taşnak grupları içersinde ayrı bir öneme kavuşturmuşdur.

V. — AVUSTRALYA VE UZAK DOĞU ÜLKELERİNDE DURUM.

Avustralya'da Ermeni nüfusu, Avustralya'nın iskân ve yabancı göç politikasına uygun şekilde artmaktadır. Ermeniler burada örgütlenmişlerdir. Aşırı Taşnak guruplarının elinde bulunan bu örgütleşme hareketleri giderek artmışdır. Avustralya'daki Taşnak grupları daha ziyade Ermeni nüfusu üzerinde etkinlik sağlamak istemek-

tedirler. Dinî bakımdan Eçmiyazin'e bağlıdırlar. Sözde katliâm günleri burada da yapılmak istenmiş, ancak büyük bir ilgi görmemişdir.

Uzak Doğu ülkeleri, Ermeni hareket ve bir Ermeni sorunu çıkarma çabaları açısından önemli faaliyetlerin bulunmadığı ülkelerdir. Gerçekte burada Ermeni nüfusu yok denecek kadar az ve münferit kalmışdır.

B. — FAALİYET ALANLARINA GÖRE ERMENİ HAREKETİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI.

Çeşitli ülkelerde izlemeye çalıştığımız Ermeni hareket ve çabaları genellikle o ülkelerin iç ve iç politikası ile şekillenen dış politikalarına uygun bir paralellikle gelişmektedir. Bütün Ermeni hareketleri propaganda ve psikolojik etkileme düzeyinde etkin olmaktadır.

Ermeni sorununa, geçmiş günler ve olaylar içersinde bakıldığında aynı karakterin tarihî gerçekler içersinde yattığı görülecekdir. Osmanlı İmparatorluğu içersinde Ermeni sorunu, propaganda ve psikolojik etkinliğe sahip örgütlerin elinde dünya kamu oyuna mal edilmek istenmişdir. Örgütlenme + Hareket; Örgütlenme + Propaganda, Propaganda + Örgütlenme; süreci ve zinciri sürekli olarak devam etmişdir. Yabancı ülkelerin çıkarları oranında bu sürece katıldıkları görülmüşdür. Lozan'dan sonra günümüze kadar geçen yıllar içersinde de açıklanan sürecin devam ettiğini gözlemleyebiliyoruz. Bu arada, Osmanlı toplumu içersinde Ermenilerin elde etmiş oldukları olanaklar sonucu Batı ile yakın bir ilişkileri olduğu bilinen gerçeklerdendir. Bu ilişki, Ermeni aydınlarının gerek eğitim gerekse dünya görüşleri bakımından Batı düşünce ve fikirleri içerisinde hareketlenmeleri sonucunu doğurmuşdur. Balkan Milliyetçiliği, Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçası görülen Ermeni unsurunun milliyetçilik düşünce ve inançlarına model olmuşdur. Bunun yanında sosyal konularda, Sosyalizm ve diğer görüşlerde Ermeni aydınları bilinçlenmeye başlamışlardır. Milliyetçilik ve Sosyalizm, Ermeni aydınlarını ilk anlarda Osmanlı toplumuna ve düzenine karşı birlikte hareket ve bir Ermeni devleti kurmak amacında birleştirmişse de sonunda birbirlerinden kopmayı hazırlamışdır. Taşnak ve Hınçak guruplarının kökeninde yatan ayrılık bu noktada düğümlenmektedir.

Propagandaya ve yabancı ülkelerin ve ulusların çıkarlarına dayanan Ermeni dâvası Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıfladığı ve parçalanması söz konusu olduğu devirlerde ortaya çıkarılmışdı. Ve doğrudan doğruya bir «Şark Meselesi», «Doğu Sorunu» olarak ele alınıyordu. Ermeniler bunu anlamakta geç kalmışlardır. Yüzlerce yıl en iyi şartlar içinde yaşadıkları ve hiçbir topluma verilmeyen haklara sahip oldukları Osmanlı ülkesinde, o ülkenin parçalanması ve bu parçada yer almak amacını gütmüşlerdi. Gerçekte ise bu parçalar çoktan, Osmanlı Devletine düşman güçler tarafından kâğıt üstünde de olsa parsellenmişdi. Ve Ermeni unsuruna bu parsellerde hiçbir şekilde yer yokdu. Ermeni propagandasının bu düşman güçlerin işine yaradığını da Ermeniler çok geç anlamışlardır.

Ermenilerin özellikle 1964 tarihinden günümüze kadar hareketli girişimlerle tarihin gerçeklerinden ders almadıkları bir duruma itildikleri açıklamalarımızda görülmüşdür. Bu hareketlerin ve çabaların sonunda kimin işine yarıyacağını çok iyi hesap etmeleri gerekecekdir. Türkiye ve Türk düşmanlığı ile Ermeni dâvasının veya varsa bir Ermeni sorununun ilgisi ancak «intikam» ve «bir kan dâvası» ndan ileri gidemeyeceğini Ermeni çoğunluğunun bildiğine inanmak gerekir. Uluslar, intikam ve kan dâvalarının tekrar tekrar tezgâhlanması ile hiç bir sonuç elde edemediklerini tüm insanlık tarihinde görmüşlerdir. Hele tarihinin hiçbir devrinde siyasî birliğe, coğrafî bütünlüğe, millî güce erişememiş toplulukların başlatmak istedikleri kan dâvalarının aracı olmaya hiç de niyetleri yokdur. Fakat, bu arada ne Ortadoğu sorunları çözümlenebilmiş, ne insanlık yüksek tüketim gücünü sağlayıcı üretim dengesine ve kaynaklarına aynı oranda sahip olabilmişdir. İşte Ermeni faaliyetlerinin arkasında yatan gerçek bu çatışmalara yer veren unsurları kendi hayalî amaçları uğruna kullanmak istemelerinden doğmaktadır. Ermenilerin faaliyet alanlarına göre hareketleri de bu gerçeklere uygun şekilde biçimlenmekte, artmakta, yayılmaktadır.

Üniversite ve bilim kurumları; basın yayın, sinema kısaca kamu oyu araçları ve halkla ilişkileri düzenleyen örgütler, uluslararası kuruluşlar, kongre, konferans, törenler Ermeni hareketlerinin açıklanan çatışmalar ve çıkar sağlama gayretlerinin alt yapıyı kapsadığı propaganda ve psikolojik etkileme alanlarıdır. Ermeni hareketleri ve bir Ermeni sorunu çıkarma çabaları bu alanlarda çoğunlukla yer almakta ve alt yapının belirtileri oranında etkin bulunmaktadır.

1. — Üniversite ve Bilim Kurumlarında :

Ermeni sanat ve kültürü, tarih, arkeoloji, sosyal bilimler, dil üzerinde çalışan ve kıyaslamalı araştırmalar yapan Üniversite ve Bilim kurumlarının ve araştırma merkezlerinin vazgeçemeyeceği konular içersindedir. Tamamen bilimsel bakımdan ve insanlık ve uygarlık tarihi ve araştırmaları açısından bilim kurumlarının bu çalışmalarını Ermeni azınlık örgütleri birer propaganda konusu ve aracı şeklinde görmektedirler.

Bu azınlık örgütlenmiş Ermeni gurupları için her bilimsel çalışma Ermenilik dâvasına hizmet ettiği ölçüde, her araştırma merkezi Ermeni topraklarının Türkiye veya Rusya veya İran'dan nasıl koparılacağını anlattığı ve bu toprakların Ermenilere ait bulunduğunu kanıtladığı derecede ilgi çekicidir. O halde faaliyet alanı olarak birinci sırada Üniversiteler, araştırma merkezleri, enstitüler gelmektedir. Gereğinde ve imkânlar doğar doğmaz Ermeni dâvasına hizmet edici merkezler, enstitüler kurulmaktadır.

İzlenen yol açıkdır. Üniversite ve enstitülerin, araştırma merkezlerinin çalışmaları propaganda aracı olarak kullanılmak suretiyle dünya aydınlarının, gençliğinin dikkati Ermeni dâvası üzerine çekilecekdir. Başarı sağlandığı takdirde çok güçlü ve dinamik bir destek çeşitli ülkelerdeki aydınlar ve gençler tarafından elde edilmiş olacakdır. Birkaç örnek vererek bu faaliyet alanındaki hareketlerin görülmesi mümkündür.

* A.B.D.'lerinde Kaliforniya Üniversitesi'ne bağlı «Ermeni Etüdleri Kürsüsü», 1967 tarihinde açılmış ve derhal faaliyete başlamışdır.

* A.B.D.'lerinde Harvard Üniversitesi'nde «Millî Ermeni Araştırma ve Çalışmaları Derneği» bir Enstitü hüviyetiyle çalışmakta ve çeşitli konferanslar, sempozyumlar tertip etmektedir. 20.Ekim.1967 tarihinde «İstanbul'dan Van Gölü'ne kadar tarihî Ermenistan» adlı gösteri Ermeni dâvası ve sorununu çıkarma çabalarında başta gelen örneklerden biridir.

* A.B.D.'lerinde ondan fazla Ermeni konuları ile ilgili araştırma merkez ve enstitüsü, özel vakıflar tarafından üniversiteler bünyesinde ve dışında kurulmuş bulunmaktadır.

* Başta Fransa olmak üzere Almanya ve İngiltere'de Ermeni sorunları ile ilgili araştırma, yayın yapan kürsüler, enstitüler mevcuddur. Ve bunların tamamı Ermeni azınlık örgütlerinin ilişki kurdukları yerlerdir.

* Lübnan'da Beyrut Amerikan Üniversitesi, Ermeni faaliyetlerinin başlıca merkezlerinden biridir.

* İran İsfahan Üniversitesi'nde 1969 yılı başında kurulan Ermeni kürsüsü günümüze kadar yoğun çalışmaları ile dikkati çekmektedir.

* Erivan'daki enstitüler ve araştırma merkezleri ve arşivler yukarıda sayılan kuruluşlarla devamlı bilgi, belge alış verişinde bulunmaktadırlar. Bilimsel konferans, sempozyumlar uluslararası nitelik taşıdığı takdirde bu kuruluşlardaki yetkililer katılmakta ve Ermeni sorunu üzerinde çalışmalarını meslekdaşlarına aktarma olanaklarına sahip olmaktadırlar.

* Bütün bu kuruluşların yayınladıklar bilimsel eserlerde, haritalarda, sanat ve kültür konularında giriştikleri araştırmalarda Türkiye ve Türklük konuları Ermeni dâvası gözü ile ele alınmaktadır. Özellikle haritalar tetkik edildiğinde Doğu Anadolu, Trabzon - Adana arasındaki çizginin doğusu tamamen Ermenistan olarak gösterilmektedir.

Ve bu çalışmalar bilimsellik iddiası içersinde yapılmaktadır.

2. — HABERLEŞME VE KAMU OYUNU OLUŞTURACAK ARAÇLARDA :

Çeşitli ülkelerdeki Ermeni topluluklarının kendi dil ve amaçlarına uygun, sahip oldukları gazete, dergi ve kitap yayınevleri dışında o ülkelerin Radyo - Televizyon gibi haberleşme araçlarından da eldeki imkânları ve o devletin tutumu ile orantılı olarak yararlanmaktadırlar. Bunlar, folklör gösterilerinden, sanat hareketlerine ve Ermeni dâva ve sorunu hakkında açık oturum, tartışmalara kadar yayılabilmektedir.

A.B.D.'lerindeki haberleşme ve kamu oyunu oluşturma araçlarında Ermeni dâvası ve Ermeni sorunu çok yoğun bir şekilde yer almaktadır. Özellikle her yılın Nisan aylarından başlayarak Mayıs ayı sonuna kadar bu yoğun yayınlar devam etmektedir. Güney Amerika Devletlerinde, Fransa'da, Yunanistan'da, Lübnan'da, Kıbrıs'ta, Ermeniler için özel yayın programları yer almaktadır.

Bütün bu haberleşme araçları Taşnak veya Hınçak gurupların hareket alanları hâlindedir.

Bu arada yayınlanan kitap, broşür, beyanname ve afişlerle de

sayılan ülkelerde Ermeni dâvası ve Ermeni sorunu işlenmektedir. Her Ermeni dâvası önce «Türk Genosidi» ile başlamakta ve çözümler sıralanmadan önce, Ermenilerin acınacak durumları başlığı altında göçler, işgaller işlenmeye çalışılmaktadır.

Sinema ve filim çalışmaları da Ermenilerin harekât alanları içersine girmektedir. «Onbinlerin Dönüşü» isimli uzun tirajlı ve Ermeni dâvasını savunan film, daha 1943 yıllarında A.B.D.'lerinde hazırlanmış, bilâhare finansman güçlükleri bakımından vizyona girmemişdir. Bu filim, Yugoslavlarla anlaşmak suretiyle yeniden ele alınmak üzeredir. Ayrıca, Metro Goldwyn Mayer şirketinin hisse senetlerinin % 17 si Ermeniler tarafından satın alınmışdır. Kısa ve uzun metrajlı tarihî sanat ve turizm filimlerinde Ermeni sorunu çeşitli yanları ile işlenmekte ve dünya film piyasalarına sürülmektedir.

3. — ULUSLARARASI KURULUŞLARDA :

Ermeni iddiaları Milletler Cemiyeti'nin kuruluşundan başlayarak ve İkinci Dünya Savaşından sonra kurulmuş uluslararası en yetkili kuruluş olan Birleşmiş Milletler Teşkilâtına günümüze kadar çeşitli vesilelerle götürülmek istenmişdir.

Birleşmiş Milletler Teşkilâtının ilk kuruluşu sırasında verilen öneri ve muhtıralarla bu teşkilâtı Ermeni sorunu ile ilgilendirmek, Ermenilerin özellikle Taşnak guruplarının başlıca taktik yollarından biridir. Birleşmiş Milletler Teşkilâtı ile irtibat kurmak ve hedef aldıkları sorunların burada tartışılmasını sağlamak izlenen yolların başında gelmektedir. Ancak, uluslararası ilişkiler bakımından devletler başka devletlerin bünyesi içindeki azınlıklar işlerine, açıkça ve böyle uluslararası teşekküllerde karışmak istememektedirler. Birleşmiş Milletler yasası, etnik gurupların millî hüviyetlerini tanımamakta ve azınlık hukukunu himaye edici tedbir mekanizmalarının işlemesine bünyesinde yer vermemektedir. Gerçekte, Ermeniler, Sovyetler Birliği bünyesi içersinde bir Cumhuriyet olarak kabul edilmektedir.

Bu durum karşısında Ermeni azınlık örgütleri, durmadan dinlenmeden Birleşmiş Milletler genel sekreterliğine her vesile ile muhtıralar vermekte ve bu konunun görüşülmesini sağlamaya yönelmektedirler. İnsan hakları, insanlığa karşı işlenen cürümler, siyasî haklar gibi konular Birleşmiş Milletler yasasının temel fikirlerini kap-

sadığından, bunlarla ilgili iddiaların kişi haklarının ihlâli sayılıp uluslararası sözleşmelerde dikkate alınması yolunda temayüller vardır.

Ermenilerin Birleşmiş Milletlere müracaatları özellikle İnsan haklarının ihlâli çerçevesinde kalmakta ve sözde yıllarca önce yapıldığı iddia edilen katliâm ve tehcir olayları yeniden iddia haline getirilmek istenmektedir. Bütün bu muhtıra ve istekler Birleşmiş Milletler alt komisyonlarının dosyalarını doldurmakta ve o seviyede kalmaktadır.

Ermeni dâvası veya Ermeni sorunu hakkında Birleşmiş Milletler Teşkilâtında esasa ilişkin siyasî görüşmelerin yapılabilmesi için konunun, herhangi bir şekilde gündeme alınması gerekir. Bunun ise ancak Birleşmiş Milletler Teşkilâtına girmiş bir devletin teşkilâta açıklanan konu için müracaatı ile sağlanabilir. İşte Ermeniler bu amaca ulaşabilmek için dâva ve sorunlarına angaje olabilecek devletler aramaktadırlar. Güney Amerika devletlerinin Ermenilerce bu konuda seçilmesinin sebebi, Türkiye ile bu ülkeler arasında doğrudan siyasî, iktisadî ilişkilerin olmayışı tezine dayanmaktadır.

Ermenilerin uluslararası konferans, barış görüşmeleri, kongrelere dâvalarını götürmeleri yeni değildir. Berlin, Sevr, Lozan, Potsdam, Tahran zihinlerden silinmeyen görüşmeler, konferanslardır. Ve bunlara çeşitli vesilelerle Ermeniler müracaatlarda bulunmuşlar bu toplantıları etkilemeye çalışmışlardır. Kıbrıs İnsan Hakları Toplantısı, Lâtin Amerika Parlâmentolar Birliği Kongresi, Avrupa'da çeşitli devrelerde toplanmış İnsan Hakları konsey çalışmaları, Avrupa Konseyi çalışmaları Ermeni faaliyet ve hareketlerinin müracaat ve istek alanı, propaganda yapma fırsatlarını yakaladıkları yerlerin başında gelmektedir.

C. — FAALİYET KOLLARINA GÖRE ERMENİ HAREKETLERİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI.

Ermeni azınlık örgütlerinin amaçlarına ve taktik alanda uyguladıkları yöntemlere uygun olarak faaliyet alanları üç hedefe yöneltilmiş bulunmaktadır.

1. — Ermenilik ruhunu, Ermeni milletinin birliğini sağlayıcı hedef - amaçlara yöneltilmiş faaliyetler. (Anıtlar, yayınlar, dinî ve diğer törenler)

2. — Ermeni sorun ve dâvasını dünya kamu oyuna duyurmak ve dünya kamu oyunu lehlerine kazanmaya yöneltilmiş faaliyetler. (Yayınlar, konferanslar, sempozyumlar, haberleşmeler...)

3. — Ermeni sorunu ile devletleri ilgilendirme ve uluslararası teşkilâtları etkileme faaliyetleri (Muhtıralar, anarşik hareketler, suikastler...)

D. — TÜRKİYE'YE DÜŞMAN VE TÜRKİYE'NİN PARÇALANMASINI AMAÇLAYAN DİĞER DIŞ HAREKETLERLE ERMENİ HAREKETLERİNİN VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARININ ARASINDAKİ İŞBİRLİĞİ VE İLİŞKİLER.

Türkiye üzerinde siyasî, iktisadî çıkarlarını sağlamak ve önemli jeopolitik ve stratejik alanlarında hâkimiyet kurarak ileri amaçlarını yürütebilmek için tarihin de ortaya koyduğu en büyük gerçek iki noktada düğümlenmektedir. (1) Türkiye'nin içerde Millî Birlik ve beraberliğini yitirmesi, (2) Türkiye'nin Anadolu topraklarının parçalanması.

Açıklanan amaçları izleyen düşman devlet ve güçlerin, aynı amaçların tahakkukunu sağlayacak her türlü hareketle işbirliği yapacağı ve her türlü örgütle çalışabileceği de gene tarihî gerçekler arasındadır.

Bu açıdan, Türkiye'nin parçalanmasına ve millî birlik ve bütünlüğünü yitirmesinde kendileri için çıkar uman fikir hareketleri, eylemler ülke dışında ve içinde ortak çabalar yürütmekte tereddüt etmemektedirler. Kürtçülük, Yeni Helenizm, Yeni Arabizm, Siyonizm gibi adlar altında uzun yıllar devam etmekte olan Türkiye'ye yönelmiş düşmanlıklarla Ermeni azınlık örgütlerinin Ermeni dâvası ve Ermeni sorunu çıkarma çabalarının da ilişki kuracağı doğal karşılanmalıdır. Ülkelerdeki Ermeni hareketleri kısaca incelenirken, Sovyetler Birliği'nin, Yunanistan'ın, A.B.D.'lerinin konumuzla ilgili tutumları sayılan işbirliği bakımından da değer taşıyacak niteliktedir. Ana hatları ile Ermeni hareketlerinin bu sayılanlarla ilişkisine değinmekte yarar vardır.

1. — KÜRTÇÜLÜK CEREYANI VE HAREKETLERİYLE ERMENİ HAREKETLERİ VE ÇABALARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER :

1927 yılında kurulan HOYBUN cemiyetiyle başlayan Kürt - Ermeni ilişkileri, Türkiye'ye ve Türklüğe düşman hareketlerle günümüze kadar devam etmişdir. İngilizlerin teşvik ve destekleriyle kurulan HOYBUN (Kürtçe : Benlik, sonradan istiklâl anlamında, Ermenice «Ermeni Yurdu») Cemiyeti Paris ve Beyrut'ta ilk toplantısını 1928 yılında yaptı. Kürk - Ermeni (Taşnak guruplarının) işbirliğinin oluşturduğu bu cemiyetin kongresinde alınan kararlar ortak bir protokola bağlandı. Bu Protokolda esaslar, çeşitli ve dağınık Kürt ve Ermeni örgütlerini bir araya toplamak, Kürtlerle Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkları ve yanlış anlamaları ortadan kaldırmak, Türkiyenin elinde bulunan Ermeni ve Kürt topraklarını kurtarmak, şimdilik İran'la dostluk kurmak, Irak ve Suriye Mandası altında bulunan mahallî idare ve devletle herhangi bir siyasî çekişmeye yer vermemek noktalarında birleşiyor ve sonuna kadar Türklerle mücadele edileceğini açıklıyordu. Taşnak Ermenilerinin Kürt denilen gerçekte azınlık bir çıkar gurubundan ileri gitmeyen kimseler arasındaki bu cemiyet, Ağrı isyanında Ermenilerin Kürtleri desteklememeleri sonucu, 1930 da feshedildi.

Hoybun cemiyeti, İngilizlerin teşviki ve desteğiyle kurulmuş, Suriye'deki çıkarları bakımından, Fransızların da yardım ve desteğini sağlamışdı.

Bu cemiyetin ortadan kalkmasından sonra, Mihver Devletlerinin telkini ile ikinci ve yeni bir Kürt - Ermeni anlaşması ve birliğine gidildi. 1939 yılında Taşnak ileri gelenlerinden Kaspar İpekyan Beyrut'tan Şam'a gelerek Celâlettin ve Kamuran Bedirhan kardeşlerle temasa geçti. Bu temasın gerçek amacı, Beyrut Taşnak toplantısında alınan ve Kürtlerle işbirliği yapılarak Türkiye'ye karşı harekete geçilmesini öneren kararların uygulanmasını temin etmekdi. Nihayet görüşmelerden sonra, Hınçak, Ramgavar, Hınçak Ermeni azınlık örgütlerinin Beyrut'taki Ermeni Birliği ile Kürt temsilcilerinin görüşmeleri ve anlaşmaları sonunda «Kürt - Ermeni Kardeşlik ve Dostluk Cemiyeti» nin kurulması kararlaştırıldı. (1939) Derneğin açıklanan amaçlarında, Kürt ve Ermeniler arasında her alanda işbirliği, tanıtma ve kültürel konularda birlikte hareket, öğrenci yetiştirilmesi konusunda birlikte yardım ve her çeşit husumetlerin kaldırılması yer almaktaydı. Açıklanmayan gizli amaçlar içersinde

Ermeni ve Kürt topraklarında bağımsızlık hareketlerinde her iki unsurun birbirlerine yardım edecekleri vardı. Bu cemiyet herhangi bir faaliyet göstermeden dağıldı.

İkinci Dünya Savaşından sonra, Sovyetlerin Türkiye'ye karşı takındıkları düşmanca tavır ve istekleri fırsat bilen Hınçak grupları özellikle Ortadoğu ülkelerinde etkin bir durum aldılar ve Taşnakların yerine geçerek ağırlıklarını hissettirdiler. Bu safhada Kürtlerle işbirliği olanakları aranmaya başlandı. Ancak, Rusların müstakil bir Kürdistan projesi yeniden aktüel hale gelince Kürtler, Ermenilerle işbirliğine gerek görmediler. Bu durum 20 yıllık bir duraklama devresini açtı. Kürt - Ermeni işbirliği bu devrede tamamen kesildi.

Kürt - Ermeni işbirliğinde daima büyük devletlerin rol oynadıkları ve bu işbirliğini destekledikleri bilinmektedir. Gerçekte gerek Kürtler, gerekse Ermeniler, Türkiyeden hemen hemen aynı toprakları istemekte ve bu toprakların kendi vatanları olduğunu iddia etmektedirler. İşbirliğinin başlıca hedefi, Ermenilerin elinde bulunan propaganda olanaklarından Kürtlerin yararlanması, Ermenilerin ise geleneksel Türk düşmanlığında Türkiye içini de ilgilendiren bir unsurun ortaklığını sağlamasıdır. 1969 yılında Lübnan Taşnak örgütünün, Lübnan'daki «Kürt Hayır Cemiyeti» ne yardım ve maddî destek sağlaması kararı, o tarihten sonra Kürt - Ermeni ilişkilerini yeniden kurmaya yönelmişdir. Yeni Kürt - Ermeni veya Ermeni - Kürt ilişkileri Avrupa'da başlamış ve Fransa'daki «Avrupa'da Ermeni Dâvasını Müdafaa Komitesi (CEDCA)» ile Almanya'daki Kürt örgütleri işbirliği yapar duruma getirilmişdir. Her iki gurubun da propagandalarını Türkiye üzerinde teksif etmek ve karşılıklı propaganda olanaklarından yararlanmak amacını güden bu işbirliği Komünist Kürtler ve Komünist Ermeni örgütleriyle daha etkin şekilde devam etmektedir.

2. — SİYONİZM İLE ERMENİ HAREKETLERİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER :

Siyonizm ve Yahudilik, Ermeniler için bir model ve ümit kaynağı kabul edilmişdir. 200 yıllık mücadeleden sonra Yahudilerin bir vatana, yurda sahip olmaları, Ermenileri de bu modeli kabule ve Siyonizmin izlediği yolu tercihe yöneltmektedir.

Ermeniler, tarih bakımından Yahudilerin geçirdikleri safhaları

aynen geçirdiklerini, her iki milletin de bidayette topraklarından kovulduğunu ve katliâmlara maruz bırakıldığını, ancak Yahudilerin Siyonizm'i daima güçlü ve canlı tutarak uzun ve sabırlı mücadelelerden sonra vatanlarına tekrar döndüklerini, ırklarının katili Alman milletini uluslararası bir mahkemede mahkûm ettirerek kendilerine tazminat vermeye mecbur bıraktıklarını belirtmektedirler. O halde, aynı muamelelere maruz kalan Ermenilerin de bir gün yurtlarına avdet edeceği, Türk milletini mahkûm ettireceklerini ve tazminat alacaklarını kesinlikle iddia etmektedirler. Ermenilerin bu inancı özellikle Türklerin uluslararası bir mahkemede mahkûm ettirilerek kendilerine tazminat verilmesinin sağlanmasıdır. İşte, Yahudilerin tamamen dış denge hesaplarına uygun şekilde ortaya koydukları modele Ermenilerin bağlanmasının gerçek sebebi de budur. Bu benzerlik ve model sadece Ermeniler tarafından ileri sürülür ve bazı önerilerine gerekçe yapılırken 1967 Arap - İsrail savaşından sonra İsrail'in ve uluslaradası Siyonizm örgütlerinin Ermenilerle ve Ermeni dâva ve konuları ile ilgilendikleri görüldü. Ve süratle Ermeni-Yahudi (Siyonizm) işbirliği ortaya çıktı. Bu işbirliği, Yahudi Katliâmı diye bilinen olayların tel'in ve anma günlerinde Ermeni katliâmlarından da bahsedilmesi ve sonuncuların faillerinin de tel'ini; Ermeni Eçmiyazin Katogikosluğu ile Antilyas Katogikosluğunun Hahambaşılarla (A.B.D. ve diğer ülkelerde) sıkı işbirlikleri, A.B.D.'lerinde Yahudilerin sahip oldukları yayın ve haberleşme araçlarının Ermeni dâvasına ve Ermeni hareketlerine geniş yer verecek şekilde çalışmaları, İsrail Hükümetinin de desteklediği Ermenilere yardım kampanyalarının başlatılması ve yürütülmesi gibi olaylarda kendisini açıkça gösterdi. Gerçekte, İsrail'in Ermeni işbirliğinden elde etmek istedikleri, Ermeni sorununu destekleyerek kendi propagandasını yapmak, Türk - Arap yakınlaşmasına Türkiye'yi meşgul edecek bir konu çıkarmak ve desteklemek suretiyle engel olmak, Ortadoğu'da çıkabilecek bir Ermeni sorununda söz hakkına sahip olmakdı. Yahudi ve Siyonist grupların Ermenilerle Taşnak grupları aracılığı ile yaptıkları işbirliği Hınçaklarca doğal karşılanmamaktadır. Bu sebeble bu işbirliği zaman zaman kesilecek ve İsrail'le diğer ülkelerarası ilişkilere paralel olarak gidebilecekdir.

3. — KOMÜNİZM İLE ERMENİ HAREKETLERİ VE BİR ERMENİ SORUNU ÇIKARMA ÇABALARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER :

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ermeni öğrencileri ve aydınları Batıda ortaya çıkan ve 1848 ihtilâliyle geniş bir yaygınlık gösteren sosyalist düşünce ve fikirlerle temasa gelmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu içersinde tüm Ermeni hareketlerinin fikir yapısı iki önemli fikir cereyanı ile gelişmişdir. Fransız Devrimi'nin özgürlük, özgür düşünce, özgür teşebbüs hareketleri ve Sosyalist hareket ve fikirler. Balkanlardaki milliyetçilik fikir ve hareketleri de gerçekte bu iki önemli fikir akımının sonucudur. Ermeniler bu tecrübeleri Osmanlı ülkesindeki serbest hayatları içinde bizzat yerinde görmüşler, tetkik etme fırsatını bulmuşlardır. Osmanlı unsuru olarak, her türlü eğitim görme imkânlarından yararlandıkları gibi yabancı ülkelere gitmek, oralarda eğitim görmek ve tekrar Osmanlı ülkesine dönmek, devlet hizmetlerinde çalışmak, hattâ en önemli yer ve mevkilerde söz sahibi olmak olanaklarına da sahip olmuşlardır.

Ermeniler, iktisadî alanda süratle başarı sağlayan ve özel teşebbüs, ferdî girişimlere çok yer veren ve bunları başarı ile uygulayan kimselerdir. Büyük çoğunluk, karakterlerinin özellikleri sonucu özel mülkiyet ve özgür teşebbüs sahibi olmasına rağmen kısaca değinilen ve uzun bir tarihe sahip sol ve sosyalist düşünce ve fikirlerin sonucu Komünizme yer veren örgütlerin etkisinde de kolayca kalabilmişlerdir.

Hınçak gurupları ve Partileri tamamen sosyalist ve komünist bir düşünce içerisinde harekete geçmişler ve programlarında bu fikirleri savunmuşlardır. Sovyet Ermenistanı'nın rejim bakımından izlediği yol, Hınçakları zaman zaman Ermeni dâva ve sorunlarında ön plâna çıkarmışdır.

Komünizm ile Ermeni hareketleri arasındaki ilişkiler, iki yönde gelişmişdir. Sovyet Rusya'nın amaç ve hedefleri yönünden Ermeni hareket ve Ermeni sorunu Komünizmi yaymanın bir kanalı olarak görülmüşdür. Bugün özellikle Avrupa'da ve Güney Amerika'nın en önemli Ermeni merkezlerinde örgütleşmeler Komünist Ermeni partileri kanalı ile sağlanmaktadır. Ve bunlar Ermeni hareketlerini organize etmekte, bir Ermeni sorunu çıkarma çabalarında da ön plânda bulunmaktadırlar. İkinci yönden, Ermeni hareket ve Ermeni çabaları komünizmi benimsemeyen guruplar arasında birlik ve

beraberliği sağlamak amacı ile Komünist görünmek zorunluluğunu duymaktadırlar. Avrupa'da öğrenciler arasındaki birliğin sağlanabilmesi için önemli Taşnak grupları ve örgütleri Komünist öğrenci örgütleriyle amaç birliği içersinde görünmektedirler.

Her iki yönden de konu, Ermenilik veya Ermeni sorunu çıkarma gayretlerinden öteye gitmekte veya bu amaçları aşarak Komünizmin yayılmasına yönelmektedir.

4. — DİĞER CEREYANLARLA İLİŞKİLER :

Ermeni hareketleri Yeni Helenizm, Yeni Arabizm veya Sosyalist Arap Birliği hareketleriyle de ilişki içersindedir. Bütün izlenen hedef, Türkiye'nin güçsüzlüğü ve Türkiye topraklarının parçalanmasıdır. Bu sebeblerle bu fikir ve hareketler amaçta birleştikleri müddetçe karşılıklı olarak birbirlerine katkılar getirmektedirler. Ermeniler için Kıbrıs sorununda Yunanistan'ın desteklenmesi, Arap sorununda Filistin mültecilerinin yanında yer almak, bu yollarla Türk - Yunan, Türk - Arap işbirliğini veya ilişkilerini zedelemek doğaldır.

E. — SONUÇLAR VE ORTAK NOKTALAR.

Lozan Barış Andlaşmasından günümüze kadar Ermeni hareketlerini ve bir Ermeni sorunu çıkarma çabalarını belirgin sonuçları ve ortak noktaları açısından değerlendirebilmek için, bu hareket ve çabaları dört dönem içersinde incelememiz gerekmektedir. Genel olarak, bazı devletlerin iç ve dış politikalarına, Orta - Doğu ve Akdeniz üzerindeki güç dengesine, Türkiye'nin siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel sorunlarına ve gücüne paralel olarak artan, eksilen, hızlanan veya yavaşlıyan Ermeni azınlık örgütlerinin hareketlerinde, devamlı olarak tarihten gelen modellerin işlendiği ve devletlerarası çıkar çatışmalarından yararlanıldığı görülmektedir.

I. — 1923 - 1939 dönemi :

Bu dönem, Lozan Barış Andlaşmasından İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar geçen süreyi kapsamaktadır.

Açıklanan dönem içersinde, dünya ülkelerinin önemli bir kesimi savaşın bıraktığı sorunları çözmek, yorgun düşmüş toplumlarının iktisadî güç ve eksikliklerini tamamlamak, siyasî istikrarı ko-

rumak zorunluluğu içersindedirler. 1928 yılından başlayan iktisadî kriz, bütün dünya ülkelerini sarsmaktadır. A.B.D.'leri ve İngiltere nisbeten Fransa bu krizin etkisi altında kalmaktadır. Sovyetler Birliği yeni rejimin güçlenmesi, yayılması ve büyük sanayi hamlelerine girişilmesi amacı ile devamlı siyasî, iktisadî denemeler içersindedir. Avrupa dengesi bozulmuş, Almanya savaş sonunda imzaladığı anlaşmalarla topraklarından, iktisadî gücünden, büyük devlet olma hedeflerinden çok şey yitirmişdir. İçdeki istikrarsızlıklar ve anarşi yeni bir rejim ve yeni bir isim ve ümitle giderilmeye çalışılmaktadır. Nasyonal Sosyalizm ve Nazi rejimi Almanya için yeni güçler sağlamak, silkinmek ve «Örnek ırkın, dünyaya hâkim olması gerektiği» manevî sloganları ile hareket halindedir. İtalya, Faşizm rejimi içersinde Akdeniz emelleri için seferber olmaktadır. Balkanlar'da, savaş sonu hudutları genişlemiş veya daralmış ülkeler içde çeşitli sorunlarla karşı karşıya gelmişler, dışda ise gittikçe büyüyen ve yaklaşan tehlikelere karşı bir arada olmak imkânlarını araştırmaya başlamışlardır.

Orta - Doğu'da, Irak ve Suriye'nin İngiliz ve Fransız etkisi altında «Manda» durumu devam etmekte, Mısır ve Lübnan büyük devletlerin her türlü çıkarlarının uygulama alanları halinde yaşamaktadır. İran, iç huzursuzluklara son vermiş, petrol kaynakları bakımından batı ve A.B.D.'leri için önem kazanmış, ancak geçerli hiçbir güce sahip olamamış durumdadır.

Türkiye, Millî Mücadele ve Kurtuluş Savaşında kazandığı zaferler sonunda, ülkesinin parçalanmasını önlemiş, Anadolu toprakları üzerinde istikrarlı, güçlü bir devlet olma yolundadır. Yapmış olduğu hamleler ve yenileşme hareketleriyle, Millî Birlik ve Beraberlik içersinde uygar bir toplum yaratmayı başarma yoluna girmişdir. İktisadî güçlükler, yeni tarım, tarım sanayii ve sanayileşme plânları ile giderilmeye çalışılmaktadır. Savaştığı ülkelerle, barışın hemen sonunda en iyi ilişkiler kurma yoluna gitmişdir. Balkan Paktı, Sadabad Paktı, Boğazlar Sözleşmesi, Hatay sorununun halli, çeşitli ülkelerle güvenlik ve saldırmazlık anlaşmaları ile «Yurtta sulh ve cihanda sulh» ilkesi içersinde dış politikasını sağlam esaslara oturtmuşdur. Girişmiş olduğu Lâik, Cumhuriyet rejiminin uygulanması içde zaman zaman isyanlara sebebiyet vermiş, suikast teşebbüslerine kadar gidilmişdir. Ancak, Millî Mücadelenin ve Kurtuluş Savaşının yürütücüsü, Türkiye'nin Lideri Mustafa Kemal ATATÜRK, kişiliğinin ve Milletten aldığı gücün büyüklüğü, tutarlılığı, kabul edilmiş-

liği içersinde ülkesini bütün yeni tehlikelerden kurtarmasını başarmışdır. Dünya, Türkiye'yi tanımakta, ona saygı beslemekte ve Emperyalizme karşı girişilmiş örnek bir hareket olarak gördüğü kurtuluş savaşından sonra yeni devletin kalkınma arzu ve seferberliğini dikkatle izlemektedir. Atatürk bu tesbit ettiğimiz dönemin sonuna bir yıl kala ölmüşdür.

Ermenistan, 1922 de Sovyetlerin el atması ile bir Sovyet Cumhuriyeti haline getirilmişdir. Tamamen Sovyet politikasının uygulandığı bu ülkede iki milyona yaklaşan Ermeni yeni rejim ve şartların etkisi altında yaşamaktadırlar.

Bu çevre koşulları içersinde, Ermeni hareketlerinin herhangi bir etkinlik sağlayamayacağı açıkdır. Fransa'da, Taşnak ve Hınçak gurupları arasında savaş sonu çıkan tartışmalar ve ağır ihtilâflar giderek büyümüş ve tam bir ayrılık halini almışdır. Taşnak azınlık guruplarının Paris'te, Kürtlerle başlattıkları ve Türkiye'de isyan, suikast teşebbüslerine destek olmak, bu yolla Anadolu'daki önemli hareketlere Sovyetlerin veya İngiltere'nin müdahalesini sağlamak gayretleri sonuç vermemişdir. Aynı amaçla Beyrut'ta yapılan kongre ve toplantıların da sonu alınamamış ve Anadolu'da isyanların bastırılması ile İngiltere'nin başlatıp, desteklediği Ermeni - Kürt birliği ortadan kalkmışdır. Bu isyanlar, İngiltere'nin işine yaramış, Musul ve Kerkük konularında izlediği amaçlara ulaşmışdır. Dünyadaki ve özellikle Avrupa ülkelerindeki tüm Taşnak guruplarının bir idare ve yönetim altında toplanmasını, bu arada Hınçak gurupların da bu yönetime katılmasını öneren Atina, Paris Ermeni azınlık gurupları görüşme ve temasları da sonuç vermemişdir. 1920 yılında en yoğun biçimde Amerika kamu oyunu etkisi altına alan Ermeni propagandaları «Ermenilik», «Ermeni hakları», «Ermeni Dâvası» konularında elde etmiş oldukları psikolojik etkinliği siyasî güçler ve yayın hayatında gittikçe kaybetmişlerdir. Türkiye ile Amerika arasında daha Lozan Barış andlaşması sırasında yapılan görüşmeler ve kurulan iktisadî ilişkilerle bu konu, özellikle yönetici kadrolar açısından kapanmış bir durum göstermişdir. Dönemin son yıllarında, Nazizm'in güçlülüğü ve kendine özgü propagandaları Ermeni azınlık gurupları içinde yeni olanaklar sağlayıcı gibi görünmüş ve bazı Taşnak gurupları Almanya'nın Ortadoğu'da ve Anadolu üzerindeki emellerine paralel hareketlerin hazırlanması yolunda Alman gizli servisleriyle işbirliğine girişmişlerdir.

Sonuç olarak, bu dönemde Ermeni hareketleri, Ermeni azınlık

guruplarının kendi aralarındaki çatışmaları; Türkiye'ye yönelmiş ve İngiltere desteğini, Fransa hoşgörürlüğünü hattâ desteğini arkasına almış Kürt isyanlarının ortağı olma çabaları içersinde geçmiştir. Örgütlenme bu devrede gerçek anlamı ile kurulamamıştır.

2. — 1939 - 1945 dönemi :

II. Dünya Savaşının tüm süresini kapsayan bu dönem, dünyanın karşılaştığı en büyük insan, güç emek, mal kaybına sebebiyet vermiştir.

I. Dünya Savaşının, İtilâf kuvvetleri II. Dünya Savaşını Nazizmin, Faşizmin, Nasyonal Sosyalizmin ittifakı ile yeni boyutlara ulaşan amaçları için başlatmışlardır. Batı'yı en zayıf zamanında yakalamak ve yok ederek Alman İmparatorluğunu, İtalya ortaklığı içersinde kurmak; Sovyetler Birliği'nin gelecekde büyük tehlike gösterebilecek gücünü yok etmek, bu birliğin ilk hedefleri arasına girmişdir. A.B.D.'lerinin sanayi gücünü ve iktisadî imkânlarını daha fazla etkin hale gelmeden ve uzak denizlerde sürdürdüğü hâkimiyetinin daha tehlikeli bir durum göstermeden ortadan kaldırılması ve Orta Asya - Uzak Doğu egemenliği amaçlarının elde edilmesi için Japonya da bu dehşet saçan ittifakın içersine katılmışdır.

Savaş, bütün ülkelerin varlık - yokluk tercihleri içinde geçmişdir. Türkiye, savaşa katılmayan ender ülkelerden biri olmuşdur. Ancak, iktisadî kalkınma hamleleri, savaş süresince en büyük sorun olarak karşılaştığı dış tehlikeleri ortadan kaldırma gayretleri karşısında yeterli hareketliliğe ulaşamamışdır. Savaşa katılmamış ama iktisaden kalkış noktasına da varamamışdır. Bu devre içersinde Türkiye'nin içde sağladığı millî birlik ve bütünlük ve I. Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşında verdiği örneklere yakışır hazırlıkları O'na dostları ve düşmanları karşısında önemli bir ağırlık sağlamışdır.

Alman dış politika ve gizli istihbarat belgelerinden elde edilen bilgilerle, Almanya I. Dünya Savaşındaki amaçlarından daha geniş ve daha çok boyutlu ve hedefli amaçlar için II. Dünya Savaşını başlatmışdır. Kademeli olarak elde edilecek bu hedeflerin başında Ortadoğu bölgesi gelmektedir. Bu bölgenin elde edilmesiyle Hindistan yolu açılmış, İngiliz hâkimiyeti altındaki bölgeler Almanya'nın eline geçmiş olacakdır. Almanya'nın Ortadoğu üzerindeki emelleri, Türkiye'yi istilâ etmeden hâkimiyeti altına alması hedefleri bu bölgelerde yaşayan toplumlarla ilişki kurmasını gerekli kılmışdır. İşte bu

dönemde, Ermeni azınlık gruplarının Almanlarla Azerbeycan'da, İran'da, önemli işbirliklerine giriştikleri görülmektedir.

Tamamen gizli servisler aracılığı ile yapılan bu işbirliği hareketleri sonuçsuz kalmışdır.

Avrupa'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Güney Amerika'daki Ermeni azınlık gruplarının hiçbir önemli hareketine bu devrede rastlanmaz. Örgütlenme ve amaçların yayılması ve dünya kamuoyunu etkileme savaşın çok tesirli yaşantısı içinde mümkün olamamışdır.

Bu dönemin sonuna doğru Müttefiklerin (İngiltere - Fransa - A.B.D. - Sovyet Rusya - Çin) savaş sonu Avrupa ve dünya düzeni hakkındaki görüşmeleri ve bu düzen içersinde insan haklarına, özgürlüğe saygılı rejimlerin kurulması, Nazizm, Faşizm gibi dünya için devamlı tehlike gösterecek akımların yok edilmesi amacına yönelmiş çalışmaları Ermeni azınlık örgütleri tarafından dikkatle izlenmeye başlanmışdır.

Sovyetler Birliği, savaş sonrası Orta - Doğu ve Akdeniz politikasının gereği olarak Müttefikleri ile daha savaş sona ermeden hattâ savaşı sona erdirecek Normandiya çıkarması yapılmadan önce gelecekde Boğazlar ve Doğu Anadolu toprakları üzerinde talepleri olabileceğini müttefiklerine hissettirmiştir. 1945 yılında ise açıkça Boğazlar statüsünün Sovyetler lehine değiştirilmesi gerekliliğini ortaya koymuşdur. Bu talep ve isteklere paralel olarak, Erivan'da dünya Ermeni kilise mümessillerinin toplantısı adı altında Hınçak ve Taşnak gruplarının bir araya gelmesi ve gelecekde Ermeni dâvasının ne şekilde çözümlenebileceği konusunda görüş birliğine varılması sağlanmak istenmişdir. Sovyet Ermenistanı'nın, Batı Ermenistan topraklarını da elde ederek Ermeni dâvasında güdülen amacın temin olunacağı, her ne kadar Sovyetler Birliği'ne bağımlı olarak hudutların genişletilmesi tam istekleri ve bağımsızlığı karşılayamazsa da gelecekde bu hedefin de elde edilebileceği üzerinde durulmuşdur. Ve Sovyetlerin Kars, Ardahan kısaca Kuzey Doğu Anadolu toprakları üzerindeki taleplerinin desteklenmesi kararlaştırılmışdır. Buna uygun olarak, Potsdam Konferansına Ermeni istek ve taleplerini öneren muhtıralar verilmişdir.

Fransa ve Amerika'daki Ermeni azınlık grupları ilk defa bu devrede örgütlenme ve örgütlerarası koordinasyonu sağlama ihtiyacı ile karşı karşıya kalmışlardır. Din konusu her ne kadar 1933 yılında başlayan Eçmiyazin - Antilyas ayrılıkları ve uyuşmazlıkları

şeklinde geçmişse de, bu devrede kesin ve kararlı hatlar almaya başlamış, sonunda her iki dinî merkez tamamen ayrılmışlardır.

Sovyet talep ve isteklerine paralel olarak gelişen Ermeni istekleri ,Türkiye'nin konuyu ciddî şekilde ve kesin bir kararla red etmesi ve her türlü ihtimali göze alması sonunda gittikçe yavaşlamış, nihayet Sovyetlerin de, istedikleri toprakları Azerbeycan'a tahsis edeceği yolundaki haberlerle tamamen ortadan kalkmışdır.

Sonuç olarak bu devrede, Ermenilerin dinî merkez ayrılıkları A.B.D.'leri ile Sovyetler Birliği politikaları paralelinde tahakkuk ettirilmiş; savaş sonrası dünyasının belirsizliği ve Sovyet Rusya politikasına uygun birkaç Ermeni isteği ve çalışması da sonuçsuz kalmıştır. Taşnak ve Hınçak guruplarının bu çalışmalarda görülen sun'î birliği de tamamen yok olmuşdur.

3. — 1945 - 1964 dönemi :

İkinci Dünya Savaşı toplam 60 milyon insanın hayatına mal olmuşdu. Savaşın tüm ülkelere verdiği maddî zarar ve bunun karşılanması için sarfedilen emek, para ile dünya ikibin yılına kadar her türlü iktisadî güçlüklerini yenebilecek bir duruma gelirdi. Barış, insanlığın, demokrasilerin ve özgürlükçü idarelerin başarısı olarak karşılanmışdı. İnsanlık idealleri uğruna savaşılmış, Nazizm ve Faşizm bir daha dirilememek kaydı ile yok edilmişdi. Yazılı tarih ilk defa yeni bir güçle karşılaşıyordu. Nükleer enerji ve Atom Bombası. Tepkili motorların, füzelerin mucitleri ve bunları kullananların ülkesi yerle bir edilmiş tüm işe yarar sanayi tesisleri zaferi kazanan taraflarca ganimet olarak kendi ülkelerine götürülmüş veya bu tesisleri kullanan, yapan zihin veya yöntemlere el konulmuşdu. Artık, ebedî barış kurulmalı, savaş hiçbir zaman başvurulabilecek ilk çare olmamalıydı. Hattâ bir daha kimse bu insan, emek, para, zaman yiyen harekete kalkışmamalıydı. Birleşmiş Milletler Örgütünün kuruluşu, İnsan Hakları Evrensel demeçlerinin kabul edilerek yayılması tamamen savaşa karşı insanlığın açtığı yeni bir çığır gibi görünüyordu. Bir müddet sonra, durum değişecek, dünya iki blok arasında soğuk bir savaşın eşiğine gelecekdi. Kan yokdu, ateş yokdu, ölüm yokdu, yıkıntı yokdu ama, insan kafasını elde etmek, insanı zihninden, tutumundan esir etmek vardı. Sovyetler Birliği ve peykler; A.B.D.'leri ve müttefikleri savaş sonrası yıllarda sürecek ayrı kutuplara verilen isimler olarak kalacakdı.

Avrupa uğradığı büyük kayıp ve zararları müttefiki A.B.D.'-

lerinin yardımı ile fakat en önemlisi, savaş sırasında elde ettiği bilgi, yöntem ve elde kalan kadroları en iyi şekilde kullanarak tarihin kaydetmediği bir çalışma, koordinasyon ile kapatmağa çalışıyordu. Her geçen gün iktisaden güçlenmenin, her geçen gün biraz daha özgür yaşamanın peşinde idi. Almanya ikiye bölünmüş, Doğu parçası Sovyet peyki, Batı parçası ise Batılı kalmışdı. Demokrasinin tarafında. Sovyetler peyklerinde Komünizm yolu ile Avrupa hudutlarını en geniş ve getirebilecekleri en son hudutlara uzatmışlardı. Bu peyk ülkelerinde savaş sonrası yaralarının sarılması, zararlarının kapanması gerekiyordu. Sovyetler bir yandan rejimin verdiği ağır baskılar, sahip olduğu yöntemlerle ve yardımları ile bunu başarmaya çalışıyorlardı.

Denebilir ki, savaş sonrası en büyük değişikliklerden biri Orta Doğu'da ortaya çıktı. Ve bu değişiklik yıllarca sürecek, belki de çok uzun bir devre hiç bitmeyecek çatışmaları hazırladı. Irak, Suriye, Mısır, Arabistan yarımadasındaki Arap devletleri, Ürdün, Lübnan bağımsızlıklarına savaş sonrasında ulaşırken, ikibin yıldır topraklarından uzaklaştıklarını iddia eden Museviler, İsrail Devleti'ni tüm savaş sonrası düzen getirme hakkına sahip devletlerin de desteğiyle kurdular. Ve derhal burada savaş yeniden, boyutları küçük olmakla birlikte başladı. Savaşı yapanlar Araplarla - İsraillilerdi fakat onlar ölüyorlardı, yerleri yurtları yıkılıyordu ama gerçekte savaş tamamen başka zeminler üzerinde yapılıyor ve İkinci dünya savaşı zaferini kazanan müttefikler arasında cereyan ediyordu. İran, siyasî istikrarını kuvvetle sağlamış, iktisadî ve özellikle petrol bağımsızlığını elde etmişdi. Doğuda Pakistan kurulmuşdu. Uzak Doğu'da Çin komünizmin, Asya hâkimiyetinin yeni sahibi gibi görülüyor, milliyetçileri Formoza'ya sürüyordu. Bu Milliyetçi denilen ve vatanlarından kaçarak canlarını kurtaranlar, İkinci Dünya Savaşında vatanlarını koruyanlardı.

Türkiye, savaşa katılmamışdı. Fakat Demokratik Dünyanın dostluğuna ihtiyacı vardı. Müttefikleri Batı Demokrasileri olabilirdi. Aksi halde bir Bulgaristan, bir Romanya olmak ve Sovyet Cumhuriyetlerinden birisi haline gelmek vardı. Yeni dünya düzeninde aldığı yerin ve Türk milletinin istek ve bekleyişlerinin sonucu olarak tarihinde en önemli hamlelerden birini yaptı. Özgürlükçü Demokrasi hamlesi. İktisadî kalkınmasını, geri kalmış sanayileşme plânlarının tahakkukunu güçleştiren engelleri de kaldırarak tamamlamak yoluna giriyordu. A.B.D. leriyle en iyi ilişkiler içersinde devam eden dış politikası, 1950 Kore savaşında tamamen komünizmin karşısın-

da yer alması sonucunu getirdi. Batı blokunu seçmiş, bu blokun en vefalı, en sadık dostu olmuşdu. Nato'ya katılması ile savunması da Batı blokunun desteğine bağlandı. Orta Doğu'da Sovyet yayılmasını önlemek isteyen ve kendi çıkarına bir takım bölgesel guruplaşmaları da öneren Amerika politikasının savunucu hattâ ileri hamlecisi durumunda idi. Bağdat Paktı teşebbüsleri, nihayet Cento gibi bölgesel işbirliği ve savunma örgütleri Türkiye'nin önemli katkıları ile tahakkuk ediyordu.

Böyle bir dünyada Ermeni hareketleri uzun bir süre sessiz kalmaya ve Türkiye'ye, Türklüğe karşı yanlarında özellikle Batı tarafından bir dost bulamamaya mahkûmdu. Netice de bunu gösterdi. Yirmi yıla yakın bir süre içersinde Lübnan'da, Fransa'da, A.B.D.'lerinde birkaç küçük olay dışında Ermeniler, Ermeni dâvasını Türkiye'ye karşı yürütme çabalarını ertelemek durumunda kaldılar. Fakat, İsrail modeli onlara yeni ümitler veriyor, talep ve isteklerini Birleşmiş Milletler Sekreterliğine, bu teşkilâtın diğer alt kuruluşlarına iletmekten de vazgeçmiyorlardı. Fransa'da komünist Ermeni örgütleri ise devamlı olarak diğer Ermeni örgütlerle ihtilâf halinde idi. Özellike bu devirde çeşitli bilim kuruluş ve araştırma merkezlerinde Ermeni kültürü, sanatı, tarihi üzerinde araştırmalar yapılmakta idi. Fakat bunlar büyük bir yaygınlık göstermiyordu. Eçmiyazin aracılığı ile dinî örgütlerin birleştirilmesi tahakkuk etmemiş, Antilyas merkezi daha da güçlenmeye başlamışdı. Yeni Katogikoslar konuyu tamamen siyasî bir rekabet içersinde tutmaya çalışıyor ve bunda da başarılı oluyorlardı.

Sonuç olarak bu devre de, Ermeni örgütlerinin sessiz bir çalışması ve fırsat kollama süreci şeklinde geçmişdir. Ancak, bu örgütler özellikle Lübnan ve Fransa'da önemli güçlere sahip olmuşlardır. Güney Amerika örgütleri ise daha ziyade komünizm yayıcısı ve atak davranışlar içersindedir.

4. — 1964 - 1974 dönemi :

İkinci Dünya Savaşı sonunda Batılı Müttefikler diye ayrılan devletler, savaşın (Demokrasinin zaferi) ile sonuçlandığı; Sovyetler ve peyk devletler ise barışın (Sosyalizmin ve Komünizmin) başarıları sayesinde elde edilip korunabildiğini iddia ediyorlardı. Buna karşılık yıllarca süren Psikolojik Savaş veya başka adı ile Soğuk Savaş, geçerli şekilde açıklanamıyordu. Çünkü, her iki tarafın da gerçekte çıkarları çatışıyor ve bu çıkarlar üzerinde tavizler verile-

miyordu. Nihayet, barış içersinde birlikte yaşama devresi başladı ve bunun da sonunda nükleer gücün sınırlandırılması, Uzay araştırma çalışmaları, insanlığın ve ülkelerin önemli sağlık, yaşama şartları gibi sorunlarının çözümlerinin bulunması çabaları bu iki guru bu birbirine yaklaşmaya zorladı. Zorlama, biraz da hayatta kalabilme zorunluluğundan ileri geliyordu. Çünkü, her iki blokun başlatacağı bir savaş tüm dünyanın yok olmasına sebebiyet verecekdi. Artık, savaşlar sonuçları bakımından kaçınılmaya değerdi çünkü, hiçbir güç veya kuvvet yok olmayı önleyemezdi. Bloklararası tehlikeler uzaklaştıkça blok içindeki ülkelerin çıkarlarının çatışması ve blok içi sürtüşmelerin varlığı yeniden yüzeye çıkmaya ve bu sefer devletlerarası ikili çatışmalara sebebiyet verici olayların etkisi görülmeye başlandı. Gerçekte her iki büyük güç gittikçe, diğer ülkeler nükleer silâhlara sahip oldukça ve izledikleri ideoloji ve fikirler açısından da rekabet güçlerini yitirdikçe, bu blok içi sürtüşmelerde taraf olmamaya gayret ediyorlardı. Çünkü, blok için bir tarafgirlik bloku olduğu gibi kökünden sarsabilir ve her şey yeniden sil baştan başlayabilirdi.

Konumuz açısından Ortadoğu olayları ve Türkiye ile Yunanistan arasında bu devrede çıkmış Kıbrıs ve diğer konulardaki anlaşmazlıklar önemli kavşak noktaları oldu.

Lübnan'da, A.B.D.'lerinde, Fransa'da, Güney Amerika ülkelerinde, 1964 yılından itibaren Ermeni hareketleri birbiri peşine sıralandı. «1915 tehciri» ,sözde «Katliâmı anma toplantıları», «Ermeni Cumhuriyetinin kuruluşunun ellinci yıldönümü», «Ermeni Cumhuriyeti'nin parçalanması yıldönümü» gibi çeşitli olmadık sebep ve vesilelerle bu ülkelerdeki Ermeni örgütleri sırasında en aşırı uç örgütlerle de hareket birliğine vararak bir Ermeni sorunu çıkarma çabalarına giriştiler. Törenler, toplantıları, toplantılar gösterileri, anarşik hareketler suikastleri hep bu devre içinde izledi. Türklük ve Türkiye düşmanlığı Ermeni basınında, yayınlarında, haberleşme araçlarında yer aldı. İncelememizin ikinci bölümünde çeşitli ülkelerdeki faaliyet ve hareketler başladı ve devam etti.

Bunun sebebi açıkdı. Detent (Yumuşama), Sovyetler Birliği ile A.B.D.'lerini karşı karşıya Ermeni sorununda getirmeyecekdi. Ama, bu sorun karşısında çeşitli hareketler olursa tarafsız da kalmayacaklar, konuyu en iyi şekilde aralarında halledeceklerdir. Türkiye çeşitli nedenlerle iktisadî gelişmesini tamamlamak için çabalar içinde idi.

Yunanistan'la Batıda önemli pürüzleri vardı. Ortadoğu ülkeleriyle yeterince diyalog kuramamış ve sempati sağlayamamışdı. Bu hallerde zayıf bir Türkiye' daha da zayıflatılmak için Ermeni, Kürt gibi çeşitli sorunlarla karşı karşıya bırakılmalıydı. Toprak alınamazdı belki ama, dünya kamu oyu Türkiye ve Türklük aleyhine döndürülür, konu bir de Birleşmiş Milletler gündeminde tartışmaya başlandı mı, hiç olmazsa büyük bir tazminat koparılırdı. Bu tazminatın adı önemli olmayabilirdi, çeşitli ülkelere dağılmış Ermeni milletine verilirdi. Bu konuda Ermenilerin 70 milyar TL. istedikleri de bilinmektedir.

Sonuç olarak içinde yaşadığımız yıllar içinde Ermeni azınlık örgütleri bütünü ile Türkiye ve Türklük aleyhine harekete geçmişler ve tam bir psikolojik savaş hazırlığının da ilerisinde bulunmaktadırlar. Bu savaşın hedefleri, psikolojik etkileme alanları, önce tüm Ermeni çoğunluğu, dünya kamu oyudur. İkinci olarak psikolojik etkileme alanına çeşitli anarşik guruplar girecekdir. Propagandanın ve psikolojik etkilemenin sonunda bu anarşik hareketler başlatılacakdır. Ki bunun en önemli misallerinden birisini Los Angeles Konsolosumuz ve muavininin şahadetiyle görmüş bulunuyoruz.

Ermeni Hareketleri ve Çabalarının Ortak Noktaları :

Tarih içersinde ve günümüze kadar bütün Ermeni hareketlerinde hiç değişmeyen ortak noktalara ve belirli modellere hattâ aynı yöntemlere rastlamaktayız. Bunlar :

1. — Devamlı olarak, Türk ve Türkiye düşmanlığını yaymak.
2. — Orta Doğu ve Anadolu toprakları üzerinde çıkarları olan devletlerin desteğini sağlayarak harekete geçmek.
3. — Türkiye ile ilgili en küçük anlaşmazlığı olan ülke veya devletle en iyi ilişkiler hattâ ortak çalışma ve hareket içersine girmek.
4. — (1-2-3) deki durumları daima alt yapı kabul ederek gereğinde istek ve emellerini uluslararası düzeye, devletlerarası görüşmelere, konferanslara iletmek.

Dr. CENGİZ KÜRŞAD

«Bu kitapta, «Ermeniler»e yöneltilmiş görüşler, Osmanlı hakimiyeti altına geçtikten sonra, yüzyıllarca Türklerle beraber çalışkan, iyi bir vatandaş olarak yaşamış olan Ermenilere ait değildir. Bunlar, geleceklerini Türklere bağlamış, aynı duygu ile ömrünü geçirmiş, bu memlekette ilim, irfan, san'at alanlarında hizmetler etmiş iyi karakterli insanlardır. Kitapta sözü edilenler ise, memleket-zararına olarak özgürlük için uğraşan, her fırsattan yararlanarak yabancıların memleket işlerine karışmalarına çalışan, bir ermeni sorunu çıkaranlardır. Ermeni milletini felâketten felâkete sürükleyen, halkı, eserleri şiirleri romanları hayali destanları ile kışkırtan yazarlar, şairler, ve halk üzerindeki otoritelerinden yararlanan Katagikos, Patrik, Papaz gibi din deisleri ve komiteciliği bir geçim ve yaşama aracı kabul eden kimselerdir. Bunu burada açıklamayı bir vatandaşlık borcu bilirim.»

ESAT URAS

BİRİNCİ BÖLÜM

— GİRİŞ —

I

ERMENİ TARİHİNİN KAYNAKLARI - ERMENİ TARİHÇİLERİ

Ermenilerin tarihinden sözeden ve hemen hepsi kiliseye bağlı olan ilk tarihçilerin bir çoğu, Ermenilere yabancı olan milletlerdendir. Bunlar, tarihlerini kendi dillerinde, ve daha ziyade Yunanca, Asurice ve başka dillerde yazmışlardır. Asıl Ermeni tarihçisi olarak tanınanlara gelince tamamı ruhban sınıfından olup, Yunan ve Asuri tarihçilerini izlemişler, bir kısmı da bu yabancıların eserlerini Ermeniliğe mal etmişlerdir. Ermeni tarihi ile meşgul olan tarihçilerin başlıcaları şunlardır :

1. — MAR IPAS KADİNA (1)-Bu şahıs, gûya milâttan 149 sene kadar evvel yaşamış bir Asuri âlimi imiş. İsmini ilk defa, Ermenilerin (tarih babası) olarak tanınan ve Ermenilerin kökeninden başlıyarak bir tarih yazmış olan Horenli Movses zikrediyor. Tarihinde bildirdiğine göre, Mar Ipas Kadina, İranda Eşkaniler hakimiyetini kurmuş olan Arşağ'ın, Ermenistana hükümdar tayin etmiş bulunduğu kardeşi Vagarşak tarafından bir mektupla Nineva arşivlerinde Ermeni tarihi hakkında tetkiklerde bulunmak üzere Arşağ'a gönderiliyor. Arşak da kendisinin, Nineva hazinesinde tetkiklerde bulunmasına müsade ediyor. Orada Mar Ipas Kadina, Büyük İskenderin emrile Yunancaya çevrilmiş, bütün milletlerin tarihlerinden söz eden yazma bir tarih buluyor ve bunun Ermenilere ait olan kısmını alıyor. Bu tarih, Ermeni milletinin doğuşunu ve (Hayk) sülalesinden (Vahe)ye kadar olan zamanı kapsıyormuş. Vagarşak, bu tarihin bazı bölümlerini her Ermeninin görüp anlaması için Mezpin (Nusaybin) de sarayının sütunlarına kazdırmış Horenli Mavses de bu eserden istifade ederek tarihini yazmış imiş.

---

(1) Bazılarına göre (Marappas Kadina) dır. Asurice «Mar» ruhanî bir unvanı, «Kadina» da müsekkik, keskin bakışlı, görüşlü, çâlâk manâlarını ifade ediyormuş.

Hayatı, kişiliği kesinlikle bilinmiyen bu adamın tamamile Movses Horen'in uydurması olduğunu diğer tarihçilerle birlikte Ermeni tarihçileri de söyliyorlar.

2. — LARUPNA yahut LERUPNA — Süryani olan bu şahısda Asurice ve Yunancayı biliyormuş. Ermenilere mal edilen Edesse (Urfa) kıralı Apkarla ayni yüzyılda yaşamış. Apkarin hayatını, İsa ile görüşmelerini, cüzzamlı olan Apkarın İsa'nın bir mucizesi ile sağlığa kavuştuğunu yazmıştır. Larûpna eserini Asurice olarak yazmış ve sonra Ermeniceye çevrilmiştir. Bugün bilinen ve kendisine mal edilen eserin uydurma olduğu ve Larûpna ile ilgisinin bulunmadığı haklı olarak iddia edilmektedir.

3. — BARDAZAN — Bu şahsın kişiliği ve milliyeti hakkında bilgi yoktur. Ermeni tarihçilerinden bazıları bunu Parth, Irakh, Urfalı Ermeni olarak gösterirler. Çoğunlukla Asuri olduğu sanılmaktadır. Bir söylentiye göre Urfa'da doğmuş ve orada öğretim görmüştür. Romalılar Urfa'yı alınca Ermenistan'a geçerek Ani kalesine gelmiş, orada bulunduğu sırada eserini Asurice yazmıştır. Sonra da bu eser öğrencisi tarafından Yunancaya çevrilmiş ve Urfa'da saklanmıştır. Bunun eseri de Ermeniler için yabancı bir kaynaktır.

4. — AGATANGELOS — (Hayırlı, Müjdeli haber getiren melek) — İsmindende anlaşıldığı gibi Yunanlıdır. Dördüncü Yüzyılda tarihini Yunanca yazmıştır. Eserinin başında Roma'da doğduğunu, lâtince, Yunanca okuduğunu yazıyor. Söylentiye göre Dertadın kâtipliğini yapmıştır. Tarihinde Ermenistana hıristiyanlığın girişini, Dertadın babası Hosrovdan başlıyarak Tatiyos ve Partogomios isimlerindeki iki havvarinin tanıklıklarını, Dertadın hayatını, Kirkor Lusavoriçe (1) yapılan işkenceleri, Dertadın çıldırmasını ve sonra hıristiyanlığı kabulünü anlatır. V. Langlois «bize kadar gelen tarihi Ermenice ve Yunanca olmak üzere iki dilde yazılmıştır. Yunancasındaki dil ve uslüp bunun çeviri olduğunu kanıtlamaktadır. Kıral hakkında kullandığı dile, eserin içeriğine bakılırsa bu eserin hıristiyanlıktan sonra başka bir adam tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Fakat yine şüphe yoktur ki bu kaybolmuş kitap yerine bir buçuk yüzyıl sonra çok başka bir eser çıkarılmış ve tarihi olaylar yerine, bilinmiyen bir şahıs tarafından efsaneler konmuştur,» diyor. Bu duruma göre, elde bulunan ve Agatangelos'a bağlanan

(1) Lusavoriç (Aydınlatan, nur veren) Ermenistan'a ilk defa hıristiyanlığı getiren zattır. Din kısmına bakınız.

tarihin de, uydurma, değiştirilmiş Agatangelosun eserile ilgisi bulunmıyan bir tarih olduğu görülmektedir.

5. — ZENOP KLAG — Milliyet itibarile Asuridir. Kirkor Lusavoriçle birlikte Kayseriden gelmiş, sonra Muş'ta Surp Karabet kilisesine baş olmuştur. Asurice Daron (Muş havalisi) tarihi ismi altında bir kilise tarihi yazmıştır. Bunda Lusavoriçin hayatını, faaliyetini, Ermenistana hıristiyanlığın girişini göstermiştir.
Eserin aslı mevcut değildir. Bulunan da değiştirilmiştir. Bu tarihe sonradan VII. yüzyılda Katagikos Üçüncü Nerses zamanında yaşayan Ohannes Episkopos Mamikonyan devam etmiştir. Langlois, Zenop'un tarihinin bugünkü şeklinde büyük ve ağır değişikliklere uğramış olduğunu yazıyor. Gerçekten, bu değişikliklere Ermenilerle ilgili bütün eski tarihlerde daima rastlanmaktadır.

6. — PAVSDOS PUZANTASİ — (İstanbullu Pavsdos) - IV. Yüzyılda yaşamış ve İstanbul'da okuduğu için bu ad verilmiştir. Hayat hikâyesi bilinmemektedir. Bazıları Ermeni yahut Asuri olduğunu söyliyorlarsa da Bizanslı olduğu kesindir. Eseri V. Yüzyılın ilk yarısında Ermeniceye çevrilmiştir. Tarihi, altmış yıllık olayları kapsar. Agantagelos'un, Zenop'un yazdıklarını özetlemiş, Lusavoriç'in ve Dertad'ın hayatını Ermenistanın Bizanslılar ve İranlılar eline düşmesini yazmıştır. Pavdos'un eseri Yunan eserlerinden esinlenmiş ve halk hikâyelerine yer vermiştir. Ermeni tarihçilerinden İnciciyan (1) «Pavsdos'un bütün sözlerinin, bir kaç istisnası ile, gerçeklerden yoksun ve güvenilemez» olduğunu belirtiyor.

7. — YEZNİK KOGPATSİ — (Kospalı Yeznik) - Ermeni harflerini çıkaran Sahak ve Mesrop'un öğrencilerindendir. İstanbul'da öğrenim görmüş, Yunan medreselerini dolaşmış, Pakrevant (Eleşkert) episkoposluğunda bulunmuştur. Kilise tarihi vardır. Putperestlik ve İran dini hakkında reddiyeler yazmıştır.

8. — GORÛN — İlk çeviriciler ismi verilen ve Kıtabı Mukaddesin Ermeniceye çevirisi için eğitim görmek üzere yabancı memleketlere ve medreselere gönderilen öğrenciler arasında İstanbul'a Kudüs'e gitmiş ve memleketine dönmüştür. Gürcistana Episkopos olmuştur. Öğretmenleri Sahak ve Mesropun hayatını ve Yunan Filozoflarına karşı reddiyeler yazmıştır. Agantangelosu Ermeniceye çevirenin bu şahıs olduğu söylenmektedir.

---

(1) Ermeni Arkeolojisi cilt : 2, sayfa 185 (Ermenice).

9. — YEGİŞE VARTABET (1) - V. Yüzyıl başlarında doğmuştur. Doğduğu yer bilinmemektedir. Ermenilerin dini ve milli kahramanı olan Vartan Mamikonyanın yanında bulunmuş, onun kâtipliğini yapmıştır. İkinci Yezdecerde karşı Ermenilerin dinleri olan hıristiyanlığı savunmak için 449 Ermeni ruhani reisleri tarafından Ardaşat da yapılan dini toplantıda bulunmuştur. Din savaşlarını yazmış sonra Müküs dağlarına çekilmiş ve orada ölmüştür.

10. — GAZAR PERBESİ (Parbeli Gazar) - Vartan Mamikonyanın emrile bir Ermenistan tarihi yazmıştır. V. Yüzyılda yaşamıştır. Yunanistan'da öğrenim görmüş sonra Eçmiyazin kilisesine tayin edilmiş ve buradan çekememezlikler yüzünden ayrılmıştır. Parbeli unvanı bulunduğu Parbe manastırının isminden gelmektedir.

11 — MOVESES HORENETSİ — Ermeniler hakkında ilk defa bir tarih yazan ve tarihi son zamanlara kadar bütün Ermeni tarihleri için esas tutulan bu tarihçinin kişiliği ve eseri hakkında incelemeler ayrıca gösterilecektir.

12. — KATAGİKAS GÜD (2) — Beşinci Yüzyılda yaşamıştır. Yunancayı biliyormuş. Ayrıca bir tarihi vardır.

13. — HOVHAN MANTAGUNİ — Vahan Mamikonyan zamanında katagikoslukta bulunuyormuş. Dini, tarihi eserleri mevcuttur.

14. — SEBEOS EPİSKOPOS - VII. Yüzyıl tarihçilerindendir. Bu da Kayser Hareklios'un İran seferini, Sasaniler devrini, Arapların istilâsını, «Chalcedoine» toplum dininin geleceği üzerine Ermenilerin hareketlerini yazmıştır. Tarihi, iki bölümdür. Birinci bölümün, başka birisi tarafından sonradan yazılmış sahte bir bölüm olduğu anlaşılmıştır.

15. — ŞIRAKLI ANANYA (3) — VII. Yüzyıl tarihçilerindendir.

16. — GEVONT YERES (Gevont Vartabet) — VII. Yüzyıl sonlarında yaşamıştır. Muhammed ve sonradan gelenleri ile Arapların istilâsı hakkında kısa bir tarihi vardır.

17. — KATAGİKOS ALTINCI HOVHAN (yahut Hovhannes) Pakraduniler tarihçisi olarak tanınır. 830 - 835 tarihlerinde Tovin yakınlarında Transhana gertde doğmuştur. 897 de Katagikos ol-

---

(1) Vartabetlik, ruhanî bir derecedir.

(2) Bu en yüksek ruhanî makam, yer yüzündeki Lusavorçagan mezhebine mensup bütün ermenilerin dinî mercilidir.

(3) Şırak : Şimdiki Diyadin'dir.

muş, 925 de ölmüştür. Horenli Movsesden dört buçuk yüzyıl sonra tarihini yazmıştır. Yunancayı biliyormuş. Tarihini, Movsesin eserinden ve Yunan tarihlerinden yararlanarak yazmıştır. Eserinin ilk kısımları hurafelere, ilmi değerden yoksun söylentilere dayanır. Yaşadığı devirde Arap-Bizans siyasi ilişkilerini göstermesi bakımından değeri vardır.

18. — TOMAS ARZRUNİ — 951 tarihlerinde yaşamıştır. Onuncu yüzyıl tarihçilerindendir. Ermenistan ve Arzruniler tarihini yazmıştır.

19. — KİRKOR MAKİSDROS — (Magistros - Hakim, Üstad). Bu unvanı İstanbul'da bulunduğu sırada İmparator Costantin Monomaque'dan aldığı söylenir. Onbirinci yüzyılda yaşamıştır. Kilise mensubu olmayan ilk tarihçidir. İsa'dan önceki ve sonraki tarihi yazmıştır. Şiddetli Yunan dostu ve taraftarı olarak tanınır. Bu yüzden takibata uğramıştır. Son Ermeni Krallarından Kagik kendisini tard etmiştir. Önce Muş sonra İstanbul'a çekilmiş (Ani)nin Bizanslar tarafından alınmasından sonra Ermenistandaki mallarını satarak Elcezire bölgesine gitmiştir.

20. — ARİSDAKES LASDİVERTSİ — Selçuk istilâsını çok büyüterek anlatan bir tarihi vardır.

21. — NERSES ŞNORHALİ — (Erdemli İnce Nerses) 1102 de doğmuş ve 1173 de ölmüştür. Kilikya Katagikosluğunda bulunmuştur. Siyasi kişiliği vardır. Eserleri vardır.

22. — NERSES LAMPRONATSİ (Lampronalı) — Nerses Snorhalinin hayatını yazmıştır.

23. — EDESLİ MATEOS — On ikinci yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Hayatının bir bölümünü Urfa'da Manastır ve medreselerde geçirmiştir. 932 den 1136 yılına kadar olan olayları kapsayan bir tarihi vardır. Eseri, birinci Haçlı seferinden, Mukaddes topraklara gelmelerinden bir buçuk yüzyıl öncesinden başlar. Selçukluların Anadolu'da yerleşmeleri (Rupinyan)ların Kilikya'da hakimiyet kurmaları tarihine giriş teşkil eder.

24. — MİHİTAR KOŞ (Koş - Tekekeçi) — Sakalı çok seyrek olduğu için bu ad verilmiştir. On ikinci Yüzyılın en tanınmış tarihçilerindendir. Kanzak (Gence) de doğmuş, dini öğretim görmüş, doğu Ermenistanda kalmış 1213 de ölmüştür. «Düstur» isimli eseri meşhurdur. Bu eser, başlangıç, Kilise kanunları, hukuki konuları ihtiva eder.

25. — VARTAN BADMİÇ — (Badmiç-Tarihçi) Uzun yıllar Kilikyada yaşamıştır. Tarihinin ilk bölümü, kilise tarihidir. Bir kaç bin yıllık olaylardan söz eden genel tarihi vardır. Özellikle Mısırlıların Kilikya bölgesini istilâsına yer verir. 1271 de ölmüştür.

26. — KANZAKLI KİRAGOS (Genceli) — On üçüncü yüzyıl tarihçilerindendir. Moğol İstilâlarından, Kilikya krallığından söz eder. Tarihi, Tiridattan başlayarak Kilikyada Hetom zamanına kadar (1260) geçen olayları kapsar. 1271 de ölmüştür.

27. — STEPHAN ORPELYAN — Vagarşak zamanına kadar olan olayları anlatan bir tarihi vardır.

28. — TARİHÇİ HETOM — Lâtince, doğu yahut Tatarlar tarihini yazmıştır. Ermeniler için yabancı kaynak kabul edilebilir.

İkinci derecedeki kişilerin dışında Ermeni Tarihi yazmış olan belli başlıları bunlardan ibarettir. Katolik Ermeni Mihitarist örgütünün ünlü kişilerinden bazılarıda Ermeni Tarihi üzerinde çalışmışlardır. Fakat bunların tamamı Movses Horenin tarihine inanmışlar bunu kaynak almışlardır. Mikael Çamiçyanın (1738-1823) üç ciltlik Ermeni tarihinin hiçbir bilimsel değeri yoktur. Gükas İnciciyan (1758 - 1833) de «En Eski Ermenistan Coğrafyası, Atikiyat, Ermenistanlılar» adlı eserleri de ayni değerdedir.

Gevont Alışa, Ermenistanın eski Coğrafyasını yazmış Ermenistan hakkında bilimsel incelemelerde bulunmuştur. Katırcıyan'ın da bir tarihi vardır. Karabet Şahnazaryan, Eçmiyazin rahiplerindendir. Klasik Ermeni tarihçilerinin eserlerini incelemiş ve yayınlamıştır.

Bundan başka son zamanlarda yazılmış diğer bazı tarihler de vardır. Bunların yazarlarının bir kısmı Movses Horeni ve diğer klasik tarihçileri izlemişler, bir kısmıda kişisel görüş ve teorilerini ortaya koymuşlardır. Avrupalıların bu kıta hakkındaki bilgisizliklerinden yararlanarak sırf propaganda amacı ile bilimsel değeri olmayan eserler yazmışlardır. Bunların tarihle ilgileri yoktur.

ERMENİ TARİHİ VE DİLİ HAKKINDA ESERLERİ OLAN YABANCILAR

J. Schöder (1680 - 1756) — Alman araştırmacılarındandır. (Aramyan dili hazinesi) ismindeki eserini (1711) de yayınlamıştır.

Viston Kardeşler — Movses Horen'in tarih ve coğrafyasını lâtince olarak yayınlamışlardır.

Vilefroid — (1690 - 1777) Araştırıcıdır. Pariste doğmuştur. Paris Milli kütüphanesinde Ermeni eserleri hakkında incelemeler yapmıştır.

Eugene Bore — 1809 da Angerde doğmuştur. (Şefkat Kızları) kuruluşunun başkanıdır. 1878 de Pariş'te ölmüştür.

P. E.'le vaillant de Florival — (1828) Paris Doğu Dilleri Okulu öğretmenlerindendir. Movses Horen'i Fransızcaya çevirmiştir.

Edouard Delaurier — Toulause'da doğmuştur. Arap ve Ermeni dillerini biliyordu. Ermeni tarihi hakkında incelemeleri ve eserleri vardır.

Auguste Carrier — Fransızdır. İlahiyat okulu mezunudur. Doğu Dilleri okulu Kütüphanesinde çalışmıştır. Horenli Movses ve tarihinin kaynakları hakkında eseri vardır.

Saint - Martin (1791 - 1832) — Pariste doğmuştur. (Ermenistan Hakkında Tarihî ve Coğrafî Muhtıra) adlı eseri vardır.

Brosset — Ermeni Tarihçileri kolleksiyonu, isminde bir eseri vardır.

Victor Langlois — 1829 da Fransada doğmuş, yaşayan diller okulunda okumuştur. Klikya ve Anadoluda seyahatler yapmıştır. (Kilikya ve Toros Dağlarına Seyahat) isminde eseri vardır. (Ermeni Tarihçileri Kolleksiyonu) ismindeki iki ciltlik eseri Nobar paşanın yardımı ile çıkmıştır.

Y. Gatteyias — 1855 de doğmuştur. 1883 de ölmüştür. (Ermenistan ve Ermeniler) isminde bir eseri vardır.

Felix Neve — Belçikalıdır. Ermeni kilise ilâhilerini çevirmiş. Ermeni edebiyat ve tarihi hakkında araştırmalarda bulunmuştur.

Peterman — 1801 - 1876 bir müddet (St. Lazar) da Mihitaristlerle bulunmuştur. Kısa Genel Gramer, Ermenistanda Arap valileri, Ermeni kaynaklarına göre Haçlı Seferleri Tarihi isimli eserleri vardır.

P. Delegard — (1827 - 1894) Berlinde doğmuştur. Ermenilerin ilk tarihi ve Ermeniler hakkında incelemeleri vardır.

Fred Müller — (1834 - 1896) Bohemyada doğmuştur. Uzun yıllar Viyana Üniversitesinde öğretmenlik etmiştir. Ermeniler üzerinde çalışmıştır.

H. Hubchman — (1848 - 1908) Ermenicenin ilk defa Hindu-Avrupai bir dil olduğu hakkındaki teoriyi ortaya atmıştır.

Prof. Moillet — Ermeni dili ve grameri hakkında incelemeleri vardır.

Başlıcaları açıklanmış olan bu yabancıların eserlerinin özelliklerine gelince : yazarların bir kısmı ermeniceyi okumuş, öğrenmiş ve tarihini de bulduğu gibi almışlardır. Diğer bazıları kendi görüşlerine uygun incelemelerde bulunmuşlardır. Ancak bunlar dar bir alanda kalmıştır. Genel olarak Ermeni Klasik tarihçilerinin yollarından ayrılmamışlardır. Son Yüzyılda, Ermeniler hesabına yabancılar tarafından yazılan eserlerde ise yazarların bağlı bulundukları devletin siyasi çıkarları izlenmek suretiyle tarih ismi altında yayınlanmış propaganda eserlerinden ve katliam hikâyelerinden başka bir özellikleri yoktur. Bunların gerçekle, ilimle hiçbir ilgileri yoktur. Tamamen taraflı, sırf hıristiyanlık aşırılığı içersinde ve siyasi amaçlarla yazılmışlardır.

MOVSES HORENATSİ (HORENLİ MOVSES)
Hayatı ve Eserleri

Ermenistan tarihi yazanların XIX. yüzyıla kadar hemen hepsi ruhban sınıfına bağlıdırlar. Ermenilerin ilk defa tarihini yazan ve eseri, hemen bütün tarihçiler için kaynak kabul edilen, sözleri kural olarak benimsenen Movses Horenatsi (Horenli Movses) isimli bir Ermeni rahibidir. Ermeni tarihinde çok büyük etkileri olan bu şahsın dördüncü yüzyılın ikinci yarısında doğduğu söylenmektedir.

Memleketi ve öldüğü yer belli değildir. Muş civarında Horn, Horni veyahut Horunk köyünde doğduğu ve bu sebeple Horenli adını taşıdığı anlaşılmaktadır. Söylentilere göre, Beşinci yüzyılın başında Kitabı Mukaddesi Ermeniceye çevirmek için dil öğrenimi görmek amacı ile Suriye, Mısır, Yunanistana gönderilen kimseler arasında bulunmuştur. Bu yolla, Edesse (Urfa) ve İskenderiyeye giderek oralarda incelemelerde bulunmuş, Atinaya ve Bizansa gelmiş 446 da Yunan dilini ve mitolojisini Öğrenmiştir. Memleketine döndüğünde kendisini koruyanların ölmesi nedeni ile uzun süre yokluk içinde yaşamıştır. Ermeni tarihini yazmış ve bunu İranlıların 481 de Ermenistana Marzban (vali) tayin ettikleri ve tayininin ertesi yılında isyan etmesi üzerine öldürdükleri Sahak Pakraduni isimli bir şahsın adına sunmuştur. Birde Ermenistan Coğrafyası yazdığı söylenmektedir.

Tarihi incelemelerimize esas olmak üzere kişiliği ve eserinin özelliklerini açıklıyan yazarların bazılarının görüşlerini tesbit etmekte fayda vardır.

Dr. P. Vetter, «Ermeni Eserleri» isimli kitabında Horenli Movses için : «Movses'in yazıları kaybolmuş yahut belirli ve düzenli şekilde bize kadar gelememiş, kendisinin eseri olarak bilinmemiştir. Bu duruma göre, o zamanlarda herhangi bir şahıs, Movses Horen'in, bu tarih babasının, adını kullanarak bize, V. yüzyıldan gelme şekilde eserler yazmış demektir. Horenli Movses, tarihini **Koghten** (Şimdiki Akulis) denilen bölgede destancılardan, halk masallarından derleyerek yazmıştır. Birinci ve ikinci kitabı masallara dayanmaktadır. Efsanevi kişileri, tarihinde gerçek hükümdarlar, insanlar olatak göstermiştir. Aldığı bilgileri istediği gibi değiştirmiş arzu ettiği şekle sokmuştur. **Dahhak ve Ardaşir** gibi İranlılarla ilgili kahramanlık hikâyelerini, **Eşkani ve Sasaniler** hakkındaki bilgileri İranlı tarihçilerden almıştır. (1)

Bir Ermeni yazarı (2) «Movses Horenin bu hikâyelerini, Süryani masallarından veyahut Ermenistanda dolaşan bazı hurafelerden toplamış ustalıkla yazılmış bir eser olarak kabul etmeliyiz. Movses Horen'in tarihi yalnız başlangıç, asıl, kaynak hakkında değersiz olmakla kalmıyor, tarihi zamanlar içinde, **Arsasitler** denilen devir

(1) Ermenice tercümesinden, Viyana, 1895, mütercimi V. Daşyan.

(2) Kevork Aslan : Ermenistan ahalisi hakkında tarihî etüd, Paris, 1909. (Mukaddime XV).

hakkında çok hatalıdır. Kendisi Süryani ve İran kaynaklarını kullanıyor. **Jasephe'nin** Yahudiler savaşından, **Euzebenin** kilise tarihinden, **Pascale** ve **Malales** den parçalar alıyor,» demektedir.

Yine bir yazar(1): «**Haykazyan** denilen ilk Ermeni süâlesi, tarihi kişiler değil, yersel masallardan alınma şeylerdir. Kendisi Beşinci yüzyılın tarihçisi değildir. Yedinci yüzyılda yaşamış sahtekâr bir tarihçidir. Tarihi, kahramanlık hikâyelerinden ve efsanelerden ibarettir. Eserin tarihi değeri yoktur. Eğer bu adam insafsız bir sahtekâr değilse, Horenli ismi, belki diğer birisile karıştırılmış olabilir.» diyor.

J. De Morgan (2): «Hepsi papaz olan bu memleket tarihçilerinin (yani Ermenilerin) milletlerinin aslını Kitabı Mukaddes ananelerine bağlamak için ne kadar uğraşmış ve Hayk neslini bunlara yaklaştırmak amacı ile eski söylenti ve gelenekleri ne kadar bozmuş olduklarını görüyoruz. Bu hareket, yalnız tarihi olaylar hakkında değil, hükümdar aileleri içinde böyledir..» diyor .

Karakaşyan (3) «Ermenilerin geçmişi hakkında ne tarihi ne de söylenti sayılacak bir bilgi yoktur. Hıristiyanlığı kabullerinden sonra, Hayk'ın Nuh ile akrabalığı ortaya çıkarılmıştır. Bunun Nuh'un oğlu Yâsef'in torunlarından Torgama'dan çıkmış olduğu varsayılmıştır. Çünkü eski tarihçilerden bazıları Yahudi yazarların yazılarında ismi geçen Togarma ismini, Ermenistanın bir kısmı, Torkom ailesi, soyu, milleti şeklinde gösterdiler. Bu tertibi ilk defa yapan Horenli Movses'dir.» diyor.

V. Langlois (4) : «Kitabı mukaddeste **Tiras** yoktur. Ermeniler Gomer ile Torkom arasına bunu koymuşlardır. Ve Nuh ile Hayk arasına bu adamı sokmakla, bir rabıta kurmak istemişlerdir.» diyor.

Etienne Quatremère (5) : **Mar İpas'ın** Nineva hazinelerindeki araştırmaları, Horenli Movses'in uydurmalarıdır. Ermeni tarihçisinin bütün naklettikleri bir efsanenin karakterini gösteriyor. Doğuluların gururunu okşadığı için bu söylentiler, Horenli Movses ve buna benzeyerek bütün Ermeni tarihçileri tarafından kabul edilmiştir.» diyor.

---

(1) Papazyan : Ermeni edebiyatı, İstanbul, 1913 (Ermenice).
(2) Histoire de peuple Arménien. P. 128, Paris 1919.
(3) Muhakemeli ermeni tarihi, Tiflis, 1895. (Ermenice).
(4) Ermeni müverrihleri koleksiyonu, medhal sayfa : 7.
(5) Ermeni müverrihleri koleksiyonu, medhâl, sayfa : 7.

Tomayan (1) : «Ermeniler için Roma'lı tarihçiler **Horenli Movses**'den ve diğer ermeni tarihçilerinden tamamiyle başka bir yol ve başka hükümdarlar gösteriyorlar. Roma'lı tarihçilerin büyük kısmı olayların çağdaşları ve bazan da naklettikleri hâdiselerin tanığı insanlar olduğu için doğruluklarında hiç şüphe yoktur. O halde, bunu bizim milli tarihçilerin uydurmalarıyla ne suretle uzlaştırmalıdır. İşin sırrı buradadır. Birbirine zıd söylentileri uyumlu kılmak için **Çamiçyan, Karakaşyan** ve diğer bazıları tarafından girişimlerde bulunulmuştur. Fakat bu girişimler de çok başarılı olmamıştır.» diyor.

Basmaciyan (2) : «Ermenistan'ın ve ermenilerin aslı, tarihi çok karanlıktır. Burası, çok eski zamanlarda **Pamir** yaylarından, **Hindukuş**'dan gelen muhacirler tarafından işgal edilmişti. Romalılar, Yunanlılar, İranlılar ve bütün milletler gibi Ermenilerin de mitolojik kahramanları vardır. Kaynakları hakkında belirli açık malûmata sahip bulunmıyan millî tarihçiler, bunun yerine, masal şahsiyetlerini koymuşlardır.» diyor.

Kevork Aslan (3) : «**Movses Horen**'den bahsederken Asurî kitabelerindeki bir iki isimden başka ermeni hükümdarlarını doğrulayacak bir şey yoktur. Kitabı Mukaddes hikâyelerine göre tertip edilmiş bir tarihtir. **Aras** ve **Fırat** bölgesinde esasen ermeniler yoktu.» diyor.

Diğer bir yazar (4) : 1 — Arşak zamanında Nineva'da hükümdarlığa ait divan ve hazine bulunmuş olması şüphelidir. Çünkü İskender'in, Nineva'nın tarihî eserlerini Yunancaya çevirmeği istemiş olsa bunun için vakti olamazdı.

2) Mar Ipas Kadina ismi, Arşak zamanına ait değildir. Çünki bu ismi teşkil eden kelimeler Asurilerce hıristiyanlık zamanında yahut ondan daha sonraları kullanılmıştır.

3) Horenli, olayları Ezepios'un kilise tarihinden almış, bildirdiği, andığı eserleri hiç görmemiştir.

4) Yazdıklarını, Mar Ipas'ın Nineva'dan getirdiğini söylediği eserden değil, ermenilerin halk destanlarından, masallarından almıştır.

---

(1) Şark mes'elesi tarihi, Londra, 1905. (Ermenice).
(2) Ermenilerin yeni tarihi, Sayfa 3. Paris, 1917. (Ermenice).
(3) L'Armenie et les Armeniens, İstanbul, 1914.
(4) Ermeni dili tarihi 1913, Merzifon. Kagık Ozanyan (Ermenice) sayfa : 193.

5) Haykazyan denilen ilk ermeni hükümdar sülâlesinin ilk on kişisi tarihî insanlar değil, yerel masallardan alınma şeylerdir. Daha sonraki otuzu da, (Ketesias) ın tarihine göre, tarihî değil, şamramın yeteneksiz önemsiz kişilerine benzer.

6) Movses'in tarihi beşinci asır tarihi değildir. Çünkü :

a) Gazar Parbesi, kendisinden evvelki tarihçilerden bahsettiği halde, tersine Movses'den sözetmiyor.

b) Eğer tarih, Marzban Sahak Pakraduni'nin arzusile yazılmış ise, (482) deki Vartan harbini de bilmesi lâzım gelirdi. Halbuki bu konuda hiç bir şey söylememektedir. Eğer bilmiyorsa o halde Sahak Pakraduni'nin çocukluğuna rastlamış demektir.

7) Horen'li, öyle yazarlardan örnekler alıyor ki, bunlar 5, 6, hattâ yedinci yüzyıla ait bulunmaktadırlar.

8) Eğer Pakradunilerin tarihi yazılması kendisinden istenmiş olsaydı, sekizinci ve dokuzuncu asra kadar uzanarak Pakradunilerin yükseliş devirleri de gösterilirdi.

Şu halde kendisi, beşinci asrın tarihçisi değil, enaz yedinci asırda yaşamış sahtekâr bir yazardır. Tarihî mitos efsaneler yığınıdır. Eserlerinin tarihi, kıymeti yoktur.» diyor.

Yine Karakaşyan, Horenli Movses'in Mar Ipas'a isnad ettiği tarih hakkında(1) :

(Horenli Movses bu eseri nerede görmüş, kimden bulmuş, aslı ne lisanla yazılı imiş? bundan bahsetmiyor. Vagarşak'tan yüzlerce sene evvel, Nineva yoktu. Heredot, milâttan dört yüz elli sene evvel, Nineva civarından geçmiş, o zaman oranın haberleri bile yokmuş. Ksenofon, elli sene sonra Nineva'nın ismini bile söylemiyor. Vagarşak, Nineva'da böyle bir kitap olduğunu nereden biliyormuş?.) diyor. Yine (Mar Ipas tarihini tertip eden, bunu şüphesiz İsa'nın doğumunun ikinci yüzyılından sonra yapmıştır. Çünkü eski tarihi bilmediği için, Vagarşak zamanında Nineva'nın var olduğunu, samî dilleri tarihini bilemediğinden Vagarşak zamanında ve gerek ondan evvel Geldanice ve Asurice kitaplar olduğunu, yani o lisanlarla eserler yazıldığını zannediyor. Bu suretle Geldanice ya-

(1) Muhakemeli ermeni tarihi A. M. Karakaşyan (ermenice). Tiflis, 1895, sayfa : 128.

zılmış bir eser çıkarıyor. Bu eser için Nineva'yı muvafık buluyor. Sonra da bu Geldanice eserin Yunanca çevirisinden Vagarşak'a, Mar Ipas vasıtasile Asurice bir çeviri getiriyor. Böylece ermeni dili tarihini de bilmediği için, Sahak ve Mesrop'tan asırlarca evvel ermenice yazılmış eserler farzediyor. Mar Ipas tarihinin Nineva hazinesinden çıkarılması, bizim görüşümüzce eski zamanın ve bilhassa Geldani ve Nineva tarihini bilmemektir. O şehir hakkındaki, bu günkü bilgimiz bu rivayeti tamamile reddeder (1)».

(1) Sayfa : 132.

II

ERMENİSTAN COĞRAFYASI

Ermeni coğrafyacılarına göre, asıl Ermenistan yahut Büyük Ermenistan, Paris meridyenine göre 36 - 45 derece doğu boylamda 36 - 42 derece kuzey enlem içinde, yani Akdeniz, Karadeniz, Hazer denizi arasında bulunuyor ve Asyanın batı kısmını teşkil ediyordu. Eğer bu hudutlara küçük ermenistan ve Kilikya da alınırsa o zaman Ermenistan, 32 - 45 doğu boylam dereceleri arasına kadar girmiş oluyordu.

Ermenistan arazisi doğudan batıya 1000 kilometreden fazla uzunlukta, arzı da kuzeyden güneye doğru 500 kilometre uzunlukta, alanı 250 bin kilometre kare idi (1).

«Büyük ermenistan» denilen bu kıta, küçük ermenistanla beraber aşağı yukarı Fransa'ya eşit bir sahaya sahip bulunuyor ve (30) milyon nüfusu (2). barındırıyordu.

Ermenistan'ın hudutları :

Kuzeyden, Karadeniz ve Gürcistan, güneyden İran, Elcezire, Suriye ve Akdeniz, doğudan İran ve Hazer denizi, batıdan Küçük Asya ve Akdeniz'le kuşatılmış idi. Ermenistan'ın arazisi, Mezepotamya'dan başlıyarak Kur nehrine kadar yavaş yavaş yükselir ve Karadeniz, Hazer denizi arasında yüksek bir yayla şeklini alırdı. Bu sebeple Ermenistan, etrafına nisbetle bir dağ adası halinde görünürdü. Ermenistanı Fırat nehri ikiye bölerdi. Bunun doğu kısmına Büyük Ermenistan, batıya doğru uzanan kısmına Küçük Ermenistan denirdi.

Nehirleri : Ermenistan'da başlıca Fırat (Yeprat), Dicle (Dikris), Mezamor çayı, Aras (Yerash Arax), Kur çayı, Kars çayı (Ahu-

(1) Ermenistan coğrafyası, Babesyan. Paris 1933. Sayfa : 7 (Ermenice).
(2) K. Basmacıyan : Ermenilerin yeni tarihi. Paris 1917. Sayfa : 3.

ran), Murat çayı (Arazanin), Seyhan, Ceyhan Kızılırmak, Yeşilırmak, Çoruh nehirleri çıkar ve akardı.

Ermenilerce bunlardan Fırat, Dicle, Aras, Çoruh nehirleri, kitabı Mukaddesin cennetten çıktığını bildirdiği dört nehir olarak kabul edilmiş idi.

Gölleri : Van gölü (Piznûnik) yahut (Tospa), Urmiye gölü (Gabundan = mavi renkli), Gök çay (Kegam yahut Sevan), Çıldır gölleri.

Dağları :

1) Ararat (küçük ve büyük Masis),
2) Arakaz,
4) Gortuas (Kürdistan dağları),
5) Bingöl dağları,
6) Ardos (Van civarında),
7) Sipan, (Suphan dağı),
8) Munzur (Erzincan'da),
9) Barhar dağı,
10) Sasun,
11) Toros,
12) Sugav (Köse dağı),
13) Mesha (Karacadağ),
14) Nipat (Alacadağ),
15) Zankezor dağları,
16) Arsah (Karabağ dağları),
17) Karkûr dağı

bulunuyordu.

Ermenistanın bölünüşü : Asıl, Ermenistan, Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan'a ayrılmıştı. Asıl ana ermenistanın çöküşünden sonra teşekkül eden Kilikya da, sahil Kilikyası ve dağlık Kilikyası olarak ikiye ayrılıyordu. Hemen tamamile Ptoleme'den ermeniceye çevrilmiş olan ve sahteliği beşinci asırdan sonra, hattâ yedinci asırda yazıldığı Saint Martin tarafından doğrulanan Horenli Movses'in coğrafyasında (2) Büyük Ermenistan şöyle bölünüyor : «Büyük Ermenistan'da on beş vilâyet vardır, bu vilâyetler şunlardır :

---

(1) S. Martin — Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie. Paris, 1818.

(2) Movses Horen'in coğrafyası, Venedik 1881, Miharistlerden Arsen Sûkry (Ermenice). Sayfa : 39.

1) Yüksek Ermenistan yani Garin (Erzurum),
2) Dördüncü ermenistan,
3) Agznik (Dicle nehri yakınında),
4) Duruperan, Daron (Mus bölgesi),
5) Mog (Asuristan yakınında),
6) Gorcayk,
7) İran ermenistanı (Azarbaycan yakınında),
8) Vaspuragan (evvelkinin kuzey batısında, Van bölgesi),
9) Siyunik (Araks yakınında),
10) Artsah (Arsah) (onun yanında),
11) Faydagaran (Hazer denizi sahilinde, Araks nehri batısında),
12) Udi (Albani ve Kur nehri yanında),
13) Gugarik (İberie yanında),
14) Dayk (Colchide yakınında),
15) Ararat (hepsinin ortasında).

Yüksek Ermenistan :

Movses Horen, «Ermenistan'ın değil, bütün dünyanın en yüksek yeridir. Dünyanın tepesi denilmiştir. Burası arzın dört tarafına su dağıtır. Nehirlere menba teşkil eder. Fırat batıya, Aras doğuya, Lycus güneye, Acampis (Çoruh) kuzeye doğru akarlar. Çok büyük dağları vardır. Hayvanları arasında geyik, keçi, yaban koyunu, koyun, karaca, domuz; kuşlar arasında keklik, tavus vardır. Toprağı verimli ve bereketlidir. Kaplıca ve tuzlaları vardır.» diyor.

Saint Martin'e göre (1) bu kısımların hudutları şöyle idi :

1 — Yüksek Ermenistan'ın kuzey batısında idi. Doğusunda Day ve Ararat vilâyetleri, güneyinde Dûrûperan ve dördüncü Ermenistan batısında Fırat ve Küçük Ermenistan kuzeyinde Trabzon ve Lâzların bulunduğu Colchide ile çevrili ve arazisi dağlık idi. Fırat, Çoruh, Kur ve Aras nehirleri buradan çıkarlardı.

Ünlü şehirleri : İspir, Erzurum (Erzenürrüm, Teodosopolis), Bayburt, Tercan, Erzincan (Yeriza, Yerzinga), Kemah.

II — Dördüncü Ermenistan : Burası, Fırat kolunun iki sahilini işgal eder. Büyük Ermenistan, Küçük Ermenistan ve Suriye'-

(1) S. Martin — Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie Paris : 1818.

den ayrı olarak Mezopotamya'ya kadar devam ederdi, kuzeyden yüksek Ermenistan, doğudan Dûrûperan, güney doğudan Agznik, güneyden Mezopotamya ile sınırlıydı.

Hanzit, Harput, Palu, Kıgı, Ergani, Amid, Çemişkezek., Mazgirt, Çapakçur, Hozat meşhur şehirleri idi.

III — Agznik yahut Agzen : Ermenistan'ın güney kısmında Dicle kenarında, dördüncü Ermenistan'ın güney doğusunda Duruperan ve Morgk'un batısında bulunuyordu. Burası, güney ve batıdan Mezopotamya ile sınırlıydı. Doğuya doğru Dicle'nin sol sahilini takip ederdi. Diyarbakır, Urfa (Ruha), Harran, Sürüç, Birecik, Siverek, Mardin Nusaybin (Nisibe) başlıca şehirlerindendi.

IV — Duruperan : Batısında dördüncü Ermenistan, kuzeyinde Agznik, batısında Vaspuragan, güneyinde Ararat bulunuyordu. Kuzeyini Fırat sulardı. Güney tarafından Van gölüne kadar uzardı. Hınıs, Muş, havalisindeki yerler, Ahlat, Bitlis başlıca şehirleri idi. Tarihte görüleceği gibi Hayk'ın yaptığı Hark (bulanık) yahut Menazgirt (Haykaşen) de burada idiler.

V — Mork : Agznik'le yanyana ve Dicle'nin doğusunda idi. Duruperan, Vaspuragan, Gorcayk vilâyetleri ile çevrilmişti. Güneyinde de Asuristan bulunuyordu. Şimdiki Müküs, Karkar, Hizan, Pervari, Şatak, bu bölge içinde idiler.

VI — Gorcayk yahut Kürdistan memleketi : Batıdan Mog, kuzeyden Vaspuragan, doğudan İran Ermenistanı, güneyden Asuristan ile çevriliydi. Burası bazı eserlerde Hakkâri bölgesi olarak gösterilmektedir. Meşhur şehirleri : Çölemerik, Kevar, Nordoz, Zaho, Beytüşşebap idi.

VII — İran Ermenistanı : Gorcayk'ın doğusunda, Vaspuragan'ın güneyinde idi. Mevkii hakkında ermeni coğrafyacıları bilgi veremiyorlar. Rumiye, Dilman bu bölgede idi.

VIII — Vaspuragan : Ermenistan vilâyetlerinin en büyüğü idi. Van gölü cenubundaki dağlardan başlıyarak, Araks'ın ötesine, Siyunik dağlarına kadar devam ederdi. Kuzeyinde Ararat ve Siyunik illeri, doğusunda Azerbaycan ve Mugan şehri, kuzeyinde İran Ermenistanı, Gorcayk ve Mog vilâyetleri, batısında Duruperan, Arzirunilerin ülkeleri bulunuyordu. Burası uzun zaman Arzirunilerin elinde kalmıştı. (Van) vilâyetinin en büyük kısmını teşkil ediyordu.

Eşkâniler zamanında burası takriben (37) kantonu ihtiva eder-

miş. Nahçevan, Koghten (Akulis), Azerbaycan, Tebriz, Merend, Ordubad, Makû, Bargiri, Erciş, Van, Hoşap, Hakkâri meşhur şehirleri idi.

IX — Siyunik : Kuzeyden Gukark, doğudan Arsah, güneyden Vaspuragan ve Azerbaycan batıdan Ararat illerile sınırlı bulunuyordu. Aras'dan «Sevan» gölüne kadar uzanırdı. İranlılar eskiden buraya Sisagan (1) ismini vermişlerdi. Zangezor, Kapan, Vayotsor bu bölgede idi.

X — Artsah : Siyunik'in doğusundan Gukark ve Udi hududundan Aras sahiline kadar devam eden Kur, Siyunik, arasında ufak bir bölge idi. Kuzeyden Udi, Doğudan Faydagaran ve Agvan memleketleri, güneyden Mûgan ve Azerbaycan, batıdan Siyûnik ile çevrili bulunuyordu.

Gence, Karabag, Şûşi, Güllstan, tanınmış şehirleri idi.

XI — Faydagaran yahut Paydagaran : Ermenistan'ın en doğusunda Kur ve Aras'ın deltasında idi. Vartanakert, Bakû, Şamahı başlıca şehirlerini teşkil ederdi.

XII — Udi : Gukark'ın doğusunda, Arsah'ın kuzeyinde bu iki parça ile Kur arasına sıkışmış bir vaziyette idi. Agvan'la yanyana bulunuyordu. Kur nehri bütün uzunluğunca bu mıntıkayı sular ve hududunu teşkil ederdi. güneydoğu istikametinde Faydagaran'a bağlıydı. Saint Martin'e göre «bu vilâyet, Aran (Karabag) namile tanınmış mıntıkanın bir kısmını ihtiva ediyordu. Eski coğrafyacılar Udi'yi, Azerbaycan'dan Aras'la ayrılmış olarak tanırlardı. Eşkânilerin inkırazından sonra bu il Agvanlılara geçti. Berde «Partav) yahut Berdaah, Udi'nin merkezi idi.

XIII — Gûkark : Dayk'ın şarkında, Ararat ve Siyunik'in kuzeyinde Kur nehri vardı. Eşkânilerden sonra İran hükümdarları zamanında, (Pteşh) unvanlı askerî bir kumandanla idare olunuyordu. Ardahan, Çıldır, Ahilkelek, Ardanuş, Şavşat, Lori maruf şehirleri idi.

XIV — Dayk : Yüksek Ermenistan'ın kuzey doğusunda Ararat'ın kuzeyinde, Gukark'ın batısında bulunuyordu. Acara, Göle, Oltu, Tortum, Narman, Artvin başlıca ilçelerdi.

(1) Ermeni müverrihleri buranın ismini, Hayk'ın torunlarından Sisak'tan getiriyorlar.

XV — Ararat : Ermenistan'ın tâm merkezinde, etrafını kuşatan diğer illerle sınırlı bulunuyordu. Kuzeyinde Dayk ve Gukark, doğusunda Siyunik, güneyinde Vaspuragan ve Dûrûperan, batısında Yüksek Ermenistan vardı. Aras, bütün akışı boyunca batıdan doğuya doğru bu bölgenin arazisini katederdi. Kars, Şöregel, Eleşkert, Karakilise, Diyadin, Bayazıt, Şarur, Ani, Hasankale, Mecingert, Kağızman, Vagarşabat (Şimdiki Ecmiyazin), Revan, meşhur şehirleri idi.

Küçük Ermenistan da birinci, ikinci, üçüncü ermenistan kısımlarına ayrılmıştı.

Birinci Ermenistan : Kapadokya'nın doğu kısmında teşkil edilmişti. Fırat sahillerine kadar devam eder, ikinci Ermenistanı, üçüncüden ayırırdı. Bu suretle Birinci Ermenistan kuzeyde, İkincisi güneyde kalırdı. Hudutlarını doğruca tesbit mümkün değildi. Fırat'ın öte tarafından gelen ermeni göçmenlerinin adetlerine göre genişliği önemli surette değişiyordu. Buranın merkezi Kayseri şehri idi. Kayseri'nin doğusunda ovalara ermeniler tarafından Arzias denilmiştir (1).

İkinci Ermenistan : Küçük Ermenistan'ın kuzeyinde idi. Çeşitli zamanlarda sahası değişmiş olduğundan hudutlarını tayin güçtür. Burası asıl küçük Ermenistan denilen yerin bir kısmile, Pontos ve Kapadokya kısımlarından olan bir çok parçalardan birleşmişti. Meşhur şehirleri Sivas, Tokat, Zile, Divrik, Arapkir, Darende idi.

Üçüncü Ermenistan : Bunun da hudutlarını tesbit mümkün değildi. Burası kuzey ve batıdan birinci ve ikinci Ermenistan ile sınırlı bulunuyordu. Fırat, üçüncü Ermenistan'ı doğu tarafından büyük Ermenistan'dan ayırırdı. Güneyinde Kilikya vardı. Ceyhan'ın kaynağı bu bölge içinde idi. Malatya, Elbistan, Maraş, Göksun başlıca şehirlerini teşkil ederdi.

(1) Saint Martin.

— III —

ERMENİ TARİHİNİN KISA BİR ÖZETİ

— Ermeni tarihçilerine göre —

Ermeni tarihçileri iki kısma ayrılırlar. Bir kısmı ermenilerin kökünü Kitabı Mukaddes rivayetlerine bağlıyarak ermenileri Sincardan gelmiş olan Yasef evlâdından, (Hayk) tan çıkarırlar ve ermenileri, Ermenistan denilen bölgenin yerli halkı olarak kabul ederler. Son zamanlarda çıkan bir kısım tarihçiler de, ermenileri Firikyalılar'ın bir kolu olarak ileri sürerler ve tarihlerini ermenilerin Firigyalılar'la birlikte bulundukları yerlere geldikleri zaman olarak gösterdikleri, Milattan evvel yedinci ve altıncı yüzyıldan başlatırlar.

Birinci kısım tarihçilere göre, tufanda Nuh'un gemisi Ararat üzerinde durmuş, sular çekildikten sonra bu bölgede yerleşmiş olan Nuh'un oğulları, torunları çoğalmışlar. sonra bunlar, oğulları ve torunları ile başka yerlere gitmişlerdir. Bu esnada Yasef'in oğulları da Ararat dağı civarına yayılmışlar, ve bir kısmı da ayrılarak Mezopotamya taraflarına gitmişlerdir. Yasef'in torunlarından olan ve ermenilerin atası olarak kabul edilen (Hayk) da bunlarla beraber bulunuyormuş.

Hayk ermeni tarihçilerine göre, Nuh'un torununun torunudur. 130 yaşında iken kendisi de Sencar taraflarına gitmiş, Babil kulesinin inşasında bulunmuş ve kulenin yıkılması üzerine oğulları, torunları ile birlikte (Bel) den kaçarak Ermenistan'a gelmiş ve ermeniler de orada kendisinden türemişlerdir.

Horenli Movses bunu şöyle anlatıyor (1) :

«İran ve Partlar'ın hükümdarı ve aslen Part olan büyük Arşak, hakimiyetini Asur devleti üzerine kuruyor, Nineva kralı oluyor ve bütün dünyayı idaresi altına alıyor. Ermenistan tahtına da kardeşi

(1) Horen'li Movses (Ermeni tarihi, 1881, Venedik) (Ermenice).

Vagarşak'ı geçirerek Mezpin (Nusaybin), Filistin, Küçük Asya, Akdeniz, Pontos, Kafkas, Azerbaycan memleketlerini ve daha bir çok yerleri veriyor. Arşak birinci ve Vagarşak da ikinci (Arsas» oluyorlar (2).

Vagarşak, memlekette hakimiyetini kurup idareyi tanzimden sonra, kendisinden evvel gelmiş olan hükümdarların hayat ve kişiliklerini, memleketin tarihini incelemek istemiş. Yunanca ve Geldanice'de derin bilgi sahibi olan Mar Ipas Kadina isminde bir Süryani âlimini bulmuş ve bu adamı, değerli hediyelerle ve bir mektupla büyük kardeşi Arşak'a göndererek, kırallık evrak hazinelerinin bu kişi tarafından tetkikine izin verilmesini rica etmiştir. Vagarşak, kardeşine şöyle bir mektup yazmış :

«Yerin, denizin tâcdarı, kendisi ve yüzü mabudlarımızınkilerine benzeyen, talih ve ikbalı bütün diğer kıralların kaderlerinin üstünde, anıları yer yüzünün üstündeki gök kadar geniş olan Arşak'a, küçük kardeşin ve silâh arkadaşın, lütfunla Ermenistan kıralı Vagarşak tarafından selâm, daima fetihler ve zaferde ol.

«Yiğitlik bilgili birleştirmek hususunda verdiğin emri asla unutmadım. Herşey hakkında, kuvvet ve kudretimin müsaade ettiği kadar, uyanık bulundum, dikkat ve özenim sayesinde şimdi bu kırallık, kuvvetli surette kurulduktan sonra, aklıma, benden evvel ermeni memleketlerinde hükümran olmuş bulunan prenslerin kimler olduğunu ve tesis ettikleri hükûmetlerin nereden çıktığını öğrenmek geldi. Çünkü burada bilinen hiç bir tertip ve düzen belirli bir usul yoktur. Memleketin en büyük adamı kim, en sonuncusu kimdir? Bilinmiyor, hiç bir şey intizam ve düzen altında değildir. Herşey karışık, herşey pek ilkel bir haldedir. Bu sebeple zâtı haşmetpenahilerine gelecek zata, evrak hazinesinin açılmasını şevketmeabımdan istirham ederim. Bu zat, kardeşinizin, oğlunuzun arzu ettiklerini bulacak ve asıl vesikaları bana getirecektir. Arzularımızın olması ile elde edilecek başarı, bilirim ki, senin için de bir övünç sebebi olacaktır. Ölümsüzlere huzurile şan ve şeref veren sana selâm.»

---

(2) Arsas eşkâni hükümdarlarına verilen isimdir, ermenilerce Arsas - Arşak, Valarsas - Vagarşak'tır. Vagarşak yahut Valarsas, beşinci Arsas'ın birinci Mithridat'ın kardeşidir. Bir rivayete göre de oğludur. Arşak tarafından Ermenistan'a hükümdar yapılmış. Ermenistan'da Eşkâniyan sülâlesini kurmuş ve bu eşkâni kolu milâddan evvel 549 dan, milâddan sonra 127 ye kadar Ermenistan'da hüküm sürmüş.

Büyük Arşak, Mar Ipas Kadina'dan bu mektubu alınca, derhal Nineva hazinesinin açılmasını emretti ve devletinin yarısını, eline verdiği kardeşine, böyle bir fikir gelmiş olmasından da memnun kaldı.

Mar Ipas Kadina, bütün yazmaları inceledikten sonra, bunlar arasında bir kitap buldu. Kitabın üzerinde (bu kitap, Makedonya'lı İskender'in emrile Geldanice'den Yunanca'ya çevirilmiştir. İlk ecdadımızın tarihini, köklerini gösterir.) diye yazılmıştı. Kitap, başlıca Zaruvan, Titan ve Yafetos'un, bu üç soyun meşhur adamlarının ve reislerinin zamanlarına ait tarihi olaylardan söz ediyordu.

Bu kitaptan Mar Ipas, yalnız ermenilere ait Yunanca ve Süryanice yazılmış hakiki tarihi alarak Mezpin'de (1) Vagarşak'a getirdi. Güzel, yay çekmekte usta, güzel konuşan hünerli, çevik olan Vagarşak, bu tarihi, mevcutlarının en kıymetlisi kabul ederek, emniyet altında bulundurmak için kendi sarayına koydu ve bir kısmını saray sütunlarına kazdırmak suretile yazdırdı.

Kitabın başlangıcında şöyle deniliyordu : (İnsanların azalmasının kâinatın asıl unsurunun ve dünyadaki en büyük nimetlerin yaratıcısı olan ilk mabudlar, harikulâde idiler. Dev nesil, bunlardan çıktı. Müthiş bir kuvvete sahip olan, yenilmez, muazzam cüsseli bu devler, kibir ve gururlarile Bâbil kulesini inşa etmeğe kalkıştılar, işe başladılar. Mabudların hiddetinden kopmuş bir rüzgâr, binayı yıktı. Mabudlar, bu adamların her birine, diğerlerinin anlamadıkları birer dil verdi. Aralarında karışıklık başladı. Bu adamlardan birisi de Yasef neslinden, değerli, kudretli ok atmakta mahir «Hayk» idi).

Hayk'ın sülâlesi de şöyle çıkarılıyordu :

Yafetos
Merod
Sirad yani Taglat
Yafet
Gomer
Tiras
Torgom

Torgom'dan da Hayk geliyor ve Hayk şu suretle Tiras'ın oğlu Torgom, yahut Torgoman'ın veyahut Togarman'ın oğlu oluyordu :

(1) (Mezpin), şimdiki Nusaybin'den biraz uzaktadır. İmparator Julien'den sonra İranlılara geçmiştir.

Çamiçyan da tarihinde şöyle diyor : (1)

«Tufandan sonra, Nuh'un oğulları Yasef, Sam, Ham, Ararat'da yerleşerek çoğaldılar, sonra Sam, oğullarını alarak barınacak yer bulmak üzere kuzey batıya doğru gitti, yüksek dağlı, içinden nehirler geçen bir ovada, nehir kenarında durdu ve kaldığı dağa ismine uyarak (Sim) adını verdi. O bölgeyi (Darpan) adındaki küçük oğluna verdi. Oradan güney doğuya doğru gitti, oraları da diğer çocuklarına verdi. Darpan, kızları ve oğullarile o bölgede kaldı. Bulunduğu memlekete, ismine nisbetle, (2) (Daron), sonra (Duruperan) dedi. Çocuklarını bu havaliye yerleştirdi. Bu suretle Ham'ın ve Yasef'in oğulları da büyük Ermenistan'ın çeşitli bölgelerine dağıldılar. Ham'ın oğulları batı hudutlarına ve Yasef'in oğulları da Masis (Ararat) dağları cihetlerine yayıldılar. Hepsi de bir dil, bir lehçe sahibi idiler ve muhtemel görünür ki, bu da ermenice idi. Yasef'den Gamer yahut (Gomer), Gamer'den Torgom, Askenaz, ve Torgomdan Hayk doğdu. Bundan da milletimiz çıktı. Hayk kelimesi, inanılır ve hakikî olarak (Babacık) demektir. Yani bir milletin bir tanecik babası olduğu için kendisine (Hayk) denildi. Bizim tarihimiz, Hayk'tan başlıyor.»

Bâbil kulesi yıkıldıktan sonra, güzelliği, kıvırcık saçları, bakışının keskinliği, kollarının kuvvetile, ok atmadaki maharetile tanınmış olan Hayk, devler ve kahramanlar üzerine hâkim bulunuyor ve kendisine el kaldırmak isteyenlere karşı koyuyordu. Kargaşalık sırasında herkes heyecandan kılıcını arkadaşının böğrüne daldırıyor, herkes başkasına hâkim olmak istiyordu. İnsan oğulları bütün yer yüzüne dağıldıktan sonra takdir edilemiyecek bir kuvvete sahip olan meşhur devler arasında Hayk, cesaret ve cüret ile Belos'un (1) zulmüne, silâhla karşı koymağa teşebbüs etti. Fakat talih Belos'a daha uygun bulundu, bütün dünyaya sahip oldu. Devleri de hükmü altına aldı. Bel, kendisini mabud yerine koyarak herkesin şahsına tapmasını istedi. Mağrur Hayk bunu reddetti.

Babil'de oğlu Armenak doğduktan sonra, 300 kadar oğulları,

---

(1) Mikael Vartabet Çamcıyan — Ermenilerin tarihi. Venedik, 1811.
(2) Muş.

(1) Ohannes Katogikos'a göre Nemrud (Nebrod, Nembrot) dır. Esasen (Bel) Yunanlıların Hronos'u, Latinlerin Saturn'ü gibi, Asurîler'in mâbududur. Horenli Movses, kitap (1), fasıl (7) metninde (babamız Hayk bunun idaresi altında yaşadı. Ben diyorum ki Hayk'ın ismi Hronos, (Bel) de, Nemrud'dur.) diyor.

kızları, torunları, kuvvetli adamlardan kurulu yardımcıları ile birlikte kuzeye, Ararat bölgesine gitti.

Çamiçyan da bu hiçret için «Bâbil'de, kule yapılırken, diller karıştığı zaman (Bel) hükümran idi. Hayk da orada bulunuyordu. Fakat (Bel) e tâbi değildi. Orada oğulları Armenak, Manavaz, Hor ve diğer bir kaçı doğdular, ailesi çoğaldı. (Bel) e tâbi olmak istemediği için adetleri 300 kadar olan oğullarını, torunlarını ve kendisine tâbi olan adamları alarak kuzeye Ararat'a gitti. Orada Sincar'dan göç etmiş, Bâbil ilâhî gazabına uğramış ve Nuh'un lisanını konuşan kendi milletinden bazı kimseler buldu, ve onların dilini öğrendi, onları da idaresi altına aldı.» diyor. Bu sebeple ermeniler hâlâ Nuh'un dilini kullandıklarını iddia ederler (2).

Hayk (M. E. 2, 200), gittiği yerleri imar etti ve bunları (Armenak)ın oğlu Gatmosa verdi. Yardımcıları ile beraber kuzey batıya doğru gitti. (Hayk), yani (Torgoma soyunun babalarının bulundukları yer) ismini verdiği yüksek bir yerde bir şehir inşa etti ve bu şehre Haykaşen (Haykın yaptığı şehir) dedi.

Hayk'ın hiçretinden hoşlanmayan Bel, emirlerine itaat ederek dönmesini bildirmek üzere Hayk'a, emin adamlarile birlikte oğullarından birisini gönderdi ve kendisine :

«Buzlar içinde yerleştin. Mağrur tabiatinin sertliğini yumuşat, hâkimiyetime uy, ülkemin istediğin yerinde rahatça yaşa.» dedi. Hayk bu habercileri, küçük görerek Bâbile iade etti. O zaman Bel, kuvvetlerini toplayarak kuzeye doğru yürüdü ve Gatmosun bulunduğu yere yakın olan Ararat memleketine geldi. Gatmos kaçtı ve Hayk'a ulaklar göndererek :

«Ey kahramanların başı!, Bel, Bel, ölümsüz cengâverlerile, kahramanlariyle, uzun boylu savaşçılarıyla, devlerile üzerine doğru sel gibi geliyor. Ben, topraklarıma girdiklerini haber alınca kaçtım. Süratle sana geliyorum. Ne yapmaklığın icap ettiğini takdir et.» dedi.

Bel, bir dağın tepesinden atılan sel gibi, meşhur, heybetli, cengâver ordusu ile Hayk'ın arazisine girdi. Bel, askerlerinin cesaret ve erdemlerine güveniyordu. Hayk, bu sakin ve ihtiyatlı, kıvırcık saçlı, keskin bakışlı dev, derhal cesur, cengâver, ok atmakta mahir ve fakat sayıları çok az olan oğullarını, torunlarını, idaresi altında-

(2) Mesrop (ermeni grameri) İstanbul, 1826.

ki adamlarını topladı. Tuzlu sularının küçük balıklarını beslediği bir göl (1) kenarına geldi, orada askerini dizerek kendilerine :

«Bel'in kahramanlarile sarılmış olan yere yetişmek için acele edelim, kendilerini sıkıştıralım, eğer ölürsek sahip olduğumuz şeyler onların olacak. Biz kollarımızın kuvvetile onlara galip gelirsek, ordusunu bozacağız ve zafer de bizim olacak.» dedi.

Hayk'ın konuşmasile canlanan küçük ordusu, hızla ilerleyerek, kendileri ile Bel ordusu arasındaki büyük mesafeyi çabucak aştılar. Ulu dağlar arasında bulunan bir ovaya indiler. Derenin sağındaki bir tepeye çıktılar. Her iki taraf ta vadiyi saran dağlara dayandılar. Oradan müthiş bir şiddetle etrafa saldıran Bel'in ordusunu gördüler. Bel emin ve rahat bir halde kuvvetli çevresi ile derenin sol tarafında yüksek bir yerde, bir gözleme mevkiinde bulunuyormuş gibi duruyordu. Hayk, Bel'in seçkin ve kuvvetli bir surette silâhlanmış ordusunu gördü. Ordusu ile Bel'in arasında oldukça büyük bir uzaklık bulunuyordu. Bel, demirden, yeleleri rüzgârla havalanan bir miğfer ve sırtını, göğsünü muhafaza eden, kalçalarını, kollarını örten bir zırh giymişti. Sol tarafında ve kemerine asılmış iki tarafı keskin bir kılıç, sağ elinde güzel bir kargı, sol tarafında bir kalkan taşıyordu. Her iki yanında da seçme askerler duruyorlardı. Hayk, Bel'in, böyle donanmış ve iki tarafından askerle sarılmış görünce, oğlu Armenak'ı, iki kardeşile beraber sağına ve Gatmos'la oğullarından diğer ikisini soluna koydu. Bunlar ok atmakta ve kılıç kullanmakta ünlüydüler. Kendisi de öne geçerek arkasından yavaşça ilerlettiği askerlerini üçgen şeklinde yerleştirdi. Harp başladı. Devlerin çarpışları, korkunç seslerle bağrışmaları, saldırılarının şiddet ve vahşeti, etrafa dehşet salıyordu. İki taraftan da iri vücutlu, korkunç güçlü devler kılıçlar altında devriliyorlardı. Bununla beraber, her iki taraf içinde de savaşın sonucu henüz belli olmamıştı.

Bu kadar ümit edilmeyen ve tehlikeli bir direnme karşısında kaldığını gören Bel, evvelce askerlerinin arasında daha emin bir yol bulacağını ümit ederek indiği tepeye tekrar çıktı ve ordusunun kalanı yetişerek her taraftan tekrar saldırıncaya kadar orada kalmak istedi Çok usta ve güçlü bir ok atıcısı olan Hayk, Bel'in amacını anladı ve Bel'in karşısına geçerek yayını gerdi, Bel'in göğsüne üç kuyruklu bir ok savurdu. Ok, Bel'in göğsünü delerek bir taraf-

(1) Van gölü.

tan öbür tarafa geçti. (1) Bu suretle gururlu Bel devrildi ve son nefesini verdi.

Bu korkunç hali gören Bel'in ordusu, arkasına bakmadan kaçtı. Hayk, bu harp alanına «Hayotstzor = Ermeni vadisi» ve Bel'in savaşçılariyle öldüğü yere de «Kerezmank = Mezarlar» ismini verdi. Savaş, Van gölü kenarında oldu. Muhtelif renklerle boyanmış olan Bel'in ölüsünü Hayk, karılarının, çocuklarının göreceği yüksek bir yere astırdı.

Bundan sonra Hayk, oturduğu yerleri şenlendirmeğe çalıştı. Bu zamandan sonra ermenilere, Hayk'a uygun olarak (Hay) ve o bölgeye de (Hayastan = Ermenistan) ismi verildi.

Bu seferden sonra Hayk kendi yerine döndü. Harp ganimetlerinin büyük bir kısmını Gatmosa ve en cesur adamlarına verdi. Hayk, Hark denilen yerde kaldı. Çok seneler yaşadıktan sonra, ülkesinin idaresini ve bütün ulusunu Armenag'a terkederek 100 yaşında iken Hark'ta öldü (M. E. 2028).

Armenak, Hark bölgesini diğer kardeşi Hor ve Manavaz ve Manavaz'ın oğlu Paz'a bıraktı. Manavaz ve Paz'dan, Manavazyan ve Peznuni soyu çıktı. Hor, Kuzeyde bir çok şehirler yaptı. Kendisinden, cesur ve şöhretli Horhoruni'ler meydana geldi.

Movses Horen : «Armenak, kalabalık olan maiyetiyle, kuzey doğuya gitti. Büyük dağlarla çevrilmiş, içinden, batıdan gelen nehirler geçen bir ovaya vardı. Bu ova, güneşin ışığı altında uzuyor, dağların eteğinde berrak kayalardan sular çıkıyor, nehirler halinde birleşiyor, bu nehirler dağların dibinden, ovanın kenarından genç kızlar gibi süzülerek dolaşıyor, güneşe bakan karlı dağlar yükseliyordu. Dediklerine göre, dağların tepelerine bir yolcu, üç günden evvel yetişmezdi. Hakikaten yeni oluşmuş dağlar arasında bu dağ, eski bir dağdır. Armenak bu ovada barındı. Zamanının bir kısmında kuzey tarafını şenlendirdi. Ve dağa, ismine uygun Arkadz (2) ve eteğindeki kente de (Arkazodn = Arkaz ayağı) ismini verdi.» diyor.

Armenak'tan Aramays doğdu, nehir kenarında bir tepe üzerinde bir şehir yaptı. Bu şehre ismini vererek Armavir (3) ve nehire de oğlu Erasd'ın ismine oranla Erash veyahut Erasd (4) dedi.

---

(1) Ohannes Katogikos'a göre, iki omuzu arasından vurmuş.

(2) Kafkasya'da şimdiki Alagöz dağı.

(3) Armavır ve buna benzer zikredilmiş olan şehirler, hakikatte kışı geçirmek, soğuktan barınmak, ilkbahara kadar sürüleri barındırmak için yapılmış birkaç yüz kulübeden başka bir şey değildi (Şahnazaryan : Ermeni tarihi hakkında taslak, Paris, 1856, Sayfa : 8.

(4) Yerash, Araxe = Aras nehri.

Aramays, çok obur olan diğer oğlu şara'yı, kendi ismine uyarak (Şirag) ismi verilen çok verimli ve mahsul veren bir bölgeye gönderdi (1). «Sende Şara'nın boğazı, oburluğu varsa, bizde Şirag'ın anbarları yok.» sözü de atasözü olarak kaldı.

Armys'ın oğlu Amasya, Armavirde' yerleşti. Paroh, Kegam, Çolag, isimlerinde üç oğlu oldu. Son ikisinin isimleri Ararat eteklerinde iki şehre konuldu. Amasya da kendi ismini «Ararat» dağına vererek buna, (Masis) adını verdi ve Armavir'de öldü.

Kegamdan, Armavir'de Harma doğdu. Oğlunu orada bırakarak kendisi kuzey doğuda bir göl kenarına (2) gitti ve orada bir şehir yaptı. Şehre Kegh dedi, göle de kendi ismini verdi. Burada oğlu Sissak doğdu. Kegam soylu gurur ve azameti, kuvveti, güzelliği, konuşma ve ok atmaktaki ustalığıyle meşhur olan bu Sissag'a, malının büyük bir kısmile bir çok esirler ve ülkesinin doğudaki denizden, Yerash nehrinin, dağların oyuklarından kendisine bir yatak açarak, ormanlık dağları, dar boğazları geçerek müthiş bir gürültü ile indiği ovaya kadar olan yerlerini verdi. Sissag, orada yerleşti. Yurdunu şenlendirdi ve bu bölgeye Siyunik ismini verdi. Fakat sonraları İraniler bu ismi daha gerçek bir şekle, Sisagan olarak değiştirdiler .

Kegam, dağ eteğindeki ovaya döndü. Sarp bir vadide bir şehir yaptı ve burayı, ismine uygun (Keghami) diye adlandırdı. Sonra buraya, torunu Karnik'e uyarak (Karni) denildi.

Kegam'ın oğlu Harma'dan Aram doğdu. Aram'ın savaşçılığı kahramanlığı her yerde beğenilmiş ve yakındaki, ülke halkını da idaresi altına almıştı. Ünü her yana yayıldı, bunun ismine uygun olarak ermenilere «Armeni» ve ülkelerine de «Armenia» denildi.

Aram (1827 - 1769), Ninüs'un tahta geçmesinden az evvel çevredeki milletlerden şüphelenerek ülkesindeki cesur, ok ve mızrak atmakta usta savaşçılarını topladı. Bunlar, cesaret ve kahramanlıklarile 50 bin kişiye karşı koyabilirdiler. Aram, Ermenistan sınırında yiğit ve becerikli bir savaşçı olan Mates Niukar isminde birisinin idaresindeki gençlere rastladı. Kuşanlar gibi Mates de Ermenistan'ı boyunduruk altına alarak, onu iki sene esaret altında tutmuş idi.

(1) Şimdiki Kars'a bağlı Şöregel bölgesi.

(2) Kegam, yahut Kegamkuni gölü, Ermenistan'ın kuzey kısmında ve Aras'ın solundadır. Gölün içindeki adada bulunan ünlü bir manastır dolayısıyle ermeniler bu göle Sevan, Sevanga gölü diyorlardı.

Savaşta Aram, bunların ordusunu yok edip Niukarı esir etti, Armavir'e götürdü, kalenin tepesine çaktırarak herkese gösterdi. Bütün memleketi, Ninüs hükümdarlığa geçinceye kadar, Zarasb dağı denilen dağa kadar itaat altına aldı ve vergiye bağladı. Ninus Nineva'da kıral oldu. Kendisi, atası Bel'in kinini yüreğinde taşıyordu. Çok senelerdenberi intikam almağı ve Hayk'ın torunlarını son kişisine kadar yoketmeyi düşünüyordu. Fakat böyle bir girişim halinde kendisinin mahvolması ihtimalini de gözönüne getirerek harekete geçmeyi geciktiriyor, tasarılarını gizliyordu. Aram'a incili taç giymek hakkını ve kendisinden sonra gelen ikinci hükümdar unvanını verdi.

Aram, doğuda savaşlarını sona erdirdikten sonra, ordusu ile Asuristan üzerine yürüdü. Orada 40 bin yaya ve 5 bin atlı ile ülkesini harabeye çeviren devler soyundan Parşam (1) ile savaşarak onu Asur ovalarına doğru kaçırttı. Düşmanlarını yok etti, Parşam'ı öldürdü. Bir çok yıllar Asuristan'ın bir kısmı Aram'a vergi verdi. Sonra 40 bin yaya ve 2 bin atlı ile batıya döndü. Kapadokya'ya girdi, Kayseri şehrine geldi. Doğu ve güney bölgelerini buyruğu altına aldı. Şark taraflarını Sissagan'lara, Asuristanı da Gatmos ailesine bıraktı. Artık bir taraftan korkusu kalmamıştı. Aram batıda uzun süre kaldı. İki büyük deniz, Pont ile Okyanus arasındaki bütün ülkeleri işgal eden Baiabis Kagia isminde birisi kendisile savaştı. Aram, bunun üzerine yürüdü. Kendisini Asya denizinde bir adaya kadar sürdü. Bundan sonra Aram, akrabasından Mışak isminde bir kumandanı, askerinden 10 bin kişi ile o bölgeyi koruması için bıraktı, kendisi Ermenistan'a döndü. Aldığı yerlerdeki halkın, ermenice konuşmalarını emretti. Bu yüzden buraları birinci Ermenistan ismini aldı.

Mışak, Erciyeş (Arge) dağı eteklerinde, ismine bağlı Mışağ (Kayseri) şehrini inşa etti. Etrafını burçlarla çevirtti. Fakat yerli halk bu ismi söyleyemedikleri için sonraları bu isim Majaka şekline girdi.

Aram'ın yerine oğlu güzel Ara, yahut Arai geçti ve ismine uygun olarak bulunduğu yere «Ararat» adı verildi.

Bu sıralarda Nineva'da ermenilerin Şamram dedikleri ünlü Semiramis hükümdar bulunuyordu. Kocası olan Ninüs, karısının ah-

(1) Parşam yada Barşamnia, Asuriler'in bir mabudu idi. Çok eski bir zamanda ermeni mitolojisine geçti. Yüksek Ermenistan'da Tortan'da mabedi vardı, (Harp Allahı) olarak kabul edilirdi. (Langlois).

lâksızlığından ve ihanetinden tiksinerek ülkesinden çıkmıştı. Semiramis, ermeni prensinin güzelliğinden söz edildiğini duymuş, kendisine aşık olarak evlenme teklif ve yanına çağırmıştı. Ara'nın bu isteği reddetmesi üzerine Semiramis, Ermenistan üzerine yürüdü.

Ara, Ninüs'den babası Aram'a verilmiş olan hükümdarlık ününü elde etmişti. Semiramis, Ara'nın ismine uygun Ararat denilen yere gelince savaş başladı. Semiramis, kumandanlarına, Ara'yı mutlaka diri olarak yakalamalarını emretmiş. Ara'nın ordusu mağlup oldu ve kargaşalıkta Ara, Semiramis'in oğullarından birisinin elinde öldü. Ölüsünü savaş alanındaki ölüler arasında buldular. Ara'nın intikamını almak için ikinci bir savaşa kalkan ermenileri yatıştırmak için Semiramis, «Mabudlara (1), Ara'nın yaralarını yalayarak iyi etmeleri için dua ettim. Ara, tekrar hayata dönecektir.» dedi. Kendisi akıl ve bilincini okadar kaybetmişti ki, Ara'yı diriltecceğini ümit ediyordu. Ceset çürüyünce, hizmetçileri eliyle derin bir çukura gömdürdü. Yanındakiler ve âşıklarından birisini Ara'nın kılığına sokarak halka «Mabudlar Aranın yaralarını yalayarak kendisine tekrar hayat verdiler. Bu suretle en içten arzularımızı yaptılar. Bundan sonra, mutluluklarımızı ve isteklerimizi verdikleri için kendileri, bizce daha çok ululanmalıdırlar.» dedi. Semiramis mabudlara yeni bir heykel dikti ve kudretlerile Ara'yı kurtardıkları için onlara kurbanlar sundu. Bütün Ermenistan'a yayılan bu söylentilerle Semiramis herkesi kandırdı ve tekrar savaş çıkmasına engel oldu.

Semiramis, Ara'nın, karısı Nuvart'dan doğmuş olan ve o zaman on iki yaşında bulunan Gartos ismindeki oğluna, âşıkının hatırasını ölümsüzleştirmek için, Ara ismini verdi ve küçük yaşta olmasına karşın kendisine Ermenistan'ın idaresini bıraktı.

Mağrur Asur kıraliçesi, Nineva'ya dönerken Van gölünün doğu tarafından geçiyordu. Buralarının güzelliğini beğenerek orada kendisi için, bir yazlık yaptırmak istedi ve binlerce işçi, mimarlar getirterek Van kayalıklarında gösterişli bir saray inşa ettirdi.

Yazı, daima kuzeyde, Ermenistan'da yaptırdığı şehirde geçirmek istediği için Asuristan ve Nineva'ya Med'lerin kâhini ve din reisi olan Zoroastre (Zrataş, Zerdüşt) ismindeki zatı vekil olarak bıraktı. Uzun zamanlar Semiramis, işlerini bu adama emanet etti. Herşey yolunda gidiyordu. Çocukları tarafından çok defalar şehvete düşkünlüğü tenkit edilmiş olduğu için, en genci olan Ninyas, ya-

(1) Aralez yada Haralez: Savaş alanında ölen cengâverleri, yaralarını yalayarak canlandıran, köpek başlı, köpekten doğmuş mabud.

hut «Zamassias» dan başka hepsini öldürttü. Aşıklarına iktidar ve gücünü terkederek, hazinelerini ellerine bıraktı, çocuklarile hiç ilgilenmedi.

Kocası Ninus, denildiği gibi ölmüş ve Nineva'da sarayda gömülmüş değildir. Karısının namussuzluklarını görerek Girid'e kaçmıştı. Çocukları büyüyünce analarının çirkin hareketlerini söyliyerek yüzünü kızartmak ve bu suretle, iktidar, ve hazinelerini ele geçirmek istediler. Semiramis bundan daha ziyade hiddetlenerek hepsini öldürttü, yalnız Ninyas kaldı.

Yerine bıraktığı Zoroastre, hükûmeti ele geçirmek istedi. Savaşta Semiramis yenildi ve Ermenistan'a kaçtı. Oğlu Ninyas da anasını öldürmek için bu vaziyeti uygun bir fırsat kabul ederek onu öldürdü ve hükümetinin başına geçti. Ara da bu harpte öldü ve Anuşavan isminde bir oğlu kaldı.

Ninyas zamanında Peygamber İbrahim öldü.

Anuşavan'a Sos ismi verilmişti. Kendisi, iş ve fikir yönünden çok yetenekli idi. Armavir'de (Aramanyak) denilen kavak ormanlarının dinî görevini, korumasına memur edilmişti (1). Sos'un (Gümüşlü kavak) yapraklarının, rüzgârın hızına veya hafifliğine göre titremesinden husule gelen seslerden, Ermenistanda, anlam çıkarıldı.

Anuşavan, uzun seneler Zamasias (Ninyas)ın sarayında bu hükümdarın hakaretlerine uğrayarak kaldı ve nihayet taraftarlarının yardımiyle vergi karşılığında Ermenistan'ın bir kısmına, sonra da bütün Ermenistan'a egemen oldu.

Tarihçi Ohanes Katogikos «Anuşavan, kendisini takip edecek oğul bırakmamıştı. Bunun sonucu olarak ırkına yabancı bir takım adamlar ülkeyi zaptederek fetih haklarına dayanıp Torgoma sülâlesinin yerine geçtiler. Ermeniler, Asurilerin hakimiyeti altına girdiler ve bir çok seneler bu durumda kaldılar.» diyor. Şu halde Ohanes Katogikos'a göre Anuşavan'dan sonra Haykyan sülâlesi son buluyor. Bundan sonrakiler, yabancı bir sülâledir.

Movses Horen'e göre ise, Anuşavan'dan sonra yine Hayk neslinden Bared isminde birisi, Ermenistan'ın başına geçiyor. Bunun için, Movses Horen'in hükümdarlar listesi, Ohanes Katogikosdan farklıdır.

Anuşavan'dan sonra beşinci hükümdar Parnaz da Farhang,

(1) Unvanı, Sossaniver (Sos ormanına nezredilmiş) idi.

Mısır hükümdarı Sesostris tarafından mağlûp edilmişti. Bundan sonra «Sur» gelerek yerleşti. Bunun da üçüncü halefi Haykak, Asur kıralı Belohus zamanında delicesine çıkardığı bir isyanda öldü.

Kendisinden sonra Sigayorti (1). Ermenistan'ı mutlu ve rahat bir hale getirdi. Bundan sonraki Baruyr ismindeki bir ermeni kahramanı, ilk defa olarak kıral unvanını aldı ve kral ilân edildi. (M. E. 743). Bu unvan kendisine Asur kıralı Sardanapal'i yıkmak için ettiği yardıma mukabil, Med kıralı Verbag (Arbaces) tarafından verildi.

Baruyr'dan sonra yerine oğlu Hraçya geçti. Kendisine gözlerinin alev saçan parlaklığı, çehresinin hatlarının keskinliği sebebile bu isim verilmiştir.

Hraçya, Nabukadnezar'ın, Mısır kıralı Necho ve Kudüs kıralı Yoachim'e karşı yaptığı seferde, Nabukadnezar'a bir ordu vermek gibi gösterdiği büyük hizmetlere karşılık bir çok İbrani esirleri almış ve bunları ülkenin her yanına yerleştirmişti. Nabukadnezar'dan evvel Sannasar, 730 da, İsrail kıralı Osee'yi vurmuş, Samarie'yi yıkarak 10 kabileyi Fırat ötesine, güney Ermenistan'a yollamıştı. Nabukadnezar ise, ancak 10 bin esir getirmişti. Hraçya'nın aldığı yahudiler arasında daha sonra Ermenistan'da kendisinden Pakraduni hükümdar sülâlesi çıkan yahudi Şampat, yahut Şempat - Bagarat da bulunuyordu. Hraçya, buna önemli görevler verdi. Bizans'lı Pavstos'a göre üçüncü asırda Ermenistan'da yerleşmiş ve kısmen hıristiyan olmuş yahudilerin sayısı 400.000 nüfusa ulaşmış bulunuyordu.

Movses Horen (2) «Sempat'tan Pakraduniler geliyor. Bazıları Pakraduni sülâlesi Hayk'dan gelir derler. Fakat bu yanlıştır. Yalnız Sempad ismini Pakraduniler oğullarına verirler. Biliniz ki, bu isim İbranice'den geliyor ve Şampat'dır.» diyor. Sonra bu adamdan Kars, Ani ve Gürcistan'da hükümran olan Ermeni kıralları sülâlesi çıkmıştır.

Nabukadnezar'dan seksen yıl evvel Asur kıralı Sanherib yaşıyordu ve kendisi Jeruzalemi kuşatmıştı. Bu kıralın oğulları Adrameleh yahut Arkamozan ve Sarrassar babalarını öldürerek Ermenistan'a sığındılar. Bunlardan Sarrassar, güney batıda, Asuristan

(1) Sigayorti = dev oğlu.

(2) Movses Horen, tarih (Cilt : I, fasıl : 22).

hududuna yerleştirildi. Sarrassar'ın oğulları Sim (1) dağında yerleştiler. Arkamozan da güney doğuya yerleştirildi. Bunlardan Arzruni ve Kenuni'ler çıktı. Hraçya'dan sonra arzrunilerden de bir hükümdar kolu geldi. Parhanavaz, Bacoyc, Gorhang, Pavos hükümdarlık ettiler. Bunlardan sonra yine bu suyun en büyüğü ve en bilgilisi birinci dikran kıral oldu. Horenli Movses (2), Dikran'ı şöyle tarif eder :

«Kırallarımızın, en değerlisi Dikran'dır. Medyia Devletini devirmek için Cyrus'e yardım etti. Uzun süre Yunanlıları idaresi altında tuttu. Memleketi eski sınırlarına kadar götürdü. Milletini yükseltti. Bir çok memleketlerden vergi aldı. Serveti arttı. Her tarafta altın ve gümüş yığıldı. Bolluk ve bereket arttı, her taraftan yağ bal aktı. Eruvant (Yervant) in oğlu Dikran, kumral ve kıvırcık saçlı, güzel çehreli, tatlı bakışlı, iri vücutlu, geniş omuzlu, seri yürüyüşlü, elâ gözlü, kuvvetli bacaklı yiyip içmekte, zevklerinde çok tok gözlü, ölçülü bir adamdı. Eski adamlarımız sazla, meziyetlerini, alışkanlıklarını, ölçülülüğünü, ilim ve marifetlerini, güzel konuşma kudretini, insanlığa faydalı olmak hususundaki arzularını destan halinde aktarırlardı. Hükümlerinde tarafsızdı. Terazisi herkes için bir ve bitaraf idi. Katiyen büyükleri kıskanmaz, küçükleri aşağılamaz ve eğlenmezdi. Herkese şefkat göstermekten başka bir isteği yoktu.

Dikran, Cyrus ile birleşerek Med kıralı Astiyag'ı (3) öldürdü. Bu vaka şöyle nakledliyor :

Dikran çoktanberi anlaşmalarla bağlı bulunduğu Med kıralı Astiyag'a, kızkardeşini verdi. Astiyag bu ilgiyle, «Bu birleşme ile Dikran'a karşı, ya daimî bir sevgi besliyeceğim, yahut kendisini mahvetmek için gereken tuzakları kolaylıkla kurabileceğim.» diyordu. Hakikaten Dikran, Astiyag için bir korku konusu idi. Bu korkunun birinci sebebi, Dikran ile Cyrus arasındaki dostluk ve yakınlık idi. Bunları hatırladıkça, Astiyag'ın uygusu kaçıyor, yakınlarına bu konuda sorular soruyor ve İran ile Hayk torunları arasında binlerce kişilik kuvvetle sağlamlaştırılan dostluk bağlarını nasıl kırabiliriz? diyordu. Bu fikirlerle heyecanlanmış olduğu bir sırada bir düş gördü. Bu rüya, durumunu, kendisine bildiriyordu.

---

(1) Muş havalisi.

(2) Horenli Movses (Tarih : Kitap : 1. Fasıl : 24).

(3) Astiyag rumcasıdır, Farsca Ag-de-hag, yahut Ag-der-hag dır. Ermenicede Ag-tahag'tır — Bu (G), (Y) okunacak, şu halde büyük yılan ejderha olur. Horenli Movses.

Astiyag bu düşü görünce sıçrayarak uyanıyor, daha sabaha çok vakit varken, meclisi toplamak için alışılmış olan merasime bakmadan yakınlarını çağırtıyor, yüzü kederli, hüzünlü gözleri yere dikmiş, yüreğinin en derininden inliyor, içini çekiyordu. Etrafındakiler bu acının nedenini sordular. Saatlerce karşılıksız kaldılar. Sonunda inleyerek bütün gizli tasarılarını, kuşkularını, söylüyor ve korkunç düşünü şöyle aktarıyor : «Bilinmez bir yerde, tepesi karlarla, buzlarla örtülü bir dağın yanında idim. Buraya Hayk sülâlesinin ülkesi diyorlardı. Gözlerim uzaklara, dağa doğru dalmıştı. Kızıl renkde elbise giymiş, gök mavisi bir tüle sarılmış, tepenin üstüne oturmuş bir kadın gördüm. Bu kadının gözleri güzeldi. Uzun boylu, pembe renkli idi. Doğum sancıları çekiyordu. Bu garip görüntüye bakarken, kadın güçlü kuvvetli üç kahraman doğurdu. Birisi bir aslana binerek batıya doğru uçtu. İkincisi bir parsa binerek kuzeye doğru saldırdı. Üçüncüsü büyük bir ejderhaya binerek hiddetle bizim ülkemizin üzerine atıldı.

Bu karışık düş sırasında kendimi sarayımın süslü saçaklarının kıvrımları sarkan, koca halılarla örtülü taraçasında gördüm. Tacımı kendilerine borçlu olduğum mabudlarımız, bütün büyüklük ve ihtişamlarıyle orada bulunuyorlardı. Ben de sizinle birlikte kendilerine kurbanlar ve günlük sunuyordum. Birdenbire başımı kaldırınca, kartal kanatlı ejderhaya binmiş kahramanın üzerimize saldırdığını gördüm. Mabudlarımızı yok etmek istiyordu. Ben, Astiyag, önüne atıldım, güçlü vuruşlarına karşı koydum. Bu bilinmeyen kahramanla çarpıştım. Evvelâ mızraklarla dövüştük. Birbirimizi mızrakla vurduk, kan döktük. Güneşin ışığı altında parlayan sarayın taraçası bir kan denizi oldu. Sonra diğer silâhlarla da saatlerce çarpıştık. Bu hikâyeyi uzatmayayım. Çünkü hepsinin sonu, benim mahvım, yıkılmamdır. Tehlike hissi beni ter içinde bıraktı, uykum kaçtı, o andanberi artık yaşayanlar arasında değilim. Zira, böyle bir düşün sonucu Hayk'ın soyundan olan Dikran'ın ülkemizi işgali olacaktır. Mabudlarımızın yardımiyle bize öğütlerde bulunacak, aydınlatma ve öğütleri, akıllıca hareketlerile yardım edecek zat kimdir? dedi. Etrafındakilerden bir çok yararlı fikir ve görüşler alan kıral, kendilerine teşekkür etti.

Astiyag, Dikran'ı zehirletmek, yahut birisini para ile kandırarak hançerletmek yollarını düşündükten sonra, kız kardeşini istemeği ve kendisile yakın bir ilgi kurmayı daha uygun bulduğunu, yakınlarına söyledi. Yardımcılarından birisini kıymetli armağanlar-

la ve bir mektupla Dikran'a gönderdi. Mektupta : «Çok sevgili kardeşim bilir ki, mabudlarımızın bu hayatta bize bağışladıkları en yararlı şey, bir çok akıllı ve kudretli dostlardır. Ancak bu sayededir ki, dışarının anlaşmazlıkları, karşılıkları bize gelemez ve gelse bile derhal defedilir. İçerimize ihanet giremez, her türlü ayrılık ve bozukluk boğulur. Şu halde dostluktan çıkacak yararları gözönüne alarak, ben, aramızdaki ilgi ve yakınlığı daha köklü ve daha derin yapmayı arzu ettim. Bu suretle her yönden kuvvetlenecek olan hükûmetimizi bir kat daha sağlam ve sarsılmaz bir halde tutarız. Bunun, büyük Ermenistan'ın kızı ve senin kız kardeşin olan Dikranûhi'yi bana eş olarak vermekle, sen yapabilirsin. Sanırım ki, kıraliçeler kıralıçesi olacak kızkardeşin hakkında bu birleşmeyi faideli görürsün. Hükümdar arkadaşım ve sevgili kardeşim. Daima sağlıklı ol.» dedi.

Astiyagın amacından haberi olamayan Dikran, kız kardeşini Astiyag'a verdi. Astiyag, girişiminde başarısı olduğundan ve Dikranuhi'yi çok güzel bulduğundan bu kadını, karılarının birincisi yaptı ve haince teşebbüslerine devam etti.

Dikranuhi'yi kıraliçe yaptıktan sonra bütün uyruklarının, onun isteklerine boyun eğmelerini emretti ve yavaş yavaş Dikranuhiye uğursuz fikir ve tasarılarını aşılamaya başladı.

«Kardeşin Dikran'ın, karısı Zaruhi'nin kışkırtmasıyla, senin Ariler (1) üzerine emredici olmanı çekemediğini, kıskandığını bilmiyorsun. Bundan ne çıkacak?. Evvelâ ben öleceğim, sonra da Zaruhi Arî'ler üzerine hakim olacak ve ilâhe yerini alacak. O halde şu ikiden birisini seçmelisin. Ya kardeşine sevginin yüzünden Arîlerin yokoluşunu göreceksin ya da kendi çıkarını düşünerek bazı akıllıca öğütlerde bulunmak suretiyle olayların önünü alacaksın.»

Bu haince düzeni içinde Dikranuhi'nin hareketi Med - Perslerin isteklerine uygun gelmezse, yokedilmesi tasarısı da vardı. Fakat güzel ve tedbirli kadın, Astiyag'ın bu tasarısını anlayarak kendisine uygun karşılıklar verdi. Tanıdık adamları vasıtasile kardeşini Astiyag'ın hiyaneti konusunda uyardı.

Astiyag işe başladı ve mektupla halledilemiyecek bir sorun için

(1) Ermenice metinde (Arık) geçiyor ki, Arık, Anarık İranîler'ce Yeran, Aneran İran, Ayzan yeni farsçada İran ve Turan olarak ayrılmıştır. Bununla İran, yani Turan'dan ayrı olan kısım kasdedilmiştir.

Dikran'dan iki hükümetin sınırın da bir görüşme istedi. Dikran, mektupla Astiyag'ın amacını anladığını kendisine bildirdi. Savaş ilân edildi. Ermeni kıralı Kapadokya, Aguvan sınırlarında, büyük ve küçük Ermenistan'dan seçme asker topladı ve bütün kuvvetile Medya'ya yürüdü. Astiyag, Hayk'ın soyundan olan Dikran'la savaşmak zorunda kaldı. Savaş beş ay sürdü. Dikran kız kardeşini kurtarmak için manevra yapıyordu. Sonunda savaşırken Dikran, bir kargı vuruşuyla Astiyag'ın ağır tunç zırhını yardı, uzun mızrağının demirile göğsünü deldi. Sonra çekerek ciğerlerini çıkardı. Astiyag'ın ölümü, savaşı bitirdi (1).

Dikran'ın Pap, Diran, Vahakn isminde üç oğlu oldu. Bunlardan Vahakn yiğitlik ve cesareti sebebile ermenilerin Herkülü, Zafer Tanrısı olarak tanınmıştır. Destanları, ejderhalarla savaşları onları yenişi söylenirdi.

Vahakn'dan, Vahuni soyu ve oğullarından Arhavuni soyu çıktı. Bunun oğlu Nerseh onun da oğlu Zareh'dir ki, bu sonuncudan Zarehavan'lar çıkmıştır.

Zareh'in oğlu Armok, bunun oğlu Pakam yahut Paygam, onun oğlu Van, yada Vahan, onun da oğlu Vahe'dir. Kendisi, Dara ordusunda büyük İskender'le vukubulan savaşta ölmüş, askeri ve çevresindekiler ölmüş, dağılmış, ülkeleri İskender'in eline geçmiş ve bu suretle Haykyan soyu sona ermiştir.

Ermeni tarihçilerine göre, Haykyan soyu (2.200 - 350 M. E.) kadar hüküm sürmüştür. Bu süre içinde Horenli Movses'e göre ermeni kırallığına 60 kadar hükümdar geçmiştir.

Horenli Movses, Aram'dan başlayan Haykyan sülâlesini şu şekilde yürütüyor :

1) Aram
2) Ara
3) Semiramis'in Ara ismini verdiği ve memleketin idaresini kendisine bıraktığı Gartos.
4) Anuşvan
5) Baret
6) Arpak

---

(1) Astiyagın düşü Heredot (Birinci kitap, fasıl : 107 - 108) de Cyrus ile kızı Mandan'a ait olarak gösterilmiştir. Victor Langlois : (Horenli Movses).

7) Zavan
8) Parnaz
9) Sur
10) Havanak
11) Vaşdak
12) Haykak
13) Ambak
14) Arnak
15) Şavarş
16) Norayr
17) Vasdam-Gar
18) Korak
19) Hrant
20) Inzak
21) Kgak
22) Horoy
23) Zarmayir
24) Berç
25) Arpun
26) Pazuk
27) Hoy
28) Husak
29) Gaybak
30) Sıgayorti
31) Med kıralı Varpak tarafından taç giydirilen Sgayorti oğlu Baruyr
32) Hraçya
33) Parnuas
34) Bacoyc
35) Gornak
36) Pavos
37) Diğer Haykak
38) Eurant I.
39) Dikran I.

Basmacıyana göre (1) Hayk sülâlesi prens ve kıralları şu suretle devam etmiştir :

(1) K. Barmacian : Ermenilerin yeni tarihi, Paris 1917.

Prensler :

1) Hayk : Millet reisi (Miladdan evvel 2350)
2) Armenak
3) Aramays
4) Amasya 2300 - 2000
5) Kegam
6) Harma
7) Aram
8) Güzel Ara 2000 - 1870
9) Ara'nın oğlu Ara veya Gartos
10) Anuşavan
11) Baret
12) Arpak
13) Zavan 1870 - 1700
14) Parnas
15) Sur
16) Havanak
17) Vaşdak
18) Haykak
19) Ambak
20) Arnak
21) Şavars 1700 - 1200
22) Norayr
23) Visdam
24) Gar
25) Korak
26) Hrant
27) Inzak
28) Kıgak
29) Horoy
30) Zarmayr
31) Berc
32) Arpun 1200 - 870
33) Hoy
34) Husak
35) Gaybak
36) Sgayorti

Kırallar :

1)	Baruyr	
2)	Hraçya	
3)	Parnuvas	
4)	Bacoyc	
5)	Gornak	870 - 700
6)	Pavos	
7)	İkinci Haykak	
8)	Birinci Yervant	
9)	Birinci Dikran	
10)	Vahakn	
11)	Aravan	
12)	Nerse	
13)	Zare	700 - 330
14)	Armok	
15)	Pakam	
16)	Van	
17)	Vahe	

Çamiçyan'a göre ermeni kıralları, Marzbanları şu tarihlerde bulunmuşlardır :

Hayk Sülâlesi

Milâddan Evvel	
	Nuh'un oğlu Yafes
2342	Yafes'in oğlu Gomer (ermenilerce Gamer)
2305	Gomer'in oğlu Torgom (ermenilerce Torkom)
2197	Torgom'un oğlu Hayk
2026	Hayk'ın oğlu Armenak
1980	Armenak'ın oğlu Aramays
1940	Aramays'ın oğlu Amasya
1908	Amasya'nın oğlu Kegam
1858	Kegam'ın oğlu Harma
1827	Harma'nın oğlu Aram
1769	Aram'ın oğlu güzel Ara
1743	Ara'nın oğlu Gartos (Ara da derler)
1725	Gartos'un oğlu Anuşavan (Anuşavan ve Sonrakiler Asur kırallarına bağlı bulundular.)

1662	Bared
1612	Arpag
1568	Zavan
1531	Frahang
1478	Sur
1433	Havanag yahut Honag
1403	Vaşdag
1381	Birinci Haykak
1363	Birinci Ampag
1349	Arhang
1332	Birinci Savarş
1326	Norayr
1302	Vesdam
1289	Gar
1285	Korhang
1267	Birinci Hrant
1242	Endzag
1227	Keghag
1197	Horoy
1194	Zarmayr
1182	«Fasılai saltanat»
1180	İkinci Savarş
1137	Birinci Berc
1102	Arpun
1075	İkinci Berc
1035	Pazug
985	Hoy
941	Husag
910	İkinci Ampag
883	Haybag
838	Birinci Frahavaz
805	İkinci Farhang
765	Sigayorti

«Baruyr (Sigayorti'nin oğlu), Sardanapalın ölümü üzerine Asûri hükümdarlığına bağlı olmaktan kurtuluyor.»

700	Hraçya
678	İkinci Frahanavaz
665	Bacoyc
630	Gorhang

622	Pavos
605	İkinci Haykak
569	Birinci Yervant
565	Birinci Dikran
520	Vahakn
495	Arhavan
475	Nerseh
440	Zareh
394	Armok
385	Paykam
371	Van
351	Vahe «Bu Vahe de (328) İskender'e karşı olan savaşta ölmüştür.»

Eugene Bore (1) 18 asır içinde gelmiş olan Hayk soyundan azçok isim ayrılığı ile (60) kişi sayar ve bunlardan Hayk'ı milâttan evvel (2107) den başlatarak en sonuncu olan Vahe için de milâttan evvel (351) tarihini kabul eder.

Vahe'ye kadar Ermenistan'ı idare edenler İran, Kiyaniyan (Achemenide) kıralların egemenliği altında bulunuyorlar ve onlara olan bağlılıklarını koruyorlardı.

Büyük İskender ve ondan sonra gelenler zamanında Ermenistan :

Büyük İskender, Darayı bozarak (Achemenide) imparatorluğunu devirdi. Ermenistan, İskender'in İmparatorluğuna bir il olarak katıldı. Galip İskender, Ermenistan'a Mithrines isminde aslı İranlı olan ve kendisine Sardes Kalesini teslim eden bir adamı vali yaptı (2) (325 M. E.). Mithrines ve bundan sonrakiler kıral ünvanını taşımadılar.

İpos savaşından sonra Ermenistan Selefküslere geçti. Bunlar, ermenistanı iki kısma ayırdılar.

Orontes (3) (284 M. E.) ve Artanaz (239) Selefküsler adına Büyük Ermenistan'ı idare ettiler. Fakat Büyük Antiochus tarafından atanmış olan Artaxias ismindeki general, Antiochus'un Romalılar tarafından yenilmesi üzerine bağımsızlığını ilân etti (190 yada 188).

---

(1) Eug. Bore (L'Armenie).
(2) Çamiçyan bu adama Mihran diyor.
(3) Çamiçyan'a göre Hrant.

Artaxias ülkeyi genişletti ve geliştirdi. Halk kendisinden memnun kaldı. Bu sırada Kartacalı Hanibal, Antiochus'ün sarayından kaçarak Ermenistan'a sığındı. Artaxias kendisini iyi bir surette kabul etti ve Hanibal'ın tavsiyesile Aras üzerinde (Ardaşat)ı yaptı.

Artaxias 180 yılında da Küçük Asya'nın küçük ülkelerile; Bergama, Kapadokya ve Pontos'la birleşti. Zadriades'in torunları da yüksek Ermenistan'da, büyük Dikran'a kadar egemen oldular.

Artaxias'ın ölümünden sonra (161) yerine oğlu geçti. Bu da Partlar tarafından tahttan indirildi. Artaxias küçük krallığını, Medya ve İberia (Gürcistan) taraflarına genişletti. Aynı zamanda Selefküsler tarafından Küçük Ermenistan'a atanmış olan Zadriades ismindeki general de Selefküslerden kurtularak topluluğunu genişletti (1).

İki krallık ırk birliğine rağmen birbirinden ayrılmışlardı. Artaxias, Zadriades'in yerine geçen oğlu Mitrobarzan ile kardeşi arasında çıkan bir anlaşmazlıkta kardeşine yardım etmiş, Mitrobarzan'ın sığınmış olduğu Kapadokya kralı Dördüncü Ariarath çevresinde çeşitli dolaplar çevirmişti. Kapadokya kralı, Mitrobarzanın başkaldıran kardeşi üzerine yürüdü ve kendisini yenerek kaçırttı.

Bundan sonra Ermenistan, Partlar (2) işbaşına geçinceye kadar Selefküs'ler'in ellerinde kaldı.

Selefküs'ler, bir taraftan Partlar, öte yandan kuzeyde meydana gelen ülkeler tarafından tehdit edilmeye başladıkları zaman Ermenistanda kudretsiz bir halde idiler. Bu egemenlik 150 yıl sürdü.

Partlar idaresinde Ermenistan :

İskender'in ölümünden 60 yıl sonra yiğit gayretli Arsas da (Arşak) (3) Partlar üzerinde hükümran oldu.

Arsas'ın soyu, ermeni tarihçilerine göre Sara'nın ölümünden sonra İbrahim Peygamber'in aldığı Cetura yahut Kedurgha ismindeki kadından gelmiş ve bu suretle, Allahın İbrahim'e söylediği : «Milletlerin kıralları senden çıkacak» (4) sözü, gerçekleşmiştir.

---

(1) Bu yabancılardan Artaxias'a Ermeniler, Ardaşes, Zadirades'e de Zarch diyorlar.

(2) Partlar, İskender'den sonra ortaya çıkan ulusların en güçlüsüdür (255 M. E.).

(3) Çamlçyan'ın tarihinde, «Arşak» ismi veriliyor. (3 üncü bap 1 inci kısım, Arşakuni'ler idaresi).

(4) Tekvin, fasıl 17 - 6. 16.

Kendisi Pahl (1), Aravadin şehrinde Kuşanlar ülkesinde bulunuyordu. Arsas, savaşlarla bütün doğuyu aldı ve Makedonyalıları kovdu. Romalılara da Makedonyalılara karşı anlaşma önerisinde bulundu. Kendilerine vergi vermeğe razı olmadı, yalnız belirli bir miktar hediye verilmesine razı oldu.

Arsas, bu suretle, 21 sene hükümdarlık etti. Ölümünde yerine oğlu büyük Arsas geçti. Démétrius ve bunun oğlu Antigone ile savaştı. Antigone, Bâbilde Arsas üzerine büyük Makedonya ordusu ile yürüdü. Büyük Arsas kendisini yendi ve zincire vurarak Parthiya (Horasan)a gönderdi. Kardeşi Antiochus Arsas'ın bu hareketlerini duyunca Suriye'yi aldı. Arsas bunun da karşısına 120.00 askerle çıktı. Antiochus şiddetli kışta dar bir boğazda savaştı ve bütün ordusu ile yokoldu. O zaman Arsas dünyanın üç kısmına da egemen olmuştu (2). Büyük Arsas başarılarını ilerletti. Hudutlarını her türlü saldırıya karşı savunmak için kendi buyruk ve bağlılığı altında olmak ve Kafkas, Hazer kıralhklarının da üstünde bulunmak üzere Ermenistan kırallığını kurdu. Kardeşi, diğer bir söylentiye göre oğlu, Valarsas (3) ü buraya kıral yaptı ve kendisine, Partlar'a karşı silâhla saldıracak olan Selefküsler'in saldırılarını önlemek görevini verdi. Bu suretle Ermenistan'da (Arşaguni) denilen «Eşkâniyan» soyunu kurdu. (M. E. 150).

Arşaguniler :

Vagarşak (M. E. 150 - 128) (4) : Kafkas eteklerinde ve Pontos sahillerindeki haydutları, barbarları cezalandırdı ve Arsas savaşlarından haberdar olmayan Kaldiya, Frikya, Majaka (Kayseri) halkını ayaklandıran Morfilig'in ordusunu yendi ve perişan etti. Ülkenin her tarafını buyruk altına aldıktan sonra iç idareyi düzenledi, kanunlar ve nizamlar koydu. İdarî örgüt ve valilikler kurdu. Yukarda gösterildiği gibi Mar Ipas Kadina.yı Nineva evrak hazinesine göndererk eski doğu tarihinin ermenilere ait kısmının kopyesini aldırdı.

---

(1) Pahl, Baccriane'in merkezi idi. Bactres yahut Pahl, Eskişehir'in biraz ötesinde tekrar kurulmuştur. Şimdi Belh ismini taşıyor. Langlois : «Movses Horen».

(2) Heredot'a göre dünya üç kısım idi : 1 - Avrupa, 2 - Libya, 3 - Asya.

(3) Ermeni tarihçilerine göre, yukarıda gösterildiği gibi Büyük Aras (Arşak), Valarsas da (Vagarşak) tır.

(4) Tarihler Basmacıyan'a göredir.

İlk kez kendisine gelerek hizmet etmiş olan ve aslı yahudi olup soyu Davud Peygamber'e kadar çıkarılan Pakarad Şampa'yı (1), gösterdiği bağlılıktan dolayı mükâfatlandırdı ve kendisine, ermeni kırallarının tahta geçtikleri zaman başlarına taç giydirmek imtiyazını ve 10 bin atlıya kumanda etmek yetkisini verdi.

Arzruniler, Horenli Movses'e göre, Arzivuni'ler (2). Valarsas'ın önünde altından yapılmış kartal taşırlardı. Bütün bu işleri yaptıktan sonra Vagarşak, Armavir'de bir mabed yaptırarak içersine güneşin, ayın ve atalarının resimlerini koydu. Yahudi, Pakrad'a bunlara tapmasını teklif eti. Yahudi, kabul etmedi. Dinine bağlı kalmış olan bu adamı cezalandırmamak büyüklüğünü gösterdi. Vagarşak, 22 sene hüküm sürdükten sonra Mezpin (Nusaybin) de öldü .

Birinci Arşak (M. E. 128 - 115) :

Vagarşak'ın oğlu birinci Arşak, 23 sene Ermenistan'da hükümran oldu. Pontoslularla savaştı, zaferler kazandı. Saltanatı sırasında Kafkas'ta büyük karışıklıklar çıktı. Kafkas dağları çevresindeki Bulgar ülkelerinden bir çok halk Ermenistan'a geldiler ve orada yerleştiler.

Pakrad'ın oğullarından iki kişi putlara tapmağa, Arşak tarafından zorlandılar ve kabul etmediklerinden babalarının dininin kurbanı oldular.

Birinci Ardaşes (M. E. 115 - 90) :

Öncekiler gibi Part'ların idaresi altında kalmaya razı olmadı. Çünkü Vagarşak'tan beri Ermenistan bağımsız değildi. Partlar'a bağlı bulunuyordu. Kendisi, Part kıralı arşagan'ı tanımadı, yurdunu Partlar'dan kurtardı.

Ardaşes, Pontos kıralı büyük Mithridate ile anlaştı. Kendisine kızını verdi. Sonra Ardaşes, sayısını kendisinin de (1) bilemediği bir ordu ile doğuya ve kuzeye yürüdü. Trakya'ya, Yunanistan'a kadar gitti. Kıral Krezüs'ü tutukladı ve demirler üzerinde yakılmasını buyurdu. Krezüs, Solonun «hiç kimse hakkında sonucu görülmeden mutlu denilemez» sözünü hatırladı (1). Ardaşes, bütün dünyayı zapt için denizde hazırlıklara başladı. Pontos ve bir çok yerleri aldı.

---

(1) Bu alleye, Lâtinler, Pagrtaide, ermeniler de Pakraduni diyorlardı.

(2) (Arziv) ermenice kartal'dır. Bir efsaneye göre bir çocuk yağmur ve güneş altında uyuyormuş. Bir kuş kanatlarını gererek çaresiz güçsüz çocuğu korumuş. Kartal taşımak bunun simgesiymiş.

(1) Horenli Movses (İkinci kitap, fasıl II).

Yunanlılar kendisine bir çok heykel armağan ettiler. Oradan Artemis, Hercule, Apollon'un tunçtan yapılmış heykellerini getirdi. Bunların arasında ermenilerin Anahit ismini verdikleri Diyana heykeli de bulunuyordu. Bu heykelleri Armavir'e dikti. Ardaşes, Yunanistan'dan bunlardan başka Zeus, Athéne, Hephaistos, Aphrodite heykellerini de Ermenistan'a aktarmıştı. Ölümünden sonra Hercule heykelini ataları Vahakn'ın yerine diktiler. Diana heykelini de daha sonra oğlu Dikran Eriza'ya (Erzincan) diktirdi.

Dönüşünde İran üzerine akın yapmak istedi. Fakat yorgun olan askerleri başkaldırdılar. Subaylarından birisi kendisini hançerle öldürdü.

İkinci Dikran (Büyük Dikran) (M. E. 90 - 36) :

Dikran, Ermeniler tarafından bağlılıklarını göstermek önceleri Partlara rehine olarak verilmişti. 45 yaşında iken, İran'a 70 şehir bırakmak karşılığında kıral oldu. Mithridat'la ilgisini devam ettirdi. Birinci Ardaşes ile büyük Mithridat arasındaki anlaşmaya göre alınan yerler Mithridate'a kalacak, Ermeniler yalnız esirleri ve malları alacaklardı.

Dikran, o zamana kadar Sophene ve Zadriades soylarıyla ikiye ayrılmış bir halde bulunan Ermenistan'ı birleştirdi. Zadriades soyu, bu suretle iki asır devam ettikten sonra son hükümdar (Artan)ın Dikran tarafından öldürülmesi suretile çökmüş oldu.

Romalılar'la harbe girişen enistesi yahut kaynbiraderi Pontos kıralı Mitridat'ın isteğiyle Dikran, Kapadokya'yı aldı. Romalı'ların koruduğu Ariobarzanesi kovdu. Mazaka (Kayseri) ve Akdeniz kıyılarını kaynbiraderine verdi, Küçük Ermenistan'ı zaptetti. Kapadokya akınından 300 bin esir getirdi. Bunlarla Dikranakert (Diyarbakır)ı yaptırdı. Filistin'e yaptığı akında da birçok yahudi esirleri getirdi. Bunları Vagarşabat yakınında Armavir'de barındırdı. Ülkede yunan tanrıları adına mabedler yaptırdı, bunlara tapmayan Pakraduni ailesinden Aşot isminde birisinin dilini kestirdi. Mezopotamya'dan getirdiği «Parşama» ismindeki tanrının fildişinden heykelini, Tortan kasabasına dikti. Lucullus'e yenilen Mithridat, kendisine sı-

(1) Tomayan, «Krezüs'ün, ermeni birinci Ardaşes tarafından mağlûp edilerek yakılmış olması konusundaki söylentinin artık tarihsel bir değeri yoktur.» diyor. (Şark meselesi tarihi. Londra 1905).

ğındı. Lucullus, Dikran'dan Mithridat'ı istedi, ters karşılık alması üzerine 20 bin kişilik bir ordu ile Fırat'ı geçerek Dikranakert'e (Diyarbakır) yaklaştı. Tehlikeyi gören Dikran, hazinelerini, karılarını bırakarak kaçtı. Lucullus, Dikranakert'i yağma, yabancı, esir halkı yerlerine gönderdikten sonra Mezopotamya'ya döndü, Lucullus'un yerine Roma'dan Pompée gönderildi. Ermenistan üzerine yürüdü, Mithridat'ı yendi. Bu sırada Dikran'ın oğlu genç Dikran, babasına karşı başkaldırdı ve kendisine, Arsasitlerin on ikincisi olan Fraat da katıldı. Genç Dikran tarafından yol gösterilen Pompée ordusu Dikran'ı kuşatarak kendisine kayıtsız şartsız teslim teklif etti. Dikran, Roma ordusuna gelerek teslim oldu, kırallık işaretlerini söktü, Romalılardan affını diledi ve yere kapanmak istedi. Pompée, kendisine yine hükümdarlığını verdi. Romalılarla bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Dikran, ermeni kıralı olarak Ermenistanı ve Mezopotamya'yı koruyacak, fakat Romalılara vergi verecek ve Kapadokya'yı, Kilikya'yı, Suriye'yi kendilerine bırakacaktı. Dikran, bu koşullar altında Romalıların dostu oldu.

Genç Dikran'a, ihanetine karşılık Gordiyen ve Sofen bölgesi verildi. Oysaki kendisi babasının kırallığını istiyordu. Bundan memnun kalmayan genç Dikran Partları Romalılara karşı kışkırttı. Bu son ihaneti anlaşılınca Pompée tarafından tutuklandı, zincire vuruldu ve Roma'ya yollandı. Bunun üzerine genç Dikran'ın dostu Fraat da Ermenistan'ı aldı (M. E. 64). Pompée, ihtiyar kıral Dikran'ın imdadına koştu. İki hükümdar arasında arabuluculuk etti. Bundan sonra Dikran artık Romalılara tamamile bağlı kaldı.

Birinci Ardavast (M. E. 36 - 33) :

Dikran'ın oğlu ve hükümdar Ardavast zamanında Ermenistan Partlar'ın ve bazı Roma generallerinin ihtiraslarına sahne oldu. Roma'lı Marcus Crasus, Ermenistanı, Partya'yı almak üzere Mezopotamya'ya girdi. Ardavast ilk sıralarda Crasus'e 6 bin kişilik bir ordu ile yardım etti. Fakat sonra ondan ayrılarak asıl kendi yurdunu savunma amaciyle yerine döndü. İhtiyar Dikran'ın ölümünden sonra Ardavast hükûmet merkezini Mezpin'den Ararat'a aktarmıştı.

Crasus ile savaşa girişen Part kralı birinci Orode, ordusunu ikiye ayırarak bir kısmını Crasus'e diğer kısmını da Ardavast üzerine yolladı. Partlarla olan savaşta Crasus bozuldu ve barış yapmak üzere Partlara giderken yakalanarak kafası kesildi. Bu vaka üzerine

Ardavast ile Part kıralı arasında, Ermenistan'ın sağ tarafındaki en büyük parçası Partlar'a kalmak şartile barış yapıldı. Marc Antoine, Partları cezalandırmak için İran üzerine yürüdü. Azerbaycan'ı yıktı. Ardavaşt 16 bin kişi ile buna da bir süre yardım etti. Marc Antoine daha sonra tamamile yenildi ve çözüldü. Bu yenilgi üzerine Ardavast, Marc Antoine'i bırakarak yurduna döndü.

Ardavast'ın ihanetinden üzülen ve bozgun bir halde kaçan Antoine, kışı Ermenistan'da geçirdi. Ardavast'tan intikam almak istedi, kendisini kuşkulandırmadan yakalayarak cezalandırmak için bir tuzak kurdu. Antoine kendisini Sidon ile Beyrut arasında bir şatoda bekleyen Cléopâtre'ya kavuşunca, Ardavast'ı oraya getirmeğe çalıştı. Davete sebep olarak Marc Antoine'in Cléopatradan olan oğlu Alexander'in, Ardavast'ın kızı ile evlenmesi işi ortaya sürüldü.

Ardavast gelince yakalandı, oğulları ile beraber zincire vuruldu. Antoine Cléopâtrea ile birlikte İskenderiye'ye girdikleri sırada Ardavast ile karısı ve çocukları zincirlerle zafer arabasının arkasına bağlandılar. Actium savaşından sonra Antoine, esirinin kafasını kestirdi ve kayınbiraderi olan Medya kıralı Artabaz'a gönderdi.

Ardavastin tutukluluğu sırasında Antoine, oğlu Alexandre'ı Aras ile Mezopotamya arasındaki ermeni ülkeleri üzerine kıral yapmış, Aras'ın ötesindeki Ermenistan bölgesini ve küçük Ermenistanı Media kıralına vermişti.

Bundan sonra Ermenistan, bir taraftan Antoine, takiben Auguste ve sonrakiler, diğer taraftan Part'lar, İberyalılar'dan işgallere, yağmalara, ermeni reislerinin derebeylerinin rekabet ve ihtirasları sebebile uzun zamanlar çarpışmalara sahne oldu.

Ermeniler Antoine'nin oğlu Alexandre'ı kabul etmediler. Bu sırada Ermenistandaki Roma ordusu da geri çekildi. Ermeniler, İran hükümdarı Ardaşın emrile toplanarak kendilerine kıral olmak üzere Ardaş'ın oğlu ve Dikran'ın kardeşi, Apkar'ın babası olan Arşam'ı kıral seçtiler.

Arşam (M. E. 33 - M. S. 3) :

Bu adam ilk defa Romalılar tarafından kovuldu, fakat sonra dördüncü Fraat'ın desteğiyle aşağı Ermenistan'ı elde etti ve Partlar'a bağlı bir hükümdarlık kurdu. Hükûmet merkezini Mezbin (Nusaybin)e nakletti. Yukarı Ermenistan Partlar'da kaldı. Biraz sonra

Arşam, Kayser Auguste ile bir anlaşma yaptı ve kendisine vergi vermeğe söz verdi. Bu suretle de Ermenistan, Romalılara vergi verir bir memleket durumunu aldı. Bu durum sonucu olarak Dikran'ın krallığı üç krallığa ayrılmış oluyordu.

Arşam 20 sene hükümdarlıktan sonra öldü. Yerine oğlu Apkar geçti. Partlar'a geçen yukarı Ermenistana, dördüncü Fraat, kıral vekili olarak ikinci Artaxes'i tayin etmişti. Ermeniler Romalıların yardımiyle bu adamı kovarak yerine kardeşi üçüncü Dikran'ı geçirdiler. Bunun ölümü üzerine Romalılar, yerine kardeşlerinden Eruaz'i tâyin ettiler. Ermeniler bu adamı da reddederek yerine Dikran'ın oğullarından genç Dikran'ı getirmek istediler. Romalılar buna karşı çıktılar ve kıral olarak ikinci Artaxes'in oğlu olan ikinci Ardavast'ı (M. S. 2 - 5) getirdiler.

Bu küçük kırallar Roma generalleri ve Consul'leri yanında pek sönük kalıyorlardı. Ermenilerin Romalılara, Partlara bağlı kaldıkları veyahut bağımsızlık hevesine düştükleri sürece başlarına geçirdikleri kırallar da bu şartlara göre değişiyordu. İkinci Ardavasttan sonra Romalıların desteğini almadan kıral olmak isteyen dördüncü Dikran, İmparator Auguste namına torunu Gaius Cesar tarafından düşürülmüştü (M. S. 2). Yerine geçen Medya kıralı Ariobarzan, ermenileri memnun edemedi, oğlu üçüncü Ardavast yahut Artabaz biraz sonra tahttan indirildi. Yerine dördüncü Dikran'ın karısı Erato (M. S. 12 - 14) geçirildi. Bir kadın'ın idaresine dayanamayan derebeyleri tarafından bu da kovuldu. Erato'nun az bir zaman devam eden hükümdarlığından sonra bir saltanat arası daha doğrusu gerçek bir anarşi başladı.

Ermeniler, kral olarak Venones'i istediler. Bu adam, dördüncü Fraat'ın dört oğlundan rehine olarak gönderdiği en büyük oğlu idi.

Auguste, kendi istekleri üzerine bunu Partlar'a kıral yapmıştı. Fakat Romalı zevkine göre bir terbiye almış olması halka uygun gelmedi. Eşkâniyandan Artaban isminde birisi tarafından Part tahtından indirildi. Vonones Ermenistan'a sığındı ve oradan da kıral olmak için Romalılara başvurdu. Artaban, Romalıları savaşla tehdit ettiği için Venones, Ermenistan'a kıral yapılmadı. Kilikya'ya kaçtı. ve orada öldürüldü. Üçüncü Artaban'ın (19 uncu Arsas) isteği üzerine doğuda kumandan olan Germanicus, Vonones'i Ermenistan'dan uzaklaştırmıştı. Germanicus, ermeni reislerinin fikirlerini yokladıktan sonra bunlara uyarak Pontos kıralı Polemon'un oğlu Zenon'u

kıral yaptı. Kendisine Artaxata'da taç giydirildi. (M. S. 18-34). Bunun zamanı barış ve sessizlikle geçti. Kendisinden sonra, kırallığı pek az süren beşinci Dikran hükümdar oldu.

Artaban, uzun senelerdenberi ermeni kırallığını kendi ailesi hesabına elde etmek istiyordu. M. S. 35. senesinde, büyük oğlunu kıral ilân etti. Bu hal Roma siyasetinin düşüşü demekti. Bunun üzerine Tibere, İberia kıralı Farasaman'ın kardeşi Mithridate'in karşısına çıkardı. Mithridate, ermeni kıralının yakınlarından bazılarını elde etti ve kıralı bunlar vasıtasile öldürttü. Bunu takiben bir İber ordusu Ermenistana girdi ve Artaxatayı zaptetti. Artaban, Hazer tarafından ilerleyen Sarmat'lar ile Mithridat'a yardım eden Romalılar karşısından ve aynı zamanda zulmü yüzünden isyan eden kendi tebaası önünden kaçmaya mecbur kaldı. Mithridate'la kardeşinin oğlu ve kendi yeğeni olan Radamiste tarafından haince bir tuzağa düşürülerek boğduruldu.

Bu sıralarda Vologese yahut yirmi ikinci Arsas, Part tahtına geçmişti. Bu zatın ilk işi evvelce ataları tarafından idare edilirken şimdi yabancılar eline geçmiş olan Ermenistan'ı zaptederek, kardeşi Tridat'ı oraya kıral tayin etmek için çalışmak oldu. Ermenistan'a girerek Artaxata ve Dikranakert şehirlerini işgal etti. Radamiste, kaçtı, Kışın şiddetinden Vologes ordusunun çekilmesi üzerine yine yerine döndü. Fakat halka karşı yaptığı muameleler o kadar zalimce idi ki, nihayet ermenilerin isyanı karşısında tekrar kaçmağa mecbur oldu. İkisene sonra İberia kıralı kendisinin yerine geçmeye kalkışması ihtimaline karşı Radamiste'i ailesi ile beraber öldürttü.

Ermenistan, Partlarla İberia arasında daimî bir savaş sahnesi olmuştu. Ermenistandan ermeniler Roma imparatoruna başvurarak himayesini dilediler. İmparator, Partları kovmak için Corbulon kumandasında bir ordu gönderdi. Bu ordu Artaxata'yı yıktı Vologes'in isyanlarla meşgul olmasından istifade ederek Ermenistan'da Roma hakimiyetini kurdu. İmparator buraya altıncı Dikran'ı kıral seçti. (M. S. 60).

Roma kumandanının dönüşünden sonra Vologese, tekrar ermenistan'ı işgal eyledi, sonra da Part kırallarının seçecekleri kırala imparatorun taç giydirmesi, Partlar ve Romalılar arasında kararlaştırıldı.

Bu suretle Tridat tekrar hükümdar oldu. Kendisinden sonra kıral olan Erovant, yukarı ve aşağı Ermenistanı birleştirdi ve daha sonra aşağı Ermenistanı Romalılara bıraktı.

Özetlenirse, milattan yaklaşık 189 sene evvel Artaxias, büyük Ermenistan denilen bölgede kendisini kıral ilân etmişti. Zadriades'den sonra gelen Artan, büyük Dikran tarafından öldürüldü. Küçük Ermenistan, Büyüğe katıldı. Bundan sonra Pompée, burayı Dikran'dan alarak Galatie kıralı Déjotarus'e verdi. Déjotarus sülâlesi çökünce küçük Ermenistan, Medya kıralı Artabaz'a geçti. Sonra Marc Antoine da Pontos kıralı Polemon'a verdi. Küçük Ermenistan sonradan Kapadokya kırallarına ve diğer kırallıklara geçti. Son kıralı olan Dikran öldükten sonra Vespasilen zamanında Romalılar'ın bir vilâyeti oldu. Yarım yüzyıl sonra Trajan zamanında Mezepotamya ve aşağı Ermenistan'ın bir kısmı da aynı sonuca uğradı.

Küçük Ermenistan kıralları gibi güney Ermenistan kıralları da kolayca Roma hakimiyetine girdiler. Aşağı Ermenistan kıralı Arşam, bir taraftan Auguste'e vergi veriyor. diğer taraftan kırallığı almak için kendisine yardım etmiş olan Part kıralı Orodes'le anlaşmış bulunuyordu.

Arşam'dan sonra aşağı Ermenistan tahtına oğlu Apkar geçti (M. E. 3 - M. S. 35) : Ermeni tarihçileri, Apkar'ın asıl ismi «Avakayr» (büyük adam, âlim insan) olduğu halde Romalılar ve süryaniler bu ismi söyleyemedikleri için kendisine Abgar, Apgar denildiğini söylerler. Süryaniler de Apgar'a Ûşama (kara) unvanını vermişlerdir.

Arşam ile Kudüste Romalılar namına saltanat süren Herod arasında çarpışmalar olmuş ve neticede Arşam Herod'a bağlanmak zorunda kalmıştı. Apkar da hükümdarlığının ikinci senesinden itibaren Romalılara bütün Ermenistan namına vergi vermeğe mecbur oldu. Ermenistana Roma'dan Procurateur'ler gönderildi. Bunlar imparator Auguste'ün resmini mâbedlere koydular. Herod da Auguste'ün resmi yanına kendisinin resminin de asılmasını istedi. Anlaşmadılar. Herod, ordularına, Ermenistanı çiğniyerek İran'a geçmek için emir verdi, Harpte Apkar yendi. Hükûmet merkezini Fırat kenarında yaptırdığı Edesse (1) (Urfa) şehrine nakletti ve kendisi İran işlerile meşgul oldu. Apkar'ın zamanında İsa Peygamber Beytüllahim'de doğmuştu.

Bu sıralarda Part kıralı dördüncü Fraat, ölmüş ve Ardaşes,

(1) Edses, Süryanice ve Arapça Urha yahut Ruha'dır. Mr. Buckingham'a göre Ur harabeleri üzerine inşa edilmiştir. İbrahim Peygamber buradan çıkarak Harran'a gitmiştir.

Garen, Sûren isimlerinde üç oğlu ile Goşen isminde bir kızı kalmıştı. Tarihçi Ohannes Katogikos'a göre Sûren ailesinden Kirkor Lusavoriç, Garen'den, Gamaragan ailesi çıktı. Bunlardan Ardaşes, babasının tahtını zorla alarak yerine geçti ve kardeşlerini ölümle tehdit etti. Ötekiler de bu harekete karşılık, kendisine isyan etmiş bulunuyorlardı. Aralarında hakem olmak ve anlaşmazlıklarını hallet-mek için Apkar'ı İran'a çağırdılar. Apkar gitti ve evvelâ Ardaşes'in hükümdar olması, kardeşlerinin kızkardeşinin Pahlav ismini taşımaları, bütün İran büyükleri arasında ilk sırayı tutmaları, hükümdar soyu son bulunca tahta önce Garen Pahlav soyunun ve bundan sonra Sûren Pahlav ailesinin geçmesi kararlaştırıldı ve bu suretle anlaşmazlık çözüldü. Bu İran seferini, Romalılar kendilerine karşı bir saldırı hazırlığı olarak kabul ettiler. Bu esnada Finike, Filistin, Suriye, Mezopotamya kumandanlığına imparatorun emrile, Marius atanmıştı. Apak, Marius'e bağlılığını doğrulamak ve vergilerini vermek üzere yakınlarından Anan ile birlikte Mar-İhap, Şampsiceramus isminde iki subayını gönderdi. Marius bunlara iyi bir kabul gösterdi. Apkara da «vergilerini düzenli verdikçe İmparator tarafından hiç bir şeyden korkma» diye haber gönderdi. Bu heyet dönüşünde Apkar'a, Peygamber İsa'nın mucizelerinden bahsettiler. Apkar, İran seyyahati esnasında hastalanmış bir söylentiye göre miskin illetine tutulmuştu ve yedi senedenberi de bundan ızdırap çekiyordu. Bir memur göndererek İsa'dan şifa duası diledi ve resmini istedi. Mektubunu götüren memurunu İsa kabul ederek bir bez parçasına yüzünü sürdü, o bezin üstüne resmi çıktı. Bu resmi Apkar'a gönderdi. İsa'nın çıkışından sonra havvariyundan Tomas, havvarilerden birisi olan Tatyos'u, (Thaddee), Apkar'a yolladı. Tatyos Apkar'ı iyi etti. Şehirdeki bütün hastalara, sakatlara, İsa namına şifa verdi. Apkar'ı vaftiz ettikten sonra Atte isminde birisini ruhani lider seçti (1).

Apkar'ın ölümünden sonra hükûmeti oğlu Ananun (34-35) ile yeğeni Snadrûg arasında bölündü. Apkar'ın oğlu ruhanî reisi Atte'nin ayaklarını kestirdi, kendisi de sarayını tamir ettirirken bir sütun altında kalarak öldü. Bunun üzerine Sanadrug, Apkar'ın hükümet merkezi olan Edesse (Urfa)ya giderek orayı yağma ve Apkar'ın ailesini yok etti.

---

(1) Din kısmında izah edilecektir. Ermenistan'a gelen Tatyos (Thaddee) ve Partogomyos (Barthelemy) ismindeki iki havariden Tatyosun Ardaz (Makù) da Partogomyos'un Albac (Başkale) da öldürüldüklerini ermeni tarihçileri yazıyorlarsa da bu söylentinin hiçbir tarihî kıymeti yoktur.

Sanatrug (35 - 65) bu suretle bağımsız kıral oldu. Bu adam ilk zamanlarda hristiyanlığı inkâr etti. Bir çok işkencelerden sonra havvari Tatyos'u ve ona tâbi olanları, hattâ kendi kızı Santuht'u da idam etirdi. İsa'nın Ermenistan'da dini yaymak ve kurmak için Tatyos'la beraber tâyin ettiği havvarilerden Partogomyos'u da (Barthelemy) Ariev panos şehrinde öldürttü. Kendisi de 30 sene hükümdarlıktan sonra avda yanlışlıkla atılan bir ok ile öldü.

İkinci Yervant (M. S. 65 - 85) yahut (58 - 78) :

Sanadrug'dan sonra anarşi başladı ve nihayet ermeni reisleri ana tarafından Partlara mensup olan Erovant'ı kıral seçtiler. Bu adam Ermenistan'ın bir kısmında hüküm sürdü. Yervant kıral olunca, bütün Sanadrug ailesini öldürttü. Yalnız bunlardan Ardaşes isminde bir çocuk sütninesi tarafından İran'da Her şehrine kaçırılarak Pakradunilerden Sempad'a verildi. O da bu çocuğu Part kıralı birinci Vologes'in sarayına koydu.

Bu çocuktan korkan Yervant, kırala müracaat ederek kendisini almak için ısrar etti, fakat arzusuna muvaffak olamadı. Yervant, Titus ve Vespasien zamanlarında Mezopotamya'yı terketmek mukabilinde Romalı'ların himayesine girdi. Bu zamandan itibaren ermenilerin o havalideki hakimiyetleri kalktı. Romalı'lar Urfa şehrini yeniden tamir ederek orada Ermenistan, Suriye, Mezopotamya vergilerini toplamak için kurumlar meydana getirdiler. Memleket dili ve Yunanca için iki mektep açtılar.

Yervant, hükûmet merkezini Armavir'den Aras ve Arpaçayı (Ahuran) civarında bir yere nakletti. Yervantakert'i ve Pakavan ismindeki mâbedler şehrini yaptı. Armavir'deki bütün mâbud heykellerini oraya nakletti. Kardeşi Eruaz'ı da mâbedlere baş rahip atadı. Genç Ardaşes, korucusu ve bakıcısı Sempad'ın gözetimi altında büyüdü. Müttefiki ve ırkdaşı olan bu gencin, Ermenistan tahtına geçirilmesi Part kıralından rica olundu. Kıral Asuristan ve Azerbaycan askerlerinin bir kısmını Sempad'ın yanına vererek Ardaşes'in tahta dönüşünü sağlamaya çalıştı. Yervant bu sırada Udi bölgesinde bulunuyordu. Ermenistandaki valilerin bir kısmı Ardaşes'e katıldılar. Yervant'la Ardaşes, Kegam gölü kenarında Arakaz dağı civarında karşılaştılar. Yervant'ın kumandanlarından bir kısmı da Ardaşes'e katıldılar. Yervant bozuldu. Ardeşes'in askerleri tarafından sığındığı şehirde öldürüldü.

İkinci Ardaşes (M. S. 85 - 126) :

Ardaşes kıral ilân edildi. Yervant'ın kardeşi Eruaz da öldürülerek hazineleri zaptolundu. Ardaşes tarafından bu hazinelere bir çok hediyeler daha ilâve edilerek bir minnettarlık işareti olmak üzere Part kıralına gönderildi. Bu esnada Romalı'arın vergi almak üzere gönderdikleri reisleri Ermenistan'a geldiler. Ardaşes, kendinden önceki Yervant'ın verdiği verginin iki mislini ödeyeceğini vadederek Romalıları yatıştırdı. Ardaşes, Aras civarında ismine benzeyen Ardaşad şehrini yaptırdı. Buradaki mâbede, Pakaran'daki Artemis'i ve babasının bütün mâbudlarını nakletti.

Armavir'den Yervantakerd'e getirilmiş olan yahudi esirlerini Ardaşad'a yerleştirdi. Burayı hükûmet merkezi yaptı.

Bu sıralarda Alain'ler, bütün dağlılar, İberyanın bir kısmına yerleşerek Ermenistan'a sarktılar. Alainler, Kur nehrinin sahilinde durdular. Ardaşes güney kısmında kaldı. Alain'lerin kıraliarının oğlu ermeniler tarafından esir edilerek Ardaşes'in yanına götürüldü. Alain'lerin kıralı kendilerinin, ermenilerin arazisine taarruz etmiyeceklerine yeminle söz vererek sulh istedi. Ardaşes genç prensi iade etmeğe razı olmadı. Bunun üzerine esirin kız kardeşi Satenik, nehir kenarında yüksek bir yere geldi. Çeviriciler aracılığı ile Ardaşes ordusuna doğru şöyle hitap etti : (1)

«Cesur Ardaşes, değerli Alain milletine galip gelen kahraman, bu genci bana, Alain'ler bakiresine vermeye razı ol. Kahramanlara intikam için diğer bir kahraman oğlunun hayatını alması, onları esir tutması, köleler sırasına sokması, iki kahraman millet arasında sonsuz bir düşmanlık süre gelmesi yakışmaz.» dedi. Ardaşes bu sözleri işitince nehir kenarına gitti, güzel kızı gördü, kendisine âşık oldu. Sempad'ı göndererek evlenme teklif etti. Alain'ler kıralı, iki hükûmet arasında bir anlaşma yapılmasını ve genç prensin serbest bırakılmasını teklif etti. Sembad da, kıralları Ardaşes için kızı Satenik'i istedi. Kıral «Kahraman Ardaşes, asîl prenses veAlainlerin bakiresine karşılık bin defa bin ve on bin defa onbin deri verebilir mi?» dedi. Değerli kıral Ardaşes siyah bir ata binmiş, altın halkalarla süslü kırmızı deriden kemendini çekerek havayı yaran bir kartal gibi hızla dereyi geçti. Altın halkalarla müzeyyen bu kemendi Alain'ler bakiresinin beline sardı. Bu hareket prensesin canını acıttı. Onu alarak kendi ordusuna getirdi.

(1) Horenli Movses (Kitap 2. Fasıl : 50).

Hakikatte ise Alainler'ce kırmızı deri (1) çok değerli olduğu için Ardaşes bu renkte birçok deriler, verdi ve bu suretle genç prenses Satenik'i aldı. Altın halkalarla süslü kemedden maksat da budur.

Ardaşes'in karılarının ilki olan Satenik'ten Ardavast doğdu ve başka çocukları da oldu.

Ardaşes'in Alain'lere karşı kazandığı başarıya rağmen İran kıralı Arşak'ın ölümünden sonra, Hazerli'ler isyan ettiler ve Sempad Pakraduni'nin yardımı ile dağıtıldılar.

Ardaşes, bu başarısından cesaret alarak doğuda vaziyet ve durumlarının zayıflamakta olduğunu hissettiği Romalılara karşı isyan etti ve vergi vermek istemedi. İmparator Domitien buna gücenerek Ardaşes üzerine bir ordu gönderdi. Romalılar bu savaşta başarılı olamadılar. Bu sıralarda Trajan Roma imparatoru oldu. Kendisi bizzat Mısır ve Filistine hareket etti. Buraları buyruğu altına aldıktan sonra doğuya, İran üzerine yürüdü. Bunu haber alan Ardaşes, eski senelerin birikmiş vergilerini ve bir çok hediyeleri alarak kendisine karşı çıktı. İmparator tarafından af olundu. Ardaşes de Ermenistan'a döndü ve ölümüne kadar Trajan'a, Adrien'e vergilerini verdi, kendilerinin dostu oldu. Partlar üzerine hareketan yrzırlanırlarken hastalanarak öldü.

İkinci Ardavast (126 - 130) :

Ardaşes'in ölümüne yol açan hastalığı ve ölümü esnasında Putperestliğin gereği olarak bir çok insanlar kurban ediliyorlardı. Ölünün gömülmesi sırasında mezarı üzerinde de karılarından, akrabasından, dostlarından asilzâdelerden birçokları da kendilerini kurban ediyorlardı. Koghten destancılarına göre Ardavast bu halden babasının ruhuna acı acı şikâyet ederek :

«Bütün memleketi arkandan sürükleyerek götürdükten sonra artık ben bu harabeler üzerinde nasıl saltanat süreceğim dedi. Babası da kendisine lânet ederek :

«Atla Masis'e avlanmağa gittiğin zaman Kaçlar (2) seni yaka-

(1) Horenli Movses kitabında Layha, Lakha kelimesini kullanıyor. Türkçede Lök işlenmiş, müzeyyen deri, Layka da işlenmiş, kırmızı köpek derisi, kedi derisidir. (Horenli Movses ikinci kitap : 50. No. 2. Tomaseo) İtalyanca tercümesinden.

(2) Ermenice «cesur aynı zamanda arvahı âliye» manâlarını ifade eder.

hyacaklar, Masis'e götüreceksiler ve bir daha aydınlık yüzü görmiyeceksin.» demiş.

Ardavast hükümdar olunca bütün kardeşlerini Ararat'tan çıkarttı ve başka vilâyetlerde yerleştirdi. Yalnız oğlu olmadığı için veliaht olacak kardeşi Diran'ı bıraktı. Babası tarafından lânetlenmiş olan hükümdar, Ararat civarında yaban eşeği ve yaban domuzu avlamak üzere Ardaşat köprüsünden geçerken anî bir krize tutuldu ve atla oraya buraya saldırdıktan sonra büyük bir uçuruma yuvarlanarak kayboldu.

İhtiyar kadınlar, Ardavast'ın bir mağaraya zincirlerle bağlı olarak hapsedildiğini ve iki köpeğin bu zincirleri koparmak için yaladıklarını, Ardavast'ın dünyaya felâket getirmek için oradan kaçmağa çalıştığını, ancak demircilerin örslerine vurdukları çekiç darbeleri üzerine bu zincirlerin tekrar kuvvetlendiğini söylerler. Bu sebeple zamanımızda bir çok demirciler efsaneye inanarak haftanın ilk günü olan Pazar günü örs üzerine üç dört defa vururlar ve bunu Ardavast'ın zincirlerini kuvvetlendirmek için yaptıklarını söylerler (1). Ardavast'ın doğduğu zaman Astiag soyundan bazı kadınların, kendisine büyü yaptıkları, genç Ardavast'ı kaçırarak yerine bir dev koymuş oldukları (2) da rivayet edilmektedir. (3).

---

(1) Horenli Movses : (Kitap : 2. fasıl 61).

(2) Horenli Movses : (Kitap : 2. fasıl 60).

(3) Ardavast efsanesi Gürcüler'de başka şekilde vardır. Delaurier, bunu şöyle gösteriyor: «Son zaman Ermeni muharrirlerinden M. Emin Ardavast efsanesinin Gürcüler'e geçmiş ve buna bir hıristiyanlık rengi verilmiş olduğunu söylüyor. Bu efsaneye göre bir kadın yolda doğum sancılarına tutularak bir oğlan doğurmuş ve adını Amiran koymuş. Yalnız vaftizi için çok müteessir imiş, bir adam bulamamış. Karşısına bir ihtiyar çıkmış; çocuğa hıristiyanlık damgasını basmış. Anasının istirhamı üzerine çocuk için Allahtan büyük cismanî bir kuvvet ihsan etmesini istemiş. Sonra Amiran genç yaşında harikulâde bir kuvvete sahip olmuş ve buna mağrur olarak Allah'a karşı koymak istemiş. Allah'ın gazabına uğramış, onu zincirlerle Kafkas dağlarının birine bağlamış. Amiran, kılıcı yanında orada yatıyormuş. Kendisile beraber sadık köpeği kalmış. Bu köpek zincirlerini inceltmek ve kurtarmak için mütemadiyen bağlı olduğu zincirleri yalarmış. Fakat her yılın mukaddes Pazartesi günü, yerden bir demirci çıkar, zincirlerini kayaya daha kuvvetli olarak bağlarmış. (Etudes sur les chants historiques et les traditions populaires de l'ancienne Armenie, Paris, 1852).

Birinci Diran (130 - 131) :

Ardeşes'in oğlu Diran, İran hükümdarı birinci Beruz (Firuz)un on üçüncü senesinde babasının yerine geçti. Kendisi ehemmiyetli bir iş görmedi. Romalılara sadakatle hizmet etti, zevk ve sefa ile av ile sulh içinde yaşadı. 21 sene hükümdarlık etti. Bir çığ altında kalarak öldü.

Üçüncü Dikran (151 - 193) :

Beroz (Firuz) un saltanatının 24 üncü senesinde hükümdar oldu. 42 sene saltanat sürdü. Önemli bir iş görmedi. Beroz'un Filistin seferinde Dikran, hükümdarın emrile Akdeniz memleketlerini işgal etti. Orada esir oldu. Romalılar, Akdeniz vilâyetlerine büyük bir ordu gönderdiler ve Beroz'un ölümünden sonra Ermenistan'ı hükümleri altına aldılar. Dikran'ı kurtardılar, Partlarla anlaştılar. Ölümünde yerine bir eşkâni kadınından olan oğlu Vagarş geçti.

Vagarş (193 - 213) :

Doğduğu Pasin bölgesinde bir şehir yaptı. Buraya ismini vererek «Vagarşavan» dedi. Burası bir ticaret şehri oldu. Bunun zamanında kuzeyden Hazerler ve bazı diğer kabileler Kur nehrini geçtiler ve oralarda toplandılar. Vagarş bir ordu ile bunların üzerine hareket etti. Kendilerini bozdu. Diğer bir muharebede de bunların mahir okçuları Vagarş'ı vurarak öldürdüler. Vagarş 20 sene hükümdarlık etmiştir.

Birinci büyük Hosrov (213 - 261) :

Babasının intikamını almak için Kafkas üzerine hareket etti ve hakimiyetini, memleketin Roma idaresinde olduğunu, bildirmek için yollarda Yunanca yazılı taşlar dikti (1). Part kıralı Ardavan yahut Artaban, millî ve dinî bir ihtilâl neticesinde öldürüldü. Bu ihtilâl, eski İran hükümdarı soyundan olduğunu iddia eden Sasanın oğlu Istahar - Persepolis valisi Ardaşes (Ardaşir) tarafından yapıldı.

Ardaşir, Mezopotamya, Medya ve İran'ı ayaklandırdı. Üçüncü muharabede Part kıralı Artaban'ı öldürerek tahta geçti. Partlar yerine Sasaniler sülâlesini koydu. Artaban'ın ölümünü ve Part soyunun yok oluşunu haber alan ermeni kıralı Hosrov da asıl memleketi

(1) Horenli Movses (Kitap: 2, fasıl 67).

olan Kuşanlara haber göndererek yardımlarını istedi. Bunlar kendisine Ardaşir idaresinde yaşamayı seçtiklerini bildirerek yardımı reddettiler. Pahlav'ların, Suren ve Asbahabed kolları, Ardaşir'e katıldılar. Garen kolu kardeşi Hosrov'la birleşmek üzere Ermenistan'a hareket etti. Fakat Ardaşir bunları yakalayarak hepsini imha etti. Yalnız bir çocuk kurtuldu ve Kuşanlar memleketine kaçırıldı. Bu çocuk, sonra Gamaragan ailesinin atası olmuştur.

Hosrov bu vak'adan Roma imparatoru Philipe'i haberdar etti ve yardımını istedi. İmparator, idaresinde bulunan Ermenistan'a civar memleketlerden Pontos ve Mısır'dan Hosrov'a arkersle yardım edilmesini emretti. Hosrov bu kuvvetle Ardaşir'i yendi. Hosrov'la başa çıkamıyacağını anlayan Ardaşir, Hosrovu gerek zehir, gerek hançerle öldürecek olana çok büyük mükâfatlar vereceğini vadetti. «İntikamımı alâcak, hiddetimi teskin edecek birisi çıkarsa, kendisine hükûmette ikinci yeri vereceğim, onun üstünde yalnız hükümdar bulunacaktır.» dedi. Bilhassa Parthlara hitap ederek «Siz, dostluk ve akrabalık itibarile buna daha kolay muvaffak olabilirsiniz.» dedi, ve bunu yapacak Partlar'a Pahlav şehrini, Kuşan memleketlerini vadetti.

Suren Pahlav ailesinden Anag isminde bir adam, onun intikamını kendi intikamı gibi alacağını vaidle Hosrovu öldürmeğe söz verdi. Ardaşir'e, «Bana mensup olanları gözet. Bugünden itibaren kardeşimle size veda ediyorum.» dedi. Ardaşir de Anag'a «Eğer intikamımı almayı bütün kuvvetinle üzerine alırsan sana yeniden Pahlav memleketini veririm, mükâfatlandırırım, bütün hayatın boyunca seni şan ve şerefe boğarım, benden sonra ikinci olursun.» dedi. Anag, kırala isyan ve Hosrov'a sığınmış gibi görünerek Hovros'un yanına kaçtı, ve Hosrov'a da «Seninle birleşerek müşterek düşmanımızdan intikam almak için geldim.» dedi. Bu ilticadan memnun olan Hosrov, Anag'a güzel kabul gösterdi. Bütün ailesile beraber gelmiş olması dolayısile, kendisine itimad etti, Ardaz mıntıkasına gönderdi. Anag, Ardaz ovasında tesadüfen Havariyundan Tatyos'un öldürüldüğü yer üzerine çadır kurmuştu. Orada, Anagın karısı, sonra Kirkor Lusaroviç olan zatı doğurdu. Bu suretle orada dünyaya gelen aziz, kutsal havarinin işlerini tamam etti (1).

Anag, Hosrov'un yanında iki sene kaldı. Bir gün avda bulundukları sırada, Anag ile arkadaşları Hosrov'u öldürdüler. Cinayet

(1) Horenli Movses (Kitap: 2, fasıl 74).

derhal duyuldu. Katiller Aras'a doğru kaçtılar, fakat, Aras nehri çok kabarmış olduğu için kendilerini takip edenler arkalarından yetişerek hepsini yakaladılar Daper köprüsünden aşağı, nehre atarak hepsini boğdular. Hosrov, ölmeden evvel Anagın bütün ailesinin öldürülmesini emretti. Yalnız Kirkor kurtuldu. Bu çocuk hristiyan olan sütninesi tarafından Kayseriye götürüldü ve orada hıristiyan terbiyesile büyütüldü.

Hosrov'un ölümünü haber alan Ardaşir Ermenistan üzerine yürüdü, Hosrov'un bütün ailesini yok etti. Yalnız Tridat ismindeki oğlu Roma'ya kaçırıldı. Bu çocuk sonra Ermenistan'a gelerek kıral olmuştur. Hosrov'un ölümünden sonra ermeni reisleri Frikyadaki ordularını davet ve aynı zamanda durumdan imparator Valerien'i haberdar ettiler. Ardaşir'e mukavemet edemediler. Nihayet Romalılar, Ardaşir'le yaptıkları bir anlaşma neticesinde Ermenistan'ı İranlılarla aralarında taksim ettiler. Ardaşir, Ermenistanı kendi memleketlerine kattı ve buraya, ateşe taparlığı da soktu. Bütün mâbedleri, Armavir'deki ay ve güneş mâbedini yıktırdı, her tarafa vergiler koydu.

Ermenistan 26 sene İran valileri tarafından idare edildi. Kendisinden sonra oğlu Şabuh (Şapur) Tridat zamanına kadar hükümdar oldu. Ardaşir'in oğlu Şapur zamanında İran'a Çin'den (Mamkun) ismindeki prens geldi. Ermenistan'da yerleşti ve artık İran'a dönmiyerek Ermenistan'da kaldı. Bu aileden Mamikonyan'lar çıktı. İmparator Diocletin zamanında Dertad, büyük bir ordu ile Ermenistan üzerine yürüdü. Kayseriye geldi. Bir çok reisler kendisine karşı gittiler. Ardaşir'in oğlu dayanamadı. Bu suretle Ermenistan tahtına geçti.

Dertad (286 - 342) :

Dertad'ın Roma'dan dönüşünden evvel babasının hiyanet ve cinayetini anlamış olan Kirkor, Dertadın yanına giderek hizmet arz etmiş, yanına girmiş ve Dertad, babasının hükûmetini ele geçirmek üzere Ermenistan üzerine yürüdüğü zaman, Kirkor da beraber gelmiştir.

Dertad, ülkesinde eski dinini kurmak istedi. Tahta geçince bu başarıyı Anahid'in koruma ve iyiliğine bağlanarak mâbude namına kurbanlar kesti. Dertad, subaylarından olan Kirkor'a da bu mâbude'ye diğer subayların yaptıkları gibi çiçeklerden bir çelenk verme-

sini emretti. Kirkor, hıristiyanlığını belirterek, bu teklifi reddetti. Büyük işkencelere uğradı. Dertad'a, Kirkor'un, babasını öldüren adamın oğlu olduğu haber verildi. Dertad, Korkor'u zincire vurarak Ararat'a gönderdi ve Ardaşat kal'esinde «Virap» isminde bir kör kuyuya attırdı. Kirkor bu kuyuda 15 sene kaldı. Dertad, uzun zamanlar İranlılar'la harbetti. Son senelerde öldürttüğü Roma'lı Hristiyan azizelerinden Ripsime (1) ismindeki kız ile arkadaşları sebebile büyük bir hastalığa yakalandı. Kendisini yırtıcı bir hayvan, bir yaban domuzu şeklinde görmeğe başladı. Kirkor'un göstermesiyle sonunda doğru yolu buldu. Ermenistan'da hıristiyanlık yayılmaya başladı. Kıral ve bütün hükûmet büyükleri vaftiz edildi.

Dertad, 56 sene hükümdarlıktan sonra öldü. Ermenistan'da anarşi başladı. Daronlular (Muş havalisi), Dertad'ın ölümünü öğrenince başlarındaki hıristiyan ruhanî reisini öldürmeğe teşebbüs ettiler. Dertad tarafından atanmış olan Faydagaran reisi Sanadrug kendisine gönderilmiş olan ruhanî reisi öldürerek bağımsızlığını ilân ve İranlılarla birleşti.

Bu karışıklıklar üzerine ermeni büyükleri ruhanî reisi Virtanes'in yanında toplanarak imparator Constance'a Dertad'ın oğlu Hosrovu kıtal olarak atanması için müracaat ettiler. Constance büyük bir ordu ile yardımda bulunarak Hosrovu tahta geçirdi ve Sanadrug da Şapur'a sığındı.

İkinci Hosrov (342 - 350) :

Bu adam, tembel, eğlence düşkünü idi. Vaktini zevk ve eğlenceyle geçirdi. Tovin şehrini yaptı ve burayı hükûmet merkezi saydı. İranlılarla, zaptolunan yerleri tamamile iade etmek ve kendilerine vergi vermek şartile barış yaptı. Bunun zamanında kuzey Kafkaslılar ermenistana sarktılar. Hosrov, İran kıralı Şapur'un düşmanlarına yardım ettiğini anlayınca verdiği vergiyi vermekten kaçındı ve Roma ordusunun başına geçerek İran'a karşı harbe girişti. Kendisi, 8 - 9 senelik bir saltanattan sonra ölmüştür.

Ruhanî Reis Virtanes, bütün Ermenistan reislerini ve kumandanlarını topladı. Ermenistanı Arşavir Gamsaraganna verdi. Sonra Hosrov'un oğlu Diranı beraberine alarak babasının tahtına geçirilmesini rica etmek için imparator Consance'a gitti.

(1) Din kısmında gösterilecektir.

İran hükümdarı Şapur, Hosrav'un ölümünü ve oğlunun imparatora gittiğini haber alınca büyük bir kuvveti, Ermenistan'a kıral yapmak istediği kardeşi Nerse kumandasında, Ermenistana gönderdi. Arşavir Gamsaragan, ermeni kuvvetlerile savaşa girişti. Diran'ın dönüşüne kadar ermenistan savunuldu.

İkinci Diran (350 - 361) :

İmparator, Hosrov'un oğlu Diran'ı babasının tahtına geçirdi ve büyük Virtanes ile Ermenistana gönderdi. Diran ermenistana dönüşünde her ne bahasına olursa olsun barış yapmak istedi. Bu maksatla bir taraftan İranlılara, diğer taraftan da Romalılara vergi vermeyi kabul etti. Saltanatının üçüncü senesinde büyük Virtanes ölerek ruhanî reislik makamına oğlu Husig geçti; kıral Şapur ile Diran arasında sıkı bir ilgi ve samimiyet kuruldu.

Constantinin ölümünden sonra İmparator Jülien, İran kıralı Şapur'u takip için Ermenistana geldiği sırada Diran da kendisine yardım ve onunla birlikte İran ordusuna taarruz ederek Romalıların kayıplarını kolaylaştırdı ve büyük yardımlarda bulundu. Jülien'le beraber İran'a gitmekten vazgeçerek bağlılığını göstermek için ikinci oğlundan başka karısını, diğer çocuklarını, kızlarını rehine olarak Jülien'e verdi.

Jülien, bu hizmetine mukabil Diran'a resmini gönderdi ve Roma'ya tâbi olan, vergi veren bütün memleketlerde olduğu gibi bu resmin, mâbedin doğu tarafına asılmasını emretti. Diran imparatorun resmini kırallık kilisesine asmak istedi. Ruhanî Reis Husig, bu teşebbüse şiddetle karşı koydu ve resmi yere atıp çiyniyerek parçaladı. Diran öküz kuyruğundan yapılmış bir kamçı ile Husig'i dövdürerek öldürttü.

Husig'in ölümünden sonra Diran'ı lânetleyen Kirkor'un takipçilerinden ruhanî reis ihtiyar Danieli de boğdurttu.

İran'da bulunan Jülien, aldığı bir yaradan öldü. Yerine geçen Jovien de Byzance'a gitmeden yolda öldü.

Diran, İranlı'ların idaresine girmiş olduğunu anladı. İran hükümdarı Şapur kendisini davet etti. Diran bu davetten son derece korktuğu halde reddedemedi ve İran'a gitti. Orada Şapur, Diran'ın gözlerini çıkarttırdı ve yerine Diran'ın oğlu Arşag'ı kıral tayin etti.

İkinci Arşak (362 - 382) :

Saltanatının üçüncü senesinde Husig'in oğlu büyük Nerses ruhanî reislik makamına geçti. Bu zat, Byzance'ta, Kayseri'de bulunmuş, dinî kuruluşlar ve örgütler meydana getirmişti.

Arşak, sırasına göre bazan İranlıların, bazan Romalıların idare ve tâbiyetine geçiyordu. Valentinien bu sırada imparator olmuştu. Ordularını Akdeniz sahillerine göndererek İranlıları uzaklaştırdı. Roma'ya itaat için de Arşak'a mektup yazdı, anlaşma teklif etti. Arşak buna önem vermedi. İmparator kendisine itaat etmiyenlerden ağır surette intikam alıyordu. Arşak'ın vaziyetinden sıkıldı, yanında rehine olarak bulunan Arşak'ın kardeşi Tridat'ı idam ettirdi ve Arşag'a savaş ilân etti. Théodose büyük bir ordu ile Ermenistan üzerine yürüdü. Bundan fena halde korkan Arşak, büyük Nerses'i karşı gönderdi. Kıymetli hediyeler takdim ve ödemeyi reddettiği vergileri de taahhüt etti. Nerses, İmparatora da giderek barış yaptı, rehinleri kurtardı.

İran kıralı Şapur, Arşag'ın Romalılara boyun eğme ve bağlılığından memnun kalmadı ve Ermenistan'daki reislerin aralarındaki anlaşmazlıklardan, çekişmelerden istifade ederek Ermenistanı işgale karar verdi. Arşak, Kafkasya'ya sığındı. Nerses'in müdahale ve arabuluculuğu ile Théodose da, Arşag'ın oğlu Bab'ı alarak gitti.

Bundan sonra İran orduları tekrar Ermenistan'a girdiler ve Arşag'ı yakalıyarak İran'a götürdüler. Huzistan'da «Unutma» (1) kalesine hapsettiler. Arşak orada intihar ederek hayatına son verdi.

Bab (385 - 392) :

Arşag'ın ölümünden sonra Şapur, Merujan'ın idaresi altına bir kuvvet vererek Ermenistan'a gönderdi. Kız kardeşi Ormiztuhut'u verdi ve Ermenistan hükümdarlığını da vaad etti. Şapur, bütün Ermenistan'ı ateşe tapar yapmak istiyordu. Merujan, ermeni reislerinin ailelerini topladı, din adamlarını ateşe attı. Yunanca kitapları yaktı, Farisi dilini yaymaya çalıştı.

Büyük Nerses, Arşag'ın ölümünü haber alınca, İmparator Théodose'dan yardım ve Bab'ın babasının tahtına geçirilmesini rica etti. İmparator, Bab'ı Arşag'ın yerine geçirdi ve kendisine büyük

(1) Bu kaleye hapsedilen adam, yaşayanlar tarafından unutulmağa ve bir daha oradan çıkmamağa mahkûm olurmuş. Kale, Sulsan, yada Khuzistan'da bulunuyormuş. İsminin söylenmesi bile yasakmış.

bir ordu bıraktı. Bab, dönüşte ülkesini Merujan tarafından işgal edilmiş buldu. Merujan, Horasan'da bulunan Şapur'a vaziyeti bildirdi. Şapur bütün ordusunu Ermenistana sevk etti. Bab, yardım için Théodose'a müracaat etti. İmparator, Addée isminde bir kumandanı yardım için gönderdi. Ararat mıntıkasında (Çirav) ovasında yapılan bir savaşta Merujan öldürüldü. Ülke de Bab'a bağlı kaldı.

Bab fena hareketlerini tenkid eden büyük Nerses'i öldürmek istiyor, bir taraftan da Théodose'dan korkuyordu. Nihayet bir gün gizlice zehirli bir içki ile Nerses'i zehirleterek öldürttü. Halkın heyecanını yatıştırmak için manazgertli Sahak isminde bir zat'ı Kayseri patriğinin aracılığı olmadan ruhanî reis yaptı.

Bu sıralarda imparator Théodose'un Byzance'dan Roma'ya gittiğini ve dönüşünde bazı ihtilâller çıktığını haber alan Bab, Roma boyunduruğundan kurtulmak için Roma'lılara isyan etti. Daha sonra yakalanarak imparatora gönderildi. Hiyaneti yüzünden balta ile kafası kestirildi.

Varaztad (392 - 395) :

İmparator Valens, Şapur'dan kaçan reislerden Partlı Varasdat isminde birisini Ermenistan tahtına geçirdi. Varazdat Ermenistana gelince, Şapur ile ilgi ve dostluk kurdu. Ermenistanı Şapur idaresine vermek karşılığında kızlarından birisini istedi. Bundan haberdar olan imparator, kendisini hapis ve «Thule» adasına sürgün etti. Varazdat üç sene hükümdarlık etti.

Dördüncü Arşak (395 - 401) :

Büyük Théodose, Ermenistan'ı ayırarak kırallık kuvvetini zayıflatmak ve bunları kendisine daha itaatli kılmak, ittifak ve isyan edememelerini temin için İstanbul'da rehine olarak tutulan Bab'ın iki oğlunu dördüncü Arşak ve ikinci Vagarşak olarak ayrı ayrı kıral yaptı. Bunların analarını, yanında alıkoyarak kendilerini, güvenilir adamları ve Roma orduları ile birlikte, Ermenistana gönderdi.

Dördüncü Arşak, Tovin'i merkez yaptı. Vagarşak bir sene sonra öldü.

Arşak bir müddet hükümdarlık etti. Memleketi, Roma İmparatoru ile üçüncü Şapur arasında taksim olundu. Küçük Ermenistan, Mezopotamya, Erzurum ve Muş'a kadar olan kısım Romalılara kal-

dı. Nüfusu daha çok ve daha verimli olan Ararat'tan güney doğuya kadar uzanan kısım da İranlılara geçti.

Tovin, İran'a bırakılan kısımda bulunuyordu. Arşak, putperest İran yerine Byzance himayesinde hüküm sürmeyi seçti. Şapur'a kalan yerlerdeki ermeni reisleri, Arşak'la birlikte, Romalılara tâbi olan araziye geçtiler. Şapur, bundan çok müteessir oldu. Kendi kısmında kalan ermenistan'a, yine bir eşkâni olan üçüncü Hosrovu tayin etti.

Üçüncü Hosrov (398 - 402) :

Şapurun kendi kısmında kalan ermenistan parçasına bir eşkâni kıral atandığını haber alan ermeni ileri gelenleri, Arşak'ı bırakarak yine yerlerine döndüler. Ruhanî reisleri Sahak, Hosrov'a katıldı. İç isyanlar çıktı. Hosrov asî reisleri dağıttı. Sonradan, Arşak ile Hosrov arasında savaş çıktı. Bu savaşa ne Şapur, ne de İmparator Arcadius karışmadılar. Arşak ordusu ile Hosrov üzerine yürüdü. Kegam yahut Sevan gölü kenarında Hosrov'a karşı çıktı. Bu sırada Arşak, Kars bölgesini aldı. Savaş başladı, Arşak yenildi ve memleketine kaçtı. Orada hastalanarak öldü.

Bundan sonra Arşag'ın yerine, Doğu Roma İmparatoru kıral atamıyarak basit bir vali gönderdi. Bundan müteessir olan ermeniler Hosrov'a katıldılar. Hosrov bir müddet sonra, Roma'ya ait kısımda da kendisinin hükümdar yapılmasını Arcadius'ten rica etti ve buna karşılık memleketi iyi idare edeceğine ve sadıkane iş göreceğine vergilerini vereceğine söz verdi. Kendisine ermeni büyüklerinden kurulu bir heyet gönderdi. İmparator bu teklifi kabul etti. Hosrov, ölen ruhanî reis'in yerine Büyük Nerses'in oğlu (Sahak)ı seçti.

Şapur, Hosrov'un Romalılarla anlaşmasından büyük Sahak'ın ruhanî reisliğe getirilmesinden hırslandı kendisini azarları Hosrov buna önem vermedi. Şapur'un gönderdiği heyete hakaret ederek geri gönderdi.

Bunun üzerine Şapur, oğlu Ardaşir'i büyük bir ordu ile Hosrov üzerine sevketti. İmparator, Hosrov'a yardımı reddetti. Başka taraftan da bir yardı mgörmediği için Ardasir'e teslim olmağa mecbur kaldı. Ardaşir, Hosrov'un yerine kardeşi Vramşabuhu geçirdi. Bütün valileri, reisleri azletti. Hosrov'u zincire vurarak baabsına getirdi. (Unutma) kalesine hapsedildi.

Ardaşir İranda, Vramşabuh da Ermenistan'da hükümran oldular.

Vramşabuh (402 - 424) :

Ardaşir'in ölümünden sonra yerine Vram (Behram) geçti. Bununla, imparator Arcadius arasında barış ve sükûn devam etti. Vramşabuh, her iki tarafa da bağlı idi, ve her ikisine de vergi veriyordu. Vram, İran'a ait kısmın, Arcadius de doğu Roma'ya kalan bölgenin vergisini alıyordu. Bunun zamanında Mesrop tarafından ermeni alfabesi bulundu (1). İmparator Arcadius'un ölümünden sonra yerine oğlu genç Theodos geçti. Bu zat, Vramşabuh ile iyi ilişkiler kurdu. Kendi hissesine isabet eden Ermenistan'ı Vramşabuh'a bırakmıyarak procurateur'lerile idare etti. Aynı zamanda İran hükümdarı Yezdecert (2) ile dostluk bağları kurdu.

Vramşabuh, 21 - 22 sene hükümdarlıktan sonra 10 yaşında Ardaşir isminde bir çocuk bırakarak öldü. Büyük Sahak, İran sarayına, Yezdecerd'e gitti. Ardaşir'in ölümünden sonra Vram zamanında zincirleri çözülerek (Unutma) kalesinde yalnız gözlem altında bulundurulmakta olan Hosrov'un tekrar hükümdarlığa getirilmesini diledi ve ricası Yezdecert tarafından kabul edildi.

Tekrar Üçüncü Hosrov (424 - 425) :

Hosrov Ermenistan'a döndü. ve bir sene kırallıkta kaldıktan sonra öldü.

Şabuh (Şapur) (425 - 428) :

Bundan sonra Yezdecerd, ermenilere kendi milliyetlerine mensup bir prens değil, oğlu Şapur'u verdi. Yezdecerd'in maksadı oğlu vasıtasiyle ermenilerin ileri gelenlerini eğlencelerle, ziyafetlerle elde etmek ve aralarına ateşperestliği sokmak, bu suretle kendilerini tamamile Byzance'lılardan ayırmaktı.

Şapur Ermenistan'da dört sene kaldı. Babasının hastalığını haber aldı ve ermeni ordusunu alarak İrana geçti. Oraya ulaştığında babası Yezdecerd öldü ve aynı günde, kendisi de saray adamlarının kurduğu bir pusuya düşürülerek öldürüldü.

Ermenistanda iç mücadeleler başladı ve ayrılıklar çıktı, memleket üç sene felâket içinde kaldı.

İran'da ikinci Vram (Behram) yahut Vrahram tahta geçti. Sahakın yol göstermesiyle Ermenistan için umumî af ilân etti ve Var-

(1) Dil ve edebiyat kısmında gösterilecektir.
(2) Ermenilerce (Hazgert).

şabuh'un oğlu Ardaşes, Ermenistan tahtına geçti. Ermeniler bundan memnun oldular.

Ardaşes (428 - 433) :

Ardaşes'ten ermeni reisleri memnun kalmadılar. Kendisinin yasak zevklere düşkün olduğunu ileri sürdüler ve ruhanî reis Sahak'a, İran hükümdarına müracaat ederek kendisini Ermenistandan kaldırtmasını teklif ettiler. Vram, Sahak'ı azletti. Ardaşir hakkındaki suçlamalardan da hiddetlenerek kendisinden krallık tacını aldı. Ermeni ileri gelenlerinin, reislerinin, başlarında bir İranlı vali görmeği tercih ettikleri hakkındaki müracaatları üzerine Ardaşir'i hapis ve Ermenistan'a da bir İranlı vali tâyin etti.

Ermenistandaki Arşakuni (Eşkâniyan) sülâlesi de M. E. 150 den M. S. 433'e kadar 583 sene devam ettikten sonra bu suretle son bulmuş oldu.

———o———

Arşaguniler'den sonra İranlılar Ermenistanı Marzbanlar (1) aracılığı ile idare ettiler. Bu marzbanlar umumiyetle ermenilere yabancı din ve milliyette olan kimselerden seçiliyor, pek ender olarak da bağlılıkları denenmiş ermenilerden seçiliyordu. Marzbanlar bütün memleket üzerinde geniş yetkiye sahiptiler. Yalnız teşkilâtı bozamazlardı. Seferde ermeni askerleri kullanırlar, önemli zamanlarda İran'dan asker getirtirlerdi.

Byzance imparatorlarının valilerine, Patrice yahut (Curopalate) ismi verilmişti.

Ermenistan'dan krallık kaldırıldıktan sonra İran hükümdarı Vrahram buraya vali olarak Veh - Mihr-Şabuh yahut Mihr Şapur'u tâyin etti.

Veh-Mihr-Şabuh : Vramdan sonra İran tahtına hıristiyanlığın en müthiş düşmanı ikinci Yezdecerd geçti (440-457). Yezdecerd, ermenilerin İrana tamamile bağlanmalarını ve bağımsızlık sevdalarına kapılmamalarını ve Byzance imparatorlarile dostluk kurmamalarını sağlamak için tek çarenin, hıristiyanlığı kaldırmak ve aralarında (Mazdeisme) i sokmak olduğunu düşünüyordu. Bunun için böyle bir harekete kalkıştığı taktirde din birliği dolayısile Doğu Roma imparatorluğunun ermenilere yardım edeceğini tahmin etti-

(1) İranlıların Ermenistana atadıkları vallilere verdikleri ünvan. Hudut ili valisi.

ği için önce bunlarla çarpışarak onları ezmeyi, sonra Ermenistanı kolayca memleketine katmayı uygun buldu. Mezpin'de bulunan Byzance ordusuna taarruz etti ve Azerbaycan'daki İran ordusunun da Ermenistana yürümesini, ermenilerin, gürcülerin kendisine iltihaklarını emretti. Bu suretle Byzance'lılara üstün geldi.

Yezdecerd, kumandan Mihr Nerse aracılığı ile ermenilere bir emirname gönderdi. Bu emirnamede kendilerine Mazdeisme'i kabul etmelerini teklif ediyordu. Bir çok ermeni reisleri, mahirane bir siyaset takip ederek İran hükümdarının emrine uydular. Fakat ruhanî reisleri tarafından cesaret verilen diğer bir kısım da hıristiyan kalmakta ısrar ve hükümdarın emrine karşı isyan ettiler. Ermenilerin imdat talebi hakkında imparator Marcien'e olan müracaatları red ile karşılandı. Ermenilerin Byzance'lılara karşı nefret ve düşmanlıkları bu tarihte başlamaktadır.

Yezdecerd, emirnamesinin hükümlerini zorla tatbik ettirmek için 448 de ermenistana 7-8 yüz ateşperest kâhini ile birlikte büyük bir ordu sevketti. Ruhanî reisler, başları Hovsep'in başkanlığında Ardaşad'da toplanarak (450) Yezdecerd'e itaat ve bağlılıklarını bildirdiler. Ancak dinlerini terketmektense bu uğurda ölmeye karar vermiş olduklarını bildirdiler ve Yezdecerd'e bir heyet gönderdiler. Bu heyet, ateşperestliği kabul etmiş gibi göründü. Fakat Ermenistan'a döndüklerinde Patrik Shak'ın torunu Vartan Mamikonyan'ın etrafında toplanarak memleketlerini, dinlerini savunmaya karar verdiler. Vartan'ın yanında (66.000) ermeni bulunuyordu. Yezdecerd Ermenistan'a Ten Şabuh isminde bir kumandan idaresinde bir ordu sevketti. İlk çarpışmalarda Vartan galip geldi. Fakat sonra bazı ermeni reisleri; ailesi, halkı ve yanındakiler ile beraber İrana geçen ve İran ordusuna katılan Siunik reisi Vazag'ın ihaneti yüzünden bozuldular.

İran'lılarla işbirliği etmiş olan Vasag, Vartan ordusuna ikilik sokmak için çok çalıştı ise de muvaffak olamadı. Nihayet 2 Haziran 451 tarihinde iki ordu Avarayr kasabası yakınında karşılaştılar. Büyük bir muharebe oldu. Ermenilerin başarı kazanacakları tahmin edildiği bir sırada Vartanın 1036 arkadaşile birlikte öldürülmesi üzerine mağlûp oldular. Kumandayı alan Vahan Mamikonyan bir şey yapmaya muvaffak olamadı. Bunu takiben katliamlar başladı. Ermeniler, İranlılar'a karşı savunma ve savaşı devam ettirmek için uğraştılar. Fakat birçok karşılaşmalarda mağlûp oldular. Yezdecerd, Ermenistan Marzbanlığına yakın adamlarından birisini atadı

ve Ermenistanı, tatlılıkla yatıştırmasını kendisine emretti. Bu sıralarda Hunlar da İran hudutlarına sarkmış ve bir çok esir almışlardı. Ermenistan'daki ermeni ordusu getirtilerek bunlara karşı gönderildi. Yezdecerd'in ölümünden sonra küçük oğlu büyüğünü öldürerek hükümdarlığa geçti.

Beroz (Firûz 458 - 484) :

Ermenilere karşı daha az şiddetli hareket etti. Esir olan ermeni büyüklerini bıraktı. Vahan Mamikonyan'ı memleketine yolladı. Vahan, Hunlarla vukubulan muharebede öldü. Bundan sonra Vagarş (Balaş) (484 - 488), Ermenistanı yatıştırmak istedi. Vahan ile : 1 - Hıristiyanlığın evvelce olduğu gibi Ermenistan'da serbest olması, 2 - Ateşgedelerin yıkılması, 3 - İran hükümdarının, ayrı bir İran vali ve memurunun tahkikatile kimseyi mahkûm etmemesi şartile barış yaptı ve kendisini de ermeni orduları kumandanlığına tâyin etti.

Firûz'un oğlu Kubad (488 - 531) : Yine hıristiyanlığı kaldırmak istedi. Ermeniler Vahan idaresinde silâha sarıldılar. Kubad, Erzurum'u, Diyarbakır'ı yıktı. Bir taraftan ermeniler, diğer taraftan Byzance'lılar tarafından sıkıştırıldığı için yedi senelik bir barış anlaşması yaptı. Âyîn serbestliğini kabul etti.

Kubad'ın üçüncü oğlu Hosrov (531 - 579) zamanında Marzban olan Suren ailesine mensup Chir hıristiyanları ateşe tapmağa mecbur etti. Ermenilerin kadınlarına taarruz etti, bazı ermeni büyüklerini öldürttü. Vartan, bunun üzerine Artaksata (Artaxata) askerini toplayarak Tovin'i zaptetti. Marzban'ı öldürdü. İmparator ikinci Justinien'i imdadına çağırdı. Fakat vatandaşları kendisini Katogikos ile beraber İmparatora sığınmaya mecbur bıraktılar. Ermenistan da büyük Hosrov'un eline düştü.

Hosrov, Vartan'a karşı Husag kumandasında bir ordu sevketti. Büyük savaşlar oldu.

Yerine geçen oğlu Hürmüzd yakınları tarafından sarayında öldürüldü.

Hürmüzd'den sonra hükümdar olan ikinci Hosrov'a karşı Vahram (Behram) isminde bir İranlı prens isyan ederek kendisini hükümdar ilân etti. Hosrov Maurice'den imdad istedi ve bunun yardımile Vahram'ı öldürerek yine hükümdarlık makamını elde etti.

İmparator Maurice, İran hükümdarı ikinci Hosrov'dan, Vahramdan tahtı kurtarmak için ettiği yardıma mukabil, Ermenistan'ın Van, Ararat ve Sevan gölüne kadar olan kısmına sahip oldu. Hos-

rov Mauricee'e bu yerlerle beraber Ermenistan'ın iki vilâyetini ve daha bazı şehirlerini de verdi. Hosrov tahta çıktıktan sonra kendisine Sembad Pakraduni isminde bir kişi büyük hizmetler etmiş, savaşlarda yararlıklar göstermiş ve bütün düşmanlarını bozmuştu. Hosrov bundan duygulanarak bu adamı mükâfaatlandırdı. Hyrcanie, Verkan havalisine marzban tâyin etti.

Sempad Pakraduni, oraya gittiği zaman evvelce esir edilerek Türkistan'a gönderilmiş dinlerini, milliyetlerini, ailelerini kaybetmiş bir çok ermeni esirleri buldu. Bunlara lisanlarını öğrettirdi (1).

Sempad, iki defa Hun kıralı Eftal ile savaştı. Bir müddet sonra öldü.

İmparator Mauricein askerleri, isyan ederek kendisini sarayında öldürmüş ve yerine Phocası geçirmişlerdi. Phocas büyük bir ordu ile ermenistan üzerine yürüdü. Hosrov'un emrile Aşod da ermenistan üzerine giderek Phocas'ı mağlûp etti. Garin (Erzurum) civarında bir savaş oldu. İranlılar bu şehri aldılar ve iki sene sonra bu şehrin ahalisini Hemedan'a götürdüler.

Heraclius da Phocas'ı öldürdü. Kendisile oğlunu, hükümdar ilân etti.

Birinci Hosrov'un oğlu Kubad, ikinci Hosrov'u katlederek İran şahı oldu ve Sempad"ın oğlu Varasdirots'u ermenistana vali tâyin etti.

Kubad'ın vefatından sonra oğlu Ardaşir, küçük yaşta İran tahtına geçti. Heraclius, hıristiyanlık dolayısiyle Siroes'i İran tahtına geçirmek istedi. Kendisini İran'a gönderdi. Siroes İran'a gelerek genç Ardeşir'i öldürdü. Kendisi de askerleri tarafından öldürüldü.

Yerine Hosrov'un kızı ve Siroes'in karısı Pepuer geçti. Bunun da ölümünden sonra Sasaniler'den Hosrov, ondan sonra da Hosrov'un oğlu, Azmık geçti. Azmık'den sonra Hosrov'un torunu Hüzmüz hükümdar oldu. Onu da boğdurdular. Bundan sonra Hosrov'un diğer torunu Yezdecerd hükümdar oldu. Heraclius'un emrile generallerden Gnouni ermenistan'a gönderildi.

Bu sırada Sempad'ın oğlu Varasdirots, Azerbaycan prensi Rüstem)in yanına sığınmış bulunuyordu. Rüstem tarafından gizlice öldürüleceğini hissetmesi üzerine yakınları ile birlikte Heraclius'e iltica etti.

Heraclius, David Saharhuni isminde birisini ermenistana prens yaptı. Bu adam üç sene içinde bir çok zaferler kazandı. Daha sonra

---

(1) Tarihçi Katogikos, Altıncı Ohannes'in tarihinden.

ermeni reisleri tarafından aşağılandı ve sürüldü. Bunların yüzünden ermenistan uzun zamanlar anarşi içinde kaldı.

Bu sıralarda Peygamber Muhammed ortaya çıktı. Heraclius ile vukubulan savaş'da Heraclius orduları bozguna uğradı. Kudüs ahalisi İsa'nın üstüne gerildiği çarmıhı, düşman eline geçmemesi için İstanbul'a kaçırdılar (1).

Bu sıralarda Heraclius öldü, yerine oğlu Constantin geçti. Araplar Suriye'ye geldiler. Müthiş bir alev halinde Ermenistan'ı tahrip ve zaptettiler. Az zaman içinde Ararat bölgesine yerleştiler.

İmparator Constantin zamanında Araplar her taraftan ilerliyorlar, orduları kıyılara, doğuya, İran'a Sind ve Hindistan'a doğru sarkıyorlardı.

Araplar bundan sonra Romalılara tâbi bulunan memleketler üzerine yürüdüler.

———o———

(1) Ohannes Katogikos tarihi.

ARAP - İRAN - BİZANS İDARELERİ ALTINDA ERMENİSTAN

Araplar, 637 tarihinden itibaren Ermenistan'ı istilâya başlamışlardı. Bu sıralarda Ermeniler bir taraftan Arapların, diğer taraftan da Byzance'lıların kılıçları altında kalmışlardı. Heraclius'den sonra 641 de Suriye'nin fethî ve İranlıların bozulması üzerine Araplar, Ermenistan'a doğru yürümeğe ve Byzance'lılarla çarpışmağa başladılar.

Hicretin 17 nci senesinde Halife Ömer zamanında Elcezire'nin işgaliyle uğraşan Arap kuvveti, Ermenistan'a girdi ve burayı fethetti. Ahali cizyeyi kabul ettiği için dönüldü. Bundan sonra Mezopotamia fâtihi Iyaz ibni Ganem, Bitlis'e kadar olan kısmı, Abdurrahman, Mus havalisini zaptetti. 21 Hicret senesinde de Habib bin Müsleme ve Selman bin Rebiatülbâhilî, Ermenistan'ın kuzey doğu hudutlarına doğru ilerlediler. Ermenistan'ı Arapların idaresi altına koyan en büyük istilâ, 24 - 25 Hicrî seneleri arasında Halife Osman zamanında oldu. Suriye valisi Muaviye, Habib bin Müsleme'yi Ermenistan'ı fethe memur etti. Bu kumandan Erzurum'u zapt ve Hazar ve Alain'lerle de takviye edilmiş bir Byzance ordusunu bozdu. Van istikametine dönerek Ahlat ve Müsk'u, İran Ermenistan'ının merkezi Tovni'i zaptetti. Muaviye zamanında Ermeniler Arap hâkimiyetini tanımayı ve kendilerine vergi vermeyi kabul ettiler. Ermenilerin, Arapların tâbiiyetini kabul etmesinden üzülen Heraclius'un torunu imparator İkinci Constant (641-668), Ermenistan'a vali olarak Varazdirots'u ve sonra Sempad'ı tâyin etmiş idi. Sempad da, ikinci bir Arap istilâsına düşmemek için, Araplara büyük bir vergi vermeği ve imparator yerine Arap Halifesi Ömer ve bilâhare Osman'ı tanımayı uygun buldu. Bundan müteessir olan Constant, kendisine evvelce sadakat yemini etmiş olan Ermenileri itaate mecbur etmek için Ermenistan'a geldi. Bütün Ermenistan'ı yıkmaya karar verdi. Fakat ruhanî reisi Üçüncü Nerses kendisini yatıştırdı. Sempad'ın ölümünden sonra Byzance'lıların, bunun yerine geçirdikleri

vali, İslâmların koyduğu vergiyi ağır bulduğu için imparatora tâbi oldu ve fakat Araplar tarafından pek çabuk itaat altına alındı. Muaviye, Ermenistan üzerine sefere hazırlanırken Ermeniler, Byzance'lıların, mezhep farkı yüzünden kendilerine karşı yaptıkları ağır muamelelere dayanamıyarak kendisine müracaat ettiler ve Arap tâbiyetini kabul etiler (657).

Byzance imparatoru Justinién, bizzat Ermenistan'a gelerek Ermenilere, Byzance idaresi altına girmelerini teklif etti. Buna Ermeniler, (Byzance'lılara ne vakit tâbi oldu isek en fena zamanlarımızda ancak mânasız bir yardımdan başka birşey görmedik. İtaatimiz bir çok defalar hakaretlerle mükâfatlandırıldı. Size sadakat yemini etmek, kendimizi yokluk ve yıkılmaya bırakmaktır. Bizi, hakkımızda himayelerini iyi kullanan bugünkü sahiplerimize bırakınız.) diye cevap verdiler.

İmparator Justinién, Ermenistan'a 30.000 asker bırakarak döndü. Bir sene sonra bu askerler de tamamiyle çekildi. Ve bütün Ermenistan Arapların idaresine geçti (623-859).

Emevî Halifesi, Tovin'i zapt ettirerek Ermenistan'a Abdullah adında bir müslüman vali gönderdi. Byzance'lıların tâyin etmiş olduğu Sempad ile ruhanî reis Sahak'ı yakalıyarak Şam'a gönderdi. Sempad buradan kaçtı ve imparator Justinién'e Ermenistan'ı kurtarması için müracaatta bulundu. Bir Byzance ordusu Aras boyunda Araplara karşı taarruz etti. Abdülmelik'in ahfadından Ömer zamanında Katogikos bulunan Yegiya'nın Ömer'e yazdığı şu mektup o zamanki vaziyeti gösterir (1) :

«Memleketimizde bir Episkopos ve bir de Kocasız prenses vardır. Bunlar dolaştılar, muhterem hükûmetimize itaat etmek istemiyorlar. İsminizi daima duâlarında anan ve takdir eden benimle birleşmek istemiyorlar, Roma imparatoru ile birleşiyorlar. Bu vesile ile de memleketimizi karıştırıyorlar. Bunları yok etmek ve benim yanımdan kaldırmak için acele etmelisiniz. Çünkü, kendilerini Roma, hazineleriyle ve diğer vasıtalariyle kuvvetli surette tutuyor».

Byzance'lıların, Ermenistan'ı imha etmekte olduklarını ve Ermenileri, hıristiyanlığı, kendilerinin telâkki ve fikirlerine göre kabule zorladıklarını gören Katogikos Üçüncü Sahak, dinlerine

(1) Tarihçi Katogikos, Altıncı Ohannes'in tarihi, (Ermenice), fasıl 13.

karışılmamak şartiyle bütün milletinin sedakat ve bağlılığını sunmak için Halife katına hareket etti. Fakat Harran'da ağır surette hastalandı, öleceğini anlayınca sözlerini bir kâğıda yazdı ve ölümünde bu kâğıdın avucu içinde bırakılmasını vasiyet etti. Abdülmelik tarafından Mezopotamya ve Azerbaycan valisi atanan Muhammed bin Ukba Ermenilerin başvurmasını kabul etti (2).

Mervan'ın zamanında Ermenilerin vaziyeti iyi idi. Ermenistan'a Aşot Pakraduni'yi vali yaptı ve kendisine, prensler prensi unvanını verdi. Mervan'dan sonra gelenler zamanında vergiler ağırlaşmıştı. Halk bir kaç defa isyan etti. Kendilerini yatıştırmak isteyen vali Aşod'u yakalıyarak gözlerini çıkardılar. 712 den 727 ye kadar Velid Ermenistan'da vali olarak bulundu. 758 den 760 a kadar Yezid'in idaresinde kaldılar. Bu sırada vali olan Sahak Pakraduni, zayıflığından dolayı, Caferilmansur tarafından görevinden alındı.

Süleyman (766), Bekir (769), Hasan (778) ve Halife Harunurreşid'in ve sonrakilerin gönderdiği İkinci Yezid (786 - 788), Huzeyme (798 - 818) vali olarak Ermenistan'ı idare ettiler. Elme'mun tarafından gönderilen vali Haul, 818 - 835 e kadar on yedi yıl devam eden valiliği sırasında Ermeniler hakkında çok büyük bir iyi niyet gösterdi. Halife tarafından askerî kumandan atanan Ermeni Sempad, Haul'e karşı tertip olunan bir suikasta katıldı. Tertip edenler yakalandılar ve bir kısmı da kaçtılar. Bu hiyanete rağmen Sempad'ın akrabasından Pakrad adında birisi, Halife Mu'tasım zamanında Ermenistan'a vali atandı (835), on üç sene bu görevde kaldı. Sonra Ebu Sa'd adında bir vali gönderildi. Ebu Sa'd'den sonra yerine oğlu Yusuf getirildi. Bu sırada Sasun'lular isyan ederek Yusuf'u öldürdüler. Halife de âsileri yola getirmek için kumandan Büyük Buga'yı gönderdi. Buga, önce Muş bölgesine girdi. Pakrad'ın oğullarını yakaladı. Sonra Van ve çevresine yürüdü. Arzruni'lerin reisi Aşot, Arap ordusuna karşı Ermenileri başına toplamağa çalıştı. Bunu başaramayınca Buga'yı hediyelerle kandırmak istedi. Buga, kendisini tutarak Bağdat'a gönderdi. Van bölgesini yıktı, Ararat bölgesini işgal etti.

Pakraduni ailesine, halifeler tarafından çeşitli ünvanlar verilmişti. Bunun başında bulunan Aşhot'a 745 de son Emevî halifesi İkinci Mervan tarafından Ermenistan'ın idaresi tevdi edilmişti. Bunun torunu ve esarette ölen Sempad'ın oğlu Birinci Aşhot da Halife Mütevekkil billâh tarafından Ermenistan'a vali atanarak kendisi-

(2) Autour de l'Armenie, Fr. Macler, Paris. 1917.

ne Prensler Prensi ünvanı verilmişti. Bunun idaresinden memnun olan Ermeni reisleri başlarında ruhânî reis Kevork olduğu halde Halife Mutemedbillâh'dan Aşot'a kırallık verilmesini rica ettiler. Halife bunu kabul etti. Ve vali Emir İsâ, onun namına Ani kalesine gelerek kendisine taç giydirdi (885) ve ruhânî reis Kevork da bunu, Azkanaz soyundan kıral olarak kutladı.

Aşot'un kırallığı ülkede ihtiraslar, kıskançlıklar uyandırdı. Damadı Kirkor Arzruni isyan ederek Her (Hoy), Zaravant (Selmas) ı aldı ve nihayet yakalanarak öldürüldü. İç çarpışmalar başladı. Aşot'un ölümünden sonra büyük oğlu Sempad, Gürcistan kıralı Adernerse tarafından kıral yapıldı. Bu da, halife Mutemedbillâh tarafından tanındı. Azerbaycan valisi Afşin, kendisine kırallık tacı, at ve kaftan gönderdi. Sempad, Byzance imparatoru Leon ile yapılmış bir anlaşmayı yeniledi. Bizanslılarla bu anlaşmalarından hiddetlenen Afşin, Ermenistan'a, Nahçevan üzerine asker göndermeye başladı. Sempad ile Arakadz dağı eteklerinde savaş oldu. Sempad, hâkimiyetini genişletmek için Muş bölgesine doğru sarkmağa başlamıştı. Bu durum sonucu Mezopotamya valisi Ahmet, Muş'a doğru yürüdü ve Vaspuragan prensi Kagık, Sempad'a karşı bir gizli anlaşma yapmak için Ahmed'in yanına geldi. Sempad'ın ordusu bir baskına uğrayarak dağıldı. Bu durumu haber alan Afşin de Ermenistan'ın Varant (Kars) bölgesine geçti, Karuts (Kars) kalesini aldı. Sempad, Afşin'in ölümü üzerine kendisinden sonra vali olan Yusuf'a sulh için başvurdu. Bir taraftan da vergilerini doğruca halifeye gönderdi.

Byzance imparatoru Leon ile Sempad'ın araları iyi idi. Sempad, imparatorun sevgisine hediyelerle mukabele ediyordu. Araplar tarafından vergiler iki kat yapıldı ve bir senelik verginin gönderilmesi hakkında gerek Halife ve gerek Yusuf tarafından şiddetli emirler verildi. Ermenilerin ileri gelenleri bunu sebep tutarak isyan ettiler. Gürcüstan kıralı Adernerse'nin tahta geçirilmesi kararlaştırıldı. Bu isyan henüz bastırıldığı sıralarda Yusuf, tekrar Ermenistan'a yürüdü.

Arzruni'lerden Kagik ve Gurken isminde iki kişi Vaspuragan'ı (Van bölgesi) aralarında bölüşmüşlerdi. Buranın kuzey kısmı Kagik'e, güney doğu kısmı da ikincisine düşmüştü. Fakat, Kagik, Sempad tarafından, Sissagan prensi Sempad'a verilmiş olan Nahçevan'ı da elde etmeğe uğraşmış ve başaramayınca bu kez Yusuf'a sığınmıştı. Yusuf da kendisini halife Muktedirbillâh namına kıral yap-

mıştı (908. Kagik, Yusuf ile birlikte Sempad'ın üzerine yürüdü. Sempad da kaçarak ülkesinin çeşitli kalelerine sığındı. Yusuf'u yatıştırmak için kendisine gönderdiği hediyeler bir etki yapmamıştı.

909 da Emir Yusuf, Aras'ı geçerek Narçevan'ı işgal etti. Ve Sempad'ı yakalıyarak idam ettirdi. Sempad'ın oğlu Aşot, Gürcistan kıralı Adernerse tarafından kıral yapıldı (915). Her tarafta rekabetler, ihtiraslar, ayaklanmalar, isyanlar baş gösterdi. Aşot bir taraftan Araplar, diğer taraftan da Ermeni reisleri ile savaşıyordu. Bu duruma düşmüş olan Aşot, Bizans imparatoru Birinci Konstantine' başvurarak yardımını istedi. Bir Bizans kuvveti ülkede barışı sağladı. Aşot'un en büyük hasımlarından birisi, amcası Şabuh'un oğlu kumandan Aşot idi. Yusuf bunu Ermenistan kıralı yaptı. Bu hal başkaları için örnek oldu. Herkes birer tarafta kırallık kurmaya kalktı. Bundan sonra 926 da Siunik kırallığı, 970 de Lori kırallığı, 988 de Rıştuni kırallığı ilâh... kurulmuştur. Aşot'un ölümünden sonra Ermeni reisleri, yerine kıralın kardeşi Apas'ı geçirdiler.

Apas'dan sonra bunun büyük oğlu, Üçüncü Aşot adı ile kırallığa geçti ve 961 de Ani'de kıral olarak kutsallaştırıldı. Kendisi, hükûmetini bölerek kardeşi Muşeg'i Vanant (Kars bölgesi),a kıral atadı. 962 de Vaspuragan'da Terenig'in kardeşi Abusahl Hamazasp idare başına geçti ve ölümünde bu bölge de oğulları Aşot, Kurgen, Senekerim arasında bölüşüldü.

Ermenistan'ın Aras'dan Sevan gölüne kadar olan kısmı 970 de ayrı bir şekil aldı ve batı Ermenistan da Bizans imparatorluğuna bağlı kaldı. Ermenistan denilen bölge de şu suretle parçalanmıştı : Üçüncü Aşot, halifeye karşı isyan ederek Arap Valisi Hamdun'u öldürdü. Ölümünde büyük oğlu İkinci Sempad adiyle Ani'de kıral oldu (977 - 990). Bundan sonra yerine Sempad'ın kardeşi Birinci Kagik geçti. Kendisinden sonra da oğlu Ohannes Sempad, Gürcü kıralı Goridge tarafından kıral yapıldı. Bunun ortanca kardeşi Aşot da kendisine karşı isyan etti. Vaspuragan kıralı Senekerim ile birleşerek kardeşinin ordusunu bozdu. Kumandan ve Veliahd olmak şartiyle Sempad ile barış yaptı. Bir süre sonra kırallığı almak için suikast düzenledi ve bu hareketi anlaşılınca imparator İkinci Basil'in yanına kaçtı ve Bizans askeriyle birlikte gelerek Gürcistan ve İran sınırına o da bir kırallık kurdu.

Vaspuragan kıralı Sinekerim, Türk Selçukîlerinin istilâsından korkarak kırallığını imparator Basil'e terketti ve buna karşılık, Fırat sahiline kadar Sivas'ı aldı.

İmparator İkinci Basil, Abhazya kıralı George'u cezalandırmak için, 1023 de büyük bir ordu ile Trabzon'a gelmiş ve Abhazya'yı buyruğu altına almıştı. Basile, Abhazya kıralına yardım ettiğinden kuşkulandığı Ohannes Sempad'ın arazisine girmeğe ve onu da cezalandırmaya karar vermişti. Bundan kuşkulanan Sempad, Basile'e, Türklerin boyunduruğuna girmekten ise hıristiyanlığı seçtiğini ve ölümünden sonra ülkesini, Ani ile birlikte kendisine bırakacağını bir mektupla taahhüt ederek bu mektubu, Katogikos Bedros ile gönderdi (1023). Bundan çok memnun kalmış olan imparator da, Ohannes Sempad'a dokunmadan döndü.

İmparator Michael Calaphate, Sempad'ın ölümü üzerine Ermenistan'a olan egemenlik hakkını ileri sürdü. Ermeniler bunu kabul etmediler. Ermenistan üzerine bir hareket yapıldı. İmparator Dokuzuncu Constantin Monomaque, Ani'yi istedi ve Ermenistan üzerine bir sefer daha yapıldı. İmparator tarafından Kagik vaadlerle aldatılarak Bizans'a çağırıldı. Kendisine bir süre sonra Ani'nin bırakılması teklif olundu. Red etmesi üzerine adalardan birisine sürüldü. Kırallarının tutuklandığını haber alan Ermeni reisleri, Ani'nin anahtarlarını İmparatora gönderdiler. Bu durum karşısında Kıral Kagik de Ani'yi bıraktı (1045) ve buna karşılık Kapadokya'da Kayseri'yi aldı. Ermenistan'ı işgal için Bizans kumandanı Parakamane gönderildi. Ufak tefek karşılık gördü. Sonunda yine bir kısım Ermenilerin ihanetleriyle Ani'ye hâkim oldu.

Bizanslıların Ermenistan'a girişleri Ermeniler için müthiş felâketlerle sonuçlanmıştı. Bir kere kendi illeri olduktan sonra Bizanslıların Ermenistan'da yapmadıkları zulüm ve vahşet kalmadı. Ani'yi alınca ilk işleri, oradan kumandanları ve ileri gelenleri sürmek, orduları dağıtmak oldu. Demir ve zehir kullandılar. Savunmasız kalan halkı ağır vergilere bağladılar. Ani, Muş, Bitlis, Bayezit, Ardahan, Van, Malazgirt, Ahlat, Erciş, Bargiri ve diğer bir çok şehirlere Bizans askerleri konuldu (1). Bu arada dinî kurumları da saldırıya uğruyor, katogikosları, din reisleri yakalanarak Bizans'a sürülüyorlardı. Bizanslılar bunları esasen kin ve nefretle kabul etmişlerdi. Aralarında, mezhep ve ırk düşmanlığı vardı. Bu hal, Türklerin o bölgeyi almasına kadar devam etti. Ermenistan bu felâketler içinde yuvarlanırken Senekerim'in, ülkenin içine soktuğu Bizanslılar da bir taraftan Ermenileri yok ediyorlardı.

(1) Şahnazaryan : Ermenistan tarihi hakkında taslak, Paris, 1859.

Gregorien Ermenilerin, Ortodoks Bizanslılar ile birleşmesi daha kötü oldu. Kendileri, mezhep değiştirmeye zorlandılar. Bizans'a geçen kıralları, Bizans memurları elinde köle olmuşlardı. Bunlar da demir ve zehirle yok edildiler. 1045 de kırallığını bırakan Kagik, Bizanslılardan Kayseri tarafında bir iki şehir almıştı. Ermenilerin gördüğü kötü muameleden etkilendi ve intikam almak istedi. Kapadokya'ya gelenler de ağır hakaretlere uğradılar. Kayseri'de Mark adında bir episkopos, büyük bir köpeğine Armen ismini vermişti. Kagik, bundan etkilenerek episkoposu köpeğiyle bir çuvala sokturmuş ve sopa altında çuval içinde köpeğe ısırtarak öldürtmüştü. Bundan sonra Kagik'ten, daha çok nefret ettiler. Bir gün Kagik, Kayseri batısında bir kale yakınında gezerken yerliler tarafından yakalanarak kaleye götürülmüş ve öldürülerek kale burcuna kanlı cesedi asılmıştır (1079). Kagik'in iki oğlu ve torunu da az sonra zehirle öldürüldüler».

1080 de de, Senekerim'in oğulları, Sivas'da Bizanslıların ellerinde öldüler.

Ermenistan'da Arap idare sistemi :

Görüldüğü gibi İranlılarla Arapların Ermenistan'da uyguladıkları idare sistemi birbirinden tamamen ayrı idi.

İranlılar, ermenileri ateşetapar yapmağa, içlerine girerek kendilerini hıristiyanlıktan ayırmaya çalışmışlardı. Araplar ise kendilerini tamamen ermeni olarak bırakır, dinlerine karışmaz, buna karşılık onlardan mümkün olduğu kadar istifadeyi, vergi almayı tercih ederlerdi. Bu sebeple Araplar, Ermenistan'da bir çok ufak kırallıklar çıkardılar. Kaftanlar, fermanlar verdiler ve kendilerinden bu kolaylık gösterilerine karşılık vergi aldılar.

Araplar zamanında idarede derebeylik vardı. Ermeni reislerinden birisi vali olarak atanır ve diğer biri de kumandan yapılır, ülkenin iç işleri bunlara bırakılırdı.

Abdülmelik zamanında (687 - 705), Ermenistan'da oturmak, orduya kumanda, ve vergileri toplamak üzere asker sınıfından müslüman valiler atandı. Yerli memurlardan idare yetkisi kaldırıldı ve Ermenistan, ermenilerin (Vostigan) dedikleri bu valilerle idare olundu. Arap valiler, halife namına hükmederlerdi. Marzbanlar kadar bağımsız değildiler. Kendileri de Azerbaycan valisine bağlı bulunuyorlar ve halifenin emir ve onayı olmadan idam cezasına hükmedemiyorlardı. Vali iç işlere bakamadığı için yanına iç işlerine bakmak

üzere ermenilerden bir muavin alıyorlardı. Buna da ermeniler (Naharar) diyorlardı.

885 de Naharar'lara kırallık ünvanı verildi. Fakat kendileri aynı zamanda Azerbaycan'da bulunan ve halifeyi temsil eden Arap valisinin emri altında bulunuyorlardı.

Arap valileri, ermeni kırallarının sayısını mümkün olduğu kadar arttırıyorlardı. Vergi karşılığında bir çok kırallıklar kurdular. Bu siyasetin sonucu olarak Ani, Van, Kars, Gogarik ve daha bir çok kırallıklar kuruldu. Aralarında rekabet ve aşırı istekler yüzünden kanlı savaşlar oldu. Bu küçük kırallıklar da bir buçuk asırdan fazla devam edemedi. Hükümdarlardan bir çoğu yerlerini Bizanslılara bıraktılar.

Bu yolla kırallık kurmuş olanlardan Pakraduniler hakkında Şahnazaryan (1) :

«Vagarşak zamanında Pakraduniler (aslen yahudî) on dört yüzyıldan beri ermenilere intisap etmişler ve itibar bulmuşlardı. Haykazuniler ve Eşkânilere büyük hizmetler yapmışlardı. Vagarşak bunlara kırallara taç giydirme hakkını verdi. **Bütün yahudiler gibi tokgözlü, hesaplı, uzağı görüş yeteneği olan Pakraduniler, büyük, çok büyük bir servet yapmışlar ve Ararat, Tayk illerinin yarısından fazlasını satın almışlardı.** Duruperan'da, Yüksek Ermenistan'da, Gugark'ta da büyük mülkleri bulunuyordu. Sekizinci yüzyılda bu ailenin malları yanında Bayazid, Bagaran, Muş, Kulb, Kars, Shirakavan, Ani, Sper (İspir), Ahıska, Artvin, Ardahan şehirleri bulunuyordu. Halifeler zamanında bunlar Vostigan olarak Ermenistan'ı yönetmişlerdi.» diyor.

Arap idare ve hâkimiyetinin birinci yüzyılı, yıkıcı savaşlara karşılık, ermeniler için millî ve kültürel bir gelişme dönemi oldu.

Kilikya Kırallığı (1080 - 1393) :

Selçukilerin istilâsından, Türkmenlerin önünden kaçan ermenilerin bir kısmı Kilikya bölgesine, oradaki sarp, dağlık yerlere sığınmış bulunuyorlardı. Bunlar arasında kim olduğu, nereden geldiği ve nereden çıktığı malûm olmayan Rupen adında birisi de vardı. Bu adam, Pakraduni kırallığının çöküşü sırasında gelerek Toros

(1) Şahnazaryan Ermeni tarihi hakkında taslak (Paris : 1859) sayfa : 32.

dağlarına yerleşmişti. Şahnazaryan'a göre (1) Rupen, İkinci Kagik'in felâket arkadaşıdır. Kendi gözüyle Kagik'in öldürülmesini görmüş, yüreği intikam ve kinle dolu olarak Toros dağlarına çekilmiş. Bu dağlarda evvelce oralara gelmiş binlerce ermeni bulunuyormuş. Langlois Rupen için, «On birinci yüzyıl sırasında karanlık, bilinmez bir kişi olan Rupen, bir ermeni göçmen kafilesinin reisi idi. Bizanslılardan bağımsızlığını aldı.» (2) der. Ermenilerin kendi söylentilerine göre evvelce Toros'a, Ermenistan'ın çöküşü sıralarında kaçarak gelmiş ermeniler de vardı. Bunların içinde bir çok prensler ve kale sahipleri de bulunuyormuş.

Bunların ünlüleri şunlardır :

1) Ebülgarib Arzruni — İmparator tarafından Darsune (Tarsus) a vali yapılmıştı.

2) Oşin Hetimyan — Kanzak'tan (Gence) gelerek Ebülgarib'in damadı ve daha sonra mirasçısı olmuştur.

3) Natanayaslar.

4) Kumandan Haçadur.

5) Hırsız Vasil ve oğlu (Oğul Vasil) — Hırsız Vasil Köksün'de oturuyordu, ve Kirkor Vigayeser Katogikos'un arkadaşı idi. Kendisinden sonra ülkeleri olan Köksün ve Maraş, Avrupalı Haçlılara geçti.

6) Pilardos isminde bir prens, ki bunun yerleri Harput'tan(Maraş'tan Antakya'ya, Urfa'ya kadar devam ederdi.

7) Kapriyel (Malatya prensi) — Haçlılar zamanında kızını Kudüs kıralına vermişti.

Vaktiyle buraya gelmiş olan ermenilerin bir kısmı, Finikelilerle, Mısırlılarla ticaret için, diğerleri Aram ve Dikran zamanında, sonrakiler de Arapların ve Bizanslıların baskısından kurtulmak için gelmişlermiş. (3)

Kagik 1079 da öldürülmüş idi. Ertesi yıl Rupen, Hırsız Vasil, Apirat, Oşin, Lambrona kalesi kumandanı tarafından yardım görerek Toros'da yerleşmeğe, kendilerine bir yer yapmağa başladılar. Orada bulunan yerliler, kısmen yokedilip, kısmen sürüldüler. Rupen, 1095 e kadar barış içinde ülkesini idare etti. Bunların hepsinin

(1) Ermeni tarihi hakkında taslak, Paris 1856, Sayfa : 52.
(2) Langlois, Türkiye ermenileri, Paris 1863, Sayfa : 8.
(3) Şahnazaryan, Sayfa 52.

içinde önemli bir mevki tutan Birinci Rupen isimindeki şahıstı. Rupen, oğluna büyük bir miras bıraktı. Constantin 1095 - 1099, Birinci Rupen'in oğludur. Birinci Haçlılar seferi bunun zamanında meydana gelmiş ve Constantin bunlara çok yardımda bulunmuştur. Antakya'ya yürüdükleri sırada kendilerine kuvvet vererek, yol göstererek, Antakya'yı almaları sıralarında çıkan kıtlıkta zahire göndererek yardım etmiş ve buna karşılık «Baron» yada Marki ünvanını almıştır.

Haçlıların bu yardımı konusunda Edes'li Mathio şöyle diyor :

«Antakya önünde Frank kalabalığı o kadar çok idi ki, açlık kendilerinde şiddetini gösterdi. Ermeni reisleri Toros'da oturan Constantin Rupen'in oğlu, Pazuni, Oşin, Frank generallerine gerekli olan bütün yiyecekleri gönderdiler. Karadağ (Amanus) papasları da bunlara yiyecek sağladılar. Hepsi, bu durumda sadakatte birbirleriyle yarışıyorlardı.»

«Haçlılar, bu kıymetli dostlarını mükâfatlandırarak Constantin'e «Comes» unvanını vermişler.»

Tomayan :

«Haçlı seferlerinin en büyüğü, en kuvvetlisi ve hepsinden daha çok devam edeni Kilikya ermeni Haçlı seferi idi. Kilikyalı ermeniler, Avrupalılardan çok evvel doğu islâmlariyle çarpışmaya başlamışlar, ötekilerden çok sonra; yalnız, yorgun ve umutlarında aldanmış olarak silâhlarını indirmişlerdi.

Ülkenin yerli ve tek Haçlıları olan bunlar, Avrupa haçlılarını kardeş ve silâh arkadaşı olarak kabul ve yüceltmişler, hiç bir çıkar karşılığında olmayarak kendilerine kucaklarını açmışlar, yardım etmişlerdir. Fakat şurasını da itiraf etmelidir ki, kendileri onlardan hiç bir yarar görmemişlerdir. Bilâkis bazan Lâtin komşularının düşmanlıklarına uğradılar ve sonraları, Avrupalılarla olan bu dostlukları, Ropinyan ailesine çok pahalıya mal olmuştur. Çünkü islâmlığın en büyük mümessili olan Mısır, Ermenilerin Avrupalılarla ilişkilerini yasaklamıştı. Ermenilerin bu yasağa önem vermeyerek ilişkilerde devamları üzerine Mısır, bütün kuvvetini kullanarak Ropenyan krallığını yoketti. Avrupalılar ise çok vaadlerde bulunmuş olmalarına rağmen, parmaklarını bile kımıldatmadılar.»

Constantin'in oğulları birinci Toros (1099 - 1123) ve Birinci Leon (1022 - 1137) babalarının bıraktığı ülkeyi daha fazla genişleterek hemen bütün Kilikya üzerine egemen oldular. Leon maceralı bir hayat yaşadı ve feci bir sonuca uğradı. Önce Antakya'nın Lâtin

prensi tarafından esir edildi (1136) ve ağır bir savaş akçesi vererek kurtuldu. Ertesi yıl Bizans imparatoru Comnenos büyük bir ordu ile gelerek bütün Kilikya'yı aldı ve Leon'u, karısı ve iki çocuğu ile beraber yakalayarak İstanbul'a getirdi. Kilikya'dan ermenileri sürerek yerine on iki bin kişilik bir Bizans kuvveti koydu. Ermeni egemenliği hemen hemen tamamen son bulmuştu. Altı yıl bu durum devam etti. Leon ve oğlu İstanbul'da öldüler.

Leon'un ikinci diğer oğlu Toros, bir fırsat bularak İstanbul'dan Kilikya'ya kaçtı ve orayı işgal etti.

İkinci Toros (1144 - 1168) : İmparator Manuel, üç defa üzerine asker gönderdi, Toros bunları bozdu. Sonunda imparator kendisiyle barış yapmaya mecbur oldu.

Toros'un zamanında Katogikosluk makamında ermeni katogikoslarının en ünlülerinden Nerses Şnorhali bulunuyordu. Fakat Rupenyan'ların sınırı dışında ve Haçlıların hudutları içinde kalmış olduğu için, Rupenyan'ların siyasî işlerinde etkin bir rolü olmadı.

Toros'un zamanının ünlü olaylarından birisi de Edes'in Haçlılar tarafından alınmış olmasıdır (1).

Toros'tan sonra kardeşi Meleh geçti (1169 - 1175) : Bu kişi, huy ve terbiye yönünden ermeniye benzemiyordu. Bundan sonra da ikinci Toros'un kardeşinin oğlu Rupen geçti.

İkinci Rupen (1175 - 1187) : Bu da Antakya prensi tarafından yakalandı ve kurtuluş akçesi karşılığında kurtuldu.

İkinci Leon 1185 - 1219 : Kahramanca ve akıllıca hareketleriyle ülkeyi islâh ve imar etti, sonunda 1199 da kıral unvanını alarak Bizans egemenliğinden kurtuldu.

Kırallık devri :

İkinci Leon (1185 - 1219) : Ropenyan'ların en büyüğü ve kıralığın kurucusu sayılır.

Bunun zamanı Kilikya'nın en kuvvetli bulunduğu ve genişlediği devirdir. Selâhaddin-i Eyyubî, Haçlı seferleri ile uğraştığı için Leon'u ihmal etmişti. Selâhaddin'in ölümüyle Leon ve Kilikya, müthiş bir tehlikeden kurtulmuş oldu.

---

(1) Edess (Urfa 1099 de Godefroy'de Bouillon'un, kardeşi Baudouin tarafından zaptolunmuş Frankların elinde 1144 e kadar kalmış, Suriye Atabey'lerinden İmadettini Zengi tarafından tekrar alınmıştır.

İkinci Frederik Kudüs'ün yardımına giderken Leon'un arazisinden geçmiş ve kendisine kırallık tacı vadederek yardımını rica etmişti. Leon, çok sayıda silâh, yiyecek gönderdi. Karşılamaya hazırlanırken imparatorun şimdiki Silifke önünde denize karışan Göksu'da boğulduğunu haber aldı. Dördüncü Hanri, Almanya tahtına geçince, babasının vadini tutarak kendisini kıral yaptı. 1198 de kıral olarak takdis edildi. Leon, Konya Sultanı İzzeddin Keyhüsrev'le, Silifke ve çevresini bırakmak şartiyle barış yaptı. Tahkim ettiği Sis şehrini merkez seçti. Kızı Zabel, General Constantin'in idaresi altında ülkeyi yönetmeye başladı. Zabel hükümdar soyundan olmayan Yekçeşim ve Hetom'un oğlu Philippe ile ermeni mezhebini kabul etmek, ermeni geleneklerine göre yaşamak, ülke yasalarını bozmamak şartiyle evlendi, ve Philippe de kırallık makamına geçti. Bir süre sonra yolsuzlukta bulundu, hükûmetin mücevherlerini çaldı. 1225 de hapsedildi. Bu kadın daha sonra tecrübe görmüş bir adam olan Constantin'in oğlu Hetom yada Othon ile evlendi ve bu da kıral ilân olundu.

Birinci Hetom : Hetom'un kırallığının önemli olayı Moğollarla yaptığı anlaşmadır. Hetom ile babası Constantin, Moğollarla birleşerek (1226 - 1270) islâmlara karşı koymak, hiç olmazsa güçlerini kırmak girişiminde bulundular. Ancak Moğollar belirli ve yerleşmiş bir durumda değildiler. Kendilerinden sonra Aksak Timur orduları geldi, bir taraftan da Mısır'ın Türk Memlûkleri günden güne kuvvetleniyorlardı. Konya Selçuki Sultanı Gıyasüddin Keyhüsrev'in 1243 de Moğol kumandanı Payçu Hanla savaşta yenilişi ve bu kumandan tarafından ülkesinin alınması sıralarında Gıyasüddin'in anası, karısı ve kızları Birinci Hetom'un yanına kaçmışlardı. Hetom, bunları başlangıçta iyi karşılamış ve sonra da tamamen Moğollara teslim etmiştir. Hetom 1254 de bizzat Mengü Han'a gitti ve bir anlaşma yaptı. Büyük Ermenistan vergilerinin hafifletilmesini rica etti ve bunu da başardı.

Hülagu, Bağdad'a geldiği zaman, Hetom tekrar buna da giderek anlaşmayı uzattı ve Hülagu'nun Kudüs seferinde ve Halep'te Melik Nâsır üzerine hareketinde beraber bulundu. Moğollarla yapılan bu anlaşma da az zaman sonra ters etkisini gösterdi. Mısır'daki Memlûk sultanı Baybars, Hülagu'nun dönüşü üzerine Suriye'yi işgal etti. Hülagu'nun yirmi bin kişi ile bıraktığı oğlu Abaga'yı mağlûp etti ve bir çok şehirleri zapt ve daha sonra Antakya'yı da işgal etti.

Hetom'un Tatarlara gitmesinden istifade eden Mısırlı kumandan Semelmot (1) Kilikya'yı aldı. Hetom'un oğlu Leon ve Toros, bu saldırıya karşı savunma ve müdafaaya çalıştılar. Savaşta Toros delik deşik olarak öldü, Leon da esir edildi. Sis, Mısırlılar tarafından ele geçirildi ve yakıldı. Hetom, dönüşünde Mısır Memlûklarından barış rica etti ve bu suretle oğlunu tutsaklıktan kurtardı.

Bir yıl sonra ihtiyar Hedom, işleri oğluna bırakarak kendisi bir manastıra kapandı ve orada öldü.

Üçüncü Leon (1271) :

Bunun zamanında Baybars iki kez Kilikya üzerine harekette bulundu. İlk istilâda Leon kaçarak Toros boğazına sığındı, sonra 1275 de dönerek zarar görmüş olan şehirleri tamir ettirdi.

1282 de Mısırlılar ve Tatarlar arasında savaş oldu. Abaga Han, kardeşi Mengü Timur komutasında 30 bin kişilik bir kuvvet yolladı, buna Leon da katıldı, karşılarında ordusunun büyük bir kısmı ile Mısır sultanı Seyfeddin bulunuyordu. Humus'ta yapılan savaşta Leon ve Mengü Timur yenildiler, diğer bazı yerler de Mısırlılar tarafından alındı. Leon 1289 da öldü.

İkinci Hetom (Leon'un oğlu) 1298 - 1305 : On altı yıl içinde üç kez tahtı bırakmış, din mesleğine girmiş, yine üç kez de kıral elbisesi giymiştir. Zamanı siyasî, dinî başkaldırmalarla geçmiştir.

Bu adam hükümdarlığa geçtiğinden biraz sonra, kardeşi Toros'u da hükûmet idaresine ortak ettirdi. Fakat diğer kardeşi olan Sempad, Toros'u öldürüp Hetom'u da hapsetti ve hükümeti kendisi işgal etti. Küçük kardeşleri Constantin de Sempad'ı yakalayarak hapsetti. Hetom da bu suretle hapisten kurtularak kıral oldu. Bunun zamanında Melik Eşref Selâhaddin 1291 de Filistin kıyılarını vurarak Akka'yı aldı. Ermenileri Kilikya'dan çıkartmak istedi. Hetom, tehlikeyi görünce Papa Dördüncü Nikola'ya başvurdu. Gidenler boş vaidlerle döndüler. Papa âciz bir durumda idi. Melik Eşref, 1292 de Kilikya'da Katogikosluk merkezi olan Rumkale'yi zapt ve Katogikos İstepan'ı esir etti. Fakat, daha sonra gelen melik tarafından serbest bırakıldı.

Papa'dan yardım görmeyen Hetom, bir çok yerleri bırakmak suretiyle sultanla anlaşma yapmak zorunda kaldı. Yönetimi, oğlu

(1) Şahnazaryan

Toros'a bıraktı. İki yıl sonra yine eski yerine döndü ve anlaşmayı uzatmak için Gazan Han'a gitti.

1296 da üçüncü kardeşi Sempad yararına yine saltanatı bıraktı. Toros ile birlikte İstanbul'a gitti. Dönüşünde Kilikya'dan sürüldü, yardım istemek üzere İstanbul'a, sonra Gazan Han'a gitti, fakat daha sonra Toros'la birlikte tutuklandı ve Sempad'a teslim edildi. Sempad, Hetom'un gözlerini çıkarttı ve Toros'u da öldürttü. Bu vahşete tanık olan Hetom'un dördüncü kardeşi Constantin isyan ederek Sempad'ı tahttan indirdi, kendisi onun yerine geçti ve sonra Hetom'u kurtardı. Mucize ile Hetom'un gözleri açılınca üçüncü kez olarak tahta çıktı. Bu kez Hetom, Sempad'ı, Constantin'i tutuklıyarak muhafaza edilmek üzere İstanbul'a gönderdi.

Gazan Han, iki kez Suriye'yi Melik Nâsır'dan almak istemişti. Fakat her ikisinde de ülkede akrabasından Paiton adındaki birinin isyanını bastırmak üzere ayrılmak zorunda kalmıştır. Son kez bu hareketin uygulanmasını Kutluk'a bıraktı. Fakat o da başaramadı.

1302 de Gazan Han öldü. Ondan sonra gelen müslüman oldu, ve bu nedenle ermenilerle de anlaşması kalmadı, tersine karşı bir tutum aldı. Hetom yardım sağlamaya sebep olur umuduyla Roma kilisesi ile birleşmek için girişimde bulundu.

1305 de Hetom, üçüncü kez tahttan indi ve yerine kardeşi Toros'un oğlu ve yeğeni Leon'u geçirdi.

Dördüncü Leon (1305 - 1308) : Papa Beşinci Clement'a elçiler göndererek yardım istedi. Gidenler, yine boş vaidlerle geri döndüler. Her yardım isteyişte Papa kayıtsız şartsız katolikliğin kabulünü ileri sürüyordu. 1307 yıllarında katolik kilisesi ile birleşmek taraftarlariyle asıl ermeni mezhebinde kalmakta ısrar edenler arasında çarpışmalar oldu. Kargaşalıklar çıktı. Ermenistan'da bulunan Bılargu Han bunlara bir son vermek için basit bir bahane ile gerek Hetom'u ve gerekse Leon'u öldürttü.

Moğol kumandanı Anazarpa Rupenyanların zayıflıklarını hissedince bunların vücudunu ortadan kaldırarak Kilikya'yı kendi hesabına zapt ve yönetmek istedi. Leon'u ve ileri gelenlerden 40 ermeniyi bir ziyafete çağırdı ve hepsini kılıçtan geçirdi.

Hetom'un Oşin ismindeki diğer bir kardeşi öteki prenslerle beraber Moğolları ülkeden çıkarttılar.

Oşin (1306 - 1320) : Rupenyan'lar kendisinden evvel de Avrupalılardan bir çok kereler yardım istemişlerdi. Fakat Oşin, Avrupa'-

dan esaslı bir takım yardımlar bekliyor ve istiyordu. Bu amaçla Sicilya kıralı ailesinden Ovanna isminde bir kadınla evlendi. Memlûklere karşı Fransızlardan yardım diledi. Bir şey başaramıyarak 1320 de öldü.

Yerine oğlu on yaşında beşinci Leon geçti : Bu adam Rupenyan - Hetomyanların sonuncusudur.

Saltanatı 21 yıl sürmüştür. Ermeniler bunun zamanında yalnız Kilikya'da kalmışlardır.

Melik Nâsır, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i ülkesine katmış bulunuyordu. Şimdi artık Kilikya ve Kıbrıs'ı istiyordu. Hıristiyanları Kilikya'dan kaldırmak ve hıristiyanlardan Kudüs'ü zaptetmek fikrini kökünden yıkmak için birisi, Tatarlar reisi Timurtaş Han'la, diğeri de, Türkmenlerin başı Araman ile anlaşmalar yaptı. Timurtaş Han 30 bin atlı ile Ermenistan'a saldırarak her tarafı ateş içinde bıraktı. Biraz sonra da Araman harekete geçti, bunları takiben de Mısır ordusu faaliyette bulundu. Ayas kuşatıldı, Kilikya'dakilerin bir kısmı Kıbrıs'a kaçtılar.

Beşinci Leon, sık sık Avrupa'ya başvurarak yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesine uğraşıyor, bir taraftan da sefil aşırı istekleriyle, canavarlıklariyle halkın nefretini kazanıyordu. Leon bir ara Papa on ikinci Benoit'ya da başvurarak yardım istedi. Papa kendisine bir kaç çuval buğday göndermekle ve sabır tavsiye etmekle yardım etmiş oldu. Melik Nâsır, Avrupa'da yeni bir Haçlı seferi düzenleneceği haberi üzerine, ermenileri kökünden yok etmek üzere 1335 de tekrar Kilikya üzerine hareket etti (1334), bu hareket Leon'u bir barış istemeye mecbur etti ve ermeni kıralı, bundan sonra batı hıristiyanlariyle hiç bir münasebette ve dostlukta bulunmıyacağını İncil ve haç üzerine, Melik Nâsır'ın önünde, yemin etmek suretiyle kabul etti. Fakat iki yıl sonra tekrar Papa ile ilgi kurdu. On ikinci Benoit ,Beşinci Leon'u sultana ettiği yeminden kurtarmış ve bu vesile ile dinî bir ilgi kurarak Kilikya'yı idaresi altına almak istemişti. Mısır Sultanı bunu haber alınca bu defa da 16 bin atlı ile Kilikya'yı işgal etti. Leon da bundan sonra Papa ile açıktan açığa değil, doğu lâtinleri aracılığı ile gizlice haberleşmeye devam etti.

Bu sırada ermeniler iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı, başlarında kıral olduğu halde Avrupa ile temas ve münasebette bulunmayı isteyenler, ötekiler de, başlarında Katogikos olmak üzere, bu temasın büyük felâketlerle sonuçlanmış olması yüzünden bunlarla bütün ilgilerini kesmek taraftarı idiler.

Leon'un oğlu olmadığı için Rupenyan - Hetomyan soyu da söndü. Bundan sonra Kıbrıs'dan kıral seçildi.

Yabancılar :

Ohannes (1342) ve Gidon (1344) Üçüncü Leon'un kızı Zabel'in Kıbrıs kıralının kardeşi Amaury'nin oğulları idiler. Her ikisi de birbirini takiben kıral seçildiler. Fakat bunlar kişi olarak değersiz ve gerçekte Lâtin oldukları için halk kendilerinden nefret etmiş ve her ikisi de yine halk tarafından öldürülmüşlerdir.

Bundan sonra Mareşal Baldin'in ve kardeşinin oğulları olan iki Constantin'ler Hükümdar oldular.

Üçüncü Konstantin : Mareşal Baldin'in oğludur. Avrupa ve papa ile haberleşerek yardım istedi. Kıbrıslıların desteğiyle iktidara geçti.

Dördüncü Constantin (1345 - 1362) : Bunun zamanında kırallık daha fazla küçüldü.

Bunlardan sonra kırallık on beş ay boş kaldı, kavgalar, iç karışıklıklar sırasında Altıncı Lusinyan (Lusignan) isminde birisi kıral oldu.

Bu adamın kim olduğu, nereden çıktığı belli değildir. Bazıları bunu, kıral Gidon'un (Guidon) kardeşinin oğlu olarak kabul ederler. Mısırlılar harekete geçmişlerdi. Leon savunma için Sis'e gitti (1374). Dokuz ay kuşatmada kaldıktan sonra 1375 de Melik Eşref Şaban'a teslim oldu, 1382 ye kadar Mısır'da hapiste kaldı. 1382 de Kastelya kıralı Jean'ın rica ve aracılığıyla serbest bırakıldı. Kudüs'e, oradan Roma'ya, İspanya'ya, Fransa'ya, İngiltere'ye gitti ve «Bu ölümlü hayatta Allah'ın kendisine bağışladığı kırallığı elde edemeden (1)» 29 kasım 1393 de 60 yaşında, Fransa'da öldü.

Ermeni Tarihi hakkındaki incelemelerden alınacak neticeler şu şekilde özetlenebilir :

1 — Haykyan soyu tamamiyle efsanevîdir.

2 — Büyük İskender'e kadar olan zamanda Ermenistan, Perslerin bir vilâyeti idi. Buraya atanan valiler, hükümdar ailesinden idiler.

---

(1) Langlois : Türkiye ermenileri, Paris 1863, İbare aynen şöyledir : (A recouvrer le Royaume que Dieu luy presta en ceste mortale Vie) say. 8.

3 — Makedonyalıların işgali esnasında, buraları, tayin ettikleri yabancı valilerle yönetilirdi.

4 — Selefküs'ler zamanında da yine yabancı valilerin yönetimi altında kaldı.

5 — Part'lar yönetiminde, başlarında, tamamiyle Part sülâlesinden valiler vardı.

6 — Gerek güney Ermenistan denilen kısmın ve gerek buradaki kıralların Ermenilerle hiç bir alâkası yoktur.

7 — Milâttan 50 yıl önce, Ermenistan : Lucullus ve Pompée taraflarından zaptolundu. Bu suretle, kurulan Roma hâkimiyeti uzun zaman devam etti. Romalılar'ın Ermenistan'a tâyin ettikleri bütün âmirler kabul olundu. İki yüzyıl da böyle sürdü.

8 — Ardaşir Sâsan (226), Partları devirdi. İran genişledi.

Birinci Şapur, Roma imparatoru Valerian'ı bozarak Ermenistanı zaptetti. 363 de Jülien ve 440 da İkinci Théodosius zamanında İranlılarla yapılan bir anlaşma sonucunda Ermenistanın batı kısmı Romalılara, doğusu da İranlılara bırakıldı ve burada kalan kısım İranlıların vilâyeti şeklinde, bazan İran valileri, bazan da İran hükûmeti tarafından tâyin edilen, kendilerine sadık valilerle idare edildi. Arşak'ın ölümünden sonra 390 da, Roma'ya ait kısmındaki valilere (Comes Armenica), 316 da Jüstinien zamanında tâyin olunan generallere, (Magister Militum) deniliyordu. 391 de İmparator Maurice İran hükümdarı Husrov ile anlaştı, Bizans'a ait kısım da genişledi, İmparator Heraclius zamanında Patrice denilen generallerle idare olundu.

9 — Sekizinci yüzyılda, buraları Bizanslılar, İranlılar ve Araplar arasındaki savaşlara sahne olmuştur. Birinci devirde Ermeniler İran - Bizans hükûmetleri arasında, ikinci devirde de İran - Roma hükûmetleri arasında ve Milâttan sonra Altıncı yüzyılda Onbirinci yüzyıla kadar Arap - İran - Bizans hükûmetleri burası ile meşgul oldular.

Dokuzuncu yüzyılda Ermenistan, iki büyük çağdaş devlet olan Doğu Roma ve Arap hükûmetleri arasında bölündü. Batı kısmı Romalıların hissesine düştü, en kalabalık ve en büyük kısmı olan Doğu tarafı da Bağdat halifelerine ait olarak kaldı. Arap yönetimi vergi almak amacıyla kendi vilâyetlerine bağlı bir çok kırallıklar kurmuştu.

10 — Bundan sonra evvelâ Bizanslılar, sonra da Türkler kendilerine bağlı olanların güçsüzlüklerinden istifade ederek türemiş olan bütün bu derebeyliklere son vermişlerdir.

11 — Kilikya'ya gelince, bu örgütün özelliği incelenirse; ortaya, Selçuk Türklerinin istilâsı önünden kaçarak Kilikya'nın dağlarına sığınan, Haçlı seferleri zamanında bunlarla birleşen, Bizans'lılara, güneyde sınır bekçiliği yapan, sınırlı zamanlarda anarşi içinde bir müddet yaşıyabilmiş ve her defasında ya Bizanslılardan, Konya Selçukilerinden, ya da Mısır Memlûklerinden ağır darbeler yiyen ve fırsat buldukça idaresinde kaldıkları hükûmetlerin düşmanları ile birleşerek onlara karşı hareket etmiş olan bir derebeylikten başka bir şey çıkması olanaksızdır.

———o———

— IV —

ERMENİ TARİHİ ÜZERİNDE İNCELEMELER

Ermenistan denilen ülke, yüzyıllarca çeşitli devlet yönetiminde kalmış ve hemen her zaman büyük devletlerin çarpıştıkları alanı teşkil etmiştir. Burası, özellikle kuzeyden inen istilâcıların geçit yolu üzerinde bulunmuş, muazzam akınların, göçlerin uğrağı olmuştur. Bu şartlar altında Ermenistan denilen bölgede daimî bir hükûmet, bilhassa millî, birleşmiş, devamlı ve güçlü bir Ermeni varlığını kabul etmek olanağı yoktur.

Evald Banse (1) :

«Ermenistan Tarihi, Asya devletlerinin bu memleket geçit kapılarını ele geçirmek amacı ile yaptığı girişimlerden Asurî'lerin eski hükümdarlarına, Roma'nın Partlar'a; Bizans'ın yeni İran'a ve nihayet Türklerin İranlılara, Ruslara karşı yaptıkları savaşlardan ibarettir.» der. Burada olsa olsa, yüzyıldan yüzyıla değişen, büyük ve kuvvetli ülkelerin zaafından, çöküşünden istifade ederek geçici bir zaman için serbest kalmış olan ve yine derhal başka devlet tarafından itaat altına alınan bazı şahısların kısa bir müddete ait menkıbelerini ihtiva eden çelişik, kuşkulu, ilmî ve tarihî kıymeti olmayan bazı söylentiler olabilir.

Tarih kısmında da görüldüğü gibi Ermeni tarihçilerinin hepsi köklerini Nuh'un oğlu Yasef'e bağlarlar. Tarihlerine kaynak olarak da, daha çok kendilerine yakın kavimlerin (Asur, Yunan, Yahudi) eserlerini almışlardır.

Horenli Movses ise, bilhassa Kayserili Eusebe'nin kilise tarihini ve kitabı mukaddesi esas tutarak Ermenilerin Tarihlerini Babil Babil Kulesinin yıkılmasından sonra başlatır ve meydana Ermenilerin atası olarak mitolojik bir «Hayk» çıkarır.

---

(1) Die Türkei Von Evald Banse Berlin 1915.

Dagavaryan (1) «Millî tarihçilerimiz Agatangelos'tan başlıyarak kitabı mukaddesteki Torgma ailesi ve Askanaz kelimelerini ırkımıza yakıştırmışlardır. Halbuki Togarma, Ermenistan'ın güney doğusunda ayrı bir ülkedir. (Kipert). İhtimâl çivi yazılı kitabelerde Tilgarima kalesi civarı ki, Asuristan'a göre kuzeyde idi.»

Askanaz, Işkuza dediğimiz bir İskit Hükûmeti idi. Atalarımız kitabı mukaddes'te kendilerine bir kök bulmak için komşuları olan, «Mahlûkların Yaratılış Kitabı» ndaki Askanaz ve Torgama'ları ileri sürmüşler ve ermenilerin de bu iki komşu ulustan başka kökleri olamaz diyerek Hayk'ı, Torgom'un oğlu saymışlardır.» der.

Diğer bir söylentiye göre de Torgoma, Ermeniler ve Askanazlar'la akrabalığı bulunan ve onlarla beraber kuzey bölgelerinde oturan bir ırktır.

Bütün bu açıklamalardan bir sonuç çıkarılacak olursa, o da, Horenli Movses ve onunla beraber diğer Ermeni tarihçilerinin, ermenilerin kökünü, Yafes'e bağlamalarının ve Hayk efsanesinin ve bundan gelen hayalî kırallık zincirinin hiçbir ilmî değeri olmadığı, okuma ve incelemeye değer bir konu bulunmadığıdır.

Movses'in, kahraman, kıvırcık saçlı, ok atıcı, dev gibi kuvvetli, mâbutlar kadar güzel Hayk'tan getirdiği sülâle içinde bir çok isimler vardır. Belki Urartu kırallarından olarak ermeni isimleri verdiği bu efsanevî şahıslar arasında ikinci olarak (Güzel Ara) incelemeye değer.

Tarih kısmında görüldüğü üzere (Ara - Semiramis) masalı, tamamiyle Adonis - Aphrodite efsanesinin ermeni tarihine sokulmuş kaba bir taklidinden başka bir şey değildir.

Lynch (2) : «Ara ve Semiramis, Tammuz - İştar, Yunanlıların Adonis'i ve Afrodit'idir. Asur kıraliçesinin Ermenistan'a gelişi, Ara'yı takip edişi, Ermenistan'da İştar ilâhesine tapmak, Kültun'un girmesi ile ilgilidir.» diyor.

Langlois da : «Her ne olursa olsun, Semiramis tarafından Ermenistan kıralı Ara'ya karşı girişilen savaş sembolik ve hayalî olmaktan başka bir şey değildir. Bu Yunan ve Doğu masallarında, civar hükûmetler üzerinde nüfuzlu olmağa ve kendilerini boyunduruğu altına almaya çalışan Asuristan'ın, kuvvetinin gelişmesini görmek lâzımdır.» diyor.

---

(1) Dagavaryan : Sayfa 40.
(2) Lynch, Armenia.

Ermeni tarihinde, Ermenistan'ın en parlak devri olarak hemen daima Arşaguni'lerden (Partlardan) büyük Dikran'ın devri (M. Ö. 95 - 55) görülmektedir. Halbuki Dikran, ermeni değil Partlardandır. Peoples of all Nations dergisinde (1) : İsa'nın doğumundan önce ve ondan sonra bir kaç yüzyıl içinde Ermenistan, ecnebi, yabancı bir hükümdarın idaresi altında büyük, bağımsız bir ülke olmuş ve Mithridat'ın damadı olan Büyük Dikran, Ermenistan'ın kudret ve kuvvetini son derecesine yükseltmişti. Ancak, Dikran ermeni değil, Parth denilmektedir.

Partların ihtilâli, Arşak, ya da Arsace adındaki bir zat tarafından çıkarılmıştır. Ermeni tarihçileri, Partlar'a kabileleri olan Paratava'dan Bartev, Arşak'a, Arşak ve bunun kurduğu sülâleye de (Arşaguni) derler. O zamanlarda Partlar'ın bölgesi, Hazer'in güney doğusundan, Alburz dağından, Herat'a kadar devam etmekte idi. Kuzeyi de Hyrcania ovası (Asterâbâd)) civarı idi. Yerleri, bugünkü Horasan'a uyar. Arsace, Dahnascyth kabilesindendi. Partlar hakkında Girard de Rial (2) özetle şöyle diyor :

«Hyrcania, Hazer denizinin doğusundaki ovanın büyük bir kısmı idi ve hattâ Oxus (Ceyhun) un ötesine kadar devam ederdi. Bazıları burayı İberia ve Albania ile sınırlı olarak göstermişlerdir. Asıl kıt'anın merkezinin Asterâbâd olduğu şüphesizdir. Bunların (yani Partlar'ın) Arya - Eranien bir uygarlığa sahip bulunmakla beraber Türklerle aynı ırktan oldukları tam bir başarıyla isbat edilmiştir. Achemenide'ler saltanatından, yani Milâttan önce altıncı yüzyıldan itibaren Ari ülkelerinde Tatar (Türk) milliyetinden kabileler olduğunu, Orta Asya'daki insan ırklarına ait bir eserde görmemek çok garip oluyor.

Hyrcanie'lilerle Partlar, bir sadraplık içinde bulunuyorlardı. Dârâ kitabelerine göre, daha evvel, bazı Tatar kabileleri de vardı. Bunlar, imparatorluğun kuzey sınırlarını yağma ederler ve saltanat iddiasiyle ayaklananlara yardımda bulunurlardı. Part imparatorluğunu kuran Arsace, Daien kabilesinin başkanıdır.»

The Historians History of the World (3), külliyatında Part'lardan söz edilirken : «Burada çok kez kendilerinden bahsetmek fırsatını bulduğumuz Partların kuzey İran'da bir Scytian (yani Türk) kabilesi oldukları söylenmiştir, ilâh...» deniliyor.

---

(1) Peoples of all Nations, 1934, No. 3.
(2) Memoir sur l'Asie Centrale, 1875.
(3) Cilt 6, Sayfa 401.

Ermeni tarihçilerinin hükümdar olarak gösterdikleri, Arşak, Pharaat, Mithridat, Sanadrug, Tiridat gibi isimlere gelince, bunlar aynen Partlar'ın hükümdar listelerinde görülmektedir. Arsace ve sonrakiler, Medya'yı, İran'ı, Babil'i zaptetmiş ve Makedonyalıları ve bunların arkasından gelmiş olanları Küçük Asya'dan çıkararak hakimiyetlerini Dicle'ye kadar yaymışlardı. Çok geniş bir durumda bulunan Part imparatorluğu, hâkimiyetini ve kuvvetini sağlamak için, imparatorluğun bazı kısımlarına, ırklarından olan kimselerden ikinci dereceden ve kendilerine bağlı kırallar tâyin etmişlerdir.

Ermenistan'da hıristiyanlığı kuran ünlü Kirkor Lusaroviç'in de esasen Part'lı kanı taşıdığı bellidir. Yukarda gösterildiği üzere, Ardaşir Sâsan, o zaman Ermenistan'da bulunan ve Part sülâlesinden olan ikinci Hosrov (342 - 350) u öldürecek olana çok büyük armağanlar vadetmiş ve esasen Parth ve Suren Pahlar soyundan olan Anag isminde biri Hosrov'un yanına gelerek iki yıl kaldıktan sonra onu öldürmüştü. Hosrov'un adamları da yetişerek kendisini Aras nehrine atmışlar. Anag'ın kurtarılan oğlu Kirkor, sütninesi tarafından Kayseri'ye kaçırılmış ve orada hıristiyan terbiyesiyle büyütülerek sonra ünlü Kirkor Lusaroviç olmuştur.

Diğer bir söylenti de, İranlı seçkin bir aileye mensup bulunan Purtar isminde bir zat, Hosrov zamanında Kayseri'ye giderek orada Sofi isminde bir hıristiyan kadınla evlenmiş. Memleketine döndüğü sırada Vagarşâbât mevkiinde kalmışlar ve orada Kirkor'u almışlar. Kendisini hıristiyan terbiyesiyle, Purtar'ın zevcesi Sofi yetiştirmiş imiş.

Petrograd üniversitesi profesörlerinden A. Adontz (1) : «Şu halde, iki söylenti var : Birisine göre Kirkor Parthe kanı taşıyor, Prens Anag'ın oğlu oluyor. Diğer bir söylentiye göre de Purtar'a mensup bulunuyor, fakat Purtar da basit bir kişi değil, o da, İranlı ve soylu bir ailedendir, ilâh...» diyor.

Gerek Horenli Movses'in ve gerek Agatangelos'un tarihleri, Kirkor'un Parthlı olduğunu çok açık bir biçimde göstermektedir.

Yine Ermenilerin en yüksek millî kahramanı tanınan Yezdcerd'e karşı hıristiyanlığı savunan, bu uğurda adamlariyle beraber savaş alanında ölen ve Aizze arasına sokularak ismi, kilisece her yıl belirli bir günde yüceltilerek anılan Vartan Mamikonyan da ermeni değil, Çin'lidir.

---

(1) Gregoire l'illumenateur et Anag le Parthe, Revue des études Arméniennes, 1928. C. 8, Fasicul 2.

Horenli Movses (1) «Ardaşir» (yani Ardaşir Sâsan) in yerine geçen oğlu Şapur zamanında, Ardaşir'in ölümünden sonra Ermenistan'a Cen'dan (Çin) Mamikonyan geldi. Ardaşir'in son senelerinde Arpug isminde birisi, Cen - Pagur; yani Çin hükümdarı idi. Bunun Mam - kun ve Peghtokh adlarında iki yeğeni vardı. Bu iki prensten Peghtokh, Mamkon aleyhinde iftiralarda bulundu. Hükümdar Arpug, kendisini yanına çağıran hükümdarın davetine gitmedi, yanındaki adamlariyle kaçarak İran Şahı Ardaşir'in yanına sığındı. Arpug, kendisini geri almak için arabulucular, elçiler gönderdi ve verilmesini diledi. Ardaşir, bu isteklere, başvurmalara önem vermedi ve bunun üzerine Çin hükümdarı, İran'a savaş ilânına hazırlandı. Bu sırada, Ardaşir öldü. Yerine geçen oğlu Şabuh, babasının, Mamkun'u geri vermemek için (Güneşin nuru üstüne) etmiş olduğu yeminden dolayı, babasının bu yeminine uyarak yine Mamkun'u geri vermedi ve Mamkun'u Ermenistan'a göndererek Çin hükümdarına da, «zannederim ki, sizin için lâzım olan şeyi yaptım, kendisini kovdum, güneşin battığı yere gönderdim. Bu da, bir ölüm demektir. O halde, aramızda bir savaş için ne gibi bir sebep olabilir?» dedi. Çinliler — söylentiye göre — dünyanın en yumuşak huylu adamları olduğu için bu cevap ve açıklamayla yetindiler ve Mam-kun, İran'a dönmeyerek Ermenistan'da kaldı.» diyor.

Lund üniversitesi profesörlerinden Prof. Hannes Skuld, Mamikonya'lıların asıl ve kökleri hakkında şu değerli bilgiyi veriyor (2) : Horenli Movses'in sözlerini naklettikten sonra, «Şu halde Ermenistan'a Mamikonyalılar'ın gelmesi Birinci Ardaşir'in ölümünde, yani bizim tarihimize göre 241 de olacaktır.

Ermenice Çenk ve tamlaması olan Cenas bilindiği gibi Çinlilerdir. Orta Çağ Farsçası olan Çen'den (şimdiki Farsçaya göre Çin) gelen Çenastan ve Çinastan da bunların yerlerini gösterir. Bu hale göre Mamikonya'lıların atası gerçek bir Çinli demek oluyor. Movses Horen'in, Çinlilerin iyi ve sakin huylarına, çalışma sevgisine, ülkelerinin bolluk ve bereketine, ziraatine, ender hayvanlarına, kıymetli kumaşlarına, süslenmek için kullandıkları incilere, bütün bunlara dair yaptığı açıklama, Çinliler hakkında diğer kaynaklardan aldığımız bilgiye ve hattâ bugünkü alışkanlıklarına da uymaktadır. Ancak Movses'in verdiği bu bilgiye, ayrıntılara inanmamalıdır. Çün-

(1) Kitap 2, Bölüm 81.

(2) Revue des études Arméniennes, Cilt 5, Fasikül 1, Sayfa 131.

kü, Mamkun'un ve kardeşinin adları Çinli adlarından çok (Türk adı) etkisi yapıyor. Mamkun'un Türklüğünü inkârı kabil olmayan bir surette isbat eden şey de, Çin sözcüğü olarak anılmış olan Cen - Bakur (2) (saltanat şerefi) ünvanıdır.

Hubschmann'a göre (Armenische Gramatische, Sayfa 49) Bakur, İran - Arap olan Takfur karşılığıdır ve Çin imparatorunun bir ünvanıdır. Bu sözcük, Horn'a nazaran da (Grudriss der Neupersicken Etymologie, Sayfa 71) Sanskritçe Bhagaputra karşılığıdır. Gerçekten, şimdiki İran edebiyatının ilk zamanlarında, İran sözcüklerinin Arapçalaştırılmasına çalışmışlardı. Bu maksatla da Farsça'da (P) li kelimelerle (P) yerine Arapça'da bu harf olmadığı için (F) kullanılırdı. Fakat hiç bir zaman Farsça'daki (B) yerine Arapçada (F) getirilmemiştir.

Horn'un türemesini muhafaza etmek icap ediyorsa, Takfur'dan yani Makrizî'den, anılan Tekfur'dan başlamalı. Bunun bir nüshasında, Tekfur, Bakfur okunmuş, diğer bir kopyasında ise yine bu, Pakfur okunmuş imiş. Arapça yazmağa uğraşanlar ise, bu sözcüğe Takfur demişler. Yalnız (K) yerine (Y), ya da (Y) yerine (K) yı nasıl açıklamalı? Herhalde Bakfur'un gösterilen şekilde oldukça benzerliği olmakla beraber, Huschmann'ın bu etimolojisi kabul edilemez. Kendisi bize (Allah oğlu) nun nasıl (saltanat şerefi) ünvanını aldığını bildirmiyor. Türk dilinde Bakur'a yaklaşan bir sözcük vardır. Cen ise memleketi, hükûmeti gösteren bir sözcüktür. Kırgızca'da, Pakry = Pakri = Şöhret demektir. «Radloff, Versuch Eine Worterbuches der Turk - Dialect IV, 1130» ve son (Y) nin yerinin değiştirilmesiyle (Pakry = Ünlü) olur. Radloff, bu kelimenin Arap aslından geldiğini ve Fahr olduğunu zannediyor ki, bu boş, anlamsız bir varsayımdır. Çünkü Kırgızlar, diğer Türk dillerinde bulunmayan Arapçadan ad değişimini bilmezler. Mak = Pak'ın birçok törevleri vardır :

Pakta, Makta = Öğülmüş, kıymet verilmiş, sevilmiş.

---

(2) Hiç bir şey bilmemiş olsak da yalnız şu kelimenin anlamını bilmiş olsak bu, bize Mamkun'un Çinli olduğunu gösterir. Çünkü, Çinliler oğullarına, kötü ruhlardan korumak için bu gibi isimler vermezlerdi. Çiçek isimleri, güzel sözcükler, şeref veren adlar, kadınlara, Çin anlayışına göre beşerî bir mahlûk olmıyan ve hayatları insanlarla aynı kıymette bulunmıyan kadınlara ayrılmıştı.

Paktan, Maktan = Ün kazanmış, parlamış
Paktal, Maktal = Sevilmiş
Paktanci (Şar lehçesinde) = Ünlü
Pakat (Teleuf lehçesinde) = İlgi, dikkat çekici
Pakatti — İlgi çekici.

Görülüyor ki, Pakır, Türk kökündendir. Ve Türk dillerinde geniş ve büyük bir sözcük ailesine sahiptir. Türkler ile Çinlilerin Movses Horen'de karıştırılmış olmasına gelince, bu, Ermeni yazarlarında ve onların ustaları olan İranlılarda görülen bir şeydir. Firdevsî, Türk hakanlarından, Çin hakanlarından kayıtsızca bahseder, Sebeos'un (J. A. Patkanyan, 1866) ve (Marquart) tarafından, çevirilen bir metninde, Çinli Cepetus'dan sözediyor ki, bu, asla Movses Horen'in Cebu Kagan'ından başka birisi olamaz. Gürcü tarihlerine göre bu zat, Heraclius tarafından Tiflis bölgesindeki (Kala) kalesinin alınmasında görevlendirilmiş olan Cibga ya da Cibgu'dur. Türkler ve Çinliler arasında görülen en büyük karışıklık, Çin'e verilen Kıtay veya Katay ismindedir. Bu isim, aslen, bilindiği üzere büyük ve önemli bir Türk kabilesi (ya da bir Moğol kabilesidir.» (1) diyor.

Langlois (2), «Cen - Pagur'un bileşik bir kelime ve Tagfur'un bunun bozulmuşu olduğunu ve sözcüğün Turan âri kökünden geldiğini, Thien-tse de göğün oğlu anlamını taşıdığını» söylüyor.

Deguignes (3), «Çinlilerin Moğollara Mum-Ku dediklerini» anıyor. Sonradan ermenilerin Mamikonyan ismini verdikleri bu ailenin, ırk ilgisi dolayısıyle, Partlara sığınmak üzere İran'a geldikleri ve oradan da, Ermenistan denilen bölgeye geçtikleri ve ermeniler ile hiç bir yakınlıkları olmadığı anlaşılır.

Horenli Movses'in, ermeni kıralları olarak gösterdiği kişilerin isimleri de ermeni dili yapısına yabancı sözcüklerdir. Ermeni dilcilerinden Acaryan, Ararat, Van, Daron (Muş), Garin (Erzurum), Masis (Ararat) ilâh.. gibi kelimeler Hald'lara ait sözcüklerdir. Ermenice ile kesinlikle izah olunamazlar. Aram, Manavaz gibi özel isimler Hald'ların Arama, Menuas gibi kıral isimlerinden gelir.

Horenli Movses, bize tarihinin birinci kitabında, bir sürü ermeni isimleri veriyor. Bunların kökü belli değildir. Hayk, Armenak,

(1) Hannes Skuld : Documents sur les Tou-Kiu Occidentax, Sayfa 255.
(2) Ermeni tarihçileri kolleksiyonu.
(3) Hun'ların umumî tarihi, Cilt 1. Sayfa 275.

Amasya, Harma, Ara, Gartos bu çeşittendir. Bunlar hiç kuşkusuz ermenice değillerdir. Ermenice olarak bir anlam ifade etmezler. Acaba Had zamanına ait mi, yoksa Hitit isimlerinin kalıntıları mıdırlar? Ya da Frikyalıların veya herhangi bir milletin dilinden alınmış sözcükler midir? Veyahut da, Horenli Movses'in uydurmaları mıdır? Hiç olmazsa kısmen, çağdaş ilim ile bunları sağlamlaştırmak olanaksızdır. - diyor.

F. Tournbize (1) : «Ardaşes (Artaxas) den sonra Ermenistan çok karanlık oluyor. Bir çok ermeni tarihçileri, Milâttan 123 yıl önce, ermeni tahtına Parth - Arsasid sülâlesini getiriyorlar. Fakat bunun da izahı kabil olamıyor. Bunlar da, Horenli Movses'in Hayk'ı gibi, hayalden ibaret kalıyor. Ermeni tarihçilerinin, güney Ermenistan olarak gösterdikleri Edesse (Urfa) bölgesi ile buradaki ermeni kıralı Abgar hakkında yine Tournbiz, «Abgar'ın İsa ile haberleşmesi ve İsa'ya, bir yakın adamını göndererek, hastalığı için şifa dilemesi, İsa'nın belirişinden sonra Urfa bölgesinde Tatyos'un hıristiyanlığı yaymakla görevlendirilmesi doğru olsa bile bunun ermenilere, ermeni kırallarına, Ermenistan'a ait bir yönü yoktur. Çünkü, İsa ile haberleştiği söylenen Abgar, Üçüncü Manu'nun oğludur. Bu Abgar'a, tarihçi Tacite ve Pilin Arap olarak bakmışlardır. Kendisi atalarından birisinin Aryan ismini taşımış olmasına göre de, Nabtî idi» diyor.

Aslında, Deguigne'nin dediği gibi (2) Arapların Ruha adını verdikleri Edesse (Urfa) in kendisine özgü kıralları vardı. 550 tarihlerinde yaşayan Süryanî, Edesse tarihi yazarına göre, bunların isimleri Milâttan 217 yıl sonrasına kadar Maanu, Abgar şekilleri altında devam etmiştir. Son Maanu'nun oğlu Abgar'dan sonra Edesse, Romalılara, ondan sonra İslâmlara geçiyor. Şu halde ermenilerin Edesse kırallariyle ne isim, ne milliyet, ne dil, ne ırk itibariyle hiç bir ilgileri yoktur.

Çakmakçıyan, Abgar hakkında (3) : «Büyük Dikran'ın oğlu Ardavast'tan sonra Ermenistan'ın vaziyeti karmakarışık oluyor. (Ardaşad) merkezinde oturan kırallardan Lâtin ve Helene tarihçileri sözediyorlar, Ermeniler bir şey söylemiyorlar. Onlar Mezpin ve sonra Edesse'deki kıralları anıyorlar ki, bunlardan yabancı tarihçiler, hiç bahsetmiyorlar.

---

(1) Hist. Politique et Religieuse de l'Arménienne.
(2) Hun'ların umumî tarihi, Sayfa 403.
(3) Ermeni Tarihi, Boston, 1917, (Ermenice).

Yine Horenli, Filavyanos'u izliyor. Bu tarih yazarı, tarihini, Büyük Dikran'la oğlu Ardavast'a kadar yazıyor. (M. Ö. 34). Ondan sonra tarihten 60 yılı kesiyor. Bu müddet için Horenli, Kayserili Euzepios'un kilise tarihini ve Larupna'yı izliyor. Bu sonuncu yazar, Edesse kıralı Apgar'ın kâtibi imiş. Horenli de, Edesse kırallarını Emeni kıralları olarak sayıyor.

Yanlışın birisi de Beşinci Apgar'ın ünvanının yanlış okunmasındandır. Bu Apgar, Uhama (Kara) ünvanını taşıyordu. Horenli bunu Arşama okumuş ve Apgar'a Arşam'ın oğlu demiş, bu münasebetle yine birisi vardır ki, Horenli, bunun ismindeki (m) yi (an) okuyarak bu zata Ananum ismini veriyor. Sonunda hıristiyan katili Sanadrug'u Apgar'ın çağdaşı yaparak buna havvari Tatyos ve Partogomyos'u öldürtüyor. Halbuki Sanadrug bunlardan iki yüzyıl sonra yaşamıştır. Yervant'tan Ardaşes'e kadar olan olaylar tamamiyle masaldır. O zamanda Ermenilerin Ardaşes isminde bir kıralı yoktu. Ermenistan'ın birinci eşkâni kıralı Dertad olmuştur.» diyor.

Prof. A. Haçardriyan (1) : «Hayasdan, bir çok milletlerin faaliyetlerine sahne olmuştur. Bundan dolayı, bir çok milletler Hayasdan'da yer almışlardır. Ermeniler de, bunlardan birisidir. Her ne kadar belirli bir zaman için baş ve âmir durumunda olmuşlar ise bile, daha çok ikinci ve bağımlı durumunda kalmışlardır. Bu sebeple Ermenilerin tarihi, Hayasdan içine giremez. Ancak, Ermeni tarihi, Hayasdan tarihinden bir parça teşkil eder.» diyor.

Prof. N. Marr, çok doğru bir görüş olarak, «Ermeni kilisesinin Ortodoks kilisesinden ayrılmasına kadar Ermenilerin millî bir isimleri yoktu. Ermeni tarihinin eski zamanlara ait naklettikleri, masaldan başka bir şey değildir.» diyor.

Sir Charles Eliot (2) : «Ermenistan, İskender'den sonra, bir süre Selefkus'lar tarafından idare edildi. Bunların çöküşü üzerine, Küçük Asya'da Grek'lerle yerli halktan bileşik bir takım hükûmetler kuruldu. Fakat, o zaman da, Ermeniler dağınık olduklarından hiç bir zaman bir hükûmet şeklinde toplanamamışlar ve diğer milletlerin hâkimiyeti ve idaresi altında kalmışlardır. Bunlardan sonra Romalılar, meydana çıkıyor. İsa'nın doğuşundan 50 sene kadar önce

(1) Hayasdan'ın çivi yazısı devrinin tenkitli tarihi, Sayfa 4, Erivan 1933. (Ermenice).

(2) Turkey in Europe.

Ermenistan Lucullus, Pompée tarafından zaptedildi. Bu suretle kurulan Roma hâkimiyeti, uzun bir süre devam etti. Bazı yerlerde Romalıları memleketlerinden çıkarmağa muvaffak olanlar, bir kaç günlük bir hükûmet teşkil edebildilerse de hiç bir zaman millî bir hükûmet kurulmadı.» diyor.

— V —

ERMENİLERİN KÖKLERİ HAKKINDAKİ ÇEŞİTLİ GÖRÜŞLER

Ermenilerin kökleri üzerinde çeşitli ve birbiriyle çarpışan görüşler vardır. (Bunlardan eski Ermeni tarihçilerinin görüş açıları ve Ermeni milleti için gösterdikleri tarih, yukarıda incelendi.) Diğer görüşler de şunlardır :

1. ERMENİLERİN FRİKYALILARLA BİRLİKTE ANADOLU'YA GELMİŞ OLMALARI :

Son zaman Ermeni yazarlarından bazıları, Ermenileri Trakya'dan Anadolu'ya getirmek suretiyle bir kök bulmaya ve eski tarihçilerin iddialarını reddetmeğe çalışmışlardır. Bunların görüşleri şöyle özetlenebilir :

Ermeniler, ilk defa olarak Milâttan evvel Yedinci yüzyıl başlarında Batıdan göç etmek suretiyle ilk bulundukları yerlere gelmişler, o bölgeyi, medenî gelişmeleri için uygun bir yer olarak bulmuşlar. Araz havzası, kendilerine uyan bir yerleşme alanı olmuş, bilhassa Ararat ovasını, diğer yerlere oranla çak uygun görmüşler ve buraya çok önem vermişlerdir. Ermenilerin reisleri burada bir kırallık teşkil etmişler. Dârâ M. Ö. 516 da buraları zaptetmiş ve Ermenistan da, iki yüzyıl İran'ın bir vilâyeti olarak valilerle idare olunmuş.

Armenler, Heredot'a göre, İranlıların Yunanlılarla olan savaşlarında, Frikyalılarla bir bayrak altında ve bir kumandan idaresinde olarak savaşmışlar.

1) Heredot ve Ksenofon; Ermenilerin, Frikyalıların bir kısmı olduğunu söylüyorlarmış.

2) Kendileri Bosfor'u geçerek yavaş yavaş doğuya doğru ilerlemişler.

3) Ermenilerin dilleri, İranî, ya da Samî değil, Hindu - Avrupaîdir.

4) Ermenilerin bulundukları yerlerde, örneğin Alis (Halys-Kızılırmak), Sinop'ta Armenium dağı isimli yerler vardır.

5) Ermeni mezarları, binaları, elbiseleri, şapkaları Frikyalılarınkine benzermiş.

Ermeni yazarlarından Sandalcıyan, buna karşı şöyle der : «Argonot'lardan bazıları Ermenistan'a gelmişlerdir. Bu efsaneye göre Yasson ve kahraman Armenios ya da Aremenos; Armenion'da doğmuş, Ermenistan'ı zaptetmiş, arkadaşlarının bazılarını Sysprit'de yerleştirmiş, oraya Ermenistan adını vermiş. Bir de, Rodos'lu Armenos'dan bu isim gelmiş imiş. Her ikisinin de tarihî değeri yoktur. Armenion, Tesalya'da bir şehrin ismi imiş. Armenos ismindeki iki kahramana gelince, (Âdil, doğru) anlamına gelen bu isimlerin, Armeni ve Aramaniya Farisî sözcüğünün Yunanca şekli olan Amenia ile hiçbir ilgisi yoktur» ve yine «Achamenide'ler» imparatorluğundan evvel, Ermenistan, Grek tarihçileri tarafından bilinmiyordu. Bunlar henüz, geniş Part ülkelerini tanımıyorlardı. Heredot ihtimal ilk defa olarak o imparatorluğun ilk yıllarında Ermenistan'dan sözetmiştir. Fakat Ermeniler hakkındaki bilgiyi çok sınırlı ve ilk zamanların Lâtin yazarlarının da itiraf ettikleri gibi hayalî veya ters anlaşılmış bilgiye dayanarak uydurmuş olduğu diğer şeyler gibi asılsız, sahte idi. Memleketin uzaklığı yüzünden doğan bu bilgi eksikliği, batılılar üzerinde ilk Ermenistan ve Ermenilerin kökleri hakkındaki karanlığı, hatâları daha çok arttırmış ve ençok Ermenilerin asıllarının bir, ya da bir kaç Frikyalı göçmenden çıktığı fikrini kabul etmelerine sebep olmuştur. Yarı masalsı ve fikrî eleştiriden yoksun bu Yunanlı yarım tarihçilerden başlıyan bu görüş açısı, yazık ki hattâ bugünkü Avrupa bilginleri arasında bile taraftarlar bulmuştur.» diyor.

Langlois (1) : «Strabon, coğrafyasında, Teselyalı Armenos, Argonot'lar seferine katılmış ve buraya adını vermiştir.» diyor. Justinien de aynı masalı aktarıyor. Ermeni adının, bugün de aynı ismi taşıyan yere, Ermenilerin Hayk'ın memleketi veya Hayasdan ismini vermelerinden çok zaman evvel verildiği görülüyor. Bazı metinlere göre, Armeni ismi, Zend kitaplarında, Eriemeno olarak gösterilmiştir.

Ermenistan'ı, Armenlerden çıkaranlar, bunların milâttan önce

(1) Ermeni Tarihçileri Kolleksiyonu, Cilt 1, Başlangıç, Sayfa XX.

Altıncı yüzyılda bu bölgeye geldiklerini ve yerli halkı tamamiyle kendilerinin temsil ettiklerini öne sürmektedirler. Yüzyıllarca bu bölgede hüküm süren ve yüksek bir uygarlığa sahip bulunan bağımsız hükûmetlerden kurulu, Ermenistan denilen bu bölgedeki halkın var ise, sayıları bilinmeyen bir göçmen topluluğu tarafından temsil edilmesi ve bütün bu kıtanın Armen'lerden, Armeniya adını almış olması ilmî olmadığı kadar da gariptir.» diyor.

2. HAYK - ARMEN GÖRÜŞÜ :

Bundan başka Ermenilerin, güneyden gelmiş ve Urartu'da yerleşmiş Hay'lar veyahut Hayk'lar ile kuzeyden gelerek Tuna ve Boğazlardan geçip Anadolu'ya giren Armen'lerin birleşmesinden çıkmış bir Hayk - Armen toplumu olduğu da ileri sürülmektedir. Bu görüşün de, ayrıca taraftarları vardır.

3. ERMENİLERİN HİTİTLERDEN GELMİŞ OLMALARI :

Ermenilerin Altıncı yüzyıldan önce Suriye kuzeyinde ve Kilikya bölgesinde bulunmuş olan Hitit'lerden başka bir şey olmadıkları ve bunların Kilikya'dan Dicle ve Fırat kaynaklarına gittikleri ve Aras bölgesindeki Urartu'luların da kısmen buraları bırakmış ve kısmen de bunlar tarafından temsil edilmiş olduklarını, sözde Ermenice'de buldukları bir kaç sözcük benzerliğine dayanarak ileri sürenler var ise de bu varsayım taraftar bulamamıştır.

Şu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Ermeni bilginleri arasında, kökleri hakkında da geçerli ve kesin bir kanı yoktur.

ARMENİ, ARMENİA İSİMLERİ :

Bu isim, Dârâ'nın kitabelerinde Armina, Aramaniya şekillerinde görülüyor. Birincisi olan Armina çok kullanılmıştır. İkincisi olan Aramaniya ise Bistun âbidesine yazılıdır. Dârâ Vişdasb'ın (M. Ö. 510) Bistun çivi yazılı kitabesinde Ermenilere ait kısımlarda :

1 — (Hükümdar Dârâ dedi. O zaman kulum Dadarşis'i Arminam «Armeniya'ya» yolladım).

6 — (Ulaşınca Arminam «Armeniya'ya»...)

7 — (Zoza ismindeki kasabaya, Armaniyaya «Armenyada»...) şekillerinde geçiyor.

Karakaşyan (1) : «Armenia ismi, İbranîlerin eski Samî is-

(1) Muhakemeli Ermeni tarihi, Sayfa 155 - 158, Tiflis, 1895, (Ermenice).

miyle Ararat ülkesi dedikleri yerlere, Dârâ Vişdasb derdi. Biz ise, buraya Hayasdan dedik. Dârâ, bu Armenia ismiyle İran Ermenistan'ına ad vermiş idi. Sonra, Dârâ'dan sonrakiler tarafından burası doğu ve batı Sadraplıklarına bölünmüştü. İranlıların bütün ülkelerine hâkim olan Büyük İskender, Armenia'ya da sahip oldu ve burayı bir valiye verdi. Selefküs'ler de ikiye ayırdılar.

İranlıların Armin, ya da Arminik sözcüğü karşılığı olan Armenia'ya gelince, bu sözcük Ararat'dan daha yenidir. Bunu büyük ve küçük Dâra kitabelerinde, «Hayasdan» için kullanılmış buluyoruz. Bu hükümdar bütün Orta ve Batı Asya'yı Ege Denizine kadar zaptederek bu ülkelerin kuzey kısmını Med (Medya) dan Kapadokya'ya ve Kurduva dağlarından Kur nehrine kadar, yani bütün bizim büyük ve küçük Hayasdan ismini verdiğimiz yerleri alarak burada Armin ismiyle iller ve Sadraplıklar meydana getirdi. Grek'ler bunu kendi lehçelerine uydurarak Armenya dediler.» diyor.

St. Martin (1) : «Çok eski zamanlardan beri Armenie ismi, hemen bütün çeşitli doğu ulusları tarafından bu isimle nitelendirilmiş olduğunu bildiğimiz ve Ermenilerin Hayasdan dedikleri yere verilmiş olan bir isimdir. Süryani'ler buraya Armenia, Araplar Ermeniyye adını veriyorlar.» diyor.

Başkaca bir görüş şekli olarak da, Urartu'ya Med'ler zamanında (Harminap) denildiği ve sonra, İranlılarda bunun (Arminia) şeklini aldığı, Ar unsurunun, yer anlamını verdiği, bunun Ararat, Arciş, Aruyr, Arçar, Arşav, Arazen, Aror şekillerinde görüldüğü, (men) in de ruh, fikir, insan'ı ifade ettiği ve (Armen) in de bu suretle ülke adamı anlamına geldiği gösteriliyor.

G. Alişan (2), «Hayk, ulusumuzun sözlüğüne göre (Hay) isminin küçültülmüşüdür. (Hay) da ulusumuzun ismidir. Milletimiz, kesinlikle yabancıların isimlendirdikleri gibi Armen değildir.» diyor.

Bu açıklamadan anlaşıldığı üzere Armenia, coğrafî bir isimdir. Armen de orada oturan halktır ve hiç bir yönden bunun, Hay'lar ile ilgisi yoktur.

---

(1) Mémoire historique et géographique sur l'Armenie, Paris, 1818.
(2) Rahip Alişan, Hayk'ın zamanı ve bayramı. Sayfa 15-32, Paris 1840. (Ermenice).

HAYK VE HAYASDAN :

Ermeni tarihçileri Hayk'ın ulu bir kişi olduğunu ve buna uyularak Ermeniler'e (Hay) denildiğini bildiriyorlar. Fakat Hay ve Hayk isimlerinin yalnız söyleniş yakınlığı yeter bir kanıt değildir. Böyle bir söylenti Horenli Movses'e kadar yoktur.

Ermeni rahiplerinden birisi (1) de, «Bel'in ölümünden sonra çocukları ve halk kendisini ilâhlaştırarak Baal adiyle bir mâbut yaptılar. Halk buna taptı. Başkaları da yüzyıllardan sonra gökte bir burc yaptılar ki bu da Kalkanlı Orion'dur. Kitabı Mukaddes'in ermeni çevirmenleri de bunu alarak «Hayk» dediler. Çünkü, Bel'i öldüren bu idi. Mademki avcıyı gösteriyormuş, şu halde burcun yanına bir köpek ile bir de tavşan koymuşlardır. Ayk, aydınlığın başlaması, gündüzün gelmesidir.» diyor Ve yine : «Orion, Yunan Mitolojisine göre, kahraman, büyük bir okçu, mahir bir avcı imiş. İhtimal ki bu amaçla geleneklere, söylentilere göre Bel'in canını alan ve Hay'ların atası olan bu kahramana da (Hayk) denilmiştir.» diyor.

Astronomide Ayyuk, Ayva biçiminde Samanyolu yıldızlarındandır. (Elfaris) şekline komşudur. Orion'un karşılığı (Elcebbar) dır.

G. Alişan (2) :

Bu isim sonuç olarak Haykn olur. Bilhassa (Orion) u ifade ettiği zaman. Çünkü bu burç bizim kitabı mukaddesimizde, aziz din büyüklerimizin, kilise babalarımızın eski eserlerinde bu suretle yazılıdır. Bununla, kuşkusuz bir geleneği izliyorlardı. Bu efsaneyi iki ulustan birisinin diğerinden almış olması lâzım geliyorsa, Grekler Orion efsanelerini buna dayatmışlardır.» diyor. Yani Yunanlıların bunu Ermenilerden almış olduğunu ileri sürüyor ve yine «bazı Hitit eserlerinde ve takvimlerde (Hay) Merih gezegeni olarak gösterilmiş ve bazı yıldızlar ilmi eserlerinde (Hay yıldızı altında doğan demirle ölür) denilmiştir. Bazılarına göre de (Hay) terazidir.» diyor.

Ayyuk'un lâtincesi (Capella), fransızca karşılığı (La chevre = dişi keçi) dir ki, bu da Jüpiter'i keçi sütüyle beslemiş olan sütninesi Amaltea'nın ismine uyularak verilmiştir.

---

(1) Rahip Hünkârbeğendiyan, Ermeni dilinin etimolojisi (Ermenice).
(2) Hayk'ın zamanı ve bayramı, P. L. Alişan, Paris 1850, Sayfa 14-32.

Mihitaristlerden G. Alişan (Sissouan - Ermeni Kilikyası) isimli eserinde Karadağ'dan sözederken (1) :

«Zamanımızda da hâlâ buraları gezginleri ve kervanları soymaktan çekinmeyen vahşi insanlar tarafından doldurulmuştur. Bunlar çeşitli Türkmen ve Kürt aşiretlerinden ve ihtimal ki, aralarında Ermeniler de bulunan daha eski bir halktan oluşuyorlar. Bu sonuncular da genellikle (Bozan) aşiretlerinden bir kısımdırlar ve Misis yakınında oturan (Hayug) aşiretinin amansız düşmanıdırlar.» diyor. Şu açıklamaya göre Adana'nın Misis yakınında bu (Ayuk) ismini taşıyan bir Türkmen aşiretinin varlığı anlaşılıyor.

HAYASA :

Hay ve Hayasa isimlerinin, Hitit'ler tarafından Ermenistan denilen yerlere verilmiş genel bir isimden başka bir şey olmadığı hakkında şu incelemelerin de görülmesi yararlı olur :

Prof. Haçaduryan (2) : «Hitit kitabelerinde yukarı Ermenistan için Hayasa genel ismi kullanılmıştır. (3)».

Ungnad ve Forrer (4), Hitit kıralı İkinci Murşilis'in, kıralığının onuncu yılında 1335 de, Hayasa'ya karşı askerleri için Yukarı Ermenistan'da toplanma yeri olarak Yenkalavan'ı seçmiş olduğunu yazıyorlar. O halde burası, Hitit hükûmetinin, ya da İşuva'nın son ve en büyük bir yeri idi, ve Roma İngila'sının yani şimdiki Ekil, Diyarbakır'ın kuzeyine doğru aşağı Dicle üzerindeki hududunda idi.

Sefer, kitabenin kesintisi sebebiyle ismi görülemiyen, Alzia üzerinde Hayasa'nın birinci şehiri olan Van Gölü'ne doğru olmuştu. Forrer, başka bir yerde (Kahi. 1 — N 19) kitabesinin Nairi ülkelerine karşı yapılan seferi ve birinci Tigulti - Nimurta'yı (1221-1243) anlatan tek kitabe olduğunu ve Hitit'lerin Hayasa ya da Azzi isminin (Yukarı Ermenistan, yukarı deniz, Van Gölü etrafının) bütün ülkeye yaygın olan genel adı ile Asûrîlerce bilinmediğini gösteriyor.

Esasen bu paragraflardan anlaşılacağı üzere, Hitit'lerin Hayas'-

(1) Sissouan, Ermeni Kilikyası, G. Alişan, Venedik 1899, Sayfa : 483.
(2) Ermenistan'ın çivi yazı devrinin muhakemeli tarihi, Erivan, 1933. (Ermenice).
(3) Haçaduryan, tarihinin sonundaki hartada Hayasa'yı (41-45) arz dereceleri arasında gösteriyor.
(4) Reallex, der Assyriologi, 1928.

dan için Hayasa olarak genel bir adı vardı. Bu isim de, on üçüncü yüzyılda Birinci Tikulti - Nimurta zamanında Asûrîlerce bilinmiyordu. Şu halde çivi yazılı kitabelere dayanarak yapılan bu tetkiklere göre Hayasa'nın coğrafî yeri, Erzurum, Van ve ilâh.. olarak saptanıyor. Hitit Hayasa'sının Hayastan sözcüğü ile benzerliği şimdi, Hay, ve Hayasdan sözcüklerinin açıklanmasına ve Hayasa'nın Hayastan ismiyle her ikisinin de aynı bölgede bulunması yüzünden ilgisini incelemeyi gerektirir.

Horenli Movses'in, «Ülkemize, atamız Hayk adına Hayasdan denildi» şeklindeki açıklaması **yıllarca ilmî bir dayanak olarak tanınmıştır.** Ayrıca, bu konuda başka açıklamalar da vardır. Ancak şimdiki inceleme ve karşılaştırma metodu, **bu çeşit açıklamalarla yetinemez.** Esasen evvelce gösterilmiştir ki, Armen'den geldiği gibi, Hayk kelimesi de Ha'dan gelir. Yoksa **Hay, Hayk'dan değil.**

Yensen, «Hititler ve Ermeniler» ismindeki eserinde Hay'ın Hititlerin Hatio'su, yani, Hitit sözcüğü olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Oysaki, incelemeler, bunun yanlış olduğunu ve Hititlerin Hay'lar ya da Hayl'arın önceki şekli ve Hatio'nun, Hay'ın aslı olduğunu göstermiştir.

Urartu yazılarını Ermenice ile okumak konusunda Mortman'ın deneyi aslında başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yunancaya gelince, bundan sözetmek bile fazladır.

Hayasa ve Hayasdan sözcükleri arasındaki benzeyiş o kadar açıktır ki, Hayasdan isminin en eski şekli olarak, Hayasa'nın bulunmuş olduğunu söyleyebiliriz.

Evvelâ Hay, Haykazn, Hayasdan sözcüklerinin eski eserlerimize ne şekilde girmiş olduğunu görelim :

Karakaşyan (1) : «Hayk sözcüğünü Ermeni ulusunun önderi olarak Horenli Movses'den önce hiç bir yerde anılmış görmüyor ve bu sözcüğü Hayka, Haykazn, şekillerinde hiç bir yerde kullanılmış bulmuyoruz.

Agahangelos ve Puzant, bunu, ünvan ve yer adı olarak kullanmışlardır. (Hayasdan'ı parlattı), (Hayasdan'ı imar etti) ilâh.. gibi, şüphesiz eğer ulusa ait olsa ve Hay, Hayk'dan gelmiş olsaydı, Haykak ve Haykazn sözcüklerini de bir çok yerlerde kullanabilirlerdi.» diyor. Bundan anlaşılıyor ki Puzant Parbetsi, Agathangelos gibi es-

(1) Ermenilerin muhakemeli tarihi, Cilt 1 - 4 - 5, Tiflis. (Ermenice).

ki tarihçiler, Hayasdan sözcüğünü ülke, kıta ünvanı olarak kullanıyorlar. Hayasa ülkesi, Hati ülkesi, İşua ülkesi gibi...

Hayas - dan'a gelince, bu, sonraki şekildir. Yazıcılar, Hunasdun = (Yunanistan), Huc-a-sdan (Hucastan ve başka bir çok bunlara benzer isimlerle tanıştıktan sonra tabiî benzetme yoluyla ve çok kolaylıkla Hay-as-dun da Hayas-dan'a değişir. Bu işlemin yapılmasından sonra da, ikinci adım, bu bileşimden Hay ismini ayırmak ve onu millet ismine yakıştırmak olurdu. Hunasadan'dan Huyn (Ermenice Rum, Grec gibi..). Bilindiği gibi, bu sözcüğün ikinci kısmı stan = yer ifade eder. Farsça'dan alınmış bir son ektir. Bu almak da ancak İranlılarla ilgi kurulmasından sonra olabilir.

Hitit kitabelerini çözen Prof. Sayce (1) a göre, «Hitit dilinde na, eki cins, sıfat gösterir. Haddanas, Haddina sözcüklerini Âsurîler; Hititler için kullanmıştır. İki (a) arasındaki (d) harfinin (y) ye değişmesine göre, Hadinasdani de bu değişimle Hayastan olmuştur.»

Paul Grechmer'in (2) şu sözleri de bu görüşü destekler. Yazar, Hay, Hayasdan isimlerine şimdiye kadar verilmiş olan anlam ve açıklamaları yetersiz görerek : ((Boğazköy'de Milâttan önce 1400 de başlamış ve sık sık rastlanmış olan Hayasa ismi, bizi, bu zor sorunun çözümüne yaklaştırır. Forrer, Hayasa bölgesini yüksek Ermenistan'da gösteriyor. O halde, Hayasa'nın, Ermenistan'ın bir kısmını oluşturması ihtimali vardır. Sözcüğün sonundaki (dan) Küçük Asya köklü bir edattır. Asıl kök, Hayasa'dır. Ve Hayasa'ların ülkesini anlatır.

---

(1) The Hittites : 1903.
(2) Ermenilerin millî isimleri.

VI

ERMENİLERİN ETHNOLOGIE VE ANTHROPOLOGIE BAKIMINDAN NİTELİKLERİ

E. Chanter (1) : «Ermenilerin tecanüsü bilhassa Karabağ'da ve Aras - Kur'un yukarı kesimlerindedir. Oralarda çoğunlukla kafa ölçüsü ortalama 83 - 86 olarak bulunur. Samî etkisinin daha karakteristik niteliklerini taşıyanlar Aras vâdisinde, Erivan ile Migri'de, örneğin yahudilerin büyük bir kısmının aktarıldığı ve Arapların sık sık istilâ ettikleri eski Gokten'de bulunur.

Ermeniler (Rusya'da olan Ermeniler), şu suretle nitelendirilebilirler : (Hemen hepsi Bracysefale, Leptorin, koyu esmer, Mespropés ve ortanın üstünde boylu, Aissores Asya'lı bir halk yığını ve bazı Kürt kabileleri ve Azerbaycanlılarla açık bağ ve ilgileri vardır.» diyor.

J. Deniker (2) : Filoloji bakımından Ermenileri ve Kürtleri, Osetleri İran gurubundan sayıyor. Hay'ların ya da Ermenilerin yoğun bir yığın halinde olarak ancak Van gölü, Ararat dağı eteklerinde yaşadıklarını, diğer Ermenilerin dağınık bir biçimde Asya'nın güney batı kesimlerinde, Kafkasya'da, Güney Rusya'da... ilâh.. yaşadıklarını söyledikten sonra : **(Ermeniler, maddî bir çok unsurlardan oluşmuş ve karışık bir ırk yığınıdır.** Boyları yer yer değişir. 1,63 - 1,69 dur. Fakat heman daima kısa başlı, 85 - 87 ölçüsündedirler. Irkları Hindû-Efgan-Âsurî-Türk ırklarından meydana gelmiştir.» diyor.

Prof. Rene Vernont (3) : «Ermeniler, her ne kadar İran dillerinden hissedilir ölçüde farklı bir dil ile konuşuyorlarsa da, fizik yönünden çok az **aynı cinsten** bulunuyorlarsa da, genellikle İrân aile-

(1) Rapport sur une mission scientifique en Asie mineure, 1893.
(2) Les races et les peuples de la terre, 1929.
(3) L'hommes, Races et coutumes.

sinden ayrıdırlar. Bunlar gelişi güzel olarak Ararat'a, Türkiye'den Rusya'ya, Rusya'dan merkezî Asya içerlerine, güney doğu Avrupa'ya... ilâh.. dağılmışlardır. Ermeniler; Samîler, Türkler, Kürtler, Moğollarla karışmışlardır. Fakat bir kısmı şu nitelikleri gösterirler ki, bu da Ermeni tipidir. (Boy, vasattan biraz uzun, deri beyaz, kara saçlı, kara gözlü, ekseriya kartal burunlu, ağız biraz geniş).

N. Kossovitch, Ermenilerin kan grupları ve antropolojik karakterleri arasındaki bağlar hakkında bir inceleme yapmış, bunu da şu şekilde özetlemiştir :

«Ermeni ırkı (?) aynı cinsten bir ırk değildir.» (1).

———o———

(1) Institut international d'Anthropologie session d'Amsterdam 1927.

VII — DİL

Ermenice'nin asıl yapısını teşkil eden esasları bulabilmek oldukça zor bir sorundur. İncil'in ermeniceye çevrilmesi suretiyle meydana çıkan yazı dilinin nereden geldiği bilinmiyor. Kitab-ı Mukaddes'in çevrilmesi dolayısiyle çeviriciler tarafından Ermeniceye, Rumcadan, Âsurîceden ve diğer dillerden alınmış ve bir çoğu da çeviri için uydurulmuş bir çok kelimeler sokulmuştur. Ermeniler, İranlılar, özellikle Medyalılar ile, Partlarla uzun zaman birlikte yaşamışlardır. Şüphesiz birbirlerinin dilini de anlıyorlardı. Şu halde Ermeni dilinin de Pehlevi dili ile bir asıldan olduğu ve İranlılarla din, gelenek, kültür bağları bulunduğu anlaşılır.

Dördüncü yüzyılda esasen var olan ve Danielian denilen alfabenin bazı sesli harfler ilâvesi ile düzeltilip ermeniler tarafından kullanılmasından sonra ermeniler, Rumca ve Fars dilleri ile yazarlardı. Milâttan bir yüzyıl öncesine kadar Rumca ve Farisi, büyükler ve soylular tarafından kullanılırdı. Ermenice, daha çok halk dili idi. Kirkor Lusaroviç'in vaızlarını, âyinlerini Rumca olarak yaptığı bilinir.

A. Meillet (1) : «Klâsik Ermenice yani Krapar'ın kesinlikle Van gölü civarında meydana geldiğini ve Hindû - Avrupaîlik konusunda da, görünür bazı benzerlikler itibariyle Hindû - Avrupaî asıldan olduğu kabul olunabilecek sözcükler gurubunun sayısının dörtyüze bile ulaşamıyacağını söylüyor.

Mihitaristlerden Alişan, «Ermeniler arasında edebiyatın önce Scytho - Pehlevi, yani Parth olarak başladığını, Zend dili kullanıldığını, sonra Asurî, daha sonra da Yunan kültürünün önemli etkiler yaptığını» anlatıyor.

---

(1) Esquisse d'une gram. Comparée de l'Arméniéne clasique, Vienne, 1903.

Ermenicedeki başka dillerden alınan sözcükler konusunda Reallexikon (1) da: «Ermeniceye girmiş sözcüklerin Fino - Ugren ve eski Türkçe (Urtürkisch) olduğu kabul olunmuştur. Eğer bu iki nokta bundan sonra yapılacak araştırmalarla doğrulanırsa, bu durum Ermenilerin ilk tarihlerinden çok Fino - Ugrienlerin ve Türklerin ilk tarihleri için önem ifade eder.» diyor.

Le Normant (2) : «Ermenice, İran gurubunun bir lehçesi ile karşılıklı olarak Zend ve Farsca ile meydana gelmiştir. Eski şeklini bize gösterecek hiç bir eser yoktur.» diyor.

Petermann, Windischmann, Gosche, Delagarde, Ermenicenin İran dilinden çıktığı fikrinde bulunuyorlar.

Hubschmann, bağımsız, Hindû - Avrupaî köklü buluyor. Bir kısım bilginler de, Ermenicenin evvelce Turanî bir dil iken sonraları yanındaki dillerin, özellikle Farisî ve Rumcanın buna karşıtığını ileri sürüyorlar.

Profesör Nicola Mar'a göre, Ermenicenin ilk şekli Halt kitabelerinin dilidir. Sonra yeni yeni sözcükler alarak Hindû - Avrupaîleşmiştir. Tarihlerindeki bir çok isimler, özellikle özel isimlerin bir çoğu **Partlardan, İranlılardan** alınmadır.

De Morgan (3) : «Bu dilde, Asurî, İbranî, İranî, Med, Gürcü, Mingrel, Lâz, Urartu, Nairi, İskit, Grek, Arap, Türk, Moğol; Kürt; Lâtin, Rus kelimeleri vardır. Hıristiyanlıktan evvel yazı olmadığı için, Ermenilerin eski dilini bize bildiren hiç bir eser yoktur.» diyor.

Diğer bir görüş de Ermenicenin, Ermenistan denilen bölgenin asıl eski milletlerinin kullandığı dil ile daha sonra o kesime Balkanlardan geçerek gelen ve yerli halk ile birleşen insanların getirdikleri dilin kaynaşmasından çıkmış olmasıdır.

VII

E D E B İ Y A T

Ermeni edebiyatının başında da halk şarkıları, destanları geliyor. Hıristiyanlıktan önce çok eski zamanlarda (Kusan) denilen destancılar kasabalarda dolaşırlar, hikâye, masal, manzum destanlar, ata sözleri söylerlerdi. Horenli Movses, eserinde Kogten destancıla-

(1) Cilt 1, Sahife 22 - 221.
(2) Histoire Anciénne de l'Orient, Cilt 1.
(3) J. D. Morgan, Histoire de Peuple Armenién, 1919.

rından, şairlerinden sözediyor. Bu halk şairlerinin bir kısmı da düdüklerle, sazlarla masallar nakleder, oyun havaları çalarlarmış.

Delaurier (1) : «Kosten destanları daha çok Medyalılara ait eski destanların naklinden ibarettir.» diyor.

Movses'in kitabına aktardığı (Vahakn) Ara - Şamram, Dikran-Astiyag, Ardaşes - Satenig, Ardaşes - Ardavaz bâtıl inançları bunlardandır. Bu masalların nereden geldiği, kimler tarafından tertiplendiği bilinmemekle beraber, tarih kısmında görüldüğü gibi tamamiyle Hint, İran, Asur, Yunan mitolojisinden alınma şeyler olduğu ve ermeniliğe geçirildiği muhakkaktır.

Hıristiyanlığın çıkışından sonra bütün bu söylenti özellikle Kirkor Dusavoriç tarafından ortadan kaldırılmış eski puta tapma devirlerine ait eserler, mâbetler, bu devirlerin bir daha dönememesi için tamamiyle ortadan kaldırılmıştır.

Harflerin kullanılmasından sonra beşinci yüzyılda evvelce edebî bir dil olmayan ve yerine Asurîce, Rumca, Farsca kullanılan ermenice, dinî ve edebî bir dil olmaya başladı. Bu suretle ortaya çıkan dile Kırapar yazı dili, lisan-ı kadîm, eski dil adı verilir.

Vramşabuh (M. S. 400) zamanı; harflerin kullanılması, fikrî hareketlerin gelişmesi, Yunancadan, Asurîceden bir şey anlamayan halk için Kitab-ı Mukaddes'in ermeniceye çevrilmesi yüzünden ermeni tarihinde (Altın devir) olarak sayılmaktadır. Dördüncü yüzyılda başka ulusların alfabesiyle, beşinci yüzyıl içinde ermeni harfleriyle başlayan bu dönem, ermeniler için, gelişme ve yükseliş devri oldu ve 30 - 40 yıl devam ettikten sonra söndü. Harflerin kullanılışından başlayarak 25 yıl büyük bir çalışma dönemi oldu. Bu süre içinde açılan okullardan yetişenler ilim merkezi olan Yunanistan'a, İskenderiye'ye, başka yabancı ülkelere gönderildiler. Tarihte bunlara (ilk çevirmenler) unvanını veriyorlar. Çevirmenler de iki kısımdı. Birisi Sahak ve Mesrob'un çalışma arkadaşları olanlar, ötekiler de, bunların öğrencileri olup yabancı medreselerine gönderilen, 6 - 7 yıl öğrenimden sonra ülkelerine dönerek Sahak ve Mesrob'un girişimine katılan ve onların eserlerini tamamlıyanlardır.

Kitab-ı Mukaddes, Asurîcenin (Pecito) denilen halk dilinden ermeniceye çevrildi ve sonra bu çeviri Yunanca üzerinden düzeltildi. Bu sebeple dil, Yunanca ve Asuricenin etkilerine uğradı. Bir

(1) Etudes sur les chantes historiques et la traditions populaires de l'ancienne Armenie, Paris 1852.

çok sözcükler bulundu, ermeniceye sokuldu. Yunanistan'dan öğrenimden dönen çevirmenler dönüşlerinde, Yunan kültürü ile donanmış olarak geldiler. Bunlar da dil üzerinde etkili oldular. Kilise ilâhileri, dinî âyin ve tören duaları, tamamiyle Yunancadan alındı. Çevirmenler, Kitab-ı Mukaddes'ten başka, tarih, felsefe gibi eserleri de çevirdiler, Ermeni kültürünün esaslarını kurdular.

Bu devirlerdeki kültürel hareketler tamamiyle kilise edebiyatına ayrılmıştır. Bütün o zamanki eserler dinî konuda idi.

Katogikos Sahak'ın (huzur ve sükûn ilâhileri), Mesrob'un (büyük perhiz ilâhileri) vardır. Bu yüzyılda yazılan tarihlere, özellikle çevirmenlerden olan Horenli Movses'in tarihine edebî bir değer veriliyor.

Bu dönemden sonra yazılan eserler de, genellikle hıristiyanlık, hıristiyan Azizesinin, şehitlerinin destanları ile, ilâhiler, dualar, dinî manzumeler, şiirlerden ibarettir. Dinî eserlerden, onuncu yüzyılda yaşayan Narekli Kirkor'un (1) dinî ve mistik eseri büyük ün almıştı.

Ermeni edebiyatı üç döneme ayrılabilir :

Birinci ve en uzun dönemdir ki, bu dönem dördüncü yüzyıldan başlar. Altın devir denilen beşinci yüzyıl edebiyatını hazırlar. İlk Haçlılar seferine kadar devam eder.

Bu dönemde çevirmenler tarafından klâsikler, çevirilmiş, yabancı eserleri, yabancı mitolojisi, edebiyatı, ermeni edebiyatına etkili olmuştur. Buna, mânevi alanda bir uyanış dönemi de denilebilir.

İkinci dönem :

On ikinci yüzyıldan başlar, on sekizinci yüzyılda biter. Haçlılar seferinden yararlanılarak ermeniler için Kilikya'da geçici bir sükûn ve istikrar doğunca, edebî çalışma da başlıyor. Harplere, istilâlara karşılık bu çalışma devam ediyor.

---

(1) Narekli Kirkor, Van'ın Vastan kazasında göle yakın Narek köyündendir. 951 de (Narek) de doğmuş, babasının kayınpederi Narek manastırının papazı olan Ananya ismindeki zattan okumuştur. Manastırdaki rühbanın talep ve arzusu üzerine bir dua mecmuası yapmış ve (Narek) isimli olan ve (95) münacatı, duayı muhtevi bulunan bu eseri (1002) de bitirmiştir. Ölümü (1003) olarak gösterilmektedir. Bu tamamile dinî mahiyette olan eser hakkında uzun şerhler, tefsirler yazılmıştır.»

Üçüncü dönem :

On sekizinci yüzyılda başlıyor. Bu dönemi açanların başında Sivaslı Mihitar'ın katoliklik örgütü bulunmaktadır. Ermeni dili düzeltiliyor. Avrupa klâsikleri ermeniceye çevriliyor. Teoloji, tarih, filoloji üzerinde çalışılıyor, ermeni eserleri Avrupa'ya tanıtılıyor. (1).

Dilin gelişme aşamalarına gelince, özellikle 12 nci yüzyılda halk şairleri, halk üzerinde etkili oldular. Bir taraftan da kiliselerde, papaz okullarında eski klâsik dil öğretildi. Bu dil de yavaş yavaş bozularak sekizinci yüzyılda Roma, Arap, Bizans istilâları sırasında karışık bir şekil aldı. Varlıklarını koruyan diğer lehçeler de bu dile girdi. Kilikya'daki ermeni oluşumu zamanında ermenicede bir halk dili, halk lehçesi başladı. Bu zamana, Kilikya dönemi deniliyor. Kırapar kilise ve ruhban dili olarak, on birinci yüzyılda kaldı. Haçlılar seferi nedeniyle Kilikya'ya Katolik papazları geldi, ermeniceye lâtince etki yapmaya başladı. Daha sonra, rumca ve lâtince, ermeniceyi tamamen kötü bir hale getirdi. Bugün de ermeni dili için bir çoğu bozuk ve çoğu birbirini tutmayan sekiz lehçe ayrılabilmektedir. Asıl ermeni edebiyatı hareketleri On sekizinci yüzyılda başlar. Bu yüzyıl içinde 1818 de Tiflis'te Nersesyan, Moskova'da Lazaryan okulları açıldı. Bu asırda kafkas ermenilerinden Apovyan, ilk defa olarak eserlerini halk dili ile yazmaya çalıştı. Bir çığır açtı. Kendisi 1830 de üniversite öğrenimini yapmıştır. 1836 da Tiflis'te S. Nazaryan, K. Badganyan, M. Nalbantyan, Arzruni, Raffi, Kafkas ermenilerinin en kuvvetli yazar, tarihçi ve milliyetçi kişileri oldular.

---

(1) Mihitarist ismi altındaki teşekkül, Sivaslı rahip Mihitar tarafından kurulmuştur. Bu zat, 1676 da Sivas'da doğmuştur. Babası Çerçi Bedros Manukyan, anası Şehristan'dır. Vaftiz ismi Manuk'tur. 1691 de Sıvas'da Surp Nişan kilisesine (diyakos) olmuştur. Sonra Eçimazin'e gitti. Az kaldı, sonra Erivan'a, oradan da Erzurum'a geçti. Orada Papa propagandacılariyle görüştü. 1960 de yurduna döndü. Vartabet derecesine çıktı. Ermenilerin dinsel ve bilimsel alanda aydınlatılmasına çalışmak istedi. 1700 de yakınları ile beraber İstanbul'a geldi. O sıralarda İstanbul'da papalık propagandası aleyhine mücadeleler oluyordu. 1701 de öğrencileri ile birlikte ermeni milletinin fikrî ve dinî alanda uyarılması için bir örgüt meydana getirdi. Bu teşekkülü Mora'nın Venediklilere ait kısmına aktardı. Sonra, başvurması üzerine, Venedik hükûmeti kendisine bir yer verdi. 1712 de örgütü, papalığın onayına sundu. Mora'da Türkiye ile savaş yüzünden kalmadı. Öğrencileri ile birlikte Venedik'e geçti. 1715 de Venedik'e geldi. Hükûmet, kendisine vaktiyle cüzzamlılara verilmiş olan bir yerle birlikte Senlazar ada-

Raffi (Hogap Melik Hagopyan) (1835 - 1888) Deli, Celâlettin, Samuel, Tavıt Beg gibi millî ve tarihî eserleriyle tanındı. Rafael Badganyan (1830 - 1892), millî şiirleriyle, özellikle (Mayr Araksi) şiiriyle ün kazandı.

Yine Kafkas edebiyatçılarından Broşyan (1837 - 1907), halk dili ile köylü yaşamını anlatan eserler yazdı. 85 den sonra A. Zaduryan, A. İsahakyan, A. Aharonyan, L. Manuelyan edebî ve bilhassa millî alanda önemli gayretler gösterdiler. Genel bir görüşle incelenince, ermeni edebiyatının daha çok siyasî neden ve durumlar altında geliştiği görülür. Edebî hareketler için üç çalışma merkezi vardı. Venedik, İstanbul, Tiflis. Bu üç merkez, bilhassa millî hareketlere önderlik etmişlerdir. 19 uncu yüzyılda bütün tanınmış yazarların çalışması bu alana bağlı kalmıştı. Ozanlar, yazarlar, boyuna dert ve acıları dile getiriyorlardı. Bütün konularını Ermenistan'ın kalkınması, bağımsızlığı teşkil ediyordu.

Türkiye ermeni edebiyatında Venedik Mihitaristleri nedeniyle İtalya, bundan sonra İngiliz, Fransız, Rusya Ermeni yazarları üzerinde de Rus, Alman, Fransız etkileri görülüyor.

Mihitarist'lerin Venedik'te Rapaelyan medresesi Paris'te de Muratyan mektebi vardı. Bu mektepten yetişenler kültürel ve fikrî yollarda çok büyük başarılar gösterdiler.

Halkın konuştuğu dil edebiyat dilinin yerine geçmeye başladı. Mihitaryanlar tarafından (Hosrov), (Birinci Sempat) gibi dramlar yazıldı. G. Alişan, edebiyata coğrafya ve tarihe ait eserleriyle büyük bir ün kazandı. (1).

---

sını verdi. 1717 de adaya yerleşti. Manastırı yaptı. Adada otuz yıl kaldıktan sonra 1749 da 74 yaşında öldü. Kurduğu örgüt çok güçlendi. Manastıra öğrenim için bir çok kimseler gitti. Basımevi, bütün ermeni edebî, ilmî eserlerini bastı. Ermeni dili ile bir çok tarihler, sözlükler yayınlandı. Avrupa klâsikleri çevirildi.

1773 de Mihitaryan'lardan bir kısmı ayrılarak Triyeste'de bir örgüt kurdular, sonra da 1811 de Viyana'ya gelerek Viyana Mihitaristlerini meydana getirdiler.

(1) Gevont Alişan — 1820 de İstanbul'da doğdu. İstanbullu ve orta halli bir sarrafın oğludur. Asıl ismi Kerope Markaryan'dır. 12 yaşında Venedik'e gitti, Katolik ruhban okulunda okudu. 1840 da Katolik papazı ve Rapaelyan mektebine öğretmen oldu. 1843 de Pamzaveb dergisini kurdu. Bundan sonra ilmî tarihî, coğrafyaya ait eserlerini yazdı. Tarihçi, eski eser uzmanı, ozandı, (1901) de öldü.

1850 tarihleri Türkiye ermeni yazarları için bağımsızlık ve özgürlük hareketlerine başlangıç teşkil eder. Avrupa'da öğrenimden dönenler edebiyatçı ve yazar olmaktan çok millî hareket öncüsü oldular. Gerek Rusya'da ve gerek Türkiye'de tanınmış yazarların, ozanların belirli nitelikleri, herşeyden önce ermeni bağımsızlığına kavuşmak, yeni kuşağı buna hazırlamak, idaresi altında bulundukları milletle aralarında derin uçurumlar açmak, nefret duygusu, kin yaşatmaktı.

Ermeni edebiyatında 1800 - 1880 e kadar olan zaman, eserlerin Lirik edebiyat ve tarihî dramların beğenildiği dönem sayılabilir. Bu dönemin ünlü kişileri Rupinyan, Odyan, Beşiktaşyan (1), Mamoryan, Hrımyan, Narbey idiler.

1880 - 1890 ermeni edebiyatının romantik felsefe dönemidir. Ünlü adlar olarak Tomas Terziyan, Yegya, Demirci Başyan, v.s. sayılabilir.

Patrik Hırımyan, eski mihitaristlerden Horen Episkopos (Narbey (2) (1831 - 1893), Minas Çeraz ve arkadaşları Berlin konferansında ermeni temsilciler kurulunu meydana getiriyorlar, gerek Kafkaslılar, gerek Türkiye'de tanınmış bir çok edebiyatçılar ermeni sorununun en ateşli savunucuları arasında yer alıyorlardı.

---

(1) Mıgırdıç Beşiktaşyan 1828 de İstanbul'da Ortaköy'de doğmuştur. Yoksul bir ermeni katolik ailesinin çocuğudur. Venedik'te Murat - Rapaelyan mektebinde okumuştur. Dönüşünde öğretmenlik yapmıştır. 1868 de (40) yaşında iken veremden ölmüştür.

(2) Asıl ismi (Horen Kalfayan) dır. Venedik mihitaristleri okulunda öğrenimini tamamladı, katolik Vartabet derecesini aldı. İstanbul'a dönüşünde katiliklikten ayrılarak ermeni ana kilisesine geçti. Paris'te ermeni okulu müdürü iken (Masis Güvercini) dergisini kurdu. Oradan Kırım'da Teodosya şehrine geçti. Çok kalmadı. İstanbul'a döndü. 1867 de Eçimazine giderek episkoposluğa terfi etti. Dönüşünde Beşiktaş vaizliğine atandı.
Rus - Türk savaşından sonra Nerses Varjabetyan tarafından Hırımyan ile birlikte Berlin kongresine gönderildi. Kumkapı gösterisinde bulunduğunun anlaşılması ve Avrupa ile, Türkiye ve saray konusunda haberleşmesi yakalanması üzerine hükûmet patrikhaneden rütbesinin kaldırılmasını istedi. 1893 de öldü. Kilikya'da bir zamanlar egemen olmuş Lusinyan ailesinden olduğunu öne sürmüş ve bu adı taşımak istemişti. Sonra ismini değiştirdi (Narbey) oldu. Ermeniler arasında yazar, ozan, tiyatro yazarı olarak ün salmıştır.

VIII

ERMENİ MİTOLOJİSİ

Ermeniler de, İranlılar gibi ilk zamanlarda güneşe, aya, ateşe, suya, toprağa, rüzgâra taparlardı. Üstleri daimî karla örtülü Masis (Ararat), Nemrud, Süphan (Sipan), Arakaz gibi alev saçan dağlara, yıldızlara, gezegenlere, burçlara, yalçın kayalara, büyük sulara, güvercin, şahin, kartal, boğaya, Sos (gümüşlü kavak) gibi ağaçlara, hayalî tanrılara, iyi ve kötü ruhlara taparlardı.

Horenli Movses, Şamram'ın, yanında öldürülmüş olduğu söylenilen Kaya'nın, kutsallaşmış ve Ermeniler tarafından tapılmış olduğunu yazmaktadır. Dr. Dagavaryan, dünyanın bir boğanın boynuzları üzerinde bulunduğu ve depremin bundan ileri geldiği hakkındaki efsanenin Ermeniler, İranlılar, Türkler arasında aynı olduğunu söylüyor. (1).

Ermeniler ibadetlerini açıkta yaparlardı. İlk zamanlarda belirli tapınakları yoktu. Güneşe, dağ tepelerinde, Aya, genellikle Sevuh dağı üstünde, tapınırdı. Ermenilerin kiliselerinin hâlâ doğuya dönük bulunması, âyinlerde o yana dönerek yakarmaları, güneşe ait ilâhiler okunması, güneşe Arekak yani, Ar - ek - akn (Allah'ın bir gözü) denilmesi bu zamandan kalmadır. (2).

Avesta'da (Mah) olarak anılan Ay, Ermenilere Hilâl (Mahik) şeklinde geçmiştir. Kamer, tabiatın anası; ağaçların, bitkilerin besleyicisi idi.

Ermeniler, iyi ve kötü ruhlara, perilere inanırlar, bunlara yaranmak, kötülüklerine uğramamak için büyüye, sihirbazlığa da başvururlardı. Dağlarda, taşlıklarda yaşıyan Kaç'lara, savaş alanların-

(1) Ermenilerin eski dinleri, İstanbul 1909, (Ermenice).

(2) Ermenilerin eski dinleri, İstanbul 1909, (Ermenice).

da düşen kahramanların yaralarını yalıyarak iyi eden Haralez (Köpek başlı tanrı) lara, Hald'lardan geçmiş olan müşterinin diriltici, kudretli köpeklerine inanırlardı.

Ermenilerin Şamramakert (Şamram şehri) denilen ve aslı Şah-Mihra - Kert (Şah güneş şehri) yani Van güneşe, Vostan (Vastan kasabası) aya, Artamet kasabası Diana'ya adanmış ve ayrılmıştı. Güneşe at, öküz, keçi, dişi koyun kurban edilirdi.

Ermeni mitolojisine girmiş olan tanrıların büyük bir kısmının Hindistan'dan, İran'dan gelme olduğu görülür. Sonraları Romalıların, Yunanlıların, Âsurîlerin mitolojisinden de bir çokları, Ermenilere geçmiştir. Ermeni mitolojisindeki tanrılar şunlardır :

İranlıların Ahuramazda'sı, Ermenilere bütün diğer tanrıların babası, göğün, yerin yaratıcısı, mutluluk, verim, bereket tanrısı Aramazt olarak geçmiştir. Eski Ani (1) (şimdiki Kemah) de tapınağı vardı. Aramazt'ın simgesi ateş idi.

Anahit, Aramazt'ın kızı, en büyük tanrıça, Altın ana, kutlu, temiz, saf, bâkire idi. İranlıların (Nahit) i Ermenilere bu şekilde geçmiştir. Kendisine Homa, kutsal içki sunulur, beyaz at, boğa, teke kurban edilirdi. Ermeniler bunun gününü, hıristiyanlıktan evvel sene sonu olan Ağustos'ta kutlarlardı. Hıristiyanlıktan sonra da Ermeni kilisesi, bu bayramı, (Tecelli-i-İsa) yortusu olarak devam ettirmişlerdir. Bu yortunun ismi Ermenilerde hâlâ (Gül bayramı = Vartevar) dır. Anahid'in bayramı, güllerin çoğaldığı zamanda olur ve Anahit'in heykeli güllerle örtülürdü.

Vahakn : Güzellik ilâhesi Astgik (Venüs) ün kocası, Yunanlıları yenen, Yiğitlik Tanrısıdır. Ermeni mitolojisine göre bu tanrı, halk söylentilerine göre, güneşi yutmak isteyen Dragonları yenen, Yiğitlik Tanrısıdır. Ermeni mitolojisine göre bu tanrı, Âsur kıralı Arşam'dan bir kış günü saman çalmış ve kaçarken saman parçaları gök yüzüne dökülerek Saman uğrusu yolunu meydana getirmiştir. Her ayın yirmi yedinci günü, bu Tanrının korumasında idi. Ermenilerce Vahakn, (Kuvvet, kudret Tanrısı), tarihte ejderlerle döğüşen Dikran'ın oğludur. Vahakn, Hind'de ve İran'da ateş tanrısı olan Agni'den başka bir şey değildir. Esasen Vah = getiren, Akni = ateş'dir. Şu halde Vahakn da ateş getiren demektir.

---

(1) Bu Ani, Kars çevresindeki Ani'den başkadır.

Horenli Movses, Vahakn için, aktardığı destanda : «Gök, yer, doğum sancısı çekiyordu. Kızıl gölgeli deniz de, çalkalıyordu. Suların içinden al renkte bir kamış doğdu. Bu kamıştan duman çıkıyor, alevler fışkırıyordu. Bu alevden genç bir çocuk atılıyordu. Bunun saçları ateşten idi. Alevden de sakalı vardı. Ufacık gözleri birer güneş gibiydi.» diyor.

Hindlilerin Veda'sında ise : «Agni, sen ki gökten, yerden, dalgalardan doğdun. Ateşlerini yak, seni doğuran, yer, gök, deniz... Agni, alev saçan ateşini bağışlar. Altın renkli sakallı Agni, kendisine konulan kuru yemekleri yer.» deniliyor. Vanatur, bir çok tanrıların üstünde, mevsimler, zaman Tanrısı, yeni yıl Tanrısı idi. Bu Tanrı da, Zeus karşılığıdır.

Astgik ya da Astig : (küçük yıldız) Güzellik Tanrıçası, Fenike ve Sidonluların, Astarte'sinden, ya da Asurîlerin Temmuz'un karısı olan İştar'ından alınmıştır.

Mithra : İranlıların nur veren Tanrısı, Ermeni din inancına girmiştir ve Mihr şeklindedir. Bütün Ermenistan'da Mihr'e tapılır ve altı ayda bir bayramı yapılırdı. Bu bayramda Ermeniler, birbirlerine çiçek, yemiş armağan ederler, ateş yakarak etrafında oynarlar, üstünden atlarlardı. Muş, özellikle Van, Yüksek Ermenistan bölgesinde tapınakları vardı. Ateş olan Mihr'in yılda bir kez 14 Şubat'ta büyük bir ateş yakılarak günü kutlanır ve ateşin etrafında yeni gelinler ile güveyler el ele tutarak oynarlardı. Şimdi de bir çok yerlerde aynı tören yapılmaktadır. Avesta'ya göre Mihr (Ateş), Anahit (Su ve Kadın) olarak nitelendirilmiştir.

Tir, Tiur, Dir, Dur : Hâtiflerin Tanrısı, akıl ve zekâ Tanrısı idi. Bu da, İranlılardan gelmedir. Sümerlilerin (Sin) Ay Tanrısı, Ermenilerde bugün Lusin = Ay sözcüğü altında hâlâ yaşamaktadır.

Bunlardan başka Yunanlılar ve Romalılardan da bir çok Tanrılar Ermenilere geçmiştir. Movses Horen, tarihinde, Ardaşes'den söz ederken : «Asya'da Artemis, Hercule, Apollon'un altın yaldızlı bronz heykellerini bularak bunları Armavir'e dikmek üzere yurdumuza getirmişti... ilâh.» diyor.

Ermeni mitolojisindeki Tanrılar, Roma ve Yunan Tanrıları ile şöyle karşılaştırılabilir :

Ahuramazda — Zeus, Jüpiter
Mihr — Hephaistos, Vulkan

Anahit	— Diana, Artemis
Nane	— Athena, Minerva
Astgik	— Aphrodite, Venus
Vahakn	— Hercule
Tiur, Dir	— Mercure, Hermes

Ermeniler, batıdan gelen hıristiyanlığı kabulden sonra da uzun yıllar İran'ın baskısı altında kalmışlar ve din değiştirmeye zorlanmışlardı. Bugünkü Ermenilik, yüzyıllarca süren zerdüştlük, puta tapıcılık izlerinden hâlâ bazılarını taşımaktadır.

Ermeniler, diğer hıristiyanlara karşın, hâlâ adak şeklinde veya genç yaşında ölmüşlerin canı için kurban keserler.

———o———

IX

HIRİSTİYANLIKTA ERMENİ KİLİSESİ

Ermenistan'a hıristiyanlığın girmesi, kiliseye bağlı tarihçiler tarafından, Arşam'ın oğlu ve Aşağı Ermenistan kıralı Kara Apkar (Ukama) ın cüzzam derdinden şifâ dilemek için İsa'ya yazdığı mektubu ve bu nedenle Havariyundan Tatyos ve Partogomyos'un İncil'i Ermenistan'a getirmeleri ile başladığı ve Ermeni hükûmetinin hıristiyanlığı ilk kez kabul eden bir hükûmet olduğu ileri sürülmektedir.

Tournebize, «Horenli Movses tarafından bazı eklerle anlatılan Apkar olayının Papa Birinci Gelas tarafından Roma'da yapılan Sinod'da gerçek olmadığı ispatlanmıştır.» diyor Aslında Edesse (Urfa) kıralı Beşinci Apkar'ın Ermenilerle ilgisi bulunmadığı da yukarıda açıklanmıştı.

Hıristiyanlık, dördüncü yüzyıl başlarında Ermenistan'a ilk kez batı kesiminden, Kapadokya bölgesinden girmiştir. Sonra, Kirkor Lusaroviç'in belirmesine kadar yine eski dine dönülmüş ve asıl hıristiyanlık onun ortaya çıkışı ile başlamıştır.

Kirkor Lusaroviç ve hıristiyanlığın yayılışı konusunda Movses Horen'de ilgi çekici şöyle bir efsane vardır : «Tiridat, çoktan beri kaybettiği iktidarı eline alınca bu başarıyı, Tanrıça Anahit'in bağış ve korumasına bağlayıp Tanrıça adına tapınakta kurbanlar kesti. Etrafındakilere ve bu arada subaylarından olan Kirkor'a (ki daha sonra Kirkor Lusaroviç olmuştur) bu Tanrıçaya teşekkür ederek mihrabına, çiçeklerden, dallardan bir çelenk sunmasını emretti. Kirkor, Kayseri'de öğrenim ve eğitim görmüş, hıristiyanlığı kabul etmiş olduğu için hıristiyanlığını açıklayıp kıralın bu isteğini geri çevirdi. Kıral, (Benim tapmadığım bir Tanrıya tapmaya nasıl cesaret ediyorsun?» dedi. Hıristiyanlıktan dönmesi için yapılan işkenceler fayda vermedi. Bu sırada soylulardan birisi, «Bu Kirkor'un ya-

şamaya ve güneşi görmeye hakkı yoktur. İçimizde bulunduğu sürece kendisinin inancını bilmiyorduk. Fakat şimdi onu tanıyoruz. Bu adam babamızı öldüren ve Ermenistan'ın yıkılmasına, esirliğine neden olan «Anag» ın oğludur.» dedi. (1). Tiridat, bunun üzerine Kirkor'u zincire vurdurdu, Ararat'a gönderdi. Artaşat kalesinde kör bir kuyuya attırdı. Orada herkes tarafından unutulmuş olarak onbeş yıl kaldı... ilâh.).

Yine efsaneye göre Tiridat, İmparator Dioclétien'in saldırısından Ermenistan'a kaçan Heripsim'e, Gaiane isimlerindeki kız râhibelerle diğer birçok râhibe arkadaşlarını yakalıyor, Heripsime'yi almak ve Ermenistan kıraliçesi yapmak istiyor, kız boyun eğmiyor, hepsi kaçıyorlar, Tiridat uzun mücadelelerden sonra Heripsime ile beraber 32 râhibe arkadaşını öldürtüyor. Bu korkunç olaydan bir kaç gün sonra da Tanrı'nın gazabına uğruyor, bedenine şeytan giriyor, bir yabanî domuz oluyor, ağzı köpürüyor, kendi etlerini kemiriyor. Kirkor Lusaroviç'i kuyudan çıkarıyorlar, kıral, Kirkor'un duası ile iyi oluyor, güneş doğduğu zaman kıral ve çevresindekiler bu kutsal adam huzurunda yere kapanıyorlar.

Kirkor Lusaroviç, bundan sonra eski tapınakları yıktırıyor, Ermenistan'a hıristiyanlık giriyor, kendisi altmış soylu kişi ve beyaz katırla çekilen bir araba ile Kayseri'ye giderek orada din reisi bulunan Leons'un eliyle Ermenistan'ın baş ruhanî reisi olarak kutsallaştırılıyor (285 - 305). Dönerken, Fırat kenarında Pakavan dolaylarında kıral ailesini, saray büyüklerini ve büyük bir halk topluluğunu vaftiz ediyor. Kirkor, Suriye ve Kapadokya'dan hıristiyan râhipleri de getirmişti.

Kirkor'un Aristakes ve Virtanes isimlerinde iki oğlu vardı. Kirkor, 331 de yerine oğlu Aristakes'i geçirdi. Ve kendisi Sebuh dağında bir mağaraya çekildi, orada öldü. Cesedi, çobanlar tarafından bulunarak öldüğü yere gömüldü.

Ermeni tarihçilerine göre Kirkor Lusaroviç'in soyu şöyledir :

Kirkor Lusaroviç	301
oğlu Aristakes	325
öteki oğlu Virtanes	332
bunun oğlu Husig	339
Pharen	347

(1) Bu konu yukarıda açıklanmıştır.

Nerses (Kayseri'de takdis olunan son dinî reis)	324
Nerses'in oğlu Sahak	387 - 439

Kirkor'un son torunu Sahak, erkek çocuk bırakmadı. Bu tarihten sonra dinî reis doğu kilisesi usulüne uyularak, râhiplerden seçildi. Bunlar, kendilerine Katolicos (Ermenicesi Katogikos), ulusun temsilcisi adını verdiler. Siyasal işlerde de önemli roller oynadılar. İlk Patrikler yerlerini Eçmiyazin'e aktardılar. Bu suretle Kirkor Lusaroviç'in yaptığı Muş'taki Ardışad, bırakıldı. Beşinci yüzyıldan sonra ruhanî başkanlık makamı Tovin'e taşındı. Eçmiyazin, yedinci yüzyılda önem kazandı. Katogikos Komidas, (619 - 628), yıkılan buradaki kiliseyi tamir ettirdi.

———o———

Hıristiyanlıkta Ermeni kilisesinin yeri, Lâtin ve Ortodoks kiliselerinden ayrılışı :

Bu ayrılıkta esaslı noktaları iyice kavrıyabilmek için, hıristiyanlık inançlarının geçirdiği aşamaları görmek gerekir. Bunlar, şöyle özetlenebilir :

325 de Bizans imparatoru Constantin, dinî anlaşmazlıkları bir sonuca bağlamak üzere Nicée'de (İznik) bir sinod toplattı. Bu sinod'a, 318 büyük rütbeli ruhanî reis katıldı. Kirkor Lusaroviç'in oğlu Arisdakes de hazır bulundu ve sonucunu Ermenilere getirdi. Toplantı, 19/Haziran/325 de yapıldı, Arius çağırıldı. Fikirlerini söyledi. İskenderiye Şammas'ı savunmada bulundu. Bu sinod'da ve bundan sonraki üç sinod'da alınmış olan kararlar şöyledir :

1) Nicée 325 : İsâ'yı Eb ile beraber, bir cevherden, bölünmez aynı nitelikte olarak kararlaştırmış ve bu şekilde duyurmuştur. Arius ismindeki İskenderiyeli bir Episkopos, buna karşı çıkarak (Oğul Baba'dan yaratılmış ve ancak, başka yaratıklardan ayrı ve en yüce bir varlıktır) görüşünü öneriyordu. Arius ve buna uyanlar sürüldüler. Kiliseler üzerinde reform yapıldı, yasalar konuldu, İsa'nın doğum günü yortusu, saptandı.

2) İstanbul (831) : Ruhûlkudüs'ün Tanrılığını, Ruhûlkudüs'ün, Baba'nın yaratığı olduğunu öne süren Macedonius'a karşın, saptadı.

3) Ephese (Ayasloğ) (431) : 430 da İstanbul'da dinî bir sorun ortaya atıldı. (Bakire Meryem), Allah'ın anası mı, yoksa yalnızca İsâ'nın anası mı olarak adlandırılıp nitelendirilmelidir?

İstanbul Patriki Nastorius, İsâ'da iki kişilik kabul ediyordu. Ve İskenderiye din reisine karşı harekete geçerek, «Meryem, sadece İsâ'nın anası, bir insanın anasıdır. Bu sebeple kendisine, Allah'ı doğuran değil, İsâ'yı doğuran adı verilebilir. Meryem'in doğurduğu, basit bir adamdır. Ona Tanrılığın ikinci kişiliği daha sonra geldi. Meryem'in doğurduğunda başlangıçta Tanrılığın ikinci kişiliği olmadığı için kendisine Tanrı oğlunun anası, dememelidir.» diyordu. Bu nedenle bir çok ayrılmalar oldu, bir çok Episkoposlar, Nasturius'a karşı çıktılar, Bir toplantı yapılması gerekti.

431 Haziran'ındaki Ayasloğ toplantısında 200 Episkopos hazır bulundu. Nasturius, çağırıldı. Fakat gitmedi. Tartışma sonucunda İsâ'nın da bir kişiliği olduğuna karar verildi. 198 Episkopos tarafından imzalanan kararlarla Nasturius'un fikri çürütüldü ve taraftarlariyle birlikte (lânetleme) edildiler.

Nasturius, ayrılmış kabullenildikten sonra Bizans kilisesi tarafından kendisi ve taraftarları şiddetli takibata uğradılar, başka yerlere dağıldılar. Önce, Urfa bölgesine giderek, o alandaki hıristiyanlar üzerinde etken oldular. Nasturîlik genel yaygın bir şekil aldı. Özellikle bunların faaliyet alanı Edesse (Urfa) oldu. Daha sonra 488 de Bizans imparatoru Zenon'un buradaki Nasturî örgütüne ve din büyüklerine karşı aldığı şiddetli tutum üzerine Nasturîler, burayı da bırakarak İran toprağına geçtiler. Mezhepleri Suriye, Hindistan, Asya içlerine, Çin'e kadar yayıldı. Patrikleri Maraga, Arabela, Diyarbakır, sonraları Musul ve daha sonra da nihayet 17 nci asırda Koçanes'i merkez seçtiler. Din büyüklerine (Mar şamun) denildi.

4) Chalcedoine (451) : «İstanbul râhiplerinden Eutychès, Nasturius'ün yanlışlarına karşılık verirken, «İsâ'nın bir kişiliği içinde Tanrısal ve insanî yaratılışların gizli ve birleşmiş olarak bir yaratık meydana getirdiğini» ileri sürdü ve bu nedenle, İsâ'nın tam Allah'lığını ve tam insanlığını biribirine karıştırdı. Bu son Sinod, bu yaratılışçıları suçlamak için kurulmuş en ünlü Sinod'dur ve «iki niteliğin birbiriyle uyumu ve ötekine dahil olmadan bir kişilik meydana getirdiğini açıklama amaciyle» yapılmıştır.

İstanbul eski Ermeni patriklerinden merhum Magakya Orman-

yan, «Ermeni Kilisesi» isimli eserinde (1) : «Nasturius'ün hatalarına karşılık Eutyches'in gayretleri, isteğinin aksine olarak kötü sonuçlar verdi. Bu yüzden İsâ'nın bir niteliği, yaratılışı ya da iki kişiliği sorunu konusunda tartışmalar başladı. Bu ağız kavgaları İstanbul, İskenderiye ve Roma merkezlerinde oldu. İstanbul okuluna bağlı ve onun tanıtıcısı olan Antakya okulu, İsâ'da, Tanrılık ve insanlık arasında bir birlik öğretiyordu. Oysaki ,İskenderiye okulu (İsâ'nın hayat ve canını feda ile insan cinsinin günahlarını affettirmek konusundaki gizliliğe dokunmuş olmak korkusu ile) iki niteliğin sıkı bir birliğini onaylıyordu. İkinci Ephèse oturumunda İskenderiye inancı galip gelmiş ve İskenderiye patriki S. Cyrille'in (Mücessem kelimetullah'da birleşik bir yaratılış) formülü kabul edilmiş ve bu hıristiyanlığın vecizesi olmuştu.

Antakya mektebinden Nesturiiis, İstanbul patriki olunca bu da (iki yaratılış, tabiat arasında basit bir birleşmeyi) öğretti ve kendisi toplantının kararıyle mahkûm oldu. Arhimandirit Eutychès (477) de bir tanım yaptı. (Birliği, ihtilâta, «iki tabiatın karışmasına») kadar götürdü. Bundan hemen hemen İsa'nın vücudunun Tanrısal aslı ve insanî karakteri kayboluyordu. Bu sebeple Flavien, 448 de, İstanbul'da toplanan Concile'de Eutychès mezhebini mahkûm etti. İskenderiyeli Discore, bu kararda, okulunun Nasturius inancına dönüşü gördü. 449 da Ephese'de bir Concile topladı ve Flavien'i savunarak Eutychèse ve Discore'a karşı Roma'da özel bir concile topladı (450) ve kararına güç vermek için imparator Marcien'e de Chalcedoine'da bir Concile toplanmasını önerdi.

İki tarafın çarpışma nedeni açıktır. Ortada (İsâ'da iki tabiat, yaratılış) sorunu gibi bir felsefe ve inanç konusu yok, yalnız patriklerin, bunların çıkarlarının çatışması vardı.

Nicée Concile'inde Greko - Romen âlemi üç merkeze, Roma, İskenderiye, Antakya'ya ayrılmıştı. Bunlar idarî ve dinî çevreleri içinde kendi esaslarına göre hareket ediyorlar ve birbirine karşı üstünlük öne sürmüyorlardı. Beşinci yüzyılda durum değişti. 381 deki Concile ile İstanbul, patrikliğe yükselmişti. Eski Roma, gözden düşüyordu. İskenderiye ise buna hoşgörü gösteremezdi. Nicée, Ephese'de aldığı yeri, Flavien'e, Roma'daki Léon'a bırakamazdı.) diyor.

---

(1) Ermeni Kilisesi, Sayfa 24-25, Paris, 1910.

Concile'ler için de «Roma ya da Lâtin - Katolik kilisesi dördüncü yüzyıldaki Nicée Convile'i ile başlayan ve en sonuncusu on dokuzuncu yüzyıldaki Vatican Concile'i ile son bulan 20 Concile olduğunu» söyledikten sonra Bizans ya da Rum - Ortodoks kilisesi, en sonuncusu sekizinci yüzyıldaki İkinci Nicée Concile'i ile kapanan yedi Concile tanırlar. Ermeniler ise bunların ancak ilk üçünü uygun bulurlar» diyor.

Ermeniler, ilk üç dinî meclisin kararlarını hemen ve tartışmasız kabul etmişlerdi. Fakat Chalcedoine için böyle olmadı. O sıralarda Ermenistan'ın siyasal durumu çok karışık idi. Özellikle 451 de İranlılara karşı savaş ile meşgul oldukları için son meclise temsilci gönderememişler ve bu meclisin kararlarından doğru bilgi alamamışlardı. Alınan haberler de birbirleriyle çelişik şeylerdi. Bununla beraber, siyasal durum da Bizans kilisesinden ayrılmalarına etken oldu. Chalcedoine Sinodundaki rahiplerin bir çoğu Rum idi. Ermeniler, İkinci Yezdecerd'e karşı, dinleri için savaşırken, Bizans imparatoru Marcien, bunlara yardım etmemişti. İranlılar bu durumdan yararlandılar ve Bizanslılardan ümitlerini kesen Ermeniler de, İranlıların egemenliği altına girdiler. Katogikos Manazkert'li Melite (452-457) merkezini, İran marzbanlarının bulunduğu Tovin'e aktardı. İstanbul kilisesinden ayrılmış olan ermeniler, aynı zamanda, Roma kilisesinden de ayrılmış oldular. Ermeniler, bir süre çekimser kaldılar, Katogikos Papken zamanında 491 de Vagarşabat'da bir toplantı oldu. Bunda Gürcü ve Agvans katogikosları da bulundular. Bu toplantı, ermenilerin Chalcedoine'da tanımlanmış olan iki yaratılış inancına karşı ilk adımları olarak sayılabilir. Ermeniliği daha açık bir biçimde Roma kilisesinden ayıran Katogikos Nerses Aştarakesi oldu. Bu zat, 527 de Tovin'de topladığı yeni bir mecliste, Chalcedoine toplantısını mahkûm etti.

596 da Katogikos Birinci Abraham, yine Tovin'de bir meclis toplattı. Bu meclis de, (İsâ'da benzer ve katışıksız bir tek yaratılış ve öz olduğunu) kabul etti.

Tarihçi Ohannes Katogikos, («Afaroz ettiler. Her ne şekilde olursa olsun, Bizanslılarla birleşilmemesi ve bizi koruyan Havvari çitinin yıkılmaması, aramıza karışarak dinî temizliğimizi bozmamaları için kendileriyle her türlü ilginin yasaklanması kararlaştırıldı.» diyor. Bu karar 616 daki bir dinî toplantıda sağlam bir biçimde doğrulandı. Rumlardan Ermenileri daha çok ayıran bu olaylar tabiî İran'ın hoşuna gidiyordu.

Lusavorçagan Ermenilerin inançlarını gösteren şu sözler Orthodoxe ve Lâtin'lerle olan farkı gösterir : «Yerin, göğün, görünen, görünmeyenin yaratıcısı bir kesin kudretli babaya, Allah'ın oğlu, baba Allah'dan doğmuş, tek evlât, yani aynı kimlik ve kişilikte olan Hisüse Krisdos efendimize inanırız. Allah'ın Allah'ı, nurun nuru, gerçek Allah'dan gerçek Allah, doğmuş, yaratılmamış, baba ile aynı nitelik ve özden ki, onunla gökte ve yerde olanlar, görünen ve görünmeyen her şey olmuştur.

Kendisi, biz insanlar için, bizim kurtuluşumuz için gökten inerek biçimlenmiş, insan olmuş ve Ruhûlkudüs aracılığı ile kutlu bâkire Meryem'den tam ve olgun olarak doğmuş ve onunla beden, ruh, akıl ve zekâ ve insanda olan bütün şeylere mecazen değil, gerçekten sahip bulunmuştur.

Acı çekmiş, Haç'a gerilmiş, gömülmüş, üçüncü günü tekrar dirilerek ve aynı gövdesi ile göğe çıkarak babanın sağına oturmuştur. Aynı bedenle babanın yücelik ve şerefiyle, dirileri ve ölüleri hesaba çekmek için gelecek, ve onun hükümdarlığı hiç bir zaman son bulmıyacaktır.

Tam ve olgun yaratılmamış olan ve yasalarda, peygamberlerce, İncil'de söylenmiş olan Ruhûlkudüs'e inanırız. Yordan'a inmiş, peygamberi bildirmiş ve sizze'de yer tutmuştur. Ancak, genel, kutsal, peygambere bağlı bir kiliseye, bir vaftize, Tanrı'ya yakarıya, günahların bağışlanmasına ve cezaya inanırız.

Ölülerin tekrar dirileceğine, ruhların ve gövdelerin yargılanmasına, göklerin hükümdarlığı ve sonsuz yaşama inanırız.»

Ermeni kilisesinin Roma kilisesine karşı bulunduğu en önemli noktalardan bazıları şunlardır :

Ermeniler;

1) Roma'nın üstünlük ve dinî egemenliğini kabullenmezler.

2) Chalcedoine ruhanî meclisinin kararlarını kabul etmezler.

3) İsâ'da iki tabiatı inkâr ederler. Yani, kendisinde baba ile aynı nitelik ve öz, bir kişilik ve Tanrısallık görürler.

4) A'raf (Purgatoire) a inanmazlar.

5) Papa'nın günah çıkarma güç ve yetkisine inanmazlar.

6) Madag denilen hayvan kurbanını ve çok eski zamanlardan kalma bazı tören ve âyinleri korurlar (1).

---

(1) Mythologie kısmında gösterildiği gibi, Madag denilen bu adak kurbanı, hastalıktan, bir tehlikeden kurtulma gibi şeyler sonunda hâlâ yapılmaktadır. Aizze'den birisi adına da kurban adanır ve kesilerek yoksullara dağıtılır.

Katolikler ise, Havariyunun ve Papa'nın önderliğini, Chalcedoine'nın saptadığı esasları kabul ederek İsâ'nın Allah olarak insanlaşmış, Allah ve insan olmuş olduğunu kabul ve kararlaştırırlar. Bundan dolayı, İsâ'nın Tanrısal ve insanî olarak ayrı ayrı iki niteliği vardır. Bunlar, bir Tanrısal kişilik üzerinde birleşik olmamak ve kaynaşmış olmamak üzere vardır, bir nitelik değildir, derler.

Bir niteliğe inanan (Monophysite) Ermeniler, Altıncı yüzyıldan beri bunda direnmişler ve iki niteliği kabul etmemişlerdir.

Chalcedoine'da kabul olunan esas şöyle idi : «İsâ'nın iki niteliği bir kişilikte ötekiyle birleşir ama bunlar ayrı ayrı nitelikler taşırlar. İsâ'nın insanî görünüşü tahta bir haç üzerine gerildi, Tanrısal yönü değil.»

Ermeni kilisesi insanın ölünce, hemen ya sonsuzca mahkûm olacağına, ya da Tanrı katında, temiz ve günahsız ise, sonsuz mutluluğa ulaşacağına inanırlar ve A'rafı (Purgatoire) kabul etmezler.

Katoliklerce hıristiyan kilisesinin genel reisi Papa'dır. Kendisi İsâ'nın vekili ve Saint Pierre'den sonra gelir. Bu yüzden, her hıristiyan kendisine dinen bağlı olmak zorundadır. Bir karar verince, vermiş olduğu kararı, Ruhûlkudüs'e yakınlığı dolayısiyle, yanlış olamaz ve kendisi esasen böyle yanlış bir karar veremez, derler.

İsâ, Ermenilerce Emiçyazin'e (1) inmiş, Ermeni kilisesini kurmuş, o kiliseyi, doğu ve batıdaki patriklerden ayrı, başlı başına bir örgüt olarak meydana çıkarmıştır. Roma kilisesi ise, İsâ'nın kiliseyi Saint Pierre'e kurdurduğunu ve Pierre'in ölümünden sonra Roma'da gömüldüğünü, Papa'nın, Pierre'in doğal takipçisi olduğunu ve Ermenilerin İncil'i kabullerinden sonra, Papa'nın üstünlüğünü de kabul etmemeleri, İncil'i olduğu gibi kabul etmelerinden ve Roma kilisesi tarafından yapılan açıklamalara değer vermemelerinden ileri gelmektedir. Ermeniler, eğer İsâ, kendisine yakıştırılan sözleri söylemiş olsaydı, Saint Pierre'i Kudüs'teki hıristiyanlara dinî reis tâyin ederdi, derler.

---

(1) Allah'ın tek oğlunun indiği yer anlamınadır.

X

BİZANS KİLİSESİ İLE BİRLEŞME TEŞEBBÜSLERİ

Ermenilerle Bizanslılar arasında dinî bir birlik sağlamak için bir çok teşebbüsler oldu. Fakat bunlar başarılı olmadıktan başka, her teşebbüs sonunda da aralarındaki ayrılık bir kat daha arttı.

Birinci teşebbüs: Altıncı yüzyıl sonlarına doğru İmparator Maurice zamanında oldu. Muşeg Mamikonyan'ın, İstanbul'a gelişi sırasında orada, bir toplantı yapıldı. Bunda 21 Ermeni ruhanî reisi hazır bulunuyordu. Chalcedoine kararları kabul edildi. Fakat İran Ermenileri ve Katogikos Movses buna karşı çıktılar. Ondan sonraki Abraham, daha güçlü bir Chalcedoine muhalifi oldu. Gürcülerin Katogikosu, Bizans'la birleştiği için Abraham 996 da Tovin'de topladığı dinî bir kurul kararıyle Gürcülerin Ermeniler ile olan dinî ilgisini kesti.

İkinci teşebbüs: Kırk yıl sonra Heraclius, tekrar bir atılımda bulundu. İranlılar üzerine yaptığı sefer sıralarında Ermeni Katogikos'unu Erzurum'a çağırdı (629). Katogikos Yez, Chalcedoine kararlarını kabul ederek ülkesine döndü, fakat Ermeniler bunu tanımadılar.

Katogikos Nerses Şinog (641 - 661) zamanında Araplar Ermenistan'a girdiler. Heraclius'un torunu İmparator Constantin, Ermenistan'a gelince, Tovin'de Rumca olarak zorla âyin yaptırdı. Bu da bir sonuç vermedi. Chalcedoine'a karşı muhalefet daha ziyade arttı.

Üçüncü teşebbüs: Dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru İstanbul Patriki Pod'un aracılığı ile yapıldı. 858 de Bizans kilisesi, Roma'dan ayrıldıktan sonra Ermenilerle birleşmek istedi. Şirakavan'da bir ruhanî meclis toplantı, fakat Ermeniler Chalcedoine kararlarını yine kabul etmediler.

Dördüncü teşebbüs: Bu teşebbüs de, Pakradunilerin çöküşünden sonra Bizanslıların Ermenistan'a egemen olmaları üzerine yapıldı. Bu sıralarda Tuğrul ve Alp Arslan'ın buraları feth etmeleri, bu teşebbüsü sonuçsuz bıraktı.

Beşinci ve en son teşebbüs: Katogikos Nerses Şnorhali zamanında oldu. Bizans imparatoru Manuel'in damadı Mamesdiya, Katogikos olmadan önce Şnorhali'den, Ermeni kilisesinin inanışlarını sormuş, Şnorhali de buna yazıyla karşılık vermişti. Bunun üzerine İstanbul'da toplanan dinî meclis, Ermenilere şu teklifleri yaptı :

1) Ermenilerin; bir tabiat aşılayan ayrı inançlıları afaroz etmeleri,

2) İsâ'da bir kişilik, istek, irade, fiil kabul etmemeleri,

3) Aziz Allah, kadir Allah sözünü, (bizim için Haça gerildi) olmadan okumaları (1),

4) Başlıca yortuları, (İsâ'nın doğumu gibi) Bizans kilisesiyle beraber kutlamaları,

5) Kutsal yağı, zeytin yağından yapmaları,

6) Messe (Kuddası şerif âyininde) ekmeğe maya ve şaraba su katmaları,

7) Kuddası şerif âyininde râhiplerin ve halkın kilisede kalmaları,

8) Chalcedoine ve 5, 6, 7 nci toplantılar kararlarını kabul etmeleri,

9) Katogikosların, imparatorların öneri ve istekleriyle seçilmeleri.

Görülüyor ki, 451 den beri, yedi yüzyıllık bir süre içinde Bizanslılar yalnız Chalcedoine ve İsâ'nın iki niteliği ve özü olduğu önerisinden başka bir çok sorunlar daha ortaya atmışlardır. Doğu Ermenileri bunlara karşı çıktılar, bu teşebbüs de sonuca ulaşamadı. Bu durum, Rumlar'la anlaşma fikrinin kalkması demek oluyordu.

---

(1) Ermeniler (Aziz Allah, kadîr Allah, ebedî Allah, o Allah ki bizim için haça gerildi) şeklinde okurlar.

XI

LÂTİN KİLİSESİ İLE BİRLEŞME TEŞEBBÜSÜ

İlk teşebbüs: On dördüncü yüzyıl başlarında, Katogikos Yedinci Kirkor zamanında 1294 - 1307 de başladı. Bu zat, Ermeni kilisesinin tören ve âyinlerinde bazı değişiklikler yaparak bu birleşmeyi sağlamak amaciyle bir ruhanî meclis topladı. Fakat bu sıralarda kendisi öldü. Bununla beraber meclis 1307 de toplandı. Kirkor'un düşündüğü değişiklikler kabul edildi. Fakat uygulamaya geçilmek istenilince halk, kesinlikle bunları red etti. Kilikya'da Lâtinlere hoş görünmek için yapılmış olan birleşme teşebbüsleri de yine halk tarafından kabul olunmadı.

İkinci teşebbüs: On üçüncü yüzyıl başlarında Katolik Frere'ler örgütü dolayısiyle oldu. Papa yirmi ikinci Jean, 1218 de Dominicain Bartelemi'yi Maraga Episkoposu ve Azerbaycan bölgesine vâiz olarak atadı ve gönderdi. Bu zat bir çok taraftar buldu. Rumiye ve Erzurum Ermeni Episkoposları ile birlikte çalıştı. Aynı zamanda da bunlara karşı bir örgüt doğdu. Katogikos İkinci Agop, Dominicain'lerin taraftarı kabul edilerek yerinden uzaklaştırıldı. Dominicain'ler de Ermeni kilisesinin ayrı yolda olduğunu ileri sürerek 117 suçlama noktası saptayıp, Papa Onikinci Benoit'ya gönderdiler.

Üçüncü teşebbüs: Papa, Florance toplantısına, bütün doğu kiliselerine yaptığı çağrı gibi, Ermenileri de davet etmişti. Katogikos Beşinci Constantin buraya dört temsilci gönderdi. Bunlar her ne kadar toplantıdan sonra oraya yetiştilerse de Papa, geri kalan üyeler ile bir oturum daha yaptırarak Ermeni temsilcilerine kurulun kararını havi emirnameyi imza ettirdi. Fakat bu gibi önemli sorunlar, bir iki kişinin imzasiyle halledilemiyeceği için bu teşebbüs de bir sonuç vermedi. Kilikya'nın Lâtinlere yakınlığı yüzünden doğu Ermenileri, Sis Katogikosluğuna çok şüpheli nazarlarla bakıyorlardı. Rupinyan'lardan sonra, Kilikya da, ana kiliseye katılmak zorunda kaldı. Bundan başka olarak, bu amaçla, Katogikoslardan bazıları da zaman zaman Papa ile görüşmüşler ve münasebetlerde bulunmuşlardır.

XII

ERMENİLERİN NÜFUSU

Ermeni sorunu, Ermenistan islâhatı isimleri altında ileri sürülen konularda en büyük neden olarak gösterilen şey, Ermenilerin özellikle Doğu illerindeki nüfus sıklığı ve Osmanlı Devleti nüfusuna oranla Ermeni nüfusunun da göz önüne alınacak bir miktarda bulunmasıdır. Onun için, siyasî teşebbüslere bakmadan önce bu konuda bir fikir edinmek için nüfus sorununu incelemek uygun olur :

Bütün dünyadaki Ermeni nüfusu hakkında Basmaciyan (1) şöyle bir istatistik gösteriyor :

1915 de	Ermeni nüfusu
Türkiye'de	2.380.000
Rusya'da	1.500.000
Amerika'da	100.000
İran'da	64.000
Hindistan'da	20.000
Mısır'da	40.000
Avusturya - Macaristan'da	20.000
Bulgaristan'da	20.000
Romanya'da	8.000
Kıbrıs, Yunanistan, Batı Avrupa'da	8.000
	4.160.000

(1) Ermenistan Çağdaş Tarihi : Basmaciyan, Paris, (Ermenice).

Tournebize : 1900 yılında :

Bütün Türkiye'de	1.300.000
İran'da	50.000
Rusya'da	1.200.000
	2.550.000

Ermeni bulunduğunu gösteriyor. Ve herhangi bir Ermeniye sorulsa nüfuslarını (5.000.000) olarak gösteriyorlar, bu rakam fazladır, 3,5 - 4 milyon uygun olur, diyor.

L. de Contenson (1), en yeni istatistiklere göre Ermeni nüfusu:

Anadolu'da	1.150.000
Rumeli'de	250.000
Rusya ve Kafkasya'da	1.500.000
İran'da	150.000
Mısır, Amerika, diğer memleketlerde	50.000
	3.100.000

olarak gösteriyor.

Profesör Gelser (2), Ermeni nüfusunu şu suretle gösteriyor :

Kafkasya'da (959.371) bütün nüfusun yüzde yirmisidir. Ve şu şekilde bölünmüştür :

	Ermeni nüfusu	Genel nüfusa oranı %
Tiflis	211.743	24
Erivan	375.700	56
Kars	37.094	21
Kütayis	16.399	1
Karadeniz bölgesi (Rus.)	2.977	6
Elizaptol	258.324	35
Dağıstan	1.054	0,2
Sahatal bölgesi	521	0,6
Rusya'nın diğer taraflarında, Yeni Nahçıvan, Besarabya, Astrahan	200.000	?

(1) Les reformes en Turquie d'Asie, Paris, 1913, Sahife 10.

(2) Kısa Ermeni Tarihi, Viyana 1897, (Ermeniceye çeviren : Kalemkeryan), eserinde : Petermann's mitteilungen 1896 Solenoy und Von Seidlitz. Die verlereitung der Armenschen Türkei und in Transkaukasien, Sahife 1 - 10.

Türkiye için Rus Solcnoy (general Lieutenant, Erzurum Rus askerî memur ve konsolosu Trodder) den aldığı rakamlar üzerine şu bilgiyi veriyor :

1) Dokuz ilde Ermeni nüfusu (726.750) dir. Bu illerde bütün nüfus toplamı da (4.629.375) dir.

İran'da	42.000
Mısır'da	6.000
Romanya'da	8.000
Bulgaristan'da	5.839
Galiçya'da	8.206
Hindistan'da	1.480

Paris, Marsilya, Mançester, Londra, Kuzey Amerika'da, küçük Ermeni göçmen grupları vardır. Bütün Ermeni nüfusu 2 - 2,5 milyondur, diyor.

Y. Topçiyan (Genç Türkiye ve Ermeniler) adlı kitabında (1) :

«Meşhur Türk dostu Prof. Vamberi, (Armenier und Kurden) (2) adlı makalesinde o illerde (9 ilde) (5.999.125) nüfus bulunduğunu, bundan (4.453.250) sinin İslâm ve (1.131.125) inin Ermeni olduğunu göstermiştir.

Avrupalıların eserleri arasında İngiliz gezgini Lynch'in 1901 de yayınlanan kitabı (3) bu konuda özel surette ilgi çekicidir. Bu kitabında yazar, Ermenilerin bütün nüfusunu (2.427.397) olarak gösteriyor :

1)	Türkiye ve Rusya Ermenistanında	906.984
2)	Kafkas ve Arka Kafkas'da	50.000
3)	Astrahan ve Besarabya'da	75.000
4)	Asya Türkiye'sinde	751.000
5)	Avrupa Türkiye'sinde	186.000
6)	Azerbaycan'da	28.900
7)	Yeni Culfa ve bölgesinde	?
8)	Bulgaristan'da	5.010
9)	Romanya'da	8.070
10)	Avusturya'da	1.320

(1) Genç Türkiye ve Ermeniler, Tiflis, 1909, Y. Topciyan, (Ermenice).
(2) Deutsche Rundschauu, 1896, Februar dergisinde.
(3) Armenia : Travels and Studies, 1901.

4) Yunanistan, Kıbrıs	79.000	
Bulgaristan	46.000	
Romanya, Transilvanya, Besarabya	43.000	
Avrupa'da : Fransa, İngiltere, İtalya, Macaristan, Almanya, Belçika v.s. de	38.000	
	206.000	206.000
5) Kuzey Amerika ve Kanada	125.000	
Güney Amerika	3.000	
	128.000	128.000
Yekûn		3.004.000

olarak gösteriyor.

En son ve resmî istatistiklere göre 1925 de Ermeni nüfusu şöyle gösterilmiştir (1) :

1.000.000	Ermenistan'ın Ermeni nüfusu.
800.000	Gürcistan : 450.000, Azerbaycan : 50.000, v.s. : 300.000.
225.000	Sovyetler Cumhuriyeti, Kuzey Kafkas : 100.000, Odesa, Ukrayna v.s. : 112.500, Kırım : 12.500.
220.000	Suriye : 120.000, Türkiye (İstanbul : 75.000, İllerde : 25.000).
128.000	Kuzey Amerika : 125.000, Güney Amerika : 1.500, Küba : 1.500.
155.000	İran : 80.000, Türkistan ve Sibirya : 75.000.
60.000	Avrupa : (Fransa : 40.000, Diğer memleketlerde : 20.000).
100.000	Yunanistan : 55.000, Bulgaristan : 45.000.
63.000	Romanya, Besarabya : 43.000, Mısır : 20.000.
15.000	Elcezire : 8.500, Kıbrıs : 4.000, Hindistan : 2.500.
3.200	Filistin : 2.500, Habeşistan : 700.
600	Aksayı Şark, Avustralya v.s.,
2.769'800	

(1) «Herkesin Salnamesi» : Teotik, 1926, Venedik Mihitaristler matbaası, (Ermenice), Sahife : 577.

Kevork Aslan (1), Türkiye'deki Ermeni nüfusunu şöyle gösteriyor :

920.000	Anadolu'nun Ermeni bulunan illeri,
180.000	Kilikya (Adana, Sis, Maraş bölgesi),
700.000	Osmanlı ülkelerinin diğer yerlerinde
1.800.000	

Bütün Türkiye nüfusu için de yaklaşık olarak şöyle bir istatistik ekliyor :

Edirne ve Çatalca		700.000
İstanbul		1.200.000
Anadolu		15.700.000
Arabistan yarımadası		2.000.000
Cezair, Akdeniz		400.000
		20.000.000
Bunlardan	: Müslüman	8.140.000
	Türk, Türkmen ve bunlara benzeyen Arap, İslâm,	
	Suriyeli	4.000.000
	Kürt	1.300.000
	Çerkes ve Kafkas	600.000
	Lâz	300.000
		14.340.000
Hristiyan	: Rum	2.230.000
	Ermeni	1.800.000
	Maronî, Süryanî, Keldanî, Nasturî	900.000
	Yabancı	120.000
	Bulgar	70.000
		5.120.000

(1) Ermenistan ve Ermeniler isimli kitabından, İstanbul, 1914, Kevork Aslan, Sahife 119.

Muhtelif	: Yahudi	350.000
	Dürzi	150.000
	Çingene	20.000
	Yezidî	20.000
		540.000
Toplam	: İslâm	14.340.000
	Hıristiyan	5.120.000
	Çeşitli ırk ve inançta	540.000
		20.000.000

Umum Ermeni nüfusu için de şu bilgiyi veriyor :

Türkiye (Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Sivas)	920.000
Kilikya (Adana ve bölgesi)	180.000
Diğer yerlerde (?)	700.000
Rusya (Rusya Ermenistanı, Kafkasya)	1.600.000
Diğer yerlerinde	200.000
İran (Tebriz, Tahran, Hemedan, Isfahan)	70.000
Amerika	50.000
Macaristan, Transilvanya, Galiçya	23.000
Bulgaristan	20.000
Mısır	15.000
Hindistan	10.000
Romanya	10.000
İngiltere, Fransa, İsviçre, Belçika, İtalya	8.000
Yunanistan, Makedonya	3.000
Sudan, Habeşistan	1.000
Kıbrıs	1.000
Y e k û n	3.811.000

Patrik Ormanyan, Türkiye'deki Ermeni nüfusunu (1.579.000) olarak gösteriyor. Alman papas Lepius, (1.600.000) dir diyor.

Marcel Leart (1), Ermeni patrikhanesinin istatistiğine göre Türkiye'de Ermenilerin nüfusunu şöyle gösteriyor :

1882 yılında :

Van	ilinde	400.000
Bitlis	»	250.000
Diyarbakır	»	150.000
Erzurum	»	280.000
Mamuretilâziz	»	270.000
Sivas	»	280.000
Adana	»	180.000
Halep, Antep kuzeyi, Urfa, Kilis, Maraş		100.000
Trabzon		120.000
Hüdavendigâr (Bursa)		60.000
Aydın		50.000
Ankara, Kastamonu, Konya		120.000
Suriye, Beyrut, Musul, Bağdat, Basra		40.000
İzmir ve çevresi		65.000
Avrupa bölümünde : İstanbul ve bölgesi		135.000
Edirne ilinde		50.000
Diğer kısımlarında		10.000
Bütün Türkiye'de Ermeni nüfusu		2.560.000

Yine Ermeni Patrikhanesine göre yalnız doğu illerinde (2) :

Erzurum'da	215.000
Van'da	185.000
Bitlis'de	180.000
Harput'ta	168.000
Diyarbakır'da	105.000
Sivas'da	165.000
Altı ilde Ermeni nüfusu	1.018.000

(1) Marcel Leart, La question Armenienne a la lumiere des documents, Paris, 1913, Sahife : 59, Ek : 1.
(2) Sahife : 60, Ek : 1.

Cuinet'ye bakılırsa Türkiye'de Ermeni nüfusu şöyledir :

	Ermeni nüfusu	Genel nüfusa oranı
1) Erzurum ilinde	120.466	% 20,3
2) Bitlis	131.390	% 33
3) Van	79'000	% 18,6
4) Diyarbakır	79.129	% 16
5) Elâzığ, Harput, Malatya, Dersim	69.718	% 12,1
6) Sivas	170.433	% 15,7
7) Trabzon	47.200	% 4,5
	698.334	
Diğer illerde :		
Adana	97.450	% 24
Ankara	94.298	% 10,5
Konya	9.800	% 0,9
Kastamonu	2.647	% 0,3
İstanbul	38.393	% 16
Bursa	88.991	% 5,5
İzmir	15.105	% 1,1
	1.045.018	% 8,7

Yine Cuinet'ye göre Ermeniler için ileri sürülen sekiz il ile iki sancaktaki Ermeni nüfusu :

Asıl ana Ermeni kilisesine bağlı Ermeni	691.519
Protestan	79.680
Katolik	57.642
	828.841

nüfustur. Buna karşılık bu alanın genel nüfusu (5.381.355) dir (1).

1917 İngiliz Salnamesi :

(1) Bütün Doğu illeri İslâm nüfusuna (Askerlik nedeniyle bir çok nüfusun kaydedilmemiş olmasından ötürü) en az % 25-30 eklemek gerekir.

Anadolu için genel nüfus	8.975.700	
Bundan Ermeni olarak	1.056.000	nüfus ayırıyor.
Doğu illeri (6 ilde)	1.790.000	İslâm
	480.000	Ermeni
Batı illerinde	7.179.900	Nüfus yekûnu
Bundan Ermeni olarak	576.000	nüfus ki

Şu halde :

Batı illerinde	480.000	Ermeni nüfusunu
Batı illerinde	576.000	Ermeni nüfusunu
Toplam Türkiye'deki Ermeni nüfusu	1.056.000	kaydediyor.

Fransız Sarı kitabında (1) :

Türkiye nüfusu ve Ermeni miktarı için şu bilgi vardır :

(Birinci Bölge)

	Genel Nüfus Toplamı	Ermeni
1) Cezair, Akdeniz kıyıları	325.886	38
2) İzmir	1.396.477	15.105

(İkinci Bölge)

3) Bursa	1.626.869	88.991
4) Kastamonu	1.018.912	88.991
5) Ankara	892.901	94.298
6) Konya	1.088.000	9.700
7) Adana	403.539	97.457
8) Halep	995.758	37.999

(1) 1893 - 1897 Ermeni İşleri, Paris, 1897, Sahife 2 - 8.

(Üçüncü Bölge)

9) Sivas	1.086.015	170.433
10) Trabzon	1.047.700	47.200
11) Erzurum	645.702	134.967
12) Bitlis	398.625	131.390
13) Mamuretil'âziz	575.814	69.718
14) Diyarbakır	471.462	79.129
15) Van	430.000	80.798
16) Musul	300.280	Ermeni yok
17) Bağdat	950.000	3.300
18) Basra	950.000	1.525
Biga mutasarrıflığı	129.438	1.688
İzmit	222.760	48.635

Ermenilerin en yoğun bulundukları iller (Sivas, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van) illerinde Ermeni nüfusu : 564.788
Kozan ve Maraş'da : 113.449

678.237

Ermeni bulunuyor.

Bütün Anadolu illerinde Genel Nüfus : 14.856.118
Bütün Anadolu illerinde Ermeni Nüfusu : 1.475.011

olarak gösterilmiştir.

1933 de Paris'te yayınlanmış bir Ermenistan coğrafyasında, beş kıt'adaki Ermeni nüfusu şöyle gösterilmiştir (1) :

Asya'da	2.097.000
Avrupa'da	250.963
Amerika'da	182.000
Afrika'da	27.500
Avustralya'da	200
	2.547.663

Ermeniler için yazılmış olan bu eserin Ermeni nüfusu konusunda en doğru bilgiyi verdiği anlaşılmaktadır.

(1) Ermenistan Coğrafyası, H. K. Babesyan, Paris 1933, (Ermenice).

Hükûmetin istatistiğine göre Ermeni nüfusu (1) :

1321 (1905) yılı içinde yapılan sayım üzerine olaylar yürütülmek suretiyle 1330 (1914) yılı sonunda beliren nüfus miktarı (2) :

	Genel nüfus toplamı	Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan
Edirne ili	631.094	19.725	48	115
Erzurum »	815.432	125.657	8.720	2.241
İstanbul »	909.978	72.962	9.918	1.213
Adana »	411.022	50.139	2.511	5.036
Ankara »	953.817	44.507	7.069	2.381
Aydın »	1.608.742	19.395	892	479
Bitlis »	437.479	114.704	2.788	1.640
Beyrut »	824.873	1.118	277	3.823
Halep »	667.790	35.104	5.739	8.643
Hüdavendigâr »	616.227	58.921	1.278	992
Diyarbakır »	616.825	55.890	9.960	7.376
Suriye »	918.409	413	247	1.873
Sivas »	1.169.443	143.406	3.693	4.575
Trabzon »	1.122.947	37.549	1.350	1.338
Kastamonu »	767.227	8.959	—	—
Konya »	789.308	12.971	—	254
Mamuretilâziz »	538.227	76.070	3.751	8.043
Van »	259.141	67.792	—	—
Eskişehir sancağı	152.726	8.276	316	215
Antalya »	49.686	630	—	—

(1) (Osmanlı ülkelerinin 1330 yılı nüfus istatistiki) Dahiliye Nezareti Sicil Genel İdaresi Müdürlüğü, İstanbul, Hilâl Matbaası, 1336.

(2) Bu sayımın ve olayların ne yolla saptandığını açıklayan başlangıç aynen şöyledir :
Osmanlı ülkeleri nüfus istatistikleri 1321 yılı içinde yapılan sayıma dayanır. Bu sayım 5/Rebîülevvel/1320 de ve 29/Mayıs/1318 tarihli Sicilli Nüfus Nizamnamesi gereğince aşağıdaki şekilde yapılmıştır :
Her kazada idare meclisi ve belediye üyelerinden bir zat ile il merkezlerinde nüfus nâzırı ve sancak ve ilçelerde nüfus memurlarından ve iki redif subayından oluşmuş ve idare meclisi başkanlığından görevli üyenin gözetimine verilmiş ve nüfusu çok olan yerlerde çeşitli komisyonlar kurulmuş ve halkı karışık olan yerler komisyonlarına bi-

	Genel nüfus toplamı	Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan
Urfa sancağı	170.988	15.161	1.557	1.652
İçel »	105.194	241	—	—
İzmit »	325.153	55.403	499	1.937
Bolu »	408.648	2.961	9	2
Canik »	393.302	27.058	261	1.257
Çatalca »	59.756	842	—	—
Zor »	66.294	67	215	1
Kudüs »	328.168	1.310	—	1.733
Karahisarı sahip »	285.820	7.437	2	9
Karesi »	472.170	8.544	109	51
Kalei Sultaniye »	165.815	2.474	—	67
Kayseri »	263.074	48.659	1.515	2.018
Kütahya »	306.894	3.910	638	—
Maraş »	192.555	27.842	4.480	6.111
Menteşe »	210.874	12	—	—
Niğde »	291.117	4.890	46	769
	18.520.016	1.161.169	67.838	65.844

rer üye de nüfusca az olan müslüman olmayanlar topluluğunun belediye meclisindeki üyelerinden eklenmiştir.

Komisyonlara sayım görevlisi kâtipler de katılmıştır. (Madde : 62). Komisyonlar ilçe merkezlerinden başlıyarak köyleri birer birer dolaşmışlar ve nizamnamenin nüfus sayımı kayıt şekli ve yapımına ait özel bölümü hükümlerine uyarak ve (66) ncı maddede anıldığı üzere köy, ve mahallelerin imamı ve muhtarları ve ihtiyar meclisi ve müslüman olmayanların köy veya mahalle papas veya haham ve muhtarları yanında sayımı yapmışlardır. Sayım, kayıt sicilleri üzerinde yapılmıştır.

Her mahalle veya köyün sayımı son bulunca kayıt sicilleri altına orada hiç kayıtsız kişi kalmayıp gerçek durumun yazılanlardan ibaret olduğuna dair açıklama verilerek imam ve muhtar ve ruhanî reisler ile ihtiyar ve halk meclisleri tarafından mühürlenip komisyon heyeti tarafından da özel mühürle onaylanmış ve sicillerin birer onaylanmış örneği de her mahalle ve köyün imam ve muhtarları ile müslüman olmayan halkın köy veya mahalle papasına veya Haham ve muhtarına verilmiştir. (Madde : 63). Nizamnamenin (70) inci maddesi kayıttan kaçınanlarla, sayım işlemlerine fesad karıştıranlar hakkındaki cezaları saptamıştır. Her ilçede sayım bitince mahalleler ve köylerin erkek ve kadın nüfusunu belirten bir istatistik cetveli düzenlenip ve ilçe idare meclisi tarafından mühürlerle onaylanmış ve bu

Şu halde inanç farkı göz önüne alınmıyarak (1) Ermeni nüfusu toplanırsa :

Ermeni	1.161.169
Katolik Ermeni	67.838
Protestan	65.844
	1.294.851

En sağlam ve en son resmî istatistiğe göre Ermeni nüfusunun ancak (1.294.851) olduğu belirir. Genel nüfus üzerinde kayıtlanmamış olan İslâm nüfusunu da göz önüne almak gerekir. Yalnız Van, Bitlis, Mamuretilâziz, Diyarbakır illerinde bu kayıtsızların sayı ve oranını, nüfus istatistiği şöyle gösteriyor :

İstatistikler illerden Dahiliye Nezaretine gönderilmiştir. (Madde : 71). Nüfus Genel İdaresince de bu cetveldekiler sicile geçirilmiştir.

İlçe nüfus memurları her üç ay sonunda o süre içindeki doğum ve ölümler ile yenilden kayd olunanları ve yer değiştirme suretiyle başka yere giden ve gelenleri belirten birer cetvel düzenleyerek il nüfus idareleri aracılığıyla Genel Müdürlüğe gönderirler. Genel Müdürlükçe de bu cetveller içindekiler 1321 sayımı sonuçlarını belirten defterlere devamlı eklenir ve düzenlenir. Bu yolla Osmanlı ülkelerinde her yıl sonunda bir nüfus istatistiki meydana getirilmektedir. Özetle aşağıdaki istatistik 1321 yılı içinde yapılan sayım üzerine olaylar yürütülmek yoluyla 1330 yılı bitiminde ortaya çıkan nüfusu gösterir.

Hicaz, Yemen, Musul, Bağdat, Basra illeriyle Lübnan Dağı, Asîr ve Medinei Münevvere sancaklarında nüfus sayımı yapılmadığından iller ve bilinen bazı sancaklar tabii ki istatistikte yoktur. Bundan başka doğu illerinin bir bölümünde henüz göçebe halde bulunan aşiretler ve ülkenin dağlık bölümlerinde oturan Kürdler henüz sayım ve kayıt olunmadığından bir kısım müslümanlar ve Hakkâri sancağı içinde yine bu şekilde aşiret halinde yaşayan bir takım Nasturiler istatistikler dışı kalmış olduğundan ve buna benzer nüfus en çok Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretilaziz illeri içinde bulunduğundan, bu illerde sayım dışı kalan nüfusun yaklaşık sayısı cetvele kayıtlı sayılar ile birlikte ayrıca devamına yazılmıştır.

(1) Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni yazarları tarafından yapılan istatistiklerde öz Türk olan Kızılbaşlar Türklük topluluğundan ayrı gösterilerek bu yolla Türk ve İslâm nüfus azaltılmak istenmiştir.

	Kayıtlı	Kayıtsız	Oranı %
Van ili	179.380	122.370	72,2
Bitlis	309.999	92.999	75,9
Mamuretülâziz	446.379	107.644	85,7
Diyarbakır	492.101	196.840	84,3

Francis de Presense, (Revue des dex mondes) de, şöyle diyor (1) :

«..... en çok güvenilir yazarlar Rus uyruğundaki Ermenileri (600 - 700) bin, İran Şahı uyruğundakileri (300 - 400) bin, Padişaha bağlı olanları da (1.200.000) tahmin ediyorlar. Hiç bir yerde hattâ ırsî yerlerinin göbeğinde, hattâ Bitlis, Van, Erzurum illerinde bile Ermeniler halkın çoğunluğu değildirler. En çok nüfusları olan yerde, örneğin (170) bin oldukları Sivas ilinde de, (karşılarında (840) bin İslâm bulunuyor ki, toplam nüfusa oranla ancak % 15 olabiliyorlar. Sonuç olarak bir il, bir sancak, hattâ bir tek bucak bile yoktur ki orada Ermeni nüfusu çoğunluğu olabilsin ve Ermeniler, milletleri hesabına, bir öncelik ve üstünlük öne sürebilsinler.»

3 Kasım 1869 da Fransız Parlâmentosunda Denis Cochin ve Jaures tarafından yapılan bir açıklama üzerine Hanotaux tarafından verilen karşılıkta, Ermenilerin durumundan söz edilirken (2) :

«..... bugün söz konusu olan Osmanlı illerinde elimizdeki istatistiklere göre Ermeniler kesin olarak genel halkın % 13 ünden çok bir oran göstermiyorlar. Bütün Osmanlı ülkelerinde Ermenilerin toplamı kesinlikle üç milyon değildir. Anadolu illerinde bunların bölünüş ve dağılışı değişik oranlarda, bazı yerlerde dağınık, diğer bazı yerlerde ise yoğun bir şekilde olmuştur. Yani bir kelime ile özetlenince, bu illerde bir nokta ayrılamaz ki, orada bu talihsiz halk gerçekten doğru olarak çoğunlukta bulunsun ve orada etrafında bir bağımsızlığın kurulabileceği bir merkez olabilsin.» denilmiştir.

———«o»———

(1) Revue des dex mondes, 1er Decembre 1895, Sahife 676.
(2) Sarı Kitap, 1893-1897, Sahife 312, No. 284.

İKİNCİ BÖLÜM

(İSLÂHAT, ERMENİ SORUNU)

I

1877 - 78 OSMANLI - RUS SAVAŞINA KADAR ERMENİLERİN TÜRKİYE'DEKİ DURUMLARI

Fâtih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldıktan sonra, sırf kendi teşebbüsü ile, Ermenilerin Bursa'daki Ruhanî Reisleri Hovakim'i İstanbul'a getirterek, Rum Patrikliğinin yanında, bir de Ermeni Patrikliği kurdu (1461) ve Ermenileri de bu Patriklik ile idare etti.

Patrikler, uluslarının dinî ve toplumsal işlerini görme şikâyetlerini inceleme, ulusa ait malları idare ve bunların gelirlerini toplama işini görürlerdi. Hovakim'in ünvanı (Bütün Türkiye Ermenilerinin Patriki) idi. Sonraları İstanbul Patrikliği siyasî konularda çok önemli roller oynadı. Yabancılar burayı millî ve siyasî bir makam olarak tanıdılar. Ermeni sorunu da, ileride görüleceği gibi, özellikle bu İstanbul Patrikliğinin gayreti sonunda ortaya çıkarıldı.

Patrik Hovakim'den sonra İstanbul'a gelen Ermeniler (Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, Edirnekapı, Balat kapısı) na ya da başkaca isimleriyle (Karagümrük odaları, Malta odaları, Çarşamba odaları, Aya kapı Tekke odaları, Kömürcü odaları, Ahırkapı odaları) çevresine yerleştiler. 1475 de, Osmanlı ordusunun aldığı Kefe'den, İstanbul'a bir çok Ermeni getirildi ve Salma tomruk'da, Edirnekapı'da yerleştirildi.

1479 da Fâtih, Karaman Ermenilerini, İstanbul'a getirterek, bunları Samatya taraflarında oturttu. On dokuzuncu yüzyıla kadar İstanbul Patrikliğine ait fermanlarda (Altı Topluluk Patriki) resmî ünvanı vardı. Daha önce de Yavuz Sultan Selim, Çaldıran zaferinden sonra İstanbul'a Tebriz'den bir çok Ermeni sanatçıları getirtmişti. Fâtih'den, İkinci Sultan Mahmud'a kadar üç yüz elli yıllık süre içinde hıristiyanların ve bu arada, Ermenilerin de dinî ve toplumsal işlerine kesinlikle karışılmıyordu. Patrikhanelerin kendi mahkemeleri, hapishaneleri vardı. Dinî olmayan cezalar, sürgün kararları verirlerdi.

1860 daki (Nizamnameı-i Millet-i Ermeniyan) çıkmadan evvel Patrik, Katogikos'luktan verilen yetkisine dayanarak, ruhanî reisleri yerinden alır, âyin yapılmasını yasaklar, ruhanî mesleğinden çıkarır ve sakallarını bile traş ettirirdi. Babı Âli'ye karşı sorumlu kişi olarak adamlariyle, haraç toplar, mahkemesinde hukukî ve cezaî dâvaları görür, nikâh işlerine bakar, dini olmayan kararlar da verirdi.

Osmanlı Ermenileri, Türkiye'de sâkin bir hayat sürüyorlar, ticaret ve sanayi ile uğraşarak hallerinden tamamiyle memnun durumda yaşıyorlardı. Askerlikten ayrı tutulmaları nedeniyle de nüfusları gittikçe artıyor, toplumsal durumları daha çok gelişmiş bir halde bulunuyordu.

Varantyan (1) : «Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisine bakılırsa, Ermeni kültürü, dili, tarihi, edebiyatı itibariyle çok kuvvetli ve özgür idi. On dokuzuncu yüzyıl başlarında, Ermenilik bir millet olarak, henüz Avrupa'ca bilinmiyordu. Avrupalılar, bunları, İstanbul'dan biliyorlardı. Ermenileri, yer yüzüne dağılmış tüccarlar, kendi çıkarlarından başka bir şeye bağlı olmayan kimseler, Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri, bahtsız olarak tanıyorlardı.» diyor.

On dokuzuncu yüzyılda Ermeniler, Türkiye'de ticaret ve san'at alanında rahat bir yaşam sürüyorlar, Devlet işlerinde de kullanılıyorlardı. Üçüncü Selim zamanındaki Dadyan'lar, İkinci Mahmud zamanındaki Düz oğulları, Balyan aileleri ve Kazaz Artin gibi kimseler bunların canlı örnekleridir.

Bu yüzyıl başlarında, (Amira) denilen ve Bankerlerden, tüccarlardan, devlet memurlarından oluşan Ermeni büyüklerinin, Ermeni ulusunun toplumsal yaşamlarının gelişiminde pek etkili hizmetleri olmuştu.

Bu adamların yardımlariyle okullar, matbaalar, kütüphaneler açıldı. Aynı zamanda, bir çok Ermeni gençleri, öğrenim yapmak, san'at öğrenmek üzere Avrupa üniversitelerine, okullarına gönderildiler. Halbuki, Rus idaresinde bulunan Ermeniler bundan tamamiyle yoksun bulunuyorlardı. Fakat bütün bu çalışma, daha çok ülke zararına yöneliyordu.

---

(1) M. Varantyan, Ermeni Harekâtının Tarihi, Cenevre, 1914 (Ermenice).

Varantyan (1) : «Türk idaresi bozuktu. Açıkgöz ve tahsilli Ermeniler, uluslarının yükselişine ilgisiz kalamazlardı. Kafkasya'daki Katogikos Nerses ve öteki reisler, İranlılara karşı çarpışırken, Ermeniler, Türkiye'nin, hasta adamın mirâsından, susuşundan yararlanmak isterlerdi. Gözleri önünde asırlık komşuları Rumlar, Türk baskısından kurtulmaya uğraşıyorlardı. Bunlar da, korkak adımlarla işe başladılar. diyor.

1839 yılında Sultan Abdülmecit tarafından Gülhane Hattı (Tanzimat-ı Hayriye) ilân edildi. Bu hat ile, bütün Osmanlı bağlıları için ırk ve mezhep farkı olmaksızın eşitlik, can, mal emniyeti sağlanıyor. Hıristiyan ile Müslümanlar arasındaki fark kaldırılıyordu. 1856 tarihli (10 Cemaziülâhir 1272) Islahat Fermanı da, Patriklere verilmiş olan imtiyazları doğrulamıştı. Tanzimat Hattı, Ermenilerin siyaseten de gelişimine yol açtı. Eşitlik perdesi altında, Ermeniler arasında sınıf mücadelesi başladı. Esnaf, Amira'lara karşı harekete geçti. Bunların millî işlerde nüfuzları kırılmak isteniliyordu.

Paris'te Mıhtaryan - Muradyan Okulu kurulmuştu. Gelecekteki Ermeni harekâtını idare edecek gençler, burada hazırlanıyordu. Bunlar, milletin yalnız kültürde değil, siyasî alanda da önderliğini yapmak için hazırlanmışlardı. Batı ihtilâllerinden alınan sonuçları, ülkelerinde de daha köklü bir şekilde uygulamaya, ulusa önayak olmaya çalışacaklardı.

Tanzimattan sonra Ermenistan'ın diriltilmesi işi, edebî ve ahlâkî yönlerde ağır adımlarla ilerlemeye başladı. 1717 de Papas Sivaslı Mıhıtar, Venedik'te St. Lazare'da, millî bir Ermeni kuruluşu meydana getirmişti. Katolik Mihitarist'ler, asıl Ermeni inancını takip eden Lusavorçagan denilen Ermeniler üzerinde etkili olmaya başladılar. Bu kurumlarda yetiştirilenler çok önemli işler gördüler.

Saruhan (2) «Bu hareket halktan değil, okumuş, aydın gençlerden geliyordu. Bunlar, İstanbul'da az devam etmiş olan Üsküdar okulundan, Galatasaray'dan, Mihitarist'lerin Paris ve Venedik'teki kurumlarından, Paris'teki Gabriel - Ayvazovski (Doğu okulundan) çıkmışlardı. Bu aydınlar, 1846 da (Milletdaş cemiyeti) adı ile bir

(1) M. Varantyan, Ermeni Harekâtının Tarihi, Cilt 2, Sahife 238, Cenevre (Ermenice).

(2) Ermeni Millî Meclisi, Sahife 5-12, Tiflis, 1912. (Ermenice).

örgüt meydana getirdiler. Buna, Lusavorçagan ve katolik gençler de katılmışlardı. Bu hareketlerde Protestan Missionaire'lerinin (Ermeni İncil Cemiyeti) de büyük rol oynadı. Gençlerin bir kısmı Fransız ihtilâlini görmüşlerdi. Bunlar da, 21 Ekim 1853 de bir (Maarif cemiyeti) kurdular. Ermeni Anayasasını yazanlar da bunlardı. Bu örgüt, okullar için programlar, talimatnameler düzenledi, yeni okullar açtılar.» diyor.

Bu münasebetle «Lusavorçagan — Katolik» Ermenilerin ilişkilerine ve Katolikliğin çıkışına bir göz atmak uygun olur :

Evvelce de görüldüğü üzere, Türkiye'deki Ermeniler, Chalcedoine Concile'i kararlarını red ederek, «İsâ'da bir yaratılış» kabul ediyorlardı. Kendilerine de Lusavorçagan deniliyordu. Bundan başka Türkiye Ermenileri arasında bir de Katoliklik propagandası baş göstermeye başlamıştı. Bu hareket, ilk kez 1611 de Patrikhanenin Samatya'dan Kumkapı'ya aktarılması sıralarında ortaya çıktı. Bu sıralarda, Père Clement Galano isminde bir lâtin rahibi Galata'da Ermeni çocuklarını toplayarak ders veriyordu. İstanbul Ermenileri bundan memnun olmadılar. Sonunda Galano ve arkadaşları kaçtılar. 1668 de Katolik papasları, Tercan, Hasankale, Gümüşhane, Kars, İspir, Bayburt, Trabzon'da yerleşerek çalışmaya başladılar.

1701 - 1702 tarihlerinde bir takım Ermeniler, Papalık tarafına uydular ve katolikliği kabul ettiler. Fakat ruhanî bir başvurma yerleri olmadığı için nikâh, gömülme gibi törenler için Ermeni râhiplerine, günahların itirafı, âyin gibi konularda da Katolik papaslarına başvuruyorlardı.

1810 tarihlerinde Ermeni Katolikleri Patrikhaneye başvurarak ileri sürdükleri beş önerinin, Ermeni Lusavorçagan kilisesi tarafından kabulü halinde kendileriyle birleşmeye hazır olduklarını bildirdiler. Bu birleşme teşebbüsü sonuçsuz kaldı. Önerilerinden :

1) Âyin sırasında, Papalara karşı mücadelede bulunmuş olan Ermeni katogikoslarının adlarının anılmaması,

2) Ruhanî dereceler verilişi sırasında Chalcedoine sinodunun lânetlenip afaroz edilmemesi.

Bu iki esaslı öneri, Lusavorçagan'lar tarafından kabul olunmadı.

Papa, Katolik Ermenilere bir Episkopos göndermekle yetindi. İlerisi için bunu iyi görmeyen Ermeniler, katolikliğin yayılmaması için bir birlik kurmaya uğraştılar. Yine bir sonuç alınamadı. 1819 da Darphane Bakanı olan Düzyan'ların evinde âyin eşyası, kilise süslemeleri bulundu. Başta Patrik olmak üzere Ermeni ileri gelenleri ile

katoliklerin başlarında bulunanlar arasında tartışmalar yapıldı. Bir birleşme esası kararlaştırıldı. Fakat Lusavorçagn Ermeniler, bunun Patrikin yetkisinin dışında olduğunu ileri sürerek karşı çıktılar. Bir leşme esasını da katoliklerden ancak Venedikliler kabul ettiler. Lübnan, Ankara ve öteki yerlerdeki Katolik Ermeniler uygun bulmadılar.

Çok uzun süren tahrikler, kışkırtmalar, mücadeleler oldu ve nihayet 1830 da Fransa elçiliğinin arabuluculuğu ile, İkinci Sultan Mahmut Ermeni katoliklerini, bir topluluk olarak kabul etti ve 27 Şubat/1830 da Andon Nurican isminde bir Ermeni papazı, Katolik Marhasası atandı. Kendisi Avusturya uyruklu olduğu için hükûmet buna, resmî bir sıfat vermedi. Nihayet 22/Aralık/1831 de Hagopos Çukuryan adında bir papas, Ermeni Katolik Patriki atandı. İlk defa Patriklik makamı Adana, daha sonra Lübnan Dağında Zimmar manastırı oldu. 1866 da katolik Ermenilerin Episkoposu Andon Hassun, Zimmar katolik Patriki seçildi. Bu yüzden hayli zaman çok karışık ve mücadeleli hareketler oldu, sonunda Episkoposluk ile Patriklik makamı birleştirildi. Katolik Patrikliği İstanbul'da kuruldu. (1)

---

(1) Bir ara Hükûmet, Katoliklerin başına bir islâm atayıp idareye kalkışmıştı. Lütfi Tarihi şu ilgi çekici bilgiyi veriyor :
Esat Efendi derki : (Sali nigû zi bahareş peyda) beytinden bilindiği gibi katolik sorunu bu sırada yine meydana çıkıp Fransa elçisi özel takrir sunarak sürülen katoliklerin iadesini ve satılan yalılarının reddini ve bağımsız patrik atanmasını dilekçeyle istedi. İstanbullu olanlarının dönüşlerine izin, ötekilerin ihmal ve o günlerde düzeltilen Yunan maddesi yüzünden Fransa elçisi tarafından da bu husus belirtilmişti. Sonraları, yani Yunan sorunu ile ilgileri bitince sahip çıkmaya başladılar. Katolik âyininin İstanbul'da yayılışında ermeni katoliklerinin eskisi gibi âyin ve papazlariyle muameleleri yalnız sohbetten ibaret idi. Bu sohbet, ermeni rahipleri ile ilginin kesilmesi sonucunu vererek o sırada katolik ermenilerinden ölen birinin gömülmesi konusunda iki taraf rahipleri arasında ortaya çıkan ağız kavgası üzerine Fransa elçisinin israriyle ermeni rahiplerinden cenaze alınıp katolik papazlarına verildi. Süslü buhurdan ve ilâhiler ile bir çok frenkler bulunduğu halde geçirelerek Galata'da büyük bir şölen yaptılar.
Bunun üzerine ermenilerin kocabaşısı makamında bulunan Gazaz Artin, Fransa elçiliğine gitmiş, ve elçi ile görüşmede acele ile katolik papazlarının karışmalarını yasaklaması için direnmiş, sıkıntısına cevap olarak, elçi : «Bu, inanç dâvasıdır. Benim kıralım katoliktir, ben de inancımda mütesallibim. İnanç için can feda olur.» diyerek Artin'i aşağılayıp yanından çıkarmıştır.

Protestan Milletvekilliği : 1828 de bazı Amerikan missionnaire'leri, Türkiye Ermenilerine protestanlığı aşılamaya çalıştılar. İzmir ve İstanbul'a yerleşerek Ermeni yoksul çocukları için parasız okullar, genel gece dershaneleri, ibadethaneler açtılar. Halk lisanına çevrilmiş İncil dağıttılar.

1846 da İngiltere elçisinin yardımı ve korumasıyla Abraham Ötüken'in resiliği altında bir İstanbul (Protestan Topluluğu İdare Heyeti) meydana geldi. 1850 de bir ferman ile bunlara bir millet reisi seçme hakkı verildi ve bir (Protestan milleti) tanındı. Reislerine de (Millet vekili) ünvanı verildi.

Esat Efendi bu maddeyi bildirdikten sonra, «Bak bu işlere ve bunu gerektiren kötü düşüncelilere, böyle gider ise ermenilerin hepsi katolik olacak ve daha sonra ne ayrılıklar ortaya çıkacaktır,» demiştir. Esat Efendinin sözü burada bitti.

Resmi evraktan anlaşılmıştır ki, katolik takımı sürgün ve kovulup ev ve malları satın alındıktan sonra Fransa elçiliği tarafından inanç birliği yüzünden bunlar hakkında resmi olarak sahip çıkma ve müdahaleye kalkışılmış ve her gün Babıâliye sözle ve yazıyla bildiriler sık sık verilmesine özen gösterilerek o sırada verilen dilekçelerin birinde ermeni katoliklerine bağımsız patrik atanması ve sürgündekilerin dönmesi ve evlerinin geri verilmesi ve kilise yapımı kesinlikle istenmiştir. Fransa elçisi her gelişinde, Reis Efendi ile saatlerce süren tartışmalar vukuundan sonra sonunda bir gün serasker Hüsrev Paşa ve Reis Efendi, tersaneye gelerek Fransa elçisini oraya getirtip yapılan özel buluşmadaki uzun görüşmenin özetidir.

Yanında bir Episkopos bulunmak üzere ermeni katoliklerine islâmdan bir nâzır atanması esas kabul olunarak, toplum işlerinin nazırlar tarafından yapılmasına karar verilmiştir. Buna dair padişahın huzuruna sunulan ayrıntılı takrir üzerine çıkan hattı hümayun örneğidir. (Kaymakam paşa;

Katolik maddesine dair Fransa elçisi ile olan konuşmaları içine alan bu iki bend açıklamalı takrir tarafımdan görülmüştür. Şu katolik maddesine her ne kadar islâmlardan bakan atanmasına şimdilik karar verilmiş ise de, mademki sözkonusu elçi şu maddeye bu derece karışmışken bundan böyle geri duramıyacağı gün gibi açıktır. Mari bundan sonra kilise ve diğer bunlara dair maddeleri bütün bütün Fransızın eline düşürtmiyerek yüce devletimiz tarafından görülmesinin çaresine bakılmış olsa, sonunda daha uygun düşeceği bellidir. Ordu kumandanı paşa ile yapılan müzakerede ikinci bendde bildirilen ve izin istendiği üzere anılan bakanlığa sözü geçenlerden **tütün gümrükçüsü Ethem efendi uygun görülmekle adı geçene** verilmek üzere işlem yapılması çabuklaştırılsın... ilâh...).

Ethem Efendinin, memuriyeti Babıâlide yaparak katoliklerin mesalihi olaylarını takrirle, Babıâliye bildirmesi yolunda sözlü emir veril-

miştir. Memuriyeti gereği olarak Ethem Efendi beş bendi kapsayan bir takrir sunmuştur. Özetle, âyin anlaşmazlığı nedeniyle bir süredir ermeni milleti arasında beliren tartışmalardan zararlar umulmadığından şimdilere değin iki taraf da devletçe korunmakta ise de katolikler frenk kiliselerine giderek görünüşte ermeni uyruğu, iç yüzünden frenk bağlısı olmaya başladıklarından dolayı tedip ve gurbete gönderilmişlerdi. Taşralı olarak müstakil padişah emri ile sürülenlerden başka taşrayla ilgisi olmayıp şehirli bulunanların cezaları yeterli görülerek döndürülmeleri ve frenk kiliselerinden uzaklaşmaları için kendilerine özgü mabet yapılması ve hristiyanlardan piskopos atanması ve binaları değiştirilmeyen ve hristiyan mahallesi arasında bulunan evlerinin reddi konularını göstermekten ibarettir. İlâh... (Tarih-i Ahmet Lütfi, İkinci Cilt, Sayfa : 185-191.)

II

ERMENİ MİLLETİ NİZAMNAMESİ

Ermeni milletinin dinî ve toplumsal işleri ile okullar ve cemaatlerine ait konuların idaresi Patrikhanelere verilmiş ve bu cihet fermanlarla kanıtlanmıştı (1).

---

(1) Tanzimatı Hayriye (1839 - Gülhane Hattı) ile bütün vatandaşlar arasında hukuk eşitliği, can, mal, namus dokunulmazlığı sağlanıyordu. 18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı da hıristiyan, müslüman olmayan uyruklar hakkında şu çok esaslı hükümleri muhtevi bulunuyordu.

1) Gülhane Hattı hümayunu ve Tanzimat kanunları ile kayıtsız şartsız bütün tebaaya can, mal, namus emniyeti için verilmiş olan güven bir kere daha tekrarlandı ve doğrulandı.

2) Türkiye'de bulunan hıristiyan ve öteki müslüman olmayan uyruk ve toplumlarına evvelce verilmiş olan bütün imtiyazlar ve ruhanî muafiyetler kaldırıldı.

3) Hıristiyan ve müslüman olmayan uyrukların belirli bir süre içinde imtiyaz ve muafiyetleri tetkike başlanarak zamanın, uygarlığın, ilmin gerektirdiği ıslâhatın, padişahın yazılı emri ve Babıâli'nin gözetimi altında patrikhanelerde meydana getirilecek meclisler tarafından müzakeresi ile Babıâli'ye sunulması uygun görüldü.

4) Fatih Sultan Mehmet ve ondan sonrakiler tarafından patrikler ile hıristiyan Episkoposlarına verilmiş olan (ruhsat ve iktidar) ın bu toplumlara sağlanmış olan hal ve yeni durumları ile bağdaştırılması.

5) Patriklerin seçim usulleri düzeltildikten sonra kendileri patriklik rütbesine göre ölünceye kadar atanacaklardı.

6) Babıâli ile çeşitli toplumlar ruhanî reisleri arasında kararlaştırılacak şekle uyularak Patrik, Metropolit, Marhasa, Episkopos ve Haham'lar tâyinleri sırasında yemin ettirileceklerdi.

7) Rahiplere verilmekte olan bahşişler, bağışlar yasaklanacak ve bunun yerine Patriklere, Cemaat Başılarına belirli gelirler bağlanacaktı.

8) Ruhban ve sairenin de rütbe ve yerlerinin önemlerine ve verilecek karara göre kendilerine adaletle maaş bağlanacaktı.

1857, 1859, 1860 da Patrikhanede toplanan meclisler tarafından bir çok tartışmalardan sonra hazırlanmış olan (Ermeni Milleti Nizamnamesi), Ermeniler için çok uygun ve önemli esasları ihtiva ediyordu.

29/Aralık/1841 tarihli bir irade ile 27 Ermeni sanatkârından oluşan bir meclis kurulmuş ve millet işlerinin idaresi bu meclise verilmiş ve fakat devam edememişti. 25/Kasım/1842 de Patrikliğe geçen Asdvazadur uzaklaştırıldı. 1844 tarihinde, yerine,

---

9) Hıristiyan rahiplerinin taşınır, taşınmaz mallarına zarar verilmiyecekti.

10) Ahalisinin hepsi bir inançta bulunan şehir, kasaba, köylerde âyin yapılabilen binaların, okul, hastahane, mezarlık gibi diğer yerlerin «asıl şekilleri üzre» tamir ve onarımlarına engel olunmıyacaktı.

11) Bu gibi yerlerin yeniden inşası icap edince Patrik veya millet reislerinin onayı halinde bunların resim ve yapım şekli Babıâli'ye sunulacak, çıkacak yazılı emir uyarınca gereği yapılacak veya belirli bir süre içinde itiraz edilecekti.

12) Bir inancın toplumu yalnız olarak yani başkaları ile karışık olmayarak bir yerde bulunuyor iseler, o yerde âyine ait hususatı açıkçada yapmada kayıtlara bağlı olmayacaklardı.

13) Halkı çeşitli dinlerde bulunan toplumlardan oluşmuş şehir, kasaba, ve köylerde ise her bir toplum grubunun oturduğu ayrıca yerde yukarda bildirilen usullere uyarak kendi kilise, hastahane, okul ve mezarlıklarını tamire yetkili olacaklar, yeniden yapımı gereken binalara gelince, bunlar için izni Patrikler veya toplum Metropolitleri Babıâli'den dilekçe ile isteyecekler, devletçe bir mahzur görülmediği takdirde kendilerine izin verilecekti.

Bu gibi işlerde hükûmet tarafından yapılacak işlemler tamamiyle hasbî (yani parasız) olacaktı.

14) Bir mezhebe bağlı olanların sayısı ne kadar olursa olsun bu mezhebin tam bir özgürlükle gereğinin yapılmasını sağlamak için gerekli tedbirler alınacaktı.

15) Mezhep, dil, cinsiyet yönleri ile uyruklardan bir sınıfın diğer bir sınıftan aşağı tutulmasına yol açan bütün deyimler, sözler ve diğerleri Divan yazılarından tamamen yok edilecek ve halk arasında veya memurlar tarafından da utanılacak, namusa dokunacak, her türlü nitelendirmelerin kullanılması kanunla yasaklanacaktı.

16) Türkiye'de bulunan her din ve mezhebin âyini, serbest olarak yapılmakta olduğundan, uyruklardan bir kimse bulunduğu dinin âyinini yapmaktan alıkonulmıyacak ve bu yüzden kendisine eziyet verilmiyecekti.

İzmir marhasası Matyos Çubukcian geçti. Kendisi, Türkiye Ermenileri ile Eçmiyazin Katogikos'u arasında kesilmiş olan siyasî ilişkileri iyileştirme ve kiliselerde, Katogikos'ların adlarının anılmasını emretti.

1847 de Patrikhanede iki meclis kuruldu. Bunlardan birisi 14 ruhanî üyeden oluşan (Meclisi Ruhanî), diğeri de yarısı Amira'lardan ve diğer yarısı san'at erbabından 20 kişilik (Yüksek Meclis) idi.

1850 de millî bir nizamname düzenlenmesi için bir encümen kuruldu. Düzenlenen proje çeşitli nedenler yüzünden bir süre gecik-

---

17) Din ve mezhep değişimi için kimseye zor kullanılmıyacaktı.

18) Uyruklardan bulunanlar, gerek yaş, gerek imtihanca kararlaştırılan koşulları yerine getirdiklerinde, ayırd edilmeden askerî ve idarî okullara kabul olunacaklardı.

19) Bundan başka her bir toplum eğitim ve endüstriye dair milletçe okullar yapmaya izinli olup ancak bu gibi genel okulların öğretimi ve öğretmenlerinin seçimi bir eğitim meclisinin gözetim ve denetimi altında bulunacaktı.

20) İslâmla Hıristiyan ve öteki müslüman olmayan tebaa arasında veya İsevî uyruklar ile diğer müslüman olmayanların aralarında ticaret veya cinayetle ilgili olarak çıkacak dâvalar, karma Divanlara verilecek, dâvayı dinlemek için bu Divanlar tarafından yüzlestirilecek bunların ortaya koyacakları şahitler, ifadelerini dalma kendi âyin ve mezhepleri üzere yapacaklarını yemin ile onaylayacaklardı.

21) Basit hukuka ait olan dâvalarda il ve sancak karma meclislerinde Vali ve memleket Kadısı hazır oldukları halde dinen veya düzene göre görülüp bu mahkeme ve meclislerde duruşmalar açık olarak yapılacaktı.

22) Hıristiyan ve öteki müslüman olmayan uyruklardan iki kimse arasında miras hukuku gibi özel dâvalar sahibi olanlar istedikleri halde o dâvaları Patrik veya Reisler ve meclisler yoluyla görülmek üzere havale olunacaktı.

23) Cezalar, Ticaret kanunları ile karma Divanlarda icra olunacak usûl ve nizamlar ve duruşmalar, mümkün olan hızla tamamlanarak ve zabıt, toplanarak Türkiye'de kullanılan çeşitli dillere çevrilerek yayınlanacak ve ilân edilecekti.

24) Hukukça eşitlik görevlerce eşitliği gerektirdiğinden hıristiyan ve öteki müslüman olmayan tebaa da islâmlar gibi askerî hisse ödenmesi konusunda verilen karara uymak zorunluğunda olacaklardı.

25) İslâmdan başka uyrukların askerî sınıflar içine alınma şekilleri

tikten sonra sonunda 1862 yılı Martının yirmi dokuzuncu günü hükûmetçe onaylandı. Bu nizamname Türkiye Ermenilerinin siyasî, toplumsal varlıkları üzerinde yeni bir dönem açması ve o zaman Osmanlı hükûmetinin kendilerine karşı ne kadar müsait bulunduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

ERMENİ MİLLETİ NİZAMNAMESİ (1)

Babı Âli
Dışişleri Bakanlığı
Adet : 191

Patrik Kaymakamı Saygıdeğer Efendiye

Bilgili, saygıdeğer efendi,

Yüksek İslâhat fermanı gereğince her toplumun belirli bir müddet için şimdiki İmtiyaz ve muafiyetlerinin gözden geçirilmesine hemen başlanarak, zamanın ve uygarlığın eserleri ve elde edilen bilginin gerektirdiği islâhatı görüşerek sunmaları ve ruhanî reislere verilmiş olan izin ve iktidarın bu toplumlara sağlanmış olan hal ve yeni yer ile uzlaştırılması gereğine bağlı millet ileri gelenlerinden oluş-

---

konusunda gereken nizamnameleri yapılacak ve az bir süre içinde yayınlacak ve duyurulacaktı.

26) Eyaletler ve sancak meclislerinde islâm ve hıristiyan ve diğerlerinden âzanın seçimlerini düzenli bir şekle koymak için bu meclislere ait kaideler düzeltilecekti.

27) Her toplumun reisleri ile Padişah tarafından tayin edilecek birer memurları devlet tebaasına ait olan maddelerin görüşülmesinde (Yüce Meclis) de bulunmak üzere sadaret makamından çağrılacaklar, bu memurlar birer yıl için tâyin edilecekler, memuriyetlerine başladıkları sırada yemin ettirileceklerdi. Yüce Meclisi'in üyeleri gerek basit gerek olağanüstü yapılan toplantılarında oy ve görüşlerini doğruca ifade etmelerinden dolayı, incitilmiyeceklerdi.

28) Bozma, rüşvet, yolsuzluğa dair olan kanunların hükümleri, bütün tebaa haklarında her hangi sınıfta, ve ne türlü memuriyette bulunursa bulunsunlar, bilinen usullerine göre yapılacaktı.

(1) İstanbul'da 1279 - 1863 de H. Mühendisyan matbaasında basılmış ve patrik kaymakamı İstepan'ın (Episkopos İstepan Kaymakamı Patriki Ermeniyan) yazılı mührüyle onaylanmış nüshasından.

muş bir komisyon teşkil ile Ermeni milleti hakkında bir nizamname metni düzenlenmiş ise de bunun bir kere de Serkiz Patrik zamanında kurulan genel meclis kilise toplumları tarafından seçilen ve kilise mensuplarından olan üyelerin oyçokluğu ile seçecekleri yedi kişiden oluşan komisyonca gösterilmesi uygun bulunduğundan iki üç gün içinde gereken davet tezkereleri gönderilip bu komisyonun seçimiyle Babı Âli'de diğer komisyon ve özel memur ile birleştirilerek halin gereğine göre çalışma yapılması ve bu şekilde seçilecek yedi adamın öncelikle adlarını belirten defterinin tarafı dostânemize sunulması uygun bulunmuştur.

27 Şaban 1278 — İmza

14 Şubat 1862 — Âli

Babıâli'de kurulan karma komisyon ile millet tarafından seçilen komisyonun Babıâli'ye sunmuş oldukları Tutanağın örneğidir

Yüce saltanatın, adaleti altında bulunan çeşitli toplumlara âyin ve mezheplerinin gereğinin serbestçe yapılmasına ve özel işlerinin idaresine dair daha önceden bağışlamış olduğu muafiyet ve imtiyazlar anılan toplumun ruhanî işlerinde geçerli olan usule ve özel âdetlerine uygun ve esasen hepsi hakkında aynı olduğundan her bir toplumda kendi geçerli geleneklerine uyularak yapılagelmiş ve Ermeni milletinin de öteki milletler gibi şimdiye kadar çoğunlukla kilise mensuplarını Yüce Devletimizden patrikliğin reisi ve milletin vekili ve Devlet-i Âliyenin hüküm yürütme aracı olarak sayılan bir Patriki bulunmuş olmakla adı geçen Patrik ötedenberi milletin çeşitli sınıflarından oluşmuş bir meclis aracılığı ile milletçe seçilerek millete reislik etmek ve millî yararları gözetme görevi yapımında bütün milletin anılan meclis vasıtasiyle geçerli olan güç ve gözetiminden hiç bir sürede bütün bütün kurtulamayıp buna adı geçen Patrikin anılan meclisi her zaman toplayıp davet ettiği ve işlerin gereği olarak veya Babıâli'nin açık emirlerine bağlı hal ve halledilmesi gereken bir önemli mesele belirdikçe Patrik'in anılan meclise başduğu konularına işaret eder.

Ermeni milleti bundan yaklaşık yirmi yıl önce adı geçen Patriğin yanına görevlerinin yapımında yardımcı olmak ve ruhanî ve cismanîce geçerli olan usul ve eski geleneklerden her türlü zıtlıkla-

rın önü alınmak üzere biri ruhanî işler ve diğeri cismanî işler için iki meclis atanmasını Yüce Devletimizden dilemiş ve bu meclislerin gereken toplum işlerinin görülmesi için bazı komisyonlar kurmasını öngörmüş ise de milletin durumunun düzeltilmesine dair meydana gelen bu eğilimlerin millet memurlarının güçleri ve özel görevleri saptanmadığı halde gerek millet idaresinin türlü kesimleri arasında ve gerek bu idare ile millet arasında anlaşmazlıkların eksik olmıyacağı ve bunun ise her tarafa ait olan hukukun icrasında bir takım düzensizlikler ile idarece ihtilâl ve karışıklığa sebep olacağı belli olup işte bu anlaşmazlık nedenleri ve tartışmaların yasaklanmasiyle her taraf iddialarının zararsız hale getirilmesi amacına bağlı olarak Yüce Devletimiz bütün tebaa sınıfları konusunda esirgemeyip buyurduğu şefkatli bağışları gereğince milletin ruhanî ve cismanî açık gelenekleri ve hem de uzun zamandan beri milletçe geçerli olan usule uygun bir nizamname yazılmak üzere karma bir komisyon atanmasını gerekli saymıştır. Bundan ötürü, Devleti âliye'ye onaylanmak üzere sunulan ve gösterilmiş olan nizamname lâyihası gereğince Patrikin Devlet-i âliyye ile millet arasında vasıta olmak şerefi geçmişteki gibi sürekli kılınıp umumî meclisin kuruluşu da evvelki halinin daha bir düzenli biçimde yenilenmesinden ibaret olduğu benzer millet vekillerinin de esnafın önceki hallerinde vukubulmuş olan değişime bağlı esnafça seçilecek yerde Rum milletinde yapılandan belki daha çok düzen ve kanuna uygun olarak kilise toplumları tarafından seçilip atanmaları.

Ve taşra toplumlarının Patrikhane görüşmelerine katkı ve fikir birliğinden tamamen yoksun olduklarından söz ederek meydana gelen haklı şikâyetlerine bağlı havralarda da bir miktar vekiller seçimiyle İstanbul toplumları vekillerine eklenmesi ve genel meclis üyelerinin ruhanî olanları yani yirmi tanesi İstanbul'da bulunan kilise mensuplarınca seçilmek üzere yüz kırka indirilip memuriyet müddetleri on yıla uzayıp her yıl bir üçünün değiştirilerek seçilmesi.

Ve umumî meclisin gerek Patrik'i ve gerek yanında bulunacak iki meclis üyesini seçerek bunların muamelâtı vakıalarına nezaret eylemesi.

Ve dünya işlerine bakmanın cismanî meclise ve ruhanî işlerin ruhanî meclise ve öteki işlerin de adı geçen iki meclisin toplamiyle meydana gelen karma meclise ait olması.

Ve söz konusu meclislerin her biri kendi güçleri içinde gerek

kilise toplumlarında ve gerek kilise ve okul ve hastahane ve manastırlar benzeri diğer yerlerde ortaya çıkan bütün işleri komisyonlar ve kiliseler cemiyetleri aracılığiyle yönetmeleri.

Ve idare merkezi Patrikhane olup Patrikin de Patrikhanenin resmî reisi yerinde bulunarak gerek umumî meclise ve gerek emrinde olan meclislere başkanlık ederek doğrudan doğruya veya dolaylı olarak millete ait bütün işlere umumî meclisin gözetimi altında bakması ve taşra toplumlarının yönetimi adı geçen merkeze bağlı olup illerde marhasaların İstanbul meclislerinin esası üzerine düzenlenecek olan mahallî meclislerine reislik ve o meclislerin işlerini görmeleri.

Ve taşra meclislerinin merkezi idareden ve bu idare komisyonlarından her birinin ait olduğu meclisten ve Patrikin de bir taraftan Devlet-i âliyye'den ve diğer taraftan umum meclis aracılığiyle milletten sorumlu olmaları ve Devleti âliyye'nin millet hakkında çıkan hükümlerin uygulanması için tabiî yollar ve millet idaresinin reisi addolunan Patrike hitap ile soracağı işler konusunda oyunu açıklamak üzere Patriki davet buyuracağından bu takdirce Patrikin, çevresinde bulunan meclislerin kararına uyarak hareket etmesi veya milletin oyunu alarak devlet tarafına bildirmesi emir ve uyarısında bulunacağından bu halde de Patrikin umumî meclisi toplayıp bu meclisin görüşmelerinin sonuçlarını sunması ve bildirmesi.

Ve söz konusu idarenin üç türlü görevi olup devletçe olan görevi milleti, Devleti âliyye'ye tam bir bağlılık halinde tutmak ve milletin ve gerek kişilerinin hukuk ve imtiyazlarının devletçe korunması maddesini sağlamak ve milletçe olan görevi, gerçekten şefkatle hareket etmek ve Eçmiyazin makamı konusunda olan görevi de Ermeni kilisesi usul ve dinî geleneklerine uygun davranmaktan ibaret olması konuları adı geçen komisyon tarafından uygun görülür ve yüce buyrukları üzere millet tarafından bu nizamname konusunda görüşlerini Babıâli'ye sunmak üzere teşkil ve seçilen komisyon tarafından onaylanmış olmakla bu konuda ve her halde emirler yüksek makama aittir.

24/Şaban/1278

16/Şubat/1862

İMZALAR :

Babı Âli Komisyonu üyeleri :

İstanbul Surp Hrişdakabed kilisesi Râhibi Ohannes Hünkâr
Ohannes Vartabet Gabudikyan
Üsküdar Surp Haç kilisesinden Râhip Ohannes Papazyan
İstanbul Surp Hrişdakabed kilisesi Râhibi Ohanner Hünkâr Beğendiyan
Kevork Yeramyan
Serupe Viçenyan
Hagop Mubahyacian
Ohannes Yegyazaryan
Ohannes Dadyan
Kirkor Agaton
Hagopik Noradünkyan

Millet tarafından seçilmiş komisyonun üyeleri :

Agatonyan Mıgırdiç
Aslanyan İstepan
Manukyan Manuk
Minasyan Minas
Rosinyan
Surenyan Hohanes
Odyan Kirkor

İşbu Nizamnameye ait buyrultu :

Yüksek Buyrultu Sureti

Ermeni Patrik Kaymakamı Saygıdeğer Efendi

Ermeni Patrikhanesinin islâh durumu ve idaresine dair olarak daha önce Babıâli'de teşkil olunan komisyonun kaleme aldığı nizamnamenin sırf günlük meselelere ait olan bazı mahalleri tashih olunduktan sonra Huzuru Maalimevfuru Hazreti Padişahîye ledel'arz, nezdi âlii cenabı padişahîde rehini kabul olmasiyle mevaddı münderecisinin ba'dezin nizam ittihaz olunması hususunun tarafı dostanelerine havalesine emrü fermanı hümâyunu hazreti mülûkâne müteallik ve şerefsudur buyurulmuş ve mezkûr nizamname leffen gön-

derilmiş olmağla her mantuku iradei seniyei cenabı padişahî, Nizamnamei mezkûrun havi olduğu mevaddın badema düsturûl'amel tutularak mukteziyatının ifasına himmet eyleyeler deyu.

9 Şevval 1279

19 Mart 1863

Mukaddime

Devleti âliyye'nin müslüman olmayan tebaası hakkında ihsan buyurmuş olduğu imtiyazlar esasen hepsi hakkında eşitlik üzere ise de her millette bunun tatbik şekli, usul ve özel âdetleri gereğince, özel bir şekilde bulunmuştur. Ermeni Patriki milletinin reisi ve ahvali mahsusada Devleti âliyye'nin vasıtai tenfizi ahkâmı olup ancak Patrikhanede umuru ruhaniye için bir meclisi ruhanî, günlük işler için bir meclisi cismanî vardır. Ve gerektiğinde bu iki meclis birleşerek karma meclis toplanır. Gerek Patrik ve gerek bu meclisler âzası muteberanı milletten mürekkep bir meclisi umumîde intihap kılınır. Bu meclislerin vezaifi ve suveri teşkili hakkıda yeterli kuralları olmadığından türlü uygunsuzluklar meydana gelip alel'husus meclisi umumînin teşkilinde envaı müşkilât görüldüğüne ve İslâhat Fermanı âlisi (1) hükmünce her toplumun bir belirli süre içinde mevcut imtiyaz ve muafiyetlerinin muayenesine ibtidar ile vaktin ve âsarı medeniyet ve malûmatı müktesebenin icap ettirdiği islâhatı bilmüzakere arz eylemeleri ve rüesayı ruhâniyeye ita buyurulmuş olan ruhsat ve iktidarın işbu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevkii cedit ile tevfik olunması lâzım geldiğine mebni Ermeni milleti muteberanından mürekkep bir komisyon teşkili ile Ermeni milleti hakkında tertip olunan Nizamname lâyihasıdır.

(1) Hattı Hümâyun, Evaili Cemaziyül'âhir 1272.

ERMENİ MİLLETİ NİZAMNAMESİ

İlk Esaslar

Birinci Bend

Vatandaşlardan her birinin millete ve milletin de o kişilerin her birine yapılması gerekli görevleri olduğu gibi anılan kimselerden her birinin millette ve milletin de onların herbirinde hukuku vardır. Bundan dolayı gerek millet ve gerek millet kişileri ortak görevleri ile birbirine bağlı olmakla birinin yapması gerekenler diğerinin hukuku, yani milletin görevleri millet kişilerinin, yine adı geçen kişilerin görevleri de, milletin hukukudur.

İkinci Bend

Vatandaşların görevleri, evvelâ her birinin millet ihtiyaçları için gerekli masraflara ortak olması, sonra milletin istediği hizmetleri isteğiyle üzerine alması, daha sonra milletin kararlaştırılmış tedbirlerine uymada başkalarına örnek olması hususlarından ibaret olup, kişilerin bu vatandaşlık görevleri, milletin hukukudur.

Üçüncü Bend

Milletin yapılması gerekli görevleri evvelâ millet kişilerinin kültürel ve maddî ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret etmek, sonra Ermeni kilisesinin inanç ve efsanelerine leke ve zarar getirmemek, ondan sonra da insanoğullarına ayrıca lâzım olan öğrenim ve eğitimi her sınıf erkek ve kız çocuklarına eşitlik üzere öğrettirmek, dördüncü olarak kilise ve hastane ve okul ve benzeri yapıları ve millî bağışları şen ve mâmûr halde tutmak ve bunların gelirlerini bervefki şer'î arttırmak ve masraflarını makul suretle karşılamak, beşinci olarak millî görevlere daimî olarak bağlı olan kimselerin durumlarını düzeltmek ve geleceğini temin etmek, altıncı olarak yoksulluk içinde bulunan fakirleri şefkatle kayırmak, yedinci olarak vatandaşlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları adaletle halletmek kısacası milletin ilerlemesine canla başla çalışmak hususlarından ibaret olup milletin bu görevleri de vatandaşların hukukudur.

Dördüncü Bend

Milletçe temsilcilikle görevlendirilip onun yerine karar veren ve

anılan ortak görevlerin nizamlara uygun olarak yapımı ve tamamlanması hususuna bakan ve idareci tayin olunan hükûmete Millî İdare adı verilip Osmanlı ülkesinin büyük şehirlerinde Ermeni milletinin dahilî işlerinin görülmesi ve idaresi, Devleti âliyye tarafından özel imtiyaz ve nizamname ile anılan hükümet sorumluluğu üzerine bırakılmıştır.

Beşinci Bend

İdare, milletçe olmak için temsilcilik usulü üzere olması lâzımgelir.

Altıncı Bend

Temsilcilik usulü üzere teşkil olunan Millî İdarenin esası görevlerin ve hukukun başıdır ki, hakkaniyetin başlangıcı olup oyların çokluğu ile karar verilir ve bu da kanuna uygundur. (1)

———«o»———

(Nizamnamenin birinciden elli yedinciye kadar olan maddeleri İstanbul, Kudüs Patriklerinin seçilmelerine, görevlerine, ruhanî meclis ve cismanî örgüte ait konuları ihtiva etmektedir ki, esasen bunlar ilk kanunlarda mevcuttur).

Nizamnamede Patrikin görevleri şu maddelerle gösterilmiştir :

İstanbul Patriğinin görevleri şunlardır :

Sekizinci madde — Patriğin vazifesi Esas Nizamname hükümlerine uyarak hareket ve bir de anılan Nizamnamenin diğer bütün işlerinin tamamen yapılmasına dikkat ve nezaret etmek hususlarından ibarettir.

Patrik, kendisine gelen işleri tartışılarak karar verilmek üzere ait olduğu meclise yollar. Ve bir mecliste kararlaştırılan maddeye dair kendisinin kararları ve diğer resmî yazıları o meclis tarafından imza ve tasdik olunmadıkça geçerli ve yürürlükte olamaz. Am-

(1) Nizamnamenin Ermenicesi, Türkçe metninden daha açık ve farklıdır. Nizamname yerine (Ermenilerin teşkilâtı esasiyesi) deyimi kullanılmıştır. Beşinci benddeki temsilcilik karşılığı Ermenicesinde (Mebus) dur.

ma acele bir iş ortaya çıkıp da görülmesi ve halli için meclis gününe beklenmek veya olağanüstü meclisi davet etmek mümkün olamaz ise Patrik o konuda sorumluluğu üzerine alarak kendi başına gerekli olanı yapmaya yetkili ise de, bu hali usulü üzere kayıt ettirmeye ve tasdik olunmak üzere adı geçen meclise, gelecek toplantıda bildirmeye mecburdur.

Dokuzuncu madde — Patrik, kendi yokluğu sırasında millet meclislerinde verilen kararlara ait evrakı imza etmeden önce o kararlara dair görüşlerini açıklayıp kararları yeniden gözden geçirtebilirse de görüşmelerde tasdik olunan kararı Esas Nizamname hükümlerine aykırı bulmadıkça adı geçen evrakı imzadan kaçınamaz.

Onuncu madde — Ruhban ve okul hocaları ile kilise ve manastır ve okul ve hastane memurlarından Esas Nizamnameye aykırı harekette bulunanların hizmetten çıkarılması hususunu ait olduğu meclise ve komisyonlara teklif edebilir.

On birinci madde — Patrikin ruhanî ve cismânî meclis ile onların altında bulunan komisyonları kendiliğinden değiştirme ve bozma yetkisi yok ise de bunlardan birinin Esas Nizamnameye aykırı gidiş ve hareketini gördüğü zaman ilk defasında o meclis veya komisyon reislerinden maddenin açıklanmasını ister. Ve ikinci defasında kanunsuz hareketini bildirir ve uyarır, düzeni korumaya davet ve üçüncü defasında eğer suçlanan hey'et millet meclislerinden biri ise umumî meclise başvurur ve eğer komisyonlarından biri ise dinden başka işlere bakan meclise başvurarak, ve delilleri göstererek bunların değiştirilmesini teklif eder.

Onikinci madde — Patrikin millet sandığından aylığı olduğundan, Patrikhanenin dahilî masrafları kendisi tarafından karşılanır.

(Millet meclisine ait olan kısım, Ermenilerin ne kadar serbest ve bağımsız bir idareye sahip olduklarını gösterdiği için o kısmın aşağıdaki gibi aktarılması uygun görülmüştür:)

Genel Meclisin (1) kuruluş şekli ve görevleri

Elli yedinci madde — Umumî Meclis yüz kırk üyeden (2) meydana gelir.

Bu üyeler üç kısım olup yedide bir bölümü olan yirmi kişi İstanbul'da bulunan kilise mensupları tarafından seçilen kilise mensupları, ikinci kısmı olan kırk üye ki, taşradan gelecek millet vekilleridir.

Üçüncü kısmı olarak seksen üyesi de İstanbul kilise cemaatleri tarafından seçilen vekillerdir.

Elli sekizinci madde — Ruhanî ve dünya işlerine bakan meclislerin üyeleri umumî meclise dahil olup, umumî meclis üyeliğine seçilmemişler ise adı geçen mecliste oy sahibi olamıyacaklardır.

Elli dokuzuncu madde — Umumî meclisin üyeleri, yani yetmiş bir kişi hazır olmadıkça meclis toplanmaz.

Altmışıncı madde — İstanbul Patriki ve katogikosu gibi milletin yaşlı görevlilerini ve ruhanî ve cismanî meclislerin üyelerini seçmek ve bu meclislerin işlemlerine bakmak ve onlara verilmiş olup da kendilerinin kestiremedikleri işler ortaya çıkarsa halledip düzenlemek ve bu nizamnameyi bozulmalardan korumak umumî meclisin görevlerindendir. (3).

Altmış birinci madde — Umumî Meclis eskiden olduğu gibi iki yılda bir kere Nisan ayı sonlarında toplanıp geçen iki yıl içinde meydana gelen idare işlerinin (4) yazışmalarını kabul ile görevli olan memurları yoluyla toplanmış ve sarf olunmuş paraların genel toplamını görür ve denetler. Ve millet meclislerinin bütün üyelerini yeniden seçer. Ve yıllık millî bağışların (5) idare şekline karar verir.

Umumî meclisin bu toplantısında bu iki meclisin üyeleri bulundukları halde her bir konuda görüşebilirler, fakat bağış ve seçim maddelerinden başkasında oy vermezler.

---

(1) Ermenicesinde (Millî meclisi umumî) dir.
(2) Ermenicesinde (Yüz kırk (mebus) dan teşekkül eder).
(3) Ermenicesinde Umumî meclisin vazifesi (Patrik, Katogikos ve milletin rüesayı memurinini)... ve yine (...o meclislere ait fakat iktidarlarının fevkinde addolunan işleri kararlaştırmak ve hükme rapt etmek) şeklindedir.
(4) Ermenicesinde (idarei milliyenin).
(5) Ermenicesinde (Millî vergi).

2. Anılan meclisin katogikos seçimine katılmak,

3. İstanbul ve Kudüsü şerif patriklerini seçmek,

4. Adı geçen iki meclis arasında ya da meclisler ile Patrik arasında doğan anlaşmazlığı kaldırmak üzere toplanılır. Bu takdirde taraflar anlaşmazlıklarını açıklayabilirler ise de rey veremezler.

5. Nizamname esasına dokunulmıyarak düzeltme lâzım geldikçe ve genel meclisin oy ve kararına bağlı bir sorun çıkısında toplanılır. Şu kadar ki, böyle olağanüstü oturumun yapılmasından önce toplantı sebebi Patrikhane tarafından Babıâli'ye ifade olunarak izin alınır.

Altmış ikinci madde — Genel meclisi; Patrik, ruhanî meclis veya öteki meclisin uygun bulması ile veya genel meclis üyelerinden çoğunluğunun isteği ile toplar. Ancak önceki bendde bildirildiği üzere bu gibi olağanüstü toplantı, muhakkak sebebinin bildirimiyle devletçe izin verilmesine bağlıdır.

Genel Meclisin ruhanî üyelerinin seçim şartları

Altmış üçüncü madde — İstanbul'da bulunan bütün kilise mensupları, İstanbul Ermeni Patriki'nin daveti üzerine Nisan sonunda bir yerde toplanıp taşra memuriyeti olmıyan ve otuz yaşını bitirmiş olan ve beş yıl önce Papaslık ve râhiplik rütbesini kazanan ve hiç bir dâva altında bulunmıyan Episkoposlardan veya papas ve râhiplerden, kesin oy çokluğu ve gizli oylama ile genel meclis için üye seçeceklerdir.

Altmış dördüncü madde — Yukarıda bildirilen ruhanî üyelerin görev süresi on yıl olup her iki yılda bir beşte biri değiştirilip yenilenecekler ve ilk sekiz yıl bu beşte birin ayırım ve çıkarılışı kur'a ile yapılacaktır. Ve gerek böyle kur'a ile ve gerek onuncu yıldan sonra süresini tamamlayıp çıkan üyenin tekrar seçilmesi caiz olacaktır.

Genel Meclisin halktan olan üyelerinin seçim şartları

Altmış beşinci madde — Millî bağış ile kişisel yetenek hakkı seçime esas tutulur.

Millî bağış hakkının, seçim hakkına esas olması için, genel bağış olarak en az yılda yetmiş kuruş bağış verilmelidir.

Seçilmeye kişisel yeteneği olanlar, Devlet dairelerinde ve başka memuriyetlerinde bulunanlar ve doktorlar ve eğitim kitapları yazmış olanlar ve okul öğretmenleriyle milletçe beğenilen eğitim eserleri meydana getirmiş olanlardan ibarettir.

Altmış altıncı madde — En az yirmi beş yaşını bitirenler seçim hakkı kazanır, ancak, Devlet-i âliyye tebaasından olmak şarttır.

Altmış yedinci madde — Seçim hakkından muhakemece yoksun olanlar dört sınıftır.

1. Bir cinayetten dolayı Ceza Kanunname-i Hümayunu hükümlerince medenî hakları kullanmaktan süresiz uzaklaştırılmış olanlardır.

2. Millî işler idaresinde hiylesi belirtilip de bu görevlerde kullanılmamalarına millet meclislerinden birisi tarafından hükmolunmuş olanlardır.

3. Devlet-i âliyye mahkemelerinde haklarında cezalar tertiplenip de henüz ceza süresi sona ermemiş olanlardır.

4. Deliliği yüzünden kişisel haklarından yoksun bırakılıp, tamamen iyileştikleri onaylanmış olmıyanlardır.

Altmış sekizinci madde — Osmanlı Devleti bağlılarından otuz yaşını bitirmiş olup, Devlet-i âliyye nizamları ve millî sınırlarını bilen ve tanıyan altmış yedinci madde gereğince seçim hukukundan yoksun olmıyan bütün millet kişilerinin seçilmesi caizdir. Fakat İstanbul kilise cemaatleri tarafından seçilecek seksen üyenin en az yedisinin rütbe sahibi bulunmaları şarttır.

Gerek İstanbul içinden ve gerek dışarıdan genel meclis için seçimle tayin olunacak üyelerin seçim şekli

Altmış dokuzuncu madde — İstanbul kilise toplumları ve diğer bölgelerden seçilmesi lâzım gelen vekillerin sayısının dağılışını gösteren özel bir defter düzenlenmek üzere her iki yılda bir Şubat ayının başlangıcında her iki meclisin komisyon kalem tutanaklarının toplamiyle meydana gelen karma meclis tarafından Patrikhane kaleminde bulunan genel nüfus defterine uyularak öteki bölgelerde marhasalık ve İstanbul'da her mahallede mevcut olan seçmenlerin sayısına göre her yerde ne miktarda üye seçilecek ise Patrik tarafından, yerlerinde durum ilân olunacaktır.

Seçilen üyelerin görev süreleri on yıl olacaktır ve her iki yılda bir gerek diğer illerden ve gerek İstanbul'dan seçilen millet vekillerinin beşte birini değiştirerek yenileyip, bu beşte birin seçim yerini tâyinde mahalle ve Marhasalıklar arasında her iki yılda bir kere nöbetleşme usulü uygulanacaktır. Ve ilk sekiz yılında değiştirme emri kur'a ile tâyin ve uygulanacaktır. Şu şartla ki, bir mahallede seçmen ve bir marhasalıkta nüfus çoğalmış veya azalmış ise mevcutlarının sayısına bakılmayıp seçilecek üyelerin miktarı ona göre tâyin edilecektir. Ölen veya ayrılanların yerine üye seçimi hususu da her yıl başından iki ay evvel yapılacaktır. Ve İstanbul mahallelerinden alınacak üye kilise toplumlarında ve dış bölgelerden gönderilecek üyeler marhasalıklarda bulunan genel meclislerde seçileceklerdir.

Yetmişinci madde — Gerek İstanbul'da ve gerek başka yerlerde seçilmek istenen vekillerin kendilerini seçen kilise toplumundan ve marhasalık dairesinden olup olmamalarında, bir zarar olmayıp, şu kadar ki, İstanbul'da bulunmaları ve adı geçen toplumların milletçe sınırlarını bilen ve seçmenler nazarında millet sevgisi ve temizlik ve yönleri bakımından doğru ve itibarlı bulunmaları gereklidir.

Bu vekiller, genel meclis ya da kendilerini seçmiş olan İstanbul veya taşra toplumlarının vekilleri sayılmayıp, hepsi aynı izni haiz genel meclis üyesi itibar olunurlar.

Yetmiş birinci madde — İstanbul'da seçilmesi gereken vekillerin sayısıyla, gerek seçmeye ve gerek seçilmeye yetkiyi gerektiren şartları her ikinci yıl Şubat ayında üyelerin beşte birini seçecek toplumlara Patrik tarafından bildirilir ve duyurulur, bunun üzerine vekiller kilise cemiyetleri tarafından seçilir. Fakat kilisenin vâizi ve olmadığı halde baş papas reis olup mahallenin ileri gelenlerinden de üç kişiden altı kişiye kadar kilise cemiyetlerine ilâve olunur.

Bu cemiyetler kendi toplulukları içinde seçim hakkını kazanmış olup olmıyanları tahkik ile alfabetik sıra tertibi üzere bir defterini düzenler ve sekiz gün meydanda kalmak üzere kilise cemiyeti odasına asarlar.

Ve seçenlere kolaylık olmak üzere istenilen vekiller sayısının üç mislini havi bir defter yapılıp kilise cemiyeti odasına konulur. Fakat seçmenler bu anılan deftere uymaya katiyen mecbur değillerdir. Tasralarda genel meclis üyeleri seçimi hususu da bu usul üzere uygulanır.

(Doksan dokuz maddeden ibaret olan nizamnamenin diğer maddeleri oy verme, Milli vergi, Marhasaların görevleri hakkındaki hükümleri havidir.)

———o———

Bu nizamname ile Ermenilere ve Ermeni Patrikhanesine verilmiş olan hukuk ve yetkilere karşılık Rusya'da, Ermenilerin en büyük dini makamı olan Katogikosluğun vaziyetini mukayese etmek uygun olur.

III

RUSYA ERMENİLERİ KATOGİKOSLUĞUNA AİT KANUN (POLOGENİA)

Eçmiyazin dinî makamının Ruslara geçmesinden sonra, Ermeni katogikosluğunun hakları sınırlanıp, Ermeni milletinin kültüre, dinî konulara ait mevcut hukuku kayıt altına alındı. 1836 da, Ohannes katogikos zamanında bunun hakkında bir kanun çıkarıldı ve bu kanuna (Pologenia) ismi verildi.

Bu kanuna göre, Rusya, Eçmiyazin katogikosunu, bütün Ermenilerin katogikosu olarak tanıyor ve kendisinin muhtelif memleketlerdeki Ermenilerin göndereceksleri temsilcilerin eliyle, Eçmiyazin kilisesinde seçilmesini kabul ediyordu. Fakat bu seçimin, Çar'ın tasdikiyle onaylanması şarttı.

Katogikosun yetkileri tamamiyle ruhânî meselelere bağlı bulunuyordu. Bu meseleler için de Sinod meclisine başvurmaya mecbur idi. Bu meclis, Katogikos tarafından seçilecek ve görevleri Çar tarafından tasdik edilecek sekiz üyeden oluşmuştu. Katogikos, Sinodun da reisi idi. Bütün dinî işler, sinodun denetimine tâbi bulunacaktı. Hükûmet tarafından bu sinoda (Çinovnik - Prokuror) ünvaniyle bir memur konuldu. Bu hükûmet memurunun onayı eklenmeden, katogikos ve sinod, bir adım atmaya muktedir olamıyacaklardı. Bu suretle Ermenilerin dinî işlerine de karışılıyordu. Eçmiyazin ve millî kuruluşlara hafiyeler doldu. Sinod üyelerini birbirine düşürdüler ve neticede katogikosun da, hükûmet tarafından seçimini sağlamış oldular.

Rus müdahalesi, kuvvetli ve sistematik bir surette yerleşti. Pologenia'ya göre katogikos ve sinodun görev ve yetkileri şu işlere bağlı bulunuyordu :

1) Rusya'daki Ermeni kiliseleriyle manastırlarına, okullarına ve diğer kuruluşların idaresini gözetmek,

2) Kilise mesleğine girmek isteyenler hakkında emirler vermek ve icabında bunları uzaklaştırmak,

3) Evlenmeye dair halli zor meseleleri sonuçlandırmak,

4) Ölen kilise mensuplarının yetimlerini, dullarını himaye etmek,

5 Kiliselerin, manastırların, okulların başlarındaki râhiplerin, memurların isimlerini, bunlardan ölenlerin, evlenenlerin listelerini düzenleyerek her yıl Dahiliye Nezaretine bildirmek,

6) Ruhanî daireler ve bölgelerin başlarında bulunan dinî reislerin işlemlerini teftiş ve icabında kendilerini cezalandırmak,

7) Seçimde, iki katogikos adayını onaylanmak üzere Çar'a sunmak,

8) Sinod içinde bir Prokuror bulundurmak,

9) Ruhanî bölgeleri Marhasalar ile yönetmek.

Pologenia'yı, kumandan Peputyans, Tiflis Nersesyan okulu müdürü Profesör Azkin ve Tiflis Ermeni Marhasası Archepiskopos Serope'den kurulu bir heyet hazırlamış ve son şeklini de Kafkas genel valisi Rozin, Katogikos Hovhanes, general Paskeviç'den meydana gelen bir komisyon tesbit etmişti.

Pologenia'nın prokuror hakkındaki maddelerinin metinleri şöyledir :

Madde 45 — Eçmiyazin Sinodunda özel surette ve ayrıca bir Prokuror bulunur. Bu görevli, Senato yani âyin meclisi tarafından, Rus, Ermeni dillerini bilen ve devlet hazinesinden maaş alan memurlar arasından seçilir.

Madde 46 — Lusavorçagan Ermenilerin Eçmiyazin Sinodu Prokuroru, bütün prokurorların görevlerini tâyin eden kanunlar ve nizamnameler hükümlerine göre hareket eder.

Bu memur, dâvalara ve Sinoda sunulan maddelere bakar, ve Eçmiyazin Patrikinin seçiminde hazır bulunur. Dâvalara ait konuları Adliye Nezaretine, öteki işleri Dahiliye Nezaretine sunar. Lusavorçagan Ermenilerin, Eçmiyazin Sinoduna ait işleri hakkında, Kafkas ve Gürcüstan valiliklerine bilgi verir.

Bu kanuna rağmen 1903 yılında Rusya, Rusya içinde bulunan ve kiliselere, okullara ait olan mallar ve toprağın hepsine el koyarak bunları, Maarif ve Ziraat Nezaretlerine verdi ve ancak bu mallar ve toprağın ümit edildiği kadar kıymetli olmadığı anlaşıldıktan sonradır ki yine Ermenilere geri verildi.

IV

İLK ÇALIŞMALAR

Ermeni sorununun ortaya çıkarıldığı günden beri Hıristiyanlık âlemi üzerinde etki yapmak amaciyle, Osmanlı Devleti zararına kullanılan en büyük silâh, İslâmlar tarafından Ermenilerin sırf hıristiyan oldukları için zulüme, baskıya, katliâmlara uğramış olmaları idi. İsyanlar, cinayetler, daima bu propaganda altında saklanıyordu. Halbuki bir çok hıristiyan yazarlarının tanıklıklarıyla da doğrulandığı gibi, bütün devletler içinde din özgürlüğüne saygı duyan tek devlet, Osmanlı Devleti idi.

Elise Reclus : «Türk hâkimiyeti, şahsın, kişinin içine, derinliklerine girmez. Bundan dolayı, bir çok yönlerden halk topluluklarının bağımsızlığı, serbestisi, Türkiye'de batı Avrupa'nın en ileri ülkelerinden daha mükemmeldir.» diyor.

Ubiçini de aynı şeyi söylüyor : «Vicdan hürriyetine gelince, Türkiye'de hâkim olan din, diğer dinler hakkında hıristiyan devletlerde ender görülen bir hoşgörü göstermektedir.» diyor.

Romanyalı ünlü Profesör N. Jorga (1) : «On sekizinci yüzyıl sonlarında Polonyalı gezgin Mikoscha'nın (Türkler tarafından Ermenilere, diğer bir millete verilen dereceden çok daha fazla hürmet ve saygı gösterilmektedir. Ermeniler aynı zamanda Rumlardan daha çok Türkler tarafından verilmiş mezhep hürriyetine maliktirler.) dediğini» naklediyor.

Ermenilere bu nizamname ile verilmiş olan hukuk ve yetkileri gelecek için yüksek gelişmeler sağlayacak yerde, aksine en feci vaziyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu nizamname ile verilmiş olan izinlerden yararlanan Patrikler, daha ziyade millî ve siyasî cephelerde çalışmaya başladılar. Bu nizamname, 1860 Suriye

(1) Geschichte Des Osmanischen Reiches, Cilt 5, Sahife 606.

olaylarından ve Lübnan idaresinin kuruluşundan sonra çıkmış ve yine bu nizamname, Ermenilerce bağımsızlık için bir adım kabul edilmişti. Lübnan yüzünden yapılan Avrupa müdahalesi genişler ise, bu davranışın kendileri için de yararlı olacağı ümitleri uyandı.

Millet meclisi, yüzlerce dinleyici önünde her hafta müzakerelerini yapıyor, Babıâli de bu hali memnuniyetle seyrediyordu. İlk toplantı, 25 Ağustos 1860 da 120 üye ve 60 gazeteci, öğretmen, milletin ileri gelenleri önünde yapıldı.

Bir Ermeni yazarı bu nizamnameden Ermenilerin yararlarını şöyle sıralıyor (1) :

1) Batı uygarlığı ve eğitimine doğru bir adım oldu.

2) İstanbul'da, diğer illerde, bir çok okullar, kültür kurumları açıldı.

3) Ermeni dil ve kültürünün gelişimine etken oldu.

4) Daha çok gazete ve dergiler yayınlandı.

5) Ermenileri seçim usullerine ve mücadelelerine alıştırdı.

6) Kilise mensuplarının hukuku sınırlandı.

7) Ermenilere toplu olarak şikâyette bulunmak ve uygulamaya geçmek kuvvetini verdi.

8) Katolik, Protestan, Lusavorçagan Ermenilerin bunalımlı günlerde birleşmelerini sağladı.

9) İhtilâl ruhu uyandı, millî Ermeni sorunu masa üstüne konuldu.

Bir kısım Ermeniler, bu nizamnamenin millet için felâket getirdiğini söylerler, haklı değiller mi?» diyor.

Saruhan (2) : «Ermeniler mühim millî bir kuruluş olan Millî Meşrutiyet Kanunu ile yarım yüzyıldan fazla yaşadılar. Bütün iç, millî, dinî işlerini aynı zamanda bu nizamname ile gördüler. Bu kanun, Osmanlı hükûmetinin onayladığı bir nizamname idi. Bu nizamname ile çalışanlar millî bir bağımsızlık elde etmek için uğraştılar. Birisi, diğerini doğurdu.» diyor.

1866 da dinî olmayan işlere bakan meclis ile ruhanî meclis arasında anlaşmazlık, Erzurum Ermeni ruhanî reisi hakkındaki suçlamalar nedeniyle ortaya çıktı. Patriklikte bulunan Taktakyan, çe-

(1) K. Ozanyan, Ermenilerin tarihî vazifesi, 1919, (Ermenice).
(2) Osmanlı Ermenileri ve millî kanunu esasî, 1860 - 1910, (Ermenice).

kildi. Uzun mücadelelerden sonra ünlü Hrımyan patrik oldu (1). Kendisi, Rusya ve Türkiye Ermenilerince zaten tanınmış bir adamdı.

Topçıyan, Hrımyan'dan söz ederken (2) : 1840 - 1850 de ilk defa halk hareketleri görülüyor. Amaç, büyüklerine karşı halk tabakasını ayaklandırmak, isyan ettirmekti. Hareketlerin ilk aşamalarında dahilden gelmiş gençler de bulunuyordu. Bu gençler arasında özellikle ilk zamanlarda Hrımyan da vardı. Hrımyan'ın Muş'tan İstanbul Patrikliğine getirilmesi ile Ermeni sorunu da İstanbul'a ve oradan da Avrupa'ya geçmek üzere kendisiyle birlikte gelmiş oluyordu. Bundan sonra Millî Ermeni Meclisi şikâyetlerin başvurma yeri, gazeteler de, artık bunların yayıcısı oldu.

Muş'tan «Bizi unutma!» nidalariyle uğurlanan Hrımyan'ın Ermeni patrikliğine geçmesi üzerine Ermeni istekleri, şikâyetleri de millet meclisine ulaşarak orada tartışılmaya başlandı.

Hrımyan, İstanbul'a gelince iki esas üzerinde çalışmaya karar verdi :

1) Millî Kanunu Esasîyi (3) tekrar inceleyip, illerin isteğine, ihtiyaçlarına göre değiştirtmek,

2) İstanbul Ermeniliğinin, meclisin, hükûmetin gözlerini Ermenistan'a çevirmek.

Kendisi Ermeni Millî Meclisinde, bir nutkunda, «Ben Ermenistan'ın acı çeken bir temsilcisiyim. Benden öncekilerin derman aramak

---

(1) Ermenilerin (Hayrik) (babacık) lâkabını taktıkları bu zatın Ermeni siyasî tarihinde pek büyük rolü vardır. Mıgırdıç Hırımyan, 1820 de Van'da doğdu. 1869 dan 1873 e kadar İstanbul Patrikliğinde kaldı. 1893 de 72 yaşında iken Katogikos oldu. 1907 de 87 yaşında öldü. Kendisi amcası tarafından eğitilmişti. 20 yaşında iken öğretmen oldu. Anasının ısrarı ile evlendi. Bir müddet sonra karısı öldü. Kuzey İran, Kafkas, Eçmiyazin taraflarında dolaştıktan sonra İstanbul'a geldi ve ilk eseri olan (Ararat İçin) i yayınladı. 1854 de 34 yaşında iken Ahtamam manastırına Vartabet oldu. Şiddetli vaizleriyle, nutuklariyle dikkati çekti. Van'da Varak manastırında (Van Kartalı) isimli bir dergi çıkardı. Bu dergilerde milletinin tarihinden, gelecekteki görevlerinden söz edip yeni kuşağa daima mücadele ve ihtilâl tavsiye ediyordu. 1862 de Muş'ta iken de (Muş Kartalı) nı çıkardı. Berlin kongresine Ermeni dâvasını götürdü. Temasları, bildirileriyle bu dâvayı savundu.

(2) Genç Türkler ve Ermeniler, Tiflis, 1909, (Ermenice).

(3) Yukarıda da gösterildiği gibi Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin Ermenice çevirisinde (Millî Kanunu Esasî) cümlesi ve üye yerine de (mebus) kelimesi kullanılmıştır.

için hükûmete ne şekilde başvurduklarını biliyorum. Fakat, ben daha etkili, acı bir müdahalede bulunacağım.» diyordu (1).

Hrimyan'ın kışkırtmasiyle her taraftan şikâyetler yağmaya başladı. Bunlar meclisde okunuyordu. Aklı başında olanlar bu hareketleri tehlikeli gördüler ve sözleri dinlenmeyince de meclise devam etmediler. Nihayet uzun münakaşalardan sonra, gelecek raporların müzakeresine devam edilmesine karar verildi. 1870 de meclis tarafından bu raporlar toplandı. Şikâyetler, olaylar sınıflandırıldı. 1870 den 1871 e kadar çalışılarak bir bildiri düzenlendi ve hükûmete verilmeden evvel bu bildiri müzakere edildi.

Şikâyetler şöyle özetlenebilirdi :

1) Vergilerin toplanmasında yapılan kanunsuzluklar,

2) Hükûmet memurlarının yolsuzlukları,

3) Mahkemelerde hıristiyanların tanıklıklarının kabul edilmemesi, başka bir takım yolsuzluklar.

Bunlar bildirinin ilk kısmını teşkil ediyorlardı. İkinci kısımda bu hallerin düzeltilmesi için çareler gösteriliyordu :

1 — Askerî bedel yerine asker vermeliyiz, bu suretle biz de şeref ve onur sahibi olduğumuzu ve vatan için bizim de İslâmlar kadar kan dökmeye hakkımız olduğunu isbat etmeliyiz.

2 — Hükûmet, vergileri mültezimler aracılığı ile değil, kendisi toplamalıdır.

3 — Gelir, mal üzerine kredi verilmesi için sandıklar kurulmalıdır.

4 — İllere bağımsız, yetkili müfettişler tâyin olunmalı ve bu müfettişler herkes ile ilgilenerek umumî haller hakkında bilgi almalıdır.

5 — Düstur (Kanunlar dergisi) iller için çevirilmelidir.

6 — Hukuk, ticaret, ceza dâvaları, nizamî mahkemelere verilerek kanunlara göre görülmeli, şer'iye mahkemelerine bırakılmamalıdır.

7 — Kürtler ve son zamanlarda Çerkesler, illerde halkı rahatsız, aynı zamanda hükûmetin de hazinesine zarar veriyorlar, asker vermiyorlar. Halbuki, diğer halk hem silâhsızdır, hem de devletin vergilerine boyun eğerler. Ya bunların ellerindeki silâhlar toplanmalı veya diğer halka da silâh verilmelidir.

---

(1) Varantyan. Cilt: 2. sahife 49. (Ermenice).

Bunlardan başka bildiride Millî Meşrutiyet Nizamnamesi denilen bu nizamnamenin diğer yerlere de yayılması, eğitimin uzak illere kadar büyük ölçüde genelleştirilmesi eklenmişti. Bildiri, Patrik Hrımyan tarafından beğenildi ve 18 Şubat/1872 de Sadarete sunuldu. Hükûmet tarafından yarısı müslüman ve öteki yarısı müslüman olmayan üyelerden oluşmuş bir komisyon kuruldu. Muhtıradaki hallere sebep olanların cezalandırılması ve gelecek için tavsiyelerde bulunulması ve rica olunan işlerin göz önüne alınması kararlaştırıldı. 1871 de tekrar bu husus hakkında hükûmete müracaatta bulunuldu.

Millî Meşrutiyet Nizamnamesinin tatbik kabiliyeti, istenildiği gibi olmadığı ve asıl maddelerinin değişime muhtaç bulunduğu öteden beri söyleniyor ve meclisin hemen her oturumunda bu değişmenin lüzumundan söz ediliyordu. Hrımyan da bu nizamnamenin daha çok Avrupa usulleri göz önüne alınarak düzenlenmiş olduğunu ve hiç bir zaman bu anlayışla yapılan bir nizamnamenin illerdeki Ermeni halkının durumunun düzelmesine yardım edemiyeceğini ileri sürerek nizamnamenin yeni baştan bu esaslara göre özel bir heyet tarafından düzenlenmesini öne sürüyordu. Bu sorun, Patrik Hrımyan'ın idaresi zamanında pek çok aşamalar geçirdi. Bir taraftan nizamnamenin yeni baştan düzenlenmesine çalışılıyor, üye sayısının tâyininde anlaşmazlıklar çıkıyor, Hrımyan da, öte yandan, taşra için nizamnameler, talimatnameler tertip ettiriyordu. Ruhanî ve diğer meclis için, üye sayılariyle birbirine uymayan miktarda üye alınıyordu. Sonraları patrik olan Nerses Varjabedyan ve Mateos İzmirliyan ruhanî meclise bu suretle girmişlerdi.

Hrımyan'ın asıl amacı, meclis çalışmasını İstanbul ve taşra diye ikiye ayırmak, patriklik hukukunu genişletmek, 140 üye bulmak çok güç olduğu için, bunu, elliye indirmek, bunlardan yalnız on'unu ruhanî âzadan, ve geri kalanını yarı yarıya taşralı ve İstanbullu olmak üzere yirmişer üyeden meydana getirmekti.

Hrımyan'ın siyasî meclise karşı baskısı günden güne artıyordu. Bir defa mecliste «Eğer patrikin hâkimiyet ve yetkisi genişletilmezse görevine devam edemiyeceğini ve meclisin kararlarını kendisi, isterse yapacağını» söyledi. Hrımyan, uzun zaman bu noktalar üzerinde tartışmalarda bulundu. Muhalifleri de bunu istemiyorlardı. Siyasî meclis Hrımyan'a karşı cephe aldı, halkı Hrımyan aleyhine kışkırttı. Bunlar arasında Mateos İzmirliyan da bulunuyordu (1). Taşralı Ermeniler, Hrımyan'a taraftar idiler. Siyasî meclis ile

(1) M. Varantyan, Cilt 2, Sahife 71. (Ermenice).

Hrımyan arasındaki mücadeleyi haber alınca, bunlardan bir kısmı, siyasi meclis üyelerine saldırarak, kendilerini patrikin gözü önünde dövdüler.

Nihayet, Patrik olarak izlediği amacı elde edemiyen Hrımyan, 1873 Ağustosunda istifa etti. Bu hareketlere çorbacılar, bankerler, sarraflar, hükûmet memurları muhalif bulunuyorlardı. Yani, aklı başında olanlar, hayat ve gelecekleri Türkiye'ye bağlı kalmakta görenler, milletlerini bu gibi maceralara sürüklemek istemiyenler, Hrımyan'ın hareketini beğenmiyorlardı. Diğer taraftan da bunlara, hükûmet siyasetini onaylayanlara hafiye, casus, hâin, kozmopolit diyerek hücum ediyorlardı.

Nihayet bu bildiri Nerses Varjabedyan'ın başkanlığı altındaki bir heyette tekrar incelendi. İllerdeki Ermeni ileri gelenlerinin de halk üzerinde nüfuzlarının devamı için halka kötü davrandıkları ve hükûmet memurlariyle beraber oldukları da bu bildiriye eklendi.

Patrik kaymakamlığına Nerses Varjabedyan geçti. Bu vekâleti 21 gün için kabul ettiğini ve derhal patrik seçilmesini şart koştu ve 1873 de, Millî meclis toplantısında, istifasını verdi.

Hrımyan'ın taşra Ermenilerince pek büyük bir yeri vardı. Buna mukabil Varjabedyan, İstanbul Ermenilerince büyük bir üne sahipti. Kendisi girgin, azimli tanındığı için millî meclis oturumunda bulunan 64 üyeden altmışının oyuyla patrik seçildi. (1874 - 1884).

Nerses, patrikliğe tâyininden sonra nizamnamede önemli değişikliklere başladı ve Doktor Rusinyan ismindeki bir zata millî meclis için bir dahilî nizamname düzenletti. Bu nizamname, hemen tamamiyle Fransa parlâmentosunun dahilî nizamnamesi idi. Bütçeyi, Ahtamar Katogikosluğunun durumunu düzene soktu.

Zülüm bildirisi, 1876 da Nerses Varjabedyan zamanında tekrar ortaya çıktı.

Bu sıralarda Türkiye'nin varlığı söz konusu oluyor, bunalımlı günler geçiriliyordu. Rumeli'de, Bosna Hersek'te ihtilâl başlamış ve Bulgaristan'a sıçramıştı. Bu uygun zamandan yararlanarak illerdeki Ermeniler hakkında Osmanlı hükûmetinin daha şiddetli bir surette ilgisini çekmek için Nerses Varjabedyan da, Simon bey Maksud ve Horen Episkopos Narbey ile birlikte çalışıyorlardı. Avrupa devletleri Bosna - Hersek sorunu için hükûmetten hemen tedbirler alınmasını, reform yapılmasını istiyorlardı. Bu sırada İkinci Sultan

Abdülhamit tahta geçmiş ve meşrutiyet ilân edilmişti. Ermeni bildirisi, Patrikin Ermeni milletine bir beyannamesiyle birlikte yayınlandı. Varjabedyan, Bulgar sorununu hal için yapılan İstanbul konferansı sırasında (1876), İngiliz birinci temsilcisi Salisbury'ye Hrımyan tarafından tertip edilmiş olan Türkiye Ermenileri üzerine yapılan baskıları gösteren bir rapor verdi. Fakat konferansın konusu Ermeni sorunu olmadığı için bu teşebbüsten bir sonuç alınamadı.

Ermeniler için iki yol vardı : 1) Osmanlı hükûmetine ve Türklere katılmak, 2) Diğer hıristiyan milletlerin harekâtını izleyerek çalışmak ve Avrupa devletlerinin işe karışmasından yararlanmak. Bütün Ermeni milletinin geleceği, bu tercih olunacak hareket şekline bağlı idi.

———«O»———

V

1877 - 78 OSMANLI - RUS SAVAŞINA KADAR İSLÂHAT SORUNUNUN ÖZETİ

Osmanlı hükûmetinin iç islâhat konusunda ilk ve genel teşebbüsü, İkinci Sultan Mahmut zamanında başlamış ve Sultan Abdülmecit tarafından ilân edilen (Gülhane Hattı Hümayunu, 1839) ile ilk adım atılmıştı. Bu hat'la güdülen amaç, İslâm ve Hıristiyan tebaayı birbirine yaklaştırarak kendilerine yüzyılın ve uygarlığın gereklerine göre bir hayat sağlamaktı. Kırım seferinden sonra (1855), Osmanlı hükûmetinin Ruslara karşı dostu olan İngiltere, Fransa, Avusturya, Viyana'da Ruslarla yapılacak barış antlaşmasının esaslarını hazırlamaya başladılar. Protokola bir madde olarak, (Osmanlı tâbiiyetinde bulunan Hıristiyanların özgürlüğü konulmak istenildi. Fakat bu konudaki fermanlar, bu yönde garanti verdiği için bundan vazgeçildi ve yalnız (Türkiye'de bütün dinler ve âyinler serbesttir. Hiçbir Osmanlı tebaası, dinî nedenler yüzünden kovuşturmaya uğramıyacaktır) şeklinde bir kayıt konuldu. Daha sonra 1856 Paris antlaşmasındaki esas içinde islâhat fermanı ilân edildi. 1859 da Avrupa hükûmetleri tarafından islâhat sorunu için Babıâli'ye tekrar bir müracaat yapıldı.

Rusya, Kırım seferinden evvel Türkiye'deki hıristiyanlar üzerinde bir nüfuz ve koruma siyaseti izliyordu. Bu nüfuzu Kırım seferi yüzünden bir hayli düşmüş, bu konudaki teşebbüsleri geçici bir süre için geriye kalmıştı. Savaştan sonra yine bu iş hakkında bütün kuvvetiyle çalışmaya başladı. Rusya, Türkiye'deki müslüman olmayan azınlıklar için genel veya mahallî islâhat istiyor ve özellikle Rumeli'deki İslâvları koruyarak bunların Osmanlı hükûmeti idaresinde uğradıkları zulümleri ileri sürüyor ve üçüncü bir komisyon aracılığıyla hallerinin incelenmesini ve gereken teşebbüslerde bulunulmasını inatla istiyordu. Osmanlı hükûmeti bu bölgeyi teftiş ettirerek gereken tedbirleri ve islâhata esas olarak tertibatı aldırıyordu.

Ama Rus kışkırtmalarının de hiç ardı arkası kesilmiyordu. Bulgarlardan, Bosna - Hersek'ten, şikâyetler, müracaatlar sıklaşıyordu. Bu şikâyetler, sonraları isyanlara döndü. 1856 dan sonra bir (İl kanunu) yapılmıştı. Bu kanun, Fransa kanunundan alınmış olduğu için illere merkeziyetten daha serbest bir idare veriyor, müslüman olan ve olmayanların genel meclislerdeki seçilmiş üyeleri aracılığıyle hükûmete ortak olmalarını sağlıyordu.

Gorçakof, daha Paris Kongresinden evvel (Türkiye'deki milletlerin, bağımsız bir millet teşkil edemiyeceklerini, bir millet halinde olmadıklarını ve bu amaçla hiç bir yerde hiç bir harekette bulunmadıklarını, bunun için kendilerinin dinî ve toplumsal esaslar üzerine örgüt kurarak bir (Millet) haline gelmeleri gerektiğini söylemişti.

1867 de Rusya, (Müslüman olmayanların çıkarlarının islâmların çıkarlarından ayrılması) için bir bildiri verdi. Rusya, eşitlik esaslarının Türkiye'de kabul ve uygulanmasının imkânsız olduğunu ileri sürüyordu. Bu nedenle, islâhat sorunuyla uğraşmak üzere diğer devletlerin ilgisini çekti ve (illerde merkeziyetçi olmayan mahallî bir idare kurulması için direndi. Avusturya hükûmeti bu sorunları incelemek üzere bir konferans yapılması teklifinde bulundu ise de sonra bundan vaz geçti. Fransa ile Rusya hükûmetlerinin teklifleri arasında görüş noktası farkları bulunuyordu. İngiltere ise tarafsız kalıyordu. Rusya'nın bu teklifinde korumak istediği hıristiyan milletin, Balkan İslâvları olduğu aslında biliniyordu. Zaten Rusya, Avrupa devletlerine Balkan hıristiyanları hakkında ayrıntılı bir bildiri vermişti. Bunda :

1) Osmanlı Avrupa'sında, toprak dağılımının milliyet esasları üzerine yapılması,
2) İdare vaziyetlerinin tâyini,
3) Mahkemeler örgütü,
4) Askerî islâhat,
5) Malî islâhat,
6) Eğitime dair islâhat,
7) Umumî islâhat,

istenilmiş ve aynı zamanda, istenilen bu örgüt ve islâhatın yalnız Osmanlı hükûmetine bırakılmıyarak Avrupa hükûmetlerinin gözetim ve denetimine verilmesi de öne sürülmüştü.

Rusya'nın yukarıdan beri devam eden teklifleri doğrudan doğruya «ademi merkeziyet» adı altında Osmanlı hükûmetinin dağılmasına yönelik bir teşebbüstü. Aslında 1868 de Prens Gorçakof, doğu siyasetini açıklarken Türkiye için (Ou Autonomie ou Anatomie) yani (ya hıristiyanlara bağırsızlık verilmeli, ya da Osmanlı hükûmeti parçalanmalı, *bölünmeli.*) diyerek Rusluğun niyetlerini göstermişti.

Osmanlı hükûmeti, iyi niyetle çalışıyordu. Kanunların, memleketin gerçek ihtiyaçlarına göre yapımı kararlaştırılmış ve Avrupa kanunlarından Türkiye'de yararlı olacakların incelenip kabulü için bir de Şûrayı Devlet kurulmuştu. Şûrayı Devlette üye ve memurlardan üçte birini müslüman olmayanlar oluşturuyordu. Yine 1868 de ilk defa olarak Kirkor Agaton isminde bir Ermeni, Ulaştırma Bakanlığına getirildi.

Fransa, Türkiyedeki Katoliklerin koruyucusu durumundan başka, bir de bütün hıristiyanlar üzerine bir himaye gösteriyordu. 1860 da Lübnan'daki Dürzü olayları ve Şam olayı üzerine bu duruma dayanarak Lübnan'a bağımsızlık sağlamıştı. Lübnan olaylarından sonra derhal Zeytun da harekete geçti. Lübnan'a verilen bağımsızlığı Zeytun'a da sağlamak için, Prens Leon isminde birisi Haçin'e, Zeytun'a geldi. Buradaki halka *Üçüncü Napoleon'a verilmek* üzere bir bildiri düzenlettirdi ve kendisi Paris'e götürdü. Bu adam kendi kendine Leon Lusinyan ismini veriyor ve Ermeni hükümdar soyundan olduğunu, Napoleon'un dostu ve diğer Avrupa hükümdarlarından bazıları ile de akrabalığı bulunduğunu ve Kilikya'yı Türklerin elinden almak için Napoleon ve Palmerston ile müzakerelerde bulunduğunu söylüyordu. 1862 Zeytun olayının yaratıcısı olan bu şahıs, 1876 da Milâno'da öldü. Çocuklarının öğrenim ve eğitimi için İstanbul Ermenileri (Babaları Ermenilerin son hükümdarına mensup olan) bu çocuklara (4.000) lira bağış topladılar. Bu bildiride Zeytun'lular Türk idaresi altında görmekte oldukları zulümleri anarak Lübnan'a bağışlanan bağımsızlığın bir Ermeni Prensi idaresi altında olarak kendileri için de alınmasına önder olunmasını rica ediyorlardı. Napoleon bu dilekçeyi kabul ederek İstanbul elçisine gönderdi. Leon yine bu dilekçede Toros dağlarında yaşıyan bu halkın (70.000) silâh taşıyacak kuvvete sahip olduklarını yazdırmıştı (1).

---

(1) Zeytun'un geçmişi ve şimdiki çağı, (Ermenice), 1900.

Zeytun isyanı başladı. Uzun çarpışmalardan, hareketlerden sonra teslim olacakları sırada, İstanbul Katolik Patrikinin Napoleon'a yaptığı müracaat üzerine harekât sona erdi (1).

Saruhan, Prens Leon'dan söz ederken şöyle diyor (2) : «Haçin'den Zeytun'a Prens Leon isminde birisi geldi ve Zeytun'luları kışkırtarak Napoleon'a bir dilekçe düzenlettirdi ve bunu, kendisi Paris'e götürdü. Dilekçede, Zeytun'luların uğradıkları adaletsizliklerden, haksızlıklardan söz ediliyor, Zeytun'a Lübnan gibi, bir Ermeni Prensi idaresi altında bağımsızlık verilmesi rica olunuyordu. Bu maceracı kişi, kendi kendine İşhan (Prens) ünvanını vermişti, bu ünvanla kabarıyordu. Gûya kendisi Napoleon'un dostu, Avrupa kırallarının akrabası imiş, Palmerston ve Napoleon ile Kilikya'yı Türklerden ayırmak için müzakerede bulunuyormuş.

1862 Zeytun hareketine sebep olan bu Leon 1871 da Milâno'da öldü. Aynı yıl Eylûlünde karısı Antonia Lozzi de orada öldü. Milâno'daki Secolo gazetesi, bu ölümü bildirirken, «Prenses Lusinyan tamamiyle yoksul bir halde altı çocuk bırakmış, en büyük oğlu, Marclien yoksullar evine kabul olunmuş, iki kızı diğer bir yoksullar evine konulmuş, üç oğlunu da, Merlini isminde bir İtalyan işçisi almıştı. Bir Fransız yazarı, bundan söz ederek bir makale yazmış, İstanbul Ermenileri de babaları Ermenilerin son hükümdar ailesinden olan bu yetimlerin geçimi, eğitimi için aralarında 3 - 4 bin lira toplamışlar».

Leo (3), bu durum konusunda şöyle diyor : «Zeytun konusunda Girardin, V. Langlois makaleler yazdılar. Ermeni ruhanî reisleri, eskiden de olduğu gibi, halkın siyasî geleceğinin düzenleyicisi ve idarecisi idiler. Kendileri, yani ruhanî reisler, Ermenilerin vaziyetlerini idare imtiyazına sahip ve hâkim bulunuyorlardı. İmparator Napoleon'a başvuruldu. Fransız siyaseti ayaklandırıldı. İmparator, Zeytun'lulara da Lübnan idaresinin uygulanması altında, bu küçük kasabaya da bir bağımsızlık verilmesine taraftardı. Fakat yalnız onların, Lübnan Maronî'leri gibi, Katolik kilisesine mensup bulunmaları lâzımdı. Bu siyaset, Fransa'nın doğuda temel taşını teşkil ediyordu. Zeytun'u katolik yapmak için bir sorun meydana çıktı. Fakat daima Ermeni geçmişinde olduğu gibi burada da eski Ermeni yobazlığı

(1) Zeytun isyanı İhtilâller kasmında ayrıca gösterilecektir.
(2) Revue de Constantinople (1878) den naklen, Saruhan, Sahife 94, (Ermenice).
(3) Türkiye Ermenileri İhtilâlinin İdeolojisi, cilt 1, Paris, 1935 (Ermenice).

baş kaldırdı, engel oldu. Bu öyle bir gericilikti ki, Ermenileri dördüncü yüzyılda bile hıristiyan yapmaktan çok Lusavorçagan yapmıştı. O zamandan beridir ki, Lusavorçagan papasları, Ermeni halkını çapul ve yağma için kendilerine bir geçim kaynağı yapmışlar ve Lusavorçaganlığı bir temel taşı olarak kullanmışlar, yüzyıldan beri merhametsizce Ermeni halkı kurban eden müthiş bir örgüt olmuşlardı.

Aynı şey tekrarlandı. Lusavorçagan ve katolik ruhanileri Zeytun'dan yararlandılar. Lusavorçaganlar üstün geldiler. Napoleon da Zeytun'u unuttu.

İlk siyasî teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat bu bir şey ifade etmedi. Ermeniler büyük büyük ümitlerle dolu olarak, bundan sonra, Avrupa diplomatlarının, ısrar ve inatla, kapılarını çalmayı öğrenmiş oldular.»

1871 Fransız - Alman savaşından sonra Rusya meydanı yine boş buldu ve Pan - islâvizm fikrini izlemeye başladı. Bu defa yalnız Balkan İslâvları, Bulgaristan, Karadağ, Sırplar hakkında Babıâliye başvuruyordu. 30/Aralık/1875 tarihinde Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Andrasay (Avusturya, Almanya ve Rusya) adına olarak diğer devletlere verdiği notada, islâhat sorununun yakından izlenmesini ve bunun için de İslâm ve Hıristiyanlardan oluşan bir komisyon kurulmasını öneriyordu. Oysa ki bu tarihten bir ay önce 1875 Kasımında hükûmet, islâhat için bir ferman çıkarmıştı. 1876 Mayısında Selânik'te Fransız ve Alman konsolosları öldürüldüler. Bu defa Almanya başta olmak üzere Rusya ve Avusturya hükûmetleri derhal islâhat esaslarının uygulanmasını ve bu yapılmadığı takdirde zorla yaptırılmak üzere gereken yollara başvuracaklarını bildirdiler. Daha sonra Fransa ve İngiltere'nin de katılmasiyle 1867 de Rusya tarafından verilen muhtırada gösterildiği üzere (illere, idarî bir çeşit bağımsızlık verilmesini) önerdiler ve bu konuda görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'da elçilerden meydana gelen bir konferans yapılmasını kararlaştırdılar.

Bu sıralarda Sultan Abdülâziz tahttan indirilmiş, Beşinci Sultan Murad hastalığından ötürü padişahlıktan ayrılmış, İkinci Abdülhamid tahta geçmişti. Konferansın toplanması sırasında ilk defa olarak Kanunu Esasî ilân olundu. Meşrutiyetin ilânı İstanbul konferansının yapılışına rastlamıştı. Artık herkes ülkeye, Kanun döneminin geldiğine emin bulunuyordu.

———«o»———

1876 Haziranında Patrikhane genel meclisinin ruhanî ve cismanî (1) üyeleri kanunî süreleri son bulmuş olduğundan istifalarını verdiler. Yerlerine birinci reisliğe Simon Maksud'un yerine, Sahak Abro, ikinci reisliğe Karabet Şahbaz, üçüncü reisliğe Sebuh Maksud, birinci sekreterliğe Ohannes Boyacıyan, ruhanî meclis reisliğine baş episkopos Horen Mihtaryan seçildiler.

Bu sıralarda Rus gönüllüleri, silâh, malzeme, para ile donatılan ve hazırlanan Pan - islâvizm propagandacılarının önderliği altındaki çetelerle Karadağ ve Sırbistan ile savaş başladı.

Ermeniler, başlangıçta Kanunu Esasî ilânından memnun olmuş gibi görünüyorlardı. Fakat biraz zaman geçince bağımsızlık, daha doğrusu istiklâl ümitlerine veda etmek lâzım geldiğini ve kuvvetli, meşrutî bir Türkiye idaresi altında artık amaca erişmek imkânı olmadığını anladıkları için bu fırsattan yararlanmayı ihmal etmediler. İllerdeki Ermenilere yapılan zulüm ve zorla din değiştirtmeleri ileri sürerek yine şikâyetlere giriştiler. Ve Meclis toplantılarında artık hep bu sorunlar, bu konular üzerine tartışmalar yapılmaya, dilekçeler düzenlenmeye başlandı.

Saruhan, «1876 da Hrımyan tarafından düzenlenmiş olan muhtıraya bazı maddeler daha ilâve olunarak sadarete verildi. Bu muhtıranın yazarı, sonra Katogikos olan ve Ermeni sorununun en önemli ve başlıca kışkırtıcılarından bulunan İzmirliyan idi. Patrikhane, millî meclis, Bulgar ve Sırplara bağımsızlık verildiği takdirde kendilerinin de bundan yararlanacaklarına emin bulunuyorlardı.» (2) diyor.

Patrik Nerses sık sık elçiler ile temas ederek desteklerini rica ediyor, aynı zamanda resmî olmayan, özel Ermeni kuruluşları da çalışıyorlardı. 1876 da Patrik, İngiltere elçisi olan Sir Elliot ile görüştü. Elçinin bu konuşma hakkındaki mektubu ilgi çekicidir (3) :

«Dün, Ermeni patriği bana geldi. Ziyaretinin amacı, temsil ettiği Hıristiyan halk adına elçiler konferansında, yalnız isyan eden illerdeki halka özel imtiyazlar verilmesi için ısrar etmiyeceklerini ve

---

(1) Cismânî, Türkçe metinlerde kullanılan kelimedir. Ermenice metinde cismanî karşılığı olarak (Siyasî) kelimesi yazılıdır.

(2) Ermeni meselesi ve Ermeni meclisi millîsi, Tiflis, 1912, (Ermenice).

(3) Blue Book, N. Turkey, 1877.

halen barış halinde bulunan öteki illerin de bunun dışında bırakılmıyacağını ümit ettiklerini bildirmek idi.

Ben de, ihtiyatla, elçiler konferansının görevi, isyan ederek genel disiplini bozan illerde sükunu temin olduğunu, ve Osmanlı hükûmetinin bütün illeri hakkında bir İdare Usulü kurmaya çalışmak göreviyle yükümlü bulunmadığını söyledim. Patrik cevap olarak, Ermeni halkın bunu çok merak ettiğini ve eğer Avrupa devletlerinin ilgilerini çekmek için, **ihtilâl, isyan gerekiyorsa bunu çıkarmanın da** katiyen zor olmadığını söyledi.

Ermenilerin bu konuda izledikleri siyaset, söz konusu olan Rumeli illerine, Anadolu hıristiyanları dışında, bir bağımsızlık verilmesini temin idi. Bu yol ile, Ermeni milleti hesabına da bir bağımsızlık elde edilmek isteniyordu.

Patrikhanece Ermeniler adına büyük devletlere verilen muhtıradan İngiltere Dışişleri Bakanlığına verilmiş olanının, Ermenilerin o zamanki ruhî halini ve amacını gösterdiği için aynen çevrilmesi uygun görülmüştür (1) :

Haşmetli İngiltere Kıraliçesi hazretlerinin Dışişleri Bakanı
Lord Derby hazretlerine

London, 74 Lancaster Gate W.

«Asya'da, uygarlık âleminin sınırlarında, önceleri rahat, gelişmiş ve insanlığın ilk beşiği olan bir ülke, Avrupa tarafından hemen hemen unutulmuş ve doğu hıristiyanları için adâlet saati çalmış olduğu bir sırada, devletlerin âdil katında kendisinin dinlenilmesini isteyen bir yer, vardır.

Eğer beş yüzyıldan beri hüküm süren gericilik, adâletsizlik, barbarlık, nihayet vicdan hürriyetine, gerçek ilerlemeye ve hakka yerini bırakıyorsa, aynı boyunduruk altında inleyen halklar arasında, Ermenistan da bu haktan yoksun olmamalıdır. Ermenistan, haksız ve lâyık olmadığı bir lûtuf dilenmiyor, istediği bir haktır. İlerleme ve uygarlık işinde, kendine düşen payı isteyen her ülke gibi, Erme-

(1) İstanbul'da 1876 Eylûlünde tertip ve Ermeniler adına olarak Seth A. Apkar tarafından İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye verilmiştir. (Ermenicesinden çevrilmiştir.)

nistan da, bütün meşru araçlar ile varlığına, hakkına saygı duyulmasını, bütün acılarına son verilmesini, bütün baskılardan kurtarılmasını, ilerleme ve gelişiminin serbestçe teminini, İngiltere'den istiyor.

Felâketlerinden ve arzularından haberdar olan batı milletleri, kendisine ellerini uzatacaklardır. Ermenistan'ın ümidi budur. Müslümanların, Arabistan'ın içlerinden hareket ederek Avrupa'nın kalbine kadar, Peygamberin bayrağını dalgalandırdıkları zamanda Ermenistan, barbar komşularının devamlı istilâları altında bitmiş bir halde bu istilâcı ve yıkıcı dalgalara karşılık vermek kuvvetini haiz değildi. Türkler, bir kaç yıl sonra Bizans'da olduğu gibi, Ermenistan'da da ordu kurdular. Bu zamandan itibaren yaralı, yıkık, tamamiyle kaybolmak tehlikesine uğramış bulunan Ermenistan'ın yalnız bir düşüncesi vardı : Milliyetini korumak için mümkün olduğu derecede çalışmak, babalarından kalan hıristiyan dinini saf ve tam olarak muhafaza etmek, yeni efendilerinden, sahiplerinden, beklediği eşitlik ve adâlete karşılık kurtuluş gününe kadar kendilerinin boynu bükük bir haraç ve yağma yeri olarak kalmak.

Türkiye Ermenileri halen dört milyon nüfustan meydana gelmiştir. Bunun Osmanlı işgalinden evvel iki katından daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Yalnızca ziraat ve ticaretle uğraşarak, en ağır vergileri bile vererek, Ermeni, iyi huylu ve sakin hareket tarzı, çalışma aşkı ve bu ülkelerde az görülen dinî hoşgörüsüyle, gerek hâkim ırk ile ve gerek milletler ve çeşitli mezheplere inananlarla daima tam bir uygunluk içerisinde yaşamaya uğraşmıştır.

Ermeni, kanunlara saygıyı, herşeyin üstünde tutar: O, hiç bir silâhlı isyan için ayaklandırılamaz. Çünkü, ileriyi gören karakteri ile — eğer bu gibi teşebbüsler kuvvetli bir millet tarafından yardım görmezse — bu şekilde kurtuluştan çıkacak felâket getiren ve kısır sonuçlar hakkında kendisi, güven ve kanaat sahibi bulunmaktadır. Daima kanunî yollarla adâlet ve eşitlik istemek, — fakat ne yazık, ekseriya boşuna — bugün durumunu bildirdiğimiz milletin, izlediği hareket şekli olmuştur. Böyle hayvanca kuvvetlerin yönetimi altında kalan ve her taraftan kin ve yobazlıktan başka kanun tanımıyan düşmanlarla kuşatılmış bulunan Ermeniler, bu kadar esaret yılları sırasında aslında azalmış olmakla beraber kendilerini her zamankinden çok daha toplu ve birleşmiş olarak korumayı bilmişlerdir. Bu yüzyılın başına kadar verdiği şehitlerinin kanı ile yaşıyan, kudret ve azmini dini uğrunda sarf eden, kitaplık kundakçılarının ellerinden koparabildiği kültürel kırıntıları içinde milliyetini korumaya ça-

hşan Ermeni, kendisini daha bir kaç yıl önce esareti arasında Avrupa'daki ilerleme karşısında bulmuştur. Yarı açık olan gözüne çarpan ilk nur ışıkları bu olmuş ve kendisi de bu yol üzerinde yürümek istemiştir.

Bu milletteki nitelikleri ve meziyetleri keşfeden İstanbul'un Fâtihi tarafından, kendilerine bazı imtiyazlar ve muafiyet bağışlanmış, kiliselerinin ve malları ile millî mülklerinin yönetimi Patrik ile bunun tarafından seçilecek bazı kimselere bırakılmıştı. Bu bir kaç kişinin yönetimi, bazı yolsuzlukları ya da en azdan güçlükle toplanmış olan gelirlerin kötü bir duruma düşmesine sebep olmuştu. Bu kaçınılmaz münasebetsizliklere engel olmak için on beş yıl vardır ki millet genel oylamaya dayalı bulunan ve kendi küçük çevresi içinde kanunî ve idarî hakikî bir örnek olacak bir kuruluş nizamnamesi hazırlamıştır (1).

Bu nizamname bazı değişimlerden sonra hükûmetin kötülüğü dokunmadığından kolaylıkla Sultan tarafından onaylanmıştı. Bu tarihten sonradır ki Ermeniler büyük fedakârlıklar, kurbanlar ve kendilerini sarmış olan çevreyle devamlı mücadeleler pahasına olarak kiliselerini, mâbedlerini, hastanelerini ve en çok özen gösterilmesi gereken okullarını kurmak ve yönetmek için yeter miktarda kaynaklar meydana getirmişlerdir.

Türkiye'nin başkentinde oturan Ermenileri örnek alan illerdeki Ermeniler, gelirlerinin bir kısmı — zâlimlerin eline geçen miktardan arta kalanın müsaadesi oranında — ile okullarının gelişimini sağlamaktadırlar. Fetihden beri verilen imtiyazlar ve muafiyetler — ki bazı yönlerden millî esas nizamname, ancak bu özelliklere bağlı kalmıştır. — Bu kadar tedbir ve gayretin ümit ettirdiği kadar verimli olamamıştır. Ülkelerinde çoğunluğu siyasî ve daima gerici ve bar-

(1) Bu Esas Nizamnameye göre millî idare aşağıdaki gibi kuruluyordu : Cemaatin genel meclisi tarafından seçilmiş olan İstanbul Patriki bu meclise, idare meclisine reislik eder. Kendisi milletle devlet arasında aracı durumdadır. Halkoyu seçimden çıkmış olan cemaat genel meclisi, 140 üyeden (Başkentte 20 si ruhbandan olmak üzere seçilmiş 100, diğer illerden seçilecek 40 üyeden meydana gelir. Bu meclis, bir ruhanî meclis ve bir de dinî olmayan işlere bakan cismanî meclis ile çeşitli işler için yedi şube tâyin eder. Her ilde merkezdekinin aynı bir millî idare vardır. İller genel meclisi, ancak İstanbul merkezî idaresiyle münasebette bulunurlar. Bundan başka her başpapas ruhanî idaresi, halk oyu ile seçilmiş bir meclis tarafından yönetilir.

bar olan Türk, Kürt, Afşar ile çevrili bulunan Ermeniler, bugüne kadar her türlü zulüm ve düşmanlıklar altında yaşamışlardır. Gasp ve hırsızlıkla geçimini sağlayan bu vahşî halk, mahallî hükûmetin hoş görüşü ve hareketlerine yardımcı olması sebebiyle hareketlerini sürdürebiliyor denilebilir. Bir gün geçmez ki bu sakin, çalışkan Ermeniler hırpalanmasınlar, baskı görmesinler, dinlerine, hürriyetlerine, namuslarına, mallarına saldırılmamış olsun. Zorla arazi zaptı, kilise ve mâbetlere saygısızlık, özellikle kadınların ve küçüklerin din değiştirmeye zorlanmaları, yangınlar, kurtuluş paraları, ırza geçme, öldürme Ermenilerin sık sık uğradıkları şeylerdir.

Türkler, Kürtler ve Afşarlarla bunlara katılmış olan Çerkesler bazı yerlerde mutlak hâkim olarak hüküm sürerler. Bunlar, ikinci sırada kalan mahallî hükûmetlerinin gözlerinin önünde haddinden fazla vergi koyarlar ve ürküterek hıristiyanların en gizli ve özel münasebetlerine kadar burunlarını sokarlar, boş ve mânasız bahanelerle ürünlerini imha eder, köyleri yakar ve halkını kılıç darbeleri ve tüfek ateşi altında kovarlar. Ermenistan'da anarşi daimi bir haldedir denilebilir. Mahallî hükûmetler çok ender bu cânileri rahatsız ederler ve çoğunlukla ezilenlerin şikâyetlerine karşı ilgisiz kalırlar.

Sistemli bir halde cezasız kalmaktan cesaret alan bunlar yeni bir kuvvetle ve yeni baştan cinayetlerine başlarlar. Silâh taşımak izni yalnız müslümanlar için vardır. Bunun için, çoğu hükûmete vergi vermeyen ve hiç bir kanuna bağlı bulunmıyan bu gezici sürülerin, başlıca geçim araçları olan silâhlarını, hükûmetin bilgisi ve gözü önünde taşıdıkları görülür. Eğer Ermeni kendi kendine adaleti yerine getirir veya dâva açarsa, eğer şeriatın emrettiği şekilde dâva müslüman tanıklarla tesbit ve desteklenmiyorsa, kat'iyen görülmez. Bir müslüman, Kur'ana aykırı hareket cezası baskısı altında olduğu için, bir mezhepdaşına karşı hıristiyan yararına tanıklık edemez. Bütün adâletsizlik bundan çıkmaktadır. Bugün Ermenistan'da yersiz, sanatsız, makul bir işle meşgul olmıyan bir milyona yakın Kürt, Afşar, Çerkes vardır ki, bunlar çiftçi halk sınıfının zararına olarak yaşarlar. Bir taraftan bu tertipli, örgütlü, düzenli katil çetesinin baskısı altında kalan ve diğer taraftan sıksık Türk valilerinin gericilik ve kayıtsızlığına uğrayan Ermenilerin, İstanbul patriklerine başvurmaktan başka çareleri yoktur. Her yeni zulüm olayında — ki bu zulümler ümitsizlik verecek bir şekilde ve devamlı olmaktadır — Patrik, ilgisini çekmek için Babıâli'ye başvurur. Babıâli bazan işi hiçe

sayarak bu müracaatı iptâl eder, ya da memurlarına, hattâ kendisi ihmâl ve hoşgörü ile suçlanan bir valinin eliyle bile olsa kovuşturma yapılmasını emreder. Bu şartlar dairesinde yapılacak bir kovuşturmanın sonucunu kestirmek kolaydır. Gösterişli bir tarzda (El öpme) ismi verilen bu alay edilmeye lâyık usule fena fikirler, maskaralık, münasebetsizlik karışmış ve yine bu usul daima adâletin gidişini durdurmuştur. Bazen de çoğunlukla şikâyetnameyi imza edenlerin, şikâyetlerinde isimleri söz konusu edilmiş olan memurların tehdidi veya şikâyet edenleri elde etmesi yüzünden, ikinci bir dilekçe ile evvelki şikâyetlerini tekzip ettikleri vâki olmaktadır. Şikâyette bulunan hıristiyanların daha sonra böyle bir küstahlığa cesaretleri yüzünden uğrayacakları cezadan kurtulabilmeleri kendileri için ne mutludur!..

Burada kısaca işaret ettiğimiz olaylar gerçek tanıklıklara dayalı olduğu gibi cemaatin genel meclisi oturumlarına dair basılmış tutanakları ve hattâ Türk memurlarının vesikalariyle de kuvvetlendirilmiştir.

En ilkel insanlık prensiplerine aykırı bulunan bu hareketlerin her birisinin Ermeni Patrikhanesinde özenle saklanan dosyaları vardır. Bunların ayrıntıları, yalnız isimlerinin kaydı bile muazzam, geniş bir eser konusu olur. Bunlar, gereğinde diğer eserlerden çok genel meclisin 11/Nisan/1872 ve 17/Eylûl/1876 tarihlerinde yayınladığı iki önemli raporla desteklenebilirler.

Ermenilerin çalışma ve yükselme aşklarına rağmen bu kadar anormal bir durum içinde, ne için refaha ulaşamadıkları kolaylıkla anlaşılır.

Şimdiki Sultan'ın da bizzat Hattı Hümayunu ile keyfî bulduğunu bildirdiği Osmanlı Hükûmetinin yönetim şekli, her zaman ve özellikle illerde halkça bu uğurda sarfedilmiş olan çalışmaya, gayretlere daima engel olmaktan geri durmamıştır. Ama, binlerce fedakârlıklar, ısrar ve direnişler pahasına — ve yabancılardan hiç bir destek görmeden — Ermeniler, okullarına Avrupa eğitim esaslarını sokmayı ve bu suretle san'atta, ilimde, ticarette, şerefli bir yer elde etmeyi başarmışlardır. Otuz yıldan beri Ermeni gençliği başlıca Avrupa merkezlerinde ve Amerika'da uygarlığın ürünlerinden yararlanıyorlar. Bugün denilebilir ki — gurur ve övünmeyle değil, çünkü bunların fikrî gelişmeleri ancak nisbîdir — Ermeni milleti, Asya'nın o kadar arzu edilen bu bölgesinde az çok yakın bir gelecekte parla-

yacak bir uygarlık için bu yerde bulunması gereken gelişmiş bir halk kütlesine gerekli bütün unsurları kendi bağrında toplamış bulunmaktadır. Ermeni, bu fikir ve teşebbüsü, muhteşem tarihini kendisinde yaşadığı ve yüzyıllardan beri alnının teri ile toprağını suladığı eski dünyanın bu kısmında yaptığı hizmetlere karşılık olan hakkından alıyor.

Eğer Avrupa gerçekten ve içtenlikle çeşitli milliyette bulunan yirmi milyondan fazla bir halkın gömülmüş, batmış bulundukları karanlık ve vahşeti ortadan kaldırmak istiyorsa, karşısında kendisinin bu konudaki çalışmasını kolaylaştıracak ve bu insanca teşebbüsün yapılması için bütün yeteneklerini, hizmetlerini sunan bir halk bulacaktır. Doğu hıristiyanlarının durumlarının düzeltilmesi için Avrupa'daki kanunî hareketleri dikkat ve alâkalı bir bakışla izleyen bütün Ermenilerin içten kanı ve ümitleri bu idi. Fakat biz, bütün bakışların Avrupa Türkiye'sindeki hıristiyanlara çevrilmiş olduğunu, anlatılmaz bir kalp ağrısı ve devamlı artan bir korku ve dehşetle görüyoruz. Kötü ve hoş görülemiyecek bir yönetim altında inleyen Anadolu Ermenilerinin yüz defa daha tevsik edilmemiş bulunan şikâyetlerine katiyen önem verilmiyerek, Müslüman gericiliği ve ilgisizliğinin tek kurbanları olarak yalnız Avrupa Türkiye'si hıristiyanları göz önüne alınıyor, eğer Batı devletleri, Ermenilerin ıstırap çektikleri fenalıkları kaldırmayı düşünmüyorsa incelenmesi gerekli hal ve şartlar altında yazılmış olan ne Patrik beyannamesi ve ne de yedi esaslı nokta, başında bulunduğu halkın ıztıraplarını gösterir. Dilekçe, Ermenilerin vaziyetini daha iyi yapamaz.

Anadolu hıristiyanlarını dışta tutmak suretiyle Bosna - Hersek ve Bulgaristan hıristiyanlarının durumunu diplomatik teşebbüslerle veya başka yollar ile islâha çalışmak onların isteklerini korumak, zulüm alanlarını başka yerlere nakletmek, yangını daha uzak bir yerde parlamak üzere bastırmak demek olacaktır.

Avrupa Türkiye'sinin bir kısmının oldukça ustaca tertiplerle İslâm hâkimiyetinden koparıldığını, Türk hükûmeti nüfuzunun diğer Rumeli illerinde küçüldüğünü sanmak, Bulgaristan ve diğer yerlerde yapılan zulümler kahramanlarının, ruhlarında hıristiyan kin ve düşmanlığı olduğu halde Asya'ya dönüşü ve göçleri olmıyacak mıdır? Bu kin ve düşmanlık da bütün İsâ izleyicileri hakkında şüpheli ve korkunç kabul edilmiyecek midir? Bunların faaliyetlerine devam suretiyle, bu himayesiz ve silâhsız halk üzerinde ne kadar cinayetler işlenmiş olacaktır.

Hükûmete gelince, Müslümanların gözünde bile etki ve nüfuzu-

nun azaldığını, hazinesinin tükendiğini, gelir kaynaklarının sınırlandığını görerek Anadolu'daki hıristiyanların vaziyetlerinin köklü bir şekilde islâhı için tâyin edilmiş olan islâhatı hiç bir zaman uygulayamıyacaktır. Osmanlı hükûmeti, kendisine gösterilecek bütün iyi niyetlere rağmen vergi verenlerin refahını temin ve gelir kaynaklarını arttırmak için tarım işlerinin gelişmesine ait tedbirleri mecburen kullanamıyacaktır.

Ermeniler, Osmanlı hükûmetinin yönetimine sokmak istediği Anadolu ve Rumeli hıristiyanlarına da yaygın bulunacak islâhat vaadleri ile katiyen kendilerine teminat verilmiş kabul edemezler. Bilinmektedir ki Osmanlı hükûmeti, 18 Şubat 1856 tarihli Hattı Hümayunundan beri bu gibi vaadlerde cimrice davranmamıştır. Bu sefer büyük devletlerin önerilerini içtenlikle uygulamak istese bile millî alışkanlıklar arasında bu kadar derin kök salmış olan bir yönetim şeklinin bugün ya da yarın değiştirilmesi sorunu imkânsız olmasa bile çok zordur. Bu teşebbüsler daima bâtıl inançlara, bilgisizliğe çarpmakta devam edecektir. Dahası var : Şu anda imparatorluğun kaderini ellerinde tutan Osmanlı büyük siyasileri arasında, kendilerinin asıl Osmanlıların hıristiyanlara oranla manevî ve fikrî alanda üstün bulunduklarına inanmalarından dolayı, bütün tebaanın eşitliğine imza koymaya razı olmıyacak ve bunun için savunmada bulunacak bir çokları vardır. Türk büyüklerinin bazı içten kanaatleri şüphesiz devletin yönetim şeklinin esasını teşkil etmiş olan istisnacılığı kolaylaştırmamış değildir. Anadolu'daki **dört milyon Ermeninin** eğilimi ve şimdiki durumları özetle bunlardır. Aynı zamanda doğu hıristiyanları sorununun bir hal başlangıcında bulunduğu sırada kendilerinde hasıl olan şüphe ve korkuları da bunlar teşkil etmektedir.

Rumeli'ndeki ıztırap ve felâket arkadaşları hakkında alınmak istenilen tedbirler, Anadolu'daki hıristiyanların bilhassa orada elde toplu bir kütle teşkil etmekte olan ve ihtimal ki en çok özene lâyık bulunan Ermenilerin vaziyetini ağırlaştıracaktır.

Eğer Hıristiyan Avrupa, hakikaten doğulu dindaşlarının siyasî ve manevî kurtuluşları ile ilgili ise, hareketiyle şüphesiz böyle açık bir haksızlık hasıl etmekten kaçınmalıdır.

Ermeniler, bu kısaltılmış muhtırayı Büyük Devletlere sunarken, dâvalarının onlar tarafından özel surette göz önüne alınmakta ihmâl edilmiyeceğini ümit etmeye cesaret ederler.

İstanbul : 1876.

Yukarıda gösterildiği gibi, özellikle Hrımyan zamanında başlayan bu patrikhane şikâyet raporları, müracaatları Rumeli hıristiyanları sorumundan sonra en şiddetli bir safhaya girmiş bulunuyordu. Patrikhanenin Babıâli'ye, Avrupa devletlerine verdiği zulüm raporları, şikâyetnameler incelenirse bunlardan bir çoklarının basit zabıta olaylarından başka bir şey olmadığı görülür. Patrikhane, sistemli bir surette en basit olayları, olması tabiî basit hâdiseleri, kabartarak hükûmete belirtirken, diğer taraftan da bunları, siyasî, önemli olaylar şekline sokarak Avrupa Devletleri temsilcilerine vermekte hiç kusur etmiyordu.

Muhtırada gösterilen şeyler şunlar idi :

1) Kanun ve adâletin uygulanması hususunda taşra memurlarının genellikle kayıtsızlıkları, ihmâlleri hakkında yapılan şikâyetlerin, kendilerinden sorulması, bunların daha çok görevlerini kötüye kullanmalarına yol açmaktadır.

2) Taşradaki hükûmet meclisleri teşekkülleri, çıkarcı adamlara mahsus imtiyazlı bir yer halindedir.

3) İllerdeki Ermeniler, gerici islâmların hakaret ve düşmanlıklarına uğramaktadırlar.

4) Hükûmete ait inşaatta angarya uygulanmakta ve haksız para istenilmektedir. Bunların yapılmaması.

5) Yol inşaatı için baskı ve eziyet yapılmaması.

6) Mültezimlerin usulsüz isteklerine yardım edilmek suretiyle ürün vergisinin nakden ödenmesi için halkın zorlanmaması.

7) Ailelerin ihtiyacı için çiftçinin kendi ev ve bahçesinde yetiştirdiği ürünlerin vergiye tâbi tutulmaması.

8) Çiftçilerin vergilerini, mültezimin ambarına götürmeye mecbur edilmemeleri.

9) Mültezimin vaktinde gelmemesinden dolayı ürünlerin yağmur altında bırakılarak çürümesine meydan verilmesi ve sonra da çürümüş üründen sağlam fiyatı üzerinden zorla vergi alınmasının önlenmesi.

10) Mültezimlerin ve adamlarının halkın evinde misafir edilerek bunları besleme ve barındırmaya mecbur tutulmamaları.

11) Çok defa Erzurum'da yapıldığı gibi öküz boyundurukları üzerine vergi alınmaması.

12) Köylü Ermenilerin şahnalık, ölçek hakkı denilen fazla vergiler ödemesine zorlanmamaları.

13) Askerî bedel vergisinde, ölülerin, göçmenlerin, kaçakların hisselerinin de toplanmaması.

14) Temettü ve emlâk vergilerinin adaletsizce konması ile İslâmların yükünün Ermenilere yükletilmemesi.

15) Vergi toplama bahanesiyle Ermeni çiftçisinin ev eşyasının âlât ve edevatının satılmasının ve zabıta memurları tarafından dövülme ve hapsedilmesinin yasaklanması.

16) Kadınların ve yaşça küçük çocukların islâm dinini kabule mecbur edilmemeleri.

17) Müslüman olmayanların tanıklıklarının kabul edilmemesi yüzünden kız kaçırma, hırsızlık, öldürme gibi suçların cezasız kaldığı.

18) Silâhlı Kürtlerin, dağlı aşiretlerin, Çerkeslerin ve aslen Türk olan derebeylerinin baskıları altında Ermeni halkın çektiği ıstırap ve işkencelere nihayet verilmesi.

Yukarıdaki iddiaları ileri sürmek suretiyle rapor, 1872 Nisanı'ndaki rapora göre bunlar için yedi çözüm yolu söz konusu etmekteydi :

1 — Toprak sorunu hakkında, verilmiş olan ve Divan-ı Hümayunca özel surette kurulan komisyonca, muhteviyatı kanun ve adâlete uygun görülen kararların uygulanması,

2 — Kiliseler mallarının vergiden ve mahlûl olmaktan müstesna tutulmaları,

3 — Şah Hüseyin oğlu, Keykelan oğlu Aziz ve Abdülfettah beylerin ve Kangal ağası Abdürrahman ve benzerlerinin bazıları tesbit edilmiş olan zulüm ve adâletsizlik ve halkın acı şikâyetleri sebebiyle kanunen cezalandırılmaları ve sürülmeleri,

4 — Babıâli'de bir komisyon kurulması ve buna patrikhaneden gönderileceklerin katılması ile bunların yüksek yetkiyle, zulümler ve adâletsizlik hakkında kovuşturmada bulunmak üzere Anadolu'yu dolaşmaları ve zulümlerin giderilmesi çarelerinin bulunması,

5 — Babıâli'de mezhepler müdürünün reisliği altında daimî ve karma bir komisyon teşkili,

6 — Patrikhaneden bildirilecek sorunlar hakkında kovuşturma yapılması ve gereken tedbirlerin alınması için Sadaretten emirler verilmesi,

7 — Hristiyanların tanıklıkta bulunmalarının yasaklanmaması.

Bu takriri hazırlayan komisyonun reisi, daha sonra Patrik ve Katogikos olan Mateos İzmirliyan idi. Patrikhanenin teşebbüsü ve bu hususta illere yaptığı bildirinin sonucu olarak her taraftan şikâyetler geliyordu. Rusya da bu hareketlere yardım ediyordu.

Rusya'daki Ermeniler tarafından da, Türkiye'deki Ermeniler hesabına, Rus hükûmetine başvurulmuş ve aracılığı rica olunmuştu. 1876 da Tiflis genel valisi olan Grandük Michael Nikolayevitch'e, Ermenilerden kurulu bir heyet, başlarında Tiflis Belediye reisi, Gürcü Dimitri olduğu halde giderek Çar'a hitaben şu dilekçeyi verdiler :

«İmparator Hazretlerinin Yüksek Huzurlarına»

«Yüce ve esirgeyici devletinizde yaşamak dolayısiyle refah ve sükûn içinde bir hayat geçiren biz, Tiflis'de oturan Ermeniler, Hıristiyanlığın gereklerinden olan insaniyet duygusuna uyarak, hududun öte tarafında yaşıyan milletdaşlarımızın ıstıraplarına, uğradıkları zulümlere, gerek tek olarak ve gerek toplumları itibariyle, dinî, ailevî konularda uğradıkları haksızlıklara, kadınlarının, kızlarının namuslarına karşı yapılan saldırılara ilgisiz kalamayız.

Sevgili Hükümdarımızın ve bütün Rus halkının Türk tâbiiyetindeki Hıristiyanlar hakkındaki hissî şefkatlerini bildiğimiz için biz de, kan ve din kardeşlerimize karşı olacak yardımı, İmparatorumuzun lütuf ve önderliğinden bekliyoruz. Hıristiyanlığın adâlet severliği, bizim bahtsız ırk ve dindaşlarımızın vaziyetini haşmetli imparatorumuza sunmaya ve aracılığını ricaya cesaret etmemize yol açtı.

Türkiyedeki müslüman olmayan toplumlar ve bu arada İslâmlar tarafından daima baskı gören Ermeniler hakkında lütuf ve inayetlerini rica ediyoruz. Soruna müdahale ve gereğinin temini haşmetlilerinin uygun görmesine bağlıdır.»

Genel vali, bunu Çara sundu. Bu müracaattan haberli olan Türkiye Ermenilerinin reisleri de, başta Patrik olmak üzere pok çok memnun kaldılar.

1876 da İstanbul İngiliz elçisi, Ermeni hareketleri hakkında, İngiltere Dışişleri Bakanlığına şöyle yazıyordu (1) .

«Ermeniler arasında tehlikeli bir şekil alabilecek hoşnutsuzluk hareketleri belirmektedir. Şikâyetlerini Babıâli'ye bildirdiler ve işittiğime göre, Padişaha da müracaat etmek fikrindedirler.

Hükûmetle kesinlikle ilgisi olmıyan yüksek mevkili bir Ermeni, bana bugün, milletdaşlarının şimdi duydukları hoşnutsuzlukların, esas olarak nedeni Babıâli ise de bugünkü heyecanın, **Rus kışkırtmalarının sonucu olduğunda şüphe olmadığını söyledi.** Bu adam, bana zaten işittiklerini tekrar etti. Yani, Ermenilerin okumuş tabakası şiddetli surette Rus aleyhtarıdırlar. Fakat, gerçek surette bu düşmanlığa uğrayan halk kütlesi öyle değildir. Bunlar bir değişme doğarsa bunun daha iyi olacağına inanmışlardır.»

Erzurum İngiliz konsolosu J. C. Taylor tarafından gönderilen (1869) raporda da şöyle deniliyordu (2) :

«Bu kasabada, her tarafta Ermeniler Osmanlı Hükûmetine karşı acı acı şikâyette bulunuyorlar. Aynı zamanda Rusyayı överek açıktan açığa oraya göçe karar verdiklerini söylüyorlardı. Bu halin, kendi **Papaslarının daimî kışkırtması sonucu olduğu anlaşılıyor.** Fakat kabul etmelidir ki, Ermenilerin memnun olmamaları için çeşitli sebepler de vardır. Bunlar da : Türk hükûmetinin fena idare tarzı, vergilerin eşit olmayan şekilde konması, bu vergilerin ve aşarın hadden fazla ve usulsüz bir şekilde toplanması, adâletin yokluğu, devamlı yolsuzluklar ve hıristiyanların İslâmlarla eşit olmaları hakkındaki vaadin, uygulanmamış olarak kalmasıdır.

Bir diğer hükûmet de, Ermenilerin yakınlık ve saygısını çekmek için, hiç bir şey esirgememektedir. Erzurum ilindekiler, Rus hududuna yakın bulunmak itibariyle, bu hissî saygıyı, çoğunluğu çiftçi olan Diyarbakır, Harput gibi uzak yerlerdeki Ermenilerden daha çok taşıyorlar. Ancak burada, Erzurum'da, zenginlerden herhangi birisinin az çok samimî olarak bu arzuyu taşımamakta olduğunu zannetmiyorum. Bunlardan büyük kısmı Türk tebaası olmalarına rağmen Rus pasaportlarını taşımaktadırlar. Mümkün olduğu kadar gizli olarak yapılmakta olmasına rağmen, pasaport alış verişi açık ve çok geniş bir şekilde cereyan etmektedir. Benim bölgemde hiç bir büyük şehir, bu sahte Ruslardan yoksun değildir. Rusya konso-

(1) Blue Book, Turkey, N. 1, 1877.
(2) Blue Book, Turkey, N. 16, 1877.

losunun mahallî hükûmetiyle ilişkilerinde diğer konsolosların yapmadıkları bir şekilde takındığı âmirce tavır ve hareket, çok aşırı istekler, kibirli tavırları ve Türk memurlarının Rus konsolosuna karşı gösterdikleri uşak davranışı, cahil halk gözünde Rus konsolosunun ya da daha doğrusu onun temsil ettiği hükûmetin sahte kıymetini çok fazla yükseltmektedir. Bu suretle halk arasında kendilerine yardım edebilecek veya etmek istiyen hükûmetin ancak Rusya olduğu fikri, gittikçe kuvvetlenmektedir. Bu adamlar, tabiî ki mücadele zamanlarında, kendilerine yabancı bir devletin yardım ve korumasını temin hakkını bahşeden pasaportları elde etmek için ona müracaatte bulunmaktadırlar. Rus konsolosunun bu hareketi, İstanbul Rus elçisince uygun görülmemiş olsa bile, kendisinin doğrudan doğruya bağlı bulunduğu Tiflis hükûmetince onaylanmakta olduğunu kesinlikle söyleyebilirim.»

———o———

Osmanlı hükûmeti tarafından Kanunu Esasînin ilân edilmiş olmasına rağmen, elçiler konferansı, müzakerelerine devam etmekte idi. Konferans, Bulgaristan için ayrı, Bosna - Hersek için ayrı bir bağımsızlık projesi hazırlamakla meşgul oldu.

Rumeli İslâvları sebebiyle Rusya ile savaş çıktı. Elçiler konferansı sonuçsuz kaldı. Patrik Varjabedyan, Ermenilerin vaziyeti hakkında Sultan Hamid'e başvurdu. Ermeni Millî Meclisinde bu konu üzerinde müzakereler devam etti. Yavaş yavaş isyan esasları hazırlanmaya başladı ve harekete geçilmek için savaşın sonunu beklemek uygun görüldü.

———«o»———

VI

1877 - 78 OSMANLI - RUS SAVAŞINDAN SONRAKİ TEŞEBBÜSLER — BERLİN KONFERANSI

Osmanlı - Rus Savaşının son bulduğu sıralarda Patrik Nerses ve İzmirliyan'ın reisliklerinde, Ermeni meclisi, gizli surette toplanarak, Rus Çarına verilmek üzere Eçmiyazin Katogikosluğuna bir muhtıra gönderilmesine karar verdi. Bu muhtırada, şu konuların temini, Türkiye Ermenileri adına Çar'dan rica olunuyordu (1) :

«1) Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların, Ararat ili ile birleştirilerek, Rus Çarının ülkesinin bir parçası olmasının temin buyurulması,

2) Arazi ilhakı olmıyacağı bize duyurulduğundan — eğer böyle olacaksa — Bulgaristan'a ve Bulgar milletine verilecek imtiyazların, bütün Rusların hükümdarı Haşmetmeâp efendimiz tarafından, Ermeni milletine de bahş ve ihsan buyurulması,

3) İşgal olunan toprak boşaltılacaksa, hükûmetten ıslâhat için maddî teminat alınması ve ıslâhatın uygulama ve tamamlanmasına kadar, Rus askerlerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmamaları,

Bunlar da, şu esaslara dayanmalıdırlar :

A) Zabıta memurlarının çoğunluğunu Ermeniler teşkil etmelidirler.

B) Ermeniler de düzenli bir askerî talim ve eğitim görmelidirler.

C) Kürtler ve Çerkesler, bulundukları dağları bırakarak kasabalara inmeli ve oralara yerleşmelidirler ve bir süre için de kendilerinden jandarma yazılmamalıdır.

4) Ermeniler de, memuri hizmetlerde çalıştırılmalıdırlar. Özellikle bu bölgedeki vali ve belediye reisleri Ermeni olmalıdırlar. An-

(1) Saruhan, Ermeni meselesi ve Ermeni millî meclisi, Sahife 201- - 202, Tiflis, 1912, (Ermenice).

cak bu esaslar kabul ve uygulandıktan sonra İmparator Hazretlerinin askerleri çekilmelidirler.»

Ermeni millî meclisi, aynı zamanda, Edirne'ye bir heyet yollanmasına ve çok gizli bir toplantısında da, Rus İmparatoru İkinci Aleksandr ile başvekil Gorçakof'a birer dilekçe sunulmasına karar vermişti. İmparatora verilen dilekçe şudur :

«İmparator İkinci Alexandr'a»

Haşmetpenah,

Muazzam imparatorluğunuzun askerleri tarafından kazanılan zaferden sonra Türk Ermenileri ruhanî reislerinin takdir, hürmet ve hayretini ve aynı zamanda tapınırcasına tebriklerini sunmalarına ve bu tebrikleriyle, Ermeni milletinin amaç ve arzularını da ifade etmekte bulunduklarını temine müsaade buyurulmasını çok rica ederiz.

Şevketmeâb, silâhlarımız, kahraman ve savaşçı tanınmış olan bir milleti mağlûp etmiştir. Bu zaferle, kudretiniz, dünyada, yeni bir şan ve şeref daha kazandı. Kılıçlarınız gerek Avrupa'da ve gerek Asya'da galip geldi. Kumandanlarınız ve askerleriniz kutsal kanlarını, Bulgaristan'da olduğu gibi Ermenilerin anası olan ve senelerden beri Ermenilerin göz yaşları ve acılariyle yuğurulan Ermenistan'da da döktüler.

Haşmetmeâb, vaadleriniz herkes için idi. Himayeniz de, herkes hakkında eşit bir mahiyette olmalıdır. Ermenilerin de Türkiye'deki diğer müslüman olmayanlar gibi, hakları vardır. Çıkarcı olmamak, özellikle, Cenab-ı Hakkın büyük lâkabiyle ululadığı, dünyanın en kahraman bir hükümdarı için en büyük niteliktir.

Evet, Muazzam Hükümdar, Ermeniler de bugün dindaşlarının kaderi tâyin edilmekte olduğu bu sırada, sizin yüksek himayenizi rica ediyorlar. Onlar da zulüm görmüştür, onlar da zalim vahşiler tarafından kuşatılmış, Avrupa'dan uzak bir köşeye atılmış; acılariyle, ıstıraplariyle her yönden diğer hıristiyan milletlerden daha yoksun, seslerini işittiremiyecek bir halde bulunuyorlar.

Bugün istediğimiz, bugün ricaya cesaret ettiğimiz şeyler, Rumeli hıristiyanlarına verilecek yönetim şeklinin Ermenilere de uygulanmasıdır. Bu suretle kendilerinin yüreklerinden kopan feryadları işitilecek ve zavallılıklarına nihayet verilecektir.

Haşmetpenah, bu hususta aldandığımıza, efendimize karşı olan güvenimiz sebebiyle, ihtimal veremeyiz. Kalbimizden gelen takdisatımızı samimî hürmetlerimize ilâveten arz eder ve kabul yurulmasını rica ederiz (1).

Zat-ı âlii haşmetpenahilerinin
en mütevazi ve sadık bendeleri
(Dokuz Episkopos) Patrik Nerses Varjabedyan
Ermeni Patrikhanesi - İstanbul,
1 - 13 Şubat 1878

«Prens Gorçakof'a»

Asaletmeâp efendimiz,

Biz, aşağıda imzaları bulunan Türkiye Ermeni milleti ruhani reisleri, Haşmetpenah İmparator hazretlerine bir dilekçe sunmayı ve bunun, sizin tarafınızdan, yüksek huzurlarına verilmesine delâlet buyurulmasını rica ediyoruz.

Türkiye Ermenilerinin, Doğuda büyük büyük değişmeler olduğu bir sırada ümitlerini, Asya'da ve Avrupa'da muazzam, şerefli bir zafer kazanmış olan şanlı Rus Hükümdarına ve iktidarını, çeyrek yüzyıldan beri memleketini güzel idare ile isbat etmiş bulunan sizin gibi büyük bir memura bağlamalarından dolayı hayret buyurulmamasını rica ederiz.

Ermeniler, uğradıkları azap ve ıstırapları ayrıntılariyle tekrar ve yeni baştan yüce devletinize karşı bir şikâyetname tanzim etmek istemiyorlar.

Şurası bir gerçektir ki, eğer hıristiyan milletler acı içinde iseler, Ermeniler, bunların iki misli acı çekmektedirler. Kendileri, Ermeni olmayan ve acılarına karşı daima ilgisiz kalan düşmanlarla kuşatılmışlardır. Onlar, bugün de Ermenileri yüz üstü terk edilmiş bir halde zannediyorlar. Ermeniler ise milletdaşlarının bir kısmının Rusya idaresi altında yaşamakta olduklarını ve Eçmiyazin kutsal makamının Rus imparatorunun himayesi altında olduğunu biliyorlar. Ermeniler, Hıristiyanlar hakkındaki himayeden istifade suretiyle dinleneceğine, Türkiye'de kendileri için ayrı kanunlar, nizamlar çıkarılacağına emindirler. Ermenilerin mevcudiyetleri himaye görmezse, o zaman kendileri daha ağır tehlikelere uğrayacaklardır.

(1) Leo; Ermeni Meselesinin Vesikaları, Tiflis, 1915, Sahife 56 - 58 (Ermenice).

Her zaman şanlı hükümdarımızın arzularına uygun bulunan, yüksek ve soylu görüş ve tedbirlerinizle bu meseleyi de, muhakkak surette imparator hazretlerinin huzuruna arz ve onaylarının alınması için delâlet buyuracağınızı ümit ederiz. Ricalarımızı, doğu Hıristiyanlarını savunmak için kılıcını kınından sıyırmış olan zata karşı yükseltiyoruz. Biz, Rumeli'deki dindaşlarımıza benzemekten başka bir şey istemiyoruz. Türkiye'de, Ermenistan denilen bir vatana bağlı bir halk vardır. Kendileri için orada bir idare kurulması pek kolaydır. Biz, orada, Ermenistan'da, millî bir irade altında diğer bir devletin baskılarının dışında kalarak yaşamak, vatanımızı, mâbetlerimizi müdafaa etmek istiyoruz.

Büyük kurtarıcımız İmparator hazretlerinin gölgesinde bir vatanda yaşamak, gelişmek için Ermeniler her türlü vasıtalara sahip bulunmaktadırlar. Türklerde olduğu gibi Ermenilerde de en büyük idare adamları vardır. Eğitim, Ermenilerde Türklerden daha çok yaygındır. Eğer kendilerinin yeter derecede idare kudretine sahip olmadıkları ileri sürülürse, Rumeli'de yapıldığı gibi, bir idare şekli ile bu işin temini mümkündür.

Ermenistan'ın kurtuluşunu hedef alan bu temennilerin sebepleri, sâikleri vardır. Bunu, kurtuluşumuz için en önemli bir çare olarak istirham ettiğimizi zat-ı âlilerine sunmakta tereddüt etmeyiz.

Acaba sesimiz işitilecek mi? Asaletmeâp, keşke gerek bizim ve gerek bütün Ermeni milletinin kalbindeki sonsuz minnettarlık duygularını okuyabilmiş olsaydınız.

Zatı âlilerinin alçak gönüllü hıristiyan bendeleri olmakla iftihar ettiğimizi bildiririz.

İstanbul : 1 - 3/Şubat/1878

Patrik
Nerses Varjabedyan

Dokuz Episkopos

Barış günden güne bekleniyordu. Vakit pek az kalmıştı. Bu sebeple bu muhtıralardan bir nüshası, Granduc Nicolas Nicolayevitch'e ve diğeri de İgnatieff namına Edirne'ye gönderildi. Diğer örnekleri Eçmiyazin aracılığiyle Çar'a sunulmak üzere eski Patrik Hrımyan

ile Episkopos Horen Narbey'e (1) verildi. İzmirliyan da, katogikosun bu hususlaki görüşünü öğrenmek ve sözlü bazı beyanatta bulunmak üzere bunlardan önce Eçmiyazin'e hareket etti.

Granduc Nicolas, Ermeni Episkoposlarının iki muhtırasını da alarak Petresburg'a, İkinci Alexandre'a gönderdi.

Zaten İmparator yanında Ermeni sorununun ortamı, Kafkas Ermenileri adına Kirkor Arzruni isminde birisi tarafından Kafkas Genel valisine verilip Petresburg'a gönderilen dilekçe ile önceden hazırlanmış bulunuyordu. İmparator İgnatiyeff'e, barış görüşmeleri sırasında Ermeni sorununun da göz önüne alınmasını, Ermenilerin hallerini ferahlatacak bir madde konulmasını bildirmişti. Patrikhane, Ermenilerin isteklerini gösterir bir muhtıra hazırlamıştı. Bu muhtıra, Lübnan'ın bağımsızlığı esas tutularak düzenlenmiş ve hükûmete verilmek üzere hazırlanmıştı.

Bu sıralarda Türk dostu olan Ermeni çevreleri de derhal Rus taraftarı oldular (2).

Patrik Nerses Varjabedyan'ın siyasetini bazıları şu cümle ile özetlerler : «Rusya'ya minettar kalmak, İngiltere'den Ermeniler için maddî ve manevî istifade temin etmek».

İstanbul Ermenilerinin, katogikos Dördüncü Kevork yanındaki teşebbüslerini ayrıntılariyle görmek istifadeli olur. Saruhan, bu teşebbüsleri şöyle gösteriyor (3) :

---

(1) Ermeni meselesinde büyük işler görmüş olan bu adamın asıl ismi Horen Kalfayan'dır. Venedik'teki Mihitaristler okulunda öğrenimini yaptı. Katolik (Vartabet) derecesi aldı. İstanbul'a dönüşünde katoliklikten çıkarak Ermeni ana kilisesine geçti. Paris'te Ermeni okulu müdürü iken «Masis Güvercini» dergisini kurdu. Oradan Kırım'da Teodosya'ya gitti, çok kalmadı, İstanbul'a döndü. 1867 de Eçmiyazin'e giderek episkoposluğa terfi etti. Dönüşünde Beşiktaş kilisesi vâizliğine tâyin olundu. Türk - Rus savaşından sonra Nerses Varjabedyan tarafından Hırımyan ile birlikte Berlin kongresine gönderildi. Kumkapı gösterisine katıldığının anlaşılması ve Avrupa ile haberleşmeleri yakalanması üzerine hükûmet, Patrikhaneden rütbesinin kaldırılmasını istedi. 1893 de öldü. Güya Kilikya'da saltanat sürmüş olan Lusinyan ailesinden olduğunu iddia ederek bir zamanlar bu ismi taşımış, sonra değiştirmiştir. Yazar, ozan olarak tanınır.

(2) M. Varantyan, Cilt 2.

(3) Saruhan, sahife : 321.

«İstanbul Ermeni idarecileri çevresi, katogikos Dördüncü Kevork'un Ermeni sorununa karışmasını ve Türkiye Ermenilerinin ricalarını kendisinin veya bir devlet aracılığiyle Rusya Çarına ve sonra da Avrupa devletleri delegeleri kongresine vermesini gerekli görüyorlardı. Katogikosun kandırılması işi (Episkopos Mateos İzmirliyan)a verildi. Kendisi acele Eçmiyazin'e hareket edecekti.

Patrik Nerses, 4 Şubat/1878 tarihli mektubu ile katogikos Kevork'a İzmirliyan hakkında, «Zat-ı kudsiyetpenahîlerine gerek ruhanî ve gerek dünyevî, bütün milletdaşların arzusunu sunacaktır. Gerek Mateos Episkoposun ve gerek kilise mensubu iki temsilcinin (Hrımyan ve Narbey) in zat-ı akdesânelerince sevgiye lâyık görüleceklerini ümit ederim» diyordu.

Savaş yeni bitmişti. İstanbul ile Kafkasya arasında muntazam ulaşım gerçekleşmemişti. Tek yol, Odesa - Poti idi. İzmirliyan varışının gecikeceğini anladığı için, katogikosun yakın ve samimî adamı olan Episkopos Vahram Manguni'ye bir mektupla müracaat etti. Nerses, katogikos'a gönderdiği 12 Şubat tarihli diğer bir mektupla, «milletin kendisinden Ermenistan adına, önce Çarın kendisine, ve eğer bu mümkün olamazsa elçiler konferansına müracaat etmeyi istediğini» bildirdi.

Katogikos Dördüncü Kevork, Rusya aleyhtarı değildi. Ancak kendisinin nüfuz ve etkisi altında bulunduğu dostu Episkopos Manguni Rus aleyhtarı bulunuyordu. Bu sebeple, İzmirliyan, Manguni üzerinde etki yapmaya uğraşıyordu. Kendisine 13/Şubat/1878 tarihli bir mektubunda şöyle yazıyordu :

«Zamanın yaptığını hiç bir şey yapamaz. Zaman çok şeyleri değiştirir. Haller ve şartların gereklerine uymaklığımız lâzımdır. Eski davranışımızı değiştirmeliyiz. İleri görüşlülüğümüzü, çevremizi muhafaza ederek Çar'a müracaat etmeliyiz. Bugün Türkiye, büyük ve önemli kısmını kaybetmiş bir halde olarak onun ayaklarının altında bulunuyor. Türkiye, o kısımda kalsa bile bundan sonra Rusya'nın uysal bir tâbii olacaktır. Herhalde Rusya'nın himayesine muhtacız. Daima onun teveccüh ve muhabbetini çekmeye, bugün olmazsa bile, çok geç kalmıyacak bir gün, meydana çıkacak olan Türkiye'nin Asya sorunu ortaya konulacağı zamanda, ülkemizdeki payımıza sahip olmak için şimdiden Ermeni sorununu çıkarmaya çalışmalıyız.» diyordu.

İzmirliyan, Mart başlarında Eçmiyazin'de bulunuyordu. İlk teşebbüslerini Vahram Manguni yanında yaptı. Manguni, Katogikos Kevork'un hastalığı dolayısiyle dilekçeleri, ricanameleri İzmirliyan'ın kendisi aracılığiyle katogikosa sunmasını ve cevabını da, yine bu şekilde almasını istedi. İzmirliyan bu aracılığı red ederek, Episkopos Bedros vasıtasiyle, katogikos'a başvurdu. Bu müracaatında, katogikosa (şahsî rahatsızlığı, hastalığı zamanında bile olsa milletin bu hayat ve ölüm sorununun halli için katogikosluk meselesinin halli için katogikosluk vazifesini lütfen yapmalarını) tavsiye etti. Katogikos tarafından kabul olundu. Gerek bu ve gerek sonraki konuşmalar bir sonuç vermedi. Katogikos'un hareket şekli ve siyasetini değiştiremedi. İzmirliyan, eli boş olarak Nisan başlarında İstanbul'a döndü, ve uğradığı başarısızlığı anlattı. Katogikosun eski tanıdıkları doğrudan doğruya kendisine başvurarak işin gerçek yanını ona anlatmaya çalıştılar.

Bunlardan Doktor Serviçen, İstanbulluların görüşlerini katogikosa gönderdiği 12/Nisan/1878 tarihli mektubunda şöyle gösteriyor (1) :

«Zannediyorum ki zatı kudsiyetpenahîleri beni ne kadar tanırsa ben de, zatı akdesânelerini bütün hissî eğilimleriyle beraber o kadar tanıyorum. Acıacak şurasıdır ki, birbirimizden uzak olduğumuzdan dolayı ben sizin tarafların vaziyetinden haberli değilim. Zatı akdesâneleri de bizden uzaklaştıktan sonra, burada meydana gelen değişikliklerden haberdar bulunmuyorlar. Bunun için kendimi vaziyeti açık olarak zatı âlilerine sunmaya ve tutulacak ya da esasen tutulmuş olan hareket tarzını, zatı kudsiyetpenahîlerinin takdirine bırakmaya mecbur kabul ediyorum.

Evvelâ sizin bildiğiniz vaziyet, bu vaziyeti idare edecek Fuad ve Âli paşaların, yerlerine birisini bırakmadan ölmeleri üzerine, değişmiş, ortadan kaybolmuştur. Bunun yerine (Kaymakam) (2) vaziyetleri ortaya çıkmıştır. Yani burada yüzyıllardan beri kütle kütle, ayrı ayrı bir hayat geçirmiş olan halkın, son zamanlarda hepsinin hiç bir kütlenin millî geleneğine dokunmadan, birleştirilerek hamur yapılması tecrübe edilmiştir.

İngiltere ve Fransa'nın aşılaması ile Reşit, Âli ve Fuad paşalar tarafından yapılmış olan bu deneme başarı sağlamamış ve dev-

(1) Saruhan.
(2) Mektup metninde aynen böyle der.

letin kuvveti de, eski yüzyıllardaki etki ve derinliğini canlandırmaya yetmemiş olduğundan artık her kütle için yapılacak tek şey, (ayrılmak ve kendi başının çaresini aramak) olmuştur. İşte şimdiki vaziyet.

Zatı âlileri, benim ve benim gibilerin bir devlete, Asya kısmını güçlendirerek Ermeniliği ilerletmesinin çıkarları gereği olduğunu anlatmaya çalıştıklarını iyi bilirler. Doğrusu, Türkler de bunu gösterdiler. Fakat, bu fikirde bulunmuş olsalar bile bir şey yapmaya kendilerinin iktidarları, kuvvetleri yoktur.

Şimdiki hareketler, faaliyetler arasında ne yapmak lâzım idi? Bulgar, Yunan, Boşnak gibi milletler kendi işlerini ortaya çıkarıyorlar, biz Ermenilerin ne yapmamız gerekirdi? Türklerle birleşmek mi? Geçmiş isbat etti ki, onlarla birleşmek için, İslâm olmaktan yani milliyetini inkâr etmekten başka çare yoktur. İşte Ermeni sorunu böyle meydana çıktı. Biz çıkarmadan, haller ve vaziyet bunu meydana çıkardı.

Atalarımızın, bizden öncekilerin din, dil ve hatıralarına ait olan, üzerine titrediğimiz millî geleneklerimizi muhafaza etmek için, çok iyi tanıdığımız ve gelecekte izleyeceği hareket şeklini bildiğimiz galibe (1) müracaat ederek bir çare aradık, milletimizin tanınır bir vaziyete sahip olabilmesi için kendisinden ricalarda bulunduk.

Biz, çok iyi bildiğiniz gibi, ne Türkleşmek, ne de Ruslaşmak biliriz. Ermeniyiz ve ölünceye kadar da Ermeni kalacağız.

Ermenilik yararına çalıştık ve çalışacağız. Eğer bir sonuç elde edememiş olsak bile, hiç olmazsa bizi, Ermenilik görevini yapamadığımız için hiç kimse suçlayamaz. Hatâ ediyorsak bile hareketlerimize hoşgörü gösterilmelidir.

Zatı kudsiyetpenahîleri, kendimizi ya da milleti sattığımızdan şüpheleniyorsunuz. Her ne de olsa böyle değildir. Almak isteyen olabilir, fakat satıcı yok. Acaba izlediğimiz bu hareket şeklinde yanılıyor muyuz? Amacımız sizce bilindikten sonra bu nasıl olabilir?

İyi biliniz ki bugün Türk Hükûmeti yoktur. Ermeniler için yalnız Kürtler ve onların zulüm ve haksızlıkları vardır. Aynı zamanda da ortada bir millet kurulması ya da o milletin ortadan kalkması sorunu bulunuyor. Böyle bir vaziyette çalışmamamız büyük bir günah, büyük bir cinayet olur.

---

(1) Yani Rusya.

Gerek bize ışık tutmaya memur olan siz, ve gerek bütün milletimizce ve makamınıza muhalif olanlar için de, bizden öncekilerin hatıraları ve geleneklerini ihtiva eden bir merkez kabul olunan kutsal kürsünüz, bize destek olmazsa vazifesini ihmal etmiş olur. Ne korkuyorsunuz? Bizler ölümlüyüz, vazifemizi yapmak için bu dünyaya geldik. Vazifemizi görerek hayatımızı bitireceğiz. İşte benim görüşüm ve prensibim budur. Sanmam ki, bu noktada birbirimizden ayrılmış olalım.

O halde Kudsiyetpenah, iyi biliniz ki, milletimize siyasi bir gelecek temini için yalnız Rusya'ya değil; Almanlara, İngilizlere, Fransızlara ve bütün Avrupa'ya başvurduk. Kim bizim ile beraberse bizim dostumuzdur. Biz, kesinlikle hiç kimseye teslim olmadık ve olmayız. Yoksulluk ve çaresizliğimiz için koruyucu arıyoruz. Kendi çıkarı, Ermeninin çıkarı ile birleşebilen birisini bulursak onunla, olmazsa başkasiyle. Nihayet bize önder olan ilke, milletin yararıdır. Şüphe etmiyorum, sizin için de öyledir. İşte yaptığımız ve yapacağımız bunlardır. Yalnız zatı akdesânelerinin onayına sunulması kalıyor».

Zatı kudsiyetpenahîlerinin en mütevazı
bendesi ve oğlu
Serviçen

Tomayan şöyle yazıyor : «Barış antlaşmasında Ermenistan'ın ismi bile olmadığını görünce — Ermeniler savaş alanında oldukları için büyük miktarda zarar görmüşlerdi — Patrik, her sorumluluğu üzerine alarak Ayastafanos'da Rus ordusuna gitti. Granduc Nikolas'dan Ermeniler için de bir madde konulmasını rica etti. Granduc kendisine artık geç olduğunu ve zaten antlaşmanın yarın imza edileceğini söyledi. Patrik'in ricalarına, Kont İgnatiyeff ile Baron Nelidoff'un da destekleyici sözleri eklendi. Granduc İgnatieff'e, Ermeniler için de bir madde yazılmasını söyledi. İgnatieff'in maddesi, Ayastafanos antlaşmasının on altıncı maddesi oldu.

Ertesi günü Osmanlı temsilcileri, Granduc Nikolas ile Ayastafanos'da Ermeni Dadian'ların evinde toplanınca, Rusların Ermeniler için de bir madde istediklerini görmekten hayrette kaldılar, ve buna karşı, bir Ermeni sorunu olmadığını öne sürerek şikâyet ettiler. Fakat Granduc, Çar'dan özel talimat aldığını söyledi ve Osmanlı temsilcileri de bunu kabule mecbur oldular. Madde şöyle idi :

«Ermenistan'dan Rusya askerinin istilâsı altında bulunup Yüce devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane münasebetlerine zararlı karışıklıklara yer verebileceğinden, Yüce Devletimiz, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahallî menfaatlerin gerektirdiği islâhat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder.»

Antlaşmanın bu maddesi bağımsız idare elde etmeye çalışan Ermenileri memnun edemedi. Fakat daha sonra Ermenistan namına Osmanlı hükûmeti tarafından bir taahhüt olması ve hemen islâhat kabul edilmesi, Rus Çarı ile bir ilişki kurulmuş olmasından dolayı memnuniyet belirdi.

Başlangıçtan beri Ermeniler daha fazlasını bekliyorlardı. Kafkasya Ermenilerinin Rusya ordusuna yardımından ve Rus ordusundaki Ermeni kumandanlarının hizmetlerinden dolayı ümitleri çoktu. Özellikle 1826 - 1828 de Nerses Aşdarakesi zamanında Rus ordusu ile bir safda çalışmış Ermenilerin hatırası da vardı. Tam bağımsızlık ümit edilirken, bu madde çıktı.

Ermeniler bu antlaşmadan, siyasî cephede, büyük istifadeler temin etmiş oldular. Çünkü bu madde (1) Ermenistan'ı milletlerarası bir antlaşma içerisine sokmak şerefini aldı. Bu sebeple de (3/Mart/1878) tarihi, Ermeniler için bir başlangıçtır.

Ayastafanos üç esası ihtiva ediyordu :

1 — Ermenistan denilen bir memleket vardır.

2 — Buraların idaresi islâha, düzeltilmeye muhtaçtır.

3 — Ermenilerin güvenliği Kürtler ve Çerkesler tarafından tehlikeye maruzdur.

Bunların her birine ayrı ayrı çareler gösterilmiş ve «vakit geçirilmemek şartiyle» kaydı eklenmiştir.

Bu antlaşmada, Rusya'nın Ermenistan'da işgal ettiği yerleri gereken islâhat yapılıncaya kadar elinde tutacağı açık bir surette bildirilmişti. Rusların bir zaman önce oradan çıkmaları, islâhatın acele uygulanmasına bağlı idi. Yani bu maddeye göre, Rusya Ermenistan'dan istediği parçaları alacak, diğer yerlerini de «islâhatın uygulanmasına göz kulak olmak» adı altında işgali altında bulunduracaktı. Berlin konferansında Londra Büyük Elçisi Kont Şuvalof da, Rusya'nın böyle düşündüğünü söylemişti. Eğer madde bu şekilde

(1) Tomayan : Doğu Sorunu Tarihi, Cilt 2, Londra, 1905, (Ermenice).

kalmış olsaydı antlaşma, Rusya ile Osmanlı hükûmeti arasında olduğu için, Rusya daima kontrol hakkına sahip bulunacaktı.

Ayastafanos, Ermenileri Rus himayesine koymuştu. Eğer Ermenistan, Rusya'ya kalmış olsaydı daha mı iyi olurdu? Rusya açıktan açığa, hür ya da islâhat görmüş bir Ermenistan'ın kendisine hoş gelmiyeceğini göstermişti (1). Ermeniler yine teşebbüslerde bulunmaktan geri durmadılar. İzmirliyan, Eçmiyazin'e gitmişti. Episkopos Horen Narbey de İstanbul'da tertip edilmiş olan (Ermeni Bağımsızlığı Projesi) ni alarak Petresburg'a gitmiş ve orada Rus yüksek çevreleriyle temasa başlamıştı. Bu proje şu esasları ihtiva ediyordu (2) :

1) Ermenistan'a kesinlikle bir genel vali atanacak ve bu vali, Ermeni Lusavorçagan mezhebinde olacaktır. Kendisi, Padişah tarafından seçilecek ve görevi, Çar tarafından onaylanacaktır. Valiye Marzban ünvanı verilecek ve Mareşal rütbesini haiz bulunacaktır.

2) Mutasarrıflar, kaymakamlar, belediye reisleri yine Ermeni Lusavorçagan mezhebi mensuplarından olmak üzere Ermenistan mebuslar meclisinden seçilecek görevi Babı Âli'ce onaylanacaktır.

3) Memleketin güvenlik ve disiplininin sağlanması Ermenilere bırakılacak, jandarma Ermenilerden olacaktır.

4) Mahkemeler, Hıristiyan kanunlarına göre kurulacak ve hâkimler Ermeni olacaktır. Din mahkemesi, Kadı ve benzeri dinî memurlar bulunmıyacaktır.

5) Kürt derebeyleri dağıtılacaktır. Kürtlere, derebeylerine verilmiş olan imtiyazlar kaldırılacaktır.

6) Vergiler, yeniden ve adilâne bir tarzda konulacak ve dağıtılacaktır.

7) Evkafın idaresinin, emlâk ve diğer vergi kanunlarının yeniden düzenlenmesi, arazinin yeniden yazılması.

8) Ermenistan'daki Türklerin silâhlarının toplanması.

9) Ermenistan'ın idaresi için yeni bir idare kanunu düzenlenecek ve bu kanun, Rusya'nın onayı alındıktan sonra uygulanacaktır.

10) Zeytun'a eski zamanlardaki gibi «bağımsızlık» verilmesine söz verilecektir.

---

(1) Tomayan : Doğu Sorunu Tarihi, Cilt 2, Sahife 256, Londra, 1905 (Ermenice).

(2) Leo : Ermeni Sorununun Belgeleri, Tiflis, 1915, Sayfa : 61 (Ermenice).

Bunların sağlanmasına kadar, Ermenistan'da bulunan Rus askerlerinin yerlerine dönmemeleri de ayrıca rica olunmuştu.

Ermeni Patrikhanesinde, ruhanî ve cismânî meclisler tarafından düzenlenen bu proje hakkında, pek büyük ümitler besleniyordu. Rus diplomatları da bu projenin uygulanacağı hakkında teminat vermişlerdi.

H. Narbey, Ermeni generali Loris Melikof'u Ermenistan'a vali tâyin ettirmek niyetinde idi. Asıl fikri, Loris Melikof'un, (Yukarı için bizden bir şey ümit etmeyiniz, orası bize lâzımdır. Siz, aşağıda bir şeyler yapınız. Orada size yardım ederiz.) şeklindeki öğütlerine uymak ve Rusların Ermenistanı işgallerini kolaylaştırıp Kilikya'yı da bu işgale hazırlamaktı.

Ayastafanos antlaşmasından sonra, Granduc Nikolas, İstanbul'a gelerek Sultan Abdülhamid'i ziyaret etti, oturması için Beylerbeyi Sarayı ayrıldı. Ermenilere karşı gösterdiği yakınlıktan, yardımdan dolayı teşekkür etmek üzere, Patrik Nerses Varjabedyan, Paskalya yortusundan istifade ederek kendisini ziyaret etti ve Ermenistan bağımsızlığı hakkındaki muhtırayı verdi (1). Ve Rus askerlerinin çekilmelerinden sonra bir çok Ermeni köylülerinin zulümlere uğradığından bahsetti.

Ayastafanos antlaşmasına ermenilere ait olan 16 ncı maddenin konulması için yapılan teşebbüslerin iç yüzünü ve geçirdiği safhaları Saruhan'dan aynen çevrilen şu parça göstermektedir (2) :

«Ermeni millî meclisinin çoğunluğunu teşkil eden **sağduyu sahibi üyeleri,** 21/Kasım/1877, Cuma günü Galata Ermeni merkez okulunda özel bir toplantı yaptılar ve bir lâyıha hazırladılar. Bu lâyıha, bütün Ermenilerin dinî reisi olan Eçmiyazin katogikosu aracılığiyle sunulacaktı. Lâyıhayı katogikosa götürmek üzere kilise mensuplarından meydana gelen bir heyet seçilmesi kararlaştırıldı. Fakat bu sırada, Nerses Vartabet Partogamyan'ın Eçmiyazin'e gideceği anlaşıldığı için bu görev kendisine verildi. Bundan başka katogikosdan ikinci olarak da şu istekler rica ediliyordu :

(Kutsal kişiliğiniz, az bir zaman sonra toplanacak barış konferansına kendi taraflarından yüksek rütbelli, iş ve dil bilir, ruhanî mesleğe mensup bir kimse göndermeli ve bunun aracılığiyle, Ermeni

---

(1) Saruhan, Ermeni Sorunu ve Ermeni Millî Meclisi, Tiflis, 1912 (Ermenice).

(2) Saruhan, Ermeni Sorunu ve Ermeni Millî Meclisi, Sahife : 259 - 280, Tiflis, 1912 (Ermenice).

milletinin genel reisi, başı olarak Avrupalıların toplantısında kendi görüşü olarak bunları ileri sürmelidir. Gidecek temsilciler, yukarıdaki tekliflerin 2 ve 3 üncü kısımlarını, yazılı olarak elçiler konferansına vermeli, içindeki hükümdara ait ünvan ve kelimeleri ihtiva eden cümleler yerine, «Avrupa devletlerinin lütufları ve müttefik Avrupa hükümetlerinin himaye ve onayları ile» cümleleri konulmalıdır. Gidecek temsilci, Büyük Devletlerin kabineleri ile, meclisleriyle ve özellikle İstanbul milli meclisimizle elde edilmiş olan İngiltere, Fransa, Prusya hükümetleriyle de, resmi olmıyarak, katogikosluk adına görüşmelidir.

Sorunun resmen elçiler konferansına sunulması önemli sorunu, milliyetçi katogikos hazretlerine verilmiştir.

Nerses Varjabedyan'ın, hükümet taraftarı olmasından şüphe ediliyordu. Bu sebeple Hrimyan, 1877 de bütün Episkoposları, Kuzguncuk'daki evine çağırdı. Kendileriyle uzun süre görüştü ve «Nerses'in tuttuğu yolun uygun olmadığını ve kendisini devirerek yeni ruhla dolu bir kimsenin Patrikliğe getirilmesini teklif ederek Patriklik için İzmirliyan'ı öne sürdü. Nerses, Hrimyan'a hak verdi. Ve milletin menfaati nerede ise kendisinin de orada olacağını, yalnız Episkopodların da kendisine yardımda bulunmalarını rica etti. Ve bu suretle Hrimyan'ın aşıladığı yeni siyasetin etkisi altında vaziyetini değiştirdi. Ondan sonra Ermeni sorununu bütün kuvvetiyle takip etti.

Babıâli Ocak ayında barış antlaşmasının ilk şartlarını kararlaştırmak üzere Edirne'ye temsilcilerini yollarken, Patrik Nerses de, Edirne markasa vekili Kevork V. Ruscukliyan'a talimat veriyordu. Ruscukliyan, işe başlamasını şöyle anlatıyor (1) :

«Granduc Nikola'ya ve Kont İgnatiyef'e hoş geldiniz ziyareti yapmak zorunda idim. Uygun bir fırsat beklerken Filibe sabık Rus konsolosu ve Bulgar işlerinde rol oynamış olan Ermeni dostu Girof, Rus elçisinin yardımcısı olarak Edirne'ye geldi. Kendisinden, benim Kont İgnatiyeff'in huzuruna kabulüm için aracılığını ve Ermenistan durumu hakkında bilgi almaklığım hususunda yardımcı olmasını rica ettim. Girof bu teklifimi kabul etti ve ertesi gece beni Kont İgnatieff'e takdim ederek görüşmemizde kendisi tercümanlık yaptı ve aynı zamanda Kont'a bizimle gizli görüşebileceğini söyledi. Önce usulen

(1) «Leo, Ermeni Sorununun Belgeleri», Tiflis, 1915. (Ermenice) ve Filibe'de yayınlanan Ramzik gazetesi, 1907.

hıristiyanlık namına ve doğu hıristiyanlarını kurtarmak amaciyle savaş ilân ederek Allah'ın lütfu ile Bulgar hıristiyanlarını ve Asya'da oturan bir hıristiyan millet olup Bulgarlardan daha az işkenceye uğramıyan ve yoksul vaziyette bulunan Ermeni milletini kurtarmış olan Rusya İmparatorunun, mutluluğunun devamını diledim. Ve sözüme devamla «İşittiğimize göre Rus orduları Ermenistanın Erzurum ve Kars gibi bazı kısımlarını da işgal etmişlerdir. Bütün ilişkilerimiz İstanbul'dan alınacak bilgiye bağlı kaldığından Ermenistan'da bulunan kardeşlerimiz hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Burası hakkında haber almak bizim için gereklidir.» dedim.

Kont : «Evet, Rus ordusu Erzurum'a kadar ilerlemiş ve orayı işgal etmiştir. Ermenistan'ın o kısmı şimdi hürriyetten istifade etmektedir. Fakat, Ermeni milleti bir millet olarak ya da Ermenistan'ın büyük bir kısmı Bulgarların elde ettiği hürriyete ulaşamıyacaklardır. Çünkü, Ermeniler, Ermenistan'da hazır bulunmadılar, ölü kelime halinde kaldılar. Ben, üç yıldan beri Ermeni dâvasının savunucusu ve vekili olmuş idim. Taşralı Ermenilerin yoksul, ilgisiz, özellikle öteye beriye dağıtılmış vaziyetlerini bir tarafa bırakalım. İstanbul'daki sağlam fikirli ve çalışkan Ermeniler bile, Nobar paşadan başlıyarak, benim iyilik dileyen teşebbüsüme, işime engel oldular. Fakat üzülmeyiniz. Mademki Türk tebaasısınız. Gelecekten ümitli olarak bu dakikadan sonra ilim ve bilgi, medenî terbiye, maddî ve manevî araçlarla, iç örgütle, siyasetin size bağımsızlık vereceği gün için hazır bulununuz. Ben, daima patrikinizi desteklemeye hazırım. Patrik beklemesin, işe başlasın, tam zamanıdır.» dedi. 20/Ocak/1878 gününde Kont İgnatieff'den aldığım emirleri ve işittiklerimi Patrik'e bildirdim. Aynı zamanda Ruslarla olan görüşmelerimizin samimî dostumuz ve eski arkadaşımız Girof aracılığı ile yapıldığını ve eğer bu ilişkilerimizin ve Ermenistan'ın zulüm ve haksızlığa uğramış halkı hakkındaki başvurmalarımızın devamını uygun buluyorsa bu fırsatı elden kaçırmamak için acele olarak bildirmesini kendisinden rica ettim.

Patrik Nerses nasıl başarılı oldu, ya da nasıl iyi bir rastlantı kendisine yardım etti? Burası belli değil. Ancak mektubunun alınmasından on gün sonra Stepan Paşa Aslanyan ve Hovhannes Ef. Nuryan, Babı Âli tarafından özel bir görev ile Saffet ve Server paşaların emrine gönderildiler. Kendilerinin görevleri hasta Türk askerlerini İstanbul'a yollamak idi. Fakat aynı zamanda bu iki zat, patrikin 31/Ocak/1878 tarihli tavsiyesi ile Ermeni sorunu konusunda danışman olarak bana gönderilmişlerdi. Biz kendilerine Kont İgna-

tieff ile olan görüşmemizi ve sonuçlarını söyledik. Onlar da bize Kutsal Patrik'in Rus elçisi ve Granduc Nikolas'ya Ermenilerin yoksulluk ve haksızlığa uğramışlıklarının bildirilmesi ve Rus imparatorunun merhametinin uyandırılması hakkındaki arzusunu ve ancak onun sayesinde Ermenilerin de, bir Ermeni milleti olmak sıfatiyle Bulgarlar gibi hürriyete ulaşabilecekleri hakkındaki düşüncesini ve emrini bildirdiler.

Patrik'e vaziyetin rapor ile bildirilmesinden beri on gün geçtiği için, artık cevap beklemiyerek, tekrar Rus heyeti ile ilişkiyi kuvvetlendirdim. Bundan dolayı, bu amaçla ve dostumuz M. Girof'un tavsiyesi ve Kont İfnatiyeff de uygun bulduğu için, tekrar Granduc'ün huzuruna çıkarak Rus usul ve gelenekleri üzere yarın kilisede Rus imparatorunun sağlığının devamı dilekleri, savaşta ölen Rus askerlerinin ruhlarının istirahatı için yapılacak âyinde taraflarından bir memur bulundurulmasını kendisinden rica ettim.

Bu sırada Granduc'ün yanında huzura çıkışımın sebebini bilen elçi Kont İgnatiyeff ile şimdiki, İstanbul'daki elçi Kont Nelidoff bulunuyorlardı. Üçünün arasında Rusça oldukça hararetli bir konuşma oldu. Sonra Granduc Nikolas davetimize karşı : «Ermeni halkının davetinden çok memnunum. Askerlerimize çok sevgi gösterilerinde bulundular ve bulunuyorlar. Onlara evlerini açıyorlar ve her yolda kolaylıklar gösteriyorlar. Ben Ermenileri severim ve onlara hürmet ederim. Bu âyinde şahsen ben de kilisenizde bulunmayı arzu ederim. Ancak, günü kararlaştırılmasın. Çünkü savaşta bulunuyoruz. Şimdilik bunu geciktiriniz. Gününü, ben tâyin eder ve size bir gün önce bildiririm.» dedi. Bu cevaba karşı teşekkür ettim ve yanından ayrıldım.

Bu haberi ve Granduc'den aldığım sözü saygıdeğer yardımcılarımıza bildirdim. Granduc kiliseye gelmeden önce, güç olmakla beraber, kendilerini Kont İgnatiyeff'e takdim etmek lâzımdı. Çünkü Saffet ve Server paşaların bilgileri olmadan bir tarafa gidemezlerdi. Bütün dikkatlere rağmen, bir gece gizlice Nuryan efendiyi Kont İgnatiyeff'le görüştürmeyi başardık ve Ermeni milletinin yoksulluğunu ve haksızlığa uğradığını açıklıyarak Rus imparatorunun merhametini istedik. İgnatiyeff'in huzurunda kaldık. Bize Granduc ile görüşerek dâvamıza uygun bir yol göstereceğini ve iki gün sonra gece yine aynı saatte, Stepan paşayı da birlikte alarak kendisine gelmemizi söyledi. İstediğini yaptık ve Stepan paşayı da beraber alarak yanına gittik. Bize, «Granduc'le görüştüm, dâvanız bir dereceye kadar başarılı olmuştur. İmparatorla haberleşmedeyiz. Bir iki gü-

ne kadar imparatorun onayını alacağınızı ümit ederim. Duâ ediniz, Allah başarılı kılsın.» dedi. Bu ümitlerle heyecanlandık. Tekrar Ermeni milleti adına Çar'ın merhametini rica ederek, hoşnut olarak döndük. Bu görüşmenin sonucunu özel bir Rus kuryesi aracılığı ile derhal Patrik Nerses'e bildirdim ve buna cevap olarak bir teşekkürname aldım.

Granduc vadettiği gibi 8 Şubatta kilisemize geldi. Kendilerine, Kont İgnatieff, Kont Nikola ve 16 general ve yüksek rütbeli memur refakat ediyorlardı. Teşekkür ve iyi dilekler âyini çok düzenli geçti. Âyinden sonra kendilerini marhasahaneye davet ettim. Çay hazırlatmıştım. Orada Stepan paşa Aslanyan ve Hohannes Nuryan efendiler de hazır bulundular. Bunların kilisede bulunmalarına Saffet paşa izin vermemişti. Konuşmanın konusu, haksızlığa uğrayan Ermeni halkı üzerine idi. Bu sırada Granduc, Ermenistan'ın coğrafî durumu ve halkının hali hakkında öyle sorular sordu ki, benim bu konular hakkında kendisini aydınlatıp güven verecek derecede yeterli bilgim bulunmuyordu. Bundan ötürü, bu, benim için Stepan paşa Aslanyan'ı ve Nuryan efendi'yi, Granduc'e takdim etmek için bir fırsat teşkil etti. Granduc'e derhal, «Asaletlilerinin bu soruları hakkında Ermeni millî meclisinin burada Saffet paşa yanında bulunan iki reisinin, tam ve eksiksiz bilgi verebileceklerini ve eğer arzu buyururlarsa hemen geleceklerini» söyledim. Granduc cevaben : «Evet, kendilerini görmeyi arzu ederim, gelsinler.» dedi. Ve derhal yaverlerinden birisini, Saffet paşa'nın evine gönderdi. Bizimkiler zaten orada bizden haber bekliyorlardı. Saffet paşa, Granduc'ün bu emrine karşı koymıyarak kendilerini gönderdi. Yarım saat birlikte görüştüler. Kendileri de, Ermenistan'ın bağımsızlığı hakkında rica ettiler ve yalvardılar. Granduc giderken kendisinden tekrar ıstırap çeken, ezilmiş Ermeni milletini unutmamasını rica ettim. Granduc elimi sıkarak, «Ne ben ve ne de kardeşim imparator sizi unutmayız.» dedi.

Ertesi gün Kont İgnatieff'e giderek teşekkürlerimi bildirdim ve Granduc'ün huzuruna kabulüm için bir randevu rica ettim. Gün ve saat tâyin olundu. Belirtilen saatta kabul edildik. Yine Kont İgnatiyeff ve Nelidoff orada bulundular. Gösterilen büyük lütuflardan ve gördükleri yakınlıktan dolayı, Rus hükümetine karşı ümit ve sevgiyle dolu bulunan Ermeni halkı adına, teşekkürler ettim.

Granduc, saygıyla elimi sıkarak, «Ermenilerin sevgi gösterilerinden çok memnun kaldım. Memnuniyetimi ve ne Rumlardan, ne de diğer milletlerden böyle iyi bir kabul görmediğimi kardeşim İmpa-

ratora telgrafla bildirdim. Bir kaç gün sonra buradan hareket ede rek Ayastafanos'a gideceğim ve orada, Kumkapı'daki Patrikinizi daha çok yakınında olacağım. Patrikinize yazınız, işiniz, ümitlerini boşa çıkmıyacak. Müsterih olunuz, kardeşim ile görüşmedeyiz.» dedi.

Bu yarı resmî ilişkiler, bize daha çok ümitler verdi, hoşnutlukla döndüm. İki gün sonra İgnatiyef beni yanına çağırmıştı. Hemen yanına gittim. Kont, «Gözünüz aydın, işleriniz başarıyla sonuçlandı, Çar'ın onayını aldık. Sorumunuz sırasiyle Rus - Türk antlaşmasına geçecektir. Hemen ve acele olarak Granduc'e Ermenilerin isteklerini, dileklerini bildiren bir proje takdim ediniz.» dedi.

Stepan Aslanyan paşa ve Nuryan efendi'den başka bir üçüncü zat daha vardı ki, çok nazik olan vaziyetine bakmıyarak millî dâvaya çok büyük hizmet etmiş ve özellikle Ayastafanos antlaşmasına 16 ncı maddenin konulmasına çalışmıştır. Bu zat da Türk temsilciler olan Dışişleri Bakanı Saffet paşa ve Berlin elçisi Sadullah beye yardımcı olarak verilen Dışişleri sekreteri Sergis Hamamcıyan idi.

O zamanda bütün İstanbul, büyüğünden küçüğüne kadar gözlerini Türkiye'nin geleceğini tâyin edecek olan Moskof'lara dikmişlerdi. Ondan Ermenistan'ın bağımsızlığını bekliyorlardı. Yani Avrupa Türkiye'sine verilecek vaziyetin kendilerine de verilmesini bekliyorlardı. Herkes, büyük, küçük, memur, buna çalışıyordu.

Edirne'ye gönderilen temsilcilerden başka olarak muzaffer Rus imparatoruna da Türkiye Ermenileri namına bir tebrikname gönderilmişti. Patrikhane durum ve vaziyetin alacağı şekillere göre çeşitli projeler hazırlamıştı. Bunlardan birisinde de Lübnan'a verilen bağımsızlık şekli esas tutulmuştu.

Edirne antlaşması sırasında orada bulunan iki temsilci Kevork Vartabet Ruscukliyan aracılığı ile İgnatieff'e (Van, Muş, Erzurum, Diyarbakır ve öteki illerden oluşmuş bir bağımsız Ermenistan kurulması) için müracaatta bulundular. İgnatieff, barış antlaşmasına 16 ncı madde olarak şöyle bir madde konulduğunu müjdeledi :

«Avrupa Türkiye'sinde olan düzensizliklerin, zulümlerin aynı, Türkiye Asya'sında da yapıldığından, bunun önünü almak için Padişah ile Rus Çar'ı, Kafkas illeri ile yanyana olan Ermenilerin bulunduğu ilçelere (Erzurum, Muş, Van, Diyarbakır, Sıvas, v.s.) kesin bir bağımsız idare verecek ve bunu sağlamak için iller kanununda gereken değişiklikleri yapacaklardır.»

Bu istek, Türkiye delegelerinin itirazına sebep oldu. Bunlar açıktan açığa Padişahın onayı olmadan bir Ermeni bağımsızlığını kabul

edemiyeceklerini öne sördüler, ve Anadolu için de bir bağımsızlık istenilmesinden son derecede hayrete düştüler. Derhal Marhasa vekilini çağırdılar ve kendisinden açıklamada bulunmasını istediler.

Ruscukliyan, — bilmemezlikten gelerek — Ermenilerin, Rusların elinde oyuncak olmıyacaklarını, Rusya'nın bunu önceleri de denemiş olduğunu, beş yüz yıldan beri idaresinde yaşadıkları hükümetten Ermenilerin memnun bulunduklarını söyledi.

İgnatieff'in, bunun imparatorun isteği olduğu hakkındaki ısrarları üzerine, sonunda Osmanlı temsilcileri bunu Ayastafanos'da kabule mecbur oldular.

Granduc, Ayastafanos'a gelerek Dadyan Arakel beyin evine indi. Dadyan'ın kızı da Ermeniler hesabına bir madde konulması için Granduc'e ricalarda bulundu.

Ayastafanos'da Ermeni sorununun savunulmasiyle Episkopos Horen Narbey uğraştı. İki hafta, İgnatieff'in yanında teşebbüste bulunarak aralarındaki özel ve kişisel ilişki sayesinde 16 ncı maddenin kabulünde etkili oldu.

Ayastafanos antlaşması İngiltere'ye hoş gelmedi ve antlaşma ile Rus etkisinin doğuda artmakta olduğunu hissetti. Doğu durumunu kararlaştıracak olan bu antlaşmanın Rus - Osmanlı Devletleri arasında değil, vaktiyle Paris konferansında bulunmuş olan Devletler arasında tartışılması gerektiğini ileri sürdü. Lord Beaconsfield, Avam Kamarasından (6) milyonluk bir ödenek aldı. İngiliz Donanmasını Boğaz'a, Hindistan ordusundan bir kuvveti de Malta'ya gönderdi. Bir müddet, Rusya ile İngiltere arasında savaş, kaçınılamaz bir halde idi. Fakat Rusya, esasen yorgun olduğundan ve Avusturya'nın dostluğundan veya tarafsızlığından da emin bulunmadığından İngiltere'nin isteğine ve Ayastafanos antlaşmasının Berlin Konferansına verilmesine boyun eğdi.

VII

BERLİN KONFERANSI

Berlin Konferansının toplanmasından önce, Rusya ve İngiltere 30 Mayıs/1878 de, Londra'da aralarında bir memorandum imza ettiler ve bunda, birleşebilecekleri noktaları kararlaştırdılar. Ermeni sorunu da bunlar arasında idi. Bunun da konferansa verilmesine karar verdiler. Rusya, antlaşma hükümlerinden bazılarının değiştirilmesine razı oldu. Berlin Konferansı, Bismarck'ın başkanlığında, 13/Haziran/1878 de toplandı ve 13 Temmuz'da sona erdi.

Ayastafanos antlaşmasının Berlin Konferansında tekrar incelenneceğinden Ermeniler memnun kalmadılar. Bu konferanstan, daha çok menfaatler ümit ediliyordu. Ermenistan'ın durumu hakkında raporlar, muhtıralar hazırlandı, propagandalar yapıldı. Patrik Nerses Varjabedyan, Ayastafanos'un 16 ncı maddesinde etkili olmuştu. Bunu kaldırmaya razı olamadı. Kirkor Odyan'ın teklifi ile, Patrikhanece, Berlin konferansına bir heyet yollanması kararlaştırıldı. Bu heyet Ermenistan'ın durumunu yakından bilen eski patrik Hrımyan ile Episkopos Horen Narbey ve kâtip ve tercüman olarak da İstepan Papazyan ile Minas Çeraz'dan kurulu idi. Heyet Roma'ya, Paris'e gitti. Fransız Dışişleri Bakanlığı ve Almanya, İngiltere elçilikleri ile de görüştü. Önceleri elçilere verdikleri muhtıraları buralara da sundular. İngiltere'de de gereken teşebbüslerde bulunduktan sonra Berlin'e hareket ettiler. Horen Narbey, Rusya'ya gitti. Gorçakoff ve Çar İkinci Alexandre tarafından kabul olundu. İstepan Papazyan da Patrikhanenin şifresini birlikte alarak heyete katıldı.

Horen Narbey, Çar İkinci Alexandre tarafından kabul edilişini (18/Mart/1878) şöyle bildiriyor (1) : «Salonda, kabul sıralarını

(1) Narbey'in Petresburg'dan Katogikos Kevork'a gönderdiği 2/Mart/1878 tarihli yazısı (Ermenice). Saruhan, Sahife : 330 - 332.

bekliyen bir çok kimseler vardı. Beni, herkesden evvel hükümdarın yanına aldılar. Çar Alexandre : «Sizi tanırım, bugün tekrar görmekle de memnun oldum. Muhtıranızı gördüm. Durum ve siyasî şartlar izin verirse, gelecekte Ermeni milletini memnun etmek isterim.» dedi. Sonra benden, Ayastafanos'un 16 ncı maddesiyle islâhatı nasıl sağlamak fikrinde olduğumuzu sordu. Cevaben, Türkiye'nin bizi aldattığını, artık kandırıcı vaitlere, söz vermelere karşı ümit beslemek mümkün olamıyacağını ve zaten istese bile, Ermenistan'da oturan Kürd vesair vahşi milletler sürüsünü zapt edemiyeceğini söyledim. Sonra Ermenistan'da, Lübnan gibi bir bağımsızlık sağlanıncaya kadar Ermenilerin zulüm ve saldırılardan Rus himayesi ve Rus askerlerinin işgalinden başka bir yol ile kurtulmalarının mümkün olamıyacağını ekledim. (Bu sırada Narbey Çar'a Ermenistan bağımsızlığı hakkındaki projeyi takdim etmiş), Hükümdar projeyi aldı, bir göz atarak, «Güzel, gayret ediniz ve bana yardım etmesi için Allah'a duâ ediniz.» dedi.

Milletimizin, Çar'ın hıristiyanların kurtuluşu için kaldırdığı bayrak ve Haç'a karşı durmadıkları hakkındaki Prens Gorçakof'un sözünü ileri sürdüm. Çar : «Gösterdiğiniz kahramanlık takdire lâyıktır. Ermeni kumandanlarının kahramanlıkları, bağlılıkları, uygar ve ihtiyatlı hareketleri bütün dünya için teşekkürü gerektirmiştir. Onlar, beni memnun ettiler.» dedi.

Başlıca bir sorunumuzu daha arz edeyim, yüksek kişiliğiniz, katogikosluk makamının nur saçan, kurtarıcı etkisinin Türkiye Ermenileri üzerinde yayılmasını, genişlemesini kolaylaştırdılar, dedim. Çar :

«İleride tarafımızdan, buna karşı olacak hareketler, sizin için büyük zararlara sebep olacaktır.» dedi. Ben devam ettim. Şu noktayı arz için, aflarınızı dilerim. Milletimiz, katogikosluk kutsal makamını, dinî birliğinin merkezi tanır. Bu münasebetle de, eski geniş nüfuz ve tesirlerinin üzerinde devamlı olmasını arzu eder. Bunu, menfaati, kurtuluşu için faydalı görür. Yalnız Babı Âli buna karşı koymaktadır. Kont İgnatiyeff, bizim bu konudaki arzularımıza ve Türklerin öteden beri ve özellikle antlaşmanın imzası sırasında gösterdikleri karşı koymalara on beş yıllık memuriyeti içinde tanık olmuştur. Kilisemizin gelişmesi için hayatî bir önemi haiz olan bunu, yüksek kişiliğiniz sağlamıştır, dedim. Çar : «Evet, bu hayatî bir sorundur. Zamanında gözönünde tutuldu.» dedi. Şevketlinin ağzından işittiğim vaidlere karşı, milletdaşlarımızın saygılarını belirtmek için müsaadelerini rica ederim. Çar, cevaben : «Milletdaşlarınıza Erme-

ni milletini sevdiğimi söyleyiniz.» dedi. Ayrılırken elini yakalayıp öperek, «Allah'ın aziz kıldığı yüksek insan, izin verin de dört milyon ıstırap çeken Ermeni adına, Ermenistan'ı kurtaracak uğurlu ve kutlu elinizi öpeyim,» dedim. Çar, «Evet, daima sevgimi kazanmış bulunuyorsunuz, bana güveniniz.» dedi. Bundan sonra sevinç göz yaşları dökerek kendisinin, ailesinin, çocuklarının ömür ve sağlıkları için duâlar ederek Çar'dan ayrıldım.»

Nubar (paşa) Projesi :

Patrikhanenin hazırladığı projeden farklı olarak Mısır'daki Nubar (paşa) (1) tarafından bir önerge hazırlanmıştı. 1878 tarihli olan bu önerge istenmemişti. Öneriler şunlardır :

1 — Devletlerin kontrolu altında Ermenistan idaresinin islâhı,

2 — Devletlerin seçimi, Padişahın onayı ile bir genel vali tâyini,

3 — Mahkemeler, polis ve sairenin Avrupa'lı memurlara verilmesi,

4 — Başlarındaki subayları Avrupalı olmak üzere bir jandarma teşkilâtı yapılması.

Ancak, patrikhanenin hedefi tam bir bağımsızlık sağlamak olduğu için, bu önerge istenmemişti. Nubar Paşa Projesi :

Ermenistan'a uygulanacak islâhat hakkında bir kaç görüş (2)

«Avrupa devletleri, doğuda devamlı ve düzenli bir hal ve vaziyet tesbitini arzu ettikleri için bakışlarını Balkan illerinde olduğu gibi Küçük Asya'da Ermeni ırkının beşiği olan yerlere de çevirmişlerdir. Babı Âli de Avrupa'dan ve Avrupalıların temsilcilerinden uzakta bulunan bu sanatkâr, çalışkan, zeki milletin şimdi içinde bulundukları acınacak vaziyette kalmamaları gereğini hissetmiştir. Burada kendi vatanlarında bulunmakta olan Ermenilerden söz etmek, özellikle onları Kafkasya'daki bir milyon milletdaşlariyle kıyasla-

(1) Bir çok defalar Ermeni heyetlerinin başında ve son defa da Lausanne'de bulunmuş olan Bogos Nubar'ın babası.

(2) «Le Haiasdan», London, 1889, No. 15 - 16.

mak faydasızdır. Babı Âli, Ayastafanos antlaşmasiyle Ermenilerin yönetimi hakkında islâhat yapılması ve bu halkın Kürdlere karşı öncelikle himayesi esaslarını kabul etmiş olmakla Ermenilerin altında inledikleri fena idareyi ve Kürdlere karşı sahipsiz olup terkedilmiş bulunduklarını kabul etmiş ve doğrulamıştır.

Ermenilerin siyasî bir varlık, siyasî bir bağımsızlık için arzuları yoktur. Onlar (Uygar bir hürriyet) istiyorlar. Mallarının, kadınlarının, kızlarının namuslarının dokunulmazlığı, nihayet hayat hakları, bu kuruluş ile sağlanır ve güven altına alınabilir. Eğer 1840 dan beri Gülhane Hattı ve onu izleyen haklarla sağlanan bu uygar hürriyet, hakkiyle uygulanmış olsaydı, o çalışkan Ermeni ırkının ülkesi yıllardan beri değişmiş olurdu. Rusya'daki Ermeni ili halkı otuz yıl içinde iki misli olmuştur. Ne mutlu onlara!..

Doğu ile batı arasında tabiî bir aracı durumunda bulunan bu zeki ırka, devletlerin vermeyi gerekli gördükleri islâhatın mahiyeti her ne olursa olsun göz önünden uzak tutulması zorunlu olan ve onsuz herhangi bir islâhatta faydasız kalacak olan şey, bu islâhatı uygulayacak kimselerin, memurların seçimi sorunudur. Mademki şimdiye kadar memurlar ve seçkin sınıf mensupları arasından seçilmiştir, o halde yeni kuruluş için başarının gerçek şartı diğer sınıftan yani hıristiyanlar arasından genel bir vali ve memurlar seçilmesi olacaktır. Ve yine mademki sorun Ermenistan'a aittir, genel vali de bir Ermeni olmalıdır. Bu yüksek memurların milliyeti, mânevî niteliği her ne suretle olursa olsun her gün kendisinin âni olarak görevden alınacağını gördükçe bu güç işe bakabileceğini ümit etmek de boştur. Yüsek Padişah, tahta çıkışları zamanındaki nutkunda hükümetteki fenalıklardan birisinin kaynağı olmak üzere memurların atanma ve uzaklaştırılma usulünü anmıştır. Padişah, tebaasının iyiliği için, Ermeni illerine altı ya da yedi yıl için memuriyeti başında kalması temin olunmuş bir vali tâyin edebilirdi.

Genel bir vali seçilmesi herhangi bir islâhat işinin gerçek şartı olduğundan, devletler Ayastafanos antlaşmasına (16 ncı madde) uyarak Padişahın yüksek hâkimiyetlerine dokunmadan Lübnan mutasarrıfının seçiminde olduğu gibi bu seçimde de onaylarının eklenmesi ve bu suretle seçimin her suretle istenildiği ve gerekli görüldüğü üzere yapılmasının güven altına ve taahhüt altına alınabilmesini sağlayabilirler. Bu şartlar altında seçim ve padişah tarafından konulacak islâhat esaslarının uygulanması ile görevlendirilecek genel valinin kendi sorumluluğu altında bu işi yapması için gereken

yetki ve güce sahip olması gerekir. Bu islâhat ve düzenlemeler hangileridir? Ermeni milleti, fenalıkların kaynakları birer birer meydana çıkarıldıktan sonra bunları sınırlamanın kolay olacağını ümit ediyor.

Birincisi Kürtlerin saldırıları ve yağmaları sorunu olduğu açıktır. Bunları itaat altına almak, boyun eğdirmek gerekir. Şimdiye kadar alay kumandanları için bundan kolay bir şey olmadığı halde böyle bir şey yapılmamıştır. Ya alınan tedbirler ve vasıtalar uygun olmamış, ya da arzu edilmemiştir. Halkın her türlü tehlikeden korunması için kendisini savunması fikrini aşılamak acaba akıllıca bir iş değil midir? Hıristiyan olsun, müslüman olsun, acaba herkesin ilk muhtaç olduğu şey güvenlik değil midir? O halde Genel vali, genel güvenliğin korunması ve ülkenin bütün güvenliğini bozanlara karşı savunması göreviyle yükümlü olacak bir jandarma örgütüne sahip olacaktır. Bu kuvvet, ayırt etmeksizin islâm ve hıristiyandan olacak ve oranları hududu kolaylıkla önceden tesbit edilecektir. Bu kuvvetin sivil kadro ve başkanlarının tâyini Padişaha karşı ilin düzen ve güvenliğinden sorumlu olan genel valiye ait bulunacaktır. Böyle güvenlik ve düzene ait bir kuruluşa islâm ve hıristiyanların birlikte katılmaları iki unsurun birbirlerine yakınlaşması hususunda faydalı olacaktır. Bu yakınlaşma Ermenistan'da çok kolay olur. Çünkü halk sade bir şekilde aynı hayat şartlarına, aynı zorunluklara, aynı ihtiyaca sahip bulunmakta ve bundan dolayı, hepsi de aynı şeyleri istemektedirler. Bundan başka alay kumandanları genel güvenliğe ait her türlü hususlarda genel valiye boyun eğmeli ve gerek valiye ve gerek bunun emrindeki jandarma örgütüne görevlerini yapmaları için yardım etmelidirler.

Maddî alanda güvenliğin bu suretle sağlanmasından sonra fiilî güvenliğin kurulması, memurlarla halkın ilişkilerinin sağlanması yani adliye örgütüyle ilgilenilmelidir. Bununla beraber mahkemeler örgütü olmadan memurların alıştıkları işlem usul ve şekillerine karşı durmak mümkün değildir. Bundan ötürü, islâhatın devamlı ve düzenli olmasına da imkân yoktur. Dâvalar hâlâ idare meclisleri tarafından görülüyor ki, bunların üyeleri tahsildarlar, ya da bunlar gibi hükûmet işlerine doğrudan doğruya ya da dolaylı karışmış, bundan başka kanunları ve bunlara ait kitapların en ilkel esaslarını bile anlamaktan âciz adamlardır. Bu suretle o kanun kitapları ellerinde birer oyuncak haline geliyor. Kanunların bu suretle istendiği gibi, uygulanması onlardan çok bunları anlamıyan halk üzerine yükleniyor.

Halkın, hukukî ve ticarî ilişkilerini düzenleyecek bir adliye örgütünün kurulması sorununu önceden kararlaştırmak çok ince bir iştir. Bu örgüt ne kadar güven altına alınırsa azdır. Çünkü bütün idarenin düzenleyicisidir. Ancak bu konuda önceden tesbit olunabilecek şey, kurulacak mahkemelerdeki hâkimlerin şimdiki meclislerde olduğu gibi hükûmet işleriyle herhangi bir suretle ilgili olmamalarıdır. Genel vali sorunu incelemeli ve incelemelerini bir komisyonda müzakere ettirirerek sonucunu, onu emir ve uygulama görev ve yetkisine sahip olacak daireye vermelidir. Ancak bu suretle adliye örgütünün mümkün olduğu kadar memleketin toplumsal ve fikrî hal ve vaziyette uygun bulunması sağlanabilir. Adliye, hükûmetin dizgini ve deneticisi gibidir. Tetkik komisyonu mahkemelerin yetki hudutlarını ve özellikle bu mahkemelerin görevi sırasında yolsuzluk yapan memurları muhakeme etmek konusunda ne dereceye kadar güçlü olacaklarını kararlaştıracaktır.

Genel Vali adliye örgütü hususunda kendisine yardım için yabancı tebaadan olan kimseleri de çağırmak yetkisine sahiptir. Bunu ne dereceye kadar yapabileceğini kendisi tâyin eder. Ermeniler, bağımsızlık ve ilim ile nitelenen bu unsurların yüksek bir mahkeme örgütüne katkısının memleketin toplumsal durumuna aykırı düşmiyeceğini, memurların yolsuzluklarına karşı mahkemelerin yetkisini genişleteceğini ve aksine bu denetim ile toplumsal durumun daha fazla gelişeceğini uygun görürler. Bundan başka islâhatın kudretle uygulanmasının geniş hak görürlük içinde gerçek esas ve dayanağını bulacağına inanmaktadırlar.

Bir defa halkın güven ve rahatlığı jandarma ve adliye örgütü ile sağlandıktan sonra gözler, Doğuyu tanıyan herkesin bildiği başka bir fenalığa döner. Bu da emlâk vergisinin şekli, aşar vergisi ve onun toplanış usulüdür. Aşar vergisi, toprağın genişliği, cinsi, çeşidi ile uygun bir vergiyle değiştirilmelidir. 26 yıl içinde Pompei ilinin toprak serveti aşar vergisinin toprak vergisine dönmesi ile bir mislinden fazla artmıştır. Bununla beraber Ermenistan'da Kadastro yoktur. Fakat emlâk vergisinin noksanını bu şekli uygulamış olan Hindistan ve öteki ülkelerde olduğu gibi başka suretle doldurulabilir. Bu üç ıslâhat esaslı surette kararlaştırılarak uygulanırsa memleketin gelişimini sağlamak ve durumunu değiştirmek için yeterlidir. Fakat bunların düzenli ve güvenli bir şekilde uygulanma ve yapımı için genel vali, gerekli maddî vasıtalara sahip olmalıdır.

Gerçekte anıldığı gibi, Ermenilerin siyasî bir bağımsızlıkta ve

Osmanlı hükümetinden herhangi bir suretle ayrılmakta gözleri olmadığı için amaçları tamamen başkadır. Ülkelerinin gelirinin istedikleri gibi ve ancak kendileri için kullanılması iddiasında değildirler. Kendileri için başka bir şey istemiyorlar, yalnız vergilerini toplamalarını ve genel vergilerini hükümet hazinesine verdikten sonra ilin özel masrafları için örneğin jandarma, adliye, dinî örgütler ve bayındırlık için özel gelirler sağlanması hakkını istiyorlar. Bir taraftan da Ermeniler, özel ve mahallî ihtiyaçları için, kendi kendilerinden vergi almak hususundaki haklarını, uygulanacak islâhatın da sağlıyacağına inanmışlardır. Çünkü bu, islâhatı uygulama ve yapma yoluna koyacak memurların masraflarını da sağlıyacaktır. Bu suretle bu kimselerin masrafı, mahallî ihtiyaçlar ve islâhatın uygulanması hususunda onlar kadar özen ve ilgi sahibi olamıyacak bir hükümet dairesine verilmiyecektir. Diğer taraftan da hükûmetin çıkarları, Padişahın tebaasının genel çıkarlariyle birleşik bir bütün teşkil etmekte olduğundan hükûmet hâkimane bir idare esasına dayanarak memleketten yalnız devletin genel masrafları için gerekli vergileri toplıyacak ve özel ve mahallî ihtiyaçlar karşılığı olarak özel idareler için gerekli gelirleri onlara bırakacaktır.

Özel idare masrafına karşılık ayrılacak gelirlerin toplanması için illerin uygulayacakları usul şu suretle uygulanabilir :

Genel vali ve onun emirlerine uyarak her ilçenin kaymakamları, her bucağın merkezinde mahallî ileri gelenlerden oluşmuş bir meclis kurmak hakkına sahip bulunur. Bu çeşitli meclislerin kuruluşu hakkında şimdiden karar verilmemelidir. İlk sıralarda genel vali ve kaymakamlar bu üyeleri en fazla güvenilir kimseler arasından seçerler. İl merkezinde toplanacak genel meclis, bucakların tâyin ve yollayacakları temsilcilerden meydana gelecektir. Bu meclislerin ya da özellikle bu genel meclisin bir yetkisi vardır. O da çeşitli işler masrafları için lâzım olan vergileri tesbit ve sınırlamaktır. Bu meclisler ya da heyetler hiç bir suretle ne adliye idaresine ve ne de idarenin kendisine karışmıyacaklardır. Gelecekte tecrübeler ve memleketin toplumsal durumunun gelişimi, bu meclisin üyelerinin seçimi, kendilerine verilecek yetkinin genişletilmesi hakkında kesin bir şekil verdirecektir. Fakat bize öyle geliyor ki ilk zamanlarda karışıklık olmamak için — özel çıkarlarına ilişkin hususta tamamen ilgisiz ve yabancı kalmış bir halktan ümit edilmezse de — onların yetkisinin sınırlanması akıllıca ve tedbirli bir şey olur. Bu suretle genel çizgilerle anlatılan Ermenistan illerinin örgütü, devlet içinde

eşit menfaatleri olan ve hepsi padişahın tebaası bulunan islâm ve hıristiyan illerin bütün halkı için mutluluk ve gelişme sağlanabilir.

Bu örgütün amacı, herkesin mutluluğu ve gelişmesini sağlamaktır. Bundan ötürü, islâm ve hıristiyan halkın nüfus sayısı oranları ikinci derecede bir önem taşır. Siyasî durumda hiçbir değişiklik olmıyacaktır. Ancak hükümet içine bazı memurlar konulacaktır ki, bunlar bazı kuruluşlar ve özellikle adliye örgütü ile himaye olunarak padişahın lûtuf ve emir buyuracakları ıslâhatı uygulayacaklar ve bunun şimdiye kadar vâdolunmuş bütün islâhat gibi (ölü kelime) halinde kalmamasını sağlayacaklardır.

Paris, 1878 **Nubar Paşa**

Ermeni Patrikhanesinin Berlin kongresinde Ermeni meselesinden söz ettirmek ve öne sürdükleri fikir ve istekleri hakkında savunmada bulunulmak üzere kurdukları, yukarıda gösterilen heyet, Roma, Paris, Londra'yı ziyaret ettikten ve gerekenlerle temasta bulunduktan sonra Berlin'e geldi. Bu heyet üyelerinden olan Horen Narbey de, Petresburg'da Çar ile görüştükten sonra, Berlin'de heyete katıldı.

Ermeni heyeti, İngiltere, Rusya, Avusturya, Almanya, İtalya temsilcilerine, Ermenistan'ın idare şekli hakkında bir proje verdiler. Bu projeye ilişik mektupta şöyle deniliyordu :

«Ekselâns,

«İstanbul Ermeni Patriği ve Türkiye Ermenilerinin millî meclisi, toplanacak olan kongrede bulunacak devletlere, milletimizin dâvasını sunmak vazifesini bize vermiştir. Bu münasebetle isteklerimizin göz önüne alınmasını yüksek şahsınızdan rica ederiz.

Kongre'de, Ayastafanos antlaşmasının on altıncı maddesine göre, sorunları müzakere edilecek olan Ermeniler, Osmanlı yönetimindeki hıristiyanlara verilecek idare şeklinin kendilerine de uygulanmasını arzu ediyorlar. Çünkü, Ermenilerin bugüne kadar Ermenistan'da yönetimi altında yaşadıkları idare şekli, Rumeli'de, hıristiyanların hayat ve vaziyetlerinden daha fena ve daha zâlimcedir. Biz siyasî bir bağımsızlık ve Türkiye'den ayrılmak istemiyoruz. İstediğimiz, Türkiye Ermenistanından Erzurum, Van illeriyle Diyarbakır'ın kuzey kısmının, istatistiklere nazaran çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği bu bölgenin bize ayrılması, bize verilmesidir. Tekrar ediyoruz, buraya Avrupa devletlerinin önerisi ve Babıâli'nin onayı ile bir Ermeni vali tâyinini istiyoruz. Bu vali, belirli bir müddet için

tâyin edilecek ve memleketin polisi, jandarması kendi yönetimi altında olacak, mahallî gelirlerin bir kısmı memleketin maddî ve manevî sahada imarı için ahkonulacaktır.

Bugün Ermenistan halkının güven ve refaha kavuşması için istediğimiz bu yerlerde, halkın nasıl bir durum altında bulunduğu hakkında, bağlı olarak sunduğumuz ve birer örneğini de diğer devletler temsilcilerine verdiğimiz teşkilât tasarısı, size bir fikir verebilir.

Doğu halkı hakkındaki fikir ve kanaatlerimiz ve mevcut gerçekler, Türk memurlarının ve islâm yönetiminin memleketimiz için gereken islâhatı yapamıyacağı görüşünde olduğunu size sunmaya bize cesaret vermiştir.

Eğer Türk hükûmeti, bu valinin kendi tarafından seçiminde serbest bırakılacak olursa İstanbul'da hüküm süren ilgisizlik sebebiyle ve gayet kolaylıkla, Avrupa'nın nihayet vermek istediği haller ve şartlar yine devam edecektir. Ve yine, valinin değiştirilmesi hakkı, Türk hükûmetinin arzusuna, keyfine kalırsa o halde, ne etkisini kurmak ve ne de islâhat esaslarına başlamak için valiye vakit bırakmıyacaktır. İl memurlarının seçimi Türk hükümetine verildiği takdirde ise, geçmişteki eski hataları yapmaya devam edecektir. Vali, düzen araçlarını emri altında bulunduramazsa hüküm ve gücü tamamen yetersiz kalacaktır.

Eğer bütçelerin düzenlenmesi doğrudan doğruya Osmanlı hükümetine bırakılırsa bütün gelirleri alarak, yerine o kadar az bir şey bırakacaktır ki, bununla ne mahallî ihtiyaçların ve ne de islâhat için gereken şeylerin sağlanması için gereken parayı elde etmek imkânı kalacaktır. Eğer bütün bu örgüt, Avrupa kontrolu altında bulundurulmazsa, şüphesiz İslâm yönetim şeklinin etkisi ile memleket, bugün Avrupalıların islâhına çalıştıkları vaziyete tekrar düşecektir.

Bu kısa bildirimizi size sunarak bu sorunun konferansta müzakeresinde ilginizi ve yakınlığımızı göstermenizi ve saygılarımızın kabulünü rica ederiz (1).

Berlin : 25/Haziran/1878

Türkiye Ermenileri Temsilciler Heyeti

Baş Episkopos Hrımyan (Eski Ermeni Patriği)

Horen Narbey (Beşiktaş Baş Episkoposu)

---

(1) Bu heyet üyelerinden olan Galata Ermeni merkez okulu müdürü Minas Çeraz tarafından yayınlanmış (Armenia) gazetesinin 1890 tarihli ve (3) No. lu nüshasından.

Türkiye Ermenistanı için Berlin Kongresine Ermeni Temsilciler Heyeti tarafından verilen teşkilât projesi

I

Osmanlı Ermenistanı, ekdeki haritaya göre, Erzurum ve Van illeriyle Diyarbakır'ın kuzey kısmını yani Harput sancağının kuzey kısımlarını ve batı yönünden Fırat nehri hudut tutularak, Ergani sancağı, Siirt'in kuzey kısımlarını — ki bunlar, Büyük Ermenistan'ın Türkiye kısımlarını meydana getirirler — ve Trabzon ile Batum arasında bulunan ticaret ve ihracat için gerekli olan (Rize) limanını ihtiva eder.

Ermenistan, kefil devletler tarafından onaylanmak şartiyle Babı Âli tarafından tâyin olunacak bir Ermeni vali tarafından idare edilecek ve vali, Erzurum'da oturacaktır.

Vali, icra kuvvetlerinin bütün yetkilerini haiz bulunacağı gibi, bütün il içindeki düzenin korunmasına dikkat, vergilerin toplanması, idare memurlarını — sorumluluğu altında olarak — tâyin eder. Hâkimleri seçme ve tâyin, genel meclisi davet, ve ona reislik ve ilin bütün idare şubelerine bakar.

Beş yıl müddetle idare yetkisini haiz bulunacak olan genel vali, bu müddet içinde ancak, kefil devletler ile uyuşularak yerinden alınabilir.

İlin, genel vali tarafından başkanlık edilecek bir merkezî idare meclisi bulunacaktır. Bunun üyeleri : 1) Maliye işleri müdürü, 2) Bayındırlık müdürü, 3) Bir adlî müşavir, 4) Genel inzibat kumandanı, 5) Hıristiyan okulları müfettişi, 6) İslâm müfettişi olacaktır. Bu sonuncu müfettiş de, Kadı'nın onayıyla genel vali tarafından tâyin olunacaktır.

İl, sancaklara ve bunlar da ilçelere taksim edilecektir. Sancak mutasarrıfları ve ilçe kaymakamları genel vali tarafından tâyin olunacaklardır. Mutasarrıf ve kaymakamlar, ilin idare şubelerinde umumî valiyi temsil ederler. Bunların yanında, İdarî vazifelerde kendilerine yardımcı olmak üzere genel vali tarafından uygun görülen danışman bulunacaktır.

II

Düzen ve genel güvenliğin korunması ilin kendisinde bulunacağından, her yıl il genel gelirlerinin yüzde yirmisi devlet hazinesine verilecektir.

İlin geri kalan gelirlerinden mülkiye, adliye, jandarma, milis örgütü için gereken ödenek ayrıldıktan sonra gelirler fazlası şu suretle sarfolunacaktır :

1 — % 80 yolların ve genel yararlara ait işlerin yapılması ve devamına,

2 — % 20 okulların kuruluş, tamir ve bakımına sarfolunacak, yüksek okullara ayrılacak ödenek çıkarıldıktan sonra geriye kalanı, her şehirdeki her mezhep bağlılarının sayısı oranında, Hıristiyan ve Müslüman okullarına dağıtılacaktır.

III

İl dahilindeki bütün din mahkemelerini denetlemek üzere Padişah tarafından bir din mahkemesi reisi tâyin olunacaktır. Şeriye mahkemeleri, ancak islâmlar arasındaki dâvalar içindir.

Bütün hukuk, ticaret ve cinayet dâvaları, gerek hıristiyanlar ve gerek islâmlar ile hıristiyanlar arasında meydana gelmiş olsun, adî mahkemelerde görülecektir. Bu mahkemeler içlerinden biri reis olmak üzere üç hâkimden meydana gelecektir.

Bu mahkemelerin reis ve hâkimlerini genel vali tâyin edecektir. Sulh işleri, kaymakamlar ile danışmanlar tarafından görülecektir. Adî mahkemeler, şer'iye mahkemeleri kurulması, bunların hukuk ve yetkileri, adetleri özel kanunlar ve nizamnameler ile tâyin edilecektir. Avrupa'daki son hukuk esaslarına göre, hukuk ve ceza kanunları düzenlenecektir.

IV

Din ve mezhepler için mutlak bir serbesti olacaktır.

Dinî müesseselerin idaresi, râhiplerin istihdamı her bucağın kendisine verilecektir.

V

İl inzibat kuvveti; 1) Jandarmaya, 2) Gönüllü örgütüne dayanır. Gönüllü askerler, Kürt, Çerkes ve diğer göçebe aşiretler halkı dışında olmak üzere, Ermenilerden ve en az beş yıldan beri ilde oturmakta bulunan Ermeni olmıyan halktan teşkil olunacaktır.

Jandarma bütün il dahilinde güvenliğin korunması ve devamıyla meşgul olacaktır.

Jandarmayı, il genel kuvvetleri kumandanının onayıyla genel vali tarafından tâyin olunacak bir kumandan idare eder ve Jandarma, derhal kendisinin emrine verilir.

Gönüllü askerler, genel kuvvetler kumandanının emri altında olacak ve gereğinde Jandarmaya yardım etmekle yükümlü bulunacaktır. Adî hallerde, polis kuvveti dört bin silâhlı erden meydana gelecek ve Osmanlı hükümeti, diğer silâh altındaki askerler gibi bunları, ildeki müstahkem yerlere istediği gibi, yollayıp dağıtamayacaktır.

VI

Genel meclis şu suretle kurulacaktır :

Her ilçe, müslüman ve hıristiyan halk tarafından seçilmek üzere ikişer temsilci hazırlar. Bunlar da, sancak merkezlerinde toplanarak biri müslüman ve diğeri Ermeni halkı temsil etmek üzere ikişer temsilci seçerler. Şunlar, eşit surette seçer ve seçilirler :

1 — 25 yaşını tamamlamış gelir sahibi veya herhangi bir miktarda olursa olsun vasıtasız vergi veren ilin bütün halkı,

2 — Çeşitli mezheplere mensup ruhanî reisler ve râhipler,

3 — Öğretmenler ve okul hocaları.

Tanınmış dinlere mensup cemaatlerden her birinin reisleri (her mezhep için birer tane olmak üzere) meclisin üyesidirler.

Meclis yılda bir defa olmak üzere il merkezinde toplanarak ilin bütçesini tetkik, vergilerin konuluş ve dağıtılış şeklini tâyin eder. Genel vali tarafından her yıl ilin malî işleri hakkında meclise bir rapor verilir. Vergilerin konuş şekli ve toplanması, il halkının ser-

vetinin arttırılması amaciyle başka bir tarz ve usule bağlanacaktır.

Her beş yılda bir kere genel vali ile genel meclis, yukarıdaki maddelere göre, Babıâliye verilecek paranın miktarını birlikte tâyin edeceklerdir.

VII

Protokolun imzasından sonra üç ay içinde, uygulama alanına konulacak olan bu nizamname hükümlerinin yapımını gözetmek üzere kefil olan devletler tarafından milletlerarası bir komisyon teşkil edilecektir.

———«O»———

Projeye bağlı istatistik

OSMANLI ERMENİSTANI

(A)

Erzurum ve Van illeri, Ayastafanos antlaşmasının Rusya'ya bırakılmasını kararlaştırdığı yerlerden hariçtir. Bu illerin nüfusça yoğun merkezleri : Bayburt, Erzincan, Malazgirt, Muş, Bitlis, Van'dır. Bu, iki milyon altmış altı bin (2.066.000) olarak gösterilmiştir. Bundan, Rusya'ya bırakılan yerlerin nüfusu olan 366.000 çıkarılınca 1.700.000 kalır.

Bu nüfusun çeşitli ırklara göre taksimi şöyledir :

Ermeni	1.150.000
Türk	400.000
Göçebe Kürt	80.000
Özel dilleri olan Zaza ya da Dimbilik'ler	35.000
Güneşe tapan, özel dilleri olan, büyük kısmı göçebe Yezidî'ler	13.000
Göçebe çingeneler	3.000
Rum ve Yahudi	5.000
Âsurî	14.000
	1.700.000

Bu iki ilde 109 kilise vardır.

(B)

Diyarbakır ilinin kuzey kısmı, yani Harput sancağının doğu kısmı (Hududun başı Fırat'ın batısıdır), Ergani sancağı ve Siirt sancağının kuzey kısmı. Buraların yoğun merkezleri : Harput, Eğin, Çimişkezek, Palu ve Siirt'tir. Bu bölgenin nüfusu :

Resmî salnameye göre	664.000
İlde kalan kısmı için çıkarılacak olan	— 302.300
	362.300

Muhtelif ırklara göre taksimi :

Ermeni	180.000
Türk	130.000
Göçebe Kürt	40.000
Zaza	2.300
Yezidî	2.000
Asurî, Keldanî	8.000
	362.300

Bu ilde 48 kilise vardır.

Genel Liste

İller	Ermeni	Türk	Kürt	Rum	Asurî	Zaza	Yezidî
Erzurum, Van	1.150.000	400.000	80.000	5.000	14.000	35.000	13.000
Kuzey kısmı	180.000	130.000	40.000	—	8.000	2.000	2.000
	1.330.000	530.000	120.000	5.000	22.000	37.000	15.000

Erzurum ve Van'da : 3.000 Çingene.

Yekûn :	
Ermeni	1.330.000
Türk	530.000
Kürt	120.000
Çeşitli ırklar	82.000
	2.062.000

Osmanlı Ermenistanı'nın nüfusu hakkında İstatistik

Osmanlı Ermenilerinin sayısını doğru olarak tesbit güç olduğu gibi illerde yerleşmiş bulunan nüfus miktarını da resmî kayıtlara göre kestirmek zordur. Herhangi düzenli bir nüfus sayımı yapılmamıştır. Ubiçini'ye göre, Türkiye'den söz etmiş olan yazarların hesaplarına esas teşkil eden Osmanlı hükûmetinin emri ile 1845 de yapılan nüfus sayımı, ondan evvel ve sonra yapılmış olanların en düzgünü olmakla beraber çok eksiktir. Türkiye'de halkta genellikle nüfus sayımına karşı özel bir muhalefet vardır. Müslüman olmayanlar bunu daima kişisel vergi ve askerî bedelin ağırlaştırılması için bir başlangıç görmüşlerdir. Bunlar, sayım memurlarına hükümetin elinde, doğum defterleri ve bunları sağlamlaştıracak etkili bir vasıta olmadığı için, nüfuslarını mümkün olduğu kadar az göstermek usulünü uygulamaktadırlar.

Ubiçini, 1845 sayımına göre Türkiye Ermenistanı'nın nüfusunu (2.500.000) olarak gösteriyor ve bunların (400.000) ini, İstanbul ve Balkan yarımadasında, kalanını da, Anadolu'da olarak bildiriyor. Ancak Osmanlı İmparatorluğunun bütün kısımlarında, örneğin son zamanlarda düzenli bir nüfus sayımı yapılmış olan Roman'yada, 1845 sayımının gösterdiği rakamlar, gerçek ya da bugünkü miktarından çok aşağıdır :

1876 da Mısır'da	5.2000.000
» » Tunus'ta	1.500.000
» » Sırbistan'da	1.3000.000
» » Romanya'da	5.000.000

Ubiçini'de ise :

Mısır ve Tunus	3.000.000
Sırbistan	1.000.000
Moldavya ve Ulahya	4.000.000

olarak gösterilmiştir. Burada (4.800.000) nüfus, ya da ortalama olarak % 60 fazla vardır. O halde 30 yıl önce yapılmış olan bir sayımla Ermeniler için gösterilen (2.500.000) nüfus niçin bugün de doğru olarak göz önüne alınıyor?

Taşra'da, Ermenilerin büyük kısmı köylerde yaşarlar. Türk köylüleri ise Ermenilerle yarış edemedikleri için şehirlere giderler ve diğer milletlerin mahrum edildikleri hükûmet memurlukları, tahsildarlık, askerî hizmetler görmek suretiyle daha kolay geçimlerini temin ederler. Bugünkü halde köy hayatı, özellikle sanayiin hiç olduğu veya pek az geliştiği yoksul bir memlekette, nüfusun artması için en uygun bir yerdir. Bu yer değiştirmektir ki, köylerde, Bulgaristan'da İslâm halkı azaltmış, halbuki karışıklıklara, savaşlara rağmen hıristiyanların artması durmamıştır. Bundan başka, Ermenilerde kuvvetle muhafaza edilmiş bir âdet vardır ki, buna göre kızlar, erkekler yetişince derhal evlendirilirler. Çocuklar ve torunlar, babalarının, dedelerinin yanında aynı ev içinde yaşarlar. Yaşamak, ya da çocuk büyütmek için ya az sıkıntı çekerler veya hiç sıkıntı çekmezler. Çünkü, aile ne kadar yoksul bir vaziyette olsa bile geçimini temin edebilir. Evin reisi ölünce, evin en büyüğü onun yerine geçer ve ancak işte o zaman, ailenin daha çalışkan, daha zengin olan üyeleri, başka yerlerde yerleşmeyi ve yeni gruplar kurmayı hatırlarına getirirler. Torunlar, babalarının, analarının ölümü üzerine aile babası olarak ailenin işlerini idare için iş başına çağırılırlar. Eğer Kürtlerle yakın bulunmak gelişmeye ağır engeller teşkil etmemiş olsa ve yine kalabalık olan aileler, ziraat ile vergi için gereken parayı tedarik edemiyerek içlerinden bir ikisini, çocuklarının geçimini kardeşlerine ya da akrabasına terk etmek suretiyle, vergi pa-

rasını kazanmak için hükûmet merkezine göndermemiş olsalar, Ermeni bulunan yerlerden memnuniyeti gerektiren bilgi alınış olmak suretiyle, Ermenilerin nüfusunun (3,5) milyona vardığını temin edenlerle biz de aynı fikirde bulunurduk. O halde bu miktarı (yani 3,5 milyonu) doğanların ölenlerden fazla olmasına ve resmî sayımın noksanlarına karşılık ve resmî olarak 1845 sayımına yarım milyon, ya da % 20 zam ile bunu üç milyona indiririz. Bu üç milyon Ermeni şöyle ayrılır :

(400.000) İstanbul ve Balkan yarımadasındadır. Bu miktarı Ubiçini kabul etmiştir. Biz de muhafaza ediyoruz. Osmanlı Avrupasındaki Ermenilerin hemen tamamı şehirlerde bulunur ve ticaret ve sanatla uğraşırlar. Nüfuslarının artmadığı hakkında sebeplere sahip bulunuyoruz. (600.000) Anadolu ve Kilikya'da, (670.000) Küçük Ermenistan'da (Sivas ili ve Kayseri sancağı), (1.330.000) de Büyük Ermenistan'da yani Erzurum, Van illeri, Diyarbakır ilinin kuzey kısmı, yani Harput sancağının doğu kısmı (Fırat'ın batı tarafı hudut başını teşkil eder), Ergani sancağı, Siirt sancağının kuzey kısmındadır.

Çoğunlukla Anadolu ve Balkan yarımadasını gezen Avrupalı gezginler, Ermeniler'in Türkiye'nin her tarafına eşit surette dağılmış olduklarına kendileri inanmışlar ve bunu bu suretle doğrulamışlardır. Bu yanlıştır. Ermenilerin çoğunluğu hâlâ eski vatandaşlarının toprağında otururlar. Ancak, yalnız şehir halkı nüfusunu incelememelidir. Eğer Girit nüfusu hakkında islâmların çoğunlukta oldukları şehirler göz önüne alınırsa, ya da Bulgaristan, Hersek halkı için de insan yalnız Edirne, Rusçuk, Mostar'ı görerek hesaplarını buna göre yaparsa yanlış bir fikir edinir. Aynı ile Ermenistan'da da Türkiye'nin bir çok yerlerinde olduğu gibi hıristiyan ve islâm oranı, 1845 den beri büyük miktarda değişmiştir. Hıristiyan halk, her yıl az çok geniş bir surette artarken, islâmlar arasında azalma görülmektedir. Bu azalmanın sebepleri çeşitlidir :

1) Askerlik,

2) İslâmların şehirlerde toplanmaları,

3) Hükümet merkezine veya diğer yerlere, memuriyete gitmek suretiyle ya da geçimini sağlamak için, göç etmeleri.

Eğer bugün Osmanlı Ermenistanı'nı meydana getiren illerde düzenli bir nüfus sayımı yapılsa, nüfus sayısı üstünlüğünün islâmlardan Ermenilere geçmiş olduğu belirir.

Şurası da göz önüne alınmalıdır ki, Ermenistan'da bulunan islâmların bir kısmı Ermeni soyundandır. Bunlar bir çok yerlerde ırklarının niteliğini, dil ve geleneklerini muhafaza etmişlerdir. İçlerinde bugün de ailelerinin ya da dedelerinin isimleri ile çağırılanlar da vardır. Margos oğlu Mustafa, Kirkor oğlu Mehmet gibi.. Ermenistan'da sabit yerleri olan Kürtler de böyledir. Mamksi, Mantıklı, Shvantsi, Rişkantsi isimlerinde Mamikonyan, Mantakuni, Silkuni eski Ermeni aile isimlerini bulmak mümkündür. Bunların çoğunluğu hıristiyan geleneklerinden bir çoğunu izlerler ve kendileri islâm olarak kabul olunamazlar. Burada, okuyanların aklına Türklerin niçin Ermenistan şehirlerini büyük bir halk kitlesiyle istilâ etmemiş oldukları sorunu gelir. O ülkelerin ikliminin şiddeti bile kendi evlâdı için bir koruyucu olmuştur. Doğuştan tembel ve şehvete düşkün olan Türk, Avrupa Türkiye'sini, Asûristan'ın ılık veya sıcak ülkelerini, devamlı karlarla kaplı dağlara, deniz seviyesinden bir kaç bin metre yüksekliğindeki yaylâlara tercih etmiştir. Zaten orada siyaset gereği ve ihtiyaten yerleşmeye de lüzum görmemiştir. Çünkü oturanları daima sıkıştırmak ve kudretsiz bırakmak için orada Kürtler ve diğer bir çok barbar ırklar vardır. Bunun için onların fenalıklarına göz yummak ve gerektiğinde kendilerini yüreklendirmek yeter. Kendisi de böyle hareket etti. İhtimal ki Türkü müsamahalı ve mesleksiz olarak suçlamayı mümkün kılmayan tek vaziyet de budur.

———«O»———

ERMENİ SORUNU HAKKINDA MUHTIRA (1)

Doğu sorunu, artık gecikmeden ve kesin şekilde halli gereken bir safhaya girdi. Bir yüzyıldan beri bugüne kadar bir tehdit vesilesi olarak kullanılan ve çözülmemiş bulunan bu sorunun diyebiliriz ki, artık bugün bir tehdit vasıtası olması kalkmıştır. Siyasî tertipler, uzlaşma, uyuşma, islâhat isteği, ya da vaadi hiç bir şeye yaramadı. Yalnız onların geri bırakılışını, yıkılacak bir duruma sevkini, aynı zamanda bunun ortadan kalkmasını herkesin gözünde haklı göstermeye sebeb oldu.

(1) «Osmanlı Ermenistanı'nın kurulmasına dair Kanun tasarısı», Patrikhane yayınlarından. İstanbul 1878, sayfa 8 - 16. Leo, Ermeni Sorununun Belgeleri.

Son meydana gelen olaylar bu sorunu zorunlu ve mutlak olarak iki yönlü bir halde Avrupa'nın önüne çıkardı. Ya bu sorun artık bütün sonuçlarıyla beraber, izi kalmıyarak yok olacak ya da bütün sonuçlarıyla birlikte tam ve mükemmel olarak halledilmesi gerekecektir.

Avrupa'nın dikkati, ileri görüşlülüğü artık kendi menfaatlerini göz önüne alarak sorunun kendisinden fışkıran akıllıca ve tabiî vaziyetten ilham almak suretiyle tam bir çözüm şeklinden başka diğer bir hal çaresi aramayı kendisi için imkânsız kılmaktadır.

Doğu sorunu, İslâmlar ile beraber Hıristiyanların da karışık olarak yerleşmiş bulundukları Türkiye'de Osmanlı hükümeti istibdadının zayıflatılması demektir. Sorunun en tırmalıyan tarafı, tehlikeyi yakınlaştıranı Avrupa'nın menfaatlerini tehlikeye düşüreni, öncelikle hallini teşkil eden, artık mevcut şartlar altında devamı imkânsız olan bu beraber yaşama durumudur. Oradan, büyük büyük felâket, uğursuzluk sesleri yansıyor.

Türkiye'nin büyük, küçük bir çok komşuları vardır. Bu komşuluk sebebiyle şimdiye kadar maddî menfaat, bir savaşı gerektirmemiş ya da buna yer vermemiştir. Diğer taraftan da Türkiye'nin sade islâmların oturduğu kısmı doğu sorununun yayılma alanının dışında kalmıştır. Bundan dolayı, eğer islâmların beraber yaşadıkları hıristiyanlara ne suretle muamele ettiklerini görmek mümkün olsaydı, yapılacak herhangi bir hareketin, bir sarmanın veya uygulanacak acele bir çözüm şeklinin, tehlikeyi kaldıracağını da göz önüne almak lâzımdır.

Türkiye'yi Rusya'ya karşı savunmak için Kırım savaşını açan Avrupa devletleri, yalnız kendi zaferlerinin tehlikeyi derhal kaldırmamış olduğunu ve Doğu sorununun son çözüme asla ulaşamadığını anlıyarak, hıristiyanların hal ve vaziyetlerini düşünmekle meşgul oldular. 1856 Hattı Hümayunu meydana çıktı. Bu islâhat arasında hıristiyanların mal, can, namus ve şerefini, islâmlarla eşitliğini temin edecek olan esasların ilk filizleri mevcut olmadığını söyleyemeyiz.

O zamandan itibaren vakit vakit aynı ruhlardan ilham alınarak önceki islâhatı doğrulayan yeni yeni islâhat fermanları yayınlandı. Ve en mükemmel eşitlik ve birleştirme teşebbüsü ise Osmanlı Kanunu Esasînin ilâniyle meydana geldi. Ancak, bütün bu çalışma, kabiliyetsizlikten, güçsüzlükten başka bir netice vermedi. Hâlâ hıristiyan, müslümanın önünde aşağılığını muhafaza ediyor. Toplumsal, siyasî eşitlik ise boş, faydasız söz olarak kalıyor. İdare ve hâkimiyetin islâmlarda olduğu her yerde, aynı değişmez neticeler

görülmekte ve kanun hıristiyanları müslümanlara karşı himayeden âciz bulunmaktadır. Yeni kanunlar konması, hukukî teminat verilmesi, hususundaki bu kanunun konmasını faydasız, yararsız, boş bir hale sokmak için vaziyeti karıştırmasına yol açmıştır.

Örneğin : Hüküm veren hâkim hıristiyan olsa bile bu hükmü uygulayacak el daima müslümandır.

Babı Âli bu hususta — bugün aksini söylersek kötülük dilemiş, kötü niyet göstermiş oluruz — iyi niyetin teminatını belirtmiştir. Fakat neticede imkânsız bir şey vâdetmiş demektir.

Her tarafta, bütün Dünyada herkesin eşitliği aşıladığı ve savunduğu yakından görüldüğü halde bir islâm tebaasının, herhangi bir devlet için uygulanması en esaslı bir prensip olan vicdan hürriyetini, karşılıklı adalet ve hukuku, dinine muhalif bulmadan kabul ve uygulaması mümkün değildir.

Vicdan hürriyeti Türkiye'de ancak hıristiyanın islâmlığa dönmesini ifade eder. Bir islâm idaresi bir müslümanın hıristiyan olmasına tahammül edememiştir ve edemez. Böyle bir şeyin affedildiğini bir örnek ile göstermek imkânı yoktur. Vicdan hürriyeti prensibi yalnız çeşitli hıristiyan kiliselerince ötekiler hakkında uygulanır. Karşılıklı hak ve adalet için de vaziyet aynıdır. Adalet huzurunda dâva hıristiyanlar arasında olduğu takdirde (kanun eğer bütünden bir parça ise) dinin kesinlikle etkisi yoktur. Fakat zarar veren, suçlu, hıristiyana karşı bir islâm ise, o, adâlet huzurunda daima imtiyazlıdır. Çünkü mahkeme yalnız islâmdan başka şahit kabul etmez ve etmiyecektir.

Bu iki vaziyet de, aslında dinî olan müslüman idaresinin ayırmak ve hıristiyanları hariç tutmak ruhu ile dolu olduğu görülür. Sonucu belirtmek için bu ikincisini söyledik. Müslüman memur ne kadar aydın ve doğuştan iyi olsa da, geçerli olan vaziyet ve şekle uymaya mecburdur. Her gün suç ortaklariyle olan ilişkilerinde bu durumu hissetmektedir. İnsanları suçlamak haksızlık olur. Çünkü (imkânsızlık) karşısında bulunuyoruz. Avrupa'nın kuvvetli etkisi onunla çarpıştı ve durdu. Hattâ Türkiye'nin hükümet adamlarının ileri görüşü ve vatanseverliği bundan kırıldı. İnsan tam bir cesaretle diyebilir ki, yeni yeni islâhat, yeni kaçamaklara, yeni karışıklıklara fırsat vermekte ve sorunun halli için kesinlikle yeterli gelmemektedir. Eğer islâm idaresinin hâkimiyetinin bu müslüman ayrımı ruhu görüldüğü gibi kader gereği ve islâmlığın yaratılışında bulunuyorsa, islâm dininin ruhunu teşkil ediyorsa ve eğer bu dinin esasları islâm memurlarının idaresine esas oluyor ve hükûmet de bu suretle Théo-

cratique bir devlet şekline giriyorsa o halde bundan yukarıda andığımız gibi Doğu sorununun en kanayan yarası olmak itibariyle Türkiye hıristiyanları sorununun ancak hıristiyan ve islâm halkın yerleşme ve yaşama şartlarının değişiminden başka bir suretle hal çaresini temin mümkün olamıyacağı sonucu çıkar.

Eşitliği kurabilecek ancak bir hıristiyan idaresidir. Adaleti yalnız o uygulayabilir. Vicdan hürriyetini de yine ancak o idare koyabilir. O halde hıristiyanların karışık oldukları yerlerde islâm idaresinin yerine bu idarenin konması lâzımdır. Hemen hemen Avrupa Türkiye'sinde ve Asya Ermenistanı ve Kilikyasındaki bütün şehirlerde bu durum mevcuttur.

Türkiye Ermenilerinin yalvarmaları, ricaları yalnız bu hal çaresi üzerinde toplanmaktadır. Kendileri, diğer benzer hıristiyanların da Avrupa devletlerinin özen ve dikkatine tâbi bulunmaları hakkına sahip olduklarına inanmakla kalmıyarak, bundan sonra hallerinin düzeltilmesi ve Doğu sorununun halli için gereken şartların ancak bu olacağına da inanmaktadırlar.

Bağımsızlıklarını kaybettikten sonra Ermenilerden bir kısmı beş yüzyıldan beri Ermenistan'ı istilâ etmiş olan vahşi çetelerine yerlerini terk ederek memleketin her tarafına dağılmışlar, fakat kendilerinin büyük bir kısmı asıl vatanlarında kalarak mukaddes yerlerini ve millî hatıralarını muhafaza etmişlerdir.

Küçük ve büyük Ermenistan'da iki milyondan fazla Ermeni yerleşmiş bulunmaktadır. Bugün, Türk olmayan vahşi yağmacılar, talancılarla kuşatılmışlardır. Bunlar yüzyıllardan beri Ermenileri esaret altında tutuyorlar. Onların ırzlarına tecavüz ediyorlar. Kendilerini kırıyorlar. Eğer Bulgarlar, Rumlar, Avrupa Türkiye'sinde baskı görüyorlarsa Asya'da da Ermeniler en ufak bir ciddî hükümetten, idareden ve Avrupalıların inceleme ve denetiminden yoksun bir halde bu vahşilerin baskısı altında bulunuyorlar. Diyebiliriz ki, Rumeli'de ortaya çıkan geçici durumlar Ermenistan'ın daimî hali ve durumudur. İngiltere'nin en büyük şairinin doğruladığı ve tanıklık ettiği gibi bu millet, dünyanın bütün milletleri içinde ihtimal ki tarihini cinayetlerden temiz, emin ve lekesiz olarak tutan millettir. 19 uncu yüzyılın kudret ve kuvveti içinde bu millet her gün yer ve şerefinin yıkılışını, namus ve onurunun küçük düşürülüp aşağılandığını, kutsal yerlerinin çiğnendiğini görüyor.

On yıldan beri Ermeni Patrikhanesinin resmen Babı Âli'ye verdiği ve çevirterek Avrupa'nın önüne koyduğu muazzam ciltler halindeki raporlar buna tanıktır. Ermeniler, Doğu hıristiyanları arasında

Kırım savaşından beri vaidler karşısında seyirci durumunda kalarak ümit ile yaşamaya terk edilmiş tek millettir.

Avrupa ve hattâ Türkler arasında ümit verici insanlar bulunduğu müddetçe Ermeniler de ümitle yaşamışlar ve bu müddet içinde iyi niyet göstererek hükümete karşı hiç bir suretle muhalefette bulunmamışlardır. Babı Âli'nin, Ermenilerden kesinlikle en küçük bir baş kaldırma hareketi bile kaydetmemiş olduğunu yüksek sesle söyleyebiliriz. Ermeniler iyi huylu bir yetim gibi hükümetin iyileştirme ve islâhat hakkındaki her türlü çalışmasına yardımcı olmuşlardır. Fakat bugün ümitlerinin parçalandığını gözleriyle görüyorlar. Bununla beraber gelecekleri için inançları vardır. İstedikleri idare altında güzel günler göreceklerini ümitlerle bekliyorlar. Kendilerini kurtaracak, aynı zamanda doğudaki ağır karışıklıkları, kargaşalıkları düzeltecek de ancak bu idaredir.

Esasen kendileri hakkında Rusya'nın koruma ve gözetimi karşılıksız elde olunmuştur. Bu korumaya diğer devletlerin de katılması kalıyor. Eğer Ermeniler, geçmişte olduğu gibi, islâm idaresinin memurlarının eline bırakılırlarsa ne olabilir? Hallerinin, vaziyetlerinin daha çok ağırlaşmasından başka hiç bir şey. Bütün zor ve baskı sebepleri üzerinde bir de İstanbul konferansını izleyen ve hıristiyanların kurtuluşu için açılmış olan savaşın bütün islâm halk üzerine yapmış olduğu taassup eklenecektir. Esasen dindar, tutucu olan Avrupa islâmları Asya'ya geçecek ve beraberlerinde sönmez kinlerini de getireceklerdir. Diğer taraftan Rusya'nın hüküm sürdüğü yerler dışında kalan o hududa yakın bulunan ülkelerdeki Ermeniler, Rusya'ya geçen kısımdaki kendi milletdaşlarının yeni kanunlarla ve bir hıristiyan hükümeti içinde yeni bir hayat sürdüklerini görecekler ve şüphesiz Türkiye Ermenileri, bu durumlarına tahammül edemiyeceklerdir.

Ermeniler siyasî ihtiraslardan uzaktırlar. İstedikleri şudur :

Türkiye Ermenistanında Lübnan'a verildiği şekilde hıristiyan bağımsız bir teşekkül elde etmek. Bu tarzda bir idare altında islâmlar ve hıristiyanlar için dengeyi temin edecek Ermeni memurlariyle idare olunmak ve eskiden olduğu gibi Padişahın daima sadık tebaası durumunda kalmak.

Çektikleri ıztıraplar namına, Türkiye'nin hayatî menfaatleri namına ve yine doğunun barış ve sükûnu, Doğu sorununun kesinlikle halli suretiyle Avrupa'nın yararlarının temini adına, bunu rica ederler.

İstanbul : 1-14/Mart/1878

———«o»———

Berlin Kongresine verilen Ermeni önergeleri hakkında Saruhan şöyle diyor (1) : «Nubar Paşa, projesini Paris'ten Berlin'e göndermişti. Kongre üyelerine birer nüsha verildi. Bu suretle iki önerge bulunuyordu. Birinci Nubar'ın, diğeri de Ermeni Patrikhanesinindi. Bunlardan biri, Türkiye Ermeni milleti adına bağımsızlık verilmesini istiyor, diğeri de bir Ermeni vali ve bir kaç adliye ve zabıta memuru ve islâhatla yetiniyordu. Bismarck, birincisini kabul ederek kongreye verdi ve bu suretle Ermeni sorunu, kongreye girmiş oldu. Bu vesileyle Ermeni dostu İngilizler tarafından Londra'da bir miting yapıldı. Bir çok muhafazakâr ve liberal tanınmış İngilizler bu mitingde bulundular. Mançester'den bir çok Ermeni geldi. Mitinge Westminster Episkoposu reislik etti. Lord Beaconsfield'den Ermeni sorunu için bütün kuvvetiyle çalışması rica edildi.

Nubar'ın önergesi alçak gönüllü bir dil ve şekilde yazılmıştı. İstanbul'dakilerin başı olan Patrik Nerses taraftarları, derhal Berlin Ermeni heyetine Nubar'ın önergesine önem verdirilmemesini ve bağımsızlıkta ısrar olunmasını bildirdiler. Patrik Nerses'e kendisinin Berlin'e giderek kendi programını savunması tavsiye olundu. Nerses'in vekili râhip Mıgıryan aracılığı ile, hükümetten izin istenildi. Patrik önce, bozuk olan sağlığını ileri sürerek tedavi ihtiyacında olduğunu söyletti. Sonra, Ermeni illeri sorununu savunmak için hareket edeceğini bildirdi. Sadrıâzam, kendisine, Londra'da bulunan Hırımyan'ın Berlin'e gitmesinin daha uygun olacağını tebliğ etti.

Mıgıryan, mademki Patrik'e izin verilmiyor, o halde hükümetin Türk temsilciler heyeti, Ermeni heyetine yardım etmeleri için telgrafla talimat verilmesini ve patrikin şifre ile haberleşmesine izin verilmesini istedi. Sadrıâzam **şifreyle haberleşmeyi,** Patrik'in Berlin'e gitmesine tercih etti. İstepan Papazyan ile **Berlin'e şifre anahtarı** gönderildi. Bu zat, doğu illerindeki olaylara ve Nerses - Odyan grubunun fikirlerini tamamen biliyordu. Patrikhane için şifre çözümü, Babıâli şifre müdürü ve Kirkor Odyan'ın kardeşi Haçik Odyan tarafından düzenlendi. Ve kendisi de, Osmanlı temsilcilerinin yanında çalışmak üzere hükümet tarafından Berlin'e gönderildi.

Hırımyan ve M. Çeraz 1-13 Haziranda Berlin'e geldiler. İstepan Papazyan da, Patrik ile temsilciler heyeti arasındaki haberleşmelerde kullanılacak şifreyi alarak Berlin'e gelmiş bulunuyordu. Ertesi akşam da Horen Narbey Petresburg'dan Berlin'e geldi. Bunların hiç

(1) Sahife 445.

birisi Almanca bilmiyorlardı. Kendilerine tercümanlık etmek üzere Paris'ten Beyleryan adında bir Ermeni geldi. Bunlardan başka Berlin'de yüksek çevreden Osmanlı Ermenileri vardı ki, bunlar da tabiî, Ermeni temsilciler heyetinin faaliyetlerine ilgisiz kalamazlardı. Bu Ermeniler : 1) Ohan Bağdatlıyan (Berlin elçilik müsteşarı), 2) Haçik Odyan (Osmanlı temsilciler heyetinin şifre kâtibi ve Babı Âli şifre müdürü), 3) Karabet Karakaş (Osmanlı temsilciler heyetinin resmî yazışma kâtibi), (1) idiler (2). Ermeni heyeti ile ilk görüşen, elçi Sadullah Bey olmuştu. Kendisi, Ermenilerin başvurmalarından, isteklerinden çekinerek kendilerine, «Eğer size Ermenistan için bir Ermeni vali tâyini yeterse, bunu, derhal Babı Âli'ye yazabilirim. Orası, sizin bu arzunuzu, Avrupa aracılığı ile yapılmasından daha önce yapabilir.» demiş ve Horen Narbey de, «Babı Âli bugün bir Ermeni vali tâyin edebilir. Fakat yarın da kaldırır. Bize Avrupa'nın kefaleti lâzımdır.» şeklinde karşılık vermiştir. Heyet, bir çok yerlere, her devletin diplomatlarına müracaat etti ve hemen hepsinden de Ermeniler lehine olarak teminat aldı. Bu sırada, İstanbul hükümeti doğu illerine inceleme için yollanacak heyete Patrikhanece de birisinin tâyin olunmasını Patrikten istedi. Fakat hükümetin bu müracaatı, şiddetle reddolundu.

Minas Çeraz, heyetin Gorçakoff ile görüşmesini şöyle anlatıyor : «Rusya'nın birinci temsilcisi bizi çok sevgi göstererek kabul etti. Gösterdiği iyi kabule ve aynı zamanda Ayastafanos'un on altıncı maddesine dair olan ilgisine karşı teşekkürlerimizi sunduk. Rusya ve diğer devletler temsilcilerine verdiğimiz muhtıralarla bu maddenin açıklanması ve genişletilmesinden başka bir amaç gütmediğimizi de ekledik. Prens Gorçakof, 16 ncı maddenin henüz kongrede müzakere edilmediğini, isteklerimizi okuduğunu söyliyerek sözüne şöyle devam etti : (İstekleriniz arasında bu madde ile ilgili olanlar var ve tabiî bunlar, tarafımdan özellikle savunulacaktır. Fakat idarî bağımsızlık vesaire gibi bazı şeyler de tesbit etmişsiniz ki, bunlar, benim aldığım talimattan hariçtir. Bunları savunmak için size söz veremem. Esasen bilirsiniz ki, ben kongrede yalnız değilim. Ben-

(1) Saruhan : Sahife 415 - 416.

(2) Saruhan'ın gösterdiği bu zevattan başka, bu sırada Dışişleri Bakanlığının dış yazışmalar, önemli, şifre, evrak, muhasebe müdürlüyetlerinde, Petresburg Osmanlı elçiliği başkâtipliğinde, Berlin elçiliği müsteşarlığında, Paris, Viyana, Roma elçiliklerinde yüksek dereceli bir çok Ermeni memur daha bulunuyordu. Bunun için, 1294 Devlet Sâlnamesi incelenmelidir.

den başka (6) ya da (9) kişi daha var. Bunlardan bazıları aleyhinizde söyleyebilirler. Her halde Ermeniler, Rusya'nın muhabbet ve tevecciihünü ümit edebilirler).

Prensin kendisine eski tanıdık diye hitap etmiş olduğu Episkopos Horen Narbey, patrikhanenin hazırladığı teşkilât projesinin kongreye kabul ettirilmesi gerektiğini Prense söyledi. İhtiyar diplomat : «Ermeniler, diğer temsilcilere yaptıkları gibi bana da müracaat ettiler. Ben, kelime ile oynar bir adam değilim. Sizi aldatmak istemem. Onun için, ancak yapabileceklerimi vâdederim.» dedi. Narbey, kendisine, Rusya'nın hıristiyanları kurtarmak için kan dökmüş olması dolayısiyle, kongrede, hıristiyan Ermenistan'ın menfaatlerini daha fazla savunabileceğini söyleyince : «Diğer devletler, kanlarımızı dökerek, paralarımızı, sarf etmekle cinayet işlediğimizi ileri sürerek bizi suçluyorlar. Biz, yalnız İslâvlar için değil, bütün hıristiyanlar için çalışıyoruz.» dedi.

Patrik Nerses Varjabedyan da bir taraftan bütün kuvvetiyle çalışıyor, Ermeni dâvası için, özellikle Paris, Londra... ilâh... merkezlerindeki Ermenileri de, mitingler yaptırmak, yüksek çevreden kişilere müracaat ettirmek suretiyle çalıştırıyordu.

Hrımyan, Londra'ya varmadan, İngiliz gazetelerinden bazıları Ermenistan aleyhinde yazıyorlardı. Lord Salisbury de elçiler konferansında :

«Ermenistan'da bağımsızlık için şartlar ve unsurlar mevcut değildir. Bundan başka Ermenistan gibi büyük bir ülkede pek çok dağılmış, çeşitli unsurlarla, bir çok din mensuplariyle karışmış bir halde bulunan ve çoğunluk teşkil edemiyecek bir durumda olan Ermeniler için bağımsızlık imkânsızdır. Ermenilerin istedikleri şekilde bir il için merkezî bir nokta bulmak zordur.» demişti.

Salisbury'nin bu demecine Hrımyan karşılık vermeyi gerekli görmüş ve Ermeni dileklerinin esasları hakkında 24/Haziran/1878 tarihli bir mektup göndermişti. Bu mektup Berlin'de Grand Hotel de Rome'dan yazılmıştır. Mektupta şöyle deniliyor :

«Ermenistan'da Türkler, Ermeniler için özel bir tertip yapılmıyacak kadar Ermenilerle karışık değillerdir. My Lord, Türklerin hıristiyanlara hoş görünmek için genel hizmetlere çağırdıkları çeşitli şehirlerde, onların çoğunlukta oldukları doğrudur. Fakat Küçük Ermenistan ayrı tutulmak suretiyle Büyük Ermenistan'da Er-

menilik, Van, Muş, Bitlis, Harput, Erzurum, Erzincan illerinde büyük bir çoğunluğa sahiptirler.

Ermeniler, türlü şehirlere yapılan ve iyi bir idare ele geçirdikleri takdirde tekrar vatan yoluna çevrilecek olan göçlerine rağmen, kendi vatanları bulunan ülkelerinin, en önemli bir unsurudurlar. Ermenistan ikliminin şöhreti de kendilerinin bu durumuna faydalı olmuştur. Türkler daha ılık ve daha sıcak şehirleri tercih etmişlerdir. Türkiye Ermenistanı'nın nüfus miktarı üzerine — Türkiye'de sayım mevcut olmadığı için — gerçek bilgiye sahip bulunmadığımız doğrudur. Bununla beraber, Ermenilerin nüfusunu nakdî bedel miktarından ve ev sayısından incelemek ve bulmak haksızlık olur. Çünkü, doğuda bu ağır vergiden kurtulmak için hıristiyanlar gerçek nüfuslarını saklarlar. Ermeni evlerindeki nüfus, Türklerin Harem hayatı sürmeleri, Ermenilerin ise evlâd ve torunları ile beraber yaşamaları münasebetiyle, Türklerinkinden daha çoktur. O halde biz nüfusumuzun miktarını yabancılardan daha iyi bildiğimiz için diyebiliriz ki, memleketimizde 3/5 bir çoğunluğa sahibiz. Bunun 2/5 ini ise, Türkler ve düzenli bir halk sayılamıyacak olan Kürt, Yezidî, Zaza gibi çadırda oturanlar ve göçebeler meydana getirirler. Marhasalıklarımızın İstanbul Patrikhanesine vermiş oldukları bilgiye dayanarak yukarıda bildirilen illerde oturan Ermenilerin miktarı (1.300.000) dir. Halbuki Türklerin sayısı (530.000), diğer ırkların da (202.300) dür. Zaten Osmanlı hükümetinin resmî salnamesinde yukarıda anılan illerin nüfus toplamı (2.062.300) gösterilmiştir. Şu halde Ermenistan'ın idaresini Devletlerin uygun görmesi ile Babı Âli'ce tâyin olunacak bir Ermeni valiye vermek, ve yukarıda bidirilen iller için bir bağımsız idare teşkil ile buna Batum ve Erzurum arasındaki Rize'yi liman olarak bırakmak güç bir şey olmaz. Türkler buna itiraz etmezler. Çünkü onlardan çoğu, doğuş ve asıl bakımından Ermenidirler. Bunlar zaten dîn yönünden genel bir hürriyete sahip olacaklar ve şeriati kullanmak serbestliğini de elde edeceklerdir. Halbuki hıristiyanlar için müslüman idaresi altında hürriyet ve eşitliğe ulaşmak imkânsızdır. Doğunun o kısmında böyle bir durum zaman zaman karışıklıklar meydana getirir. O halde aynı yer içinde çeşitli idareler yaratmaya ihtiyaç olduğunu zannederiz. Esasen yüce kişiliğiniz de memleketin çeşitli ırkları için eşit bir uygunluk temin edebilecek bir idarenin gerekli olduğunu hissetmiştir. Biz de aynen onu istiyoruz. Şimdiye kadar aramızda hüküm süren devletin dinî bir şekilde hükümet olmasına ve idaresinin de hâkim ırkın dinî kanunları esasına dayalı bulunmasına ve Türk devletince

çeşitli yollarla yayınlanmış olan Hatların ve yeni getirilen meşrutiyetin şeriatı devirememesinden dolayı biz, memleketimiz için dinî değil, Avrupa medenî esaslarına uygun ve herkes için tam ve gerçek bir eşitlik temin edecek bir idare istiyoruz. Bu idare Türkiye Ermenistanı halkının uğradıkları felâketler için tek derman olacaktır. (1)».

Patrik Nerses Varjabedyan da siyasetini ve görüşünü Mançester Ermeni komitesi reisi Karakin Papazyan'a gönderdiği mektupla şöyle bildiriyordu :

Özel

Saygıdeğer ve vatansever Karakin Papazyan'a

«11 Nisan tarihli kıymetli mektubunuzu aldım. Sizin o kadar hâkimane olan çalışmanızı görmekle hissettiğim ve etmekte olduğum şükranı ifadeye muktedir olamıyorum. Bu kadar çalışma sonuçsuz kalmıyacaktır. Buna emin olunuz. Şurasını ilâve edeyim ki, eğer bütün milletin birlikte çalışması lâzım geliyorsa hepsi buna hazırdırlar. Bu faaliyet içinde birliği temin için bütün gayret ve sorumluluğu burada toplamak mecburiyetindeyim. Emniyet ve güven ile bana müracaat ediniz. Ve yine şimdi Londra'da bulunan mukaddes kardeşimiz Hrımyan'a güven gösteriniz. Kendisini gayretlendiriniz. Ona yardım ediniz. Ona karşı yapacağımız şeyler bütün millete, sevgili ve muhtaç vatanımıza aittir. Bu sözler yalnız size değil, sizinle beraber aynı ruhla millî dâvamız için çalışan sevgili vatansever arkadaşlarınıza da yöneliktir. Bizim buradaki ümidimiz elçiler konferansının toplanacağı merkezindedir. Eğer bu toplantı olursa biz burada, siz de orada bütün gayretlerimizi çoğaltmalıyız. Elçiler konferansında lehimize sesler yükselecektir. Fakat teklif İngiltere'den gelmelidir. Eğer İngiltere isterse Ermenistan kurtulur.

Ermenistan, ya da Ermenistan'dan artan yerler, ya Rusların eline geçecek veya tarafsız bir memleket, yani bağımsız bir idareye

(1) Mançester Ermeni Göçmenleri : Muşeg Episkopos, Boston, 1911, Sahife 82 - 85 (Ermenice).

sahip bir yer olacaktır. İngiltere'nin menfaatine hangisi uygundur? Bu noktayı muhtıranızda iyi açıklamışsınız. Fakat bu muhtırayı resmen veremiyeceğimizden üzgünüm. Çünkü resmî muhtıramızı devletlere vermiş bulunuyoruz. Bununla beraber bu muhtıra, Londra'daki Ermeniler tarafından özel surette elçiler konferansına verilerek gündeme sokulabilir. Şimdi çeşitli sorularınıza teker teker cevap vereyim :

A) Siyasetimiz Rusya'ya minnet borçlu kalarak İngiltere'den ümit ve İngiltere sayesinde manevî ve maddî alanda refahımızı temin etmektir. Bu refahı ancak Ermenistan'da millî bir bağımsızlık ile elde edebiliriz. Bu kelime bazılarını şaşırtmasın. Bizim formülümüz şudur :

«Ermenistan'ın Ermeniler tarafından idaresi = Administration de l'Arménie par les Arméniens».

B) Petresburg'da bulunan Horen Episkopos siyasetimizin birinci kısmını, Hrımyan da Lonrda'da ikinci kısmını uygulamaktadırlar.

C) Elçiler konferansının toplanması kararlaştırılınca, orada mutlak millet tarafından bir temsilciler heyeti bulunacaktır. Esasen Hrımyan, Avrupa için bu vazife ile görevlendirilmiştir.

D) Almanya ve İtalya yanında gereken şeyleri yaptık. Bu iki devletin uygun görmesinden ve yardımından tamamen eminiz. Fransa için buradaki elçinin eliyle yapabileceklerimizi yaptık. Hrımyan'ın Paris'de yapacağı işleri yapıp yapmadığını ve ne dereceye kadar başarılı olduğunu, neler yaptığını ve Avusturya için ne gibi şeylere teşebbüs ettiğini bilmiyoruz. Çünkü Paris'ten bize mektup yazmadılar.

Sizden Ermeniler için her gün Londra gazetelerinde birer şey yazdırmak hususunda bütün gayretlerinizi ve fedakârlığınızı sarf etmenizi millet adına rica ederim. Devletler bizim için yeter derecede dikkatli bulunuyorlar. Fakat kamu oyu böyle değil. Onun için Hrımyan'ın yanında bulunan zulüm raporlarını, Kürtlerin yaptıkları yeni yeni saldırıları yayınlatmak gerekir. Kürtlerin hayatı vesairesi hakkında Hrımyan'ın çok iyi bildiği bilgileri de yazdırmalıdır.»

1878. Duâcı
Nerses Varjabedyan

Hrimyan'a Londra Ermenileri bir çok görüşmeler temin ettiler. Canterbury Episkoposu tarafından kabul edildiği sırada, Hrimyan şu nutku söyledi :

«Yüksek lütuflu kutsal dayanağımız,

İstanbul Patrik'inin ve Türkiye Ermeni milletinin hakir bir mümessili ve görevlisi olan benim, sıkı meşguliyetleriniz arasında, mütevazı ziyaretimi hıristiyan kardeşliği yönünden kabul buyurduğunuzdan dolayı önce kutsal kişiliğinize teşekkürlerimi sunarım. Bu hissî kardeşliği, İncil'in Havarilere «Hepiniz kardeşsiniz» diyen vasiyetlerinden almış bulunuyorsunuz. İncil'in aşıladığı hıristiyan kardeşliği kutsal kanunudur ki Avrupa'da, hıristiyan âlemi mahkemesine bildirmekle görevli olduğum Ermeni dâvası hakkında dikkat ve himayenizi istemek için tam bir serbesti ile bana, yüksek kardeşliğinize müracaat hakkını vermiştir.

Kutsal dayanağımız, iyi bilirsiniz ki, şimdi mevcut Doğu sorunu içinde Ermeni milleti de, bir hıristiyan millet olması dolayısiyle diğer hıristiyan milletlere verilecek haklardan eşit derecede pay almalıdır. Çünkü yüzyıllarca süren bir baskı altında işkence gören yalnız Bulgar ve Rum milleti değildir. Asya kısmında da Ermenilik ve himayesiz Ermeni milleti binlerce defa daha fazla olarak aynı işkencelere uğramaktadır.

Ermeniler, hemen beş yüz yıldan beri, canlarını feda eden şehitler durumunda kalarak yalnız gelecekteki hürriyet ümitleriyle yaşamışlardır. Eski felâketlerin, musibetlerin üzerine savaşın küçümsenmesi imkânsız olan musibetleri de yıkılmıştır. Bütün bunlara, yoksul Ermenistan dayandı, köyler, kaba, adî Kürtlerin elinde harabelere döndü. Zavallı Ermeni halkı da çıplak, soyulmuş olarak toprak üstünde kaldı. Bazıları da sevgili, güzel vatanlarını terk ederek mecburen yabancı memleketlere gittiler. Savaş durdu. Bahtsız halkımızın uğradığı zulüm ve haksızlık da bitecek zannettik. Fakat, ne yazık! şimdi daha fazla genişledi. Her gün Ermeni Patrikhanesine Ermenistan kasabalarından korkunç zulümlere ve işitilmemiş cinayetlere dair şikâyetler geliyor.

Kutsal dayanağımız, sizin hıristiyanca insaniyetinizden derman bekliyoruz. Ermeni, ıstırabının nihayete erdiğine ve kaderinin artık bu ıstıraplarını kâfi gördüğüne inanıyor, ve yine ilâhî isteğin, Ermeniyi beş yüzyıllık esaret zincirinden kurtaracak elin, esir millet-

lere hürriyet veren Büyük Britanya'nın kuvvetli ve hürriyetsever eli olarak tâyin etmiş olduğuna kani bulunuyor. Ve işte o himaye edici elden Ermeni milleti de kendi haklı hissesini rica ediyor.»

Zat-ı kudsiyetpenahîlerinin mütevazı
bendesi
Eski Ermeni Patriki
Mıgırdiç Arkepiskopos Hrımyan

Ermeni heyetinin muhtırasiyle teşkilât projesi konferansa verildikten sonra — Fransa temsilcisinin tavsiyesi üzerine — bunların konferans gündemine alınması için heyet tarafından şu suretle müracaatta bulunuldu :

«Ayastafanos antlaşması Türk hükümetine mahallî durumun gereğine göre, islâhat yapımı mecburiyetini yüklemişti. Biz de diğer büyük devletler temsilcilerine olduğu gibi yüce şahsınıza da, bunların nelerden ibaret bulunduğunu gösteren bir muhtıra takdim ettik. Bu muhtıramızın kongreye takdim edilmesini rica eder ve Ermenistan hakkında istenilecek her türlü bilgiyi vermeye hazır bulunduğumuzu arz ederiz.»

Konferansta, Ayastafanos'un 16 ncı maddesi yerine konacak 61 inci madde şu suretle müzakere ve kabul olundu :

Berlin konferansının 4/Temmuz 1878 tarihinde yapılan toplantısının on ikinci protokolu tercümesinden :

«Lord Salisbury, o vakit Ayastafanos antlaşmasının Ermenistan'a dair olan on altıncı maddesiyle meşgul olunmasını teklif edip, kongre, anılan maddede Ermenistan'dan Rus askerlerinin boşaltılmasını, Ermenilerce yapılacak islâhatın Babı Âli tarafından yapılması zamanına bırakır gibi görünen ilk üç satırının kaldırılmasına karar verirse, kendisi de islâhatın açıklanmasına ait son üç satırı kabule hazır bulunduğunu, yoksa, Ermeniler hakkında ileride özel bir madde arz ve teklif edeceğini ifade etti ve bildirdi.

Kont Şovalof, bugün bahis ve müzakeresine vakti olmadığı bir sorun üzerinde ısrar etmemekle beraber Ermenistan'ın Rusya askerinden boşaltılması hususu vaad edilen islâhatın yapılmasından önce vaki olacak olursa büyük karışıklıklara sebep olur korkusuyla

bu konuda her türlü görüşün kongrenin Ermenistan sorunuyla özel surette meşgul olacağı zamana kadar geciktirilmesini istedi.»

6/Temmuz/1878 tarihinde yapılan toplantının 14 numaralı protokolunda :

«Kongre, Ermenilere dair olup önceki toplantıların birinde de adı geçen yirmi altıncı bendin incelenmesine hemen başladı. Lord Salisbury, bu hususa dair ita edip temsilcilere dağıtılan bir teklifnamede, yirmi altıncı bendin «Memleket» kelimesine kadar olan ilk satırlarının kaldırılıp yazının sonuna (bu taahhüdün genişliği ile uygulamaya konması için gereken tedbirler hakkında ileride imzaları bulunan devletler birleşeceklerdir.» cümlesinin konup ilâve olunması isteğinde bulunduğunu bildirdi ve Ermenilerin menfaatlerinin korunması gerektiğini ve bu teklifden amaç, derhal islâhat yapılmasiyle beraber gelecekte de ilerleme sebeplerinin elde edilmesi ve mutlulukları hakkında bunlara ümit ve emniyet vermekten ibaret bulunduğunu ekledi.

Alexandre Paşa — Boyun eğmemiş olan bazı kabilelerin son savaş sırasında bazı karışıklıklar yapmış olduklarını kabul ile beraber, Babı Âli'nin haberdar olur olmaz bunlara bir nihayet vermek üzere gereken tedbirleri aldığını ve Lord Salisbury'nin teklifi ise gelecekte alınacak tedbirlere ait gibi göründüğünü beyan ve Babı Âli'nin hazırladığı ve kabul ettiği tedbirlerin göz önüne alınması ve sözü edilen fıkraya aşağıdaki ibarenin yani «Babı Âli bu konuda alınan tedbirlerin sonucunu altı devlete bildirecektir» ibaresinin ilâvesini isteyerek bu ibarenin altı hükümeti de memnun etmekle beraber İngiltere temsilcileri tarafından teklif olunan ibarenin mânasını tamamlamış olacağını öne sürdü.

Kont Şovalof — Lord Salisbury'nin teklifini tercih ettiğini bildirdi, fakat Babı Âli tarafından alınmış olunup da uygulamaya konulamamış olan tedbirlerden söz etmenin lüzumsuz olacağını ileri sürdü.

Reis, boyun eğmeyen kabileler konusunda yasaklama tedbirleri alınması ve uygulamasının zor olabileceğini söyleyip Lord Salisbury tarafından teklif edilen ekin fiilî etkileri beklendiğini bildirdi.

Alexandre Paşa — Açıklamış olduğu ilâve üzerinde ısrar etmekle, Lord Salisbury asıl ibarede bazı değişiklikler yapılması için, müzakerenin geciktirilmesini istedi ve sorunun müzakeresi gelecek bir toplantıya bırakıldı.

8/Temmuz/1878 tarihinde yapılan toplantının on beş No. lu protokolunda :

«Reis, Batum şehri ve limanı hakkında bazı aynı konudaki meseleler için tamamlayıcı konuşmalar neticesinin bu gün müzakereye konulması kongrenin son toplantısında kararlaştırılmış ise de, işle ilgili olan temsilciler verdikleri kararları henüz bildirecek halde olmadıklarından sorunun gelecek toplantıya bırakıldığını söyemiş ve bundan sonra Ermenilere ait olan madde gelmekle Lord Salisbury bu konuda düzenlenecek On altıncı bendin müsveddesinin yazılması hakkında Osmanlı Devleti temsilcileri ile görüştükten sonra doğacak sonucu kongreye arz edeceklerdi, demiş olması üzerine adı geçen, İngiltere ile Osmanlı Devleti temsilcileri arasında kararlaştırılan şu müsveddeyi okudu :

«Babı Âli, Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları islâhat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkeslere karşı emniyet ve rahatlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir.»

Kongre, bu maddeyi uygun bulduğunu bildirdi.

61 inci maddeden başka, 62 nci madde de vardı. Gerçi 62 nci madde, doğrudan doğruya Ermenilere ait değil ise de içerisinde Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan müslüman olmayan unsurlardan söz edilmiş olduğundan bundan Ermeniler de istifade edeceklerdi. Bu madde de şu şekilde idi :

«Babı Âli, âyin ve mezhep serbestliği kuralını, tam bir genişlikle vermekle beraber, koruma ve devam ettirme arzusunda bulunduğunu söylediğinden taahhüt eden taraflar bu bildirmeyi sened kabul ederler. Osmanlı ülkelerinin her tarafında dîn ve mezhep değişikliği, hiç kimse için, mal hukuk ve politikada ve genel hizmet, memuriyet ve şerefe ulaşmada bütün sanayiin yapımında engel olmıyacaktır. Ve din ve mezhebe bakılmıyarak mahkemeler huzurunda hepsinin tanıklığı kabul edilecektir.

Âyin yapma ve mezhep serbestliği herkese temin olunacak ve çeşitli toplumların rütbe sırası üzere tertibinde ve ruhan' reisleri ile olan ilişkilerine hiç bir şekilde engel olunmıyacaktır.

Her milletten Avrupa ve Asya Osmanlı ülkelerinde yolculuk eden ruhban ve ziyaretçiler aynı hukuk ve faydalar ve imtiyazlardan is-

tifade edeceklerdir. Osmanlı ülkelerinde oturan konsolosların ve politika memurlarının gerek yukarda anılan şahıslar ve gerek kutlu yerler vesairede bulunan dinî kuruluşları ve hayratı resmen korumak hakları onaylanmıştır.

Fransa'nın elde etmiş olduğu hukuk açıkça korunup kutsal yerler statükosunun bozulmıyacağı kararlaştırılmıştır. Aynaroz papasları herhangi memleketten gelmiş bulunursa bulunsunlar bundan önceki malları ve menfaatleri korunacaklar ve istisnasız hukuk ve imtiyazlar bakımından tam bir eşitlikten faydalanacaklardır.»

Ermeni heyeti ilk zamanlarda konferans muhitinde iyi bir kabul görmüştü. Bismarck da kendilerine iltifat etmişti. Fakat Kıbrıs antlaşması ilân edilince Ermeni sorunu da kısa kesilerek iş, İngiltere'ye bırakıldı.

Berlin konferansından on gün ve Ermeni sorununun konferansta müzakeresinden, (4 Temmuz) dan bir ay önce Osmanlı hükûmeti ile İngiltere arasında imza edilmiş olan bu antlaşmanın birinci maddesinde :

«Rusya devleti, Batum ve Ardahan ve Kars veyahut anılan yerlerden birini işgali altında tutup da ileride her ne vakit olursa olsun kesin barış antlaşması ile tâyin olunan Osmanlı ülkelerinin Asya topraklarından bir kısmını daha zapt ve istilâya başlayacak olursa, o halde, İngiltere devleti adı geçen toprakları silâhla korumak ve savunmak üzere Osmanlı Devleti ile birleşmeye söz verir ve buna karşılık Zat-ı Hazret-i Padişahî de büyük şehirlerde bulunan hıristiyan tebaa vesairenin iyi idare ve himayelerine ait ileride iki devlet arasında kararlaştırılacak olan gerekli islâhatı yapacağını İngiltere devletine vaad ile beraber adı geçen devleti sözünü yerine getirmek için lâzım gelen vasıtaları temin edebilecek bir hale koymak için kendisine Kıbrıs adasını ayırır ve asker koyarak adayı idare etmesini uygun bulur.» deniliyordu.

Ermeni heyeti, aslında Rus kontrolu yerine Avrupa kontrolunun konmuş olmasından dolayı memnun kalmışlarsa da esas itibariyle izledikleri bağımsızlık elde olunamadığından dolayı pek fazla üzgün idiler. Bunun için, tekrar teşebbüslerde bulunmaya karar verdiler ve Paris'deki Rus elçiliğine müracaat ettiler. Bu müracaatlerine karşı da «Rus siyasetinin doğu hıristiyanlığı ile meşgul olmadığı» cevabını aldılar. Diğer temsilcilerden de iyi bir kabul görmediler. Durumu İstanbul Patriki Nerses Varjabedyan'a yazarak talimat istediler. Nerses, bu kararın şiddetle protesto edilmesini bildirdi. Bunun üzerine kongreye şu protestoyu verdiler :

«Ermeni temsilciler heyeti haklı ve aynı zamanda ılımlı olan tekliflerinin kabul edilmemesinden dolayı üzüntülerini arz ederler. Milyonlardan meydana gelen ve şimdiye kadar hiç bir yabancı emeline âlet olmıyan, Türkiye'deki bütün hıristiyan milletlerden daha fazla baskılara uğrayan, Türkiye'ye hiç bir sıkıntı vermeyen, hiç bir büyük devletin ırkdaşı olmıyan biz Ermeniler, diğer hıristiyanlar gibi müdafaa edileceğimizi ümit ediyorduk. Yine biz, hiç bir siyasî eğilimi olmıyan bizim gibi bir milletin, himayeye kavuşacağını ve Ermenistan'da, Ermeni memurlar idaresinde yaşıyacağını zannediyorduk. Ermeniler aldandıklarını anladılar, hakları tanınmadı. Çünkü kendileri sakin bir millettir. Kiliselerinde bağımsız bulunmakla milliyetlerini korumuş olmakla bir şey kazanmadılar.

Ermeni heyeti aldığı bu dersi, birlikte Doğuya götürecektir. Fakat hiç bir zaman, Avrupa, isteklerine, dâvalarına ümit veren bir cevap verinceye kadar da seslerini yükseltmekten vaz geçmiyeceklerdir».

Berlin : 1878.

Bu protestoyu verdikten sonra, Ermeni heyeti Türkiye'ye döndü.

Ermeniler bu konferansa pek büyük ümitler bağlamışlardı. Osmanlıların Ruslara mağlûp olmasına sebep olan bu savaş sonucunda, öteden beri izledikleri bağımsızlığı elde edeceklerine ve Balkanlardaki siyasî emellerini gerçekleştirmeye çalışan Rus diplomasisinin, kendilerine de, amaçlarını elde etmek için yardım edeceğini bu defa da kuvvetle ümit etmişlerdi.

———«o»———

VIII

BERLİN KONFERANSINDAN SONRA

Ermenilerin teşebbüsleri, Berlin konferansından sonra da devam etti. Patrik Nerses Varjabedyan, Londra Ermeni komitesine yazdığı mektupta durumu şöyle anlatıyor ve bu sefer de İngiltere'yi elde etmeye çalışıyordu (1) :

«Konferans kararının Ermeniler üzerine etkisi şu oldu : Herkes gözlerimizi, ümitlerimizi acaba Rusya'ya döndürmek lâzım değil mi idi? diye düşünüyor. Şimdiye kadar Türkiye'de, gelişen, ilerleyen, bağımsız bir mevcudiyet sahibi olan, bağımsızlığa kadar giden milletlerin hepsi Rusya'nın himayesi sayesinde bunlara kavuşmuşlardır. Bu milletler, Rusya ile ırkdaş ve dindaş, hiç olmazsa dindaş idiler. Bundan neticeyi tahmin edebiliriz. İngiltere'nin Asya'da bir kaç milyon Ermeniyi Rusların kucağına atmakla ne kazanacağını anlamıyorum. Bana öyle geliyor ki, hâlâ İngiliz kamu oyu üzerinde çalışabiliriz. Türk - İngiliz antlaşmasının kuvvetle Asya hıristiyanları için yapılacak islâhat, Türkiye ve İngiltere'nin antlaşmasiyle olacak, yani Babı Âli ile elçi bunu yapacaklardır. İşittiğime göre kendisine giderek acı acı şikâyetlerde bulunduğum elçi Layard, Ermeniler için bir önerge hazırlamak istiyormuş. Bu durum dahilinde Londra'da bulunan sizler, büyük hizmetler görebilirsiniz. Millet ve vatandaşlar adına, yürek parçalayan bir sesle, hepinizin vatanseverliğine müracaat ediyorum. Kamu oyunun, gazetelerle, mitinglerle, toplantılarla, parlâmentoda sorularla dâvamız için hükûmet üzerinde etkili olması, bizim için ölçülemeyecek istifadeler temin eder. Şu sırada Parlâmentoda hükümete sorular sorulması çok önemli olacaktır. Bu da, o kadar cömertçe bir surette dâvamıza yardımda bulunmuş, destek

(1) Mançester Ermeni Göçmenleri : Muşag Episkopos, Boston, 1911, Sahife 112 - 114, (Ermenice).

olmuş iki saygıdeğer, kibar Lordun işidir. Ümitlerimizi ününüze, gayretinize, vatanseverliğine bağlıyorum ve sabırsızlıkla teselli verecek cevabınızı bekliyorum.

Patrik
N. Varjabedyan

Ek : Konferans maddesinde ne Ermenistan kelimesi, ne Ermeni şehri, ne de islâhat sözü olmadığını size hatırlatmaya lüzum yoktur. Avrupalılar, Türkiye'nin ancak iyi memurlar seçimi ile islâh edileceğini ve islâh olunmadıkça da Türk memurlariyle bunun mümkün olamıyacağını hâlâ anlayamadılar.

Yine Patrik Varjabedyan, Londra'daki çalışma arkadaşı Karakin Papasyan'a, Berlin konferansında Ermeni dâvasının başarısızlığa uğraması sebebini şöyle yazmıştı (1) :

«Konferansın şimdiye kadar Ermeni sorununa dair verdiği kararları şüphesiz bilirsiniz. Bu kararlar, burada hakikaten büyük hoşnutsuzluklar uyandırdı. Bu kararların çeşitli sebepleri vardır : 1) Körükörüne Türk dostu olan Elçi Layard, raporlariyle hükümetine yanlış bilgi vermiştir. 2) İngiltere hükûmeti, konferansta Türkiye'ye karşı çok memnuniyetsizlikler göstermiş olduğu için, ikinci derecedeki sorunlar üzerinde müsait bulunmuş ve Türkiye'ye hoş görünmek istemiştir. 3) Diğer sorunlarda susmuş olan ve başlarında bir Rum bulunan Türk temsilcileri şiddetli müdahale ve muhalefetlerde bulunmuşlardır. Kara Todori Paşa, buradan aldığı talimata rağmen, Yunan ve Avusturya sorunları ve bizim işimiz için bir emir almadığı halde karşı durmuş, kahramanlık göstermiştir. Dördüncü ve en büyük sebep de İngiltere ve Türkiye arasında yapılmış olan gizli antlaşmadır.»

Ermeniler arasında bu başarısızlık, Patriklerin Berlin'e gönderilen heyetin kendi kafalarına göre hareket etmelerine, siyasette acemi olmaları şeklinde yorumlandı.

S. Kaprielyan : «Ermeni sorununu, Avrupa kabineleri önünde açıklamak ince ve güç bir işti. Sorun, siyasî idi. Onun savunmasını, siyasî mücadeleler içinde pişmiş ve diplomasi âleminde en yüksek

(1) Mançester Ermeni Göçmenleri : Sahife 110, Muşag Episkopos, ve Leo : Sahife : 92.

ustalık ve kudret kazanmış kimselerle karşı karşıya gelecek değerli bir kimseye vermek lâzımdı.

Böyle bir adamı nereden bulmalıydı? Ermenilerin siyasi hayatları yoktu. Ve böyle biri de, Babı Âli'deki efendiler arasından seçilemezdi. Patrik, tabiî iki kilise mensubuna başvurdu. Zamanın en büyük şahsiyeti olan Hrımyan, taşra marhasası ve eski Patrik olmak sıfatiyle, dar bir alanda olmakla beraber, siyasî işlerde tecrübe sahibiydi. Horen Narbey ise, siyasî tecrübelerden tamamen yoksun ve özellikle bu iş için tamamen uygun olmayan bir adamdı.» diyor (1).

Leo (2) : «Hrımyan'a kesinlikle uymıyacak bir görev varsa o da siyasî önderlikti. Kendisi Lusavorçagan Ermeniler tarafından idare edilecek bağımsız bir Ermenistan, bir Ermeni hükûmeti istiyordu. Bir kral da bunu arzu ediyormuş (Yani İngiltere). Ermeni ruhbanı, bu kıralı takdis ederlermiş. İşte bu sebeple, bu kanıyla Avrupa'daki kuvvetlileri inandırmaya gitmişti. Hiç birisinin yüzünü bile göremedi. Kâtibi Minas Çeraz, İtalya Dışişleri Bakanının kabulünü bekliyordu. Ve böylece hayli müddet de bekledi. Almanya İmparatoriçesi Ermenilerin uğradıkları zulümleri işitince ağlamış ve Kayser adına Hrımyan'a söz vermiş. İngiltere'de kendisine muhteşem bir resmi kabul yapılmış. Fakat netice sıfır. İlâh...» diyor.

Tiflis'de çıkan Ermenice Mışak gazetesinde Kirkor Arzruni (3) :

«Eğer Ermeniler, Berlin konferansına Kürtleri, Asurîleri, Yezidileri Ermeni yaptıktan sonra kuvvetli, yoğun bir millet halinde müracaat etmiş olsalardı, bunlardan başka da silâh kullanmaya, kan dökmeye muktedir, kabiliyetli olarak görülselerdi, o zaman Berlin konferansında mutlaka şimdikinden daha çoğunu alabilirler ve Türkiye Ermenileri de siyasî bir hayata lâyık bir millet olarak tanınırlardı.» diyordu.

Berlin'den dönüşünde kendisinden durumu soranlara Hrımyan (4) :

«Berlin'de ölü ruhu için helva dağıtıyorlarmış, beni de Ermenilere düşen payı alıp getirmek için gönderdiniz. Ben de kabımı ala-

---

(1) S. Kaprielyan : Ermeni Bunalımı ve Tekrar Doğuş, sahife 48, Boston, 1905. (Ermenice).

(2) Türkiye Ermenileri İhtilâlinin İdeolojisi (Ermenice), sahife : 84 - 85, Paris 1934.

(3) Mışak : 1880, No. 160 (Ermenice).

(4) Halkın İradesi : K. Mikaelyan, sahife : 45, İstanbul, 1909, (Ermenice).

rak koştum. Gördüm ki, Sırplar, Karadağlılar, Yunanlılar, Bulgarlar, Romenler, yanlarında asılı demir kepçelerle kablarını doldurdular, hisselerini aldılar, götürdüler. Siz ise, bana kepçe yerine kâğıt verdiniz. O kâğıt parçasını sıcak helvaya ne kadar soktum ise kâğıt da o kadar ıslandı. Nihayet düştü, dağıldı. Ben de boş bıraktım, geldim. Evvelden birkaç Zeytun'lu isyancı götürmeyi unuttum. Onların kepçeleri vardı. Kabın altından, kenarından bir şeyler koparırlardı.» demiş ve yine hiç bir yabancı lisan bilmediği halde bu siyasî görevi nasıl yapacağını, nasıl konuşacağını soranlara da «dünyanın bildiği ve aynı zamanda üzüntü ve ıstırap ifade eden bir dil ile konuşacağım, yani ağlıyacağım» şeklinde cevap vermişti.

Patrik Nerses Varjabedyan'ın millî meclisteki bu sıradaki nutukları da çok ilgi çekicidir. Özellikle 4 ve 21/Temmuz/1878 de söylemiş olduğu nutuk, tarihî bir belge durumunda olduğu için Ermenicesinden aynen çevirilmiştir (1) :

Millî Meclis tutanak defterinden aynen tercüme :

Dördüncü oturum 4/Temmuz/1878

Reis : İstepan Paşa Arslanyan

12 millet vekili tarafından verilmiş olan aşağıdaki soru önergesi okundu :

«Berlin Yüksek Meclisinin çalışmaları bitmiş ve şüphesiz bu meclis, Ermeni sorunu hakkında da bir karar vermiştir. Kutlu Patrik hazretlerinden bugün bize gereken bilginin verilmesi rica olunur.

4/Temmuz/1878

MİLLET VEKİLLERİ :
A. V. (2) Urinyan
Hımayak V. Tımaksyan
Yeznik V. Abahuni
Râhip Kevork Acemyan
Râhip Sahak der Serkisyan
Partog Kürkciyan
M. H. Melikyan
Dertad Papazyan

(1) Millî Meclis Zabıt Defteri (4 ve 21 Temmuz 1878. Dördüncü ve beşinci oturumlar).

(2) (V) olanlar Vartabet, yani yüksek dereceli râhipler.

Harutyun Tülyan
H. Fenerciyan
Hovhanes Markaryan
Keork Vartanyan

Divanın teklifi üzerine Kutlu Patrikin gelecek oturumda cevap vermesi kararlaştırıldı.

Reis : Patrik Nerses
Meclis reisi : İstepan Paşa Arslanyan

Beşinci Oturum
21/Temmuz/1878

Gündem : On iki millet vekilinin sorusuna Patrikin cevabı

Reis paşa — Meclis üyeleri hatırlayacaktır ki, geçen oturumda (12) millet vekili tarafından şöyle bir soru önergesi verilmişti: «Berlin Yüksek Meclisinin.. ilâh..»

Geçen oturumda kutlu Patrik hazretleri hazır bulunmuyorlardı. Bu sebeple bu soruya derhal cevap vermek mümkün değildi. Kutsal makamlarına soruyu gönderdik. Bugün cevap vermek lütfunda bulunacaklar. Kutlu Patrik hazretleri, cevabını divana yazılı olarak vermişlerdir. Râhip Mıgıryan, ve Hovanes'i davet ediyorum. Kürsüye çıksınlar ve lütfen okusunlar. (Derhal Mıgıryan kürsüye çıkarak aşağıdaki cevabı okudu) :

«Millet vekili efendiler : Bir ay kadar evvel bu saygıdeğer mecliste milliyetçi bazı millet vekillerinin bana millî soruna dair yönelttikleri soruya, Avrupa devletleri yanında sarfettiğimiz gayretleri ve görülen saygılı kabulü ileri sürerek size «Çalışan yalnız ben değilim. Fakat bütün sorumluluk benimdir.» demiştir.

Bu sorumluluğun zamanı henüz gelmedi. Çünkü bu iki katlı bir sorumluluktur. Birisi bugün Ermenilerin bu büyük meclisi önünde, ötekisi de milletin, geçmişin, geleceğin ve tarihin huzurundadır. Evet, bu sorumluluğu düşündüğünüzden çok ağır olarak hissettim. Onu yalnız bugünkü milleti temsil etmekte olan sizin önünüzde değil, Ermeni milletini ve Ermenistan'ı ayakta tutmuş olan atalarımızın ruhları, hâtıraları önünde şimdiki neslin yerine geçecek, sayılamıyacak kadar çok Ermeni nesilleri huzurunda hissettim. Bu sorumlulukların ikincisi, birincisinden daha çok ağır ve korkunç ise de söylemekliğime izin veriniz ki, şimdiden o sorumluluktan asla korkmuyorum.

Çünkü cevap verebilirim. Vicdanım huzur içinde ve rahattır. Bununla beraber bugün önünüzde bulunmaklığımı gerektiren birinci sorumluluk, çok naziktir. Eğer açıklamam sizi memnun etmezse, benim için tarihin mahkemesine müracaattan başka yapacak bir şey kalmaz. Hepimizin, benim de, sizin de, bu muhitin dışında söyleyen ve yazanlarında gönderileceğimiz yer o mahkemedir. Ben bunu söylemekle sizin muhakeme hak ve yetkinizi hafif görmek istemiyorum. Saygıdeğer milletimin menfaati adına, yine milletim tarafından haksız mahkûmiyeti, kabahatin ilân ve açıklanmasına tercih ederim. Eğer her türlü takibatı, mahkûmiyeti, cezayı, ıstırabı ilk gününden beri üstlenmemiş, kendimi amacına tamamiyle bağlamamış olsaydım, eğer bu uğurda kendimi kurban etmeye söz vermeseydim, o halde neden bu işe teşebbüs ettim?..

Millet vekili efendiler,

Ermeni sorunu bugünkü şekli içinde kendiliğinden doğmamış, genel Doğu sorunundan şu suretle çıkmıştır :

Daha henüz, ne Bosna - Hersek sorunu, ne de Bulgaristan'ın siyasi durumu yok iken, on yıldan beri bir Ermeni sorunu vardı. Bu mesele Ermenistan'da Ermenilerin uğradıkları düşmanlıklardı. İş hükûmetle millet arasındaydı. Millet devamlı olarak on yıl, siyasî meclisleriyle, millet vekillerinden meydana gelen heyetleriyle, Patrikleriyle bu zulümlerin kaldırılmasını Babı Âli'den istemişti. İşte Ermeni sorunu yalnız bu idi. Sonra, Bosna - Hersek ve Bulgar işleri ortaya çıktı.

Bu iki sorun ile karışık olarak haksızlıklar, millî bağımsızlık sorunu da çıktı. Bu eyaletler kendi kanunî sahiplerine karşı isyan bayrağını kaldırdılar. Akan kanlar Avrupa'nın müdahalesini gerektirdi. Bu büyük imparatorlukla komşu olan diğer büyük imparatorluk, hıristiyanlık adına hepsinden fazla sesini yükseltti. Devletler İstanbul'da bir konferans yaptılar. Ermeni milleti ne yaptı? Kanunların dışına çıkmadı. Ermeniler, Osmanlı hükûmeti idaresinde bulunmaktan memnun, fakat durumlarından da üzgün ve memnun değildiler. Hıristiyanların durumunun islâhı sözleri döndüğü için Ermeniler de hal ve durumlarının rahatlamasını bu genel islâhattan beklemekteydiler.

Millet vekili efendiler,

Esasen, bildiğiniz gibi sizin Patriğiniz de boş durmadı. Babı Âli ve elçiler yanında gayret sarfetti. Fakat elçiler genel meclis durumunun islâhını göz önüne alacak yerde yalnız Bosna - Hersek ve

Bulgaristan sorunlarıyla meşgul oldu. Diğer geri kalan hıristiyan halk hakkında bu gibi haksızlıklariyle — ihtimal ki, benim için huduttan biraz dışarı çıkmak olsa bile müsaade ediniz — Osmanlı İmparatorluğu da isyanı kışkırtarak yıkımını hazırlıyordu.

Osmanlı hükûmeti, Elçiler meclisinin bu kararını kabul etmedi. Biz Ermeniler, Babı Âli'nin ayrıca ve özel bir islâhat lütfunu red etmiş olduğunu görmekle hoşnutsuz olamazdık. Çünkü bu teşebbüsün neticesi, bizim durumumuzun daha çok fenalaşmasına sebep olacak, bu memleketin fenalıklarını teşkil eden diğer şeylerle birlikte vergiler üzerimize daha ağır bir şekilde yüklenecek idi. Bütün memleket için daha büyük bir musibet çıktı : Savaş.

Osmanlı hükûmeti, bu büyük savaştan önce kuvvetini Bosna-Hersek ve Bulgaristan isyanlarına karşı kullanmış ve İslâvlardan yardım gören Karadağ ile Sırbistan'a karşı düzenli bir savaş açarak resmî bir şekilde olmaksızın onların silâhlarını susturmuştu. Nihayet sıra Bulgaristan'ın bereketli, verimli ovalarına geldi. Yazık ki, bizim o kadar milletdaşlarımızın kanları ve alınteri ile sulanmış olan Ermenistan'ımızın kutlu ovaları da lânetli savaş sanatının yıkımlarına müthiş bir sahne teşkil etti.

Osmanlı milleti ırkına özgü hisler ve niteliklerle donanmış olarak bir müddet büyük düşmanı geri sürdü ve kahramanca dayanışına dünyayı hayran bıraktı. Nihayet daha büyük bir kuvvet karşısında teslim oldu ve Rusya'nın muzaffer orduları bir taraftan Ermenistan'ın hükûmet merkezine ve diğer taraftan bütün Türkiye'nin merkezi olan İstanbul'a kadar geldiler. Barış saati çaldı. İki devlet arasında müzakere (Kızanlık) da başladı ve genel şartlar Edirne'de tesbit olundu. Derhal antlaşmanın müzakeresine geçilecekti. Kuvvet karşısında kimse, özellikle yalnız manevî kuvvetten başka bir şeye sahip bulunmıyanlar, dayanamazlar. Kim olursa olsun olayların gidişini durduramaz. Memleketin durumu ve bununla birlikte hıristiyan halkın da mevcudiyet şartlarının değişeceğini görmek için büyük bir zekâya, ileri görüşlülüğe ihtiyaç yoktu. Bir kelime ile tehlike benim için ve herkes için açıktı. Eğer Ermeni milletinin mevcudiyeti şartları kuvvetlendirilmezse bir millî şahsiyet olarak yok olacaktı. Haksızlıklar ve zulüm sorununa ondan daha büyük bir sorun daha ilâve olunuyordu : Varlık, yokluk meselesi.

Genel şartlar altında Ermeni milletinin ismi bile yoktu. Ve antlaşmanın müzakeresi de ancak o şartları ihtiva edebilecekti. Vaziyet hemen hemen ümitsizdi. Neden ümitsizliğe düşmedik, ben bilmi-

yorum. Milletin hüzün ve kederini anlatmak mümkün olmadığını müsaadenizle söyleyeyim. Bunu kalbimde ve bütün şahsiyetimde hissettim. Aynı zamanda o esnada üzerime yüklenen sorumluluğun korkunçluğunu da hissediyordum. Çünkü milletin millet meclisi, millet işini özellikle bana vermişti. Basit tedbirler ve vasıtalarla başarıya ulaşmak mümkün olmadığı gibi beklemek de mümkün değildi. Sizi toplantıya davet etmek ve o zaman bir şey yapmıyarak huzurunuzda sorumluluktan kurtulmak, hiç olmazsa cismanî meclis ile birlikte çalışmak mümkündü. Böyle bir vaziyet ve şartlarda, önünüze sorumluluktan kaçmış olarak çıkarak, vicdanım huzurunda suçlu mu kalmalı idim?

Millet vekili efendiler,

Şüphesiz o günlerin hâtırası sizden kaybolmamıştır. Osmanlı milleti savaş meydanında bol bol kanını dökmüş ve o kadar fedakârlıklardan sonra mağlûbiyetini görerek kulaklarında bu kadar fenalıkların sebebi olan hıristiyanlık kelimesi çınladığı halde, harikulâde bir heyecan duymuştu.

Her zamankinden daha çok ihtiyat ve ileri görüşlülük ve aynı zamanda etkili bir şekilde hareket etmek lâzımdı. Patrikiniz düşündü, danıştı. Etrafındaki bütün Episkopos sınıfı, millet adına kendisiyle birlikte harekete ve millet uğrunda gerekirse feda olmaya hazır bulunuyordu. Muhterem Episkopos kardeşlerle birleşildi. Kendileri zaten tâyinleri gününde Allah'ın huzurunda yemin etmişlerdi. Yine millet adına, kendilerini adamaya yemin ettiler.

Osmanlılar daha, yetkili temsilcilerini henüz Edirne'ye göndermişlerdi ki, ben ve saygıdeğer arkadaşlarım çalışmaya başladık. O zaman ne istediğimiz milletçe bilinir. O da antlaşma metni içinde Ermenilerin de anılmasıydı. Bugün bu iş antlaşma içinde özel bir madde ile yapılmış bulunuyor. Acaba Ermenilerin anılması istediğimiz gibi mi oldu? Hayır!.. Fakat siyasette «istediğini yapamazsan yapabileceğini yapmalıdır.» derler.

(16 ncı madde).

Bu maddenin kuvvetiyle Ermeniler Kürtlerin, Çerkeslerin saldırılarına karşı güven altına alınıyorlardı. Kendilerinin on yıllık feryadları nihayet bir başvurma yeri bulmuş ve millet adına arz ettiğimiz sorunun bir kısmı uluslararası esaslar içerisine girmiş oluyordu. Millî sorunumuz genel Doğu sorunuyla beraber yeni bir şekil ve durum aldı. Bu memleket şimdiye kadar Türk memurlariyle idare edildi. Memurların fenalıkları herkes için bir gerçek oldu. Hattâ

bu gerçek Babı Âli'ce, memleketin hükümdarınca da ilân edildi. Ermenistan'da Ermeniler üstündeki belânın yalnız Kürtler, Çerkesler olduğunu söylemek doğru olamaz. Bunlar için başka bir felâket, bir musibet daha vardır. O da değersiz memurlardır. Bu memurlar arasında Ermenistan'ın bir başından diğer başına kadar bir tek Ermeni memur yoktur.

Savaştan önce, tebaası olduğumuz bu büyük ülkenin hükümdarı, Kanunu Esasî ve eşitlik prensipleriyle Doğu sorununu halletmek istedi. Siyasî ve idarî işlerde din farkını kaldırdı, hükûmet memuriyetlerini bütün tebaası arasında eşit olarak böldü. Yalnız bir fark kabul etti. O da, herkesin kudret ve şahsî kıymeti esasına dayanıyordu. Ermeni milleti bu son vatanseverce harekete karşı ne çekingen bir vaziyette, ne de itaatsizlikte bulundu. Hattâ evlâtlarından birçoğu bu hareketin başarıyla sonuçlanması için gayret sarfettiler. Niçin? Çünkü Ermeni sorununun o suretle hallinde Ermeniler için parlak bir rol vardı. Çünkü, Ermeni kendi özel kilisesi ve milliyeti ile ne başka yabancı bir kilise ile ve ne de yabancı bir millet ile karışmış idi. Memleketin tekrar doğuşunda en çok bağımsız bir halde çalışabilirdi. Bunların başlıca çalışanlardan birisi olacağını söylemiyorum. Belki Allah'ın zamana göre diğer milletlerden daha fazla lütuf ve bağışladığı tabiî nitelik ve meziyetler bakımından en başlı çalışanı olacağını söylemeye cesaret ediyorum. Tahta çıktığında şimdiki Yüce Hükümdarımızın bu teşebbüsü çok güzeldi. Ermenilerin bunu ümit ettiklerinden dolayı kimse kendilerini suçlayamaz. Başka bir tecrübe daha oldu. Savaş ve düşmanın zaferi Doğu sorununun halline başka bir yön verdi. Doğu sorunu artık başka şekilde hâl olunamazdı. Ancak Allah korusun bölünme, ya da çeşitli halk için özel ve ayrı bir yönetim şekli olacaktı. Bu da (Her birisi bir milletin hâtıralarının merkezi ve başlangıçta bir milletin vatanı olmuş ve bugün de hiç olmazsa büyük bir kısmında aynı hıristiyan millet halkının çoğunlukla yerleşmiş oldukları ilçelerin, Hükümdarın hâkimiyetini değişmez ve bozulmaz olarak korumak suretiyle idaresini, hıristiyan memurlara vermek ki, Bosna - Hersek, Bulgaristan, Yunanistan, Ermenistan böyle olacaklardı. Hıristiyan milletlerin beşiği olmayan, hıristiyanları azınlıkta olan şehirlerde de bütün İslâm memurlarını görevlerinde bırakmak suretiyle ilçelerin ayrımı ve önerisi) idi. Bu suretle sınıflama ve tesbit, bize göre kesinlikle siyasî bir şekil veya sonuç olmıyacaktı.

Millî sorunumuzun işte bu kısmı Ayastafanos antlaşmasının 16 ncı maddesiyle hallolunmamış, bununla beraber tamamiyle de yas-

tık arkasına atılmamıştı. Çünkü nihayet islâhat oraya gidip dayanacaktı. İslâhatın tek çözüm yolu da bu olacak ve buna dayanmıyan bir idare sağlam ve gerçek olamıyacaktı. Biz, milletçe bu maddeyi imza etmiş olan yüksek şahsiyetlere karşı teşekkür borçluyuz. Burada kendilerine millet adına bu minnettarlığımızı ilân fırsatını buluyorum. Bunlardan birisi bugün güç ve nazik bir durum içinde ihtiyatlı, fevkalâde zekâsiyle memleketin iç ve dış siyasetini idare etmektedir.

Ayastafanos antlaşmasının 16 ncı maddesini ele geçirince bundan yeni bir ruh ve kuvvet alarak daha çok özlem ve gayretle çalışmaya başladık. İşimiz bitmemiş, belki henüz başlamıştı. Ayastafanos antlaşması olduğu gibi kalmıyacaktı. Çeşitli hükümleri, Avrupa ölçülerinden geçirilerek değişikliklere uğrayacaktı. Özellikle 16 ncı maddesi kesinlikle değişime uğrayacaktı. Tuna bölgesinin gelecekteki siyasî durumu Avrupa'nın siyasî menfaatleri ile ne kadar yakın bir alâkaya sahip bulunuyorsa, aynı suretle ve belki daha çok özel bir şekilde Fırat bölgesinin siyasî durumunun da İngiltere menfaatiyle bağı ve alâkası vardı. Ne kadar Ermeni dostu olsa ve çıkarcı bulunmasa ve bu hisler altında 16 ncı maddenin yazılmasına önderlik etse de İngiltere bu maddenin imza eden devletlerden özellikle birisinin menfaatleri bakımından Fırat bölgesinde yeni bir siyasî vaziyet hazırladığını görecekti. İngiltere bunu kabul edemiyecekti, maddeyi, ya kaldırmaya veya değiştirmeye çalışacaktı. Kaldırmak kelimesini özellikle söylüyorum. Çünkü bu kelimeyi söyleyen siyasî ağızlar olmuştur. Kaldırmak mümkün değildi. Çünkü İngiltere gibi hür bir millet için bu, insaniyetsizlik ve gaddarlık olurdu. O halde maddeyi Ermeniler için yazılmış bir madde, Ermenistan için islâhat maddesi hâline çevirmek ve Ermeni sorununu ayırmak, yani sırf Ermeni sorunu olarak bırakmak kalıyordu. Fakat bizim de kendi tarafımızdan çalışmaklığımız, unutulmuş ismimizi hatırlatamazdı. Avrupa'ya bizden olarak yaşamış ve bugün kaybolmuş eski ve şanlı bir milletin torunları olduğumuzu bildirmemiz lâzımdı. Avrupa, Ermeni milletinin kendisini tanıdığını ve hukukunu korumayı bildiğini öğrenmeliydi. Horen Episkopos, Petresburg'a gönderildi. Hrımyan da yanında tercümanı, Ermeni gençliğinin parlak simalarından ve gençliği ile beraber aynı zamanda yetişmiş olgun zekâsiyle Avrupa'nın önünde Ermeniliğin geleceğini ve parlak ümitlerini temsil etmiş bulunan bir zat ile birlikte batı Avrupa'ya gönderildi. Hrımyan Ermenistan'ın şan ve şerefinin yasını, bahtsızlığını, soyluca bir sabırla üzerinde taşıyor, Horen Episkopos da eski hâtıralar-

la titreyen ve yeni ümitlerle çarpan Ermeni milletinin kalbini temsil ediyordu. Bunlar millet tarafından resmî temsilci idiler. Ancak kendileriyle çalışmak, çalışma ortaklığı yapmak da her Ermeninin borcuydu. Böyle bir durumda nerede gerekli olursa bütün Ermeni çocuklarına müracaat etmek de benim hakkımdı.

Kalbi Ermeni kanı ile çarpan ve milletine faydalı olabileceğini hisseden her Ermeni burada benimle, orada millet temsilcileriyle beraber çalıştı. Çalışmaya genellikle her taraftan gösterilen saygı ve sevgiler eklendi. Bu sevgi hislerine gazeteler tercüman oldu. İstisnasız hemen hepsi de dâvamızın savunucusu oldular. Cemiyetler kuruldu. Siyasî kürsülerden de millî dâvamızın tartışmalarının yansımaları görüldü. Avrupa'nın duyguları bizim tarafımızdaydı diyebiliriz. Fakat, ne yazık ki hisler bu yüzyılda yalnız menfaatin söz söyliyeceğini, özellikle Berlin'de ihtiyarlamış, katılaşmış diplomatlar meclisinde ancak menfaatin hâkim olarak konuşacağını önceden biliyordum. Biz menfaati de kendi tarafımızda bırakmıştık. Biraz önce nasıl olduğunu söyledim. Devletlerin yüce meclisi toplanmış ve Berlin'de bir iki oturum yapmışlardı. Her taraftan, her devletten ümitler, resmî vaidler almıştım. Diğer hıristiyan milletlere ne verilirse Ermenilere de aynının verileceği hakkında beyanat yapıldı. Yüksek mecliste Ermenilerin oyu yoktu ve olamazdı. Bize verilen ümitler bu dereceye kadar varmıştı. Büyük ve asil bir milletin, Fransa'nın dışişleri memuru ve baş temsilcisi olan elçisi mecliste dâvamızın temsilcisi ve savunucusu olmayı üzerine alması ve sorunumuz hakkında resmî yazışmalarımızla teklif ettiğimiz şeklin ruhunu ve uygulama tarzını kendisi de onaylamıştı. Nihayet o yüksek kişilerin en yükseği ve diplomatların en ustası olan meclis reisi de özel bir dikkatle sorunumuzu, yazışmalarımızın hepsini incelemiş ve ilk günden itibaren işimize önem vererek İstanbul patrikinin mektubunu ve kendisine verilmiş olan Ermeni temsilcilerinin dilekçesini Ermenistan'ın idaresi hakkında düzenlenmiş olan projeyi, Ermenistan hakkında bir istatistiği meclis gündemine sokmuştu. Bu suretle sorunun esasından inceleme ve kökünden halledileceğini ümit etmemiz bizim için mâzur görülebilirdi. İşte tam bu sırada Türkiye ile İngiltere arasındaki gizli antlaşma meydana çıktı.

Mebus efendiler,

Siyasî görüşlere girerek hiç bir Avrupa devletince öğrenilemiyen ve halen hangi siyasetin daha büyük bir rol oynadığı tesbit olunamıyan bu yeni siyaseti daha önce göremedikleri için Ermenile-

rin ne kadar suçlu olduğunu söylemek bana düşmez. Uygulanması Türkiye için inkâr edilemez bir lütuf olan ve Ermeniler için de faydalı bulunan bu antlaşma, Ayastafanos antlaşmasının 16 ncı maddesiyle yüksek meclisin meşgul olmasına engel oldu. Meclis, bir devletin söz vermesi ve denetimine girmiş olan durumu bütün büyük devletlerin denetimi ve söz vermesi olarak değiştirdi. Diğer taraftan da Türkiye ve İngiltere antlaşması, İngiltere'ye Ermeniler hakkında özel bir himaye yükledi. Yalnız Ermeni milletinin sorununun tam ve bir bütün olarak göz önüne alınmasına engel oldu.

Herhangi tarafsız bir inceleme ile belirli bir şekilde görülür ki eğer Türkiye - İngiltere antlaşması, Asya hıristiyan halkı için islâhat projesini İngiltere ve Türkiye hükûmetlerinin antlaşmasiyle kararlaştırmayı sağlamasaydı devletler bu projeyi kendi yönlerinden kararlaştıracaklardı.

Berlin antlaşmasının 61 inci maddesi işte şudur :

(61 inci madde okundu).

Mebus efendiler,

Eğer bu maddede acınacak bir şey varsa o da bizim sorunumuzun hallini kısmen geciktirmesi, milletin ümitlerini temin etmemesi ve gelecek için de bir mükâfat vermemesidir. Hangi millet âni bir şekilde arzularını elde etmiştir? Bir şahsa, bir millete âni olarak gelebilen yalnız bahtsızlık ve ölümdür. Hayat ve refah ağır, yavaş olarak görünür. Bu sebepledir ki, «eğer başaramıyacak idiysek niçin başladık?» diyenler haksızlık ederler. Bir gün başarmak için bugün başlamalı idi. Eğer kesinlikle başarılı olamıyacağımı evvelden bilmiş olsaydım bile yine başlardım. Bundan dolayı milletim beni mahkûm etsin.

Fakat hayır, ben bu işe kendi kendime teşebbüs etmedim. Benden evvel milletin umumî arzusu benimkinden daha şiddetli ve zorluydu. Ben ancak bu arzuyu ileri götürmek için bir önderlik üzerime aldım.

Şimdi iki türlü itiraz vardır ki, bunların acısı benim kendi acıma ekleniyor. Bunlardan birisi (çünkü az istedik, az aldık, Milletin arzularına kusurlu, noksanlı olarak tercüman olduk. Ve hattâ kasten, düşünerek, bilerek bu arzuların noksan bir tarzda idaresi için çalıştık.) dır. Bu itiraz milletdaşlarımızın bazılarından geliyor

ve millette tabii bir itimatsızlık durumu yaratmak suretiyle millet-daşları esir gibi kullanmak şeklindeki fenalıkların bu şekilde bir isbat ve delil daha eklenilmek isteniliyor.

Ah! Eğer bu cesurca hükmü veren, altı aydan beri çalışanların bütün hayatlarınca bu kadar çalışmamış olduklarını ve millet için bütün varını verdiklerini, kimisinin servetini, kimisinin ününü ve nüfuzunu feda, bütün gayretlerini sarfettikleri zorluk ve tehlikeleri nasıl hafife alıp, milletin projesinden tek harf çıkartmamak için şahsiyetlerini ve menfaatlerini nasıl hiçe saydıklarını, ne hâl ve ne de gelecek için hiç bir şan ve ün ummıyarak nasıl kutsal bir vatanseverlik ateşiyle hareket etmiş olduklarını ve eğer benim bildiklerimi bilseydi bu itirazı öne sürmekle vicdanı titrerdi.

İkinci, özellikle yabancılardan geliyor. Çünkü bu itirazı yapabilecek bir Ermeni yoktur. O da «Patrikinizin millî sorun ismini verdiği mesele kendisinin icat ettiği bir şeydir ve milletin bunda katkısı yoktur). Bu yabancı, Ermeni milletinin o kadar yıllardan beri çıkardığı sonsuz feryatları işitmemiş ve bu millet vekilleri meclisinin millet adına bana verdiği ve az bir zaman evvel tekrarladığı görevi duymamış olur.

Ermeni sorununu Avrupa'ya ne şekilde ve ne kelimelerle sunduğumu işte size bildirdim. Bunu şöyle özetleyebilirim : «Ermenistan ve Ermenilerin idaresi» Padişahımızın onayı ve onun hâkimiyeti altındadır. Bunda siyasî bir ihtirasımız olmadı ve olamaz.

Siz milletin vekilleri, siz söyleyiniz, bütün milletin oylariyle duran sizler söyleyiniz. Size sunduğum milletin sorunu değil mi? Söyleyiniz. Türkiye'nin bütün hıristiyan halkının kaderi kararlaştırıldığı bir sırada patrikinizin ilgisiz kalmasını affeder miydiniz? Hattâ ümitsiz, dayanaksız olarak bile sırf doğuda bir Ermeni milleti olduğunu Avrupa'nın bilmesi için milletler meclisine müracaat etmemiş olsaydım, beni affeder miydiniz? Söyleyiniz, beni siz affeder miydiniz? Söyleyiniz, eğer engelleri, mânileri, ayakla devirerek milletin feryadını Avrupa'ya işittirmemiş olsaydım, beni onlar ve siz affeder miydiniz? Oylarınızla, birleşmiş oylarınızla söyleyiniz. Çünkü, bu durumda oy, ancak birleşik olabilir. Söyleyiniz ve oylarınız o haksız ve milleti inkâr edici itiraza cevap versin.

Fakat kaybolan nerededir? Bu kadar çalışmanın, gayretin sonuçsuz kalması nerede? Başarısızlık nerede, Talihsizlik, ümitsizlik nerede? Çünkü ilk defa Ermeni milletinin muhteşem ismi bir ant-

laşmaya girmiş oldu, kaybolan bu mu? Çünkü bir antlaşma ile Ermeniler zulümlerden, haksızlıklardan kurtuldular, talihsizlik bu mu? Çünkü Ermenilerin geleceğinin tohumu kuvvetlendi, çalışmamızın sonuçsuz kalmış olması bu mu? Çünkü Avrupa halkı ve hükûmetleri, Ermeni milletini tanıdılar ve sevdiler, başarısızlık bu mu? Size bu millet kürsüsünden söz söylediğim bu dakikada ihtimal ki büyük kürsülerden de Ermeniler hakkında Avrupa devletlerine sorular soruluyor, yüz üstü bırakılmış olmaklığımız, ümitsiz bırakılışımız bu mu?..

Mebus efendiler!

Sorunumuzun derhal ve tamamen gerçek alanına çıkmadığını zaten söylemiştim. Bu sebeple burada elçiler ve Berlin'de de temsilciler yanında şikâyette bulunmayı gerekli gördüm. Şikâyet zayıfın hakkıdır ve çok zaman o suretle kullanılır. Ancak bu durumda değil. Çünkü bunun neticesi de son dakikada, maddenin yazılışı sırasında görüldü. Evet, sorunumuz tamam olarak halledilmedi. Fakat antlaşmanın o maddesiyle elde ettiğimiz de az değildir. Yine kimse de inkâr edemez ki, İngiltere'nin özel himayesi de bundan az değildir. Bu himayeye millî sorunumuzun halli için arzu ettiğimiz yönü vermek için kendi kuvvetimiz üzerine ümit kurmuş değildik. Fakat gerçekler her şeyin üzerinde kuvvetlidirler. Onlar devletin siyasetine kat'î surette etki yaparlar. Menfaatleri, amacı, sevgisi bilinen büyük İngiliz milletinin siyaseti ilk sıralarda bir şekil alabilir. Sonra ebedî olan adasını kuşatan hudutsuz Okyanus gibi kendi kendisiyle yorulmak bilmez bir şekilde cenkleşerek nihayet yeni bir ruh ve şekil alır. Biz de, mebus efendiler, başladığımız işi devam ettirelim.

Bu gibi işler, ne bir gün içinde, ne de bir adamın eliyle yapılamaz. Gelecek için hazırlanalım. Orada, burada kalmıyalım. Ermenistan'a gidelim. Milletimizin içinde iş bilirleri, ün sahibi, vatansever, eğitimcileri, kilise adamlarımızı Ermenistan'a gönderelim. Terbiyecilerimiz, öğretmenlerimiz, o kadar ateşli olan gençlerimiz Ermenistan'a gitsinler. San'atkârlarımız, tüccarlarımız Ermenistan'a gitsinler. Artık zulüm yok, artık hayata, mala ve namusa saldırı yok, yollar açılacak kanallar yapılacak, fabrikalar inşa edilecek, İngiliz sermayedarları paralarını işletmek için oraya gidecekler. Bizim sermayedarlarımız da gitsinler. Bugünden şirketler kursunlar. Her şehirde ve köyde okullar yapımı, ticarî ilişkiler sağlanması için, fab-

rikalar kurulması için şirketler yapsınlar. Hindistan'dan, Ermenistan'dan, İngiltere'den, Rusya'dan, Türkiye'den, Avusturya'dan İran'a kadar bütün Ermeniler el ele versinler, devasız bir hastalıkla mâlûl olan ben de ihtimal ki, o zaman mezarıma gitmiş bulunurum. Bu kadar yürek ve ruh birliği ile yapılan millî çalışmanın güzel neticelerini bugünkü bütün ümitlerimizin başarıyla taçlandığını görerek benim ruhum mutlu olacak ve sevgili atalarımızın ruhları da iftihar edeceklerdir.

2 - 21 Ağustos 1878
Genel Meclisin beşinci oturumunda söylenmiştir.

Patrikin bu açıklaması oy çokluğu ile kabul edilmiştir.
Minas Çeraz (1) :

«Berlin'de Ayastafanos'dan daha çok kazandık.

Ayastafanos maddesi ricalardan doğmuştu. Berlin, bunu kararlariyle güçlendirdi.

Ayastafanos, Türkiye Ermenileri için yalnız Rusya'yı görevlendiriyordu. Berlin antlaşmasının maddesinde ise, Almanya, Avusturya - Macaristan, Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Rusya bu sorun için birleşmişlerdi.

Ayastafanos maddesi Babı Âli'ye Rus ordularının bulunduğu yerlerdeki Ermenilerin himaye ve muhafazasını taahhüt ettirmişti, yani Ermenistan'ın ufak bir kısmında, Erzurum üzerinde. Bunun da Türkiye için bir polis örgütüyle sağlanması, mücadelelerin, karışıklıkların önünün alınması çok kolaydı. Berlin antlaşmasiyle, Babı Âli her tarafta, her Ermeni oturan ilde, bütün Ermenistan'da böyle bir taahhüde giriyordu. Babı Âli bir polis örgütüyle kalmıyor, genel islâhatı üstlenip, sorumluluğunu kabul ediyor, yalnız Erzurum'un şimdiki hali için değil, bütün Ermenistan'ın hal ve geleceği için. Aradaki fark çoktu. Milletimiz de Salisbury'ye minnet borçludur.

Bugün Rus ordusu Erzurum'dan gidince ve Osmanlı Hükûmeti orada gereken muhafaza tedbirlerini alınca, Ayastafanos'un mad-

(1) Minas Çeraz, «Berlin Kongresinden Ne Kazandık?», İstanbul, 1878 (Ermenice : 1, sahife 21 - 27.

desine göre, Ermeni sorunu kapanmış olacaktı. Halbuki Berlin'e göre sorun henüz açılmış bile değildi.

Ayastafanos maddesiyle Babı Âli, Rusya'ya, Ermeni'nin Kürd'e, Çerkez'e karşı muhafazasını taahhüt etmişti. Bazı siyasîler Rusya'nın cihangirlik gayeleri itibariyle Ermenistan için yapılmış olan bu taahhüdün yerine getirilmesini (Doğu sorununu herhangi bir zaman tekrar çıkarmak amaciyle hıristiyanların durumunun düzelmesini istemiyeceği için) uygun göremiyeceği fikrindedirler.

Berlin maddesiyle Avrupa devletleri, Babı Âli'ye Ermenilerin Kürtlere, Çerkeslere karşı savunulmasını taahhüt ettirmiştir. Unutulmamalıdır ki, Fırat sahillerinin kuvvetli bir millete geçmemesi İngiltere'nin menfaatleri gereğinden olduğu için, kendisi Ermenistan hıristiyanlarının memnun edilmesini ister.

Salisbury, Berlin kongresinden evvel Londra'da bize «İnanınız ki Haşmetmeâb Kıraliçe, sizin kadar Ermenilerin memnuniyet verici bir durumda bulunmalarını, refah ve sükûn, huzur ve hürriyete sahip olmalarını arzu eder» demişti. Bu sözleri içtendi. Çünkü, (Albion), menfaatini bizim menfaatimiz ile birleştirmiş bulunuyordu. Ayastafanos maddesinde bizim dâvâmız dolaylı görülmüştü. Vaziyet millî haklarımızdan değil, Rus ordusunun tesadüfen Ermeni topraklarında bulunmasından çıkmıştı. Salisbury, Berlin maddesinde Ayastafanos'un 16 ncı maddesinin ilk satırlarını çıkararak, Ermeni milletinin hukukunun en mükemmel bir şekli olarak doğrudan doğruya bir madde meydana koydu.

Gerçekten, Ermeni sorunu, Rus ordusunun hareketinden çıkmıyacaktı. Bu sorun esasen uğradığımız zulümler ve yolsuzluklardan doğmuş bulunuyordu. Eğer Rusya ordusu, aldığı ve sonra padişaha bıraktığı yerleri elinde tutmuş olsaydı, açıktır ki, o zaman Ayastafanos antlaşması, Doğu sorununu Ermeni ismini asla anmadan bitirmiş olurdu.

Berlin kongresi, Ayastafanos antlaşmasını bize uygun şekilde düzelttikten sonra, bizim için, özellikle Britanya ikinci temsilcisinin lütfuna borçlu bulunduğumuz, önemi sınırsız olan bir madde daha tesbit etmiştir.

Berlin kongresi, Babı Âli'nin, Ermenilerin emin, müreffeh, islâh edilmiş bir vaziyette bulunmalarını temin için alacağı tedbirleri Avrupa devletlerine bildirmesini kararlaştırdı. O halde Babı Âli, bizim için sorumlu bir vaziyette Osmanlı Ermenistan'ı için Avrupa'ya hesap verecek bir durumdadır. Eğer Avrupa bu tedbirleri yetersiz

bulursa, Osmanlı devletinden bunların genişletilmesini isteyecekti. İşte sınırı olmayan bir lütuf.

Berlin kongresi, Babı Âli'nin, Ermenilerin vaziyetlerini rahatlatma ve islâh hususunda uyguladığı tedbirleri zaman zaman Avrupa devletlerine bildirmesine karar vermiştir. (Zaman zaman) kelimesi, Babı Âli'nin gereken tedbirleri bir defa ele almakla yetinmeyeceğini ve Ermenistan'a daima gereken islâhatı uygulayacağını, Ermenilerin vaziyetini rahatlatacak yeni yeni islâhat sokacağını göstermektedir. Çünkü, bir kabinenin; bir kere yapmış olduğu bir şeyi, zaman zaman aynen tekrar etmesi imkânı yoktur. Şu halde işte bu da sınırsız bir lütuftur.

Berlin kongresi, altı devleti, bu vasıtalar ve tedbirlerin uygulanmasını denetlemek ile görevli kılmıştır. Gerçekten, bir çokları bu tedbirleri Babı Âli'nin devletlere bildirdiği halde, Anadolu'da uygulamıyacağını düşünebilirlerdi. Bu şüphe de, altı devletin denetlemesiyle kalkmış oluyor. Şu halde Avrupa'nın 1856 daki karışmama ruhundan uzaklaşarak bundan sonra Ermenistan menfaatine müdahale hakkını almıştır.

Yukarıdaki maddelerden çıkarılabilir ki, Berlin kongresi bizim için, Ayastafanos'un 16 ncı maddesini 61 inci maddeye çevirten bir şey olmakla kalmamış, öyle esaslar koymuştur ki, o esaslar üzerinde biz vatan ve yurdumuzu ihya edebiliriz. O halde, Patrik ve marhasaların çalışması sonuçsuz kalmamıştır.

Minas Çeraz, Kıbrıs sözleşmesinden söz ettikten sonra da (1) : «Bu mukavele, bizim için büyük bir istifade temin edecektir. Rus ve Britanya nüfuzları bundan sonra Ermenistan'da birbirleriyle müsabakaya girecekler ve Ermeni unsuru da bu yarıştan yararlanacaktır.

Rus hükûmeti, 61 inci maddeyi, düşmanı olan Britanya'ya karşı 23 Mayıs sözleşmesini yıkmak için silâh olarak kullanacaktır. Rusya, Ermenistan'da meydana gelecek her türlü yolsuzlukları, sorumluluğu düşmanına yüklemek suretiyle Avrupa âlemine bildirecektir. İngiltere de Ermenistan üzerinde, Berlin kongresinin söz ettiği Rus müdahalesini yasaklamaya yetkili bulunmadığı için manevî bir sorumluluk yüklenmemek için her türlü saldırı ve haksızlıkları önlemeye çalışacaktır. Milletimiz de bu yarıştan fayda görmeyecek miydi?.. Çünkü eğer İngiltere, dertlerine, felâketlerine derman vermez-

(1) Sahife 23.

se, Ermenilerin Rusya'ya ve diğer dört devlete müracaat ederek himaye istemeye hakları vardı. v.s..».

Yine Minas Çeraz, bağımsızlık hakkında da şöyle diyor (1) :

«Devletlerin Girit'e verdikleri bağımsız idareye Ermenistan'ın da hakkı var mıydı? Ya da bağımsız bir hayata lâyık mıydık? Halimizi bilenlerden olduğumuz için bu sorunlarla uğraşmak istemem. Ancak, şurasını öncelikle ilâve ederim ki, Avrupa idarî bağımsızlığı bizden esirgemekle beraber bize, istediğimiz yere yavaş yavaş bizi ulaştıracak bir madde verdi : «Babı Âli, Ermeni bulunan illerde mahallî ihtiyaçların gerektirdiği islâhat ve düzeltmelerin, çabuk ve geciktirilmeden uygulanmasını taahhüt eder.» İşte gelecek için idarî bağımsızlık müjdeleyen bir cümle.» diyor.

Berlin konferansından sonra Patrik Nerses Varjabedyan, yine Osmanlı hükûmetiyle münasebet kurma ve islâhat için teşebbüslerde bulunmaya başladı.

Patrik Nerses, Avrupa devletlerinden istediği gibi bir yardım göremeyince bunu içerde elde etmeye çalışıyordu. Bir taraftan hükûmete karşı sadakatini temin ederken el altından da her vasıtaya müracaatten çekinmiyordu.

1879 Ocak ayında, karma meclis üyelerinden meydana gelen bir heyet, zulümler hakkında şikâyette bulunmak üzere Sadrıâzama müracaat ettiler ve şu cevabı aldılar : «Osmanlı hükûmetinin her sınıf halkı, Ermeni, Arap, ilâh.. hepsi, hükûmetin çalışmasına yardım etmeye ve zorluk çıkarmamaya mecburdur. Ne yazık ki Ermeni milleti buna mukabil, yabancı kanallara müracaat ediyor. Yabancılar ne yapabilirler? Ermeni milleti, yabancıların elinde oyuncak olmamalıdır.» (2).

Nerses Varjabedyan ve kendisiyle beraber çalışmış olanlar, bağımsızlığın bu suretle elde edilemeyeceğine ve Avrupa'nın müdahalesini temin için bazı isyan hareketlerine başlamak, harekete geçmek zorunluğuna inanmış bulunuyorlardı.

Topcian (3) : «Berlin'den sonra Hrımyan, vaazları ile halka, hürriyet ve bağımsızlık için çalışmak lüzumunu aşılamaya devam ediyordu. Horen Narbey, başarısızlığın nedenini halkın ilgisizliğinde ve çalışmamasında görüyor, Varjabedyan da bağımsızlık için hazırlanmayı öğütlüyordu. Minas Çeraz ve diğer bazıları da yabancılara bel

(1) Sahife : 25.
(2) Millî Meclis Tutanağı, 1879 ve Varantyan, cilt : 2, sahife : 345.
(3) Genç Türkler ve Ermeniler : (Ermenice), sahife : 283, Tiflis, 1919.

bağlamamak, milletçe hazırlanmak ve yapmak, Kamar Kâtiba (1), boyun eğmemek, hürriyeti kimseden dilenmemek, silâhla almak yollarını gösteriyorlardı. Raffi (2) de eserleriyle Ermenilere bu hareketler için gereken plânları anlatıyordu. Hayat ise bu hitaplardan çok, halkı, fiilî şikâyetlere ve savunma örgütüne, silâhlanmaya sevk ediyordu.» diyor.

Esasen bu fikirler her tarafa yayılmıştı. İller, Patrikin teşebbüslerinden, konferansın sonuçsuz kaldığından haberli bulunuyorlardı. Ortam mükemmel surette hazırlanmıştı. Rusya'daki Ermenilerin Türkiye'dekilere yaptıkları propagandalar da, şiddetli etkisini göstermişti. Artık harekete geçmek gerekiyordu.

Patrik Varjabedyan, 1884 de öldü. Yerine eski Erzurum Marhasası Harutyun Vehabedyan patrik oldu. Kendisi yaşlı bir adamdı. Bunun zamanında isyan komiteleri, örgütü genişlettiler, Avrupa, Amerika'da merkezler kurdular. Özellikle Kafkasya'dakiler Türkiye Ermenileriyle çok sıkı surette alâkalanıyorlardı. Vehabedyan, 1888 de Kudüs patrikliğine geçti ve yerine Aşıkyan patrik seçildi. Zayıf bir şahsiyet olduğu ve komitecilerin istediği faaliyeti gösteremediği için Hınçak komitesi tarafından suikasta uğradı, yaralandı (3).

Max Choublier, o zamanki vaziyet hakkında şöyle diyor (4) :

«Kafalarında Osmanlı hükûmetine karşı koymak fikri uyandı. Okullarda, kiliselerde, talebeye, halka kapalı sözlerle Ermeni krallığının canlandırılması fikirleri aşılandı. Rumeli'nin ayrılması, âsilerin Avrupa devletlerince takdir edilmesi Ermenilerdeki bu yeni, korkak ümitleri kuvvetlendirdi. Anadolu Ermenileri, Berlin konferansının kendilerine vâat ettiği ıslâhatı istemek için devletlere mektoplar gönderirlerden içlerinden memleketlerinden kaçarak Avrupa'nın başlıca şehirlerine, Londra, Viyana, Rusya, İran'a sığınmış olanlar, propaganda komiteleri halinde kuruluşlar meydana getirdiler. Beyannameler savurarak Avrupa'dan, Ermenistan'ın bağımsızlığını ilân etmesini istediler. Babı Âli'nin kabiliyetsizliğini gösterdiler, kardeşlerine, vatanlarının kurtulması için çalışmalarını ve kendilerini tazyik edenlere karşı kuvvetle mukabele etmelerini tavsiye ettiler».

---

(1) Kafkas Ermeni millî şairidir. Şiirlerinde, ihtilâl ruhunu aşılar.
(2) Selmas'lıdır. Millî ve tarihî romanları ünlüdür.
(3) İsyanlar kısmında gösterilecektir.
(4) Berlin Antlaşması'ndan beri Doğu İşleri, Paris, 1899.

Ayastafanos antlaşmasiyle Ermeni yerleşmiş bulunan iller Rusya'nın himayesine veriliyordu. Bu antlaşmaya göre, Rusya, Ermenistan ismi verilmek istenilen yerleri, islâhat uygulanmadıkça boşaltmıyacak, yani daha doğrusu oraları resmen işgal ve idaresinde bulunduracak, hakikatte ise kendi arazisine katacaktı. Bu suretle, Balkan İslâvlarından sonra da Ermeniler Rus himayesine girmiş olacaklardı.

Romanya ve Bulgaristan'ın şekillenmesi ile İstanbul'u alma ümidini bir müddet için kaybeden Rusluğa Ayastafanos antlaşması, Basra körfezine, Hindistan, İran'a, Süveyş'e, Akdeniz'den Suriye ve Anadolu'ya kadar yol açıyordu. Ruslar; Batum, Ardahan ve Kars'ı almakla Fırat vâdilerine inmiş oluyorlardı. Ermenilerin Rusya himayesine verilmesi ile de, Rusluğun gelecekteki projeleri gerçekleşecekti. Halbuki, Berlin konferansı, Ermeni sorununu Rusya'dan alarak antlaşmayı imza eden devletlere veriyordu. 61 inci madde gereğince Osmanlı hükûmeti, Ermeni oturan illerde gereken islâhatı uygulayacağına söz verdi. Devletler de, bu islâhatın uygulanışını kontrol edeceklerdi.

Türk - Rus savaşına, Ayastafanos antlaşmasına büyük ümitler bağlayan, bu antlaşmayı kendileri için, bağımsızlık için bir adım kabul eden, Rusların bu bölgeyi Türklerden, İslâmlardan temizleyerek kendilerine vereceğini zanneden Ermeniler, Berlin antlaşmasından tabiî memnun olmadılar.

Yukarıda gösterildiği üzere Ayastafanos'da Granduc Nikolas'ya müracaat eden Patrik Nerses Varjabedyan ve yanındakilerin amacı, tam anlamiyle bir bağımsızlıktı. Verdikleri muhtıralarda da, Ermeni bulunan illerin bağımsızlığını ve hiç olmazsa oraların Rus idaresi, kontrolü altına konulmasını istiyorlardı.

Ayastafanos antlaşmasiyle ilk defa Ermeni sorununu ortaya çıkaran, Ermenileri himayesi altına alan Ruslar, Ermeni sorununun Berlin antlaşmasiyle aldığı şekil üzerine bunlar hakkında Osmanlı hükûmetine yapılan bir çok siyasî teşebbüslerde beraber bulunmuş olmalarına rağmen bir Ermeni islâhatına taraftar değillerdi. Bu hususta kendilerini en çok düşündüren şey, Ermenilere verilecek bağımsızlığın, bağımsız bir idarenin, kendi tabiiyetinde bulunan Kafkas Ermenilerini de ayaklandırması, bunların da Türkiye'deki Ermenilerle iş birliği yapmaları, birleşmeleri ihtimaliydi.

Loris Melikoff'u istiflâf eden Boplonosef : «Ermeni, suçludur, hayır dileyici değildir. Yalnız Kafkasya'da değil, her yerde kabahatlidir. İmparatorluğun ülke bütünlüğü için tehlikelidir.» diyordu.

Kendisi, Türkiye Ermenilerinin sorunu, uluslararası diplomasiee tekrar söz konusu olunca Petresburg'a koştu ve fikrini, «Hudutlarımıza yapışık ikinci bir Bulgaristan istemiyoruz» cümlesiyle bildirdi (1). Biraz sonra Lobanoff'un «Biz, Ermenisiz Ermenistan isteriz.» şeklindeki ünlü sözü ortaya çıktı. Lobanoff, özellikle 1895 projesi üzerine : «Ermeniler dağılmıştır, Ermenistan denilecek ve özel bir yönetim uygulanacak bir yer yoktur. Kafkas Ermenileri kendilerini kışkırtır ve hareketlendirir bir durumda olduklarından Türkiye'de büyük isyanlar çıkartmaya çalışıyorlar.» diyor, ve «Eğer Türkiye'de bütün hıristiyanlar için islâhat isteniliyorsa kendisinin de bu konuda aynı fikirde olduğunu, yok eğer, sırf Ermeniler için ayrıca bir idare söz konusu ise, — ki bu idare daha sonra bağımsız bir Ermeni krallığına çevrilecektir — buna karşı bulunduğunu ve Rusya'nın da yanı başında ikinci bir Bulgaristan yaratmak istemediğini, elçilerin belirttikleri hudutların çok büyük ve hemen Anadolu'nun yarısı olduğunu ileri sürdükten sonra devletlere bunu padişah istemezse ne yapacaklarını soruyor, Çar'ın ve kendisinin padişah üzerinde etki yapmak niyetinde olmadığını ve diğer bir devletin de böyle bir harekette bulunmasının kendilerine hoş gelmeyeceğini ilâve ediyordu.

Prens Lobanoff'un kendisine yapılan açıklamasını İngiltere elçisi, Dışişleri bakanına şöyle yazıyordu (2)» :

S: Petersbourgh
18/mart/1895

Lord Kimberly'e

Maylord,

Bugün öğleden sonra Prens Lobanoff'u ziyaret ettim. Kendisine, yüce katımızdan bana gönderilmiş olan Sir Philip Gurrie'nin telgraflarını okudum.

Prens, bunları izledi ve bunları kendisine bildirmiş olduğumdan dolayı bana teşekkür etti. Kendisi, evvelce bir yol ile bana Ermenistan'a mükemmel bir şekilde islâhatın sokulması için İngiliz ve Fransız meslekdaşlariyle müzakerede bulunmakta olduğunu, Rus-

(1) Varantyan, cilt : 2.
(2) Mavi Kitap, 1896.

ya'nın da İstanbul elçisinden rapor beklediğini söyledi. Prens Lobanoff, bu çok zor sorunun düzenlenmesi hususunda elçilerin yapacakları teklifler hakkında endişelidir. Kendisince Anadolu'da Ermenilerin çoğunlukta bulundukları ancak üç bölge vardır : Bitlis, Ankara ve İskenderun. Bunlar da bir il halinde toplanabilmek için birbirlerinden çok uzaktadırlar. Ermeniler, ülke içinde çok dağınıktırlar. Dünya yüzünde de böyledirler. Ermenistan olarak tarif edilecek hiç bir yer de mevcut değildir. Lübnan, hudutları tâyin ve sınırlanarak ve il yapılmış ve bir hıristiyan vali konulmuştur. Ancak bu şekil Ermenistan'a uygulanamaz. İslâhata gelince, Ermenileri memnun edecek bir islâhatın, bütün Türkiye Asya'sının idaresine uygulanacak bir idarî islâhattan ayrı olarak uygulanma imkânı da yoktur. 1856 Hattı Hümayunu ve özellikle Berlin antlaşması devletlere islâhat hakkında ısrar hakkını vermiştir. Ancak, zorluk bu islâhata genel bir şekil vermemektedir. Bundan dolayı, kendisi, bu sorun hakkında, İstanbul'daki elçilerin görüşme sonuçlarını öğrenmek için çok istekli bulunmaktadır. v.s...

Frank C. Lascelles

Kont Reventlow da «Ermeni, bu itimada lâyık olmayan, kana susamış ve âsi unsur hakkında şiddetli tedbirler almak için Türk memurlarının hak ve görevlerinden söz etmişti» (1).

———«o»———

(1) Max Choublier : Berlin Antlaşması'ndan beri Doğu İşleri, Paris, 1899.

IX

İSLÂHAT SORUNU HAKKINDA SİYASİ TEŞEBBÜSLER VE HABERLEŞMELER (1)

Berlin antlaşmasının imzasından sonra Lord Salisbury, Babı Âli'ye Kıbrıs sözleşmesi ile Osmanlı Hükûmetinin kabul etmiş olduğu taahhüdü hatırlattı. Bu esnada Gladstone iktidar mevkiine geçmişti. Bu şahsın Türkler ve Ermeniler hakkında açık bir görüşü vardı.

Gladstone, ilk gününden itibaren Berlin kongresiyle tesbit edilmiş olan islâhatı uygulattırmayı bir görev kabul etmişti.

Babı Âli, ilk defa, 1879 da doğu illerinde islâhata teşebbüs etti ve oralarda islâhat esaslarını incelemek için geniş yetkili komiserler gönderildi. Ermeniler bu defa, daha yeni bir idare şekli için faaliyete geçmek fırsatını buldular. Erzurum'da, Erzurum Ermenileri adına kendilerine, Patrikhanede hazırlanmış olan şu muhtıra verildi :

Erzurum ilinin islâhat projesi (2)

(Erzurum ve Van illeri İslâhatı için yollanan yüksek memurlara sunulmuştur.) (3)

Erzurum ilinin şimdiki bölünüşüne göre merkez sancağından

---

(1) İslâhat sorunu için yapılan siyasî teşebbüsler çok defalar görünüşte Ermeniler tarafından çıkarılan bir olayın, gerçekte ise çeşitli devletlerin siyasî ve iktisadî menfaatlarının gereği olduğu için bunlara olaylarla birlikte bakmamak gerekirdi. Fakat bütün sorumlulukları Türklere yükleyen bu olayların ayrı ayrı incelenmesi daha uygun görülmüş ve bu kısımda yalnız siyasî teşebbüsler ve haberleşmelerden söz edilmiştir.

(2) Leo, Ermeni Sorununun Belgeleri, Tiflis, 1915, sahife : 135, (Ermenice).

(3) Bu projenin uzun bir girişi vardır. Esasen bilinen ve Patrikhanece her zaman tekrarlanan şeyleri ihtiva ettiği için çevirilmesi gerekli görülmemiştir.

başka üç sancağı vardır : Erzincan, Bayezit, Bayburt. Merkez sancağına; Pasinler, Hınıs, Kiği, Tercan bağlıdır.

Erzincan sancağına; Kemah, Kuruçay, Kuzuçay, Ovacık, Malazgirt sancağına; Diyadin, Karakilise, Eleşkert, Antep, Bayburt sancağına : İspir, Keskin, Kelkit, Şiran ilçeleri tâbi bulunmaktadır. Bundan ötürü, bu ilde validen başka üç mutasarrıf, on yedi kaymakam, bir kaç müdür vardır.

İDARE

1 — İl valisinin tâyin ve değiştirilmesi, esasen şevketli padişah hazretlerinin kutsal haklarındandır. Bir valinin idaresine verilen halkın iyi idaresinden emin bulunursa, o zaman, hükûmet ile halk arasında karşılıklı bir sevgi kurulur. Şevketli padişah hazretleri Ermenistan'da oturan tebaasının yoksul durumuna acıyarak hallerinin islâh ve güvenliğini kendisi için esaslı amaç kabul etmiştir. Zatı Şâhâneleri tarafından Ermeni milletine verilmiş olan esas nizamname ile Ermeni milletinin Patriki, milletin temsilcisi ve hükûmet ile millet arasında aracı olarak tesbit buyurulmuş olduğundan kutsal Patrikin fikri ve sesi, bütün milletin sözü olmasından dolayı valinin seçimi ve değişimi hususunda önce kendisinin görüşlerinin alınması gerekir.

İslâm valiler, mutasarrıflar ve kaymakamlar şimdiye kadar memleketin bayındırlığı ve ilerlemesi hususunda hemen hemen kat'iyen uğraşmamışlar ve Ermeni milletini memnun edememişlerdir. Aynı zamanda kendilerinin bütün dünyada yankılar yapan gerçek eşitlik prensiplerini ve islâhatı başarıyla uygulayamıyacakları da tecrübeler ile anlaşılmış olduğundan il halkının, Erzincan, Bayezit mutasarrıflarının, Pasinler, Hınıs, Kiği, Tercan, Keskin, Kemah, Malazgirt, Karakilise, Eleşkirt gibi, Ermenileri çok ilçe kaymakamlarının Ermeni olmasını teklif ederiz.

Valinin görevinin belirli bir süre için teminat altında bulunması da lâzımdır.

2 — İlin mutasarrıfları da valinin seçilişi şartlarına göre tâyin ve değiştirilmelidir. İlçe kaymakamları ise il idare meclisinin kararı altında bulunan ilçelerin kaymakamlarının tâyin ve değiştirilmesi ve valinin onayı ile tâyin olunmalıdırlar. Her mutasarrıfın idaresi hususunda bir görüşü varsa bunu sancağın idare meclisi ile birlikte

raporla il merkezine bildirmelidir. Orası da kanunî incelemelerden sonra gereğini yapacaktır.

3 — İl merkezî idaresi için defterdar, mektupçu, tapu müdürü, gelirler müdürü gibi doğrudan doğruya Babı Âli'den tâyin olunan memurların tâyin ve değiştirilmeleri hususunda önce halkın oyu alınmalı ve sonra tâyinleri yapılmalıdır. Bu memurların yardımcıları bulunmalıdır. Eğer memur Ermeni ise, yardımcısı İslâm, İslâm ise yardımcısı Ermeni olmalıdır.

4 — Sancakların, muhasebeci, yazışmalar müdürü... v.s. gibi ikinci derecedeki memurları idare meclisinin kararı ile tâyin ve değiştirilmeli ve işlem valinin onayına sunulmalıdır. Ancak idare meclisi, bu gibi memurların seçim ve değişmeleri hususunda ilde o memurun mensup bulunduğu şubenin reisinin de görüşünü almaya mecburdur. İlçedeki Malmüdürü vesaire gibi ikinci derecedeki memurların seçim, tâyin ve değiştirilmeleri mensup oldukları sancak mutasarrıflarının ve idare meclisinin ortak kararı ile ve onaylariyle olacaktır. Ancak tâyin ve değişme sebepleri özel şekilde bir raporla valiye sunulur. Vali de idare meclisi ile durumu inceledikten sonra kanunî bulursa onaylar, bulmazsa reddeder.

5 — İl içinde tarımın gelişmesine, sanayiin teşvikine ve genel öğrenim ve eğitime bakmak üzere geniş yetki ve hukuku olan bir makam kurulmalıdır. Bunun başına gelecek memur tıpkı valinin seçimi için konulan usule göre tâyin olunacaktır. Emrinde bulunacak ikinci derecedeki memurlar da kendisinin teklifi ve valinin onayı ile eşit surette, yarısı Ermeni, yarısı Türk - İslâm olmak üzere il idare meclisince tâyin olunacaktır.

6 — İl idare meclisi, yarısı Türk - İslâm, yarısı da Ermeni olmak üzere altı kişiden meydana gelir. Naip, Müftü, Marhasa, Defterdar, Mektupçu, Vakıflar Müdürü bu mecliste tabiî üye olmamalıdır. Naibin, yalnızca, şeriat görevlisi olduğundan, bu mecliste asla işi yoktur. Ötekiler de kendilerine ait olan hususlarda hazır bulunarak görüşlerini bildirebilirler.

7 — Her sancağın idare meclisi ildeki şekil ve sayıda olacaktır.

8 — Her kazanın da dört kişilik bir idare meclisi bulunacak, bu dört üyeden ikisi Ermeni, ikisi de Türk - İslâm olacaktır.

9 — İl merkezinin, sancakların, ilçelerin idare meclisleri üyeleri iki yılda bir defa, yarısı tekrar seçilmek şartiyle değiştirilecek - lerdir.

10 — İlin, doğrudan doğruya halk tarafından seçilmiş ve belirli sayıda mebuslarının meydana getirecekleri bir genel meclisi olmalıdır. Bunların yarısı Ermeni, diğer yarısı Türk - İslâm olacaktır. Çeşitli milletlerin müftü ve marhasa gibi ruhanî reisleri, bu meclisin tabiî üyesidirler. İlin bütçesini inceleme ve onaylama, vergilerin dağılışı, zamanlarını tâyin, masrafların miktarını tesbit ve idare etmek ve bütün idare heyetlerinin hesaplarını görmek bu meclisin görevleridir.

MAHKEMELER

11 — İlin merkezinde bir istinaf mahkemesi bulunmalı ve bunun reisi vekil olmamalıdır. Reis, ayniyle valinin seçimi için gösterilen usule uyarak Babı Âli'den tâyin olunacak ve doğrudan doğruya Adalet Bakanlığına karşı sorumlu bulunacaktır. Bu mahkemenin altı üyesi olacak, yarısı Türk - İslâm ve diğer yarısı da Ermeni olacaktır.

12 — İl merkezinde reisi vali tarafından seçilmiş bir başlangıç mahkemesi bulunacaktır. Bunun altı üyesinin de yarısı Türk - İslâm, diğer yarısı Ermeni olacaktır.

Eğer İstinaf mahkemesi reisi Türk - İslâm ise Başlangıç mahkemesi reisi Ermeni, İstinaf mahkemesi reisi Ermeni ise, Başlangıç'ın reisi Türk - İslâm olacaktır.

13 — Sancakların da 11 inci maddeye göre kurulmuş mahkemeleri bulunmalı, bunların reisleri de vekiller değil, vali tarafından tâyin olunmuş kimseler olmalıdır.

Sancakların mutasarrıfı Ermeni ise, Başlangıç mahkemesi reisi Türk - İslâm, mutasarrıf Türk ise, Başlangıç mahkemesi reisi Ermeni olacaktır.

14 — İstinaf ve Başlangıç mahkemesi kadrosunda valinin teklifiyle doğrudan doğruya Babı Âli'ce seçilecek birer Savcı bulunacaktır. Bunların görevi kanun huzurunda câhil ve haksızlığa uğramış halkın haklarını savunmaktır.

15 — Her ilçenin de yarısı Ermeni ve yarısı Türk - İslâm (4) üyeli birer başlangıç mahkemesi bulunmalıdır. Bunların reisleri vekiller olmıyacaktır. Başlangıç mahkemesi reisleri doğrudan doğruya il istinaf mahkemesinde, ilçe kaymakamı Türk - İslâm ise, Reis Ermeni ve Kaymakam Ermeni ise reis Türk - İslâm olmak şartiyle seçilecektir.

16 — İl merkezinde reis, valinin onay ve uygun görmesi ile Babı Âli'ce tâyin olunacak bir Ticaret mahkemesi bulunmalıdır. Bunun dört üyesi olacak, bunların yarısı Türk - İslâm, diğer yarısı da Ermeni olacaktır. Mahkeme üyelerini önce İdare meclisinin, şehrin iyi tanınmış tüccarlarından kuracağı 15 - 25 kişilik seçim komisyonunun üç misli olarak hazırlıyacağı listedeki kişilerden il idare meclisi gizli oy ile seçecektir. Mahkeme gelirlerinden belirli bir miktar aylık almak için memurların dâva aramalarını, izlemelerini gerektiren şimdiki usulün derhal kaldırılması gerekir.

17 — Sancakların da ildeki usul dairesinde kurulmuş birer Ticaret mahkemeleri bulunmalıdır. İl idare meclisi Ticaret meclisi ile birlikte bunların reislerini seçer ve vali tarafından onaylanır.

18 — Tüccar bulunan ilçede de Ticaret mahkemeleri olmalıdır. Bunların üyeleri 16 ncı maddeye, reisleri de 17 inci maddeye göre seçilir.

19 — Adlî, ticarî, büyük ve küçük bütün mahkemelerin üyelerinin yedisi iki yılda bir defa tekrar seçilmek şartiyle değiştirilir.

20 — Merkez İstinaf ve Başlangıç mahkemesi ile Sancak Başlangıç mahkemeleri baş sorgu yargıçları valinin teklifi ile Adalet Bakanlığınca Türk - İslâm ve Ermeni olmak üzere karışık olarak tâyin edilir. Bunların yardımcıları, sorgu yargıcı Türk - İslâm ise Ermeni, Ermeni ise Türk - İslâm olmak şartiyle İstinaf mahkemesinden seçilirler.

21 — Bu il için Adalet Bakanlığı, Adliye müfettişleri tâyin eder. Müfettişler, valinin idaresi altında sık sık ili dolaşarak mahkemeleri gözetirler ve valiye rapor verirler.

ZABITA

22 — Bu il için Avrupa'da şimdiki jandarma şeklinde derhal düzenli ve kuvvetli bir zabıta örgütü lâzımdır. Bunların adedi memleketin ihtiyaciyle uygun bulunacak, halkın eğitim görmüş tabakasından yarısı Türk - İslâm, diğer yarısı Ermeni olarak alınacak, kendilerine düzenli ve yeterli aylık verilecektir. Bu yeni zabıta örgütü içine Çerkes, Kürt gibi vahşi milletlerden kimse alınmamalı ve şimdiki zaptiyelerle bunların büyük küçük subayları devamlı yolsuzluklara alışmış işbilmez, yeteneksiz, jandarmaya uymıyacak insanlar oldukları için bu örgüte sokmamalıdır.

23 — Zabıta, Albaydan Binbaşısına kadar şimdilik Avrupalı olmalıdır. Çünkü bu memleketin bu örgütü yönetmeye muktedir adamları yoktur. Yüzbaşı ve diğerleri memleket halkından yarısı Ermeni, yarısı Türk - İslâm olarak alınır.

VERGİLER

24 — Adalet ve eşitlik esas tutularak herkesin vereceği verginin tam ödeme gücü ile uygun olarak konulması ve tesbiti.

25 — İsteğe göre yeni vergi konulmaması ve mevcutların da birleştirilerek vergi türlerinin mümkün olduğu kadar azaltılması.

26 — Mültezim ve toplayıcıların yaptıkları türlü türlü zulümler sebebiyle memleketin tarımcıları için büyük ölçüde zararlı bir şekil almış olan âşarın kaldırılarak bu şekilde dağıtımı.

Son defa verilmiş olan 4 - 5 yıllık bedellerin toplanması ile bunların toplamının yıla bölünmesi ve halk için kolayca verilebilecek ve ortalama bir miktar tâyini ve bunun da arazi dönümüne taksimi ve zaten alınmakta olan arazi vergisi ile birlikte alınması.

27 — Memleket ve Hazine için de zararlı olan şimdiki şekilde zaptiye ile vergi toplanması usulünün derhal kaldırılıp sağlam, emin, düzenli aylıklı tahsildar tâyini.

ÇEŞİTLİ HÜKÜMLER

28 — Bu ilin bütün mahkemelerinde, kanunlarında halka ait haberleşmelerde, konuşmada Ermenicenin Türkçe ile bir tutulması lâzımdır.

29 — İlin resmî dairelerinde çalışan kâtiplerin yarısı Ermeni ve yarısı Türk - İslâm olmalıdır.

30 — Her millet kendilerinden genel meclise, idarî, adlî heyetlere alınacak üyeleri uygun gördükleri sekilde yine kendileri seçmelidir. Çünkü, seçilecek adamların değeri ancak kendi milletdaşlarınca bilinir.

31 — Küçük - büyük memurlar kanunen gerekmedikçe görevlerinden uzaklaştırılmamalıdırlar. Vazifelerini iyi yapan memurlar din ve milliyet farkı gözetilmeyerek mükâfatlandırılmalı, gevşekliği olanlar hatır ve gönüle bakılmıyarak cezalandırılmalıdır.

32 — Validen başlıyarak büyük, küçük bütün memurların, meclislerin, heyetlerin görevleri, hakları ve sorumlulukları özel bir kanunla açıkça tesbit edilmeli ve ciddîyetle uygulanmalıdır.

33 — Bu ilin şimdiki sınırları ve coğrafî durumu göz önüne alınmalı ve ayrıntılı bir haritası çizilmelidir. Şimdi bölünüşü çok düzensizdir. Örneğin, vaktiyle ayrı ayrı ilçeleri olan ve yine öyle kalması lâzım olan İspir, Keskim, Tortum sonradan birleştirilerek bir ilçe olmuştur. Ve yine genişliğine göre Erzurum ovası iki düzenli ilçe olabilir. v.s... Bundan dolayı, ilin bütün şimdiki bölünüşü değiştirilerek ilçe sayısını mümkün olduğu kadar arttırmalıdır.

34 — Mahkemelerin kendilerine özgü kanunları yoktur. Mevcut olanları çok noksandır. Mecelle, dinî hükümlerin Türkçe tercümesi olduğu için medenî kanunlar sırasına konularak mahkemelerde o suretle uygulanamaz.. Adaletin temini için medenî kanunlarla, toprak vesair kanunlarının medenî âlemce kabul edilmiş olan serbest prensiplere göre yeni baştan hazırlanması lâzımdır.

35 — Hıristiyanların adlî, cinaî, ticarî, emlâk, miras, araziye ait bütün dâvaları gerek kendi aralarında ve gerek İslâmlarla olsun, kendileri istese bile din mahkemelerine gönderilmemeli. Bunlar dâvaların şekline göre ait oldukları hukuk, ceza vesair mahkemelere yollanmalıdırlar.

36 — İlin bütün büyük ve küçük memurları, meclis üyeleri aydan aya normal ve haklı bir aylık almalıdırlar. Parasız ya da az aylıkla memur kullanılması şeklindeki şimdiki zararlı usulün kaldırılması lâzımdır.

37 — İlin genel gelirleri, bütün memurların aylıklarını hükûmete devrederek zorunlu masraflarına ve memleketin gelişmesi, halkın ilerlemesi için en önemli araç olan yollar ve diğer bayındırlık işlerine, genel öğrenim ve öğretime sarfedildikten sonra, devlet hazinesi bundan artanı almalıdır. Yoksa, şimdiki şekilde olduğu gibi yani genel gelirlerin dörtte birini ülkenin ihtiyaçlarına sarfederek idarî islâhatı uygulamak ve bayındırlığı sağlamayı başarmak pek açık olarak imkânsızdır.

38 — Zorba ve nüfuzlu kişilerin bir çok yerlerde çeşitli araçlarla halkın ellerinden yıllarca kullandıkları topraklarını alarak kendi üzerlerine tapuya geçirdikleri tesbit edilmiş olduğundan üyesinin yarısı Türk - İslâm, yarısı Ermeni olmak üzere bir komisyon kurulması ile toprak sorunlarının orada incelettirilmesi ve adaletin uygulanması lâzımdır.

39 — Câhil, gerici İslâm din reisleri ve memurlarının sıkı gözetim altında bulundurulmaları ve ancak dinin bir ruhanî emir olmak itibariyle reisler tarafından İslâmlara eşitlik ve kardeşlik fikirleri aşılattırılması.

40 — Yirmi yaşını doldurmamış herkesin, ne yaşta olurlarsa olsunlar zorla kaçırılmış kadın ve kızların din değiştirme için olan müracaaltarının kabul edilmemesi ve kız kaçıranların şiddetli cezaya çarptırılmaları.

41 — Her yerde izinsiz ve teminatsız olarak serbestçe silâh taşıyan Kürt ve Çerkes'lerin silâhlarının alınması ve uygar milletlerdeki usule uyularak kendilerinden bütün beylik (devletten) silâhların alınması, aksi takdirde Ermenilere silâh verilerek hayatlarının, mallarının, namuslarının korunmasına izin verilmesi.

42 — Kürt aşiretlerini dağıtmak, bunların her birini tek tek olarak uygun yerlere yerleştirmek ve kendi emekleriyle geçimlerini temine mecbur etmek.

43 — Hükûmet, haksızlığa uğrayanların, saldırgana karşı dâva açmasını kesinlikle beklememelidir. Genellikle hiç kimse serbestçe şikâyetini bildiremez. Çünkü, şikâyet edenlerin şikâyetlerine şimdiye kadar ya katiyen önem verilmemiştir veyahut da kendisinden şikâyet olunan kimse şehirlerdeki nüfuzlu büyüklerin korumasiyle cezasız kalmış veyahut çeşitli araçlara başvurmak suretiyle serbest bırakılmış ve sonunda şikâyetçiden şiddetle intikam almıştır. Bundan ötürü, hükûmetin, bütün aşiret reislerini (Torun, El'agası) memleketten çıkarması ve köylerde yaşıyan suçlu bey ve ağaların aile ve akrabasiyle birlikte bir daha dönmemek üzere Arabistan içerlerine sürmesi lâzımdır.

44 — Hükûmet bu fesatçıların kasabalarda oturan resmiî ve resmî olmayan koruyucularını da yerlerinden çıkararak bir daha geri dönememek şartiyle il hududundan dışarı yerlerde oturtmalıdır.

45 — Kars ve Çıldır sancaklarından bu taraflara göç eden Kürt, Çerkes, Türkmen ve Türk göçmenlerini Ermeni oturan ilçelerde, köylerde oturtmamak ve bu göçmenleri Ermeni bulunmıyan uzak yerlere aktarmak.

46 — Devletin düzenli askerlerinin ve özellikle başı bozukların, Çerkes'lerin köylerde ve şehirlerdeki türlü yolsuzluklarına nihayet vermek, askerleri kasabalarda, köylerde ancak kışlalarda ve karakollarda bulundurmak, halkın evlerinde oturtmamak. Asker bulundurulması gereken yerler olur ve kışla da bulunmazsa yeniden bir kışla yapmak, bir askerin yollu yolsuz, doğrudan doğruya halktan bir şey istemesini ve almasını yasaklamak, askerlerin bütün ihtiyaçlarını mahallî hükûmet aracılığı ile karşılamak.

SON SÖZ

Devletimiz şüphesiz sağlam surette milletimizin şimdiki fecî vaziyetini islâha karar vermiş ve teşebbüs etmiştir. Milletimiz, haklarının bu kadar yıllardan beri ayaklar altında bulunmasından, çok fena kullanılışından dolayı devamlı olarak ıstırap duymuş ve sıkıntı çekmiştir.

Bu halin yine bu suretle devamı, zaten maddeten ve mânen ölüm haline gelmiş olan ve yürekten arzusu, rahat ve emin olarak etrafı sonsuz uygarlık alanında büyük adımlarla ilerleyen milletler tarafından kuşatılmış olan bir milleti, tamamiyle ölüme mahkûm etmek demektir. Bir devletin devamı ve yıkımı halkının hal ve durumuna bağlıdır. Bir devletin ya da bir milletin yeniden hayat bulması mümkün olunca ümitsizlik tereddütleri kat'iyyen haklı olamaz.

Biz devletin ve milletin, kuvvetinin, büyüklüğünün şimdiki sonuçsuz ve fena durumunun islâhından başka suretle temin olunamıyacağına özellikle inanmış bulunduğumuz için işte bu bakış açısından bir başlangıç ve (46) maddeden meydana gelmiş olan bu projeyi göz önüne almak ve Şevketli Padişah Hazretlerine sunmak üzere size veriyoruz (1).

Erzurum: 27/Haziran/1879

İzmirliyan tarafından Erzurum'da Vahan Vartabet'e de ayrıca şu mektupla talimat verilmişti :

Saygıdeğer Vahan Vartabet Der Minasyan'a

Sevgili kardeşim,

İslâhat komisyonunun kararı (Patrikhanenin) ve kutsal Patrikin arzusu ile sizi Erzurum Marhasası saygıdeğer Harutyun Arkepiskopos'un yardımcısı olarak, Erzurum'da bulunarak hükûmet komiserlerinin teşebbüsleri üzerinde çalışmaya memur ediyoruz. Zaten marhasaya yazılan ve size verilmiş olan 4 Mayıs tarihli resmî yazılar, sizin bu memuriyet ve vazifenizi göstermektedir. Aynı resmî yazılar ve önceden verilmiş olan diğer iki resmî yazı da açıklamayı ihtiva etmektedir. İslâhat komisyonu, onu size, bütün gerçek ve ayrıntılarını sözlü olarak marhasaya bildirmek üzere vermişti.

(1) Leo, Ermeni Sorununun Belgeleri, Tiflis, 1915.

Milletdaşlarımızın, hiç bir şeyden korkmıyarak, çekinmiyerek acılarını, şikâyetlerini ve vaziyetlerinin islâhı için bütün gereken şeyleri, çareleri, doğru ve kesin olarak ve tamamen hükûmet komiserlerine bildirmelerini kendilerine anlatmanızı ve buna dikkat etmenizi tavsiye ederiz. Buna muhalif hareket ve çekingen tutum, büyük bir günah işlemiş olmakla suçlanmaya sebep olur. Çünkü, ne milletin menfaatine uyar ve ne de hükûmetin teşebbüsüne uygun düşer. Türkiye Ermenilerinin ezilmiş ve acılı hal ve vaziyetini rahatlatmak için kutsal Patrik Nerses, Ermeni sorununu Avrupa'nın önüne koyarak çare istediği zaman bütün millet, kutsal dayanağımızın kanunî ve haklı olan teşebbüslerinin başarıyla sonuçlanmasını görmekle mutlu olmayı arzu etmişlerdi.

Şimdi en büyük ve uygun fırsat ortaya çıktı. Ermeniliğin merkezi olan Erzurum ve etrafının yerli halkı eğer kendi gelecekleri için islâhat, gelişme, emniyet elde etmek istiyorlarsa gerçek vaziyetlerini tam yerinde meydana koysunlar, göstersinler, onlar için esaslı çareler istesinler, kendilerine kulak asılmazsa seslerini yükseltsinler, şikâyet etsinler, yarım çareler, tedbirlerle yetinmesinler. Bu feryatlarını, şikâyetlerini, ricalarını, isteklerini hükûmet komiserlerine olduğu gibi aynı zamanda Erzurum'daki konsoloslara, gezginlere, yabancı gazete muhabirlerine bildirmeleri lâzımdır. Avrupalı önemli kişilere saygı göstermek, onları yüceltmek, yemeğe davet ve görüşmelerle Ermeni sorunu yararına olarak kendilerini kazanmak ve kışkırtmak gerekir. Her zaman onlarla çalışmalı, temas ve ilişkilerde uyanıklıkla hareket etmeli, ilişkilerden daima yarar sağlanmalıdır. Erzurum milletdaşları, bu hususta gayret sarf etmek suretiyle millete büyük hizmetler yapmış olurlar. Ve yine rastlantı eseri oralardan geçen Avrupalı gezginler hakkında da yardım ederek, gerçek vaziyetlerini göstererek, milletin asıl arzularını anlatarak fayda sağlarlar. Çünkü milletin sorunu Avrupa'da onlar aracılığı ile çok daha kolay yankılar bulur. Bir kelime ile, Ermenistan'ın, gerçek islâhatı, Osmanlı Devleti Ermenistanında, (Ermenistan bağımsızlığı) ile olacaktır. Bu amaca erişmek için en kanunî vasıtayı ele almak lâzımdır. Hattâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün, Ermenistan'a örgüt vermeyi ve Ermeniyi memnun etmeyi gerektirmekte olduğunu da Erzurum Osmanlı hükûmeti memurlarına uygun fırsat elde ettikçe anlatmak ve kendilerini buna inandırmak uygun olur.

Yeteneğinizden, kişiliğinizden, ileri görüşlülüğünüzden, görevinizi başarıyla sonuçlandıracağımızı ümit ederiz.

Mayıs 18 1879 Ermeni Patrikhanesi, İstanbul

Dualarımız
Patrik Vekili
Mateos İzmirliyan

13 Haziran1880 de elçiler, Ermenilerin bulunduğu illerin islâhatına dair Babı Âli'ye bir nota verdiler. Hükûmet tarafından da önceden Abidin Paşa Kürdistan'a, Yusuf Paşa Erzurum ve Van yönlerine, Mabeyin Mareşalliğinden ayrılmış olan Sait Paşa da Haleb'e memur edilmiş ve yanlarına komiser olarak Manas, Nuryan, Sarkis isimlerinde üç Ermeni de verilmişti. Bunlar, Ermeni yerleşmiş olan illerde idarî, adlî, inzibatî örgütü islâh edeceklerdi. Sonradan bunlar geri alınarak o zaman, Osmanlı devletinde bulunan İngiliz generali Baker, sonraları dışişleri bakanlığı yapmış olan Sait Paşa ile birlikte Anadolu'ya gönderildi. Kadri Paşanın Sadrazamlığı zamanında dışişleri bakanlığı yapan ve önceden doğu illerinde denetlemelerde bulunmuş olan Abidin Paşa, elçilerin, Osmanlı Hükûmetine islâhat hakkındaki söz verişini hatırlatan ortak notasına, hükûmetinin yaptığı işleri ihtiva eden şu notayı verdi :

Abidin Paşa tarafından İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya ve İtalya elçiliklerine verilen nota örneği (1) :

İstanbul: 5/Temmuz/1880

Büyükelçi cenapları,

Haziranın on biri tarihli elçilikçe verilen notanın, Berlin antlaşmasının (61) inci bendi hükümlerine ait olan son fıkrasına, cevap vermekle şeref duyarım.

Yüce devletimiz, bilinen savaştan sonra içinde bulunduğu bunca dertler ve zorluklar karşısında anılan madde hükümlerinin uygulanmasını hiç bir zaman hatırdan çıkarmayıp, aksine, Ermenilerin ve diğer sadık Osmanlı tebaasının durumlarının düzeltilmesi ve güvenliğinin elde edilmesinin hangi sebeplere bağlı olup ne yolda uy-

(1) Leo : Ermeni Sorununun Belgeleri, sayfa (165) de Ermenice çevirisi de vardır.

gulamaya teşebbüs olunmak gerekeceği durumlarının incelenmesi ve yetkileri içinde olan işlerin uygulama alanına konması konusunda Kürdistan'ın her tarafına uygun ve çeşitli memurlar göndermiş ve her türlü uygulama tedbirlerinden geri durmamıştır. Denetleme heyetlerinden başka Yüce Devletimiz bu kısa süre içinde Avrupa usulü üzere, nizamiye mahkemelerini uygulama organından ayırarak halen islâhına çalışmakta olduğu bilinen işlerdendir. Bazı yerlerde jandarma ve polis örgütü kurulması konusunda özel ön bilgisi olan bir takım yabancı ve yerli subaylar aracılığı ile iki bölük jandarma ve polis nizamlarına dair belgeler düzenlemekle beraber bu kuruluşu gerektiren sebeplere önem vermekten bir an uzak kalmamıştır.

Ama olayların incelenmesi sonucu olarak büyük şehirlerde bulunan halkın karakter ve ihtiyaçlarına göre gereken islâhatın hızla uygulama alanına konulması ile etkileri görülecek uygulamaların, taksim ve bucaklar kuruluşu ile gezici mahkemelerin düzenlenmesi maddeleri olduğu belirip bu iki maddenin güvenliğin temini için olan büyük etkileri dolayısiyle bazı bilgiler vermeyi uygun görürüm :

Her ilçe bucaklara bölünüp, bucak ise birbirine yakın olan köylerden oluşacak ve bucak halkı tarafından seçilmiş bucak meclisi üyeleri arasından alınmak ve kaymakam emrinde bulunmak üzere yerli bir müdür aracılığiyle yönetilecek ve bu müdür belediyenin görevlerini yapacak ve hükûmet etmenin de bazı görevlerine haiz olacaktır.

Müdür, bucak halkının çoğunluğu ne mezhepten ise o mezhepten kimselerden seçilmiş olacak ve yardımcısı azınlığın mezhebine mensup olacaktır. Halk tarafından seçilecek dört veya altı üyeden meydana gelen karma bir meclis müdüre yardım edecektir. Yalnız birinci defası için müdür ile bucak meclisi üyeleri ilçe meclisi idaresi tarafından bucak halkından seçilecek ve tâyin edilecektir. Müdürün yanında ikisi merkezî ilçeden ve dördü bucak tarafından verilmek üzere örneğin altı bucak jandarması bulunacaktır. Müdür ve emrinde bulunanlar bucak halkının rahatlığını ve emniyeti temine ve kötü kimseler ile serseri sınıfından kişileri tutuklamaya ve halkı her gün haksızca saldırılardan korumaya memur olacaktır. Bir bucağın zaptiye kolu diğer bucak zaptiye kollariyle el birliği ile hareket etmek ve birbirine karşılıklı yardımlarda bulunmak ve suçlular aleyhinde yapılacak kovuşturmanın başarısını sağlamak için birleşeceklerdir.

Bu mahallî zabıtadan başka düzenlenecek kanunu hükümlerine uygun olarak valinin yönetimi altında asker ve subaylar sınıfından olan tebaadan meydana gelen ve düzenli bir il jandarması bulunacak ve bu heyet mutasarrıf ve kaymakamların emirlerine hazır bulundurulacaktır. Bu il jandarması tecrübeli kimselerden olan bazı subayların kumandası altında bulunacak ve her ne zaman desteği gerekli görünürse bucak zabıtasına yardım edecektir.

Bucaklarca kurulacak bu örgütten meydana gelecek fayda ve güzel uygulamalar tamamen söylenip sayılamazsa da bu konuda müdür ve bucak meclisi yoluyla mahallî okulların çoğalacağını ve tarım ve çiftçilik ile bucağın yollar ve geçitlerinin islâh edileceğini temin edebiliriz. Hattâ tecrübe yolu ile bu bucak örgütü şekli Selânik ilinin bir ilçesinde uygulanınca kısa bir süre içinde disiplin bakımından halkın hoşnutluğuna sebep olmuştur.

Bu halklar için lütufların birincisi, toplumsal ve kişisel güvenlik olacaktır. Genellikle genel güvenliğe ait olan cezaî işler kurulacak gezici ceza mahkemeleri yoluyla görülüp hükme bağlanacaktır. Bu mahkemeler nöbetleşe gereken ilçelerde dolaşacaktır. Ve ilçe içinde meydana gelen cinayet olaylarını kesin olarak sonuçlandıracaktır. Cezaî işlerin — gezici ceza mahkemeleri — tarafından sonuçlandırılması usulü, çok iyi neticeler verir. Çünkü, yerinde kovuşturma yapılması kolay olup, halbuki sabit ceza mahkemeleri usulünde, tanıklıkları çok gerekli olan adamlar mesafelerin uzaklığı ve bir takım masrafları gerektirir korkusuyla kendilerini tanık olarak tanıtmaktan kaçınmakta ve bu ise adaletin iyi uygulanmasına bir perde gibi kusurluluk getirmektedir.

Yüce devletimiz, mezhep fark ve ayrılığı olmaksızın her sınıf tebaasından ve namuslu kişilerden muktedir ve yetenekli olanları devlet memuriyetlerine kabul etmiş olduğundan bundan sonra daha geniş bir şekilde kabul edecek ve bunun uygulanmasını yakında gerçekleştirmeye özen gösterilecektir. Anılan tedbirler ile beraber bir ülkenin mutluluk ve bayındırlığı için tek özel çare olan eğitim ve bayındırlık yönlerinin ilerlemesine her şekilde gayret olunacağından, bu yüksek fikre araç olmak üzere her her ilin gümrük, tuz, tütün harçları gelirlerinden ve cemaat meclisleri aracılığıyle idare edilecek vakıf gelirlerinden başka diğer genel gelirlerinden mahallî idarenin çeşitli şubelerine ait her türlü mahallî masraf çıktıktan sonra ileride ve gelirler arttıkça artırılmak üzere geri kalan miktarın

onda biri, o ilin bayındırlık ve eğitim işleri için gelecek yıldan itibaren ile bırakılacaktır.

Babı Âli'nin inceleme ve tekrarlanan denemeleri üzerine bütün Anadolu illeri için mükemmel bir nizamname hakkında incelemeler yapılmakta olup, yakında tamamlanıp tamim olunacaktır. Ve valilerin yetkileri genişletilecek ve makamları sağlamlaştırılacaktır. İşte uygulama alanına konacak özel nizamların başlıca maddeleri yüce elçinin bilgilerine sunmakla yetinirim.

Bu sırada şurası da üzüntüyle ilâve olunur ki, dünyanın her tarafında tabii olaylardan olan cinayet, Ermenilerin oturduğu yerlerde meydana gelince, böyle bir basit cinayete bir çok hayalî cinayetler de eklenerek Avrupa'lılara ve orada bulunan konsoloslara en korkunç şekillerle göstermek, bazı kötü niyetlilerin özel görevi olmuştur. Cevabıma son vermeden önce şu konuyu da kesin olarak ve içtenlikle bildiririm ki, Ermenilerinde bulundukları Van, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Sivas illerinin mevcut nüfusu Babı Âli'ce yaptırılan sayımda yüzde on yedi kadarı Ermeni ve yüzde dört kadarı diğer müslüman olmayanlar ve yüzde yetmiş dokuz oranında müslüman olduğu ortaya çıkmıştır.

Ermenilerinde yerleşmiş olduğu Anadolu illerinin hallerinin islâhı konusunda Babı Âli'nin uygulamalarının, zaman zaman fiiliyatının gösterilmesi ve bildirimiyle imza eden devletlere bildirileceği bellidir. Lütfen.. ilâh...

Abidin

Altı devlet elçileri tarafından Babı Âli'ye verilen ortak nota :

İstanbul : 7/Eylül/1880

Nazır efendi,

Aşağıda imza koyanlar, Berlin antlaşmasının altmış birinci maddesiyle Osmanlı Hükûmeti'nin Ermeni yerleşmiş olan illere yapılmasını taahhüd ettiği islâhata dair 11/Haziran tarihli bildirilerine Babı Âli'nin cevabını teşkil eden 5/Temmuz tarihli notayı almışlardır.

Bu belge üzerinde yapılan incelemeler, genellikle kendilerine Osmanlı Hükûmetince düzenlenen ve tertip olunan tekliflerin bu maddenin ruh ve yazılışıyla uygun düşmediğini isbat etmiştir. Aşa-

ğıda imza koymuş bulunanların temsil ettikleri devletlerce Ermeni bulunan illere Osmanlı Hükûmetinin iki komisyon gönderdiği bilinmez değildir. Fakat bu komisyonların bir sonuç elde edemediklerine ve Babı Âli'nin 61 inci madde ile vaki olan taahhüdüne muhalif olarak kendilerine bundan bilgi vermekten kaçındığına hükmetmek için delillere sahip bulunuyorlar.

Adlî örgüte herhangi bir islâhat uygulanmış olduğunu isbat edecek hiç bir eser yoktur. Aksine çeşitli konsolos raporları, cinayet ve hukuk mahkemelerinin bağımsızlık bakımından bugünkü durumlarının, pek az memnuniyet verici ve hattâ öncekinden daha fena olduğunu göstermektedirler.

Jandarma ve polise ait hususlar hakkında 5 Temmuz tarihli nota Babı Âli'nin bir çok uzman subayların, bu iki görev hakkında islâhat projeleri düzenlemek üzere davet edildiğini doğrulamaktadır. Devletler bu iki projeden haberli bulunmuyorlar. Osmanlı Hükümeti de, bunların kendisine böyle bir proje vermiş olduklarını ileri sürecek halde değildir.

Bundan ötürü, aşağıda imzası olanlar cevabımızın, kendilerinin 11 Haziran tarihli notalarında bildirdikleri şikâyetlere karşı en ufak bir inandırıcı mahiyet taşımadığını kabule ve bundan başka bu hususta Osmanlı Hükümeti'nin ve Babı Âli'nin bu bakımdan yaptığı çalışmanın, gerçek değeri yönünden önemli olmadığına ve bu cevaba bakılarak Berlin antlaşmasının kendisine yüklediği taahhütler ve durumu hakkiyle takdir ve kabul etmemiş olduğunu bildirmeye kendilerini yetkili sayarlar.

Ermeni bulunan illerde olan veya meydana gelmiş olduğu bildirilen cinayetlere karşı Babı Âli'nin kullandığı dil bile, bu illerde hüküm süren anarşi derecesini ve devamının her ihtimale karşı geniş bölgelerde hıristiyan halkın yok edilmesini gerektirecek olan durumun önemini red ve inkâr etmekte olduğunu göstermektedir.

5 Temmuz tarihli nota, Çerkes ve Kürtlerin düşmanlıklarına son verecek hiç bir ciddî teklifi ihtiva etmemektedir. Bununla beraber haksızlıkların, mevcut kanunların uygulanması ile önlenememesinden korkulur. Berlin antlaşmasının 61 inci maddesinde gösterilen illerin bir çok yerlerinde meydana gelen ve Ermenilerin hayatları, şerefleri, malları için daimî bir tehlike teşkil eden saldırılara ancak istisnaî sert tedbirler ile son verilebilir.

Babı Âli, Berlin antlaşmasının 61 inci maddesiyle (Geciktirilmeksizin Ermenilerin bulunduğu illerde mahallî ihtiyaçların lüzum

gösterdiği islâhatın uygulanmasını) taahhüt etmiştir. Aşağıda imzası bulunanlar 5 Temmuz tarihli nota ile bildirilen genel islâhatta anılan antlaşmanın bildirdiği (mahallî ihtiyaçlar) ın göz önüne alınmamış olduğunu üzülerek kaydederler. Devletler, şüphesiz Osmanlı ülkelerinin bütün kısımlarında geniş ölçüde islâhatın yapılmasını memnuniyetle karşılarlar. Fakat her şeyden önce Berlin antlaşmasının bütünüyle uygulanmasını isterler. Babı Âli'nin bu taahhütlerinden, bu antlaşmanın, yararlarına olarak özel şekilde islâhat yapılmasını istediği illerin genel bir islâhat ve örgüt teklifi ile serbest kalmak istemesini kabul edemezler. Bu illerin özel niteliği geniş bir alanda hıristiyan unsurların hâkimiyet ve üstünlüğü olduğundan bu konuyu göz önüne almıyacak her türlü islâhatın memnuniyet gerektirir bir sonuç vermesi mümkün olamaz.

İmza koymuş olanlar bu illerin arzettikleri diğer bir özelliğin de göz önüne alınmasını uygun bulurlar. Babı Âli'nin Kürtler ve Ermeniler hakkında aynı kanunu uygulamak istediği anlaşılıyor. Yerleşmiş bir halk ile yarı - göçebe aşiretler üzerinde aynı suretle hareket etmek imkânsızlığı bakımından bunların uygulamada mümkün olduğu kadar birbirinden ayrılması uygun olur. Bundan dolayı, bucaklar ve genellikle idarî bölümlerin kuruluşunda mümkün olduğu kadar aynı cinsten unsurların toplu bulundurulması, Ermenilerin bir arada, Kürtleri hariç bırakarak gereğine göre Ermenilerle Türklerin beraber bulundurulması gerektir. Dağlarda oturan ve yalnız aşağıya hıristiyanlar arasında karışıklık çıkarmak için inen gezgin Kürtler, her bucakta halkın çoğunluğunu tâyin için istatistiklere sokulmamalıdır.

5 Temmuz notasında bildirilen bucak teşkilâtında Babı Âli'nin mümkün olduğu kadar aynı din mensuplarından meydana gelen bir yönetim teşkilâtı meydana getirmek istediği düşünülebilirse de, bunda Babı Âli'nin bu prensibini uygulayacağını gösteren hiç bir şey görülmemektedir.

Aşağıda imzası olanlar herhangi bir bucak reisinin çoğunluğu teşkil edecek dindekilerden seçileceğini bu projede görmekle memnun oluyorlarsa da, buna benzer bazı şartların daha yüksek derecedeki memurlar hakkında mevcut bulunmaması teklif olunan islâhatın 61 inci madde ile gösterilen illerin (Mahallî ihtiyaçları) esasiyle uygun düşmediğini belirli bir surette göstermektedir.

Osmanlı Hükûmeti (mezhep ayırt etmeksizin yetenekli ve namuslu kimseleri memuriyete kabul etmiş olduğunu ve bundan son-

ra da bu işi geniş ölçüde uygulayacağını) bildirmektedir. Bu bildiri son derece önemlidir. Aşağıya imza koymuş olanlar Ermenilerin nüfus bakımından en çok bulundukları illerde hemen hiç bir Ermeninin memuriyete alınmamış olduğunu doğrulamakta olmaları yüzünden bu noktada mümkün olduğu kadar ısrar gereğine inanmışlardır. Bu hususlaki iddia ve istekler, gerçekten anılan illerin başına Babı Âli'ce hıristiyan vali tâyini hâlinde de bu şartlar altında Ermenilerin refah ve adalete ulaşamıyacakları yönünden son derece haklıdır.

Babı Âli'nin Berlin'de verilmiş olan taahhütlerini yapabilmesi için hükûmetin notasında bildirdiklerinden daha geniş ölçüde tedbirler aldırması gerekir.

Teklif olunan islâhat genelliği bakımından o kadar yetersizdir ki, Babı Âli'nin projesindeki yanlışların görüşme ve tartışması bile gereksizdir. Bununla beraber, bazı yönlerden aşağıdaki görüşler akla geliyor :

Bucak müdürlerinin, bucak meclisinin kendisi tarafından seçilmesi yerine müdürün bucak meclisi üyeleri tarafından değil, hükûmetçe seçileceğinin açıklanmasıyla Babı Âli, idare kademelerinde en son dereceye kadar bir merkeziyet prensibi uygulamakta olduğunu ifade etmektedir. Bundan başka Babı Âli bucak müdür ve meclis üyelerinin hayatının sonuna kadar mı, yoksa bir süre için mi seçileceklerini belirtmeyi de unutmuştur. Yetersizlikleri halinde bunların görevlerinden alınması hakkının kimlere ait olacağına dair de bir şey söylemiyor. Bu hak kendilerini tâyin edecek idare meclisine mi, yoksa bir başka makama mı ait bulunacaktır?

Osmanlı notası, diğer taraftan bucak jandarması ile il jandarması arasında ne kabulleri ve ne de diğer yönleri hakkında bir fark göstermiyor. Bucak jandarması, bu jandarmanın ancak bucak idaresi reisinin emrine verilmiş olması bakımından ötekinden bir farkı bulunuyor. Bu jandarmaların aynı bucaktan, o bucağın hâkim ve çoğunlukta olan din halkından alınacağını göstermiyor ve asıl amacı, yani mahallî bir savunma gücü olacağı temin olunmuyor.

İl jandarma örgütü de 61 inci madde ile özellikle gösterilmiş olan illerin mahallî ihtiyaçlarına uygun bulunmuyor. Subay ve erlerin (Devletin bütün tebaa sınıfları arasından) alınacağı hakkındaki fıkra da pek fazla belirsiz bir mahiyettedir. İl jandarma subay ve erlerinin, bucak jandarmasından alınmaları, yani bucak tarafından seçilmiş olan kır bekçilerinden olmaları arzu edilir. Kürt saldırılarına karşı köyleri korumak ile görevli olan bu bekçilerin alın-

ması, il jandarmasına her bucağın nüfusuna göre uygun bir pay düşmesi şeklinde katılmayı sağlamış olur. İlin istenildiği gibi idaresi yerine konacak bu seçim usulü genel güvenliği sağlamaya ayrılmış olan kuvvetlerin iyi bir surette meydana gelmesi için ciddî bir ortam teşkil eder. Bir cinayet mahkemesi kurulmasına dair olan tekliflerin değeri her şeyden önce bu mahkemenin ne gibi şartlar altında meydana getirileceğine bağlıdır. 5 Temmuz notası ise bu hususta eksiktir.

Ermeni unsurlarının bazı illerde üstünlüğünü göz önüne almak ve bu unsura adlî teşkilâtta, bununla uygun bir pay vermek gerekir.

Burada Osmanlı notasının sonuçlarını hissedemediği bazı sorular ortaya çıkıyor. Hâkimler değiştirilmez mi olacaklar, yoksa sınırlı ve belirli bir zaman için mi tâyin edilecekler? Hangi kanunu uygulayıp hüküm verecekler? Din ilkelerine göre mi, yoksa başka bir kanuna göre mi?

Cinayet mahkemeleri, verdiği hükümleri, yarı bağımsız ve tamamiyle vahşi olan Kürtler hakkında ne suretle uygulayıp yerine getireceklerdir? Bu son sorun, Ermeni halka özgü olan islâhattan Kürtlerin çıkarılmalarını ve kendileri için savaşçılıkları ve ilkel olan nitelikleri ile uygun ayrıca bir yönetim uygulanması gereğini belirli bir surette isbat etmektedir. Yerleşmiş ve göçebe iki unsur arasındaki ilişkilere ait olan bu sorun dolayısiyle aşağıda imza koymuş olanlar, Kürtlerin Ermenilere yükledikleri ve hiç bir hukukî esasa dayalı olmayıp sırf kötü uygulamalardan doğmuş olan hizmet ve angaryaların da kaldırılması hakkındaki kanaatlerini bildirirler.

Ermenilerin lehine olarak uygulanacak islâhatın Kürdistan'ın merkez ve güneyinde (Çölemerik ilçesinde) oturan ve sayıları çok olan Nasturîlere de yaygınlaştırılmasını uygun bulurlar.

Okulların idaresi ve bayındırlık işlerinin yapım ve uygulaması gibi mahallî ihtiyaçlara karşı para ayrılması hakkındaki maddenin daha açık bir surette yazılmamış olması üzüntü vericidir. Bununla beraber, bunun değeri olan bir malî prensibi ihtiva ettiği, bu prensibin devletlerce şu şekilde anlaşıldığı kabul olunabilir. Vergiler iki sınıfa ayrılacak : Birincisi gümrük gelirleri ve tuz resmidir ki, bunlar devletin ihtiyaçlarına karşılık olacaktır. İkincisi ilin genel gelirleridir ki, bu da önce ilin idarî ihtiyaçlarına sarf olunacaktır. Fazlanın bir kısmı mahallî ihtiyaçlara karşılık tutulacak ve geri kalanı İstanbul'a gönderilecektir. Bu cihet doğru ise 5 Temmuz tarihli nota az çok Osmanlı Avrupası için hazırlanıp Doğu Rumeli Avru-

pa komisyonunun incelemesine verilmiş olan projenin 19 uncu maddesine uygun düşer. Vergi gelirlerinin bir kısmının üzerinden ayrılarak, il masrafının sağlanması kaydı esası saklı kalmak şartiyle, bu prensibin ciddî bir islâhat olacağı tabiîdir. Ancak bunun da idarî islâhat komisyonunun kabul etmiş olduğu şekilde teminata bağlı bulunması gerekir. Bu sebeple aşağıda imzaları bulunanlar, harcanma yeri belirlenmiş olan gelirlerin başka yerlere sarfı mümkün olmadığını göz önüne koymayı gerekli görürler.

Merkezî hükümetin bağlı olduğu dinden ayrı bir dine tâbi bulunan bir halk tarafından yerleşilmiş olan illere ait ve çok gerekli olan kendi kendini yönetme prensibinden sizin tarafınızdan verilmiş olan notada çok az memnuniyet verici bir şekilde söz edilmiştir.

Valilerin durumu tamamen değiştirilmediği ve islâh olunmadığı müddetçe etkili islâhat ümit etmek imkânsızdır. Notada bunların yetkilerinin genişletileceği ve durumlarının sağlamlaştırılacağı bildiriliyorsa da, bu kadar genel şekilde teminatın sorunu halledecek mahiyette olamıyacağı açıktır.

Bir valinin yetkisinin genişletilmesi ve görevlerini yerine getirmesi için kesin şekilde gerekli olan sorumluluğu, açıkça belirtilmedikçe bu yüksek memura görevinin devamı süresince gereken esas teminat verilmedikçe teklif olunan islâhatın etkenliği hakkında bir fikir edinmek imkânı olamaz. Gerçekte, valilerin görevlerinin devamı müddeti hakkında bilgili bulunmaları ve bugünkü yönetim şeklinde olduğu gibi en ufak idarî uygulamalarının merkezden müdahale olunarak — bugüne kadar olduğu gibi — işlemez bir hâle sokulmaması gerekir. Valilere ait büyük bağımsızlık her ilde olduğundan fazla kesin şekilde Ermenilerce yerleşilmiş bulunan iller için daha çok arzu olunur.

Kısaca, Osmanlı Hükümeti'nin tekliflerinin yetersizliğine inanmış bulunan devletler bu illerdeki mahallî ihtiyaçların daha ciddî şekilde tesbitine ihtiyaç olduğu görüşündedirler. Eşitlik ve bağımsız yönetim prensiplerine daha fazla açıklık verilmesi, polis teşkilâtı ve Çerkes ve Kürtler tarafından hakları çiğnenmiş halkın korunması hususunda daha etkili vasıtalara başvurulması, valilerin görev sürelerinin ve yetkilerinin tâyini gerekir.

Ancak bu suretle, yalnız bu suretledir ki, Berlin antlaşmasının 61 inci maddesiyle hedef tutulan haklar ve ümitler tatmin edilmiş olur.

Babı Âli'nin, genel nüfusun Ermenilere ve genellikle hıristiyan halka olan oranını ve sayısını ileri sürerek bu maddenin genişliğini azaltmak istediği doğrudur. Notada gösterilen oran, devletlerin almış oldukları diğer bilgilerden farklıdır. Bundan dolayı bunu doğru olarak kabul edemezler. Ermeni halk hakkında Patrikhanenin yardımiyle hazırlanan ilişik cetvel bu muazzam farkları göstermektedir. Bundan başka 5 Temmuz tarihli nota ancak İslâm ile hıristiyan arasındaki oranı gösteriyor. Devletler bu hesabın neye dayandığını anlamak isterler. Aynı zamanda 61 inci maddede gösterilen illerdeki İslâm ve Hıristiyanlar sayısının yaklaşık bir şekilde en kısa bir zamanda, kuruluş şekli sonradan tâyin edilecek bir hükûmet komisyonu tarafından tesbitini gerekli görürler.

Şurası da bilinmelidir ki, Babı Âli karşı konulamaz bir şekilde ve tarafsız bir surette yapılacak bu sayımın sonuçlarını kabul edecek ve bu illerin teşkilâtında bunu göz önüne alacaktır.

Bu esas üzerinde hareket ve bütün mahallî gerekliliklerin göz önüne alınmış olması, çeşitli illerin bugünkü coğrafî hudutlarında değişiklikler meydana getirmesi de çok muhtemeldir.

Babı Âli, sayımın gerektirdiği zaman dolayısiyle, bunu sebep tutarak acele bir mahiyet arz eden diğer tedbirlerin uygulanmasını geciktiremiyecektir.

Ermenilerin hayat ve mallarının güvenliği, Kürtlerin saldırılarına karşı derhal tedbirler alınması, vakit geçirmeden yeni malî tertipler, şekiller bulunması, jandarmanın geçici olarak daha uygun bir esasa dayandırılması ve özellikle valilere yeterli bir yetki verilmesi, daha geniş bir sorumluluk tesbiti şüphesiz kesin olarak gereklidir.

Aşağıya imza koymuş olanlar, sonuç olarak Ermenilerce yerleşilmiş bulunan illere uygulanmasını milletlerarası bir antlaşma ile taahhüt etmiş olduğu isâhatın mahallî ihtiyaçlara uygun bulunacağı ve devletlerin gözetimi altında uygulanacağı hakkında bir daha Babı Âli'nin dikkatini çekerler. Aşağıda imzaları bulunanlar, ilâh...

Hatzfeldt
Novikow
Goschen
Corti
Tissot
Calice

3 Ekim 1880 ve 28 Şevval 1297 tarihinde Dışişleri Bakanı Asım paşa tarafından devletlere Doğu Rumeli islâhatı hakkında verilen notada Ermenilerin yerleşmiş bulundukları iller hakkında yapılacak islâhat konusunda şu parça vardır :

Ermeniler tarafından yerleşilmiş bölgelerde islâhat (1)

Osmanlı Hükûmeti, Berlin antlaşmasının 61 inci maddesine uyarak Ermenilerin yerleşmiş bulunduğu bölgelerde mahallî ihtiyaçların gerektirdiği islâhatın geciktirilmeden uygulanmasını ve Ermenilerin Çerkesler ve Kürtlere karşı güvenliklerinin sağlanmasını ve bu hususta alınmış olunan tedbirlerin zaman zaman bunu gözetecek devletlere bildirilmesini taahhüt etmiş olduğundan barışın imzasından sonra bu bölgelere müfettişler yollamıştı. Osmanlı Hükûmetinin antlaşmaya imza koymuş olan devletlere, bu müfettişlere verilen görevler ve denetimin tamamı hakkında bilgi verememiş olması bazı yerlerde polisin idaresi hakkında öncelikle uygulanan islâhattan başka hükûmetin gerekli bütün islâhatı tamamlıyamamış ve uygulayamamış olmasından doğmuştur.

Şimdiki hâlde hükûmet, Baker paşanın ve diğer memurların çalışmasiyle yapılmış olan denetim ve incelemeleri tamamlamış ve aşağıdaki tedbirlerin uygulamaya konmasını kararlaştırmıştır :

1 — Halkın korunması ve güvenliğinin sağlanması amaciyle Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır illeri mahkemeleri daha iyi bir biçimde teşkil ve islâh olunacak ve özellikle bu islâhatı gözetmek görevi hükûmetin Mareşaline verilecektir.

2 — Devletlerden istenilen güvenliğin elde edilmesinden sonra üç aylık bir süre içinde adı geçen illerde herkes için emniyet ve güvenliğin devamlı bir şekilde sağlanması konusunda Osmanlı Hükûmeti polis ve jandarmayı yeniden düzenleyecektir.

3 — Jandarma Miralayları (Albayları) Harbiye Bakanlığından tâyin olunacaklardır. Diğer subayların seçimleri alay meclisleri tarafından gerçekleştirilecek ve tâyinleri valilerin teklifi üzerine Harbiye Bakanlığınca yapılacaktır. Bunlar illeri içindeki polis memur-

(1) Fransızcasından. Marcel Leart : La Question Armenienne â la lumière Des Documents, Paris, 1913.

larını mahalli gereklere ve kararlarına göre değiştirip, bölecek ve dağıtabileceklerdir. Harbiye Bakanlığı görevlerini yapma hususunda yeteneksiz göreceği jandarma alay beylerini ve subaylarını görevden alacaktır.

4 — Babı Âli'nin geçen 5 Temmuz tarihli notasında bildirilen bucaklar teşkilâtı hükûmetin menfaatlerine uygun bir şekilde ve dört ay içinde tamamlanacaktır.

5 — Gümrük ve vasıtasız vergilerle posta, telgraf gelirlerinden başka yukarda adı geçen illerin bütün diğer gelirleri her şeyden önce görevlilerin aylıkları ve diğer önemli masrafları ihtiva eden il bütçeleriyle belirli hizmetlilere ayrılacaktır. Bu gelirlerin de yüzde onu eğitim ve bayındırlık gibi mahallî ihtiyaçlara ve geri kalan gelirler fazlası ile beraber İstanbul'a gönderilecektir.

6 — İller adliye memurlarının seçimi, mevcut özel kanuna göre ve idare memurlarının tâyinine gelince, bunlar da ait olduğu bakanlıkların onayı ve valilerin yazısı üzerine Padişahın emri ile olacaktır. Valiler özel kanunlarını göz önünde tutarak iller idaresinde bulunan memurlarını — mutasarrıflar, defterdarlar, mektupçular ayrı olarak — görevden almak ve tâyin edebilmek yetkisini taşırlar.

Bu memurların seçiminde ancak kabiliyet ve iyi durum göz önüne alınacaktır. Genel hizmetlere, Berlin antlaşmasının 62 nci maddesine ve mevcut Osmanlı kanunlarındaki şartlara göre yukarıdaki istenilen nitelikleri haiz olmak şartiyle bütün devlet tebaası alınacaktır.

7 — Nizamiye mahkemeleri Mecelle'yi ve hükûmetçe yürürlükte bulunan kanunları uygulayacaklardır.

———«o»———

İslâhat işleri bu suretle tabiî gidişini izliyordu.

Önceden görüldüğü üzere, Patrik Varjabedyan'dan sonra, eski Erzurum Marhasası H. Vahabedyan Patrik olmuştu. 1882 de ilk deha olarak Erzurum'da isyan hazırlığı yapıldı. Büyük bir silâh deposu kurulmuştu. Bu silâhlar ve cephaneleri Rus markalarını taşıyorlardı. 1883 de hükûmet, uygulamaya geçti, Erzurum Marhasası Ormanyan da kovuşturmaya uğradı, İstanbul'a getirildi. Patriklik bütün mahkûmlar için af elde etti ve Ormanyan da yine yerine gönderildi.

Patrik Vahabedyan zamanında Erzurum olaylarının son kısmı da bitti. Bundan sonra 1888 de Aşıkyan Patrik oldu. 1894 e kadar patriklikte kaldı.

26 Haziran 1890 da Erzurum'da ilk kanlı isyan ortaya çıktı. Kumkapı gösterisi yapıldı, komitecilerin tedhişleri başladı. 1893 de Merzifon ve Kayseri olayları çıktı.

1894 de hükûmet taraftarı kabul edilen Aşıkyan'a karşı komiteciler tarafından bir suikast yapıldı. Kendisi bunun üzerine Patriklikten istifa etti. Yerine Ermeni hareketlerinde, çok önemli roller oynamış olan İzmirliyan geçti.

29/Ağustos/1894 de Sasun isyanı çıktı. Bu olaydan, Ermeniler çok fazla faydalandılar. Her tarafa hızla korkunç bir şekilde yayıldı, İslâmların sırf gericilik sebebiyle günahsız Ermenileri doğradığı propagandası yapıldı. Avrupa merkezlerinde Ermeniler lehine mitingler oldu. İzmirliyan'a — bu konuda gösterdiği şiddet ve çalışma yüzünden — (Demir Patrik) ünvanı verildi.

Sasun olayları ilişkisiyle İngiltere, Rusya, Fransa, hükûmete bir müracaatta bulundular. Elçiler, Ermeni Patrikhanesinin verdiği esaslar üzerinde çalışarak (1) altı il, yani (Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbakır ve Harput) için bir islâhat projesi ile bir Memorandum hazırladılar.

Sasun olayından sonra, hükûmet tarafından yerine Padişahın savaş yaveri Abdullah paşa ve yine savaş yaveri Tevfik Paşa, Emniyet Sandığı müdürü Ömer bey ve Dışişleri Bakanlığı müdürlerinden Mecit efendiden meydana gelen bir inceleme heyeti gönderildi. (24/Kasım/1894). Bu heyete, bir Amerikan konsolosunun da katılması hükûmetçe rica olundu. Bu müracaat, red ile karşılık gördü. İngiltere, hükûmetçe gönderilen heyetin görevi; «köyleri yağma ve yıkan Ermeni eşkiyasının işledikleri cinayetleri incelemek» şeklinde ilân edildiği için bu heyetten ayrı olarak bir heyet kurulmasını teklif etti. Diğer devletlerin Erzurum'da konsolosları bulunmadığı için bu suretle yalnız Rus, İngiliz, Fransız konsolosları bu heyete katılmış oldular.

———«o»———

(1) Max Choublier, La Question d'Orient, 1899.

İSLÂHAT SORUNU HAKKINDA RUSYA, İNGİLTERE, FRANSA ELÇİLERİ TARAFINDAN VERİLEN PROJE VE MEMORANDUM

28/Nisan/1895 de, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberly, İstanbul elçisi Sir Philip Currie'ye bir telgraf göndererek, bunda «islâhatın gerçek bir şekle çevrilmesi için valilerin de devletlerin uygun görmesiyle tâyin olunmasını ve bundan başka islâhatı uygulayacak yüksek komiserin de devletlerin onay ve uygun görmesiyle ve Lübnan'da olduğu gibi belirli süre için tâyinini gerekli gördüğünü» bildiriyor ve İngiliz Dışişleri Bakanı, İngiliz kamu oyunun ancak bu suretle tatmin edilebileceğini ileri sürüyordu (1).

Rusya ve Fransa ise acele etmek gerektiğini ve her değişmenin bir geç kalmaya sebep olacağını ve projenin olduğu gibi verilmesinin daha uygun olacağını söylediler.

İngiltere elçisi, Lord Kimberly'e cevaben, «Arkadaşları üzerinde bütün gayretini sarfettiğini, fakat zorluklara uğradığını» yazdı. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Lord Kimberly, Petersburg'a müracaat etti. Ve diğer tekliflerinden vazgeçtiğini, ancak yüksek komiserin devletlerin onayiyle olmasını istediğini bildirdi. Prens Lobanoff, bunu yalnız bir şekil sorunu olarak kabul etti ve sonunda bu kayıt, islâhat projesine eklendi. Ve hazırlanan Memorandum ile proje, Padişaha verildi. Ertesi gün de, üç devlet baş tercümanları, Babı Âli'ye giderek bunları hükümete verdiler. Bütün islâhat teşebbüslerinde söz edilen ve (Mayıs Projesi) denilen bu proje ile Memorandum ve bunlara karşı özel bakanlar komisyonu tarafından hazırlanan ve bakanlar meclisince kabul olunan, Padişahın onayına sunulan cevapların ve metinlerin aslındaki şekilleri şöyledir :

Memorandum (Muhtıra)

Şuraya eklenen önerge aşağıda açıklanacak bazı illerin sivil ve maliye ve adliye idaresine yapılması gereken isâhatın, hepsini içine aldığından, her ne kadar sivil idareye ait bir nizamnamenin hu-

(1) Mavi Kitap.

dudunu aşarsa da bunlar nizamnamenin esası olup Osmanlı Devletince kabul ve uygunluğu en aslî bir önem taşıyan bazı düzeltmeleri ayrıca bir yazıda göstermek faydalı ve uygun görüldü. Anılan noktalar bunlardan ibarettir. Şöyle ki :

Evvelâ, illerin sayısının indirilmesi ve düzenlenmesi ihtimali.

İkinci olarak : Valilerin seçimi için teminat,

Üçüncüsü : Siyasî tutumlarından dolayı hüküm giymiş veya hapsedilmiş olan Ermenilerin affı,

Dördüncüsü : Göç eden veya sürgündeki Ermenilerin memleketlerine dönmesi,

Beşincisi : Âdi suçlardan cinayet ve diğer suçlara ait ve halen görülmekte olan dâvaların kesinlikle sonuçlandırılması,

Altıncısı : Hapishanelerin, mahpusların durumunun denetimi,

Yedincisi : İllerde ıslâhat ve düzenlemelerin yapılmasını gözeten bir yüksek komiserin seçilme ve tâyini,

Sekizincisi : İstanbul'da bulunan daimî bir gözetim komisyonunun kurulması,

Dokuzuncusu : Sasun ve Taluri ve diğer olaylarda zarar görmüş olan Ermenilerin zararlarının ödenmesi,

Onuncusu : Mezhep değiştirmeye dair işlerin düzenlenmesi ve tertibi,

On birincisi : Ermenilere verilen hukuk ve imtiyazların pekiştirilme ve muhafazası ve tamamiyle uygulanması,

On ikincisi : Anadolu'nun diğer illerinde oturan Ermenilerin durumları.

Birinci bölüm

Değişiklikler, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas ve Mamuretülâziz ve Diyarbakır illerinde yapılacağına göre anılan illerin sınıflandırılması sorununun incelenmesi için özen gösterilmesi gerekli bulunduğundan sivil idarenin genel masraflarında bazı tasarruflar sağlanması imkânını verir bir yeni bölünme ve dağıtım, illerin sayılarının sınırlandırılması ile seçim işlerini kolaylaştırma ve maddî durumlarını ıslâh etmekle hüküm ve nüfuzlarını güçlendirebilir. Anılan bölünme ve toprak dağılımı,

Üç devletin elçileri tarafından bilinen Anadolu illerinin ıslâhatı hakkında düzenlenen muhtıranın incelenen maddeleri üzerine görüşler :

Adı geçen illerin arazi genişliği ve yollardaki gidiş - gelişin güçlüğü bakımından, hükûmet görevlerine ait işlemlerde ve disiplin ve güvenliği koruma hususlarında ve halkın sancak merkezleri ve illere başvurmalarını gerektirecek işlerde kolaylık olmak amacına ve şimdiye kadar yapılan tecrübelere göre adı geçen illerin şimdiki teşkilâtının değiştirilmesi

her ilin çeşitli sivil idare kesimlerinde mümkün olduğu kadar ilmi tarifi insani görüş noktasından halkın en birleşik topluluklara dağıtılması gerekir demektir.

İkinci bölüm

Berlin antlaşmasında yapılan değişikliklerin iyi sonuçlanması esasen vallilerin seçimine bağlı olduğundan büyük devletler, tâyini sakıncalı olanlar seçilip tâyin olundukça Babı Âli'ye müdahale etmek azmi içinde bulunduklarına göre, bu görüşte üzüntü verici olan yanlış fikre engel olmak üzere Osmanlı Devleti tarafından tâyin olunacak olan kimselerin resmî olmayarak elçilere bildirilmesini duruma uygun görmektedirler.

Üçüncü bölüm

Genel Af

Şevketli Padişah tarafından siyasî işlere ait suçlardan dolayı suçlanan veya mahkûm olan ve basit cürümlerden olan cinayetlere doğrudan doğruya katılma ve müdahaleleri mahkemece isbatlanmış olmıyan Ermeniler af buyurulacaktır.

Dördüncü bölüm

Göç edenlerin dönüşü

Her ne mezhebe tâbi olurlarsa olsun muhakemesiz gerek Osmanve idare işleri ve iş sahiplerine ve halka zorluk ve güçlük çıkarmamak görüşü bakımından uygun görülemeyip teşkilâtça şimdiki durumun olduğu gibi devamı gerekli görünür ve adı geçen illerin her birinde halk sınıfları karışık yerleşmiş bulunmakta olup her bir toplum grubu için ayrı ayrı teşkilât kurulması halen ve yeri bakımından imkânsızdır.

Bu husus ise esasen hükümdarın kutsal haklarına ve Osmanlı Devleti'nin yüce bağımsızlığına aykırı bulunduğu ve konu usul bakımından devletlerin yetkileri dışında olduğu kabul edilmiş kurallardan bulunması dolayısiyle bu tekliflerin kabul edilemiyeceği durumunun elçilerce de kabul edileceği ve onaylanacağı tabiîdir.

Suçluların affı, Padişahın kutsal yetkilerinden olmakla beraber hazreti Padişahın merhametinin büyüklüğü gereğinden olarak şimdiye kadar bu gibi nice mahkûmlar ve mahpuslar hakkında yüce af buyruğu çıkmış olması dolayısiyle halen politika zanniyle suçlanan ve tutuklu ve mahkûm ve mahpus olanların da af ve bırakılmaları ile Padişahın merhametine erişmeleri Padişahın şefkat lütufları gereğindendir.

Adı geçen kişiler arasında devamlı zararlı yayınlariyle ve diğer

li ülkesinin dışına ve gerek yerleşmiş oldukları illerin dışına sürülmüş ve yoksulluk sebebiyle veyahut cinayet işlemekle, veyahut olaylara katılmayıp korkularından dışarıya göçe mecbur olmuş olan Ermenilerin hepsi hükümet tarafından incitilmeksizin Osmanlı ülkelerine veyahut terk etmeye mecbur oldukları illere tam bir serbesti ile girebileceklerdir. vatanlarını terk etmeden önce tasarrufları altında bulunmuş olan bütün mal ve emlâke yeniden sahip olabileceklerdir.

Beşinci bölüm

Hâlen sorguya çekilmekte veyahut muhâkeme edilmekte olan ve basit suçlara ait cinayet ve suçlar hakkında bütün dâvaların gecikmeden görülmesi gereklidir.

başka hareketleri ve sözleri ile açıkça Osmanlı Hükümeti aleyhinde bulunan ve dönüşlerinde memleket güvenliğini bozma ve sadık halkın arasında karışıklık çıkarma hal ve fikrine girişmekten vaz geçmiyecekleri bilinen ve denenmiş olan kişiler ayrılıp gerek Osmanlı ülkelerinden ve gerek vatanlarından uzaklaştırıldıkları ve korkarak kaçtıkları bildirilen diğer kişilerin kimlikleri ve tâbiiyetleri ve hal ve hareketleri incelenerek bunlardan Osmanlı tebaası olarak kalmış olanlar ve iyi hal ve harekette bulunacaklarına dair sağlam teminat verenlerin dönüşlerine Padişahın izin vermesi yüce sanına uygun olur ve halkın temel hakları devletçe kanunen teminat altında bulunduğundan bunların dönüşlerinde terk ettikleri mal ve emlâklerine sahip olmaları tabii ise de yokluk ve ayrılmalarından istifade ile halktan bazı kimselerin müdahale ve saldırısına uğramış olacağından bu bakımdan hak iddia edeceklerin mahkemelere başvurup hükmen iddia ve hak elde etmeleri tabii görünürse de bu suretle hak alınmasının uzun zamana muhtaç olması görüşüne göre çevrelerince güvenilir kişilerden oluşmuş komisyonlar kurulması ile önce hak iddia edenlerin gerçek ve açık hakları tesbit olunarak ona göre saldırganların ellerinden geri alınmak gibi devletçe özel işlem yapılması hale ve duruma uygun görünür.

Bununla beraber mahkemelerce kanunî işlerin takip ve hızlandırılması Padişahın yüce isteğine de uygun olup bu konuda Osmanlı Hükûmetince daima tedbir-

İstanbul'dan özellikle görevlendirelecek adliye encümenleri her ile gönderilip her sancak merkezinde görülmekte olan bütün dâvaları kısa zamanda çözümleyecekler, ve bu encümenler tarafından verilecek kararlar hiç bir denetime tâbi olmıyacaklar, adı geçen encümenler bir reis ile biri müslüman diğeri hıristiyan iki üyeden meydana gelip, birisi hıristiyan olarak bir sorgu yargıcı ve bir de savcı beraberlerinde bulunacaktır.

Altıncı bölüm

Hapisanelerin durumu

Yüksek rütbeli memurlar İstanbul'dan yollanıp her ilde hapisaneleri denetleyecek ve muayene edip durumunu ve hapislerin vaziyetini ve haklarında yapılan işler alınmış ve adliye müfettişliklerinin kaldırılması üzerine denetimin yapılması için yargıtay üyelerinden gereğine göre tahkik memurları gönderilmesi ve İstinaf savcılarının yetki alanları içindeki mahkemeleri dolaşması ve denetlemesi usulü konulmuş ise de bu denetim konusunun bir kat daha doğrulanması ve güçlendirilme sebeplerinin tamamlanması görüşü halinde alınacak tedbirlerin adliye müessesesi kanunları hükümlerine uygun düşmesi gerekir ve ihtar olmuş ise kanunların hükümlerine aykırı görünür. Çünkü suç türlerinden olan ve ceza dâvaları için kanunen bir üst mahkemeye, ve cinayet dâvaları hükümleri için de doğruca yargıtaya başvurmak mümkün olduğu gibi bir reis ile dört üyeden meydana gelen cinayet mahkemelerinde cinayet dâvaları görülmekte bulunduğundan şimdiye kadar benzeri uygulanmamış ve kanunda yeri olmıyan bir reis ile iki üyeden meydana gelen encümenler teşkil ve gönderilip, üst mahkemeye sevki mümkün olan suç dâvalarının da kanuni şekli yönünden altında olan bu heyete bitirilmesinin kanuna aykırı olduğu belli olur. Bundan dolayı bu çabuklaştırmanın kanunî görevlisine yaptırılması gerekeceğine göre mahkemeler teşkilâtı kanununda görevleri belirtilmiş olduğu üzere mahallî gereklere göre biri müslüman ve diğeri hıristiyanlardan iki adliye müfettişi yollanması uygundur.

Hapishanelerin denetimi zaten vali ve mutasarrıflara ve savcı ve yardımcılarına verilmiş olduğundan ve adliye müfettişlerinin de görevlerinden biri hapishaneler

lemleri ayrıntılarıyle inceledikten sonra hapisanelerin müdür ve muhafızlarının görevini inceleyip bunlardan her kim hükümlü ve hapisler hakkında kanunun hükümlerine uymamış olursa derhal onun görevden alınmasını ve muhakeme edilmesini teklif edecekler. Adı geçen görevlilerden her biri müslüman olduğu halde birer hıristiyan ve hıristiyan olduğu takdirde birer müslüman yardımcı beraberinde bulunacaktır. Anılan görevliler nihayet dört ay süre içinde görevli oldukları denetimin sonucu hakkında bütün görüşlerini ve hapishanelerin hizmeti ve düzeni hakkında yapılması gereken değişikliklerin ve ıslâhatın teklifini anlatan ve bildiren bir rapor yazmaya mecbur olacaklar.

durumunun denetimine ait bulunduğundan bunun için ayrıca memur yollanması gerekli olmayıp kanunî görevlerinin tamamen yapımına ilgi ve özen göstermeleri hakkında yeniden kendilerine tavsiyeler yapılır.

Yedinci bölüm

İslâhatın uygulanmasını gözetecek Yüksek Komiser

Yeni valiler seçilir ve tâyin olunur olunmaz hemen yeniden konulmuş olan esas üzerine ilin idaresini düzenlemek üzere merkezine gidip Osmanlı Devleti tarafından tâyin olunacak mutasarrıf ve kaymakamların yerleşmesine ve her ilçe başında bucakların yerinde dağıtımına teşebbüs edecekler ve seçim cetvellerini düzenleyerek, bucak meclisleri üyesinin ve müdürlerinin seçim emirlerini yaptıracaklar, vergi tahsildarlarının gecikmeksizin seçimine ve il bütçesiyle çeşitli mülkî bölümler arasında işlerin bölünmesi işleminin en kısa süre içinde yapılmasını gözetecekler, şevketli Padişah

Yapılmasına girişilecek ıslâhatın uygulama şeklini gözetme ve denetimi durumu hakkında gereğine göre görüşünü bildirmek üzere müfettiş ünvanıyle bir görevlinin Padişah emri ile seçilmesi ve tâyini uygun görülür.

tarafından özellikle seçilip tâyin olunacak bir yüksek komiser büyük devletler tarafından görevlendirilip adı geçen ıslâhatın tamamen ve hızla yapımını gözetmeye memur olacaktır. Adı geçen komiserin memuriyeti müddetinde büyük iller üzerine tam anlamiyle hükmü geçerli olup bunları yeni nizamların uygulanması hakkında hazırlayacakları tedbirlerin hepsini kendisine bildirecekler, adı gekomiser halkın dilekçelerini ve arzularının ifadesini kabul edip onları yeni nizamlar uyarınca yapacaktır. Bütün illerin yoklamasiyle memuriyetini tamamlar. Ve kanun ve yeni kurallara uygun olmıyan tedbirleri değiştirmek yetkisi olacaktır. Adı geçen komiser, görev süresi içinde, müslüman ise bir hıristiyan ve hıristiyan ise bir müslüman yardımcısı beraberinde bulunacaktır.

Sekizinci bölüm

Daimî muayene komisyonu

İslâhatın tamamen ve bütünüyle uygulanmasını gözetmeye daimî görevli olan bir muayene komisyonu Babı Âli'de kurulup, sivil veya askerî meslekten olan yüksek rütbeli bir memurun başkanlığında bulunur. Ve üçü müslüman ve üçü hıristiyan sivil ve adlî ve malî konularda yeteneği ve tam bilgisi olan sivil yüksek memurlar arasından alınan altı üyeden ibaret olacaktır. En az her ay başında bir defa Babı Âli'de toplanacaktır. Tamamen ve eksiksiz kanun ve nizamların uygulanmasını gözetmek ve idârece incelemiş olduğu kanuna aykırı işlemleri ve görevlerine uygun davranmayan memurları Babı Âli'ye bildirmek ve halkın dilekçeleri ile arzu ve şi-

Müslüman ve müslüman olmayan devlet görevlilerinden seçilmiş ve meydana gelmiş olarak önceden Babı Âli'de bir denetim komisyonu kurdurulmuş ve tâyin olunan görevleri bu maddede ihtar edilen şeylerin doğmasına yetecek derecede bulunmuştur. Tercümanlar vasıtasiyle elçiliklerin müracaatı konusuna gelince: Berlin antlaşmasının 61 inci maddesi hükümleri gereğince elçiliklerin uygulamaya dair yetkileri içinde uygun suretle bir diyecekleri olduğu halde yapılageldiği üzere tercümanları vasıtasiyle Dışişleri Bakanlığına durumu bildirdikleri takdirde o şekilde bildirilen veya ihtar olunan hususların gözetimi adı geçenler tarafından gereken

kâyetlerini, Milletler reisleri tarafından takdim olunabilecek raporları incelemek ve gerektiği takdirde tercümanları aracılığı ile eşlikler tarafından doğrudan doğruya kendisine yollanacak işlemler ve bildirileri dinlemek görevli olduğu işlerdendir. İnceleyeceği işler üzerine valiler tarafından raporlar yazılması ve yollanmasını isteyebilecektir. Yılda iki defa olarak valiler tarafından hapisaneler ve tutukluların durumu üzerine ayrıntılı bir önerge yollanacaktır. Adı geçen komisyon istediği illeri dolaşmak ve denetlemek üzere üyelerinden biri veya bir kaçını görevlendirebilecektir. Yukarda bildirilmiş bütün işler hakkında raporları Babı Âli'ye takdim edip büyük iller ve onlara ait olan resmi daireler ile doğrudan doğruya haberleşme ve yazışmaya hakkı olmayacaktır.

Dokuzuncu bölüm

Sasun, Taluri ve diğer olaylarda zarar gören Ermenilerin ziyanlarının karşılanması

Sasun, Taluri ve diğer olaylarda gerek kendilerine ve gerek malları ve mülklerine gelen zarardan dolayı Ermenilere, uygun maddî - manevî tazminat verilecek ve hoşnut edileceklerdir. O konuda gereken kovuşturmanın yapılması ve tedbirler alınması gözetime memur yüksek komisere ait olacaktır.

Padişah hazretleri tarafından şimdiye kadar bin beş yüz lira ihsan buyurulmuş ise de oralarca her hangi mezhepte olursa olsun yardıma muhtaç olanlar valilik tarafından bildirildiği takdirde yine Padişahın lütfuna kavuşacaklardır.

Onuncu bölüm

Mezhep Değişimi

Cemaziyülahir / 72 başlarında çıkarılan hattı hümayunun onuncu ve on birinci ve on ikinci fıkralarında açıklanan ve uygulamada çoğunlukla bahaneyle savuştu-

yere verilir ve gerekli takip de anılan Bakanlıkça yapılır ve millet reislerinin tabi başvurma yeri Meclisler Bakanlığı olduğundan dilekçe verenlerin anılan bakanlığa müracaat etmeleri lâzım geleceğinden komisyona müracaatları gerekmiyeceği açıktır.

Osmanlı Devletinde din ve mezhep hürriyeti her ülkeden fazla teminat altında bulunduğundan ve mezhep değişimi maddesi vicdana tâbi olduğundan bu konuda

rulan usulden doğan mezhep değişimi sorununa dair teminatın korunmasına Babı Âli tarafından ilgi ve özen gösterilecektir. Mezhep değiştirmek istiyenlerin yirmi bir yaşına varmış olmaları gerekecek ve mezhepleri reisinin gözetimi altında bir hafta kadar durdurulup, o müddet dolmuş olmadıkça mezhep değişimine izin verilmiyecektir.

On birinci bölüm

Ermenilerin imtiyazlarının korunması

Padişahın kendisi ve daha önceki padişahlar tarafından çıkarılan fermanlarla 1863 yılında yayınlanan (Esas Nizamname) nin hükümlerinden Ermeni papas ve milleti için doğan imtiyazlar ve hukuka aykırı olan saldırıların yasaklanması için Babı Âli tarafından mahallî hükümetlere açık talimat verilecektir.

zor ve sıkıştırma gibi muamele hiç bir vakit hiçbir yerde yapılmayıp hattâ islâmiyet için müracaat edenlerin gerek Istanbul'da Mezhepler Bakanlığınca ve gerek taşrada idare meclislerince bir taraftan zor ve sıkıştırma olup olmadığı sorulup araştırılarak ve mensup oldukları mezhebin ruhanî reisi veya onun tâyin edeceği rahip ve ana - babası, olmadığı takdirde akraba ve yakınları ile ayrıca görüştürülerek kimse tarafından zorlanıp sıkıştırılmadığını onlara da söz ve yazı ile belirtmesi ve kararlı olduğu görüştüğü rahibin onay ve kabulüne yakın olduğu halde belirdiği ve bulûğ çağına ulaşmış olduğu nüfus idarelarınce, kiliselerce tutulmuş olan vekâlet kayıtları ve kimlik tezkereleri incelenerek ve okunarak anlaşıldıktan sonra gereken işlem yapılmaktadır. Bundan dolayı şimdiye kadar geçerli olan bu usulün beyan ve doğruluğu ile beraber islâmiyeti kabul etmek istiyenlerin bundan sonra bir hafta müddetle güvenilir bir yerde bulundurulup o müddet içinde mezheplerinin ruhanî reisi veya tâyin edecekleri râhipler ve anababa ve ileri gelenlerden başka görüşmek istiyecekleri ile görüştürülmesine izin verilir.

Osmanlı Devleti tarafından Ermeni cemaatine ve diğer müslüman olmayan cemaatlere zaman zaman ihsan buyurulmuş olan mezhebî izinlerin saklılığı hakkında geçerli olan işlemlerin derece ve durumu herkesçe bilinmiş ve onaylanmış olup bundan böyle de o izinlerin korunmasında Osmanlı Devletinin lütfundan uzak tutulmıyacağı açıktır.

On İkinci bölüm

Anadolu'nun öteki illerinde yerleşmiş Ermenilerin durumu

Anadolu'nun öteki illerinin bazı sancaklarında genel nüfusun büyük bir parçasını meydana getiren Ermeni halkın bulunduğu halde adı geçen illerin valisi emrinde bulunmak ve Ermenilerin menfaatlerini korumak üzere özel bir hıristiyan memur seçilecek ve tâyin olunacaktır. Adı geçen memur ise Ermeni halkı tarafından sunulan dilekçeleri kabul ve gereğini yerine getirip kendisiyle anlaşarak gereğine bakacak ve oraya bilgi verecek ve bundan başka İstanbul'da bulunan daimi muayene komisyonuna belirli olaylarla ilgili raporlar yazacaktır. Anılan iller içinde, örneğin Adana iline bağlı olan Haçin ve Halep iline tâbi Zeytun adlı yerler gibi halkının çoğu Ermenilerden ibaret olan bazı yerler bulunduğu halde ülkelerin şimdiki sivil bölünüşü değiştirilerek bucaklara ait ıslâhat plânının hükümleri ayrıca idare olunan ülke bölümlerini teşkil edecek işbu yerlere uygulanacaktır.

İller meclisleri idaresinde hıristiyan olan halkın mensup oldukları ruhanî reisleri ve günlük işlerine bakan seçilmiş üyeleri ve mahalleler ve köylerde muhtarları bulunması bakımından işleri olduğunda o konularda uyarı ve müzakerelerde bulundukları gibi nizamî mahkemelerde hıristiyan üyeler görevli olduğundan hukuk eşitliği yüce emri hükümlerine aykırı ve adalet önünde bütün halk sınıflarının eşit tutulması tabii usulüne aykırı olarak Ermeni halkı için bazı yerlerde böyle memurlar tâyin kılınması ve adı geçen halkın dilekçe veren kimselerinin işleri gereğinin yapımında bağımsız olup yalnız valiye bilgi vermek ve merkezî devlete raporlar göndermek yolunda görevlerle yükümlü olabilmesi de kurulan nizamlara tamamen aykırı olduktan başka vâlilik şeref ve gücüne leke sürerek yönetim şeklini bozacağı ve diğer halk sınıflarının haklı olarak çekememezlik ve kırgınlığına sebep olacağı bakımından bu teklif sureti, uygulama kabiliyetini taşımaz. Ancak illerin teşkili nizamnamesinde tâyin edilen görevler ile yükümlü olmak üzere vaktiyle teşkil kılınmış olan vali muavinliklerinin yerin gereğine göre müslüman olmayan memurlardan ve yetenek ve yönleri bakımından bazı yerlerde vali muavinliklerinin hükûmetçe seçilmesi ve tâyin olunması mümkün olabileceği düşünülür. Islâhatın iller yönetimi düzenlerine uygun olarak genellikle Osmanlı illerinde yapılması esasına dayalı bulunması dolayısiyle Ermeni cemaatinden ayrılmış kişiler ve halk bakımından ayrı bölümler ve özel teşkilât kurulması mümkün görülememektedir.

İSLÂHAT PROJESİ

Anadolu'nun doğu illerinde, yani Erzurum, Bitlis, Van, Mamuretül-âziz, Diyarbakır, Sivas illerinde yapılması kesin olarak kararlaştırılmış olan idari islâhat önergesi

Birinci kısım

Valiler

Birinci Madde — Valiler, zekâ, ve yetenek ve yönleri bakımından en fazla güven vermiş olan müslüman ve müslüman olmayan devletin önemli görevlilerinden seçilecektir. Bundan ötürü idarî ve siyasî bakımdan tâyini sakıncalı olduğu açıkça bilinen kişilerin valiliğe tâyininden kaçınılacaktır.

Aşağıda geçen tedbir ve islâhatın gerçek uygulaması valiliğe tâyin olunacak şahısların seçkin niteliklerine özellikle bağlı olduğu Babı Âli'ce iyice bilinmiş ve kabul edilmiş olduğundan valiliğe tâyin edeceği memurların gerekli yeteneği taşıyan kimselerden olmalarını gözetmeyi Babı Âli yapılması gerekli bir görev sayacaktır.

Üç devlet elçileri tarafından Anadolu'daki bilinen illerin islâhatı hakkında düzenlenen önergenin incelenen maddeleri üzerine görüşler :

Valiler ve diğer bütün devlet memurlarının yetenekli kimselerden seçilmesi, tâyini ve kötü hal ve hareketleri görülenlerin görevlerinden uzaklaştırılma, değiştirilmesi ve gereğine göre muhakeme edilmeleri zaten mevcut olan nizamlar hükümlerindendir. Hükûmetçe tâyin olunacak valileri bundan sonra da bu nizamî kurallar içinde iyi seçilmesi hususuna Osmanlı Hükûmeti bir kat daha dikkat ve özen gösterir ve yetmiş iki tarihinde çıkarılmış olan islâhat yüce fermanı içindeki hükümlerden olduğu üzere Osmanlı Devleti tebaasının hepsi her hangi milletten olursa olsun yetenek ve kabiliyetlerine göre herkes hakkında yürürlükte olacak nizamlara uyularak memuriyetlerde çalıştırılırsa da valilik gibi sivil işlerin her bir derecesinde geçmişte tecrübesi olması gerekli olmasına ve özellikle önergede anılan iller halkının sınıf ve karakter anlaşmazlıklarına ve nüfus resmî kayıtlarına göre her halde ve yönetim şeklinde nüfusca çoğunluk müslüman halkta olmak dolayısiyle valinin şahsî tâyini hakkındaki şimdiki şeklin değişimi oraların yönetiminin islâhına karşılık güvenliğin bozulmasına sebep olacak karışıklığı gerektirmesi kuvvetle muhtemel olduğu için yerin gerektirdiğine göre müslüman olmayan halkın çeşitli sınıflarından büyük kısmını teşkil eden kısma mensup olan memurlardan vali muavini tâyini uygundur.

İkinci madde — Bu suretle tâyin olunacak valiler kanunsuz uygulamaları kanunen belirtilmedikçe görevden uzaklaştırılıp değiştirilmiyeceklerdir. Ve adı geçenler beş yıl süre için tâyin olunacakları gibi yeniden tâyin de olunabilirler.

Kanunen görevden alınmasını gerektiren kötü hareketi belirmedikçe valiler ve başka memurların görevden uzaklaştırılmadıkları, sekiz, on yıl memuriyetlerinde kalmış valiler ve başka görevliler bulunmasiyle meydanda olduğuna göre, kanuni bir sebep olmadan kimsenin görevden alınmaması eski kuralından da fazla olarak valilerin beş yıl süreyle memuriyetlerinin uzatılması kaydı gerekli görülememektedir.

Üçüncü madde — Valilerin bir muavini olacak ve vali müslüman ise muavini hıristiyan ve vali hıristiyan ise muavini müslüman olacaktır. Muavinler, valiler gibi hükümetçe seçilecek ve tâyin olunacaktır. Bu muavinler halkın dilekçelerini kabul ve polis ve hapisaneleri gözetme ve vergilerin toplanması işlemini denetlemek için vali tarafından görevlendirilecektir. Ve valilerin yokluğunda onları temsil edeceklerdir. Bundan başka seçim şekilleri tâyin olunacak bir il genel meclisi valiye bağlı olup, genel yararlar yani yol ve geçit yapımı ve tarım sandıkları kurmak ve tarım ve ticaret ve sanayiin genişleme ve ilerlemesi ve genel eğitimin yayılması gibi hususlar üzerine müzakere etmek göreviyle yükümlü olacaktır.

Valilere muavin tâyini maddesi birinci maddenin sonunda konulmuş ve yapmakla yükümlü oldukları görevleri de kanunda bulunan iller genel yönetimi nizamnamesinin ikinci bölümünde mükemmelen ve açıkça yazılmıştır.

İkinci kısım

Mutasarrıflar

Dördüncü madde — Sancaklara tâyin olunacak mutasarrıflar hükümet tarafından seçilecektir. Ve her ilde mutasarrıflıkların bir kısmı hıristiyanlara verilecek ve hıristiyan olan mutasarrıflar hıristiyan halkı en fazla olan sancaklara tâyin olunacaktır.

Bir ilde şayet yalnız bir mu-

Merkezî il gibi katma sancakların çoğunda da o yerde yerleşmiş olanların nüfusa oranı bakımından çoğunluk müslüman halkta bulunması dolayısiyle mutasarrıflıklara müslüman memurlardan yeterli ve iş bilir kişilerin tâyini halin ve işlerin gereğinden görünüp ancak devletçe gerekli görülen sancaklara yeterli ve dürüst kişilerden müslüman olmayan bir muavin tâyin olunur.

tasarrıflık varsa ve o ilin valisi müslüman ise mutasarrıfı tabii ki hıristiyan olmak gerekir. Her bir mutasarrıfın bir muavini olup eğer mutasarrıf müslüman ise muavini hıristiyan ve aksine mutasarrıf hıristiyan ise muavini müslüman olacak ve mutasarrıfın yokluğunda muavini ona vekâlet edecektir.

Üçüncü kısım

Kaymakamlar

Beşinci madde — Kaymakamlar valinin onayı üzerine hükûmetçe tâyin olunacak ve il valisi bunları halkın güvenini kazanmış ve mevcut kanunların gereğine uygun, aranılan nitelikler ile donanmış kimselerden seçecektir. Ve her bir sancakta kaymakamlıkların bir kısmı hıristiyanlara verilecektir.

Hıristiyan olan kaymakamlar hıristiyan halkı en fazla olan ilçelere tâyin olunacaktır.

Altıncı madde — Her halde hıristiyan olan mutasarrıf ve kaymakamların sayısı ilin toplam mutasarrıf ve kaymakamlarının üçte birinden aşağı olmıyacaktır. Kaymakamın mutasarrıf gibi bir muavini olacaktır. Ve kaymakam müslüman ise muavini hıristiyan ve hıristiyan ise muavini müslüman olacaktır. Ve gerek mutasarrıf ve gerek kaymakamlar ilçe kaymakamlıkları Mülkiye Okulundan diploma alarak çıkmış olanlara özel tutulmuş olup bugün de müslüman ve hıristiyan olarak ilçe kaymakamlıklarına İçişleri Bakanlığının seçimiyle hükûmet tarafından Mülkiyeliler tâyin edilmekte olduğundan kaymakamlık seçiminde bu usulün devamı uygundur ve okuldan çıkmayıp da halen kaymakamlıklarda bulunan ve iyi hizmet ve bağlılıkları denenmiş olan müslüman ve hıristiyan kişiler de valilerin uygun bulması ve İçişleri Bakanlığının onayı üzerine yine hükûmet emriyle kaymakamlığa tâyin olunur ve bu kaymakamların hiç bir suretle lekelenmemiş ve güzel hal ve hareket, yön ve bağlılıkları devletçe tecrübe edilmiş ve öğrenilmiş kimselerden olmasına, sicil durumuna bakılarak kesinlikle ilgi ve özen gösterilecektir.

Kaymakamın emrinde malmüdürü ve yazışma kâtibi gibi memurlar mevcut olduğundan bütün ilçelerde bağımsız muavinlikler teşkil edilmesi büyük masrafları gerektireceği ve işler konusunda da lüzum görülmeyeceği bakımından bu muavinliklerin emirle kurulmasından ise durumu önemli olan bazı ilçe kaymakamlıklarına ay-

rıf ve gerek kaymakam yanında genel meclis ile benzeri bir meclis bulunacaktır. İlçenin meclisi, bucakların meclisleri tarafından seçileceği gibi sancakların meclisi de ilçelerin meclisleri tarafından seçilecektir ve ilin genel meclisi de sancakların meclisleri tarafından seçilecektir. Fiilen devlet görevinde bulunanların hiç birisi adı geçen meclislerde üyelik edemiyecektir. Bu mecliste yerlerine göre vali veya mutasarrıf veya kaymakam başkanlık edecektir. Ve meclisler reisden başka dört üyeden oluşmuş olup ikisi müslüman ve ikisi hıristiyan olacaktır.

Dördüncü kısım

Bucaklar

Yedinci madde — Her bir ilçe bir kaç bucağa bölünmüş olacaktır. Bucak; mallar ve toprak ve otlak ve yaylak ve kışlak ve diğer bu gibi topraklarıyla beraber bir kaç köyden oluşmuş bir dairedir. Bu köylerden en önemlisi bucağın merkezi olacaktır. Ve her bucağın sınır çemberi öyle bir şekilde tâyin olunmalıdır ki, halkı aynı mezhepten olan köyler bir bucakta bulunmuş olsun, kısacası, bucağın kuruluşu anında durumu, topoğrafyasını ve halkının çeşitli sınıflarıyle oturanlarının ihtiyaçları göz önüne alınmalıdır. Bucağın nüfus miktarı en az iki bin ve en çok on bin olacaktır. Bir bucağa dahil olan ve nüfusu bin kişiden aşağı olmıyan bütün köyler halkı, bucak idaresi masrafları kendilerine ait olmak şartiyle o köylerden meydana gelen ayrı bir bucak teşkilini isteyebilir.

rılması ve bu takdirde de kaymakam müslüman ise muavini hıristiyan ve kaymakam hıristiyan ise muavininin müslüman olması uygun görünür ve iller genel yönetimi nizamnamesinin dördüncü bölümünde yükümlü olduğu görevleri bildirildiği üzere ilçelerde müslüman ve hıristiyan üyeleri halk tarafından seçilmiş idare meclisleri bulunduğundan ve mahalli işlerin her çeşidini ve şeklini müzakere ve halle yetişebileceğinden bayındırlık işleri ve öteki işlere bakmak üzere ilçelerde ayrıca birer meclis kurulması gerekli görülemez ve bu yönetim meclisi üyelerinin seçim usulü il nizamnamesiyle bucaklar idaresi nizamnamesinde belirtilmiştir.

Bucaklar teşkili konuları eski Sadrazam merhum Âli Paşa zamanında düzenlenen 9/Kânunusani/1286 tarihli iller genel idaresi nizamnamesinin 94 üncü maddesinden 100 ncü maddesinde ve eski Sadrazam Mahmut Nedim Paşa zamanında düzenlenmiş olan 25/Mart/1292 tarihli bucaklar idaresi nizamnamesinin birinci maddesinden yirmi sekizinci maddesine kadar kaydedilmiş olan hükümlere uyarak yapılabilirse de büyük şehirlerin köy ve kasabalarında halk sınıfları çoğunlukla karışık oturmakta olduklarından, öne sürüldüğü gibi aynı mezhepten olan köylerin bir bucakta bulunması şeklinin uygulanması mümkün görülemez.

Sekizinci madde Her bir bucağın bir müdürü olacaktır ve kendisine bağlı bir meclisi olup bu meclis halktan seçilmiş ve en az dört ve en çok sekiz üyeden meydana gelmiş olacaklardır. Bu meclis kendi üyelerinden müdürünü ve muavinini seçecektir. Müdür ise halkın çoğunluğu arasından olacağı gibi muavini azınlık kişilerinden olmak gerektir.

Meclisin bir kâtibi de bulunacaktır.

Her bucağın bir müdürü olması ve bucak idaresine bakmak üzere bir meclis bulunması maddelerinin yine anılan nizamlara uyularak yapılması mümkün ise de bucak meclisinin sekize kadar üyesi bulunmasına ilişkin söz konusu nizamlarda bir fıkra bulunmasiyle bütün müslüman ve hıristiyan üyesinin dörtten ibaret olması üyelerin her yıl yarısı değiştirilmek işlemine göre daha uygun kabul olunur.

Dokuzuncu madde — Bir bucağın sınırları içinde oturanlar bir sınıf halktan oluşmuş ise meclis üyeleri özellikle o sınıf halktan seçilecektir. Ve karma olduğu takdirde oturanların azınlığı yirmi beş evden aşağı değilse önemi oranında üye bulundurulmasının kaydedilmesi uygundur.

Bucak meclislerinin seçim şekli söz konusu nizamlara tâbi olduğu gibi şayet bütün halkı bir sınıf halktan oluşmuş bir bucak olduğu halde üyelerinin o sınıf halktan seçilmesi ve meydana gelmesi tabiidir. Ve karışık olduğu takdirde oturanların azınlığı yirmi beş evden aşağı değilse önemiyle orantılı olarak adı geçen mecliste üyesi bulunmak gerekir.

Onuncu madde — Müdürlerin bucak bütçelerinden uygun bir aylığı olacağı gibi meclis kâtibinin de belirli bir aylığı olacaktır. Bucağın meclisine ve idaresine bir yer ayrılacaktır.

Bucak müdürleri ve kâtipleri şimdiye kadar zaten görevli oldukları gibi bucaklarca kurulacak teşkilât sırasında bu aylıkların genel ödeneği dairesinde uygulamanın düzenlenmesi tabiidir. Ancak bucakların mahallî masraflarını karşılamak için bütçe düzenlenmesi usulünün yürürlükteki kanunlarda yeri olmayıp bütçe düzenlenmesi hususu il merkezine aittir.

On birinci madde — Bucak meclisi üyelerinin Osmanlı devleti tebaasından ve bucakta menfaatleri bulunan ve otuz yaşından fazla olan ve devlete yılda yüz kuruş vergi veren ve hiç bir zaman bir cinayetle mahkûm olmamış olan yerli halktan seçilmiş olunması şarttır.

Bucak meclisi üyelerinin seçilmeleri konusunda iller genel idaresi nizamnamesiyle bucaklar idaresi nizamnamesinde bulunan, şart koşulmuş olan kayıtlara uyulmasiyle beraber seçilecek üyelerin bir cinayetle ve politika yüzünden mahkûm bulunmamış olması da şarttır.

On ikinci madde — Meclis üyeleri kendi aralarından müdürü seçtikleri anda ismini valiye bildirecekler ve o da seçimin kanuni usullere uyularak yapıldığı gerçekleştikten sonra memuriyetini onaylayacaktır.

Bucak müdürlerinin; meclis üyeleri gibi halk tarafından seçilmesi bucaklar idaresi nizamnamesinde kayıtlı ise de seçilen üyelerin içlerinden birisini müdürlüğe seçmesi ve doğrudan doğruya valiye bildirmesi adı geçen nizamnamesinde açıklanmamış, aksine halk müdürü de seçtikten sonra tâbi olduğu ilçe kaymakamlığı aracılığiyle ve sancak mutasarrıflığının önerisiyle il valisi tarafından memuriyeti yazdırılarak onaylanacağı ve uygulanacağı kaydedilmiştir. Şu kadar ki müdürlerin tâyin edilmiş veya seçilmiş olması sorunları Avrupa ülkelerinin bazılarında da söz konusu, anlaşmazlık olarak Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinin özel durumu gereğince bu müdürlerin devlet tarafından tâyin olunmaları genel yararlar bakımından da gerekli olduğundan Osmanlı Hükûmetince de, şimdiki halde mevcut olan müdürler gibi anılan iki nizama uyarak teşkil olunacak bucaklar müdürlüklerinin devlet tarafından seçimi ve tâyin olunmaları şekli tercih olunacaktır.

On üçüncü madde — İmam ve ruhban ve okul öğretmenleri ve halen devlet memuriyetinde bulunanlar müdür görevini yapmaya izinli değildirler.

Bucaklar idaresi nizamnamesinin on ikinci maddesinde açıklandığı üzere halen devlet memuriyetinde bulunanlarla okul öğretmenleri ve hıristiyan halkın din görevlileri müdürlüğe seçilemez:

On dördüncü madde — Meclis üyeleri her yıl yarı yarıya yenilenecektir. Ancak müdürler iki yıl süreyle memuriyetlerinde kalacaklardır. Müdürler ve meclis üyeleri yalnız bir kere yeniden seçilebilirler.

Bu konu da bucaklar yönetimi nizamnamesinin on altıncı maddesine uygun ise de son fıkra başka olup, çünkü bu nizamnamenin son fıkrasında müdür ve üyelerin tekrar seçilmeleri uygundur diye açıklanmıştır ve bucaklarda üye-

	liğe yetenekli kimseler pek çok bulunamıyacağına ve müdürlerin seçilmiş olması tercih kılındığına göre üye hususundaki nizamî fıkra, duruma ve işlerin şekline uygundur.
On beşinci madde — Müdürün ve meclis üyelerinin görevleri ve seçim ve değiştirilme usulleri bucaklar idaresi nizamnamesinin 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25 ve 26 ncı maddelerinin ve Rumeli Osmanlı illerine ilişkin kanunname önergesinin hükümlerine uyularak tâyin ve uygulanacaktır.	Bucak müdür ve meclisleri üyelerinin yükümlü oldukları görevleri ve seçilme ve değiştirilmesi durumu adı geçen nizamnamenin ilgili maddeleri hükümlerine uygun olarak gerçekleştirilir.
On altıncı madde — Bucağın çevresindeki köylerin birer muhtarı olacaktır. Ve eğer bir köyün çeşitli mahalleleri olur ve halkı da türlü sınıflardan oluşmuş bulunur ise her bir mahalle ve her bir sınıf halk için birer muhtar olacaktır.	İl ve genel idare teşkili nizamnameleriyle bucaklar idaresi nizamnamesi ilgili maddelerine uygundur.
On yedinci madde — Hiç bir köy, yeri ve nüfusu ne olursa olsun iki bucağa tâbi olamaz.	İller idaresi nizamnamesiyle bucaklar idaresi nizamnamesine uygundur.
Beşinci kısım	
Polis	
On sekizinci madde — Polis görevlileri bucak halkı mensuplarından din ve mezhebe bakılmıyarak ve mahallî ihtiyaçlar ile il jandarmasına yetecek kadar bucak meclisi tarafından görevlendirilecektir.	Bucak halkından bucak meclisleri aracılığiyle polis seçimi ve işe alınmakta uygulanmakta ve geçerli bulunan kurallarda bildirilmiş olmadığı gibi bir bucakta bulunacak polisler o bucak halkından seçildiği ve işe alındığı takdirde akrabaları ve hısımları bulunmasına ve bazılariyle şahsî anlaşmazlıkları olması ihtimalleri bakımından güvenlik hizmetinde hakkiyle görevini yapamıyacağı ve tarafsız hareket etmiyeceği için gerek polis ve gerekse jandarma

On dokuzuncu madde — Bucağın polis görevlileri müdürün emri altında ve çavuşluk görevine benzer görevler yapan memurların ve onbaşıların kumandası altında bulunacaktır. Adı geçen görevliler silâhlı olup sonradan tâyin olunacak şekilde resmi elbise giymiş olacak ve aylıkları bucak bütçesinden ödenecektir. Ve hizmetleri dışında kendi işleriyle meşgul olmaya izinli ve hizmetlerine göre atlı ve yaya olacaklar, bunlardan hıristiyan olup da askeri bedel ödemekle yükümlü olanlar görevli bulundukları süre içinde anılan vergiden muaf tutulacaklardır.

görevlilerinin Osmanlı tebaası sınıflarından güvenilir ve namuslu kimselerden olarak her ilin içinde oturan müslüman ve hıristiyan nüfusun genel oranı ölçüsüyle uygun olacak şekilde il merkezince tertip ve teşkil kılınması ve ilin genel jandarma ve polis gücü görevlilerinden mahalli ihtiyaçlara göre ilçelere ait kısmın artırılması ve bundan uygun görülen miktarın bucak merkezlerine ayrılması amaca yeterli görülür.

Bucak merkezinde bulunacak olan polisler güvenlik işlerinde tabi müdürün emri altında hareket edeceği gibi, polisler çok sayıda olup da içlerinde polis komiseri de bulunduğu halde geçerli kurallara uyarak hareket etmeleri tabiîdir. Silâh ve elbisesi hâlen polis için tâyin olunan şekillere ve duruma uygun olmalıdır. Aylıkları da ilçe malsandıklarınca karşılanır. Ve bunlar görevli bulunduklarından devamlı olarak güvenlik işlerinde bulunup şahsi konularıyle meşgul olabilmeleri uygun olmıyacağı gibi silâh altında bulunan erler bile yapmakla yükümlü oldukları görevlerini yerine getirmekte iken, hıristiyan olan polislerin askeri bedel ödemekten muaf tutulmalarına yer yoktur. Ve polisler bulundukları yerler içinde görev yaptıkları için, bunlardan atlı polis seçilmesi benzeri olmayan, gereksiz bir iştir.

Illerde yeniden ne kadar polis alınması gerekeceğinin yerinde yapılacak incelemesinde gerçek ihtiyaç derecesinde polis görevlisi tertip olunup bu işin boşuna masraflara sebep olmaması için gerçek ihtiyaçtan geniş tutulmaması gerekir. Bunların işe alınma şekille-

Yirminci madde — Polis görevlileri başlıca bucağın arazi ve yollarının iyi disiplin ve güvenliğini daimî olarak korumaya mecbur olduktan başka müdürün emri üzerine postaların korunması için ayrılan güvenlik güçlerine katılmak ve ilâmların ve kanunî hükümlerin uygulanması için müdüre yardım etmekle yükümlüdürler.

Altıncı kısım

Jandarma

Yirmi birinci madde — Her ilde özel bir nizamname gereğince bir jandarma gücü teşkil olunarak bu kuvvetin subayları ve erleri Osmanlı Devletinin her sınıf tebaasından seçilmiş olunacaktır. İllerde jandarma subayları ve erleri bu hizmete yeterli ve sınıf ve mezheplerine bakılmıyarak istisnasız il halkından alınacaktır. Bu gücün üçte biri bucağın yarısı müslüman ve diğer yarısı hıristiyan polislerinden alınacaktır. Diğer üçte biri ordu erlerinin en yetenekli çavuşları ve baş çavuşlarından oluşmuş olacaktır.

Adı geçen kuvvet iyi düzen ve itaat ve talim hususunda Harbiye Bakanlığına tâbi olup bunlara ait masraflar ve aylıklar da il sandığından karşılanacaktır. Subayların aylıkları nizamî orduda aynı rütbede olan subayların aylıklarından aşağı olmıyacaktır.

il ve hareketleri ve yükümlü oldukları görevler, hâlen polis teşkilâtı hakkında geçerli olan işlemlere bağlı olup başka türlü bir şekil ve yeni durum elde edemiyecekleri kayıt olunur.

Yollar ve geçitlerin ve emniyet ve güvenliğin korunması ve postaların geçişinin sağlanması gibi görevler yaya ve atlı jandarmaya ve gereğine göre sevk ve tertipleri sancak ve ilçe merkezlerine aittir.

Jandarma erlerinin yerlerinin gereğine göre müslüman ve hıristiyan olarak tertip ve yazılmış olunması ve âmirler ve küçük subayların Osmanlı Ordusunda görevli olanlardan seçilmesi uygun olduğu gibi, jandarma erlerinin aylığı ordu erleri aylığından fazla ve subayların aylığı da ordu subaylarının aylığına eşit bulunduğu ve aylık ve masraflarının il sandığınca ödenmesi geçerli şekil gereği olduğu açıktır.

Yedinci kısım

Hapisaneler

Yirmi ikinci madde — Hapisanelerde zanlı olarak tutuklu bulunan kişiler mahkûm bulunan kimseler ile beraber bulundurulmamalıdır. Hapisanelerin sıhhi durumlarının istenilen düzeyde bulunmasına ve tutuklular ve hapisler hakkında baskı işlemleri meydana gelmemesine ilgi ve özen gösterilmemelidir. Hapisane müdür ve muhafızları il valisi tarafından tâyin olunarak bunların bir miktarı polis ve jandarma erlerinden olacaktır.

Adı geçen sanıklar tevkifhanelerde ve mahkûmlar da hapisanelerde tutuklu ve hapis olunmaktadır. Hapisanelerin sıhhi durumunu denetlemek ve incelemek görevi valiler ve mutasarrıflar ve kaymakamlıklara verilmiş olduğu gibi memurlar ve hademe de mevcut ve tâyin edilmiş olup tevkifhane ve hapisanelerin bu vasıtalar ile bir kat daha yönetiminin düzenlenmesine özen gösterilmesi hakkında tavsiyeler verilmiş olunabilir. Tevkifhane ve hapisanelerin korunması için jandarma ve polisler de görevlidir ve tutuklular ve hapisler hakkında işkence ve baskı yapılması kanunen yasaklanmış olup bunu yapanlar hakkında şiddetli cezalar verilmesi de kanunda belirtilmiştir.

Sekizinci kısım

İlk Tahkikat Heyeti

Yirmi üçüncü madde — İller ve sancaklar merkezlerinde bir reis ile biri müslüman ve diğeri hıristiyan iki üyeden oluşmuş birer ilk tahkikat heyeti il valisi tarafından kurulacaktır. Bu heyetler jandarma tarafından yakalanan sanıkların tutuklanma sebebini araştırmak ve derhal sorguya çekilmeleri ve kanunun gerektirdiği cezaya yol açan bir işten dolayı sanık oldukları takdirde hapis olunmaları ve cezayı gerektirecek bir suç ile sanık olmadıkları takdirde polisin gözetimi altında olarak derhal salıverilmeleri ve kanunlara aykırı olarak hapishanede kalmamalarına, ilgi ve özen göstermek göreviyle yükümlüdürler. İşte şu amacın meydana gelmesi için hapishaneleri ziyaret

Bu soruşturma işlemleri halen İstanbul ve taşralarda polis kuvvetleri aracılığı ile yapılmakta olup örgütlenen şekil ise iller genel yönetimi talimatında kayıtlı bulunmaktadır.

ile beraber mahpusların durumunu inceleyeceklerdir. Bu heyetler raporlar kaleme alarak valiye takdim edeceklerdir. Ve o raporlarda polise getirilen kişilerden hangilerinin ne sebeple salıverildiğini ve hangilerinin hapishanede kalmış olduğunu bildireceklerdir.

Dokuzuncu kısım

Kürt Aşiretlerinin denetlenmesi

Yirmi dördüncü madde — Göçebe Kürtlerin zapt ve idaresi için her bir ilde valinin emri altında bir aşiret memuru bulunacaktır. Bu memurun eşkıya vesair suçluları tutuklama ve mahkemelerin huzuruna gelmelerini emre, zorlamaya yetkisi olacaktır. Ve emrinde yeteri kadar adamları bulunacak ve bundan başka mahallî polisin de yardımlarını isteyebilecektir. Ve her Kürt aşiretinin yer değiştirmesi sırasında aşiret memuru emri altında bulunan memurlardan bir kısmını aşiretlere ayırıp, bunlar aşiret yanında polis durumunda bulunarak suçluları yakalayıp mahkemelere göndereceklerdir.

Göçebe Kürtlerin işgal edecekleri yerlerin ve yaylak ve kışlakların sınırı açık bir şekilde ayrılıp ve tâyin olunup, bunlar göç etmeleri esnasında geçtikleri veya geçici olarak işgal ettikleri arazilerin sahiplerine zarar ve hasar verici olmamalıdırlar.

Şayet saldırıları olduğunda veya geçtikleri köyler halkının hayat ve mallarına zarar verdikleri halde bunların bir daha nakil veya yer değiştirmeleri kesinlikle yasaklanacaktır. Silâh ruhsatı nizamnamelerinin hükümleri Kürtlerin gerek göçebe ve gerek bir yerde oturmakta bulunan kısmı

Göçebe Kürt ve aşiretlerinin zapt ve idaresi ve eşkıya ve suçluların tutuklanmalariyle mahkemelere teslimi için her ilde bir aşiret memuru bulundurulması işlerin şekli yönünden yararlı olmıyacağı gibi uygulanması mümkün bir konu olması dahi muhtemel görülemez. Çünkü her aşiretin reislerinin başka aşirete söz geçirebilmesi uzak bir ihtimaldir. Bundan ötürü aşiretler içinden eşkıya ve suçluları takip ve yakalamak, mahkemelere teslim etmek konularında yetkili il emniyet kuvvetinde ve valinin emirleri ve tedbirlerine verilmiş olmak gerekir ve söz konusu aşiretler genellikle göçebe türünden olmayıp esasen geçimleri kasaplık hayvanlar beslemek konusuna bağlıdır. Yazın yaylaklara ve kışın da köyler ve kasabalarda ev ve yurtlarına gidip gelmekte olduklarından yaylak ve kışlaklara gidiş ve dönüş sırasında geçecekleri yerler önceden tâyin edilerek oralarda yerleşmiş bulunan halkın mallarına ve kendilerine bir haksızca davranışta bulunmamalarını sağlamak için ordu tarafından görevlendirilmiş bir subay kumandasında yeteri kadar ordu askeri ve valiler tarafından seçilmiş jandarma subayları ve erleri gönderilmesi ve geçiş nizamnamesiyle silâh taşımak hakkındaki genel nizamname hükümlerinin bunlar hakkında da tamamen uygulan-

hakkında aynen uygulanacaktır. Ve yer değiştiren aşiretler bir yerde yerleşmeye ikna ve tarımla uğraşmalarına öncelik tanınarak bu amaç için diğer yerli halkın istirahat ve iyi hallerine zarar vermiyecek yerlerde adı geçen aşiretlere toprak gösterilecektir. Seçmek ve seçilmek hakkı bir yerde yerleşmiş olmıyanlardan hiç birisine verilmeyip bir bucağın arazisinde kesin olarak ve daimi yerleşmiyenlere ait olmıyacaktır.

masına özen gösterilmesi ve emir ve uyarmalara aykırı hareketlerde bulunmamalarını sağlamak için de kışlaktan dönüşe kadar aşiret reisleri tarafından (Visak) deyimiyle anıldığı gibi akrabaları ve hısımlarından aşiretçe iyi tanınmış ve seçilmiş birisinin ilişki ve yakınlığına göre il merkezi ve sancağa yollanması ve yerleştirilmesi bazan geçerli olan usul gereğinden olduğundan bu şeklin de yürürlükte tutulması ve her zaman çadırlı ve göçebe hâlinde bulunan aşiretler olduğu halde bunlara devletçe öncelik tanınarak toprak ve tarlalar verilmek suretı ile iskânlarına Osmanlı Hükûmetince özen gösterilmesi gerekli tedbirlerden sayılır. Aşiret reislerinin bir takım kötü kişilerin hile ve iftiralarıyle hakaret ve tehlikeye uğramamasına valiler, mutasarrıflar ve kaymakamlar tarafından olağanüstü bir özen gösterilecektir.

Onuncu kısım

Hamidiye süvari alayları

Yirmi beşinci madde — Mevcut kanunlar ve tâyin olunan zamanlarda talim ve öğretimden başka zamanda Hamidiye süvari alaylarının hizmetine lüzum görüldüğü takdirde anılan alaylar yalnız ordu erleri ile beraber ve bunun üçte birini geçmemek şartiyle görevlendirilir ve il içinde taksim olunabilirler. Alışılmış zamanlarda ve hizmet dışında bulundukları halde Hamidiye süvarileri ne üniforma giyecek ve ne de silâh taşıyacaktır. Ve o hallerde redifler hakkındaki kanunî hükümlere uygun olan Hamidiye alaylarına ait nizamlarda gösterildiği gibi normal mahkemelerde muhakemeleri yapılacaktır. (Askerî Kanunun 4 üncü maddesi).

Hamidiye alaylarının belirli zamanlar dışında silâh altına alınmaları gerektiği halde ne suretle hizmette bulunmaları gerekeceğine dair görüş belirtilmiş ise de bu alayların nizamlarının yeniden düzen altına alınmış bulunmasına göre eğitim zamanları dışında resmî elbise giymemek ve silâh taşımamak durumuna ait olacak kayıtlar ve subaylar da yapılacak nizamname hükümlerine ilişkindir. Ve bunların erlerin eğitim zamanları dışında yani silâh altında bulunmadıkları bir zamanda kanunî kovuşturmayı gerektirir hal ve hareketleri oldukça askerî mahkemelerde muhakemelerinin yapılması usulü uygulanmaktadır.

On birinci kısım

Emlâk senetlerine sahip olma

Yirmi altıncı madde - - Bir reis ve dört üyeden ikisi islâm ve ikisi hıristiyandan oluşan özel komisyonlar tâyin olunarak bu komisyonlar emlâk senetlerini ve mülkiyet hukukunu denetlemek ve görebilecikleri haksızlık ve düzensizliği islâh etmekle yükümlüdürler ve bir özel komisyon bundan böyle sahip olma hukukunu gereğince sağlıyacak bir usul hazırlayacaktır.

Gayri menkul malların kullanma hakları hususu evvelce Osmanlı hükümeti tarafından göz önüne alınarak vaktiyle gerek Istanbul'da ve gerek taşralarda türlü ve çeşitli şekillerde senetler verilirken bu usulün kalkmasiyle her türlü mallar ve arazi için Tapu ve Kadastro tarafından genel senetler verilmesi usul ve kaide konularak gerek milli ve vakıflar ve gerek bütün mallar için söz konusu Bakanlıktan resmî belgeler verdirilmesiyle halkın sahip olma hakları sağlanmış ve isbat edilmiştir. Ve mal sahipliğine ilişkin haller ve işlemlerin incelenmesinde ilişkin kanunlar hükümlerini bilmek gerekeceğine göre yerlerince müslüman ve hıristiyan üyeden oluşan komisyonlarla yalnız bu incelemelerin yapılması mümkün olmıyacağından il merkezinde bulunan Tapu ve Kadastro ve sancak merkezinde olan arazi memurlarının reisliği altında olarak iki müslüman ve iki hıristiyan dörder üyeden meydana gelen komisyon teşkiliyle bu konuda incelemeler yapılması uygun olursa da bu komisyonların eski incelemeleri, hak iddia edenlerin isbata yeterli evrak ve senetlerini ayrıntılariyle incelemeden ibaret olmasiyle beraber halkın bazısı yalnızca kanunî hükümleri bilmemekten dolayı sahip olduğu emlâk ve arazisinin resmî tapusunu almamış olacağından ve aksine ayrıca ihbarla senet elde etmiş kişiler de bulunacağından yapılacak incelemelerde bu mühim yön de göz önüne alınarak arazi ve emlâkini nasılsa vaktiyle senede bağlattırmamış olan hak sahibinin ve em-

lak ve arazide şeraen ve tefevvüzan veyahut miras'a sahip olduğu durumu iyice, derin olarak araştırılıp hakkının verilmesi ve yoksa senet gösteriliyor denilerek eski hakkından yoksun kılınmaması ve bir hile ile senet elde edip esasen mülkiyet hakkı sabit olamıyacakların da anılan senedi ne suretle elde ettikleri yolları de iyice araştırılarak şunun bunun emlakının gasp ve tarruzdan kurtarılması, kısaca bir takım gerçeğe dayanmıyan ve uydurma davalara meydan bırakılmaması ve özellikle arazi ve vakıflara ait emlâkin zarardan korunmasına özen gösterilmesi adı geçen komisyonların başlıca görevlerinden olmalıdır. Ve kararlaştırılmış olaylar iller ve sancak idare meclislerinde incelenip onaylanması ve kanunen muhakemesi yapılması ile bitirilmeye muhtaç görünen hususların da yetkili mahkemelerine verilmesi gereklidir. Ve bu husus için merkezi idare esasına da uygun olmak üzere her yıl merkezden en namuslu ve dürüst ve hiç bir şeyle lekelenmemiş dört kişi seçilip Osmanlı illerine yollanarak adalet ve hak eşitliğine aykırı işlemler yapılıp yapılmadığını denetleyerek Babı Âli'ye bildirmeleri suretı ile kontrol edilecektir.

On ikinci kısım

Öşür toplanması

Yirmi yedinci madde — Âşar da dahil olduğu halde bütün mülk vergileri müdürün idaresi altında doğrudan doğruya bucak meclislerinden seçilecek tahsildarlar aracılığı ile toplanacaktır. Bucağın bütün halkı yükümlü olduğu verginin toplamını ödemekle yükümlüdür.

Genel olarak ürünler öşrünün (onda bir) halktan bedelen alınması, halkın durumlarına göre mümkün olamadığı defalarca çeşitli yerlerde yapılan tecrübeler ile bilindiğinden halkın onda bir öşür payını aynen ürün zamanı vermelerinin kendilerince de kolay olduğu açıktır. Bununla bera-

şer âşâr ihalesi nizamnamesinde âşârın köy köy artırmaya konulması ve halk tarafından verginin toplanması isteğinde bulunulduğu takdirde kendilerine ihalesi kayıtlı olduğundan bu usulün eskisi gibi devam ve cereyanı şart görünür. Devletin başka malları gelirlerinin toplanması için önceleri tahsildarlar tâyin ve memur olunmuş ise de bu gelirlerin iyi elde edilme ve toplanmasında halka kolaylığı gerektirecek düzenli işlemler ve başarılı durumlar hasıl olamaması ve güvenlik kuvvetinden başka bir vasıta ile elde etme hükûmetçe düşünülmesi yüzünden ayrıca toplama bölükleri teşkil olunmuş ve bunlar gidecekleri yerlerde yem ve yiyeceklerini halktan istememek ve buna aykırı hareket edenler olursa şiddetle cezalandırmak kuralı da konulmuştur. Ve tertip edilmiş malların yükümlü halktan tamamen alınması ile mahallî malsandıklarına ödenmesi ve verilmesi hususları da halkın seçim yeri olan köyler ve mahalleler muhtar ve kabzı mallarına ait olup, tahsil bölükleri erlerinin toplanacak paraya el sürmemesi de kararlaştırılmış usullerdendir. Bundan ötürü bucak meclislerince seçilme ve tâyini istenilen tahsildarlar halen bildirildiği üzere halkın seçtiği kabzı mallar ve muhtarlar demek olduğundan bu konuda yeniden bu usulün yerine öyle bir şeklin konması ve tesisine lüzum olmadığı zannediliyor.

Yirmi sekizinci madde — Öşürlerin toplatılması ve angarya âdeti kaldırılmıştır. Her bir idare merkezi bucaktan öncelik ile toplamış olduğu vergilerden, devlet tarafından kararlaştırılmış ve onaylanmış olan bütçesi gereğin-

Âşârın vergi toplayıcılara verilmeyip emaneten idaresi usulü de devletçe tecrübe olunmuş olduğu halde idaresince istenilen sonuç alınamayıp devlet malları ziyana uğramış ve halk tarafından da türlü şikâyetler meydana

ce kendi idaresinin masraflarına lâzım olan kısmı alacaktır. Ve bunun gibi ilin mali idaresi ilin vergisi toplamından o ilin yonetimine ve bayındırlık işleri ve genel masraflarına gerekli olan bölümü alacaktır ve hiçbir zaman ve halde halk gerek askerlerin ve gerek memurların ihtiyaçları için ev ve yiyeceği bedava temine mecbur olmıyacaktır. Ve verginin ödenememesinden dolayı bir malın zorla satılması takdirinde halkın mutlak lüzumlu olan eşyasından ve iş ve sanatına ait olan âletler ve takımlardan yoksun edilmemesine ilgi ve özen gösterilecektir.

gelmiş ve bu sebeple toplatma usulü yeniden konulup ancak bu konuda şikayet sebepleri meydana gelmemesi için Aşâr nizamnamesinde bir takım kayıtlar ve zabıtlar konularak bu konuda toptan âşâr ihalesi hususu kaldırılıp halkın da rağbetini çekmek ve kolaylık olmak için eski maddede anıldığı üzere koy koy arttırma yapılmak ve halk adına da toplanmak kuralı konulmuş olunduktan başka, toplayıcısından vergi bedellerinin zor elde edilmesi halinde devlet, işi mahkemelere sevk ettiği gibi halkın toplayıcılardan şikâyetli ve iddiaları için serbestçe idare meclislerine ve mahkemelere müracaat etmeleri usulü de hariçtir. Ve angarya usulü öteden beri tamamen yasak ve yaptıranlar sorumludur. Bunun için bu konuda yeniden bir nizamı kayıt tasarlanma ve konmasına yer yoktur. Bucaklarda malsandıkları kurulması ve açılması da vaktiyle tecrübe olunup işlemlerinde sağlık ve düzen görülememiş ve devlet malları boş yere ziyanlara uğramış olduğundan tekrar denemenin maddeten ve menfaat yönünden gereği olmayıp bucakların il dengesine dahil bulunan tâyin edilmiş masraflarını aydan aya ilçe malsandıklarından almak geçerli usulünün devam ve sürekliliği gerekir ve ilin bağlı sancaklarının dengeli bulunan masrafları da malsandıklarınca karşılanır. İnşaat, yol ve geçitlerin tamiratına ilişkin tertibatı ve aynen ve bedelen yükümlü olan işçiler hakkındaki işlemler Bayındırlık Bakanlığına ait olarak bu konuda illerle haberleşilerek gereği karşılanmakta olduğu gibi eğitim işlerinin idaresi için denge bakımından gerekli olan ödenek Eğitim Bakanlığınca

tertiplenip yerlerine bildirilerek gönderilmekte bulunmuş olduğundan, konulmuş nizamlara göre bundan sonra da bu usul üzere işlemler yapılması gerekli görünür. Gerek memurların ve gerekse ordu erlerinin barınma ve yiyeceği için halkın parasız bir şey verdiği vaki değilmiş ve halkın vergi borçlarının toplanmasından dolayı şiddet tedbirleri meydana gelmediği, vergi ve askerî bedeller benzeri devlet gelirlerinden yıldan yıla halkın üzerinde bunca vergiler kalmasiyle sabit olup bununla beraber oturmakta olduğu evinin ve geçimine yeterli olacak arazi kısmının, sınaî ve tarım âletlerinin ve çift hayvanlariyle tohumluğunun gerek devlete olan borçları ve gerek şahsî borçları için satılması uygun olmadığı hakkında kanunî maddeler mevcut olduğundan yeniden kanunî kurallar konmasına gerek yoktur.

On üçüncü kısım

Adliye

Yirmi dokuzuncu madde — Bucağın her yerinde ve muhtarların reisliğinde bir ihtiyar meclisi mevcut olup o yerin halkı arasında doğacak anlaşmazlıkların çözümü ile yükümlü olacaktır.

Bucaklarda konulmuş nizamlar gereğince küçük dâvaları sulh ile halletmek ve tarafları uzlaştırmak üzere ihtiyar meclisleri mevcuttur.

Otuzuncu madde — Her bir ilçede bucakların sayısına oranla yeteri kadar sulh mahkemesi üyeleri valinin onayı üzerine Adalet Bakanı tarafından seçilecek ve tâyin olunacaktır. Bunlardan birisinin, tabiî ki ilçe merkezinde oturması ve ilçelerde bulunan üyelerin üçte birinin hıristiyan olması lâzım gelir. Ve hıristiyan üyeler hıristiyan halkı en fazla olan merkezlerde bulundurulacaktır.

İlçelerde mahkemeler teşkilâtı kanununda belirtilmiş olduğu üzere Başlangıç mahkemeleri mevcut olup sulh daireleri de köylerde ihtiyar heyetleri ve bucaklardaki bucak meclisleridir. Ve bunların görevleriyle iş görme konusundaki yetki dereceleri anılan kanunda belirlidir. Bunun için tavsiye olunduğu üzere ilçe ve bucak merkezlerinde sulh hâkimleri teşkilâtı hakkında kanunî madde

olmadığı gibi bucaklar ve koylerde meseleleri ve kanuni hükümleri de bilen kişiler bulunamıyacağından oyle geniş gorevler ile sulh hakimleri seçilmek ve tayin olunmak duruma ve işlere uygun değildir.

Otuz birinci madde — Sulh mahkemesinin gorevli olduğu işler once suçlar hususunda istinafsız yalnız belde nizamlarına aykırı hareketler ve istinaflı beş yüz kuruş ve üç ay hapis cezasını geçmiyen suçlardır. Ayrıca, hukuk dâvalarında istinafsız bin kuruşu geçmiyen basit hukuki ve ticari dâvalar ve istinaflı beş bin kuruşu aşmıyan bu gibi dâvalardır.

Sulh mahkemeleri teşkiline yer kalmadığı onceki madde ile açıklandığı için görevlerini tâyinden ayrıca söz etmeye lüzum yoktur.

Otuz ikinci madde — Sulh mahkemesi, gerekirse satışın islâhı için de toplanacak ve tarafların dilekçesi üzerine beş bin kuruşu geçen bir dâva için hakem tâyin edebilecektir. Ve hakem tarafından ilâm verildikte taraflara istinaf için yer kalmıyacaktır.

Hukuki dâvalarda taraflara hakem tâyin etmek mahkemelerin görevi olmayıp ticaret kanunu gereğince şirket dâvalarında ticaret mahkemeleri taraflara bilirkişi tâyin ettirir. Bununla beraber sulh mahkemelerine lüzum olmadığı bildirilmiş olmasına göre böyle bir görevin konulması yönünü daha fazla incelemeye yer yoktur.

Otuz üçüncü madde — Sulh mahkemeleri ilçe mahkemelerinin yerini tutmakta olduklarından hukuki işlerde verilen kararları sancak mahkemesine istinaf olunacaktır.

Sulh mahkemeleri teşkilinin imkân ve faydası olmadığı ve bu konuda şimdiki sulh daireleri teşkilâtının görev alması gerekeceği açıklamasına göre ilçe başlangıç mahkemelerinin de sürekliliği tabiîdir.

Otuz dördüncü madde — Sulh mahkemeleri tarafından verilen hapsetme hükümleri ilçe hapisanesinde uygulanacaktır. Ve müdürler sulh mahkemelerinin verdikleri ilâmların uygulamasında gerek hukuka ve gerek cezaya dair olsun onlara yardım edecektir.

Önceki açıklamaya göre sulh mahkemelerinin gereksizliği dolayısiyle ona görev olmak üzere gösterilen bu işlemler de yürürlükten kalkmıştır.

Otuz beşinci madde - İlçe mahkemeleri kaldırılmış olduğundan sancak mahkemeleri hukuki işlerden beş bin kuruşu geçen dâvaları ve sulh mahkemelerince hukuki konularda verilmiş olan kararların istinafını görebileceklerdir. Orada yalnız bir hukuk mahkemesi mevcut olup cinayet mahkemesinin yerine de bir gezici cinayet mahkemesi bulunacaktır. Sancak mahkemeleri diplomalı ve Adalet Bakanlığı tarafından seçilmiş ve tâyin olunmuş bir reis ile sancak meclisleri tarafından düzenlenen defterde adları gösterilmiş kişiler arasından valinin seçeceği iki üyeden meydana gelmiş olacaktır.

İlçelerde başlangıç mahkemelerinin sürekliliği lüzumu açıklanmış ve sancaklarda bulunan başlangıç, hukuk ve ceza mahkemelerinden ceza mahkemesinin yerine cinai dâvalara bakmak üzere gezici cinayet mahkemeleri teşkili adliye kanunları dışında bırakılmıştır. Bununla beraber fayda ve imkânı da düşünülür değildir. Çünkü ulaşım yollarının uzunluğu yüzünden böyle bir mahkemenin teşkili ile dolaşması ve hareketi zamana muhtaç olacağı ve kış mevsiminde bazı yer ve engellere göre yolların kapalı bulunacağı ve bunun için bir takım cinaî dâvaların ve özellikle kovuşturma ve muhakemesi hızla yapılması lâzım gelen şahitli suçların mahkeme heyetinin vakit ve zamanında yetiştirilememesinden dolayı geriye kalmasını ve hükme yardımcı olacak deliller ve işaretlerin elde edilmesini zorlaştırarak bu sebeple genel hukuk ve şahsî hukuk dâvalarının kaybına sebep olacağı açıktır.

Otuz altıncı madde — Sancak mahkemelerinin cinayet daireleri yerine gezici cinayet mahkemeleri konulacağından bunlar ilin yüksek mahkemesi üyelerinden seçilecek bir reis ile istinaf mahkemesi tarafından sancak sulh mahkemesi üyelerinden biri müslüman ve diğeri hıristiyan olarak tâyin olunmuş iki üyeden oluşmuş olacaktır. Gezici cinayet mahkemesinin dolaşması sırasında sulh mahkemeleri üyelerine bir ödenek verilecektir.

Önceki maddede yapılan açıklamaya göre gezici mahkemeler teşkilâtı kurulması güç ve faydasız olduğundan kuruluş şekli hakkında işlemler tâyini gereksizdir.

Otuz yedinci madde — Gezici cinayet mahkemesi nöbetleşe her ilçeye ve ilin, sancakların merkezlerine ve bulunması gereken

Gezici mahkemeler teşkilâtı esasen duruma ve konuya uygun görülemediğinden görevlerini tâyine de yer yoktur.

her ilçeye gidip sulh mahkemelerinin bakacakları suç türünden olan işlerde istinafı kabil verdikleri kararları ve gerek cinayet ve gerek beş yüz kuruş para cezası ve üç ay hapis cezasını geçen dâvaları istinafsız dinleyecektir ve yalnız cinayet dâvalarında verdiği kararlar temyiz olunabilecektir.

Otuz sekizinci madde — Gezici cinayet mahkemesinin reisi bir ilçeye vardığında sorgu yargıcı tarafından sorgusu yapılmış ve derhal mahkemesine verilmesi gereken işlerin ve sorgusu altında bulunan davaların defterlerini isteyecektir ve adı geçen işlerde bir düzensizlik veyahut lüzumsuz gecikme ortaya çıkarsa Adliye Bakanlığına derhal bir önerge takdim edecektir. Bu gezici mahkemelerin ilçeye gelişinde ve gerek gidişinde hapishaneleri ziyaret edip mahpusların durumunu inceleyecek ve tutuklama müzekkerelerini gözden geçirecektir.

Gezici mahkemeler teşkili esası uygun görülmediğinden bu işlemlerin incelenmesi de lüzumsuzdur.

Otuz dokuzuncu madde — İlin yüksek mahkemesi bir reis ile yeteri kadar üyeden oluşmuş olup kendisine ait olan hukukî dâvaları dinlemek ve gezici mahkemelere bir reis vermekle yükümlüdür. Hukukî dâvalarda istinaf mahkemesi görevini yaptığı gibi, cinaî işlerde de cinayet mahkemesidir. Ve bir reis, iki üye mevcut olduğu halde mahkeme düzenli olarak kurulabilir. Ve kendisine bağlı bir savcı ile yeteri kadar yardımcıları bulunacaktır.

İl merkezlerinde bir reis ile iki üyeden meydana gelen bir yüksek mahkeme teşkili adliye kanunları hükümleri dışında bir tekliftir. Halbuki il merkezlerinde bir reis ile dörder üyeden meydana gelmiş istinaf hukuk mahkemesiyle istinaf ceza mahkemeleri mevcut olarak yine merkezlerde bulunan bir reis ile ikişer üyeden meydana gelen başlangıç, hukuk ve başlangıç ceza mahkemeleri bulunarak istinaf mahkemeleri başlangıç mahkemelerinin hukukî ve cezaî dâvalarını yeniden çözümler ve sancaklarda bir reis ile ikişer üyeden meydana gelen başlangıç hukuk ve ceza mahkemeleri de

bulunarak sancak merkezindeki hukuki ve cezai dâvaları mahkemeler teşkilâtı kanunu ile hukukî ve cezai muhakeme usulü kanunları hükümlerine uyarak görüp sancağın ilçeleri mahkemelerinin de istinafı mümkün olan kararlarını yeniden inceler ve taşralardaki mahkemelerin teşkili suretleri edinilen tecrübelere göre yeterli ve faydalı olup bu teşkilâtın değiştirilmesi ile öyle yüksek mahkeme teşkiline kanunen ve maddeten ve idari işler bakımından yer yoktur.

Kırkıncı madde — Sulh mahkemelerinin kararları ve bütün mahkemelerin ilâmları Türkçe düzenlenecektir. Ve Türkçe olan metni, yerine ve tarafların diline göre Ermeni dilinde bir tercümeyi de havi olacaktır.

Basit hukuk ve ceza duruşmalarına dair nizamî mahkemelerce düzenlenecek ve verilecek ilâmların kesin olarak resmî dil olan Türkçe ile yazılması gerekir.

28/Haziran/1311

Memorandum ve islâhat projesinin Padişahlık Başkâtibine verilmesi esnasında Fransa, İngiltere, Rusya elçilikleri baş tercümanları tarafından şu bildiri verildi :

11/Mayıs/1895

«Fransa elçiliği baş tercümanı, elçi Mr. Cambon, Padişaha Fransa hükûmetince Osmanlı Hükûmeti'nin doğu illerine uygulanması uygun görülmüş olan islâhat plânını vermeye memur edilmiştir.

Bu plân, devletçe yürürlükte bulunan kanunların ruhundan ilham alan adlî, malî, idarî islâhatı havi bir proje ile bu islâhatın tam ve mükemmel surette uygulanmasını temin ve kolaylaştırmak için gerekli görülen tedbirleri gösteren bir memorandumdan ibarettir.

Bu iki belge, Fransa hükûmeti gözünde son olaylar dolayısiyle karışmış olan illerde düzen ve güvenliğin muhafazası ve son zamanlarda meydana gelen karışıklıkların bir daha tekrarına karşı Ermeni halkının güvenliği için alınması gereken tedbirlerin en azını ihtiva etmektedir.

Fransa hükûmeti, ileri sürülen islâhatın lüzum ve kıymetine inanmış bulunduğundan bunların derhal uygulama alanına konulabilmesi için gecikmeden incelenmesini uygun bulmuştur. Bundan dolayı, Fransa büyükelçisi, Memorandumda ve ilişik projedeki tedbirler ve islâhatın uygulanması hakkında Padişah tarafından verilecek karardan mümkün olduğu kadar kısa bir müddet içinde kendisinin haberdar edilmesini ister.»

Memorandum ve projenin verilmesinden sonra Babı Âli tarafından bunlara cevap olarak ilk defa şu sözlü nota verildi :

Fransa, Rusya, İngiltere Büyük Elçileri tarafından verilen islâhat projesine Babı Âli'nin cevabî notası

3/Haziran/1895

«İllerin idarî islâhatı hakkında tarafımızdan Padişaha takdim olunan proje en esaslı bir görüş ve inceleme konusu olmuştur.

1 — Padişah hazretlerinin istek, arzu ve niyetleri, uygun ve haklı surette bütün Osmanlı ülkeleri ve tebaasının refah ve mutluluklarının artması ve gelişmesi sorunu olduğundan Padişah hazretleri bu idarî islâhatın Osmanlı ülkelerinin yalnız bir kısmına uygulanması yerine, bundan bütün illerin faydalanmalarını uygun bulmuşlardır.

2 — Projede açıklanan noktaların çoğunluğu birinci cilt Kanunun 680 inci sahifesindeki ve 17/Cemaziyülâhir/1281 tarihli İller kanununda ve aynı ciltteki 29/Şevval/1287 tarihli İller Genel İdaresi Kanununda mevcut olduğundan Padişah hazretleri merkeziyet esaslarının korunması ve devamı için genel meclisler müstesna olmak üzere uygulanmamış olan diğer hükümlerin yapım ve uygulanmasına karar vermişlerdir.

Bununla beraber yürürlükte olan kanunlarda ne valilerin beş yıl yerlerinde bırakılması ve ne de valiler, mutasarrıflar, kaymakamların reisliği altında bulunacak daimî meclisler hakkında hiç bir hüküm kaydedilmemiş olmasından ve bu memurlara verilmek istenilen teşekkül esasen mevcut ve düzenli idare meclisleri halinde bulunduğundan bu meclislere maddeten lüzum görülmemiştir.

3 — Jandarma ve polis mahkemeleri teşkili hakkındaki maddelere gelince, bunlar mevcut ve yürürlükte olan kanunlar ve nizamlara uygun görülmemiş ve fakat adliye müfettişleri tâyin olunmuştur.

İlçelerde mahkemeler ve hapishanelerin daimî surette denetlenmesini, adlî bildirilerin hızla yapılmını ve bucak ve köylerde düzen ve güvenliğin korunmasını temin için jandarma ve polisler arttırılacaklardır. Bunlardan yeteri kadarı ayrılarak bucak merkezlerinde görevlendirilecektir.

Göçebe aşiretlerin düzenli bir disipline tâbi tutulmaları için gereken tedbirler alınacaktır.

Mahkeme olan yerlerde ihtiyaca göre gerektiğinde bir mahkeme daha kurulacaktır.

4 — İdarî görevlerde, jandarma ve polis de müslümanlardan başka olarak her ilin müslüman ve hıristiyan nüfusu ölçüsünde Osmanlı ülkelerinde oturmakta olan Osmanlı tebaasından hıristiyanların çalıştırılması kararlaştırılmıştır.»

Memorandum hakkında üç devlet elçilerine şu görüşler öne sürüldü :

17/Haziran/1895 de Rusya, İngiltere, Fransa elçilerine verilen sözlü nota

İstanbul : 17/Haziran/1895

Fransa, İngiltere, Rusya büyükelçileri hazretlerinin önceden ve son defa yapılan açıklamalarından bu üç devletin ancak Berlin Antlaşmasının 61 inci maddesine dayanarak islâhat sorunu hakkında görüşlerini belirtmiş oldukları ve bu madde ile kabul edilmiş olan taahhütlerin uygulanmasından başka Osmanlı Hükümetinden yeni bir gözetim hakkı istemedikleri ve mevcut kanunlar ve nizamlar dışında hiç bir teklifin hatırlarından geçmediği ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Hükümeti, bu bildirileri senet kabul ederek, hükûmetlerinin söz konusu islâhat ile Osmanlı Padişahının hâkimiyetine karşı en ufak bir saldırıyı istemedikleri hakkında elçilerin verdikleri teminata karşılık devletlere teşekkürlerini belirtir.

Bu üç devlet elçileri tarafından 11/Mayıs/1895 tarihinde verilen Memorandum ve projenin hükûmetin kanunları ve nizamlarına aykırı olmayan hükümleri ve maddeleri, önce de onay ve doğrulandığı üzere, esas bakımından kabul olunmuştur.

Bununla beraber Memorandum ve projenin inceleme ve tartışmaya ihtiyaç gösteren bazı noktaları bundan hariçtir.

Ancak yukarıda anılan devletlerin, islâhatın uygulanması hakkında 61 inci madde sınırı içindeki hukuk ve yetkilere dayalı olarak bazı haklı istekleri bulunursa, bunları her zaman olduğu gibi hükûmetçe geçerli bulunan usul ve şekiller dairesinde elçilik tercümanları tarafından Dışişleri Bakanlığına bildirirler. Elçiler yapacakları bu haberleşme ve bildirileri Dışişleri Bakanlığı tarafından gerekenlere hiç bir gecikmeye uğramaksızın gösterileceğinden ve takip olunacağından emin olabilirler.

Ayrıca ve özellikle islâhatın yapımı ve uygulamasını gözetmek ve bu hususta en büyük ilgi ve özeni göstermek üzere Osmanlı Hükümetince her yönden saygıya lâyık ve güvenilir bir memur tâyin ve islâhatın uygulanacağı yere yollanacaktır.

Bu islâhat projesinin uygulanmasından başlayarak projede gereği ve mahallî ihtiyaçlar dolayısiyle değişikliği gerektirecek haklı sebepler, hükûmetlere bildirilecektir.

Osmanlı Hükümeti, elçilere saltanat hukuku ve memleketin korunması bakımından Berlin Antlaşmasının 61 inci ve 63 üncü maddelerine uyarak gereken islâhatın derhal uygulama ve yapımı için hazır bulunduğunu bildirir.

Hükûmet, eşitlik ve adalet esaslarının haklı bir şekilde korunması ve devamı için uygulama ve teşkilâta başladığı zaman tebaasının sayı ve oranını göz önüne almak suretiyle hareket edecektir.

Şu kadar ki Osmanlı Hükümeti devletlere, Berlin Antlaşması ile verilmiş olan yetkilerden başka bir yetki vermemiştir.»

İslâhat projesi ve Memorandum hakkında Bakanlar Kurulu tutanağı

23/Ağustos/1311

Anadolu'da bulunan altı ilin islâhatı için İngiltere ve Rusya ve Fransa elçiliklerinden Mayısın on biri tarihiyle memorandum ve bir önerge verilmiş ve buna Osmanlı Hükümeti tarafından Mayısın yirmi üçü ve milâdî tarihle Haziranın dördünde bir sözlü cevabî nota verilmişti. Bu sözlü cevabın yetersizliği elçilikler tarafından bildirildiğinden Dışişleri Bakanlığından Haziran ayının on yedisi tarihli bir sözlü cevap verilmiştir ki, esasen, önergenin ve muhtıranın

gösterdiği kanunlar ve geçerli nizamların Osmanlı Devletine aykırı olmayan maddeler ve hükümlerinin esasen kabul edildiğini ve fakat açıklanan önerge ve muhtıranın inceleme ve görüşmeye muhtaç olan bazı noktaları ve ayrıntıları istisna olunduğu adı geçen devletlerin icraata dair yetkileri içinde uygun şekilde bir diyecekleri olduğu takdirde alışılmış şekli üzere tercümanları aracılığı ile Dışişleri Bakanlığına bildirmelerini ve görevi yalnızca uygulamaya konulacak islâhata dikkatten ve onları denetlemekten ibaret olmak üzere her yönden yetenekli bir memur tâyin edileceğini ve Osmanlı Devletince ayrıca adalet ve eşitliği hakkiyle güçlendirip korumak için teşkilât kurulmasında tebaasının nüfusu oranına uyarak hareket edileceğini belirten söz konusu sözlü müzekkerenin saklı örneği tarafımızdan imzalanmıştır. Bunun üzerine önerge ve muhtıraların esasen kabul edildiği bildirilen maddeleri hangileridir ve inceleme ve görüşülmeye muhtaç gösterilen noktalar ve ayrıntıları da yine hangileridir, üç elçi tarafından sorulmuş ve bu iki kısmı ilişkin maddeleri tâyin etmek üzere adliye, içişleri ve dışişleri ve eğitim bakanları ve Sadrazamlık müsteşarı paşadan oluşan bir komisyon teşkil olunup söz konusu iki kısma ait maddelere dair komisyondan düzenlenen ve tutanakla verilen karşılık önergesiyledir ki, bir örneği yine tarafımızdan imzalı ve onaylanmış olarak Padişah Hazretlerine sunulmuştur. Söz konusu cevap önergesinin Dışişleri Bakanlığı tarafından düzenlenen tercümesi, Ağustos ayının on üçü tarihinde adı geçen elçilere bildirilmiş ve onun üzerine de elçiler tarafından bazı açıklamalar istendiğinden Ağustos ayının on yedisi tarihinde bakanlık tarafından adı geçen elçilere, gereken bilgiler verilmiştir. Karşılık önergemizin iyi kabulü için üç devlet kabineleri ve buradaki elçileri tarafından çıkarılan zorluklar konusunda adı geçen kabineler yanında etkili ve inandırıcı teşebbüsleri yapmak ve Osmanlı Hükümetinin dayandığı dilekçelere dair açıklama yapmaları için gereği ile ve sık sık elçileri Osmanlı Devletine açık ve sağlam talimat verildiği gibi buradaki elçilerin düşüncelerini Osmanlı Devletinin isteklerine uydurmak üzere Padişah Hazretleri tarafından adı geçen elçiler yanında özel vasıtalar ile türlü gayretler sarf olunmuş ve Padişah hazretlerinin yolu izlenerek ve yurtseverlik görevi ve memuriyeti dolayısiyle Babı Âli'ce de görevli kılınmış olduğu bildirilerek ve sık sık elçileri Osmanlı Devletine verilmesine lüzum görülen talimat ve buradaki elçiler ile olan görüşmeler ve bir çok yazışmalar ve dilekleri muhtevi olmakla ayrıntıları ve çalışmanın dereceleri onlara müracaatla belli olacağı eklendikten sonra, İn-

giltere Başbakanlığına gelmiş olan Lord Salisbury, seçimlerde yüzde yetmişe yakın fazla oy kazanmış olup bu derece çoğunluk elde edilmesinin ise hemen bir yüzyıla yakın zamandan beri benzeri olmadığından adı geçen ona güvenerek Lord Rosebery kabinesinden kendisine geçmiş olan mesleği ve üç devlet tekliflerini doğrulamış ve bir taraftan da, Berlin antlaşmasının 61 inci maddesi ve altı ilin islâhatı için devletlere denetim ve gözetim hakkı verdiğini ve üç elçinin Memorandum ve önergeleri görülürken öne sürüldüğü üzere tekliflerin akıllıca istekler olduğunu bildirerek önerge ve Memorandumun verilmesinden sonra söz konusu olan karma komisyonla Osmanlı Hükümetini tehdit etmekte bulunmuş ve diğer taraftan Petersburg kabinesi yanında da yapılan teşebbüslere ek olarak Osmanlı Devletinin isteklerine meylettirmek için gayret sarf olunması hakkında Petersburg elçiliğine gönderilen telgrafa sonradan alınan cevaptan Prens Lobanoff'un kullandığı dilin Osmanlı Devletinin hukukuna aykırı tekliflerde bulunmadığı önerisiyle beraber adı geçen prensin açık ifadesi sonucunun İngiltere teklifinin güçlendirilmesi merkezinde olduğu anlaşılmasiyle bu madde zorlukların artmasına yol açmıştı. Fakat Fransa elçisi verdiğimiz önergede red etmiş olduğumuz altı maddeyi söz konusu ve itiraz etmesiyle bundan adı geçen maddeler Osmanlı Hükümetince kabul olunur ise işin düzeleceği ümidi doğmuş olduğu gibi, Fransa dışişleri bakanı M. Hanotaux Ağustos ayının yirmi üçüncü günü Paris elçisi Ziya Paşa ile olan konuşmasında eğer Osmanlı Devleti hemen yapmak niyetinde olduğu şeyleri açıkça bildirecek olursa bunları inceleyip o konudaki fikir ve görüşünü bize bildireceğini ifade ve yapmayı taahhüd edeceğimiz şeyleri lâyıkiyle anlamadıkça Lord Salisbury'ye hakkımızda daha iyi hisler ve yatkınlık göstermesi için adı geçen yanında bir başka teşebbüs yapamıyacağını ekleyip bu da yukarıda bildirilen ümidi bir dereceye kadar doğrular görünmüş ve geçen pazar günü Dışişleri Bakanı paşa bu iş için tekrar üç elçiyi görüp onlardan Rusya elçisi Petersburg kabinesine bakanlıktan telgraf gönderilmek şartiyle her ne kadar şimdilik Babı Âli ile müzakereye girişmemeye talimat almışsa da Osmanlı Devletinin yapacağı teklifler ve isteklerini bağlı olduğu devlete bildireceğine dair teminat vermiştir. Ve şu haller gereğince sözü edilen altı madde hakkında tam bir fikir edinilmesi gerekmiştir.

Bu altı madde de hapisanelere dair teklif ile bucak müdürlerinin tâyin olunmayıp seçilmiş olması ve jandarma ve polise hıristiyanlardan subaylar alınması ve valiliklerle mutasarrıflıkların dışın-

daki memuriyetlerde hıristiyan da çalıştırılması ve bucaklarda korucular bulunması ve Memorandumda gösterildiği üzere gerektiğinde tercümanları vasıtasiyle elçilikler tarafından komisyona bilgi verilmesi ve bildirilerde bulunulması hususlarından ibaret olduğu bildirilen ifadeler ve açıklamalardan anlaşılmıştır. Bu konuların her biri için enine boyuna tekrar tekrar aramızda yapılan müzakere ve inceleme sonucunda adalet hukukunu, insanî hukuk ile uygun kılmak için, hapisanelerin düzenini; Osmanlı Devleti Kırım Savaşından sonra kararlaştırılıp İslâhat Fermanı ile ilân ve bu yüce fermanı Paris kongresine bildirmiş ve bucak müdürlüklerinin kuruluşu Âli paşa ve Mahmut Nedim paşanın görev zamanlarına rastlamış olan nizamnamelere dayanır. Müdürlerin seçimle atanması hakkında açık fıkra mevcut olmasiyle bunların kabulü için tereddüt bile olmayıp ve o yönden altı madde bir bakışta dört maddeye indiğinden onların da mahiyetleri ve gerçeklerine girilince yukarıda bildirilen İslâhat Fermanında Osmanlı Devleti tebaasının hepsi, hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacakları açıklanmış olduktan başka Berlin antlaşmasının 62 nci maddesi Osmanlı ülkelerinin her tarafında din ve mezhep ayrılıkları konusunun, hiç kimse için sivil işler ve politika, bütün sanatlarda ve memuriyet ve şerefe erişmede engel olarak addolunmıyacağı yine açıklanmış olduğundan, bekçi ve korucular ise İller Genel İdaresi Nizamnamesinin 60 ıncı ve 109 uncu maddelerine ve Ceza Muhakemeleri Usulü'nün çeşitli maddelerine dayalı ve Abidin paşa tarafından devlet kararıyla verilen nota ile belirtilmiştir. Bununla beraber görevleri her devlette geçerli olduğu gibi tarım ve hayvan yetiştirmekle uğraşmak olan köylerin korunmasını gözetmekten ibarettir. Bu gayet tabiî olmakla birlikte şayet bunlar muhtemel olaylardan olduğu üzere Milis haline girmek ister ve hükûmet aleyhinde bulunacak olurlarsa hem bu sınıfı ve hem de görevlerini hükümsüz kılmaya, Osmanlı Hükûmetinin yetkisi ve imkânı ortada olduğundan ve bununla beraber ihtiyaten bazı kayıtlama ve sınırlamalar eklenmesi de mümkün bulunduğundan söz konusu altı maddenin önemi olan komisyon hakkında gerekli uyarı kaydı eklenmesiyle bunların Osmanlı Hükümeti tarafından kabulüne bir an evvel uygunluk onayı bildirilmesi durum ve zaman yönünden gerekli ve çok lüzumlu görülmüştür. Bu konuda yapılacak teklifler ve ifadelerimizin aşağıdaki gibi olmasında fikir birliği doğmuştur : 1 — Önce tercümanlar tarafından komisyona yapılacak uyarma ve bildiriler bilinen illerde yapımı devletçe kararlaştırılmış olan islâhata ait olup

onun dışına çıkamıyacaktır. 2. — Müslüman olması gereken vali ve mutasarrıflar ayrı olmak üzere hıristiyan memurlar halkın nüfusuna göre seçilecek ve tâyin olunacaktır. 3 — Her bucakta köy bekçileri bulunacaktır. Bunların sayısı valiler tarafından tâyin olunacak ve her bucakta bekçiler beş kişiyi geçmiyecektir. Bunlar da halkı her iki sınıftan olan bucaklarda tabiî ki karışık olacaktır. Bu köy bekçileri bucak meclisi tarafından seçilecek ve üniformaları ve silâhlarının cinsi askeri idare tarafından kararlaştırılacaktır. 4 — Hapisaneler hakkında mevcut nizamlar tamamiyle uygulanacaktır. 5 — Polis ve jandarmada hıristiyan subaylar da bulunacaktır. 6 — Bucak müdürleri mevcut olan nizamnameye uyarak bucakların meclis üyeleri içinden seçilecektir. Padişah Hazretlerinin iradesi uyarınca açıklanan altı maddenin bu âcizane görüşlerimize uyularak Dışişleri Bakanlığından, adı geçen üç devletin elçilerine bildirilmesi ile beraber Londra, Petersburg ve Paris elçiliklerine de haber verilmesi ve İngiltere elçisi kendisine yapılacak bildirinin yazılı olması gereğini bildirmekte olduğu bakanlığın ifadesinden anlaşılarak bu bildirinin yapılması kararlaştırıldığı halde yazılı yapılmasında sakınca olmamakla adı geçen elçiye yazıyla durumun bildirilmesi ve önemi ve işlerin aceleliği yüzünden bu bildirinin yapılmasında gecikilmemesinin sözü edilen bakanlığa tavsiyesi oy birliği ile kararlaşmış ve uygun bulunmakla o konuda ve her halde emir ve ferman Padişah hazretleri efendimizindir.

———«o»———

Bu tutanak üzerine çıkarılan Padişah Emri

25/Ağustos/1311

Bu onaylanmış örneğin aslı olan özel bakanlar meclisinin 13/Rabiülevvel/1333 tarihli ve 593 No. lu tutanağı Padişahça görülerek söz konusu tutanağın takdimine dair olan 13/Rebiülevvel/1313 tarihli ve 592 No. lu Sadrazamlık yüksek tezkeresinin onaylanmış örneğine ek yazısıyla da bildirildiği üzere hatırlanacağı gibi izin isteme gereklerini yapma hususunda Padişah Hazretleri tarafından emir buyurulmuş ve fakat namus ve sadakatleri denenmiş olmıyan hıristiyanların nüfusu oranında işe alınacak jandarma subaylarının ve polis ve köy bekçilerinin Ermeni komiteleri tarafından yapılan kışkırtmalara ve bozgunculuklara kapılıp görevlerini kötüye kullan-

mak ve bağlılığa ve insanlığa aykırı olarak âlimler ve şeyhler ve diğer müslüman halka haksızlık ve hakaret ve bozguncu ve ihtilâlcilere mânen ve maddeten yardım etmemelerine fevkalâde dikkat ve böyle bir harekette bulundukları takdirde kanunen haklarında gereken işlemlerin yapılması tabiîdir. Şayet bu gibi hal ve hareketleri devam edecek olursa o takdirde de Osmanlı Devletinin üç devlete bunu bildirmesi durumu ile söz konusu devletlerin elçilerini müzakereye davet etmek hakkını korumak maddesinin şart kabul olunması ve jandarmada hizmet görecek hıristiyan subayların derecesi tutanakta ne yazık ki tâyin ve açıklanmamış olduğundan bunun ileride kötüye kullanılmasından kaçınılmasına çok fazla özen gösterilmelidir. Bir de üç devlet elçileri öncelikle Osmanlı Devletinin bağımsızlığına ve Osmanlı Padişahının hukukuna dokunan tekliflerde bulunmanın hatır ve hayallerine bile gelmediğini, bağlı oldukları devlet adına belirlemiş oldukları gibi söz konusu elçilerin bağlı olduğu devletler yanında Osmanlı Devleti elçilerine de sözü edilen devletler tarafından bu yolda açıklamada bulunulmuş ve onların bu sözleri devletçe senet kabul olunmuş olduğundan ileride bu altı ilin hiç bir imtiyaz şekil ve hali kazanamaması lâzım gelip tersine öyle bir şüphe belirdiğinde Osmanlı Devleti adı geçen devletlerin senet kabul olunan bu bildirilerinden istifade edeceğinin göz önünde tutulması ve kendilerine bildirilecek söz konusu maddelerin kendisine yazıyla iletilmesini İngiltere elçisi istemiş ise de başlangıçtan şimdiye kadar bu madde üç devlet ile görüldüğünden diğer iki devlet elçilerine sözle bildirim yapılıp da yalnız adı geçen elçi hakkında böyle bir istisnaî işlem yapılması uygun olamıyacağından burasının kendisine anlatılarak isteğinden vazgeçirilmesine özen gösterilmesi ve şayet İngiliz elçisi bu konuda ısrar edecek olursa o takdirde Rusya ve Fransa elçilerinin İngiltere elçisini kendileri gibi yapılan bildirileri sözlü olarak alma konusuna meylettirmeleri hususunun sözü edilen elçilere anlatılması ve haber verilmesi Padişah Hazretleri tarafından emir buyurulmuştur.

———«O»———

(11/Mayıs/1895) projesi, Ermeniler için bir kuruluş belgesi ve bağımsızlık için ilk adım olarak kabul olundu, ümitler pek fazla kuvvetlendi. Patrik İzmirliyan, bunu Eçmiyazin katogikosuna müjdeledi. Proje ve memorandumun müzakereleri sırasında, İzmirliyan tarafından, İngiltere elçisine şu rapor verilmişti : (1)

(1) Aslı, Eçmiyazın katogikosluk divanındadır. Leo : Ermeni Sorununun Belgeleri, Tiflis, (Ermenice).

Patrik İzmirliyan'dan Sir Philip Currie'ye

Asaletmeâp,

Fransa ve Rusya büyük elçilerinin uygun görmesiyle bana lütfen bildirmiş olduğunuz, Babı Âli'ye verilen İslâhat projesi ile ilişik memorandum muhteviyatını öğrendiğimi arz ederim.

Temsil buyurduğunuz devletin hâkimane tedbirlerine, yüksek şahsiyetinizin ileri görüşüne ve aynı zamanda saygı duymakta bulunduğum üç büyük devlet temsilcilerinin bu önemli iş üzerindeki ortak çalışmalarına karşı hissettiğim tam ve eksiksiz güşen, bu sorun hakkındaki görüşlerimi açıklamak hususunda beni zor durumda bırakmaktadır.

Asaletmeâp elçi hazretleri, hazırlanmış olan projenin, asîl arzularımıza rağmen, Ermeni milletinin ıstıraplarına derman olamıyacağı ve Berlin kongresinden beri o kadar istek ve özlemle beklenilen islâhat ve refahı gerçekleştiremiyeceği hakkında hissettiğim dehşeti bildirmeye cesaret edeceğim.

Bence projeden iki nokta belirmektedir. Amaç, Ermeni illerinde kanunî ve adlî bir vaziyet kurmak ve bunun projenin ruhunu teşkil eden islâhatın, uygulama ve denetimini sağlamaktır.

Avrupalı olması lüzumu gereği gibi tesbit edilmemiş olan ve görevi geçici bir mahiyette bulunan yüksek denetleyicinin basit haklarının kabulü, Babı Âli'den tâyin edilen valilerin seçimi, İstanbul'da teşkili Osmanlı memurlarına ve Babı Âli'nin arzusuna bırakılmış olan daimî bir komisyonun gözetimi, yabancı unsurların alınması doğrulanmıyan adliye ve inzibat teşkilâtı ve sonunda genel merkeziyet ruhu, bütün bunlar acaba söz konusu olan amaçları gerçekleştirmeye, bugün projenin etrafında lüzumu bir kat daha belirmekte olan denetleme şartlarını sağlamaya yeterli olabilirler mi?

Müslüman unsurların Ermenisi çok olan yerlere göç etmelerini yasaklıyacak bir madde ve yine Sasun olayı gibi olayların tekrarlanmasına meydan vermeyecek olan orduya dair başkaca bir madde konulmamış olması özellikle göze çarpmaktadır.

Çok fazla ileri ve derin görüş sahibi zatı âlilerinin ümit vermeyen bir geçmiş ve 1878 den beri ortaya çıkan olaylar dolayısiyle, devletlerin başarı sağlamamış olan müdahalelerini bu hususdaki şüp-

heleri projenin düzenlenmesi sırasında hissetmiş olduklarına inanmış bulunduğumu sunmaklığıma izin vermelerini rica ederim.

Biz, elçilerin doğrudan doğruya toplanmalarına ve sık sık müdahalelerine ihtiyaç bırakmıyacak ve istenen şartlar içinde kendi kendine çalışacak bir hükûmet şeklinin tesbitinin hakiki isteklere, Ermeni milletinin ihtiyaçlarına, dileklerine, temsil ettiğiniz devletin görüşüne uygun düşüceğinden şüphe etmiyoruz. Bunu arza cesaret ederim.

Yüksek şahsiyetiniz, Avrupalı, daimî yüksek bir denetleyicinin ve örneğin yine Avrupalı daimî bir komisyon ile adliye ve inzibat teşkilâtına Avrupalı unsurların katılmasının nisbeten Ermeni illerinde hayat, mal ve namus güvenliğini daha fazla temin edeceğini ve bunun da uluslararası bir mahiyeti haiz olan islâhatın uygulanmasının yine uluslararası unsurların önderliği ve yol göstermesiyle olacağı için kimseyi incitmeden ve yaralamadan yapılabileceğini acaba zannetmezler mi?

Eminiz ki, hayır dileyen ve insanî hislerle dolu bir ruh taşıyan yüksek şahsiyetiniz, menfaatleri için gayretinizi sarf ve tahsis ettiğiniz halkın manevî başı olan kilisenin hukukunu ve görevlerini tanıyacak ve gelecekte projenin uygulanmasından başlayarak çıkacak ve uygulamalardan doğacak işlerde sesini işittirebilmesi için projeye gerekenleri ilâve edecektir. Her halde kasabalarda günden güne tehditkâr bir tarzda ağırlaşan ve saldırıları bizim gücümüzün üstünde büyük sorumluluk ve dehşeti ihtiva eden hal ve vaziyetin çabuklukla ve iyi bir surette düzenlenmesi mecburiyeti vardır. İnanmak isteriz ki, saygılarla dikkatinize sunduğumuz bu denetlemeler yeteri kadar makul ve haklıdırlar. Ermenilerin gerek tek ve gerek toplum olarak istedikleri haklı arzularının tamamından çıkan, (Yaşamak hakkı) dır. Böyle bir soruna (iddia) şekli verilmemelidir.

Bu görüşler, temsil ettiğiniz devletin sizin o kadar değerli olan aracılığınızla talihsiz bir millete toplumsal hayatın ilkel şartlarını ve adaleti temin yolunda sarf ettiği çalışmaya karşı gerek Ermeni milletinin ve gerek onların ruhanî başlarının minnettarlığından bir şey eksiltmez.

Yüksek şahsınız hakkında ilâhî takdisi diler ve sizi Allah'ın himayesine tevdi ederek derin saygılarımı sunarım.

İstanbul : 14 - 26/Haziran/1895
Mateos Arkepiskopos İzmirliyan
Türkiye Ermenileri Patriki

İngiltere elçisi, Sir Philip Currie'nin Erzurum İngiliz konsolosuna Padişahın, devletlerin teklifini kabul ettiği hakkındaki telgrafı, «Ermenistan'ın bağımsızlığının kabulü» şeklinde anlaşıldı. Londra'dan bir İngiliz gazetesi muhabiri, Erzurum Marhasasına «Victoir Complete!» diye bir telgraf gönderdi. Ermeniler, kendilerini savunmuş olan bir İngiliz gazetesi muhabirine «Ermenistan'ın kurtarıcısı» ünvanını verdiler ve kendisine, Erzurum Ermenileri tarafından pırlantalı bir kalem ve Tiflis Ermenileri tarafından da çok sayıda hediyeler verildi (1).

İslâhat projesiyle, doğu illerinde, Ermeniler lehine, tam bir bağımsız yönetim kurulmak isteniliyordu. Osmanlı Hükûmeti de, notalarında ileri sürdüğü görüşlerle, işi mümkün olduğu kadar makul ve mantıkî bir safhaya çevirmeye ve devlet hâkimiyetinin korunması için gereken değişiklikleri yaptırmaya çalışıyordu.

23/Temmuz/1895 de siyasî sebeplerden dolayı mahkûm Ermeniler hakkında Genel Af ilân olundu.

17 Ağustos/1895 de Lord Salisbury, Berlin antlaşmasının 61 inci maddesindeki «Ermenistan'ın durumu ve devletlerin kontrolü» kaydından istifade ederek, İstanbul'da dördü Türk ve üçü de, üç devletin temsilcilerinden oluşmuş olmak üzere bir komisyon teşkilini uygun buldu. Bu komisyon, tercihan, İstanbul'da ya da Ermenistan'da bulunacak, her üye istediği zaman işleri kendi görmek üzere istediği yere gidecekti. Prens Lobanoff komisyonun İstanbul'da bulunmasını tercih edeceğini, bununla beraber Ermenistan'da olmasına da muhalif bulunmadığını bildirdi.

Bu sırada eski Petersburg elçisi Şakir paşa, islâhatı uygulamak için tam yetki ile genel müfettiş tâyin edildi ve Anadolu'ya hareket etti. Durumdan Dışişleri Bakanlığı vasıtasiyle elçiler haberdar edildiler. Rusya ve daha sonra İngiltere, bu tâyini iyi karşıladılar.

Şakir paşaya şu talimat verildi :

Padişah Hazretlerinin emri ile Anadolu illerini denetleme görevi ile yollanan Devletlû Şakir Paşa hazretlerine talimattır

Madde : 1 — Adı geçen, Erzurum ilinden başlıyarak Anadolu illerinin durumunu denetleyip Hazreti Padişahın bütün tebaa sınıfları haklarında uygulanmakta olan geniş adaleti gereğince genellik

(1) New York Herald muhabiri Sidney Whiteman'ın, «Türkiye Hâtıraları» adlı eseri, 1914, Sahife: 77.

ve özellikle her sınıf halkın âdil kanunlardan istifadeleriyle hiç bir sınıf, diğer bir sınıfın veyahut bir şahıs diğer bir şahsın haklarını çiğnememesine özen gösterilecektir.

Madde : 2 — Mahkemelerde gerek cezai işler ve gerekse hukukî işlerin kanunen belirlenmiş süreler içinde görülmesi ile genel ve özel hakların alınmasında gecikmeler meydana gelmemesine dikkat edecektir.

Madde : 3 — Mülkiye ve adliye ve maliye memurlarının, ve başka idarî şubelerin genel memuriyet görevlerini devletçe belirlenmiş olan kanunî ve nizamî sınırlar içinde yapmaları sebeplerinin kolaylaştırılarak, hiç bir memurun az ve çok memuriyet ve görevini kötüye kullanmaya muktedir olamamasına dikkat olunacaktır.

Madde : 4 — Kötü hal ve hareketleri yeterli inceleme ile ortaya çıkan memurlar her ne dereceden olursa olsun işten el çektirilerek kendileri usulen Padişahın emri ile tâyin olunmuş memurlardan ise yerlerine diğerleri seçilmesi ve izin alınmak üzere durum Babı Âli'ye bildirilecek ve eğer o gibiler, illerin kanunen tâyine ve görevden almaya yetkili oldukları memurlardan ise onların da işten alınıp yeni görevlerine tâyini ait oldukları illere bırakılacağı gibi her iki takımın kanunen gereken muhakemeleri yapılmak üzere olayın çeşidine ve yolsuzlukta bulunan memurların memuriyet niteliklerine göre bu muhakemeler, ait oldukları idare meclislerine veyahut Danıştay'a sunulacak ve adliye memurları ile hâkimlerin muhakemeleri de ait oldukları mahkemelere havale olunacaktır.

Madde : 5 — Denetleme alanı içinde olan yerlerde adalet görevinin eksiksiz yapılması hakkında herkese güven verilecek ve her memuru görevini iyi yapmaya davet ile Padişah Hazretlerince de gerekli görülmüş olan iyi yönetim ilkesinin güçlü bir şekilde sağlanmasına girişilip, gayret olunacaktır.

Madde : 6 — Yapılması burada sıralanmış olunan islâhatın yerinde uygulamaya konulması sırasında bazı yönlerinin mümkün olmadığı yahut bazı karışıklık ve İslâm tebaanın menfaatleriyle uyuşamıyacak durumlar ortaya çıkabileceği iyice anlaşılırsa gereği düşünülmek üzere hemen ek bir görüş ile Babı Âli'ye durum bildirilecektir.

Madde : 7 — Üç devlet elçileri tarafından verilmiş ve Padişahın emri ile ileri gelen vekillerden meydana gelmiş olarak teşkil olu-

nan komisyonda incelenmiş ve en uygun, gerekli maddeleri mukabilinde yazılmış olan önerge ile bu konudaki Padişah Hazretlerinin yüce buyruklarının onaylı örnegi bu yazıya ilâve olunmuştur.

Görüşlerinden anlaşılacağı üzere devletin hukukuna aykırı olmıyan ve Osmanlı Devletinin kanun ve nizamlarına uygun bulunan işlerin yapılmasına karar verilmiş ve Padişah Hazretlerinin emirleri de o konuya ilişkin buyurulmuş olduğundan Osmanlı Devletinin cevaplarında gereği ve yapımı kaydedilmiş olan işler Padişahın yüce buyrukları gereğince uygulamaya konulacaktır.

9/Ağustos/1311

Devletlerin islâhat hakkındaki teşebbüslerini çabuklaştırmak isteyen Ermeni komitecilerinin düzeniyle, 30/Eylûl 1895 de Babı Âli gösterisi yapıldı.

Sadrıâzam Sait paşanın yerine Kâmil paşa ve Dışişleri Bakanı Turhan paşanın yerine de eski Dışişleri Bakanı Sait paşa geçtiler.

İngiltere, Fransa, Rusya elçileri tarafından islâhat sorununun müzakeresi için Dışişleri Bakanı Sait paşa davet olundu. Sait paşa, 13/Ekim/1895 pazar günü Padişah tarafından kendisine yardımcı tâyin olunan tercüman Münir Beyle birlikte Tarabya'daki Fransız elçiliğine gelerek elçiler ile müzakereye başladılar. Bu müzakereler, 13-15 Ekim'e kadar üç günsürdü. Hazırlanan İslâhat projesi metni Vekiller Meclisine verildi. Oraca da onaylandıktan sonra Padişahın onayına kaldı. 20/Ekim/1895 de, hazırlanmış olan İslâhat Kararnamesi hükûmet tarafından şu sözlü karar ile elçilere bildirildi :

(Sözlü Karar)

Babı Âli : 20/Ekim/1895

«Irk ve din ayrımı yapmadan bütün Osmanlı tebaasının refah ve saadetini temin emrindeki yüksek şefkatleri dolayısiyle Hazreti Padişah, Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuretilâziz illerinde uygulanacak islâhat plânının uygulanmasını derhal irade buyurmuşlardır. Dışişleri Bakanı bunun bir örneği ile Padişah buyruldusu metnini, Fransa Elçisi hazretlerine takdim etmekle şeref duyar.»

30/Rabiülevvel/1313
8/Teşrinievvel/1311

Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretilâziz, Sivas illeriyle, müfettiş Şakir paşa hazretlerine yazılan Sadrazamlık yazısı örneği (1)

Herkesçe bilindiği üzere, şanlı Padişatımız Sultan Abdülmecid Han hazretleri saltanatı zamanında, 26/Şaban/1255 yılında, çıkarılmış olan Gülhane Hattı Hümayunu, 1272 yılı Cemaziyülâhir'inin ilk ön günü içinde yayımlanan İslâhat Fermanı ve yürürlükte olan ve uygulanan kanunlar gereğince Osmanlı Hükümeti memur ve hizmetlilerinin seçim ve tâyinleri özel nizamlara ve Padişahın onayına tâbi bulunmuş ve hangi cemaate mensup bulunursa bulunsun bütün Osmanlı tebaası devlet hizmetlerine kabul olunmuşlardır. Genel devlet hizmetlerinde güç ve yetenekleri ve herkes hakkında geçerli olan mevcut nizamlar hükmüne uyularak bütün Osmanlı tebaasının istisnasız görevlendirilmesi, bunlardan istenilen nitelikleri ve yaş ve imtihan hakkındaki şartları haiz bulunanların okullara kabulü kararlaştırılmıştır. Osmanlı illerinde mahallî ihtiyaçlar ve kabiliyetlerine göre gereken islâhat uygulanmış ve yapılmış ve Osmanlı tebaasının durumlarının islâhı ve Osmanlı ülkesinin refahını arttırmayı temin edecek bir çok tedbirler hazırlanmış ve bu yolda özel nizamlar konulmuştur.

Padişahın tahta çıkış zamanından beri bu yolda gösterilmiş olan iyi niyetin uygulanması için fikirleri ve görüşleri sarfolunmuş ve Osmanlı Hükûmeti bütün Osmanlı illerinde mahallî ihtiyaçlar ve halkın karakterine göre faydalı islâhatın birbirini takiben uygulamaya konması ile uğraşmıştır.

Bu defa Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Van, Mamuretilâziz ve Sivas gibi Anadolu illerinde düsturda mevcut kanunlar ve nizamların, Gülhane Hattı Hümayunundaı ve islâhat fermanlarında bulunan maddelerin uygulanması ile islâhat yapımı kararlaştırılmıştır. Özel vekiller heyetince esasları hazırlanan bu karar, Padişahın onayına arz olunmuş ve iş Padişahın emrine kalmıştır. Söz konusu kararlaştırılmış islâhatı muhtevi olup divan-ı hümayundan verilen onaylı örneği de ilişikte tarafımıza gönderilmiştir.

Yukarda anılan kararlar arasında Padişah tarafından onaylanmış diğer dört madde de mevcuttur ki, onlar da aşağıda aynen kayıt edilmiştir :

---

(1) Fransızca metninden çevrilmiştir.

(1)

İslâhatın uygulanmasını gözetecek yüksek müfettiş

Her hususta saygıya lâyık bir memur, Osmanlı Hükûmetince yüksek müfettiş göreviyle islâhatın yapım ve uygulanmasını gözetmek üzere o bölgeye yollanacaktır. Bulunmadığı veya engel çıktığı takdirde Padişah tarafından bunun yerine başka bir müslüman yüksek memur konulacaktır. Yüksek müfettişe vazifesinde bir hıristiyan muavin yardım edecektir.

(2)

Padişah 23 Temmuz/1895 tarihinde siyasi suçlardan dolayı mahkûm ya da suçlanmış bulunan Ermeniler hakkında bir genel af çıkarmışlardır. Bu af, bu tarihten önce hapis edilerek henüz tutuklu olanlara ve doğrudan doğruya genel hukuka ait olan cinayetlere katılma sebebiyle mahkûm bulunmamış olanlara da uygulacaktır.

(3)

Memleketlerinden çıkarılan, uzaklaşan ya da yabancı ülkelere göç etmiş olan Ermeniler Osmanlı tâbiiyetleri ve iyi hareketleri belirip, ortaya çıktıktan sonra serbestçe Osmanlı ülkelerine geri dönebileceklerdir.

(4)

Zeytun ve Haçin gibi ilçelerde yukardaki esaslara uyularak gereken vasıtalar ve tedbirler hazırlanacak ve uygulanacaktır.

Padişahımız efendimizin yüce iyi niyetlerinin, ülkelerinin ve tebaalarının refah ve mutluluklarını arttırmak olduğu açıklamaya muhtaç değildir. Yukarda anılan maddelere gelince, bunlar da, bir defa daha bu fikirler ve niyetlerin uygulanması amacına dönüktür.

Padişah Hazretlerinin yaveri Şakir paşa hazretleri Padişah tarafından yukarıda bildirilen altı il için yüksek müfettişlik görevine seçilmiş ve tâyin buyurulmuşlardır. Yukarda anlatılmış olunduğu üzere kendisine ayrılacak muavinin ve söz konusu denetleme komisyonunun da seçim ve tâyinleri yapılmıştır. Bunun için, iliniz içinde ka-

rarlaştırılan tedbirlerin olağanüstü bir ilgi ve özen ile uygulamaya konmasına girişilmesi ve bu uygulamanın sonuçlarına ait hususlardan merkeze ard arda bilgi verilmesinin hızlandırılması konusunda bu yazı kaleme alınmıştır.

İslâhat kararnamesi dolayısiyle Hükûmetin resmî bildirisi

8/Teşrinievvel/1311
20/Teşrinievvel/1895

Açıkça bilinmekte olduğu üzere Padişahımız Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han Hazretleri zamanında ilân olunan 26/Şaban/1255 tarihli Gülhane Hattı Hümayunu ile, 1272 yılı Cemaziyülâhir başlarında yayınlanan Yüce İslâhat Fermanının faydalı hükümleri zaten konulmuş ve geçerli kanunlar gereğince Osmanlı Devletinin memurları ve hizmetlilerinin seçim ve tâyini özel kurallara bağlı ve Padişahın iradesi ve onayıyla olup Osmanlı Devleti tebaasının her hangi milletinden olursa olsun her sınıfdan yetenek ve kabiliyet sahibi olanların hepsi hakkında yürürlükte olacak nizamlara uyularak memuriyetlerde görevlendirilmeleri ve Osmanlı tebaasının çocuklarının okulların nizamlarında mevcut gerek yaşları bakımından ve gerek imtihan yönünden belirtilmiş olan şartlara uyularak hepsi fark gözetilmeden Osmanlı Devleti okullarına kabul edilmeleri vadedilmiş ve kararlaştırılmıştı. Osmanlı ülkelerinin her yerinde ihtiyaç ve kabiliyete göre gereken islâhatın yapılmasıyle durumlarının rahatlaştırılması ve ülkenin bayındırlığının artmasına vasıta olacak bir çok tedbirler ve nizamlar uygulamaya konulduğu gibi Padişahın tahta çıkmış olduğu mutlu günlerden beri şükran ile görülmekte olduğu üzere düşünceleri şanına yakışır şekilde memleket ihtiyaçları ile bağdaşan islâhatın ve ilerlemelerin sebeplerini hazırlamak ve uygulamaktan bir an geri kalmayıp kendisinin başlıca istekleri bütün tebaanın tamamiyle adalet ve güvenliğe kavuşması, medenî ihtiyaçlarla uygun olacak surette ilimden nasiplerini almaları ve refah ve bollukla yaşamaları yolunda tebaasını koruyucu şekillerden olarak bu konuda şimdiye değin adliye ve polis ve jandarma hususlarında uygulamaya konulabilen teşkilât ve her tarafta ilimler ve çeşitli fenler için çeşitli derecelerde okul, demiryolu,

liman ve rıhtım ve bu gibi ard arda ülkeyi süslemekte bulunan sayılması mümkün olmayan tesisler ve güzel işlerin kesin delillerinden olup bütün Osmanlı illerinde mahallî ihtiyaçlara ve halkın karakter özelliğine göre birbirini takiben faydalı islâhat yapılması Osmanlı Hükümeti tarafından da istenmiştir. Bu defa Anadolu'nun bazı illerinde düsturda mevcut kanunlar ve nizamların ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile İslâhat Yüce Fermanında kayıtlı hükümler ve faydalı hususların tamamen uygulanmasından ibaret olmak üzere islâhat yapılması kararlaştırılarak bunun için gerekli Padişah iradesi buyurulmuş ve bu islâhat 29 Şevvâl 1287 tarihli İller Genel Yönetimi Nizamnamesi hükümlerinin uygulanmaya konması ve bucaklarda ihtiyar meclislerinin kanunen belirli olan yetkileri içinde adlî kanunların açıkladığı anlaşmazlıkları barış ile halle yükümlü olmaları ve dâvaların süratle bitirilmesine ve hapisanelerin durumuyla ilgilenip gözetime memur olmak üzere altı adliye müfettişi tâyini ve her ilin nüfusu ölçüsünde çeşitli sınıftan vaktiyle karar altına alınan ve Osmanlı ülkeleri jandarma dairesinde uygulanmakta olan özel nizamname uyarınca polis ve jandarma kaydı ve yine düsturda sözü edilmiş bulunan bucak köy bekçilerinin gereği kadar işe alınması ve silâh ve elbiselerinin Ordu komutanlığı tarafından kararlaştırılması ve hapisane ve tevkifhanelerin idaresine ilişkin olup önceden yayınlanmış olan nizamname hükümlerinin tamamiyle uygulanması ve İller Genel İdaresi talimatının on birinci ve on ikinci maddelerinde açıklanmış ilk tahkikat heyetinin düzenli surette görev yapmaları ve Aşiretler ve Kürtlerin yaylak ve kışlaklarından gidiş ve dönüşlerinde illerin onayı üzerine evvelce kararlaştırıldığı gibi yanlarında asker ve jandarma bulundurulmalıdır. Geçiş izni ve silâh taşımak nizamnamelerinin bunlar hakkında uygulanması ve göçebe halinde bulunan aşiretlerin Osmanlı Hükûmeti tarafından kendilerine verilecek arazide yerleşmeye teşvik edilecekleri ve Hamidiye suvari alayları erlerinin silâh taşımaları ve üniforma giymeleri eğitim zamanlarına özel olup hizmetlerine ilişkin bütün ayrıntıları tâyin edecek bir askerî nizamname düzenleneceği ve il ve sancak merkezlerinde emlâk senetlerini inceleme ve kontrol için Defter-i Hâkânî Müdürünün reisliği altında dört üyeden meydana gelen komisyonlar teşkili ve emlâk işlerinde bazı yolsuzluklar yapılmış ise bunları incelemek için her yıl İstanbul'dan Osmanlı illerine dört memur yollanacağı ve vergi toplama görevi halk tarafından seçilmiş muhtar ve kabzımallar aracılığı ile yapılıp toplanan para mahallî malsandıklarına teslim olunacağı ve âşârın vergi müteahhitleri ara-

cihği ile köy köy açık arttırmayla ihale edileceği ve angarya usulü zaten kalkmış olup bedelen ve bedenen işçiler görevlendirilmesi usulü baymdırlık işleri hakkında geçerli olduğu ve devlet borçları ve şahsî borçlar için borçlunun evi ile geçimini sağladığı arazisinin ve tarım âletleri ve çift hayvanları ile tohumluğunun satılmasının eskisi gibi yasak olduğu maddelerini içinde taplamıştır.

Babı Âli
Dışişleri Dairesi
Yazışma Kalemi
Sayı

Anadolu'da bulunan Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamuretülâziz, Sivas illerinde uygulanacak islâhata ait önergenin suretidir

BİRİNCİ BÖLÜM

İller ve Mutasarrıflıklar

Madde : 1 — Her valinin yanına 29/Şevvâl/1287 tarihli İller Genel yönetimi nizamnamesinin ikinci bölümü hükümlerine uyularak hıristiyan bir muavin tâyin edilecektir. Söz konusu nizamname hükümleri gereğince muavinlerin yükümlü oldukları vazife, il hudutları içindeki işlere yardım etmek ve bunların yürütülmesini sağlamaktan ibaret olacaktır.

Madde : 2 — Hıristiyan halkın nüfus oranının yüksek olduğu sancak ve ilçelerde müslüman olan mutasarrıflar ve kaymakamlar yanında da hıristiyan muavinler tâyin edilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

Kaymakamlar

Madde : 3 — Kaymakamlar, İçişleri Bakanlığı tarafından din ve mezhebe bakılmaksızın Mülkiye okulu mezunları arasından seçilecek ve Padişahın emri ile tâyin kılınacaktır.

Madde : 4 — Halen kaymakamlıklarda görevli ve yetenek ve yararlıkları denenmiş olan kaymakamlar Mülkiye Okulundan diploma alıp çıkmamış oldukları takdirde bile mesleklerinde devam edeceklerdir. Bugün için de, Mülkiye Okulundan diploma almamış oldukları halde bu memuriyeti yapmaya yetenek ve güçleri mevcut olan kimseler tâyin edilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Aşağıda yazılı illerde görevlendirilecek müslüman ve hıristiyan memurların oranı

Madde : 5 — Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülâziz, Sivas illerinde idareye ilişkin memuriyetler her ilin müslüman ve hıristiyan halkın nüfusu oranında müslüman ve hıristiyan tebaaya verilecektir. İdare ve polis ve jandarma hıristiyan memurlarının sayısı teftiş daimî komisyonu tarafından tâyin edilecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Sancak ve İlçe meclisleri

Madde : 6 — Seçilmiş üyeler ve tabii üyelerden kurulmuş olan sancak ve ilçe idare meclisleri yerinde kalıp bunlar esas teşkilleri olan 1287 tarihli İller Genel İdaresi Nizamnamesinin altmış birinci maddesiyle 1267 tarihli İller nizamnamesinin yetmiş yedinci ve yetmiş sekizinci maddeleri gereğince görevlerini yapacaklardır. Sözü edilen meclislerin görevleri İller Genel İdaresi Nizamnamesinin doksanıncı, doksan birinci ve doksan ikinci maddeleri ile 25/Muharrem/1293 tarihli İller Genel Yönetimi talimatının otuz sekizince otuz dokuzuncu ve kırkıncı maddeleriyle tâyin edilmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Bucaklar

Madde : 7 — Bucaklar bin iki yüz seksen yedi tarihli İller genel İdaresi Nizamnamesinin doksan dördüncü maddesinden yüz altmışıncı maddesine ve 25/Mart/1292 tarihli Bucaklar İdaresi Nizam-

namesinin birinci maddesinden on dokuzuncu maddesine kadar olan maddeler hükümlerine uyularak teşkil edilecektir.

Madde : 8 — Her bucak bir müdür ile halk arasından seçilmiş dört üyeden meydana gelen bir meclis tarafından idare olunacaktır. Meclis kendi üyeleri içinden bir müdür ile bir muavin seçecektir. Müdür, halkın nüfusunun çoğunluğunu teşkil edenler arasından ve muavin ise diğer sınıf içinden seçilecektir. Meclisin bir kâtibi de bulunacaktır.

Madde : 9 — Bir bucağın halkı bir sınıf halktan oluşmuş ise meclis üyeleri yalnızca o sınıfa mensup olan halk arasından seçilecektir. Bucak ahalisi karışık sınıflardan olduğu takdirde halkın azınlığı, en az yirmi beş eve kadar olmak şartiyle bu azınlığın önemi oranında üye bulundurulması lâzım gelecektir.

Madde : 10 — Bucak müdürleriyle kâtipleri muvazzaf olacaktır.

Madde : 11 — Bucak meclisleri üyeliğine aday olanların Bucak İdareleri Nizamnamesinin Onuncu maddesinde açıklanan şartları kendilerinde toplamış olmaları gerekecektir.

Madde : 12 — İmamlar, rahipler ve okul öğretmenleri ve devlet hizmetlerinde bulunanların hiçbiri müdür seçilemiyecektir.

Madde : 13 — Meclis üyelerinin yarısı her yıl yenilenecek ve üyeler ile müdürün yeniden seçilmesi mümkün olacaktır.

Madde : 14 — Müdür ile bucak meclislerinin görevleri Bucaklar İdaresi Nizamnamesinin yirminci maddesinden yirmi yedinci maddesine kadar olan maddeler ile tâyin olunmuştur.

Bucakların Köyleri

Madde : 15 — Bucak köylerinden her birinin bir muhtarı olacaktır. Çok sayıda mahalleler bulunur ve halkı çeşitli sınıflardan olur ise her bir mahalle ve her bir sınıf halk için birer muhtar bulunacaktır.

Madde : 16 — Her bir köy iki bucağa birden tâbi olamaz.

ALTINCI BÖLÜM

Adliye

Madde : 17 — Her bucakta muhtarın başkanlığında bir ihtiyar meclisi bulunacak ve bunun görevi halk arasında çıkmış ve adliye kanunlarında gösterilmiş anlaşmazlıkları barış yolu ile halletmek ve iki tarafı uzlaştırmaktan ibaret olacaktır.

Madde : 18 — Sulh hâkimliği görevleri köylerde ihtiyar meclisleri ve bucaklarda bucak meclisleri tarafından yapılacaktır. Bunların görevleri ve yetki dereceleri kanunen belirlenmiştir.

Madde : 19 — Sayısı altıdan aşağı olmayıp yarı yarıya müslüman ve hıristiyan bulunacak olan adliye müfettişleri her ilde görülmekte olan bütün dâvalarının süratle görülmesine ve nizamî mahkemeler teşkilâtı kanununun ikinci bölüm hükümlerine göre hapisanelerin durumuna ilgi göstermek ve gözetmekle görevli olacaklardır. Teftiş, biri müslüman ve öteki hıristiyan olmak üzere birlikte iki müfettiş tarafından yapılmak lâzım gelecektir.

YEDİNCİ BÖLÜM

Polis

Madde : 20 — Polis memurları ilin müslüman ve hıristiyan halkının nüfusu oranında olarak Müslüman ve Hıristiyan teba arasından kayıt ve yazılacaktır.

Madde : 21 — Bucak dahil olduğu halde her idare kısmına yeteri kadar polis memurları verilecektir. Bucak polis memurları müdürün emri ve komiserlerin kumandası altında bulunacaktır ve silâh ve elbiseleri de zaten kabul edilen şekillere uygun olacaktır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Jandarma

Madde : 22 — Jandarma subaylarıyla küçük subaylar ve erler her ilin müslüman ve hıristiyan nüfusu ölçüsünde olarak Osmanlı ülkelerinin müslüman ve hıristiyan halkı arasından kayıt ve yazıla-

caktır. Jandarmanın masrafları ve aylıkları il sandığından karşılanacaktır. Jandarma erlerinin aylığından fazla subayların aylıkları ordu subayları aylığına eşit bulunacaktır.

Madde : 23 — Huzur ve güvenliğin korunması ve postaların geçişinin sağlanması işleri jandarmaya verilmiştir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Köy bekçileri

Madde : 24 — Bucak meclisi çeşitli halk sınıflarından köy bekçileri seçecektir. Bunların sayısı her bucağın ihtiyaçlarına göre ve müdürün onayı ve valinin teklifi üzerine daimî teftiş komisyonu tarafından tâyin olunacaktır.

Köy bekçilerinin silâh ve elbiseleri Ordu kumandanlığı tarafından kararlaştırılacaktır.

ONUNCU BÖLÜM

Hapisaneler ve ön tahkikat heyeti

Madde : 25 — Hapisanelerle tevkifhanelerin idaresine ilişkin yürürlükte kanunlar hükümleri tamamiyle uygulanacaktır.

Madde : 26 — İller Genel İdaresi Talimatının on birinci ve on ikinci maddelerinde açıklanmış olan ön tahkikatı heyeti en düzenli surette görevini yapacaktır.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Kürt Aşiretlerinin denetimi

Madde : 27 — Kürtlerin yaylak ve kışlaklarına gidiş ve dönüşleri esnasında geçecekleri yerler, aşiretler tarafından halka her çeşit zarar ve hasar yapılmasını yasak edecek surette önceden tâyin edileceği gibi gidiş ve dönüşleri sırasında bir subay emrinde yeteri kadar askerî kuvvet ile jandarmalar bulunduğu halde aşirete arkadaşlık edecek ve bir polis komiseri de söz konusu subaya katılacak-

tır. Kürtler kışlaklarına dönüşlerine değin iyi hal ve harekette bulunacaklarını temin için içlerinden bazılarını hükûmete teslim edeceklerdir. Geçiş izni nizamnamesiyle silâh taşıma hakkındaki nizamname hükümleri Kürtler hakkında uygulanacaktır. Çadırda ve göçebe halinde bulunan aşiretler Osmanlı Hükûmeti tarafından kendilerine bırakılacak ve verilecek arazide yerleşmeye sevk ve teşvik edilecektir.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Hamidiye Süvari Alayları

Madde : 28 — Hamidiye suvarilerinin eğitim zamanları dışında silâh taşımaları ve üniforma giymeleri yasaktır. Eğitim süreleri dışında adı geçenler adî mahkemelere tâbidirler. Hamidiye suvarilerinin hizmetlerine ilişkin bütün erleri tâyin edecek bir askerî nizamname vakit geçirmeden düzenlenecektir.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Emlâk senetleri

Madde : 29 — İl ve sancak merkezlerinde emlâk tapularını inceleme ve muayene için Defteri Hâkânî müdürü veya arazi memurunun başkanlığı altında olarak (iki müslüman, iki hıristiyan) dörder üyeden meydana gelen komisyonlar teşkil edilecek ve bunların kararları idare meclislerine sunulacaktır. Bundan başka emlâk işlerince bazı yolsuzluklar yapılmış ise bunları incelemek için her yıl İstanbul'dan Osmanlı illerine dört memur yollanacaktır.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Vergi toplanması

Madde : 30 — Gidecekleri yerlerde yem ve yiyeceklerini halktan isteyemiyecek ve toplayacakları paraya el süremiyecek olan özel memurlar, güvenlik kuvvetinin müdahalesine yer kalmaması için köy ve mahallelerin halkı tarafından seçilmiş muhtar ve kabzımallarına

halktan her birinin borcu olan vergileri belirten belgeleri verecek - lerdir. Bu muhtar ve görevliler vergileri toplayıp mahallî malsandıklarına teslime memur olacaklardır.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Aşâr

Madde : 31 — Aşâr, vergi müteahhitleri aracılığı ile toplanacaktır. Toptan âşâr ihalesi usulü kalkmış olup yerine köy köy ve halk adına artırma yapılması kuralı konmuştur. Bir köy âşârına istekli belirmez veyahut gerçek değerini bulmazsa Aşâr Nizamnamesi gereğince geçici olarak idare olunur. Zorluklar çıktığı takdirde halk mahkemelere müracaat edebilecektir. Angarya usulü kaldırıldığın - dan para ve başka değerler karşılığı işçi çalıştırılması usulü bayındırlık işleri hakkında yerinde bırakılmıştır. Her ilin genel eğitim bütçesi Genel Eğitim Bakanlığı tarafından tâyin edilir. Gerek devlete olan ve gerek şahsî borçlar için yükümlünün konutu ile geçimine gerekli arazinin ve tarım âletlerinin ve çift hayvanlariyle tohumluğunun satılması eskiden olduğu gibi yasaktır.

ON ALTINCI BÖLÜM

Denetim daimî komisyonu

Madde : 32 — Müslüman bir reis ile yarısı müslüman ve diğer yarısı hıristiyan üyelerden kurulu ve islâhatın tam uygulanmasını ilgiyle gözetime memur bir denetim daimî komisyonu Babı Âli'de kurulacaktır. Elçilikler islâhatın yapımı ve bu önergede açıklanan tedbirler çerçevesi içinde olarak gerekli görecekleri ihbar, bildiri ve bilgileri kendi tercümanları vasıtasiyle bu komisyona göndereceklerdir. Babı Âli ile elçilikler komisyona görevini tamamlamış gözüyle bakmakta aynı kanıda oldukları zaman adı geçen komisyon dağılacaktır.

———«o»———

Resmî Bildiri

Bilinmekte olduğu üzere Osmanlı Padişahı Cennetmekân Sultan Abdülmecit Han hazretleri zamanında ilân olunan 26/Şaban/1255 tarihli Gülhane Hattı Hümayunu ile 1272 yılı Cemaziyülâhiresi baş-

larında yayınlanan İslâhat Yüce Fermanı faydalı hükümlerince Osmanlı illerinde mahalli icaplara ve halkın özelliklerine göre ard ardına yararlı islâhat yapılması Osmanlı Devleti katında da ugun görülmüş olduğu, Cemaziyül'ûlâ'nın ilk günü, 1313 yılı tarihinde ilân kılınmıştı. İşte bu kere özel vekiller meclisince verilen karar üzerine arz edilip, Padişah Hazretlerince izin verilmiş olan islâhat, düsturda bulunan kanunlar ve nizamların Gülhane Hattı Hümayunu, Yüce İslâhat Fermanında yazılı hükümler ve faydalı işlerin uygulanmasından ibarettir. Yani 29 Şevval 1292 tarihli Bucaklar İdaresi Nizamnamesinin yirmi yedinci maddesine kadar olan hükümlerinin değiştirilip uygulanması ve dâvaların görülmesinin kolaylaştırılmasına ve hapisanelerin islâhiyle beraber durumuna dikkat ve gözetime memur olmak üzere Mahkemeler Teşkilâtı Nizamnamesine uyarak bir veya iki veyahut üç ile birer adliye müfettişi tâyini ve gerektiğinde bunlara muavinler verilmesi ve daha önce karar altına alınan ve Osmanlı ülkeleri jandarma dairesince yürürlükte olan özel nizamname hükmünce çeşitli sınıflardan jandarma ve polis kaydı ve yine yukarıda bildirilen Fermanların yararlı hükümleri uyarınca memuriyet idarelerinin, ile ve mutasarrıflık ile kaymakamlıklara tâyin olunacak muavinlerin Osmanlı tebaasından yeterli olanlara verilmesi ve hapisane ve tevkifhanelerin idare şekilleri hakkında önceden yayınlanmış olan nizamname hükümlerinin tamamiyle yapılması ve kaymakamlıkların Mülkiye Okulu mezunları arasından veya kaymakamlıklarda denenmiş ve yetenekli olanlardan seçilmesi ve her köyün bir muhtarı olup bir kaç mahalle bulunur ve halkı çeşitli sınıflardan olur ise her sınıf için birer muhtar tâyini ve huzur ve güvenliğin korunması ve postaların yollanması hususları jandarmaya verilmiş olduğu gibi gidecekleri yerlerde yem ve yiyecekleri halktan isteyemiyecek ve toplayacakları akçaya el süremiyecek olan özel memurların polis kuvveti kullanılmasına yer kalmamak için köyler ve mahallelerin halkı tarafından seçilmiş muhtar ve kabzımallar yoluyla vergiyi toplamaları ve âşârın mevcut nizamları hükmünce köy köy arttırmasının yapılması hakkında önceden mevcut olan kuralın korunması ve köy halkının vergi mültezimlerine tercihi ve parayla veya başka karşılıklarla yükümlü işçi çalıştırılması usulünün eskisi gibi bayındırlık işleri hakkında iyi uygulanması ve her ilin genel eğitim bütçesinin Eğitim Bakanlığınca düzenlenmesi gibi işlerden ibaret olup, şu işlerin uygulanmasına başlanmak üzere bütün Osmanlı illerine bildirilmesine karar verilerek durum hemen ilân edildi.

Durumu anlatmak için de gazetelerle şöyle bir açıklama yapıldı (1) :

(Dahiliye)

Bir müddetten beri ortada Ermeni sorunu adıyla bir mesele hiç yoktan yaratılmakta ve bu konuda kötü niyetli kaynaklardan gerçeğe uygun olmıyan türlü uydurma ve saçma sözler yayınlanmakta olduğu gibi Avrupa gazeteleri de hayal ürünü olan bir takım haberlere şekil vererek yalan yanlış yayınlarda bulunmakta ve en çok şu aralık Ermeni cemaatine mensup çok azınlıkta olan ve söz konusu cemaatin büyük çoğunluğunca beğenilmeyen bazı akılsızların yaptıkları hareketler ve nankörce işlerin halk arasında yayılmakta olduğu işitilmekte olup bu sözler arasında bazı kimselerin sadakatsizce hareketlerinin gûya Avrupa'ca korunmakta olduğu ve bundan dolayı Ermeni cemaatine beylik veya bağımsızlık veya idare imtiyazı verileceği tarzında bir takım saçma sapan fikirler ve garip görüşlerin yayılmakta olduğu şaşkınlıkla duyulmaktadır. Halbuki, gerek halk arasında doğan ve gerek iyiyi - kötüyü ayırd edemiyen azınlıktaki Ermenilerle Avrupa gazetelerinin bazıları tarafından bu sorun hakkında tasarlanmakta ve anlatılmakta olan sözler ne hükûmet idaresi ve ne de gerçek duruma uygun durumda olmayıp bunca yüzyıldan beri Osmanlı tabiiyeti altında bulunup bu sayede nimetlere sahip olduklarını bilerek daima şükür eder olmakta ve sadakat ve kulluk yolunda sabit bulunmakta olan Ermeni cemaatinin büyük kısmından ayrılan bazı kişilerin nasılsa sapmış oldukları çıkmaz, karıştırıcı faaliyetlerini genişletebilmek hayallerine akılsızca, aldatıcı bir açıklık verebilmek düşüncesiyle istedikleri yolda türlü türlü uydurma sözler edebilecekleri ve Avrupa gazetelerinin bazıları da bilgisizlikten dolayı veyahut bazı çıkarcı hasedçilerin dilekleri sebebiyle uydurma haberler yayınlıyacakları ihtimali mümkün olmadığı gibi İslâm halk ile hıristiyan cemaati ve diğerleri de bu gibi istenmeyen kimselerin asılsız iddiaları ve boş hayallerini görerek kesinlikle aslı ve esası olmayan bir takım fikirlere kapılmaktadırlar.

Gerçek duruma gelince Allah, Padişahımızın ömrünü ve Halifeliğini devamlı kılsın, her sınıf Osmanlı tebaasını zamanın icaplarına göre bollukla yaşatmak ve mutlulukları ve refahları ve Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinin kabiliyet ve istidadına göre muhtaç ol-

(1) 5/Ekim/1311, 17/Ekim/1895 tarihli Sabah gazetesinden.

duğu islâhatın uygulama alanına konmasını Padişah hazretleri önceden beri arzu buyurarak tebaayı koruyan niyetlerle Osmanlı illerinin hepsine yaygın olmak ve Gülhane Hattı Hümayunundan bu zamana kadar geçerli olan idarî kurallar ve kanunların yüksek hükümleri içinde bulunmak ve Anadolunun geniş kısmındaki Osmanlı illeri islâhat başlangıcı olmak üzere her yer ve ilin istidat ve kabiliyetine ve halkının karakterine ve durum ve zamanın gereklerine göre polis ve jandarmaların sayılarının arttırılması ve islâhı, idare ve adliyenin islâhı ile hükümet görüşüne uygun olan islâhat suretleri ve ilerlemelerin tamimi kısaca bütün sadık Osmanlı tebaasının zaten ayırd edilmeden mazhar olagelmekte bulundukları bağış ve türlü lütufların bir kat daha artması yönünde kararlar alındığı işitilmektedir ki, çok övülmeye lâyık olan şu islâhat ve ilerlemelerin diğer Osmanlı illerinde de uygulanması her sınıf Osmanlı tebaasının yeniden mutluluğunu arttırma ve idari kural ve bağları güçlendirmek ve bunun üzerine genel hukuk çıkarları ana kuralının kat kat teminini gerektirecek bu islâhat ise Osmanlı Devletinin ilk düşüncesi olan eşitliğin korunması ve hukuk esas maddesine tamamen uygun geldiğinden halkın tamamının devletin hayrı için aralıksız çalışmalarını gerektireceği şüphesiz olmasiyle derin bir samimiyetle sütunu hazreti Padişahın yeni adalet ve merhamet eserleri ile süsleyip övdük ve teşekkür ettik.

Hükûmet tarafından verilen islâhat kararnamesi devletlerce memnuniyet verici bulundu ve Babı Âli'ye cevaben şu nota verildi :

Fransa, Rusya, İngiltere büyük elçileri tarafından
Sait Paşa'ya (Dışişleri Bakanı) verilen
ortak Nota

24/Ekim/1895

Aşağıda imzaları bulunan İngiltere, Fransa ve Rusya büyük elçileri, bu ayın yirmisinde Babı Âli'nin kendilerine göndermiş olduğu sözlü kararı aldıklarını Dışişleri Bakanı hazretlerine arz ile şeref duyarlar.

Kendileri Padişahın uygulanmasına karar verdiği İslâhat fermanı ile bunu açıklayan önerge hakkında bilgi edinmişler ve daha önceki sultanlar tarafından çıkarılmış hatt-ı hümayunlarda tesbit edilmiş olan esaslar ile Babı Âli'nin bu yılın 2 Haziran, 17 Haziran, 5 Ağustos, 17 Ağustos ve 5 Eylûl tarihli bildirilerinde açıklanan tedbirlerin uygulanmasına karar verilmiş olmasını memnuniyetle görmüşlerdir.

Babı Âli'nin Fermanda yazılı illerden başka Ermenilerin halkın oldukça önemli bir kısmını teşkil ettikleri diğer ilçelerde de bunları uygulamak niyetinde olduğu hakkındaki açıklamasını senet kabul etmekle beraber Fransa, Büyük Britanya ve Rusya büyük elçileri, islâhatı uygulayıp yapacak memurların yararlık, gayret ve tarafsızlıkları ile ayırt etmeden bütün Osmanlı tebaası hakkında alâkadar bir idarenin iyiliğini göstereceklerinden ve herkesin refahını ve memleketin saadetini temin edeceklerinden şüphe etmezler.

Memurlarının seçim ve tâyinleri hususunda Osmanlı hükûmetinin söz konusu bildirisinde gösterdiği teminat, Babı Âli'nin illerdeki bütün memurlarının her cemaat halkını tatmin ve memnun edecek kişilerden olmaları ve valilerin özellikle her il dairesini Padişah Hazretleri tarafından tekrar açıklanmış buyurulan görüş açısına göre sevk ve idare etmeleri hususuna verdiği önemi ortaya koyar.

Bu güven iledir ki Fransa, Büyük Britanya ve Rusya büyük elçileri Babı Âli'nin belirlediği fikirler ve niyetlere karşı daha iyi hizmet edebilmek ümidiyle Osmanlı Hükûmetince de geçmişleri ve nitelikleri istenen şartlara uygun düşmeyen kimselerin tâyinleri yapıldığında hükûmete bildirmeyi uygun bulmuşlardır.

Ve yine bu itimad dolayısiyledir ki, gereğinde, Osmanlı Hükûmetince irade buyurulan islâhatın gerçekleşmesi için bütün yardımlarını arz ile övünmüş olacaklardır. Aşağıya imza koyan elçiler, Dışişleri Bakanı hazretlerinden bu bildirinin lütfen kabulünü rica ve bu vesile ile yüksek saygılarını sunarlar.

Nelidoff
P. Cambon
Philip Currie

———«o»———

İslâhat projesinin değiştirilmek suretiyle bu şekle girmesinden memnun olmıyan komiteciler, faaliyetlerini arttırdılar. Diyarbakır'da isyan çıktı, diğer bazı yerlerde de hareketler başladı.

İslâhat önergesinde söz edilmiş olan, yarısı müslüman ve yarısı hıristiyanlardan meydana gelen komisyon, Babı Âli'de 19/Kasım/1311 de şu kişilerden teşkil olundu :

Yargıtay Dilekçe Dairesi reisi	Şefik bey (Sonradan Zaptiye Nâzırı olmuştur.)
Ziraat Bankası müdürü	Cemal bey
Danıştay üyelerinden	Abdullah bey
İstinaf Mahkemesi reisi	Celâl bey
Danıştay üyelerinden	Kostantin Kara Todori efendi (Rum, Ortodoks)
Sayıştay Savcısı	Sakız Ohanes efendi (Ermeni, Katolik).
Maliye Hukuk müşaviri	Dilber efendi

Altı ilin, vali muavinliklerine de şunların tâyinleri kararlaştırıldı :

Danıştay muavinlerinden ve Rum cemaatinden Vagleri efendi	Diyarbakır'a
Atina elçiliği eski başkâtibi İstepan Melik efendi	Van'a
Ermeni cemaatine mensup İbrail eski şehbenderi İstepan efendi	Mamuretilâziz'e
Aydın ili savcı muavini Rum milletinden Aristidi efendi	Sivas'a
Telgraf ve Posta yabancı yazışmalar kâtibi Rum Melkit Katolik İbrahim Susa efendi	Erzurum'a

6/Kasım/1895 de Kâmil paşa azledildi ve yerine Halil Rifat paşa getirildi.

Her tarafta olaylar başladı. Bilhassa Zeytun, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Sivas'da önemli olaylar çıkarıldı.

Zeytun isyanı, 45 gün sürdü. Âsiler bu müddet içinde silâhlarını bırakmadılar. Nihayet, Avrupa devletlerinin arabuluculuklariyle ve uzun süren müzakerelerden sonra 1896 Ocak ayında sükûn temin edilebildi.

Anadolu'da yer yer beliren isyanlar üzerine 12/Kasım/1895 de devletler, Rus elçisi Nelidoff'un teşebbüsü ile, Babı Âli'ye tebaalarının emniyetini muhafaza için İstanbul limanına, birer is-

tasyoner daha getireceklerini bildirdiler ve Boğaz'lardan geçiş izni, 30/Mart/1856 tarihli Paris antlaşmasına bağlı itilâfname gereğince hükûmete ait bulunduğundan, padişahtan izin istediler. Sultan Hamid, bunun, halkı heyecanlandıracağını ileri sürerek getirilmemesi için ısrar etti. Fakat nihayet bu izni verdi ve fakat istasyonerlerin hep birlikte gelmemelerini devletlerden rica etti.

1896 Haziran'ında, en mühim isyanlardan sayılabilecek olan (Van) isyanı çıktı. Patrik İzmirliyan, 4/Ağustos/1896 da istifa etti ve Kudüs'e gönderildi. Yerine Bursa Episkoposu Partogimos, Patrik kaymakamı oldu.

26/Ağustos/1896 da (Taşnaksutyun)a mensup komiteciler, fiilî yabancı müdahalesini çekmek amaciyle, Osmanlı Bankasını bastılar.

11/Kasım/1896 da, hükûmetin evvelce altı il için hazırlamış olduğu İslâhat Kararnamesi yayınlandı. Bunda, hıristiyanların memuriyetlere kabullerinden söz edilmemesi, bir islâm ve bir hıristiyan, çift adliye müfettişi yerine, bir, yahut iki ile yalnız bir adliye müfettişi gösterilmesi, Hamidiye alayları ve Kürtlerin kontrolu, tasarruf senetleri hükümlerinin kaydedilmemiş olması, üç devletin şikâyetlerine sebep oldu.

Bu sırada, 20/Ekim/1896 da İngiltere tarafından Rusya ve Fransa ve diğer devletlere şu Memorandum verildi :

Memorandum (1)

«Foreign Office» (2)
20/Ekim/1896

Efendim,

Son zamanlarda Anadolu'da ortaya çıkan çok üzücü olaylar ile bu olayları takiben İstanbul sokaklarında Ermenilerin katliâm edilmeleri, Osmanlı hükûmetinin mevcudiyetini temin için çalışmış olan devletlere bu hükûmette fena bir idare vaziyeti bulunduğunu isbat etmiş ve bu halin de, devletler için vahim bir dert teşkil etmekte olduğunu göstermiştir.

(1) İngilizce metninden.

(2) İngiltere Dışişleri Bakanlığı.

Osmanlı hükûmetinin geçirdiği önemli tehlikeleri ihtiva eden yüzyıl devirlerde hıristiyan tebaası hakkında bir hükûmetin ilk ve esas niteliklerden mahrumiyetini gösteren kudretsizliği, ehliyetsizliği bu yüzyıl içinde Avrupa siyasî tarihi üzerinde etkili olmuştur.

Avrupa devletleri, genel barışın korunması yararına olarak Osmanlı İmparatorluğu müessesesini, hiç olmazsa halkın karma, nitelik ve bağımsız karakterde bir hükûmet tesisini imkânsız kılan geniş bir kısım sahada, muhafazasını cidden arzu etmişlerdir. Yine bu devletler ara sıra özel şekilde anlaşmalar sonucu olarak nüfuzlarını daimî olarak kullanmak ve uygulamak suretiyle, Babı Âli'nin bu bölgelerdeki hıristiyan tebaası hakkında muhtaç oldukları himayeyi ciddî olarak aramışlardır.

Büyük devletler 1856 Paris antlaşmasının yedinci maddesiyle Osmanlı Devletinin bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygıyı taahhüd etmişler ve bu taahhütlerini aşağıdaki maddede ortaklaşa belirtmişlerdir :

Madde 9 — Padişah hazretleri, tebaalarının saadete ulaşmaları için sarfedilmiş olan devamlı himmetleri gereğince kavim ve din inancı ayırmıyarak hepsi için islâh sebebi olmakla beraber Osmanlı ülkelerinin hıristiyan halkı hakkında lütuf ve niyetlerini doğrular bir Yüce Ferman ihsan buyurmuş olduklarından ve bu konuda olan düşüncelerine bir yeni delil belirtmek istediklerinden bağımsız iradelerinden çıkmış olan bu Fermanın taahhüt eden devletlere bildirilmesini uygun görmüşlerdir. Sözü edilen devletler bu bildirinin yüce değerini doğrularlar. Şurası kuvvetle bilinmektedir ki, bu bildiriyi Padişah hazretlerinin ne kendi tebaasiyle olan ilişkilerine ve ne de saltanatlarının iç işlerine gerek tek ve gerek topluca müdahale etmek konusunda hiç bir halde bu devletlere bir hak ve yetki vermeyecektir.)

1878 de Afastafanos'da Türkiye ile Rusya arasındaki ilk barış antlaşması, Babı Âli'yi, Ermeniler tarafından işgal edilmiş olan illerde islâhat yapılmasına şu madde ile mecbur ediyordu :

(Madde : 16 — Ermenistan'da Rusya askerinin istilâsı altında bulunup Osmanlı Devletine geri verilmesi lâzım gelen yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Osmanlı Devleti, Ermenilerin oturmakta olduğu eyaletlerde mahallî menfaatlerin gerektirdiği islâhat ve düzenlemeyi gecikmeden yapmayı ve Ermenilerin Kürd'lere ve Çerkes'lere karşı emniyetlerini temin etmeyi taahhüd eder.)

Bu madde yerine, Berlin konferansının sonucu olarak Avrupa antlaşması içinde daha kuvvetli bir mahiyette olan ve imza eden devletler için taahhüdü ihtiva eden bir madde konulmuştur. Bunun da metni şudur :

(Madde : 61 — Babı Âli, halkı Ermeni olan illerde mahallî ihtiyaçların gerektirdiği islâhatı gecikmeden yapmayı ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüd eder ve ara sıra bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden adı geçen bu devletler bahis konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir.)

Haşmetpenâhın hükûmetinin bu antlaşma hakkındaki görüşlerini, bu kongrede Britanya temsilcilerinden birisi olarak bulunmam dolayısiyle bir telgrafla açıklamış ve bu antlaşmanın esaslı noktalarını tarif etmiştim. Bunda :

«Büyük devletlerin davranışı sayesinde zengin ve geniş Avrupa illerinin tekrar padişahın hâkimiyeti altına bırakıldığını ve aynı zamanda gelecekte olacak fena bir idareye karşı çok ince tertibat alınmış olduğunu ve bu tertibatın, antlaşmanın meşru ve kanunî uygulamasını temin ve Osmanlı hükûmetini uçurumun kenarına getirmiş olan felâket ve uğursuzlukların geri dönmesini önleyeceğine dikkatini çekmiştim ve ilâveten de, «türlü mahiyette olan ve aynı amacı hedef tutan tertibat Osmanlı Asya'sında şimdiki halde emniyeti ve gelecek için de refah ve istikrar fikir ve zihniyetini temin etmiş olacaktır. Devletlerin ve özellikle İngiltere'nin müdahalesiyle Türkiye için hazırlanan ve ihtimal ki, sonuncu olan bu fırsattan istifade mi edilecek, yoksa bunlar, yüz üstü mü bırakılacak? Bu, herhangi iyi bir hükûmete verilen vazifeler ve islâhat çalışmasına karşı bundan sonra Türk hükûmet ricalinin gösterecekleri samimiyete bağlıdır.» demiştir

Antlaşmanın 61. maddesindeki vaadler, 1880 de Babı Âli ile devletler temsilcileri arasında İstanbul'da müzakerelere konu teşkil etti. Fakat yazık ki bu müzakereler pratik bir sonuç vermedi.

1883 Nisanında Dışişleri Bakanı Comte Granville, o zaman İstanbul'da İngiliz elçisi olarak bulunan Marquie Dufferin'e meseleyi padişaha bildirmesini emretmişti. Telgrafı, şu cümleleri ihtiva ediyordu :

(Haşmetpenahın hükûmeti, Osmanlı hükûmetinin refah ve istikrarını arzu ediyor. İngiltere Padişah yanında, önce, üzgün halkın menfaatlarına olarak islâhatın yapılması lüzumunda israr etmiş ve

bu hususta hükûmetin genel idaresinde ve adliyede büyük islâhat yapımı kararlaştırılmadıkça, gerçekten memnun olamıyacağı, Osmanlı Asyası illeri gibi çeşitli milliyet ve dindeki halk ile dolu bulunan bu yerde üzüntü verici bir idare ve adalet yokluğunun düzenin idaresinin iki misli güçleşmesini gerektireceği hakkındaki kanaate dayanmıştı. Bununla beraber Anadolu halkının uğradığı baskılar dolayısiyle her zaman için yabancı müdahalesine sebep olacak mahiyette bir isyan çıkaracak vaziyettedir. Şu halde artık yalnız Asya'da yeni bir arazi kaybı değil, padişah hükümetinin varlığı meselesi söz konusu olacaktır.)

1886 da yeniden Comte Rosebery tarafından Babı Âli katındaki elçiye bir telgraf çekilmiş ve bu telgrafın metni, aynı yılın Ağustos ayında Türkiye Dışişleri Bakanlığına verilmişti. Bu telgrafta Padişahın ve Bakanlarının dikkatleri iç islâhat sorununa çekilmiş ve bu amaçla Anadolu illerinin ihmâl edilmeyeceği ümidi belirtilmişti.

Lord Rosebery, «Haşmetmeâbın hükûmeti çeşitli vesilelerle karşı tedbirlerin lüzumunu bildirmişti. Vergilerin toplanmasında, adliye işlerinde islâhat, mahallî memurların seçim ve denetlenmelerinin daha sıkı ve ciddî olmasını, hayat ve mal güvenliğinin temini için daha etkili tedbirler alınmasını, kanunların düzenin muhafazasını, sanayi erbabının himayesini, doğu illeri halkının Kürtlerin yağmalarına karşı korunmasını Babı Âli'ye acele olarak tavsiye etmişti. Bütün bu islâhat, kamu oyu üzerinde yapacağı etkiden başka, devletin vergilerinin veriminin artması itibariyle istifadeli olacak ve aşiretlerinin etkili bir kontrola tâbi tutulmasiyle doğacak ilerleme aynı zamanda İran hududu üzerindeki daimi tehlike ve kırgınlıkları da yok edecekti. Son karışıklıklar dolayısiyle İngiltere tarafından gösterilen çalışma, Berlin antlaşmasına göre kararlaştırılmış olan ilişkilerin devamı ve bununla Osmanlı Hükümetinin en elverişli şekilde barış ve sükûnunu sağlamak amacında sarf olunmuştur.

Bu bakımdan İngiltere'nin siyaseti, Türkiye'ye karşı beslediği samimî dostluk hissiyatından ve antlaşma ile kabul ettiği taahhütlere saygısından doğmuştur. Aynı sebepledir ki, fırsat belirdikçe Berlin antlaşmasının 61 inci maddesiyle taahhüd edilmiş olan islâhatın uygulanması lüzumunda ısrar etmiştir. Bu madde ile vaad olunan islâhatın yapılmasında gösterilecek her ciddî teşebbüs noksanı İngiltere hükûmetine göre Türkiye'nin gelecekteki toprak bütünlüğü için bir tehlike kaynağı teşkil edecek ve önemli bir zamanda imza

eden devletlerin kendisi hakkındaki dostluk hislerinin bozulmasını ve hattâ felce uğramasını gerektirecektir.» demişti.

1894 yazında Sasun'da Ermenilerin katliâmı, 17 yıl evvel yapılmış vaadlerin uygulanması için gerekli tedbirlerin acele olarak alınması lüzumunu yeniden meydana çıkarmıştı. Uzun bir müzakerenin sonunda Padişah tarafından, Ermenilerin önemli bir ölçüde bulundukları iller için bir projenin ve kendilerine âdil ve haksever bir idare temin edecek kuruluşların kabulünü temin etmişti. Ne yazık ki bu anlaşma hakkında Padişahın onayının alınmasından bir kaç gün evvel İstanbul sokaklarında yapılan bir gösteri, karışıklıklara sebep olmuş ve bu gösteri esnasında hükûmetin gerek hatası ve gerek ihmali yüzünden, ağır bir kabahatle suçlanamıyacak bir çok Ermeniler öldürülmüş ya da kaba şekilde hırpalanmışlardır. Bu olaydan biraz sonra, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Ermeniler hakkında saldırılar meydana gelmiş ve bunun sonucunda binlerce Ermeni olduğu gibi önemli miktarda mal ziyan olmuş, hayatta kalanlar da yoksulluğa uğramışlardır.

Bu saldırıların, ilk olarak Ermeni tahrikçileri tarafından kışkırtılan karışıklıklarla başlamış olması mümkündür. Fakat bu kargaşalıklarla sonuçlarından Osmanlı hükûmeti sivil ve askerî idaresini sorumlu tutmamak da mümkün değildir. Bu olayları bütün görüşlere nazaran bazı yönlerden hükûmetçe tertip edilmiş olan ve Türk askerî kuvvetlerinin zamanında bir hareketiyle tamamının veyahut büyük bir kısmının önlenmesi muhakkak surette mümkün bulunan günahsız kurbanları 5 - 6 bin kişi olan, İstanbul'daki bir katliâm takip etti.

Bu müddet içinde Sultanın onayı alınmış olduğu halde bir yıl var ki Ermeni illeri hakkındaki islâhat plânında bazı hıristiyan memurların tâyininden başka bir gelişme ve ilerleme gerçekleşmemiştir.

Bu olayları göz önünden geçirince, Babı Âli'nin hıristiyan tebaasının hayat ve malını tehdit eden büyük tehlikeyi ve hükûmetin kötü idaresi yüzünden müslümanlar kadar acı çekmiş olan hıristiyanların ne kadar baskı altında olduklarını hissetmemek mümkün değildir. Anadolu halkı tamamiyle hoşnutsuz ve kaynaşma içindedir. Asker ve jandarmalar çoğu yerlerde birçok aylardır aylık verilmemesinden şikâyetçidirler. Memurlar kontrol ve denetim görevlerini yapamıyorlar. Bundan başka her zaman islâm halktan bir sınıfın kendilerinden başka dinde bulunanlar üzerine vahşice hücumla-

ra sevk edilebilecek derecede taassubunun tahrik olunması ve böyle bir zamanda genel güvenliği temin vazifesiyle yükümlü bulunanların iyi niyetlerine ve kudretlerine itimad olunmaması da muhtemeldir.

Türk memurlarının idaresi veyahut hoşgörmesi sebebiyle kendilerini sorumlu kılan ve ayırmadan bir çok kimseyi çarpan katliâmlarda Osmanlı halktan bir kısmı, bunun için Padişah hükûmetinin muhafaza ve devamını, bir mazeret olarak öne sürmüşlerdir. Ancak bunun neticesi, bu hükûmetin mevcudiyet ve istikrarını bugüne kadar katiyen uğramadığı bir tehlike karşısında bırakmak oldu. Bundan da memleketin ticaret ve sanayiini sağlayan büyük bir kısım halkın imhası veyahut memleketten uzaklaşması, hükûmetin maddi kaynaklarının en aşağı derecelere düşmesi sonuçlarını doğurdu.

Maliyenin çökmesi, Osmanlı Hükûmetini ayakta tutan askeri kuvveti tehdit etmektedir. Aynı zamanda hükûmeti idare edenlerden çoğunun zâlimce hareketleri, hıristiyan milletler arasında benzeri görülmemiş şiddetli bir hiddet uyandırmıştır. Bu sebeple Babı Âli'nin hıristiyan tebaasının şimdiye kadar tam bir sükûnetle katlandıkları baskılara yeniden boyun eğmeleri çok az muhtemeldir. Hükûmetin yaşama ve istikrarını tehdit eden sebepler gittikçe kuvvetleniyor, halbuki kendisini ayakta tutmakta olan kuvvet de göçmektedir.

Avrupa devletlerinin asıl düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamıdır. Çünkü bunun yerini tutmak için yapılabilecek hiç bir anlaşmanın ciddî ve tehlikeli bir Avrupa anlaşmazlığına sebep olmadan uygulanması mümkün değildir. Bu görüşlerin önemli olan tercih gücü, Avrupa devletlerini, Osmanlı devletini altında ezildiği bir çok fenalıklardan islâhat yapımı suretiyle uzaklaştırmağa veya bunları hafifletmeye çalışmak suretiyle bir çöküşe karşı muhafazaya sevk etmiştir. Ancak yalnız bu ümitle aldanılmış olmakla kalmadı. Büyük aksaklıklar ortadan kalkmadıkça Avrupa devletlerinin bağış ve lütuflarının kendi kötülükleri ile yıkıma düşen bir devletin mevcudiyetini devam ettiremeyeceği de ortadadır. Her hangi bir değişikliğin, bu tehlikeyi ortadan kaldıracağını güvenle söylemek güçtür. Fakat bunu saf dışı etmek imkânı mevcut oldukça devletler, aynı zamanda kurtuluşa götüren bir hareket mahiyetinde olarak alınacak en gerekli ve ve iyi düşünülmüş şekilde değişme gördükleri andan itibaren, bu değişmelerin yapılabilmesi için en etkili çareleri

bulacak ve gereken tedbirleri almayı kendileri için bir vazife gereği olarak kabul edeceklerdir. En büyük yetki sahibi kişiler, şimdiye kadar Osmanlı hükûmetinin iç idaresinden dolayı Avrupa'yı bazı yönlerden sorumlu duruma düşürebilecek her tedbire kesin olarak muhalefet etmişlerdir. Böyle bir siyasete karşı öne sürülecek deliller, itiraz edilemiyecek şekilde, çok kuvvetlidir. Böyle bir siyasete bağlı açık ve belirgin tehlikeli vaziyetten başka hiçbir şey, bizi bu müdahalede haklı gösteremez. Bütün Avrupa devletleri Osmanlı hükûmeti arazisinde statükonun muhafazası arzusunda birleşmişlerdir. Özellikle arazisi bu devlete en fazla yakın olan devletler, bunun lüzumunda anlaşmışlardır. Bu bakımdan inançları, bu hükûmeti haricî tahriklerden gelecek bütün muhtemel sarsıntılardan korumaktır. Ancak kendisini, kötü bir idare, dahilî çöküş ve düşüşün sonuçlarından koruyamazlar.

İstanbul'daki altı büyük elçinin aynı konuda anlaşmaları, Girid adasındaki karışıklıkların durulması sonucunu sağladı. Bunların öğütleri, ihtimal ki, bizim istediklerimizin de üstündedir. Osmanlı hükûmetinin genel şartlarından doğan ve özellikle bu hükûmetin, çoğunluğu hıristiyan halk ile dolu olan bölgelerine ilişkin işlerin hallini bunlara bırakmakla akıllıca hareket etmiş olacağımızı tahmin ediyorum.

Ben, altı devletin temsilcilerine, kendilerince ve her ihtimale karşı Osmanlı devletinin idare ve hükûmetinde ne gibi değişiklikler yapılması gerektiğinin ve devletin istikrarını temin, son iki yıl içinde yapıldığını bildirdikleri müthiş zulümlerin tekrarlanmasını önlemek için ne şekilde etkili tedbirlerler alınması gerektiğinin incelenmesinin talimat olarak bildirilmesini teklif ediyorum. Ancak bu talimat verilmeden önce Haşmetmeâbın hükûmeti, verilecek her kararın ortaklaşa alınması ve uygulamaya konulması düşüncesindedir.

Avrupa dengesinin muhafazası için bazı hükûmetlerin veyahut bunların içinden birisinin verilecek tavsiyelerin lüzumuna inanmış olmaması halinde bu hususta hiç bir taahhüde girilmemesi de özel bir önem taşır. Elçiler tarafından yapılacak bütün tavsiyelerin, bütün devletler tarafından kabul edilir görülmüş bulunması halinde de, şimdi olduğu gibi Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılacak muhalefet, bunların uygulanmasına engel olmamalıdır.

Devletlerin bu hususta verecekleri kararların kesin olduğu ve

bu kararların, emirlerindeki kuvvetle uygulamaya konulacağı hakkında önce açık ve kesin bir anlaşmaya varmaları lüzumuna inanmış bulunuyorum. Bu hususta yapılacak bir anlaşma, elçilerin müzakerelerini kuvvetlendirecek ve önceden olduğu gibi Osmanlı idaresine sokulmak istenilen islâhat için gecikme, oyalamaların da önünü alacaktır.

Yukarıdaki telgrafın, lütfen Fransa Dışişleri Bakanına okunmasını ve kendisine bir örneğinin verilmesini rica ederim.

———«O»———

8 Kasım 1896 da Denis Cochin ve Jaurès tarafından Fransız Mebuslar meclisinde Ermeniler hakkında bir açıklama yapıldı. Dışişleri Bakanı M. Hanotaux, Fransa'nın görüşünü bildirdi (1).

Bu açıklama ile Sultan Hamid çok alâkadar oldu. İslâhat sorununa bu defa, Avusturya ve Almanya da karışmış bulunuyordu. Vaziyeti çok tehlikeli gördü. 5/Kasım/1896 da elçi M. Cambon'a en kısa zamanda şu tedbirlerin alınacağını bildirdi :

1 — Haklarında hiç bir suçlama sebep ve delili mevcut olmayan tutukluların serbest bırakılması,

2 — İslâhat Fermanının derhal yayınlanması,

3 — Ermeni Millet Meclisinin derhal toplantıya davet edilmesi ve Patrik seçiminin yapılması,

4 — Diyarbakır valisi Enis paşa'nın görevinden uzaklaştırılması,

5 — İsyanların, karışıklıkların hükûmet tarafından derhal önlenmesi için bütün valilere talimat verilmesi.

İngiliz Memorandumu üzerine devletler arasında siyasî müzakereler yapıldı. Fransa hükûmeti, Rusya'nın da katıldığı şu teklifleri ileri sürdü :

1 — Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün muhafaza ve devamı,

2 — Hiç bir yerde tek başına teşebbüs yapılmaması, hareket edilmemesi,

(1) Bunlardan isyanlar kısmında ayrıca söz edilecektir.

3 — Condominium olmaması.

Fransa tarafından, aynı zamanda, islâhatın din ve milliyet farkı gözetmeksizin bütün tebaaya uygulanması da söz konusu edilmişti. Zorlama yollarına başvurma sorununa gelince, bunun için de Fransa hükûmeti :

«Bunun kesin lüzumunda bütün devletler anlaşmış bulunurlarsa Fransa hükûmeti, bu meseleyi incelemeye hazırdır,» demişti Fransa tarafından öne sürülen bu şartlar, tabiî İngiltere'nin siyasetine uyamazdı. Bununla beraber o da, kabul ve katılmaya mecbur oldu. Fransa'ya verdiği cevapta, islâhatın bütün Osmanlı tebaasına yayılmasını uygun bulduğunu ve esasen İngiltere'deki Ermeni dostlarının, öteden beri islâhatı yalnız Ermeniler için istemiş olmakla yanlış düşündüklerini bildirdi.

Sıkı tedbirlere gelince, Fransa'nın, «Devletler arasında zorlama vasıtaları kullanılması hakkında anlaşma» şartı yüzünden tabiî ki red edilmiş oluyordu.

1896 Aralık ayında hükûmet tarafından siyasî sebepler dolayısiyle mahkûm bulunan Ermeniler hakkında genel bir af çıkarıldı. 7 - 19/Aralık/1896 da Rus elçisi Nelidoff tarafından Babı Âli'ye şu muhtıra verildi.

İstanbul : 7 - 19/Aralık/1896

«Rusya büyük elçisi, İmparator hazretleri namına Osmanlı Padişahına kendi çıkarları bakımından büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğunun idaresinin islâhı ve Avrupa barışının korunması amaciyle, gereğinde yapacakları dostane tavsiye ve telkinleri derhal uygulamaya izin vermezse, yabancı müdahalesini göreceğini ve kendisini en büyük tehlikelere maruz bırakacağını kesin olarak bildirmeye memur edilmiştir.»

Bu sıralarda Şakir paşa'nın Van'a gelmesi üzerine Taşnaksutyun komitesi, Ermenilere hitaben şu beyannameyi yayınladı, bu beyanname, islâhatın komitelerce nasıl kabul edildiğini göstermesi bakımından dikkate değer.

diğer yerlerdeki Ermeniler tarafından vekil edilmiş olduğunuzu iddia ettiğiniz vazife için size cevap verilmiyeceğini bildirmekle şeref duyarım.

Saygılarımın kabulünü rica ederim.

J. Von Eys
Barış Konferansı Sekreteri

Resmî islâhat teşebbüsleri bu tarihlerde son bulmuştu. 1901 sıralarında tekrar fakat bu defa resmî olmayan bir islâhat sorunu söz konusu ediliyordu. Bu hareket ve hazırlanan proje hakkında Mikael Hovanesyan şöyle diyor (1) :

«Mayıs önergesi esasen eskimiş, faydasız, yetersiz, zavallı bir şey olmuştu. Taşnaksutyun namına (Truşak) (2) yazı heyeti tarafından asgarî istekleri kapsıyan bir proje hazırlanarak devlete verilmesine karar verildi. 1901 de Mayıs projesi üzerine ve önemli değişmelerle bir proje hazırlandı ve Pro Armenia'nın baş yazarı (3) vasıtasiyle Fransız Dışişleri Bakanına verildi. Bu proje şu maddeleri ihtiva ediyordu :

1 — Ermeni illerine Avrupa'nın herhangi bir milletine mensup ve beş yıl müddet için bir genel vali tâyini. Bu vali, yürütme yetkisini de haiz bulunacaktır. Genel vali, düzen ve genel güvenliğe dikkat eder ve gözetir, vergileri toplattırır, sorumluluğu altında idare memurlarını tâyin eder, hâkimleri seçer ve bunların hükümlerini yerine getirir. Çalışmanın emniyet ve sükûn içinde gelişmesini, üretim ve tarımın ilerlemesi için özel olarak gayret ve faaliyet sarf eder. Bu vali, ancak devletlerin onayı ile vazifesinden uzaklaştırılabilir.

2 — Genel valinin yanında aşağıdaki şekilde seçilmiş bir heyet bulunur :

Her ilçe iki temsilci — biri müslüman, diğeri hıristiyan — gönderir. Bunlar sancakta, birisi müslüman diğeri hıristiyan olan üyeleri seçerler. Heyet yılda bir defa toplanır. Vazifesi, bayındırlık işlerine ait bütün işleri, örneğin ulaşım için gerekli yolların düzen-

(1) Gordiyom : Mikael Hovanesyan, Tiflis, 1907, (Ermenice), Sahife : 11.
(2) Taşnaksutyun'un fikirlerini yayan ve Cenevre'de çıkan (Truşak) gazetesi.
(3) Fransız Pierre Geillard.

lenmesi, kredi sandıkları tesisi gibi konuları inceleme ve etüd etmek, halkın ilerleme ve istifadesi, tarım ve ticaretin verimli olması için gerekli bütün işleri yapmaktır.

Heyet, vergi koyar ve âdil olarak bölme işini yapar ve maliye idaresini kontrol eder. Toplantısı bittikten sonra genel valiye belirli bir müddet için yardım etmek üzere içlerinden daimî bir encümen seçerler. Altı ilin bütçeleri, genel vali ve bu heyet tarafından beş yıllık gelirlerin ortalamasına göre tesbit olunmalıdır. Gelirler, önce mahallî ihtiyaçların karşılanması için ayrılır ve kullanılır. Geri kalanı da hükûmet merkezine gönderilir.

3 — Devletler tarafından islâhatı tâyin, tesbit ve uygulanmasını gözetmek üzere daimî bir Avrupa komisyonu tâyin olunur.

İşte Taşnaksutyun'un 1901 sonbaharında Pro Armenia baş yazarı tarafından Bakan Delcassé'ye verdiği projenin ana hatları budur. Bu proje Delcassé tarafından çok iyi karşılandı. Ertesi günü Paris basını durumu yansıttı. Bu suretle ilk defa olarak diplomasi, bir ihtilâl komitesinin murahhasını kabul etti ve ona önem verdi : Delcassé, Komite Organı Truşak'ın projesini kabul etmişti.

Ümitli günler gelmişti. Fransa (Lorandolar) meselesi için Midilli'ye donanmasını gönderiyordu. Bu arada Ermeni meselesinin de ileri sürülmesi için Ermeniler propagandalar yaptılar, gayret sarf ettiler. Bir şey olmadı, hiç bir şey kazanamadılar. Petersburg buna muhalefet etti. Donanma geri çekildi. Midilli'deki Fransız bankerlerinin istekleri yapıldı, iş de bitti. Delcassé, Pro Armenia yazarını, Paris, Ermeni marhasasını, Minas Çeraz'ı kabul etmişti.

———«o»———

BU SIRALARDA RUSYA'DAKİ ERMENİLERİN DURUMLARI

Türkiye Ermenistanı için bağımsızlık elde etmeye uğraşan Rusya Ermenilerinin, Rus idaresindeki hal ve durumları, Türkiye Ermenileriyle kıyaslanamıyacak derecede acıydı. Türkiye'de yüksek malî ve iktisadî müesseselerin başında müreffeh bir hayat süren, hükûmet dairelerinin en büyük mevkilerinde bulunan, askerlik yapmıyan Ermenilere, daima Türkiye aleyhinde çalışan, siyasî bir müessese halindeki Patrikhanelerine, hiç bir kayda tâbi bulunmıyan basınına, okullarına mukabil Rusya'dakiler, bütün benliklerini kaybetmiş bir halde bulunuyorlardı.

Çar II. Alexander zamanında Kafkas Ermenileri, Türkiye Ermenilerinin bağımsızlık hareketlerini cesaretlendiriyorlardı. Türk-Rus Savaşı ve II. Alexander'in öldürülmesinden sonra Rusların Ermenilere karşı tutumu tamamiyle değişti. Oğlu tahta geçince, fikir hürriyeti yerine tamamen ters, müthiş bir tepki doğdu. Rusya'da geleneksel olan doğu hıristiyanlarının himayesi siyaseti yerine sıkı bir Rus milliyetçiliği geçti. Diğer taraftan Rusya, yakın doğudan İngilizleri çıkarmak ve müdafaasını temin etmek için Türklerle uyuşmak lüzumunu hissetti. Bu uzlaşmanın şartlarından biri de, Ermenilerden yüz çevirmek, Türkler aleyhine dönük tahriklere karşı koymak idi. Aynı siyaseti, kendi ülkesi içinde de uygulamaya girişti. Bu suretle yok etmeler, tedhişler, kilise mallarının zapt ve müsaderesi başladı, Galitzin'in siyaseti yol aldı (1).

Varantyan (2), «Taşnaksutyun, bir dâva takip ediyordu ki, bu da, Türkiye Ermenistanı'nın kurtulması dâvasıydı. Taşnaksutyun kuvvetlerini Türkiye cephesinde yığıyordu. Rusya'daki Ermeni

(1) Kafkas Vanteası : Mikael Hovakimyan, Tiflis, (Ermenice).
(2) Taşnaksutyun Tarihi, Sahife : 336 (Ermenice).

kültürü, okul, dil, kilise, edebiyat, basın, özellikle Prens Galitzine'in Tiflis'e gelmesinden imhaya uğramıştı. Nihayet Rusya'da da silâh kaldırmak mecburiyeti hasıl oldu.» diyor.

1884 de Tiflis'de yayınlanan Mişak gazetesi basıldı, kapatıldı. Bir çok Ermeni Sibirya'ya sürüldüler. Aynı yılda Eçmiyazin Katogikosluğuna seçilmiş olan İstanbul Patriki N. Varjabedyan'ın bu tâyini Rusya tarafından kabul edilmemiş ve kendisinin Rusya'ya girmesine izin verilmemişti.

1885 de Ermeni okulları kapatıldı. 1896 da bir çok Ermeni aydınları tutuklanarak Sibirya'ya sürüldüler. Ermeni hayır cemiyetleri kapatıldı, basına sansür konuldu. 1903 de, Çar Nicolas'nın, kiliselerin mallarının zaptı hakkındaki fermanı yayınlandı.

Kafkas genel valisinin Kafkasya Ermenileri hakkında ünlü bir gizli raporu vardır. Bu rapor 1898 de Prens Galitzine tarafından Çar'a verilmiş ve bir yıl sonra meydana çıkmıştır. Bu rapor hakkında Taşnaksutyun komitecilerinden Aknuni, «Kafkas Yaraları» adlı kitabında şu açıklamayı yapıyor (1) :

«1898 ilkbaharında Prens Galitzine, Tiflis'den Petersburg'a gidiyor, Çar'ın huzuruna kabul olunuyor ve bu sırada Çar'a Ermeniler hakkındaki gizli raporunu veriyor. Bir yıl sonra bu rapor, meydana çıkmıştır. Rapor ya maaşı az, veyahut hükûmete düşman olan bir memur tarafından çalınarak kopye edilmiş, bir Ermeniye satılmış ve Ermeni de bir İngiliz gazete muhabirine vermiştir. Raporun, bir hafta sonra Londra'da yayınlanması üzerine Petersburg alt üst olmuş, bir memur kovulmuş, Petersburg'da oturan bir Kafkasyalı da hapsedilmiştir. Rapor, iki kısımdan meydana geliyordu. Birinci kısımda :

1) Ermenilerin eğilimleri ve amaçları, 2) Katogikos ve Eçmiyazin Sinodu, 3) Ermeni ilkokulları, 4) Kafkas Ermeni basını, 5) Bucakların idaresi, 6) Hayır cemiyetleri, 7) Belediye meclisleri.

İkinci kısım da arazi kanunu, Rus göçmenleri v.s. yi ihtiva etmekteydi.

1) Ermeni Eğilimleri : Ermeni harekâtı, Ermenistan'ın eski bağımsızlığının yeniden kurulmasını hedef almaktadır. Bu hareketler, şehir halkının aydın kısmı ile, ruhban mesleğine mensup kimseler arasında yapılmaktadır. Köylere, daha az bulaşmıştır.

Bu faaliyetlerin kışkırtıcıları, ilk defa, papaslar, Ermeni basını, yabancı memleketlerdeki ihtilâl komiteleri olmuşlardır. Bu du-

(1) Cenevre, 1905, Sahife : 56 - 62 (Ermenice).

rum. Ermenilerin tehlikeli eğilimlerine karşı diğer kısım halkı himaye için, hükûmetçe daha esaslı ve muntazam bir tedbir alınmasını gerektirmektedir.

Kafkasya'daki Ermenilerin nüfusu, diğer milletlere göre o kadar azdır ki, bunlar, hükûmetin barış ve güvenliği için büyük bir tehlike teşkil edemezler. Bundan başka mahallî hükümetler, her türlü karşı harekâtı derhal boğmak için yeterli kuvvete sahip bulunmaktadırlar.

2) **Katogikos ve Eçmiyazin Sinodu** : Geçen Eylûl'de aynı yılın Aralık ayında Tiflis'de bana gelmiş olan Katogikosu ziyaret için Eçmiyazin'e gitmiştim. Bu iki görüşme, bana Katogikos'un ihtiyarlığı sebebiyle, gereği gibi bağımsız hareket ve düşünceden yoksun bulunduğu ve şahsî fikirleriyle hareket eden ruhanî müşavirlerinin etkisi altında olduğu kanısını vermiştir. Bunların idealleri, **Birleşik Ermenistan'dır.** Bunlar ayrılma eğilimleri aşılamakta ve Katogikos'a, Sinod'a ilişkin hususlara dair verdiği şahsî emirlerin iç işlerde büyük karışıklıklara sebep olacağını ve halkla dinî reisin ilişkilerini güçleştireceğini anlattım ve emirlerinin kanunî gereklere uymasında ısrar ettim.

Meseleyi yakından inceleyince, hükûmet nüfus ve hâkimiyeti dışında Katogikos'a verilmek için gayret harcanan mevki ve vaziyetin nihayet halka Katogikos'un müstesna bir mevkii bulunduğu fikrini vereceğine inandım. Bunun sonucu olarak, cahil halk gözünde Katogikos'un yalnız Ermeni kilisesinin reisi olmakla kalmıyarak aynı zamanda Kafkas ile Küçük Asya'nın Ermeni illerinin birleşmesi fikrini şahsında temsil ettiği kanısı doğacaktır.

Bundan dolayı bu hususta fikrim, Rus hükûmetinin şu nokta üzerinde ısrar etmesidir : Katogikos ve Eçmiyazin Sinodu kanuna uygun hareket edeceklerdir. (Kesin olarak) (1). Bir uyarı olmak ve Sinodda düzensizlikleri önlemek için Sinod üyelerinden iki Archimandrite'in cezalandırılmalarını emrettim. Bunlar, Vahan Der Kirkoryans Nahabed Nahabedyans'dırlar. İkincisi Katogikos'un özel kâtibidir. Kendilerinin Kafkas'dan uzaklaştırılmasını uygun buldum. Zatı Haşmetpenahîleri bu tedbirimi onayladılar.

---

(1) Parantez içindeki kelimeleri Çar II. Nicolas, raporu okuduğu zaman kendi eliyle işaret etmiştir.

3) **Ermeni İlkokulları** : Çar Hazretlerinin 14 Haziran 1897 tarihli buyruğu gereğince Ermeni ilkokullarının Eğitim Bakanlığına devri çok büyük önem taşır. Ve yeni nesli papasların zararlı etkilerinden kurtarmak için tek çaredir. Ermeni papasları bu yeni usule uymak istememişlerdir. Bu yüzden Kafkas hükûmetinin emriyle 1897 de 320 ilkokul kapattırılmıştır. Otuz bir okul açık kaldı. Daha sonra bunlardan bazıları da gerek hocalarının Rus diplomasını haiz olmamalarından ve gerek ruhbanın Katogikosluğun buyruğuna uyarak bu okulların idaresi için gerekli parayı vermemelerinden dolayı kapandı.

Gerçekten 12 Haziran/1897 tarihli Çarlık buyruğu, Ermeni okullarının idaresinin değişmesi hakkında bir şey söylemiyor. Fakat bu idareler için gerekli para temin edilmedikçe yeni okullar açılması lüzumsuzluğu ile, bu iş açıklanabilir. İşte bu sebeple Çar hazretlerinden okullara ait malların Eğitim Bakanlığına tesliminin onaylanmasını istedim ve bu hususta yeni buyruklarınızı bekliyorum. (Uygun görülmüştür).

4) **Kafkas Ermeni basını:** Tiflis'de yayınlanan dergiler, Ermenilerin Ruslarla kaynaşmasına çalışacak yerde, aksine, bunları ayıran uçurumu genişletiyorlar. Eçmiyazin'in resmî organı olan «Ararat» da Tiflis gazetelerinin tâbi olduğu usul ve şartlara uygun işlem görmeli, yani sansüre tâbi olmalıdır. Çünkü bu da, okullar hakkında hazırlanan usule muhalefet etmiş ve bilindiği üzere Ermenilerle Rusların birbirlerine yakınlaşmalarına çalışmamıştır. Aynı Rus korkusu, aynı tehlikeli eğilimler Ermeniler tarafından yayınlanmakta olan Rusça gazetelerde de mevcuttur. Bu yüzdendir ki, Ermeniler tarafından yayınlanan bütün gazete ve dergilerin özel tedbirler ve şartlara tâbi tutulmalarını ve kendi gözetimim altında bulunmasını istemekte ve Ermeni basınının programının valilik idaresince hazırlanacak bazı kayıtlara bağlı tutulmasını teklif etmekteyim.

5) **Hayır cemiyetleri** : Ermeni hayır cemiyetleri, hayırdan çok siyasetle uğraşmaktadırlar. Gerçekte hükûmet tarafından bu cemiyetlerin denetlenmesi, faaliyetlerinin ve hesaplarının kontrolu hakkında özel kanunları mevcuttur. Bundan başka mahallî hükûmetleri, nizamnamelerinden ne kadar az olursa olsun sapmalar halinde bunları derhal feshetmek hakkına sahiptirler. Ancak bu tedbirler yeter değildirler. Merkezi Tiflis'te bulunan ve amacı halk arasında

eğitimi yaymak ve Ermenilere paraca yardım etmek olan «Hayır Cemiyeti» nin Kafkas'ın hemen bütün şehirlerinde şubeleri vardır. Fakat bu cemiyet eğitimi milliyet sorununun bir dalı halinde öğretmektedir. Birkaç yıl evvel bu cemiyet, aydın gençlik tarafından açılan bağımsızlık hareketlerine katılmıştı. Bu hareket sebebiyle Erivan Gymnase'ı müdürü de bir Ermeni tarafından hakaret görmüş ve dövülmüştü. Ahnan tamamlayıcı bilgi, bu tahrikçilerden büyük kısmının yukarıda sözü geçen cemiyete mensup olduklarını isbat etmiştir. Bu cemiyet, parasının bir kısmını yabancı ülkelerdeki genç Ermenilerin öğrenimi için sarf etmektedir ki, bu da Rus hükûmetinin prensiplerine aykırıdır.

Emniyetli, güvenilir olmak şartiyle şahıslar ve cemiyetlerin eğitime yaptıkları hizmetleri inkâr etmemekle beraber, bütün bu özel şartlar ve durum karşısında Ermeni cemiyetlerinin güvenilir bulunmadıklarını zannederim. Eğer Ermeniler yalnızca Rus talim ve terbiyesine çalışmak istemiş olsalardı, din ve ırk ayırt etmiyen Rus cemiyetleriyle birleşirlerdi. İmparator hazretlerine Ermeni hayır cemiyetlerini kapatmak için bana izin vermelerini teklif ederim. (Meseleyi ciddî bir surette incelemeli).

6) Bucaklar idaresi : Bucak idareleri islâha çok muhtaçtır. Bu idarelerin, mahkemelerin yeniden düzenlenmesi gerekir. Kafkas köylerinde hükûmetin gözetim ve teftişi mevcut değildir. Her şey, esasen çok meşgul olan ve vakti, işlerine yetmeyen müdürlerin, sulh hâkimlerinin eline kalmıştır. Batum'da, Kars ve Artvin'de bucaklar idaresi yoktur. Mahallî geleneklere dayanan bir çok dâvalar, anlaşmazlıklar, halli zor meseleler bir neticeye varmayı bekliyorlar. Bütün bu sorunların Tiflis'te, meclisim tarafından bir karara bağlanmasına izin verilmesini rica ederim. Eğer bunlar Petersburg'da Senatoya verilirlerse sonuçlarını almak için çok beklemek gerekecektir. (Bu hususta hiç bir itirazım yoktur).

7) Belediye meclisleri : 1892 kanunu, mülk sahiplerine bir hak vermiş olduğu için belediye meclislerinde Ermenilerin imtiyazlı bir mevkii vardır. Buna çare bulmak lâzımdır. Bunun için bucak müdürlerinin ve kendilerine ait aylıkların hükûmet tarafından tâyin ve tesbitini, belediye meclisi üyelerinin yeni bir kanunla hükûmetin gözetimi altında seçilmelerini ve aynı zamanda vazifelerini uy-

gun bir surette yapmıyan üyelerin görevden alınması hakkının da valilere verilmesini teklif ederim. (Bu tedbirler bence kabul edilebilir. Fakat iyice incelenmeli ve düşünülmelidir.)

———«O»———

Bu rapordan sonra okullara, kilise mallarına el konuldu. Ortodokslaştırma, dil yasağı, mevcut asker ve memurların uzak yerlerde çalıştırılması başladı. Türkiye'deki hürriyete karşılık müthiş bir Ruslaştırma siyaseti uygulandı.

1903 de Çar Nicolas'ın iradesiyle kilise malları zapt olundu. Kiliseler tarafından idare olunan Ermeni okullarının kapatılmasına başlandı, binlerce Ermeni çocuğu sokaklara atıldı, Rus okullarına devama zorlandı. Aynı yılın Haziranında Ermeni kiliselerine ait mallar ve eşya zapt olundu. Eçmiyazin'in sandıkları açıldı. Karşı koyan din adamlarının bir kısmı kovuldu.

Taşnaksutyun, Katogikos'un protesto için istifa etmesini, kiliselerin kapanmasını, mücadele için Ermeni gençlerinin birleşmesini bir beyanname ile öğütledi. Bununla beraber, Çar'ın fermanında kilise mensuplarının aylıklarının verileceği söylenmiş olduğu için papaslar, kiliseler hakkındaki davranıştan pek o kadar etkilenmemişlerdi.

Taşnaksutyun'un teşvikiyle Alexandropol'da gösteriler yapıldı. Katogikos Hrimyan da Taşnaksutyun'la birleşerek hükûmetin bu davranışına karşı konulması için bir emirname yayınladı. Bir çok yerlerde çarpışmalar oldu ve nihayet hükûmetin projesi uygulandı.

Ermeniler tarafından yapılan müracaat ve ricalara Başbakan telgrafla, «Çarın emri geri çevrilemez!» demekle yetinmişti.

Rusların, Ermeniler hakkındaki imha ve Ruslaştırma siyaseti, Ermeniler üzerinde çok feci neticeler vermişti.

Lynch (1) : «Rusya'nın doğu illerinden yaklaşık 50 - 60 bin Ermeni, Galitz'in gününde Rusların imha ve Ruslaştırma siyaseti yüzünden 1902 de Amerika'ya ve başka yerlere kaçmışlardı.» diyor.

Galitz'in zamanında Kafkasya'da bir de Ermeni göçmenleri ve mültecileri sorunu vardı. Anadolu'daki Ermeni isyanları neticesin-

(1) Armenia; Travels and studies By, H. F. B. Lynch, Cilt: 2, Sahife: 412.

de komitelerin tahrikiyle «Ümit ve hürriyetin kutsal yeri» olan Rusya'ya (50) binden fazla Türkiye Ermenisi göç etmiş veya sığınmış bulunuyordu.

1961 de hükûmet tarafından yapılan bir tamimle bu gibi mülteci ve göçmenlerin derhal Rus tâbiiyetini kabul veyahut Rus toprakların terk etmeleri kendilerine bildirildi. Bunlar da Rus tâbiiyetine girmektense ölümü tercih ettiklerini söyleyerek Kars hududundan Türkiye'ye geçmek istediler. Bir taraftan kendilerine izin verilmekle beraber, diğer taraftan da Rus sınırından Türkiye'ye geçeceklere ateş edilmesi hakkında emir verildi, geçmeleri önlendi. Rus tâbiiyetini kabul için zorlandılar. Katogikos'un yalvarması üzerine, bunlara ufak gruplar halinde İran yolu ile geçmeleri için izin verilmekle beraber, o yoldan da geçmelerine imkân bırakılmadı.

Galitz'in (1903) sonlarına doğru karısı ile Tiflis civarında araba ile yaptığı bir gezinti sırasında 2 - 3 «Hınçak» komitecisi tarafından hançerle saldırıya uğradı. Ağır surette yaralandı. Suikastçılar derhal Galitz'in emrindeki Kazaklar tarafından parçalandılar. Galitz suikasttan sonra artık Tiflis'te kalmadı, Petersburg'a nakledildi. Yerine Voronzof - Daşkof geldi.

XI

1908 DEN SONRA İSLÂHAT SORUNU

1908 Meşrutiyetinin ilânından sonra Ermeni işlerinde görünüşte bir sükûn devam etti. Hareket yerine teşkilât merkezlerini güçlendirme, millî savunma tertibatı, silâh depoları kurulması, halkın silâhlanması işleri ile uğraşıldı. 1909 Nisanında Adana isyanı çıkarıldı. İtalya'nın Trablusgarb'i işgalinden sonra çıkan ve feci bir şekilde neticelenen Balkan Savaşı üzerine, hiç bir fırsatı kaçırmıyan Ermeni komitecileri millî teşekküllerini, müesseselerini yine derhal faaliyete geçirdiler. Ermenilere göre, Osmanlı hükûmeti 1912 - 1913 de en kötü bir vaziyette bulunuyordu. Rumeli kaybedilmiş, kendilerine göre Osmanlı hükûmetinin elinde Ermenistan, Kilikya, Elcezire, Filistin, Suriye, Arabistan, Yemen kalmıştı. İçerde de hükûmeti meşgul edecek siyasî, malî bir çok dertler bulunuyordu.

Kafkas genel valisi Voronzof - Daşkof tarafından teşvik edilen (Bütün Ermenilerin Katogikosu) Beşinci Keork, Petersburg'a bir heyet göndererek Türkiye'nin bu zayıf vaziyetinden istifade etmek suretiyle Ermeni sorununun devletlerarası bir alana aktarılmasının doğru olup olamıyacağını, Rus hükûmetinden sordu. Kendisi, böyle bir teşebbüs için desteklendi. Bunun üzerine Katogikos Beşinci Keork, **Doğu hıristiyanlarının eski dostundan, Türkiye Ermenistanı'nı ve Ermenilerini himayesi altına almasını** İsa adına istedi.

Ermenilerin ümitleri bu sefer, eskisinden daha fazla yine Ruslardaydı. Rus kontrolü altında bağımsızlık, bunun için de Rus işgalini istiyorlardı. Ruslarla birlikte gereken tertibat ve teşkilât yapıldı. Rusya, devletlerle birleşecek, Ermeni dâvasını (İnsaniyet) perdesi altında takip edecek, Osmanlı hükûmetini islâhata mecbur bırakacak İstanbul Patrikhanesi ve bütün teşekküller de Rusya etrafında toplanarak ona lâzım olan her şeyi hazırlıyacaklardı.

Ermeni siyasî tarihinde en son islâhat teşebbüsü olması bakımından pek çok önem taşıyan bu hareketin sebepleri ve sorunun iç yüzü ilgi çekicidir. Leo, bu teşebbüs hakkında şöyle diyor (1):

«Keork Arkepiskopos Sürenyan, Eçmiyazin Katogikosluğuna tâyin olunduktan sonra Çar'a saygılarını sunmak için Petersburg'a gitmiş ve 1 Haziran 1912 de Eçmiyazin'e dönmüştü. Burada törenle takdis edildikten sonra Beşinci Keork adıyla ve bütün Ermenilerin Katogikosu olarak işe başladı. Bu tarihten henüz üç ay geçmişti ki, yeni katogikos, 2 Ekim'de, Türkiye Ermenileri sorununu eline alarak Çar Nicolas'ya bir dilekçe ile müracaat etti ve Türkiye Ermenilerini himayesine alarak kendilerinin yüzyıllardan beri uğramış bulundukları zulümler ve haksızlıklardan kurtarılmasını istedi.

Bu teşebbüs tamamen beklenmiyen, umulmayan bir atılımdı. Sürenyan Katogikos, o zamana kadar, asla papas kıyafetli diplomatlar arasında tanınmıyordu. Kendisi siyaset ve fikir bakımından renksiz, ilgisiz bir din adamı, basit bir şahsiyet (ölü gömücü) diye tarif edilen tiplerden biriydi. Şimdi Eçmiyazin kürsüsüne geçince bu zat, üzerine o kadar büyük bir siyasî rol almış bulunuyordu ki, önceki din reisleri, bu kadar büyük, korkunç ve ağır bir sorumluluk üstlenmemişlerdi. Bu hareket, tamamen kendisinin fikir gücünün, kudret ve yeteneğinin çok üstündeydi. Az zamanda bütün Ermeni milletinin dikkatini çekti. Siyasî, büyük bir müteşebbis vaziyetine girdi. Manastırının eski odasında oturmuş, temsilcileri vasıtasiyle Avrupa devletleriyle müzakerelerde bulunuyor, projeler inceliyordu. Bir zaman geldi ki, teşebbüsünde başarılı olarak Türkiye Ermenilerinin kurtarıcısı sayıldı.

Yalnız bu bir hayaldi. Gerçekte ise : Sürenyan'ın gözünü açınca gördüğü şey, Türkiye Ermeniliğinin gömülmüş olduğu uçsuz bucaksız mezarlıktı. Kendisi de o mezarlıkta yalnız kalmış, artık onların ruhlarının huzuru için duadan başka elinden bir şey gelmez, yapacak bir şeyi kalmamış durumda bulunuyordu.

Bütün bunlar bir bilmeceydi, fakat bu bilmece, çocukları eğlendirmek için söylenenlerden değil, kanlı, milleti ezici ve aynı zamanda halli gerekli bir şeydi.

---

(1) Türk Ermenileri İhtilâlinin İdeolojisi, Cilt: 2, Sahife: 80, Paris, 1935 (Ermenice).

Şaşılacak bir şey de şudur ki, bu bilmece, ne kadar korkunç ise anlaşılması da o kadar kolaydı. Yalnız şu tarihi gerçeği hatırlamak gerekir ki, bu da, **«Rusya'nın doğu siyasetinde Eçmiyazın'in rolü»** nün önemidir.

Rusya iki yüzyılda Eçmiyazın dinî makamını az çok başarıyla işletmiş bulunuyordu. Bu sefer de bu hareket, yine o makamın görülmemiş, aşırı bir derecede kullanılması demekti. İşte hepsi bundan ibaretti. Sürenyan Katogikos, aynı zamanda şahsî bir siyaset takip ve idare edebilmek bakımından da tamamen bir hiçti. Fakat bununla beraber yukarıdan verilen emirlere, talimata uymakta ve kör bir âlet olmakta, arzu edilecek derecenin üstünde iş görmekte büyük bir kuvveti vardı. Gezisi esnasında şüphesiz gerek Tiflis'de genel valinin sarayından ve gerek Petersburg'da ilgili memurlardan talimatlar almış ve bu sebeple daha cemaatinin kurtulması için hiç bir şey yapmadan bunların siyasî hürriyetleri konusunda çalışmış ve kendilerini, tamamiyle, (Tapılacak hükümdar) ın eline bırakmıştı.

Başka bir zamanda olsa ve eğer Rus siyaseti, Ermenileri yok etmeyi uygun görseydi, 2 Ekim müracaatı yalnız cevapsız kalmaz, aynı zamanda bu hareket, bir papas serkeşliği, isyanı sayılırdı. Fakat bu sıralarda (Yakın Doğu) siyaseti durumu, şartları başkaydı. Bu şartlar, Rusya'yı yine Ermenileri himayesine almaya sürüklüyordu.

Berlin - Bağdat demiryolu, Toros'un güney kısımlarını yarıyordu. Bu hattın İran körfezi sahilinde biteceğini anlayan emperyalist Rusya da, kendisi için yeni bir Petersburg - İran yolu kabul etmişti. Ermenistan, bu iki mücadele, rekabet yolunun birbirini çaprazlama keseceği bir merkez içerisinde kalıyor ve önemli bir vaziyet alıyordu.

Meşhur Alman yazarı Ruhrbach — ki, Ermeni dostu ünvanını da taşır — o zaman Ermenistan'ın vaziyetini şöyle anlatıyordu :

«Ermenistan, coğrafî vaziyeti, yeri bakımından, Anadolu hâkimiyetinin anahtarıdır. O halde Ermenistan'ın Rusya'nın eline geçmesi, Türkiye'nin bağımsız bir devlet olmasına son vermekten başka bir şey değildir. Ermenistan'da Rusya hâkimiyetinin kurulması şu durumu ortaya koyar: Rusya, Ermenistan'a hâkim olunca bütün Küçük Asya'ya, İran körfezinden Akdeniz'e kadar olan ye-

re sahip olacak ve eline geçireceği kale ile bütün ilerisi için gereken müstahkem mevkileri elde edecektir. Küçük Asya için, Rusya'nın Kafkasya, kuzey İran, ve Ermenistan'ı elinin altında birleştirmesini düşünmek kadar korkunç bir vaziyet olamaz. Onun için, eğer bizim Türkiye'yi himaye etmemiz gerekliyse, o zaman Ermenistan da, Türkiye'nin olarak kalacaktır. Türkiye'yi ancak siyasî düşüncelerle sonuna kadar müdafaa edeceğimizden dolayı da Ermenistan'ın, Rusya'ya geçmesine göz yumamayız.»

Bu defa Rusya, Ermenistan ile beraber Ermeniliği de alıyordu. Kuzey ayısının mevcudiyeti için Ermenistan yine aynı şeydi. Fakat şimdi Ermeniliği — omuzlarına binerek Ermenistan yaylâlarına sokulmak için — kıymetli, değerli görüyordu. Ermenilerin kendileri için islâhat istemiş olmaları önem verilecek bir şey değildi. Çok defalar böyle müracaatlerde bulunmuşlardı. Asıl önemli olan, Katogikos Sürenyan'ın İkinci Nicolas'ya Türkiye Ermenilerini himayesi altına almasını rica etmiş olmasıydı. Bu dilek, Çarlıkça büyük bir nimet ve fırsat olarak değerlendirildi. Sorunun dış görünüşüne bu şekil veriliyordu. Gerçekten Voronzof - Daşkof da, Lobanoff - Rosdevski'nin aynıydı. Yalnız şu farkla ki, sonuncusu kadar basit görüşlü, açık samimi değildi ve eski bir tilki olduğu için de onun gibi olamazdı. Katogikos Sürenyan için aynı zamanda ortam da hazırlanmış bulunuyordu. Tabiî müracaatları derhal Rus diplomasisinde yankılar uyandırdı. Herkesten önce İstanbul Rus elçisi Giers, 26 Kasım'da Dışişleri Bakanı Sazonof'a :

«Katogikos'un, Türkiye Ermenilerinin dayanılmaz vaziyetleri hakkındaki müracaatının aynı zamanda Anadolu'da bulunan Rus konsolosluklarından alınan bilgiler ile de doğrulanmış bulunduğunu ve Ermeni patrikinin de bu şikâyetleri Türk hükûmetine bildirmekte olduğunu» bildirdi (1).

Esasen Ermeni Patrikhanesinin muhtıraları da gösteriyor ki, İstanbul Ermeni resmî çevreleri, zaten bu hususta işbirliğini kabul etmişlerdi. Şu halde Keork Katogikos, 2 Ekim atılımını, kendi başına değil, Türkiye Ermenistanı'nın resmî temsilcilerinin onay ve kabulünü ekleyerek yapmıştı. Bu suretle, Rusya'nın ilhamları İstanbul'da da (Millî İdare) içinde elverişli alan bulmuştu.

Leo, bu meseleler hakkında şöyle diyor (2) :

(1) Turuncu Kitap, Ermenistan İslâhatı, 1915, No. 1.
(2) İkinci cilt, sahife: 83.

«Bu vaziyeti çok güzel açıklayan bir tamıklığa, bir belgeye sahibiz :

1912 Aralık ayı sonunda Petersburg Ermeni komitesi, üyelerinden ikisini, Ermeni sorununun bu yeniden uyandırılmasını, İstanbul'daki Ermeni idarecilerinin nasıl kabul etmekte olduklarını anlamak üzere İstanbul'a göndermişti. Bu delegeler, komiteye şunu bildirmişlerdir :

«Pek mukaddes Katogikos, Ermeni sorunu hakkında resmen Rusya hükûmetine müracaatta bulunarak sorumluluğu yüklenince, millî idare heyeti, karma meclis huzurunda resmen araya girmeyi, görünüşte kendisinden uzak tutmayı, ihtiyata uygun bulmuş fakat, millî idare heyeti, anlaşılır sebeplerle uzak görünmeyi esas tutmakla beraber, aynı zamanda vaziyetten haber almayı, birlikte çalışmayı ve Katogikos'un müracaatlarını yaptığı devletlerle olan konuları kısmen idare etmeyi, şart görmüştür. Bu amaç ile de bu meclis, Ermenileri her hususta kilise reisiyle birlikte çalışmak, ona gerekli malzemeyi, bilgiyi, görüşleri vermek ile görevlendirilmiştir.»

Şu halde Eçmiyazin Katogikosu, arkasında gerçek, millî, faal kimselerin bulunduğu bir perdeden başka bir şey değildi. İstanbul'da bu adamlara (Millîci) adı veriliyordu. Bunlar, başlıca Taşnaksaganlardan ve bir de Taşnaksagan'larla aralarında millî siyasetleri bakımından fark görmeyen Ermeni aydın burjuvalarından oluşmuştu. Sözünü ettiğimiz belge, Millî meclis (1) toplantısında mebus (2) Şahrikyan'ın Taşnaksutyun adına, Ermeni illerinin islâhı ve rahata kavuşturulması gibi o kadar hayatî bir sorun karşısında Taşnaksutyun'un, fikrî konuda çalışmayı terk ederek, günün gereklerine göre Ermeni milletinin bütünlüğünü korumak için bu amaca uygun görüşte olduğunu öne sürdüğünü bildirmektedir. Bu vaziyette de Ermeni milliyetçiliğine ait bütün fikir ayrılıklarının kalktığı ve herkesin Katogikos'un geniş cübbesinin etekleri altında birleştiği görülüyor. Yalnız bu hal, Taşnaksutyun'un bu yeni durum içinde, önderliğini bir başkasına bırakmış olmasını ifade etmezdi, sevk ve idare eden oydu. Ermenistan'a, ne gibi islâhat sokulması gerektiğine dair projeler hazırlayan da, yine oydu. Elçi Giers, özel mektupları ile, Bakan Sazanof'a, Taşnaksutyun adına yetkili ve siyasî bildiriler yapmaya memur olan Taşnaksutyun temsilcisi Zavaryan ile olan

(1) Patrikhanenin millî meclisi.
(2) Millî meclis âzasına bu ünvan veriliyordu.

siyasî görüşmesini bildirmişti. Bu suretle Ermeni ihtilâl komitesinin milliyetçi hareketinin batı kanadı Berlin antlaşmasının lânetli 61 inci maddesinin bu sefer de Rusya'nın kuvvetli desteğiyle temini amacıyla kurulmuş bulunuyordu. Fakat asıl güç bu değildi. Bütün Ermenilerin Katogikosunun eğer kendisini yönetecek kollara ihtiyacı varsa bunlar İstanbul'da değil, Tiflis'de genel valinin sarayında idiler. Şu halde Tiflis de, bu hareketin doğu kanadını teşkil ediyordu. Bu grup, genel valinin sarayını Eçmiyazin'e bağlıyacağı, Katogikosun dili olacağı için de batıdan daha kuvvetli, daha etkili ve müteşebbisti. Burada İstanbul'da olduğu gibi Millî idare, Millî meclis yoktu. Şu halde genel valinin sarayına gidip gelen Ermeni aydınlarından, bir (Millî yurt) meydana getirildi. Bu, hükûmetçe tanınmış bir kuruluş değildi ama zorluk görmeden serbestçe her tarafa girip çıkıyordu. Millî yurt, 1914 de (Millî Genel Meclis) huzurunda vaziyetini, kuruluş sebebini şöyle açıklamıştı :

«1912 Sonbaharında Balkan savaşı başladıktan sonra Türkiye Ermenilerinin durumları, yeniden Ermeni milletinin çeşitli tabakalarının şiddetli surette endişelerine sebep olmuştu. Bir taraftan yok edilmek korkusu, diğer taraftan Türkiye işlerinin kesin bir şekilde düzelmesi için dâvet edilecek milletlerarası konferans üzerindeki ümitler, Ermeni düşünürlerinin çoğunu, bu tarihî elverişli fırsattan mümkün olduğundan çok faydalanmak için, faaliyetlerini bir araya getirtti. Özellikle Rus hükûmetinin, Türkiye Ermenileri dâvasına karşı çok yatkın ve destekler bir vaziyette bulunduğu da ortaya çıkmıştı. İlâh...»

Tiflis'e, Kafkas Ermenilerinin bulunduğu bölgelerden bir çok temsilciler geldi. Yedi kişilik geçici bir büro kuruldu. Büro üyeleri şunlardı :

S. Harutunyan
A. Hadisyan
A. Kalantar
H. Arakelyan
A. Bogosyan
H. Tumanyan
N. Agpalyan

Burada da Taşnaksutyun komitecileri, İstanbul'daki gibi yaptılar ve tabiî idareyi, yine kendi ellerine aldılar. Katogikos Vronzoff-Daşkof ailesiyle yakınlık ve samimiyeti olan ve Eçmiyazin siyasî-

lerinin en akıllısı Mesrup Episkopos Der Movsesyan'ı Türkiye Ermenileri sorunu etrafında hükûmet çevrelerinin düşüncelerini öğrenmek için Petersburg'a yolladı. Ortam uygun görüldü. Gerek Başbakan Gogovsew ve gerek Dışişleri Bakanı Sazanoff, Rusya hükûmetinin Ermeni sorununu ele almayı uygun bulduğunu, ancak Ermenilerin Katogikosunun da devletlere müracaatta bulunmak, özellikle Fransa ve İngiltere'nin de bu meselede Rusya ile beraber çalışmalarına ortam hazırlamak üzere batı Avrupa'da bir temsilcisi bulunmasının lüzumlu olduğunu söylediler. Katogikos Kevork, 10 Kasım 1912 tarihli Katogikosluk emirnamesiyle Mısır'daki Bogos Nubar paşayı, yetkili temsilci olarak tâyin etti. Bogos Nubar da, hemen Paris'e giderek işe başladı. Bunun etrafını, yardımcı olarak, yine Taşnaksutyun mensupları sardılar. Bunların en mühimi Mikael Varantyan'dı.

Voronzof - Daşkof, 22/Aralık/1912 ve 28 358 No. lu mektupta Katogikos'a şöyle diyordu (1) :

«Kutsal şahsınız, Ermeni milleti adına, Asya Türkiyesinde, Türklerin zulüm ve baskısı altında bulunan Ermenilerin Rusya himayesine kabullerini, benim aracılığımla ve bir dilekçe ile, rica etmiştiniz. Bu istek, imparatorun onayına arz olunmuş ve Çar hazretlerince Ermeni milletinin durumunun tam bir şekilde islâhı, uygun görülmüştür.

Şimdi imparatorluk hükûmeti, Türkiye hükûmetine, bizce mevcut bilgilere dayanarak, Küçük Asya'daki Ermenilerin durumunun son zamanlarda daha kötüleşmekte bulunduğunu ve Kürtler tarafından yapılan zorlama ve baskılar dolayısiyle haklı şikâyetler yapıldığını ve şahıs, mal emniyeti kalmadığını ve bütün bunların idarenin düzensizliğinden ve kötü örgütlenmeden doğduğunu, ileri sürerek müracaatta bulunmuştur. Bununla beraber de Türkiye hükûmetine kendisi için derhal Ermenistan'da islâhatla ciddî olarak uğraşılması ve idarenin düzenlenmesi gerektiği gösterilmiş ve hıristiyan halkın haklı menfaatlerinin yıllarca Avrupa Türkiyesi illerinde hafife alınmış ve aşağılanmış olmasının daimî bölünme ve isyanlara sebep teşkil ettiği, nihayet bütün sonuçlarıyle Balkan savaşını doğurduğu anlatılmıştır.

Yüzyıllardan beri süregelen ilişki ve gelenekleri, ve Ermeni milletinin uğradığı ızdırapları, göz önünde tutan imparatorluk hükûmeti, bundan sonra da Türkiye Ermenistanı'nda haksızlıklara uğ-

(1) Leo, ikinci cilt, sahife: 90.

ramış olan Ermeni milleti hakkında olağanüstü iyi bir niyetle hareket edecek ve aldatmaları ortadan kaldırarak gerekli ıslâhatı gerçekleştirmek amaciyle bütün gayretini sarfedecektir.

Ancak İmparatorluk hükûmeti, Ermeni sorununun Balkan bunalımını düzeltmek için devletlerce düzenlenecek konferansta söz konusu olmasını, Ermenilerin yararları bakımından, uygunsuz bulmaktadır. Çünkü, Avrupa devletlerinin, Ermenilerin hayatî sorununun halli söz konusu olunca aynı fikirde bulunmadıklarından şüphelenmekte tamamen haklıdır. Avrupa devletlerinin böyle fikir birliğine sahip olmamalarından ve bu vaziyetin yayılması ve genişlemesinden doğan etki — tarihî hazin tecrübelerin gösterdiği gibi — mahallî hükûmetin, Ermenilerin ıslâh ve refahı hakkında ümitsizce durumlar yaratması ve bundan kendisine istifadeler temin etmesine yaramaktadır.

Bu son vaziyete dikkatinizi özellikle çekerken, ben, şahsen, bu önemli andan sonra Ermenilerin belirsiz zamanlarda toplu müracaatlarla İmparatorluk hükûmetinin, Türk Ermenilerinin durumunun ıslâhı hakkında müracaatta bulunmamalarının, tedbirli ve ihtiyatlı hareket etmelerinin sağlanmasını uygun görüyorum. Kutsal şahsınızın, Ermenileri kendi menfaatlerinin gerektiği yöne sevke yetkili bulunduğunuza kesin olarak inanmış bulunmaktayım.»

Genel valinin bu bildiriyi yaptığı sıralarda Katogikos tarafından da bu işi takip için :

Mesrop Episkopos
Pakrad Vartabet
Samson Harutunyans
Aleksandr Hadisyan

dan oluşmuş bir komite kuruldu. Genel vali vasıtasiyle Çar'a verilmek üzere ayrıntılı bir muhtıra hazırlandı. 22/Aralık tarihli bu muhtıra, bütün Ermeni sorununun tarihi, Adana isyanının sonuna kadar, aktarıldıktan sonra Katogikos'un bu ricası ile bitiyordu :

«.... bugüne kadar Türkiye Ermenilerinin başına böyle ağır musibetler, felâketler gelmektedir. Onun varlığını tahdit eden bu kesin tehlike kendisine, doğuda hıristiyanların tarihî savunucusu ve koruyucusu olan Rusya'dan yardım istemek hakkını veriyor. Balkan devletlerinin Türkiye'ye karşı açtıkları savaş sayesinde ortaya çıkan şimdiki siyasî vaziyeti, Türkiye Ermenilerinin eskiden beri işlen-

miş, hazırlanmış olan hal ve vaziyetlerinin islâh ve rahatlaştırılması meselesi için de bir yol açmıştır.

Cemaatin ricaları, bekledikleri şunlardır :

Yüce şahsınızın, kuvvetli ve yüksek koruyuculuğu altında Türkiye Ermenistanı'nda gerekli islâhatın yapılması suretiyle gerçek ve ciddî bir emniyet, manevî alanda ve kültür alanında gelişme hürriyetinin temini.

Şimdi, Londra'da büyük devletler elçileri toplanmış bulunmaktadır. Sonra da Balkanlarda savaşanlar arasında meydana çıkan ve doğu hıristiyanlarının vaziyetiyle de ilgili olan sorunların halli için, bir konferans veya kongrenin düzenlenmesi beklenmektedir.

Ermeni sorunu, 34 yıl önce çözümlenmek üzere Avrupa diplomasisinin önüne konulmuş, fakat bugüne kadar halledilmemiş olarak kalmıştır. Eğer bugün de, Ermeniler yeterli bir şey alamazlarsa, bu vaziyet bütün milleti kesin bir yok olmaya terk etmek demek olacaktır.

Ben ve cemaatim, merhamet ve adaletin kaynağı olan sizin, büyük İmparatorun, Türkiye'de ıstıraplara, türlü işkencelere uğrayan Ermeni milleti hakkında lütuf ve ihsanlarını çoğaltarak, yüksek hükûmetine, Türkiye Ermenilerinin kırılmaktan kurtarılması, ve durumlarının düzeltilmesi için gereken ciddî tedbirlerin alınmasını, emredeceklerine daimî bir inanç beslemekteyiz. Şevketlim, ricamı bildirirken, Türkiye Ermenilerinin refahı için yükselecek kuvvetli sesinizin, milletimin çektiği ıstırapların bittiğini bildirecek müjdeci ve şerefli bir ses olacağını ilâve ederim.»

Kafkas genel valisi, bunu okuduktan sonra, çareler ve tedbirler hakkında kesin bir şey söylenmemiş olduğunu ileri sürüyor. Temsilciler, gayenin, Türkiye Ermenilerinin namus, mal ve sosyal tam hürriyetlerinin elde edilmesi olduğunu ve diplomatların bunu daha iyi takdir edeceklerini söylüyorlar ve şu esaslar görüşülüyor :

1 — Ermenilerin ümitle bekledikleri şeyler :

Bütün Ermenilerin ümit ve inancı, Rus hükûmetinin bu sefer Türkiye Ermenilerinin dayanılmaz bir hal alan durumlarının islâhı için ilgi göstermesidir. Kafkas genel valisine Başbakan Gogoşev ve Dışişleri Bakanı Sazanof'un Ermeniler hakkındaki iyi tutumları, görüşleri işaret ediliyor.

2 — Türk memurlarının korkuları :

Türkiye'nin Ermeni bulunan kasabalarında Kürtlerin Ermeni-

lere karşı yaptıkları zulümlerin önünü almak için son zamanlarda Türk memurları gayret göstermekte ve bu hususta endişe ve korku duymaktadırlar. Valiler, Kürtler ve Türklerin Ermenilere karşı hareketlerine fırsat vermemek için, ihtiyatlı bulunmaktadırlar. Tabiî bu korku geçicidir ve eğer Rus hükümeti çekingen kalır ve Türk Ermenilerinin namus, şahıs ve malının güvenliği için esaslı bir adım atmazsa bu korku da kaybolur.

3 — Başbakan ve Dışişleri Bakanına gönderilecek heyetin, işin başarılabilmesi konusunda, faydalı olacağı kararlaştırıldı.

27 Aralık'da yapılan diğer bir görüşmede de :

1 — Avrupa hükûmetleri arasında, Türkiye Ermenileri sorununun çözümlenmesi hususunda şartlar uygun görülmediğinden bu meselenin, Londra konferansında söz konusu edilmemesi,

2 — Katogikosun, diğer Avrupa devletlerine, bu sorun için müracaat etmemesi,

3 — Ermenilerin Türklere ve Kürtlere karşı korunması için İstanbul Rus elçisi ve Ermenistan'daki konsoloslara emir verilmesi,

4 — Katogikos tarafından temsilci tâyin olunan Bogos Nubar'a Avrupa devletleri konferansında Türk Ermenilerinin Rus kontrolü altında durumlarının düzeltilmesi için çalışması ve resmî müracaatlar için Rus hükûmetinin telgrafla onayı alındıktan sonra, Bogos Nubar'a Katogikosluktan talimat verilmesi,

5 — Bogos Nubar, Katogikos, Patrik, Millî meclisin, Avrupa hükûmetleri yanında 61 inci maddenin Rus kontrolü altında uygulanmasını temin için, çalışmaları.

Görülüyor ki, Rusya'nın amacı, Rus kontrolü altında Ermenistan'da islâhatın uygulanmasıydı. Bunun için de Katogikos, bütün Ermeni kuruluşlarını kullanıyordu. İslâhat meselesi, Rusya'nın isteği ve teşebbüsü ile meydana çıkarılmış oluyordu.

Leo : «Bu hal, Türkiye'ye savaş ilân etmek ve bütün Küçük Asya'yı Almanya'nın eline vermekti. Katogikos da bunu kabul ediyordu. Ermeniler, Rusların bu hareketini kendi hesaplarına yapılmış bir teşebbüs zannediyorlardı. Halbuki, bu suretle, bütün Ermenilik, Çarlık siyasetinin kör bir âleti olmuştu. Budala Eçmiyazin, bu sefer, Ermeni - Rus menfaatlerinin birleştiğini zannediyor ve bunun için de seviniyordu. Patrikhane de Giers'in elinde oyuncaktı.» (1) diyor.

---

(1) Cilt: 2, sahife: 96.

Katogikos tarafından Avrupa kabineleri yanında Ermeni dâvasını savunması için tâyin olunan temsilci heyeti, şu şahıslardan oluşmuştu :

1 — Arkepiskopos Ütüciyan
2 — Bogos Nubar paşa
3 — Yakup Artin paşa
4 — Minas Çeraz
5 — Harutyun Musdiçyan.

Katogikos, Ermeni temsilci heyetini Rus kontrolü altında bir islâhat uygulanmasını teminle görevlendirdi. Temsilci heyeti Avrupa kabinelerine teşebbüsler yaptı, muhtıralar verdi. Ermeni sorununu Londra'da toplanan elçiler konferansında müzakere ettirmeye çalıştı. Bogos Nubar, elçiler konferansına başkanlık eden İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edvard Grey'e müracaat etti. Ancak, Londra konferansı, önceleri Paris konferansında söz konusu edilmiş olan bazı işler ile meşgul olacağı için, bu başvurmalar, Ermeniler hakkında hiç bir şey temin edemedi. Londra konferansı uzun sürmedi, ve ancak Balkan savaşı dolayısiyle barış sorunlarıyle meşgul oldu.

İstanbul Patrikhanesi, sistemli bir şekilde hükûmete artık çok basitleşmiş konularla, Ermenilerin din değiştirmeye zorlanmaları, Kürtlerin arazi gasbetmeleri, talan, yağmacılık, zulümler gibi maddelerle dolu dilekçeler yağdırmaya başladı.

Rus hükûmeti, yalnızca insanî bir duyguyla ele almış olduğunu iddia ettiği, Ermeni sorununun kabineler arasında müzakere konusu olmasını sağlamaya çalıştı. Devletlere, Osmanlı Hükûmeti üzerinde devletlerarası bir harekete geçmenin zamanı gelmiş olduğuna inanmakta bulunduğunu bildirdi. Aynı zamanda, Londra ve Paris'deki elçilerine; Türklerin, Berlin antlaşmasının 61 inci maddesiyle taahhüt etmiş oldukları islâhatı yaptırmak hususunda bu devletlerin görüşünü almalarını ve Balkan savaşı sebebiyle kaybedilen yerlerden Ermenistan'a göçmen sevkine engel olmak için Babı Âli'ye yapmış olduğu teklif ve teşebüs dolayısiyle, devletlerin kendisine yardım etmelerini temine çalışmalarını, bildirdi.

İngiltere ve Fransa, Rusya'nın teklifini kabul ettiler. Yalnız İngiltere, müzakerenin Londra'da yapılmasını teklif etti. Rusya ise Osmanlı Hükûmeti merkezinde görüşülmesini ve 1895 İslâhat Projesi esasları üzerinde çalışılmak üzere devletlerin İstanbul'daki el-

çilerini memur etmelerini ileri sürdü ve bunu temin etti. Bu suretle, Ermeni sorunu, bir defa daha devletlerarası bir mesele olarak ortaya konuldu. Diğer taraftan Sazanof, Türk elçisine, «Ermeni meselesi için zamanında islâhat yapılmamasının Avrupa müdahalesini gerektirebileceği ve Rus hududunda daha fazla karışıklıkların menfaatlerini etkileyeceği, istenilmeyen zorluklara yol açabileceği hakkında Babı Ali'nin dikkatini çekmesini ve bununla Türklere bir dostluk yapmış olduğunu» (1) söyledi.

Rus elçisi Giers de Rusya Dışişleri Bakanına, «Türkiye'nin içinde bulunduğu anarşi dolayısiyle islâhatın sükûn temin edemiyeceğini, bu sebeple Rus ordularının bu bölgelere girmesi gerekeceğinden buna şimdiden hazır bulunmasını» (2) tavsiye ediyordu.

Rus elçisi Giers, Taşnaksutyun temsilcisi Ermeni doktor Zavaryan'ı kabul ederek, kendisine son derece ilgi çekici ve Ermeni komitelerinin Rusya'nın en ufak bir işaretiyle sevk ve idare edildiklerini gösteren şu bilgiyi verdi :

«İmparatorluk hükûmeti, Ermeni kaderinin en büyük bir kısmına katkıda bulunuyor. Bununla beraber, Ermeniler şimdiki istisnai şartlarını göz önünden kaybetmemeli, ihtiyatsız hareketlerle durumlarını zorlaştırmamalıdırlar. **Ermeniler bütün Avrupa gözünde Türk istibdadının keyfî idaresinin kurbanları olarak görünmeli ve millî gayelerini gerçekleştirmek için Türklerin askeri yenilgilerinden istifade etmeyi arzu eden siyasî ihtilâlciler şekline dönüşmemelidirler. Ermeniler, hiç bir şekilde Türkleri tahrik etmemeli ve en küçük bir isyan hareketine de başlamamalıdırlar. Avrupa'dan herhangi bir siyasî istekte bulunmamalıdırlar. Buna karşılık, basın yoluyla, bildiriler ile Kürtlerden ve Türk memurlarından görmüş oldukları öldürücü haksızlıklar üzerinde kamu oyunu uyarmaya çalışmak kendilerinin tabiî haklarıdır.»** (3) dedi.

Rus teklifine karşı Almanya hükûmeti, Ermeni illerinden Ermenilerin vaziyeti hakkında alınan haberlerin aslını öğrenmenin mümkün bulunmadığını, islâhat sorununun esasen nazik bir konu olduğunu, kendisine göre Ermenilerin çoğunlukla tahrik edici hareket ettiklerini, bundan başka nüfusça küçücük bir azınlıkları olduğunu

(1) Le Sort de l'Empire Ottoman, A. Mandelstam, Paris, 1917.
(2) Mandelstam.
(3) Elçi Giers'in Sazanof'a telgrafı, 14/Ekim/1912, Turuncu Kitap, No. 7) Mandelstam'dan.

bildirerek müzakereye girişebilmek için önce şu şartları öne sürdü :

1 — Padişahın saltanat hukukunun ve Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünün korunması,

2 — Müzakerelere bir Türk delegesinin de katılması.

Rusya, müzakerelere Türk temsilcilerinin kabulünün, Ermenilerde ümitsizlik uyandıracağını ileri sürdü. Almanya tarafından da bu hususta ısrar edilmedi ve İstanbul elçisi Baron Von Wangenheim, müzakereye memur edildi.

Rusya'nın teşebbüsünden, Almanlar vasıtasiyle haberdar olan Osmanlı hükûmeti, bu teşebbüsün Türk halk oyunda Rusya'ya karşı güvensizlik duygusu uyandıracağını ve islâhat programının uygulanmasının Osmanlı Hükûmetine bırakılmasının daha iyi olacağını bildirdi.

Bu sırada hükûmet, valilerin yetki ve hukukunu genişleten (İller Genel İdaresi) kanununu çıkardı.

Ermeni temsilciler heyeti, şu esaslara dayanan bir islâhat istiyordu :

1 — Devletlerin de onayıyla Babı Âli'ce Ermenistan illerine yüksek komiser tâyini,

2 — İllerde yerleşecek yüksek komiserin başkanlığında islâhatın uygulanmasını gözetmek üzere üç müslüman, üç hıristiyan ile devletlerin görevlendirecekleri üç (Agent Çivil) den oluşmuş daimî bir kontrol komisyonu,

3 — Eşit sayıda, yarısı müslüman, yarısı hıristiyanlardan oluşmuş olarak seçilmek ve 1880 İller İslâhat Kanunu yetkilerini taşımak üzere il genel meclisleri kurulması,

4 — Yarı yarıya İslâm ve Hıristiyanlardan meydana gelmiş olmak üzere Avrupa'lı subaylar idaresinde jandarma ve polis teşkilâtı,

5 — 1895 Projesine göre adliyenin yeniden teşkili. Bunlar arasına Avrupa'lı hâkimler konulması,

6 — Makedonya'da uygulanmış olan usule uyarak malî islâhat yapımı, hazine işlemlerine Osmanlı Bankası'nın müdahalesi,

7 — Tarımcı ve çiftçiye ait gasbedilmiş arazi hakkında idarî tedbirler alınması ve haksızlığa uğramış olanlara tazminat verilmesi,

8 — Milli ve kiliseye ait hukuk ve imtiyazların korunması ve devamı,

9 — Kürtlerin kontrolünü temin, gezici aşiretlerin düzen altına alınması,

10 — 1895 Islâhat projesinde tesbit olunan esaslar dairesinde Kilikya ve Zeytun Ermenileri hakkında özel hükümler ve tedbirler konulması.

Ermeni temsilciler heyeti devletlere muhtıralar verirken Rusya elçisi tarafından, baş tercüman Mandelstam'a, 1895 projesi, 1880 Rumeli iller kanunu esasları üzerinde bir proje hazırlattırıldı (1) :

İstanbul : 2 Haziran 1913

İstanbul Rus elçiliği baş tercümanı A. Mandelstam tarafından Ermenistan'da uygulanacak islâhat hakkında hazırlanan proje

— İstanbul'daki; Fransa, Büyük Britanya, Rusya büyük elçileri tarafından Ermenistan islâhatına ait (Mart - Nisan 1895 tarihli Memorandum).

— Fransa, Büyük Britanya, Rusya elçileri tarafından düzenlenen idarî islâhat hakkındaki (Mart - Nisan 1895 tarihli proje).

— Ermenistan islâhatı hakkındaki (20/Ekim/1895 tarihli ferman).

— Avrupa illeri hakkındaki Avrupa devletleri komisyonunca hazırlanan 11 - 23/Ağustos/1880 tarihli kanun.

— 1913 tarihli iller kanunu.

— Lübnan'a ait kanunlar ve protokollar.

Esas tutularak hazırlanmış olan islâhat projesi.

I

Aşağıdaki altı ilden bir il meydana getirilecektir (1) :
Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas.
Bunların hudutları içindeki bazı yerler ayrı tutulacaktır :
1 — Sancak,
2 — İlçe,
3 — Bucak.

(1) Le Sort de l'Empire Ottoman, A. Mandelstam, 1914, Paris.

Bu (3) idarî bölüm, halkın etnoğrafik grup halinde dağılışı ve mümkün olduğu kadar aynı ırktan bulunması suretiyle tesbit olunacaktır.

(Üç Elçi Memorandumu 1895, 1895 Eçliler Projesi, Madde : 7).

II

Ermeni bölgesinin genel valisi, Osmanlı tebaasından bir hıristiyan ya da tercihan devletlerin onayıyla Padişah tarafından beş yıl için tâyin edilecek bir Avrupalı olacaktır.

(Berlin antlaşmasının 17. maddesi, 1896 Girit nizamnamesinin birinci maddesi, Lübnan'a ait kanun ve protokollar, 1895 üç elçi memorandumunun ikinci ve yedinci maddeleri, 20/Ekim/1895 tarihli Ermeni ıslâhat Fermanı başlangıcı).

III

1 — Genel vali, ilin yürütme gücü başkanıdır. İstisnasız ilin bütün idarî görevlilerini tâyin eder ve yerinden alır. İlin bütün hâkimlerini o seçer.

2 — Polis ve jandarma kuvvetleri doğrudan doğruya genel valinin hükmü altındadır.

3 — İl içinde düzenin devamı için genel vali, istediği takdirde askerî kuvvetler kendisinin emrine verilecektir.

(Lübnan Kanununun birinci maddesi, 1864), (Avrupa komisyonu projesi, 1880) Madde : 27, 32, 44 ve 1913 İller Genel İdaresi Kanununun 20, 25 ve 26 ncı maddeleri).

IV

Genel valinin yanında danışma kurulu mahiyetinde olmak üzere bir idare meclisi kurulmuş bulunacaktır. Bu idare meclisi :

a) İl idaresinin çeşitli şubeleri başkanlarından,

b) Her cemaatin ruhanî reislerinden,

c) İdare şubelerinin reisleri emrinde bulunan Osmanlı Hükûmeti hizmetindeki yabancı teknik müşavirlerden ve sancak muavinlerinden,

d) İl meclisince kendi üyeleri arasından seçilecek altı müşavirden üçü islâm, üçü hıristiyanlardan meydana gelecektir.

(Avrupa komisyonunun 1880 tarihli projesinin 49. maddesi, 1913 İller Kanununun 62. maddesi, 1895 kanununun 6. maddesi).

V

1 — İl meclisi, eşit oranda olarak müslüman ve hıristiyanlardan oluşacaktır.

2 — İl meclisi üyeleri, ilçelerde bu amaçla kurulacak seçim heyetleri tarafından gizli oylama ile seçilmiş olacaklardır.

3 — Çeşitli islâm ve hıristiyan halklarına verilecek üye sayısı, her ilçe için ayrıca tesbit olunacaktır. Bu sayı, her ilçenin nüfus sayısıyla uygun oranda bulunmak ve bu maddenin birinci fıkrasındaki prensibe uyulmak suretiyle olacaktır.

(9 Haziran/1861 tarihli Lübnan dağlık bolgeleri teşkilâtına ait kanun ve protokolün ikinci maddesi, 1895 elçiler projesinin 3, 5 inci maddeleri, 1880 Avrupa komisyonu projesinin 69 uncu maddesi, 1913 İller Kanununun 103 üncü maddesi).

VI

1 — İl meclisi, beş yıl için seçilecek ve yılda bir defa herhangi iki aylık süre içinde toplanacaktır. Bu toplantı genel vali tarafından uzatılabilecektir.

2 — Meclis, gerek genel vali ve gerek üyelerinin üçte biri tarafından olağanüstü toplantıya dâvet olunabilir.

3 — Genel vali, meclisi dağıtabilir. Bu takdirde yeni üyeler iki ay içinde çağrılırlar ve yeni meclis dağıtma kararından sonra dört ay içinde toplanır.

4 — Toplanma ve dağılma kararnameleri Padişah adına yayınlanır ve duyurulur.

(1880 Avrupa komisyonu projesi 73 - 75. maddeleri, 1913 İller Kanunu 111, 115, 125 inci maddeleri).

VII

1 — İl meclisi, il'e ait işler hakkında kanun koyar ve yürütür.

2 — İl meclisinin yürütme ve bütçe hususundaki yetkisi ,en az (1880) de Avrupa Komisyonuncu hazırlanan projenin 82 - 93. maddelerindeki kadar geniş olmalıdır.

3 — Kabul olunan kanunlar Padişahın onayına arz olunacaktır. Kabul edip etmeme iki ay içinde belli olacak, bu müddetin bitiminde hükûmetin cevap vermemesi, onay olarak yorumlanacaktır.

(Avrupa komisyonu projesi 82 - 93, 1913 İller kanunu 123, 124, 128, 135 inci maddeleri).

VIII

1 — Sancakların idare meclislerine mutasarrıflar başkanlık edeceklerdir. Sancak meclisi idaresi, sancak daire başkanlarından, cemaat ruhanî reislerinden, ilçe idare meclislerinden altı üyeden (3 müslüman, 3 hıristiyan) kurulmuş olacaktır.

2 — İlçe İdare Meclislerine kaymakamlar başkanlık edecektir. İlçe Meclisleri ilçe daireleri başkanlarından, cemaatler ruhanî reislerinden ve bucak meclislerince seçilecek dört üyeden (iki müslüman, iki hıristiyan) kurulacaktır.

3 — Bu meclislerin hukuk ve yetkileri, 1880 tarihli Avrupa Komisyonu projesinin 115, 116, 139, 140 ıncı maddelerine göre tesbit olunacaktır.

(1880 Avrupa Komisyonu projesi 114, 115, 116, 138, 139, 140 ıncı maddeleri ile 1913 İller Kanununun 62, 63, 64, 65 inci maddeleri).

IX

1 — Her bucağın hududu mümkün olduğu kadar her millete, her ırka ait olan köyler bir yerde toplanılmak suretiyle yapılmalıdır.

2 — Her bucak bir müdürle, halk tarafından seçilmiş olunacak ve ortalama dört, en çok sekiz üyeden oluşmuş bir meclis ile idare olunacaktır. Bu meclis, kendi üyeleri arasından müdür ve muavinini seçecektir. Müdür, çoğunluğu teşkil eden halk grubundan, muavini de diğer taraftan olacaktır.

3 — Halkı çeşitli gruplardan olan bucaklarda, en az 25 ev sayısını kapsamak şartiyle mecliste önemine göre gruplar temsil olunacaktır.

4 — Bucak meclislerinin yetkileri 1880 Avrupa komisyonunun projesinin 162, 168 inci maddelerine göre tâyin olunacaktır.

(1880 Avrupa komisyonu projesinin 162, 168 inci maddeleri, 1895 üç elçi projesinin 7, 8, 9 uncu maddeleri, 20/Ekim/1895 Kanununun 7, 8, 9 uncu maddeleri).

X

1 — Her bucakta genel vali tarafından tâyin olunmuş ve bucak halkı çoğunluğunun mensup olduğu dinden bir sulh hâkimi bulunacaktır. Bundan başka her ilçe merkezinde de bir sulh hâkimi olacaktır.

2 — Sulh hâkimi :

a) Cezada basit polis cezalarına tâbi sorunları istinafsız olmak ve beş yüz kuruştan çok para cezasını ve üç aydan fazla hapsi gerektiren dâvaları istinafı mümkün olmak üzere,

b) Hukuk işlerinde bin kuruşa kadar özel, hukukî ve ticarî dâvaları istinafsız ve bunlardan (5000) kuruşa kadar olanlarını istinafı mümkün olmak üzere çözümler.

3 — Sulh hâkimleri, mahkemeleri, uzlaştırma için de kullanabileceklerdir. İki tarafın isteğiyle (5000) kuruşu geçen dâvalar için hükümler verebileceklerdir. Hüküm kararlarında taraflar istinaf mahkemesine müracaattan vazgeçeceklerdir.

4 — Sancak mahkemelerinde genel vali tarafından tâyin edilmiş bir reis ve diplomalı iki üyeden kurulmuş (biri islâm, öteki hıristiyan) bir Hukuk mahkemesi olacaktır. Sancak mahkemeleri başlangıçta (5000) kuruşu geçen hukuk ve ticaret dâvalarına bakacaklar ve istinaflı hukuk ve ticaret işleri hakkında sulh hâkimleri tarafından verilmiş hükümleri çözümleyeceklerdir.

5 — Sancak cinayet mahkemeleri şubeleri, gezici cinayet mahkemeleri haline konulacaktır. Bu cinayet mahkemeleri, sancak mahkemesinin tâbi olduğu istinaf mahkemesince bu mahkeme üyelerinden seçilecek bir hâkim reisten ve yine bu mahkemeden gösterilecek sancak sulh hâkimlerinden biri islâm, diğeri hıristiyan üyelerden meydana gelecektir.

6 — Cinayet mahkemesi, sırasiyle varlığına lüzum ve ihtiyaç doğacak ilçelerde bulunacaktır.

7 — Her ilçede bir sorgu hâkimi bulunacaktır. Cinayet mahkemesi reisi ilçeye gelince bu hâkim tarafından kendisine sunulacak suçlama belgelerini ve incelenmiş olan işlerin listesini isteyeceklerdir. Son kısım hakkında düzensizlik, ya da sebepsiz gecikme görürse, derhal İstinaf reisine bir rapor gönderecektir.

8 — Cinayet mahkemesi sulh hâkimlerince verilmiş olan suçlular hakkındaki hükümleri gözden geçirecek ve beş yüz kuruş para cezasını ve üç ay hapsi gerektiren dâvalarda kesin olarak hükmedecektir.

9 — En az altı istinaf mahkemesi olacaktır. Her istinaf mahkemesi, genel vali tarafından tâyin olunacak bir diplomalı hâkim ile yeniden incelenmesi görevi kendilerine verilecek hukukî sorunları çözümlemek ve gezici cinayet mahkemelerine reis hazırlamak üzere çeşitli ve yeteri kadar daire ve şubelerden kurulacaktır. İstinaf mahkemeleri iki üye ile bir reis bulununca düzenli olarak kurul-

muş olacaktır. Bundan başka bir baş savcı ile, yeteri kadar savcı ve muavinleri bulunacaktır.

10 — Ticaret mahkemeleri ihtiyaç duyulan yerlerde kurulacaktır. Bunların bulundukları yerlerde hukuk mahkemeleri, ticaret işlerine bakmıyacaklardır.

11 — Şer'iye mahkemelerinin yetkileri kesinlikle tâyin olunacak ve genel vali, bunların, ilin diğer mahkemelerinin yetkilerini aşmamalarını gözetecektir.

(1895, üç elçi tarafından hazırlanan İslâhat projesinin 28, 39 uncu maddeleri, 1880 Avrupa komisyonu projesinin 125 - 263 üncü maddeleri).

XI

1 — İl içinde bir polis ve bir jandarma kuvveti bulunacaktır. Bu kuvvete, ilin müslüman ve hıristiyan halkından eşit ölçüde görevli alınacaktır.

2 — Bu kuvvetlerin kuruluş ve yüksek kumandası, Türkiye hizmetindeki Avrupalı subaylara bırakılacaktır.

3 — Bucaklarda kır bekçileri teşkilâtı kurulacaktır. Bunlar, bucak meclisince seçilerek, müdürlerin emirlerine verilecektir.

(1895 elçiler projesinin 18 - 21 inci maddeleri, 20/Ekim/1895 Kanununun 24 üncü maddesi).

XII

1 — İl içinde bulunan kimseler askerî hizmetlerini de orada yapacaklardır.

2 — Hafif Kürt süvari alayları (eski Hamidiye) dağıtılacaktır.

(1895 elçiler projesinin 25 inci maddesi, 20/Ekim/1895 Kanununun 28 inci maddesi).

XIII

1 — İdare memurları ve il hâkimleri, eşit olarak müslüman ve hıristiyanlardan tâyin olunacaklardır.

2 — Sancak mutasarrıflıkları ve ilçe kaymakamlıklarının dağıtılışında türlü milliyet grupları ve bunların iktisadî menfaatlerinin önemi göz önüne alınmalıdır.

(20/Ekim/1895 Kanununun 5 inci maddesi).

XIV

1 — Ancak yerli olan halk, seçmek ve seçilmek hakkından istifade edeceklerdir.

(1895 Elçiler projesinin 24, 28 inci maddeleri, 20 Ekim/1895 Kanununun 27 nci maddesi).

XV

1 — Valilikçe yayınlanacak kanunlar, nizamnameler, emirler ve tamimler, resmî ilânlar, ilin içinde konuşulan üç dilde (Türkçe), (Ermenice), (Kürtçe) yayınlanmış olacaktır.

2 — Bildiriler, dilekçeler, hükûmet idare reislerine, adliyeye verilecek bütün belgeler bu üç dilden ilgilinin seçeceği biriyle yazılmış olacaktır.

3 — Mahkemeler huzurundaki savunmalar, ilgililerin isteğine uyularak kendi dilleriyle olacaktır.

4 — Mahkeme kararları Türkçe yazılacak ve tarafların konuştuğu dilde bir tercümesi olacaktır.

(Elçiler projesi Madde 40. Avrupa komisyonu projesi Madde 22, 6 Nisan/1913, İçişleri Bakanlığı tamimi).

XVI

1 — İlin her milleti, her derecede özel okullar açmak ve bunları idare etmek hakkına sahiptirler.

2 — Bu okulların ihtiyaçlarını temin için, halklarına özel vergiler koyabilirler.

3 — Özel okullarda eğitim, millî dille yapılacaktır.

4 — Bu okullar, ilgili bakanlığa ve ilin ana kuruluş kanunu ile tesbit edilen kurallara uygun olarak genel valilere bağlıdır.

5 — Özel okullarda Türkçenin öğretilmesi zorunludur.

(1880 komisyonu projesinin 12 nci esası...»

XVII

Genel vali tarafından idare olunacak bir özel komisyon, arazileri ellerinden alınan Ermenilerin gerek arazilerinin geri verilmesi ya da bunlar karşılığında değerinin ödenmesi veya toprak vermek suretiyle, haksızlığın düzeltilmesi için durum ve şartları gözden geçirecektir.

(Sefirler projesi 1895, 21 inci maddesi ve 20/Ekim/1895 Kanununun 29 uncu maddesi).

XVIII

Ermeni milletine 1863 Anayasasıyla verilmiş olan hukuk ve imtiyazların ve padişahlar tarafından verilen diğer menfaatlerin dokunulmazlığı resmen tanınmıştır.

(Memorandum 11 inci kısım).

XIX

İl arazisi içine göçmen yerleştirilmiyecektir.

XX

İlin hududu dışında yerleşmiş olan ve özellikle Kilikya'daki Ermenilerin vaziyetlerinin iyileştirilmesi ve islâhı için yukarıda anlatılmış olan prensipler dairesinde tedbirler ve özel tertibat alınacaktır.

(Memorandum. Madde: 12. 1895 kanunu girişi. Madde: 4).

XXI

Osmanlı Hükûmeti ve devletler delegelerinden toplanan bir komisyon, ilin teşkilât kanununu ve yirminci maddede söylenen gerekli tedbirleri, bu önerge projesindeki prensiplerden ilham alarak hazırlayacaklardır.

XXII

Devletler, bütün bu tedbirlerin alınacağına dair teminat isterler.

———«O»———

Mandelstam'ın hazırladığı bu islâhat projesinin, görüldüğü gibi en önemli maddesi Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas illerini bir Ermeni bölgesi haline getiren birinci maddesidir ki, doğrudan doğruya bir Ermeni bağımsızlığı kurmayı hedef tutar. 2 nci madde ile bu illerden meydana gelecek Ermeni bölgesinin başına da bütün il memurlarını görevden almaya ve tâyine yetkili bir Avrupalı genel vali geçiriliyordu. Şu halde Anadolu'da yalnız formalite gereği hükümete bağlı, gerçekte yürütme kuvvetini taşıyan, genel meclisi ile tam ve bağımsız bir teşekkül kuruluyor demekti. Diğer

maddeler Rumeli iller kanununda, Rusya, İngiltere, Fransa tarafından verilen memorandum ve projelerdeki maddelerden alınmıştı.

İslâhat projesi, Rus elçisi tarafından altı devlet elçilerinden meydana gelen konferansa verildi. Projenin incelenmesine, elçilik temsilcilerinden kurulmuş bir komisyon memur edildi.

Hükûmet, buna karşı, İller İdaresi Kanununa bir madde ekleyerek ülkeyi altı teftiş bölgesine ayırmak istedi. Bu teşebbüs de kabul edilmedi. Altı bölgeden doğu illerinin iki teftiş bölgesine ayrılması, Ermeni çoğunluğunu islâmlar arasında dağıtmak amacına yoruldu. Hükûmet bu iki bölgeye doğrudan doğruya iki yabancı müfettiş tâyin edecekti. Tâyini Bakanlar kurulu yapacak! Padişah tarafından onaylanacaktı. Devletlerin onaylaması söz konusu dedeğildi.

İslâhat komisyonu, 20/Haziran/1913 de Yeniköy'deki Avusturya - Macaristan elçiliğinde toplandı. Üç devletin temsilcileri, Rus projesinden önce, hükûmetin genel islâhat teklifinin görüşülmesinde ısrar ettiler, fakat sonunda Rus projesinin müzakerelere esas olması kabul edildi (1).

20/Haziran/1913 de Rus hükûmeti; Almanya, Avusturya, İtalya hükûmetlerine şu muhtırayı verdi (2):

25/Haziran/1913

«İmparatorluk Dışişleri Bakanlığı; Almanya, Avusturya, İtalya devletlerine, Rus hükûmetinin Ermeni bölgesine uygulanacak islâhat hakkındaki tutumunu açıklayan aşağıdaki görüşlere dikkatlerini çeker :

Rusya, diğer devletler gibi, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması hakkındaki bütün fikirlere muhaliftir. İmparatorluk Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunmasının, kötü bir idare yüzünden en çok baskı ve istibdada uğramış olan bölgelerinin huzur ve güvenliğinin geri getirilmesine bağlı olduğu inancındadır. Bu geri getirme de devletlerin, gerekli olan islâhatın bir an önce uygulanması konusunu ele almaları ile olabilir.

(1) Mandelstam.
(2) Mandelstam.

Rus hükûmeti, birçok defa, gerek Babı Âli'nin ve gerek büyük devletlerin, Ermeni sorunuyla Kafkas Rus idaresi sorunları arasın daki ilişkiler ve bağlantı üzerine dikkatlerini çekmişti. Rusya, Türk hududu yakınında mevcut ve Kafkas sınır bölgesinde tehlikeli yankılar yapacak olan devamlı kargaşalıklar ve anarşiye karşı hoşgörü ile davranamaz. Son alınan haberler, Kürtler tarafından yapılan çok üzücü haksızlıklar ve saldırıların etkisinin beklenmesi gerektiği fikrini güçlendirmektedir.

Mahallî Türk memurlarının yeteneksizliği yüzünden İmparatorluk hükûmetinin hiç bir suretle ilgisiz kalamıyacağı olayların çıkmasından korkulmaktadır. Bu şartlar altında ancak devletler arasında derhal ve mümkün olduğu kadar tam bir fikir birliğinin doğması, tehlikelerin ve korkunç karışıklıkların önünü alabilir.»

———«O»———

26/Haziran/1913 de Almanya, Rusya hükûmetine bir muhtıra verdi. Bunda Ermenistan'da islâhat hakkındaki projesinin tehlikelerini gösteriyordu (1):

«İstanbul elçiler konferansına verilen Rus teklifine göre, altı Ermeni ilinin bir bölge olarak birleştirilmesi ve Padişah tarafından tâyin edilecek bir vali idaresine verilmesi söz konusu olmaktadır. Genel vali, hıristiyan, Türk ya da öncelikle Avrupalı olacak. Altı ii, sivil ve askerî yönetim bakımından bir il halinde ve aşağı yukarı tamamen Osmanlı İmparatorluğundan ayrılacaktır. Memurlar, hâkimler, genel vali tarafından tâyin edilecekler. Askere alma, yalnızca Ermenistan'da olacak ve erler barış zamanı Ancak Ermenistan'da bulundurulacaklardır.

Almanya hükûmeti yönünden bu proje, 1895 programını aşıyor ve hattâ Lübnan imtiyazının bile ötesine geçiyor. Eğer bu proje gerçekleşecek olursa **Anadolu'nun yarısı bir Ermenistan haline girmiş olacak ve buranın, Osmanlı devleti ile, Türkiye ile, zayıf bir bağı kalacaktır.** Ermenistan'a verilecek şeylerin Türkiye'nin diğer bölgeleri için reddi güç olur. Bu suretle, Almanya İmparatorluğunun kaçınmak istediği «Türkiye'nin taksimine» başlanmış olur.

Almanya imparatorluk hükûmeti, bu tehlikeleri işaret ederek bu meselede Türk arzularının da göz önüne alınması gerektiğini bildirir.»

---

(1) Mandelstam.

Rus projesi üzerinde yapılan müzakereler ve tartışmalar neticesinde Avusturya ve Almanya temsilcilerinin ısrarlarıyla bir çok değişiklikler yapıldı. Sonunda Rus elçisi Giers ile Wangenheim arasında bu esaslar üzerinde anlaşmaya varıldı (1):

Ermenistan'ın iki kısma bölünmesi; bu bölgelerde Avrupa'nın tavsiyeleriyle Babı Âli'ce genel müfettişler tâyini, bu müfettişler ve bütün memurların gereğinde görevinden alınması, diğerlerinin tâyini, yüksek memurların ve bütün hâkimlerin Padişah tarafından tâyini için onay yetkisi verilmesi.

Her bölgede eşit sayılarda hıristiyan ve müslümanlardan meydana gelecek bir meclis teşkili.

Memuriyetlerin müslüman ve hıristiyanlar arasında eşit olarak dağıtılması.

İslâhatın uygulanması sırasında devletlere kontrol hakkının tanınması, bunun elçiler ve illerdeki konsoloslar vasıtasiyle yapılması.

Ermenistan'da yapılacak diğer islâhat için devletlerle anlaşacağının Babı Âli tarafından bildirilmesi.

Bu Alman - Rus anlaşması esasları diğer devletlerce de onaylandı. Sadrazam, Türk müfettişler yanına yabancı müşavirler teklif etti. Bu suretle saltanat hukukunu kurtarmak istiyordu. Bununla beraber yetki ve kuvvetin yine müşavirler elinde olması fikrini ileri sürdü. Rus elçisi, o takdirde müfettişlerin, müşavirlerin fikri ve onayını almadan bir şey yapamamaları kaydının ilâvesini teklif etti. Uzun müzakerelerden sonra Babı Âli, zaten Almanlar tarafından değiştirilmiş olan Rus projesinden bir çok maddeler daha çıkarttırmayı başardı. Sonunda Rusya maslahatgüzarı Goulkevitch ile Sadrazam Sait Halim Paşa arasında, 26/Ocak - 8/Şubat/1914 de şu anlaşma imzalandı (2):

«Rusya maslahatgüzarı Constantin Goulkevitch ile Osmanlı hükümeti Sadrazamı ve Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa arasında doğu Anadolu'da iki bölgenin başına getirilecek genel müfettişlerin tâyini ile birlikte Babı Âli'nin büyük devletlere aşağıdaki notayı vermesi kararlaştırılmıştır :

(Doğu Anadolu'da iki bölgenin başına Avrupalı iki genel müfettiş konulacaktır.

Bölge (A), Erzurum, Trabzon ve Sivas illerinden meydana gelen bölgeye,

---

(1) Mandelstam.
(2) Mandelstam.

Bölge (B), Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır'ı kapsayan bölgeye tâyin edilecektir.

Bu müfettişler, illerinin sivil idare, adliye, polis ve jandarmasını kontrol edeceklerdir. Güvenliği koruyacak olan kuvvetlerin yetmemesi halinde, müfettişin isteğiyle yetkileri hududu dairesinde hazırlayacakları tedbirlerin uygulanması için askerî kuvvetler, genel müfettişin emrine verilecektir.

Genel müfettişler, gerekirse ehliyetsizliklerini veya kötü hareketlerini gördükleri bütün memurları görevlerinden alabilirler. Bunlardan görevlerinde yolsuzluk yapmakla suçlanmış olanları adliyeye verip, vazifeden alınmış olan küçük memurların yerine, kanun ve nizamlarca istenen kabul niteliklerini taşıyanları tâyin ederler. Büyük memurları hükûmetçe tâyin edilmek üzere rapor etme hakkına sahiptirler. Uzaklaştırma işlemlerinden, derhal bağlı oldukları bakanlığı kısaca işlemin sebebini bildiren telgraflarla haberdar ederler ve sekiz gün içinde de bu memurlar hakkındaki tamamlayacı bilgiyi, dosyalarına göre ayrıntılarıyla açıklarlar.

Genel müfettişler acele tedbirler gerektiren önemli durumlarda hemen Adalet Bakanlığına bilgi vermek suretiyle, adliye memurlarının elini işten çektirmek hakkına sahip olacaklardır. Bu gibi suçların, valiler tarafından işlenildiği ve acele tedbirlere lüzum görüldüğü takdirde müfettişler, durumu telgrafla İçişleri Bakanlığına bildirecekler, bakanlık da işi bakanlar kuruluna sevk edecek, bakanlar kurulu, genel müfettişin telgrafını aldıktan sonra en çok dört gün içinde bir karar verecektir. Arazi anlaşmazlığı, genel müfettişlerin doğrudan doğruya gözetimi altında çözümlenecektir. Müfettişlerin hukuk ve yetkilerine ait daha ayrıntılı talimat, kendilerinin tâyinlerinden sonra katılmalarıyla düzenlenecektir.

On yıl içinde genel müfettişlik yeri boşaldığı takdirde, Babı Âli yeni müfettişler seçiminde büyük devletlerin yardımlarını ümit eder.

Kanunlar, buyruklar, resmî duyurular, her bölgede mahallî dil ile yayınlanacaktır. Genel müfettiş, mümkün gördüğü takdirde mahkeme ve hükûmete müracaat eden taraflardan her birisi kendi dilini kullanmak hakkına sahip olacaktır. Mahkemelerin hükümleri Türkçe olarak yazılacak ve mümkün olduğu takdirde buna iki tarafın dillerinde birer tercümesi eklenecektir. Her unsurun genel eğitim bütçesindeki payı, eğitim vergisine katılması oranında ayrılacaktır.

Cemaatlerin mezhepdaşlarının okullarını idare etmesine hükûmet engel olmıyacaktır.

Her Osmanlı tebaası, askerî görevini barış zamanı oturduğu askerî müfettişlik bölgesinde yapacaktır. Yalnız hükûmet yeni emre kadar Yemen, Asir, Necid, gibi uzak yerlere bütün Osmanlı hükûmeti ülkeleri bölgelerinden, orada mevcut nüfusun sayısına uygun oranla alınacak kara askerinden gönderecektir. Bundan başka deniz için de bütün memleketten alınacak kur'a erlerinden kimseler alınacaktır. Hamidiye alayları (yedek süvarisi) ne değiştirileceklerdir. Bunların silâhları askerî depolarda saklanacak, ancak seferberlik ya da manevra zamanında kendilerine verilecektir. Bunlar askerlik görevi için bağlı bulundukları kolordu bölgesinin kumandanı emrine verileceklerdir. Barışta Hamidiye süvarilerinin alay, bölük, takım subayları, silâh altındaki Osmanlı subaylarından seçileceklerdir. Bu alayların erleri bir yıl askerî hizmete tâbi olacaklardır. Alaylara kabul olunmak için erler, bütün takımıyla beraber atlarını, kendileri temin edeceklerdir. Bu şartlara tâbi olan aynı bölgeden herkes ırk ve mezhep ayırımı yapılmadan bu alaylara girebileceklerdir. Manevra ya da seferberlik için toplanıldığında, bunlar da ordu askerlerinin tâbi olduğu kurallara bağlı olacaklardır.

İller genel meclislerinin yetkileri 13/Mart/1329 - 1913 tarihli kanundaki esaslara göre tesbit edilmiştir.

Kesin bir nüfus sayımı ile — bu sayım, genel müfettişlerin gözetimi altında yapılacak ve mümkün olduğu kadar az bir zamanda, bir yılı geçmemek şartiyle yapılacaktır — iki bölgede çeşitli mezheplerin, milliyetlerin, dillerin gerçek oranları tâyin olunacaktır. Şimdilik Van, Bitlis illeri, genel meclis ve komisyon üyeleri yarı yarıya müslüman ve hıristiyanlardan tâyin edilmiş olacaklardır.

Erzurum ilinde eğer kesin sayım bir yıl içinde bitmezse, genel meclis üyeleri yukarıda söylenen iki ilde olduğu gibi eşit olarak seçileceklerdir. Sivas, Harput ve Diyarbakır illerinde genel meclis üyeleri şimdiden oran kuralına uyularak seçilecek, şimdiye kadar islâm seçmenleri sayısı son seçime esas olan listelere göre belirli ve sınırlı kalacak, hıristiyanların sayısı da, cemaatlerince verilecek listelere göre tesbit olunacaktır. Bununla birlikte bu geçici seçim sistemini, maddî zorluk ve engeller, imkânsız kılarsa, genel müfettişlerin üç il (Sivas, Harput ve Diyarbakır) genel meclis merkezlerinin bölünmesi hakkında bu illerin şartları ve mevcut durumuna iyi cevap verecek başka bir oran teklifine hakları vardır.

Genel meclislerin kıyaslama kuralına göre seçileceği her ilde azınlık, komisyonlarda temsil edilecektir.

İdare meclislerine seçilen üyeler, eskisi gibi yarısı müslüman ve yarısı hıristiyanlardan olacaklardır.

Genel müfettişler sakıncalı görmedikçe müslüman ve hıristiyanlar arasındaki eşitlik kuralı iki bölgede, boş yer oldukça polis ve jandarma teşkilâtı için de uygulanacaktır. Aynı eşitlik kuralı mümkün olduğu kadar bütün genel hizmetler içinde uygulanacaktır.

Onaylarını bildirerek, yukarıda adı geçenler, bu anlaşmayı sona erdirmişlerdir.

İstanbul : 26/Ocak - 8/Şubat/1914
Goulkevitch **Sait Halim**

Doğu illeri için Hollandalı M. Westenenk ve Norveçli albay Nicolas Hoff geldiler. Memuriyetleri ve bölgeleri Olaylar Takvimi'nde şu suretle yayınlandı :

«Kendilerine yüksek rütbe verilerek Van, Bitlis, Mamuretilâziz, Diyarbakır illeri genel müfettişliğine Norveçli Hoff ve Trabzon, Erzurum, Sivas illeri genel müfettişliğine de Hollandalı Westennek beylerin tâyinlerine izin veren Padişah hazretlerinin buyruğu çıkmıştır. Tarih : 1/Temmuz/1330».

3/Ağustos/1914 de Almanya ve Avusturya, Rusya'ya savaş ilân ettiler. Osmanlı hükûmeti de, sonradan I. Dünya Savaşı'na girdi. Artık tabiî müfettişlere de lüzum kalmamıştı. Ermeni islâhatının bu safhası da bu suretle kapanmış oldu.

———«O»———

Rus hükûmeti tarafından Babı Âli'ye karşı Ermeni islâhatı hakkında teşebbüsler yapılırken Ermeni temsilci heyetinin de dışarda Avrupa kabinelerine muhtıralar verdiği gösterilmişti. Bu konu hakkında da bilgi edinmek için, Ermeni temsilci heyetinin muhtıralarını görmek faydalı olur :

ERMENİ TEMSİLCİ HEYETİNİN NOTALARI (1)

(1)

Berlin antlaşmasının (61) inci maddesi ve Ermeni iddiaları

27/Şubat/1913

Doğu sorunu hakkında girişilmiş olan müzakereler sebebiyle bütün Ermenilerin yüce reisi olan Beşinci Keork tarafından, Berlin konferansının (61) inci maddesiyle yapılan taahhüdün uygulamaya konulmasını istemek amacıyla, bir Ermeni temsilciler heyeti teşkil edilmiştir.

Ayastafanos antlaşmasının (16) ncı maddesi yerine konan bu madde şu şekilde kararlaştırılmıştı :

61 inci Madde :

Babı Âli, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahallî ihtiyaçların gerektirdiği islâhatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini garanti etmeyi taahhüt eder ve ara sıra bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir.

Bu (61) inci madde ile Ayastafanos antlaşmasının (16) ncı maddesi arasında bir fark vardır. (61) inci maddeye bütün anlamını verebilmek için, bir farkı hatırlamak faydalı olur. Her iki madde de islâhatı istiyor. Fakat 16 ncı madde, Rus ordusu tarafından işgal edilmiş olan Ermeni arazisinin islâhat uygulanmadıkça boşaltılmıyacağını bildirdiği halde, (61) inci madde bu etkili baskıya karşı hükûmetlerin denetimini ortaya koymuştur. Başka türlü olamazdı. Çünkü, boşaltma, Berlin antlaşmasının imzalanmasından sonra derhal başlıyacaktı (61 inci madde, 30 - 40 yıldan beri ölü bir durumda kalmıştır. Devletler, Ermeniler lehine ıslahatı gözetmemişlerdir. Çünkü Babı Âli, hiçbirini yapmamıştır. 11/Mayıs/1895 de ilk Sasun

(1) (Ermenicelerinden).

katliâmından sonra İngiltere, Fransa ve Rusya elçileri bir memorandumla İstanbul'da tam bir islâhat projesi kaleme almışlar ve Berlin antlaşmasına imza koyan diğer üç devlet; Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya tarafından da onaylanan bu projeyi Babı Âli'ye vermişlerdi. Babı Âli de bazı değiştirmelerle kabul etmişti. Bu projenin kabul ve Padişah tarafından da onaylanmış olmasına rağmen, 1895 projesi asla uygulanmamıştır. Artık islâhat sorunu söz konusu olmamış ve haksızlıklar devam etmiştir. Unutulmamalıdır ki, cinayetler ile 1896 ya kadar (300.000) kurban verildi. 1908 meşrutiyet hükûmeti iş başına geçtiği zaman Ermeniler, bunun liberal programında bir kurtuluş yolu gördüler ve yeni rejime en sadık bir destek oldular. Bu doğru hareketlerinin karşılığı olarak Adana ilinde (30) bin Ermeni yok edildi. Türkiye Ermenilerinin bugünkü durumu, artık devam edemiyecek bir haldedir. Eğer bir kaç aydan beri topluca yok edilmeden kaçmış olsalar bile, daima, gezginci aşiretlerin saldırılarına uğramışlar, aralıksız her türlü haksızlığa maruz kalmışlardır. Malları ellerinden alınmış, kendileri ortadan kaldırılmışlardır. Ermeniler, bugün her an ellerindeki mallarını kaybetmek tehlikesinde bulunuyorlar. Kendileri için çok acı olan bu duruma, hayat ve şereflerinin güven altında bulunmayışı da ekleniyor.

Devletlere, Türkiye ve Ermeniler için de tehlikeli olan, bu durum üzerinde ısrar etmek istemiyoruz. Yalnız hatırlatmak istiyeceğiz ki, Balkan savaşı Ermenilerin boş yere 61 inci maddesi için ısrardan vazgeçemediği bu aynı antlaşmanın 23 üncü maddesindeki islâhatın uygulanmamasından çıkmıştır. Onun için Ermeni temsilciler heyeti, devletlerin 11/Mayıs/1895 tarihli İslâhat projelerini alarak gereken değişme ve eklerin konmasından sonra önceden kararlaştırıldığı üzere uygulattıracağını umut eder. Bazı maddeler vardır ki, on bir yıldan beri eskimiştir ve diğer bazılarının da yeni şartlara uydurulması gerekir. Temsilciler heyeti, 1895 memorandumunun ruhunu ve hattâ metnini izleyerek bir proje kaleme almıştır. Fakat buna, 1904 den 1908 e kadar Makedonya islâhatı hakkında, devletler ve Babı Âli tarafından gerekli görülmüş bazı talimatnameler ile yapılmış olan değişmelerden ilham alınarak bazı yeni maddeler konulmuştur.

Bununla beraber, geçen Ocak'ta Osmanlı Hükûmeti, Asya'daki hâkimiyetini ve toprak bütünlüğünü korumayı temin için Ermeni islâhatı sorununun önemini anlıyarak, bir yeni islâhat projesi hazırlamış ve bunda devletlerin kontrolünü istememiş, bu hareketle is-

lâhatın devamı ve etkisi hakkındaki her türlü garantiyi kaldırmıştır.

Temsilciler heyeti, 1895 dekinden daha etkili ve şiddetli bir diplomatik baskının, Berlin antlaşmasının (61) inci maddesiyle öngörülmüş olan kontrolun gereğini, günden güne daha zorlayıcı bir duruma girdiğini Babı Âli'ye anlatacağına inanmış olarak bu hususu, devletlere bırakmaktan başka bir şey yapamaz.

Milli Ermeni heyeti reisi
Bogos Nubar

———«0»———

(2)

Ermeni islâhatı ve Türkiye'nin Asya'daki toprak bütünlüğü

22/Mart/1913

Türkiye Avrupa'sının geleceği kararlaştırılmakta olduğu için Doğu sorunu, Türkiye Asyasına aktarılmış bulunuyor. Devletler, Osmanlı hükûmetinin Asya'daki toprak bütünlüğünün devamı hakkındaki bir siyasette anlaşmış görünüyorlar. Şimdi, bu hâkimiyetin devam edebilmesi için Türkiye'de esasından her türlü anlaşmazlıkların ortadan kalkması ve memleketin iyi bir idare altında gelişmesine izin verilmesi gerekir. Bu da mahallî ihtiyaçlara göre islâhatın uygulanması ile elde olunabilir.

Osmanlı Hükûmeti bunu anlamıştır. Şimdi (Mart/1913) de 1912 Aralık projesi gibi yalnız Ermeni illerini değil, bütün Türkiye Asya'sını kapsıyan bir projeyi incelemektedir. Bu plân yakın bir gelecekte gerçekleşme alanına konulabilmek için çok geniş görünüyor. Babı Âli, kendi teşebbüsü ile islâhatı uygulamak istemekle, bu kararı ile yalnız islâhatın etkili olarak yapılmasını temin edecek olan Avrupa kontrolunu kaldırmak için bir imkân araştırıyor. Bütün memleketi kapsıyacak olan islâhata ilişkin bir kontrolun Babı Âli'ye ne gibi vasıtalarla teklif olunabileceği kesinlikle anlaşılamıyor. Fakat, projeleri ne olursa olsun Babı Âli, Berlin antlaşmasının (61) inci maddesini hükümsüz kılamaz. Kendisine söz vermiş bulunduğu Avrupa'nın, memleketin bir kısmında kontorulunu, Ermeni illerinde

kendilerinin gözetimi altında islâhatın uygulanmasını önleyemez. Bu islâhatın derhal uygulanmasını Türkiye'den istemek, Avrupa'nın yararları gereğindendir. Ermeni illeri uzun zamandan beri halk üzerine çöken bir anarşi içindedirler ve bugün o kadar ümitsiz bir haldedirler ki, onları kendi hallerine terk etmek tehlikelidir. İslâhatın uygulanması bu yönden sonuç olarak düzenin iadesi, şahıslar ve malların emniyetini temin edecek ve iktisadî refahı geliştirecektir. Bunun iyi etkilerini ilk olarak Babı Âli hissedecek ve bu tecrübeyi şüphesiz hükûmetinin başka illerinde de deneyecektir.

Avrupa bakımından sonuç daha da verimli olacaktır. Türkiye Asya'sının iktisadî idaresi ile Osmanlı hükûmetinin alacaklısı olan Avrupa'nın iktisadî menfaatleri, düzenin geri gelmesi, hoşnutsuzluğun ve karışıklıkların ortadan kalkması, toprak bütünlüğünün devamı ile yani devletlerin siyasetinin dayandığı prensiplerin gerek dışta ve gerek içte yerleşmesi ile daha fazla garantiye bağlanmış olacaktır.

O halde islâhat, Avrupa için, siyasî olduğu kadar iktisadî ve malî bakımlardan da gereklidir. Mademki Berlin antlaşmasının (61) inci maddesi devletlere islâhatı isteme hakkını vermektedir, o halde Ermeni illeri için bu islâhat istenmelidir. Memleketin bu kısmı artık haksızlıklara dayanamaz hale geldiği için, uzun zamanlardan beri vadedilip de uygulanmıyan islâhat sebebiyle Türkiye Asya'sının bütünlüğünü bozacak olaylara sahne olmasından cidden korkulmalıdır. Bu yalnız başlı başına islâhatın uygulanmasını gerektiren bir tehlike teşkil etmektedir.

Temsilciler heyeti, devletlerden her gecikmenin tehlikeyi arttıracağını ve Avrupa için Ermeni islâhatının uygulanması hususunda Türkiye'yi zorlayacak daha elverişli hiç bir fırsat çıkmıyacağını göz önüne almalarını diler.

Türk - Balkan anlaşmazlığının sonundayız. Devletlerin yardımıyla yapılacak olan barışın imzasını, derhal Türkiye Asya'sının gelecekteki idaresine, siyasî, iktisadî, malî sorunlarına ilişkin düzenleme ve islâhat takip etmelidir.

Barış yapılmasını temin için, Babı Âli bu sebeple devletleri feda edemez. Devletler de menfaatlerini kurtarmak için teminat yani islâhat ve bu islâhat ile beraber Ermeni illerine ait islâhatı, en önem-

li olanını, yukarıdaki açıklamamızda söylediğimiz gibi uygulama ve kontroluna memur oldukları en inkâr edilemez haklarını istemelidirler.

Milli Ermeni Temsilciler Heyeti Reisi
Bogos Nubar

———<0>———

(3)

Ermeni islâhatı, Müslüman halk, Ermeni illerinde göçmenler

5/Mayıs/1913

Ermeni temsilci heyeti, Berlin antlaşmasının (61) inci maddesine ve bu antlaşmayı imza etmiş olan devletlerin 11/Mayıs/1895 tarihli memorandumlarına dayanarak, Ermeni sorununun ve islâhatın Ermeni illerinde uygulanmasını önce arz ve rica etmiş, diğer taraftan da islâhat ile Türkiye'nin Asya'da hükümranlığının devam etmesi arasındaki ilişkileri ve bu islâhatın devletin itibarı, maliyesi üzerinde yapacağı olumlu etkileri açıklamıştı.

Şimdi yalnız — çünkü islâhatın ruhu hakkında gerçeğe aykırı fikirlerin yayılmaması çok önemlidir — uygulamada iki önemli noktanın, illerin Müslüman halkını ve Rumeli, Makedonya göçmenlerini ilgilendiren yönünün takdiri kalıyor.

Ermenilerin ıstıraplarına son vermek için Ermeniler tarafından istenilen islâhatın yalnız kendileri için yapılacağı zannedilmemeli ve özellikle buna Müslüman halka karşı düşmanca bir hareket anlamı verilmemelidir.

Bundan şüpheli vaziyetler doğabilir ki, bunu gidermek gerekir. Bu şüphe önce (Ermeni islâhatı) adından, diğer yönden de bunun Ermeniler tarafından istenilmiş olmasından ileri gelebilir. Gerçekte, Ermenilere ilişkin denilen islâhat herkesin, İslâmların ve Hıristiyanların menfaatlerine hizmet edecektir. Hedef edindiği amaç, illeri, akıllıca bir idare altına koyarak Müslümanları, Hıristiyanları, aşiretlerin saldırılarından, karışıklıktan, öldürülmekten korumaktır.

İslâhat herkese yaşamak, refaha ulaşmak için gereken güvenliği eşit haklarla temin edecektir.

İslâhatın İslâm halk aleyhine yönelmiş olduğunu sanmak, islâhatı anlamamak olur. Bunlar da islâhattan istifade edecektir. Bu yüzden Osmanlı Hükûmetinin bunları red etmesine hiç bir sebep yoktur. Gerek memleketin bütünlüğünü korumak ve gerek karmakarışık olmuş bir bölgenin yatışması ve bütün iktisadî gelişmesinin temini için bunları itiraz etmeden kabul etmek, kendi menfaati gereğidir. Yine İslâhatın uygulanmasını bozacak her türlü engelleri ortadan kaldırmak ve bu bakımdan Ermeni illerine göçmen göndermekten kaçınmak, Babı Âli'nin menfaatine uygundur. Bununla beraber, Balkan savaşı sebebiyle Avrupa'dan kovulmuş Rumelili ve Makedonyalı göçmenlerin illere gönderilmesi söz konusudur. Bu Müslüman göçmen kütleleri, çoğunlukla Hıristiyan olan halk arasına girince çok önemli bir tehlike doğuracaklardır. Bu göçmenler, memleketlerini işgal eden ve kendileri üzerine galip ve muzaffer olan Hıristiyanlar önünde yerlerini, yurtlarını terk ederek kaçmayı tercih etmiş, her şeyden mahrum, sefalete düşmüş, intikam alma duygusuyla dolu kimselerdir. Bu ruh hali, iki ırk arasındaki derin fark, geçmişteki zulümlerin hatırlanması sonucu şimdiden tahmin edileceği gibi anlaşmazlıklara sebebiyet verecektir. Bundan ötürü, Ermenilerin bulunduğu bölge hudutlarına göçmen yerleştirmemek gerekir. Temsilciler heyeti, devletlerin bu korkunç tehlikeyi yok etmek için Babı Âli'ye teşebbüslerde bulunacaklarını ve göçmenlerin gelenek, ahlâk ve karakterlerine uygun İslâm bölgelerine sevkini temin edeceklerini ümit eder.

Her ne zaman Hıristiyanlar arasında göçmenler barındırılmışsa, bundan bir felâket çıktığını, geçmişteki tecrübeler bize ispat ediyor. 1874 - 1875 de Kafkasya'dan göç eden Çerkes göçmenleri, Tuna illerine yerleştirilmişlerdi. Bundan o kadar karışıklıklar çıktı ki, sonunda Rus - Türk savaşı patlak verdi ve bu hareket Türklerin Tuna illerini kaybetmelerine sebep oldu.

1878 de Bosna - Hersek'in Avusturya tarafından alınması üzerine, Bosna göçmenleri Makedonya'ya yerleştirildiler. Orada dinî ve dahilî çarpışmaların çıkması için bir kaç ay yetti. Sonuç, şimdiki Türk - Balkan savaşı ve Türkiye'nin bütün Avrupa illerini kaybetmesi oldu.

li olanını, yukarıdaki açıklamamızda söylediğimiz gibi uygulama ve kontroluna memur oldukları en inkâr edilemez haklarını istemelidirler.

Milli Ermeni Temsilciler Heyeti Reisi
Bogos Nubar

———<0>———

(3)

Ermeni islâhatı, Müslüman halk, Ermeni illerinde göçmenler

5/Mayıs/1913

Ermeni temsilci heyeti, Berlin antlaşmasının (61) inci maddesine ve bu antlaşmayı imza etmiş olan devletlerin 11/Mayıs/1895 tarihli memorandumlarına dayanarak, Ermeni sorununun ve islâhatın Ermeni illerinde uygulanmasını önce arz ve rica etmiş, diğer taraftan da islâhat ile Türkiye'nin Asya'da hükümranlığının devam etmesi arasındaki ilişkileri ve bu islâhatın devletin itibarı, maliyesi üzerinde yapacağı olumlu etkileri açıklamıştı.

Şimdi yalnız — çünkü islâhatın ruhu hakkında gerçeğe aykırı fikirlerin yayılmaması çok önemlidir — uygulamada iki önemli noktanın, illerin Müslüman halkını ve Rumeli, Makedonya göçmenlerini ilgilendiren yönünün takdiri kalıyor.

Ermenilerin ıstıraplarına son vermek için Ermeniler tarafından istenilen islâhatın yalnız kendileri için yapılacağı zannedilmemeli ve özellikle buna Müslüman halka karşı düşmanca bir hareket anlamı verilmemelidir.

Bundan şüpheli vaziyetler doğabilir ki, bunu gidermek gerekir. Bu şüphe önce (Ermeni islâhatı) adından, diğer yönden de bunun Ermeniler tarafından istenilmiş olmasından ileri gelebilir. Gerçekte, Ermenilere ilişkin denilen islâhat herkesin, İslâmların ve Hıristiyanların menfaatlerine hizmet edecektir. Hedef edindiği amaç, illeri, akıllıca bir idare altına koyarak Müslümanları, Hıristiyanları, aşiretlerin saldırılarından, karışıklıktan, öldürülmekten korumaktır.

İslâhat herkese yaşamak, refaha ulaşmak için gereken güvenliği eşit haklarla temin edecektir.

İslâhatın İslâm halk aleyhine yönelmiş olduğunu sanmak, islâhatı anlamamak olur. Bunlar da islâhattan istifade edecektir. Bu yüzden Osmanlı Hükûmetinin bunları red etmesine hiç bir sebep yoktur. Gerek memleketin bütünlüğünü korumak ve gerek karmakarışık olmuş bir bölgenin yatışması ve bütün iktisadî gelişmesinin temini için bunları itiraz etmeden kabul etmek, kendi menfaati gereğidir. Yine İslâhatın uygulanmasını bozacak her türlü engelleri ortadan kaldırmak ve bu bakımdan Ermeni illerine göçmen göndermekten kaçınmak, Babı Âli'nin menfaatine uygundur. Bununla beraber, Balkan savaşı sebebiyle Avrupa'dan kovulmuş Rumelili ve Makedonyalı göçmenlerin illere gönderilmesi söz konusudur. Bu Müslüman göçmen kütleleri, çoğunlukla Hıristiyan olan halk arasına girince çok önemli bir tehlike doğuracaklardır. Bu göçmenler, memleketlerini işgal eden ve kendileri üzerine galip ve muzaffer olan Hıristiyanlar önünde yerlerini, yurtlarını terk ederek kaçmayı tercih etmiş, her şeyden mahrum, sefalete düşmüş, intikam alma duygusuyla dolu kimselerdir. Bu ruh hali, iki ırk arasındaki derin fark, geçmişteki zulümlerin hatırlanması sonucu şimdiden tahmin edileceği gibi anlaşmazlıklara sebebiyet verecektir. Bundan ötürü, Ermenilerin bulunduğu bölge hudutlarına göçmen yerleştirmemek gerekir. Temsilciler heyeti, devletlerin bu korkunç tehlikeyi yok etmek için Babı Âli'ye teşebbüslerde bulunacaklarını ve göçmenlerin gelenek, ahlâk ve karakterlerine uygun İslâm bölgelerine sevkini temin edeceklerini ümit eder.

Her ne zaman Hıristiyanlar arasında göçmenler barındırılmışsa, bundan bir felâket çıktığını, geçmişteki tecrübeler bize ispat ediyor. 1874 - 1875 de Kafkasya'dan göç eden Çerkes göçmenleri, Tuna illerine yerleştirilmişlerdi. Bundan o kadar karışıklıklar çıktı ki, sonunda Rus - Türk savaşı patlak verdi ve bu hareket Türklerin Tuna illerini kaybetmelerine sebep oldu.

1878 de Bosna - Hersek'in Avusturya tarafından alınması üzerine, Bosna göçmenleri Makedonya'ya yerleştirildiler. Orada dinî ve dahilî çarpışmaların çıkması için bir kaç ay yetti. Sonuç, şimdiki Türk - Balkan savaşı ve Türkiye'nin bütün Avrupa illerini kaybetmesi oldu.

Devletler, bu şekilde düşünülürse, aynı sebeplerin, Ermenistan'da da Avrupa siyasetini alt üst edecek, karışıklıklar ve yeni tehlikeler doğurabilecek yeni olaylar çıkmasını istemiyeceklerdir.

Millî Ermeni Temsilciler Heyeti Reisi
Bogos Nubar

———«O»———

(4)

Ermeni İslâhatı ve Avrupa Kontrolu

14/Haziran/1913

Ermeni illerinde islâhatın yapılması için Babı Âli'nin taahhüdünü kapsayan Berlin antlaşmasının (61) inci maddesi, aynı zamanda bu antlaşmayı imza etmiş olan devletlerin de bu islâhatın uygulanmasını gözeteceklerini şart olarak öne sürüyor. Bu gözetim ya da kontrol, islâhatın yaşamasının, düzenli ve verimli bir halde işlemesinin tek teminatıdır.

Osmanlı hükûmetinin 1861 den beri uygulamak niyetinde bulunduğu birçok islâhat projeleri vardır. Bunlardan bir çoğu Avrupa hükûmetleri tarafından öne sürülmüş ve tatbikatına başlanılacaklar da olmuştur. Fakat, devamlılığını temin edecek hiç bir kontrol olmadığı için, bunların hepsi terk edilmiştir. Bunun en güzel örneği 1895 islâhat projesidir ki, Babı Âli bunu değiştirmiş ve Avrupa kontrolunu kaldırarak kabul etmiş olduğu için uygulamamıştır. Yalnız bir istisnası vardır. Malî islâhat alanında Genel borçlar meclisi hükûmetin maliyesini yeniden düzenlemiştir. Fakat bu istisna bile sözümüzü doğrular. Gerçekte ise, doğrudan doğruya hissedarlar sendikası tarafından gösterilen Avrupalı üyelerin seçiminin siyasi değişikliklere uğramaması bu konuda teminat teşkil etmez.

Tecrübe göstermiştir ki, Türkiye'de islâhat, kontrol altında olmadıkça vaad halinde kalıyor ve bazen yapımına başlanmış olsa bile biraz sonra yerinde sayıyor. Bu kanı, Türkiye'de idarî kararların uygulanmasının çoğunlukla hükümetin isteğinden başka türlü

sonuçlandığını ve hükûmetin bu hususlaki emirlerinin uygulanmadığını veyahut yanlış anlaşıldığını bilenleri hayrette bırakmamalıdır. İllerdeki memurların ilgisizliği, yeteneksizliği, ileri derecede kudret ve yetkiye sahip oldukları öteden beri bilinir. Bu hal o kadar ileri gitmiştir ki, merkezî hükümet de çok zaman sebebini anlıyamaz. Ermeni illerinin durumu buna inandırıcı bir örnektir. Hükûmet, tehlikeyi görüyor. Kendisinin illerdeki anarşiyi kışkırtmıyacağından şüphe olunamaz. Ama, buna son vermeye de gücü yetmemektedir. Mahallî hükûmet memurlarına, cinayetin ve bir çok şekillerdeki yolsuzlukların önünü aldıramamıştır. Bu cinayetler ve yolsuzlar da her zamankinden daha fazla tehlikeli surette her gün meydana gelmektedir. Sonuç olarak 61 inci madde ile öngörülmüş olan kontrol yalnız gerekli değil, bu kontrolun etkili olabilmesi için özellikle yerinde uygulanması gerekir. Bu hususta devletlerin islâhatı zaaf göstermeden, tarafsız ve baştan savma olmamak üzere uygulayacak ve yapacak, mahallî memurlar üzerinde gözetim ve denetimde bulunacak vasıtalara ihtiyaçları vardır. Varılmak istenilen hedef budur. Buna yol açacak bir çok hal şekilleri olabilir. Babı Âli ile anlaşarak, Padişahlık makamının kudret ve nüfuzuna ters düşmeyecek birini seçmek devletlere aittir.

Önceki bir notada (1), Türkiye'nin Asya'da toprak bütünlüğünün islâhat olmadıkça devamının mümkün olamıyacağını göstermiştik. Burada açıkladığımız görüşler de islâhatın kontrol edilmedikçe bu hükümranlığın bozulmasına engel olamıyacağını doğrular. Şu halde kontrolda ısrarımızın sebebi ve Osmanlı hükûmetinin projesiyle temsilciler heyetininkini ayıran tek ve en önemli sorunun da bu olduğu anlaşılır. Bu lüzum, seçkin Avrupa hükümet adamları ve yazarları tarafından da öne sürülmüştür.

Lord Granville Dışişleri Bakanı iken, «Bir Avrupalı kontrolu olmadan Türkiye'de her islâhat teşebbüsünün sonuçsuzluğa mahkûm kalmasından çok korkulur,» demişti. Sonradan Lord Salisbury, «Değil yalnız bir kontrolun lüzumu, bu denetimin yerinde yapılması ve İstanbul'dan uygulanması bile boşunadır.» dedi.

Geçenlerde (Times), bir başmakalesinde, «Bir Avrupa kontrolu olmadıkça Türkiye'de hiç bir islâhatın başarılı olamıyacağını» yazıyordu.

---

(1) 22/Mart/1913

Fransa'da M. Clemenceau, «Vadedilmiş ve uygulanmamış ıslâhatın Makedonya'da olduğu gibi savaşa götüreceğini, etkili bir kontrol lâzım olduğunu» yazıyordu.

M. Victor Beard, «Osmanlı ıslâhatı, Avrupa kontrolu, etkili ıslâhat, fiilî kontrol... Bunlar dışında ne Ermeni milletinin geleceği ve ne de Asya'da Türkiye hâkimiyeti temin olunamaz» diyordu.

«Temps» gazetesi, «Kontrolsuz ıslâhattan söz etmek lüzumsuzdur. Buna kimse inanmaz, Türkiye bunu takdir etmeli.» diye yazıyordu.

Bu fikirler Türkiye'de yankılandı. Oranın da bugün kontrol taraftarı olduğunu görmekle bahtiyarız. Şimdiden Türk basın organlarının bazıları açıktan açığa buna katılmışlar ve son olaylardan ders alan bazı Türk siyasileri, vatanlarının kurtuluşunu ıslâhattan beklediklerini ve bunun kontrol ile başarılı olacağını kabul anlayışını göstermişlerdir. İktidardakiler arasında bir çoklarının — azınlığın değil — böyle düşündüklerine ve yalnız bir şekil sorununda tereddüt ettiklerine inanmak için delillerimiz vardır. Bu şekil meselesinin de, haklı hiddetlerin yatıştırılması suretiyle kolayca halli mümkündür.

Bunun içindir ki, şimdiki hükûmet, kontrolu kabul ile yeni bir imtiyaz vermiş olmıyacak, yalnız öncekiler tarafından yapılmış ve kendisini bağlamış olan bir tahhüdü tutacaktır. Türkiye'nin kalkınmasının ihmal edilmiş fermanlarla değil, kuvvetli vasıtalarla olacağını anlayan Türk hükûmet adamlarının, Türkiye'nin yükselmesinin devamlı ve siyasî grupların sarsıntılarından uzak kalmasını isteyeceklerinden şüphe etmiyoruz. Bu işe kuvvet vermek, devam ve yerleşmesini temin için hükûmetin programına, ıslâhatın hedefine varması amaciyle daimî bir kontrolu alacağını ve bu suretle bugün verimsiz olan bölgeleri müreffeh bir memleket haline getireceğini ve müslüman ve hıristiyan herkes için hükûmet ettiği bu memleketin güvenliğini ve adaletini, gerçekleştireceğini, temsilciler heyeti ümit eder.

Millî Ermeni Heyeti Reisi
Bogos Nubar

(5)

Ermeni İslâhatı, Babı Âli'nin projesi ve Avrupalı müşavirler

22/Kasım/1913

İstanbul haberlerinde, bize Babı Âli'nin, devletlerin anlaşarak hazırladığı ve elçiler tarafından verilmiş olan projeyi red ederek kendisinin bir proje verdiği ve bunda artık ne kontrol ve ne de devletler tarafından aday olarak gösterilecek genel müfettişler sorunu söz konusu olmadığı, yalnız Osmanlı genel müfettişleri ve bunların yanına verilecek — hattâ uygulama yetkisi bile verilmiyen — Avrupalı müşavirlerden söz edildiği bildiriliyor.

Sonradan yapılan bir görüşmede sadrazam, Rus elçisine, genel müfettişlere katılacak Avrupalı müşavirler hakkında, «Bunların her şey olacaklarını ve genel müfettişlerin kendilerinin onayını almadıkça hiç bir şey yapamıyacaklarını» bildirmiştir.

Babı Âli'nin karşılık projesinde buna benzer bir şey yoktur. Aksine bunların yetkileri, genel müfettişlere yardım ve mahallî memurlardan meydana gelmiş bir komisyona başkanlık yapmaya kadar azaltılarak kendilerine hiç bir uygulama kudreti verilmemektedir.

Sadrazam Sait Halim paşaya müşavirlik fikrinin Mısır'da başarıyla uygulanmasından gelmiş olduğunu zannediyoruz. Orada bizim her bakanlığımızda bakanın yanında bir müşavir vardır ki, bunlar kuvvetli ve geniş bir uygulama yetkisine sahiptir ve inanıyoruz ki, müşavirler Ermenistan'da da her şeyi yapacaklar denilmesinde iyi niyet vardır. Fakat iki durum arasında esaslı bir fark bulunuyor. Mısır'da bütün müşavirler İngilizdirler ve bir devlete, İngiltere'ye, bağlıdırlar. Müşavirin arkasında bir Lord Cromer veyahut Kitchener vardır. Derhal uygulamaya konulamıyacak, karışıklık, anlaşmazlık yaratacak bir emir vermez. Halbuki Ermenistan'da Babı Âli'nin mukabil projesiyle — ki bunda müşavirlerin yetkisi fena tâyin edilmiş ve sorumluluk gösterilmemiştir — bu müşavirlerin arkalarında bir devlet yerine altı devlet bulunmakta ve bunların aralarında daimî bir anlaşma olması mümkün görülmemektedir.

Şu halde genel müfettişler yerine Avrupalı müşavirlerin geçirilmesi tertibi kabul olunamaz. Meğer ki, dıştan Osmanlı genel müfettişlerine perde gibi görünmek ve gerçekte uygulama kudretleri olmak suretiyle bir şekil bulunabilsin. Eğer Babı Âli amacı gizleyecek kolay bir değişiklik ile bunu temin ederse, müşavir sistemini — tabii elçiler projesinin diğer maddelerinin örneğin kontrol, il meclislerinde ve idari görevlerde Ermenilerin yarı yarıya temsili gibi hükümlerin kalması şartiyle — kabul edeceklerin birincisi biz olacağız. Tek değişiklik olarak Türk projesi, genel müfettişlerle müşavirler arasındaki anlaşmazlıkların Bakanlar kurulunda hallini şart koyuyor. Fakat Osmanlı diplomasisinin takip ettiği bahane siyaseti dolayısiyle sorunların genel müfettişler lehine sonuçlanacağını ve bunun da müşavirlerin hareketlerini işlemez bir hale getireceğini kabul etmek gerekir.

Türkiye, devletlerin görüşlerini, kısmen kabul ettikten sonra bugün karşı projelerle ilk tuttuğu muhalefet usulüne dönüyor. Bu yolda kendisini takip çok tehlikelidir. Bununla beraber göz önünde tutmalıyız ki, islâhatın hedefi Türkiye Asya'sının her türlü çöküş tehlikesini ortadan kaldırmaktır. Bu amaca da ancak kuvvetli plânlanmış islâhatın etkili bir şekilde uygulanmasından başka bir yolla varılamaz. Gelecekte tamamlanacağı teklif olunacak yarım tedbirler faydalı olamaz. Makedonya'da yazık ki başarısızlıkla biten ve müthiş sonuçlar doğuran bu hareket yetersiz ve kısmen uygulanan, meşrutiyet hükûmetinin gelmesiyle kaldırılan bu yarım islâhata dayanır.

Bu kötü şartlar altında yürütülecek islâhatın hiç bir sonucu olmaz ve yabancı müdahalesini gerektirecek bütün tehlikeler mevcut kalırlar. Bundan ötürü, islâhatın devletlerin himaye ve kontrolu altında sorumlu ve kuvvetli yetkisi olan Avrupa memurlariyle uygulanmasını temin eden elçilerin ortak projesinin kabul ve devamından başka mantıkî bir çözüm şekli yoktur. Dış görünüşünü korumak için bu projenin şekli, değiştirilebilir. Fakat prensipler tam olarak yerinde kalmalıdır. Eminiz ki, islâhat sorunu olumlu bir şekil almadıkça devletler, her türlü malî yardımı red edecekleri hakkındaki sarsılmaz kararlarını gösterirlerse borç almaktan vazgeçemiyecek olan Babı Âli, devletlerin anlaşmış bulundukları esas dairesinde islâhatı kabulde gecikmeyecektir.

Bu şekil altında olacak bir hareket, devletlerin, Babı Âli ile olan ilişkilerini hiç bir şekilde bozmaz. Çünkü Türkiyenin, muhalefe-

tin kendi menfaatlerine aykırı olduğunu artık anlaması lâzımdır. Malî bir baskı tavsiyesiyle hükûmetin güçlenmesi için gerekli olan yardımın yapılmasına karşı çıkmayı hatırdan geçirmiyoruz. Aksine toprak bütünlüğünü bozacak her engeli kaldırması gerektiğini ve bu bütünlüğü korumada hükûmetin olduğu gibi Ermenilerin de menfaatleri bulunduğunu anlamasını istiyoruz.

Bundan dolayı, devletler hiç bir düşmanca niyeti olmıyan bu baskıyı Türkiye ile olan dostça ilişkilerinden ayrılmadan uygulayabilirler. Hattâ yardımı bile red etmeyerek — yalnız Babı Âli de kendisinin islâhatı yapacağını taahhüd ederse, — kolayca anlaşabileceklerini söylemeleri yeter. Şu halde sonuç, hükûmetin istifade edeceği ve aynı zamanda Avrupa barışını bozabilecek anlaşmazlıkları yok edecek bir şartı, Babı Âli'nin kabul etmesine bağlıdır.

Ermeni Millî Temsilci Heyeti Reisi
Bogos Nubar

———«o»———

İslâhat hakkındaki Rus teşebbüsünün neticelenmesi üzerine Gulkevitch, 26/Ocak/1914 de Rusya Dışişleri Bakanlığına şunları yazıyordu (1):

«..... bu suretle 26/Ocak/1914 islâhat antlaşması, şüphesiz Ermeni milletinin tarihinde çok mutlu bir dönemin başlangıcıdır. İç siyaset bakımından bu millet için bu karar, Bulgaristan Ekzarhlığı'nı kuran ve Bulgar milletini Rum yönetiminden kurtaran 1870 tarihli fermanla kıyaslanabilir. Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtulmak için ilk adımı atmış olduklarını anlamamaları mümkün değildir».

Rusya'nın kazandığı bu siyasî zafer, Katogikos Keork'u da galip duruma yükseltti. İstanbul Patriği Katogikosa şöyle teşekkür ediyordu (2):

«Millî dâvamız ilk durağına ulaşmış oldu. Türkiye'deki muztarip evlâtlarınızın ricalarını göz önüne alarak durumlarının düzel-

(1) Turuncu Kitap, cilt: 173.
(2) Leo, cilt: 2, sahife: 101.

mesi için hiç bir şey esirgemediğinizden dolayı kutsal şahsiyetinize meclislerimizin minnettarlığını sunmayı ilk ve kutsal bir vazife görüyorum.

Kutsal şahsınızın gayretlerinin sonuçsuz kalmadığını ve Ermeni dileklerinin esaslarında Babı Âli ile Rusya hükûmeti arasında kesin anlaşmaya varıldığını müjdelemekle bahtiyar bulunduğumu arz ederim».

Bogos Nubar da şu telgrafı gönderdi (2):

«Saygıdeğer şahsınız ile Rus imparatorluğunun ortak gayreti ve yine zatı âlilerinin ileri görüşlülüğü sayesinde Ermeni islâhatı hakkında anlaşmaya varıldığından dolayı kutsal şahsınıza saygı ve tebriklerimi sunarım.

Asya Türkiyesi'ndeki kardeşlerimiz bundan sonra âdil ve emin bir idare altında yaşamak imkânına kavuşmuşlardır».

Katogikos da Bogos Nubar'a şu cevabı verdi :

«Türkiye'de islâhatın tatbiki hususunda harcamış olduğunuz gayrete teşekkürler ederim. Kardeşlerimizin işlerinin başarıyla ilerlemekte olduğunu görmekle bahtiyarım. Siz ve saygıdeğer aileniz için Allah'tan lütuf ve inâyet dilerim.»

Katogikos Keork, Sazanoff'a şu sözlerle teşekkür etti :

«Hıristiyanlık dolayısiyle şimdiye kadar yok edilmiş olan Türk Ermenileri, hayatlarının — zatı âlilerinin gösterdiği sağlam ve insanî siyaset sayesinde — bu tarihî günlerde kültürlerini geliştirmek fırsatını elde etmişlerdir. **En eski bir hıristiyan dinine mensup olmalarından ve büyük Rusya'ya karşı gösterdikleri yakınlıktan dolayı asırlarca imhalara uğramış olan bir milletin** hakiki hayat içinde gelişmesinin temin ve gerçekleşmesi için kurtarıcı Çarlar büyük faaliyet ve çok hayırlı gayretlerde bulunmuşlardır. Sevgili İmparatorum İkinci Nicolas'nın arzularıyla Asya Türkiyesi'nde, Avrupa'nın fikrî ve maddî kültür prensiplerini temsil eden milletim, tarihî yerine geçirildi. Bu tarihî günler dolayısiyle zatı âlilerine bütün Ermeni milleti adına teşekkürlerimi sunmayı kutsal bir borç bilirim».

Katogikos Keork'un, Kafkas genel valisi Voronzof - Daşkof'a yazdığı şu mektup, Ermeni diplomatlarının bu sorun konusundaki düşüncelerini gösterir :

---

(2) Leo, cilt: 2, sahife :101.

«Türkiye Ermenistanı için ıslâhatın kabul edilmiş olduğunu bildiren 16 Mart tarihli mektubunuz, kalbimi sevinçle doldurdu. Memleketimize gelişinizden beri Ermeni milletine karşı her zamanki lütuflarınız için size en hararetli minnettarlığımı arzı ilk vazife bilirim.

Siz, asaletmeâp, Ermeni milletinin arzularının savunucusu, taraftarı olarak meydana çıktınız. Onların adlarını, İmparatorluk hükûmetine tanıttınız. Türkiye Ermenileri üzerine sağlam esaslar ile tesbit olunan ve bundan sonra da Yakın Doğu'da kendilerine önder olacak olan eski faydalı siyaseti ve görünüşü size borçlu bulunuyoruz. Lütufkârca tedbirler ile, Rusya'nın, Ermenilerin ilerlemelerine ve gelişmelerine set çeken engelleri kaldırdınız.

Ermenilere ve Ermeni sorununun çözümü hususunda esaslı fikirleriniz ve sözlerinizle çok büyük yardımlar gösterdiniz. Sizin eliniz kalkmadan Ermeniler hayırlı bir teşebbüs ümit edemezlerdi. Siz olmadan, bu kadar hayırlı sonuçlar sağlayan Rusya'nın kuvvetli müdahalesi imkânsız olurdu.

Gerek kendi adıma ve gerek Ermeni milleti adına çok büyük teşekkürler ederim. Bir çok ıstıraplar çekmiş bulunan milletime, gelecekte de yardımınızı ricayı fazla bulurum. Çünkü siz, sayısız eserleriniz ile milletime samimî olarak sahip çıktınız. Ancak ilân olunan ıslâhatın uygulanmasında Osmanlı hükûmetinin çıkardığı her zamanki engellerle karşılaşınca size müracaat etmeyi kendim için bir vazife kabul ederim. Kürt hareketine endişesiz olarak bakamıyorum. Çünkü bu memlekette âdetler neticesinde meydana gelmiş olan her dert daima Ermenilerin başında patlar. İmparatorluk hükûmetinin Türkiye Ermenistanı'nda Ermenilerin hayat, şeref ve mallarını koruyabilmeleri için gereken yardımdan kaçınmıyacağına ve kan dökülmeleri ihtimallerinin önünü kuvvetli eliyle alacağına eminim».

Mesele ıslâhat ile kalmıyordu. Daha önemli hareketler hazırlanıyordu :

1912 Mayısının dördünden altısına kadar Tiflis'te Taşnaksutyun üyelerinden oluşan «Millî Büro» toplanarak dördüncü kongresine şu muhtırayı bildiriyordu :

İslâhatın kabul ve genel müfettişlerin tâyin edilmiş olduğu şu sırada, şimdi yeni bir faaliyete geçmek lâzımdır. Bu hususta elele vererek bütün halk tabakasının çalışması gerekir. İstanbul Ermeni Patriği daha aylarca önce bir mektubu ile Büroya bir takım yeni so-

runlardan söz etmişti. Bunlarla şimdi meşgul olmak lâzımdı. **Rus hükûmetinin yüksek rütbeli memurları gizli ve özel olarak Türkiye Ermenistan'ında faaliyetimiz için yeni yönler gösteriyorlar.** Toprak sorunu, kültür, mali ve iktisadî teşebbüsler bir kaç kelime ile ileri süreceğimiz büyük dâvalarımız. Bunların başarılması için hiç bir gayret ve fedakârlığı esirgemeyelim. Büro, bu büyük ve önemli sorunları kongreye arz ediyor. Kongrenin, onların gerçekleşmesi için üzerlerinde durarak incelemeler yapması, projeler tertip etmesi lâzımdır».

Taşnaksutyun komitesi, islâhat müzakereleri devam ederken bir taraftan da Türk Ermenilerini, Rus hükûmeti vasıtasiyle silâhlandırmaya çalışıyordu.

Kafkas genel valisi 24 Mayıs 1913 de bu teşebbüsler hakkında Katogikos Keork'a şöyle yazıyordu :

«27 Nisan'da askerî kısım muavinim piyade generali Şavilow'a, Kafkas Ermenileri tarafından kurulmuş ve Mesrup Episkopos, Hadisyants, Harutunyants, Kalantar ve Babacanyan'dan meydana gelen bir temsilci heyeti müracaat ederek, Şavilow'un ilgisini, Türk tâbiiyetinde bulunan Ermenilerin şimdiki durumda ağır olan vaziyetleri üzerine çekerek düşman İslâm milletlere karşı kendilerini koruyabilmeleri için tedbirler alınmasını, kendilerine yardım edilmesini rica etmiştir. Temsilci heyetinin, General Şavilow'a yaptıkları açıklama, İmparatorluk hükûmetine bildirilmiştir. Şimdi İçişleri Bakanı bana Türkiye Ermenilerinin durumunun ciddî ve köklü olarak düzeltilmesi için gereken bütün tedbirleri almış bulunduğunu bildirdi».

Kont Voronzoff - Daşkoff, islâhat sorununun ne halde bulunduğunu açıklayarak :

«Kafkas Ermenilerini temsil eden heyetin General Şavilow'a yapılan müracaatlarında Türkiye'deki ırkdaşlarının şiddetli ıstırapları, üzücü durumları hakkındaki müracaatları dolayısiyle bu mektubumla zatı akdesânelerini Türkiye Ermenistanı islâhatı sorununun bugünkü aşamasından haberdar etmeyi gerekli gördüm. Durumun tarafımızdan Ermeni milletine bildirilerek heyecanlarının yatıştırılmasını ve biraz daha sabır ve sükûn içinde bulunmalarının teminini tavsiye ederim». (1) diyordu.

---

(1) Leo, sahife: 100.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(CEMİYETLER, KOMİTELER, İSYANLAR)

I

CEMİYETLER

1860 tarihi, Ermeniler için milliyet cereyanlarının en fazla kuvvetle yayıldığı dönemin başlangıcı sayılabilir. Asıl millî faaliyet 19. yüzyılda başlar. İlk zamanlarda Ermeniler arasında çeşitli adlar altında hepsinin de amacı Ermenistan bağımsızlığı olmak üzere cemiyetler kurulmaya başlamıştı.

1860 da (Hayırsever Cemiyeti) kuruldu. Bu cemiyetin amacı, Kilikya'yı yükseltmekti. Bunu Fedakârlar Cemiyeti takip etti.

1870 - 1880 tarihleri arasında (Araratlı), (Okul Sevenler), (Doğulu), (Kilikya) cemiyetleri ve 1879 da da (Milliyetçi Kadınlar Cemiyeti) meydana çıktı. Yine, 1876 da (Ermenistan'a Doğru Cemiyeti) kurulmuştu. Doğu ve Okulsevenler, faaliyetleri için Muş'u merkez yaptılar.

Araratlı Cemiyeti özellikle Van ve dolaylarında çalışıyordu. Bu cemiyet, bir çok Ermeni zenginlerinden, Kafkas Ermenilerinden büyük ölçüde yardım gördü. Sonraları, 1880 de Araratlılar Okul Sevenler, Doğulu ve Kilikya Cemiyetleri ile birleşerek (Ermenilerin Birleşik Cemiyeti)ni kurdular. Bu suretle de Türkiye - Rusya Ermenileri arasında millî amaç için bir birlik kurulmuş oldu. Van'da bir okul açıldı. Burada yetiştirilecek Ermeni gençleri, millî ruhu, bağımsızlık ülküsünü bütün Ermeniliğe yayacaklardı. Bu kuruluş özellikle Rus Ermenilerinden, Rus Konsoloslarından büyük yardımlar görüyordu. En gizli görüşmeler bu konsoloslar vasıtasiyle temin ediliyor, kitaplar, yardım paraları, bunların aracılığıyla temin olunuyordu (1).

Ermenilik için çalışanların, isyan hareketlerini çıkaranların başında, yukarıda gösterildiği üzere, en çok ruhanî reisler geliyor-

(1) Kafkas Yaraları, Aknuni, sahife: 215 (Ermenice).

du. Dinî mevkileri bakımından, bunların fikirleri, halk üzerinde daha fazla etkili oluyordu. Hırımyan'ın patrikliğinden sonra Van'da, ve oradan dönüşünde Üsküdar'da (Surp Haç) kilisesindeki vaazları ünlüdür. Daha sonraları, isyan reisleriyle birlikte çalışmış, bunların haberleşmelerine de aracılık etmişti.

İzmirliyan da patlikliği esnasındaki gayreti ile ün kazanmış ve kendisine (Demir patrik) ünvanı verilmişti.

Berlin Konferansı sırasında faaliyeti yukarıda söylenmiş olan Horen Kalfayan (Narbey) bir taraftan şiirleriyle, vaazlarıyla Ermenilere milliyet fikirlerini aşılarken, bir yandan da saraya devam eder, ihsanlar alır ve aynı zamanda da saraydan aldığı bilgiyi Beşiktaşlı Dereyan Vartabet vasıtasiyle, sonraları Marsilya'da yayınlanan Pro - Armenia'nın sahibi Portakalyan'a yetiştirirdi (1). Erzurum'da, Van'da, Muş'ta, Zeytun'da, Adana'da, Sis'te, Haçin'de, hemen her taraftaki isyanlarda ruhanî reisler, isyanlarda rol almışlar ve çok defalar bu isyanları kendileri idare etmişlerdir.

Van'da ve sonra Erzurum'da Rus Başkonsolosu olarak bulunmuş olan General Mayevski şöyle diyor (2):

«Ermeni ruhanî reislerine gelince, bunların din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşılık millî fikirlerin yayılması konusunda büyük ve pek çok gayretleri geçmekteydi. Yüzlerce yıldan beri bu gibi fikirler, esrarlı manastırların sessiz duvarları içinde beslenmiş ve geliştirilmiş ve bu yerlerde dinî âyinler yerine Hıristiyan - İslâm düşmanlığı yer almıştır. Okullar ve kilise okulları da bu konuda ruhanî reislere çok yardım etmişlerdir. Zamanla, dinî taassubun yerine düşmanlık duyguları geçmiştir».

Osmanlı - Rus savaşından sonra imzalanan Ayastafanos antlaşması, bağımsızlık taraftarı Ermenilere pek büyük ümitler vermişti. Osmanlı Ermenistanı bu antlaşma ile, Rus idaresi altına giriyordu. Rus orduları buraları işgal altında bulunduracak ve sonra da bağımsız bir Ermenistan kurmak üzere Ermenilere bırakacaktı. Berlin konferansında Ermeni isteklerinin 61 inci maddeye bağlanıp kalması, bütün bu ümitleri kırmıştı. Bundan dolayı bundan sonra Ermeniler için artık şikâyet yerine harekete geçmek zamanı gelmiş oluyordu. Bu sebeple siyasî cemiyetlere, kuruluşlara daha fazla kuvvet vermek, yer yer isyanlar hazırlamak lâzımdı. Berlin'den dönen-

(1) Ermeni Bunalımından Anılar, H. Cangülyan, sahife: 125 (Ermenice).
(2) Van ve Bitlis İlleri İstatistiği.

ler, özellikle Hrımyan, bunu açıktan açığa tavsiye etmişlerdi. Osmanlı devleti, savaştan yeni çıkmış, yıkık ve kuvvetsiz bir haldeydi. Yabancı müdahalesini sağlamak gerekiyordu. Türkiye topraklarında bağımsız bir Ermenistan, kutsal ve millî bir ülküydü. Bundan dolayı, bunu temin için yapılacak her şey haklıydı.

Tomayan (1):

«Vatanda, millî toprak üzerinde hareket; bu hareketlerle, fedakârlıklarla güçlenmiş olarak siyasî veyahut herhangi bir şekilde Avrupa devletlerinin müdahalesini temin : İşte Doğu sorununun bütün tarihi.» diyor.

Krisdapor Mikaelyan (2) :

1890 da Avusturya Dışişleri Bakanı Kalnoky'nin Türkiye Ermenilerine, «Avrupa yok, Ermeni toprağı kana bulanmadıkça Ermeniler bilsinler ki bir şey alamazlar.» dediğini söylüyor.

Yine Varantyan (3):

«Rusya - Türkiye Ermenileri arasındaki hudut kalktı. Rus - Osmanlı savaşı Ermeni kumandanları, göçler, 1676 dan beri Van yangını, Hrımyan'ın gezileri, Berlin temsilciler heyeti, Ermeni sorunu ve bunun devletlerarası bir şekil alması, yıllardan beri mevcut olan ayrılığı kaldırdı. Raffi'nin, Arzruni'nin, Türkiye Ermenilerinden Hrımyan'ın, K. Odyan'ın ideallerini yürüttü; birleştirdi. Her şeyden önce, milliyet fikri ilerledi. İlk iş olarak Karabağ'dan, Muş'a, Zeytun'a kadar olan Ermeniler, bir toprak, bir kan, bir dil, bir kültür, bir din, bir tarih sahibi olduklarını duydular. Milliyet, aynı zamanda hareket ve çalışmada birleşmeyi temin etti.» diyor.

Taşnaksutyun komitecilerinden Aknuni (4) :

«Savaş sırasında Osmanlı Ermenileri lehinde Kafkasya'da, özellikle Tiflis'te başlıyan propaganda, bütün şiddetiyle devam etti. Kafkasya'daki Ermeni gazeteleri, Osmanlı idaresinin baskısına karşı feryat ve şikâyetlerde bulunuyorlardı. Ermeni kaçaklarına, mültecilerine, Türkiye'deki Ermeni cemiyetlerine yardım ediliyordu.

---

(1) Doğu Sorunu Tarihi, Londra, cilt: 2, sahife: 604 (Ermenice).
(2) Halk Kütlesinin Mantığı, Taşnaksutyun yayınlarından 1909, sahife: 92, (Ermenice).
(3) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 38 - 39 (Ermenice).
(4) Kafkas Yaraları, sahife: 215 (Ermenice).

Ermeni gönüllüleri, propagandacıları hududu geçiyorlar, esir hayatı süren Türkiye Ermenileri arasında isyan çıkarıyorlardı. Raffi, romanlarında bu isyanın programını, plânlarını çiziyor, ayrıntılarını açıklıyordu. Arzruni, ateşli makaleleriyle çok çekici olan Ermeni bağımsızlığını anlatıyor, Kamar Katiba savaşçıların yüreklerindeki ateşi parlatıyordu. ?

Türkiye Ermenileri, faal propagandaya girişmek üzere Kafkasya'ya sığınıyorlardı. Bu dönem, hayali bağımsızlık programının hazırlandığı bir birleşme, kaynaşma dönemiydi. diyor.

Komitelerin kuruluşlarını görmeden önce, önemli bir noktanın incelenmesi gerekir ki, bu da: İran, Rusya, Türkiye topraklarına dağılmış bir halde olan Ermenilerin, çalışma ve hareket alanı olarak Türkiye'yi seçmiş olmalarıdır. Bunun için, şu sebepleri gösteriyorlardı :

Mikael Ohanneayan (1):

«Ruslar gibi müthiş pençeli bir canavara karşı koymak güçtü. Türkiye, çalışmalarımız için daha elverişliydi. Oradaki Ermeniler, ıstırap içinde bulunuyorlardı. Özellikle Ermenilik, Türkiye'de devletlerarası bir şekil almış, kendi hesabına bir garanti elde etmişti. Şu halde, orada faaliyete geçmek daha uygundu. Rusya'da milliyete, öğretim ve eğitime, Ruslaştırma siyasetine karşı da basınla, propaganda ile çalışmak, Rusya'daki hareketlere de bu suretle karşı koymak daha doğru olacaktı.» diyor.

S. Kaprielyan (2):

«Hatırlanmalıdır ki, Ermeni sorununun doğuşundan beri illerde ve hükûmet merkezinde yapılan gösteriler, daima **Kafkas Ermenilerinden olan şahıslar tarafından yapılmıştır.** İhtilâl vaatleri, fikirlerini de Rusya Ermenilerine borçluyuz.

Rusya, Osmanlıları yenmişti. Bunun sonucu olarak Rusların Osmanlılara karşı almış oldukları alaylı tavrı, Osmanlılara karşı Kafkas Ermenileri de takınmışlardı. Halbuki, Türkiye Ermenileri, Osmanlı hükûmetinin dayanılmaz kuvvetini biliyorlardı. Fakat Kafkaslı denilen Ermeniler, izah ettiğimiz psikolojik vasıtaları kullanmak suretiyle yavaş yavaş ihtilâli faaliyete geçirdiler.» diyor.

K. Mikaelyan (3):

«Gösteriler ve hareketlerle ihtilâlciler, İstanbul'da ve Türk

(1) Taşnaksutyun ve Muhalifleri, Tiflis, 1906 (Ermenice).
(2) Ermeni Bunalımı ve Tekrar Doğuş, 1905, Boston, sahife: 75 (Ermenice).
(3) «Halk Kütlesinin Mantığı», sahife: 38 - 41, (Ermenice).

fiilî alanda biliniyordu. İstanbul'da ihtilâlciler, yalnız Türkiye'nin kalbinde değildiler. İstanbul, bütün dünyanın ilgisini çekecek bir noktaydı. Bütün Avrupa'nın gözü önünde onların menfaatleri bulunan bir alandaki bir tabanca sesi, memleketin içlerinde, uzak yerlerinde patlıyacak yüzlerce silâhtan daha fazla duyulurdu.

Hudutlar üzerinde çarpışmakla biz duyulmaz köşelerde bulunmuyorduk. Aksine, oraları öyle yerlerdi ki, hiç olmazsa en azından iki devleti ilgilendirirdi.» diyor.

Ermeni bağımsızlığını temin için yardımına dayanılacak devlet hakkında öteden beri Kafkas Ermenileriyle Osmanlı Ermenileri reisleri arasında görüş farkı vardı :

İstanbul'dakiler, Rusya'nın Ermeni işlerine müdahalesinden çekiniyorlardı. İllerdeki Ermeni halkıysa Rus dostuydular. Kafkasyalı Ermeniler, Ermenilerin Rus idaresinde millî duygularını, benliklerini kaybetmiş olmalarına, III. Aleksander'in Ruslaştırma siyasetine rağmen, kendilerinin Türkiye'deki Ermenilere bakılırsa daha rahat olduklarını ileri sürüyorlar, bu suretle Rusluk propagandası yapıyorlardı.

Lord Eversley, 1890 da, iyi mevki sahibi bir Ermeniye sorduğu soruya, onun :

«Ermenilerin Rusya'nın tebaası olmayı arzu etmediklerini, İngiltere'nin, Padişahın tepesinde iri bir sopa tutması şartiyle, Türkiye'yi tercih ettiklerini, fakat İngiltere bunu yapmazsa Türkiye'ye Rusya'yı, hattâ şeytanı bile tercih edeceklerini söylediğini» (1) naklediyor.

———«o»———

(1) The Turkish Empire its Growth and Decay, London 1917, sahife: 341.

II

KOMİTELERİN KURULMASI

Bu konuya, New York Herald Muhabiri Sidney Whitman'ın komiteler hakkında şu ilgi çekici sözleriyle başlamak uygun olur (1):

«Erzurum İngiliz Konsolosu M. Graves'e sordum :

— Eğer bu memlekete hiçbir Ermeni komitecisi gelmemiş olsaydı ve Ermenileri isyana kışkırtmasaydılar, bu çarpışmalar olur muydu?

— Tabii hayır, sanmam ki bir tek Ermeni öldürülmüş olsun,» dedi. M. Graves, ağır başlı, ciddî bir memurdur ve bugün Türkiye'de bulunsaydı, eminim ki bu önemli konudaki sözüme itiraz etmezdi,» diyor.

Yine Mr. S. Whitman, aynı eserinde, «Bir yahudi bana Trabzon'da, «Eğer bu hareketlerin birisi Rusya'da olsaydı, bir tek Ermeni sağ bırakılmazdı.» dedi.»

Rusya'da Ermeniler askere alınırlar ve memleketlerinden çok uzaklarda hizmet görürler. Mektuplar, sansüre tâbidir. Türkiye'de ise mutlu, rahat bir durumda yaşarlar, servet yaparlar, asker vermezler. Okulları serbesttir. Millî tarihlerini okuturlar, gençlere Türk düşmanlığını aşılarlar.» diyor.

Yine özetle, «Avrupa'nın yarısı kadar bir alana dağılmış bir milyonluk bir unsurun millet halinde toplanmasına imkân var mıdır? O halde, Rusya'daki Yahudilere neden bu hak verilmiyor? Avrupa neden bunların hesabına Rusya'ya müdahalede bulunmuyor? Her yerde misyonerler var, bunlar da bilmeyerek bu adamları kandırıyorlar. Konsolosların yanındakiler, tercümanları tamamen Ermeniydi. Bunlar ne söylerler, ne gösterirlerse, konsoloslar da elçi-

(1) Turkish Memories, sahife: 74-93-94, 1914.

liklerine öyle yazarlardı. Bu konsoloslar, acaba Rusya'da, Almanya'da olsalardı, elçilerine böyle şeyler yazabilirler miydi? Sebep, bir İslâm memleketinde Hıristiyan konsolosu olmalarıdır. Ermeni komitecileri sakin insanları, çiftçi, esnaf, hamalları ayaklandırıyorlar. Türklerin dine, Hıristiyanlığa saldırılarını ileri sürüyorlar. Halbuki Trabzon'dan Erzurum'a kadar yollar, ilçeler; manastırlarla, kiselerle doludur. Ermeni okulları, kiliseleri, Rusya'dakilerden bin kat serbesttirler.» diyor.

Önceleri, Balkan komitesinde Bulgarların ve sonra da Ermenilerin bağımsızlığı için uğraşan Buxton kardeşler, Ermenistan hakkındaki eserlerinde Rusya'daki Ermenilerden söz ederken (1):

«Ermeni kiliselerinin serveti, Rusya'nın hırsını çekti. Rus hükûmeti bu serveti elde etmek istedi. Galitzin, Eçmiyazin'e asker gönderdi. Ermeniler, askerleri taşa tuttular. Katogikos, yerini bırakmaya mecbur kaldı. Rus subayları, hazinelerin anahtarlarını istediler. Reddedildi, kilisenin kapılarını kırdılar, paraları, kıymetli eşyayı götürdüler. Manastırların arazisi zaptedildi.

Her yerde kiliselerin mallarına, gelirlerine el konuldu. Âyin yapılamadı. Papas ve öğretmenler parasız kaldılar. Rus hükûmeti, papaslara ve öğretmenlere ortodoks olurlarsa kendilerine iki kat aylık verileceğini vaad etti. Fakat kimse din değiştirmeyi kabul etmedi...» deniliyor.

Ermeni dostu olarak tanınmış olan Fransız elçisi M. P. Cambon'un 20/Şubat/1894 de kabine reisi ve Dışişleri Bakanı Casimir Perier'ye gönderdiği mektupların şu bölümleri, bu konuda bir fikir edinmeye yarar (2):

«.....1885 yıllarına doğrudur ki, ilk olarak Avrupa'da bir Ermeni hareketinden söz edildi. Fransa, İngiltere, Avusturya, Amerika'ya dağılmış olan Ermeniler, bir ortak hareket için birleştiler : Millî komiteler kuruldu, millî isteklerin elde edilmesi için Fransızca, İngilizce gazeteler çıkarıldı. Bu gazeteler, Türk idaresinin aksaklıklarını, çok ustaca yazdılar. Bu suretle Avrupa'ya Türklerin Berlin antlaşmasının hükümlerini bozmakta olduğunu bildirdiler. Ermeni propagandacıları kendi dâvaları için ilk önce Fransa'yı kazanmaya çalıştılar. Fransa'nın kahramanlık, şövalyelik duygularına müracaat

(1) Travels and Politics in Armenian, London 1914, sahife: 75.
(2) Sarı Kitap.

ettiler. Dergilerde bazı makaleler yayınlandı. Ziyafetler tertip edildi. Nutuklar söylendi. Saint - Denis'de (Lusinyan) ın mezarında gösteriler yapıldı. Fransa, — kabul edilmelidir ki — bundan bir şey anlamadı ve kendisine Haçlılardan, Nuh'tan, Ararat dağından söz eden adamlarla ilgilenmedi. Ermeniler Londra'da iyi karşılandılar. Gladstone kabinesi Ermenileri topladı, kütleleştirdi, düzenledi, kendilerine yardım vadetti. O zamandan itibaren propaganda komiteleri Londra'da yerleşerek oradan ilham almaya başladılar. İşte 1894 yılı başlarında Ermeni sorununun gerçek durumu budur. Bu karışık vaziyete karşı ne gibi bir çözüm şekli teklif olunabilir? Bağımsız bir Ermenistan mı? **Kesinlikle bu düşünülemez.** Ermenistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi tabii hudutlarla çevrili, birleşik bir halk kütlesiyle tarif ve sınırlanmış bir yer değildir. Ermeniler Türkiye'nin her köşesine dağılmış bulunuyorlar. Asıl Ermenistan denilen yerlerde de İslâm halkla karışmış bulunuyorlar. Buna, Ermenistan'ın Türkiye, İran ve Rusya arasında parçalanmış olduğunu da ilâve ediniz. Beklenmeyen bir savaş sonucunda, eğer Avrupa, bir Ermenistan kurulmasını teklif etmiş olsa, yeni hükümetin yerini tâyin ve tesbit hemen hemen imkânsızdır. Aynı zorluk, yarı bağımsız bir il kurulmasında da söz konusudur. Ermenistan nereden başlayıp nerede bitiyor? Kala kala islâhat vaadi kalıyor. Fakat Türkiye'de bu gibi vaatlerin ne demek olduğu bilinmektedir. Bir islâhat yapılması için önce her şeyi islâh etmek gerekir. 15 yıl önce Ermenileri memnun edecek islâhat ve değişikliklerin bugün kendilerine yetmeyeceğinden de korkulur. O halde Ermeni sorunu için bir hal çaresi, bir sonuç mümkün değildir...» diyordu.

Fransa Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'nun da parlâmentoda Denic Cochin ve Jaurès tarafından yapılan açıklamaya, 3/Kasım/1896 da verdiği cevaptan şu parçalar da önemlidir :

«1878, 1881 Berlin antlaşması ve Kıbrıs görüşmesi üzerine Avrupa ve özellikle İngiltere, Ermenilerin durumu ile meşgul oldular.

Bununla beraber, ancak 1885 de ilk olarak bir Ermeni hareketinden söz edildiği duyuldu. Fransa, İngiltere, Avusturya, Amerika'ya dağılmış olan Ermeniler aralarında teşkilât yaptılar, komiteler kuruldu. Gazeteler yayınlandı ve etkili bir propagandaya başladılar. St Denis'de (Lusinyan) ın mezarında gösteri yapıldı. Fransa'da hareket daha az ve derin oldu. Fakat İngiltere'de büyük gelişmeler kaydetti. **Kitab-ı Mukaddes'in yayınlanması için kurulmuş olan ce-**

miyetler bunları ele aldılar,, siyasî çevrelere, sonra sokaklara, daha sonra parlâmentoya yansıdı. Hükûmet de bununla ilgilenmeye mecbur oldu.

Hedef alınan amaç şuydu :

«Daima Osmanlı yönetiminin haksızca davranışlarını, zulümlerini, kötülüklerini yaymlayıp Avrupa müdahalesini çekmek ve müdahale fikrini yavaş yavaş geliştirmek, Avrupa'ya doğu işlerinde arzusunu kuvvetle duyurmak için birçok defalar yaptığı gibi **Haçlılar fikrini aşılamak**» demişti.

General Mayevski (1) Ermenilerin vaziyeti hakkında şunları söylüyor :

«Türkiye'deki Ermeniler hakkında dayanılamaz denilen şikâyetler, kasabalılara ait değildir. Bunlar her zaman serbesttirler, her hususta çıkarları korunur. Köylüleriyse, çiftçilik ve sulama işlerini iyi bildiklerinden, Türkiye'deki Ermenilerin vaziyeti orta Rusya köylülerinin halinden çok daha iyidir. Bunlar, devamlı olarak Kürtlerin saldırılarına uğruyor sanılmamalıdır. Çünkü bu iddia doğru olsaydı, şimdiye kadar buralarda hiç bir Ermeni köyü kalmaması gerekirdi. Buna karşılık Ermeni köyleri, daima Kürtlerin köylerinden çok daha zengin ve onlara kıyasla daha verimlidir.

— ...Batılı diplomatlar da kendi yönlerinden bu milliyet kavgasından pek gaddarcasına istifadeye girişerek, Ermenilerin millî duygularını tahrik ederek Türkiye'de bir Ermeni sorunu meydana çıkardılar.

— **Komitecilerin girmediği yerlerde** Ermeniler rahat etmişlerdir. Bu komiteler bugün de faaliyete geçseler, Ermeniler yeniden eski kötü duruma düşerler.

— 1895 yılına kadar Ermenilerin Türkiye'de ıstırapları, sıkıntıları hep hayalî ve uydurma masallardır. Türkiye'deki Ermeniler diğer yerlerdeki Ermenilerden daha fena vaziyette değildirler.

Ermeni ihtilâlcilerinin yağma, katliâm diye bağırdıkları haller **daha çok Kafkasya'da oluyordu.** Hayvan sürmek, götürmek meselesi, Rusya'nın çeşitli yerlerindeki hırsızlıklardan başka bir şey değildi. **Mal ve can güvenliğine gelince,** Türkiye'de hükûmetin nüfuz ve hâkimiyeti etkili olan yerlerdeki emniyet **Elizabetpol ilindekinden daha fazlaydı».**

---

(1) (Van, Bitlis İlleri İstatistiği) adındaki gizli eser.

(Hınçak), (Veragazmiyal Hınçak) yani Reformé Hınçak, (Taşnaksutyun) gibi büyük, teşkilâtlı, siyasi programlı komitelerin kurulmasından daha önce, Türkiye'de çeşitli komiteler faaliyete başlamışlardı.

1872 de Van'da (Birlik ve Kuruluş) cemiyeti kuruldu. Bu dernek, Van bölgesinde önemli, siyasî bir kuruluş oldu. Cemiyet, Ruslara dayanarak, onun himaye ve müdahalesi altında kuvvetlenmek istiyordu.

1882 de yine Van'da (Ermenileri, hukuklarına sahip etmek, gereken yerlerde isyanlar çıkartmak, gençleri silâhlandırmak amacıyla) Kara Haç cemiyeti kuruldu. Kara Haç adı, üyeleri arasında sır saklamayanları, ihanet edenleri adlarının üzerine bir kara haç işareti çekerek idama mahkûm etmesinden geliyordu. Bu cemiyete üye olanlar, çok ağır taahhütlere giriyorlardı.

Hınçak cemiyetinden önce yukarıda gösterildiği üzere İstanbul'da (Ermeni Vatanseverler Birliği) adı altında bir cemiyet meydana getirilmişti. Bu cemiyetin kuruluş gayesi şöyle tarif edilmiştir (1) :

«Türkiye Ermenistan'ına, Ermeni milletinin ihtiyaçlarına uygun olarak, idarî islâhat yaptırmaya çalışmak, Ermeni milletinin serbestçe kendi kendini yönetmesi hususundaki hakkını elde etmektir. Ermeni vatanseverler birliği, gayesine ulaşmak için şartlarına uygun olarak, kudretine uygun bir surette vasıtalara müracaat etmek suretiyle milletin içinde hürriyetini elde etmek için bir kuvvet yaratmaya çahşır. Yayın, propaganda yapar, gerekenlere müracaatta bulunur ve vatanın kurtulması için çalışanların faaliyetlerine maddî ve manevî yardımda bulunur».

1881 de Erzurum'da (Yüksek kurul) adında bir cemiyet meydana geldi, sonra bu cemiyet (Koruyucu vatandaşlar) adını aldı. Programına göre bu cemiyetin merkezi Erzurum olacak, bütün Ermenistan üzerine yapılacak hareketler, bu merkezden yönetilecekti. Teşkilât genişledi, çeteler hazırlandı ve çetelerin Bosna - Hersek'te olduğu gibi ufak gruplar halinde hareket etmeleri kararlaştırıldı. İlk olarak (400) kadar çeteci hazırlandı. Bunlara onbaşı, yüzbaşı, binbaşı adlarıyla reisler tâyin olundu. Türlü silâh depoları kuruldu. Çete mensuplarına askerî eğitim yaptırıldı.

Bu teşekküllerde en büyük rol almış olanlar, Rusya'dan gelen Ermenilerdi. Bu gizli teşkilâtı da Kafkas'tan gelmiş olan doktor

(1) Ermeni Kâbusu, Episkopos Muşeg, 1916, Boston (Ermenice).

Pakrat Navasartyan düzenlemişti. Bu komitenin faaliyeti Tiflis'ten idare olunmuş, silâh, cephane temin etmek üzere gerekli paralar da buradan gönderilmiştir (1).

Bu cemiyetlerin faaliyetleri sonucu olarak Van, Erzurum, Muş'da bazı hareketler başgösterdi. Çete faaliyetleri görünmeye başladı. Hükûmet taraftarı olan Ermenilerden birçoğuna suikastler yapıldı.

Nihayet (Hınçak) ve daha sonra Kafkasya'daki genç Ermenistan ve başka adlar altında çalışan komitelerin birleşmesiyle Taşnaksutyun (2) meydana geldi.

———«O»———

HINÇAK KOMİTESİ

Hınçak (3) komitesi, Kafkasyalı Ermenilerden (Avedis Nazarbeg) ile sonradan kendisiyle evlendiği (Maro) adındaki kadın ve arkadaşları olan Kafkasyalı Ermeni öğrenciler tarafından 1887 de İsviçre'de Karl Marx'ın prensipleri esas tutulmak suretiyle kurulmuştur. Bu teşekkülün başında ve üyeleri arasında birçok Rusyalı Ermeniler bulunuyordu. İlk sıralarda faaliyet alanı olarak Türkiye Ermenistanı'nın doğu bölgesi seçilmişti.

Komite merkezi, sonradan, Londra'ya aktarılmış ve Nazarbeg ile eşi ve çalışma arkadaşları bu adı uzun zaman, özellikle Türkiye Ermenileri hesabına kullanmışlardır.

Hınçak komitesinin asıl takibettiği siyasî gaye, Türkiye Ermenistanı'nı kurtarmak; burayı, Rus, İran Ermenistanlarıyla birleştirerek bu üç Ermenistandan hür, bağımsız bir Ermenistan yaratmaktı. Hınçak'ın siyasî programı, Sosyalist - Marksist ve merkeziyetçiydi.

---

(1) Türkiye Ermenilerinin İhtilâl İdeolojisi, Paris 1934, Leo, sahife: 139 (Ermenice).

(2) (Taşnaksutyun = Ermeni ihtilâl komiteleri birliği) karşılığı olarak kullanılmıştır.

(3) Hınçak = Çan, çan sesi, çıngırak, anlamlarını ifade eder.

Hınçak Komitesinin siyasi programı (1)

— Birinci kısım —

İnsanlığın büyük çoğunluğunu teşkil eden işçi ve üretici sınıfın, kapitalist, zengin ve hâkim, küçük bir azınlık tarafından uğratıldığı bütün sömürülerden, yoksul, köle durumundan tam kurtuluşu, ancak üreticilerin bütün üretim kuvvet ve vasıtalarına, örneğin, toprak, fabrika, madenlere, bayındırlık ve ulaştırma vasıtalarına ve diğerlerine sahip olduğu zamanda mümkün olabilir.

Üretici sınıfının hürriyeti, bütün insanlığın kurtuluşu, genel ve iktisadî özgürlüğü demektir.

Bugünkü medenî insanlığın, sosyal kapitalizm adı verilen teşekkül şartlarının gelişimi alanında, tarz ve usullerinde, fikrî ve maddî unsurlar üzerinde, mülkiyet hususunda, tabiî olarak yeni bir şekil doğmuş ve gelişmiştir. Bu yeni şekilde, üretimin bütün vasıtalarının ve üretim veriminin kollektif, ortak, genel olmasıdır. Bu suretle onlar üretici kütlenin genel ve ortak malı olacaktır.

Bu tarihî amaca ulaşmak ve onu uygulamak için bütün uygar memleketlerde üretici sınıf, siyasî şuurlu ve kendine ait bir şekilde cemiyet halinde örgütlenmeli ve emri altındaki genel ve siyasî bütün vasıtaları faaliyete geçirerek, bütün memleketlerdeki diğer üreticilerle birleşerek komünistlik ihtilâlini gerçekleştirmelidir. Bu ihtilâl ile üretici sınıf siyasî yönetimi, hüküm sürmekte olan sınıftan geri alır, çeşitli sınıfların varlığına son verir ve genel sosyalist bir teşekkül kurar. Bu genel teşekkül (doğrudan doğruya halkın kanunlar koyması) şekli altında ciddî ve gerçek bir kudret gösterir. Bütün halkın ve her kişinin, halka ait işlere ve bunların sınıflanmasına katılması, karar vermesi temin olunur ve bu kuruluş herkesin ve bütün halkın şahsî, iktisadî, genel kuvvetlerine, kabiliyetlerine tam anlamıyla faydalı olur. Kudret ve kuvvetin tam bir şekilde kullanılması ve gelişimi, bununla birlikte belirli bir biçimde genel ve iktisadî bütün ilişkileri temin eder. Üretici sınıfın, kapitalist üretimin hüküm sürmekte olduğu bütün memleketlere karşı tarihî amaç ve gayesi budur. O memleketlerdeki sosyalist demokratların amaç ve arzuları da yine budur. Bu kuruluş, yani Hınçak partisi de üç boyunduruk altında ezilen bütün Ermeni milletine ideal ve uzun vadeli bir amaç olmak üzere bu fikri uygun görmüştür.

---

(1) Üçüncü bası, Londra (Hınçak matbaası) 1897, (Ermenice).

— İkinci kısım —

Ermeniler şimdiki halde siyasî mutlakiyet idaresine mensup sınıflar elinde bulunuyorlar. Bunların idare, vergi, maliye sistemleri kendileri için yıkıcı bir haldedir. Onlar öyle bir iktisadî bölgededirler ki, bir taraftan üretimin kapitalist şekilleri çıkarken diğer taraftan devamlı olarak eski iktisadî ve idarî şekiller yıkılmakta, ezilmektedir. Bütün bu şartlar sebebiyle Ermeni sosyalist demokratları için Ermenilik içinde genel ve yaygın bir sosyalizm teşkilâtının gerçekleşmesi (uzun vadeli bir gaye) olarak görülmekte ve bunların faaliyet ve eğilimleri diğer sebebe (yakın bir amaç) a vücut vermektedir.

İşte bu (yakın amaç), Ermeni Hınçak ihtilâl teşkilâtını, sosyal demokratlığı meydana çıkarmıştır. Bu yakın amaç şu aşağıdakilerden ibarettir :

İhtilâl çıkarmak, mutlakiyet idaresine mensup sınıfları yoketmek, Ermeni halkı bulundukları kölelik durumundan kurtarmak, siyasî işlere katılmaları için kendilerine siyasî kudret ve kuvvet vermek, iktisadî gelişmelerini, genellikle kültürce ilerlemelerini önleyen engelleri kaldırmak, işçi sınıfının eğilimlerini ve isteklerini serbestçe söyleyebilmeleri için siyasî şartlar yaratmak, ağır çalışma şartlarını tamamen islâh etmek, kendilerine ait siyasî bir varlık halinde örgütlenebilmeleri için sınıf hakkında bilgi temin etmek, bütün mevcut genel şartlar vasıtasiyle onların çalışmalarını kolaylaştırmak ve uzun vadeli amaca doğru ilerlemelerine yardım etmektir.

Bütün bu görüşler esasına uyarak, Hınçak teşkilâtının yakın gayesi mutlakiyet idarelerini, sınıflarını yıkmak, devirmek için savaş açmak ve bunları demokrat, kanunî rejimlerle değiştirmektir ki, bunların da esaslı şartları şunlardır :

1 — Halkın temsilcisi, herkesin doğrudan doğruya oylarını kullanması suretiyle seçilmiş, bir yürütme meclisi kurulması : Bu meclis memleketin siyasî, iktisadî, genel bütün meselelerini ve kanunlarını incelemek ve bunlar hakkında karar vermek haklarına sahip olmalıdır.

2 — İller için yüksek bir bağımsızlık

3 — Halk için tam bir hürriyet

4 — Halk, hükûmet idaresi organlarını, halk hizmetinde çalışacak bütün görevlileri, inzibat memurlarını, eğitim ve adliyede kullanılacak memurları seçme hakkına sahip olacaktır.

Milliyet ve sınıf ayırmadan, her çeşit hemşehrinin gerek iller ve bağımsız idareler için temsilci seçmeye ve gerek temsilci seçilmeye hakkı vardır.

6 — Kanun önünde milliyet ve din farkı olmıyarak bütün hemşehriler tam bir eşitliğe sahip olacaklardır.

7 — Basın, söz, vicdan, toplanma ve dernek kurma, seçim mücadelesi için tam bir hürriyet verilecektir.

8 — Her hemşehrinin kendisi, evi saldırıdan uzak olacaktır.

9 — Kilise, hükûmetten ayrılacak, bütün dinî müesseseler, yalnız mensuplarının yardımıyla korunacaktır.

10 — Bütün halkın askerliği, barış zamanında gönüllü teşkilâtı şeklinde olacaktır.

11 — Lâyik ve mecburî bir eğitim sistemi uygulanacak, fakir olanlara hükûmet tarafından yardım edilecektir. Halkın iktisadî durumunun düzeltilmesine ait olması bakımından yukarıda anlatılan siyasî hakları elde ederek o esaslara dayanmak suretiyle aşağıdaki şartların da gerçekleştirilmesi gerekir :

1 — Mevcut olan vergi sisteminin kaldırılarak belirli bir kudret ve ödeme gücünden sonra gelişmiş bir vergi sistemi kurulması.

2 — Vasıtalı vergilerin büsbütün kaldırılması.

3 — Köylülerin her türlü borçlardan kurtarılmaları.

4 — Halkın veyahut hükûmetin yardımiyle tarımın makineyle yapılabilmesinin sağlanması ve bu makinelerin halka mal edilmesinin temini.

5 — Halk için tarım şirketleri kurulması. Bu şirketlerin amacı tarım ürünlerinin satışa çıkarılması, tohum, hububat ve başka ürünlere ait şeylerin alımı ve idaresi.

6 — Her nevi ulaştırma ve haberleşme, trafik vasıtalarının temini.

7 — Emeğin sömürülmesini önlemek üzere, hükûmetin yardımı ve koruyucu kanunlar konması.

— Üçüncü kısım —

Ermeniliğin en büyük kısmını meydana getiren Türkiye Ermenileri ve onların yerleşmiş bulundukları yerler, vatanımızın en geniş toprağı olmasına;

Ermeniliğin bu çoğunluğunun dâvası, Berlin antlaşmasının 61 inci maddesinin ve diğer uluslararası şartların kuvvetiyle, esasen

milletlerarası bir hak durumunu almış ve Avrupa büyük devletleri tarafından tanınmış bulunmasına;

Diğer taraftan Türk hükûmetinin Ermenileri siyasî, toplumsal, iktisadî dayanılmaz bir baskı altında tutmasına, bu hareket şeklinin Ermeni halkının her alandaki ilerlemelerini imkânsız kılmasına, yine onların insanî ve millî varlıklarına karşı bir silâh olarak kullanılmasına;

Yine Türk İmparatorluğunun siyasî, iktisadî, malî düzensizliği, çöküşü, iflâsı, iç karışıklıkları ve sarsıntıları Türk hükûmetinin yıkılmasını kesinleştirmiş ve diğer taraftan Avrupa devletlerinin indirdikleri darbeler de buna yardım etmiş olmasına, aynı zamanda Avrupa Türkiyesi'nin ve İmparatorluğun diğer kısımlarının da sistemli bir şekilde parçalanarak diğer devletlerin eline düşmeye başlaması yüzünden;

Bütün bu noktalar göz önüne alınmak suretiyle aşağıdaki hususlar tarihî bir lüzum ve zorunluk halini almıştır :

1 — Ermeni ihtilâli, bugün özel olarak faaliyetini, Ermeni halkın dâvasını savunmak ve gerçekleştirmek için yakın amaca göre harcıyacaktır.

2 — Şu halde ihtilâlin faaliyet alanı Türkiye Ermenistanı olacaktır.

3 — Ermeni halkının ve Ermenistan'ın kaderini, Türk İmparatorluğunun kaderinden ayırmak gerektiğinden, buna göre tarihî bir zorunluk meydana gelmektedir ki, bu da yakın amacımızın esaslı kısmını ve ilk şartını teşkil eden (Ermeni millî bağımsızlığı) dır.

— Dördüncü kısım —

Yakın amaca varmanın tek çaresi, ihtilâl yani zor kullanarak Türkiye Ermenistanı'ndaki idarî şekli alt üst etmek, değiştirmek, halka, genel isyan yoluyla, Türk hükûmetine karşı savaş açtırmaktır.

Bu faaliyetlerin vasıtaları :

1 — Propaganda : Basın, kitap, söz vasıtalariyle millet arasında, bütün çevrelerde ve özellikle en başta halkın işçi kısmı içinde

Hınçak ihtilâl fikirlerini yaymak, onların arasında ihtilâl teşkilâtı kurmak, isyan alayları düzenlemektir.

2 — Terör : Türk idarecilerine, hafiyelere, gammazlara, hainlere, ihanet edenlere karşı ceza olarak tedhiş (terör) uygulamak. Terör, ihtilâl örgütünün savunması için bir vasıta ve halkı müstebitlerin ve alçakların faaliyetine karşı korumak için bir silâh olmalıdır.

3 — Akıncı alayları teşkilâtı : Hükûmet askerlerinin, yahut vahşi aşiretlerin saldırılarına karşı koyarak halkı savunmak için daima hazır savaşçı bir kuvvettir. Genel isyan sıralarında bu alaylar öncü alayları görevini yapabilirler.

4 — Genel ihtilâl teşkilâtı; hepsi birbiriyle tam bir birlik teşkil edecek surette bağlı olan, düzenli bir bütünlük gösteren, genel ve ortak bir yönde yürüyen ve aynı taktiği takip eden ve bir merkezî heyet tarafından sevk ve idare edilen çok sayıda düzenli gruplardan oluşmuştur. Türkiye Ermenistanı'nda teşkilâtın bütün bölümlerinin kuvvet ve yetkileri, Hınçak komitesinin teşkilât ve faaliyetini gösteren özel bir tüzükle tesbit edilmiştir.

5 — İsyan alayları teşkilâtı.

6 — Herhangi bir devlet tarafından Türkiye'ye karşı savaş açılması, genel isyan, yakın amacın gerçekleşmesi için en elverişli zaman sayılmalıdır.

— Beşinci kısım —

Ermeni halkı ile kader arkadaşı olan Ermenistan'ın diğer halklarını, örneğin Asurîleri, Kürtleri kazanmak ve bunların ayni baskı altında ezilen halklar olması dolayısiyle hürriyetlerini elde etmek amacıyla bu işte işbirliği yapmalarını, Türkiye boyunduruğu altında inleyen diğer Hıristiyan milletlerin ihtilâl teşekkülleriyle anlaşarak hareketlerini temin etmek, durum ve şartlar uygun olduğu takdirde, hepimizin düşmanı olan Türk hükûmetine karşı onlarla birlikte çalışmak; Hınçak komitesinin en büyük arzusu, doğudaki bütün küçük milletlerle birlikte Türkiye boyunduruğundan kurtulduktan sonra İsviçre gibi bir genel federasyon kurmaktır.

Hınçak teşkilât nizamnamesi (1)

Üyelik şartları

Madde 1 — Asil bir karakter sahibi ve reşit olan, Hınçak Komitesinin bütün esas ve prensiplerini bilerek kabul ve Hınçak komitesi üyelerine ait bütün teşkilât görevleri nizamnamesine uyarak taahhütlerini yapan herkes, cins ve din farkı gözetilmeden Hınçak komitesi üyeliğine kabul olunur.

Madde 2 — Hınçak şubesi ya da takımı olan yerde Hınçaklı olmak arzu edenlerin sozle ya da yazıyla arzusunu bildirmesi ve şubenin, ya da takımın üyelerinden en az ikisi tarafından kendisinin olumlu hal ve hareketine kefil olunması, oyçokluğu ile seçilmesi lâzımdır.

Madde 3 — Yeni üyenin bir sadakat taahhütnamesi imza ederek şubeye vermesi gereklr.

Üyenin görevleri ve hukuku

Madde 4 — Her arkadaştan, halkın üzerinde terbiyevi bir etki yapacak, onlara örnek olacak ve bu suretle komite bayrağını ve bunun temsil ettiği ilkeleri, prensipleri daima yüceltecek davranışlarda bulunması istenilir.

Madde 5 — Her üye, başka arkadaşlar bulmaya ve bu suretle komitenin yayılmasını sağlamaya çalışmalıdır.

Madde 6 — Her üye, Hınçak komitesi prensiplerini ve yayınlarını dağıtmaya mecburdur.

Madde 7 — Her Hınçaklı, genel esaslarına göre gerek yazı ve gerek sözle komitenin propagandasını yapmak zorundadır.

Madde 8 — Her Hınçaklı, örgütü ilgilendiren herhangi bir haber veyahut sorunu, derhal bağlı olduğu teşkilât kademesine ya da gereğinde merkeze bildirir.

Madde 9 — Her Hınçaklı bir fikir ve amaç arkadaşı olarak manevî alanda ve gerekirse maddeten arkadaşlarına her türlü yardımda bulunmaya mecburdur.

Madde 10 — Her üye, şube veya takım toplantısında bulunmak mecburiyetindedir. Aksi halde ertesi toplantıda, bulunmamasını gerektiren sebepleri heyete bildirecektir.

Madde 11 — Her üye, komitenin iç işlerine ilişkin konularda kayıtsız şartsız disipline saygılı olmak ve itaat etmek zorundadır.

---

(1) Hınçak Matbaası, Londra 1897 (Ermenice).

Madde 12 — Bir üye, bölgesinden uzun bir zaman için ayrıldığında o üye hakkında mensup olduğu şube, gideceği yerdeki şubeye üye olarak katılmasını temin için bir tavsiye belgesi gönderir.

Madde 13 — Hınçaklı her üye, faal heyete, merkez idare heyetine, temsilciler meclisine; komiteye ait herhangi bir yolsuzluk hakkında şikâyette bulunabilirler.

Madde 14 — Hınçak şubesine mensup her üye, belirli bir silâh kullanma eğitimi yapmış olmalıdır.

Madde 15 — Yeni üye, gücüne göre bağış olarak fırkaya; kendi isteğiyle bir hediye verir.

Madde 16 — Her üye, kudretine göre komiteye belirli bir (üyelik aidatı) vermeye mecburdur.

Madde 17 — Bulunduğu yerde Hınçak şube veya takımı olmayan bir kimse, Hınçak komitesine girmek istediği takdirde yakınında bulunan en yakın teşkilâta müracaat eder. Orası da kendisinin kimliğini iyice inceledikten ve hakkında uygun ve olumlu bilgi aldıktan sonra oyçokluğu ile onu üye seçebilir.

Madde 18 — Bulunduğu yerde bir şube veya takım olmayan üye, fırka için uygun arkadaşlar bularak orada bir takım veya şube kurmaya çalışır. Yalnız kalırsa en yakın bulunan takım, şube faal heyeti ile ilişki kurar ve bu temasını korur.

Madde 19 — Şube üyelerinden hiçbirinin kendi başına şube veya fırka adına teşebbüslerde, resmî müracaatlarda, vaat ve taahhütlerde bulunmaya, kararlar ve hükümler vermeye, hakkı yoktur.

Madde 20 — Ancak, fırka görevlerini kusursuz olarak yapmış olan, fırkaca suçlanmış bulunmayan Hınçaklı, fırkada bir görev başına çağrılabilir.

Nizamnamenin diğer maddelerine göre teşkilâtın esaslı kısımları şu suretle özetlenebilir :

1 — 6 - 15 Hınçaklı birleşerek bir takım teşkil ederler.

2 — İçlerinden gizli rey ile bir reis seçerler. En az on beş günde bir toplanırlar.

3 — Bir yerde toplanan en az 20 Hınçaklı bir Hınçak şubesi meydana getirirler.

4 — Bir şube kurulunca merkezden kendi adlarına bir mühür istemeye hakları vardır.

5 — Her şube kuruluşundan sonra, üyeleri arasından gizli oyla 3-5-7 kişilik bir idare heyeti seçerler. İdarî üyelik bir yıl sürer.

6 — İdare heyeti kendi arasından bir reis, bir veznedar, (üyeleri beşten fazla olursa), bir muhasebeci, bir mühürdar seçer.

7 — Her şube haftada, ya da iki haftada bir defa takım reisleri toplantısı yapar, Diğer zamanlarda da gerekirse toplantı yapılır.

8 — Şubelerin genel meclisi, şubelerin takım temsilcilerinden ya da bütün üyelerinden meydana gelen heyettir.

Bu heyet, şubelerin bütün işlerini yönetir, şube reislerini ve resmi memurlarını seçer.

9 — Geziciler : Şube idare heyetinden seçilmiş ve faal heyet vasıtasiyle merkez idare heyetine takdim olunurlar. Buradan belgelerini alırlar. Bunlar doğrudan doğruya merkez idare heyetinden de tâyin olunabilirler.

Geziciler iki türlüdür : 1) Faal, 2) Propagandacı.

Faal : Bütün takımları dolaşır, bunların maddi ve mânevi faaliyetleri hakkında bilgi alır. Örgüte yardımcı olur. Gereken yerlerde yeni takım, şube teşkilâtı yapar. Aralarında temas kurulmasına aracı olur, gazetelerin, broşürlerin düzenli olarak alınmasını temin eder. Gezdiği yerlerdeki teşkilât hakkında bilgi verir.

Propagandacı : Takımlar ve şubelerde halkın her sınıfı içinde propaganda yapmak, şubelerin idaresi, bilgi ve başarıyla mitingler tertip, cemiyet gazeteleriyle haberleşmek, yeni takımlar kurarak şubelere, yeni şubeler meydana getirerek faal heyete bildirmek, kütüphaneler, kahveler, çeşitli köylü birlikleri, faal cemiyetler kurarak, sahne gösterileri tertibine yardım etmek suretiyle çalışır.

10 — Mahalli idare heyetinin izni olmadıkça faal ve propagandacı üyeler, komite için hiçbir masraf ve para almak hakkına sahip değildirler. Bunların yol ve taşe masrafları faal heyet tarafından verilir.

11 — **Temsilciler meclisi** : Türkiye şubelerinin temsilciler meclisi, mahalli geçici usul ve nizamlar koyan icra heyetinin, takımlar heyetinin, şubelerin maddi ve manevi durum ve hesaplarını, bölgesinin komite faaliyetini inceleyen heyettir. Yılda bir defa toplanır ve Türkiye şubelerinden seçilen temsilcilerden oluşur.

12 — İcra heyeti, bölgesinin Hınçak şubelerinin temsilciler meclisinin seçtiği heyettir. Bölgenin bütün işlerine bakar.

13 — İcra heyeti, bölgedeki şubelerin diğer kuruluşlara karşı temsilcisidir. Türkiye'nin şu bölgelerinde icra heyetleri bulunacaktır :

İstanbul, Trabzon, Erzurum, Van, Adana yöresi, Harput, Diyarbakır, İzmir. Türkiye icra heyetleri en az yılda bir defa bütün işleri müzakere için bir toplantı yaparlar. Buraya icra heyetleri birer temsilci verir ve müşavir gönderirler.

———«o»———

Hınçak komitesi aşağıda gösterileceği üzere 1890 da Türkiye'deki teşkilâtını yaparak faaliyete geçti. Türkiye için merkez İstanbul oldu, illerde de teşkilât tamamlandı.

Komite, aynı zamanda emekçi ve işçi tabakasına çok uygun gelen Marxizm propagandası da yapıyordu. İhtilâl ve isyan için ça-

lışmak isteyenler, ruhani reisler, gençler istekle bu komiteye giriyorlardı. Hınçak'lar yukarıda görüldüğü üzere kendilerine, sosyal bir prensip olarak sosyal - demokrat adını da veriyorlardı. Fakat her şeyden önce sınıf şuuru esası üzerine çalışarak bir Ermeni proleteryası yaratmak istiyorlardı. Türkiye'deki gerçek hayat şartlarına karşı bu faaliyetleri, sosyalizm propagandasından ileri geçemedi.

Tertiplediği isyanlarda, isyana, ihtilâle susamış; bir çoğu Rusya'dan gelme kimseler Hınçak safları arasına girdiler ve komite hesabına memlekette çok ağır ve kanlı hareketlerde bulundular.

———«O»———

Hınçak komitesi hakkında Leo şöyle diyor (1):

«1887 - 1888 tarihlerini, Ermeni milleti tarihinde, bir yılbaşı, bir başlangıç olarak saymaklığımız boşuna değildir. Bu yıllar, önemli yıllardır. Fakat yalnız Hınçak'ın değil, ondan sonra Truşak'ın da daha büyük ölçüde destek olduğu — gerçekte çok üzücü — ünlü yıllardır.

Bu yıllar içinde, Ermeni milletinde, ihtilâlci bir milliyetçilik uyandı. Ermeniliği, zor şartlar altında devamlı savaşan, hayatı otuz yıl kanlı fırtınalarla geçen bir millet hâline soktular. Bu otuz yıllık kanlı geçmiş, kocaman bir cilt meydana getirir.»

Hınçak'lılar kendilerini sosyalist - ihtilâlci olarak adlandırıyorlardı. (Mikael Nalbantyan) ın ölümünden beri yirmi beş yıl geçmişti. Fakat Ermeni gençliğinin önderleri yine aynı kalmıştı. Eskileri, Hertsen, Bakonin, Lovroff, Çerniçevski'nin etkileri Hınçak'lıları etkiliyordu. Şu halde, bunlar da bu gibilerin fikirlerini taşıyorlardı. Birtakım deliller de bunu doğrular. Örneğin «Hınçak» adı gibi. Bu ad, acaba Hertsen'in, Rus halkı üzerine, muazzam etkiler yapmış olan «Kolokol» una, (Çan) ına benzemiyor mu? (2)

Hınçak komitesi, ilk siyasî programında amacını şöyle açıklıyordu :

---

(1) Türkiye Ermenileri İhtilâlinin İdeolojisi, 1934, Paris, sahife: 146-149, (Ermenice).

(2) Leo, Hınçak gazetesinin birinci sayısını bulmayı başaramadığını, fakat ünlü yazarlardan birisinin bu sayı ile Kolokol'un ilk numaralarını karşılaştırıp ikisi arasında anlatım bakımından büyük benzerlikler bulunduğunu söylediğini bildiriyor. Sahife: 149, Not: (1)

«Türkiye Ermenistanı halkı hakkında şu derin inancı taşırız : Kesinlikle kendilerinin ilemlemelerine, engel olan zincirler kırılmalı ve burası, herhalde siyasî bağımsızlığa sahip olmalıdır. Bu gayeye varmak için de, propaganda, tahrikler, yıldırma hareketleri yapmalıdır, akıncı isyan çeteleri kurulması gereklidir» (1).

Londra'da basılmış olan 1891 tarihli siyasî programında da komitenin gayesi şöyle anlatılıyordu :

«Türkiye Ermenilerinin durumu, bugün Ermeniliğin en hasta yönüdür. Bütün Ermeniliğin görevi, onun hastalığını iyi etmek ve önce Türkiye'deki Ermeni toplumunun millî bağımsızlığını ve siyasî hürriyetini ele geçirdikten, durumunu saptadıktan sonra bütün Ermeniliğin işine başlamak, baskı boyunduruğu altından Rus Ermenisini, İran Ermenisini de kurtarmak ve bu üçünden, büyük federatif bir hükûmet kurmaktır. Bu hükûmet, bütün Ermenilere uzak gayeye doğru yol açacak, idealin gerçekleşmesine yarıyacak, sosyalizme, bütün insanlığın başvuracağı sisteme kendilerini ulaştıracaktır».

Bu ifadeye göre, Hınçaklılar, öncelikle Türkiye Ermenilerini Türklerden, sonra da İran Ermenilerini İran'dan, Rus Ermenilerini Rusya'dan kurtaracaklar ve sonra da bütün insanlığı kapitalistlerden temizlemeye çalışacaklardı.

———«o»———

İstanbul'da Hınçak komitesinin teşkilâtını kurmak üzere, Cenevre'den Tiflisli Şimavon, Trabzon'dan Rus tebaası Rupen Hanazad, Batum'dan H. Megavoryan, İran'dan S. Danielyan geldiler. İki ay süren uzun tartışmalardan sonra komitenin İstanbul merkezi kuruldu ve 1890 da İstanbul'da önceden kurulmuş olan isyan örgütü de Hınçaklılara katıldı.

Türkiye Ermenilerinin kaderi bu suretle birkaç Rus Ermenisinin eline düşmüş oluyordu.

İstanbul merkezi derhal faaliyete başladı. Komiteye girmiyenlere, para vermiyenlere karşı suikastlar yapıldı.

Teşkilât, iller de hızla yayıldı. Memleketin birçok yerlerinde silâhlı isyanlar başgösterdi.

---

(1) Hınçak Gazetesi, 1887, Program, sahife: 11.

Hınçak'lıların faaliyeti hakkında Trabzon'dan İngiliz Konolosu, elçi Sir Philip Currie'ye 28 Ekim 1895 de şöyle yazıyordu :

«Hınçak'lılar, hareketleri dışardan idare ediyorlar ve kendileri tamamen emniyet içinde bulundukları halde, Türkiye'deki ırkdaşlarına hayatı dayanılamaz bir hale getiriyorlar. Amaçları, İslâmları Hıristiyanlara karşı kışkırtmak ve katliâmlar çıkartarak memleketi dehşet içinde bırakmaktır. **Bütün dünyaca bilinmelidir ki, bu örgütün, anarşik bir karakteri vardır** . (Gayeleri, şiddetli vasıtalarla karışıklıklar çıkartmak ve Ermenistan'ın yalnız islâhatını değil, bağımsızlığını da temine çalışmaktır.) ».

———«O»———

TAŞNAKSUTYUN KOMİTESİ

«Ermeni ihtilâl cemiyetleri birliği»

Taşnaksutyun (1) komitesi, (1890) da Kafkasya'da kuruldu.

Rusya Ermenilerinde, ilk defa Osmanlı Ermenileri lehine hareket, Balkan'lıları takliden çete teşkilâtı ile başlamıştı. Rus Ermenileri, Türkiye'deki olayları izliyorlar ve bunlarla ilgileniyorlardı. Bu sıralarda Tiflis'te Ermeniler arasında gizli bir takım örgütler mevcut bulunuyordu. Bunlardan bir kısmı Ermeni kültürü için çalışıyorlar, ötekiler de millî - ihtilâlci olarak faaliyette bulunuyorlardı. Fakat hepsinin birleştiği ortak bir görüş vardı ki o da, (bağımsızlık) tı. (Ermeniler maddî varlıklarını korumak için kesinlikle bağımsız olmalıdırlar.) prensibinde hepsi birleşmiş bulunuyorlardı. Sonunda bu örgütlerin hepsi, özellikle Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşlarının gayretiyle birleşerek (Ermeni ihtilâl cemiyetleri birliği) ni meydana getirdiler.

Taşnaksutyun'un ilk kuruluşunda amacı, Tiflis'te bulunan (Genç Ermenistan) ı, merkezi Van'da olan (Ermeni cemiyeti - Armenaganlar) ı, (Hınçak) ı birleştirmek ve Türkiye'ye geçen çetelere yardımda bulunmaktı. Komitenin kuruluşundan üç yıl sonrasına kadar belirli bir programı yoktu. Her şeyden önce hareket, iş ter-

(1) Taşnaksutyun, Federation karşılığıdır. Komitenin tam ünvanı (Ermeni ihtilâl cemiyetleri birliği) dir. Bu komite ilk zamanlarda yayın organı olan (Truşak = Bayrak) gazetesi dolayısiyle Truşak komitesi adıyla da tanınmıştı.

cih edilmişti. (Bir düzine silâh nakledecek çete, bir düzine programdan daha etkilidir) (1) ve Karl Marx'ın (Bir düzine program yerine gerçek bir atılım daha önemlidir) prensipleri ileri sürülerek programdan önce hareket öngörülmüştü.

Taşnaksutyun'un gayesi, (isyan vasıtalarıyla Türkiye Ermenistanı için siyasî ve iktisadî hürriyet elde etmek) ile ifade olunuyordu. Halbuki asıl amaç, bağımsızlıktı. Bunun Rus Ermenileri, komitesince ifadesini Rus dostu, Rus taraftarı olan Ermeniler istemiyorlardı. Türk Ermenistanına bağımsızlık, Ruslara Akdeniz yolunu kapatmak demek oluyordu. Bundan dolayı bu fikir açık bir surette ifade olunmıyarak Türk Ermenistanına hürriyet almak, pek tabiîdir ki, Ermeni bağımsızlığını temin etmek demekti.

Taşnaksutyun'un ilk hareketleri, Türkiye'ye çeteler sokmak, Türk Ermenistanını silâhlandırmak, köylülere silâh kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başları yetiştirmek, savunma örgütü yaptırmak ve bu hazırlıklardan sonra, Kürtleri de yanlarına alarak genel isyanlar çıkartmaktı. Her şeyden önce hareket, isyan göz önünde tutuluyordu.

Komitenin emri, «Türkü, Kürdü her yerde, her türlü şartlar altında vur. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainlerini öldür. İntikam al.» (2) idi.

Taşnaksutyun'un ilk hedefi, içerde isyan çıkarmaktı. Bu isyandan sonra her halde Bulgaristan gibi, Lübnan gibi bir şey gelirdi (3).

Varantyan (4):

«Yeni Taşnaksutyun'un kurulması fikri, Ermeni millî idealiyle doğmuştur. Bu teşekkül aydın gençlik kütlelerine dayanıyor, hürriyet, bağımsızlık fikirlerini yayıyor, bu fikirlerle beraber demokrasi esaslarını da öğretmeye çalışıyordu. Ermeni zenginleri yeni kurulmuş olan Taşnaksutyun'dan daima uzak kalmışlardır. Ortada yalnız halkın aydın kütlesi, demokrat sınıf bulunuyordu.

Başından beri, bu örgüt demokratlarla çalıştı. 40 yıl hep bunlar Taşnaksutyun saflarında bulundular. İçlerinde tek tük yüksek burjuvadan da bazıları bulunmuş ise de, asıl gerek Kafkas'ta, gerek Türkiye'de daima yoksul sınıf mensupları çalışmışlardır.

---

(1) Taşnaksutyun Tarihi, M. Varantyan.
(2) Taşnaksutyun Tarihi, Varantyan, sahife: 85.
(3) Taşnaksutyun Tarihi, Varantyan, sahife: 85.
(4) Taşnaksutyun Tarihi, Varantyan, sahife: 78-80.

Köylüler, işçiler, papas, küçük esnaf, öğretmenler, Nersesyan okulu (İstanbul), Keorkyan okulu, bölge cemaat okulları veyahut diğer okullardan yetişenler, yazıhanelerde çalışanlar, birçok üniversiteliler, küçük, ikinci derecede hükûmet memurları, sanatkârlar, doktorlar bu teşkilâtta bulunmuşlardır. Ermeni hareketi demokratik şekilde başka türlü de olamazdı. Çünkü bunu ortaya koyan ve güçlendiren bir taraftan Alişan, diğer yönden de Nalbandyan gibi halktan gelme, Ermeni ihtiâlinin düşünürleri, büyük önderleriydiler.

Yeni doğan örgüt, Ermeni âlemine siyasî yönünü gösterdi. Komite gazetesini kurdu. Çar idaresinde ise bu ağır iş için geçici olarak bildirilerle yetinildi.» diyor.

Taşnaksutyun, Hınçak'lılarla da birleşmek istedi. Hınçaklılar, Rus gençliğinin kurduğu sosyal - demokrat programını takip ediyor, Türkiye'de de bu esas dairesinde, Karl Marx'ın düşünceleri üzerinde Ermeni işçi sınıfı adına çalışmak istiyorlardı. Halbuki Türkiye'de sınıf farkı, fabrikalar, kapitalistler, büyük sanayi, burjuvazi yoktu. Bundan ötürü sosyal - demokrat sistemi de verimli sonuçlar veremezdi. Buna karşılık Taşnaksutyun komitesi milliyetçi - sosyalist bir politika izleyecekti.

Hınçaklılar, birleşmek için sosyalizmin esas olmasını teklif ettiler. Hınçak temsilcileri ve özellikle Hanazadyan ile uzun müzakerelerden sonra sonunda Taşnaksutyun komitesi, sosyalizmin sırf insanî bir anlamda kabulüne boyun eğmekle beraber, Türkiye Ermenilerinin buna henüz hazır olmadıklarını ve ters anlaşılmak yüzünden ora Ermenileri arasındaki birliğin bozulacağını öne sürdüler. Sonunda, «halkın iktisadî ve siyasî hürriyeti» ilkesi kabul edildi.

Genel merkez Tiflis olacaktı. Taşnaksutyun reisleri bu suretle Hınçak'ı, **Kafkasya'da saygı ve güvene lâyık görülmeyen Nazarbegyan** ile karısından kurtarmak istiyorlardı (1). Bir merkez kuruldu, fakat Hınçaklılar bu müzakerelere rağmen birleşmeye yine yanaşmadılar. Dağılmaları tarihi olan 1896 ya kadar yalnız olarak çalıştılar.

Taşnaksutyun, kuruluşundan sonra (1890) da, ilk defa bir komite olmak üzere, şu çok ilgi çekici bildiriyi yayınladı (2):

«Bugün Avrupa, insanî haklarını savunmaya başlamış olan bir halkı, bütün bir milleti görüyor. Böyle tarihî bir bunalım sırasında

---

(1) Taşnaksutyun Tarihi, Varantyan.
(2) Taşnaksutyun Tarihi, Varantyan, sahife: 80.

her vatanseveri meşgul edecek olan sorun, bütün ihtilâl güçlerini birleştirmek, ortak etmek sorunudur.

Bu yüzden (Ermeni ihtilâl cemiyetleri birliği), bütün Ermenilere müracaat ederek onları bir bayrak altında birleşmeye dâvet ediyor. Türk Ermenistanı'nın siyasi ve iktisadi hürriyetini amaç edinmiş olan (birlik), aslında halkın hükûmete karşı başlamış olduğu savaşa girmiş ve vatanın hürriyeti için kanının son damlasını akıtmayı görev edinmiştir.

O halde arkadaşlar, kutsal gayemiz uğrunda genel düşmana karşı birleşelim.

Siz gençler, her yerde yüksek ülkülerin savunucusu olan sizler, halkla birleşiniz.

Zenginler, siz de halkın düşmanlara, Kürt beylerine karşı göğüslerini koruyabilmeleri için, silâh almalarını temin ediniz.

Ermeni kadını, sen de bu kutsal işe ruh ver.

Din büyükleri, hürriyet askerlerini takdis ediniz.

Beklenecek zaman değil... Toplanınız, vatanın kurtarılması işini kahramanca gerçekleştirelim.»

1891 de şu ikinci bildiri yayınlandı :

«Müthiş savaş, şimdiden zayıf inançlılara umutsuzluk veriyor. Bunlar, «Ermeni ne yapabilir? Ne topu, ne askeri, ne de koruyanı var?» diye soruyorlar... Bu, inanç zayıflığıdır. Aynı duyguyla, aynı ruh hali ile dolu olarak Ermeniler birleşir ve savaşa hazır bulunursa artık buna karşı hiçbir şeyin değeri olamaz. Ne düşmanın orduları, ne topları, ne de yabancı yardımı».

Üçüncü bildiride de şöyle deniyor :

«Bize Ermenilerin bulunduğu çeşitli yerlerden buna benzer coşkun ve heyecan veren haberler geliyor. Taşnaksutyun mensupları bizden, heyecanlanan halka ne cevap vereceklerini, maneviyatlarını, duygularını ne yolla tatmin edebileceklerini soruyorlar.

Ermeni halkı, aslında hudutsuz fedakârlıklar yapıyor. Bu inkâr edilemez. Fakat bu büyük ve kutsal iş için bu fedakârlık yeterli değildir. İhtiyatlı, ileri görüşlü olmak gerekir. Zaferi, ancak güçlerimizi bir tek bayrak altında birleştirmek, ordularımızı belirli bir disipline tâbi tutmak suretiyle elde edebiliriz. Bunu her vatansever Ermeniden, kalbine yazmasını rica ederiz. Ermenilerin bulunduğu her merkez devamlı olarak hazır olsun, fakat genel harekete geçmek için çağrımızı beklesin. Taşnaksutyun, Türkiye Ermenistanında genel isyanı çıkaracak ve göreve daveti yapacaktır.

Ermeni arkadaşlar, umutla, inançla, sönmez bir aşk ve arzu ile gece gündüz hazırlanınız. Her saniye hazır bulunarak bekleyiniz ki, biz de her türlü zulüm ve haksızlığa uğramakta bulunan Türkiye Ermenistanındaki kardeşlerimize genel isyan işaretini verebilelim. ilâh...» (1).

Taşnaksutyun'un 1892 deki ilk programları, Rusların Narotnovolets teşkilâtından alınmıştır. Esasen Taşnaksutyun'un kurucusu sayılan Krisdapor Mikaelyan bu örgütte tecrübe görmüş bir adamdı.

Program, sınıf ve sosyalizm esaslarını kapsıyordu. Bu Rus örgütünün programı daha çok Rus köylü halkı içindi ve demokratik esaslara dayanıyordu.

Taşnaksutyun'un 5 inci genel toplantısından sonra yayınlanan programında komitenin siyasî programı (Genel görüş) adı altında açıklanmıştır.

Çok uzun olan ve hemen tamamen sosyalizm ve daha çok Marksizm esaslarının tekrarlarından ibaret bulunan, daha çok emek, sermaye, servetin bölünmesi ve sınıf mücadelesine dayanan (Genel görüş) ün burada gösterilmesine lüzum görülmedi.

1907 toplantısında tespit edilmiş olan teşkilât talimatnamesine gelince, bunlar da örgüt ve iç çalışmalarına ait maddelerden ibarettir. Genel faaliyet ve hareketlerden, Türkiye'den de söz eden talimatnamenin maddeleri şunlardır :

a) DOĞU BÜROSU

77 — Doğu bürosu bölgesini:

a) Memleketin Giresun, Harput, Diyarbakır hattının doğusu,

b) Kafkas, Rusya, İran

meydana getirir.

78 — Doğu bürosu en az (7) üyeden kuruludur. Bunlardan beşini genel meclis, birisini Kafkas bölge meclisi, ötekileri de memleketin sorumlu teşekkülleri seçerler.

Uyarı : Üye sayısı (9) olursa bölge meclisi ve memleketin sorumlu kuruluşları ikişer üye seçerler. Bunlar için her yıl Kafkas Bölge meclisi ve sorumlu heyetler tarafından yeniden seçim yapılır.

79 — Doğu bürosunun bulunacağı şehri Kafkas bölge meclisi tâyin eder.

80 — Doğu bürosu mensuplarından en az üçü yalnız ihtilâl işleriyle meşgul olurlar ve örgütten geçimleri için gerekli parayı alırlar.

---

(1) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 81-82.

81 — Önemli ve ağır sorunların çözümü için doğu bürosu olağanüstü bölge meclisini toplar.

82 — Doğu bürosu bütünüyle özellikle mali propagandaya, savaşa ait işlere özel bir önem vererek bölgesindeki işlerle genel meclisin kararlarına uygun hareket eder.

83 — Büroda iki (uygulama bölümü) bulunur. Bunlar Türkiye Ermenileri ve Kafkasya ile ilgilenen dairelerdir.

84 — Türkiye Ermenilığine ait memleketin sorumlu heyetlerinin isteklerini genel meclisin kararları ve nizamname sınırları içinde uygulamaya çalışırlar. Bu konuda özellike bir sorumluluk taşırlar. Kafkas'a ait daire de merkez komitelerinin siyasi, iktisadi mücadelelerinin idaresinde özel olarak sorumluluk sahibidir.

Uyarı : Bu iki daire de mühür ya da resmi belge kullanılmaksızın doğu bürosu adına hareket ederler.

———«O»———

b) BATI BÜROSU

85 — Batı bürosu :

a) Küçük Asya'yı (Giresun - Harput - Diyarbakır hattının batısı).

b) Balkan Yarımadası, Amerika, Mısır, Rusya ile İran'dan başka bütün yabancı ülkeleri içine alır.

86 — Batı bürosu beş üyeden meydana gelir. Bunlardan üçü genel meclisten, ikisi de batı bürosunun sorumlu heyetleri tarafından seçilirler.

87 — Herhangi bir sebeple batı bürosundan birisi eksilirse yenisi heyet veyahut bölge meclisi tarafından seçilir.

Uyarı : Batı bürosu bölge meclisi için, bir iç tüzük yapılır.

88 — Batı bürosu, genel teşkilâtlanma işlerinden başka:

a) Genel meclis tarafından verilmiş görevleri esas tutarak Truşak gazetesini yayınlar ve Taşnaksutyun adıyla Ermenice ve yabancı dillerdeki öteki yayınları düzenler.

b) ..... (1) yi ve yabancı dillerde Ermeni dâvasının yayın organı olan başka gazeteleri çıkarır.

c) Yabancı ülkelerdeki propagandaları idare eder.

89 — Batı bürosuna:

a) Gazete yazı işlerinde,

---

(1) Nizamnamede bu gazetenin adı yazılmıyarak (.....) nokta ile gösterilmiştir. Ermeni parasiyle Paris'te çıkan Pro - Armenia olması muhtemeldir.

b) Propagandada,
c) Mahalli idarî işlerde
yardımda bulunmak üzere, Taşnaksutyun'a mensup arkadaşlar dâvet etmek yetkisi verilmiştir. Bu arkadaşlar, yalnız kendilerine verilmiş işlerde büro arkadaşlarıyla aynı yetkiyi taşırlar.

90 — Büro, gerektiğinde, kendi üyelerinden bir ya da iki arkadaşı bölgesine ait işlerde gezici - faal olarak çalıştırmaya mecburdur.

BÖLGE MECLİSİ

91 — Taşnaksutyun bölge meclisleri üçtür:
a) Büyük Ermenistan,
b) Kafkasya'da (ve intikamın girdiği diğer yerlerde),
c) Garp bölgesinde.

92 — Bölge meclisleri gereğine göre, Kafkasya'da ise en az yılda bir kere toplanırlar. Bunlar:
a) Büro,
b) Sorumlu heyetler,
c) Merkez komitelerinin bölge meclisinden,
d) Merkez komitelerinden,
e) Bölgenin resmî gazetesinin yazı işlerinden,
f) Bölge tebaa temsilcilerinden,
g) Dâvet edilecek faal arkadaşlardan
meydana gelir.
Uyarı : Toplantı, katılacak heyetlerden üçte ikisi hazır bulunduğu takdirde yapılır. Meclis, büro aracılığıyla dâvet olunur.

93 — Bölge meclisi, program ve genel meclisin kararlarından dışarı çıkmamak üzere kendi bölgesi için yeni usul ve tertipler kabul etmek konusunda yetkilidir.
Uyarı : Bölge meclisi, örgüt ve işleri hakkında bir iç tüzük düzenler.

94 — Bölge meclisi, bürosunun bütün teşkilâtı için program ve genel meclisin kararlarına uygun bulunmak üzere iç tüzüğünü yapar.

TEDHİŞ

155 — Tedhiş iki türlü olabilir :
a) Siyasî tedhiş,
b) Teşkilâta ait tedhiş.

156 — Yalnız merkez komiteleri ve sorumlu heyetler bu kararları verebilirler. Kararlar, oybirliğiyle verilmelidir.

157 — Teşkilâta ait yolsuzluklar (silâh ve parayı benimsemek), cinayetler (cinayet, casusluk, arkadaş öldürme) için tehdiş cezasının uy-

gulanmasını diğer bir örgütün (merkez komitesi için sorumlu heyet veya büronun, bu heyet için de büronun) onayı alındığı olur.

Uyarı : Memleket içinde merkez komitesi sorumlu heyetin onayını ve sorumlu heyet yoksa en yakın merkez komitesinin onayını alır. Sorumlu heyet büroya başvurmaz.

İHTİLÂL BASINI

158 — Taşnaksutyun basını, ciddî ve gerçekçi olarak örgüt programını takip etmeye ve programın esaslarını meydana getiren fikirleri yaymaya mecburdurlar.

159 — Taşnaksutyun merkezinin resmî yayın organı olan (Truşak) gazetesi genel meclisinin vereceği kararlar dairesinde idare olunur.

160 — Bölge meclisleri, bölgeleri içinde fikirlerini savunacak ve bunları yayacak gazeteler kurmak, bunlara özel talimat vermek ve gereğinde genel meclis bütçesinden dışarı çıkmamak üzere bunlara maddî yardım yapmak hakkına sahiptir.

161 — Resmî ve yarı resmî bir görünüş vermemek şartiyle merkez komiteleri mahallî Taşnaksutyun gazeteleri çıkarabilirler.

162 — Taşnaksutyun heyeti ve bölge meclisleri komite programından ve bunun esas noktalarından sapmış olan komite gazetelerini (Taşnaksutyun örgütünden çıkarabilirler. (Birincisi genel, ikincisi bölge gazeteleri hakkında).

Uyarı : Bürolar, dağıtılan gazeteler ve yazıyla yapılan diğer şekillerdeki propagandalar hakkında özel talimat yaparlar.

Taşnaksutyun kendisini, (sosyalist - demokrat), (sosyalist - ihtilâlci), (nasyonalist), (bağımsızlık taraftarı) olarak tanıtıyordu. Oysa örgütünde bir birlik yoktu. İçlerinde emekçi, burjuva, papas, tüccar da bulunuyordu. Bir yandan da komite, din reislerini, milletin ileri gelenlerini asalak, sömürücü olarak gösteriyordu.

Komite, ilk kuruluşu sıralarında zenginlerden çok istifade edeceğini ummuştu. Fakat bunlardan da büyük bir yarar göremedi.

M. Ohannesyan (1) :

«Diğer milletlerin zenginleri, millî kurtuluş ve bağımsızlık söz konusu olunca milyonlar vermişlerdir. Biz, aldandık. Ermeni zenginleri, Bakû, İstanbul, Trabzon, Mısır, Paris, Mançester'de bulunuyorlardı. Bunlar, en küçük bir yardımda bile bulunmadılar. Başarı-

(1) Cereyanlar, Taşnaksutyun yayınlarından, Cenevre, 1910 (Ermenice).

sızlığın sebeplerinden birisi de bunlar oldu, para bulunamadı.» diyor.

Taşnaksutyun, ilk defa Türkiye'de örgütlenmeye başladı. Trabzon, İstanbul ve Van'da merkezler kuruldu. Özellikle Van bölgesinin kapısı olduğu için İran'a öncelik verildi. Türkiye'yi inceleyen ve gerekli yerlerde teşkilâtı kurabilmek için bu önemli bölgelere hemen hepsi de Kafkasyalı Ermenilerden olmak üzere önemli komite mensupları gönderildi. Bunlardan suçüstü tutulanlar, Rus konsoloslarının müdahaleleriyle Rus hükûmetine teslim olunuyor ve tabiî derhal serbest bırakılıyorlardı.

Taşnaksutyun, 1892 sonbaharında Tiflis'te ilk toplantısını yaptı. Bunda Türkiye Ermenilerinden Erzurumlu, Dersimli, Muşlu ilâh... birçok komiteciler de hazır bulundular. Müzakereler sırasında (genel isyanlar çıkarılması, hükûmet reislerine, Ermeni düşmanlarına karşı suikastlar yapılması ve suikast yapacakların diğerlerini kurtarmak için olaydan sonra kaçmıyarak teslim olması teklif olundu. Uzun tartışmalardan sonra suikastların, ancak hainlere, casuslara, düşman ajanlarına karşı yapılması kabul olundu ve başlıca önemli iş olarak Türkiye'ye silâh sevki, Türkiye Ermenilerinin silâhlandırılmaları, kendilerine silâh eğitimi yaptırılması, özellikle gençlerin, bu arada Ermeni halkın da hazırlanması uygun görüldü.

Bu esasları kabul ve uygulayan Taşnaksutyun komitesi, — banka, Yıldız bombası gibi ünlü olaylar dışında — Makedonya hareketlerini örnek alarak çeteleriyle Anadolu içinde müthiş, kanlı hareketlerde bulundular.

Varantyan, bu hareketlerin bazılarını şöyle gösteriyor (1):

1 — Gayzak'ın idaresindeki atlı çetenin Zivin'deki kahramanlıkları ünlüdür. (Bu çete binlerce askere karşı koymuş ve ancak 25 kahraman ölü vermiştir.)

2 — Aşot Yergat'ın Erciş'e saldırması,

3 — Zor ve Musun hareketleri, 102 Taşnak'lının kışlaları zaptetmesi, askerleri, Kürtleri doğramaları. (Çeteciler ancak 27 kişi kaybetmişti).

4 — Vorsort ve Torkom kumandasındaki (61 lerin) Oltu hududundaki çarpışmaları.

5 — Yüz elli kişilik Pasin, Velibaba hareketleri (Bu seferde Türklerden 500 kişi yok edilmiştir).

---

(1) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 20.

Bunlardan başka Taşnaksutyun, yıllarca Üçüncü Kolorduyu uğraştırdı, en gizli yerlere kadar sokuldu. 1893 Ağustos sonlarında Kars'ta Taşnaksutyun tarafından silâhlandırılmış yüzlerce kahraman, hududu geçmeye hazırlandılar. En ünlü çete reislerimizden, Serop, Antranik, Tatol, Aşod, Arziv, Avak ve 1894 de Şenik çarpışmasında ölen Hrayr da bunlar arasında bulunuyorlardı.

Yukarıda görüldüğü gibi, Hınçak komitesi sıkı bir merkeziyetçiydi. Oysa Taşnaksutyun, teşkilâtında bağımsız hareket esasını kabul etmiş bulunuyordu.

Bu teşkilâta göre, Taşnaksutyun genel heyeti, prensipleri, esasları kararlaştıracak; bu prensipleri de, her merkezin seçilmiş heyeti uygulayacaktı.

Taşnaksutyun faaliyetlerinin kapsadığı alanlar, bölgeler bakımından doğu, batı büroları ismiyle iki büroya ayrılmıştı.

Batı bürosu, faaliyetini özellikle propaganda üzerinde yoğunlaştırmıştı. Siyasî çevreleri, Ermeni sorunu ile uğraştırmak, Avrupalı diplomatlara görevlerini hatırlatmak, bu sorunu diplomatik çevrelerde yaşatmak, parlâmentolarda söz konusu ettirmek, yabancı devletlerin kabine reislerini, önemli şahsiyetlerini kazanmak, mitingler, konferanslar, edebî gösteriler tertiplemek bu faaliyetin ana hatlarıydı.

Propaganda merkezi, başlangıçta (Paris) ti. Burada Pierre Geillard'ın başkanlığı altında Pro - Armenia adlı bir gazete çıkarıldı. Bütün Ermeni taraftarları bu gazete etrafında toplanmışlardı. Bir taraftan da Truşak, Haraç, Alik, Hayrenik, Razmik gibi komite gazeteleri Avrupa kamu oyunu hazırlıyorlardı.

Paris, Londra, Brüksel, Berlin, Leipzig, Cenevre, Zürih, Roma, Milano'da elverişli ortam hazırlandı. Brüksel'de uluslararası Ermeni dostları kongresi toplandı. Jaurés, Elise Reclus gibi birçok temsilciler bulundu. Fransa, İngiltere, İtalya, Belçika, Hollanda Parlâmentolarında Ermeniler hakkında açıklamalar yapıldı. Bunlardan başka Jaurés, Victor Berard ve Pierre Geillard ilâh... gibi Fransız yüksek şahsiyetlerinin demeçleri, konferansları, eserleri, İngiltere'de Lord Byrce, Rusya'da Gamarofski, Belçika'da Roland-Jaquman, Almanya'da Papas Lepsius'un faaliyetleri göze çarpıyordu. A. Çobanyan'ın, Portakalyan'ın, Minas Çeraz'ın yazıları, eserleri, propagandaları ile ileri atılan ve bunların hazırladıkları malzemelerle Ermeniler lehine eser yazan yabancılar da bulunuyordu. Bu-

nunla beraber, bu yabancı hümanistler, hükümetlerinin siyasî, iktisadî menfaatleri gerektirdiği sürece Ermenileri tutmuşlar ve artık istifade görmedikleri zamanlarda da kendilerini silkip atmışlardır.

Varantyan (1):

«Bütün bu gayretler, yazık ki, sonuçsuz ve verimsiz kaldı. Faydası, ancak Ermeni sorunu hakkında Avrupa kamu oyunun kontrolünü temin etmek, ihtilâlcilerimizi kendilerine tanıtmak oldu.» diyor.

Hınçak ve Taşnaksutyun'un teşkilât nizamnamelerinde tedhişe önemli bir yer verildiği daha önce görülmüştü.

Tedhiş, uzun isyan yılları içinde bu komitelerin hareketlerine muhalefet eden, istedikleri parayı vermeyen ya da kendilerinden ayrılan, silâh almayan Ermenilerin birçoklarına uygulanmıştır.

Sempad Kaprielyan'ın, komiteciler ve terör hakkındaki şu sözleri ilginçtir (2):

«İhtilâlci Ermenilerin kendisinden para istedikleri Avrupa'da bulunan bir Ermeni zengini, bunlara şu kuvvetli ve kesin karşılığı vermişti : «Ben, kendi paramla memleketin cellâdı olmak istemem». Taşnakların Moskova'da öldürdükleri zengin bir Ermeni olan Jamharyan da şüphesiz aynı inançtaydı. Jamharyan, bir Ermeni yetimhanesinin masraflarını ödüyordu. Fakat, kendi parasıyla idare ettiği bu yetimhanedeki yetimlerin de sayısını arttırmak istemiyordu. Yine aynı sebeplerle, İzmir'de Balyozyan öldürüldü. Yeni ve taze bir örneğimiz daha var : Komitenin tehdit mektuplarıyla istediği parayı vermeyen Rus Ermenisi Bahalyan, 10/Kasım'da Novrosisk şehri sokaklarında boğazlandı. Taşnaksutyun adına bu gibi baskılar, zulümler ve cinayetlerle dolu çok büyük ve uzun bir tarih yazmak mümkündür.

Birisi bu hareketlerine karşı şikâyetlerde bulunursa, kendi arkadaşlarından bile olsa davranışı kınanır ve bazan da o adam ölüme mahkûm edilirdi. Bu vahşi ruh, kendilerinde bir karakter olmuştur. Kumkapı gösterisinden sonra Kafkas Ermenileri ayaklanınca, Taşnaksaganlar bundan istifade ederek emirleri altında büyük bir para elde etmişlerdi. O zaman yuvalarını Tebriz ve Türkiye hudutları arasına kurarak şampanya, şarap içerek bol bol atıp tuttular

(1) Yeni Doğan Vatan ve Bizim Rolümüz, 1910, Cenevre, sahife: 113-115. (Ermenice).

(2) Sempad Kaprielyan : «Ermeni Bunalımı ve Tekrar Doğuş», Boston, sahife: 94-157 (Ermenice).

ve hürriyet aşkına Ermeni köylerine yük oldular. Bunların arkadaşlarından birisi, yolsuzlukları bildirmek üzere Tiflis'e dönmek isteyince, ona iki arkadaş daha katıldı ve geceleyin ansızın öldürüldü. Aynı vahşet, kendi kafasıyla hareket eden ve kendilerinin yaptıklarını beğenmediğini söylemek cesaret ve kahramanlığında bulunmuş olan Tohmalayan Vartabet'e yetişti. Kendisi, Ermenistan'ın bir kasabasından, kandırılarak dışarı çıkarıldı ve şehir dışında parça parça doğrandı. Erzurum'da öldürülen ve Ermeni ihtilâl bayrağını kutsal kanı ile boyayan kurbanların ilki olan vatansever Gergesian, Taşnaksutyun'un üyesiydi. Fakat, onların düşüncesiz, uygunsuz hareketlerini kınamıştı. Bütün bu maskaralıklar, yolsuzluklar, cinayetlerden Ermeniler çok utanır, acırlar ve kızarlar. İhtilâlciler ise, milletin gerçek evlâtlarının kendileri olduklarını, millî ruhun kendilerine dayandığını, kendilerine bağlanmış olduğunu iki yüzlü bir tavırla öne sürerler.

Bu eleştiriyi genişletelim : Taşnaksagan'lar, Hınçak'lardan daha aşırı ve delicesine hareketlerde bulunmakla beraber iki komite de büyük bir sapkınlık içinde milleti, kendisinin mevcut şartlara göre kabul edilmesi mümkün olmıyan bir ihtilâli zorla kabul ettirmek için uğraşıyorlar. Bu inatçı zorlamaların felâket getirici sonuçları şunlardır :

1 — İhtilâlin davulunu çalıyorlar ve kabarıyorlar. Bu davul, Ermeni işçilerinin alın terlerinin verimi olan paraları ihtilâl şirketlerinin kasalarına çekmek için çalınıyor, fakat bu hâl, Ermenistan'da da Türk hükûmetinin gözetiminin artmasına indirdiği darbeleri şiddetlendiriyor.

2 — Bencillik duygusuyla ihtilâlciler kendilerini, milletin en inanmış kişileri, fedakâr evlâdı, kurtarıcısı sanıyorlar.

3 — Komite mücadeleleri oluyor, bunların karşılıklı düşmanlık ve kıskançlıkları yüzünden hattâ kardeş kardeşe karşı silâhlanıyor.

4 — İhtilâlcilerin Ermeni halkına karşı zorlamalarda bulunması, zenginlerden zorla para çekmesi, yoksullara yardım etmesi, milleti maddî ve ahlâkî yönden berbat bir hale getiriyor, zor ve baskı yüzünden ümitsiz bırakıyor.

5 — Muhaliflerini hileyle öldürmek şeklindeki Makyavel'ce siyasetle Ermeni ihtilâl kuvvetlerine katil hüviyeti veriyorlar ve bununla Ermeni adını lekeliyorlar.

6 — Yabancı ülkelerdeki Ermeni gençliğinin dikkatini uydurma, hayalî şeyler peşine bağlıyarak, bunları berbat bir hale getiriyorlar.

Kurtarıcı kuvvetlerden milli yenileşme gibi büyük bir iş için istifadeye engel oluyorlar, onları bu yönden uzaklaştırarak, kendilerinden istifadeye imkân bırakmıyorlar.

Bu efendiler, zorla yardımlar toplıyarak Sasun ve Muş Ermenilerine önceden kendilerine verilmiş olan silâhları satıyorlar, hattâ bazan da zorla silâh aldırtmak için bu zavallıların gerekli ev eşyalarını, hayvanlarını, sürülerini feda ettiriyorlar. Bir kere baksalar, zalim bir gücün gaddarca darbeleri altında yalnız silâhtan değil, kendi hayatlarından da bıkan bu vatandaşlara karşı kendilerinin ne kadar zararlı ve faydasız olduklarını anlarlar. Fakat hükümde tarafsız olmak için söylemek zorundayım ki, suçlu yalnız siz değilsiniz. Hepimiz kabahatliyiz. Çünkü hepimiz de Avrupa'nın Ermenistan'ın kurtaracağı ve kaybettiğimiz bağımsızlık tâcının bize batıdan geleceği hayaliyle bir hayli şımarmıştık.

Bu hal, bizim millî siyasetimizin bir şaşkınlığıdır. Ermeni milleti Avrupa'yı kendisi için (mesih) yerine koymuştur. Günden güne de Ermenistan'ı kurtarmak için bu (kurtarıcı) ların ortaya çıkmasını beklemektedir».

1909 Adana olayını hazırlıyanlardan din adamı görünüşü altındaki azgın bir komiteci olan Episkopos Muşeg de, komitecilerin davranışlarını haklı görerek şöyle diyor (1):

«Her şeyden önce söylemeliyim ki, ihtilâlci günlerimde ben, daima tedhiş vasıtasiyle para istenilmesine karşı bulunmuşumdur. Ajanlar, hainler, komitecilerin yönelttikleri kurşunlara lâyıktılar; fakat komitenin istemeyerek Ermeni zenginine bu kurşunu atmasından doğan sorumluluğun da kime ait olduğunu düşünmek gerekir.

Bir avuç Ermeni düşününüz : Bunların yüreklerinde baskı yönetiminin eliyle açılmış yaradan hâlâ kan damlıyor, kendileri hayatlarını, kazançlarını bir ülkünün gerçekleşmesi uğrunda feda etmişler, bütün bir yaşam boyunca bir ideal ve inançla dolu olarak; ruhlarının derinliklerinde doğmuş, yerleşmiş olan fikrin günden güne şekillenmesini bekliyorlar, — zaten hayalsiz, ülküsüz dünyada büyük işler yapılamaz — bunlar umutlarının yıkılması korkusuna meydan vermemek amacıyla zengin bir Ermeninin kapısını — bir kardeşinin kapısına müracaat eder gibi — çalıyorlar ve oradan hakaret ve nefretle kovuluyorlar. Yalvarırım, söyleyiniz, bu durumda ıstırabın, ümitsizliğin son damlasını emmiş olan Ermeni savaşçısı-

(1) Ermeni Kâbusu, 1910, Boston (Ermenice). Sahife: 150-151.

nın, komitecisinin ruhunda uyanan katillik, kardeş katilliğinin sebebi, zenginin ilgisizliği midir, yoksa komitecilik duygusu mudur?

Bu durumun etkisi altında artık düşünce, fikir isabeti aramayınız. Yalnız bir duygu kalır. O da şudur :

«Ermeni zengini, duygu yönünden, Ermeninin ıstıraplarına yabancıdır. Yabancıyla düşman arasında ise ancak bir adım vardır. Bundan dolayı, Ermeni zengini, Ermeni dâvasına düşmandır.

Ermeni komitecisinin kanlı yüreğine, artık bu düşünce ve duygu hâkim oluyor. Bu anormal düşünce sonucu, artık ne olmasını istersiniz? Özellikle bu kötü düşünce şeklinin sorumluluğunu zenginin yabancılaşmasında mı, yoksa ihtilâlcide mi aramak gerekir?»

İstanbul'daki Robert College'in müdürü olan saygıdeğer Dr. Hamlin, Birleşik Amerika'nın Boston şehrinde yayınlanan Congregationalist dergisine (23 Aralık 1893) aşağıdaki mektubu yazmıştır (1) :

«Bir Ermeni ihtilâl partisi, Türk İmparatorluğu'nun bazı taraflarında bütün Hıristiyan halka ve misyonerlerin faaliyetine büyük kötülükler yapmakta ve ıstıraplara sebep olmaktadır.

Bu gizli bir komitedir ve ancak doğuya has bir sahtekârlıkla yönetilmektedir. Çok basılan ve dağıtılmakta olan bir broşürün sonunda şu duyuru görülüyor :

«Hınçak İhtilâl Partisi»

«Ermenistan'da ihtilâl hareketini idare eden tek Ermeni partisidir. Merkezi Atina'dadır. Ermenistan'ın bütün şehirlerinde ve köylerinde, Ermenilerin bulunduğu yabancı memleketlerde şubeleri vardır. Partinin kurucularından birisi olan, Nişan Garabetyan, Amerika'dadır. Fazla bilgi almak isteyenler :

Nışan Garabetyan :
No : 15, Fountain Street, Worcester - Massachusetts
adresine başvurabilir; veya merkez olan :
M. Beniard, Poste Restante

Athénes

Greece

adresiyle mektuplaşabilirler».

(1) Mavi Kitap, No. 6, Turkey, sahife: 38, 1896.

Çok zeki, İngilizceyi Ermenice kadar süratli ve doğru olarak konuşan ve ihtilâli açıkça savunan bir Ermeni, Rus'ların Anadolu'ya girerek orayı zaptetmeleri için yol hazırladıklarını ve bunun için çok güçlü umutları bulunduğu hakkında beni temin etti. Bunun nasıl olacağı sorusuna karşı da : «Bütün Türkiye İmparatorluğunda kurulmuş bu Hınçak çeteleri, Türkleri ve Kürtleri öldürmek için fırsat gözetecekler, bunların köylerini yakacaklar ve sonra dağlara çıkacaklar. O zaman, hırstan kudurmuş olan İslâmlar ayaklanacak ve savunmasız Ermenilere hücum edecekler, Rusya, insanlık ve Hıristiyan uygarlığı adına, içeri girecek ve Anadolu'yu zaptedecektir.» dedi.

Bu projeyi, şimdiye kadar görülmemiş, bilinmemiş derecede vahşice bulduğumu söyleyince de serinkanlılıkla :

«Şüphesiz size öyle geliyor. Fakat biz, Ermeniler, serbest olmaya andiçtik. Avrupa, Bulgar zulümlerini dinledi ve Bulgaristan'a hürriyet verdi. Milyonlarca kadın ve çocuğun kanlarını görecek, yükselen haykırışlarımızı duyacaktır.» dedi.

Bu hareketin Ermenistan adını, bütün medeni insanlara nefretle hatırlatacağını, boş yere kendisine anlatmaya çalıştım. Karşılık olarak :

«Umutsuzuz, bunu muhakkak yapacağız.» dedi.

«Fakat sizin halkınız, Rusya himayesini istemiyorlar, kötü de olsa Türkiye'yi tercih ediyorlar. Rusya taraflarında yüzlerce mil genişliğinde her zaman göç edilmesi kolay olan yerler var. Eğer halkınız Rusya'yı tercih etmiş olsalardı, bugün Türkiye'de bir tek Ermeni ailesi kalmazdı.» dedim.

Cevap olarak :

«Evet, işte bu ahmaklıklarından dolayıdır ki, ıstırap çekiyorlar,» dedi. Aynı şeyi kabul eden başkalarıyla da konuştum. Fakat hiç kimse bunu bir parti üyesi olarak tanımıyor. Cinayet ve kundakçılığın bulunduğu yerde şüphesiz sahtekârlık haklı olabilir. Türkiye'de Komite, Türkleri Protestan misyonerlerine ve Protestan Ermenilere harşı tahrik etmektedir. Bütün Merzifon karışıklıkları bu gayeye dayanıyor. Bunlar, kurnaz, mesleksiz ve zâlimdirler. Kendi ırkdaşlarından ölüm tehdidi altında para yardımı istiyorlar. Çok zaman bu tehditler de uygulanıyor.

Hınçak ihtilâl partisinin faaliyetlerinden birazını mümkün olduğu kadar hafif bir şekilde açıkladım : **Bunun kökü Rusya'dadır.**

Bunları, Rus altını ve zekâsı idare etmektedir. Bütün merkezlerinde ve yabancı memleketlerdeki misyonerler, bütün protestan Ermeniler, bunları her yerde haber vermelidirler. Bunlar, suçsuz ve cahilleri hilelerle kandırarak, fesat çıkararak bu partiye sokmaya çalışmaktadırlar. Bundan ötürü Ermenilere yardım ederken, bu hareketi onaylar şekilde yorumlanabilecek duruma düşmemek ve nefret ve ürküntü uyandırmamak için çok dikkatli olmak gerekir.

Bu memleketteki bazı Ermeniler, zâlimce plânlarını ve gerçek durumlarını bilmeden, vatanseverlikleri yüzünden, onlara katılmışlardır. Biz, Ermenilerin ıstıraplarıyla ilgilenirken, Protestan misyonerlerinin tamamen yok edilmesini, kiliselerin, okulların ve İncil faaliyetlerinin bütünüyle yıkılmasını hedef alan, ustalık ve gayretle izlenen bir amaca âlet olmamak için bu gibi boşuna teşebbüslerden uzak durmalıyız. İçte ve yabancı ülkelerdeki misyonerler, Hınçak'lılarla birleşmekten, onlara yüz vermekten sakınsınlar.

Cyrus Hamlin
«Lexington, December 23»

Amerika misyoner teşkilâtı, tedhişçi Hınçak komitesi hakkında şu bildiriyi yayınlamıştı (1) :

Massachusetts Hom Missionary
Society,

Boston, Massachusetts

«Ermeniler arasında ihtilâlci Hınçak partisinin yangıncı ve ihtilâlci gayelerini göz önüne alan Massachusetts misyoner merkez cemiyeti, bütün ilgilileri, bu partiye hoşgörü ile davranmamaları konusunda uyarır.»

İmza
Charles B. Rice
Yürütme Komitesi Başkanı

Yoshua Coit
Kâtip

(Congregationalist) Boston, United States America

———«o»———

(1) Mavi Kitap, 1896, Turkey, No. 6, sahife: 39.

III

İSYANLAR

Komitelerin çıkardıkları isyanlardan önemli olanlar şunlardır :

1 — Erzurum olayı

Erzurum isyanı, 20 Haziran 1890 da çıkarılmıştır. O zaman Vali bulunan Samih paşaya ve diğer bazı ilgililere, Ermenilerin Rusya'dan silâh ve cephane getirdikleri ve bunları Sanasaryan okulunda, kiliselerde sakladıkları haber verilmişti. O yıl Temmuz ayı içinde, zaptiye ve polislerle kilise, araştırılmak istendi. Ermeniler de, daha önce bu teşebbüsten haberli oldukları için gereken tertibatı almış ve karşı koymaya hazırlanmış bulunuyorlardı. İlk emir üzerine komiteci Ermeniler, olay yerine gelen askerler üzerine ateş ederek bir subayla iki eri yere serdiler. Bir polis de öldü. Kilise arandı. Olayı gözüyle gören bir Ermeni, özetle şöyle diyor (1) :

«Sanasaryan okulu kurucusu, 1890 da öldü. Kendisinin ruhunun istirahatı için âyin yapıldı, yas tutuldu. Hükûmete, okulda bir silâh atelyesi olduğu haber verilmişti. Haber verenlerin Ermeni katolik papasları olduğu sanılıyordu. Aramadan önce, «müdafi vatandaşlar» teşkilâtına mensup Köpek Bogos adında biri, iki saate kadar okulun aranacağını haber verdi. Derhal; millî tarih kitapları, defterler, ilk bakışta ilgi çekecek şeyler ortadan kaldırıldı. Arama sonunda ele bir şey geçmedi. Ermeniler, «Türklerin kiliseye girmesi, pislik, murdarlıktır!» diye bağrıştılar. Daha sonra, Taşnaksutyun komitesi Erzurum merkezi kararıyla öldürülen ve müdafi vatandaşlar cemiyetinin kurucularından olan Gergesyan'ın adamları, halk arasında kışkırtmalara başladılar. Dükkânlar kapandı. Kiliselerde

(1) Amerika'da çıkan Ermenice Hayrenik gazetesinden (Erzurum olayının yıldönümü dolayısiyle yazılan makaleden), 1927.

âyinler yasaklandı, çanlar çaldırılmadı. Duruma Ermeniler hâkim bulunuyorlardı. Bu fırsattan istifade ederek isyancılar : «Ermeniler üç gündür hürdürler, bu hürriyetlerini silâhla koruyacağız!» diye bağırıyorlar ve hükûmetin vergileri hafifletmesini, askerî bedelin kalkmasını, kutsallığı bozulmuş olan kilisenin yakılıp tekrar yapılmasını, 61 inci maddenin uygulanmasını istiyorlardı.

Üç - dört gün, mezarlıkta, kilisede, okul avlusunda kaldılar. Ermenilerin dağılmaları için çalışan Ermeni ileri gelenlerine dayak atıldı. Hükûmetin, herkesin işi gücü ile meşgul olması hakkındaki emri dinlenmedi. Komite mensupları yer yer dolaşarak halka cesaret veriyorlardı. Bu sırada Gergesyan'ın kardeşi ateş ederek iki eri öldürdü. İki taraf arasında, iki saatlik bir çarpışma oldu. Ertesi günü konsoloslar şehri gezdiler. İki taraftan 100 den fazla ölü, 200-300 kadar da yaralı vardı. Konsoloslara Ermeniler adına rapor vermiş olan Doktor Aslanyan, hükûmetçe takip olunduğu için şehirden kaçtı.

Bu anıların en önemli noktası şudur :

«Bu olaylar içinde bir yabancı rüzgârı, kuzeyin soğuk yelleri esiyordu. Ermenilerin gösterileri dolayısiyle Rus konsolosu Tevet'in, Valiyi ziyaret ederek, böyle âsi bir halkı, Rusya'da olsa mutlaka kırarlar, 'deyişi, ve aynı zamanda Ermeni marhasasına da, Türkiye gibi vahşi bir hükûmetin idaresi altında yaşamak değmez» demesidir.

Hanazadyon, anılarında şöyle diyor (1):

«En fazla dikkati çeken şey, Trabzon'da ve başka yerlerde bulunan bizlerin durumuydu. Biz inanıyorduk ki, Erzurum'daki Avrupa devletleri konsolosları derhal bu olayı müthiş bir şekilde hükûmetlerine yansıtacaklar ve Ermeni sorunu da bu suretle hemen bir sonuca bağlanmış olacaktı. Fakat bu olmayınca, herkesi büyük bir şaşkınlık kapladı.

İdare heyetimizde de bu sorunu tartışarak şu neticeye vardık : Büyük Avrupa devletlerini bu taş gibi duygusuzluklarından çıkarmak için, Padişahın başkentinde, elçilerin burunlarının dibinde büyük bir gösteri tertiplemek.

(1) Hayrenik Gazetesi, 1927, No. 1.

Erzurum isyanına epeyce umut bağlanmıştı. Fakat istenildiği gibi bir netice elde edilemedi. Bununla beraber ilk adımdı (1).

Musa Bey olayı :

Hınçak komitesi tarafından İstanbul'da yapılan Kumkapı gösterisinden önce, komiteciler tarafından bütün Avrupa'ya karşı türlü şekillerde propaganda aracı olarak kullanılmış bir de Musa bey meselesi vardır. Bu mesele dolayısiyle Türkiye'deki Ermenilerin can ve mal emniyeti, Hıristiyanlığın güvenliği ileri sürülmek suretiyle feryatlar koparılmıştı.

Mutki'li olan bu adam hakkında ileri sürülen şikâyetler şöyle özetlenebilir :

Musa bey hakkındaki şikâyetlere, müracaatlere bulunduğu yerde önem verilmemiş. Kendisi, birçok yağmalar, zulümler yapmış. Özellikle Muş'lu bir Papasın kardeşinin kızı olan Gülizar adında bir Ermeni kızını kaçırarak evine getirmiş, ırzına geçmiş; sonra kardeşine vermiş; fakat İslâm olmasını da şart koşmuş. Kız, Hıristiyanlıktan dönmeyi kabul etmemiş. Musa'nın attığı sopalardan bir gözü sakatlanmış ve Musa beyin evinden kaçarak şikâyette bulunmak üzere İstanbul'a giden Muş'lularla birlikte İstanbul'a gelmiş.

Bu kız ve papas da dahil 58 Muş'lu Ermeni, Başbakanlığa, Adliyeye dilekçe vermişler. Karşılık alamamışlar. Kendileri, komite ve Patrikhane tarafından hanlara yerleştiriliyorlar. Yine komitenin teşviki ile selâmlık resminde, kendileri «merhamet!» diye bağırtılıyorlar ve bunun üzerine Mabeyin dairesine getirtilerek sorguya çekiliyorlar.

---

(1) Bu isyan üzerine :
«Erzurum'un Ermeni dağlarından bir ses çınladı,
Silâh sesleriyle Ermenilerin yüreklerini heyecan kapladı»
diye başlıyan marş çıkarıldı. Kafkas Ermenilerinden ünlü ihtilâlci şair K. Kâtiba da şu şiiri yazdı :
Yaşasın Erzurum kahramanları,
Yeni Ermenistan'ın yeni şehitleri.
Ermeni kalpleri bunların aziz, kutsal adlarını,
Ölümsüz bir hâtıra olarak saklasın.
Ermeninin kutsal kanının döküldüğü bu yeri,
Kâbe olarak takdis edelim.
Yüksek ruhlu temiz Ermeni anaları,
Buranın toprağını öperek yavrularını doğursunlar.

Musa bey, muhakeme edilmek üzere İstanbul'a getiriliyor. Yabancı siyasî temsilcilerin, gazetecilerin de hazır bulunduğu büyük bir dinleyici kütlesi önünde muhakeme ediliyor. Altmış kadar şikâyetçi ve tanık dinleniyor. Neticede, sorumluluğu gerektiren bir şey görülmediği için, Musa bey suçsuz bulunuyor ve komitecilerin bu kadar önem verdikleri bu gösteri de istenilen sonucu veremiyor. Bununla beraber, bu mesele, kuvvetli bir propaganda aracı oluyor. Ermeni kızı Gülizar'ın anası ve amcası olan papasla birlikte fotoğrafları çekilerek her tarafa, özellikle yabancı ülkelere gönderiliyor. Bu suretle de Hıristiyan yobazlığı tahrik edilmek isteniyor.

Komitecilere ve patrikhaneye göre çok taraf tutucu bir şekilde, gerçekte ise yabancıların gözü önünde bütün dâvacıların dinlenmesi suretiyle yapılmış olan bu duruşmanın, bütün ayrıntıları, o zamanki gazetelerde (13 Kasım 1305) gösterilmiştir.

2 — **Kumkapı gösterisi** (Temmuz 1890):

Hınçak'ların, ilk defa İstanbul'da, sırf adalet istemek amaciyle silâhsız olarak yaptıklarını öne sürdükleri bu gösteriyi, o hareketi idare etmiş olan H. Cangülyan şöyle anlatıyor (1):

«1 — İstanbul'da Musa bey sorunu ve Erzurum olayı dolayısiyle bir karşı hareket yapılmazsa Ermeniler kendilerini unutulmuş sanacaklardı. Bundan ötürü, bir misilleme hareketi gerekliydi.

2 — Anadolu'da işlenecek cinayetler, Avrupa'yı belki ilgilendirmezdi. Bundan dolayı, elçilerin gözlerinin önünde, Avrupa'nın ilgisini çekmek için bir şikâyet hareketi yapmak şart oluyordu.

3 — Ermeni heyecanı yalnız ve tamamen Ermenistan'a bağlı kalmış olsaydı, Rusya'nın dikkatini çekerdi. Rusya, bundan şüphelenir ve günün birinde, Ermenistan'ı zaptederdi. Eğer hareket, diğer illerde ve özellikle merkezde olursa, o zaman, öteki devletlerin de ilgisini çekerdi. Bu suretle, Ermeni sorununu, özellikle İngiltere'yi Rusya'dan daha fazla dâvamıza yatkın bulduğumuz için, millî çıkarlar açısından daha faydalı bir şekle sokmak mümkün olacaktı.

4 — Milletin, anavatanda dağınık ve başka ırklarla karışık bulunması, sadece anavatanda yapılacak hareketleri başarısızlığa uğratırdı. Bundan dolayı, Ermeniliğin bu durumu dolayısiyle Ermeni hareketlerinin Ermenistan hudutları dışında yapılması gerekirdi. Bu sebeplerle de elverişli bir hareket merkezi olarak İstanbul'u görmemek mümkün olamazdı. İstanbul'da (bekâr ve öteki illerden gelmiş işçilerle beraber) 200.000 Ermeni vardı.

5 — Kötülüğün başı İstanbul'daydı. Bundan ötürü, hareketi orada, sarayın burnunun dibinde yapmak daha uygun olacaktı.

6 — Beş - altı yüzyıldan beri esaret altında kalmış bir halk içinde, ihtilâl ve isyan ruhu uyanınca, ihtilâlcilerin bundan istifade etmeleri, bu ruhu, daha sağlam, daha esaslı, daha yaygın bir şekle getirmeleri gerekliydi. İhtilâl düşüncesini halk arasında yaymak, bunu verimli ve etkili bir vasıta haline sokmak, ihtilâl faaliyetlerinin hedefleri arasındaydı.

7 — Türk hükûmeti ve Türk halkı, Ermeniler içinde hüküm süren birlik ruhunu, Ermenistan'a bunlar tarafından indirilecek bir darbenin mutlaka diğer bir tarafta ve özellikle İstanbul'da, uluslararası menfaatlerin toplandığı bu merkezde, ters etkisini görecekleriine inanırlar ve bunu görürlerse, daha ihtiyatlı bir siyaset izleyecekler, memleket içinde yeni bir katliâm düzenlemeye artık cesaret edemeyeceklerdi.

Komitenin başlıca ileri gelenleri, Beyoğlu'nun arka sokaklarından birinde bir yabancının evinde oturan Rus tebaasından Megavoryan'ın yanında toplanıyorlar. Bu toplantıda :

1 — 15 Temmuzda Kumkapı'daki ana kilisesinde ve patrikhanede, silâhsız bir gösteri yapılmasına ve kurban bayramının ilk günü Patrik Âşıkyan vasıtasiyle kararlarının Sultan Hamid'e bildirilmesine.

2 — Üyelerden, Hanazad, Megavoryan, Simeon, Rapael, Rus tâbiiyetinde bulundukları için, bunların harekete katılmamalarına.

3 — Biri, âyin sırasında âyin kürsüsünde bildiriyi halka okumak, öteki de Hınçak temsilcisi olarak Patrik Âşıkyan'la birlikte saraya giderek isteklerini padişaha sunmak üzere iki arkadaş seçilmesine karar veriliyor. Gösteriyi idare etmek üzere gizli oylama ile iki arkadaş seçiliyor. Cangülyan, patriği saraya götürmeyi, Murad (1) bildiriyi okumayı üzerlerine alıyorlar.

Anadolu yakasındaki telgraf hatları kesiliyor. Hınçaklılar kilisede toplanıyorlar. Bildiri, el yazısıyla çoğaltılarak halka dağıtılıyor. Âyin sırasında Cangülyan, kürsüye atılarak bildiriyi okuyor. Âyini yapan patrik Âşıkyan, kaçarak Patrikhaneye sığınıyor. Komitecilerle birlikte saraya gitmeye, razı olmuyor. Hınçak komiteciler patrikhaneyi işgal ediyorlar. Silâhlar patlıyor, bütün yapının camları, tavanları parça parça oluyor.

---

(1) İkinci meşrutiyette Kozan milletvekili olan Hamparsum Boyacıyan'dır. Murad, komitede aldığı addır.

Sonunda patrik Aşıkyan zorla kaldırılarak kendileriyle birlikte saraya gitmek üzere bir arabaya sokuluyor. Toplanan halk ve komiteciler, «Yaşasın Hınçak komitesi, yaşasın Ermeni milleti, yaşasın Ermenistan, yaşasın hürriyet!» diye haykırıyorlar. Fakat Dacad ve Mampre Vartabetler, hükûmete durumu haber vermiş oldukları için yolda yetişen asker kuvveti tarafından araba çevriliyor. Komiteciler askerlere ateş ediyorlar. Cangülyan, «Bizimkiler vahşice bir şekilde askerlere üst üste ateş ediyorlar, askerler de, silâh atanları tutuklamaya uğraşıyorlardı. 6 - 7 asker ağır yaralı olarak yere serildi. 10 kadarının da yarası hafifti. Biz iki ölü verdik.» diyor. «Silâhsız» gösteri de bu şekilde bitiyor.

Kumkapı gösterisini tertip edenlerin dağıttıkları bildirinin Ermeniceden aynen tercümesi şöyledir (1):

«Ermeni milleti,

Bugünkü gösteriyle sen, bütün dünyaya isteklerinin neler olduğunu göstermek istiyorsun. Çok iyi bilirsin ki, bu dileklerin de kolaylıkla gerçekleşemez. Her kanunî, haklı adımınla hayatını tehlikeye atıyorsun. Fakat, artık yapacak bir şey kalmadı. Canın ağzına gelmiş olduğu halde, sen, her türlü aşırı teşebbüslerde bulunarak ancak o vasıtalarla sesini dünyaya duyurmaya ve haklı isteklerinle amacına ulaşmaya mecbursun. İşte bugünkü hareketlerimizin gayesi budur. İşimizi ileri götürmeyi, dâvamızı savunmayı, bunların en ağır ve en pahalı değerlerle ödenmesi gerektiğini bilelim.

Senin isteklerin nelerdir?

Bütün yoksulluğunun sebebi iktisadî durumundur. Bunun değişmesi gereklidir. Vatanın toprağı asla senin değil. Sen sürüsün, sen eğersin. Koyunları otla beslersin, sonunda zorluklar altında çalışırsın. Fakat bunun verimi, ürünü senin değildir. Sen, toprağın çiftçilere ait olmasını, sen herkesin geçimini temin ve elde etmek için namusuyla çalışmasını istersin. İktisadî isteklerin gerçekleşince, yetkili meclisin olacak ve basın, söz, vicdan, toplanma, cemiyet kurma ve seçim hürriyeti ve özgürlüğü ile kaderini kendin çizeceksin.

---

(1) Ermeninin Tarihî Görevi, Kagik Ozanyan, 1912, sahife: 137, (Ermenice).

İsteklerimiz :

Saygıdeğer, kutsal, patrik babamız;

Uzun yıllardan beri Ermenistan'da sebepsiz tutuklamalar, haksız hükümler, merhametsizce sürgünler görülmekte, halkın büyük sabır ve dayanıklılığına karşılık yıldan yıla bu gibi olayların daha da dayanılmaz bir şekilde çoğalarak özellikle son yıllarda okullarda, manastırlarda, kiliselerde, evlerde aralıksız ve sık sık tahribat yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır. İşte Erzurum'da da aynı şeyler yapılmış ve halkın haklı şikâyetleri yüzünden bu suçsuz ve silâhsız halk, azgın askerler tarafından koyun gibi süngülenerek merhametsizce öldürülmüştür, birçok Ermeni cesetlerine, yüzlerce, binlerce yaralıya, çocuklarını düşüren anaların, kadınların feryatlarına asla önem verilmediği ve bu gibi olayların Van, Muş ve öteki Ermeni kasabalarında hergün tekrarlanmaktadır. Ermenilerin evlerinden hattâ ekmek kesecek bıçaklar bile toplandığı halde, aksine Türklere, Kürtlere silâh dağıtıldığı ve sonunda ana vatanımızın sıkı bir kuşatma altında bulunduğu ve bu suretle Ermeni halktan birinin yaptığı bir tek hareketin bile daima şüpheli kabul edildiği görülmektedir. Biz, bütün Ermeni halkı adına herkesin bilmesi için ilân ediyoruz ki, bu durumun devamı ile hayat, namus ve mal güvenliğine sahip olmak mümkün değildir. Aynı zamanda kutsal patrik, millî idare heyeti de bu hususta ilgisiz davranıyorlar. Daha doğrusu seri bir çare bulmak; derman yetiştirmek hususunda yetersizsiniz. Bunun için, sizden bize önderlik ederek bizi Ermeni halkının halini ve dileklerini bildirmek için hükûmete götürmenizi isteriz».

———«o»———

3 — Merzifon, Kayseri, Yozgat olayları

1892 - 1893 yıllarında, Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenüs, Aziziye ve öteki bazı bölgelerde Hınçak komitesinin faaliyeti daha açık bir şekil aldı. Bütün bu yerlerde cami kapılarına ilânlar asıldı, her tarafa, Hınçak armalı bildiriler dağıtıldı.

Hınçak faaliyetini yöneten merkez, Merzifon'du. Burası (Küçük Ermenistan ihtilâl komitesi merkezi) adını taşıyordu. Komitenin reisi, Merzifon Amerikan kolejinde öğretmen Karabet Tomayan (1), sekreteri de yine o okulda öğretmen Ohannes Kayayan'dı.

(1) Eserlerinden parçalar aldığım Tomayan'dır.

Bunların her ikisi de Protestan Ermeniydiler. Tomayan, Baron Meleh, Kayayan da Vahram sahte adlariyla haberleşiyorlardı.

Bu iki adam ile Protestan vaizi Mardiros faaliyete geçmek için önce Çorum, Yozgat, Kayseri, Burhaniye, Tenüs, Sivas, Tokat ve Amasya'yı gezerek Ermenilere telkinlerde bulunmuşlar, vaaz şeklinde konferanslar vermişler, şubeler açmışlar, idare heyetleri seçmişler, 93 Osmanlı - Rus savaşının Ermenileri kırdığını öne sürerek bütün Ermeniliğin birleşmesinin şart olduğunu, yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak için etkili olaylar çıkarılması gerektiğini söylemişler ve propagandalar yapmışlardı. Başlıca faaliyetlerinden birisini de, millî gaye uğrunda Protestan Ermenilerle Katolik Ermenileri birleştirmek teşkil ediyordu.

1892 de Merzifon'da, büyük bir komite meclisi toplandı. Bu mecliste :

1 — Beylik silâh sağlanması,

2 — İsyancıların Gürcü elbisesi ve başlığı giymeleri,

3 — Komite mensuplarının silâh ve cephanelerini kendilerinin satın almaları,

4 — Komitecilerin bölüklere bölünmesi,

5 — Girişte ödenen para ve aylık aidatla yoksul olanlara silâh temin olunması,

6 — Hınçak gazetesine abone sağlanması

kararlaştırılmıştı.

Tomayan, görünüşte Merzifon'da bir hastane yapılması, gerçekteyse komite için para toplamak amacıyla İsviçreli olan karısını Fransa ve İngiltere'ye göndermiş, dört buçuk yıl dolaştırarak Hınçak adına (3.000) İngiliz lirası yardım toplatmıştı. Bir taraftan da teşkilâtta görevli olan Haçinli Jirayr (Hamparsum Boyacıyan'ın kardeşi), Ermenilerin, bir savaş anında hayatlarının tehlikede kalmaması için silâhlanmak gerektiğini halka yayıyordu.

Merzifon merkezi, yakın bölgelerde bu şekilde faaliyette bulunurken Kayseriye, Hınçak temsilcilerinden Andon Rışduni adındaki şahıs geldi.

İstanbullu olan bu adam, önceleri Galata, Beyoğlu, Çorlu Ermeni okullarında öğretmenlik, bir süre de tiyatro oyunculuğu yapmış ve sonra İskenderiye'ye giderek orada bir iki sayı Ermenice gazete çıkardıktan sonra, yoksul bir durumda İskenderiye'den İstanbul'a dönmüştü. Kumkapı olayını tertipleyenlerle teması, hükûmetin dikkatini çektiği için İstanbul'dan Atina'ya kaçmış ve Atina Hınçak komitesi merkezinin emriyle oradan Rus Leon Parseh ile birlikte

Adana Ermenileri arasında fesat çıkarmakla görevlendirilmişti. Bu iki komiteci, Kıbrıs'a gelerek oradan temin ettikleri İngiliz pasaportlarıyla Mersin'e çıkmışlar, Leon, hükûmet tarafından sürülmüş, Rişduni ise Adana'ya girmişti. Rişduni, bir süre sonra Kayseri'de Everek'e gelmiş, orada kiliselerde konferanslar vermiş, sonra Talas'a, oradan da faaliyet merkezi seçtiği Divonik (Derevenk) manastırında rahip Daniel'in yanına yerleşmişti. Oradayken, rahip Daniel aracılığıyla tahriklere ve faaliyete girişti. Jirayir ile birleşti ve Merzifon örgütünün ilânlarını, bildirilerini halka, köylere dağıtmaya başladı.

Komitenin Derevenk ve Merzifon merkezinden yönetilen çeteleri, düzenli bir plân altında işe giriştiler :

Osmancık postasının yolu kesildi, posta sürücüleri, zaptiyeler saldırıya uğradılar.

Gürün'lü Zaropyan, Toros, Gülbenk, Kasbar, Serope adlarındaki çeteciler, Yozgat'a giden postanın koruyucusu İbrahim ile posta sürücüsünü öldürdüler. Atları, silâhları, paraları alındı. Çorum-Merzifon arasındaki Derbend karakolu basılarak Derbend zaptiyeleri öldürüldü.

Panos ve Misak adındaki çeteciler, Panos tuzlasının postasını soydular. Düyun-u Umumiye kolcusu İzzet'in atını alarak Deverenk'e getirdiler. Papas Daniel bu atı önce boyamış ve sonra öldürmüştür.

Maden postası sürücüsü İsmail ile zaptiye Necip öldürüldü.

Gülbenk, Panos, Mihircan adında üç komiteci, İstanbul'dan dönüşlerinde Ankara'da tuttukları bir arabanın sürücüsü olan (Kaltakçıoğlu Köse Hasan) ı Yozgat yolunda boğdular, bir çukura gömdüler. Atlarını, saatini, parasını aldılar, atları da daha sonra Tokat'ta sattılar.

Derevenk manastırında bulunan Rişduni, tutuklandı. Üzerinde 29 Temmuz 1892 tarihli Hınçak komitesinin görev belgesi ve mührü bulundu. Diğer bir Ermeni tutuklunun zoruyla manastırda yapılan aramada birçok belge elde edildi. Hareketin yöneticilerinin Amerikan okulunda öğretmen olan Tomayan, Kayayan oldukları anlaşıldı.

Bu iki adam, yıllardan beri kolej matbaasında komite bildirilerini bastırmışlar, okula gelen bütün Ermeni gençlerini komite hesabına hazırlamışlardı. Kendilerinin tutuklanması Merzifon'da bir Ermeni isyanı doğurdu. Yakalananlar, Ankara istinaf ceza mahkeme-

sinde muhakeme olundular. Tomayan, Kayayan ve ötekilerden bazıları idama, diğer komiteciler de çeşitli cezalara mahkûm oldular (1).

Mahkûmlardan yalnız Protestan olan Tomayan ve Kayayan'ın affı için İngiltere'deki Protestan gazeteleri ve dinî çevreleri, Osmanlı hükûmetine, padişaha müracaatta bulundular. Bu ikisi affedildi. Tomayan Londra'ya gitti ve artık ihtilâl komitesinin nüfuzlu üyelerinden biri oldu. Bundan sonra mitinglerde, (suçsuz, zulüm görmüş bir Ermeni) olarak tanıtılıyordu.

Merzifon'daki Ermeni faaliyeti ve Ermenilerin durumu hakkında Clare Ford tarafından Lord Rosebery'ye gönderilen yazılara ilişik olan rapor çok esaslı ve ilgi çekici bilgi vermektedir (2):

«Sir Clare Ford'dan Lord Rosebery'ye

İstanbul : 27/Mayıs/1893

Maylord;

Merzifon ve bölgesinden henüz gelmiş olan bazı Amerikalılarla, dün yaptığı görüşmeye dair, Sir A. Nicolson tarafından aldığım muhtıranın örneğini size bağlı olarak sunmakla şeref duyarım. Bu vesile ile ilâh...

Franc. Clare Ford

İlişik muhtıra

Gizlidir :

Saygıdeğer doktor Joseph Green tarafından takdim edilmiş olan saygıdeğer doktor Smith, Dr. Fransworth ve operatör Dodd, bu sabah beni görmeye geldiler. Bu şahıslardan birincisi Merzifon'da, Dr. Fransworth ile Mister Dodd da Kayseri'de oturmaktadırlar. Bütün bu şahıslar, Ermeniler arasında gizli cemiyetler bulunduğundan, bu cemiyetlerin üyelerinin milliyetçi değil, korkunç kimseler olduklarından, silâh temin ettiklerinden, para topladıklarından, amaçlarının açık bir şekilde ihtilâl çıkarmak olduğundan, emir verilince öldürmekten çekinmediklerinden ve kendi hallerinde, sâkin bir durum-

(1) 309 tarihli Mahkemeler dergisinde Yargıtay ilâmı aynen mevcuttur.
(2) Mavi Kitap, 1896, No. 3, Turkey, sahife: 115.

da bulunan vatandaşlarına karşı tedhiş uygulamaya başladıklarından şüphelenmektedirler. Doktor Fransworth ve Mr. Dodd, diğer ikisinden daha çok konu üzerinde bilgi sahibi ve açık sözlü görünüyorlar.

Bu şahıslar bana, fesat ve isyan hareketlerinin yalnız Gregórien Ermenileri arasında kalmıyarak, Protestanlar arasında da yayıldığını, komite üyelerinin yazın dağlara çıkacaklarını, eşkiyalık edeceklerini, zaptiyelerin canlarını burunlarından getireceklerini, Ermeni sorunu konusuna yabancı devletlerin ilgilerini çekmek için uğraşacaklarını, amaçlarını, görüşlerini açıktan açığa söylemekte olduklarını, Müslüman halkın telâş ve heyecan içinde bulunduğunu ve İslâmlar, Hıristiyanlar arasında ciddî bir gerginlik olduğunu da söylediler.

Doktor Smith, aldığı bilgiye göre Merzifon, Amasya ve diğer yerlerde adlarını unuttuğum bazı Rus ajanlarının da bu hareketleri teşvik ve himaye ettiklerini bana bildirdi.

Mister Smith, ihtilâl cemiyetinin, Ermeni ıstıraplarının İngiltere ve diğer memleketlerde kendilerine karşı uyandırdığı alâka ve dostluktan cesaret aldıklarını ve son zamanlarda hareketlerinin daha cesurca ve saldırgan olduğunu da eklemiştir. En sâkin vatandaşlara yapmakta oldukları vahşice tedhiş, bir kat daha artmış ve kendilerine ilgi göstermeyen, taraftar olmayanları öldürmeleri, sakin ve kendi halinde yaşıyanlar arasındaki korkuyu daha çok derinleştirmiştir. Bu sonrakiler, çok zaman gizlice para vermeye zorlanmışlardır. Kabul etmemiş olsalar feci âkıbetlere uğrayacaklar, boyun eğseler, hükûmet tarafından bulunup isyancı olarak suçlanmak tehlikesine uğrayacaklardır. Berbat ve çıkmaz bir yol.

Doktor Fransworth, Ermenilerin çoğunun hareket şekline değilse de isyan hareketlerinin konusuna, gayesine karşı ilgi ve sevgi göstermekte oldukları düşüncesindedir. Gerek kendisi ve gerek Mr. Dodd, **Ermenilerin, Ermeni olarak özel bir ıstırapları, sıkıntıları bulunmadığı ve hiçbir vaziyette Rum halktan daha kötü durumda olmadıklarını,** birçok yönlerden Müslüman tebaa ile eşit derecede sıkıntıda bulundukları görüşündedirler.

Bozuk ve âdil olmayan bir idarenin kötü sonuçları eşit şekilde Müslüman ve Hıristiyanlar üzerine yüklenmektedir. Halbuki Müslümanların menfaatlerini savunacak hiçbir yabancı devlet de yoktur.

İhtimal ki, kanun önünde eşitlik mevcut değildir. Bir Hıristiyanın tanıklığı belki pek az yerde bir Müslâmanın tanıklığı kadar değer taşır. Fakat bunlar daima, bir aksaklık olarak görülüp düzel-

tilebilecek şeylerdir. Son on yıl içinde Hıristiyanların durumunda bir düzelme vardır. Doktor Fransworth ve Mister Dodd, bütün hal ve durumun, Ermeniler arasında çok güçlü olarak bulunan ve ihtimal ki, yakın bir gelecekte çok tehlikeli bir şekil alacak olan isyan hareketlerini haklı gösteremiyeceği ve bu vaziyetin pek açık şekilde görülmekte olduğu görüşündedirler. Her ikisi de, daha yakında Ankara'da Tomayan'ı görmüşler, kendisinin sağlıklı bulunduğunu ve ona iyi davranıldığını anlamışlardır.

Bu kişilerle yaptığımız görüşmenin bende bıraktığı etki şu oldu:

Memleket hakkında iyi bilgi ve tecrübe sahibi bütün insanlar, özellikle Ermeniler, isyan hareketlerinin bizim sandığımızdan fazla genişlediğine, daha fiilî olduğuna, ihtilâl fırkası önderlerinin sanıldığından daha müthiş şahsiyetler olup bunların, başka bir alanda ve başka bir ölçüde; herhalde, savaştan önce Bulgaristan'daki duruma benzer bir idare kurulmasını arzu etmekte olduklarına inanmışlardır.

26/Mayıs/1893

———«o»———

Kumkapı gösterisinden sonra Hınçak komitesi, durumlarından şüphelendiği, hükûmet taraftarı kabul ettiği Ermenilere suikastler uygulamaya başladı.

Avukat Haçik, 15 yaşında Armenak adında bir Ermeni tarafından öldürüldü.

Gedikpaşa kilisesi vâizi (Dacad Vartabet) parçalandı.

Ruhanî meclise üye seçilen (Mampre Vartabet), hükûmete ajanlık ettiği için suikaste uğradı, yaralandı.

Patrik Âşıkyan'ın komitenin plânlarını hükûmete haber vermiş olmasından şüphe ediliyordu. Bu sebeple, komite tarafından kur'a ile görevlendirilen Diyarbakırlı Agop adında bir Ermeni genci tarafından 1894 Martının yirmi beşinci günü, kendisine patrikhane kilisesinde bir suikast yapıldı. Suikastçının kullandığı Karadağ tabancası bozuk olduğu için ateş almadı, genç Ermeni tutuklandı.

10 Mayıs 1894 de Hınçak komitesi; Âşıkyan'ın arkadaşı kabul ettikleri Simon Maksut'a, Galata'da Havyar Hanı önünde iki komiteci vasıtasıyla suikast yaptırdılar.

Bu suikastler hakkında Fransız elçisi Mösyö Cambon, Fransa Dışişleri Bakanlığına şu bilgiyi vermişti :

Cambon'dan - Casimir Perier'ye (1)

Beyoğlu : 27/Mart/1894

Geçen pazar günü patrik Aşıkyan, âyinden sonra patrikhaneye dönmek üzere Kumkapı kilisesini terkederken on sekiz yaşlarında bir Ermeni genci, tabancası ile nişan alarak üstüne birkaç defa ateş etmiştir. Silâh bozuk olduğundan, Patriğe hiçbir kurşun isabet etmemiştir. Patrik bayılmış ve evinde tedavi görmüştür. Genç Ermeni karakola götürülmüş ve cinayetin sebebi konusunda sorguya çekilince Aşıkyan'ın Ermenilerin düşmanı olduğunu, sık sık hükûmete ihbarlar yaptığını ve Ermenilerin de milleti bu adamdan kurtarmak için andiçtiklerini söylemiştir. Aynı zamanda kendisinin ve mezhepdaşlarının padişaha bağlı olduklarını belirtmiştir.

Cambon

Cambon'dan Dışişleri Bakanı Hanotaux'ya (2)

Beyoğlu : 3/Haziran/1894

Son günlerde İstanbul'da Ermeni cemaatinden birine suikast yapılmıştır. Bugün tehlikeden kurtulmuş olan bu şahıs, Patrikhane kapı kâhyası ya da baş tercümanı, zengin bir banker, Harbiye Bakanlığı müteahhitlerinden Simon Maksud beydir. Patrikhane halk meclisi üyelerinden olan Maksud bey, çoktan beri mezhepdaşlarınca Türklere satılmış ve millet hâini olarak tanınmıştı. Geçen yıl, Ermenilere Sultan Mecit tarafından verilmiş olan anayasanın kutlanması (3) padişah tarafından yasak edildiği zaman Maksut bey, bu yasağın kaldırılması hakkında teşebbüste bulunulmasını reddetmiştir. O zamandan beri Ermenilerin tahrikçi ve fesatçılarının şiddetle nefretini çekmişti.

Kendisini öldürmeye teşebbüs eden Van'lı Ermeni hamalları, Kürtlerden, Türk memurlardan Van'da çok sıkıntı çekmiş kimselerdir.

Siyasî bir cinayet karşısında bulunduğumuz şüphesizdir. Katiller, Ermeni komiteleri tarafından yazılmış belge ve mektupları taşı-

(1) Sarı Kitap.
(2) Sarı Kitap, No. 8, 13-13.
(3) Amaç, «Ermeni Milleti Nizamnamesi» dir.

yorlardı. Kendileri Levon adında biri tarafından para verilmek suretiyle bu iş için tutulmuş olduklarını kabul etmişlerdir. Bunlara silâh vermek suretiyle komiteler, patriğe yapılan suikastten sonra Türk dostu olan, millî dâvaya ihanet etmekle suçladıkları yüksek Ermeni sınıflarına mensup kimselere karşı bu suretle bir uyarıda bulunmak istemişlerdir. Bu hareketleriyle komiteler, artık illerde değil, merkezî hükûmette darbelerini indirmek, faaliyetlerine daha büyük bir alan temin etmek ve padişah üzerinde kuvvetli bir etki yapmak istemişlerdir.

Bu suikasttten, padişah çok heyecanlanmıştır. İstanbul'da polis tarafından yapılan bir çok tutuklama da bunu kanıtlar.

P. Cambon

Kumkapı gösterisinden sonra Hınçak komitesinin İstanbul şubesi reisi Murad (Hamparsum Boyacıyan) idi.

Hınçak temsilcisi olarak da Kafkasya'dan (Vart Badrikyan) adında bir adam gelmişti. Bu adam bir iki ay sonra tutuklandı. Rus tebaası olduğu için Rusya elçiliği tarafından alındı. Bunun yerine yine Kafkasya'dan (Ardavazt Ohancanyan) gönderildi. Suikastler, bu temsilciler zamanında ortaya çıktı.

4 — Birinci Sasun isyanı :

İsyanlarıyla ün salan Sasun, o zamanki sivil teşkilâta göre, yüzden fazla köyü olan, idarî ve adlî işler yönünden Siirt'e bağlı, Muş'a 14 saat uzaklıkta bir ilçeydi. Yakınında Mutki ve Garzan ilçeleri vardı. Arazisi dağlık ve yerin sarplığı yüzünden hükûmet nüfuzundan uzak bir durumdaydı. Halkı, Ermeniler de dahil olduğu halde Zazace ve Kürtçe karışık bir dille konuşuyorlardı.

V. Cuinet'ye göre Sasun'da :

Müslüman	10.370	
Ermeni	8.389	
Yezidî	970	
Diğerleri	372	olmak üzere
	20.101	nüfusu vardı.

Nüfus sayımı yapılmamış olmakla beraber o zamanda bu ilçe halkının, beşte biri Ermeni, kalanı Kürt olarak tahmin edilmekteydi.

Buralarda 1890 tarihlerinde (Mihran Damadyan) adlı bir Ermeni, üç yıl kadar dolaşmış, Hınçak adına propaganda ve tahriklerde bulunarak Ermenileri ayaklandırmak için uğraşmıştı. Sasun Ermenilerinin haber vermesi üzerine bu adam, 1893 de yakalanarak muhakeme edilmek üzere İstanbul'a getirilmiş ve sonra serbest bırakılmıştı.

Kumkapı gösterisinden sonra çıkarılan bu Sasun isyanı, sırf yabancı devletlerin müdahalesini davet etmek amacıyla Hınçak komitesince düzenlenmiş ve Murat (Hamparsum Boyacıyan) vasıtasiyle uygulanan bir plânla yapılmıştı.

Murat, Sasun'a gitmek üzere Kafkasya'dan geçerek orada Taşnaksutyun komitesinden destek ve yardım görmüştü. Sasun'a varınca etrafına bir takım Ermenileri toplıyarak isyan plânlarını hazırlamaya başladı.

1904 ikinci Sasun isyanına kadar o bölgede çalışmış olan ve (Hrayr - Tjokh) takma adlarını taşıyan Muş'un Kızılağaç köyünden Armenak bu olaydan önce, 1894 tarih ve 3 numaralı Hınçak gazetesine Hınçak teşkilâtı adına gelecek fırtınayı gösteren, şu mektubu göndermişti (1):

«Ermeni kardeşler,

Nihayet yüzyıllardan beri beklenilen kızıl gün geldi. İşte Sasun tepelerinden çan sesleri aksediyor, işte bu dağlardan Ermeniliğin ve insanlığın ayaklar altında çiğnenmiş olan haklarının kızıl bayrağı yükseliyor. İşte intikam saati, müstebidin hayat ve ölümü hakkında kesin karar verilecek saat.

Bugün Ermeni sorunu yeni ve en güzel bir döneme ayak basıyor. Bugün yoksul sabır ve boyun bükme, alçaltıcı iç çekmeler, sessizlik, boğuk şikâyetler son buluyor, onların yerine arslan homurdanmaları geçiyor».

Varantyan (2):

«Hınçakların teşkilâtı zayıftı. Bir şey yapmış olmak, gürültü çıkarmak için acele etmişlerdi.

Sasunlular ise ilkel silâhlarıyla bile Kürtlere karşı kahramanca savaşmışlar, ancak düzenli asker karşısında başarılı olamamışlardır. (1894 Ağustos) **Çok başarılı çarpışmalardan sonra Ermeniler Kürtleri yok ederek** (3) onların koyun sürülerini yağma etmişlerdi

---

(1) Taşnaksutyun Tarihi, M. Varantyan, sahife: 146.

(2) Taşnaksutyun Tarihi, M. Varantyan, sahife: 146.

(3) Aynen Varantyan'ın kullandığı ifadenin tercümesidir.

ki, birdenbire her yandan askerler tarafından sarıldılar. Ölen Ermenilerin sayısını bugüne kadar yaklaşık olarak kimse bilmez. Bazıları 6 - 7 bin diyorlar, bazıları da bine yakın olduğunu söylüyorlar. Hakikat, şüphesiz bu sonuncu tahmine daha yakındır.» diyor.

Aslında sırf yabancı müdahalesinin çekilmesi amaciyle yapılmış olan bu isyan hareketi, Ermeni komiteleri ve patrikhanesi vasıtasiyle her tarafa pek kanlı ve heyecanlı bir şekilde duyuruldu. Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde Ermeniler lehine mitingler, parlâmentolarda açıklamalar yapıldı. Her yanda İngiltere'nin Kıbrıs antlaşmasıyla kabullenmiş olduğu sorumluluktan söz edildi.

Van İngiliz Konsolosu Holward, inceleme için Sasun'a gitmek istedi. Hükûmet, bu adamı isyanın tahrikçisi olarak kabul ettiğinden gitmesine izin vermedi.

Hükûmet, olayı yerinde incelemek ve tesbit etmek üzere bir soruşturma komisyonu kurdu ve bu komisyona bir konsolos katılması için Amerika hükûmetine müracaatta bulundu; fakat bu müracaat, Amerika hükûmeti tarafından kabul edilmedi.

İngiltere elçiliği, askerî ataşesi Albay Chermside'ı olay yerine yollamak istedi. Sonra bundan da vazgeçti. Elçilik tercümanı Mister Shipley, Elçilikçe Erzurum konsolosu yardımcısı tâyin olundu ve kendisine olay yerine gitmesi bildirildi.

Uzun haberleşmelerden sonra, Erzurum'da konsolosları bulunan devletlerin, yani Fransa, İngiltere ve Rusya'nın, Osmanlı inceleme komisyonuna, oradaki konsoloslarının katılmaları esası kabul olundu. Bunlar toplantılarda gözlemci olarak bulunacaklar ve gereğinde soru sorabileceklerdi.

Hükûmet tarafından :
Yargıtay Dilekçe Dairesi Başkanı Şefik Beyin başkanlığında :
Emniyet Sandığı Müdürü Ömer bey,
İstinaf Cinayet Mahkemesi Reisi Celâlettin bey,
İçişleri Bakanlığı memurlarından Mecit efendi
den oluşan bir soruşturma heyeti kuruldu.
Konsoloslar da :
Fransız Konsolosu Vilbert,
Rus Konsolosu General Pr. Jevalsky,
İngiliz Konsolosu Shipley
idiler.

Komisyon, 4 Ocak 1895 den, 21 Temmuza kadar altı ay incelemelerde bulundu. 108 toplantı yaptı. 190 dan fazla tanık dinlendi.

Heyetten Ömer beyin, Bitlis Vali Yardımcılığına tâyini dolayısiyle 29 Ocak'ta komisyondan ayrılması gerekti.

23 Ağustosta Murad tutuklandı.

Konsolosların pek tabii olması gereken taraf tutucu ve Ermeniler lehine olan raporlarından gerçeğe uyabilen şu kısımlar durumu aydınlatabilir. Raporda :

«... bu olaylar üzerine 1894 ilkbaharında aslen Adanalı ve İstanbul'da, Cenevre'de tıp tahsil etmiş Hamparsum Boyacıyan adında biri tanınmamak için Murad adını kullanarak içlerinde önceden rastlamış olduğu Damadyan'ın eski arkadaşlarından birisi de bulunan, silâhlı bir çeteyle, Talori bölgesine geldi.

Kâvar bölgesindeki köylerde, iddiasına göre doktorluk yapmak üzere dolaşıyor ve Ermenileri, kendilerini Kürtlerin yönetimine sokan Hafırlık ve Hatalık'tan kurtulmaları için kışkırtıyordu. Fakat ne kendisi ve ne de kendilerine savaşmak için silâh ve cephane vermiş olduğu beş arkadaşından hiçbiri, dağlarda bulunmalarının sebebini doğru dürüst açıklıyamamışlardı. Bunlardan birisi doğru yoldan çıkmış olmasının sebebinin, kendisinin ve ailesinin Kürtlerden gördüğü baskı olduğunu ifade etmiştir. Hemen hemen bütün Ermeni tanıklar, Murad'ın adını duymadıklarını söylüyorlar. Kürtler ya da hükûmetle ilgileri olan tanıklar da Murat'tan, adını duymuş olmaları dolayısiyle söz ediyorlardı. Bu şartlar altında soruşturma komisyonu, bu olay ve hareketin tam anlamıyla açıklanması için gerekli olan bilgiyi toplayamamıştır. Bütün alınabilecek sonuçlara göre, Murad, başlıca yerleştiği yerler olan Kâvar ve Talori bölgelerini ve yakınındaki köyleri ve bazen dağları arkadaşlarıyla dolaşarak, kendinin de kabul ettiği üzere Ermeni - Kürt ilişkileri hakkında öğütler vermiş, Tono, Talori'de de birincilerde kıyasıya mücadele edilmesini ve ikincilere de, dikkati çekmek için hükûmete vergi verilmemesi düşüncesini aşılamıştır.

Bundan başka Murad'ın üzerinde bulunan ve onun tahriklerde bulunduğunu gösteren vatanseverlik şiirleri dolu defter, Murad'ın olmasa da bundan başka kurşun kalemle yazılmış olan ve kendisinin olduğunu kabul ettiği 1894 olayını anlatan bir mektubun başını teşkil eden notlar, (Damadyan) gibi Murad'ın da bu memlekete gizli bir siyasî amaçla gelmiş olduğunu ve Ermenilerle Kürtler arasında çarpışmalar çıkarmaya çalıştığını kesin olarak kanıtlar.» deniliyor.

Yine bu raporun diğer bir kısmında :

«Ne bir propagandanın mevcudiyeti ve ne de Murat'la arkadaşlarının Kavar, Talori'de bulundukları ve bunların ilk çarpışmalara katıldıkları inkâr olunamaz.» denilmektedir.

Sasun isyanına Ermeniler pek büyük umutlar bağlamışlardı. Orada kopacak bir isyan üzerine Avrupa derhal müdahale edecek, Ermeni istekleri temin olunacak ve bu isyanla çok büyük menfaatler elde edilecekti.

İsyanı devam ettirmek için Hınçaklılar İstanbul'da ve illerde komite mührü ile onaylanmış yardım biletleri ile hayli para toplamışlardı.

Sasun olayları sıralarında Rus Ermenileri, Eçmiyazın'de Katogikos bulunan (Hrimyan) a müracaat ederek Türkiye Ermenileri hakkında müdahalesini istediler. Katogikos, ilerlemiş olan yaşına ve mevsimin kış olmasına rağmen Petersburg'a gitti. Orada İmparatora (1): «Ermenilerin tek koruyucusu Rus İmparatorudur. Ermeniler kendisinden yardım ve himaye bekliyorlar.» dedi. Hrimyan'ın bu müracaat ve konuşması büyük bir siyasî etki yaptı. İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Philip Currie, Patrik İzmirliyan'a, Ermeni sorunu devletlerarası bir inceleme konusu olurken katogikos'un bu surette müracaatta bulunmasından doğan şaşkınlığını bildirdi.

V.te R. Des Coursons, Sasun isyanı hakkında (2):

«Murad (Hamparsum Boyacıyan), Sasun isyanında İngilizlerin desteğinden söz ederek halkı kandırmıştı. 1895 Martında Fransız gazeteleri Londra'dan gönderilmiş bir sirküler metni yayınlamışlardı. Bu sirküler, Adana marhasası Vehabedyan ile Ermeni ruhanî reisliğine gönderilmişti.

Olaya gelince, Türkler için hiçbir hatır gözetme ve taraftarlıkla suçlanamıyacak olan New York Herald Amerikan gazetesinin yazısını buraya kaydetmekten daha iyi bir şey yapılamaz. Bu gazetenin çok basit ve kesin olan sözlerinin tercümesi işte şudur :

«Avrupa incelemesi, Ermenilerin, yabancı ülkelerden gelen tahrikçilerle birlikte isyan etmiş olduklarını göstermiştir.

Âsiler İngiltere'den gelmiş modern silâhlarla her şeyi yapmışlar, yangın, adam öldürme, yağmadan sonra düzenli askere de karşı durmuşlar, kafa tutmuşlar, dağlara çekilmişlerdir. Soruşturma

(1) Kafkas Yaraları, II, (Aknuni), sahife: 222 (Ermenice).
(2) Les Rebellions Armeniennes, sahife: 71-78.

heyeti, Osmanlı hükûmetinin âsilere karşı asker göndermekle en kanunî hakkını kullandığını saptamıştır. Bu askerler, kanlı çarpışmalardan sonra âsileri yenebilmişlerdir. Hemen geçilmez dağlara sığınmış olan yaklaşık üç bin kadar tamamen silâhlı âsinin, inandırıcı sözlerle, gazete yazılarıyla hakkından gelinemez.

Ermeni tahrikçileri, Talori dağlarında (Sasun ile Muş'un güneyinde, Bitlis ili ve Genç mutasarrıflığı arasında) görünmüşlerdi. Önceleri Murad adıyla bu bölgede karışıklar çıkarmış olan Hamparsum adındaki şahısla birleşmişler ve bunun hareketlerine katılarak kuvvetlerini onun emrine vermişlerdi. Bu Hamparsum, Haçin'de doğmuş ve sekiz yıl İstanbul'da Tıp öğrenimi yaptıktan sonra Kumkapı hareketine katılmış, Atina'ya kaçmış, oradan da Génève'e gelmiş, sonra kılık ve ad değiştirip İskenderun - Diyarbakır yoluyla Bitlis yakınına gitmiş ve ötede beride, diğer beş kişiyle birlikte tahriklere başlamıştı. Hamparsum, saf halka kendisinin Türk hâkimiyetini devirmek amacıyla Avrupa devletleri tarafından gönderilmiş olduğunu söyleyerek güven veriyordu. Bu suretle canice projesini uygulamayı başardı.

Siner, Simai, Gülli - Güzat, Ahi, Hedenk Sinank, Çekind, Effard, Musson, Etek, Akcesser köylerini ve dört küçük köyü olan Talori'yi kazandı. Ermeniler, 1894 de bu erişilmez yerlere, karılarını, çocuklarını, mallarını koyduktan sonra köylerini terkettiler ve Muş ovasında Silvan ilçelerinden gelmiş öteki silâhlı âsilerle bağlantı ve ilişki kurarak birleştikten sonra, üç bin kişi oldukları halde Anduk - Dağı'nda toplandılar. Aralarından beş - altı yüzü, Muş kasabasını sarmak istediler. Bu amaçla Muş güneyindeki Delican aşiretine hücum ettiler. Bunlardan bir kısmını öldürdüler, mallarını aldılar. **«Ellerine düşen bütün Müslümanların dinî inançları aşağılandı ve kendileri korkunç şekillerde öldürüldü».** Bu âsiler, Muş yakınındaki düzenli askere karşı da saldırıda bulundular, fakat oradaki askerî kuvvetin çokluğu yüzünden Muş kasabasını işgal edemediler.

Âsiler, Anduk dağındakilerle birlikte çeteler teşkil ettiler. Bu çeteler de yakındaki aşiretlerde korkunç cinayetler işlediler ve yağmalar yaptılar. Ömer Ağanın yeğenini diri diri yaktılar. Gülli - Güzat köyünden üç dört saat ötede İslâm kadınlarının ırzına geçtiler, bunları boğazladılar.

Birçok Müslümanlar, gözleri oyularak, kulakları kesilerek, en müthiş ve alçakçasına hakarete uğratılarak, Hıristiyanlığı kabule ve Haçı öpmeye zorlandılar.

Bu âsiler, Ağustos başlarında Faninar, Bekiran, Badikan aşiretlerine de saldırarak aynı zulümleri yapmışlardır. Çal ilçesine bağlı Cinan bucağının Yermut ve Ealigernuk köyleri âsileri de bu çevredeki Kürtlere ve Kaisser, Çatçat köylerine saldırılarda bulundular.

Ağustos sonuna doğru Ermeniler, Muş yakınında Kürtlere hücum ederek Gülli - Güzat ile beraber iki - üç köyü yaktılar. Talori'deki (3000) Ermeni âsisine gelince, bunlar, Müslümanlarla diğer Hıristiyanlar arasında yas ve dehşet saçtıktan sonra silâhlarını bırakmayı reddederek yağma ve adam öldürmeye devam ettiler. O zaman, yola getirmek için buralara ordu askeri gönderildi.

Âsi Hamparsum, onbir suç ortağıyla yüksek bir dağa kaçtı. Diri olarak yakalandı. Fakat iki eri öldürdü, altısını da yaraladı. Ağustos sonunda bütün âsi çeteler dağılmıştı.

Türkler tarafından kadınlara, çocuklara, ihtiyarlara, sakatlara, islâmî ve insanî hükümlere uygun davranışta bulunulmuştur. Ölen âsiler, teslim olmayı kabul etmeyen ve ülkenin kanunî hâkimiyetine karşı savaşmayı tercih edenlerdi.»

İşte, çevresinde Avrupa basınının duyulmamış bir gürültü, patırtı kopardıkları Talori olaylarına ait objektif ve iddiasız özet.

Eğer, cezalandırma hareketleri konusunda daha başka açıklama istenilirse, 1894 Kasımına kadarki olaylar sırasında Muş'ta kalmış olan M. Ximénès'in görüşünü okumak faydalı olur. Bu bilgin diyor ki :

«Bitlis valisinin isteği üzerine, asker gönderilerek düzenin sağlanması için Zeki paşaya emir verildi. Âsileri dağıtmak üzere derhal dört tabur toplandı. Bu asker kuvveti bir dağ yamacında 3.000 kişilik Ermeni âsileriyle karşılaştı. Asker aşağılandı. Üzerlerine taşlar atıldı. Sonra da ateş açıldı. Askerler karşılık verdi. Ermeniler bu çarpışmadan sonra kaçtılar. Daha sonra dar bir vadide toplandılar. Askerler oraya da yetişti. Askere kumanda eden Türk subayı,, âsilere öğütler verdi, uzlaşmak istedi, kendilerine dağılmalarını teklif etti. Bazıları bu teklifi kabul ettiler. Birçoğu da inat ve sabırla karşı koydular. Asker iki defa ateş açtı. Toplam 300 âsi vuruldu.

Bütün bu olaylarda, tek ciddî karşılaşmâ ve çarpışma bu oldu. Birçok esir alındığı doğrudur. Fakat sonradan bunların hepsi de serbest bırakıldı.» (1) diyor.

---

(1) Sahife 76.

Muş'ta soruşturma devam ederken, yine İngiltere, Rusya ve Fransa, altı ilde islâhat için müracaat ettiler ve devletlerle ortaklaşa, bilinen Mayıs islâhat önergesini verdiler. Önergenin müzakere ve tartışmaları yapılırken, Hınçaklar tarafından Babı Âli olayı çıkarıldı.

5 — Babı Âli gösterisi (18 Eylûl 1895)

Bu gösteri de Hınçaklılar tarafından düzenlenmiştir. O sırada Patriklikte, Mateos İzmirliyan bulunuyordu. Gerek merkezde ve gerek öteki illerde de, kendisinin yakın çalışma arkadaşları vardı.

Patrik İzmirliyan, Avrupa'lı bir gazeteciye, George Coulis'e, «Biz, umutsuz milletlerdeniz. Bütün araçlara müracaat ederek savaşıyoruz. Bu arada bazan suçsuz kimseler de zarar görüyorlarsa da bunun önemi yok!» demekle düşüncesini açıklamıştı (1).

Gösteri, uzun çalışmalar sonunda tesbit edilmiş, bu iş için, özellikle Vanlı, Muşlu, ilâh... gibi dışarlıklı, cahil, saf kimseler hazırlanmış, kendileri ve silâhları törenle takdis olunmuştu. Vaktiyle Muş Mutasarrıfına hakaret etmesinden dolayı İstanbul'a getirilmiş olan ve İzmirliyan'ın en fedakâr arkadaşları arasına giren Kirkor Alcatciyan, (sonra Kilikya katogikosu olmuştur), Üsküdar'da Surp Haç Kilisesinde gösteriden önce, «Haç, dünyayı yenecektir» konusu üzerinde vaaz vermiş ve kilisedeki halkı heyecanlandırarak, «yaşasın ihtilâl, yaşasın Ermenistan!» diye bağırmıştı.

İzmirliyan, ilerdeki olaylarda da görüleceği gibi, siyasî tertibatı idare ederken her bahaneyle Ermeni sorunu için dışarda propagandayı da ihmal etmemişti.

S. Kaprielyan, İzmirliyan için (2):

«..... Öte yandan İstanbul patriği İzmirliyan, aralıksız ve cesurca bir faaliyet gösteriyordu. Patrik, yalnız Ermeniler arasında kalmamış olan, görülmemiş bir genel desteğe sahipti. Babı Âli'ye Ermenilerin durumlarını, heyecanlarını açıklıyan bir muhtıra göndermiş ve bunda, islâhatın uygulanması için acele edilmesini isteyerek, aksi takdirde Ermenilerin sorumlu olamıyacaklarını bildirmişti. Bu muhtıra, Babı Âli'yi alt üst etmiş, padişahı kızdırmıştı.» diyor.

(1) Taşnaksutyun Tarihi, M. Varantyan, sahife: 156 (Ermenice).
(2) Ermeni Bunalımı ve Tekrar Doğuş, 1905, Boston, sahife: 135 (Ermenice).

Gösteri, 1895 yılı Eylûlünün on sekizinci pazartesi günü yapıldı. Bundan iki gün önce Ermeniler, altı yabancı devlet elçilerine, «Ermenilerin, islâhatın uygulanmasını istemek amacıyla gürültüsüz bir gösteri yapacaklarını, hükûmet tarafından asker, jandarma, polis vasıtasiyle bu hareket önlendiği takdirde, bundan ağır sonuçlar çıkabileceğinden, bütün sorumluluğu şimdiden hükûmete yüklediklerini» birer bildiri vermek suretiyle bildirdiler.

Hınçak komitesinin Babı Âli gösterisi dolayısiyle büyük devletlerin elçilerine verdiği bildirinin aynen tercümesi şöyledir :

«İstanbul'un yerlilerinden ve Anadolu'nun bütün kasabalarındaki Ermenilerden toplanmış olan bizler, memleketimizdeki hal ve duruma karşı toplu bir halde şikâyette bulunmak ve Babı Âli ile Avrupa'ya, Ermeni halkının istediklerini bildirmek için bu gösteriyi düzenledik :

Özellikle son yıllarda Babı Âli tarafından Ermenileri asıl memleketlerinde yok etmek amacıyla sistemli bir şekilde ve bir hükûmet prensibi olarak uygulanan hareketleri, zulüm ve haksızlıkları, sayılamaz derecedeki siyasî tutuklamaları, mahpuslara yapılan işkenceleri, Kürtlerin vahşetlerini, tahsildarların baskılarını,

Sasun'da hayatlarının, namuslarının, mallarının korunması amacıyla isyan eden ve Osmanlı askerleri tarafından merhametsizce öldürülen binlerce kardeşimizin, kızlarımızın durumunu,

Kürtlerin ve Türk askerlerinin her gün yapmakta oldukları barbarlıkları, saldırıları,

Bu saldırıların tekrarlamasını önlemek için Sasun olaylarından sonra yapılan vaadlere rağmen şimdiye kadar hiçbir teminat verilmemesini şiddetle protesto ediyoruz.

Kanunî haklarımız konusunda da şunların sağlanmasını isteriz :

Hayatımızı, malımızı kesin olarak temin ve garanti edecek, namus ve şerefimizi koruyacak kanunî haklar,

Vicdan, söz, basın ve toplanma hürriyeti, kanun önünde eşitlik,

Keyfî hapis ve tutuklanmaların önlenmesi,

Kürtlerin silâhlarının toplanması mümkün olamadığına göre, bize de silâh taşıma izni verilmesi,

Milliyet hudutları çizgisi içinde olmak üzere, illerin yeniden bölünmesi,

Altı Ermeni ili için Avrupalı genel bir vali tâyini, oylama yapmak suretiyle ve bu genel valiyle işbirliği yapacak olan bir meclisin seçilmesi,

Ermenilerin önemli bir derecede yoğun oldukları Adana ve Halep illeri içinde de islâhat yapılması,

Polis ve zabıtada islâhat ve kadroda azaltmalar yapılması,

Yükümlülüklerin azaltılması, angaryanın kalkması, zorla işgallerin durdurulması, vergilerin aynı şekilde ve usulde tesisi, ondan sonra çalıştırma ve âşar usullerinin kaldırılması ve benzeri islâhat yapılması,

Kürtlerin gezginciliklerinin yasaklanması, kendilerinin namusluca çalışmaya yöneltilmeleri, aşiret reisliklerinin kaldırılması, Hamidiye askerlerine yol verilmesi v.s.

Memleketin gelirlerinin mahallî ihtiyaçlara ayrılması,

Bütün Ermeni siyasî mahpuslarının, sürgünlerinin, kaçaklarının affı.

Biz, tesbit ettiğimiz bu isteklerin gerçekleşmesinin, Ermenilerin güvenlik ve huzuru için ne kadar gerekliyse, bütün Osmanlı İmparatorluğu için de o kadar gerekli olduğuna inanıyoruz.»

Hükûmet tarafından Patrik İzmirliyan'a, «Komite reislerini çağırarak kendilerini gösteri yapmamaları konusunda uyarması» hakkında yapılan bildiriye İzmirliyan : «Ben, ihtilâlcilerin ne büyüklerini, ne de küçüklerini tanırım. Ne mümkünse hepsini umutsuz halka söyledim. Bundan başka bir şey yapamam.» şeklinde karşılık verdi.

18 Eylûl Pazartesi günü Kumkapı'daki patrikhane kilisesinde 3 - 4 bin kadar Ermeni toplanıyor ve bunların arasında özellikle Bitlisli, Vanlı, Muşlu erkek, kadın ve kızlar çoğunluğu meydana getiriyorlardı.

İzmirliyan, âyinden sonra törenle kiliseden çıkarken, Beyoğlu sanat okulu öğrencilerinden Mari Begleryen «sonradan Madam Nakkaşyan», ilerleyerek patrikle konuşuyor. Ermenistan'ın feci durumunu anlattıktan sonra, İzmirliyan'a, «Ermenilerin, baskı yönetiminden kurtarılması için, altı büyük devlete müracaat etmesini tavsiye ediyor ve buna karşı eğer onlar da susarlarsa, Ermenilerin nasıl ölmeyi bildiklerini göstereceklerini» (1) ekliyordu.

İzmirliyan, buna karşılık : «Kendisinin, görevinde kusurlu olmadığını ve devletlere müracaatta bulunacağını» bildiriyor. Başka

(1) Taşnaksutyun Tarihi, M. Varantyan.

bir Ermeni kızı da, «Ermeniler ya ölüm veyahut hürriyet istiyor!» diye bağırıyor. Tertipli, danışıklı olan bu sahneden sonra, İzmirliyan'ın patrikhaneye dönüşünde toplanan göstericiler, Erzurum olayı dolayısiyle çıkarılmış olan «Erzurum Ermeni dağlarından bir ses çınladı» marşını söyleyerek Kumkapı'dan Babı Âli'ye doğru ilerlemeye başlıyorlar. Yollarda sık sık silâh atıyorlar, bıçak ve tabancalarla etrafa saldırıyorlar, «yaşasın Ermenistan!» diye bağırıyorlardı. Sultan Mahmut türbesi yakınlarında jandarma binbaşısı Servet bey bunların hücumuna uğradı ve vuruldu. Bir taraftan da Galata'dan, Üsküdar'dan; çeşitli yerlerden yüzlerce Ermeni, göstericilere katılıyor. Özellikle (Çatal Han) dan gelen 500 Ermeni, jandarma ve polise ateş ediyor. Yürüyüşcülerin sayısı, Babı Âli yakınında 5.000'i bulmuştu. Babı Âli'ye saldırıları önlendi. İslâmları kışkırtmak için yaptıkları hareketler de istenilen sonucu vermedi.

Ermenilerin büyük çoğunluğu, Beyoğlu, Galata, Kumkapı kiliselerine sığınıyorlar ve kilisede bulunanları da dışarıya bırakmıyorlardı. Emniyet ve güvenlik sağlanınca, hepsi de serbestçe yerlerine döndüler.

Ermeni kaynaklarına göre hareketin özeti bundan ibarettir.

O zamanki hükûmetin başında olanların ne kadar tedbirsiz bulunduklarını şu resmî haberleşmeler gösterir :

Gösteri sırasında Babı Âli'de 60 - 70 kadar karakol askeri bulunuyormuş, bunların da cephanesi yokmuş (1). Önce patrik, Başbakan tarafından Babı Âli'ye dâvet olunuyor, İzmirliyan, hastalığını bahane ederek gitmiyor. Ayağına gönderilen Zaptiye Bakanını da kabulden kaçınıyor. Zaptiye Bakanı, Patrikhane üyelerinden bazılarıyla görüşüyor. Onlar da kendisine halkın dağıtılmasına çalışılacağını söyleyerek toplananlara ateş edilmemesini teklif ediyorlar. Halka okunmak üzere bu bildiri düzenlenerek Zaptiye Bakanına sunuluyor :

«Ermeni Patriği Efendi, Ermeni ileri gelenleri,

Şimdi; toplananları dağıtmanızı emrederim. İsteğiniz her ne ise, Patrik Efendi ruhanî ve halk meclisleri üyelerinden birer kişi alarak derhal Babı Âli'ye gelip bildirsin. Halkın dağılmasını tekrar emrederim.

---

(1) O zaman sadrazam olan Salt paşanın hâtıralarından, sahife: 298.

Yukarıda yazılı duyuruyu, Başbakan Sait paşa ve Adalet ve Mezhepler Bakanı paşalar hazretleri ile verdiğimiz karara uyarak ilân ediyorum.»

18/Eylûl/311

İmza
İçişleri Bakanı
Rifat

Patriğe de tekrar şu bildiri gönderiliyor :

Ermeni patrikliğine ve patrikhane ruhanî ve halk meclisleri üyelerine :

Toplanan halkın dağılmasını Osmanlı hükûmeti adına bildirmek için Zaptiye Bakanı hazretleri Patrikhaneye gönderilmişti.

Patrik Efendi sözü geçen Bakanı görmekten kaçındı. Daha sonra bu iş için Başbakanlık yaverlerinden binbaşı Halil bey gönderilmişti. Yine halk dağılmadı. Yalnız patrikhane üyelerinden birinin verdiği cevapla geri döndü. Cevap, toplananların dağıtılmasına çalışılacağı, fakat Zaptiye Bakanı aracılığıyla Babı Âli'den ricada bulunmalarına izin verilmesi konusundadır. Zaptiye Bakanının verdiği bilgiye göre, bu ricanın, toplanan halka ateş açılmaması olduğu anlaşılıyor. Osmanlı Hükümetinin kanunen yasaklanmış olan toplanmalara aykırı hareket eden kişileri, patrikhanenin ricasıyla ılımlı bir şekilde davranması ve zorla dağıtmaması iyi niyetinin ispatıdır. Bu topluluğa askerler karışmamış olup, toplananların amaçları ne hükûmetin menfaatine ve ne de cemaatin hakkı ve kanunî menfaatlerine uygundur. Sayıca az olanların kışkırtması yüzünden bu hareketin yapıldığı bilinmektedir. Bundan dolayı bu bildirinin verilmesi zamanından başlıyarak bir saata kadar toplananların dağılmasını teklife oybirliğiyle karar verilmiştir.

10/Rebiülâhir/1313

Başbakan	Adalet ve Mezhepler Bakanı	İçişleri Bakanı	Dışişleri Bakanı
Sait	**Rıza**	**Rifat**	**Turhan**

[X-1] Sadaretten Babı Âliye bir tabur asker gönderilmesi ve iki bölük atlının da hazır bulundurulması isteniliyor. Sait paşanın ifadesine göre, buna Millî Savunma ve Mabeyince «devriye ile işin idare edilmesi» cevabı veriliyor.

Patrik İzmirliyan, toplantının sebebini, (taşralarda yapılan bazı zulümlerden dolayı Ermenilerin ümitsizliğine) bağlıyor.

Ertesi günü (19 Ekim 1311 - 1 Ekim 1895) hükûmet tarafından gazetelere şu bildiri veriliyor :

Resmî Bildiri

«Ermenilerin hamal ve tulumbacı sınıfından bir takım kişilerin ötede beride toplandıkları görülmesi üzerine polis memurları ve jandarmalar vasıtasiyle işe el konulmuş ve Patrikhaneye yapılan bildiri ve tavsiyelerden sonra toplananların dağıtıldığı ve padişah hazretlerinin sayesinde emniyet ve güvenliğin temin olunduğu ilân olunur.»

Bu duyurudan sonra da şu ikinci ilân yapılıyor ve gazetelerle birlikte dağıtılıyor :

Duyuru

«Dün Ermenilerden bir takım kişilerin yaptığı gösterinin ne suretle dağıtıldığı bugünkü gazetelerle ilân olunmuştu. Bu kimselerden jandarma ve polise silâhla karşı duranlar tabiî ki yakalanarak tutuklanmış, muhakeme edilip haklarında gereken kanunî hükümlerin uygulanması ve bunun duyurulması uygun bulunmuştur.

Osmanlı tebaası olan Müslüman ve Hıristiyanların her sınıf ve her kişisinin kanunî vatandaşlık görevleri uyarınca hareket etmeleri ve her kim kanuna aykırı hareket edecek olursa bundan sorumlu olarak, o gibiler hakkında gereken kanunî hükümlerin uygulanacağı duyurulur.

Rebiülâhir Yıl 1313, Salı

Babı Âli gösterisi, yabancı devlet elçilerine Dışişleri Bakanı tarafından şu nota ile haber verilmiştir :

30 Eylûl 1895

Bazı Ermeni tahrikçilerinin teşvikleriyle Ermeni patrikhanesi önünde, yakınında Ermenilerin toplandıklarını ekselânslarına haber veriyorum. Alınan tedbirler sayesinde şehirde sükûnet hüküm sürmektedir.

Turhan

Kiliselere sığınan komitecilere polis tarafından yiyecek bırakılmadığı hakkında elçilere haber verilmesi üzerine, altı devlet elçisi tarafından Babı Âli'ye müracaatta bulunuluyor ve patriğin başvurması üzerine yine bu devletler elçileri tarafından kiliseye sığınanların serbest bırakılmaları isteniliyor. Babı Âli bunu da kabul ediyor.

Patrik İzmirliyan, bu teşebbüslerinden dolayı elçilere teşekkür ediyor. Fransız elçisi M. Cambon'a şunları yazıyor (1):

İstanbul, 12 Ekim 1895

Elçi hazretleri :

Altı Avrupa büyük devleti elçilerinin aracılıkları ve hayırlı gayretleri sonucunda, bugünlerin müthiş olayları neticesinde bazı kiliselere sığınmış bir takım talihsizler, sığındıkları bu yerleri bırakarak arzu olunan sükûn ve huzur içinde dağılmışlardır.

Gerek çok önemli bir tehlikenin yok edilmesini temin eden soylu davranışınıza ve gerek geçirdiğimiz üzücü durumlar dolayısiyle hakkımızda gösterdiğiniz dostluğa karşı en derin minnettarlığımızı ekselâslarınıza sunmayı en kutsal bir görev biliriz. Aynı suretle takdir edilecek bir tedbir ve idareyle, korku ve umutsuzlukla çıldırmış olan bir halkı yatıştıran, emrinizdeki tercüman efendilere de en içten teşekkürlerimizi sunarız.

Bugünkü tehdit edici duruma bir son verilmesi, suçsuzların öldürülmesine meydan bırakılmaması, hapishanede yapılan yolsuzlukların durdurulması, ve gözümüzün önünde geçen acı olayların, çok korkunç olacak yansımalarının illerde meydana gelmemesi konusunda gereken etkili tedbirlerin alınmasını yüksek şahsınızdan ricaya cesaret ederim.

Elçi efendi, sizi cenâb-ı hakkın himayesine tevdi eder saygılarımın kabulünü rica ederim.

Türkiye Ermeni Patriği
Mateos

(1) Fransız Sarı Kitabı.

İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Philip Currie, hükûmetine verdiği raporda :

«Hınçak ihtilâl komitesi, İstanbul'daki elçilere bir duyuruyla Ermenilerin şimdiye kadar islâhatın uygulanmamasından ötürü memnuniyetsizliklerini göstermek amacıyla sâkin bir gösteri yapmak istediklerini bildirdiklerini, fakat söz vermelerine rağmen, 30 Eylûl'de yapılanın hiç de sâkin bir gösteri olmadığını, bunu komite teşkilâtının yönettiğini, ve göstericilerin 2.000 kişi olarak Kumkapı kilisesine toplandıklarını, Patrik İzmirliyan'ın bu işten vazgeçmeleri ve devletlerin islâhat projesini padişaha imza ettirinceye kadar beklemeleri yolundaki teklifine karşılık bir gencin, «çok bekledik!» diye bağırdığını ve patriğin üzerine hücum ettiğini, bunun üzerine toplananların Babı Âli'ye doğru yürüdüklerini» bildirmişti.

Hınçak komitesinin, İstanbul'daki Avrupa Devletleri Elçilerine gönderdiği tehdit mektubu (1)

İstanbul, 10/Eylûl/1896

Ekselâns,

Devletlere Ermenistan islâhatını hazırlatmak ve bunu uygulatmak amacıyla yapılmış olan bir gösteri sonucunda, kırk sekiz saat içinde binlerce Ermeni boğazlanmış ve soyulmuştur. Bu kanlı karşılıkla yetinmeyen, bundan memnun olmıyan saray; hapis, sürgün şekilleri altında bu zamana kadar yok etme sistemini uygulamaya devam etmektedir.

İstanbul ve yakınında, sivil memurlar tarafından her ev basılmış, her sokak göz altına alınmıştır. Yalnız aile babası olmak suçlamasıyla her yaştaki Ermeniler, hattâ kadınlar tutuklanarak hapsedilmiş, paraları alınmış ve meçhul yerlere gönderilmek üzere gemilere bindirilmişlerdir. Ermenileri ölümden kurtarmak bahanesi altında, devletlerin temsilcileri, bir defa daha bu suretle saraya yardımcı olmuşlar ve Ermenilerin İstanbul'dan kovulmalarına yardım etmişlerdir. Onlar bize, Avrupa barışı adına devletlerin dileklerimizi feda etmeye karar vermiş olduklarını açıkça söylüyorlar. Bunun-

(1) Mavi Kitap, 1897, No. 1, Turkey, sahife: 42.
Sir Phillp Currie tarafından Lord Salisbury'ye gönderilen 16 Eylül 1896 tarihli yazıya ilişiktir.

la beraber devletler ortaklaşa hareket ve kuvvetlerini sarfetmiş olsalar saraydan her şeyi alabilirler.

Menfaat kavgaları dolayısiyle birbirinden ayrılmış olan ve bizim ölümümüz işine yardım etmeye hakları bulunmıyan bu devletler, Ermeni milletini yok etmeye karar vermiş olan bir takım eşkiya ve katil sürüsünün ellerinde oyuncak olmuşlardır.

Köylüler, tüccar, işçiler, avukat, aydın, iş adamı ve nihayet bir millet olarak bizler sesimizi yükseltiyoruz. (Bu sesimizin asıl memleketlerinizde amele ve işçi tabakası arasında yansımasından korkunuz) bize baskı yapanlara karşı açtığımız, kuvvetlerin eşit olmadığı bu mücadelede sizi, illerde ve hattâ başkentte gördüklerinize karşı bizim yanımızda, medeniyet önderlerinin sırasında yer almaya davet ediyoruz.

Allahlarına Hıristiyan kanı sunmak, yüzyıllarca süren gayretlerin eserlerini bir gece içinde yok etmek için; asker, saray mensupları, hocalar, serseriler birleşmişlerdir.

Ermeni dâvasının başarılı olması; Avrupa'nın yalnız şerefini değil, aynı zamanda güvenlik ve ilerlemesini de ilgilendirir. Barbarların ıssız bir hale soktukları yollar, ovalar, vadiler ticaretinize, sanayiinize, düşüncelerinize, bizim çalışmamızla açılacaktır.

Rica etmiyoruz, Ermenilerin yok edilmesini gözünüzün önüne koymakla son defa olarak size, (Hıristiyanların koruyucusu) olarak yapmanız gereken görevlerinizi hatırlatıyoruz. Devletlerin temsilcileri en kısa bir süre içinde Ermenilerin toplıca hapsedilmelerini, sürülmelerini durdurmalı ve kardeşlerimiz Taşnaksagan'ların verdikleri islâhat formülünü derhal uygulattırmalıdırlar.

Milletimizin uyanıklığını gösterecek yeni bir hareket hazırdır. Bu bildirimiz, tarafımızdan hiçbir etkili teşebbüsle desteklenmezse o zaman mücadelede bizim bir defa daha ölümü kullanacağımızı göreceksiniz.

Dâvamızın ve isteklerimizin haklılığına eminiz, kötülüklerin vermekte olduğu olumlu sonuçları görerek güçsüzlüğümüzün, başkentte bizi yapmaya zorlıyacağı üçüncü, fakat sonuncu olmıyacak olan suikasdin müthiş sonuçlarının sorumluluğunu, tarih önünde size bırakarak, kendimizi ve etrafımızdakileri ortak bir felâkete sürükleyeceğiz.

Ermeni milleti adına
Hınçak komitesi (L.S.)

Babı Âli hareketinin başarısızlığı, Ermenileri çok duygulandırmıştı. Taşnaksutyun komitesi, hükûmeti protesto için bütün Ermeni gazetelerinin yayınlarını kesmelerini emretti.

Hınçaklılar tarafından İstanbul'daki komite gazetesi olmak üzere Ohannes Şahnazaryan'ın idaresi altında (Hayrenik - Vatan) gazetesi çıkarılıyordu. Bu gazetede Arşak Çobanyan, Leon Paşalıyan, Arpıyar Arpıyaryan, Minas Çeraz yazılar yazıyorlardı. İstanbul'da Hınçak komitesinin temsilciliğini de Arpıyar Arpıyaryan yapıyordu.

Hınçak merkezi, Nazarbeg, karısı Maro, Hanazad'dan kurulu olarak Londra'daydı.

Babı Âli gösterisinin yankıları illerde de görüldü. Zeytun, bir defa daha isyan etti.

———«O»———

1895 isyanına kadar Zeytun'un durumu

Hemen bütün tarihi isyanlarla geçmiş olan Zeytun, Hınçaklılar için en son bir hareket ve faaliyet alanı oldu. Bu isyanla Hınçaklıların — Anadolu bölgelerinde yer yer çıkardıkları isyanlar dışında — faaliyeti bitiyor ve bundan sonra da kendi aralarında ayrılmalar başlıyor.

Zeytun, Ermeni yazarlarına göre : Urfa'dan gelmiş yedi aileden, Ani'nin Bizans'lılara geçmesinden sonra oradan Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılan göçmenlerden, Vanlılardan, başka yerlerden o bölgeye sığınmış Ermenilerden, Rupinyan soyunun kurucusu olan Rupen ile birlikte gelen Pakraduniler'den oluşuyordu.

Yukarıda görüldüğü üzere, gerek Zeytun ve gerek Kilikya'daki Ermeniler, Selçukluların zaferleri önünde perişan bir halde kaçan, idaresine girdikleri Bizanslılar tarafından bulundukları yerlerden çıkarılan, sürülen Ermenilerdir. Bunlar, Haçin, Zeytun gibi yerlerde Toros'un ötelerine sığınmışlar, Haçlılar Seferi sıralarında onlarla birlikte çalışmışlar, Haçlıların perişan olması üzerine de bu bölgeye sığınmışlardır.

Semerciyan'a göre (1):

«Rupinyan soyundan Zarmanuhi adında bir kadın, bu kırallığın yok olmasından sonra Zeytun'a gelerek orada 65 yıl hüküm sürmüş.

(1) Zeytun'un Geçmişi ve Şimdiki Durumu, Mnasakan Semercian.

Kendisinden sonra da Zeytun'lular, Maraş'ta Zülkadir oğullarının, bazan da Çukurova'da Tecerli Türkmenlerinin idaresi altında bulunmuşlardır.

Zarmanuhi'nin torunlarından Hetom adında bir papas, halkın üzerine yüklenen vergilere dayanamıyarak İstanbul'a gelmiş ve Dördüncü Murat'tan şu fermanı almış :

Ferman'ın örneği

Zeytun kasabası taşlık olup geniş arazisi bulunmadığından geçimlerini teminde güçlük çekmeleri, buğday, arpa ve bütün hububatın dışardan gelmesi gerektiği ortada olduğundan, büyük şehirlerde bulunan bütün tebaamdan Maraş sancağına tâbi Zeytun kasabasını ayrı tutarak ödeyecekleri haraç vergisinden muaf kıldım. Yalnız yıllık vergileri on beş bin kuruş olup, bu para da Ayasofya Camiinin vakıf memuruna verilsin ki, kandillere zeytinyağı alınıp cami aydınlatılsın. On beş bin kuruş da kendi kiliselerine versinler. Yine kandiller ile ibadethaneleri aydınlık olsun. Gerek Ayasofya Camiine ve gerek kendilerinin kiliselerine vakıf sayılsınlar. Başka hiçbir hükümdar müdahale etmesin. Lütuflarıma nail olan Zeytun'da Osmanlı memurları **kasaba içinde bulunmasın**, hem de Osmanlı memurlarından birisi yolculukta kasabaya rastlarsa, o gezgin, **kasabada yatmayıp şehrin dışarısında yatsın.** Şöyle ki, vermiş olduğum **imtiyaz ve bağımsızlığı** hiçbir kimse bozmayıp kendi kendilerini idare etsinler. Böyle bileler, hükümdarlık mührüme itimat kılalar.

İstanbul

Sene sitte ve selâsin ve
elf fi şehri Şevval 29
Murat

İleri sürülen bu ferman, Zeytun'da 1884 yangınında yanmış. **(Kendi memurlarını Zeytun'a sokmamak, verdiği imtiyaz ve bağımsızlığın hiçbir hükümdar tarafından bozulmaması)** gibi kayıtlar, bunun tamamen uydurma olduğunu ilk bakışta ispat eder.

Bu ferman, bütün Zeytun isyanlarına, Zeytun'luların imtiyaz ve bağımsızlık iddialarına sebep olmuştur.

Zeytun isyanları ve oraya karşı yapılan hareketler şu suretle özetlenebilir :

1780 de Maraş Valisi Ömer paşa, 1774 Rus savaşı sırasında ver-

gilerin doğruca Maraş'a verilmesini istemiş, isyan çıkmış, Ömer paşa öldürülmüş, Zeytun da 7 ay kuşatmada kalmış.

1782 de Ömer paşanın ardından Ali paşa, Zeytun'a karşı harekete geçmiş, Göredin bölgesinde yenilmiş.

1808 de Maraş Mutasarrıfı Kalender paşa Zeytun'a gelerek burayı 9 ay kuşatmış ve Zeytunlulara 6 kese vergi kabul ettirmiş.

1819 da Çapanoğlu Celâl Mahmut paşa, Halep'te Hülbül oğlunu cezalandırıp dönerken Maraşlıların ricası üzerine Zeytun üzerine yürümüş, bir sonuç alamamış.

1829 da Kayseri valisi Köse Mehmet paşa gönderilmiş, esaslı bir şey yapamamış.

1832 de Bayezitoğlu Süleyman paşa, Zeytun üzerine yürümüş, aralarına ikilik sokmak istemiş.

1835 de Süleyman paşadan sonra Tosun paşa, yedi yıllık vergi için bazı Zeytunluları hapsetti. Zeytunlular da buna karşılık, bazı Maraş ileri gelenlerini kaldırdılar. İki taraf da tutuklularını bırakmak şartıyla bir uyuşmaya varmışlardır.

1836 da Maraş'ta Topolyan'ın öldürülmesi ve Deli Keşiş olayı.

1840 Akçadağ hareketi yapılıyor.

1842 Tecer'liler ile çarpışma oluyor.

1852 de Mutasarrıf İşkodra'lı Mustafa paşa 150.000 kuruşluk birikmiş vergi borcu için Zeytunlular üzerine yürüyor.

1853 de Hovakim adında birisi Zeytun'a geliyor, eski kervansarayları saray şekline sokuyor. Kendisi vali oluyor. Zeytun'un ileri gelenlerinden dört şahsı idare meclisi üyesi, bir papazı da hâkim yapıyor. Göredin kalesini tamire teşebbüs ediyor. Yardım almak için Rusya'ya giderken Erzurum'da tutuklanıyor.

1860 da Maraş valisi Hurşit paşa, birikmiş vergi borcu için Zeytun üzerine harekete geçiyor. Bir sonuç alınmıyor.

1861 de Haçin'den Zeytun'a Leon adında bir şahıs geliyor. Zeytunlulara, İmparator Üçüncü Napoleon'a verilmek üzere genel bir dilekçe yazdırıyor. Bunda :

«Bizim, Toros Dağları içinde yaşıyan Ermenilerin, 70.000 silâh taşıyacak adamımız vardır. Bize, kendi kendimizi idare etmek imtiyazının verilmesini istiyoruz. İmparator hazretlerinden bize istedi-

ğimiz bağımsızlığın verilmesi ve başımıza vali olarak bir Ermeni tâyin edilmesi için Padişah katında aracı olmasını rica ediyoruz.» deniliyordu.

Leon bu dilekçeyi, Paris'e giderek, İmparator Napoleon'a veriyor ve oradan da, İstanbul'daki Fransız elçisine gönderiliyor.

1861 de Maraş Mutasarrıfı Aziz paşa tarafından Zeytunlular üzerine yine bir hareket yapılıyor. Bu sırada İstanbul Ermenileri Kirkor Vartabet Apartyan'ı, Zeytun için şikâyette bulunmak üzere Napoleon'a gönderiyorlar. Bu şahıs, Paris'te Karabet Şahnazar ile birlikte şikâyet dilekçelerini Napoleon'a veriyorlar. İstanbul'daki Fransız elçisi de aldığı emir üzerine, Zeytunlular lehine olarak Babı Âli'ye müracaatta bulunuyor. Bu müdahale sonucunda, Zeytun üzerine yürüyecek asker geri çevrilerek Aziz paşa da görevden alınıyor. Bu mesele dolayısiyle hükûmetçe Zeytun'a bir inceleme heyeti gönderiliyor. Bu heyete patrikhaneden de Hasköy vâizi Nerses Varjabedyan (1) katılıyor. Bu şahıs, Adana'ya gelince, kendisine harcırah olarak verilmiş olan 100 lirayı, Sis Katogikosu ikinci Giragos'dan Episkoposluk rütbesi almak için sarfediyor ve Adanalı Manuk Samurkaşyan vasıtasiyle Episkopos (2) oluyor. Bundan sonra Zeytunluların hukukunu savunmak için, İstanbul'a giden heyete katılarak İstanbul'a dönüyor. Âli paşa tarafından kurulan soruşturma heyeti :

1 — Babı Âli temsilcisi Şahin bey,
2 — Patrikhaneden Serkis Agabekyan,
3 — Katolik Ermeniler tarafından Davut efendi

den kurulu olarak Zeytun'a geliyor. Soruşturma yapılıyor. Neticede şikâyeti gerektiren bir şey görülemiyor.

1865 de Salih efendi adlı birisi ilk defa kaymakam olarak Zeytun'a tâyin olunuyor. Zeytun'da resmen bir hükûmet kuruluyor. Zeytun İşhan'ları (3) Vali Cevdet paşa tarafından İstanbul'a gönderiliyorlar. Patrik, kendilerinin Edirne'ye yerleştirilmelerini öneriyor, sonra Ermeni büyüklerinden bazılarının araya girmesi ve patriğin İgnatieff'e müracaatı neticesinde İşhan ünvanını taşıyan bu Ermeniler tekrar Zeytun'a yollanıyorlar.

---

(1) Sonra Patrik olan Nerses Varjabedyan.
(2) Zeytun'un Geçmişi ve Bugünkü Hali, sahife: 145.
(3) İşhan (Prens) Zeytun'lulardan güya hükümdar soyuna mensup şahıslar.

1878 de Osmanlı - Rus Savaşı sıralarında Halep valisi Veysi paşa Zeytun üzerine yürüyor. Zeytunluların bağlılıklarını ispat etmelerini istiyor. Gelen marhasa ile 12 kişi tutuklanıyor. Bunun üzerine, dağlarda dolaşan ünlü Zeytunlu haydut Babik paşa bunlara karşılık Zeytun'a inerek kaymakamla beraber yirmi iki kişiyi kaldırıyor ve kiliseye hapsediyor. Kaymakamın müracaati üzerine Halep ve Maraş'ta bulunan tutuklu Zeytunlular bırakılıyorlar. Babik paşa, saldırılarına devam ediyor.

1879 da Padişahın emriyle Mazhar paşa, Nuryan efendi soruşturmaya memur ediliyorlar. Sonradan bunlara, Halep İngiliz Konsolosu ve Kilikya Katokigos'u da katılıyorlar. Zeytun âsileri affolunuyorlar.

Babik paşa Zeytun'a Belediye reisi yapılıyor, emrindekiler serbest bırakılıyorlar.

Bu sırada askerler için Zeytun'da bir kışlanın temel atma töreni yapılıyor Sis Katogikosu ilk temel taşını koyarken, «Bu kışla, gerçekte sizin askerleriniz içindir, böyle biliniz.» (1) diyor.

6 — 1895 Zeytun isyanı

Zeytun'da, Hınçakhların çıkardığı en önemli isyan, 1895 Temmuzunda olmuştur.

Zeytun yakınındaki Arekin köyünde birkaç yabancı Ermeninin faaliyette bulundukları haber alınıyor, hükûmet tarafından takip ettiriliyorlar. Bunların, merkezi Londra'da bulunan, Nazarbeg'in reisi bulunduğu Hınçak komitesinden isyan çıkarmak için gönderilen Agasi, Hraçya, Abah, Nışan, Melek, Garabet adlarındaki Hınçak propagandacıları olduğu anlaşılıyor. Kendileri Zeytunlulara, silâhlanmalarını, etraftaki Türklere, asker kuvvetlerine, önemli kasabalara saldırmalarını söyleyerek gereken silâh ve paranın komite tarafından gönderilmekte olduğunu, hareket başlar başlamaz İngiliz filosunun da Mersin ve İskenderun'a geleceğini bildiriyorlar.

16 Eylûl 1895 de Zeytun isyancılarının, Partogomios Vartabet'in, köy temsilcilerinin de içinde bulundukları 100 kişilik bir Erme-

(1) Zeytun'un Geçmişi ve Bugünkü Hali'nden, İstanbul, 1909, sahife: 168. (Ermenice).

ni heyeti (Karanlık Dere) de toplanarak isyanın çıkarılma şeklini kararlaştırıyorlar.

Bu karar üzerine her tarafta birden isyanlar başlıyor, telgraf telleri kesiliyor. İki bini silâhsız, dört bini silâhlı Zeytunlu saldırılara başlıyorlar. Kışla ve hükûmet konağı sarılıyor, Kaymakam ve 50 subay, 600 er ve kumandanları esir ediliyor, esirler sonradan Zeytun kadınları tarafından öldürülüyorlar. Kumandan Remzi paşa hücum için kuvvet istiyor. Yerine Ethem paşa geliyor, bu da kuvvete ihtiyaç gösteriyor.

Âsiler, modern silâhlar kuşanmış bulunuyorlar. Göksün'de bulunan askerler sonradan hücuma geçiyorlar ve âsileri, Zeytun'a sığınmaya zorluyorlar. Zeytun kuşatılıyor. Tam sonuç alınacağı sırada İstanbul'daki elçiler, Zeytun Ermenileri hakkında hükûmete arabuluculuk teklifinde bulunuyorlar. Sarayca verilen karar üzerine bu teklif kabul olunuyor ve hareket durduruluyor. Elçiler, Halep'teki konsoloslarını müzakereye memur ediyorlar. Altı devlet konsolosları 1 Ocak 1896 da Zeytun'a giriyorlar ve o ayın 28'inde Zeytun âsileriyle barış yapılıyor.

Barış şartları şunlardı :

1 — Zeytunlular kayıtsız şartsız, Osmanlı hükûmetine kendilerine gelmiş olan Hınçak reislerini teslim etmeyi reddederler.

2 — Bu isyancılar, Osmanlı toprağını terkedeceklerdir. Babı Ali de, altı hükûmetin İstanbul'daki temsilcilerine, bu komitecilerin kendilerine gerekli saygı gösterilerek, sağ ve salim olarak Avrupa'ya kadar hareketleri ve masraflarının kendisi tarafından ödenmesini taahhüt edecektir.

3 — Elçiler, Konsolosları vasıtasiyle altı Hınçak komitecisi hakkında, ikinci maddenin tam olarak uygulanmasını, (Avrupa tebaasına konsoloslarının yaptıkları şekilde) taahhüt edeceklerdir.

4 — Yalnız Zeytunlular hakkında değil, oraya sığınmış köylüler, yolcular, Ermeni çeteleri hakkında da tam anlamıyla genel af ilân edilecektir.

5 — Avrupa hükûmetlerinin onaylamasıyla, Zeytun için bir vali seçilecektir.

6 — Zeytun'daki güvenlik görevlileri, askerleri, hükûmet memurları Zeytunlulardan olacaktır.

7 — Zeytunlular, vergi borçlarını ödemiyecekler ve beş yıl için vergiden muaf tutulacaklardır.

8 — Vergi, herkesin kudretine göre alınacaktır.

9 — Zeytunluların hayatı, malı, şerefi ve din hürriyeti, Avrupa hükûmetleri tarafından garanti edilecektir.

10 — Zeytun'a sığınmış olan bütün Ermeni köylülerinin, Türkiye'nin başka yerlerinden gelerek orada toplanmış bütün çetelerin sağ - salim yerlerine dönmelerini konsoloslar kontrol edeceklerdir.

11 — Zeytunluların kışladan almış oldukları savaş silâhları (martinler ve iki top) ancak şu şartlarla hükûmete geri verilecektir : Hükûmet, Zeytun çevresindeki köylerde Türk ve Çerkeslerin elinde bulunan aynı cinsten silâhları da alacak ve Zeytunluların kendilerine ait silâhları yine kendilerinde kalacaktır.

12 — Zeytunlular, yanmış olan kışlayı tekrar onaramıyacaklardır. Bunu hükûmet yapacaktır.

13 — Osmanlı askerleri Zeytun'dan çıkacak, yalnız bir bölük kalacaktır. Bu bölüğün de, Zeytun işlerine karışmaya, güvenliğin korunmasına katkısı olmıyacaktır.

14 — Müzakerede bulunan konsoloslar bu şartlar yerine getirilmeden önce Zeytun'dan hareket etmiyeceklerdir.

15 — Avrupa hükûmetleri, Maraş'ta konsolosluklar kuracaklardır. Bunların görevleri, Zeytun'un yeni idaresini denetlemek olacaktır.

Sir Philip Currie, Salisbury'ye şöyle yazıyor :

İstanbul : 11/Şubat/1896

«Konsoloslar ortak bir telgraf göndermişlerdir. Bunda, elçilerin kendilerine telgrafla bildirdikleri şartların Zeytun reisleri tarafından kabul edilmiş olduğunu açıklıyorlar. Şimdiye kadar Osmanlı hükûmetinin kabul ettiği şartlar şunlardır :

1 — Zeytunlular ve bu dağda yerleşmiş olan Osmanlılar savaş silâhlarını teslim edeceklerdir. Bunların eğlence, av ve spor silâhları, kamaları, tabancaları kendilerine bırakılacaktır.

2 — Genel af.

Hınçak komitesinin birkaç yabancı tabiiyetinde bulunan üyesi dışarı çıkarılmalıdır. Affedilen kimseler hakkındaki şahsî dâvalar takip olunabilir.

Hükûmet, bunların kendisine teslîminde çok ısrar etti. Fakat Zeytunlular bu adamların can emniyeti bakımından bunu kabul etmediler.

3 — Gecikmiş vergiler sorunu göz önüne alınacak, kışlanın tekrar yapılmasında ısrar olunmıyacaktır.

Bunlar padişahtan rica edilecektir.

4 — Bir Hıristiyan kaymakam tâyini meselesi, islâhat projesine göre yapılacaktır.

5 — Askerlerin çıkarılması hakkında azınlık tarafından gelen istek, hükûmetçe kabul edilmedi. Elçiler, bu istekleri uygun görmüştür. Ancak, bunları kendileri yapamıyacakları için, Babı Âli'den nota ile isteyeceklerdir.

Konsoloslara, hâlen Zeytun'a sığınmış olanların, gelecekteki güvenlikleri için Osmanlı kumandanı tarafından bir hal şekli teklif edilmiş ve kumandanın şartları hakkında bir anlaşmaya varmak için, bu uygulamayı gözetmek üzere kendileri memur edilmiştir.»

Zeytun hakkında İstanbul Fransız Elçisi M. Cambon'un Fransa Dışişleri Bakanlığı ile haberleşmeleri şöyledir (1) :

Numara : 169 Beyoğlu, 24/Aralık/1895

Zeytun Ermeni âsileri hâlâ dayanıyorlar. Kasabaları, katliâmdan kaçan İskenderun, Maraş bölgesindeki Hıristiyanlara sığınma yeri olmuştur.

Yiyecek ve cephane kıtlığı yüzünden âsiler silâhlarını bırakacakları gün, dört bini âsi ordusunu meydana getiren otuz - kırk bin kişi, askerlerin saldırısına uğrayacaklardır. Babı Âli, son günlerde elçilere, Zeytunlulara, makul ve âdil bir şekilde karşılık görmek vaadiyle teslim olmaları resmen bildirildiği halde bunların, Türk memurlarının sözlerine güvenemedikleri için bunu kabul etmediklerini bildirmişti.

Kanlı bir felâketin önünü almak için (Gregorien) ve (Katolik) Ermeni Patrikleri müdahalemizi istemişlerdir.

Bugün toplanan elçiler, Babı Âli'ye yardımlarını teklif etmek ve barışın sağlanması amacıyla bu tekliflerin kabulünü dostça tavsiyeye izin verilmesini, hükûmetlerine bildirmek konusunda anlaşmışlardır.

---

(1) Sarı Kitap, Siyasî Görüşmeler, Ermeni Sorunu, 1893-1897.

Bu yarı resmi müdahale, dayanmanın devamını şüpheli gören Babı Âli için faydalı olacak ve Hıristiyan halk tarafından da minnetle karşılanacaktır.

Halep'teki konsoloslarımız, ya da bunların delegeleri kabul edilebilir bir çözüm şekli bulmak ve bunu uygulamak için gerekirse oraya gidebilirler. Bütün meslekdaşlarımla birlikte bu yolda hareket etmekliğim için bana izin verilmesini rica ederim.

P. Cambon

Numara : 170 Paris, 24 Aralık/1895

Elçi M. Cambon'a

Yeni ve ağır karışıklıkların çıkabileceği bir felâketin önünü almak için, elçilerin Zeytun konusundaki yarı resmî müdahalelerinin, menfaatlerine ne kadar uygun olacağını Babı Âli'nin düşünebileceğini sizinle beraber ümit etmek isterim.

Bundan dolayı, bildirdiğiniz şekil dairesinde, meslekdaşlarımızla birlikte Babı Âli'ye teşebbüslerde bulunmak hususunda size izin veriyorum.

Berthelot

Numara : 173 Beyoğlu, 2/Ocak/1896

Padişahın emri üzerine, Maraş Mutasarrıfı, ileri gelenlerle birlikte teslim şartlarını görüşmek üzere Zeytun'a gitmiştir. Başarısızlık hâlinde Padişah yardımımıza müracaat edecektir.

P. Cambon

Numara : 174 Beyoğlu, 3/Ocak/1896

Babı Âli, Zeytunluların direnişini durdurmak için elçilerin yardımını istemiş ve onlarla görüşmemiz için çarpışmanın durdurulmasını emretmiştir.

Devletlere yapılan bu müracaat, ihtimal ki, Osmanlı askerlerinin başarısızlığı hakkındaki söylentiler yüzündendir. Halep'teki konsoloslarımıza derhal bir uzlaşma temin edecek esaslar üzerinde müzakere etmelerini ve âsilerle temas sağlamalarını bildirdik.

P. Cambon

Numara : 175 Beyoğlu, 10 Ocak/1896

Aracılığımız, Zeytun halkı tarafından minnettarlıkla kabul olunmuştur. Padişah da bu şiddetli kışta askerlerin çektikleri ıstıraptan kurtulması için temsilcilerin derhal hareket etmelerini elçilerden rica etmiştir. Altı elçi, Halep konsoloslarına verilecek talimat hakkında bugün anlaşmışlardır. Konsoloslar derhal Maraş'a, hattâ Zeytun'a gideceklerdir.

P. Cambon

Numara : 184 Beyoğlu, 11 Şubat/1896

Elçilerle Babı Âli ve Zeytun âsileri arasında devam eden on günlük müzakere ve haberleşmelerden sonra, devletlerin müdahalesi başarılı olmuştur. Memurlarımız Babı Âli'den elde olunan şartların Zeytun reislerince de kabul ve imza edildiğini, bize minnettarlık duyduklarını bildiriyorlar. Bu şartlar bu şekilde özetlenebilir :

Savaştıkları silâhların teslimi,

Genel af,

Yabancı ülkelerden gelmiş beş ihtilâl komitecisinin hükûmet topraklarından çıkarılması,

Babı Âli'ce, geçmiş vergilerden vazgeçilmesi,

Arazi vergisinin hafifletilmesi,

Genel kanunlar dairesinde ıslâhatın uygulanması.

P. Cambon

Numara : 189 Beyoğlu, 14/Mart/1896

Fransa Dışişleri Bakanlığına

Zeytun'daki Hınçak reisleri iki hizmetçi ile birlikte Marsilya'ya gitmek üzere Mersin'den Sindh gemisine bindirilmişlerdir. Mersin Mutasarrıfı, bu Ermenilerin Marsilya'da Türkiye konsolosuna teslimlerinin taahhüt olunmasını istemiştir. M. Summaripa, haklı olarak bu isteği reddetmiş ve Marsilya'da Türk memuruna verilecek bilginin ancak Zeytun reislerinin Marsilya'ya varışlarını ve kendilerinin Osmanlı topraklarından çıkarılmasının bir oldu-bitti olduğunu bildirmekten ibaret kalacağını öne sürmüştür.

P. Cambon

Zeytun'a giden altı devlet konsolosları, 11 Ocak 1896 da Zeytun'a girmişler ve 28 Ocak'ta müzakere ve arabuluculuklarını sonuçlandırmışlardır.

———«O»———

Zeytun âsilerine yardım için Hınçaklılar İstanbul'da çok miktarda yardım toplamışlar ve bunları Zeytun'daki âsilere yetiştirmek için Londra'da Nazarbeyyan ile karısına göndermişlerdi. Bu paraların pek azının Zeytun'a gönderildiği ve büyük bir kısmının kendilerine alıkonulduğu sonradan anlaşılmıştır.

Hınçaklılar tarafından çıkarılan ve 15 gün kanlı bir surette devam eden Zeytun isyanı da Osmanlı hükûmeti için çok onur kırıcı bir şekilde bitmiştir.

Zeytun isyanının sebepleri ve dayandığı esaslar hakkında Leo şu ilgi çekici bilgiyi veriyor (1):

«İlk defa olarak Türkiye Ermenisinin ihtilâli, 1862 Temmuzunda Türkiye hükûmetine karşı çıkan Zeytun isyanı ile ortaya konulmuş ve bir dâva şeklini almıştır. Zeytun, bu dağlık küçük kasaba için isyan, tabiî bir şeydi. Bağımsızlığı için Zeytun, gerek 19 uncu yüzyılda gerek ondan önce birkaç defa isyan etmişti.

1862 isyanı bunlardan başkaydı. **Onunla, ilk olarak, Türk Ermenistanı için bir proje, esaslı, propagandalı, siyasî tertibatı olan, hazırlanmış bir silâhlı hareket meydana çıkıyordu.** Yani bir sözle, ihtilâl psikolojisiyle bütün gerekleri, ihtiyaçları ölçülmüş, biçilmiş, siyasî teşebbüsler yapılmış bulunuyordu».

Leo, Zeytun isyanının, İstanbul'da Rusya Ermenilerinden Mikael Nalbandyan tarafından çekirdeği kurulan gizli bir komite tarafından çıkarılmış olduğunu şöylece gösteriyor :

«Bundan 20 - 22 yıl önce ilk Rus ihtilâlinin sonucu olarak elde edilen hürriyet alanında meydana çıkarılan şeyler arasında 1860 yılı başlarında faaliyette bulunan Rus ihtilâlci Narodnik'lere ait adlî bir olay dosyasından Mikael Nalbandyan'ın da, bunlar arasında bulunduğu anlaşılmıştır (2). Ancak bu belge nedeniyle Nalbandyan'ın çağdaşı olan ünlü Rus sürgünleri Hersen, Bakonin, Okrev gibi kimselerin çevresinde bulunmuş olanlarla fikir arkadaşlığı, işbirliği ede-

(1) Türkiye Ermeni İhtilâlinin İdeolojisi, cilt: I, Paris, 1934, (Ermenice).
(2) Türkiye Ermeni İhtilâlinin İdeolojisi, sahife: 10, Başlangıç (Mux. Ac. Mke).

rek kendileriyle beraber Petrograd'ın Petro - Palvlovsk kalesine hapsedilmiş ve oradan, ancak vereme yakalanmış bir durumda ve doğru mezara gidecek bir halde çıkmış olduğunu Ermeni aydınları öğrenmiştir.

Nalbandyan'ın yanında bulunmuş olan belgelerden biri, İstanbul'un çok ünlü hatiplerinden Harutyan Alacyan'a yazılmış olan bir mektuptur. Bu mektubun, yazık ki elde bulunan Rusça ve çok eksik bir çevirisi, Zeytun isyanının İstanbul'da kurulmuş bulunan ve kurucusu Mikael Nalbandyan olan bir gizli ihtilâl örgütünün düzeniyle yapılmış olduğunu kanıtlaması bakımından en yeni tarihimiz için değerli bir belgedir.

Narotnik'lik «halk severlik», Narodni de «halk» demektir. Bununla, Rus kütlesini meydana getiren Rus köylüsü anlatılmak istenmişti.

Baconin'in yalnız Rusya'da değil, özellikle Ermeniler arasında propagandacısı olan Nalbandyan, daha 1860 dan sonra, kendisine yardımcı olan Megu haftalık dergisinin başyazarı Harutyun Alacyan ile birlikte İstanbul'da isyan hareketleri plânlamaya başlamıştı. Bu teşkilâtla İstanbul Ermeni hayırsever cemiyeti de 1861 de birleşmiş ve bunun üyeleri arasında Nalbandyan da bulunmuştu (1).

1862 de Alacyan, Mikael Nalbandyan'a yazdığı bir mektupta, Tavros'dan (Zeytun'dan) bir şahıs geldiğini, ona komitenin para ve silâh verdiğini — şüphesiz isyan için — yazıyor.

O halde Rus **Narodnik ihtilâl komitesi,** Ermeni aydınları vasıtasiyle bir başlangıç ve araç bulmuş, Türkiye Ermenileri ihtilâlini rayına oturtmuştur.

Leo, ihtilâl içinde :

«Rusya'da Bakonin, köylüleri Rus hükûmetine karşı kışkırtabilirdi. Fakat Türkiye Ermenilerine gelince : Bunların isyan etmesi, büyük ve çok kuvvetli olan Osmanlı hükûmetine karşı bir savaş açmak demekti. **Ermenilerin hemen genellikle köylülerden ibaret olmaları ve özellikle Van gölünden Akdenize kadar dağınık, hemen hiçbir yerde az - çok etkili bir kuvvet meydana getirebilecek kadar yoğunluğa sahip bulunmamaları, iktisadi yönden zayıf ve büyük kıs-**

(1) Leo, sahife: 27.

mının köylü olmaları dolayısiyle onların ırk ve din bakımından kendilerine aykırı olan bir devlete karşı isyanları, Osmanlı Ermenilerine ölüm ve yıkım getirecekti.» (1) diyor.

———«o»———

1896 da Hınçaklılar, Türkiye'de faaliyet alanından uzaklaşmış bulunuyorlardı. Bunun sebebi de, aralarında çıkan anlaşmazlıklar, uyuşmazlıklardı.

1897 de Hınçaklılar, iki gruba ayrıldılar :

1 — Asıl Hınçaklılar : (yani Nazarbeg taraftarı).
2 — Ilımlı Hınçaklılar : (Arpiar Arpiaryan'ın grubuna mensup olanlar).

Her iki taraf da, programdan çok, reisler, şahıslar üzerinde mücadele ediyorlardı. Aralarındaki düşmanlık, nihayet sokak ortalarında sukiastlara kadar ilerledi. Birbirlerini ağır şekilde suçladılar. Bir yandan da kendilerinin Marxiste oluşları halkça eleştiriliyordu. Mücadeleler özellikle 1902 de daha büyük bir şiddet kazandı. Her iki taraftan da birçokları, eski komite arkadaşları tarafından Londra, Rusya, Mısır, Bulgaristan, Kafkasya, İran'da sokakta öldürüldüler.

Van isyanından sonra Hınçaklılar, (bu adı taşıyan bazı çeteler, ötede beride faaliyetlerine devam etmekle beraber) isyanlar için artık esaslı bir kuvvet olmaktan çıkmış bulunuyorlardı.

———«o»———

7 — Van İsyanı (1/Haziran/1896)

İsyan komiteleri, özellikle (Van) da, diğer yerlerden daha da kuvvetliydiler. Buraya, İran ve Kafkasya yollarıyla bol miktarda silâh ve cephane getirilmiş ve Ermeni halk arasında düzenli bir örgüt kurulmuştu. Van'da Hınçaklıların, 1895 de Taşnaksutyun'a katılmış olan Portakalyan'ın adamlarından olan Armenagan'ların, özellikle Taşnaksutyun mensuplarının, teşkilâtı vardı.

İsyan için, hemen bir yıldan beri hazırlıklar yapılmıştı. Ermeni halktan toplanan «silâh vergisi» ile silâh ve cephane yığılmış,

(1) Leo, sahife: 29.

isyanı yönetecek olanlar da İran ve Rusya yoluyla gelerek isyanın idaresini ele almış bulunuyorlardı.

General Mayevski, Van isyanı hakkında şöyle diyor (1):

«1895 de Van ihtilâlcileri, Avrupa'nın Ermeni sorununa eğilmesi için çalıştılar. Ermeni zenginlerinden para istediler ve bunları ölümle korkuttular. Bu süre içinde Van Ermeni komitesinin emriyle siyasî cinayetler işlendi. Bu cinayetlerin en önemlisi, 6 Ocak'ta, yani Ermenilerin en büyük bayramında kiliseye giden ruhanî reis Bogos'un öldürülmesidir. Zavallı ihtiyar, bazı serserilerin hareketlerine karşı çıkmış bulunduğu için öldürülmüştü.

1895 - 1896 kışında genç Ermeniler, Rus elçiliği yakınında büyük bir odada toplanarak orada askeri eğitim ve bazan da heyecana gelerek atış tecrübeleri yapıyorlardı. Van'da misyonerlerin faaliyeti yayılıyordu. Gerek gizlice toplanan ve gerek İngiliz konsolosu aracılığıyla Londra'dan gelen paralar, bunlara geliyor ve hayır cemiyetlerine yardım adı altında, gönderilenlere dağıtılıyordu. 1895 sonundan önce bir sürü Ermeni, aynı bahaneyle Van'da toplanıyorlardı. Bununla beraber, İngilizler bu yardımla Ermeni taraftarlığı yaparken, bunlar da açıktan açığa İngilizlerin, Ermeni kanını, Van'ın samanı kadar ucuza satın almakta olduklarını ilân ediyorlardı. Van'a yardım almak için gelen Ermeniler arasında gerçekten ekmeğe muhtaç olanlar bulunmakla beraber, bunlardan bazılarının eski elbiseler giyerek kimliklerini saklamakta olmaları, hükûmetin dikkatini çekti ve Ermenilerin bu şekilde toplanmalarında bir hareket hazırlığı sezdi.

Şubat ve Mart aylarında bu toplanmalar daha da çoğalmaya başlamıştı. Tehlike ciddîleşti. İlkbahar gelince dışardan gelmiş olan Ermenilerin yerlerine yollanmaları gerekli görüldü. Aynı zamanda yardım dağıtan Amerikan misyonerlerine, dağıtımın, Van'dan fazla gerçekten muhtaç durumdaki yerlerde yapılması teklif olundu. Van'da yalnız komite reisleriyle günde 3 - 4 kuruş bir ücretle bile isyana katılabilecek kimseler kaldı.

İlkbaharda ihtilâl hareketleri önem kazandı. Hattâ, şehir yakınında bazı Kürtlerin öldürüldüğünden söz edildi. İhtilâlciler, takipten kolayca kurtuldukları için ,günden güne daha çok cesaretlendiler. İslâmların sabrı, Ermenilerin saldırıları, ataklıkları oranında tükeniyordu.»

---

(1) Van ve Bitlis illeri istatistiği.

İsyan konusunda İngiliz konsolosu Williams'ın, Mavi Kitap'taki raporunun şu parçası önemlidir (1):

«2 - 3 Haziran gecesi, Van sokaklarından birinde vazife gören bir askerî devriye, gece yarısı saldırıya uğradı. Subay ve bir asker ağır şekilde yaralandılar. Müslümanların sabır ve dayanmaları son dereceye kadar gelmiştir. Bu duruma, sersem Ermeniler sebep oluyorlar. Kendilerine, çocukça olan bu tahriklerin hiçbir fayda temin etmeyeceğini kaç defa anlatmıştım. Bu hareketlerden vazgeçmelerini tavsiye hattâ rica ettim. Sanırım, şimdi artık hiç ümit kalmadı».

Konsolos Williams, yine raporunda, «Gazetelerde yayınlanan Ermeni sorunu konusundaki yazılar doğru değildir. Bunlara ait yazılanların hepsi yalandır.» dedikten sonra :

«6 Haziran'da, Amerikan misyoneri Doktor Regnault ile birlikte âsilerin savunduğu iki yeri gördüm. Korunma usulleri beni şaşırttı. Kendileri, İran'dan yardım kuvvetleri gelinceye kadar on gün dayanacaklarını söylediler. Bunlar arasında Amerika, Rus, Bulgar tabiiyetinde olanları da vardı. Yabancı ülkelerden gelenler 12 - 15 arasındadır. Âsilerin toplamı da (600) e çıkar.

Ermeniler, Rus tüfekleriyle silâhlanmışlar. Âsiler, bu silâhların yerli Ermenilerin yardımıyla alınmış olduğunu ve İran yoluyla sokulduğunu söylüyorlar. Çeşitli komiteler mensupları, başka başka üniformalar taşıyorlar. Bütün bunları, âsilerin «çocuklarını korumak» için değil, özellikle isyan amacıyla silâha sarılmış olduklarını kanıtlamak için anlatıyorum. Tamamen suçsuz olan ve bilmeyerek âsilerin üslendikleri yerlere yaklaşmış olmaları yüzünden öldürülen İslâmlara ait elimde belgeler vardır.» diyor ve şunu da ekliyor :

«Türkler, Anadolu'daki halkların, yalnız İslâmların değil, öteki ırkların da en iyisidirler. Rus ve Avrupa gazetelerinin yaptıkları suçlamalara asla lâyık değildirler.»

Williams'ın raporunun son kısmında :

«Yazık ki, ihtilâlcilerin teşviklerine utanmadan kapılmış olanlar, kasabanın gençleridir. Himayeme verilen Ermeni kuruluşlarının bir kısmı, hükûmetin yardımıyla zarar görmemiştir.» denilmektedir.

---

(1) Mavi Kitap, 1896, sahife: 41, 67, 207.

Bu açıklamalardan anlaşıldığı gibi Ermeniler, burada da saldırgan durumunda bulunuyorlardı. Komiteciler, Van merkezinde de, sırf büyük bir olay çıkartmak, Sasun'da, Zeytun'da olduğu gibi yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak için çalışmışlardı. Hükûmet Van isyanı dolayısiyle dışardan gelen İslâmların şehire girmesini şiddetle yasaklarken, Ermeniler yeniden imdat kuvvetleri alıyorlardı.

Sonunda, burada da, yine hükûmet tarafından yabancıların hakemliğine müracaat ediliyor ve konsoloslara şu bildiri veriliyor (1):

«Ermeni ihtilâlcileri ellerindeki silâhlarla teslim olurlarsa bunların Van kalesi içinde muhafazalarını, Van şehrindeki Osmanlı Hükûmeti temsilcileri kabul ederler. Bu Ermenilerin durumları hakkında bir karar verilinceye kadar yabancı mümessillerinin kontrolüne izin verir. Bu Ermenilerin affedilmeleri için aracı olmanızı teklif eder». Van, 19/7/1311

	Padişah Yaveri	Bölge kumandanı	Vali
Van Valisi	Albay	Albay	muavini
Nâzım	**Sadettin**	**Şemsettin**	**C. Melik**

Van'daki Konsoloslar da Ermeni ihtilâlcilerine şu mektubu gönderiyorlar :

1 — Asaletli Fransız elçisinin aracılığıyla, Padişah, bütün ayaklananların hayatlarını garanti eder.

2 — Doğrudan doğruya konsoloslara teslim olmanızdan dolayı büyük devletler hiçbir sorumluluk kabul etmez.

3 — Padişah, yarın saat ikiden önce, hepinizin silâhlarınızla teslim olmanızı ister.

4 — Hıristiyan ve Müslüman köyleriyle şehrin kenar mahallelerindeki halkın, Kürtlerin saldırısından korunmaları için konsolosların onayıyla askerî kordon konulacaktır.

5 — Teslim olanların tümü kaleye yollanacaklardır.

6 — Mahbus bulunduğunuz müddet içinde konsoloslar gelip sizi göreceklerdir. Hükûmetin size iyi davranacağını temin ederiz.

---

(1) Van ve Bitlis illeri istatistiği, General Mayevski.

Bu anlaşmazlığın çözümlenmesi için başka türlü tedbir alınmasının mümkün olmadığına inanıyoruz. İnsanlık adına tekliflerimizin kabulünü rica ederiz. Eğer razı olursanız, sizin için elimizden geleni esirgemeyiz ve affınız için de çalışırız.

Van, 8 - 21/Haziran/1896

Williams **Defrance** **Mirza Rıza Han**

Bütün bu teşebbüslere rağmen, ihtilâlcilerin bir kısmı, son gece dağlara çekilerek kaçtılar. Bunlardan önemli bir kısmı ise kılıklarını değiştirerek Van'da kaldılar. Komitecilerin bu suretle hiçbir cezaya uğramadan kaçmaları, halkın hükûmete olan güvenini sarstı.

Van'dan kaçan çetecilerin sonu hakkında Varantyan (1):

«Van'dan uzaklaşan ihtilâl çeteleri, ayrı ayrı yollardan İran'a doğru hareket ettiler. Armenagan'lar Avedisyan'ın idaresi altında 200 silâhlı kişiyle Agpak yolundan gittiler. 125 silâhlı gençten oluşan Taşnaksagan'lar da ikiye ayrıldılar. Bir kısmı memleket içinde kaldı, 85 kişilik öteki kısmı Bedo'nun yönetimi altında İran hududuna doğru gittiler. Bunlarla, Mardik'in idaresindeki 28 kişilik Hınçaklılar birleştiler. Karahisar dağları yakınında Kürtler ve Asurîlerle çarpıştılar ve bütün gün devam eden bu çarpışmada, hemen hepsi mahvoldular. Armenagan çetesinin de sonu aynı oldu. Bu müthiş sonuçtan, ancak Vartan'ın çetesi kurtulabildi.» diyor.

İran ve Kafkas yolları, çeteciler için daima açık bulunuyordu. Herhangi büyük örgütlü bir çete, istediği zaman Türkiye topraklarına giriyor, istediği yerde faaliyette bulunuyor ve sonra serbestçe geldikleri yere dönüyordu. Van Viskonsolosu binbaşı Williams da aşağıdaki raporunda bunu bildirmektedir (1):

Van, Kasım 1896

Pazar günü saat 3,5 da Der Komidar adında bir Ermeni papazının öldürülmüş olduğunu arzederim. Bu adam, bir hastaneye götürülmek bahanesiyle tenha bir sokağa sokulmak suretiyle tuzağa düşürülmüştür. Orada vurulmuş ve kafası kesilmiştir. Bu cinayetin dışardan aldığı emirle hareket eden Hınçak komitesi üyeleri tarafından yapılmış olduğunda şüphe yoktur. Ölen, burada cereyan eden önceki olaylar sırasında ihtilâlcilerin düşmanlığını kazanmıştı. Bu cinayet, aşırı ihtilâlcilere açıktan açığa karşı koymuş olan şehrin

(1) Mavi Kitap, 1897, No. 7, Turkey, C. 8395.

Ermeni ileri gelenlerini öldürecekklerini gösteren bir başlangıç olarak kabul edilmektedir. İşin asıl önemli yanı, yıldırmanın tekrar başlamış olması. Ermenilerin bundan kurtulamıyacakları ve İran'dan gelecek ihtilâlcileri haber veremiyecekleridir.

Şurası da açıktır ki, ihtilâlciler, geçen haziranda önceki hâkimiyetlerini tekrar kurarlarsa, yukarıda anlattığım gibi, Ermenileri ve ailelerini yok olmaktan ancak bir mucize kurtarabilecektir. Bununla beraber, gereken tedbirleri almak için henüz zaman vardır. Eğer uygun adamlar sağlanabilirse, Ermeni polisi büyük hizmetler görebilir.

Gerçek tehlike İran hududundadır. İhtilâlcilerin yapacakları hareketin (çok büyük) olacağını söylediklerini, Rumiye'den özel olarak haber aldım. Böyle demiş olmalarına rağmen kendileri, Türk hükûmetine saldıracak kadar güçlü değildirler. Kendilerinin asıl gayeleri, Kürtleri yeni bir ayaklanmaya tahrik ederek Avrupa'nın müdahalesini temindir. Eğer içlerinden birkaçı bile memleket içinde en küçük bir tehlikeye uğrarlarsa, vatandaşlarımızdan, erkek kadın, herhangi bir miktarını feda ederek amaçlarına erişmeye hazırlanmışlardır. Şurasını da hatırlatmalıyım ki, huduttan gelen ve doğuya has söylentilerle ve İslâmlar tarafından da on defa daha aşırı gösterilen tehditler devam ederse, bu hal görevlerini düzenli olarak yapan memurların kuvvetlerini zayıflatır ve bu talihsiz yerde düzen ve kanunun korunmasını, devamını zorlaştırır.

W. H. Williams

Van isyanından sonra Taşnaksutyun komitesi, Londra uluslararası sosyalist kongresine şu muhtırayı gönderdi :

«Ermeni ihtilâl birliği»

Arkadaşlar,

Özellikle bu son üç yıl içinde Türkiye Ermenistanı'nın sahne olduğu duyulmamış zulüm ve cinayetlerden söz etmiyoruz. Sizler, hepiniz Avrupa gazetelerinin gerçeğin ancak solgun bir gölgesini yansıtmış oldukları bu feci olayları, günü gününe izlediniz.

Halkımızın ıstırapları dün başlamış değildir. İstilâcı Türk, yüzyıllardan beri her ilerlemeyi durdurarak, din, kin ve nefret duygusu saçarak, ırk rekabetlerini ve düşmanlıklarını tahrik ederek din ve milliyet ayırmadan bütün çalışan halkı sömürü çemberiyle sar-

mış olan vurgunlara yardım ederek, memleketimizi öldürücü boyunduruğu altında tutuyor. Nihayet Osmanlı Hükûmetinin doymayan zorbalığı da bütün ağırlığıyla bu suçsuz halkı eziyor. Türk hükûmeti, bütün zulmünün dayanağı olan (hükmetmek için bölmek) ilkesine sadık kalarak bizi bu karanlık günlere götürdü. Bilinçsiz halk, işbaşındakilerin teşebbüsü ve askerin yardımıyla sakin, sessiz Ermeni evlerine saldırdı. Merhametsizce erkek, kadın, ihtiyar ve çocukları yok etti. Bulgarlara yapılan zulümden daha ileri gidildi.

Uzun yıllardan beri devam eden bu durum karşısında — çünkü yeni yapılanlar uzun zamandan beri düzenlenen bir sosyal tertibin aşırı bir görünümünden başka bir şey değildir — Ermeni halkı kendisini hızla tam bir yok olmaya götüren bir şekilde boyun bükebilirler miydi? Ancak, çökme halinde bulunan, hareketsiz, atılımsız olan bir halk, ister istemez ölümünü bekler. Ermeni milleti, yeteri kadar canlılığa, cesarete sahiptir. Kendini koruma duygusu, onda tamamen sönmemiştir. Biz de meydan okuduk. Zulüm ve haksızlık karşısında gittikçe büyüyen, yarı aç, parça parça elbiseli erleriyle Avrupa modelinde ve mükemmel olmakla beraber güçlükle kullandıkları silâhlariyle, av köpeği gibi polis ve jandarmalariyle, zindancılariyle, zulümleriyle, kahraman ihtilâlcileri alçakça astığı darağaçlariyle Osmanlı hükûmetini birçok defalar yıkımlara uğratacak bir ihtilâl hareketine başladık.

Fırkamız, (Ermeni ihtilâl birliği), Ermeni halkının başından geçen olaylardan sonra doğmuştur.

Gayemiz, büyük bir isyan ve ihtilâlle Türkiye Ermenistanı'nın siyasî ve iktisadî kurtuluşunu temindir. Biz, eski siyasî Ermenistan'ın yaşatılmasını hayâl etmiyoruz. Ancak, memleketimizdeki bütün halkın hürriyet ve eşitliğe dayanan bir (federasyon) içinde aynı haklar ve hürriyetlere sahip olmalarını istiyoruz. Umut ediyoruz ki, ancak en iyi bir siyasî yönetim, hükûmetin varlığını korumak amacıyla sürdürmek istediği kültür, ırk, din nefret ve düşmanlıklarını yok edebilir.

Bundan sonra da memleketimizin iktisadî refah ve mutluluğunu istiyoruz. Bunun için, Türkiye'de çoğalan vurguncu ve faizcilerle mücadele edeceğiz. Üreticinin verimli olmasının temini için, gelecekteki ilerlemelerin ergeç getireceği üretim vasıtalarının geliştirilmesi gerekir. Fakat bunu beklerken memleketimizde var olan **(komünist) eğilimleri koruyacak ve teşvik edeceğiz.** Çiftçilere toprak sağlamaya gayret edeceğiz. İnsanlığın evrimi hakkında bilimsel sosyalist inançlarımız, size hangi esas ve anlamda yaklaşmış olduğu-

muzu gösterir. Bu sebeple size bu raporu veriyoruz. Türkiye Ermenistanı'ndaki ülkelerde ne fabrika, ne de atelye vardır. Avrupa gibi kapitalist üretim, burjuvalık, proletarya, sınıf mücadeleleri olmadığı da ortadadır. Dolayısıyla, bizde sosyal demokrat partisi de yoktur. Fakat insanlığın sosyalist ilkelere bağlı olan geleceği hakkında sizinle aynı düşüncede olduğumuz için memleketimizde buna yol açmak istiyoruz. Hayvanî, vahşice bir kuvvet karşısında örgütümüzün hareket şekli, ancak ihtilâlcilik olabilirdi. Bir ihtilâl teşkilâtının görev ve taahhütlerinin ancak manevî alanda olabileceğini göz önüne alarak biz, teşkilâtımızda en geniş şekilde merkeziyetçilikten uzak, yani programımızda bulunan, ortak fikirlere bağlı grupların bağımsızlığını ve teşkilât temsilcilerinin belirli sürelerde toplanmaları esasını kabul ettik.

Osmanlı hükûmetinin askerî teşkilâtına tamamen silâhlı düzenli askerî gruplara, sivil gönüllü sürülerine birçok kayıplar verdiren çetelere karşı duruyoruz :

Kukunyan
Harutun ağa
Şamil
Arabo
Peto
Nikol
Aşot
Apro
Sarhat
Agop
Keri
Durbah

çeteleri bu sınıftandırlar.

Geçende Sürmeli, Bayburt, Ova, Pasin, Hizan, Ahlat, Vaşpuragan katliâmlarında bunlar cesaretle karşı koymuşlardır. Gizli polisin casusluğuna karşı kızıl terör ile karşı duruyoruz. Haliller; Manpre ve ötekiler ihtilâl hançer ve kurşunlarıyla mükâfatlarını almışlardır. Budalaca ve isyan ettirici bir sansürle düşüncelerin tıkanmasına, yazıyla veya ağızdan; etkili bir propagandayla karşılık veriyoruz. Bilimsel sosyalizm düşüncelerini yayıyoruz. Halkın vicdanını, haklarını, şerefini bilme duygusunu uyandırıyoruz. Kendisine, şimdilik faaliyet ve çalışmamızın ancak bir aşamasını teşkil ettiği gelecekteki mutlu sosyalizmi duyuruyoruz.

Sosyalist yurttaşlar, Ermeni ihtilâl birliğinin, altı yıldan beri aralıksız izlemekte olduğu gayeler bunlardır. Kuvvetimize, yalnız kendi gücümüze güvenerek mücadelemizi son zafere kadar devam ettireceğiz. Avrupa diplomasisinden bir müdahale dilenmek suretiyle programımızı gerçekleştireceğimizi ummuyoruz. Ancak, Avrupa hükûmetleri kendi arzulariyle lehimizde etkili şekilde kesin bir müdahale yapmasalar bile, Avrupa kamu oyu, kendilerini buna zorlar ve işimizi kolaylaştırabilir.

Ermeni ihtilâl hareketlerinin kökünde Rus veya İngiliz entrikalarının gölgesi olmadığını gördünüz. Ermeni sorununun Rusya tarafından tahrik edilmiş olduğu konusunda düşmanlarımız tarafından çıkarılan ve sosyalist basında bile yankılanan asılsız söylentilere bakmıyarak, haklı dâvamız için seslerinizi yükseltiniz. Parlâmento kürsüsünden bütün halk toplantılarına kadar her yerde, gazete ve dergilerinizde bizim kim olduğumuzu, ne istediğimizi, nereye gittiğimizi yüksek sesle söyleyiniz.

Sosyalist selâmları, kardeşlik ve iş başına.

Truşak Yazı Heyeti
(Ermeni ihtilâl birliği) Yayın Organı
25/Temmuz/1896

8 — Osmanlı Bankası'na yapılan saldırı (14 Ağustos 1896)

Kumkapı gösterisinden sonra, hükûmet taraftarı olan Ermenilere, kendilerine para vermeyen Ermeni zenginlerine karşı komiteciler tarafından suikastler bütün şiddetiyle devam ediyordu :

Avukat Haçik efendi, Dacat Vartabet, Kumkapı ana kilisesi rahibi Der Sükyas'a suikast yapıldı. Haçik, on beş yaşında Armenak adlı bir Ermeni çocuğu vasıtasiyle öldürtüldü. Diğerleri yaralandılar. Komitece, Zaptiye Bakanlığına bilgi verdiğinden şüphe edilen, Mampre Vartabet ile Mıgırdıç Tutuncief, polis memuru Markar, Hacı Dikran, kandilci Onnik, zenginlerden Karagözyan ve Uncuyan Apik efendiler sokak ortasında öldürüldüler. Hınçak temsilcisi olarak İstanbul'a Rusya'dan Vart Badrikyan gelmişti. Kendisi suikastler dolayısiyle tutuklandı. Fakat Rus tabiyetinde olduğundan Elçilik onu hükûmetten geri aldı. Bunun yerine, sonradan Ohancanyan adında başka bir Rus Ermenisi temsilci olarak geldi.

İstanbul'da Taşnaksutyun komitesinin temsilcisi de Kafkaslı Melik Yusufyan idi.

1896 da İstanbul'da (Şant : Yıldırım) adıyla gizli bir ihtilâl cemiyeti daha kurulmuştu. Aynı zamanda bir de, (Kurban) adında ikinci bir komite vardı (1).

Gerek Hınçak ve Taşnaksutyun, gerek yukarıda gösterilen Şant ve Kurban komitelerinin uzun süren müzakerelerinden sonra Osmanlı Bankası'na karşı bir saldırı yapılmasına ve aynı zamanda Ermeni yerleşmiş olan mahallelerde harekete geçilmesine karar verildi.

Komiteler tarafından hareket plânı şöyle düzenlenmişti :

1 — Beyoğlu'nda, Ağacamii'nden başlıyarak İstanbul'un çeşitli yerlerinde, köprünün iki başında, Galata Ermeni Büyük Merkez Okulu, Tepebaşı, Galatasaray, Tünel dolaylarında, diğer önemli yerlerde kira ile odalar tutulacak.

2 — Buralarda, 8 - 10 kişiden oluşan komite kuvvetleri, pusuda bulunacaklar. Sonra, halka bomba yağdıracaklar ve hükûmet merkezinin başlıca önemli noktalarını işgal edecekler.

3 — Ayrıca bombalı 6 komiteci, Zaptiye Bakanına (Nâzım paşa) saldıracak.

4 — Beyoğlu'nun başlıca maddelerinde siperler kazılacak, öküz arabalarına, torbalar içinde kum, taş doldurulacak ve bunlar göç eşyası gibi götürülecek, gereken yerlerde arabaların öküzleri çıkarılacak ve bu arabalar da, bulundukları yerde siper olarak kullanılacak.

5 — Bu kısım, programın en önemli parçasını teşkil ediyor ki, bu da, Osmanlı Bankası'nın zaptı ve sonra dinamitle havaya uçurulmasıydı.

Bunlardan başka, gereken yerlere rahatça girebilmek amacıyla buraların anahtarları temin olunacaktı. Ayrıca, hareket için gerekli olan yüz tüfeğin de Bulgaristan'daki komite merkezinden getirilmesi kararlaştırıldı.

Üsküdar, Samatya, Hasköy tarafları için de hazırlıklar yapıldı. Bombalar, Üsküdar'da Arapkir'li Serkiz ve Mikael adlarındaki iki kardeşe, büyükleri 15, küçükleri 10 kuruşa olmak üzere ısmarlandı.

Bombaların, Kâğıthane'de tecrübeleri yapıldı. Üsküdar'dan Ka-

(1) Kan Yolu Üstünde, S. Pürat, 1911, İstanbul (Ermenice).

bataş'a ve oradan öküz arabasiyle Beyoğlu'na aktarıldı. Bombalar 753 tane ve bunlardan da on ikisi yirmi beşer kiloluktu. Üzerlerinde Ermeni ihtilâli komiteleri birliği (Taşnaksutyun) un ilk harfleri vardı. 800 kadar da en iyi cinsten Amerikan malı tabanca mevcut bulunuyordu.

1896 Temmuzu sonunda, Beyoğlunda Karnavola sokağında Ermeni matmazel Üskuk'un evinde toplanıldı. Bu toplantıda : 1 — Yıldırım, 2 — Samatya (Kurban), 3 — Taşnaksutyun komiteleri reisleri bulundular. Düzenleme ve hareketleri, tam yetkiyle Kafkasya'dan gelmiş olan Varto, Mar, Boris adlarında üç Rus Ermenisi yönetiyordu. Samatya'da yapılacak hareketin idaresi Kurban komitesi üyelerine bırakıldı, kendilerine 200 bomba verildi. Üsküdar tarafı, Üsküdar Taşnaksutyun çeteleri reisi Avo'ya, Hasköy bölgesi Hraç'a bırakıldı. Müzakerelerden birkaç gün sonra (Armen Garo) (1), Atina'dan geldi. Bombalar, hizmetlilerinden olan Ohannes tarafından Galata'daki İngiliz okuluna götürüldü.

Osmanlı Bankası'nı basmaya, komitelerce pek fazla önem veriliyor ve aynı zamanda bununla Ermenilik hesabına büyük bir başarı kazanılacağı umuluyordu.

Olayı, kendisi de bu harekete katılan Hraç (Hayık Tıryakyan-Trabzonlu) şöyle anlatıyor (2):

«Ağustos 14, sabah saat 6,5 : Çocuklar toplandı. Baskına başlamak için altı kişi yetiyordu. Birbirimizle öpüştük. Allahaısmarladık dedik. Hosrov ve Papken, altı kahramanı aldı. Geri kalan çocuklar da hazır bulunuyorlardı. Bomba torbaları omuzlarda, tabancalar ellerde olduğu halde evden çıktık. Bankaya yaklaştığımız zaman öncü arkadaşlarımızın attıkları bombaların, silâhların seslerini duyduk. Daha heyecanla koşmaya başladık. Aslında, büyük caddede karışıklık başlamıştı. Herkes korku ve dehşet içinde öteye beriye koşuyorlardı. Bankaya yetiştik ve içeri saldırdık. Aşağıda kapının önünde bizden üç kişi devrilmişti. Sonra da birisini yaralı bulduk.

Bizimkiler dışarda ateş yağdırırken, içerdekiler, bankanın me-

(1) 1324 Mebuslar meclisinde Erzurum milletvekili olan ve I. Dünya Savaşı sırasında çetesiyle Kafkas hudutlarından Türkiye'ye geçerek müthiş zulümler yapan (Karakin Pastırmacıyan) dır. Kendisi milletvekili bulunduğu sırada bir gezide Batum'da Ruslar tarafından tutuklanmış ve Osmanlı hükûmetinin ısrarı üzerine serbest bırakılmıştı.

(2) Taşnaksutyun Tarihi, M. Varantyan, sahife: 160-163.

murları; titreyerek, renkleri uçmuş bir durumda saklanmışlardı. Kendileri için korkacak bir şey olmadığını, yalnız hareket etmemelerini bağırarak söyledim. Bizi, hırsız sanmışlardı. Korkuları geçti. Bombaların seslerini işitince yine umutsuzluğa düştüler. Birkaç saat devam eden bomba gürültülerinden sonra, yaptığımızın hükûmete karşı bir hareket olduğuna emin oldular. Çarpışmanın kızgın zamanında beş arkadaşla üst kata çıkmaya başladım. Dama çıkmak ve oradan, uzakta bekleyen bir arkadaşa başarımızı haber vermek gerekiyordu. Bu arkadaş, başarımızı görünce, isteklerimizi gösteren mektupları altı devlet temsilcilerine sunacaktı. İlk işim mendilimi çıkararak dışarıya göstermek oldu. Mendilimi biraz salladıktan sonra, zafer işareti olarak bacaya bağladım. Birkaç dakika sonra arkadaşlarımızdan Margo'yu, tâyin ettiğimiz yüksek evin seddi üstünde gördüm. Kendisi, beni görür görmez sevinçle dışarı atıldı. Binanın kenarından sokağı kontrol ettim. Sivil ve asker kalabalığı vardı. Orta boy bir bomba attım. Haykırışlar oldu. Kaçıştılar. Yaralıları, ölenleri kaldırıyorlar, yerlerine yeni askerler getiriyorlardı. Başka bir bomba daha, yine aynı feryatlar, kaçışmalar. Bombalar şaşılacak sonuçlar veriyorlardı. Dokunduğunu derhal öldürmüyor; fakat etlerini parçalıyor, azap, ıstırap içinde kıvrandırıyordu. Özellikle büyük bombalar top sesi çıkarıyorlar, etrafa dehşet saçıyorlardı. Kendilerinin ne halde olduğunu bilmiyorum, aralıksız tabancaların, bombaların sesini işitiyorum.

Karşıdaki, uzaktaki evlerin balkonlarından, pencerelerinden birçok meraklılar bize bakıyorlardı. Yanımda bankayı havaya uçurabilecek kadar çok dinamit vardı. Arkadaşları hatırladım, kulak verdim. Aşağıdan gürültü gelmiyordu. Acaba öldüler mi? diye düşündüm. Çok üzüldüm, ağladım. Daha birkaç saat önce hepsi hayattaydılar. Bir pencereye yaklaştım. Birdenbire beni çağırdıklarını duydum. Bizim çocuklarmış, onlar da beni arıyorlarmış. Aşağı indim. Garo ile beraber müdürün odasına gittik. Hükümet Başsekreteri oradaydı. Şartlarımız yazıldı :

1 — Bütün memlekette sükûn ve güvenliğin temini,

2 — Devletler tarafından, dileklerimizin yerine getirileceğinin tahhüt olunması,

3 — Bütün bu çarpışmalara katılmış olanların serbest bırakılmaları ve haklarında takibat yapılmaması,

4 — Bunlar kabul edilmediği takdirde, bankayı kendimizle birlikte havaya uçuracağız.

Çarpışan 17 kişi kalmıştık. 3 kişi ölmüş, 6 arkadaş yaralanmıştı. Bombalar azalmıştı. Bazıları bunları doldurmaya uğraşıyorlardı. Diğerleri de pencere kenarlarında iyi siperler tutmuşlar, kapıya yaklaşanlara ateş ediyorlardı. Çocuklar neşeliydiler. Ölünceye kadar döğüşmeye hazır olduklarını söylüyorlardı. Bizimkiler görüşmek için dışarıya beyaz bir bayrak uzattılar. Çocuklar, bomba atmamaları için uyarıldı. Banka memurlarından iki kişi müzakere için dışarı çıkacaklardı.

Saat beşten sonra, sağ olan arkadaşların isimlerini yazmaya başladım. Bu feci dakikayı unutmıyacağım. Karanlık basmış, ışıklar yanmıştı. 4 saat hücum, 9 saat da savunma durumunda kalmıştık. Uğradığımız zararlar çok büyüktü. Verdiğimiz kurbanlar da çoktu. Düşmanlarında da kayıplar büyüktü. Yaralılar uluyarak yerlere seriliyorlardı. Duydukları ıstırap, acılar, müthiş olmalıydı. Yavaş yavaş askerler bankanın önünden çekilerek biraz daha uzakta durmuşlardı. Bütün silâhlar, bizim bulunduğumuz binanın pencerelerine dönüktü. Çılgınlar, bizim, aptallar gibi başımızı dışarıya çıkarmamızı bekliyorlardı. 13 saat bankada kaldık. 150 kadar memur — çoğu Avrupalı — önümüzde fareler gibi titriyorlar, izinsiz bir adım bile atamıyorlardı. Yerlerinden kımıldanmalarına izin vermiyorduk. Daima ellerimizde tuttuğumuz tabancalar, bombalar, bunlarda hal bırakmamıştı. Birçokları 4 - 5 saat dar deliklerde kaldıklarını bize anlatmışlardı. Önce bu durumda çalışan 30 - 40 kişi sonuna kadar korkularından dışarı çıkmık istemediler. 20 - 30 memur 6 - 7 saat küçük bir odada, pis bir yerde kapalı kalmışlardı. Özellikle düdüklerimizin garip sesleri kanlarını donduruyordu».

Taşnaksutyun İstanbul merkez komitesi, olayın daha başında, devletlere şu bildiriyi göndermişti (1):

«Biz, Türk baskısına karşı doğrudan doğruya şikâyette bulunduk. Fakat haklı olan şikâyetlerimiz sistemli bir surette reddolundu.

Sultan Hamit de bize kanlı intikamı ile karşılık verdi.

Avrupa bu korkunç cinayeti gördü ve sustu.

Yalnız cellâdın elinden tutmakla kalmadı, bizi alçakçasına boyun eğmeye zorladı.

Şikâyetlerimizin sesini, kanımızın içinde boğmaya çalışarak, millî şerefimizi ölünceye kadar yaraladılar. İnsanî haklarımızı bizden esirgemek suretiyle bizi aşağıladılar.

---

(1) Ermenicesinden.

Kanımızla takdis olunmuş, işlenmiş isteklerimizle, şimdi gözlerimizin önünde kara bir hayal gibi dikilmiş olan kutsal üç düşüncesi de birleşiyor.

Avrupa, bize ölüm getiren duygusuzluğuyla, «Hak kuvvetli olanındır» dedi. Biz güçsüzler de, Sultanın artık dayanamadığımız boyunduruğunu parçalamak için bilgi yollarına başvurarak bütün vasıtaları araştırmaya zorlandık.

Diplomasi oyunlarının zamanı artık geçti.

Yüzbinlerce şehitlerimizin döktüğü kanlar, kurtuluş ve hürriyet istemek için bize hak veriyor. Düşmanlarımızın yaydıkları uydurma söylentilere rağmen biz ancak gerekli olanı istedik ve şimdi de istiyoruz! Yani :

1 — Ermenistan için altı devlet tarafından seçilecek, aslı ve milliyeti Avrupalı bir büyük komiser,

2 — Valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların bu büyük komiser tarafından seçilmesi ve padişah tarafından onaylanması,

3 — Avrupalı subayların kumanda ve idaresi altında yerli milletlerden gönüllü, jandarma, polis teşkilâtı kurulması,

4 — Avrupa sistemine göre adlî ıslâhat,

5 — Din, öğretim, eğitim ve basın hürriyeti,

6 — Memleketin gelirlerinden üçte birinin mahallî ihtiyaçlara ayrılması,

7 — Geçmiş vergilerin kayıtlarının silinmesi,

8 — Son olayların sebep olduğu zararların karşılanması için beş yıl vergi alınmaması ve sonraki beş yıl da ancak hükûmete ait vergilerin alınması,

9 — Ermenilerden gaspedilmiş olan malların derhal asıl sahiplerine verilmesi,

10 — Bütün Ermeni göçmenlerinin serbestçe yerlerine dönebilmeleri,

11 — Ermeni siyasî suçluları hakkında genel af ilânı,

12 — Yukardaki maddelerin uygulanmasını gözetmek üzere Avrupa devletleri temsilcilerinden geçici bir komisyon kurularak bu komisyonun Ermenistan'ın başlıca şehirlerinden birisinde oturtulması.

Tekrar ediyoruz : Gayemize varmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmıyacağız. Bu konuda kendimizi her türlü sorumluluktan uzak tutuyoruz.

Bu karışıklıklar sırasında yerli ve yabancılardan kurban gideceklerin kaybına şimdiden acıyoruz. Bu felâket önünde üzgünüz. Ancak umutsuzluğun, yasın anlamı yoktur.

Biz öleceğiz, bunu biliyoruz. Fakat Ermenilerin kemiklerine kadar işlemiş olan ihtilâl, insanî haklarımızı almadıkça, son Ermeni hayatta kaldıkça, padişahların tahtını tehditte devam edecektir.» deniliyordu.

Banka, 14 Ağustos sabahı işgal edilmiş ve bütün gün çarpışma devam etmişti. Banka müdürü Auboineau ve tercümanı, âsilerle görüşerek Ermeni iddialarını saraya bildirmek için kendilerinden izin aldılar. Pencereden iple bir mektup sarkıtılarak askerlerin subayından da izin alınması üzerine, aşağı kat pencerelerinden birisinden Auboineau ile sekreteri indiler. Banka genel müdürü Sir Edgar Vincent, Rus elçiliği baş tercümanı Maximoff'la birlikte saraya gittiler. Sultan Hamit, «bir felâkete sebep olmamak şartiyle işin çözümlenmesini Maximoff'a verdi». Bunlar, gece bankaya döndüler. Müzakere şu suretle cereyan etti (1):

Maximoff — Akşama kadar elçilikteydim. Merkez komitenizin gönderdiği bildiri gelmemişti. Burada bildirdiğiniz şartlardan büyük bir kısmı göz önüne alınmıştır.

1 — Memlekette sükûnun temini için gereken tedbirler alınmıştır.

2 — Esasen size ve arkadaşlarınıza karşı saldırılar da durmuştur.

4 — Arkadaşlarımızın memleketten serbest olarak çıkmaları temin edilmiştir.

Üçüncü şart olan, İstanbul merkezinizin isteklerinin uygulanmasının gözetilmesine gelince, bunu, bizim için söylemek mümkün değildir. Sizinle burada diploması işlerini müzakere edemem. Biz padişahı, memleketin ihtiyacını görmesi için razı etmeye çalışıyoruz. Bunu zaten yapıyorduk. Yine de yapacağız. Siz harekete geçtiniz, şimdiye kadar kahramanlık gösterdiniz. İsteklerinizi tekrar meydana çıkartmak için bu kadarı yeter. Fakat kalmak isterseniz, savunduğunuz dâvayı kaybedersiniz. Dostluk ve saygı yerine, düşmanlık görürsünüz. Aksi takdirde bankayı havaya uçuracağınızı söylüyorsunuz. Bundan ne kazanırsınız? 157 suçsuz insanın ölümüne sebep olarak üzerinize bütün Avrupa'nın müthiş aleyhtarlığını, düşmanlığını, nefretini çekersiniz.

(1) Taşnaksutyun Tarihi, sahife 168-169 (Hraç) ın sözleri.

Müzakeremiz on beş dakika sürdü. Teslime karşı çıkıyorduk. Beklemek gerekti. Biz de bekler, savunma durumu alabilirdik. Garo müzakereye girdi :

Armen Garo (Karakin Pastırmacıyan) — Dileklerimiz verilmiştir. Yarın akşama kadar bekleyeceğiz. O zamana kadar beş meslekdaşımız da kâğıtlarımızı almış olurlar ve cevaplarını verirler.

Maximoff — Rica ediyoruz, dışarı çıkınız. Vapurda daha ayrıntılı görüşürüz. Vakit değerlidir. Yarına kadar kalırsanız, belki de bu gece katliâmlara sebep olursunuz. Padişahtan, hakkımızdaki buyruğu çok güçlükle aldım. Yarın bu buyruk değişebilir. Üzerinize ağır sorumluluklar yüklenir. Yeni katliâmlara sebep olmayınız. Sizin sorununuzla uğraşacağız. O adımınız yeterlidir. Tekrar söylüyorum. İstediğiniz yazılı taahhüt ve garanti gereksizdir. Öyle bir kâğıt verebiliriz. Fakat bu, hiçbir zaman bir vaad olamaz. Boğaza bıçak dayamak suretiyle alınan bir söz, hukukî bakımdan hiçbir zaman taahhüt sayılmaz. Biz de o zaman vaadlerimizi yapmakla beraber size, kullandığınız silâh iyi değildir deriz. Durumunuzu kavrıyorum. Ama çılgınlığınızla bütün Avrupa'nın düşmanlığını kazanacaksınız. İyi başladınız, iyi bitirin. Biraz daha düşünün ve bütün milletin kaderini gözünüzün önüne getirin.

Garo, teslim olmaya taraftar değildi. Fakat bizim yüzümüzden katliâm ihtimali, kendisini ürkütüyordu.» diyor.

Uzun müzakerelerden sonra, komiteciler, bankadan dışarı çıkmaya razı oluyorlar. Bir saldırıya uğradıkları takdirde önce Maximoff'u öldüreceklerini söylüyorlar. Maximoff'la beraber iki sıraya dizilmiş süngülü askerler arasında rıhtıma iniyorlar. Orada Sir Edgard Vincent'in yatına biniyorlar. Messagerie Maritime'in Gironde gemisine yerleştirilerek Marsilya'ya yollanıyorlar.

Bu suretle Zeytun'da olduğu gibi, isyancılar, serbestçe ve yabancıların himayesi altında memleketten çıktılar.

Bu olay da Ermeniler ve Ermeni taraftarı Avrupalılarca, Türkler aleyhine olarak Ermeni katliâmlarına eklendi. O zamanki hükûmetin bu olay dolayısiyle yayınladığı resmî bildiri şöyledir :

Resmî Bildiri

Padişah Hazretlerinin cömertçe lütufları sayesinde bütün Osmanlı milleti âdil bir yönetim altında, rahat yaşamakta ve herkes her yerde işleriyle uğraşmakta iken, Ermeni cemaati arasından bazı akılsızlar, menfaat sebebiyle ve hattâ kendi milletlerine de zarar-

lara yol açan bazı uygunsuzca hareketlere girişmişlerdir. Bu gibi haller, Ermeni cemaatinin namuslu kimselerini de bezdirdiğinden bozgunculuğa teşebbüs eden bu gibi şahısların şiddetle cezalandırılması için müracaatta bulunmuşlardır. Fesatçılığı âdet edinen serseriler, defalarca cezalandırılmış oldukları halde uslanmayıp, dünkü çarşamba günü Galata'da Osmanlı Bankası'na, Ermeni çetecilerinden bazı şahıslar, iş bahanesiyle birer, ikişer girerek, sonradan arbede çıkarmıştır. Daha önce hükûmet tarafından haber alınması üzerine asker, polis ve jandarma kolları hazırlanmış olduğundan, hemen olay yerine yollanmış ve diğer taraflara da devriye karakolları yetiştirilmiştir. Bankaya giren fesatçılar çıkarılmış ve diğer yerlerde uygunsuzluğun çıkmasına meydan verilmemiş olduğu için sükûn temin olunarak....

13/Ağustos/1311
(Ağustos 1896)

Banka olayı konusunda İstanbul Fransız Elçiliği Fransa Dışişleri Bakanlığına şu raporu göndermiştir (1):

Fransız Elçiliği Maslahatgüzar M. de la Boulinière'den Dışişleri Bakanı Hanotaux'ya :

Tarabya, 21/Ağustos/1896

Bugün saat birde, Ermeni ihtilâlcileri Osmanlı Bankasını sarmışlar ve muhafızlarını öldürerek bankaya hâkim olmuşlardır.

Ermenilerle, polis ve askerler arasında silâhlı çatışma olmuştur. Türk halkı sopa, bıçak ile Galata ve Beyoğlu'ndaki Ermenileri öldürmeye başlamışlardır. Birçok yağma olayları oldu. Bankaya hâkim olan Ermeni ihtilâlcileri, elçilere bir bildiri vererek, bunda padişahı ve kendilerini savunamıyan Avrupa'yı kötüledikten sonra şartlarını, kendileriyle birlikte Bankayı, hükûmet belgelerini, paraları havaya uçurmak tehdidi altında öne sürmüşlerdir.

Fleche zırhlısı limana gelecektir. Beyoğlu'undaki elçilikte; gerekirse oraya sığınacak olanları himaye için lüzumlu tedbirleri aldım.

Vaziyet tehlikelidir. Asker, şimdiye kadar bir kötü harekette bulunmamıştır. Girit'teki ikinci geminin burada olması bence çok gereklidir.

---

(1) Fransız Sarı Kitabı, 1893-1896.

M. de la Boulinière'den Hanotaux'ya

Tarabya, 27/Ağustos/1896

Büyük devletler elçileri toplanıyorlar. Sir Edgar Vincent ve Rus tercümanı Maximoff'un Ermeni komitecileri hakkında garanti vermeleri üzerine, Padişah, bunların hayatlarını bağışlıyor. Messagerie Maritime ile dönmeleri oybirliğiyle uygun görülüyor.

Ben bu kararı uygulamakla görevliyim. Ermeniler, gemiye binmeden önce silâhlarını vereceklerdir.

M. de la Boulinière'den Hanotaux'ya

28/Ağustos/1896

Osmanlı Bankası'ndan çıkan Ermenilerden (17) kişi Girond kaptanına, M. Ronet tarafından teslim olunmuştur. Marsilya'ya gideceklerdir.

M. de la Boulinière'den Hanotaux'ya

30/Ağustos/1896

Dün akşam saat altıya doğru, Galata'da bir evden Ermeniler, birçok bomba atarak bir yüzbaşıyı ve birçok askeri öldürdüler. Ev hücumla zaptedildi. 62 Ermeni çıkarıldı.

Osmanlı Bankası'na karşı yapılan hareketlerden sonra Patrik Kaymakamı Başbakanlığa şu resmî bildiriyi sundu :

Bildiri Örneği

«Uzun zamandan beridir ki, şurada burada ve özellikle Osmanlı Devleti başkentinde türlü cinayetler işlemekte olan ve Ermeni fesat cemiyetlerine mensup oldukları anlaşılmış bulunan bir takım canîler, dünkü çarşamba günü ihtilâl amaciyle ötede beride bazı cinayetler işlemiş olduklarından, kalabalık bir grubun Osmanlı Bankası'na saldırarak korumaya memur olan subay ve erleri, diğer bir takım suçsuz adamları öldürerek cinayetlerin en kötüsünü işlemiş oldukları; herkesçe nefretle görülmüştür. Şehrin genel güvenliğini tehdit eden bu kötülüğün önü alınmıştır.

Bu fesatçıların hareketlerinin ve işlemiş oldukları cinayetlerin; kutsal saltanat hukukuna karşı ne büyük kanunî sorumluluk taşı-

dığı ve şiddetle cezalandırılmalarını gerektirdiği meydanda olduğu gibi, eğer Ermeni cemaati adına hareket ediyoruz süsünü veriyorlarsa bu iddialarının, hükûmete bağlılığı kutsal bir görev bilen cemaatimizce, mezhep, milliyet, vicdan, namus ve dünyada kutsal bilinen duyguların hepsi adına olarak benimsemez ve medenî âlem gözünde de lânetlenmiş bulunduğunu arzederiz. Çünkü halk arasında türlü üzücü olaylar doğmasına meydan verileceği ortadadır. Suçları tesbit edilmiş bulunan bu canîlerin yakalanmış ve tutulacak olanlarının zaman geçirmeden hemen hepsinin örnek olacak bir şekilde cezalandırılmalarını ve bu suretle, İslâm, Hıristiyan halk karşısında Ermeni cemaatinin adının temize çıkarılması, İslâm kardeşlerimizle olan 600 yıllık dostluk ve sonsuz bağlarımızı, Osmanlı Devletine ve Padişaha olan kulluk ve sadakatımızı da belirtmek isteriz. Bu gerçeğin bütün Osmanlı ülkelerine duyurulmak üzere cemaatimiz adına olarak bu duyurumuzun hemen resmen ilân ve dileklerimizin yapılmasını, bu konuda valilere de telgrafla bu durumun bildirilmesine emir buyurulmasını önemle ve üzülerek rica ederim. Sadık kullarınız tarafından da İstanbul ve Osmanlı ülkelerinin her tarafında bulunan Ermeni kiliselerinde Hazreti İsa aleyhisselâm adına olarak bu lânetli caniler hakkında kilisece gereken işlemin yapılmasının kararlaştırılmış bulunduğunu, gerek bendeniz ve gerek Ermeni patrikhanesi idare heyeti ve bütün cemaat adına arz ederim.»

İstanbul patrikliğine tâyininden beri rahat durmayan İzmirlian sonunda istifa etmeye mecbur oldu ve 1896 Eylûlünde Kudüs'e gitti.

O sırada Ermeni dostu olan Avrupa çevrelerinde bazı yabancı gazetelerinde, Türklerin, Ermenileri özellikle bu olay sırasında sopa ile öldürdükleri yazılmıştı. Bomba ve en son sistem silâhlarla donanmış bulunan komitecilere karşı İslâm halkın tabiî ancak sokakta bulduğu, eline geçirebildiği taştan ve odundan başka kendini savunacak silâhı yoktu.

F. A. Barker, Bankaya saldıran komitecilerle konuştuklarını, İngiltere elçisine verdiği şu raporla açıklamaktadır (1):

26/Ağustos/1896

(Gülnar) gemisindeki 17 kişiyle yaptığım görüşmede topladığım bilgiye göre ayın yirmisindeki olaylar, üç ay önce yabancı ülke-

(1) Mavi Kitap, Turkey No. 1, Disturbance at Constantinopel in August, 1896-1897, sahife: 16.

lerdeki komiteler tarafından tertip edilmiş ve düzenlenmiş, türlü örgütlerin reisleri ancak üç hafta önce İstanbul'a gelmişlerdir. Gösteri ve tedhiş için aşağıdaki yerler tesbit edilmiş, bana söylemelerine göre, Osmanlı Bankası'na saldırı, programlarının ancak bir kısmını teşkil ediyormuş. Saldırı bölgeleri :

1 — Babı Âli (İstanbul tarafında),
2 — Ermeni patrikhanesi,
3 — İstanbul'un Makriköyü'ne kadar olan kısmı.

Galata tarafında da hareketleri şu hedeflere dönük olacaktı :

1 — Osmanlı Bankası'nı işgal,
2 — Credit Lyonais bankasını işgal,
3 — Voyvoda karakoluna bombayla hücum.

Beyoğlu yönünde :

1 — Galatasaray polis karakoluna bomba ile saldırı,
2 — Aya Tiryada Rum Kilisesine bomba ile hücum.

Bu harekete, polise bomba atmakla başlanacak ve gerekirse onları şaşırtarak dikkatleri, kendilerinin işgalini istedikleri yerlerden başka taraflara çekilecekti. Topladığım bilgiye göre :

Tertibata büyük gayretler sarfedilmiş, Türkler üç gün önce çok doğru olarak, bir şeyler olacağından şüphelenmişler, fakat yalnız patrikhaneye saldırılacağını tahmin etmişler. Bu sebeple oraya saldırıları başarılı olmamış, bombalarını burada yapmışlar. Kullanılan patlayıcı maddeler gerektiği kadar güçlü değilmiş. Dinamitlerini buradan temin etmişler. Bunları içeriye sokmak, memlekete girmek kadar güç oluyormuş. Bankaya saat birde hücum edilmiştir. Aynı zamanda da bankaya yardım edilmesine meydan bırakmamak için Voyvoda polis karakoluna da hücum olunmuştur.

Bana, Osmanlı Bankasiyle Kredi Lione'nin işgalinin sebeplerini şöyle anlattılar :

A) Bu müesseseler, çeşitli devletler tabiiyetindeki kişilerden kurulu olduğu için bütün devletler, tebaalarının canını kurtarmak için Türklerden istediklerini almak konusunda kendilerine yardım ederler.

B) Banka, savunması ve kuşatılması en kolay olan binaydı.

C) Devletlerin menfaatleri, bu binanın dinamitle yıkılmasından, mal ve paraların yok olmasından çeşitli malî pazarlarda ağır şekilde zarar göreceklerdi.

D) Banka, şehrin en göze çarpan binası olduğu için bu teşebbüsleri daha çok dikkati çekecek ve Ermeni sorunu, en aşağı sınıfa kadar indirilerek bu konuda en kudretsizlere, zayıflara bile cesaret verilmiş ve Türk korkusuyla çekinenler de canlandırılmış olacaktı. Savunmalarında ve askerlere karşı saldırılarında çok bomba kullanmış olmalarının sebebi de daha fazla tahrip edici olmamakla beraber bu bombaların yeni silâh olması bakımından korku ve dehşet saçmalarıdır. Bu adamlar, gizli bir cemiyete mensup olmadıklarını ve sadece vatandaşlarını baskı ve haksızlıktan kurtarmak için uğraştıklarını, bu teşebbüs uğrunda hayatlarını feda etmek isteyen yüzlerce Ermeni bulunduğunu ve bunlardan hiç birinin sağ olarak Türklerin eline düşmemesi için karar verilmiş olduğunu, gerekirse, kendi elleriyle hayatlarına son vereceklerini söylediler.

Bunlardan, Çarşamba gününün seçilmesinde (1) özel bir sebep olup olmadığını sordum. Bana da, o gün Bakanlar Kurulunun toplanmış olduğunu ve şehrin Galata yönü kalabalık olmıyacağı için hareketlerinin direnişe uğramıyacağını bildirdiler.

Saldırganların hepsi, üç reis ayrı tutulursa, Türk tebaasından ve hamallardan idiler. Bu adamlar, yalnız **kurtuluş akçesi toplayıcı bir komite olan ve Ermenilerin siyasî dâvasiyle uğraşmıyan ve vatanları için ölmeye hazır bulunan** Hınçak'ların hareketine aykırı bir harekete taraftar gibi görünüyorlar.

Reislerden biri öldürülmüştür. Kalan üçü de birbirinin yukarıdaki ifadelerini doğruladılar. Reislerden ikisi İstanbullu değil, Vanlı Ermenidirler, yüksek öğrenim görmüşlerdir. Rusca, Fransızca, Türkçe ve Rumca biliyorlardı. Üçüncüsü şüphesiz burada çok yaşamıştır, şehri iyi tanımaktadır. Bunlar, dayanıklı ve azimli adamlardır. Bana, birçok defalar, bu işten vazgeçmiyeceklerini tekrar ettiler. Yalnız Türklere verdikleri ültimatomun ne dereceye kadar başarı temin edeceğini anlamak için çok merak içindedirler. Affa önem vermiyorlar. İstedikleri islâhatı elde etmedikçe yeni bir teşebbüste daha bulunacaklarını ve bu hareketlerinin şimdiye kadar bilinmeyen bir şekilde, müthiş olacağını bildirdiler. Arzu ettikleri İngiliz islâhat projesidir. Buna şunu ilâve ediyorlar :

«Yeni Ermeni ilinde basın hürriyeti ve bağımsızlığa sahip olmaları. Bunu şimdi alamasalar bile, gelecekte bir gün alacaklardır.»

---

(1) Olay, Çarşamba günü olmuştu.

Kendilerine, teşebbüslerinin, devletlerin haklarındaki dostluklarını kaybettirebileceğini ve Ermenilerin korkunç zulümlere uğramasına sebep olacağını söyledim. «Ölenler, gerçek vatanseverlerdir ve şehit olarak öleceklerdir. Devletlerin dostluğuna gelince, bunu kaybetmek istemiş olsaydık, bankada kalarak içerdekileri zorlardık.» cevabını verdiler. Türklere karşı düşmanlık ve nefretleri bütün tahminlerin üstündedir. **Öldürdükleri Türk yığınlarının görünüşü de gerçekten korkunç ve vahşice idi.** Buraya Makedonya yoluyla tekrar döneceklerini, bundan sonraki gösterilerinde başarılı olacaklarına emin olduklarını söylediler.

Arkadaşlarının bomba ile çok zarar verip vermediklerini, çok asker ölüp ölmediğini, askerin, Ermeniler üzerine ateş edip etmediğini anlamak için çok merak içindeydiler.

Yine bana, bankadaki bütün Türk memurlarını bankayı havaya uçurmadan önce öldürmek niyetinde olduklarını ve iş umduklarından daha çabuk bittiğinden buna zaman bulamadıklarını da söylediler. Pire hakkındaki sorularından ve oraya gitmelerine izin verilip verilmeyeceğini merak etmelerinden anladım ki, komitenin en önemli merkezi Yunanistan'da ve belki de, Makedonya hududundadır.

F. A. Barker

9 — İkinci Sasun isyanı (1904)

Osmanlı Bankası baskınından sonra Taşnaksutyun komitesi, memleket içinde faaliyetini daha da arttırmaya, her tarafta silâh ve cephane depo ettirmeye ve fırsat düştükçe çetelerini, mahallî hükûmet kuvvetleriyle çarpıştırmaya çalışıyordu. İçeriye silâh sokmak için en uygun ve güvenilir yol, İran yoluydu.

Burada sınır, iyi kontrol edilemiyordu. Yalnız merkezi, Osmanlı-İran sınırı üzerinde Hanasor bölgesinde bulunan kuvvetli, Mazrik Kürt aşiretinin varlığı, bu silâh sevkiyatı için büyük bir engel meydana getiriyordu (1):

Taşnaksutyun merkez idare komitesi, ya bu aşiretten kurtulmak ya da bu yolla silâh sokmaktan vazgeçmek çarelerinden birisini

(1) The Regeneration of Armenia, The Fight of Freedom, 1920, İstanbul (Taşnaksutyun yayınlarından).

tercihe mecbur bulunuyordu. Bu sebeple, 1894 Temmuzunda İran'da Hanasor akını hazırlandı. 400 kişilik komite çetesi toplandı. Bunlara, her taraftan akın akın gelen gönüllüler, Karabağ'lıların silâhlandırdıkları diğer bir çete de katıldı. Ayrıca komitenin bir atlı gücü de arkalarını koruyordu.

Çetede biri Kirkor adında Kafkasyalı, biri de Vartan adında bir Vanlı Ermeni papazı bulunuyordu. Bunlar da ellerinde haç ve kılıç ile çetecileri cesaretlendiriyorlardı. Bu çetenin iki gün süren saldırısıyla Mazrik aşiretinin erkek, kadın, çocuk büyük bir kısmı yok edilmiş ve askerin yetişmesi üzerine, çeteciler İran toprağına çekilmişlerdi.

1895 ilkbaharında Kafkasya'dan, İran'dan, Türkiye toprağına Antranik, Hrayr, Serop (Serop paşa) ilâh... gibi ünlü çetecilerin yönetiminde birtakım çeteler geçmeye başladılar. Bunlar arasında Rus ordusunda eğitim görmüş Kafkasyalı Ermeniler, öğretmenler de bulunuyordu.

1897 yılı içinde bazı komite teşkilâtçıları, Sasun ve Muş bölgesine gelerek yerleştiler ve isyan esaslarını hazırlamaya başladılar.

1898 de Taşnaksutyun kongresinde Sasun'un, faaliyet merkezi olarak seçilmesine ve oraya silâh, cephane yığılmasına karar verildi. 1500 silâh, çok miktarda cephane yollandı. 300.000 Rublelik bir para ayrıldı. İsyanı, Ahlat'ın Sohart köyünden, ünlü Serop (Serop paşa) idare edecekti. Kendisinin faaliyet alanı Bitlis, Ahlat, Sasun ve Muş yakınıydı. Sonraları Sasun'da yerleşti. Sonunda, düşmanları tarafından zehirlenmek suretiyle öldü.

Serop, soyca Ahlat'lıydı. Memleketinde birini öldürerek İstanbul'a ve oradan da 1892 de Romanya'ya kaçmıştı. Kendisi, oradan da bir yıl sonra Batum'a gitmiş ve Taşnaksutyun komitesine girerek (İntikam dostu) adındaki büyük ve düzenli, silâhlarla donanmış çetesiyle, Türkiye'ye geçerek faaliyete başlamıştı.

Serop'tan sonra, bunun yerine geçen Antranik hareketleri idare etti.

1901 de Osmanlı hükûmeti (Sasun) un idaresini düzene koymak istedi. Taluri ve Şenik tepelerinde bir kışla yapmaya teşebbüs etti. Fakat bu teşebbüs, Ermeni kadınlarının, işçilerin üzerine hücum ede-

rek dağılmaları suretiyle önlendi (1). Bu yılın Kasım ayında Antranik, çetesiyle Muş yakınında sağlam bir manastıra girdi. Kumandan Bahri paşaya İstanbul hükûmetinden bu çetenin yakalanması emredildi. Fakat, saldırmasına da izin verilmedi. Soğuk, don yüzünden askerlerin birçoğu öldü. Antranik de çetesi ve arkadaşlariyle kar fırtınasından istifade ederek kaçtı (2).

Antranik (3), çetesiyle bu manastırda kuşatılmış durumdayken hükûmete şunları teklif etti :

1 — Mayıs projesinin derhal uygulanması,
2 — Siyasî mahpusların serbest bırakılması,
3 — Bazı köylere zarar vermiş olanların cezalandırılması.

Çetelerin 4 kişilik kaybına karşı, (12) erle (2) de subay ölmüş ve tifodan da hergün 20 - 30 kişi ölmüştü.

Asıl ikinci Sasun isyanı 1903 yılı sonlarına doğru en son dönemine varmıştı. Bu yıllarda Rusya'da Ermenilere karşı baskı yapılmaya başlamıştı. Türkiye'deki Rus konsolosları da Ermenilere ortodoksluğu kabul ettikleri takdirde himaye göreceklerini söylüyorlardı.

Genel kumandan Antranik, Sasun dağlarında faaliyete geçtiği sıralarda, Kafkasya'dan da kendisine, yardımcı yaya ve atlı çeteler geliyordu. Bunlardan özellikle Sivaslı Murat'ın çetesi, vahşice hareketleriyle ün salmıştı.

İsyan hareketleri, Sasun'un her yanına yayılıyor, askerle kanlı çarpışmalar oluyor, bir taraftan da hükûmet tarafından Muş marhasası Vartan ve Bitlis marhasası, öğüt vermek üzere âsilerin yanına gönderiliyordu. 13 Nisan 1904 de askerî harekât başladı, çeteciler Taluri'ye çekildiler. Oradan da çarpışmalar Muş ovasına geçti. Çeteler, Ermeni köylülerden yardım görüyorlardı. Hükûmet, ovaya inmiş olan Sasun'luların, bir daha yerlerine dönememeleri için, orada yerleştirmek teşebbüsünde bulundu. Fakat konsolosların karşı

(1) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 268.
(2) Van ve Bitlis İlleri İstatistiği, General Mayevski.
(3) Özellikle genel savaşta çetecilikle ün salmış olan bu adam, (1866) da doğu Karahisar'da doğmuştur. Genç yaşında komiteye girmiş, büyük faaliyetlerde bulunmuştur. Memleketinde bir Türkü öldürmüş, komite tarafından hapishaneden kaçırılmış, İstanbul'a gelmiş, oradan da Batum'a geçmiştir. Bütün hayatı çetecilikle geçmiş, Ermeni intikam alaylarına kumanda etmiş, millî kahraman olmuş, kendisi için marşlar çıkarılmıştır.

koymaları sebebiyle bu proje uygulanamadı. (6.000) Sasunlu, yine yerlerine gönderildiler.

Bu isyan da bu suretle sona erdi. Yine, zulüm ve vahşet propagandaları yapıldı.

«Antranik'in Savaşları» adlı eserde Sasun isyanı ve çarpışmalar şöyle gösteriliyor (1):

1904 Nisanında, Ermeni isyanları, çarpışmaları, Sasun tepelerinden ve Muş ovasından Van'a kadar yayıldı. Konsoloslar aracılık ederek Antranik'in uzaklaşmasını teklif ettiler. Çete reisleri arasında Muş'un ve Sasun'un ünlü Taşnaksutyun komitecileri Sivaslı Murat, Sebuh, Kevork, Çavuş, Mko, Görün ve yeni ihtilâlci olarak da Muş'lu Sempad bulunuyorlardı.

Kafkas ve İran Taşnaksutyun mensupları heyecan içinde insan ve cephane gönderiyorlardı. Ünlü çeteci Karabağlı Tuman, atlılarıyla Sasun'a yetişmişti. Taşnaksutyun bürosu ve Muş merkez komitesi temsilcileriyle birlikte kumandanlar toplanıp Antranik'i genel kumandan seçtiler. Antranik, Ermeni halk edebiyatına da marşlariyle, övgüleriyle girmişti. Sebuh ağır yaralandı. Akçalı Keork öldü. Sebuh'u düşmanların eline bırakmak istemeyen ve beraber götürmeye çalışan meşhur Hrayr da vuruldu. Hrayr'ı da Serop'un yanına gömdüler.

Düşmandan 800 - 1000 kişi öldürüldü (2). Fedailer 53 tüfek ve 500 mermi ele geçirdiler. Savaş on iki saat sürdü.

14 Nisan da çarpışma Keliygozan'dan iki saat ötede Merker köyüne sıçradı. Bu savaşa Antranik'in tertibiyle Murat da birkaç çeteciyle katıldı.

600 - 700 Kürt ve 300 - 400 Türk askerine karşı koydular.

16 Nisan'da hükûmet askerleri İşhanzor yolunu tutmuşlardı. Savaş başlayınca Dalorik'te bulunan Sempat yetişti. O gün, düşmandan beş kişi öldürüldü.

Hükûmet, kuvvetlerini Sasun'da yoğunlaştırmış ve 18 Nisan'da Sasun yakınında 40.000 asker yığmıştı. Sasunluların kökünü kırmaya karar vermişti.

Antranik, gelecekteki plânını tertipledi. Savaş ve savunma 22 Nisana kadar sürdü. Bu çarpışmalarda Ermeniler, on bir kişi yaralı verdiler.

---

(1) K. Küdülyan, Beyrut, 1929 (Ermenice).

(2) Gösterilen rakamlarla, propaganda için kullanılan rakamlar arasındaki fark, ilgi çekicidir.

Kon çarpışması — Bu savaşta Türklerden 17 kişi öldürüldü ve 14 kişi yaralandı. Ermenilerden de bir ölü ve bir de ağır yaralı vardı. O da birkaç gün sonra öldü. İki kişi de donup.

Zovasar çarpışması — Kahramanlarımız, 22 Nisandan 1 Mayısa kadar tepelerde kalıyorlar. 2 Mayısta savaş, Zovasar'da yoğunlaşıyor. Çarpışma (bir kurşunla bir ölü almak suretiyle) devam etti.

Apagana ve Komer çarpışmaları — Bu savaşlarda bir arkadaşiyle Vahan düştü. Düşmandan birçok ölü ve yaralı yere serildi.

Hükûmet, düzenli asker ve Kürtlerle (Gomer) i işgal etmişti. Antranik savunmada bulundu, Antranik'e cephane taşıyan bir Ermeni kadın öldü. Keork Çavuş yetişti. Antranik'e yardım etti. Karanlık basınca kahramanlarımız zarar görmeden dağa çıktılar. Düşmandan birçok ölü yerlere serildi.

Gurava çarpışması — Antranik ve Keork Çavuş, Sasun'dan Pertak köyüne geldiler, 17 Temmuzda 80 kadar asker de oraya yetişti. Mezarlık tarafında Sempad, İsu, Boğos, Asdur, hükûmet askerlerinin cesetleriyle yerleri örttüler. Alaybeyi, 60 - 70 askerle âsilere boyun eğdirmek amacıyla köye geldi. Kilisenin çanlarıyla ihtilâlcilerin tüfeklerinin sesleri birbirine karıştı. Düşman 40 kişi kaybetti. Ermenilerden yalnız bir kişi öldü.

Şamiram çarpışması — 17 Temmuz'da Şeyh Yusuf köyünde yeni bir savaş başladı. Ahçanlı kahraman Ermeniler ve yerliler köyü savundular. Çarpışma, öğleye kadar çok kuvvetli oluyor. Düşman bombalarını kullanıyor ve kiliseye girerek, son kurşunlarını atmış olan 12 kişiyi öldürüyor. Sebuh, Antranik, Keork Çavuş, Murat, Sempat, yerlerinde bulunuyorlar. Düşman, kuvvetli bir ateşle karşılık görüyor. Sempat, arkadaşlarından ikisini kaybediyor. Düşman akşama doğru olay yerinden 70 ölü bırakarak çekiliyor.

Antranik, geceleyin çetesiyle Tatvan'a gidiyor, oradan, Kürtlere ait iki yelkenli gemiyle Ahtamar'a geçmeyi başarıyor.

Van gölü yolculuğu iki gün sürüyor. Bir kayık daha yakalıyorlar. Ahtamar'a geliyorlar. Burada yedi gün kalıyorlar. Savaş meclisi kuruluyor. İçlerinden birisinin halk arasında teşkilâtla meşgul olmasına karar veriyorlar. Bu görev Keork Çavuş'a veriliyor ve 16 Ağustos'ta Keork Ahlat'a dönüyor.

Antranik, yapılan ihbar üzerine sarılıyor, büyük ve benzeri görülmemiş, müthiş bir çarpışma oluyor. Antranik gizlice Van'a giriyor, iki defa asker tarafından yeri bulunuyor, çarpışma oluyor. Sonunda birkaç arkadaşiyle Kafkasya'ya gidiyor ve memlekete dönmüyor.»

10 — Yıldız Bombası (21 Temmuz 1905)

Rusya'da Türk - Ermeni çarpışmaları olurken, 1904 Ocak'ında Sofya'da toplanan Taşnaksutyun kongresi önemli kararlar vermişti. Bu kararlara göre, İstanbul'da ve İzmir'de harekete geçilecekti.

Bu kararların ikinci maddesinde : Elverişli zamanda Makedonya ihtilâl komitesiyle birleşilerek, aramızdaki anlaşmayı güçlendirmek ve iki tarafta da ortak atmosferi sağlamak için gereken adımları atmak.

Üçüncü maddesinde de : Memleketteki hareketlerden ayrı olarak ancak büyük bir teşebbüsü başa çıkarmak umudu olursa, Vışap'ta «(Ejderha), komitece İstanbul'a verilen ad» iş yapmak.

Kongrede, İstanbul heyeti temsilcileri olarak Krisdapor Mikaelyan, Safo, Torkom ve Aşod bulunuyorlardı.

Sofya kongresi kararıyle Zavriyan, çete reisi Vartan Kilikya'ya girdiler. Hraç (Hayk Tıryakyan) da orada bulunuyordu.

Bu fikri hazırlıyan Krisdapor Mikaelyan'dı. Teklif, Sofya kongresine kendisi tarafından yapılmış ve kongrece kabul edilmişti. Krisdapor'un plânına göre, önce İstanbul'da bir hareket yapılacak, mümkün olursa aynı günde veyahut çok az arayla İzmir'de de harekete geçilecekti. Krisdapor Mikaelyan yardımcı olarak aldığı Hovnan'la Yunanistan'a geçiyor, daha önce gönderilen Zaruhi adındaki kadın da orada bulunuyor. Birkaç gün sonra Safo da yanında Mari Ançkova adında Tiflisli ve bir Rus doktorla evlenmiş, sonra dul kalmış 35 yaşında bir kadınla geliyor. Bunlara, iki Ermeni kızı daha katılıyor. Bunlardan 65 yaşında ve Ermenice bilen birisine Rubina adı takılıyor. Yunanistan'dan, Bulgaristan'dan bombalar için ham madde ve dinamit satın alınıyor. Bu hazırlıktan sonra, Krisdapor Mikaelyan düzgün bir pasaportla ve Rus yahudisi Samuel Fayn adıyla, yanında Rubina da, kızı Rubina Fayn olarak İzmir'e geçiyor. Teşkilâtı inceliyor.

Bu sırada İzmir'de Taşnaksutyun örgütü çok genişlemiş bir haldeydi. Manisa ve Ödemiş'te komitenin şubeleri, kolları bulunuyordu. Aslında 1897 de Hajak ve Hraç burada örgütü kurmuşlar ve genişletmişlerdi. Komite tarafından Izmir'de birçok tedhiş yapılmış, tüccarlardan, birçok adamlardan para toplanmıştı. Krisdapor Mikaelyan'ın gözetiminde, İzmir'de de bütün yabancı müesseselerin, bankaların, gümrük binasının, istasyonların, köprülerin havaya uçurulması kararlaştırılmış ve bütün tertibat alınmıştı.

İstanbul'da suikast tertibatı ve plânları için çalışılmaya başlanıyor :

İstanbul'da Krisdapor Mikaelyan ile birlikte başlıcaları :
Arnavutköylü Vram Şabuh Kendiryan,
Singer şirketinde memur Belçikalı Joris ve karısı,
Yarı Rum Silvio Riççi (Köse Aristidi, Karlo, Alfons, Vugan adlarını da kullanan bir şahıs),
Alman doğumlu Lipa - Rips
Torkom (Ardaş Haçik Kaptanyan),
Safo (Kostantin Kabulyan),
Mari Zayn,
Garo (Hamparsum Ağacanyan),
Kris Fenerciyan,
Aşod (Karlo Yovanoviç) idi.
Bir kısmı da Kafkasya'nın, Avrupa'nın çeşitli köşelerinden gelmiş maceracı şahıslarla İstanbul merkezinden de bunlara katılan kimselerdi.

İlkin, 12 bombayla Polonez köyüne gidiyorlar. Abraham paşa korusunda bomba denemesi yapılıyor.

Krisdapor, Rus yahudisi tüccar pasaportu sayesinde Rusya elçiliğinden aldığı tavsiyeyle birkaç defa selâmlık törenine giderek orada serbestçe incelemeler yapıyor. Padişah geçerken üstüne bomba atmayı kolay görüyor, yalnız selâmlıkta yollara kum dökülmesi dolayısiyle bombanın patlamıyacağı sakıncası ortaya çıkıyor. Bir Ermeniye, bu kum üzerinde patlıyacak bomba ısmarlanıyor. Ermeni işçi, verilen 50 lirayı dolandırarak kaçıyor.

Ramazan ayının on beşindeki törende, yolda iki adamın tabanca ile padişaha saldırması plânı inceleniyor. Joris, Yıldız'dan Dolmabahçe'ye kadar olan yol üstünde bir ev tutulmasını teklif ediyor. Tâyin olunan adamlar tabancalarla hazır olarak bekliyorlar. Ancak padişahın o defa Çırağan sarayına kadar Yıldız bahçesinden geçerek gitmesi, Komitecilerin bu teşebbüsünü de sonuçsuz bırakıyor.

Nihayet, yabancı konukların bulundukları yerlerde bomba atmak ve aynı zamanda araba ile büyük bir bomba patlatmak plânı ileri sürülüyor, uzun tetkikler, hesaplar yapılıyor. Sonunda :

1 — Bombaların yabancı memleketlerde hazırlanmasına ve orada denemelerinin yapılmasına,

2 — Özel bir araba içinde bir saatli bomba ile suikast yapılmasına karar veriliyor.

Krisdapor, incelemelerine devam ediyor, her hafta Yıldız'a gi derek, Padişahın camie girip çıkmasını, arabanın durduğu yerden camie kadar olan uzaklığı adım ölçüsüyle, saatle tesbit ediyor ve bu süreyi bir dakika 42 saniye buluyor. Camiden çıkma zamanı, kalabalığın dağılması, korunmanın sıkı olmaması yönünden daha uygun görülüyor. Bunun sonucunda, gösterişli ve şüphe çekmiyecek; camiin avlusunda yabancı konukların arabaları arasında bulunacak ve mümkün olduğu kadar Padişaha yakın olacak bir araba içinde saatli büyük bir bomba patlatılmasına ve Padişahın yanındakilerle birlikte öldürülmesine karar veriliyor.

Arabayı idare için, Mıgırdıç Garipyan, araba sürmeyi öğreniyor.

Krisdapor Mikaelyan (Samuel Fayn), Rupina Fayn ile birlikte Yeni Çarşı'da Cezair sokağında Radoviç apartmanında oturuyor.

Safo, Mari Zayn'la, Yemenici sokağında 33 numarada pansiyoner, Torkum, Alman hastanesi arkasında berber, Mari Ançkova, özel bir pansiyona yerleşiyorlar.

Krisdapor'un israriyle, Ağahamamı'nda, Belediye hastanesi yakınında beş odalı bir ev tutuluyor. Bu eve, 250-300 kilo patlayıcı madde getiriliyor.

Krisdapor Mikaelyan, 1904 Kasımında Bulgaristan'a gidiyor ve 17 Mart 1905 te Vitoş yakınında Vram Şabuh ile birlikte, Yıldız'da kullanılacak bombaları tecrübe ediyorlar. Deneme, Vitoş Kinaze köyü (Vali Efendi köyü) yakınında, dağlarla çevrili bir derede yapılıyor. Bombayı Vramşabuh atıyor. Herkes çekiliyor, Krisdapor kalıyor. Vramşabuh'un elinde patlayan bombayla ikisi de yere seriliyorlar.

Krisdapor'dan sonra İstanbul'da işi idare edecek heyet, Safo, Aşot, Kris, Torkom, Zare, Aram, Mari Zayn'dan meydana geliyor.

Krisdapor'un ölümünden sonra Genéve'ye gitmiş olan Rupina Fayn dönüyor. Safo, Viyana'da, arabacının oturma yeri 40 - 45 santim genişliğinde olmak üzere bir araba yaptırıyor.

Patlayıcı madde ile tecrübeler yapılıyor. Araba, Loyd şirketinin Dalmaçia gemisiyle İstanbul'a gönderiliyor. Arabanın belgesi Silyoyoriçi adına düzenleniyor, yalnız gümrükçe tanındığı için Franko'nun adamı Mateo tarafından gümrük işlemi yaptırılarak çıkarılıyor. Has-

köylü Yervant Frangulyan adında bir Ermeni, komite tarafından sürücü olarak tâyin ediliyor.

Arabacının oturacağı yere 120 kilo patlayıcı madde alacak demir bir sandık yaptırılıyor. Patlayıcı maddeyi ateşlemek için bir dakika 42 saniyelik devreli bir saat kadranı hazırlanıyor. Arabayı Zare Haçikyan adında, 45 yaşında, eski bir katil olan Ermeni komite mensubunun idare etmesi kararlaştırılıyor.

Kâğıthane'de sessiz kapsüllerle tecrübeler yapılıyor. Denemeler başarılı oluyor ve saat işlemeye başladıktan sonra, araba içindekilerin patlama yerinden 100 metre kadar uzaklaşabilecekleri anlaşılıyor. Arabaya elektrik tertibatı yerleştiriliyor.

Arabanın içinde, kendisinin şiddetli ısrarları üzerine, Rupina Fayn'ın bulunması kararlaştırılıyor.

Suikastçılardan Liparis, Mari Zayn'ın İstanbul'da kalarak, batı bürosu ile haberleşmeyi idare etmesi, Torkom, Kris ve diğerlerinin suikast gününe kadar İstanbul'dan çıkmaları kararlaştırılıyor.

18 Temmuz sabahı, patlayıcı madde, arabacı yeri altındaki demir sandığa doldurulуyor. İçerisine teneke kutu içinde 500 tane kapsül konuyor. Herşey hazırlandıktan sonra 21 Temmuz 1905 Cuma günü selâmlık resminden sonra Sultan Hamid saraya dönerken, camiin önünde bomba patlıyor. Bütün tertibat tam anlamıyla alınmış olduğu halde, o gün camiden çıktıktan sonra Padişahın Şeyhülislâmla görüşmesi ve bu sebeple birkaç dakika gecikmesi, kendisini kurtarıyor.

Bombanın istenilen şiddetli etkiyi yapamaması, demir sandığın iyi hazılanmamış olmasına, hesap yanlışlığına, patlayıcı maddenin azlığına yoruldu.

Safo, ve diğer bazı tertipçiler, idaresizlik, İstanbul'da çalışanları yüzüstü bırakarak savuşmak, yalnız kendi hayat ve güvenliklerini düşünmek suçlarıyla, Taşnaksutyun komitesinden çıkarılıyorlar.

İstanbul'daki soruşturma sırasında, İzmir'de Dikran Nalbandyan adına Liparits tarafından 700 lira gönderildiğine dair bulunan belge üzerine, kendisi İzmir'de tutuklanarak İstanbul'a gönderiliyor. İzmir'de dinamit, bomba, fitil, boş bombalar bulunuyor ve bu suretle İzmir'deki tertibat da sonuçsuz kalıyor.

Bombaları denerken Bulgaristan'da ölen Krisdapor Mikaelyan ile Vramşabuh Kendiryan'a büyük bir cenaze alayı yapıldı. Taşnaksutyun reislerinden Aknuni, törende şunları söyledi :

«Makedonyalı arkadaşlar, Ermeni ihtilâlinin en kıdemlisini, genç arkadaşı ile beraber, sizin himaye ve korumanıza veriyoruz. Bu mezarlar, Ermeni - Makedonya birliğinin teminatı, felâketlerimizin, mücadelelerimizin ve geleceğimizin anıtı olsun. Bunları o büyük güne kadar özenle saklayınız, o gün şüphesiz bizden daha mutlu olacak arkadaşlarımız, bizim gibi başı aşağı eğilmiş olarak değil, gururlu, yüksek alınla tekrar bu misafirsever memlekete gelecekler ve zincire vurulu vatanlarında mezarları bile olmayan bu talihsiz, felâkete uğramış kahramanların kemiklerini hür Ermenistan'a taşıyacaklardır.

Bu tabutlar içinde Ermeni ihtilâlinin kalbi ve Ermeni savaşçı gençliğinin sembolü bulunmaktadır. Örnek :

Arkadaşımız kalem üstadı, ya da heyecan verici bir konuşmacı değildi. Ne de kan diyarının tepelerinde dolaşan kahramanlar önderiydi. Kendisinin kudretini, ününü anlatmak için dilimizde olmayan yeni bir kelime bulmalıdır. O, kuvvetli bir ideal adamıydı. O herkesin kalbine, kafasına hitap eder, onları ihtilâl mücadelesine hazırlardı.»

Hükûmetin, bomba olayı üzerine gazetelerde yayınladığı resmî bildiri şöyleydi :

Resmî Bildiri

Dünkü cuma günü Padişahın selâmlık töreninden dönüşleri sırasında camii şerif avlusuyla caddenin ortasında; süvari askerlerin bulunduğu yerin arka tarafında, konuk arabalarının durduğu yer ve camie 100 metreden fazla uzaklıkta bir patlama olmuştur. Padişah hazretleri olay esnasında son derecede metanet ve güçlülük gösterip asla telâş buyurmuyarak, her zaman olduğu gibi saltanat arabasına binmiştir. Saygı duruşunda bulunan askerlerini ve Avusturya İmaparatoru tarafından görevlendirilmiş olan Avusturya Büyük Elçisiyle, selâmlık törenini görmek için gelen yerli ve yabancı şahısları, selâmları ile şereflendirmişler ve hepsi tarafından alkışlandıkları halde saraya dönmüşlerdir.

Bu suikastı yapmış bulunan alçak aranmakta olup bu konuda gereken tedbirler alınmıştır.

19 Cemaziyülevvel 1323
9 Temmuz Rumî 1321
22 Temmuz 1905

Necip Melhame'nin başkanlığındaki soruşturma komisyonunun Fransızca raporu özetinde başlıca tertipçiler hakkında şu bilgiler vardır (1):

1 — Krisdapor Mikaelyan (ölmüş) Bakû'lü, Rus hükûmeti tarafından sürülmüş, Genéve'de Truşak'ın kurucusu.
Sahte adı Samuel Fayn.

2 — Kostantin Kabulyan ya da Tarosyan — (Bakû'lü), hapishane kaçağı, komitedeki adı Safo, Lipa - Rips, İstanbul'da komite toplantılarını idare etmiştir. İki defa yabancılara ait tarasada bulunmuş, bir araba içinde cehennem makinesini kullanmayı teklif etmiş ve Viyana'ya giderek gereken arabayı yaptırmıştır.

3 — Rubina Fayn — Diğer adı (Wolf kızı), Nadejda Datalyan (kaçak), Kafkaslı bir Ermeni kızı, asıl adı bilinmiyor.
İstanbul'da komitenin tertibat ve teşebbüslerine katılmış ve fiili görev alarak arabadaki bombayı patlatmıştır.

4 — Marie Zayts Sofi Areço (kaçak), Kafkasya'da bir Alman babadan doğmuş, katil Rips'in karısı olarak ve Sofi Lips adıyla komite faaliyetine ve 21 Temmuz suikastına katılmış, komite emrinde bulunmuştur. Rubina Fayn'ı bu iş için seçmiş ve getirmiştir.

5 — Vramşabuh Kendiryan (ölü) — İstanbul'lu, Singer şirketinde memur, komite tarafından kendisine Vagarşak adı verilmiş. Bu teşebbüsü plânlayanlardandır.

6 — Vahan (kaçak), Filibeli. Silvio Ricci, Aristidi, Karl, Rathner, Alfons, Vaughan, Koço ve Krist. Cinayete ve komite toplantılarına katılmış. Fransa'dan alman; Pire'ye, oradan Varna ve buradan da İstanbul'a gönderilen patlayıcı maddeleri Rathner adıyla çıkartmıştır.
Fransız postanesinde kutu kiralamış, bomba için gerekli olan pilleri temin etmiş, patlayıcı maddeleri nişanlısının evine, Joris'e, Jons apartmanı kapıcısı Manuk'a, Avusturya hastanesi kapıcısı Arakel'e, diğerlerine taşıtmıştır.

7 — Edouard Joris (tutuklu), Avusturya tebaası. Anvers'te doğmuş. Singer şirketinde memur, teşebbüse katılmış ve evini toplantılara ayırmış. Rubina Fayn ve Krisdapor Mikaelyan'ı evine al-

(1) Enquête sur l'attentat commis dans la journée de 21 Juillet 1905 a l'issue de la cérémonie de Selamlık. Travail de la commission speciale.

mış, kendi posta kutusunu onlara vermiş. Araba için telgraflar yazarak görüşmeleri temin etmiştir. Patlayıcı maddeleri saklamış. Cehennem makinesine gerekli sıcaklığı sağlamak için bir klorat dö potas kapsülü konulmasını, patlayıcı maddenin bir demir sandık içerisine doldurulmasını öğütlemiştir. Vramşabuh Kendiryan'a Sofya'ya gitmek için pasaportunu vermiştir. On gün önce karısını, değerli eşyasiyle memleketten çıkarmış, diğerlerinin kaçışını kolaylaştırmıştır.

8 — Anna Nellens (kaçak), Joris'in karısı. Suikastin hazırlanmasında komitecilerle ortak.

9 — Karabet Ohannes, Aşod'un oğlu (kaçak), İstanbullu Karl Jovanoviçh, Ashkow sahte adlarıyla tanınır. Komite ile birlik.

10 — Ardaş Haçik Kapudanyan (kaçak), İstanbullu Torkom, Hraç, Yuvanoviç, İstanbul komitesinin teşebbüslerinde ve suikastın plânlanmasında payı var.

Karabet ve Ardaş, demircilere sandığı yaptırmışlar ve Truşak gazetesini dağıtmışlardır.

11 — Mıgırdıç Garipyan, Sivaslı. Arabayı idare etmiştir.

12 — Kirkor Varşam (kaçak), Jorj ve Petri Varşamof, sahte adları var. Demircilik yapmış. Arabayı idare etmiş, makineyi arabaya yerleştirmiş.

13 — Yervant Frankulyan (kaçak), Seyis.

14 — Mari Anşanef ya da Terez Askova, Tiflisli, asıl adı belli değil. Komiteye ve teşebbüse yardım etmiştir.

Bunlardan başka teşebbüse katılanlardan ikinci derecede olanlar da şunlardır :

15 — Amuca Andon (Andon Koç), Filibe'de oturur, kongreye katılmış ve İstanbul'la haberleşmeyi sağlamıştır.

16 — Yervant Ajacacyan, Sofya'da oturur.

17 — Takvor Agopyan, Sofya'da oturur.
«Her ikisi de komiteye para temini için çalışmışlardır.»

18 — Manuk Umidyan (tutuklu), Sivaslı kapıcı.

19 — Nişan Ohanesyan (tutuklu), Sivaslı, Karadeniz otelinde garson.

20 — Sarkis Nahabedyan (tutuklu), Diğer adı Arakel, Avusturya hastanesi kapıcısı.

21 — Hacı Nişan Minasyan (intihar etmiştir), (Tatul, barut). Sivaslı, Hınçak komitesinden, Tünel'i havaya uçurmak için Ardaşes

Kapudyan ile birlikte tertibat almıştır. Propaganda yapmış, para toplamıştır.

22 — Ohannes Garipyan (tutuklu), Sivaslı, Beyoğlu'nda Gravier binasının kapıcısı.

23 — Osep Topalyan (tutuklu), Sivaslı, patlayıcı maddeleri saklamıştır.

24 — Bogos Keçyan (tutuklu), Bitlisli

25 — Haçik Peloyan (tutuklu), Bitlisli

26 — Manok Keçyan (tutuklu), Bitlisli.
«Serkldoryan'da çalışır, patlayıcı maddeleri Manok'la birlikte saklamışlardır.»

27 — Fron Buğdayyan, Bitlisli. Eski Karadeniz Oteli garsonu. Teşebbüse yardım etmiştir.

28 — Egiya Kahveciyan (tutuklu), Muş'lu, kitapçı Manok'tan aldığı patlayıcı maddeleri saklamıştır.

29 — Adele Berchier, İsviçre'de.

30 — Artaki Artakyan, Varna'da. Papkimos kütüphanesi sahibi.

31 — Hayık Melikyan, Rusçuk'ta.

32 — Yervant Honetyan (tutuklu), İstanbul'da işlemeci.

33 — Arşak (kaçak), Gedikpaşa'da kunduracı.

34 — Ovakim (kaçak), Kumkapı'da Baytar okulu öğrencilerinden.

35 — Karakin (kaçak), aynı okulda, Gedikpaşa'da oturmakta.

36 — Manume (ölmüş), Tıbbiye'de Eczacı sınıfında öğrenci.

37 — Mihal (tutuklu), Gümrük simsarı, İstanbullu.

38 — Mateo (tutuklu), Gümrük simsarı, İstanbullu.

39 — Mito (tutuklu), Demirci.

40 — Manol (tutuklu), Demirci.

———«o»———

Bunlardan Joris idama mahkûm edildi. Sonra da hapishaneden saraya getirildi, affolundu ve Ermeniler aleyhinde çalışmak üzere 500 lira ihsanla ajan tâyin edildi, Avrupa'ya gönderildi.

———«o»———

IV

KAFKASYA'DA TÜRK - ERMENİ ÇARPIŞMALARI

1905 de Taşnaksutyun, Kafkasya'da da özellikle Türkler aleyhine harekete geçti. Bu hareketin sebepleri, Kafkas Ermenilerinin görüşüne göre, şöyle özetlenebilir :

1 — Ermeniler, Türklerden Bakû'da birçok petrol kaynakları almışlar, ilerlemişler, bunu da İslâmlar çekememişler.

2 — Ermenilerin, daima Türk hududunda çarpışmaları, Avrupa müdahalesiyle, serbest, bağımsız bir Ermenistan yaratmak için çalışmaları, Kafkas Türklerince uygun görülmemiş.

3 — Ermenilerin gelişmesi, komitelerin faaliyeti, birleşik millî bir bütün meydana getirmesi kendilerinin hoşuna gitmemiş.

4 — Rusların, İranlıların, Türklerin önünde titreyen Ermenilerin günden güne yükselerek Rus hükûmetinin zayıflığından yararlanıp sonunda bağımsızlığını alabilmesi ihtimali varmış.

Bu sebepler dolayısiyle Ermenilerin Ruslara karşı hareketleri sırasında Türkler, Çar hükûmetine bağlı kalarak, onların tarafını tutmuşlar ve Ermenilerin, komitelerin ezilmesine yardım etmişlerdir (1).

Aknuni'ye göre (2) :

1904 yılı sonlarında Kafkas'ın yüksek memurları Petersburg'a çağırılmışlar, uzun müzakerelerden sonra gizli bazı kararlar alınmış, bir program düzenlenmiş. Bu programın özeti :

Ateş ve demirle Ermenileri zayıflatmak, iktisadî güçlerini kırmak, özellikle Ararat alanındakilerin sayılarını azaltmak, böylece boyun eğmeyen Ermenileri ezerek; Kafkasya'daki diğer milletlere bir ders vermek, sonra da kuvvetlenerek, kendilerine lüzum kalmı-

(1) Varantyan, Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 358.
(2) Kafkas Yaraları, Aknuni, Cenevre, 1905 (Ermenice).

yacak olan Türkleri tepeleyip Pan - İslamisme fikirlerini kökünden yıkmakmış.

Aynı zamanda Türk (Pan - İslâmist) leri tarafından Japon savaşından sonra Kafkasya'daki Hıristiyanları zayıflatmak için Rusların onayıyla Ermenilere saldırıya karar verilmiş. Bundan sonra da asıl düşman olan Ruslara karşı konulacakmış (1).

Bundan başka yine Aknuni'ye göre :

Merkezi İstanbul olan bir komite varmış, İstanbul'dan bu komitenin görevlileri Kafkasya'ya gelerek on yıldan beri çalışıyorlarmış. İstanbul'dan silâh, cephane, para geliyormuş, bu komite, Elizabetpol, Bakû, Şuşi'ye birçok silâh ve cephane yığmış. Hareket merkezi olarak Bakû öngörülerek güçlendirilmiş.

Bu komitenin projesine göre, Bayezit tarafından Kafkasya'ya girilecek, Kars istihkâmları yanda bırakılarak Erivan, Nahcıvan, sonra Karabağ'a geçilecek, Dağıstan'da yerleşilmek için Bakû zaptedilecek, her tarafta Hıristiyanlar yok edilecek, İslâmlar yerleşecekler, sonra da Rus hâkimiyetine son verilecek» imiş.

Esasen Ermeniler tarafından Rus hükûmetine karşı da bu şekilde haberler gönderilmekteydi.

Varantyan, «Kafkas'ta 5 - 6 milyon İslâm vardı. Türkiye, Rusların vaziyetlerinden istifade ederek bunları ele almak, Ermenilerin kökünü kurutmak istiyordu» diyor.

İlmî ve mantıkî değeri olmayan bu asılsız, hayalî iddialar bir tarafa bırakılmalıdır. Asıl Kafkas çarpışmalarını yaratan önemli sebepler şunlardır :

Türkler, Kafkasya'da, özellikle Bakû'de, kültür bakımından, nüfusça, iktisadî yönden hâkim durumda bulunuyorlardı. Ermeniler sıradan birer işçi hâlindeydiler. Bu durum Ermenilerce beğenilmiyordu. Ermenilerin, komitelerin amacı Türkleri ezmek, onların yerine geçmekti. Taşnaksutyun buraya da girdi. Ermenileri, Ermeni işçilerini silâhlandırdı. Bakû'da, öteki önemli Türk kasabalarında silâh depoları kurdu. Teşkilâtını kuvvetlendirdi. Ermenilerin iktisadî yönden yapamadıklarını zorla, isyanlarla, olaylar çıkararak yapmak istedi.

---

(1) Kafkas Yaraları, Aknuni, Cenevre, 1905, sahife: 340.

Varantyan (1):

«Ermeniler için Kafkas'ın, Türkiye'nin farkı yoktu. Bunların ikisi de Turanlı. Sasun nasılsa Kafkas da öyledir.» diyor.

Kafkas Vanteası adlı eserde çarpışmaların sebepleri açıklanırken, Ermeni görüşünü en esaslı surette gösteren şu sebepler sıralanmaktadır (2):

1 — Din farkı vardı.

2 — Taşnaksutyun, Türk büyüklerinin nüfuzunu kırmak istiyordu.

3 — Birçok yerlerde polis ve hâkimler Türklerdendi.

4 — Çoğunlukla Türkler zengin ve arazi sahibiydiler.

diyor.

Esasen Ermeniler, ırkçılıkları, düşmanlıkları yüzünden, Kafkasya'daki milletler arasında bir yer tutamamışlardı. Kendileri daima Türkler aleyhinde ve tahrikçi olarak tanınmış, gerek Türkler, ve gerek Gürcüler tarafından hiçbir zaman sevilmemişlerdir.

Taşnaksutyun tarafından hazırlanan ve patlamak için ufak bir fırsat bekleyen hareket, önce Bakû'de başladı. 1905 Şubatı başlarında Rus Salyanski alayına mensup birtakım asker tarafından Aşurbekof adında bir Türk, mahkemeden hapishaneye götürülürken, bu takıma mensup bir Ermeni askerinin kurşunu ile öldürüldü. 6 Şubatta Parabet denilen yerde Aşurbekof'u öldüren Ermeni askerini, Babayef adında bir Türk yaraladı. Bu Türk'ü birkaç Ermeni genci takip ederek İslâmların gözü önünde öldürdüler. Bakû olayı da bu suretle çıkmış oldu. Ermeniler her taraftan saldırıya geçtiler.

Taşnaksutyun, bütün örgütüyle, silâh ve yığınağıyla ortaya çıktı ve vuruşmayı idareye başladı. Çete reislerinden ünlü Nikol - Tuman Balahana, petrol kuyularından Bakû'ya gelerek saldırının yönetimini ele aldı. Komitenin gizli silâh depoları uzakta, Türk mahallesi yakınındaydı (3). Rus ordusundaki Ermeni askerleri de, askerî depolardan silâh, cephane getiriyorlardı (4). Komiteciler, aslında çarpışmalarda tecrübe görmüş adamlardı. Teşkilât, Türklere ve askerlere karşı kullanmak için bombalarını ortaya çıkardı (5).

---

(1) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 38.

(2) Kafkas Vanteası, Tiflis (Ermenice).

(3) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 365.

(4) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 365.

(5) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 366.

Çarpışma, dört gün sürdü. Vali Nahagidze, Taşnaksutyun tarafından ölüme mahkûm edildi. Komitenin çete başlarından Tro, suikastı yaptı. Nahagidze, 11 Mayısta arabayla şehrin merkezindeki meydandan geçerken, Tro tarafından atılan bir bombayla parçalandı. Aynı zamanda Türk olan arabacısı da öldü. Bundan başka yine Türk, Rus ve Gürcülerden bazı şahıslara da suikastler yapıldı. Mehmet Begof yaralandı, Mikelatze, Şahdahdinski öldürüldüler.

1905 Ağustosunda olaylar tekrar başgösterdi. Taşnaksutyun, tertibatını daha esaslı hazırlamıştı. Ararat bölgesi komiteci kuvvetlerinin başkumandanlığı Nikol - Tuman'a verildi. Vartan, Karabağ'ın idaresini üzerine aldı. Nikol - Tuman, Erivan'da bulunarak hareketleri yönetiyordu. Her Ermeni köyünün kendi hesabına silâhlanması, çetelerini hazırlıyarak savunma tertibatı alması, kumandanını seçmesi kararlaştırıldı. Ermeni halka, komite vergisi konuldu. Taşnaksutyun çetelerinden başka ayrıca halktan gönüllü teşkilâtı yapıldı, bunlardan çeteler kuruldu, aylıklı çeteler hazırlandı, silâh ve cephane, bomba verildi.

Bakû'dan sonra Ermeniler tarafından Türklere karşı en şiddetli saldırı, Karabağ ve Şuşi'de oldu. Çarpışmaları, Vartan idare ediyordu. Birçok Türk evleri yakıldı. Çarpışmalarda, Ermenilerden 40 ölü, 68 yaralı; Türklerden de 500 kişi öldü. Ermeniler, bomba ile savaşıyorlardı. Birçok Türk, burada suikastlere uğradılar (1).

Sivaslı Murad (Zengezur), Hamazasp (Askeran), Keri (Sisyan), Arslan (Nahcıvan) katliâmlarında ün saldılar (2).

Katliâmı, daha kuvvetli ve etkili yapabilmek, saldırıyı esaslı bir surette sağlamak için Kafkas Taşnaksutyun merkez sorumlu komitesi, Rusça olarak şu bildiriyi yayınlamıştı (3):

«Ermeni ihtilâl cemiyetleri birliği, bütün polislere, istrajniklere, Belediye Reislerine, jandarmalara, eğer Ermenilerin elinden silâhlarını almaya, zarar vermeye cesaret ederlerse, herbirinin teker teker ve merhametsizce yok edileceklerini duyurur. Bunlar, Taşnaksutyun komitesi kararıyle öldürülmüş olan Bakû valisi Nahaçidze, Kanzak vali muavini Andriyew, mutasarrıf Slavski, Şmerlink, Bohlov, Polis müdürü Saharrov, Pristav Naçanski, Çavahov, Şumakeviç, Der Sahakov'u hatırlasınlar.»

---

(1) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 389.
(2) Taşnaksutyun Tarihi, sahife: 384.
(3) Ermenicesinden.

Çete reislerinden (Sako), Abraham Gülhandanyan, Gence'de müthiş cinayetler işlediler. Davitbeg, Melik Begleryan idaresinde Bakû'dan, Batum'dan, Tiflis'ten gelen gönüllüler, atlı ve silâhlı çeteler, Kumandanları Hamvo (Hamazasp) ın tertip ve idaresiyle İslâm köylerini yağma edip yıktılar.

Nihayet 1905 Kasımında Tiflis'te de son katliâm yapıldı. Burada da Durbah, Armen Garo, Keri, Karabağlı Kaptan Bagdasaryan, Digran İstepanyan yönetiminde Taşnaksutyun çeteleri, süvari kuvvetleri, her taraftan gelen Ermeni gönüllüleri, Türklere saldırdılar. Bununla beraber, bu kadar güçlü olmalarına rağmen, burada Türklerden iyi bir ders aldılar. Genel valinin de katıldığı tartışma ve müzakerelerden sonra barış yapmaya mecbur oldular.

Türkler tarafından şu şartlar öne sürüldü (1):

1 — Ermenilerin Katogikosu, Şeyhülislâm'a (Kafkas dinî reisi) giderek, işlenen cinayetler dolayısiyle af dileyecek.

2 — Ermeni papasları kiliselerde, sokaklarda işlenen cinayetleri lânetleyecek ve halka barış konusunda vaaz ve öğüt verecekler.

3 — Ölen Türklerin katilleri hükûmete teslim olunacak.

Ermeniler, iki maddenin şu şekilde değiştirilmesini iltediler :

1 — Katogikos hasta olduğundan, onun adına Episkopos Satunyan, şeyhülislâm'a giderek olaylar hakkında üzüntüsünü bildirecek.

2 — Katilleri Rus hükûmetine teslim edemeyiz. Kendimiz bularak cezalandırırız.

Ermeniler tarafından çıkarılan Kafkas olayları da bu suretle sona erdi.

Kafkas genel valisi Voronzof - Daşkof, Tiflis'te, Petersburg'da Türk temsilcilerine resmen, «İslâmların ahlâkî değerlerini beğendiğini, Bakû felâketinde kendilerinin suçsuzluğundan emin olduğunu» söylemişti (2).

———«o»———

(1) Taşnaksutyun Tarihi.

(2) Kafkas Vanteası, Mikael Hovakimyan, Tiflis, (Ermenice).

V

KOMİTELERLE MÜZAKERE TEŞEBBÜSÜ

1896 ortalarına doğru Sultan Hamit, Ermeni isyanlarına son verdirmek gayesiyle Ermeni komiteleriyle bir müzakereye girişmek teşebbüsünde bulundu. Bunun için de bir taraftan (Ermeni isyanlarının yuvası) olan Patrikhaneyi elde etmeyi ve diğer taraftan da komitelerle temasta bulunmayı uygun gördü. Dışişleri müsteşarı Artin Dadyan paşa, dış ülkelerdeki isyan teşkilâtiyle ilişki kurmakla görevlendirildi.

28 Ekim 1896 da Artin paşa'nın oğlu Deyran Dadyan Cenevre'ye gönderildi. Taşnaksutyun komitesine, hükûmetçe ıslâhatın uygulanacağı bildirilerek, buna karşılık kendilerinin de Türkiye'deki isyan hareketlerini durdurmaları teklif edildi.

1896 Şubatında, bu amaçla, Vagınak Acemyan ve Artin paşanın kardeşi oğlu Dertad, Cenevre'ye gönderildiler.

Taşnaksutyun komitesi, (hareketin yalnız birkaç kişinin değil, bütün bir milletin hareketi olduğunu) söyledi.

Kendilerinden makul bir ıslâhat projesi istenildi. Komite de 1896 daki Taşnaksutyun komite beyannamesinin uygulanmasını öne sürdü.

Komite, doğrudan doğruya Sultan Hamit ile müzakereye girişmeyi reddederek bunun Artin paşa'nın aracılığı ile ve hükûmetle olmasını teklif etti. Durum, Taşnaksutyun genel meclisinde müzakere edildi ve şu karar kabul olundu :

«Taşnaksutyun genel meclisi, Türkiye hükûmetinden gelecek bu gibi herhangi bir müracaatın samimiyetine inanamıyacağından onunla müzakereye girişmek hususundaki teklifi reddeder.

Ancak, Padişahın yapmış olduğu teklifin kayıtsız şartsız reddinden dolayı gelecekte doğacak bütün olayların önünü almak amacıyla Türk hükûmetinin delegesine — bu konuda hiçbir taahhüde girmemek şartiyle — genel meclisin yapacağı şeyin, Taşnaksutyun

ve Türk hükûmeti arasındaki resmi görüşmelerin başlayabilmesini gerçekleştirebilmek için, Türk hükûmetine üç aylık bir zaman verir. Bu üç aylık zaman içinde Türk hükûmetine, Taşnaksutyun'a yaptığı müracaatların samimi olduğunu göstermesi için aşağıda üç noktayı gerçekleştirmesini teklif eder :

1 — Türkiye'den çıkmış olan bütün Ermenilerin vatanlarına dönmelerine izin ve kendilerine teminat verilecektir.

2 — Ermenilerin, katliâmlarda ve göçler sırasında Türkler ve Kürtler tarafından ellerinden alınmış, mal edinilmiş, taşınmaz malları, asıl sahiplerine verilecektir.

3 — Siyasî suçlarla hapiste bulunan bütün Ermeniler serbest bırakılacaktır.» (1)

Bu sıralarda Ahlat ve Bitlis'te çıkan olaylar nedeniyle buna dördüncü olarak şu madde de eklendi :

4 — Ahlat ve Bitlis olaylarını çıkaranların, kanunun bütün şiddetiyle cezalandırılması, zarar gören bütün köylülerin zararlarının ödenmesi.

Müzakereler uzun zaman sürdü. Dertad Dadyan, sekiz ay Cenevre'de kaldı.

Sultan Hamit, bu tekliflerin kısa ve dilek şeklinde olmasını istedi. Islâhatın uygulanmasını, komitelerin kasabalardaki teşkilât vasıtasiyle kontrol ettirebileceğini, kendilerine, Artin paşa ile bildirdi.

Bir süre sonra Taşnaksutyun komitesi, ilişkinin resmen kesilmiş olduğunu ilân etti.

Leo (2) :

«Ermenilerin durumu, o kadar kötüydü ki, eğer onun adına hareket eden komite de biraz bu ıstırabı duymuş olsaydı, işte hiçbir güçlük olmazdı. Müzakerelerde Türk Ermenisinin boğulduğu şartların biraz hafifletilmesi istenseydi, biraz da samimiyet gösterilseydi, hiçbir zorluk çıkmazdı. Hele komitenin faaliyeti, Türkiye, vadettiği islâhatı yapmazsa, yine başlıyabilirdi.» diyor.

İleri sürülen teklifler için de şu düşünceyi ileri sürüyor :

«Bu, ancak galibin yenilene teklif edeceği bir ültimatomdu. Abdülhamit böyle bir Vaterlo'yu kabul eder miydi?

---

(1) Truşak Gazetesi, No: 4, Yıl: 1899 (Ermenice).

(2) Türkiye Ermenilerinin İhtilâl İdeolojisi, Paris, 1935. İkinci cilt, sahife: 41 - 42 (Ermenice).

Ama, müzakereleri yine de o kesmedi. Kesen, Truşak yazı heyeti oldu. Artin paşanın hâlâ umudu vardı. Özel mektuplariyle müzakerelere devam için imkânlar araştırıyordu. Fakat Truşak yazı heyeti onun mektuplarını yine kendisine göndermeye başladı.» diyor.

İlerde görüleceği üzere, Türkiye Ermenilerinin kaderi birtakım Rusya Ermenilerinin elinde kalmıştı. Bunlar, bütün Türkiye Ermeniliğini, yine içerdeki taraftarlarından kuvvet alarak, istedikleri yöne götürüyorlardı.

Adana olayını düzenleyen Muşeg Episkoposu (1):

«1890 da Tiflis'te Arzruni kulübünde Türkiye Ermenistanı Ermenilerinin varlığı hakkında yapılan bir müzakerede, burada Türkiye Ermeni komitecilerinden Zeytunlu Çakıryan, Rus Ermenilerinin, Türkiye Ermenilerinin psikolojisine, hayatına, durumuna hiçbir zaman yakın bulunmadıkları için oradaki işlerde faal bir rol olmamaları hakkında yaptığı teklife Krisdapor Mikaelyan :

«Bu konuda karar vermek gereksizdir, efendiler. Kader, Türkiye Ermenilerinin kurtuluşunun Rusya Ermenilerinin eliyle olmasını tâyin etmiştir. Biz hiçbir şey bahasına bu şerefi başkasına bırakamayız» demiş olduğunu söylüyor.

Hov. Kaçaznuni, «Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur» adlı eserinde (2):

«Yıllarca önce Rostom'la yaptığım bir görüşmeyi hatırlıyorum. İran ihtilâli başlangıcında idi. Ben Taşnaksutyun'un İran'da yapacağı bir şey olmadığında ve bizim orada işe karışmamızın sadece bir macera olacağında ısrar ediyordum. Rostom birdenbire :

— Pekâlâ, Rusya'da ihtilâl boğuldu, Türkiye'de İttihatçılarla anlaştık, İrana da karışmıyalım diyorsun, o halde biz ne yapalım? dedi.

Bunu şaka şeklinde, kendisine has bir tebessümle söyledi, fakat bu şakanın altında psikolojik bir düşünce olduğunu ve ruhunun derinliklerinde gerçekten bu rahatsızlığı hissetmekte olduğunu anlarsınız.» diyor.

---

(1) Ermeni Kâbusu, Eleştiri ve Analizler, Boston 1916 (Ermenice), sahife: 129.

(2) «Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur», Viyana, 1923. (Ermenice), sahife: 83-84.

VI

ERMENİ KOMİTELERİNİN BAŞKA GRUPLARLA ANLAŞMA TEŞEBBÜSLERİ

A) Kürtlerle anlaşma teşebbüsü

Taşnaksutyun komitesi, daha ilk yıllarında Kürtlere yaklaşmak ve bunları kendi hesaplarına kazanmak için büyük gayretler sarfetmişti. Genéve'de, komitenin organı olan Truşak gazetesi vasıtasiyle, Kürtçe, Arap harfleriyle yazılmış bildiriler düzenlenmiş ve Kürtlere, Osmanlı hükûmetinin tuzaklarına kapılmamalarını, Ermeni katliâmlarına katılmamalarını ve Ermenilerle dostça geçinerek, hükûmete karşı hareket için birleşmelerini tavsiye eden bu bildiriler, içerde Ermeni komiteleri propagandacıları tarafından Kürtler arasında dağıtılmıştı (1). 1896 dan beri Erzincanlı Keri adlı çete reisi, Taşnaksutyun'un propagandacısı olarak, Dersim'de yerleşmiş ve birkaç yıl o bölgede Kürtler arasında telkinlerde bulunmuştu. Komitelerin amacı aşiret reislerini elde etmek, kendileriyle anlaşıp çıkarılacak isyanlarda yardımlarını veya hiç olmazsa tarafsız kalmalarını temin etmekti. Bunun için, özellikle Van, Muş yöresinde çalışmışlardı. Bu uğurda çalışanların başında Vartan Vartabet adındaki ruhanî reis ile Hrayr ve özellikle Keork Çavuş adındaki çeteciler gelir.

Taşnaksutyun, Diyarbakır'da İbrahim paşa ve Pencanaran, Alikan aşiretleri reisleri ve Ermenistan yaylâsında büyük itibarları olan Siverek Kürt aşiretleriyle de anlaşmak istemiş ve bunlardan bazılarına hediyeler vermişti (2). Aynı zamanda Kasım beyle de (Musa beyin kardeşi) müzakerelere girişmişlerdi. Bir müddet de, Dersim Kürtleriyle, Kimlik aşiretiyle görüşmeler yapıldı. Bunların reisleri Zeynel, daha sonra yapılan takipler sonucunda öldürüldü.

---

(1) Varantyan, Taşnaksutyun Tarihi, I. cilt (Ermenice), sahife: 254-258.
(2) Varantyan, Taşnaksutyun Tarihi, I. cilt.

Komitenin Van'daki mensuplarından Aram, İşhan Vramyan ilâh... de Hasenanlı, Cibranlı, Hayderanlı aşiretleriyle anlaşma temine çalıştılar.

Komitenin Viyana'daki kongresinden sonra, Türkiyeli birçok Ermeniler, sosyalizm esasları üzerinde çalışmak üzere Van'a ve diğer taraflara gitmişler ve özellikle aşiret reislerini bırakarak faaliyetlerini doğrudan doğruya Kürtler üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Fakat bunlar üzerindeki çalışmalarda iyi sonuçlar alınmadığı için yine aşiret reislerini elde etmek şekli öngörüldü.

Bütün bu teşebbüsler, müzakereler, anlaşma - kardeşlik bildirileri, davetler, bir şey temin etmedi. Muş, Van bölgesinde propagandacıların yıllarca süren çalışmaları, teşebbüsleri neticesiz kaldı. Esaslı, devamlı bir birleşme sağlanamadı.

B) Taşnaksutyun - Makedonya komiteleri anlaşması

Taşnaksutyun komitesi, Makedonya komitelerine de yaklaşmış ve onlarla da işbirliği yapmıştı. Komite kendisini, Makedonya'nın kurtuluşuna çalışan Bulgar komitecileriyle aynı durumda görüyor ve Osmanlı Bankasının işgali ve İstanbul'da çıkardıkları diğer olaylar dolayısiyle hattâ kendisini onlardan daha üstün sayıyordu.

1896 isyanlarından sonra, Ermeni komitecileriyle, Bulgar komiteleri arasında temas ve ilişki sağlanmıştı.

1898 de Taşnaksutyun'un Balkan'lardaki temsilcisi olan Filibe Ermeni okulu müdürü Rostom tarafından Ermeni - Makedonya birliği kurulmuştu. Türkiye'de kullanılacak bombalar, Bulgaristan'daki uzmanlar tarafından hazırlanmıştı. Yine buradaki Bulgar komitecileri vasıtasiyle Taşnaksutyun, gereken şeyleri elde edebiliyordu. Birçok Ermeni gençleri, Bulgaristan'da askerî eğitim görmüşler ve bunlardan bazıları Taşnaksutyun hareketlerinde büyük hizmetler yapmışlardı. Boris Sarafof'un yardımı ile Türk - Bulgar hududunda Tupnisa'da, gizli bir askerî okul kurulmuştu. Bu gizli okul, sonradan kapatılmış ve bununla beraber masrafı, Taşnaksutyun komitesinden temin olunan ve Bulgar ordusunda yüzbaşı Bogosyan'ın idaresinde bulunan bu okuldan, bir yıl içinde 80 kadar Ermeni genci yetiştirilmişti.

Bulgar - Ermeni - Makedonya komiteleri birliğinin bir merkezi

de Geneve idi. Paris, Londra, Milano'da, Pro - Armenia tarafından düzenlenen mitinglerde, Bulgar ve Makedonyalılar da bulunuyorlardı.

———«O»———

Bu mitinglerin en önemlilerinden birisi 15 Şubat 1903 de Paris'te yapılanı idi. Şöyle olmuştu (1):

«Ermeni - Makedonya milletlerinin haklarının alınması amacıyla kurulmuş olan heyet, Şubatın 15 inci günü Paris'te Chateau d'eau Tiyatrosunda M. Destournel'nin başkanlığında toplanıyor. Toplantıda :

Milletvekillerinden :

F. Pressensé, J. Jaurès, Destournel de Constant, Denis Cochin, Profesör ve yazar Leroiy - Beaulieu hazır bulunuyorlar. Uzun nutuklardan, konuşmalardan sonra şu karar kabul olunuyor :

«Şubatın on beşinci günü Paris'te Chateau d'eau tiyatrosunda toplanan çeşitli düşüncelerdeki dört bin Fransız, Makedonyalıların ve Ermenilerin içinde bulundukları kötü durum ile siyasî olayların ağırlığını ve bu olayların halkın özgürlüğüne bir saldırı, barış ve halkın güvenliği için bir tehlike olduğunu, devamı mümkün olmıyan bu hallere son vermek için, yalnız Berlin Antlaşmasının Makedonya ve Ermenistan'da uygulanmasının yeterli olduğunu ve Avrupa devletlerine; anlaşmanın yüklediği görevleri göz önüne alarak Türkiye'de ırk ve mezhep ayırmadan, bütün insanlığa karşı yapılan haksızlık ve zulümleri önlemek üzere Berlin antlaşmasının 23 ve 61 inci maddelerinin 11 Mayıs 1895 Memorandumu gereğince derhal uygulanması konusunda, Fransa'nın nüfuzunu kullanmasını arzu ve rica ederler.»

1901 yazında Makedonya komitesinin Edirne yakınında Türklerle yaptığı bir çarpışmada, Makedonya komitesi mensupları ile birlikte altı Taşnaksutyun komitecisi de bulunuyordu.

Ermeni - Makedonya komitelerinin hedefleri birdi. Birisi Berlin Antlaşmasının 61 inci, diğeri de 23 üncü maddesinin uygulanmasını istiyordu.

———«O»———

(1) Halk Kongresi, (Paris), 14 Mart 1903, No. 4.

C) Genç Türkler - Ermeni komiteleri

1902 Şubatında Paris'te Osmanlı hürriyetseverleri kongresi toplanmıştı. Bu kongreye :

Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Araplar katılmışlar ve Makedonyalılar uzak kalmışlardı.

Kongre'de, Taşnaksutyun ve Réformé Hınçak temsilcileri hazır bulunmuşlardı. Bu kongrede Ermeni temsilcileri şu esasları ileri sürmüşlerdi (1) :

1 — Ermeni örgütleri, şimdiki rejimin değiştirilmesi amacıyla yapılacak bütün faaliyetlere katılmaya hazırdırlar.

2 — Bu katılma ve faaliyetin dışında Ermeni teşkilâtları, kendilerine ait özel ve ayrı çalışmalarına devam edeceklerdir. Bununla beraber, bu faaliyetlerinin şimdiki rejime karşı olduğu ve Türkiye'nin hâkimiyetine yönelmiş bulunmadığı anlaşılmalıdır.

3 — Kendilerinin doğuş sebebi de aslında başka bir gayeyi hedef gütmemektedir. Amaç, Berlin antlaşmasının 61 inci maddesiyle 11 Mayıs 1895 muhtırası ve ekindeki islâhatın derhal uygulanmasını temin etmektir. Bu islâhat, esasen Ermeni siyasî teşekkülleri tarafından Fransız hükûmetine verilen muhtırada belirtilmiştir.

Bu kongre, birçok iç işler hakkında anlaşmaya varamadı. Genç Türkler, Ermeni sorununu göz önüne almıyarak ancak 1876 Osmanlı Anayasası'nın tekrar uygulanmasını istiyorlar ve Avrupa'nın hiçbir suretle müdahale ve kontrolünü kabul etmiyorlardı.

Kongre müzakeresinde en önemli nokta olarak, Berlin antlaşmasının islâhat konusundaki hükümlerinin bütün Osmanlı illerine uygulanmasından söz edildi. Ermeniler ise, bunu kendilerine 61 inci maddeyle verilmiş olan bir hakkın alınması şeklinde gördüler.

Kongre, 1 — Müdahaleci, 2 — Buna muhalif olanlar olarak ikiye ayrıldı. Rumlar, Ermeniler müdahale istiyor, Genç Türkler ise buna karşı çıkıyorlardı.

Ermeni temsilcileri, 1876 Anayasasını yeterli bulmuyorlar ve Berlin antlaşmasının 61 inci maddesiyle devletlerin kendilerine verdiği hakkın kabulünü, Avrupanın müdahalesini istiyorlardı.

---

(1) Ermeni Kâbusu, Episkopos Muşeg, 1916, Boston (Ermenice), sahife : 77-79.

Ermeni komitecileri bir taraftan Genç Türklerle müzakerede bulunur ve birlikte harekete karar verirlerken, diğer taraftan da kendi hesaplarına olanca kuvvetleriyle propagandalarına devam ediyorlardı.

Bu teşebbüslerden bazıları şunlardır :

1 — 11 inci barış konferansına komiteciler, Ermeni dostu M. Pierre Geillard vasıtasiyle şu dileği sundular (1):

«11 inci genel barış kongresinin 9 uncu ve 10 uncu kongrenin teminatını tekrar ile Berlin antlaşmasını imzalıyan devletlerden, 1895 tarihli islâhat önergesinin uygulanması ile Ermeni sorununu halletmek üzere Lahey'de bir resmî konferans yapmalarını ısrarla diler.»

2 — 31 Mart 1902 de Geneve'de Ermenilerin Avrupa üniversitelerindeki öğrencileri tarafından Beşinci Ermeni Kongresi yapıldı. Kongre, Alp otelinde toplandı. Salon, Ermeni bayraklariyle donatıldı. Kongreye Taşnaksutyun komitesi reislerinden Malumyan (Aknuni) başkanlık etti. Kongre bir hafta sürdü, şu kararlar alındı (2):

A) İtalya ve Almanya'nın çeşitli merkezlerinde Ermeniler lehine olarak konferanslar verdirilmesi,

B) İlgisiz kalmış olan Almanya'da, Ermeni dâvasını savunmak için bir gazete çıkarılması,

C) Avrupa'nın ünlü yazarlarına «Ermenistan ve Ermeni Sorunu» adlı büyük bir eser yazdırılması, (Elisé Reclus, Lombroso, F. Passy, Rus Sosyologu Noviko, tarihçi Lamprecht, Ernest Navil, Pager, Kavalevski, Karl Kavstky, Paul Heys, İtalyan Lorya şimdiden yardım vaat etmişlerdir).

Ç) Basın ve konferanslar vasıtasiyle Ermeniler lehine açıklamalarda bulunmak için bütün ülkelere hitaben bir bildiri yayınlanması.

Birçok Rusya Ermenisinin ve Ermeni komitelerinin teşebbüsleri ile 17 Temmuz 1902 de Brüksel'de (Ermeni dostu Avrupalılar) adına bir kongre toplandı. Kongreye Belçikalı Hozdelche başkanlık et-

(1) Halk Kongresi, (Paris), 9 Mayıs 1902, No. 3.
(2) Halk Kongresi (Paris), 23 Mayıs 1902, No. 4.

ti. Toplantıda, Madam Severine, Jaurès, Fr. de Pressensé uzun konuşmalar yaptılar. Pro - Armenia gazetesi müdürü Pierre Geillard'ın nutkunun son kısmı şöyle idi :

«Haksızlığa uğramış Ermeni milletinin katliâm ile veya başka yollarla yok edilmesi arzu olunmuyorsa ne yapmalıdır? Ermenistan'ın Rusya'ya katılması, Ermeni yararlarına aykırıdır. Çünkü, Rusya'da bulunan Ermeniler de birçok haksızlıklara uğramak tehlikesinden uzak kalmamışlardır. O halde Ermenistan'ın kurtuluşunu, iç idaresini düzeltmede aramalıdır. Kongreye teklif edeceğim islâhat şunlardan ibarettir :

1 — Tarafsız Avrupa milletlerinden birine mensup bir şahsı Ermenistan'a vali tâyin etmek,

2 — Bu valiyi, yine Avrupalılardan seçilen ve İstanbul'da toplanacak bir komisyonun kontrolü altında bulundurmak,

3 — Ermenistan'da Türk askeri yerine, millî jandarma görevlileri bulundurmak.

Pierre Geillard'a göre Türk hükûmeti, Ermeni unsurunu yok etmek için çeşitli vasıtalar kullanmaktadır :

1 — Ermenileri açlıktan öldürmek için, bulundukları yerlerden diğer yerlere gitmelerinin yasaklanması,

2 — Bir Ermeni ile bir Türk arasında dâva doğduğunda, hükûmetçe Türkün tutulması ve himaye görmesi.

3 — Vergi bahanesiyle özellikle Ermenilerin zararına olarak hareket olunması.

Bunlardan başka, Ermeni milletinin ortadan kalkması için en etkili vasıta olarak kullanılan şey, zorla müslüman yapmak ve İslâm olanların Hıristiyanlığa dönmeleri halinde derhal öldürmektir ki, bu yolda işlenmiş olan cinayetler çoktur.»

Kongre şu kararı veriyor :

«Kongre, Ermenilerin arzu ettikleri islâhatın ve bu islâhatı temin edecek vasıtaların, ne Türkiye'nin bütünlüğüne ve ne de Türklerin menfaatlerine zararlı olduğuna inanarak aşağıdaki kararları kabul eder :

1 — Berlin antlaşmasının 61 inci maddesi hükümlerinin uygulanması,

2 — 1895 islâhat önergesinin memorandumunun işler hale getirilmesi için büyük devletlerin müdahalesi ve bu müdahalenin yapılabilmesi için de sürekli ve etkili teşebbüslerde bulunmaları. Bun-

lardan başka Pressensé ile Madam Severine'nin teklifleri üzerine Fransa ve Rusya'yı taklit ederek Ermenistan'ın bazı yerlerine konsolos yollanması için kongre üyelerinin mensup oldukları hükûmetlere teşviklerde bulunmaları ve Avrupa'da bulunan gazetelerin sürekli Ermeni komisyonu tarafından Ermenistan'a dair verilecek haberleri yayınlamaları için gazete müdürlerine rica edilmesi».

———«O»———

C) 1917 Kongresi

1907 de Sultan Hamit idaresine karşı çeşitli örgütlerin birlikte çalışmalarını temin için ikinci bir kongre daha toplandı. Bu kongreye : Rumlar, Makedonyalılar, Hınçak komitesi mensupları katılmadılar.

Taşnaksutyun tarafından görevlendirilen Malumyan (Aknuni) ayrı ayrı çalışmanın başarı temin edemiyeceğini ve rejimi devirmek için birleşmeyi teklif etti. Uzun ön müzakerelerden sonra kongre, 1907 Kasım ayında Baron de Lormais'nin evinde toplandı.

Ermenileri belli başlı olarak Malumyan, Kalifayan, Sisliyan, Basmaciyan temsil ediyorlardı.

Episkopos Muşeg (1) :

«1907 de Paris'te Birlik cemiyeti, bir defa daha Osmanlı hükûmetiyle mücadele eden unsurlardan oluşan bir kongre toplamayı tecrübe etti. Aynı zamanda Moskova (İslâv cemiyeti) reisi General Spiridovitch de New York'ta 19 Mayıs akşamı Lyric Hall'de Makedonyalı, Arnavut ve Araplara karşı bir konuşma yaptı. Bu nutkunda, Türkiye Hıristiyanlarının kurtuluşunun, bütün Hıristiyan ihtilâl örgütlerinin faaliyetine bağlı bulunduğunu söyledi. O akşamki heyecan arasında Spiridovitch, bütün teşkilât merkezlerinden uygun vakit gelince düşmana karşı hareket ve faaliyet için bir karar aldırmayı ve belge düzenlettirmeyi başardı.

O akşamki kararı imza edenler arasında Taşnaksutyun yoktu. Şurası bilinmelidir ki, o kararı imza edenler de, birkaç ay sonra Genç Türklerin davetini reddettiler. Yalnız Taşnaksutyun kabul etti.» diyor.

Bu kongre hakkında (Halk Kongresi) nin açıklaması şöyledir (2) :

---

(1) Ermeni Kâbusu, 1916, Boston, (Ermenice).

(2) Halk Kongresi, 1 Şubat 1908, No. 128-129, Paris.

Teşkilât Meclisi, kongrenin açılışını, saygı değer dostumuz Sezaî beye havale etti. Vekâletnameler incelendikten sonra kongre üyeleri Prens Sabahattin beyi, Malumyan efendiyi, Ahmet Rıza beyi üç oturumda nöbetleşe başkanlığa seçtiler. Birinci toplantıda Prens Sabahattin bey, doktor Azmî beyi, Teşkilât Meclisi tarafından düzenlenen raporu okumaya davet etti.

«Raporun özet olarak tercümesi»

Şahsî teşebbüs, bağımsızlık, meşrutiyet ve Ermeni ihtilâl heyeti birliği, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetleri, uzun bir zamandan beri genel düşmana karşı milletin beraberce karşı çıkmaya olan eğilimini, kamu oyunda beliren değişmelerin Anadolu illerinin bazısında meydana getirdiği son olayları göz önüne alarak, bu birleşmeye şekil vermek için kongrenin toplanma esasını hazırlıyacak bir (Teşkilât meclisi) kurdular.

Bu üç fırkanın her biri (Teşkilât Meclisi) ne ikişer temsilci seçtiler. Bu üyeler arasında daha ilk günden başlıyarak programın önemli noktaları üzerinde oybirliği doğdu. Bu ana kadar her cemiyet kendi siyasî programlarını büyük bir hırs ve istekle koruduklarından, arada anlaşma olması mümkün değildi. Bundan ötürü, zorluklar çıkmasına yer vermemek için düşüncelere ait programlar mülâkatere ve sohbetler dışında tutularak yalnız asıl gaye olan harekete doğru yürümeye karar verildi.

Bu birleşme ve dayanışmaya gereken büyüklüğü vermek için teşkilât meclisi tarafından din ve mezhep ayırd edilmeyerek her fırka, hareketlerimize katılma hususunda kongreye temsilci göndermeye davet edildi.

Kabul edilen esaslar şunlardır :

1 — Şimdiki usulden vazgeçilmesi,

2 — Meşrutiyet şeklinin (yani millet ve senato meclislerinin) kurulması,

3 — Bu sonuçları almak için normal yollara veya ihtilâle başvurulması.

Birinci madde : Sultan Hamid'in tahtı bırakmaya zorlanmasını kapsamaktadır. Bu amaca ulaşılmadıkça silâhların bırakılmamasına, Teşkilât Meclisi üyeleri, oybirliğiyle karar verdi.

İkinci madde : Memleketimizde hürriyet, eşitlik ve milletin hukukunu temin edecek bir meşrutiyet hükûmeti meydana getirilmesini istemekten ibarettir.

Fikir birliğine engel olan güçlüklere yer vermemek için, ayrıntılara girilmiyerek Osmanlı Devletinin bütünlük ve bağımsızlığı şartiyle (meşrutiyet usul) deyimi kabul olundu.

Üçüncü madde : Teşkilât meclisi üyeleri, kongrenin kararlarını uygulamakla görevli devamlı ve karma bir komitenin kurulmasına karar verdi.

Bu karma komite, teşkilâta katkısı olan cemiyetlerin üyeleri arasından seçilecektir. Bu komitenin bir de nizamnamesi olacaktır. Hedef olarak teşkilât meclisi kongreye, aşağıdakileri teklif eder :

1 — Genel isyan,

2 — Gerek silâhlı ve gerek silâhsız hareketler (işe engel olma gibi) hükûmete karşı koymak suretiyle hukuku koruma,

3 — Hükûmete vergi vermemek,

4 — Orduda bu düşüncelerin yayılması, yani orduyu hükûmet aleyhine ve amacımız lehine kazanmak ve memleketin kurtuluşuna çalışan vatan evlâtları ve isyancılara karşı silâh kullanmamasını sağlamak.

Daimî meclis, başarısızlığa meydan vermemek için, bütün kararları ve özellikle uygulamaya ait olan kararlarını gizli tutacağından bu konuda başka ayrıntılara giremeyiz.

Her türlü ihanete karşı ihtiyat tedbirleri alınacaktır. İhanet etikleri tesbit edilenler, lâyık oldukları cezayı göreceklerdir.

Düşüncelerimizin yayılmasını kolaylaştırmak için Teşkilât meclisi, kongre tarafından kabul edilen maddelerin ve ayrıntılarının, yayın organı olan gazetelerce yayınlanmasına karar vermiştir.

Kongre, bu kararların, bundan böyle katılacak komitelerce de hareketlerine örnek olarak kabul edilmesini istemiştir. Her halde kongre kararlarına ilişkin olmayan işler hakkında gazete yayınlarında serbesttir.

Rapor, şu kelimelerle bitiyor :

«Raporumuz son buldu. Şimdi bize düşen, hepinizi bir gaye, bizce kutsal olan bir amaç için toplanmış ve birleşik bulmaktan doğan memnunluk ve mutluluğumuzu açık olarak ifade etmektir.

Talihsiz vatanımızın bu teşebbüslerden yararlanacağını umuyoruz. Bize öyle geliyor ki, şimdiden birbirimizi tebrik edebiliriz. Hattâ, tereddütsüz etmeliyiz.»

Kongre bildirisini imza edenler :

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti yayın organı : Halk Kongresi ve Meşveret,

Ermeni ihtilâl heyeti birliği Taşnaksutyun yayın organı : Truşak,

Şahsî Teşebbüs ve Bağımsızlık ve meşrutiyet cemiyeti yayın organı : Terakki,

Mısır İsrail cemiyeti yayın organı : Lavara,

Hilâfet yazı heyeti Türkçe ve Arapça yayın organı : (Londra'da),

Armenia gazetesi idare heyeti, (Marsilya'da),

Razmik gazetesi idare heyeti, (Balkan memleketleri),

Hayrenik idare heyeti ihtilâlci yayın organı (Amerika),

Ahd-i Osmanî cemiyeti (Mısır).

Truşak komitesinden ve «Milletim insanlıktır, vatanım yeryüzü.» kuralına uyan Malumyan efendi arkadaşımızın sözü :

«Burada Proudhon'un sözünü anacağım. (Yaratıcı bir fikir, yıldırımdan kuvvetlidir.).»

İşte bu fikir memleketimizin içine düştü. Orada gelişecek. Sebebi, kuvvet ve ululuğumuz olacak ve bizim sosyal mutluluğumuzu meydana getirecek.

Biz ki, mezhep ve dil ile, Prens Sabahattin Beyin söz konusu ettiği gibi tarihe geçen bir mezarlık ile sizden ayrı bulunduğumuz halde işte yıldırımdan kuvvetli olan o fikrin etkisi ve hâkimiyeti altında bir ortak yardımlaşma, birlik meydana getirmek için geldik. Bu yaratıcı fikrin — ki, millet düşüncesini bütün insanlığa yaymak amacının sembolüdür — hükmü talihsiz Anadolu'da bile hissedildi. Bizi birleştiren yalnız felâket değli, milliyeti, bütün insanlığa yaymak düşüncesi de vardır ki, bu fikir dinî ve millî aykırılıkları, geçmişteki kin ve düşmanlığı unutturur ve bizi büyük Niçe'nin (insanın üstünde) dediği bir olgunluk derecesine ulaştırır. Bu fikir bizi bütün siyasî ve millî ilerlemenin üstünde bulundurur.

Arkadaşlar, her zaman ve özellikle zayıf anlarda milliyeti insanlığa yayma düşüncesiyle dolu olunuz ki, o size bir istek ve cesaret kaynağı olsun. Elele vererek bir ortak gayeye varmak için toplantılarımızda çıkmış olan küçük anlaşmazlıkları, muhalefetleri tamamen unutalım.

Hiç tereddüt etmeden söyleyebilirim ki, büyük fikirlerden ilham

alarak ve samimiyetle dolu olarak amacımıza doğru gidersek, buradaki gibi olumsuz olarak değil, geçmişte medeniyet merkezi ve şimdi ise zincirler içinde bir esirler ülkesi olan o güzel başkentimizde pek yakında buluşuruz. Orada, namusunu kirleten istibdadı yıkmak için ihtilâlcileri bekleyen o güzel memlekette pek yakında görüşmek üzere Allahaısmarladık.»

———«O»———

1908 MEŞRUTİYETİ'NİN İLÂNINDAN SONRA

11 — Adana olayı (27 Mart 1909) (1)

Ermenilerce gûya Rupinyan kırallığının hüküm sürdüğü Kilikya'yı diriltmek ve Ermeniliğin bir kısmını burada toplıyarak küçük Ermenistan'ı kurmak kutsal bir gaye, millî bir ideal idi. Çok eski zamanlardan beri Kilikya için şiirler, Ermeniliğin buraya özlemini gösteren beyitler yazılmıştı.

Uzun zaman da Ruslar, Akdenize çıkmak için Ermeniliği bu hususta kışkırtmışlar, Ermeniler de bu siyasî tertibe âlet olmuşlardır. Bu amaçla öteden beri Adana ve çevresi ile Maraş, Haçin, Sis gibi bölgelerde Ermeni nüfusunu yoğunlaştırmaya çalışmışlardır. Ermenilerin Berlin Kongresi sırasındaki faaliyetleri esnasında Loris Melikof'un Episkopos Horen Narbey'e yazdığı mektubun (burası için «yani Kafkasya için» size bir şey yoktur. Siz aşağısı için çalışınız) şeklindeki tavsiyesi, Kilikya'da Ermeniliğin yoğunlaştırılması için yapılmış bulunuyordu.

Kilikya'da Ermeniliği kuvvetli bir kütle haline getirdikten sonra herhangi uygun bir fırsatta buranın vaziyetine, özellikle sahile yakın ve Bağdat demiryolu üzerinde bulunmasından ve yabancı menfaatleri itibariyle yabancı devletlerin müdahalesinin kolaylıkla yapılması imkânı olmasından yararlanarak eski Zeytun isyanlarında olduğu gibi tertipli bir isyan çıkartmak ve millî gayeye varmak kolay görünüyordu. Bunun için komitelerin en kuvvetli faaliyetleri bu bölge üzerine yayılmıştı.

İleride görüleceği üzere I. Dünya Savaşı içinde devletler bu şe-

(1) Bu olay tarihi yönünden, ikinci meşrutiyetten sonra ve önemli olduğu için ayrı olarak, bu Bölümün en sonuna yazıldı.

kilde umut vermek suretiyle Ermenileri kazanmışlar, birçok gönüllüler, bu cepheye yürüyen ordulara katılmışlardı. Savaştan sonraki siyasî müzakerelerde de Ermeni temsilci heyetleri daima, Kilikya üzerindeki tarihî haklarından, buranın kendilerine ait olduğundan söz etmişler, Kilikya'yı almak için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Ermeni millî yurdunun da burada kurulması söz konusu olmuştu.

1908 de ikinci meşrutiyetin ilânından sonra, komitelerin Adana'daki faaliyetleri açıktan açığa görünmeye başladı. Meşrutiyetin ilânı, eski hazırlıkları, hareketleri bir süre durdurmuştu. Fakat meşrutiyetin ilânını izleyerek birbiri ardından Avusturya, Bulgar, Sırbistan, Girit hareketleri, yer yer çıkan iç isyanlar, komiteler için ihmal edilmiyecek bir fırsat kabul edildi. Halk, aslında, hürriyetten istifade ederek daha da iyi silâhlanmıştı. İçerilerde, illerde çıkarılan isyanlar istenildiği gibi Avrupa müdahalesini çekmeye yaramıyordu. Bundan dolayı, Türkiye'nin karışık durumundan istifade edilerek bir şans denemesi daha yapılması çok yerinde olacaktı. Burada Ermeniler ayaklanacaklar, olaylar çıkaracaklar, dayanacaklar, sonra Avrupa devletleri müdahale edecekler, yabancı zırhlılar Mersin'e gelecek, asker çıkaracaklar, Kilikya'yı Türklerden alarak Ermenilere vereceklerdi. Adana'da ruhanî kimliği altında en önemli tahrikçi, kudretli bir komiteci olan o zamanki Ermeni marhasası Episkopos Muşeg göze çarpar. Bu adam, bütün hareketlerin düzenleyicisi ve siyasî faaliyetleri, tertipleri bakımından da komitelerin başı idi. Muşeg, Sultan Hamid idaresinden istifade ederek o zamanki valilere yaklaşmak suretiyle düzenli bir plân üstünde çalışmış, hükûmet memurları üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştu.

1895 - 1896 Ermeni isyanları sıralarında Adana'da bir şey olmamıştı. Burada isyan çıkartmak için, daha etkili olacak bir zaman ve fırsat kollanıyordu.

Muşeg'in ve arkadaşlarının ilk önemli teşebbüsleri Kilikya bölgesinde mümkün olduğu kadar Ermeni nüfusu yığmak, Ermeniler hesabına kuvvetli bir çoğunluk temin etmekti. Bu amaçla doğu illerinden, Maraş, Zeytun, Van, Harput, Diyarbakir, Bitlis'ten birçok Ermeni getirilmiş ve bunlar için boş araziler işgal edilerek kasabalardaki Ermeni evlerine sıkışık bir halde yerleştirilmişti. Muşeg Episkopos (Adana Katliâmı ve Tertipçileri) adlı eserinde bu gerçeği kabul etmektedir (1):

(1) Adana Katliâmı ve Teşvikçileri, (Kahire 1909), (Ermenice).

«Hükûmetin resmî kayıtlarına göre, Ermeni evlerine nüfusa kayıt ettirilmeden beş altı aile yerleştirildiği ve yalnız 1319 dan 1325 e kadar olan zaman içindeki faaliyet sonucu olarak Adana'da Ermeni nüfusunun yüzde kırk oranında artmış olduğu anlaşılmaktadır.

Komitecilerin esaslı faaliyetlerinden birisi de silâhlanma işiydi. Sultan Hamid zamanında başlıyan ve en küçük köylere kadar yaygınlaşan bu silâhlanma sorunu Adana olayının çıkışında çok önemli bir sebep olmuş, bu ilin bütün sahillerinden yıllarca silâh, cephane sokulmuş, bunlarla Ermeniler gizli gizli silâhlanmışlardır.

Silâh sokulması, özellikle meşrutiyetten sonra daha fazla artmış, Episkopos Muşeg, köyleri dolaşarak, kiliselerde konferanslar vererek, nutuklar söyleyerek Ermenilere her şeylerini satarak silâh almalarını öğütlemiş ve ancak silâh sayesinde bağımsızlığa erişilebileceğini söylemiştir. Muşeg Episkopos, yine kendi eserinde Bereket dağı taraflarını, ilin diğer kısımlarını dolaşarak, bir buçuk ay halka iktidarları derecesinde silâhlanmayı tavsiye ettiğini kabul etmekle beraber bunu, (meşrutiyeti ve kendilerini savunmak için) yapmış olduğunu da ekliyor (1).

Amerikalı misyoner Krilman tarafından New York Times gazetesine yazılan ve Ermenice Goşnak gazetesinin 23 Ekim 1909 tarihli sayısında da Ermenice tercümesi bulunan şu yazı, silâh faaliyeti yönünden çok enteresandır :

Misyoner, «Adana ve Mersin'de bir takım çılgın ve hisleriyle hareket eden Ermenilerin eski Ermeni savaş şarkıları söyledikleri doğrudur. Jules Caesar oyununu oynadıkları sırada büyüklük taslayan, atıp tutan bir Ermeni'nin ayağa kalkarak, «Kayser, kendisine takdim edilen tacı reddedebilir, fakat Ermenistan'ın gelecekteki kıralı, fedakâr vatanseverlerin kendi başına koyacakları tacı reddetmiyecektir!» diye bağırdığı da doğrudur, yine gürültücü, tecrübesiz genç Episkoposun (2) **Adana ovalarında** dolaşarak milletine az yemelerini, elbiselerini satarak silâh almalarını tavsiye ettiği ve başına kıral tacı koyarak fotoğraf çektirdiği ve her bir silâhtan şahsî çıkarını temin etmek suretiyle Adana sahiline silâh çıkarttığı da doğrudur. İki yüze yakın yeminli Ermeni savaşçısının Ermeni mahallesini korumak için, İslâmları öldürecekleri de doğrudur. ilh...» diyor.

El altından özel vasıtalarla Kıbrıs'tan, Beyrut'tan getirtilen si-

(1) Adana Katliâmı ve Teşvikçileri, (Kahire 1909), (Ermenice), sayfa: 31.
(2) Muşeg Episkoposu.

lâhlardan başka hükûmetin resmî kayıtlarına göre, meşrutiyetin ilânından sonra Mersin, İskenderun gümrüklerinden Adana'ya giren silâhların 12.840 i aşkın olduğu anlaşılmıştır.

Adana olayından önce ora Ermenileri tamamen silâhlanmışlardı. Bağlarda, mahallelerde, hattâ hükûmetin gözü önünde açıktan açığa silâh eğitimleri yapılıyordu. Kasabada, gereğinde İslâmlara karşı hareket için çavuş, onbaşı, erlerden oluşan düzenli kollar kurulmuş, ayrıca da 200 mevcutlu bir fedaî çetesi hazırlanmıştı.

Adana yönetiminin gevşekliğinden istifade eden Muşeg, Adana'da Ana kilisede; hükûmeti eleştirmek için mitingler yaptırmaya, hükûmet işlerine müdahaleye, Hıristiyan halkı askerî bedel ve Belediye vergilerini vermemeye kışkırtmaya, Ermeniler hesabına bir konsolos durumu takınarak en basit işler için hükûmete dilekçeler yağdırmaya, halk arasında tahriklerde bulunmaya, unsurlar arasında düşmanlık ve nefret duyguları yaratmak için elinden geleni yapmaya başlamıştı.

Adana'da ilk defa Taşnaksutyun komitesi mensupları tarafından bir kulüp açıldı. Ondan sonra da Hınçaklıların (Millî lokal) i teşkil olundu. Muşeg, kilisede her iki tarafı da istifa ile tehdit ederek konferansların bir yerde verilmesini, faaliyetin dağıtılmıyarak bir yerde birleştirilmesini sağladı. Bu suretle kuvvetli bir fesat ve tahrik ocağı kuruldu.

Ermeni bağımsızlığı, tarihi, Ermeni kıralları, isyan kahramanları, fedaileri konuları üzerinde verilen konferanslar görgüsüz, şımarık Ermeni gençleri üzerinde büyük ve çok olumsuz etkiler yaptı (1).

---

(1) Mersin'de, Ziya paşa gazinosunda Ermeniler tarafından oynanan bir bir eser hakkında (29 Nisan 1352, 12 Mayıs 1909) No.: 39, İtidal gazetesinde şöyle bir yazı vardır :

«Mart'ın 29 uncu pazar günü akşamı Ermeniler tarafından Mersin'de Ziya paşa gazinosunda (Sivas'ın Timurlenk tarafından yıkılması) adlı bir oyun oynatılmıştı. Bu oyuna Mutasarrıflık Albayı ve bütün memurlar dâvet edildikleri halde gelmemişlerdi. Ermeniler, ilk isyan perdesini o gece açmışlardı. O koca Ziya paşa gazinosunda hıncahınç Ermeni ve tek tük İslâm ve birkaç Rum vatandaşımız ve diğerleri vardı. Perde açıldı. Gururlu ve ululuk taslayan bir biçimde Timurlenk, düşmanca bir tavırla, toprağında bir tek Ermeni kalmamasını buyurdu ve bütün Ermenilerin yok edilmesini yanındakilere şiddetle emretti. Uydurma Ermeni kıralı ile dehşetli bir kavga edildi. Nihayet kıral, bir hizmetçisi ve kızı ile Timurlenk'in zâlim pençesine esir oldu. Kıral, elleri zincirli, başında bir dikenli taç bulunduğu halde Ti-

Eski nefret ve düşmanlık daha çok uyandırıldı, İslâmlara karşı hükmedici tavırlar, hakaret ve alaylar arttı. Ötede beride eski yaraların hâlâ kanamakta olduğu, Türklerle beraber yaşamanın mümkün olmadığı, hürriyetten sonra Türklerin hükmü kalmadığı, sarıkların, İslâmların boyunlarına geçirileceği şeklinde sözler işitilmeye başlandı.

Adana'da bu tahrikler devam ederken, İstanbul'da da Ermeni basınında, teşvik edici yazılar yayınlanıyordu. Arevelk gazetesinin 28 Şubat 1324 tarihli sayısındaki şu yazı ilginçtir :

«Genel Hareketler»

İkdam — 28 Şubat 1324

Arevelk gazetesi, iki gün önceki sayısında (Genel Hareket) başlığıyla uzun bir yazı yayınlıyarak şu meşrutiyet döneminde de aynen istibdat döneminde olduğu gibi zulümler ve yolsuzlukların devam etmekte, her yerde baskı ve cinayet ile zorbalıklar yapılmakta ve can, mal, namus güvenliği olmadığını; zorla zaptedilmiş olan arazinin henüz hiçbir yerde asıl sahiplerine verilmediği, Ermenileri öldürenlerin idam veyahut hiç olmazsa sürgün cezasına mahkûm edilmemiş ve Anadolu'nun her tarafında kıtlık ve yoksulluğun bütün anlamı, ve kuvvetiyle hüküm sürmekte olduğunu sayarak, bu hallere karşı artık sabretmenin ve katlanmanın âdeta cinayet sayılacağını ve bundan ötürü milletçe bir genel harekete kalkışılmasının zamanı geldiğini belirtiyor ve diyordu ki : «Genel hareket dediğimiz yanlış anlaşılmasın, bu sözlerimizle milleti bir ayaklanma ya da topluca isyana davet ediyoruz sanılmasın. Genel hareket demekle milletin beraberce hareketini kastediyoruz. Bu şu suretle yürütülmelidir :

---

murlenk tarafından kendisine ayrılan bir odada; umutsuz, uzgün oturuyor, kızı ve uşağı ile konuşuyordu.

Bu sırada mezardan çıkmış iki ölüyle bir dostluk meleği, elinde boru, arkasında bir takım Ermeni askeri olduğu halde geldi. Aralarında şu şekilde bir görüşme oldu. Kırala hitaben :

Ölüler — Biz hep senin için öldük. Senin ve Ermenistan'ı korunması uğrunda bu hale geldik.

Melek — Kıral hazretleri, bu esarete sebep hep birleşememektir. Birleşmiş olsaydınız şu perişanlığa uğramazdınız. Şimdi ben sizi avutmaya ve birliğe davet etmeye geldim.

Kıral — Bütün Ermeniler kesildi. Kimleri birleştireceksin?

Melek — Hiç kimse kalmadı mı?

1 — Patrikhanenin bütün işlemleri ve meclislerin toplantıları tatil edilip hattâ patrikhaneyi de kapatmalıdır.

2 — Genel Meclis gündeminde bulunan diğer işleri bırakıp, yalnız Anadolu'daki Ermenilerin üzücü durumuyla meşgul olmalıdır.

3 — Milletvekilleri Meclisi üyeleri, ya toplu ca, ya da çoğunlukla fakat usulü ile Bab-ı Âli'ye müracaatla Anadolu'daki Ermenilerin düştükleri dayanılmaz duruma son verilmesini istemeli ve bu isteği kesin bir sonuç alınıncaya kadar tekrar etmelidir.

4 — Ruhban sınıfı da, böyle bir müracaatta bulunup sonuçlanıncaya kadar ısrar etmelidir.

5 — Başkentin bazı alanlarında, büyük mitingler yapılmalı ve kanunî usuller dairesinde hükûmete müracaatla istibdat döneminde izlenen siyasete şu meşrutiyet döneminde artık son verilmesini istemelidir. Bu mitingler birkaç günler, birkaç haftalar aralıksız devam etmelidir.

6 — Bir taraftan bu sessiz gösterilere devam olunmakta iken, diğer taraftan da bütün kiliseleri kapatıp gece ve gündüz ara sıra çanlar çalınmalı ve bu suretle bütün Ermenilerin umutsuzluk ve yas içinde bulundukları ilân edilmelidir.

7 — Bu gösteriler aynı zamanda Ermenilerin çoğunlukta bulundukları illerde de yapılmalı, ta ki şikâyetler, müracaatlar, rica ve istekler her tarafta çoğalsın ve sonunda hükûmet, Ermenilerin re-

---

Kıral — Ben, kızım, uşağımdan başka bir Ermeni kalmadı.

Melek - Ermeniler ya!

Kıral — Evet.

Melek - (Gülümseyerek) Bunlar yeter... Hiç üzülme. Birlik sayesinde bir gün gelecek ki yine kırallığın onaylanacaktır. Bağımsızlığı koruyacaksın! Müsterih olunuz. Birlik düşüncesinden ayrılmayınız. Yine gelecekte bir kıral olacaksınız.

Kıral - Yazık ki...

Melek — Buna emin ol, yakında bir yıldız doğacak. Bütün ışınlarıyle Sivas'ın dağlarını, ovalarını nurlara boğacaktır. İşte o vakit bir Ermenistan ülkesine, kırallığa sahip olacaksınız.

diye perde kapanır.

Bundan sonraki perde açıldığında, yine kırallık ve bağımsızlığa ait 4-5 yaşındaki çocukların bile düşüncelerine yakıştırılamıyacak bu ve buna benzer konuşmalar ile uğraşmaktalarken, sahnenin üzerinden ansızın ve pek parlak bir yıldız, yavaş yavaş doğmaya başladı. Işınları perde üzerine işlenmiş, Sivas'ın dağlarını aydınlattı. Yıldızın tam olarak görülmesinden sonra, bütün Ermeniler (Yaşasın Ermenistan, yaşasın Ermeni kıraliyeti, yaşasın Ermeniler!) bağırışlarıyle ortalığı alkışlara boğdular.»

fah ve mutluluklarını temine mecbur olsun, aksi takdirde eğer yine eski halde kalacaksak, meşrutiyeti ne yapacağız?

Bir taraftan da İstanbul'da kurulan Hürriyetçiler fırkasının (şahsî teşebbüs - bağımsızlık) programı komitecilerin çok işine yaradı. Adana için bir oldu bitti - yapmak, hükûmetteki anarşiden istifade etmek için bu vaziyet uygun görüldü.

Muşeg Episkopos, vaziyeti istediği şekle getirdikten sonra, Adana'da kuracağı yatılı bir ziraat okulu için yardım toplamak bahanesiyle 4 Mart'ta Mısır'a gitti.

Nihayet Adana olayı çıktı.

Birçok ayrıntıları bir yana bırakılarak olay şöyle özetlenebilir :

27 Mart 1325 Cuma günü, Ermeniler tarafından iki İslâm delikanlısı öldürülüyor, katil hükûmete teslim edilmiyor, İslâmlar hükûmetten, katilin Ermenilerden alınmasını rica ediyorlar. Ermeniler de önceden bir Ermeniyi öldürmüş olan bir İslâmın kendilerine teslimini istiyorlar. Aksi takdirde katili vermeyeceklerini bildiriyorlar. Paskalya yortusu dolayısiyle Ermeni evlerinden silâhlar atılıyor, gösteriler yapılıyor, yine bir Ermeni tarafından İslâm halkın çok saygı gösterdiği ihtiyar bir şahıs öldürülüyor. Ermeni papazları, çarşıda, Ermeni mahallelerinde gezerek, Ermeni dükkânlarını kapattırıyorlar. Araba ile sokaktan geçen iki Ermeni etraflarına ateş ediyorlar. Ermeni mahallesinden köprüye doğru dört nala giden bir Ermeni fedaisi İslâmlara hakaret ediyor. Eski tercüman Sisliyan'ın evinden atılan kurşunlarla bir İslâm ve Kuyumcular sokağından Asadur'un evinden atılan silâhlarla da diğer bir zavallı İslâm daha öldürülüyor, bunun üzerine, İslâm - Ermeni halk arasında çarpışmalar başlıyor. İslâmlar sokaklardan, Ermeniler de caddelere bakan evlerden, buralardaki deliklerden ateş ediyorlar, yangınlar çıkıyor, Ermeni mahallesinde kalan, Ermeniler tarafından yakalanan İslâmlar da derhal öldürülüyorlar.

Hükûmet, Karaisalı erlerini silâh altına çağırıyor. Bu toplanan ihtiyat taburu erlerinden bir kısmı kendi ailelerini, köylerini korumak amaciyle dağıtılıyorlar, kargaşalık 1 Nisandan 3 Nisana kadar üç gün sürüyor ve sonunda bastırılıyor.

11 Nisan'da, Dedeağaç'tan gelen üç tabur askerin üzerine yine Ermeni mahallelerinden ateş ediliyor. İkinci bir çarpışma ve yangın başlıyor, nihayet birçok kanlı çarpışmalardan sonra sessizlik temin ediliyor.

Olay üzerine Adana'da bir askerî mahkeme kuruluyor. Uzun soruşturmalardan ve muhakemelerden sonra, dokuzu müslüman, al-

tısı Ermeni olmak üzere on beş kişi idam olunuyor. Altı kişi de kürek cezasına mahkûm ediliyor.

Ermeni komitecileri, bu olay dolayısiyle Avrupa'ya 30.000 kişinin öldüğünü yaymışlardır. Patrikhaneden gönderilen soruşturma heyeti ölü sayısını 21.330 olarak tesbit etmeyi yeterli bulmuşlardır. Valilikten verilen resmî bildiriye göre bütün ölenlerin toplamı 10.000 den aşağıdır.

La Turquie gazetesine göre ölenlerin toplamı bin kişidir. Bunun iki yüz ellisi İslâmdır.

O zaman Edirne milletvekili olan Agop Babikyan adına Ermeni komiteleri tarafından düzenlenen ve Times gazetesinde yayınlanmış olan sahte raporda ölenlerin miktarı şöyle gösterilmektedir :

	Kurbanların sayısı	
Adana ve yakınında çiftliklerde öldürülenler	9780	
Tanrıverdi » »	1280	
Sarı Geçit	850	
Ese Sacılı	1558	
Osmaniye	1111	
Bostan Çiftlik	1277	
Korular	3623	
	19.479	19.479
Rumlar	250	
Süryaniler	850	
Keldaniler	422	
	1.522	1.522
		21.001

Bütün ildeki Ermeni nüfusu 48.000 olduğuna göre, 21.000 veya 30.000 Ermeni öldürülmüş olduğu takdirde, Adana'da Ermeni kalmamış olması gerekirdi. Halbuki, bu nüfusun 25.000 kadarı karışıklık çıkmamış olan yerlere, birçokları da aşağılara, Lazkiyye taraflarına kaçmışlar ve olaydan sonra geri dönmüşlerdir.

Bu ayrıntılardan sonra Adana olayının sebeplerinin görülmesi gerekir :

Ermeniler bu hareketin, İstanbul'daki 31 Mart olayı ile ilişkisi olduğunu iddia etmişler ve her tarafta, İslâmların düşmanlığına kurban olduklarını yaymışlardır.

Bir iddiaya göre, 27 Mart'ta başlıyan Adana hareketi, 31 Mart'la ilgili bulunuyor. Ermenilerin bu iddialarına bakılınca İslâmlar gerici, müstebit, Ermeniler ise meşrutiyetin âşıkı oluyorlar. Çalışkan Adana Türkleri de sırf taassup ve gericilik etkisi ile kendi memleketlerini yıkıyorlar, Adana'yı yakıyorlar, meşrutiyetin koruyucusu Ermenileri öldürüyorlar.

Komitecilerin, bütün propagandalarını bu iddiaya dayandırmalarına, olaydan sonra İttihat ve terakki cemiyeti genel merkezinden gönderilen bir şahsın, Adana İttihat ve Terakki kulübünde ve hükûmet konağı önünde yaptığı konuşmalarda halkı barış içinde yaşamaya davet ederken, 21 Mart ile Adana olayı arasında ilgi bulunduğunda şiddetle ısrar etmesi sebep olmuştur. Ermeniler de, bundan sonra asıl amaçlarını perdelemek için bundan istifade etmişler ve daima bu esas üzerinde propaganda ve yayınlar yapmışlardır.

Agop Babikyan adına yazılan raporda (1):

«İstanbul'da 31 Martta hareket başlayınca, aynı gün öğleden sonra telgraflar başkentin sahne olduğu olayları bildirmiş ve Adana'da kargaşalıklar patlamıştır. Ertesi çarşamba günü bu karışıklıklar, katliâma dönerek üç gün sürmüş, 3 Nisanda bitmiştir. Rumeli'den taburların geldiği akşam (12 Nisan pazar), tekrar başlıyarak salı günü bitmiştir. Bu anlamsız taşkınlıkları yeteri kadar anlayabilmek için gerilere, hattâ meşrutiyetin ilânından hemen sonraya kadar gitmek gerekir.

Meşrutiyet idaresinin tekrar kurulması, eski idarenin kendilerine olağanüstü bir kudret ve etki sağladığı kişilerin çıkarları üzerinde çok kötü bir etki yapmıştı. Bundan dolayı, tabiî bu gibiler, yeni idareye **ve bu meşrutiyeti korumak için kanlarını dökmeye hazır bulunan Ermenilere karşı büyük bir kin ve düşmanlık beslemişlerdi. Bu sebeple bu şahıslar, meşrutiyet idaresine hücumda başarılı olabilmek**

(1) Adana Cinayeti, Agop Babikyan'ın raporu, İstanbul, 1919 (Ermenice). İstanbul'daki Kilikya Kütüphanesi.

için, öncelikle Ermenileri yok etmeyi düşündüler. Halkın bilgisizliğinden istifade ederek her tarafa Ermeniler hakkında halkın en ince duygularını yaralıyacak şekilde suçlama ve iftiralar yaydılar.» diyor.

(Frankfurter Zeitung) gazetesinde, Adana olayının sebepleri şöyle gösterilmişti (1):

Adana'da dehşet günleri

(M. N. Vendland tarafından)

24 Temmuz 1908 de Türkiye'de, hiçbir yerde kan dökülmeksizin, çoktan beri özlenmiş olan meşrutiyet idaresinin elde edilmesiyle, bütün dünyada doğan şaşkınlığı kim hatırlamaz. Özellikle Halifenin yetkileri sınırlanmış, bunda bir zorluk çıkmamıştır. İttihat ve Terakki komitesi artık yüce devletin çeşitli ırklarını tek bir bünyenin organları gibi birleştireceğine inanmıştı.

Fakat bu güzel rüya uzun sürmedi. 17 Aralıkta yeni parlâmento toplanınca, ilk anlaşmazlık eserleri derhal kendilerini gösterdiler. Nedeni de Hıristiyan ve özellikle Ermeni halkı olmuştur. Bunlar, yaklaşık bir buçuk milyon nüfusları olduğu halde 13 milletvekili seçmişler, 3 milyon Rum ise 27 milletvekili seçmiş. Müslümanlar da 200 milletvekili seçtiklerinden, Hıristiyanlar kendilerini geri kalmış saymışlardır. Meclisin en iyi hatiplerinden olan avukat ve milletvekili Zohrap, bu hoşnutsuzluğu kesin bir şekilde açıklayınca, bundan, entrikacı Abdülhamid istifade ederek tekrar bütün dünyanın şaşkınlığına sebep olacak bir hükûmet darbesi hazırlamak istedi.

Parlâmentonun toplanmasından birkaç hafta sonra Sultan Hamid, meclisteki bulunan ve oldukça sayıları fazla olan muhafazakâr muhalifleri, liberaller aleyhine körüklemeye başladı. Ermeniler, bundan kendilerine karşı bir tehlike duydular. Anadolu'daki Ermeni halk silâhlanmaya başladı. Kendi menfaatini kendisi savunmak gibi pek aşırı yapılan bu hareket, gerek genç olsun ve gerek ihtiyar olsun Türk ve Müslüman halka karşı bir tahrik anlamına geldi. Bunun üzerine Genç Türklerin gazetesi olan (İstanbul) da, Anadolu'da Er-

(1) 15 Haziran 1909 tarihli sayısı (Almanca).
Bu gazetenin yazarı ilk görüşlerini insanî bir heyecan ve tarafsızlıkla yazmış fakat sonraki makalelerinde derhal Ermeniler lehine dönmüştür.

menilerin bir çarpışma hazırlamakta oldukları hakkında yazılar görünmeye başladı. Aynı zamanda Sultan Hamid de kendi adamları vasıtasiyle Anadolu'daki Müslümanlar içinde gayet ustaca dinî tahrikler yaptırdı.

Şunu da ilâve etmeli ki, meşrutiyetin elde edilmesi için çok para fedakârlığı (!) yapmış olan Ermeniler, **Meşrutiyetin ilânı sonucunda siyasi etki ve itibarlarının kuvvetli bir surette artacağını ummakta olduklarından** taşkınlıklara ve Müslümanları tahrik etmeye başladılar. Fakat tahrikçilerin büyük kısmı başka memleketlerden gelen Ermeniler olup, Genç Türk komitesi zamanında bunların tahriklerini önlemekte gecikmiş olduğundan, bu yüzden birçok suçsuz yerli Ermeniler kurban gitmişlerdir. Bu suretle daha Ocak ayında Adana'da bir mahallî komite meydana geldi ve bu komite Adana'daki büyük Ermeni okulunda, Ermenilerin, eski bağımsız bulundukları zamanlara ait tarihî oyunları açıktan açığa sahnelemek suretiyle tahriklere başladılar. O zamanın Ermeni büyükleri burada kahramanlar olarak alkışlandı. Bu millî şovenizmin tekrar uyandırılması hükûmet hafiyeleri vasıtasiyle memurlara duyuruluyordu. O zamanki Adana nüfusu 45.000 kişiden ibaret olup bunun 27.000'i Müslüman ve geriye kalanında dörtte üçü Ermeni ve dörtte biri de Rum idi. Ermeniler iktisadî yönden ilerde idiler. Küçük Asya'da Ermeniler, ticaretten anlamıyan Türk ve Arapların emeği ile zengin olan bir milletti. Bundan dolayı din taassubu söz konusu olamazdı.

İşte Müslümanların dinî bayramı olan Kurban Bayramının başladığı Şubatın 18 inci gününde Küçük Asya'da durum böyle idi. **Tam bu günde Ermeniler, Adana'da ve Adana ilinin diğer kısımlarında ciddî bir surette düzensizlikler meydana getirmeye başladılar. Çünkü iyi bir sonuç ve başarının ancak böyle bayram günlerinde elde edileceğini haklı olarak takdir ediyorlardı.** Adana'da çıkan İtidal gazetesinin açıkça yaptığı yayınlarda Ermenilerin yapacağı isyan ve saldırıyı karşılamak üzere Şamdan Askerî kuvvetler getirilmesi gereğini Vali Cevat beye teklif etmesi, Türklerin de ne kadar bir güvensizlik içinde bulunduklarını gösterir. Aynı zamanda Ermeniler de Valiye bir heyet göndererek, eğer Vali kendilerini himaye etmeyecek olursa, onların da kendi kendilerini savunacaklarını söylediler. Kendilerinin iyice silâhlanmaları lüzumunu ileriye sürdüler. Vali, Ermeni temsilcilerini yatıştırmak, onları memnun etmek için Müslümanlardan ve Ermenilerden devriyeler düzenleyerek şehrin güvenliğini temin etmek istedi. Bu suretle her şeyin sükun bulacağı ümit edilir gibi oldu. İlh...».

Bundan sonraki yazılarında Frankfurter Zeitung, memleketi tanımayan bir yabancı düşüncesiyle birtakım varsayımlardan sonra karışıklığın ayrıntılarına giriyor ki, gerçekle hiçbir ilgisi yoktur.

M. Varantyan, «Tekrar Doğan Vatan» adındaki eserinde (1) :

«Adana cinayeti, milletimizin kendisini tanıması, anlaması için bir ölçü oldu. Geniş ağızlı, kanayan eski yara, yeniden gözümüzün önünde açıldı. Yeniden ve daha şiddetli, daha yanık bir surette topluca ve arzumuzun, teşebbüslerimizin, haykırma ve bağırmalarımızın zayıflığını duyduk. Temmuz darbesinden sonra, sekiz ay sık sık komite, muhtemel olaylara karşı teşkilâtlanılması, silâhlanılması, uyanık durulması için her tarafa feryat ediyordu. Bu haykırışlar, çölde boşuna feryatlar halinde yankılar yaptı. Adana, şüphesiz belirli ölçüde savunuldu. Çokmarvan, kahramanca savunmada yararlıklar gösterdi. Fakat yeni ve eski durum arasında da fark vardı. Bununla beraber yine Ermeninin bütün nüfusunun görünüşü ne kadar üzücü ve teselli kabul etmez bir şekilde, halkın silâhlanması ne kadar acınacak bir haldeydi. Ermeni, kütle halinde bulunabildiği zaman bireyci ve küçük grup, takım halindedir. O halde, silâhla karşı koyanların sayısı da o kadar azdır.

Denilebilir ki, geniş ve seyrek milliyet alanı içinde çoğu gençlerden toplanmış bir avuç kahraman ve değerli kuvvetler, silâh veya tedbir noksanından, kargaşalık başlar başlamaz alçakçasına memleketi bırakıyorlar ve şerefsizce kaçmaya teşebbüs ederek sahile doğru, Mısır'a kadar kaçıyorlar, dünyanın dört bucağına gözyaşı ve acı saçıyorlardı.

Eski, bilinen şekil.

Eksik tarafını da yine eskilerin saflığı, bilgisizliği tamamlıyordu. Bunlar Makedonya taburlarının Adana'ya varışları zamanında Konsolosların gözleri önünde silâhlarını teslim ederek canavarlıkların bir felâket şeklinde yayılmasına sebep olmuşlardı.

Asıl mesele bu değil, Kilikya coğrafî durumu sayesinde eskiden beri oldukça elverişli şartlar içindeydi. Burada hattâ büyük 1895 katliâmı, Ermeni unsuru için çok az zararlı olmuştu. Kilikya'da henüz savunma için silâh ve ufak tefek vasıtalar vardı. Daha müthişi,

(1) Tekrar Doğan Vatan ve Görevimiz, 1910, Cenevre (Taşnaksutyun'un 20 nci yılı dolayısiyle), Taşnaksutyun yayınlarından. Mikael Varantyan (Ermenice).

insanı titreten, geçmişin korkunç manzarası... Asıl vatan Ermenistan vardı. Katliâm kasırgasının yayılarak yüksek Ermenistan'a bulaştığını düşündükçe, kanlarımızı damarlarımızda donduracak bir anın yaklaştığını hissediyorduk. Onlarca Adana kolaylıkla patlayabilir ve hiçbir taraftan yardım görmezdi. Avrupa'dan mı? Bizim döğüşecek vasıtadan yoksun, savunmaya yeteneksiz saf halkımız, tekrar koyun gibi boğazlanırlardı. Yazık ki, çoğunluğa rağmen hâlâ bugün de aynı niteliktedirler.» diyor.

Yine Varantyan bu eserinde :

«Adana, Ermeni bünyesine bir başka yara daha açtı. Berliner Tağbilat yazarı, kana boyanmış Kilikya için; Ermeniler bağımsız Ermenistan peşindeki Ermeni gençliği aleyhinde. Katliâmcı memurlar, asker ve halk için hafifletici sebepler buluyor. Ermeni gençleri bağımsızlık teşvikçileri. Bunları Berliner Tağbilat, cahilce, düşüncesiz hareketlerinden dolayı suçlayarak gösterilerinin, meydan okumalarının, tiyatrolarının, millî bayraklarının, ırkçılıklarının geçmişi diriltmek için yapılan hareketlerin, Türkleri kızdırdığını ileri sürüyor. Avrupa muhabirleri, Ermeni dostları, konferanslarında da böyle söylüyorlar.

Otuz yıldan beri Ermeni dâvasının en kuvvetli savunucusu olan Frankfurter Zeitung da bu felâketi anlatırken, Ermenilerin, İslâmları tahrik edecek ihtiyatsızlıklar yaptıklarını, kulüplerindeki tarihî dramlardan, kışkırtıcı oyunlardan, çılgınca «yaşasın Ermenistan!» feryatlarından İslâmların şüphelendiklerini söylüyor.

Bu ağır bir suçlamadır. Bunda, Ermeni gençliğinin belli bir kısmının tehlikeli hareketlerinden birisi görülüyor. Yapılmış tedhişlerden sonra ve yapılacaklara karşı o günkü vaziyet içinde muhtemel durumlara karşı Ermeni gençliğinin hazır ve uyanık bulunması gerekirdi.

Eğer halkımız, bütün Türkiye Ermenistanı halkı, kendi bütünlüğü, kütlesi içinde gereken şahsî savunmaya karşı ilgisiz kalsaydı, halkın ruhu olan gençliğimiz de ilgisiz ve hareketsiz bir vaziyette bulunsaydı, ihtilâle karşı kendileri için bu, bir terbiye noksanı olurdu.

Şüphe yoktur ki, Türkiye Ermenistanı gençliğinde, uzun zamanlardan beri ırkçılık ve dar bir milliyetçiliğin zehirli çiçeği işlenmiş; geliştirilmiştir. Görünüşü kurtarmak, belirli ölçülerle bunu haklı göstermek mümkündür. Dünyanın hangi milleti bu kadar, ayak altın-

da kalmış, hangi milleti Ermeni kadar cynique bir şekilde parçalanmış, hakaret görmüştür? Genel bir kanundur ki, bir hareket ne kadar güçlü olursa, karşı hareket de o kadar şiddetli ve kuvvetli olur. Ermeni gençliğinin belirli bir kısmının, dayanılmaz bir şekilde o yüzyıllar süren haksızlıklara karşı hareketleri, 60 senelik karanlık ve cinayetlerle dolu gecelerden sonra birdenbire aydınlığa kavuşunca, Ermeni milletinin genç unsurlarının, kaynar kanıyla halkın önderi olan Ermeni gençliğinin, milli vatanseverlik bayrağını açmaları, gösteriler içinde geçmişi hayal etmeleri şaşılacak bir şey değildir. Bunlar, geçmişten eski zaferlerin hayallerini çıkarmışlardır. Bu övünme, şeref, ihtimal ki, Kilikya'da daha yeni ve yaşamaktadır, tarihi belirli anlar ihtimal ki, yine orada daha parlak ve gösterişli bir haldedir.

Bununla beraber şu da var ki, Kilikya Ermeniliği daha serbest, daha emin yaşamış, daha az zulüm görmüştür.

Bundan dolayı, orada milletin ululuk ve şerefi daha fazla korunmuştur. Ne yazık ki, buna rağmen ırkçılık sarhoşluğunun ürünleri orada daha fazla gelişmiş, daha fazla ortaya çıkmıştır.

Ermeni milliyetçiliği, genellikle bir ırkçılık ve burjuva akımıdır. Son derecede gururlu, kibirli, hareketli bir şekilde görünmektedir. Biz bunu yakın geçmişte her gün görebiliriz. Bu kibirlenme, bazan gemsiz ve alay edilecek bir dereceyi buluyor. Ermeni ve Fransız dâhilerini aynı seviyede gösteren İstanbullu hatibi dinleyiniz! Son yıllarda en alçakça rezaletlerle parlamış olan ve Tiflis milliyetçilerinin yayın organı olan bir gazeteye, İstanbul muhabirinin, en barışmaz bir Türk düşmanlığıyla, derin bir zevk ve sevinçle yazdıklarını görünüz : «Türkün aklı yoktur», «Türk başı bozuk bir ırktandır», «Türk nerede hüküm sürerse, orası hemen yıkılır, yok olur» gibi son derecede tertipsiz, anlamsız cümleler. İstanbul, Mısır ilâh... gazetelerinin sayfaları da, aynı tahrik edici Türk düşmanlığıyla doludur (1) :

Bu uyuşmaz düşmanlığın, içerde ve dışarda yarattığı kırgınlıkları görünüz. Komşulara karşı yapılan bu atıp tutma sağanaklarını dinleyiniz. Alaylı davranışlara dikkat ediniz. İstanbul basınının bir kısmı bu gibi kabarmalar, böbürlenmeler ve çoğunlukla buna benzer çocukca düşünceleri gösteriyorlar. Şaşmıyoruz, bütün nesil böyle yetiştirilmiştir : Hudutsuz bir zavallılık içinde sonsuz büyüklük duygusu, tam bir fikrî çıplaklıkla beraber, başı boş bir iddiacılık, gurur-

(1) Sahife: 144.

luluk. Bunu takdir ve tedavi edecek akım, batıdan, Avrupa'dan gelecekti. Fakat bakınız Avrupa'daki Türkiye Ermenileri hatiplerinin tutumları hakkında ne fikir doğuyor. Bunlar öyle adamlardır ki, senelerce batıda dolaşmaları sırasında Avrupa'daki demokrasi cereyanları hakkında yalnız Trumon ve Millevoye'lerin düşüncelerini, psikolojilerini benimsemişler — onu da sathî bir surette —. Başka bir şey öğrenmemişler. Milliyetçilik prensibi edebiyatına çalışarak zavallı, âciz bir kültür, boş bir düşünceyle Ermeni hayatını, Türk Ermeni'lerinin kaderini idare etmişlerdir.

Bunların sadık çırakları Kilikya'daki çocuk, yaşlı, halktan kimseler, din adamları, papas yamağı, episkoposlardı. Bu adamlar hürriyetin tadını tadınca her tarafa, sağa sola, davul zurna ile tahrik edici, çocukca, vatanseverliklerini göstermeye başladılar. Hayk, Aram, Dirtad haykırışlariyle ortaya atıldılar. Açıktan açığa zâlim ve vahşi komşularının üstüne Don Kişot'ca saldırdılar.

Yalnız eski kahramanlar değil, kırallar da... Büyük Dikran'dan başlıyarak küçük Leon'a kadar, şüphesiz bunlar da, bütün dünyanın kıralları gibi kendi öz halkı için birer cellât, birer hiç olmuşlardı.

Papas vatanseverliği bunları göklere kadar yükseltmeye, zaten basit halk tabakasında çoktan beri sönmüş, ölmüş olan kırallık fikrini yaşaymata ve savunmaya hazırdı.

Bizim hasta düşüncelerimizden, en eski yaralarımızdan birisi de budur. Kafkas da bundan kurtulamamıştır. Ermeni gençliğinin değersiz bir kısmının düşünceleri, gösterişçilik ve kötü bir ırkçılık ile sakatlanmıştır. Kendisi de bundan ıstırap çekmektedir.» diyor.

Taşnaksutyun komitesinin yayın organı olan Truşak gazetesi de şöyle diyordu (1):

«Ermeni gençliğini cahil ve ihtiyatsız olmak, yer yer zorbalıklar, gösteriler, tahrikler yapmakla suçluyorlar. Ermeniler sebep değillermiş — bunda şüphe yok — fakat Ermeni gençliği meşrutiyete karşı olan hislerini, hasret duyduğu şevk ve arzularını şiddetle belirten biraz başı boş, disiplinsiz hareket etmiş, biraz daha ileri gitmiş. Gürültülü tiyatro oyunları oynanması, armalar, millî semboller dolaştırılması tam bir ırkçılık sarhoşluğudur. Bu şartlar ve durum, İslâmların cahil tabakasındaki Ermeni nefretini, düşmanlığını yüzyıllardan beri Ermeninin kendisine düşman olduğu hakkındaki kanısını daha da arttırmış ve meşrutiyet hareketlerini de kendilerinin

(1) Truşak, No. 7, 1909, Leo, II. cilt, sahife: 59-61 (Ermenice).

istiklâllerini elde etmeleri için yine onların teşviki ile yapılmış bir iş olarak göstermiş, Ermenilerin bu suretle elde edecekleri hâkimiyetin, İslâmların kökünü kazımaya sebep olacağını düşündürmüştür.

Biz bu ve buna benzer sebeplere batı gazetelerinde rastlıyor ve felâkete tanık olan Ermeni dostu Avrupalıların konuşmalarında dinliyoruz.

Her makalesi bütün aydın dünyada saygıyla okunan Frankfurter Zeitung'un bu hususdaki açıklamaları ilgi çekicidir. (Adana ve dehşet günleri) başlığı altında üç büyük yazıdan oluşan ayrıntılı ve acı bir görüntü. Bunda dikkatli ve usta bir yazarın ince yorumları ile birlikte samimi ve acı duyan bir kalbin düşünceleri ve şikâyetleri ile beraber şunu okuyoruz :

«Ermeniler, Müslümanları tahrik edebilecek dikkatsizlikler yaptılar,» diyor. Tekrar kulüplerdeki faaliyetlere, tarihi trajedilere, gösterişli oyunlara, budalaca ve çocukça (yaşasın Ermenistan!) lara ait ayrıntılardan sonra, «tabiî millî ırkçılığın bu dirilişi hükûmetçe çabuk görüldü. Ermeniler, sersemce ve gurur dolu gösterilerle meşgul iken, dillerine ve duygularına serbestçe meydan verilmişken, beri tarafta da Türk ajanları karanlıkta onların hareketlerini gözetliyorlardı.» diyor.

Alman yazarının bu açıklamasına Taşnaksutyun gazetesi de şunu ekliyor :

«Bundan başka bir takım mağrurlar, kibirliler de vardı ki, bunlar milletin şerefli geçmişi ile, büyüklüğü ve yüksekliği ile kabarmayı severler, hakaret ve alaylarını; adi, vahşi ırklara karşı üstünlüklerini açıkça belirtiyorlardı. Irkçılığın bu sonucu bütün ulusların hattâ ilerlemiş milletlerin havasını da zehirliyor.

Bu budalaca ve tehlikeli düşünüşe bir son vermek gerekir. Daha Kilikya felâketinden önce, meşrutiyetin ilânından beri yabancı ülkelerde bir takım yayınlar, bu acınacak psikolojik hareketlerin örneklerini göstermektedir. Şimdi ise, olaydan sonra artık dillerin gemi yoktur. Türk milletine hitaben ne kadar tasavvur olunabilen nitelikler varsa kullanıyorlar. Bunların içinde köpek, vahşi kelimeleri en hafifidir. Bildiriler de noksanı tamamlıyor. Yabancı ülkelerde sıcacık koltuklara kurulmuş, hiçbir güç ve kuruluşu temsil etmeyen gruplar, kişiler, (felâket) dolayısiyle seslerini yükseltmeyi kendileri için bir vazife kabul ettiler ve komşularına hitaben yüksekten atıp tutmalara, gürültülü meydan okumalara, sakat davranışlara, feryatlara başladılar. İntikam ve düşmanlığın kudretsiz çırpınmaları... Ne yazık ki, Ermeni gençliğinin bir kısmı nitelik noksanını nicelik ve

faaliyet eksikliğini de bağırıp çağırma, gürültü ile doldurmayı çoktan öğrenmiştir. Bunlar, beyinsizce övünme ve gururla ortalığı gürültüye boğuyorlar ve iş yapıyoruz sanıyorlar. Ancak kendilerinden bir nokta bile değişmemiş olduğunu ve oradaki dolu dizgin hareketlerinin bedelini buradaki halkın ödeyeceğini unutuyorlar. Bununla beraber bu yayınlar hiç kimsenin gözünden kaçmıyordu.

Felâketten önce böyleydi, felâketten sonra da böyle. Yabancı memleketlerde de öyle, vatanda da. Biz, Ermeni milletinin, Ermeni düşünürlerinin düşüncelerini ve bilinen davranışları, çoğunluğun saldırı arzusunu (bağımsız Ermenistan) ve bu gibi hayalleri zaman zaman yabancı memleketlerinde bırakıyoruz ve hiç olmazsa imparatorluğun bütünlüğüne karşı olan saldırıların kişiler üzerinde, çevremizde boş ve anlamsız etkiler yapmamasına dikkat ediyoruz. Ermeni gençliğinin bir kısmı da o yabancı düşmanlığı güden, ırkçılık düşüncesiyle zehirlenmiş olanlardan bir bölümü meydana getiriyor.

Bu reklâmcı milliyetçiliği koparmak, kesmek zamanı gelmiştir.

Çoğunlukla özel kudretlerin üstün görülmesinden, hududu aşmalarından doğan bu (millî tarih) sembollerini tamamen bırakmalıdır. Bunlar, çağdaş ölçüler bakımından acınacak düşüncelerdir. Bu çekici olmayan, zararlı, aldatıcı şeyler yerine, bütün Ermeniliğin gençliği içinde tahrikçi ve saldırgan hiçbir şey olmayan ve her millî dostluk gibi, kendini, aynı zamanda komşu milletlerin hukukuna, duygularına saygılı olarak himaye ve temin edecek bir millî dostluk duygusu uyandırmak gerekir.

Milletimizin yüksekliğinin, üstünlüğünün sınırını aşmamak gerekir. Bizim alçak gönüllü olmamız için birçok sebepler vardır. Bu (yükseklik) bize göredir. O da memleketimizle mukayese edilmek suretiyledir. O bölgenin biraz yüksek olması, hâlâ kabarmaya, millî gurur, kibir, büyüklük taslamaya esas teşkil edemez.

O ilişkiler dışında kalınca, biz neyiz? Vaspuragan ve Daron dağları tepelerindeki milletimizin teşkil ettiği kütle neyi temsil ediyor? Hâlâ cahillik ve şaşkınlığın içinde yer tuttuğu karanlık ve Ortaçağa ait bir mevcudiyet».

Yukarıdan beri verilen ayrıntılardan çıkarılacak sonuç şudur :

1 — Adana olayına Ermeniler sebep olmuşlardır.

2 — Hükûmetin gevşekliğinden istifade etmişler, silâhlarına, teşkilâtlarına güvenmişlerdir.

3 — İslâm halkı mümkün olduğu kadar tahrik etmişler ve eziyet vermişlerdir.

4 — Bu olayın 31 Mart ile hiçbir ilgisi yoktur.

İngiltere'nin Mersin Konsolosu Binbaşı Doughty - Willy, hükûmetine gönderdiği raporda, «Ermenilerin tahriklerini, hükûmetin asker kuvvetiyle (manu - militari) önlemediği için, hükûmeti eleştirmiştir». Bu konsolos, çarpışma sırasında sokaklarda dolaşmış ve Ermenilerin attıkları kurşunlarla kendisi yaralanmış, yanındaki Türkleri de ölmüştü.

İstanbul'da çıkan (Nor Husank : Yeni Akım) gazetesinin şu görüşü de durumu açıklayacak mahiyettedir (1):

«11 Temmuzdan sonra yaratılan siyasî yeni durumun ve meşrutî teşkilât ve esasların yardımıyla Ermenilerin içinden bu ayrılma ruhunu gevşetmek, hattâ büsbütün sökmek mümkün olsaydı, eğer kuvvetli, tartışılmaz meşrutî bir hükûmet bulunsa ve Türk Ermeni ihtilâlci siyasî fırkalara karşı zekî ve ileri görüşlü bir faaliyet ve hareket gösterseydi, ve sonunda eğer ihtilâl komiteleri millî düşünüşten uzak olan bir çözüm şekli takip etseler ve hâkimiyetlerini, çekiciliklerini devam ettirmek için halkın mantığına, psikolojisine müracaat edecek yerde, onu kendisine müracaat ettirseydi ve eğri, tehlikeli eğilimleri merhametsizce tepelese ve gerçek birleşme fikirlerini koysa ve geliştirmiş olsaydı, bugün önümüzde yıkılmış Adana olmazdı.» diyor.

Adana olayının içyüzü, sebepleri belirlenmiş olduğu halde o zamanki hükûmet, birçok belge, itiraflara rağmen sonraları Ermenilere karşı gevşek davranmayı, olayı 31 Mart ile ilgili görmeyi siyaseti yönünden daha faydalı kabul etti.

Olaydan sonra Adana kıyımı hakkında Paris'teki Osmanlı Elçiliği, gazetelere şu bildiriyi verdi (2):

«Adana ili içinde gelişen olaylar hakkında bazı Avrupa basını ile Ermeni komiteleri tarafından âdeta hükûmetimizi lekeleyecek yayınlarda bulunulmuştur. Milletvekilleri meclisinde okunan, valinin resmî telgrafından anlaşıldığına göre, kayıplar dört bini geçmediği halde, bu miktar yirmi hattâ otuz bin kadar gösterilmiştir. Bundan gaye, son olayın sorumluluğunu yalnız Müslümanlara yüklemekti. Halbuki Mersin ve Adana'da soruşturmayı yapan Hıristiyan cemaati reisleri; her iki toplumun da suçlu olduğunu bildirmektedirler. Ger-

(1) Nor Husank, Birinci Yıl, No. 4 (Ermenice).
(2) Tanin, 1325.

çekte ise, karışıklığın artmasına sebep, yeteri kadar askerin hemen hazır bulunmaması ve yakın illerden istenenlerin de belirtilen sürede olay yerine yetişememeleridir. Merkezî hükûmet ve özellikle İçişleri Bakanlığı bu acı olay karşısında görevini tamamen yapmıştır. Sonradan, ırk ve mezhep ayırımı yapmadan, zarar görenlere verilmek üzere millet meclisinden otuz bin liranın sarfına izin istenildiği gibi, buna karşılık on bin lira hemen sözü geçen valiliğe yollanmış ve yaralıların tedavisi ile halkın barınca ve beslenmesi hususuna gayret sarfedilmiştir.

Diğer taraftan Rumeli subaylarından meydana gelen ve bundan dolayı, her türlü mahallî etkiden uzak bulunarak teşkil edilen askerî mahkeme, bu faciaya sebep olanları ortaya çıkarıp, sosyal durumları ne olursa olsun herkese ibret olacak şekilde cezalandıracaktır.

Millet meclisi, alınan tedbirlerden o derece memnun olmuştur ki, hükûmetin özel tedbirlerini tamamen onaylamıştır. Bundan ötürü, bu uygulamalar ve sonradan hazırlanacak tedbirlerden sonra bazı yanlış bilgi verenlerin aldatmasına kapılarak hükûmetimiz aleyhinde bulunanlar, kötü niyetli değillerse gerçeği kabul etmelidirler.

24 Mayıs 1909

Buna cevap olarak Taşnaksutyun komitesinin (Truşak) ve (Temps) gazetelerinde şu bildiriler çıktı (1):

«Adana cinayetlerini hazırlayanlar tarafından yayılan söylentilere bir akis teşkil edecek şekilde Paris Osmanlı Elçiliği tarafından 24 Mayıs tarihi ile Temps gazetesine yollanan notayı protesto etmeye mecbur olduğumuzdan dolayı üzgünüz. Elçilik, Adana olaylarının sorumluluğunun Müslümanlarla Ermeniler arasında ortak olduğunu bildirdikten sonra, komitemizin meşrutî hükûmetin şerefini lekelemeye çalıştığını söylemek istiyor.

Son facianın; 12 Nisan tarihinden önce Abdülhamit'in adamları ve memurları tarafından tertip edildiğini, yeni idare memurlarının birçoğu açıkça kabul ettikleri halde, hükûmetin hâlâ sorumluluğu başkalarına atmaya çalışması ve bu vahşice çarpışmada Ermeni parmağı araması şaşırtıcıdır. Haklarını savunan Ermenilere karşı şiddet gösteriliyor. Anlaşılan Ermeniler, kötülüğü bir meslek kabul edenlerle bir tutuluyorlar ki, yüzlercesi hapsolunuyor ve her yerde, örneğin; Dörtyol'da silâhları alınıyor. Kendilerini savunamıyacak

bir duruma getiriliyorlar. Bu olaylar, Ermeni çevrelerinde gayet acı bir hayret ve üzüntüye sebep oluyor. Bunca facialardan ve serasem memurlar yönetiminde bulunan asker ve halkın birçok kasabaları yakıp yıkmalarından sonra hâlâ çaresiz zavallılar suçlanacak olurlarsa, biz bu duruma karşı pek tarafsız kalamayız. Üzerimize aldığımız sorumluluk, bizi şu halleri, Avrupa milletlerinin kamu oyuna bildirmeye yöneltir, memlekete tekrar taze bir hayat verecek ve her türlü olayların önünü alacak tek tedbir, önemli, âdil ve tarafsızca bir şekilde suçluların cezalandırılmalarıdır.»

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1908 DEN I. DÜNYA SAVAŞININ SONUNA KADAR

I

KOMİTELER

23 Temmuz 1908 meşrutiyetinin ilânından sonra komite faaliyetlerinde bir müddet aldatıcı bir sükûn göründü. Komite reisleri bildiriler, konuşmalarla faaliyetlerini tamamen kanunî ve haklı bir şekle çevirerek, meşrutiyetin korunmasına çalışacaklarını ilân ettiler.

Hınçak komitesi reislerinden Sabahgülyan, Beyoğlu Ermeni kilisesinde verdiği nutukta : «Osmanlı meşrutiyeti ilân edilmiş olduğundan biz, Hınçaklılar, eğilimlerimizi, ihtilâl fikirlerimizi bırakıyor ve faaliyetlerimizi memleketin ilerlemesine adıyoruz.» diyordu.

Taşnaksutyun ileri gelenleri de, «Bütün kuvvetleriyle meşrutiyeti korumaya çalışacaklarını ve bütün unsurların bir gayeye doğru yürümeleri için Genç Türk'lerle işbirliği yapacaklarını» söylüyorlardı.

Yıllarca Avrupa'da, Amerika'da dolaşmış birtakım insanlar, serbestçe Türkiye'ye giriyorlar her yerde saygıyla karşılanıyorlardı.

1896 olayında ölenlerin hâtırasını anmak gayesiyle Ermeni mezarlığında yapılan toplantıya, Türklerden birçokları da samimiyetle katılmışlar ve mezarlar üzerinde nutuklar söylemişlerdi.

Kudüs'ten dönen eski Patrik İzmirliyan'a, Türklerin de katıldıkları büyük bir karşılama töreni yapıldı. Ortaya çıkan bu yeni durum ve hava için de, komitelerin programlarında değişiklikler yapıldı.

Taşnaksutyun komitesi, 1908 tarihli programında Türkiye hakkındaki siyasetini şöyle gösteriyordu (1):

---

(1) Taşnaksutyun Siyasî Programı, 1908, İstanbul, (Truşak) yayınlarından sahife: 18, (Ermenice).

Türkiye Ermenistanı'nda :

1 — Osmanlı Devleti hudutlarında mahallî ve geniş bağımsızlık ve federasyon temaları üzerine kurulan siyasî ve iktidarî bir hürriyet olacaktır.

2 — Merkezî hükûmet, demokrat halk temsilcilerinden oluşmuş bulunacak, Osmanlı hükûmetinin bütün işlerini — dış siyaset, askerlik, maliye, gümrük, posta - telgraf — idare edecek devletin diğer hizmetleri mahallî bağımsız bölgelere bırakılacaktır.

3 — Türkiye Ermenistanı, Osmanlı federatif devletinin bir kısmı olması bakımından iç işlerinde özgürlüğe kavuşacak ve onun bölgeleri içinde bulunacak halkın iç işleri de, mahallî bağımsızlıktan istifade edecektir.

4 — Türkiye Ermenistanı'nın, gerek merkezi ve gerek özel kısımlarına ait kanunî - idarî bütün kuruluşları, ırk, din, cins farkı olmaksızın genel, eşit, dolaysız, gizli ve orantı esaslarına dayanan oylarla seçileceklerdir.

Hükûmete böyle samimi bir davranış gösteren komiteler, ilk günlerin heyecanı geçerken, bir taraftan da hükûmetin zayıflığından, durumun gevşekliğinden istifade ederek yavaş yavaş eski faaliyetlerine geçtiler.

İlk iş olarak silâhlanma, savunma tertibatı başladı. Hınçak, Taşnaksutyun, Réformé Hınçak, bir taraftan bütün güçleriyle taraftarlarını donatmaya çalışırken, diğer taraftan da, patrikhaneye, kiliselere, millî kuruluşlara el attılar. Milletvekili ve patrik seçiminde illere tâyin edilecek marhasaların seçiminde kendi mensuplarını seçtirmeye uğraşıyorlardı. Etkilerini halk arasında kuvvetlendirmek için merkezde, illerde ihtilâlci adlarını taşıyan kulüpler, lokaller açıldı. Kiliseler, daha çok konuşma, konferans, miting yerleri oldu. Komitelerin çeşitli adlardaki gazetelerinde meşrutiyetin ilk günlerinde Berlin Kongresinin (61) inci maddesinden vazgeçildiği ilân edilmişken yine eski iddialar üzerine yazılar çıkmaya başladı. Eski hâtıralar canlandırıldı. Ermeni bayrakları, Ermeni hükümdarlarının resimleri, ihtilâl, isyan aşılayan eserler, marşlar, millî şiirler, millî oyunlar meydana çıkarıldı.

Komitelerin faaliyetlerinin içyüzünü takdir edemeyen hükûmet de, komitelere yardım gösteriyordu. Rusya'dan komitelere karşı şiddetle yapılan takiplerden kaçan komiteciler, Türkiye'ye sığınıyorlar ve iyi bir kabul görüyorlardı.

İlk dönemde Erzurum milletvekili olan Karakin Pastırmacıyan (1), Kafkasya'ya giderken Batum'da, Rus hükûmeti tarafından tutuklandı ve hükûmetin çok kuvvetli teşebbüsleri üzerine serbest bırakıldı.

Türkiye'de Ermeniler, geniş bir hürriyet havası içinde faaliyetlerine devam ederlerken, Rusya'daki Ermeniler üzerinde şiddetli baskılar yapılıyordu. Durumu, Taşnaksutyun komitesinin doğu bölgesi merkez heyetinin yayınladığı şu bildiri açıklar :

Vatandaşlar,

Yıllardır, sık sık Ermeni ihtilâllerine sahne olan Kafkas, bugün Çarlığın müthiş kuvveti altında inlemektedir. Ermeni milletinin en olgun nesli, iki yıldan beri Çar'ın korkunç hapishanelerinde sürünüyor. Rus ihtilâl merkezinden sonra şimdi meydan, kanlı başarılarından cesaretlenerek, Ermeniliğin en değerli neslini vuran, tedhiş eden gericiliğe kalıyor. Öğretmen, şair, tüccar ve sanatkâr, memur ve işçi, ihtilâlci, kendi halinde hemşehri, hepsi de hapishanelerin karanlık kemerleri altında inliyorlar.

Vatandaşlar, Rus yönetimi altında ıstırap çeken Kafkas Ermenisi kuşağı, Hamid'in zulüm günlerinde hudutların kırmızı çizgilerini atlıyarak oraya gitmiş olan, bugün hürriyetinize kavuşmak şansına erişmekle övündüğünüz bu bölgenin neslindendirler. Onlar acı ve ıstırap günlerimizde yanımızda yaşıyan, acılarımızı paylaşan bizim öz kardeşlerimizdir. Bunlar, kızıl ihtilâl günlerimizde bizimle birlikte ıstırap çeken, haklı dâvamız için kan döken savaş öncülerimizdir. Halkın tabiî ve hür hakları için açılan mücadele, bugün bu tarafta, Osmanlı toprağı üstünde, zaferle neticelendi,. Fakat hududun öte tarafında, hâlâ Çarizmin bunak idaresi hâkim bulunuyor. İhtilâl ülküsü bütün kuvvetiyle orada çalışmaktadır. Bu, en ilkel haklarına karşı halkı en vahşice surette ezen mutlak baskıya karşı kanlı bir çarpışmadır.

Hudutlar, geçmişte ihtilâl fikirlerinin yayılmasını önleyemedi. Kafkas halkı tam yirmi yıl kan kardeşlerinin kurtuluş hareketleri için ne gerektiyse verdi, ne mümkünse yaptı. Şimdi de hudutlar, Türkiye Ermenilerinin kutsal ülküsünü, hapishanelerde inleyen kardeşlerimizin, siyasî suçlarla Rus mahkemelerine gönderildikleri bugünlerde hiç önleyemez.

---

(1) Armen Garo komite adını taşıyan bu adam, daha sonra Kafkasya'ya geçerek Genel Savaşta, çeteleriyle doğu illerimizde büyük zulümler yapmıştır.

Hürriyetten, serbestlikten faydalanan Türkiye Ermenileri, gece gündüz polis işkencesi altında bulunan öz kardeşlerinin bu vaziyetlerini görüp de buna karşı ilgisiz kalamazlar. Bu derin inanç ve düşünce iledir ki, işte Ermeni Taşnaksutyun doğu bölgesi Rayon'u heyeti, Türkiye Ermenilerinin bütün sınıflarını Kafkas siyasi mahpuslarına, onların bakımsız kalmış ailelerine, sevgililerine acele maddî yardıma dâvet ediyor. Tarihi değer taşıyacak ve büyük fedakârlıklara ihtiyaç gösteren mahpusların muhakemesi çabuk başlıyacağından, yardımın acele yapılması gerekir.

Rayon Meclisi, Taşnaksutyun'a bağlı merkezî bir kontrol komisyonu seçmiştir. Aynı zamanda bu komisyon bölgenin bütün şubelerinin bu işe katılmalarını bildirmiştir. Yardımları, Erzurum'da Haraç ve İstanbul'da Azadamard idarehaneleri vasıyasiyle göndermek mümkündür. Vatandaşlar, Taşnaksutyu doğu bölgesi Rayon Meclisi size bu daveti yapmakla beraber, aynı zamanda Türkiye Ermenilerinin derhal bu çağrıya uyarak, zavallı kardeşlerine yardım etmek için, ellerindekinin önemli bir kısmını vermek suretiyle karşılık vereceklerine ve bu suretle hudutlarla birbirlerinden ayrılmış bir milletin öz evlâtlarının arasında mevcut güçlü kardeşlik bağlarını bir defa daha göstereceğine şüphe etmez.

Ermeni Taşnaksutyun Doğu Bölgesi
Rayon Heyeti

Meşrutiyetten sonra Osmanlı Devletinin vaziyeti her gün biraz daha sarsılıyordu. Bosna - Hersek, Bulgaristan işlerinden sonra arkadan da (31 Mart) ı hazırlıyan içteki irtica hareketleri başgösterdi. Aslında Adana bölgesinde hazırlanmış olan komiteciler 31 Marttan daha önce taşkınlıklara, ufak tefek olaylar çıkarmaya başladılar.

Adana olayından sonra İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun arasında yapılan müzakerelerden sonra bir anlaşma yapıldı, bunda şöyle deniliyordu (1):

Unsurlar anlaşması

Vatanın bağımsızlığını sağlamak, bütünlüğünü ve politikasını sonuna kadar korumak, bir takım kimselerde doğan kötü düşün-

(1) 3 Eylûl 1909 tarihli Tanin gazetesinde yayınlanmıştır.

celeri yok etmek ve Osmanlı unsurları arasında iyi ilişkiler kurmak amaciyle İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Taşnaksutyun Komitesi arasında aşağıdaki noktalarda tam bir anlaşma doğmuştur :

1 — Söz konusu iki cemiyet, meşrutiyeti güçlendirmek ve halkın kültürel eğitimini en sağlam esaslar üzerine kurmak için bütün kuvvetleriyle ve hiçbir fedakârlığı esirgemeyerek çalışacaklardır.

2 — Her türlü gerici hareketler ihtimaline karşı kanunî şartlar dairesinde kararlı ve belirli yönde hareket edeceklerdir.

3 — Kutsal Osmanlı vatanını bölünme ve ayrılıktan uzak bulundurmak, her iki cemiyetin faaliyetlerinin tek hedefi olduğundan, Ermenilerin bağımsızlık eğilimlerinde olduklarına dair istibdat döneminden kalan ve kamu oyunda mevcut olan söylentilerin ortadan kaldırılmasına çalışılacaktır.

4 — Her iki cemiyet de vatanın ilerleme ve yükselmesine elverişli olan (illerin yetkisinin genişletilmesi) usulü hakkında aynı düşüncede bulunuyor.

5 — İttihat ve Terakki cemiyetiyle Taşnaksutyun Komitesi 31 Mart olaylarıyla, Adana faciasını bir uyarı olarak kabul ederek yukarıda sayılan esaslı noktaların uygulanabilmesi için elele vererek çalışmaya karar vermişlerdir.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Genel Merkezi	Taşnaksutyun Komitesinin İstanbul Sorumlu Heyeti

Bu anlaşmadan anlaşılacağı gibi İttihat ve Terakki ile anlaşan Taşnaksutyun'un İstanbul sorumlu heyetidir. Taşnaksutyun teşkilâtına göre, sorumlu heyetler, bu gibi anlaşmaları ancak kendi bölgeleri adına yapabilirler. Bu anlaşmada Taşnaksutyun genel bürosunun bir kaydı, bir ilgisi yoktu. Bundan ötürü, anlaşma onu bağlamıyordu.

Anlaşmanın üçüncü maddesi çok siyasî bir değer taşır. (Bağımsızlık eğiliminde olduklarına dair söylentilerin yok edilmesi) sorunuyla komite, bu hususu kendi hesabına propaganda için, İttihat ve Terakki teşkilâtını da kullanmış oluyordu.

Bütün bu hareketler, anlaşma teşebbüsleri, siyasî programlarda değişiklik, pek az devam edebildi. Ortaya çıkan Hürriyet ve İtilâf fırkasının fikirleri, şahsî teşebbüs - bağımsızlık düşünceleri, yeni akımlar uyandırdı.

İttihat ve Terakki - Taşnaksutyun anlaşmasına rağmen, Taşnaksutyun komitesi kendi hesabına faaliyetine devam ediyordu. Taşnaksutyun'un gazetesi Truşak, görüşünü, Osmanlı meşrutiyeti hakkında düşüncesini şöyle bildiriyordu (1):

«Yeni rejimden memnun değiliz. Genç Türkiye'ye karşı bu hoşnutsuzluk batıda da Temmuz günlerinden sonra Osmanlı devrimini yapanlara karşı ölçü ve hududu olmayan batılı çevrelerde de başgöstermektedir. Takdir, teşvik sönüyor, aldandıklarını hissediyorlar. Avrupa basınında eleştiri darbeleri başlıyor ve bazan Boğaziçi sahillerine hiddetli çehreler, hareketler yöneltiliyor.

Aldanmamalı. Aslında aldanmak da mümkün değildir. Temmuz ve Nisan devrimleri Avrupalılara göre hür bir fikir akımı değildi. Bu, yazık ki, ne halkın başka bir sınıfına ve ne de başka memleketlerde siyasî inkılâplarda büyük bir dayanak olan burjuva unsuruna dayanmıyan, yalnız kuvvetli bir askerî darbe idi.

Bu burjuva unsurları hemen hemen Türkiye'de ve İslâmlarda yoktur. Batı liberalizmi ile dolu olan bu tek sınıf, — eğer sınıf demek mümkünse — yüksek askerlerle, az sayıda düşünürlere bağlı kalmıştır. Bu durum, derinden, Osmanlı meşrutiyetinin kaderi üzerinde yansımalar yapmaktadır.

Genel olarak bu hal, Türkiye ve özellikle küçük milletler için üzücü bir vaziyettir. Etkisi yönünden ilgi çekici olan ihtilâlci azınlık, sayı bakımından sınırlı bir haldedir. Aksi darbeler hakkındaki sabit ve devamlı korku işte buradadır. Diğer taraftan da bu azınlığın, İmparatorluk hegemonyası zehirleriyle, etrafı sarılmıştır. Millî muhalefetin sonsuz kaynağı da oradadır. Küçük milletler bu fırtınalı günlerde bu aksi darbelerden korkuyorlar.

Esasen Türkiye'nin Türk olmayan unsurları ayrı bir vaziyette bulunuyorlar. Abdülhamid'in ölen rejiminden sonra şimdi de Türk unsurunun koyduğu ırkçılık ülküsü boyunduruğu var.

Geniş fikir hürriyeti vaadiyle ortaya atılan meşrutiyet, birkaç saygı değer kararı arasında birdenbire beklenmeyen ve garip bir şey ortaya çıkardı : Meşrutiyetin varlığını kaba bir şekilde inkâr eden ve memleketin bütün halkları arasında mücadeleyi ve ayrılığı tahrik eden (dördüncü madde)».

Taşnaksutyun, Ermeni teşekküllerine, müesseselerine, kiliselerine tamamen el atmış bir durumdaydı. Osmanlı Millet Meclisindeki milletvekilleri, patrikhane ve buradaki ruhanî ve halk meclisleri

(1) Truşak (Ermenice), Cenevre, No. 1, 1910.

üyeleri, ruhanî reisler, illerdeki öğretmenler tamamen Taşnaksutyun mensupları idiler. İllerde düzenli ve silâhlı çeteleri, fedaî takımları vardı. Komite her yerde saldırgan vaziyetinde idi.

Taşnaksutyun, Copenhague sosyalist kongresine verdiği muhtırada şöyle deniliyordu (1):

«1908 yılına kadar, komitemizin Türkiye'deki faaliyeti gizli ve yalnız geceleri yapılırdı. Gündüzleri komite üyeleri çıkamıyorlardı. Silâhlanma, eğitim daima gece oluyordu. Faaliyetimiz daima siyasî ve ihtilâlci idi. Bu faaliyet, bugün de Osmanlı hükûmetinin bütün merkezlerinde devam etmektedir. Yalnız şu fark vardır ki, şimdi açıktan açığa ve gündüz yapılmaktadır. Türkiye'nin Ermeni yerleşmiş olan diğer kısımlarında da komitelerimizin tam teşkilâtlı ve tertipli büyük ihtilâlci çeteleri vardır.»

Vaziyet böyle devam edip giderken, Balkan Harbi çıktı. Osmanlı Hükûmeti Rumeli illerini kaybetti. Kötü bir duruma düştü. Komiteler bu vaziyetten istifade fırsatını kaçırmadılar.

Leo :

«Ermeni Taşnaksutyun ile İttihat ve Terakki ilişkileri bir yıl kadar sürdü. Balkan Harbi, Türkleri fena bir hale getirdi. Taşnaksutyun'un da, Türk hükûmetiyle «hesaplaşması» ortada kaldı. Ne ile? Tabiî ne kuvvet, ne silâh ve ne de parlâmentodaki adamlariyle. Çünkü Millet Meclisinde on kadar Ermeni milletvekili vardı. Bunun çoğu, Genç Türklerin yardımıyla seçtirilmişti. Ermeniler o kadar dağınıktırlar ki çoğunluğu kazanmaları, bir tek milletvekili bile fazla çıkarmaları mümkün değildi. Şu halde ne kalıyordu? Taşnaksutyun'un eski, uğursuz, kana bulanmış bir silâhı vardı : Altmış birinci madde. Bunu tekrar meydana attı, ortalığı ayaklandırdı. Halbuki unutuyordu, esasen bu iddiasından 1908 ihtilâlinden sonra vazten uzak bir çözüm şekli takip etseler ve hâkimiyetlerini, etkilerini, geçmişti. Bu hareketini de, Çar'lık Rusyasiyle temin etmek istedi. İttihat ve Terakki ile ilişkiler çözüldü. Taşnaksutyun, Çarlığın kucağına atıldı.» diyor.

Trablusgarp işgali, Balkan Savaşı, Osmanlı hükûmetini çok şiddetli bir surette sarsmıştı. Ermeniler için bu durum çok istifade edilecek bir fırsattı. Katogikos başta olmak üzere patrikhane, Ermeni politikacıları, Rusya'nın müdahalesiyle yeni baştan doğu ille-

(1) Taşnaksutyun Muhtırası, 1910.

rinde ıslâhat sorununu ortaya çıkardılar. (Islâhat kısmında ayrıntılı olarak gösterildiği gibi bu teşebbüsler, nihayet doğu illeri için iki müfettiş tâyini ile sonuçlandı.

1913 de Köstence'de toplanan Hınçak komitesinin yedinci kongresi, açıktan açıya Türkiye'ye karşı düşmanlığa başlanmasına karar verdi.

1908 den beri komiteler, özellikle Tasnaksutyun, illerde teşkilatını büyük bir gayretle tamamlamış, komitecilerin sayısını arttırmış, silâh depolarını kurmuş bir ve müdafaaya hazır vaziyet almışlardı. Onlar artık I. Dünya Savaşından önce herhangi bir hücumu karşılayabilecek bir kudrette bulunuyorlardı.

———«o»———

II

GENEL SAVAŞ

Osmanlı hükûmeti, Genel Savaşa girmeden önce Ermeni komiteleri, başta patrikhane olmak üzere, Osmanlı hükûmetinin Rusya'ya karşı savaşa girmesi halinde alacakları durumu tesbit için toplantılar yapıyorlardı.

Galata'daki (Ermeni Büyük Merkez Okulu) nda patrikhaneden memur edilen rahip Kapriel Cevahirciyan'ın başkanlığında Taşnaksutyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar temsilcilerinden oluşan (Birleşik millî Ermeni kongresi), (Ermenilerin Osmanlı hükûmetine sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamaları) şeklinde bir karara vardı. Taşnaksutyun reisleri de bu şekilde propagandalar yaparak bu suretle Osmanlı hükûmetine güven vermek istediler. Bir taraftan da durumun alacağı şekli bekleyerek bütün kuvvetleriyle hazırlanmakta kusur etmediler.

1914 Haziranında Erzurum'da Taşnaksutyun kongresi toplanmıştı. Bu kongrede durum görüşüldü, esaslı kararlar verildi.

Kongre, iki hafta sürdü. Kongreye batı, doğu Ermenistan yurtlarından, İstanbul, Trabzon, Muş, Van, Erzurum, Sivas, Harput, Samsun, Adana, Beyrut, İzmir, Kayseri, Konya bölgelerinden, Eçmiyazin, Moskova, Tiflis, Tahran, Tebriz, Amerika, Mısır, Balkan örgütlerinden Truşak, Azadadard yazı heyetlerinden Avrupa Rusya, Türkiye öğrencilerinden olmak üzere 30 üye gelmiş bulunuyordu.

Kongrede, Osmanlı hükûmetine karşı takip olunacak politika hakkında şu karar kabul olundu :

«İttihat ve Terakki hükûmetinin, Hıristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadî, sosyal ve idarî birbirine zıt politika, baskıyı ve islâhatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutan Taşnaksutyun kongresi, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya,

onun siyasi programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilâtına karşı şiddetle mücadeleye girişmeye karar vermiştir.

Taşnaksutyun komitecileri, bu kongreye Ermenilerle anlaşmak, kendilerinin yardımlarını temin için tavizler vermek üzere İttihat ve Terakki'nin delegeler gönderdiğini ileri sürmektedirler. Fakat buna ait ne bir kayıt ve ne de bilgi yoktur. Hiç bir esasa dayanmayan bu iddia, 1920 de Taşnaksutyun tarafından İstanbul'da çıkarılan bir eserde (1) şöyle gösterilmiştir :

«Türkiye, savaşa girme sıralarında iken, Taşnaksutyun da Erzurum'da yıllık kongresini yapıyordu. Türk hükûmeti delegeler gönderdi. Bu delegeler kongreye kabul olundular. Kongre kapanmak üzere iken bu Türk delegeler; Ermeni Taşnaksutyun komitesi, Rusya'da bir ihtilâl çıkarır ve bu suretle Osmanlı ordusunun, Kafkasya'yı almasına yardım ederse, Osmanlı hükûmetinin Ermenistan'a bağımsızlık vereceğini vaad ettiler (2).

Ermeniler bir süre buna inanmadılar. Çünkü, geçen altı yılın tarihi henüz hatırlarında idi. Bundan ötürü bunlara, her ne kadar Türkiye Ermenileri, Türkiye'nin savaşa girmesini uygun bulmuyorsa da, kendilerinin dostlukları, yakınlıkları, İtilâf devletlerine ise de kendilerinin Osmanlı ordusuna karşı olan görevlerini yapacaklarını ve bununla beraber Rusya'daki Ermenileri de memleketlerine karşı olan görevlerini yapmaktan vazgeçiremeyeceklerini söylediler.

Türklerin bu teklifi yapmaktan gayeleri ne idi? Bunu anlamak çok kolaydı. Ermenileri Kafkasya'yı zapt için kullanacaklar, sonra onları yok edeceklerdi. Bununla beraber Turan birliğini, Kafkasya'yı alarak temin ettikten sonra, Türklerin kendiliklerinden bir bağımsız Ermenistan kuracaklarına inanacak kadar kim basit düşünceli olabilirdi? Bundan başka Taşnaksutyun'un bu teklifi reddetmesi için mantıkî ve açık bir sebep daha vardı. O da : Ermeni milleti böyle kötü bir anlaşmaya ortak olamazdı. Eğer Taşnaksutyun bu teklifi kabul etseydi, millet arasındaki yerini kaybederdi,» deniliyor.

---

(1) The Regeneration of Armenia, The Fight For Freedom, Taşnaksutyun yayınlarından, 1920, İstanbul, sahife: 45.

(2) Van, Erzurum, Erivan illerini vermek suretiyle.

Osmanlı hükûmetinin seferberliği ilân ettiği sıralarda Eçmiyazin Katogikosu ile Kafkas Genel Valisi Vronzof - Daşkof arasında şöyle bir haberleşme oldu ve bunun sonucunda Rusların islâhatı yaptırmaları, Ermenilerin de kayıtsız şartsız hareketlerini Rusya'nın arzularına uydurmaları kararlaştırıldı.

Katogikos'un Voronzof - Daşkof'a müracaatı şöyle idi (1):

Eçmiyazin, 5/Ağustos/1914

Kont Illarion İvanoviç hazretlerine,

2 Ekim 1913 de bütün Ermeniler adına sizin vasıtanızla haşmetli Çar hazretlerine, Türkiye Ermenilerinin durumlarının düzeltilmesi için yüksek himayelerinin lütuf buyurulması hakkında bir rica mektubu sunmuştum.

Bu müracaata karşılık olarak Çarlık hükûmeti, Türkiye Ermenilerinin durumu hakkında özel bir dikkat ve özen göstermek fikrinde olduğunu ve bu halkın geleceği ile ciddî olarak ilgileneceğini vaad etmişti. Bununla birlikte, Rusya, Türk hükûmetine, Türk rejiminde Ermeniler için yeter derecede devamlı ve faydalı bir değişme vaad eden resmî bir islâhat projesi teklif etmişti.

Yalnız Almanya ile müttefiklerinin muhalefeti ve Rusya'nın ilerdeki başarılarını gölgelememek için, devletlerin fikir ve eğilimlerinin aynı bulunması hakkındaki arzusu, bu islâhat projesinin değerini azaltacak değişiklikler gerektirdi.

Bu durumda, Genel müfettişlere Babı Âli'nin verdiği talimatla, onlarla yaptığı kontratlara, Ermeni illerinde yaptığı engellemelerin eklenmiş olması bu islâhatın illere uygulanması ihtimali hakkında halkın ve İstanbul Ermeni patriğinin şüphelerini arttırmıştır.

Bugün Genel savaşın çıkışı, Türkiye Ermenilerinin ve islâhatın geleceğini yeni tecrübeler, ıstıraplarla karşı karşıya bırakmaktadır.

Rusya'nın kısa bir süre için olsa bile Ermeni sorunundan dikkatini çevirmesi milletinin güdücüsü olmak yönünden, Türkiye'deki Ermenileri karanlık günlerin tehdidi altında bulunduracağını, yüce şahsınıza heyecanla bildirmeye cesaret ediyorum.

Eminim ki, İmparatorluk hükûmeti, Türkiye'ye yapılan dostça bir uyarı şeklindeki müracaatlarından hiçbir olumlu sonuç çıkmadığı konusunda tam bir inanç edinmiştir.

---

(1) Kırmızı Kitap, Çalkuşyan, Paris 1919, sahife: 12.

[illegible] tarafından gizlice desteklenen Babı Âli, bu yılın [illegible] gelişini ertelemiş ve işte bu sebeple düzenlenen islâhatın [illegible] neticesini engellemiştir.

[illegible] Tarihhanesi ve Ermeni Meclisinden aldığım bilgiye dayanarak, gerçeklere, özel ve sağlam tanıklıklara dayanmadıkça, Türkiye'yi bugün yöneten hükûmetin, Ermenilerin hallerinin düzeltilmesi konusunda meydana koyacağı herhangi bir islâhatın uzun ömürlü olamayacağı inancındayım.

Mamafih Türkiye bunları içinde bulunduğu müddetçe, bütün Ermeni milleti için son derece önemli olan sorunun kesin olarak halledilmesinde benim ve bütün Ermeni milletinin fikir ve görüşleri aşağıdakilerden ibarettir :

a) Anadolu'daki bütün Ermeni illerinden ayrılmayacak bir bölge meydana getirilmesi,

b) Bu bölgenin idaresinin başına Babı Âli'den ayrı olarak, Rusya tarafından yüksek sosyal durumlu veya rütbeli bir Hıristiyan âmir konulması,

c) Bu bölgeye, İslâm ve Hıristiyanlardan eşit ölçüde seçmenler vasıtasiyle tâyin edilecek bir bağımsız idare verilmesi,

d) Ermeni milletinin, yeni teşkilâtta ve hükûmet şeklinin varlığına güvenebilmeleri için islâhatın uygulanmasının kontrolünün yalnız Rusya'ya verilmesi.

Bu şekilde bir hükûmet ancak savaşın bitiminden sonra mümkün olabilecektir. Bununla beraber Türkiye'nin seferberlik emrini vermesi, heyecan verici olmuş ve Ermeni milletini yeni felâketler için korkutmuştur. Bundan dolayı İmparatorluk hükûmetinin, şimdiden Türk hükûmetine şu hususlar hakkında şiddetli bildiride bulunması gerekir :

a) Ermenilerin hayatlarının ve mallarının korunması için gereken tedbirlerin alınması,

b) Genel müfettişlerin, 26 Ocakta kararlaştırılmış islâhatı uygulamaya başlamak üzere derhal görevleri başına geçmeleri.

Yüksek şahsınızdan, şevketli İmparator Hazretlerine, gerek benim ve gerek Rusya'daki cemaatim adına sadık tebaalarının sadakat duygularını ve Türkiye Ermenilerinin içten bağlılık ve ilgilerini sunmanızı ve aynı zamanda Çar'ın yanında Türkiye Ermenilerinin ümitlerini savunmanızı arz ve rica ederim.

Size uzun ve mutlu bir ömür bağışlamasını Allah'tan diler ve yüksek şahsınıza bir Allah bendesi olduğumu bildirmekle şeref duyarım.»

Bu müracaata, aynı yılın 2 Eylûlünde 1569 numaralı mektupla şu cevap alındı :

Katogikos hazretleri,

Türkiye Ermenilerinin savunulması, ve arzularının gerçekleşmesinin temini ricanıza dair olan 5 Ağustos tarihli mektubunuzun aslını, Bakanlar Kuruluna vermiş olduğumu size bildirmeyi şeref kabul ederim.

Bakan Goremkin, hiçbir zaman Rus hükûmetinin, Türkiye'nin, Ermeni illerine islâhatın yapılması ve Ermeni sorunu üzerinde Rusya'nın ilk programı ve kontrolü altında olmıyacak islâhata, hiçbir şekilde kabul etmiyeceğini bana bildirmiştir.

Başbakanın yukarıdaki teminatı, Ermenileri telâşlandıran sorunun uygun bir çözüme kavuşmasını temin edeceği için bence tamamen uygun görülmektedir.

Bununla beraber, gerek bizim Ermenilerin ve gerek hududun öte tarafındakilerinin hareketlerinin bu sırada benim talimatıma uygun olmasını istemeyi gerekli görürüm. Çünkü, Türkiye ile Rusya arasındaki gergin durum dolayısiyle bu çok önemlidir. Müttefik devletlerimizle mevcut politik görüşlerimize göre, Türkiye ile savaş olursa, bu savaş kendiliğinden çıkmalı ve bizim tarafımızdan yapılacak herhangi bir hareketle olmamalıdır. Bundan ötürü, Türkiye Ermenileri tarafından bir isyan çıkarılmasına izin vermek arzu olunmaz ve bu çok tehlikelidir, derim. Aynı zamanda yukarıda arz olunan görüşlerin sonucu olmak üzere sizden cemaatiniz üzerindeki yetkinizi kullanıp, bizim Ermenilerin hudut memleketlerinde bulunan Ermenilerle ortaklaşa ve Türkiye'nin bugünkü belirli durumunda olduğu gibi gelecekte de, bir Rus - Türk savaşı halinde de, bugünkü şartlara göre kendilerine yapılmasını bildireceğim, yapımını kendilerine vereceğim görevleri, hizmetleri gerçekleştirmelerinin temini - ni rica ederim.

Dualarımızı diler ve kutsal şahsınızın basit bir bendesi olduğumu arz ederim.

Comte Worontsoff - Dachkoff

1914 de Rus İmparatoru Tiflis'e gelmişti. Katogikos Keork, bu fırsattan istifade etti ve Tiflis'te Çar tarafından kabul edildiği sırada şu konuşmayı yaptı (1) :

(1) Çalkuşyan.

Haşmetmeap,

Önceki gün, eski Ermeni mâbedinde, kutsal mihrabın basamağı üzerinde gerek kendimin ve gerek cemaatimin sadakat duygularını arz etmek bahtiyarlığına kavuşmuştum. Haşmetmeaba, bütün memleketlerdeki Ermenilerin ve özellikle yüzyıllardan beri Türk boyunduruğu altında ezilen Türkiye Ermenilerinin sadakat duygularını ve samimi sevgilerini sunmaya cesaret ediyorum.

Gerçekten, Büyük Petro'dan başlıyarak bütün Rusya İmparatorları, Ermenilere devamlı olarak yüksek yakınlıklarını, lütuflarını göstermişlerdir.

Büyük İmparator, Ermeni milleti tarafımızdan himayeye lâyık görülmekle ayrıca şeref duymuşlardır. Haşmetmeablarının buyruğu ile İmparatorluk hükûmeti, Ermenilerin durumunun düzeltilmesi için Türkiye Ermenistanı'nda gereken islâhatın uygulanması işini üzerine almış, hükûmetimizin temsilcileri tarafından sarf olunan büyük bir faaliyet ve gayret sayesinde, bu yılın 26 Ocak'ında Padişah tarafından onaylanan bir islâhat projesinin düzenlenmesini başarmışlardır. Yüksek şahsınıza bütün kalbimle kendimin ve cemaatimin minnet duygularını sunarım. Bununla beraber, bu islâhat da öncekilerin sonucuna uğramış ve Türk hükûmeti tarafından sıfıra indirilmiştir. Ermenilerin durumu yine, önceden olduğu gibi acıklı, çaresiz, yoksulluk ve felâketten başka bir şey olmamıştır.

Bu acı ve felâket getirici durum, beni yine haşmetmeablarının hükûmetine müracaat ettiriyor.

Şevketlim, cemaatimin ıstıraplarına siz son vereceksiniz.

Ermenilerin kurtuluşu için Türk hükûmeti yoluyla islâhatı uygulattırmak konusunda yapılan bütün teşebbüslerin tarihi, bu yoldaki teşebbüslerin acı ve ıstıraptan başka bir şey getirmediğini bize bildiriyor. İslâhat, hiçbir gerçekleşme alanına çıkamamış ve anlamsız kalmıştır. **Türkiye Ermenilerinin kurtuluşu, kendilerini kesinlikle Türk hâkimiyetinden ayırarak bağımsız bir Ermenistan kurulmasından ve bunları da Büyük Rusya'nın kudretli himayesine vermekten başka bir suretle mümkün değildir. Türkiye Ermenilerinde bağımsızlık düşüncesi o kadar olgun bir haldedir ki, bütün milleti canlandıran, yaşatan yalnız bu fikirdir.**

Bu bağımsızlığın gerçekleşmesi ise, Çar hazretlerinin yüce buyruklarına bağlıdır. Eğer siz şimdiden Türkiye Ermenistanı'nın gelecekteki teşkilâtı hakkındaki arzularımızın ifadesini lûtuf buyurursa-

nız, bütün Ermeni milleti sonsuz bir mutluluğa kavuşacak ve yine bütün Türkiye Ermenilerinin kalbi gerek yüksek şahsınız ve gerek Büyük Rusya hakkında derin bir minnettarlıkla dolu olacaktır.»

Çar, «**Saygıdeğer peder, cemaatinize söyleyiniz, Ermenileri en parlak bir gelecek bekliyor.**» karşılığını verdi.

Tiflis'te Çar'a, Ermeni bürosu reisi Arutyunoff tarafından Ermeni milleti adına şöyle denildi (1):

«Savaş haberi, bütün Ermeni halkını tahrik etti ve heyecanlandırdı. Hepsi, galip Rus ordusuna katılmaya, Rus ordusunun başarısı için kanlarını dökmeye koşuyorlar.

Güçlü olan Allah'tan, düşmanın doğuda ve batıda yenilmesini diliyoruz. Kalplerimiz, istekle, vatanımızın uğramış bulunduğu durumun Rus ordularının şerefi ile sona ermesini ve arkasından da Rusya'nın doğudaki sorunlarının kesin çözümünü beraber getirmesini diliyor.

Türkiye'nin boyunduruğu altında kalmış olan Hıristiyanlar, sizin buyruğunuzla, büyük İmparator, nihayet hürriyetlerine kavuşsunlar. Rusya himayesi altında İsa'ya inançlarından dolayı ıstırap çekmiş olan Ermeni milleti de yeniden bir serbest hayatla doğsun.»

İmparator, buna cevap olarak da, «Ermeni milletine sadakatlerinden emin olduğumu söyleyiniz. Halk arasında bulunmaktan duyduğum zevki de kendilerine bildiriniz.» dedi.

Kafkas Ermenileri, başlarında Katogikos ve Taşnaksutyun komitesi olduğu halde, Ruslara hizmet ederken, hararetli hazırlıklarda bulunurlarken, Çar hükûmeti tarafından siyasî sebeplerle Sibirya'ya sürülmüş komitecilerin de Türkiye'ye karşı savaşta kullanılmak üzere affolunmalarına çalışmayı unutmuyorlardı.

Katogikos tarafından, Worontzoff - Dachkoff'a, Taşnaksutyun'un o zamana kadar olan faaliyetini, Ermenilerin yetkili bir din reisi ağzından göstermesi yönünden, çok önemli olan şu mektup gönderildi (2):

«Saygıdeğer Kont hazretleri,

Beni bütün Ermenilerin manevî babası kabul ettikleri için, cemaatimden birçokları, bana müracaat ederek Taşnaksutyun cemiyetine katılmış olmak suretiyle kendileri üzerine kanunun takiplerini

---

(1) Kırmızı Kitap, Çalkuşyan.

(2) Leo, Türkiye Ermenilerinin İhtilâl İdeolojisi, cilt II, (Ermenice).

çekmiş ve ağır işlere, sürgüne mahkûm edilmiş olan birçok akrabaları hakkında hükümdarımızın tükenmez olan merhamet kaynağından affımızı rica etmekliğimizi diliyorlar.

Bu cemiyetin içinden doğan özel durumların, kendilerine faaliyet gayelerini değiştirtmiş olduğu bu adamların, bu cemiyete katılmalarını kabahatli gösteren şartlar, ana hayatı yakından ilgilendiren, hükûmet şekline karşı hareket ve teşebbüsleri kapsayan önemli bir şey olmadığını temin hususunda fikir verici olmuştur. Geçen yüzyılda, 90 tarihlerinde doğan Taşnaksutyun cemiyetinin başlangıcında amacı, Türkiye'deki arkadaşlarının hal ve durumlarını düzeltmekti.

Bu gaye, Rusya'nın doğudaki geleneksel rolü ile uygun düşüyordu. Bundan fazla olarak da büyük bir Hıristiyan devletinin sahipliği altında, Ermeniler, iki başlı kartalın himayesine girdiler. Yüzyıllarca Türk boyunduruğu altında Türklere karşı savaşmaya çağrıldılar. Ermeniler, generalleri ve askerleriyle kendilerine zulüm edenlere, Hıristiyanlığın ezelî düşmanlarına karşı savaşmayı öğrendiler. Ermenilerin en çok sevilmiş yazarları, en yüksek vatanseverlik eserlerini büyük vatanları olan Rusya için, Ermenileri Türk boyunduruğuna karşı savaştırmak için yazdılar. Bu duygular içinde eğitilen Ermeni gençliği, Taşnaksutyun komitesini kurdu. Bundan sonra uzun seneler Rus Çar'larının mızrakları altında refah ve mutluluğa kavuştuktan sonra Ermeniler için ağır yıllar geldi. Bunu da hemen sizin muhtemel genel valiliğiniz takip etti. Ermenilerin kilisesinde açılan o ağır yaralar, herkesten fazla sizce bilinir. En eski Hıristiyan milleti olan Ermeniler, kiliselerinin hukukunu savunmak için ayaklandılar. Bizim refah ve mutluluğumuz içindi ki, imparatorun arzusu ile siz Kafkasya'yı idare etmekle görevlendirildiniz. Ermeni milletini ve onun millî komitesini ezen tedbirler de yok edildi.

Bunu da derhal isyanlar ve Ermeni - Türk çarpışmaları takip etti. Bu kanlı çarpışmalar esnasında Taşnaksutyun komitesi, millî görevini yapıyordu. Savunmanın, bu komitenin omuzlarına yüklenmiş olduğu sizce de bilinmektedir. Karışıklık yıllarında Taşnaksutyun'un savunma alanında gösterdiği hareketin, faaliyetin hükûmet aleyhine olduğu hiç kimsenin hatırından bile geçmezdi. Savunma alanında bu komitenin gösterdiği desteğin kanuna aykırı bir hareket olmadığı ve kanundan gizli olarak bir şey yapılmadığı bütün Kafkas'ca ortada bulunuyordu.

1911 de Petersburg'da vali Senad'ın özel mahkemesinde yapılan Taşnaksutyun'un duruşması sonucunda, Ermenilerden bir çoğu,

yargıcın aşırı derecede taraf tutan ve kanunsuz hareketlerinin açıkça görülmüş olmasına rağmen, az çok ağır cezalara çarptırıldılar ve bu suretle birçok suçsuz kimseler maddi ve manevî zarara uğradılar.

Eğer iş, biraz insaf ve merhametle incelense, Taşnaksutyun'un tarihi ve bunun Ermeni - Türk çarpışmalarındaki rolü göz önüne alınmış olsaydı, yüzlerce Ermeni, hükûmet şeklinin esaslarına karşı el kaldırmış olmakla suçlanmazdı.

Taşnaksutyun'un doğduğu toprak, kurtarıcı Çar'ın eliyle yaratılan kurtuluş savaşında takip edilen ve Ermeniler için Ayastafanos'ta on altıncı madde ve daha sonra Berlin'de altmış birinci madde olan ve sonra Ermenileri yine Türklerin isteğine bırakan geçit üzerinde idi. İşte o zamandan itibaren Rusya Ermenileri arasında hududun öte tarafındaki kardeşlerinin durumlarını düzeltmek için çalışan komiteler kuruldu.

Kader, Ermeni - Türk çatışmalarını, Rusya'nın iç karışıklıklara uğramış olduğu bir zamana rast getirdi. Rusya'nın iyiliğine de, kötülüğüne de tam bir dikkat ve özen göstermiş olan Ermeniler, Rus ülkesine gelen sarsıntıları derinden duyarak yaşıyorlardı. Ermenilerin Taşnaksutyun'a da girmiş olan genç unsurlarının belirli bir oran içinde Rus ihtilâlci fikirleriyle ilgilenmemeleri mümkün değildi. İşte bu suretle Ermeni Taşnaksutyun'una, millî yolu içinde Rusya'dan, teşkilâtının esasına aykırı ve uygulamalarına yabancı gelen dalgalar, hükûmet aleyhtarı tahrikler girmeye başladı. Ermeniler, ellerinde silâhla, hayatlarını, prensiplerini savunuyorlardı. Bu savunma da, bütün Ermenileri birleştirdi.

Kendini korumayı, hükûmet aleyhine birleşme şeklinde göstermekten istifade edenler, şahsî savunmaya ait eski belgeler elde ettiler, hısım ve akrabadan, öteden beriden yalancı şahitler temin olunarak suçlar yarattılar. Bu suretle köylerde mala sahip birbiriyle rekabet edenler uzaklaştırıldı. Arazi parçaları ele geçirildi. Borçlardan kurtulundu, hapse attırmak tehdidi ile para alındı. 1905 - 1906 da savunmayı idare etmiş olan şerefli insanlar, çok defa, hükûmet aleyhtarı cemiyete girmiş bulunmak suçuyla öldürüldüler. Bu hareketin, Rus hükûmetinin menfaatlerine ve sizin âdil siyasetinize güvenen halkın dostluk ve sessizliğine aykırı bulunduğu açıktır. Bununla beraber, hükûmet zararlı şahısları, kanunun bütün şiddetiyle takip eder, fakat karışıklıklara karışmamış olanların ve millet tarafından yetkili kılınmak suretiyle savunmaya katılmış kimselerin de bunlardan ayrılması gerekir. 1905 yılından beri, dokuz yıl geçmiştir. Kanuna aykırı harekette bulunmuş olanlar bu yıllar içinde

esasen pişman olmuşlardır. Suçsuzlar ise, ıstırap içinde adalet rica etmektedirler. Bunların hepsi de haşmetli hükümdarımızın merhamet ve lütfunu bekliyorlar. Kendilerinde bu umutlar, hükûmetinizin gayret ve ilgisi sayesinde esasen Taşnaksutyun'un amacını teşkil eden ıslâhatın Türkiye'de ilânından beri daha çok kuvvet kazanmış bulunmaktadır.

Şimdi mahkûmların, kaçakların, hapiste bulunanların aileleri onlar için, sizin vasıtanızla merhametli İmparatordan af ve ailelerinin yanlarına dönebilmeleri için izin rica etmekliğimi sıksık, acınacak bir durumda müracaat ederek dilemektedirler.

Kendileri esasen çoktan beri isteyerek, istemeyerek işlemiş oldukları günahlarından pişmanlık duymuşlar ve büyük İmparatorun en sadık tebaaları olmuşlardır.

Saygıdeğer kont hazretleri, Kafkas'daki uzun süren memuriyetiniz, hizmetleriniz sırasında milletimin ne kadar minnettarlık ve sadakatle Rus Çarlarına bağlı olduklarını ve nasıl bir sevgi ile Rusya'ya karşı hareket etmekte olduklarını anlamışsınızdır.

Çarlığın lütuf ve merhametine sığınarak, gerek benim ve gerekse Ermeni milletinin adına sadık tebaasının duygularını haşmetli Çar hazretlerine bildirmek için saygıdeğer kont hazretlerinin aracı olmasını rica eder ve 1905 - 1906 - 1907 tarihlerinde Taşnaksutyun cemiyetine katıldığından ötürü mahkûm bulunanların ve bu sebeple vatan hudutlarından uzaklaşmış olanların Rusya'ya dönmelerine, izin verilmesi, gerek işleri görülmüş olanların ve gerek bundan sonra takip edileceklere ait işlemlerin kısaltılması hakkındaki ricalarının sunulmasına vasıta olmalarını dilerim.»

Taşnaksutyun komitesinin Katogikosun ağzı ile söylettiği bu rıcalara, 180 kişilik bir de liste ilişik bulunuyordu. Bu adamlar, Türkiye'ye karşı savaşta kendilerinden istifade olunmak üzere affedildiler.

Katogikos Keork, bütün Ermenilere hitaben şu emirnameyi yayınladı :

Bütün Ermenilerin Katogikosu
Beşinci Keork
Katogikosluğumuzun üçüncü yılında
Vagarşabat Eçmiyazin Ana kürsüsü
No. : 1150

«İsa'nın kulu ve Allah'ın erişilmez iradesiyle Episkoposların başı ve Ermenilerin Katogikosu, bütün milletlerin kutsal Ararat ana

kilisesi büyük kürsüsünün patriği, Eçmiyazin Katogikosu Keork.

Saygıdeğer ruhanî daireler marhasalarına, yardımcılarına, yüksek dereceli ruhbana, papaslara, cemaat reisleri ve ileri gelenlere, tüccar ve sanatkârlara, alın teriyle çalışan çiftçiler, hayırlı hizmetlerde çalışan görevlilere, öğretmenlere ve bütün millî - genel işlerle uğraşanlara, milletin öz evlâdına, hepsine, ana kürsünün İsa selâmı ve Katogikos makamının takdisleri üzerlerine olsun :

Dış düşmanların vatana, büyük Rusya'ya saldırdıklarını esasen biliyorsunuz. Hükûmetimizin barışsever arzularına ve iyi niyetini gösteren gayretine rağmen çok acıdır ki, Avrupa milletleri ve hükûmetleri arasında müthiş bir savaş çıktı.

Fakat, dehşet ve felâketlerle dolu olan bu tarihi ânda büyük Rusya milletinin bir tek kişi ve aile gibi, kuvvetli manevî bağlarla birbirine bağlı ve birleşmiş bir şekilde adaleti ve milletlerin istibdada, haksızlığa karşı haklarını ve medenî arzu ve eğilimlerini savunmaya kalkmış olması teselli vericidir.

Manevî birlik, zaferi ve vatanın mutluluğunu temin eder, çünkü birlik iyiliklerin ve kahramanca hareketlerin anasıdır. Her taraftaki manevî evlâdımızın tam bir şevk ve gayretle gerek hükûmete karşı ve gerek hemşehrilik gereği olan görevlerini candan ve yürekten, birleşmiş bir halde bulunarak, vatanın ve onun şerefinin savunma ve himayesi için, özel gayretler sarfetmelerinden büyük bir teselli duyuyoruz.

Şimdi, Ermeni milletinin, geçmişte, tarihte, yüzyıllardır bilinen bağlılığını, Rus İmparatorluğu tahtına karşı olan sadakatini en yüksek inanç ve istekle göstermesi zamanı gelmiştir. Manevî evlâdımızın kendinden öncekiler gibi vazifelerini kahramanca ve en büyük fedakârlıklarla yapacaklarından emin bulunarak bu Katogikos emirnamemizle bu büyük ve haklı harekete en kısa zamanda manevî ve maddî yönden yardım etmelerini ve vatanımız olan büyük Rusya'nın şerefi ve iyiliği için savaşa gitmeye hazır bulunanların bırakacakları yardımsız ailelere yardım etmelerini herkese tavsiye ederiz. Bu müthiş harbin devamı müddetince tedaviye muhtaç olacak bir çok yaralılar bulunacağını hatırlayınız. Vatana karşı vazifesini yapan bu ıstırap çekmiş ve üzgün vatan evlâtlarının merhametli Samirî gibi ıstırap ve üzüntülerini gidermek, herkes için bir Hıristiyanlık borcudur.

Rusya'nın kahraman askerlerinin başarı ve zaferlerine dua ile,

esasen pişman olmuşlardır. Suçsuzlar ise, ıstırap içinde adalet rica etmektedirler. Bunların hepsi de haşmetli hükümdarımızın merhamet ve lütfunu bekliyorlar. Kendilerinde bu umutlar, hükûmetinizin gayret ve ilgisi sayesinde esasen Taşnaksutyun'un amacını teşkil eden ıslâhatın Türkiye'de ilânından beri daha çok kuvvet kazanmış bulunmaktadır.

Şimdi mahkûmların, kaçakların, hapiste bulunanların aileleri onlar için, sizin vasıtanızla merhametli İmparatordan af ve ailelerinin yanlarına dönebilmeleri için izin rica etmekliğimi sıksık, acınacak bir durumda müracaat ederek dilemektedirler.

Kendileri esasen çoktan beri isteyerek, istemeyerek işlemiş oldukları günahlarından pişmanlık duymuşlar ve büyük İmparatorun en sadık tebaaları olmuşlardır.

Saygıdeğer kont hazretleri, Kafkas'daki uzun süren memuriyetiniz, hizmetleriniz sırasında milletimin ne kadar minnettarlık ve sadakatle Rus Çarlarına bağlı olduklarını ve nasıl bir sevgi ile Rusya'ya karşı hareket etmekte olduklarını anlamışsınızdır.

Çarlığın lütuf ve merhametine sığınarak, gerek benim ve gerekse Ermeni milletinin adına sadık tebaasının duygularını haşmetli Çar hazretlerine bildirmek için saygıdeğer kont hazretlerinin aracı olmasını rica eder ve 1905 - 1906 - 1907 tarihlerinde Taşnaksutyun cemiyetine katıldığından ötürü mahkûm bulunanların ve bu sebeple vatan hudutlarından uzaklaşmış olanların Rusya'ya dönmelerine, izin verilmesi, gerek işleri görülmüş olanların ve gerek bundan sonra takip edileceklere ait işlemlerin kısaltılması hakkındaki rica-larının sunulmasına vasıta olmalarını dilerim.»

Taşnaksutyun komitesinin Katogikosun ağzı ile söylettiği bu rıcalara, 180 kişilik bir de liste ilişik bulunuyordu. Bu adamlar, Türkiye'ye karşı savaşta kendilerinden istifade olunmak üzere affedildiler.

Katogikos Keork, bütün Ermenilere hitaben şu emirnameyi yayınladı :

Bütün Ermenilerin Katogikosu
Beşinci Keork
Katogikosluğumuzun üçüncü yılında
Vagarşabat Eçmiyazin Ana kürsüsü
No. : 1150

«İsa'nın kulu ve Allah'ın erişilmez iradesiyle Episkoposların başı ve Ermenilerin Katogikosu, bütün milletlerin kutsal Ararat ana

kilisesi büyük kürsüsünün patriği, Eçmiyazin Katogikosu Keork.

Saygıdeğer ruhanî daireler marhasalarına, yardımcılarına, yüksek dereceli ruhbana, papaslara, cemaat reisleri ve ileri gelenlere, tüccar ve sanatkârlara, alın teriyle çalışan çiftçiler, hayırlı hizmetlerde çalışan görevlilere, öğretmenlere ve bütün millî - genel işlerle uğraşanlara, milletin öz evlâdına, hepsine, ana kürsünün İsa selâmı ve Katogikos makamının takdisleri üzerlerine olsun :

Dış düşmanların vatana, büyük Rusya'ya saldırdıklarını esasen biliyorsunuz. Hükûmetimizin barışsever arzularına ve iyi niyetini gösteren gayretine rağmen çok acıdır ki, Avrupa milletleri ve hükûmetleri arasında müthiş bir savaş çıktı.

Fakat, dehşet ve felâketlerle dolu olan bu tarihi ânda büyük Rusya milletinin bir tek kişi ve aile gibi, kuvvetli manevî bağlarla birbirine bağlı ve birleşmiş bir şekilde adaleti ve milletlerin istibdada, haksızlığa karşı haklarını ve medenî arzu ve eğilimlerini savunmaya kalkmış olması teselli vericidir.

Manevî birlik, zaferi ve vatanın mutluluğunu temin eder, çünkü birlik iyiliklerin ve kahramanca hareketlerin anasıdır. Her taraftaki manevî evlâdımızın tam bir şevk ve gayretle gerek hükûmete karşı ve gerek hemşehrilik gereği olan görevlerini candan ve yürekten, birleşmiş bir halde bulunarak, vatanın ve onun şerefinin savunma ve himayesi için, özel gayretler sarfetmelerinden büyük bir teselli duyuyoruz.

Şimdi, Ermeni milletinin, geçmişte, tarihte, yüzyıllardır bilinen bağlılığını, Rus İmparatorluğu tahtına karşı olan sadakatini en yüksek inanç ve istekle göstermesi zamanı gelmiştir. Manevî evlâdımızın kendinden öncekiler gibi vazifelerini kahramanca ve en büyük fedakârlıklarla yapacaklarından emin bulunarak bu Katogikos emirnamemizle bu büyük ve haklı harekete en kısa zamanda manevî ve maddî yönden yardım etmelerini ve vatanımız olan büyük Rusya'nın şerefi ve iyiliği için savaşa gitmeye hazır bulunanların bırakacakları yardımsız ailelere yardım etmelerini herkese tavsiye ederiz. Bu müthiş harbin devamı müddetince tedaviye muhtaç olacak bir çok yaralılar bulunacağını hatırlayınız. Vatana karşı vazifesini yapan bu ıstırap çekmiş ve üzgün vatan evlâtlarının merhametli Samirî gibi ıstırap ve üzüntülerini gidermek, herkes için bir Hıristiyanlık borcudur.

Rusya'nın kahraman askerlerinin başarı ve zaferlerine dua ile,

bepinizi takdis eder ve büyük Rus hükûmeti bütün tehlikelerden, düşmanın kötülüklerinden korumasını ve tam bir bolluğa ulaştırmasını, bütün sadık tebaasına mutluluk ve [illegible] vermesini cenabı Yaradan dilerim, Amin.

Aslına imza edilmiştir. (1)

Daha Osmanlı hükûmeti Ruslarla savaşa girmeden önce Kafkasya'da hazırlıklar başlamıştı. Her taraftan Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna, Türkiye'ye karşı savaşacak çetelere, intikam alaylarına girmek üzere Kafkasya'ya, Tiflis'e doluyorlardı. Antranik Tiflis'e getirildi, Osmanlı meclisinde Erzurum milletvekili olan Karakin Pasturmacıyan, komite tarafından teşkilât için Kafkasya'ya gönderildi. Taşnaksutyun, bütün kuvvetiyle faaliyete geçti.

Çalkuşyan, bu hareketler hakkında şöyle diyor (2):

«Büyük masraflarla derhal Ermeni gezici hastaneleri kuruldu. Tiflis'ten her tarafa Duma üyesi Babacanof, Episkopos Mesrop, Tiflis belediye reisi Hatisof, Kafkas Ermeni Hayır Cemiyeti Reisi Arutyunof imzalariyle şu tamim gönderildi:

«Ermeni milletinin Rusya'ya karşı değişmeyen sadakatini göstermesi zamanı gelmiştir. Ermeniler, hududun ötesinde bulunan birçok kardeşlerini kurtarmak için hiçbir fedakârlıktan çekinmemelidir.»

Gönüllü listeleri dolaştırıldı. Bu listelere Amerika'dan, İngiltere'den, Fransa'dan, Bulgaristan'dan, Romanya'dan ve hattâ Buhara'dan, bütün Rusya'dan gelen Ermeniler giriyorlardı. Bunlar, mallarını sattılar, ticaretlerini, işlerini bıraktılar, silâh ve cephanelerini temin ettiler. Toplanma yeri olan Tiflis'e koştular. Ben, bu binlerce genç, neşeli, hayattan memnun, dinç, gürbüz gönüllülere arkadaşlık ettim. Vatanımızın marşını söylüyorlar, bir düğüne gider gibi cepheye koşuyorlardı.

Bu gönüllülerden başka olarak yüzbinlerce Ermeni de diğer Rus tebaası gibi, Rus ordularında savaşıyorlar, görevlerini yapıyorlardı. Gönüllüler ise, bütün bütün bunlardan ayrıydı.

---

(1) Eçmiyazin Katogikosluk makamının resmî dergisi olan (Ararat) ın Ağustos 1914 tarihli sayısından (Ermenice).

(2) Kırmızı Kitap, sahife: 25.

Bu gönüllüler, vatanlarının, Türklerin yüzyıllardan beri ökçeleriyle ezdikleri analarının imdadına, hudut illerinde esirlik ve zincirler altında can veren kardeşlerinin yardımına koşuyorlardı. Yeni bir ufuk açılıyordu. Rusya'da çok büyük bir insan anbarı vardı. İngiltere kuvvetli, Fransa canlı ve sağlam bulunuyordu. Ermenilerin durumu tamamen belirmişti. Artık hiçbir şüphe kalmamıştı. Gönüllüler devamlı geliyorlardı. Bu sırada Ermeniler ile Ruslar arasında bir kardeşlik güveni vardı.

Voronzof - Daşkof'un emirlerine göre, Ermeniler çarpışmaların başından itibaren üç hafta içinde savaş alanına gireceklerdi. Ermeni bürosu, bu zor şartlar altında işe başladı. Para yoktu. Tecrübeli kılavuzlar bulamıyorlardı. Yüzyıllardır düşman çizmeleri altında ezilmiş bir milletin birdenbire teşkilâtlanması mümkün görülmüyordu. Fakat bütün Ermeni halkı arasında arzu, istek o kadar kuvvetliydi ki, herkes gönüllü yazılıyordu. Bu suretle Rusya'nın önceki savaşlarında olduğu gibi Ermeniler, kendi paylarına düşen gönüllüleri Rusya'ya temin ettiler.

Tarih, Ermeni gönüllüleri reislerinin adlarını kaydetmiştir :

Zangezorlu Şabaş Orbelyan,

Yüzbaşı Melik,

Karabağlı - Avan Han (Kahramanlığından ötürü general olmuştur.),

Tarahanof Kardeşler,

Ovannesof Kardeşler,

Atabekof,

Manuşak (kadın),

Arkepiskopos Manuçaryan.

Bu defa Ermeniler için (olmak veya olmamak) sorunu söz konusuydu. İhtiyarlar, hastalar bile gönüllü yazılmak için müracaat ediyorlardı. Ermeniler bölgeyi tanıyorlardı. Rusların da bunlara ihtiyacı vardı. Silâhları eksik, kötü giyinmiş gençler de derhal cepheye koşuyorlardı.»

1914 Ekiminde, Çar, Osmanlı Devletine savaş açtı ve Rus ordusuna, Türk hudutlarını geçmeleri emrini verdi. Aynı tarihte Taşnaksutyun da, Türkiye'ye savaş ilân ediyordu.

Komite, Horizon gazetesiyle şu bildiriyi yayımladı :

«Bugün artık (Türkiye Ermenileri şehitleri) adını taşıyan o kanlı tarihe son vermek zamanı gelmiştir. Bu şartlar içinde Ermeni de artık kendi önemli yerine sahip olacak ve kendi gücüyle, topraklarında yapılacak savaşlara yardım edecektir.

Bu durumda Ermeniler, tutacakları yolu tâyine ve iki taraftan birisiyle birleşmeye mecburdurlar. Ermenilik, tereddütsüz, en hafif bir sapma bile göstermeden yardımını Üçlü Anlaşma kuvvetlerine yapıyor. Bütün kudretini Rusya'nın emirlerine veriyor.

Ermeniliğin bunu yapması, yalnız Türkiye Ermenilerinin haklı dâvalarının Üç devletle birleşerek halledileceğine ve bu dâvanın çözümü için Rusya'nın başa geçmiş olmasından değil, aynı zamanda bu Genel Savaşta hak ve adaletin, o devletlerin tarafında bulunmasındandır.

Ermeniler, aldıkları vaziyetin sebeplerini yakından ve derinden biliyorlar ve buna göre de kuvvetlerini düzenliyorlar.

Tarih içinde Ermenilik, her zaman son derecede uyanık bulunmuş ve çok zaman bu ihtiyatı, korkaklık ve esirlik ile nitelendirilmiştir. Bugün artık çekinilecek gün değildir. Ermeni de açık alınla meydana çıkıyor. Rus ordularında çalışan Ermenilerden başka savaş alanına, teşkil ettiği gönüllü alaylarını çıkarıyor. Bunlar, Rus askerleriyle birlikte çarpışacaklar ve onlara küçük kuvvetleriyle yardım ederek, İtilâf devletlerinin zaferini temin edeceklerdir.»

Ermeni kongresi ikinci reisi Çalkuşyan, Petersburg'da yaptığı 24 Mayıs 1916 tarihli (1) konuşmasında :

«Üstümüze müthiş bir felâket yıkılıyor. Bu da İtilâf Devletlerine dostluk göstermemizden, Ermeni milletinin aldığı durumdan ileri geliyor. Fransızlar, parlak ve sevimli bir dille, bizim için «Küçük müttefikimiz» diyorlar. Olabilir ki cihan dâvasına az hizmet etmişizdir. Fakat «büyük müttefik» vaziyetindeyiz. Savaş, bütün Ermeni milletine yayıldı. Bizim için önceleri umut yoktu. Rus hükûmeti ihtilâl istemiyor, savaşı geciktirmek için her çareye başvuruyordu. Bu görüş, arzularımıza uygundu. Çünkü (pogrom = katliâm) lardan korkuyorduk. Fakat başından beri dostluğumuz tamamen İtilâf devletleri ileydi. Çünkü, bunların başında, Ermenilerin kendisine bağlılığı tarihçe de kabul edilmiş olan Rusya bulunuyordu.

(1) Times, 28 Temmuz 1916, Rusca kısmı.

Ermeniler, çan sesleri ile Rusları karşıladılar. Papaslar muhteşem elbiselerini giydiler. Bu savaşta da Ermeni milleti tamamen Rusların yanında bulundu. Türk savaşından önce, Türklerle Ermeni reisleri arasında özel görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelerde, Türkler, Ermenileri kendi taraflarına çekmek istediler. Bu tekliflerini, Ermeni milleti nefretle geri çevirdi. Savaş geldi ve bir gönüllü hareketi başladı. **Bütün Ermenistan'dan (Doğu Anadolu) dan, Mısır'dan (yani Türkiye'ye bağlı bir parçadan), Romanya'dan — Rus tabiiyetindekiler dışında — hepsi Türk tabiiyetinde olan ve Anadolu'yu çok iyi bilen (çünkü kendi memleketleridir) gönüllüler toplandı ve Rus hükûmetine büyük hizmetler gördüler.** Benzeri görülmemiş bir katliâm başladı ve İspanyolların dediği gibi bize (yaralarımızın ağızlariyle ağlamak) düştü.» (1) diyordu.

(1) Times, 29 Temmuz 1916, Rusca kısmı.

III

İSYANLAR VE SÜRGÜNLER

Osmanlı hükûmetinin seferberlik ilân etmesinden sonra komitelerin faaliyeti bir kat daha arttı. Savaşa girince de, yer yer tertipli, sistemli isyanlar çıkarılmaya başlandı. İstanbul Patriği, Osmanlı Ordusu için kiliselerde dua edilmesini tavsiye ediyordu. Bu emir, Katogikosun şiddetle eleştirilmesine ve baskı altında verilmiş olan bu kararın hiçbir dinî değeri olmadığını ilân etmesine sebep oldu.

İstanbul'daki Taşnaksutyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar komite ve grupları, hükümete, Ermenilerin bağlılığı, tarafsız kalacakları konusunda teminat veriyorlardı.

Ermenilerin, sürgünler dolayısiyle ve sadece savunma gayesiyle harekete mecbur kalmış oldukları iddiasına karşı, Genel Savaş sırasında Van milletvekili olan ve Taşnaksutyun'un en yetkili ileri gelenlerinden V. Papazyan'ın son günlerde Ermenice (Vem) dergisinde yayınladığı (Genel Savaş ve Muş bölgesi, 1914 - 1915, Rus - Türk Savaşının ilk zamanlarında) başlıklı yazısından aldığımız şu parça, Taşnaksutyun'un daha ilk günlerdeki hazırlıklarını, aldıkları kararları açık bir surette göstermektedir :

«.....ilk günlerde bu felâketin büyüklük derecesini, devamını, sonuçlarını tahmin mümkün değildi. Bundan fazla olarak da Türk - İttihat hükûmeti yöneticilerinin bu savaşa girmeleri imkânsız görünüyordu. Çünkü son altı yıl içinde yedikleri üç büyük darbeden, Yunan - Türk, Trablus, Balkan savaşlarından sonra böyle bir adım atabilmeleri için kendilerince ne durumları ve ne de imkânlar elverişliydi. Millet meclisi tatil edilmişti. İttihat ve Terakki merkezi, hükûmet yönetiminin merkezi olmuştu. Bir heyecan, bir kaynaşma hüküm sürüyordu.

Bizim için günü gününe olup bitenleri, baştakilerin tasarılarını, durumu anlamak şüphesiz hayatî bir önem taşıyordu. Patrikhane meclisleri idare heyetlerinin, ne bu gibi ilişkiler kurmaya ve ne de perdenin iç tarafına girmeye güçleri vardı.

Osmanlı Millet Meclisi üyeleri, Türk idarecileriyle daha sıkı temasta bulunacak vaziyette idiler. Taşnaksutyun'un gizli örgütü de onların kulüplerine sokulmak için gerekli vasıtalara, tedbirlere sahip bulunuyordu.

Siyasî görünüş ve vaziyet çoğu zaman (Cercle d'orient) kulübünde konuşuluyordu. Burası idarî ve siyasî Türk büyüklerinden, idarecilerinden başka, uluslararası diplomatların da buluşma yeri idi. Zohrap ve sanırım Hallaçyan, üye olarak çok defa orada hazır bulunuyorlardı. Karakin Pastırmacıyan (Garo) ve Vartkes de bakanlar ve ittihatçılarla temas ve ilişkilerini sürdürüyorlardı. Bütün elde edilen bu bilgiler, Azadamard (1) idarehanesinin en üst katındaki Taşnaksutyun bürosuna gelip toplanıyordu. Burada, alınan bu bilgiler kayıt ediliyor ve gereğinde başvurulmak üzere sonuçlara bağlanıyor ve ilerde atılacak adımlar kararlaştırılıyordu. İllerden önemli haberler ve raporlar da buraya gelir ve burada değerlendirilirdi.

Türklerin savaşta, gittikçe faal bir rol alacakları göze çarpıyordu. Bir taraftan Bosna - Hersek'i ve Balkan Savaşında kaybolan yerleri almak hayali, diğer taraftan da güzel Kafkas'a sahip olmak ve Rus baskısından kurtulmayı temin etmek umudu gittikçe şiddetleniyordu. Hattâ bu konuda özel müzakere ve (pazarlıklar) yapılıyordu.

Bugünlerde, Taşnaksutyun'un sekizinci kongresinin kararları, (Türkiye'nin savaşa girmesi sorunu konusunda) görünüşe göre Türk idarecilerince biliniyordu.

Savaş ilânının ilk günlerinden itibaren gerek Erzurum'da bulunan önemli dostlarımız, ve gerek İstanbul'da bizler, Türklerin savaşma eğilimlerine karşı çıkmak, aksi yol tutmak için bütün gayretimizi sarfediyorduk. Bizi temine uğraşıyorlardı. Fakat Erzurum'da yapmış oldukları teklif, kendilerinin Ruslara karşı çıkacaklarına hiçbir şüphe bırakmıyordu. İstanbul Ermenilerinde umutsuzluk vardı. Taşralardan rahatsız edici hallere dair haberler geliyor, milletimiz korkunç günler yaşıyacağını hissediyordu. Bir çıkar yol aranı-

(1) Taşnaksutyun komitesinin İstanbul'da çıkan gazetesi.

yordu. Bu psikolojik durum, Türklerin, Ermeni ıslâhatı konusunu kapatarak genel müfettiş Hof'u geri çağırması ve İstanbul'da bulunan diğer müfettiş Vestenek'e yol vermesinden sonra daha fazla önem kazandı. Taşnaksutyun'un Ermenistan bürosunun İstanbul teşkilât merkezi, yolların kapanması ve Kafkasya ile bağlantı kurulmaması korkusuyla, sekizinci kongre kararlarını ve kongre temsilcilerinin dönüşlerini beklemiyerek, bana derhal Kafkas yoluyla seçim bölgem olan Van'a hareket etmemi teklif etti. Büro, bu konuda siyasî vaziyeti açıklamak ve özellikle kongrenin dağılmış ve tutulacak yolu tesbit edememiş olmasından dolayı İstanbul bölgesi idaresi, bizim ve Kafkas Ermenilerinin tutacağı yolu tesbit etmek için arkadaşları geniş bir tartışmaya davet etti.

Bu oturumda önemli arkadaşlardan (Şahrikyan, Hajak, Hraç, Armen Garo (1), Vartkes, Paşayan, Sarkis Minasyan, Sarkis Parsehyan) dan başka Zohrap da dâvet edilmişti. Yazık ki, bu kadar yıldan sonra, oradaki arkadaşların gerek siyasî vaziyet ve gerek tutulacak yol hakkındaki görüşlerini ayrı ayrı hatırlamak mümkün değildir.

Hatırladığıma göre iki görüş vardı :

A) Rus - Türk savaşı halinde, Ruslar, Türklerin üstüne yıldırım, gibi süratli, âni ve şiddetli darbeler indireceklerdir.

O halde Kafkasya'da gönüllü alayları hazır bulunmalıdırlar. Bunlar, Rus ordusunun öncüleri olarak, Türk ve Kürtlerin Ermeni halka zarar vermemeleri için, Türkiye Ermenistanı'nın önemli ve askerî değeri olan noktalarını zaptetmelidirler.

Bundan başka siyasî isteklerimiz tesbit edilerek bu dilekler, Katogikos tarafından Rus hükûmetine sunulmalıdır. Ermenistan bürosu (2) tarafından özel savunma teşkilâtı hakkında bölgelerine gizli talimat verilmelidir. Tehlike zamanında içeriye doğru ilerleyen Ermeni alaylarıyla derhal birleşilmelidir.

Bu öneriyi Hajak, kısmen de Armen Garo, Sarkis, Doktor Paşayan savunuyorlardı.

B) İkinci görüş de, daha ihtiyatlıca idi. Bunu savunanlar, batı cephesinde kuvvetli, büyük Rus kuvvetleri gerekli olacağından, Kafkas ordusu kumandanlığının durumundan ötürü Rusların o kadar hızlı Anadolu'da ilerleyebileceklerini sanmıyorlardı.

---

(1) Garo, Armen Garo, Erzurum milletvekili Karakin Pastırmacıyan'dır.
(2) Yani İstanbul teşkilâtı.

Bunlara göre, Türkiye Ermenileri için tehlike kaçınılmazdır. Savunma hazırlıkları için gerekli emirlerin verilmesi lâzımdır. Bundan başka Kafkasya'da hudut dolaylarında bazı noktalara Ermeni savaşçı kuvvetleri konulmalıdır. Bunlar bekleyecekler ve umutsuz, zor bir durum (katliâm, Türklerin yenilmesi gibi) belirdiğinde derhal hududu geçeceklerdir.

Gönüllü teşkilâtını Rus ordusuna vermek uygundur.

Bu yolda hareket edildiği takdirde, Ermenilere hücum için Türkler, bir sebep bulamıyacakları gibi Ermenilere karşı herhangi bir adım atmadan önce de hudutlara yığılmış olan ve kolayca, gizli yollardan içeriye süzülecek ve Türk ordusunu, arkadan ve yandan vuracak, rahatsız edecek, içinde anarşi çıkaracak, Kürt unsurunu da yıldıracak olan bu kuvvetler sebebiyle, çok düşüneceklerdir.

İkinci düşünceyi savunanlar, Türk idarecilerinin, bundan haberdar edilmesini ve kendilerine : (hududun öte tarafındaki Ermenilerin, içerdeki Ermenilere bir zarar verilmedikçe yerlerinden kıpırdamıyacaklarının) şimdiden bildirilmesini uygun görüyorlardı.

Bu fikri ileri sürenler S. Minasyan, Hraç, Vartkes, Şahrikyan ve çok sonra da Zohrap idi.

Birbirinden farklı bu iki fikri merkez komitelerinin incelemesi ve aynı zamanda **benim vasıtamla doğu bürosuna (Kafkasya'ya) bildirilmesi** ve kongre temsilcilerinin dönüşlerinde gerekirse onların da bilgisine sunulması kararlaştırıldı.

Tiflis'te kaynaşma vardı. Türk - Rus savaşı kaçınılmaz kabul ediliyordu. Halk toplantıları oluyordu. Bu toplantılarda çoğu zaman tanınmıyan bazı kimseler kürsüye çıkıyorlar ve halkın mantığına, psikolojisine müracaat ediyorlardı. Haçlı seferleri gibi hazırlıklar yapılıyordu. Diğer taraftan da Türkiye ve Rusya'daki Ermeni gençleri, Taşnaksutyun'un meydana çıkmasını ve gönüllü örgütünü idare etmesini istiyorlardı.

Bunlardan en faali, genel kongreden dönmüş olan Hamazasp (1) idi. Kendine has bir düşünceyle, gönüllü hareketlerinin başına geçmek ve idare etmek istiyordu.

---

(1) Sonradan çetesiyle doğuda müthiş zulümler yapmıştır.

Görülüyordu ki, Kafkasya Ermeniliği için gönüllü alaylariyle Rusya'ya katılmak ve Türklerden intikamını alarak topraklarımızı kurtarmak için bu vaziyet, tabii bir fırsat kabul edilmekteydi.

Genel durum böyle idi. Günden güne de daha fazla şiddetleniyordu. Siyasî isteklerimizi bildirmek için Petersburg'a bir heyet yollanması görüşülüyordu. Orada da sanırım, Duma üyesi Babacanyan, bu esas üzerinde çalışıyordu.»

Papasyan, ifadesine göre bu görüşleri Kafkasya'ya götürmüş ve Tiflis'te yapılan müzakereler sonucunda birinci fikir üstün gelmişti. Bu karar üzerine, gerek Kafkasya'da ve gerek Türkiye'de Taşnaksutyun, o esas üzerinde faaliyete geçmiştir.

Şu halde isyan, Rus ordusuna katılma, gönüllü alayları, Osmanlı ordusuna hücum, sürgünlerden değil, aksine sürgünler bu hareketlerden çıkmıştır.

Ermenilerin, Rusya ve Türkiye'deki siyasi durumları hakkında Boryan tarafından yazılmış olan Rusça bir eserde, Taşnaksutyun komitesinin özellikle savaş sırasındaki faaliyetini gösteren şu kısımların görülmesi, durumu daha açık olarak göstermesi bakımından faydalıdır (1):

«Savaşın başlamasiyle beraber Ermeni aydınları, Çarlık Rusyasının emperyalist burjuvazisi saflarına girdiler. Çarlık programı, tarafsız, taraflı, ırkçı ve vatansever yönleriyle Taşnaksutyun partisinin bir programı oldu. Liderler parti adına hareket ederek milletin önüne Türk Ermenilerinin kurtarıcısı, idealisti olarak çıktılar. Çar diplomasisinin önünde, Çarlığın ajanı olarak bulundular. Gerçek, şunu kabule zorluyor ki, bu liderler adamakıllı emperyalist ajanlığı görevi yaptılar. Taşnaksutyun'un faaliyeti, Çarlık Rusyası için, Türk Ermenistanı'nın işgaline kamu oyunu hazırlamayı hedef alıyordu. Uluslararası durum ve **Çarlık Rusyasının eğilimi hiçbir zaman Ermenistan bağımsızlığını meydana getirmek değildi.** Türk Ermenilerinin kurtulması ve Ermenistan bağımsızlığı **için çalışan partinin gerçekte yalnız Rusya'nın Ermenistan'ı almasına çalışmakta olduğunu görmemek mümkün değildi.** Şu halde bundan şu zorunlu sonuç çıkar ki, bu partinin liderlerinin faaliyeti, gerçekte her zaman Ermenistan'ın Rusya işgaline girmesi için olmuş, kesinlikle Ermenistan bağımsızlığı için olmamıştır.

(1) Boryan, sahife: 32.

I. Dünya Savaşının başlangıcından beri partinin dış işlerine bakan doktor Zavrieff idi. Leo diyor ki (1):

«Bu şahıs, Kafkas genel valisi Voronzoff - Daşkoff'un vekili ile görüşmelere girişiyor ve Türk Ermeni milleti ve komite adına ona Ermenilerin, Kafkas Ermenilerinin gelecekteki savaşta cephede Rus ordularına her türlü yardımı yapacağını vaat ediyor ve partinin bütün kuvvetlerini genel valinin emrine hazır bulundurduğunu bildiriyor. Bunu yapmaktan gayesi de, (bu savaşın, ezilen, zulüm gören milletlerin, istilâcı devletlere karşı savunulmaları prensibine dayanmakta olması) idi.

Taşnaksutyun komitesi reisleri, bu sebepten genel savaş sırasında Çar hükûmetinin elinde bir silâh olmuştu. Komite reisleri, emperyalist devletlerin bu savaşını (zulüm gören milletlerin bağımsızlığı, kurtuluşu için bir mücadele) kabul etmişlerdi.

Bundan ötürü Ermeni milletinin Türk boyunduruğundan kurtulması için bu kurtuluş savaşına, Çar ordusu saflarında girmesi gerekiyordu.

İkinci Nicolas'nın, İngiliz ve Fransız emperyalistlerinin sözleri, Taşnaksutyun partisinin siyasî sloganları olmuştu.

1914 Ağustos'unda İkinci Nicolas yayınladığı bildiride :

«Rusya, şerefini, onurunu, toprak bütünlüğünü kurtarmak için savaşa girmiştir. Bu önemli imtihan döneminde iç anlaşmazlıklar unutulacaktır.» diyordu. Çar, verdiği sözü tuttu. Hükûmet ile Taşnaksutyun partisi arasındaki anlaşmazlıklar unutuldu. Senato tarafından mahkûm edilmiş olan Taşnaksutyun üyeleri, vatan ve taht önünde görevlerini yapmak için Kafkas ötesine döndüler. Parti de Çar'a karşı kabul etmiş olduğu görevi, Ermenistanı istilâ edecek dört gönüllü müfrezesi, gönüllü kıtaları kurup namusluca yaptı.

Çar, «Allah biliyor, biz savaş amaciyle silâh kaldırmadık, ancak İmparatorluğumuzu, Allah'ın yardımiyle savunmak ve doğru bir iş için mücadele ediyoruz. Bu milletler dâvasında da yalnız değiliz.» diyordu.

Taşnaksutyun da Çar'ın bildirisini aynen Ermeni milletine duyurdu. Gönüllü birlikleri kurulmasını ve askerî hareketlere faal olarak katılmayı öğütlüyor ve diyordu ki :

(1) Geçmiş, sahife: 281.

«Doğru bir iş için, kendi kurtuluşumuz için savaşacağız. Biz yalnız değiliz, bizimle birlikte Avrupa'nın kültürlü milletleri de vardır ki, Alman Vandallarına, Türklerin gönüllülerine karşı mücadele edeceklerdir. Ermenistan'ın kurtulması saati gelmiştir. Ermeniler! Türkler aleyhine silâha sarılın.»

İşte Çar'ın ve onun uşaklarının dövizleri buydu. Bu uşaklar arasında Taşnaksutyun örgütü de bulunuyordu (1):

14 Ekim 1914 savaş ilânı bildirisinde, İkinci Nicolas, Türkiye hakkında şunları söylüyordu :

«Türkler bize saldırdılar. Rusya'ya doğru yürüyorlar. Bu yürüyüş, tıpkı Hıristiyanlığa ve bütün Ortodoks milletlere karşı yürüyüş gibidir. Türkiye'nin askerî hareketlere hiç düşünmeden katılması, ancak onun için olayların akışını hızlandıracak ve Rusya'ya Karadeniz kıyılarında tarihî görevlerini yapmak için kararlaştırılmış olan eski yolu açacaktır.»

Taşnaksutyun bu bildiriden asıl gayenin, «zulüm gören Hıristiyan milletleri kurtarmak» değil, fakat asıl, Deli Petro'nun ilk fikirlerinden başlıyarak Azof ve Derbent'i almasiyle ve Odesa'nın kurulmasiyle Kafkasya'da birçok yerlerin zapt ve istilâsiyle başlıyan ve Türkmen Çayı, Edirne antlaşmalarıyla Rusya tarafından kazanılan yerler için İmparatorluğun fikirlerini gösterdiğini, doğuya doğru yeni iktisadî yollar açmak için ticaretini bağımsız bir hale koymak olduğunu anlamadı.

Rusya, Küçükasya'ya, daima kendi ticareti için bir yol olarak bakmıştır.

Taşaksutyun örgütü reisleri, Katogikos vasıtasiyle Ermeni milletinin düşüncelerini Vorontzoff - Daşkoff vasıtasiyle İkinci Nicolas'ya bildirdiler ve bunun, (hizmet edenin alacağı elbet bir gün ödenir) umuduyla emperyalist Rusya'nın arzusunu kendi istekleri olarak gösterdiler. Çar bürokrasisi, isteklerini bildirmeyi Ermenilere teklif etti. Fakat Ermeni cemaati tek ve yoğun bir kütle olmadığından tek, millî, siyasî bir dileği de yoktu. O sırada resmî ve resmî olmayan basın da, Ermenilerin bazı isteklerini (bağımsız Ermenistan) ve (Ermeniliğin ne suretle teşkil edileceği) şeklinde yayınladılar. Taşnaksutyun partisi de Katokigos vasıtasiyle kendi iddialarını Çar'a sunulmak üzere Vorontzoff - Daşkoff'a bildirdiler.

Ermeniler, 1913 yılı Haziranında Çar hükûmeti tarafından Türkiye'ye teklif edilmiş olan (islâhat) esaslarını tekrarlıyorlardı. Bu

(1) Boryan, sahife: 348.

protokol gereğince bu taahhütleri uygulatmak devletlere bırakılmıştı. Halbuki Katogikos, bu defa bunun yalnız Ruslara verilmesini istiyordu. Vorontzoff - Daşkoff'un yazdığı üzere Ermenilerin bu isteğini (Goremkin), Ermenilerin uygun zamanda Çar ordularının Ermenistan'ı işgal etmesini sağlaması şartiyle kabul etmişti (1).

Savaşan devletlerin askerî hareket cephesinin hemen gerisinde bir ihtilâl tertiplemek ne demektir? Burası tabiî anlaşılır. Ermenilerin ihtilâlinin bir başarıya ulaşması beklenemezdi. Bu teşebbüsün de, onlar için bir ölüm tehlikesi doğuracağı inancı mevcuttu. Onlar Taşnak'ların kumandasiyle (Çar Rusya'sının emperyalist menfaatlerini temin için) kendilerini kurban etmeye gittiler. Ancak düşünceden yoksun olan insanlar, bu ölüm felâketini anlayamazlardı.

Çarlık Rusyası, bu ihtilâlin önemini başlangıçta anlamamış ve tabiî bu ihtilâli yaptırmak için, Ermenilerin istediklerini onlara vaad etmişti. İşte bu isteklerden sonra, Ermeni diplomatlarının, Çar hükûmetinden, Kilikya'nın da Ermenistan'a katılmasını istemesinin sebebi bununla açıklanabilir. İkinci Nicolas, buna : «Ermenilerin arzuları tamamen yapılacaktır.» şeklinde karşılık vermiştir. Çar hükûmeti bu ihtilâlin önemini anlıyarak esasen bu ihtilâl sonunda Ermenistan'ın Ermenisiz kalacağını daha önceden görmüştür (2).

1916 başlarında Rus ordusu Erzurum'u aldığı zaman Başkumandanlık emrinde şöyle yazılmıştı :

«Ermeniler, Erzurum'da yerleşme hakkına sahip değildirler.» (3).

Görülüyor ki, Rusya Ermenistan'a asla bağımsızlık vermek taraftarı değildi. Buna rağmen, Taşnaksutyun partisi açıktan açığa Çar'a ve Rus vatanına hizmet etmiştir. Özellikle Civelekof, «Geleceğin hür Ermenistanı, Rusya'nın himayesi altında bulunmalıdır.» demişti.

Ermenistan'ın Rusya için önemli olduğu ortadadır. Bunu büyük imparatorluğun politikacıları birçok defalar tekrarladılar. İmparatorluğun menfaatleri, bağımsız Ermenistan kurulmasında değil, orayı Ruslarla kolonize etmekte, bir Kazakistan kurulmasındaydı. Bu-

(1) Boryan, sahife: 352.
(2) Boryan, sahife: 352.
(3) Leo, Geçmiş, sahife: 356.

nu Ermeni ihtilâlcileri anlamamış anlatmak istememişlerdir. Ermenistan'a nasıl bağımsızlık verilir ki, oraları Rusya'yı; İran'a, Fırat'a, Dicle'ye indirir, Küçükasya'ya hâkim kılar; Trabzon, Erzurum ise bu yolların üstünde bulunur, bu yerler, bu bölgeler, Rus burjuvazisine Ermenilerden daha da gereklidir, değerlidir.» (1).

1915 Şubat'ında Krivoşein :

«Türk cephesindeki askeri hareketlerimizin başarılması ve hızla sonuç alınması bize şu esası düşünmek imkânını veriyor : Yakın bir gelecekte Kafkas hudutlarını düzeltmek, Küçükasya'daki yerlerimizi genişletmek fırsatı çıkacaktır. Erzurum ve Van illerini, Ermenistan adı verilen Bitlis'in bir kesimini ve yine Rus göçmenleriyle geniş ölçüde doldurulmaya elverişli olan Trabzon ilini almak da mümkün olacaktır.»

1915 Şubat'ında Tiflis'te toplanan nasyonalist Ermeni millî kongresinde Taşnaksutyun örgütünün temsilcisi, millî büroya ait olarak sunduğu raporda şöyle yazıyordu :

«Bilindiği üzere, Rus hükûmeti savaşın başında Türk Ermenilerini silâhlandırmak, hazırlamak ve hattâ Türkiye Ermenistanı içerisinde isyan tertip ettirmek için, ilk olarak 242.900 ruble vermiştir. Gönüllü birliklerimizin, Türk zinciri arasından geçerek oradaki ihtilâlcilere katılması ve mümkünse, Türk ordusunun cephe gerisinde bir anarşi çıkartarak bu suretle Rus ordusunun Türkiye Ermenistanı'nı işgalini temin etmesi ve ileri hareketlerini kolaylaştırması gereklidir...»

Rus hükûmeti Ermeni diplomatlarını kendi işlerini serbestçe düşünmek ve isteklerini bildirmek için serbest bırakmıştı. Fakat şu şartla ki, söz verdikleri görevi yapsınlar, yani gösterilen süre içinde Türkiye Ermenistanı'nda ihtilâli çıkarsınlar.

Rus askerî idare heyetinin emri ve kumanda plânına göre Taşnaksutyun partisi şuna karar verdi (2):

«Bir gönüllü Ermeni birliğinin kumandanı olan Antranik, Van'a yaklaşır yaklaşmaz orada bulunacak olan Taşnaksutyun savaşçıları dağlara dağılacaklar ve isyan bayrağını açacaklardır.

1915 yılı Nisanında ihtilâl programı gerçekleşecektir. Katogikos, silâhlı 10.000 savaşçının savaşa girdiğini bildirdi.» Bu suret-

(1) Boryan, sahife: 358.
(2) Leo, Geçmiş, sahife: 363.

le Taşnaksutyun partisi Çar'ın huzurunda, tahtın, vatanın, emperyalist Rusya'nın huzurunda, görevini yapmak imkânını elde ettiğini bu suretle göstermiş oldu.

Kendi kendine anlaşılır ki, harekât alanının gerisinde 10.000 lerce kütleden ibaret insanlar isyan çıkarırlarsa ve hükûmetin aleyhine olarak ayaklanırlarsa, böylece hükûmetin varlığı, ölüm - kalım meselesi söz konusu olur. O zaman hükûmet, kudretini kullanmaya mecbur olur ve hükûmet adamları, isyanı bastırmak, kendilerini, memleketi korumak için gereken tedbirleri alırlar. Bu tedbirler, memleketin ve genel durumun gerektirdiği tedbirlerdir. Tabiî şunu da unutmamalıdır ki, hükûmet, milletin savunmasına ilişkin bu kadar önemli bir işte aşağıdaki prensibi uygulamalıdır :

«Gaye, vasıtayı haklı kılar.»

Taşnaksutyun, Rusya'daki Ermenilerin savaşa gireceklerini biliyordu. Türkiye'de de faaliyete geçmek zorundaydı. Ermeni kamu oyunu komiteler, çoktan beri buna hazırlamışlardı. Özellikle iki yabancı genel müfettişin memuriyetine son verilerek geri çağrılmış olmasını bahane ederek, başlarında katogikos olmak üzere bu konudan epeyce yararlanmışlar ve genel savaşın verdiği bu büyük fırsatın kaçırılmamasına çalışmışlardı.

Osmanlı hükûmetine samimî görünmek, görünüşü kurtarmak için Taşnaksutyun programında, Türkiye hakkındaki görüşler konusunda şöyle bir aldatıcı sebep gösterilmişti :

Türkiye'de 2.000.000 a yakın ve Rusya'da 300.000 nüfusa sahip bulunan Ermeni milleti, ne Türkiye ve ne de Rusya'da bir bağımsızlık umut edemez. O halde kendisinin, Rusya'ya katılmasiyle büsbütün kaybolacak millî niteliklerini korumak için, bu iki milletin arasındaki denge şartlarından istifade etmesi gerekir. Türkiye'nin varlığıyla da Ermeniler kadar hiçbir millet ilgilenemez. Çünkü daha büyük bir devletle birleşmek suretiyledir ki, Ermeni milleti kendisinin tabiî varlığının şartlarını sağlayacak olan iktisadî güce ve fikrî gelişmeye kavuşabilir.

Ermeniler, Rus yayılmasına karşı bir dayanak noktası bulabilmek için, Türkiye aslında var olmasa bile, bir Türkiye yaratmaya mecbur olurlardı.» deniliyordu.

10/23 Ekim'de Taşnaksutyun'un İstanbul bürosu, diğer merkez komitelerine şu çok ihtiyatlı olan tamimi gönderiyordu :

«Arkadaşlar, Komitemizin sekizinci genel meclisi (kongresi) belirli süre içinde faaliyetine başlamış ve işini bitirmiştir. Kongre mahallî teşekkülleri, bizim kararlarımızın uygulanmasiyle görevlendirmiş olduğu için, bugün dikkatinizi Genel Savaş sebebiyle memleketimizin içinde bulunduğu durumun önemi üzerine çekmek isteriz. Her zamankinden fazla bütün kuvvetlerimizi, milletimizi bir felâkete karşı savunmak için kullanmamız, düzen ve güvenliği korumaya yardım için bize düşen paya göre çalışmamız, halkın çeşitli unsurları arasında olaylar çıkaracak ve siyasî kötü düşünceler doğuracak şeylerden kaçınmamız gereklidir.

Bu olağanüstü zaman içinde çalışmalarımız için size başarılar diler ve arkadaşça selâmlarımızı yollarız.»

Dışarda bütün Ermeni basını, Ermeni kuruluşları bütün güçleriyle Ermenilere umut veriyorlar, gönüllü ve yardım toplanmasına çalışıyorlardı. Tiflis'te Episkopos Mesrup başkanlığındaki (millî büro), Petersburg'da (millî komite heyeti), Bogos Nubar başkanlığındaki Ermeni teşekkülü, bütün gayretlerini harcıyorlardı. Ermeni kamu oyuna karşı özellikle içerde, Fransa, İngiltere, küçük milletlerin, Rusya da doğu hıristiyanlarının koruyucusu olarak gösteriliyordu. Yukarıda görüldüğü gibi, Rus propagandası için Eçmiyazin dini makamı en başta geliyordu.

Komitelerce yapılan tertip şöyle özetlenebilir :

1 — Takım takım, silâh ve cephanelerle askerden kaçmak,

2 — Olaylar çıkarmak, tedhişler yapmak suretiyle Türk askerlerini, ailelerini, köylerini korumak için görevlerini bıraktırarak yerlerine, yurtlarına döndürmek,

3 — Seferberlik, askerî ulaşım tertibatını güçleştirmek, asker, yiyecek, cephane konvoylarını vurmak,

4 — Ruslar hududu geçer geçmez silâha sarılmak, orduyu iki ateş arasında bulundurmak,

5 — Gönüllü olarak hükûmet silâhiyle kaçmak ve Ruslara katılmak,

6 — Boşaltacakları köylerde kiliselerini, evlerini, tarım ürünlerini yakmak, yangınlar çıkarmak,

7 — İtilâf devletleri hesabına casusluk yapmak,

8 — Türklerin moralini bozmak, askerden kaçırtmak için propaganda yapmak.

Bu esaslar göz önünde tutularak seferberlikten sonra çoktan beri hazırlanmış olan hareketler başlamış bulunuyordu. İlk isyan yine Zeytun'dan çıktı. Buradaki Ermeniler, seferberliğin ilânı üzerine 17 Ağustos 1330 (1914) de askerî hizmete karşılık kumandan ve subayları kendileri tarafından tâyin edilmek üzere ayrı bir Ermeni alayı kurmak istediler. Bu istekleri kabul edilmedi. Ermeniler, Zeytun merkezinde kendi aralarında toplanarak seferberliğe katılmamaya karar verdiler ve silâhlariyle dağlara çıktılar. Maraş kışlasına getirilen Ermeni erler de silâhlariyle kaçarak, çeteler kurdular. Çevreye, özellikle askere, jandarmaya hücumlara başladılar. Terhis edilmiş olan yüz kadar askeri soydular, öldürdüler. İsyan bütün şiddetiyle devam etti. Komiteciler halka :

«İngilizlerin İskenderun'a çıkacaklarını, Adana, Maraş alınıncaya kadar isyanlarla seferberliği uğraştırarak, İngilizlerin hareketlerine destek olunmasını» tavsiye ettiler.

Maraş'la telgraf bağlantısını kestiler. Askerin kışlasına, hükûmet konağına saldırıldı. Takye manastırında Maraş jandarma kumandanını ve 25 eri öldürdüler, İslâmların köylerini yaktılar ve birçoğunu öldürdüler.

Hınçakhlar, Kayseri'yi bomba imâl yeri, silâh deposu haline getirmişlerdi. Savaştan çok önce yeri bakımından Kayseri'ye pek fazla önem verilmiş, Sabahgülyan ve Hamparsum Boyacıyan (Murat) tarafından burada kuvvetli bir örgüt meydana getirilmişti.

Balkan Savaşından sonra da Taşnaksutyun, burada faaliyetini arttırmıştı. Marhasa Hosrof'un faaliyeti de bunlara ekleniyordu. Birkaç bomba patlaması sonucunda yapılan arama sırasında özel olarak Amerika'da bomba yapmayı öğrenmiş komiteciler tarafından Kayseri'de yapılmış birçok bombalar bulundu. Silâh altına çağırılan buradaki Ermeni gençleri de, kesinlikle bu davete uymıyarak kaçtılar ve zamanı gelince isyan etmek üzere saklanmayı uygun buldular.

Erzurum ve Bayezit Ermenileri, daha seferberliğin ilk günlerinde silâhlariyle, silâh altına alınan Ermeni erleri de silâh ve cephaneleriyle Rusya'ya kaçarak gönüllü alaylarına, çetelere katılmışlardı.

Van ve Bitlis, çoktan beri bu harekete hazır bulunuyorlardı. Van milletvekili Papasyan ve Muş eşkiyasından Rupen, derhal bu hareketlerin başına geçtiler.

Bitlis Rus Konsolosunun, İstanbul Rus Elçisine gönderdiği 24 Aralık 1912 tarih ve 63 numaralı raporda, Taşnaksutyun'un faaliyetinden söz edilirken şöyle deniliyordu :

Bu bölgede esasen herhangi bir fırsatta yapılacak Rus işgaline yardım etmek, çevreyi ona göre önceden hazırlamak, komitelerce kararlaştırılmış ve bu amaç için bir örgüt kurulmuştu.

«..... Ermeni halkının yukarıda gösterilen hale gelmesinde Taşnaksutyun'un büyük bir payı vardır. Bu komite, Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmalar çıkarmaya ve Ermeniler için bu bölgelerde meydana gelecek katliâmlar sonucunda Rus müdahalesini çekmeye ve memleketin, Rus askerleri tarafından işgalini hazırlamaya bütün gayretiyle çalışmaktadır.»

Gerek bu ilde ve gerek Van'da seferberlik başlangıcında Ermeniler askere yazıldılar, fakat silâhlarını alır almaz düşman tarafına geçmeye, çeteler kurarak asker ve jandarma ile çarpışmaya başladılar.

Van'ın terkinden sonra, orada toplanan silâhlı Ermeni asker kaçakları 10.000 kadardı. Van'da isyan başlayınca, bunun yansıması hemen Bitlis'te de hissedildi. Âsilerle yapılan çarpışmalarda birçok asker ve jandarma, gönüllü öldü.

Van Ermenileri, Rusların hududu geçmeleri üzerine açıkça, su götürmez surette isyan ettiler. O zamanki durumdan istifade ederek Van'ı ele geçirdiler.

Sivas, orduyu arkadan vurmak için en uygun yer olarak hazırlanmıştı. Harekete geçmek için Rus ordusunun yaklaşması beklenmiyordu. Vaktinden önce çıkarılan isyan, bu niyeti meydana çıkardı. Hemen hemen hiçbir ilde, açık - kapalı Ermeni hareketleri eksik olmuyordu.

Osmanlı hükûmeti, 11 Nisan 331 tarihine kadar, yani seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar, isyanlara karşı yalnız mahallî ve özel tedbirler almakla yetindi. Van'ın düşmesi ve Rus ordusunun doğu illeri üzerine yürümeleri sıralarında; özellikle, öncülük eden Ermeni gönüllü intikam alayları tarafından, İslâm halk merhametsizce yok ediliyordu. Hükûmet, Ermeni patrikliğine, Ermeni milletvekillerine, komite reislerine, ordu; vatan savunmasiyle uğraşırken isyanlara, saldırılara, cinayetlere devam olunduğu takdirde şiddetli tedbirler alacağını bildirdi. Bu uyarılara rağmen faaliyete şiddetle

devam edildi. Ermeniler tarafından Van'ın düşürülmesi, Bitlis, Muş, Erzurum, Bayezit, Zeytun, Sivas bölgesindeki isyanlar, saldırılar üzerine hükûmet, orduyu korumak için harekete geçmek zorunda kaldı. 11 Nisan'da hâlâ serbestçe çalışan komite merkezlerini kapattı, komite reislerini, tahrikçileri tutuklattı.

Başkumandanlık ve Bakanlığın müracaatı üzerine şu kanun çıkarıldı :

Madde : 1 — Seferde ordu, kolordu ve fırka kumandanları; bunların yardımcıları ve bağımsız bölge kumandanları halk tarafından herhangi bir suretle hükûmetin emirlerine ve memleketin savunması, güvenliği korumaya ilişkin uygulamalara karşı koyma; silâhla saldırı ve mukavemet görürlerse hemen askerî kuvvet ile şiddetli surette cezalandırmaya ve saldırıyı tamamen yok etmeye yetkili ve mecburdur.

Madde : 2 — Ordu ve bağımsız kolordu ve fırka kumandanları askerî kurallara aykırı veya casusluk ve ihanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını ayrı ayrı veya topluca diğer yerlere sevk ve yerleştirebilirler.

Madde : 3 — Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.

13 Recep 1333 ve 14 Mayıs 1331

Rene - Pinon, Morgenthaw, Alman gazeteci Dr. H. Stürmer, James Byrce, Alman papazı Lepsius, Le Journal gazetesinin Kafkas muhabiri gibi bazı Ermeni taraftarları, Ermenilerin isyan etmemiş olduklarını, sürgün hareketi başlayınca «silâhla karşı koyduklarını» ileri sürmektedirler.

Sırf haksızlığa ve zulme uğramış göstermek için Ermeniler hesabına söylenen ve yazılan bu sözlerin gerçek ile hiçbir ilişkisi yoktur. Sayısı 600 bin, 800 bin ve hattâ bir milyona kadar çıkarılan Ermeni ölülerine karşı, gerçek olan bir şey varsa, o da Rus işgalleri sıralarında Ermeni çeteleri, gönüllü alayları elinde yok edilen İslâm halkın bundan fazla olduğu ve göçlerde, isyanlarda ölenlerin de bundan aşağı olmadığı, en azından doğu illeri halkının büyük bir kısmının mahvedilmiş olduğudur.

Sürgün kararı üzerine İtilâf devletleri tarafından Osmanlı hükûmetine, ajans Havas vasıtasiyle şu bildiri yapıldı :

«Fransa, İngiltere ve Rusya devletleri, bu bildirinin yayını hususunda birleşmişlerdir : Hemen bir aydan beri Türk, Kürt halkı,

Osmanlı yönetimi memurlarıyla birlikte ve çok zaman bunların yardımiyle Ermenileri yok etmektedirler. Söz konusu katliâmlar özellikle Nisanın 15'ine yakın günlerde, Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sasun, Zeytun ve bütün Kilikya bölgesinde yapılmıştı. Van yöresinde yüze yakın köyün halkı tamamen öldürüldüğü gibi, aynı zamanda Osmanlı hükûmeti İstanbul'daki sakin ve zararsız Ermenilere de musallat oldu. Türkiye'nin insanlık ve medeniyete karşı işlediği bu cinayetlerden dolayı gerek Osmanlı hükûmeti üyelerini ve gerek bu katliâmlara katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını itilâf hükûmetleri, Babı Âli'ye açıkça bildirirler.»

24 Mayıs 1915

Osmanlı hükûmeti tarafından da şu karşılık verildi :

«Osmanlı hükûmeti, sözü geçen bildirinin kapsadığı ifade ve maddeleri kesinlikle red eder. Osmanlı ülkelerinde Ermenilere karşı katliâm yapıldığı yalandır. Olayların içyüzünü anlatmak için aşağıdaki açıklama sunulur :

Erzurum, Tercan, Eğin, Sasun, Bitlis, Muş ve Kilikya Ermenileri rahatlık ve güvenliği bozacak hiçbir harekette bulunmadıklarından, Osmanlı memurları tarafından bunlar hakkında bir takım tedbirler alınmasına ihtiyaç görülmemiştir. Bu gerçek tarafsız devletler konsoloslarınca da bilinir. Üçlü itilâf hükûmetlerinin bu konudaki suçlamaları yalandan başka bir şey değildir. Doğuya ait işleri ve hususları bilenler pekâlâ bilirler ki, Ermeni halkı her fırsattan yararlanarak Osmanlı hükûmeti aleyhinde isyana kışkırtanlar, Üçlü İtilâfın ve özellikle Rusya ile İngiltere'nin memurlarıdır. Bu devamlı tahrikler, Osmanlı hükûmeti ile sözü geçen hükûmetler arasında düşmanlık belli olalıdan beri ortaya çıkmıştır. Yine böylece bu devletlerin Bulgaristan ve Romanya'da bulunan konsoloslariyle diğer memurları, Osmanlı tebaasından olan genç Ermeni çetelerini Varna, Sulina, Köstence ve diğer yollarla Kafkasya'ya göndermişlerdir. Rusya hükûmeti, bu genç Osmanlı Ermenilerini, gerek ordusuna almış ve gerek silâh ve bombalarla donatıp ihtilâl bildiri ve programları verdikten sonra kendilerini imparatorluk Ermeni çevrelerine sokmaktan geri durmamıştır. Bunların görevi bu çevrelerde gizli bir ihtilâl teşkilâtı meydana getirmek ve özellikle Van, Şatak, Havasor, Gevaş ve Tımar Ermenilerini hükûmetimiz aleyhine silâhlı isyana yöneltmekten ibaretti. Bunlar aynı zamanda da Türklerle Kürtleri öldürmek için Ermenileri tahrik ediyorlardı.

Aşağıdaki örnekleri vermeyi faydalı gördük :

Osmanlı hükûmeti ile Rusya arasında savaş çıktıktan sonra «Armen Garo» adıyla tanınan **eski Osmanlı milletvekili Karakin Pastırmacıyan**, Ermeni komiteleri reislerinden (Tro, Heço) taraflarından kurulan çeteye girmiş ve bu kimseler ile birlikte Rusya tarafından silâhlanmış olan Ermeni gönüllülerinin başında olarak Osmanlı hududunu geçmiştir. Bayezit kasabasının Ruslar tarafından alınması sırasında adı geçen, yolu üzerinde rastladığı bütün Müslüman köylerini tahrip etmiş, halkını öldürtmüştür. Ruslar bu bölgeden çıkarıldığı sırada, kendisi yaralanmış ve Erzurum Taşnak delegesi Suren adındaki şahıs da ölmüştür.

Pastırmacıyan, şimdi Kafkasya hududu üzerinde faaliyette bulunuyor. Amerika'da yayınlanan ve Taşnaksutyun'un yayın organı olan (Asbarez) gazetesi, onun savaş alanına gitmeden önce and içme töreni yapıldığı sırada Tro, Heço ile birlikte çıkarttığı bir fotoğrafını yayınlamıştır.

Bu bölücü hareketler, İngiliz memurları tarafından Kıbrıs'tan getirtilip İskenderun yakınlarına çıkarılan Ermenilerin hareketiyle gayet açık ve olumlu bir surette ortaya çıkmıştır. (Toros oğlu Agop'un üzerinde bulunan belge, takip edilen korkunç gayeyi itiraz edilmez bir şekilde açıklıyordu). Bu tahrikler, diğer sonuçlardan başka trenin yoldan çıkmasına sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan da Fransız, İngiliz deniz kuvvetleri kumandanları Adana, Dörtyol, Yumurtalık, İskenderun ile memleketin diğer yönlerindeki Ermenilerle haberleşerek bunları isyana teşvik ve tahrik ediyorlardı.

Özellikle Zeytun Ermenilerine gelince, İngiltere ve Fransa hükûmetleri tarafından yapılan propaganda sonucunda Ermeni ihtilâl örgütü geçen Şubat ayından itibaren faaliyete geçti. Zeytun Ermenileri, hükûmet görevlilerine karşı silâha sarılarak hükûmet dairesini kuşattılar. Bu olaylara karşı, Osmanlı hükûmetine düşen görev, ihtilâli bastırmak, genel güvenliği temine çalışmaktan ibaretti.

Bu gibi ihtilâlci ve bölücü hareketlerin önlenmesi için gerekli olan bütün tedbirlerin alınmasındaki hak, doğrudan doğruya devletin hukukundan doğmuş olduğu için, buna kimsenin itiraza hakkı yoktur.

Bundan başka tedbirler, söz konusu olan meselede olduğu gibi, harp zamanında ayrıca bir öncelik ve önem kazanır. Osmanlı hükûmeti, bir taraftan askerî hareketler ile ihtilâli bastırmaya ve diğer yönden yabancı ülkelerdeki ihtilâl komiteleri ve Üçlü İtilâf hükû-

meti memurlariyle temasta bulunan Ermeni ihtilâlcilerinin tutuklanmasına zorunluk duydu. Adı geçen üç hükûmetin iddialarına rağmen Osmanlı hükûmetinin bastırma hareketlerinde halktan hiçbir unsurun payı yoktur. Ermeni ihtilâlcilerinin evlerinde yapılan aramalar sonunda, ihtilâl bayraklariyle, isyana ve bölücü hareketlere ilişkin önemli belgeler ortaya çıkarıldı. Bu belgeler, merkez idareleri Paris, Londra, Tiflis'de bulunan ihtilâl komitelerinin İngiltere, Fransa ve Rusya hükûmetlerinin himayelerine sahip olduğuna da ayrıca tesbit ediyordu. Aynı zamanda başka yerlerde yapılmış olan aramalarda, Ermeniler üzerinde binlerce bomba ve Rus tüfekleri meydana çıkarılmıştır. Tutuklanan bu Ermenilerle İngiliz, Fransız ve Rus memurlarının teşvik ve tahrikiyle askerî hizmetten kaçan ve bu amaçla jandarmalara hücum edenler, tabiî ki yetkili mahkemelere teslim olunmuşlardır. Söz konusu hareketlerin Rusya, İngiltere ve Fransa hükûmetlerinin koruması altında hazırlanmış olduğuna ve son defa da, Köstence'de toplanan ihtilâl komitesinin görünüşte ihtilâlci hareketlerden vazgeçmiş gibi görünmekle beraber fırsat çıktığında harekete geçmeye karar verdiğine dair bugün Osmanlı hükûmetinin elinde belgeler vardır. Babı Âli, kamu oyunu aydınlatmak için bu belgeleri bütün ayrıntılariyle elverişli bir zamanda yayınlayacaktır.

Osmanlı hükûmeti, genel güvenliğin temini hususunda devletin açık haklarından olmak üzere aldığı tedbirler sayesinde, Ermenilerin ihtilâlci hareketleri; hiçbir zaman katliâm yapılmaksızın bastırılabilmiştir.

Bununla beraber İstanbul'da oturan 77.735 Ermeniden söz konusu olan ihtilâllere katılmaktan sanık olarak yalnız 2345 kişi tutuklanıp, diğerlerinin huzur ve rahatla iş ve güçleriyle meşgul oldukları ve büyük bir güvenlik içinde yaşadıkları göz önüne alınırsa, bu tedbirlerin herhalde gerekli olduğu ve Ermenilere karşı hiçbir hareket anlamını taşımadığı meydana çıkar.

Bazı Ermeniler, başka yerlere yollanmışlar ise, bu da, kendilerinin savaş bölgelerinde yerleşmiş bulunmalarından veya varlıkları yukardaki görüşlere göre, millî savunma yönünden Osmanlı hükûmetine pek haklı endişeler vermesinden ileri gelmiştir.

Diğer taraftan; Babı Âli, kara ve deniz hudutlarının korunması, güvenliği için gerekli göreceği her çeşit tedbirleri uygulamayı millî görevlerinden sayar ve bundan dolayı hiçbir yabancı hükûmete hesap vermek zorunda değildir. İngiliz ve Fransız deniz kuvvetleri kumandanları Çanakkale'de gezici ve sabit hastaneleri topa tutar-

ken ve Rusya hükûmeti Ermeniler vasıtasiyle Kars yakınlarında oturan binlerce Müslümanı kılıçtan geçirir ve Kafkasya'da aldığı Osmanlı esirlerini yine aynı Ermeniler vasıtasiyle yok eder ve bunları açlık ve susuzluk içinde merhametsizce öldürürken; İngiltere, Fransa ve Rusya hükûmetlerinin insanî duygulardan dem vurmaları garip değil midir? Savaşan devletler konsoloslarını en fena muameleye uğratan Türkiye değil, **Rusya hükûmetidir.**

İngiltere, Fransa ve Rusya'yı sevk ve idare edenler, yalnız Ermenilerin ayaklanmasını hazırlamakla yetinmeyerek İslâm unsurunu da devlete karşı isyan ettirmeye teşebbüs etmişlerdir. Bunlar maksatlarına varmak için şahsen cinayetler işlemiş ve yolsuz harekette bulunmuşlardır. Bu tertibat ve teşebbüslere ait belgeler Babı Âli'nin eline geçmiştir. Anlatılması mümkün olmayan olaylar pek eski zamanlarda, zalimce hareketler ile lekelenen yüzyıllarda bile görülmemiştir.

Kafkasya'da, Fas'da, Mısır'da ve Hindistan'da ve başka yerlerde çıkan isyanlar sırasında, bunları bastırmak için son derece şiddet göstermiş ve tamamen insanlığa aykırı hareketlerden geri durmamış olan İngiltere, Fransa ve Rusya hükûmetlerinin, alınması gerekli ve son derece adaletle uygulamış olduğu tedbirlerden dolayı Osmanlı hükûmetini suçlamaları doğru olamaz.

Osmanlı hükûmeti, bu olaylarda en basit devlet haklarını kullanmaktan başka bir şey yapmamışken, Osmanlı hükûmeti ileri gelenleri ile bastırma tedbirleriyle ilgili bulunan memurların sorumlu tutulacaklarına dair yayınlar, hiçbir karşılığa lâyık değildir.

Şikâyet etmeye mecbur olduklarını sandıkları olayların bütün sorumluluğu, söz konusu olan ihtilâl hareketlerini kendileri tertip ve idare ettikleri için daha çok Üçlü İtilâf hükûmetlerine aittir. Bu bildirileri bile zaten Ermeni tahrikçileri için bir dayanaktır ve onları teşvik eder.»

Aynı konu üzerinde Taşnaksutyun genel merkezi tarafından Osmanlı hükûmetine şöyle deniliyordu :

«Osmanlı ordusunun himaye ve yardımı ile Kürtler ve Türkler tarafından Ermeni milletinin uğratıldığı facia ve zulümleri bütün kuvvetimizle, bütün kararlılık ve varlığımızla protesto etmek üzere bu telgrafi size çektiğimiz sırada acı bir üzüntünün etkisinde bulunuyoruz.

Bu cinayetleri kim tertip etti? II. Abdülhamit döneminin esa-

ren çok müthiş olan zulümlerini gölgede bırakan bu faciaların sorumlusu kimdir? Kilikya'dan Aras nehrine ve Ararat dağlarına kadar uzanan Ermenistan üzerine bu yas örtüsünü kim örttü? Bu talihsiz milleti bir yığın harabeye döndüren kimdir? Yaş ayırdetmeksizin bütün halkı yok eden, kadınları kaçıran ve onların ırzına geçen, tüten harabeler üzerinde ağlamak üzere yalnız ihtiyarları ve kötürümleri bırakan kimdir? Ölülerin sayısı yüzlere değil, binlere varıyor. Bütün Ermeni köyleri zarar gördü. Birçokları tamamen yok edildi. Saldırganlar için halkı soymak, savaş bahanesiyle mallarını ellerinden almak yeterli değildi. Askerlik çağında bulunan Ermeni erkeklerini topladıktan sonra bunları orduya sevketmeden ıssız bir vadide öldürtmek onlara yetmiyordu. Silâh altında bulunan Ermenileri disipline karşı koymaya zorlamak veya onları ihanet ve casuslukla suçlamak ve öldürmek, millî ve dinî duygularına saldırmak yeterli değildi.

Ermeni âleminde tanınmış, itibarlı şahısları tutuklamak ve hapsetmek veya uzak yerlere sürmek, bütün bir millet arasına korku ve dehşet saçmak yeterli değildi. Bütün Kilikya ve Ermenistan'ı, geniş bir mezarlığa çevirmek gerekiyordu.

Suçlu kimdir? Bütün dünya, başta talihsiz kurbanlarımız olduğu halde sizin cinayetlerinizi yüzünüze karşı haykırıyor,daha dün sizin dostunuz olan ve sizinle bir kaptan yemek yiyenlerde size lânet ediyorlar.

Hem bu benzersiz cinayetler niçin? Bu zavallı milletin II. Abdülhamid'in yönetimine karşı koyarak Osmanlı devriminin meydana gelmesinde büyük bir yardımı olduğu için mi? İhtilâl hususunda Ermenileri hocalarımız olarak tanıdığınız için mi? Yoksa genç ve verimli kuvvetleri daha yeni yetiştiren meşrutiyet ve hürriyeti savunmak için, sizin genç hükûmetinizin emrine hazır bulundukları için mi? Yoksa 31 Mart olayları sırasında arkadaşlarınızdan birçokları sizi terkettikleri sırada, yalnız onların Anayasaya bağlı kalarak içten yardımlarını sizden esirgemedikleri için mi? Hükûmetiniz bizim arkadaşlarımızdan çoğunu tutukladı. Onlar arasında, birçoklarını kendinize dost ve yardımcı kabul ederek saygı gösterdiğiniz şahıslar da vardır. Siz, yerinizi sağlamlaştırarak kendinizi tehlikeden kurtardığınız zaman, dünkü dostlarınıza vermiş olduğunuz sözü bozdunuz ve doğrudan doğruya Ermenilik aleyhinde bir siyaset takip ettiniz.

Onlar ise size karşı doğru ve samimi hareket ederek sizin millet ve Osmanlı Devleti aleyhine işlediğiniz siyasî hatayı size anlat-

maya çalışıyorlardı. Sonunda size söz anlatmaktan umutsuz kalarak resmî bağları kestiğimiz halde, asla bir düşman durumunda karşınıza çıkmadık. Gerek size ve gerek vatana karşı borçlu olduğumuz görevleri yerine getirdik.

Sizin takip etmek istediğiniz uğursuz siyasetin kısırlığını isbatlamak istedik. Rusya'ya karşı düşmanlığa girişmek suretiyle mahvınıza yürümemenizi rica ettik. Almanlara kapılmamanızı, İngiltere ve Fransa gibi, Türkiye'ye daima sadık kalarak birçok defa varlığınızı kurtaran iki temeli bulunan Üçlü İtilâfa karşı yürümemenizi rica ettik.

Sizin bu vefalı dostlarımız eski düşmanımız bulunan Rusya'ya, Türkiye'nin bütünlüğünü korumayı vaat ettikleri zaman, siz ne yaptınız? Nankörce hareket ettiniz. Siz, eski dostlarınıza sırtınızı dönerek, kuvvetine kapıldığınız Almanya'nın kolları arasına kendinizi attınız, izlediğiniz tarafsızlık politikasını bırakmak suretiyle Osmanlı Devletini de yok olmaya sürüklediniz.

Esasen yoksul olan memleket, tamamen harap oldu. Siz Ermenistan hududunda büyük karışıklıkları ve kanlı baskıları dâvet ettiniz. Sayısız genci yok ettiniz. Bugün vatanınızı kurtarmaktan âciz kalarak son ölüm savaşınızı veriyorsunuz ve savunmasız, silâhsız bulunan zavallı Ermeni milleti üzerine kahpece atılıyorsunuz. Ermenileri, çeteler kurarak unsurlarının devamlı yok edilmesine engel olmak için size karşı silâh kullanmalarına, sizin politikanız zorlamıştır. Siz ektiğinizi biçiyorsunuz. Ermeni ihtilâl komitesinin yayın organı, fırka dışında ve sorumluluğu altında olarak, hükûmet üyelerinden, İttihat ve Terakki cemiyeti üyelerinden, sizlere seslenerek sizi suçluyor ve sizi, Ermeni milletine ve bütün Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan zulümler ve cinayetlerin manevî ve hukukî sorumlusu olarak görüyor.

Taşnaksutyun'un yayın organı
Truşak
Cenevre, 2 Haziran 1915

Bu telgraf hakkında Leo şu ilgi çekici görüşü ileri sürüyor :

«Taşnaksutyun'un hiddeti, şüphesiz perdenin ufak bir köşesini meydana çıkarıyor. Bunun arkasından da çok ilgi çekici faaliyetler beliriyor. Görüyoruz ki, Taşnaksutyun gerçekte hükûmet içinde bir

hükûmet olmuş, hattâ devletin yüksek politikasını yönetme iddiasına kalkmış, Rusya'nın siyasî maslahatgüzarı durumunu takınarak Almanya'nın parçalayıcı emperyalizmine karşı çıkmıştır. Durum, yer, hâkimiyet, etki, mücadele ve fırtına koparmak için birbiri arkasından geliyor. Ermeni milleti için Almanya, Rusya, İngiltere, Fransa aynı değil miydi? Fakat onu idare eden siyasî fırtına, şeref, yer, istifade, kazanç arıyordu. İşte sonucu : Geçmişte samimi olanlar, savaş için ortaya çıkıyorlar. Birisinin elinde kendi ifadesine göre — yazık ki âsî olarak — (silâhsız Ermeni milleti), diğerinin elinde de müthiş Turan yatağanı ve komitenin çıkarları için bir milyon insan ölüyordu.»

1915 Haziranı sıralarında, Şebinkarahisar'da komiteci ünlü Murat'ın idaresi altında büyük bir isyan çıktı. İslâm mahalleleri ateşe verildi. Yüzlerce asker ve jandarma öldürüldü. Halktan da yüzlercesi öldü. Murat, kaçmayı başardı. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti, gerek bu olayı ve gerek doğuş sebeplerini siyasî memurlarına gönderdiği şu 12 Temmuz 1915 tarihli telgrafıyla bir kere daha bildiriyordu :

«Varlıkları gerek memleket savunması ve gerek halkın ve ülkenin rahatlığı bakımından sakıncalı görünen Ermenilerin bölgeleri dışına yollanması hususunda alınan karar bilinmektedir. Düşmanlarımız, kamu oyunu aleyhimize çevirmek için bunu da bir bahane yaparak, kendi gazetelerinden başka, amaçlarına âlet edindikleri tarafsız gazeteler vasıtasiyle gerçeği değiştirmeye çalışmakta ve bu tedbire dair olan önemsiz ve ufak olayları bile, güya — bütün bağlılığına rağmen — Ermeni unsurunun en ilkel, en tabiî ve en kutsal haklarına karşı girişilmiş bir saldırı şeklinde göstermeye uğraşmaktadırlar.

Osmanlı hükûmetinin ihtilâlci Ermenilere karşı almaya mecbur olduğu tedbirlerin acele ve haklı olduğuna itiraz olunamıyacağı bellidir. Olaylar, her gün askerî idareye, birçok zaman önce tertiplenen ve sistemli olarak uygulanmakta olan kusursuz bir plânın mevcut bulunduğunu isbat ettiği gibi, Ruslarla birlikte bize karşı savaşan Ermenilerin bu hareketi de söz konusu plânın ayrıntılarındandır. Bu haince hareket ve bölücü olaylar ancak sınır boyunda ve yakınlarında görülmekte iken, sonraları, savaş alanı gerilerinde başka bölgelerde de görülmeye başlanmıştır. Örneğin 2 Haziran tarihinde 500 silâhlı Ermeni, kendilerine katılan birçok asker kaçağı Ermenilerle beraber Doğu Karahisar şehrinin İslâm mahallesine hücum ederek

evleri ateşe vermişler, yangın çıkarmış ve mahallî hükûmetin yatıştırıcı öğütlerine tüfek ve bombalarla karşılık verip mahallî halktan asker ve sivil olarak yüz elli kişinin ölümüne sebep olmuşlardır. Hükûmetin öğütlerinin etkili olmaması ve bundan dolayı Haziranın yirmisine kadar mahallelerin âsilerin elinde kalması yüzünden, sonunda mahallî hükûmet, top ve diğer silâhlar kullanılmasına lüzum görmüş ve kendilerini itaat altına almıştır. Ötede beride görülmekte olan buna benzer isyan olayları, çeşitli hudutlarda askerî kıtalardan gereği kadar asker ayrılmasına sebep olmaktadır. Bu isyanlardan halk da zarar görmekte olduğundan, Osmanlı hükûmeti Ermeni ihtilâlcilerine karşı bazı tedbirler alınmasını zorunlu görmüştür. Sözü geçenlerin hudut bölgelerinden ve diğer yerlerden sürülmeleri de bu tedbirlerin uygulanmasından ibaret olup söz konusu komiteciler bu suretle Rusların etkilerinden uzaklaştırılmışlar; millî savunmayı ve güvenliği bozamıyacakları bir kesime gönderilmişlerdir.»

Leo, isyanların sürgünden önce, Ermeniler tarafından çıkarılmış olduğunu ispatlamak için şöyle diyor (1):

«..... bir taraftan bu kadar teminat, diğer taraftan da Türk hükûmeti tarafından yayınlanmış olan ve hemen yarısı Ermeni isyanlarının ayrıntılarını kapsıyan, Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketleri kitabı. Gerçeği nerede arıyalım? Her ne kadar içlerinde gerçekten korkunç belgeler olduğunu kabul etmekle beraber, Türklerin söylentilerini, belgelerini bir tarafa bırakalım. Bunlardan yararlanmayalım. O halde, gerçeğe varabilmek için en kısa ve güvenilir yol, diğer tarafı, yani Taşnaksutyun'u açıklama yapmaya davet etmektir. Ne olduğunu, ne yaptığını, buna ne ad vermek gerektiğini kendisi söylesin.»

Leo (2):

«Muş'da ve Ova'da (7.000) Ermeni silâhlandırılmıştır. Bunlar, çeşitli köylere dağılmışlardır. Birçokları Türklere askerlik etmemek için kaçmışlardır. Sasun, ne asker vermiş ve ne de başka bir şey. Hattâ bu amaçla gönderilmiş olan Kürt memurlarını da öldürmüşlerdir. Rus ordusu yaklaşınca, Muş bölgesinde hazırlanmış Ermeni gençliği, isyan bayrağını kaldıracaklardır.»

---

(1) Cilt II, sahife: 143.

(2) Sahife: 154.

Haziran sonunda Fırat kesiminde, Muş kuzeyinde savaşan Cevat paşa kumandasındaki Türk kolordusu, uğradığı yenilgi yüzünden bozulmuştu. Bu hareket nedeniyle Rus bildirisinde :

«Muş'ta, daha doğrusu çevresinde Ermeni isyanı hâlâ bütün şiddet ve coşkunluğuyla sürmektedir. Bitlis bölgesinde de aynı Ermeni isyanı şiddetle devam etmektedir.» denilmişti.

Bu isyan, Rus askerleri için ve Muş, Sasun'daki faaliyeti idare eden Rupen'i, (Paşa adı da takılmış ünlü Taşnaksutyun komitecisi) ve bunun faaliyetlerini Kafkas ordusunun Ova'daki kumandanına göstermek içindi.

Bu (Rupen Paşa), ıssız, harap Muş ovasından sağ - salim çıkınca (Horizon) gazetesi büyük puntolarla Vrasyan'ın Erivan'dan gelen şu telgrafını yayınladı :

«Rupen ve Vahan, otuz arkadaşı ile buraya geldiler. Kendileri Sasun'da 30.000 Ermeni âsisinin kaldığını, bunların bir ay daha dayanabileceklerini ve kendilerini kurtarmanın mümkün olacağını söylüyorlar.»

Sonra, bu Rupen Moskova'ya gitti ve orada da bir bildiri okudu. Bunda, Muş ve Sasun hareketlerinin, isyan olduğunu bildirdi.

Vaspuragan, «Muş, Bitlis isyanlarını, buraların savaş alanları olduğunu söyleyerek açıklamak mümkündür. **Fakat Şebinkarahisar ve Zeytun gibi uzak yerlerdeki isyanları nasıl anlamalı?** Buralardaki sayıları az Ermeniler, hükûmete karşı silâh kaldırmak için ne gibi bir umuda dayanıyorlardı? Yalnız şurası hatırlanmalıdır ki, buralardaki isyanları yönetenler, Hınçaklılardı. Şu halde, durum derhal anlaşılır. Sebep, Taşnaksaganlarla yarışmaktı. Bunları biz çok gördük. İki isyan da, merhametsizce bastırıldı. İsyana alışmış olan Zeytun, bu sefer şiddetle cezalandırıldı ve yer yüzünden kalktı. Alkışçılar için Şebinkarahisar yetmişti. Bunların isyanları özel eserler, büyük gazete yazılarıyle övüldü.» diyor.

Yine Leo (1) :

«Şimdi durum açıktır. Bir tarafta kendi halinde Türk milleti, diğer yanda da sakin Ermeni milleti var. Bütün dünya kan ve yangın içinde kalıyor. Bu, İttihât ve Terakki ile Taşnaksutyun arasında çıkan, komite hesaplarıyle vahşice ve merhametsizce yapılmış bir savaştı. Taşnaksutyun, Rus süngülerine dayanan mahallî ve böl-

(1) Sahife: 157-159.

gesel olmayan isyanlar çıkarıyor. İttihat ve Terakki de, isyanların savaş alanında olmasından istifade ederek, devletin kendi varlığını savunması hakkını kullanıyor. Bu öyle bir haktır ki, en medenî bir devlet bile bundan vazgeçemez... ilh.» diyor.

Horizon gazetesi 1916 da (Yıllık Görüş) başlıklı yazısında durumu anlatırken iki avunma yolu buluyordu. Bunlar da :

1 — Hiç olmazsa Ermenilerin Zeytun, Vaspuragan, Muş, Sasun, Karahisar'da isyan etmiş olmaları,

2 — Ermeniler menfaatine Avrupa'da, özellikle İngiltere'de düşünürler, yazarlar arasında, parlâmentolarda hareketler başlaması idi.

Bu suretle bu Taşnaksutyun'cu gazete de, isyanları açıkça kabul ediyordu.

Van'ın Ruslar tarafından alınmasından sonra Ermenilerin Kafkas Ordusu Kumandanı general Nikolayef'e verdikleri ziyafette, general :

«Ruslar, 1626 dan beri **daima Ermenileri kurtarmaya çalışmışlardır. Fakat siyasî durumlar bunu başarmalarına engel olmuştur.** Bugün milletlerin vaziyeti, topluluğu, az da olsa değişmiş olduğundan, Ermenilerin kurtuluşunun mümkün olacağı umut edilebilir.» demişti.

Buna, bu general tarafından geçici Van valisi tâyin edilmiş olan Van isyanının ele başısı, yöneticisi Aram Manukyan adındaki komiteci (Aram paşa) :

«Bir ay kadar oluyor ki, isyan ettiğimizden beri; Rusların buraya gelmelerini bekliyorduk. Durumumuz tehlikeli idi. Ya teslim olmak veya ölmek zorundaydık. Ölmeyi tercih ettik. Fakat ummadığımız bir zamanda imdadımıza koştunuz, yetiştiniz.» (1) karşılığını vermişti.

Sürgün, hükûmetin sırf vatan savunması yüzünden gördüğü ağır zorunluluklar ve ülkenin esasen uğramış olduğu acı şartlar altında yapılmıştı. Rus işgalinden, Ermeni gönüllü intikam alaylarının müthiş zulümlerinden göçe mecbur olan iller halkı, yerlerinden çıkarılan Ermenilerin durumundan daha kötü şartlar altında kalmış bulunuyorlardı.

---

(1) Amerika'da çıkan Hayasdan gazetesi, 6 Temmuz 1915, No. 25 (Ermenice).

Açlık, salgın hastalık, anarşi, haydutluklar, ulaşım yetersizliği, kaçışlar, ülkenin bir kısmının düşman kuvvetleri tarafından işgali ve göçler, sürgün edilenler üzerinde de etkili oldu.

Esasen hükûmetin kudretsizliği, memlekete çöken savaş âfeti, bunu daha iyi bir şekilde uygulamayı mümkün kılamazdı. Ermeni dâvasını ele alanlar, bu unsuru kışkırtanlar, isyan ettirenler, bu sefer de sürgünü, Ermenilere yapılan zulümleri ele aldılar. Birçok proganda eserleri yayınlandı. Bir milyon Ermeni öldürüldüğü ileri sürüldü, feryatlar koparıldı. Halbuki Suriye'de kalan, Irak'a kadar giden, Kafkasya'ya kaçanlar çıkarılır ve bu miktarlar asıl Türkiye'deki Ermeni nüfusuyla kıyaslanırsa, Türklerin bu yüzden verdikleri kayıpların herhalde daha ağır olduğu meydana çıkar.

Zulümlere gelince, hükûmetin yerinde yaptırdığı inceleme (1), Ermeni komitelerinin canavarlıklarını, vahşetini bir kat daha isbat edecek durumdadır. Ermeni gönüllüleri, Rus ordusundaki Ermeni askerleri tarafından işlenmiş bu cinayetler, özellikle Rus ordusunun çözülmesinden sonra doğu illerinde tüyler ürpertici derecede artmıştır. Kafkas ordusunda Erzurum istihkâmları İkinci Topçu Alayı kumandanı Kaymakam Twerdo Khlebof'un Erzurum'da kumandan vekili Abgral'ın, Adichelidze'nin, Sarıkamış'ta kumandan Linsky'nin, Erzurum'da Rus topçu subaylarından Riaboff'un raporları, Rus ordusu savaş broşürleri erkek, kadın, çocuk; suçsuz Türklerin ne kadar feci bir şekilde doğrandıklarını, Ermeniler tarafından kendilerine karşı ne kadar korkunç zulümler yapılmış olduğunu gösteren canlı tanıklardır (2).

Talât Paşa'nın Berlin'de Ermeni Tayleryan tarafından şehit edilmesi üzerine, Genel Savaş'ta Türkiye'de Başkumandanlık Kurmay Başkanlığı yapmış olan General Bronsart'ın, (Deutsche Algemeine Zeitung) gazetesinde yayınlanan bir yazısından alınan şu parçalar, dikkate değer (3):

---

(1) Bunlar, Ermeni Komitelerinin Gayeleri ve İhtilâl Hareketleri adlı eserde, belgelere dayanarak gösterilmiştir.

(2) Documents relatifs aux evenements. Turco - Armeniens (Tmeognages Ruses et Anglais), Paris.

(3) (Deutsche Algemeine Zeitung) un 24 Temmuz 1921 tarihli ve 342. sayısında.

(Talât Paşa için bir tanık)

Yazan : **Bronsart Schellendorf**

Türkiye Başkumandanlığı Kurmay Başkanlığı eski reisi ve sonra da Prusya Beşinci Piyade Tümeni Kumandanı

«Tayleryan dâvasında dinlenen tanıklar, ya olay hakkında ifade veremiyecek olan veyahut incelenecek olayları yalnız «duymuş olan» kimselerdir. Gerçeği görenler, mahkemeye dâvet olunmamışlardır. Ermeni zulümleri sırasında bu olayların meydana geldiği yerde görevli Alman subayları neden dinlenilmemişlerdir. Kendi kusurum olmaksızın ihmâl edilmiş olan tanıklık borcumu, bir hakkın meydana çıkmasına yardım için burada ödüyorum,» dedikten sonra:

«Ermeniler I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin doğu hudutlarında tehlikeli bir isyan hareketine geçince eski nefret, yeni bir yayılma ortamı bulmuştur. Bunun için özel bir sebep yoktu. Çünkü (Büyük devletler) tarafından Türkiye'ye yükletilmiş bulunan islâhat, etkilerini yeni yeni göstermeye başlamıştı. Ermeniler Parlâmentoda yer ve oya sahiptiler. Hattâ zaman zaman Dışişleri Bakanı da oldular. Devletin diğer tebaası gibi aynı sosyal ve politik haklara sahip bulunuyorlardı. Memleketlerinde sükûn, Fransız generali Baumann tarafından yetiştirilen jandarma vasıtasiyle temin olunuyordu.

Ermenilerin bulundukları her yerde ele geçen, sayısız basılı bildirilerin, tahrik edici broşürlerin, silâh - cephane, patlayıcı maddeler ve diğerlerinin isbat ettiği gibi isyan, uzun zamandan beri hazırlanmış, Rusya tarafından kurulmuş, kuvvetlendirilmiş ve finanse olunmuştu. Yüksek devlet memurlarına ve subaylarına tavsiye edilmiş olan bir Ermeni suikastı İstanbul'da, zamanında haber alınmıştı.

Eli silâh tutan Müslümanların hepsi, Türk ordusunda bulunduğu için Ermeniler tarafından, savunmasız kalan halk arasında korkunç bir katliâm yapmak kolaydı. Çünkü, Ermeniler cephede Ruslar tarafından bağlanmış olan doğu ordusunun yanlarına ve gerilerine sarkmakla yetinmiyerek, bu bölgedeki Müslüman halkı silip süpürüyorlardı. Tanık olduğum Ermenilerin zulümleri, Türklerin yaptığı iddia edilen zulümlerden çok daha kötü idi.

Gerisi ile bağlantısını sağlamak amaciyle, önce doğu ordusu işe müdahale etti. Fakat doğu ordusu, bütün kuvvetlerini cephede Rus kuvvetlerine karşı kullandığından ve isyan da daima genişlediğinden ve hattâ Türkiye'nin en uzak yerlerinde de başgösterdiğinden, ayaklanmanın bastırılması için jandarmaya baş vuruldu.

İş çok aceleydi. Çünkü, ordu çok hassas olan geri ile bağlarında tehdide uğramıştı. Binlerce Müslüman halk, Ermenilerin zulümlerinden korkarak kaçıyordu. Bu ciddi durum karşısında Bakanlar Kurulu, devlet için Ermenilerin tehlikeli olduğunu ilân etmeyi ve onları önce hudut bölgelerinden uzaklaştırmayı kararlaştırdı...

Bundan başka, müttefikler basınının; Ermenilerin sürülmesini, Türklerin hıristiyanlara düşmanlığı şeklinde propaganda edeceklerini önceden tahmin ettiği için, her türlü sertlikten kaçındı ve bunda haklıydı. Propaganda başladı. Gerçekten yabancı ülkelerin her tarafında bu budalalığa inanıldı... ilâh.»

Yine Deutsche Algemeine Zeitung'da çıkan «Talât Paşa Muhakemesine Dair» adlı diğer yazıda da şu bilgi verilmektedir (1):

(Talât Paşa Muhakemesine Dair)

«Kritik zamanlarda uzun müddet doğu Anadolu bölgesinde sevk ve idare görevlerinde çalışmış bulunan bir Alman şahsiyetinden, Talât Paşa'nın öldürülmesi dâvası konusunda aşağıdaki yazıyı aldık. Bu, söz konusu karışık durumların bir portresi olan yazı özel bir ilgiye lâyıktır.»

Talât Paşa'nın öldürülmesi dâvası hakkındaki raporun okunması ile eski bir tuhaflık tekrar kendini gösteriyor ki, bu da doğuda bulunmamış olan Avrupalıların, oradaki durumu anlamamalarıdır. Bu dâvada, doğuyu tanıyanlardan yalnız Talât Paşa'nın düşmanları söz söylemiş gibi görünüyor. Böylece, Ermeniler zulme ve haksızlığa uğramış olarak gösteriliyordu. Bunun düzeltilmesi gerekir. Ben Kafkas cephesinde 3,5 yıl Türklerle birlikte savaştım. Durumu açıklamayı deneyeceğim. Her şeyden önce daima yalnız Türklerden ve Ermenilerden söz açmak şaşırtıcı bir etki yapar. Kafkasya savaş cephesinde çeşitli milletler vardır. Sayıca üstün olanları Türkler, Kürt-

(1) Deutsche Algemeine Zeitung, temmuz 1921 ve 297/B 74. sayısı, bu yazıda imza yoktur. Bunun da yine, Türk ordusunda bulunmuş yüksek bir Alman şahsiyetine ait olması muhtemeldir.

ler, Ermeniler olup küçük bir kısmını da Rumlar ve Kafkas ırkları meydana getirirler. Ermeniler, İstanbul ve İzmir'e kadar dağınık halde bütün Anadolu'da ve nihayet büyük miktarda da İran - Rus hududundaki illerde oturuyorlardı.

Doğuda birbirini sevmeyen, yanyana yaşıyan milletlerden söz edilebilir. Burada, bir yandan Ermenilerin Türklere, diğer taraftan da Kürtlere karşı vaziyeti, özel bir karakter taşır. Kürt,, hayvan yetiştirir. Ermeni ise tüccardır. Bunlar uzlaştırılamaz zıtlıklardır. İki unsur Moltke'nin anlattığı gibi, eskiden beri, birbirine düşmandılar. Görünüşte Kürt kahraman, Ermeni ise, kimseyi incitmeyen sofu adam rolünü oynarlar. Sayıca üstün olduğuna inanınca; Ermeni de görünüşünü bırakır ve derhal zulüm ve haksızlıklara başlar.

Önceleri, Ermenilerle Türkler arasındaki ilişki, tamamen aksine olarak çok iyi idi. Ermeniler, yalnız kurnaz iş adamları değil, aynı zamanda usta sanatkâr ve iyi çiftçidirler. Bu iki meslek bakımından Ermeniler, seyahat eden Avrupalılar üzerinde iyi, tüccarlar üzerinde ise kötü etkiler bırakmıştır. Şu halde, Ermeniler hakkındaki hükümlerin, mesleklerine, sanatlarına göre değişmiş olduğu bu suretle açıklanmış olur.

Ermeniler, önceleri Türkiye'nin barışsever ve sevilen tebaaları idiler. İki millet arasındaki düşmanlığı, dinî sebeplere yormak, çok yayılmış bir düşünce olmakla beraber, tamamen yanlıştır. Dokunulmadığı takdirde Türkler, başka dinde bulunanlara dünyanın en hoşgörülü insanlarıdır. İki ırk arasındaki düşmanlık, siyasî sebeplere dayanır. Ermeniler, Türk devletinin iç durumuna devamlı olarak karışmak gayesiyle, İngilizlerle Ruslar tarafından tahrik edilmişlerdir.

1878 tarihli Ayastafanos Antlaşmasında, Ermeniler tarafından yerleşilen bölgelerde islâhatı uygulamayı Türkler kabul etmişlerdi. Bu islâhatın uygulanması kötü sonuçlar doğurmuş ve Ermenileri Türk düşmanı bir muhalefete yöneltmiştir. Ermenilerin memnuniyetsizliği, Ruslarla İngilizler tarafından sistemli olarak ileriye götürülmüştür. Abdülhamit devrinin kötü idaresi Türklerce de inkâr edilmemektedir. Fakat, İngiliz ve Rusların teşvikleri de, sonraki Türk hükûmetlerinin iyileştirici tedbirlerini etkisiz bırakmıştır. Ermenilere kendi milliyetlerine mensup memurlar verildiği halde, özellikle bunların kötülerinin seçilerek verildiği iddia olunmuş ve Ermenilerin Türk parlâmentosunda temsilcilere sahip bulunduğu, taraf tutularak sükûtla geçiştirilmiştir. Karşılıklı nefret, Abdülhamit zamanında, 1890 Ermeni katliâmına sebep oldu. Bu katliâmdan devamlı

olarak söz edilirken, Rusya tarafındaki Ermenilerin de daha o zaman iyi bir durumda bulunmadıkları unutulur gibi oldu. 1905 Rus devriminden sonra, Rusya'da bir sistem değişikliği yapıldı. Prens Worontzoff - Datchkoff, Ermeni reislerine, geçmişleri unuttukları, tahriklerden vazgeçtikleri takdirde, önceden alınmış olan mallarının geri verileceğini, haklarındaki takiplerin durdurulacağını vaat ediyordu. Ermeniler, yol değiştirdiler ve bu andan itibaren hattâ Türkiye Ermenileri de, Rus dostu oldular.

Savaş çıktığı sıralarda, Türklerle Ermeniler arasındaki gerginlik çok büyüktü. Seferberlik esnasında Ermenilerde Rus tüfekleri bulundu. Türkiye Ermenileriyle Rus ordusu komutanlığı arasında düzenlenmiş bir anlaşma metni, Türk ordu komutanlığının eline geçti. Bu mukavelede Ermeniler, telgraf hatlarını tahrip etmeye ve Ruslar cepheye yaklaşınca Türk kıtalarının arkalarını kesmeye söz veriyorlardı.

Savaşın başladığı sıralarda, önceleri herşey sükûnet içinde idi. Çünkü Ruslar için savaş, pek de mutlu ve başarılı şekilde cereyan eder gibi görünmüyordu. Erzurum'a saldıran Ruslar mağlûp edildiler. Türkler, Rusya'ya geçtiler. 1.4.1915 başlarında Türk hücumu, büyük kayıplara, zararlara uğradı. 1915 ilkbaharında Türklerin durumu, son derece tehlikeli bir hal aldı. Ruslar, üstün kuvvetlerle yeniden hücuma geçtiler ve Türkler de büyük gayretler sarfiyle bu saldırıyı durdurmayı başardılar. Türkiye'nin Kafkas ordusu, yedek kıtaları almayı hesaba katamazdı. Çünkü bu sıralarda, Çanakkale'de kesin sonuçlu bir savaş başlamıştı. Bu durumlar altında 1915 Nisanında Ermeni isyanı patladı ki, bunun son hareketleri, Ağustosa kadar sürdü. İsyan, söz konusu anlaşmada kararlaştırıldığı gibi, uygulandı. Ermenilere daima telgraf hatlarını bozarken rastlandı. Kendilerine niçin böyle yaptıkları sorulduğunda, bu işe Ruslar tarafından memur edilmiş olduklarını söylüyorlardı. Cephede Ruslar saldırıya geçince, cephe gerisi köylerdeki Ermeniler de isyan ediyorlardı. Hattâ daha içerilerde, Şebinkarahisar'da büyük bir isyan başgösterdi. Ordu gerisinde pek az Türk kuvvetleri bulunuyordu. İstanbul'da da bir Ermeni ihtilâl hareketi ortaya çıkarıldı.

Türkler, isyan için Ermenilere, doğrudan doğruya herhangi bir sebep ve fırsat vermediler. Bu itibarla, doğmuş olan isyanların sorumluluğunu, suçunu tamamen Ermenilere yüklemek yerinde olur. Türk ordusunun vaziyeti pek endişe verici idi. Ordu, savunma halinde bulunuyordu. Ermenilerin hareketleri de, cesurca, bağımsızlık savaşlarına yakışır bir halde olmaktan çok, haince ve kin dolu idi.

Ordu gerisindeki tehlikeyi devamlı olarak ortadan kaldırmak için, Türk hükûmeti kesin bir tedbire müracaatta bulundu :

Hükûmet, bütün Ermenileri başka yere sürdü. Bu zorlu tedbir, Ermenilere sert geldi. Fakat bununla beraber bu tedbir Asyalılar için, Avrupalılara olduğu kadar sertlik ifade etmez.

Buralardaki durumu, aşağıya aktarılanlar daha iyi anlatır. Ermenilerden çok söz ediliyor. Fakat, buna karşılık 1916 Şubatında Erzurum'un düşüşünden sonra, **şiddetli kışta ölen büyük miktardaki Türklerden hiç söz edilmiyor.** Yine aynı suretle Ermenilerin, başlangıcından itibaren Türklere karşı yaptıkları zulümler ve haksızlıklarlardan pek az söz ediliyor. Örneğin, çok defa bir köyün Türk halkının gözleri oyulduğu bildirilmiştir. Rusların hareketleri için de bir örnek : 15/4/1915 kışında, Türk esirlerinin taşınması için, esirlerle dolu vagonlar kullanıldı. Bunların içinde ne olduğu unutuldu. Ve vagonlar birkaç hafta şuraya buraya gönderildi, sonunda açılınca, cesetlerle dolu olduğu görüldü. Böyle düşmanlara karşı, Türklerden de (kuzu gibi) olması tabiî ki istenemezdi.

Yukarıda anlatılanlara göre, Türklerin hareketleri takdir edilmelidir. Uzun yıllardır süren nefret duyguları, doğuda âdet olduğu gibi tamamen boşalmıştır. Burada Avrupa ölçüsünü kullanmak hatadır. Şayet, zâlim ve görünüşte sofu Ermenlier, sonradan Türkler aleyhine feryat ediyorlarsa, onlara : «Kendilerinin önceleri yaptıkları gibi» karşılığı verilebilir. Katili (1) suçsuz bulan hâkim, doğuda anlaşılamıyacaktır. Tayleryan'ın deliliğine kimse inanmıyacak ve cinayet, cinayet olarak kalacaktır. Türkler, dâvada bütün bildikleri (duyduklarına) dayanan Almanların ortaya koyduğu belgelerle Ermenilerin beraat ettiklerinden, fakat Türklerin beraatlerine yarayacak olan zengin malzemeyi değerlendirmek için kimseye söz verilmemiş olmasından şaşkınlık duyacaklardır.»

———«O»———

(1) Talât Paşa'yı şehit eden Ermeni, Tayleryan.

IV

ERMENİ GÖÇLERİ, SÜRGÜNLERİ

Ermenistan, büyük göçlerin, istilâ ordularının geçidi, uğrağı olduğu için, buradan zaman zaman birçok göçler olmuş, tarih boyunca, çeşitli yerlerden gelen diğer milletler de buralarda yerleşmişlerdi.

Ateşe tapma, Hıristiyanlıktan önce, İran ile Ermeniler arasında ortak bir din idi. Bu nedenle, din, dil, kültür, Ermenileri İranlılarla birleştiriyordu. Ermeniler arasına Hıristiyanlığın girmesi, kendilerini Bizanslılara yaklaştırdı. Sasani hükümdarları, Ermenileri ateşe tapıcılığa döndürmeye çalıştılar. Ardaşir, Hosrev, binlerce Ermeniyi İran'ın içerlerine sürdüler. İkinci Şapur, bir çok şehirleri yıktıktan sonra 70.000 Ermeniyi Parthia'ya aktardı.

Beşinci yüzyılda İran ile Ermenistan arasında din savaşları başladı. Bütün çarpışmalar sırasında katliâmlardan kurtulanlar, esir edilerek Parthia'ya, Bacterya'ya, Hyrcania'ya, Mazendaran, Horasan, Nişabur, Hoziston'a gönderildiler. Thomas Arzrumi, Van'dan, Ardaşad'dan da İran'a, yaklaşık 500.000 Ermeninin esir olarak götürülmüş olduğunu bildiriyor.

İkinci Yezdgerd de, binlerce Ermeniyi İran içlerine sürmüştü.

Din savaşları, Arapların Sasanî İmparatorluğunu yenmesiyle sona erdi. Arapların Ermenistan'ı almaları sırasında Nahcıvan, Muş, Tevin'den binlerce Ermeni, Arabistan'a, Suriye'ye gönderilmiş, yalnız Tevin'den (35) bin Ermeni götürülmüştü (1).

Ermenileri yerlerinden çıkarmak hususunda Bizanslıların hareketleri daha ağır oldu. Esasen Bizanslılar, Ermenileri mezhep düşmanlığı, özellikle kendilerine karşı ihanetleri yüzünden sevmezlerdi. Bunlara kin ve nefretle bakarlardı. Uğradıkları ezici hareketler, din

(1) Gevont, Ermenistan'da Arapların Savaşları ve Fetihleri Tarihi, (Ermenice).

hususunda çok hoşgörülü davranan Selçukluların istilâsına kadar sürdü. Dillerini, milliyetlerini, din hürriyetlerini de ancak bundan sonra koruyabildiler.

Ermenistan denilen bölgenin Doğu Roma İmparatorluğu ile İran arasında bölünüşünden sonra, dördüncü yüzyılda İmparatorlar, Ermenileri Rumlar vasıtasiyle temsil ettirmek için, mümkün olan her şeyi yaptılar. Ana dil yasak edildi. Din reislerinin, millet üzerindeki hakları tanınmadı. Özellikle 452 Chalcedoine meclisi toplantısından sonra Bizanslılar, Ermenilerin inançlarındaki aykırılıkları sökmek, kilisenin etkilerini, milliyet hislerini ortadan kaldırmak için bunları sürdüler. Bizanslılar, Ermenileri, bulundukları bölgelerin daima dışına çıkarmışlardı.

İmparator İkinci Justiniéen, Ermenistan'ı boşaltmak için, Ermenileri Malatya bölgesinden zorla çıkararak, İstanbul'a, Trakya'ya gönderdi.

582 de İmparator Morik, bir çok Ermeniyi Trakya'ya yolladı. Bunlardan alay, taburlar meydana getirilerek Avar'lara karşı kullandı.

Sekizinci yüzyılda, Constantin V., Copronym, Erzurum'u alınca, burayı yağma ettirdikten sonra Ermenileri toplu bir halde imparatorluğun değişik bölgelerine dağıttırdı.

İmparator İkinci Basile, onuncu asırda bir çok Ermeniyi tarımda kullanmak, Bulgar'lara, Macar'lara karşı savaşa sokmak üzere, Trakya'ya, Makedonya'ya, Tesalya'ya, Bulgaristan'a gönderdi.

Selçukluların istilâsından kaçan Ermeniler, Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıldılar.

Kilikya'da Haçlılardan sonra, buradan Kıbrıs'a, Girid'e, İtalya'ya 30.000 Ermeni gitti. Moğol istilâsı sırasında da Moğollar, bir çok Ermenileri birlikte alarak; Kazan, Astrahan taraflarına götürdüler. Sonraları da Macaristan'a, Romanya'ya, Transilvanya'ya, Lehistan'a, Hindistan'a gidenler de oldu.

Birinci Şah Abbas ile Sultan Ahmet arasındaki savaşlarda, Şah Abbas, ordusunun önünü boşaltarak, yolu üzerindeki Ermenileri İran'a yolladı. 24.000 Ermeniyi zorla İran'a gönderdi. Bunlardan bir kısmı yolda öldü. Aras'ın sularına gömüldü. Kalanı da, İsfahan'a gitti. 1746 savaşlarında Kırım, Lehistan ve Hazer denizinin kuzeyine doğru Ermeni göçleri devam etti.

Türkmen çayı antlaşması, gerek İran ve gerek Rus topraklarındaki halk için, istedikleri yerlere göç etme hakkını tanımıştı. İran'da kalmış, ya da oraya götürülmüş olan Ermeniler, yine Rus

arazisine yerleştiler. Abbas Mirza, Ermenilerin göçünü önlemek için, kendilerinin Ruslar tarafından askere alınacaklarını, köle olacaklarını söyledi. Ermeniler de (Bir hıristiyan ülkesinde kuru ot yemeyi, İran'da ekmek yemeye tercih ettiklerini) bildirdiler. Bu göçmen Ermeniler için Ruslar, Nahcivan, Erivan, Karabağ'da yerleşme bölgeleri ayırdılar. Ermenileri, 20 yıl için vergilerden muaf tuttular. Yalnız Erzurum, Kars, Bayezit'ten 70.000 Ermeni Rusya'ya geçti.

Ruslar, 1778 de Kırım'daki bütün Ermeni ve Rum ailelerini Rusya'ya sürdüler. Bunların en büyük kısmı, önceleri adı Azop olan Ekaterinoslaf'a gönderildi. Yerlerine bazı Rus aileleri konuldu. Bu hareket, fikirleri alınmamış olan göçmenler için çok fena oldu. Erkek - kadın 75.000 kişi eski topraklarını, barınaklarını bırakarak soğuktan mahvoldukları, Nogay'lar tarafından boşaltılmış olan Steplere gönderildiler (1).

1828 Osmanlı - Rus savaşında, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusundaki yerli Ermeniler, Ruslara büyük yardımlarda bulundular (2). Osmanlıların intikamından korkan Erzurum Marhasası, Episkopos Karabet, Erzurum, Kars, Bayezit'den 90.000 Ermeniyi alarak Rusya'ya geçti. Bu göçmenler Alexandropol (Gümrü) ve Gürcistan'a yerleştiler.

———«O»———

(1) History of the Mongol, Henry H. Howorth, Part. II, sahife: 600.
(2) Ermeni Tarihi, İstepan Balasanyan, (Ermenice), 1911.

V

ERMENİLERE KARŞI RUS SİYASETİNİN DEĞİŞMESİ

1915 yılı, Ermenilik için felâketli yılların başlangıcı oldu. Rusların Van, Van Gölü kuzeyi, Erzurum bölgesini almaları üzerine, o zamana kadar Ermenilere iyi davranan Çarlık Rusyası, birdenbire kendilerinden yüz çevirdi. İşgal edilen yerlerin Ermenilik hesabına terki yerine, doğrudan doğruya Rusya topraklarına katılması ortaya çıkarıldı.

Bu fikir, Çar Nicolas tarafından Tiflis'e getirilmiş ve oradan da, Çar'ın bu projesinin derhal uygulanmasına geçilmişti. Esasen Çar Nicolas 21 Kasım 1914 de Fransız elçisi Paleologue ile görüşürken (1) :

«...İşte Rusya'nın bu savaştan beklediğini, ben şöyle görüyorum. Bunlar olmadıkça halk kendisinden istemiş olduğum fedakârlıkları anlıyamıyacaktır. Doğu Prusya'dan Almanya, hudut düzeltilmesine razı olmalıdır. Genelkurmayım, bu düzeltmenin Vistül ağzına kadar uzamasını istiyor. Bu, bana fazla görünüyor. İnceleyeceğim. Polonya'nın yeniden teşkili için Posnanie ve Silesia'nın bir parçası gereklidir. Galiçya ve Bokovina'nın kuzeyinin, Rusya'nın tabiî hudutlarına varmasına izin verecektir. Anadolu'da, tabiî Ermenilerle meşgul olacağım. Onları tekrar Türk boyunduruğu altına koyamam. Ermenistan'ı almalı mıyım? Bunu ancak Ermenilerin isteği ile yaparım. Aksi takdirde onlara bağımsız bir rejim kuracağım. Herhalde imparatorluğa boğazlardan serbest bir geçit sağlamak zorundayım..» demişti. Çar, birinci kısmı yani Ermenistanı almayı tercih etti.

---

(1) La Russie des Tsars Pendant la Grande Guerre, par M. Paleologue, birinci cilt, sahife: 199.

Kumandan Yudeniç, danışıklı bir tertibe dayanarak, işgal edilen yerlerde, Fırat'ta bir Kazak memleketi kurulmasını ileri sürdü. Voronzof - Daşkof'a şu yazıyı gönderdi :

Kafkas Ordusu Kumandanlığı
5 Nisan 1915
Numara 1, 482
Faal ordu

Aslının üstüne :
«Aynı fikirdeyim»
«Voronzoff - Daşkoff»
yazılmıştır.

Kafkas ordusu, yerli kaynakların kurıması ve ulaşım zorlukları sebebiyle, ot yoksunluğundan zorluğu çekmektedir. Eleşkirt ovasında bulunan asker özellikle bundan çok sıkıntı çekmektedir. Bu askerlere ot temini çok pahalıya mal oluyor. Birçok ulaşım arabalarının kullanılmasına ihtiyaç gösteriyor. Bununla beraber, Eleşkirt ovasının içlerinde ve dağların eteklerindeki yerlerin otlarla örtüleceği zaman da yaklaşıyor. Bu otlar bir defa biçilirse, bize derhal ihtiyaç duyduğumuz otun büyük bir kısmını verecektir. Bu iş için askerlerin yollanması mümkün değil. Bu sebeple görevleri Kürtlerin ve Türklerin boşalttıkları yerleri ekmek olacak sivil bölükler kurulmasını ve uygun bir bedelle ot sağlanmasını uygun görüyorum. Ermeniler bu araziyi kaçaklarla işletmeyi teklif ediyorlar. Bu teklifi, savaştan sonra, Ermenilerden (ellerine almış olacakları için) bu toprakları geri almak ve buralarının kendilerine ait olmadığını ispatlamak güç olacağı için yerinde bulmuyorum. Bu hal, Türk - Rus savaşından önce Ermenilerin işgal etmiş oldukları araziler konusunda ortaya çıkmıştı.

Bana bu hudut topraklarının, Rus göçmenlerine verilmesi çok elverişli görünüyor. Bu sebeple Rus menfaatlerine daha çok faydalı olacak başka bir plânın uygulanmasının iyi olacağını sanıyorum.

Yüksek şahsınız, bugünden itibaren Türklerin işgal ettikleri yerlere ve bütün Kürtlerin Eleşkirt'teki yerlerine, Diyadin'e, Bayezit'e, Kuban ve Don'dan getirilecek halkın yerleştirilmesi ve bu suretle bir Kazak hudut bölgesi meydana getirilmesi hakkındaki raporumu onaylamıştınız. Fakat bu, ancak savaştan sonra Eleşkirt ve Bayezit'in memleketimize katılmasından, Don ve Kuban Kazaklarının bu

arazinin değeri, zenginliği hakkında — adamları vasıtasiyle soruşturma yaptırarak — gereken bilgiyi almalarından sonra olacaktır.

Bu sebeple şimdiden Don ve Kuban'dan işçiler getirterek bu orduların ihtiyacı olan otların biçtirilmesi gereklidir. Savaşın bitiminden önce memleketi öğrenecek, tanıyacak olan bu bölükler Kuban'ı ve Don'luların adamları vazifesini görecekler. Göçleri hazırlamakla beraber asker için gereken ot ihtiyacını sağlıyacaklardır.

Eğer siz, bu projeyi uygulanabilir bulursanız, bu adamların, ulaşım vasıtalarımızın azlığı nedeniyle beslenmeleri bize yük olmamak için, hayvanları, atlariyle beraber gelmelerini ve kendilerini korumak için de silâhlandırılmalarını teklif ederim.

Piyade generali
Yudeniç

Ermeni gönüllülerinin yaptıkları korkunç eziyetler, yağma, Rus ordusunun da dikkatini çekiyordu. Her tarafta devam eden şikâyetler üzerine, bunların faaliyetine son vermek, kendilerini dağıtmak gerekti. Kafkas Genel Valiliğinin şiddetli emirlerine karşı artık gönüllü teşkilâtının devamı mümkün olamıyacaktı. Ermeni gönüllü teşkilât heyetleri, Ermeni cemiyetlerinin başkanları, bu çeteleri dağıtmak sorumluluğunu üzerlerine alamıyorlardı. Nihayet hükûmet bu birlikleri dağıttı ve bunlardan yedi Ermeni taburu kurdu. Rusya Ermeni tebaası ile bunların birleştirilmesini ve kendilerine Rusya hizmetinde bulunan Ermeni subaylarının kumanda etmelerini uygun buldu. Birçok gönüllüler bu taburlara katıldılar.

Gönüllülerin hareketleri hakkında Bolkovitinoff, Voronzof-Daşkoff'a şöyle yazıyordu :

9/Temmuz/1915

Asaletmeâp,

Türkiye ile savaş başlamadan önce, bizim Ermeni gönüllü teşkilâtı kurmamıza izin vermiştiniz.

11 ay içinde, tarafınızdan verilen görevin yerine getirilmesi için bizler, elimizden gelen gayreti sarfettik. Gerek bizim, gerek milislerin hareketleri yüksek emirlerinizin gereklerine uyularak yapıldı. Hiçbir şikâyet duyulmadı.

Bununla beraber, Van'ın alınmasından sonra, gönüllülerimizin en fazla faaliyette bulundukları sırada askerî idarede temsilci bu-

luman A. İ. - Hadisoff, 1 Temmuzda 6348 numaralı bir bildiri aldı. Bu emrin kapsamı şöyle idi :

«Ordu kumandanı Baş kumandana arz eder : «General Nikolayeff Van'dan bildiriyor. Çalınmış savaş ganimetlerini götüren Ermeni gönüllülerini bırakmayan askerlerimize, bu gönüllüler tarafından ateş edilmiştir. Bundan başka gönüllüler tarafından birçok haydutluk ve yağma yapılmıştır. Bu cinayetlere son vermek için, Van'da bir askeri mahkeme kurulmuştur.»

Bu sebeple kumandan, eskilerin arasında disiplinin teminine kadar, yeni gönüllü bölükleri kurulmasını yasaklamıştır. Bunu asalet-meâbın emriyle bildiririm.

General
Bolkovitinoff

Ermeni gönüllülerinin faaliyeti kısıtlanınca, kutsal Eçmiyazin Katogikosu beşinci Keork, buna üzüldü ve genel valiye durumu düzeltmek amaciyle, 2 Temmuz tarihli şu mektubu ile müracaatta bulundu (1):

«Ordumuz, Türkiye Ermenistanı'na girdiği zaman milletim en büyük bir sevinçle Rus ordusunun zaferle girdiği yerlerde orduyu tuz ve ekmek ile, Haç ve İncil ile karşılamaya koşuyorlardı. Ermeniler, Rus kumandanlarına hizmetler görüyorlar, gittikleri yerleri iyi bilen ve oraların şartlarını yakından tanıyan gönüllüler de savaş alanında kahramanlıklar gösteriyorlardı.

Kahraman Rus askerleri, Türkiye Ermenilerinden önderliklerini, himaye ve ilgilerini esirgemiyorlardı. 1877 - 1878 tarihlerindeki savaşta olduğu gibi bu sefer de Türkiye'ye karşı savaş başladığından beri aynı şekilde hareket ediliyordu.

Şimdi artık bu faaliyetin kuvvetle gelişmesinden itibaren Türkiye Ermenistanı'nda ve İran sınırlarında Rus kahraman askerlerinin faaliyette bulundukları bölgelerdeki Türkiye Ermenilerinin rahatsız olmalarını gerektirecek hiçbir sebep mevcut olmadığı hakkında huzurunuzda tanıklıkta bulunmayı bir görev kabul ederim.

Ancak, bu sevinçli manzarayı arza acele ederken, General Apasiyev'in harekette bulunduğu bölgelerdeki Türkiye Ermenilerine karşı yapılmakta olan ayırımı ve kötü muameleyi üzüntüyle bildirmeye mecburum. Yerlerindeki temsilcilerimden aldığım bilgiye göre,

(1) Leo, ikinci cilt, sahife: 162.

Türkiye Ermenistanı'nın bu kısmında zorbalığa, baskıya karşı yalnız Ermenilere yardım ve himaye gösterilmemekle kalınmıyor. Aksine, Hıristiyan halkın himaye edilmesi için yapılan her müracaat hakaret ile karşılık görüyor. Bu da, halka karşı Kürt aşiret reislerinin, Çerkeslerin cezasız kalan zulümlerini devam ettirmelerine sebep oluyor.

Ermenilere Malazgirt askeri bölgesine girmek yasak edildiği halde, daha düne kadar Rus askerlerine saldırıda bulunan İslâmlar, Çerkesler; baştan ayağa kadar silâhlı oldukları halde, tamamen serbest olarak, ceza görmeden Ermeni köylerine hücum etmektedirler. Halbuki, ellerinde silâhla düşmana karşı savaşmış olan Ermeniler, takiplere uğrayarak silâhları ellerinden alınmakta ve şerefli Rus ordusu saflarında, gönüllü olarak ortak düşmana karşı, sırf hislerine uyarak savaşmış olan Ermenilerin hepsi, bir düşman gibi görülerek gururları, millî duyguları incitilmektedir. Bütün bunlar sonucunda adı geçen bölgedeki Ermeni halkın içinde bulundukları dehşet ve rahatsığığın sebebi anlaşılır. Bunu bildirirken orada ıstırap çeken cemaatimin, milletimin bu anda karşı karşıya bulundukları dertler konusunda yüksek şahsınızın himayelerini rica ederim.»

Voronzoff - Daşkoff'dan sonra Kafkas genel valisi olan Grandük Nicolas Nikolayeviç, Katogikosu Tiflis'e çağırdığı zaman kendisine, şöyle sert bir uyarı yaptı :

«Rusya'da, Yakutlar meselesi olmadığı gibi, bir Ermeni sorunu da yoktur.»

Katogikos; buna karşılık, «Fakat, Türkiye'de bir Ermeni sorunu vardır.» şeklinde cevap verdi. «Kaçak Ermenilerin **Rusların işgal ettikleri yerlerine dönerek yerleşmelerine, tarlalarını ekmelerine bile izin verilmedi. Kalanları da kaçırtmak için birçok baskılar yapıldı. Bu suretle Rusyanın (Ermenisiz Ermenistan) siyaseti bir kere daha uygulandı. Hâlâ bağımsız Ermenistan için Rusya'dan yardım bekleyen Ermeniler, bütün tarihlerinde olduğu gibi, bir defa daha Rusya'nın gayelerine âlet edilmiş oldular. Terkettikleri yerlere bile dönerek yerleşmekten yoksun kaldılar.»**

Kaçaznuni (1):

«1915 yılının ikinci yarısı ve bütün 1916 yılı bizim için umutsuzluk dönemi idi. Bu sırada Türkiye'den kaçanlar aç, çıplak Kafkasya'ya doluyorlardı.

---

(1) «Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur», H. Kaçaznuni, Viyana, 1923, Mihtaryan matbaası (Ermenice).

Ruslar bizi aldattılar, bize ihanet ettiler, bilerek ağır davrandılar, kararsız kaldılar, ileri gittiler zaptettiler, yerli Ermenileri Türkler yok edebilsinler diye yalnız bıraktılar; çekildiler ve bu suretle Ruslar Ermenistan'ı ıssız bırakmak, oralara Kazakları yerleştirmek, Prens Lubanoff'un ünlü plânını gerçekleştirmek istediler. Bunu yalnız halk değil, komitelerimiz, birçok arkadaşlarımız da böyle düşünüyorlardı.

Rusların tutumunu açıklamak için, bizi yok etme plânları, gayeleri olduğunu ileri sürmeye sebep yoktur. **Yalnız şu iyice bilinmelidir ki, Rusların gayeleri; her neye mal olursa olsun Türkiye Ermenilerini kurtarmak değildi** ve hiçbir zaman da böyle olmamıştı.

Gerçekten, böyle bir şey olamazdı. **Biz, onlara kendi arzumuzla hizmet ettik, sürüklendik, gerçekte ise onların gayelerine çalışmış olduk.**

Ermeni gönüllüleri, Türk Ermenilerini kurtarmak için acele ediyorlardı. Zaten kendilerinin bütün gayeleri de bu idi. Halbuki Rus ordusu başka amaçla hareket ediyordu. Biz siyasî bir komite idik. Ruslar için o kadar değersizdik ki, gerekirse bizim ölülerimize basarak yürürlerdi. Ruslar yürüyünce bizim için, kaçınca bizi kırdırmamak için diyorduk ve işin içyüzünü anlıyamıyorduk.» diyor.

Bir taraftan Taşnaksutyun, Ruslar tarafından aldatılırken diğer taraftan da Bogos Nubar paşa Fransız hükûmeti tarafından kandırılıyordu. 1916 sonlarında, Fransa Dışişleri Bakanı, Suriyeli ve Ermenilerden toplanacak doğu lejyonu için gönüllü istiyor ve karşılığında da savaştan sonra Fransa'nın payına düşecek olan Kilikya'nın Ermenilere verileceğini vaat ediyordu. Bogos Nubar, bir mektubunda şöyle diyordu :

«Ermenistan'ın kaderi, müttefik devletlerin elindedir. Bana yapılan bir davete büyük bir şevk ve arzu ile karşılık veriyorum, çünkü ben cumhuriyetten, zaferden sonra millî isteklerimizin tam ve kesin olarak sonuçlanacağı konusunda söz almış bulunmaktayım.

Asya Türkiye'si hakkında müttefik devletler arasında bir anlaşmazlık vardır. Şüphesiz bu sorunu, devletlerin her birine düşecek olan arazi hakkındaki tertibatı bilirsiniz. Fakat bu bölüşmenin şartları açıklanmamakla beraber biliyoruz ki, altı il ve Kilikya ile yanyana olan diğer kısmı ise Fransa'ya kalacaktır. Bundan dolayı yalnız bu kesim hakkında önce söylemiş olduğum gibi bana verilmiş olan teminata göre umabiliriz ki, orada Fransa'nın uygun göreceği geniş bir bağımsızlık sayesinde arzularımızı gerçekleştirebiliriz.

Fransa, hürriyet prensiplerine bağlı ve geleneklerine saygılı olarak Ermenileri kurtardıktan sonra onları ayağa kaldırmak, ve onlara millî bünyesine, geçmişine, değerine yakışır bir surette uygar dünyada alacağı yeri temin etmek yolunu bulacaktır.»

Ermeniler hâlâ umutlarla yaşar ve her taraftan aldatılırken İtilâf Devletleri arasında özellikle Türkiye hakkında gizli tertipler, projeler hazırlanıyor, gizli siyasî görüşmeler yapılıyordu.

Anadolu hakkında, 1916 Londra ve Petersburg ilkbahar müzakereleri sonucu olarak müttefik Büyük Britanya, Fransa, Rusya'nın bölgelerdeki nüfuzları ve bölüşecekleri arazinin paylaşılması plânının açıklanması, Ermenileri dehşete düşürdü.

Bu esasları İngiltere temsilcisi Sir Mark Sykes, Fransa temsilcisi M. Picot hazırlıyorlardı. Bu hususdaki haberleşmeler şöyledir :

Petrograd'daki Büyük Britanya Büyükelçisi Sir Bykenen'den Rusya Dışişleri Bakanı Sazanoff'a (1)

11/Mart/1916

Bugünkü uyarınız üzerine, M. Sayks'ın verdiği haritayı gönderiyorum (2). Mavi Fransız bölgesi Fransız alanından çıkarılmış olup Nasturîlerle dolu olan bu bölge teklif edilen Rus alanına alınmış, fakat (Küçük Ermenistan) ın kuzey kesimi Fransız alanına katılmıştır. Önemli bir değişiklik yaparak Sir M. Sayks sizin arzunuzu yerine getirmeyi göz önüne almıştır.

A) Nasturi bölgesi ve Bitlis geçitleri Rus bölgesinde tutuluyor.

B) Erzurum ve diğer coğrafi şartlar Rusya için korunmakla beraber Ermenistan'ın kalan kısmı da Rus alanına katılıyor.

Sir M. Sayks, önceden M. Picot ile yaptığı görüşmeler dolayısiyle bu değişikliklerin Fransa tarafından da kabul edileceğini ummaktadır.

Sizin bugünkü sözlerinizden ..... ilâh.)

J. V. Bykenen

---

(1) Bu belgeler, Rus Halkları Birliği Cumhuriyeti, Halk Komiserliği yayınlarından, (I. Dünya Savaşı sırasında Avrupa hükûmetleriyle Türkiye Anadolusunun taksimi) adlı eserden. Çeviren : Genelkurmay kaymakamı Hüseyin Rahmi.

(2) Bu harita, gerçekte yoktur.

Sir M. Sayks'ın Ermeni sorununun çözümü konusundaki şu teklifleri de çok ilgi çekici :

Büyük Britanya Hükûmetinin olağanüstü temsilcisi (Sir Mark Sayks) dan Petrograd'daki Büyükelçi (Sir J. Bykenen) e

12/Mart/1916

Yeni bir teklif düşünerek, yani mavi bölgeden çıkarılan (Hakkâri) yerine (Sıvas) ı mavi bölgeye sokarak, aşağıda sözü edilecek yerlerin (M. Sazanoff) için memnunluk ile kabul edileceği sonucuna vardım.

1 — Bana öyle geliyor ki, son Ermeni cinayetlerinin vahşet ve merhametsizliğine bakıldıktan sonra, artık özellikle Ermenistan olan bölgeyi Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında bırakmamalıdır. Hattâ Osmanlı hükûmeti ıslâhatın uygulanmasını kabul etse bile böyle bir proje (İngiltere) de ve (Birleşik Amerika) da bir takım tepkiler doğmasına ve bütün memnun olmıyanların eline aleyhimizde kullanılacak bir silâh verilmesine sebep olacaktır.

2 — Bundan dolayı, (Ermenistan) sorununun çözümü şöyle düşünülür :

A) Türk tâbiiyeti (suzeralneté) altında bir Ermeni hükûmeti kurmak. Bu da ikinci bir (Bulgaristan) meydana getirmek demektir. Bu Ermenistan (Kafkasya) da entrika yapmaya başlıyacak ve Ermeniler, Kürtlerle de uyuşamıyacak. Bu plân esaslı değil.

B) Tarafsız idarecilerin ve milletlerarası kontrol altında bir Ermenistan hükûmeti meydana getirilmesi, bu da devamlı birçok entrikalara ve sorunlara yol açacak ve bu sorunlardan da er - geç (Almanya) kendisine çıkar sağlamanın yolunu bulacak.

C) Hazırlanmış olan Ermenistan'ı tamamen Rusya'ya teslim etmek, büsbütün ihtilâlci cemiyetlerle dolmuş olan, (Kafkasya) da ve (Acemistan) daki ihtilâl örgütleriyle devamlı temas ve bağlantısı bulunan birçok memleketleri Rus yönetimine vermek demek olacaktır. Bir Ermeni ihtilâlcisi (Taşnak) bana bir kere söylemişti ki, eğer Ermenilerle dolu olan bütün bölgeler Rusya'ya bırakılırsa o zaman (Kafkasya) da, (Azerbaycan) da ve (Türkiye) deki bütün Ermeni ihtilâl cemiyetleri birleşerek kuvvetlenmek suretiyle bu çözüm, ideal bir hal şekli olurdu. Bundan ötürü, bunları Rusya'nın idare etmesi güç olur. Memnuniyetsizlik son dereceyi bulur.

D) Eski (Roma) veya (Küçük Ermenistan) kısmının (Fransa) ya katılması ve ilişik haritada sarı kalem ile belirtilen kesimin Rusya'ya bırakılmasına gelince, ben bu çözümün en uygun şekil olduğuna inanıyorum. Çoktan beri bunu düşünüyorum. Fakat şimdiye kadar bunu ileri sürmedim. Çünkü, Rus hükûmetinin Sıvas bölgesini istemekte olduğunu sanıyordum. Bu şeklin faydaları şunlardır :

1 — Rusya, Ermeni halkı en az olan (Erzurum), (Bitlis) ve (Van)ı alır, çünkü :

(a) Bölgesi tamamen (Nasturi) ve (Kürt) tür.
(b) Bölgesinin tümü (Kürt) tür.
(c) Bölgesi ise (Lâz) halkın yurdudur.

2 — Fransa, (Ermenistan) adı altında (Ermenistan) ı alır ve Fransa kesimi Ermeni millî duygusunun merkezi ve beşiği olur.

Bu durum Rusya için de faydalıdır. Çünkü (Küçük Ermenistan) Ermenileri gerek din ve gerekse muhafazakâr gelenekleri yönünden hem (Kafkasya) Ermenilerine ve hem de anarşist - sosyalist doğu Ermenilerine zıt ve ters yaratılıştadırlar. Eğer (Erzurum) şehri Ermeni millî duygusunun merkezi kabul edilecek olursa, (anarşist - sosyalist) Ermeni askerleri bütün Ermenistan mekanizmasını kendi elleri arasına alarak bu mekanizmayı güçlendirirler. Bu vaziyet ve şekilde ise barış sever unsurlar Fransızların yönetimi altındaki Küçük Ermenistan'da millî karakterlerini korurlar.

Ermeni barış sever unsurlarının gayesi, kendi hudutları içinde gelişmek olup, bunlar (Kafkasya) ve (Azerbaycan) daki anarşist - sosyalistlerle karışmayı istemiyorlar. Bunlar, onlarla hiçbir vakit beraber yürümemişlerdir.

Bundan başka Fransız bölgesi Zeytun, Haçin, Diyarbakır, Miyafarkin, Sıvas gibi tarihî Ermeni şehir ve bölgelerini kapsamakta olup bu şehirler son Ermeni kıralı (1) tarafından idare edilmiştir. Yine, Fransız kesiminde (Lozinyan) ın hüküm sürdüğü (2) Haçlılar döneminden kalma (Graflığı), (Edes) i dahi kapsamaktadır.

İşte Ermeni (anarşist - sosyalist) ihtilâl propagandası için bir fikir ve ideal hareket üssü olan (Van) ve (Bitlis) in halk türkülerini unutan Ermeni millî tarihi için bu, bir dönüş noktası olması yönünden önem taşır.

Bundan başka, (Küçük Ermenistan) Ermenilerinin, Kafkasya'nın sanatkâr Ermenileri ile bağları mevcut olmayıp onlarla pek az ilişkileri vardır.

Ben yalnız şu vaziyet temin edilirse iyi olur, dedim. Bu da Muş ovasının Muş bölgesine katılmasıdır. Çünkü bu durum Rusya'yı, ihtilâlci Ermenilerin fesatlarından kurtarmış ve Kafkasya'nın ihtilâlci Ermenileri için en elverişli bir ortamı ellerinden almış olurdu.

---

(1) Kıbrıs hükümdarlar soyunun son Ermeni Çarı (6 ncı Lef Lozinyan), 1375 yılında Mısır Memlûkleri tarafından esir alınarak sonradan Avrupa devletlerinin aracılığiyle serbest bırakıldı. Tahtını geri almak için yaptığı faydasız teşebbüslerden sonra, 1313 de (Paris) te öldü.

(2) Edes (Urfa) şehri, 1098 yılında Haçlı seferi sırasında (Godefroy de Bouillon) un kardeşi (Graf Baldevin) tarafından alınarak (Mardin) Graflığı'na merkez yapıldı. Ancak 50 yıl yaşayabildi.

Bununla beraber, bu son fikir önemsiz bir ayrıntıdan ibarettir. Bu daha fazla askeri hususlara bağlıdır. Fakat bu bölgenin Rusya'ya katılmaması, Rusya için daha yararlı olurdu. İşte bizim dünkü görüşmemizin uyandırdığı başlıca önemli sorunların bunlar olduğunu sanıyorum.

Mark Sayks

Rus Dışişleri Bakanı (S. D. Sazanof) un İmparatora muhtırası

Savaşın, zaferimizle sona ermesi ve (Türkiye) nin Asya'daki ülkelerinin geleceğinin kararlaştırılması sorununun meydana çıkışını göz önüne alan Fransız ve İngiliz hükümetleri, (Küçük Asya) nın bölünmesi hakkında, bu ülkeler hakkında, büyük bir bilgi sahibi olmakla tanınmış (M. Picot) ve (Sir M. Sayks) tarafından hazırlanan bir planı bizim incelememiz için arz etmişlerdir. Bu projedeki önemli noktalar şunlardır :

Karadeniz ile (Urmiye) gölünden başlıyarak (Van), (Bitlis), (Muş) ve (Harput) güneyinden ve (Toros) ve (Antitoros) dağlarından geçerek (Anamur) a kadar giden çizgi arasında kalan bütün geniş arazi, Anadolu'da kalacak gelecekteki (Türk Sultanlığı) ile (Rusya) arasındaki hududu teşkil etmek üzere (Rusya) ya verilmektedir.

S. D. Sazanof

Bir taraftan da Rus Dışişleri Bakanı Sazanoff'la Grandük Nikola Nikolayeviç arasında şu haberleşmeler geçiyordu :

Rus Dışişleri Bakanı (S. D. Sazanoff) dan (Kafkas) da kıral vekili (Büyük Kınez Nikola Nikolayeviç) e

Numara : 540 27/Haziran/1916

(Büyük Ermenistan) ın hemen tamamen kıtalarımız tarafından işgal edilmesi ve buranın Rus İmparatorluğu sınırı içine alınması ihtimali bu bölgenin gelecekteki idaresi sorununu ortaya atmaktadır. Her ne kadar daha şimdilik savaşın sonundan önce alınan bölgede bizim iç siyasetimizin tamamen belirli ve gerçek esaslarını tâyin ve saptamak zamansız olabilir ise de, bu hususta daha şimdiden genel olarak etkili olacak esasları işaret etmek, bana, faydadan uzak olmaz gibi görünmektedir. Çünkü «savaş hukuku gereğince işgal edilen Türkiye bölgelerinin idare şekli hakkında) ki geçici talimat projesi artık hazırlanmış olup, yakında da yürürlüğe konacaktır (1).

(1) Mektuba ilişik olarak, Başkumandanlık karargâhı Genelkurmay Başkanı (M. V. Aleksiyef) in 5 Haziran 1916 tarihli emrinin bir örneği İmparator tarafından onaylanmış «savaş hukuku gereğince işgal edilmiş Türkiye topraklarının idaresi hakkında geçici talimatname» projesi vardır.

Gelecekteki görevin en fazla güçlük ve zorluğu, Ermeni sorununun düzenlenmesi ve çözümünde belirmektedir. (Türkiye) zamanında Ermeni ıslâhatının yapılması için önceden milletlerarası (Küçük Ermenistan'da kalanların) diğer hükûmetlerin idareleri altına geçmeleri dolayısiyle, bu konu bütünüyle ele alınınca bazı yönlerden Rus iç hükûmet hayatının dışarılarına çıkmaktadır. Bize geçen Ermeni illerinin ilerdeki yönetim şekillerini düzenlerken, biz bu iki noktayı ele almaktan vazgeçemeyiz. Bundan ötürü, yüksek şahsınıza aşağıdakileri bildirmeye cesaret ediyorum :

Bilindiği üzere, Ermeni sorununu çözümlemek için bizde iki akım görünmektedir. Birisi, 1913 yılında bize teklif edilen şekilde (1) Rusya'nın himayesinde olmak üzere Ermenilere tam bir bağımsızlık vermek, diğeri de buna aykırı olarak Ermenilerin siyasi önemini sıfıra indirmek ve onların yerine Müslümanları geçirmek.

Bana öyle geliyor ki, bu sorunun gerek o türlü, gerekse bu türlü çözümü, gerek iç ve gerekse dış siyaseti bakımından Rusya'nın hükûmet menfaatlerine uygun düşemez.

Ermenilere geniş bir bağımsızlık verilmek düşüncesi şeklini ele alırsak, unutmamalıdır ki, şimdi (Rusya) tarafından alınmış olan (Büyük Ermenistan) da **Ermeniler hiçbir zaman çoğunluğu teşkil edememişlerdir.** Bundan başka, savaş sırasında Türklerin Ermeniler hakkında uyguladıkları ciddî tedbirlerden sonra ise, Ermenilerin tanıklıklarına müracaat edilerek, bu oran, Ermenilerin zararına olmak üzere daha da değişmiş olup bunlar şimdiye kadar ise ancak mevcut **nüfusun dörtte birini teşkil etmekte idiler. Bu şartlar altında bir Ermeni bağımsızlığı verilmesi, azınlığın çoğunluğu idare etmesi gibi bir haksızlığa sebep olacaktır.**

---

(1) 1913 yılında (Rusya) nın teşebbüsü ile altı büyük hükûmetin, yani Avusturya, İngiltere, Almanya, İtalya, Fransa ve Rusyanın temsilcilerinden kurulu ve Ermeni ıslâhatı sorunu için uluslararası özel bir komisyon toplanmıştı. (Rusya) tarafından düşünülmüş, arzu edilen düzenlemeler arasında şunlar vardı : 6 ilden (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas) oluşan ve Hıristiyan ve öncelikle Avrupalı ve beş yıl süreyle, Padişahın isteği ile tâyin edilmiş bir genel valinin yönetimi altında bir Ermenistan bölgesi kurmak, genel valinin mahallî hükûmetin başkanı olması ve seçimle bir idare meclisi kurmak. Bundan başka aynı miktarda Hıristiyan ve Müslüman üyelerden meydana gelecek olan ve 5 yıl süreyle özel, bölgesel bir idare kurulacaktı. (Mandelstam'ın projesi). Rus programında, Avrupalı subaylar kumandasında bir jandarma kuvveti teşkili de vardı. Türkiye de, kendi yönünden, merkezî hükûmetlerce destek görerek bütün (Türkiye Asya'sı) nın 6 bölgeye bölünmesini ve bunlardan dördüne Türk genel müfettişleri tâyini ile, bunların emrine de 2'şer Avrupalı yardımcı verilmesi şeklinde ayrı bir projeyi ileri sürdü. Uzun müzakerelerden sonra, 8 Şubat 1914 de Türkiye ile Rusya arasında bir protokol imzalandı. Bu protokol sonucunda, Türkiye'nin doğu bölgesinde iki genel valilik kurulması ve bunlara Avrupalıların tâyini kabul edildi. Yine Türkiye hükûmeti arazi ve köylüler hakkında idarî ve adlî ıslâhat yapmayı vadetti ve Rusya da isteklerinin önemli bir kısmından vazgeçti.

Bununla beraber Ermenilerin, Müslüman halka kurban edilmesi ve onlar arasında çıkacak mücadelede hükümet kuvvetlerinin Müslümanlar tarafını tutmaları fikrine meydan vermek de olmaz. Bu durum, Ermenileri Türk idaresinde olacağından daha kötü bir vaziyete düşürmüş olur. Onları hudut dışındaki olaylara çekememezlik ile bakmaya zorlar. Bundan başka sorunun bu suretle halli, Rusya'yı becerikstz bir duruma sokar. Çünkü, bütün hükümetler içinde, Türkiye Ermenistanı'nda islâhat yapılmasını inatla isteyen, Rusya hükümeti olmuştu.

İşte bu düşüncelerden dolayı, bizim için en iyi çıkar yol, Türkiye'den alınan arazinin yeniden düzenlenmesinde çeşitli ırklara eşitlikle davranılması, onları birbirleri aleyhine düşürmemek ve birinin zararına olarak diğerine himaye ve yardım etmemek olduğunu sanıyorum. Bu suretle Ermenilere, belirli çerçeveler içinde eğitim ve din hürriyeti, dillerinden istifade hakkı ve halkın yüzde beşine göre kasaba ve köyler için kendi kendilerini idare hakları vermek mümkündür. Hıristiyan olmıyan unsurlara da mahallî şartların ve onların bilgi ve anlayış yeteneklerinin derecesine göre aynı esasları kabul etmek gerekiyor. Yukarda sözü edilen geçici talimat projesi de «Köy meclisleri» ne ve «köy dairelerî» ne kendilerini yönetmek için bazı derecelerde pay ayırmak suretiyle bu görüşü onaylamaktadır.

Millî arazi, malikâneleri ve kolonizasyon konusunda da aynı şekilde kanun ve adalet kuralları konulmalı ve hükümler konulmalıdır. Son zamanda öldürülen veya sürülen Ermenilere ait olup da Müslümanlar tarafından ele geçirilen bütün mallar ve emlâkin sahiplerine veya geri kalanlarına verilmesi konusunda da ciddî ve köklü incelemeler yapılması gerekmektedir.

Benim derin inancıma göre, yukarıda sözü edilen esasların uygulanabilmesi mahallî halkın mahallî hükûmete saygısını çekecek, her türlü iç ve dış tahrik hastalığından onları temizleyecek ve mahallî halk için öyle yeni hayatî şartlar meydana getirecektir ki, bu halk, eski Türk hâkimiyeti zamanlarını özlemeyeceklerdir.

Kafkasya Kıral vekili büyük (Kınez Nikolay Nikolayeviç) den Dışişleri Bakanı (S. D. Sazanof) a mektup

Numara : 21083 — 16/Temmuz/1916

Sergiyev Dimitriyeviç;

14 Haziran tarih ve 540 numara ile bana müracaatınıza karşılık, savaş hukuku gereğince tarafımızdan alınan (Türkiye) bölgelerinin Rus İmparatorluğu hudutları içine katılması sorununda örnek olacak esasın daha şimdiden, savaşın bitiminden önce incelenmesi hususunun çok yerinde bir arzu olduğunda ben de sizinle aynı fikirde bulunmakta ve Ermeni sorununun hallindeki zorlukları pekâlâ bilmekteyim. Bugünkü Rusya'nın hudutları içinde bir Ermeni meselesi benim inanışıma göre, kesin olarak mev-

cut olmayıp, böyle bir sorunun düşünülmesi bile gerekmemektedir. Çünkü, Rus tebaası olan Ermeniler, tıpkı Müslümanlar, Gürcüler ve Ruslar gibi eşit hukuk ile Rus tebaasından sayılmaktadırlar.

Bana verilen (Kafkasya) da hükûmetçe bütün milletlerin eşit hukuktan faydalanmalarının temin edilmesinin gerekeceği fikrinde olup, hattâ bu bölgede şimdiye kadar mevcut millî anlaşmazlık ve iddiaların kuvvet bulmasında mahallî hükûmet memurlarının bilmiyerek izledikleri hareketin şeklinin büyük bir etkisi olduğunu da saklıyamıyacağım. Yüzyıllarca devam eden anlaşmazlıklar sonucu doğan bu mücadeleler, tamamen inanıyorum ki, Kafkasya'da yerleşmiş bütün milletlerin Rus milleti gibi aynı ve eşit haklardan istifade etmesi ve onun gibi Çar'ın kalbine yakın olması durumunun mahallî hükûmet tarafından onaylanması halinde, tamamen sona erecektir.

Bundan dolayı, bu esas içinde bir Ermeni sorunu aranacak olursa bu sorunu ancak Rusya İmparatorluğunun genel savaşa kadar olan hudutları dışında, yani bu defa (Türkiye) den aldığımız bölgeler içinde aramak gerekecektir.

Tarafınızdan öne sürülen fikirler ve görüşlere gelince, bu konuda benim düşüncelerimin de sizinkilere tamamen uygun olduğunu görmekle sevinç duymaktayım.

Savaştan önce (Türkiye Ermenistanı) nda ıslâhat yapılması için en çok ısrar etmiş olan (Rusya) nın, genel savaş esnasında Ermenilerin Müslüman zulmünden dolayı çektikleri ıstıraplara ilgisiz kalamıyacağı tabiîdir. Şüphesiz ki, (Türkiye) den yeniden alınan arazinin düzenlenmesi gayet ciddî ve kesin olarak kanunî hareket ve zaptedilen arazide sâkin, bütün milletler hakkında tam anlamıyla tarafsız bir politika izlemek gereklidir. Tabiî Rusya'nın himayesi altında bir (Ermenistan bağımsızlığı) teşkilî meselelesine temas etmek doğru değildir. Çünkü böyle bir sorun, benim fikrimce, Genel Savaşın doğurduğu sorunların barış ve sükûn içinde çözümünü zorlaştırır ve bu konuda sizinle aynı düşüncedeyim. Ermenilere eğitim ve din hürriyeti, kiliselere ait malların idaresinde, dillerinin kullanılması konusunda özgürlük verilmek gereklidir, fakat bütün resmî kuruluşlarda Rus dilinin öncelikle kullanılması şartiyle. Yine seçimlerde, mevcut halkın yüzde oranına göre şehir, köy ve belediye idarelerinde de serbestliğe taraftarım. Hıristiyan olmıyan unsurlar için ise, millî şartlara ve bunların uygarlık hususundaki derecelerine uyularak aynı esasların uygulanması gerekir.

Millî arazi ve kolonizasyon sorununun düzenlenmesinde de sizin tarafınızdan öne sürülen kanunî ve tarafsız hareketi ben de onaylıyorum.

Bu konuda sizinle aynı fikirde bulunduğumu kanıtlamak üzere, (Türkiye) den alınan arazide her türlü başıboş hareket ve arazi işgali, yerleşmeleri önlemek için verdiğim 19 Mart ve 121 numaralı emirnamenin bir örneğini ilişikte yolluyorum.

Sonuç olarak şunu da belirtmeksizin geçemiyeceğim ki, gerek orduyu ve gerekse Kafkas bölgesini ciddî olarak tehdit etmekte olan yiyecek maddeleri kıtlığının ilerde meydana getireceği muhtemel tehlike sebebiyle, bu kadar önemli bir tehlikeyi ortadan kaldırmak için tedbirler alınması gerektiğinden, Ermeni kaçak ve mültecilerinin memleketlerine geri ve-

rilmelerini düşünmek zorundayım. Bu suretle bu mültecilerin vatanlarına yerleşerek üretken bir hale gelmeleri, fırsatı kendilerine verileceği gibi Kafkasya'da bunları besleme yükünden de kurtulmuş olacağız. Bunların (Türkiye Ermenistanı) nda verimli bir hayata başlamaları buradaki ordumuzun beslenme zorluğunu da hafifletecektir.

Size derin saygı besliyen
Nikolay

Rus meşrutiyetçi - demokratların yayın organı olan (Reç) gazetesi de bu proje hakkında şöyle yazıyordu (1):

«Geçenlerde Duma'da müzakere edilmiş olan Türkiye Ermenistanı'nın işgal edilmiş olan yerlerine Rus göçmenleri yerleştirilmesi projesi kuvvetle uygulanmaktadır. Bu mesele göçmenler idaresi ile askerî makamlar arasında şiddetli tartışmalara konu olmuştu. Yalnız hudut yakınlarındaki kesimlerde değil, daha uzak ovalarda, özellikle verimli Muş ovası özel olarak göz önüne alınmak suretiyle inceleme ilerlemektedir. Geçen son savaştan beri teşkil edilmiş olan tarım bölükleri 5.000 kişiye ulaşmıştır. Bunlar yakında daha da arttırılacaktır. Bundan, Ermeniler, Gürcüler ayrılmaktadır. Bu genç kolların görevi, ordunun beslenmesini kolaylaştırmak gayesiyle uzmanların gözetimi altında gözden geçirilmesi tamamlanmış olan araziyi ekmektir. Bu adamların ailelerini de göç ettirerek yerleştirmek konusu incelenmektedir.

Bu proje ile beraber olarak, Kafkas kuzeyinde iyi sonuçlar alındığı gibi aynı hudut dairesinde Türkiye Ermenistanı'nda Kazakların yerleştirilmesi projesi de vardır. Bu projeyi ileri sürenler, Rus Ermenilerini, Türkiye Ermenilerinden ayıracak, Ruslarla doldurulmuş oldukça geniş bir bölge kurmayı göz önüne alıyorlar.

Ermeni mültecileri yavaş yavaş yerlerine dönerek tarlalarını sürmeye başlıyorlar. Bunlar genellikle kendi kasabaları tamamen harap olduğu için en az zarar görmüş kasabalarda yerleşiyorlar. Karışıklığa meydan vermemek için Grandük Nicolas, geri dönmüş olan bu mülteci Ermenilerin Rus sivil yönetimi kurulur kurulmaz buralardan çıkmalarını emreden bir emirname yayınlamıştır. Bu emirnamede Kafkas ordusu Başkumandanı, Eleşkirt, Diyadin ve Bayezit'teki boş yerlerin gerçek sahipleri dönünceye kadar kiraya veri-

(1) Rusca (Reç) gazetesi, 28 Temmuz 1916 tarihli sayısı.

lebileceğini bildirmiştir. Bununla beraber, yine Yudeniç de bu bölgede Ruslar ve Kazaklardan başkalarının yerleşmesini yasaklayan emirler yayınlamıştır. Yalnız kanunî belgeyle arazi sahipleri olduklarını isbat edecek yerlilerin buraya dönmelerine izin verilmiştir. Bu karar yerli Ermenilerin yurtlarına dönmelerini mümkün kılmaktadır. Çünkü, Türkiye'de araziden söz edilirken tapu senetlerinden söz etmek gülünç olur. Sahipliği ispat edecek diğer belgelere gelince, bunlar da kaçış sırasında kaybolmuştur.

Yukarıda sözü edilmiş olan Ovada ve Pasin'in bazı kesimlerinde yaşıyan yerlilerin yurtlarına dönerek işleriyle meşgul olmaları yasaklanmıştır.»

———«O»———

VI

RUS İHTİLÂLİNDEN SONRA ERMENİLİK

28 Şubat 1917 de büyük Rus İhtilâli çıktı. Kerenski geçici hükûmeti tarafından, Kafkasya için tâyin edilmiş özel bir komite gönderildi. Bu komite, Rus Harlamof'un başkanlığında Ermeni M. Babacanyan, Gürcü Chengeli ve Türk Cafarof'tan meydana geliyordu. Bu komite, arka komiserliğini teşkil ediyordu.

Bir taraftan da Kafkasya'daki milletler bağımsızlık hareketlerine başlıyor, millî teşkilât kurmaya çalışıyorlardı.

1917 Eylûlünde Tiflis'te Ermeni Millî Meclisi toplandı. Bütün savaş süresince Ermeni siyasî hayatını, Ermeni gönüllü hareketlerini tertip ve idare etmiş olan (Millî yurt) un yerine Taşnaksutyun mensuplarından kurulu olan (Millî kongre) yi seçti.

Millî kongrenin ilk işi, bir Ermeni ordusu kurarak bunu general Nazarbekyan yönetimine vermek oldu. Bu sırada Rusya'da bolşeviklik, orduya girmiş ve birkaç defa hükûmeti devirmeye teşebbüs etmişti. Bolşeviklerin (toprak ve ülke zaptı, tazminat olmaksızın barış) sözleri, Kafkasya'ya da yayılmıştı (1). Ermeni millî kongresi Kerenski'ye başvurarak, batı cephesinde bulunan bütün Ermeni askerlerinin Kafkasya'ya dönüşlerine izin verilmesini rica etti. Bunlardan bir Ermeni ordusu meydana getirilecek ve Kafkas cephesi korunacaktı.

1917 Kasımında, bolşevikler tarafından Kerenski hükûmeti devrildi. Bunun yerine Sovyet idaresi geçti ve bu ay içinde de Rus ordusu dağıldı. Kafkas cephesindeki Rus askerleri, cepheyi bırakarak evlerine dönmeye başladılar.

İhtilâlden sonra geçici Hükûmetin Kafkas için tâyin ettiği özel

(1) Ermenistan Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi, A. Hadisyan, Atina 1920 (Ermenice).

komite görevi başında kaldı. Fakat onun ortaya çıkardığı, çok sürmedi.

Bu sırada Kafkas Seym Yürütme Meclisi kuruldu. Bunda Menşevikler 36, Eşitlik taraftarları 30, Taşnaksutyun'cular 27 üye ile yer aldılar.

Seym, savaşa son vermeye ve Osmanlı hükûmetiyle barış yapmaya karar verdi. Komiserler Meclisinin hâkimiyetini kaldırdı. Geçici bir hükûmet kurdu. Hükûmette 11 Bakandan beşi Gürcü, üçü Türk idi.

Kafkas Komiseryat'ı adını taşıyan bu heyette :

Kekeçkuri	(Gürcü)	Reis ve Dışişleri Komiseri
Chengeli	»	İçişleri Komiseri
D. Donsgoy	(Rus Yahudisi)	Kara - Deniz Komiseri
H. Garcikyan	(Ermeni)	Maliye Komiseri
Alekslev - Meshiev	(Gürcü)	Adliye Komiseri
Cafarof	(Azerî)	Ticaret Komiseri
Melik Aslanof	»	Ulaştırma Komiseri
Neruçef	(Rus)	Tarım Komiseri
Der Gazaryan	(Ermeni)	Ordu Donatım Komiseri
Doktor Ohannesyan	»	İktisat Komiseri
Has Memetof	(Azerî)	Hükûmet Denetleyicisi

Bu komiseryat, derhal meclisin seçimi, millî sorunun çözümlenmesi, Türkiye ile hemen barış yapılması esaslarını kendisine program olarak tesbit etti.

Bir taraftan da Taşnaksutyuncular Lenin'e müracaat ederek «Türkiye Ermenilerinin Osmanlı Devleti toprağında kendi kaderi hakkında karar vermesi» prensibini savunuyorlar ve Türkiye Ermenistanı'nı kendilerine saklamak istiyorlardı.

Rus askerlerinin Kafkas cephesini terkettikleri sıralarda bu cepheyi Ermenilik hesabına savunmaya teşebbüs eden Ermenilerin hareketleri, oradaki Türkler için bir kat daha feci bir şekil almaya başlıyordu :

Türkiye'nin altı ili, Rus askerlerinin geri kalanıyla Ermeni askerleri, Ermeni gönüllü alayları elinde bulunuyordu. 1918 Aralık'ı

ortalarında Miralay Torkom adında Bulgaristanlı bir Ermeni, Erzurum Merkez Kumandanı oldu (1).

Torkom 25 Şubatta İslâm halkı yıldırmak için Erzurumdaki askerlere bir geçit resmi yaptırdı. 21 pare top attırarak General Odivelize'ye hitaben, Ermenice bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında Ermenistan'ın bağımsızlığını ilân ettiğini söyledi. Fakat kumandan, nutkun anlamını öğrenince, derhal kendisini Erzurum'dan uzaklaştırdı.

Bundan sonra Erzincan'da, Erzurum'da, diğer işgal edilen bölgelerde Türklerin yollara sevki, sebepsiz olarak kütleler halinde tutuklanma ve yok edilmelerine başlandı. Erzurum'u savunmak için Rus Generali üniformasını taşıyan Antranik ile Ruslar tarafından önceden işgal edilmiş olan iller vali yardımcılığına tâyin edilmiş olan Ermeni doktor Zavrief Erzurum'a geldiler.

Ermenilerin zulümleri, katliâmları olanca şiddetiyle devam ediyordu. Buna karşılık da ilerleyen Türk ordusuna karşı bin zorlukla cepheye gönderilen Ermeniler kaçıyor ve cepheye gidecek bir Ermeni çıkmıyor, Antranik'in gayreti hiçbir sonuç vermiyordu.

Antranik :

«Ermeni reisleri Erzurum'u savunmak için 10 - 15 bin adam gönderdiler. Kendileri de arkada saklandılar, bu suretle hem Ermenistan'ı ve hem de Ermeni milletini mahvettiler. Eldeki birkaç bin Ermeniden hiçbirisi cepheye gitmek istemiyor. Allah, reislerinin, hepsinin belâsını versin!» diye bağırmıştı (2).

Erzurum'da Rus ikinci Topçu Alayı Binbaşısı Khlebof (3), «Ne şehirde ve ne de siperlerde yaralı, ya da ölü bir tek Ermeni görülmedi. Bu hal kendilerinin askerlik ve savunma kudretini gösterir (!). Romalı Petron, «Ermeniler insandırlar ama kendi yerlerinde dört ayaklı yürürler», Rus şairi Lermontof da, «Esir misin? Yüreksiz misin? O halde Ermenisin!» demişlerdir.» diyor.

1917 Aralığında Erzurum'da barış yapıldı. Fakat zulümlerin şiddetle devamı dolayısiyle Osmanlı ordusu 30 Ocakta halkı korumak için birçok defalar durumu Kafkas Başkumandanlığına bildirdikten sonra, tekrar ilerlemeye mecbur kaldı.

Cephede ikinci bir ihtilâl ve bozgun baş gösterdi. Çoğunluğu Tür-

(1) Bu adam, vaktiyle Türkler lehindeki bir yazısı yüzünden Pİyer Lotİ'yi düelloya çağıran komitecidir.
(2) Khlebof: Erzurum 2 nci Topçu Alayı Savaş Broşürü, 12 Mart 1918.
(3) Khlebof: Erzurum 2 nci Topçu Alayı Savaş Broşürü, 12 Mart 1918.

kiye Ermenistanı'ndan kaçan 300.000 Ermeniden toplanan ve diğer kısmı da Erivan'la Zengezor'lu Ermenilerden meydana gelen Ermeni askerleri cepheye yollamıyorlardı. Bunlar da, ilk ateşte silâhlarını atarak kaçıyorlardı.

Rus Sovyet Halk Komiserleri Meclisi tarafından Türkiye Ermenileri hakkında 13 Ocak 1918 de şöyle bir karar yayınlandı :

«Halk Komiserleri Meclisi, Ermeni halka, Rus işçi ve köylü hükûmetinin, Rusya tarafından işgal edilmiş olan Türkiye Ermenistanı Ermenilerinin bağımsızlıkları da dahil olmak üzere özellikle hukukunu ve serbestçe kendi idarelerini kurmaları hakkını tanıdığını bildirir.»

Komiserler Meclisi, bu hakların bir takım ilk teminatın hazırlanması ve Ermeni halkının referandumu ile mümkün olacağını kabul eder. Komiserler Meclisi kısmen teminat olmak üzere şu aşağıdaki şartları uygun bulur :

Madde 1 — Ermenistan'ın Rus askerleri tarafından boşaltılması ve Türkiye Ermenistanı halkının maddî ve şahsî güvenlikleri için derhal bir Ermeni gönüllü ordusunun kurulması.

Madde 2 — Ermeni kaçaklarının ve çeşitli ülkelere dağılmış Ermeni göçmenlerinin serbestçe Türkiye Ermenistanı'na dönmeleri.

Madde 3 — Savaş sırasında Türk hükûmeti tarafından Türkiye içerlerine sürülmüş Ermenilerin Türkiye Ermenistanı'na zorluk görmeden dönmeleri. Komiserler Meclisi, Türk delegeleriyle barış görüşmelerine başlayınca bu şart üzerinde ısrar edecektir.

Madde 4 — Türkiye Ermenistanı'nda demokratik esaslara dayanarak seçilmek üzere, halk delegelerinden oluşan geçici bir Ermeni hükûmeti kurulması. Kafkas işleri için geçici ve olağanüstü komiser tâyin edilmiş olan Stepan Şahumyan, Türkiye Ermenistanı'ndaki halka ikinci ve üçüncü maddelerin uygulanması, dördüncü maddeye göre, Rus askerlerinin buraları boşaltması vasıtalarını ve tarihini tâyin edecek, bir karma komisyon kurulması için bütün yardımlarda bulunacaktır.

Türkiye Ermenistanı'nın coğrafî hudutları, Ermeni - İslâm halkı ve huduttaki illerin halkının demokratik bir şekilde seçecekleri delegeler ve komiser Şahumyan vasıtasiyle saptanacaktır.

Bu karar da tabiî sonuçsuz kaldı.

3/Ocak/1918 de Kafkas temsilcilerinin Brest - Litovsk konferansına gitmeleri gerekiyordu. Ermenilerin komiteci çoğunluğu buraya gitmemek istiyorlardı.

Kafkasya'da hükûmetten başka söz sahibi Seym üyeleri idiler. Seym'in arkasında da komitelerin merkezî heyetleri işleri idare ediyorlardı.

Osmanlı hükûmeti, 1914 yılından beri Rusların işgal ettiği yerleri tamamen geri almış bulunuyordu. Ermeniler hiç olmazsa Rus Ermenistanı'nı elden kaçırmamak istiyorlar, bir taraftan da Türkiye Ermenistanı'nı almak için ellerinden geleni yapıyorlardı.

Bu sırada, 3 Mart 1918 de Brest - Litovsk antlaşması yapılmıştı. Bu antlaşmanın dördüncü maddesinin Osmanlı hükûmetine ilişkin fıkraları şöyle idi :

«Rusya devleti, Anadolu doğu illerinin boşaltılması ve Osmanlı devletine geri verilmesinin temini için gayret sarf edecektir.

Ardahan, Kars ve Batum sancakları da derhal Rus askerleri tarafından boşaltılacaktır. Rusya devleti, bu sancakların genel hukuk ve devletler hukuku yönünden edinecekleri yeni şekle müdahale etmiyecek ve özellikle bunların halkının söz konusu durumunu komşu hükûmetler ve ayrıca Osmanlı devleti tâyin hususunda bağımsız bırakılacaktır.»

Kafkas Seym reisi Chegize ve hükûmet reisi Kekeçkori, Kafkasya'nın Brest - Litovsk'u tanımadığını ilân ettiler.

Osmanlı hükûmeti 25 Şubat'ta Brest - Litovsk antlaşmasına dayanarak kısa bir süre içinde Kars, Batum, Ardahan'ın boşaltılmasını istedi. Görüşmeler için Trabzon tâyin edildi.

Trabzon'da müzakereler 23 Şubat - 1 Nisan 1918 e kadar sürdü. Müzakerenin daha ilk başladığı gün iki haber alındı (1):

1 — Erzurum'un Türkler tarafından geri alınması,

2 — Brest - Litovsk barışının Bolşevikler tarafından onaylanması ile Kars, Ardahan, Batum'un Türklere bırakılması.

Müzakerelerde Türkler 1) Brest - Litovsk'a dayanarak ne bahasına olursa olsun Kars, Batum, Ardahan'ı almak, 2) Türkiye ve Rusya arasında Kafkas Cumhuriyetinden bir duvar kurmak istiyorlardı. Bu cumhuriyet, gerek şeklen ve gerekse gerçekten bağımsız ve Rusya'dan ayrılmış olacaktı. Gürcüler Batum'u, Ermeniler de Kars'ı bırakmak istemiyorlardı.

Heyet reisi Chengeli, müzakerelerin bir sonuç vermediğini görerek, Tiflis'e vaziyeti anlatmak için bir komisyon yolladı. Bu heyet

(1) Ermenistan Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi, A. Hadisyan, Atina, 1930 (Ermenice).

Seym'den, Osmanlı Hükûmetine, istenilen yerlerin bir kısmının verilmesi için yetki aldılar.

Kaçaznuni (1):

«Bu sıralarda Taşnaksutyuncular, Osmanlı heyetine, «Türkiye Ermenilerinin, Osmanlı arazisi içinde kendi kaderleri hakkında karar vermeleri, irade ve kararlarına sahip olmaları» şeklinde bir teklifte bulundu. Buna Osmanlı heyeti, «Bu sorunun hükûmetin iç işi olduğu ve kimsenin müdahaleye hakkı bulunmadığı, bir daha böyle bir teklif yapılırsa görüşmeleri derhal kesecekleri» şeklinde kesin bir karşılık verdiler.

Müzakerelerin en önemli konusu, hudutlar işi idi. Hudutlar ise esasen Brest - Litovsk'ta tâyin olunmuştu.

Trabzon görüşmeleri, Kafkas cumhuriyetiyle komşu olmak içindi. Kafkas cumhuriyeti bu sınırı istemiyor ve Petrograd'ın bunda bir hakkını görmüyordu. Gürcüler, Batum ve Acara'yı almak için Türklerle uyuşarak onlara Kars ve Ardahan'ı bırakıyorlardı. Ermeniler burayı istiyorlar ve Acara'yı terk ediyorlardı. Azerîler ise Acara'da Müslüman bir idareye taraftar bulunuyorlardı. Şu halde Dağıstan'la beraber beş milletten meydana gelen bir Sovyet federasyonu olacaktı. Azerîler ise, esasen buraların Türk yerleri, toprakları olduğunu ve Türklere geçmesi gerekeceğini söylüyorlardı.» diyor.

Yetki almak üzere Tiflis'e giden heyetin dönmesinden sonra 23 Martta bir mektupla, Kars'ın belirli bazı kesimlerinin terk edileceği, Ermeni göçmenlerinin dönüşüne izin verilmesi, yerleştirilmeleri ve hayatları hakkında teminat verilmesi Osmanlı heyetine bildirildi.

Bu sırada Osmanlı ordusu da Kafkas hudutlarını aşmış ve bir taraftan da Batum'a girmiş bulunuyordu.

Osmanlı heyeti 24 Mart'ta Kafkas temsilcilerine şu bildiriyi yaptı :

«Osmanlı hükûmeti 21 Mart 1918 deki bildirisi üzerinde ısrar eder ve Kafkas heyetinin 48 saat içinde kendisine kesin olarak cevap vermelerini ister.»

Buna karşı Kafkas heyeti, Tiflis'ten 26 Mart tarihinde aldıkları şu cevabı verdiler :

---

(1) Kaçaznuni, Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur, (Ermenice).

(Mademki Türk ordusu Kafkasya hudutlarına girmiştir, barış görüşmeleri de kesilmiş demektir. Durum Kafkas halkına bildirilecektir.)

Buna rağmen, daha sonra Kafkas heyeti, 28 Martta da Brest-Litovsk antlaşmasını kabul ettiğini Türk heyetine bildirdi. Seym'deki Taşnaksutyun unsurları Brest - Litovsk'un kabulünü daha elverişli bulmuşlardı.

Osmanlı heyeti tarafından, 30 Mart'ta Batum Kumandanlığına bütün istihkâmlariyle beraber Batum'un teslimini ve aksi halde buranın 1 Nisan'da zorla alınacağı, bu hareketin de tabiî olarak memleketin harap olması, kan dökülmesi ve askerlerin esir alınması ile sonuçlanacağı bildirildi.

Kafkas heyeti, Batum'un savunulabileceğine güvendikleri için Tiflis'e, «Heyetin Trabzon'dan geri çağırılmasını ve üç kişilik yetkili bir heyetin teşkilini, bunlara memleketin savunmasının verilmesini ve Seym'in toplantıya davet edilmesini) önerdiler. Aynı zamanda Gürcü Sosyal demokrat fırkası lideri Jordanya'nın «Türkiye ile Kafkas arasında hudutlar hakkında anlaşma olamadığından Kafkas heyetinin derhal Tiflis'e dönmesi» şeklindeki teklifi kabul edildi. Görüldüğü üzere, savaş ilân edilmiş oluyordu. Savaşı idare edecek heyet için hükûmet reisi ve Savaş Komiseri Kekeçkuri, İçişleri Komiseri Ramişveli ve Maliye Komitesi Garcikyan seçilmişti.

Heyet reisi Chengeli, Osmanlı heyetine, Nisanda (Müzakerelerin kesilmiş olmadığını, yalnız geçici olarak ertelendiğini ve Tiflis'e döneceklerini) bildirdi. Aynı gün de Kafkas heyeti hareket etti.

Batum görüşmeleri (1 Nisan 1918 - 26 Mayıs 1918)

1 Nisan'da Batum'un derhal teslimi Osmanlı hükûmeti tarafından istenmişti. 2 Nisanda Batum istihkâmları alındı. Bu suretle Batum Osmanlı hükûmetine geçmiş oldu. Bir taraftan da Kars ve Alexandropol yönüne doğru hareket başladı. Ermeniler bu duruma rağmen, Alexandropol'de yapılan bir toplantıda savunmaya ve cepheyi güçlendirmeye karar verdiler.

Bu sırada 13 Nisanda Seym, Kekeçkuri yerine Chengeli başkanlığında yeni bir hükûmet kurdu.

9 Nisanda Kafkasya, Rusya'dan ayrıldığını ilân etti, Kars, Osmanlı hükûmetine verildi.

10 Nisan'da Chengeli'nin müracaatiyle ve Seym'in Brest - Litovsk'u kabul etmesi esası üzerine tekrar müzakere yolu açıldı.

12 Nisanda Ermeniler, Kars'ın en güzel yerlerini yaktıktan sonra terk ettiler (1). 15 Nisanda general Nazarbekyan Kars'ı teslim etti. Ermeniler Alexandropol'a çekildiler.

Batum müzakeresinin ilk oturumu 11 Mayıs 1918 de açıldı. Kafkas heyeti :

S. Vrasyan	Ermeni (Müşavir olarak)
Hadisyan	Ermeni
Kaçaznuni	Ermeni
Chengeli	Gürcü

Azeriler tarafından :

Msurbekof	
Han Hoyeski	
Hacinski	
Resulzade	(Müşavir olarak)

Gürcüler'den :

Analof
Nikolatze
Rhilaze

den meydana geliyordu. Bunlardan başka Kuzey Kafkasya ve Dağıstan mümessilleri de bulunuyordu. Osmanlı hükûmeti tarafından da Adalet Bakanı ve Danıştay Reisi Halil Bey, Kafkas cephesi kumandanı Vehip Paşa ve Alman temsilcisi Generol von Losov bulunuyorlardı.

Kafkas heyeti 1 — Kafkas'ın bağımsız bir hükûmet olduğunu, 2 — Müzakerelere esas olarak Brest - Litovsk'un kabul edildiğini bildirdi. Osmanlı temsilci heyeti de, «Trabzon görüşmelerinden sonra kan dökülmüş olduğunu öne sürerek, bundan sonra müzakerelere Brest - Litovsk'un esas olamıyacağı» karşılığını verdi. Yeni

(1) Hadisyan, Ermeni Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi, sahife: 43.

tekliflere göre Ermenilerden Alexandropol, Sürmeli, Gürcülerden de Ahıska'nın önemli bir kısmı gidiyordu (1).

Ermeniler Brest - Litovsk'u aşırmamak için Alman temsilcisine ve diğer taraflara da başvuruyorlardı.

15 Mayısta Alexandropol, Osmanlı kuvvetleri tarafından işgal olundu ve kuvvetler Karakilise yönüne doğru yürüdü. 19 Mayısta Kafkas temsilci heyetinden Osmanlı hükûmetinin tekliflerinin kabul edilip edilmiyeceği hakkında resmen ve kesin olarak karşılık istendi. Bu müracaata karşı Azeri, Gürcü, Ermeni heyetleri esas olarak, yapılan teklifleri kabul ettiler. Ermeni heyetine, Alman temsilcisiyle temas etmek ve bu temsilciyi kendi tarafına çekebilmek gayesiyle, doktor Hamo Ohancanyan katıldı.

Gürcüler artık Ermenileri, kendileri için fazla bir yük olarak kabul ediyorlardı. Onları yalnız bırakıp, kendi işleriyle meşgul oldular.

26 Mayısta (Gürcistan) bağımsızlığını ilân etti ve Almanların himayesine girdi. Tiflis'te Alman bayrakları asıldı. Bu sırada Ermeniler, Serdarabat ve Karakilise'de savaşıyorlardı. Antranik de, Zengezor da İslâmları yok ediyordu.

Ermeni vaziyeti, Kafkasya'da Türkiye'den kaçan Ermenilerin, Rus Ermenilerinin çıkardıkları anarşi, Osmanlı hücumu, Kars'ın Alexandropol'un düşmesi, Erivan, Şamahı, Bakû'da çarpışmalar, katliâmlar, içerde bir dayanışma mevcut olmadığı şeklinde yorumlanabilirdi.

27 Mayısta Seym, şu bildiriyi ilân etti :

«Kafkas bağımsız cumhuriyetini teşkil eden milletler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle bütün Kafkas'a hükmeden bağımsız bir hükûmetin devamı mümkün olmadığından, Seym, taşıdığı yetkileri terk etmiştir.»

Bu suretle konfederasyon bozuldu. 26 Mayıs'ta Gürcistan ve 28 Mayıs'ta Azerbaycan bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bütün Ermeni komitecileri millî mecliste toplanarak Ermenistan'ın bağımsızlığını ilân etmesine karar verdiler. A Aharonyan, Nikol Agpalyan, H. Kaçaznuni, A. Hadisyan tarafından hazırlanan ve (Kafkasya'nın siyasî bütünlüğünün bozulması), Gürcistan, Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını ilân etmesi yüzünden doğan yeni durum karşısında Ermeni millî meclisi, yakında kurulacak hükümete verilmek üzere Ermeniliğin siyasî ve idarî işlerini görmeyi kabul etmiştir ilâh...)

(1) Hadisyan.

şeklindeki bildiriyi, bağımsızlık bildirisi olarak yayınladılar ve 28 Mayısta Ermenistan'ın bağımsızlığını ilân ettiler. Hadisyan, Kaçaznuni, M. Babacanyan'dan kurulu olan Ermeni temsilci heyeti, 26 Mayısta Batum'a gelerek, Osmanlı heyetiyle müzakereye başladılar.

Osmanlı heyeti, Ermenistan olarak 9.000 kilometre karelik bir alan tesbit etmiş ve diğer devletlerle hudutlar üzerinde anlaşmayı Ermenilerin kendilerine bırakmıştı. Gürcüler, Ermenilerden Karakilise'ye kadar olan kesimi, Azeriler de Erivan'a kadar olan parçayı istiyorlardı.

Ermeni heyeti, aşağıdaki sebepleri ileri sürerek itirazlarda bulundu :

1 — Ermenilere bırakılan yer, Ermeniler için çok azdır.

2 — Ermeni sorunu milletlerarası bir meseledir. Bu gibi anlaşmalarla ortadan kalkamaz.

3 — Ermeniler için çizilen Ermenistan, Türk - Ermeni düşmanlığına sebep olacaktır.

Osmanlı heyeti de, Ermenistan'daki Türklerin, Osmanlı toprağına alınmasının mümkün olacağı, Ermenistan'ın bağımsızlığı onaylandığına göre, Ermeni sorununun da çözümlenmiş olduğu karşılığını verdi :

Bu suretle bütün Kars bölgesi, Ahalkâlak, Alexandropol, Hamamlı, Erivan yolu, Sürmeli, Erivan'ın yarısı, Karakilise - Uluhanlı demiryolu Osmanlılara geçmiş bulunuyordu. Sonradan, Hamamlı - Erivan yolu Ermenilere bırakılarak; hudut Arakaz dağının tepesinden geçirildi. Yeni hudut, Çaçur istasyonundan, Alagöz dağı tepesinden geçerek Vagarşabat, yani Eçmiyazin'e iniyor ve bu suretle Ermenilere 10.000 kilometre karelik bir bölge kalıyordu.

Batum antlaşması 3 Haziranda imzalandı.

Ermenistan'da, Başbakanlığına Kaçaznuni, Dışişleri Bakanlığına Hadisyan, Maliye Bakanlığına da Garcikyan getirilmek suretiyle yeni bir kabine kuruldu.

Batum antlaşmasının imza edilmiş olmasına rağmen, Ermeni Hükûmeti, Almanlarla temas ederek meselenin yine Brest-Litovsk esasına göre çözümlenmesine çalışıyordu. Bu gaye ile doktor Ohancanyan ve Arşak Zohrabyan, Berlin'e gönderildiler.

25 Haziranda İstanbul'da bir toplantı yapılmasına karar verildi. Bu toplantıda Osmanlı, Bulgar, Avusturya - Macaristan, Almanya hükûmetleri ve Kafkas Cumhuriyetleri temsil edilecekti.

İstanbul'a, Taşnaksutyun ileri gelenlerinden Aharunyan, Babacanyan, Hadisyan ve danışman general Gurganyan'dan meydana gelen bir Ermeni heyeti gönderildi. Bu heyet, Haziranda 1 Kasıma kadar İstanbul'da kaldı ve Ermenistan için daha geniş hudutlar temini için müracaatlarda bulundu. Taşnaksutyun komitesini temsil eden Aharonyan, Beşinci Sultan Mehmet tarafından Ermeni heyetinin kabul edildiği sırada, «Padişaha saygılarını sundu. Türkiye'nin Ermeni Cumhuriyetini ilk olarak tanımış olmasından dolayı minnettarlıklarını bildirdi ve kabul şerefine nail olduklarından dolayı teşekkürler etti» (1).

(1) Leo, İkinci cilt.

BEŞİNCİ BÖLÜM

(I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA - BARIŞ - SEVR - VE LOZAN ANTLAŞMALARI - SON ZAMANLAR)

1

BARIŞ - WILSON PRENSİPLERİ - SEVR

Osmanlı hükûmeti tarafından, Wilson'un genel barış prensipleri esasları içinde İtilâf devletlerine barış teklif olundu ve 30 Ekim 1918 de Mondros Mütarekesi imza edildi.

Wilson'un barış prensiplerinin Osmanlı Devletine ait on ikinci maddesi şöyle idi :

«Türklere ait olan kesimden Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet haklarından emin olarak istifadesi temin edilmeli, fakat Osmanlı hâkimiyeti altında olan diğer halkların da hayatlarından emin olarak bağımsız bir usul dairesinde ilerlemeleri teminat altına alınmalı ve Çanakkale, bütün milletlerin ticaret gemilerine devletlerin garantisi altında açık bulunmalıdır.»

Mondros mütarekesinin Ermenilere, Ermenistan'a ilişkin maddeleri de şunlar olabilirdi :

Madde 4 — Müttefiklerin esirleri, bütün esir Ermeniler, İstanbul'da toplanarak, kayıtsız şartsız Müttefiklere teslim olunacaklardır.

Madde 11 — İran'ın kuzey batısında ve Kafkas'ta bulunan Türk kıtaları geri çekilecektir.

Madde 24 — Bir Ermenistan bölgesinde karışıklık olduğunda, Müttefikler, bu ilin bir kısmını işgal etmeye yetkilidirler.»

Daha önce İstanbul'a gelmiş olan Ermeni heyeti Kafkasya'ya döndü. İçlerinden Aharonyan, barış kongresinde hazır bulunmak üzere bir Fransız zırhlısı ile Paris'e hareket etti.

Kaçtıkları, saklandıkları yerlerden dönen Ermeni komitecilerinin millî şeref ve onurumuzu yaralıyan hareketleri, saldırıları, aşırılıkları İstanbul'da ve özellikle illerde çok artmıştı.

Resmî ağızlardan «800.000 Ermeni öldürüldü» şeklindeki hiçbir kayıt ve resmî bilgiye dayanmıyan, güya, eski idare ve hükûmeti eleştirmek gayesiyle söylenmiş haince, budalaca sözler; sonradan

barış kongresinde Osmanlı Devleti aleyhinde kuvvetli birer belge haline girdi.

Vahdettin tarafından Âyan (Senato) Başkanlığına getirilen Ahmet Rıza Bey başkanlığa geçtiği gün yaptığı konuşmada :

«Padişahımızın isteğini bilmekteyim. Lâkabları (Gazi) olmıyacaktır. Kutsal adları (Adil Sultan Mehmet Vahdettin) olacaktır. Kaybedilen yerleri Padişahımız gazi olarak değil, adalet ve Hilâfeti Osmanlı Devletine yeniden katmayı başaracaklardır. Parlak idarelerinde bütün Osmanlılar, ırk ve mezhep ayrılığı gözetilmeden, adalet ve hürriyetten aynı derecede yararlanacaklardır. Ulu şefkati, o vahşice öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların yetim ve dullarını yoksulluğa mahkûm bırakmıyacaktır. Sürgünlerde, artık ağlıyan, inleyen kalmıyacaktır. (Âyan tutanağı, Beşinci yıl toplantısı, ikinci oturum, 19 Teşrinievvel 1334) demişti.

Damat Ferit de :

«... mecliste, önceki hükûmet hakkında yanlış bir düşünce doğmasın, deniliyor. Halbuki o hükûmet üyeleri büyük bir kitap tertip ve yayınladılar. Hattâ bu kitabı, senatör ve milletvekillerine de dağıttılar. O kitapta sebep oldukları facia ve zulümler hakkında gösterilen gerekçede, «Eğer biz bir milyon Ermeniyi evlerinden, köylerinden çıkarıp atmış isek, Bağdat yollarında bunların kemiklerini kurtlar - kuşlar yedi ise de; onlar da bizim ordumuzun ikmal yollarını kesecekler, askerlerimizin arkasını saracaklar, devletin varlığını tehlikeye koyacaklardı» deniliyor. İşte, meydana gelen facia ve zulümlere karşılık ileri sürdükleri gerekçe ve boş iddialar.

Bunları ne insanlık, ne uygarlık, ne de İslâmiyet kabul eder.» (Senato tutanağı, on birinci toplantı, 21 Teşrinisani 1334).

1919 Ocak ayında Paris barış konferansı toplandı. Osmanlı hükûmeti temsilcileri de bu konferansa çağırıldı. O zaman idarenin başında bulunan Başbakan Damat Ferit (Ermenistan için geniş bir bağımsızlık) kabul ediyor ve hiçbir lüzum, sebep yokken, bütün ilmî ve tarihî esaslar dışında olarak (Torosları, Türkiye'nin tabiî hudutları) olarak gösteriyordu. Bundan başka da savaş sırasındaki suçların, katliâmların sorumluluğunu da İttihat ve Terakki Cemiyetinin hükûmetine yüklemek, halkı ve hükûmeti bir sürü gibi göstermek suretiyle siyasî bir benzetme yapmış oluyordu.

Paris Konferansı kararıyle 14 Mayıs 1919 da İzmir; Yunanlılar tarafından ve 16 Mart 1920 de de İstanbul, İtilâf kuvvetleri tarafından işgal edildi.

19 Nisan 1920 de İtalya Başbakanı Nitti reisliğinde San - Remo'da, Osmanlı hükûmetiyle yapılacak barışın son şekilleri kararlaştırıldı. İstanbul hükûmetinin cevabı 16 Temmuz 1920 de Spa konferansında incelendi. Millerand tarafından verilen cevapta Ermenilere ilişkin şu kısım çok ilgi çekici :

«Müttefikler, Türklerin diğer milletler üzerindeki hâkimiyetlerine artık kesin olarak son vermek zamanının geldiğini açıkça görmektedirler. Savaştan önceki uzun dönemlerde Babı Âli ile büyük devletler arasındaki ilişkilerin tarihi, Bulgaristan, Makedonya, Ermenistan ve diğer yerlerde yapılan, insanlık vicdanını hiddetle coşturan eziyetleri sona erdirmek hususunda, sonuç alınamıyan bir sürü teşebbüslerden başka bir şey değildir. Son yirmi yıl içinde Ermeniler işitilmemiş vahşetlerle yok edilmişlerdir. Savaş sırasında Osmanlı hükûmetinin, cezalandırma, sürgün ve kötü muameleden ibaret olan zaferleri, geçmişte görülmüş olan hareketlerini kat kat aşmıştır. 1914 yılından beri Osmanlı hükûmeti, uydurma bir ihtilâle dayanan akıl almaz bahanelerle erkek, kadın, çocuk sekiz yüz bin Ermeniyi yok etmiş ve iki yüz bin Rum ile Ermeniyi vatanlarından sürmüştür.

Osmanlı hükûmetinin, Türk olmayan tebaasını yalnız saldırı ve öldürülmekten esirgemede kusur etmekle kalmayıp, hattâ himaye etmeye mecbur oldu halka karşı en vahşi saldırıları tertip ettiğini ispatlayan birçok belgeler vardır. Bu sebepler yüzünden Müttefikler, Türk çoğunluğunun bulunmadığı araziyi Türk baskısından kurtarmaya karar vermişlerdir.

Müttefikler, antlaşmanın Trakya ve İzmir'in Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmasına ilişkin maddelerinin hiçbir şekilde değiştirilmesini kabul edemezler. Çünkü bu iki kısım arazide Türkler azınlıktadırlar. Aynı görüş, Suriye ile Türkiye arasında çizilen hududa da uyar. Bundan dolayı büyük devletler Amerika Cumhurbaşkanının âdil ve insaflı bir şekilde tâyin edeceği bir hudut içinde, hür bir Ermenistan kurulmasına ait maddeleri, hiçbir şekilde değiştiremezler.»

İtilâf Devletleri Wilson'a, Ermenistan mandasını kabul etmesini ve Ermeni - Osmanlı hududunu çizmesi için müracaat ve tekliflerde bulunmuşlardı. Amerika, mandayı kabul etmemiş ve hududu çizmişti.

Nihayet 10 Ağustos 1920 de, Sevr Antlaşması İstanbul hükû-

meti temsilcileri tarafından imzalandı. Ermenistan da bağımsız, geniş bir hükûmet olarak meydana çıktı. Bu antlaşmada Ermeni Cumhuriyeti adına Aharonyan bulunmuş ve antlaşmaya imzasını koymuştu.

Sevr'in Ermenilere ait maddeleri şunlardır :

Altıncı kısım «Ermenistan»

Madde 88 — Türkiye, Ermenistan'ı, müttefik devletler gibi, hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıyacağını bildirir.

Madde 89 — Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer müttefik devletler; Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki hudutların tâyinini Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanının hakemliğine bırakmış ve onun vereceği kararı, Ermenistan'ın deniz çıkışına ve söz konusu hududa komşu Osmanlı toprakları üzerinde askerî tertibatın kaldırılmasına (Demilitarisation) ilişkin olmak üzere tâyin edeceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır.

Madde 90 — 89 — uncu madde gereğince tâyin edilecek hudut, adı geçen illerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılmasını gerektirdiği takdirde Osmanlı Devleti bu karar tarihinden itibaren terkedilen arazi üzerindeki bütün hukuk ve sahipliğinden vazgeçtiğini, şimdiden açıklar. Bu antlaşmanın Türkiye'den ayrılan topraklara uygulanacak olan hükümleri, ondan itibaren sözü geçen araziye de uygulanacaktır. Ermenistan'ın hâkimiyetine verilen arazi itibariyle üzerine alacağı Osmanlı Devletine ait malî taahhütlerin veya iddia edebileceği hakların oran ve çeşidi bu antlaşmanın sekizinci kısmının (malî maddeler) 241 ve 244 üncü maddelerine uyularak tâyin edilecektir.

Bu antlaşma ile çözümlenmemiş bulunan ve söz konusu arazinin geçişinden doğabilecek olan bütün anlaşmazlıklar, sonradan diğer sözleşmeler ile halledilecektir.

Madde 91 — 89 uncu maddede açıklanan arazinin bir kısmı Ermenistan'a geçtiği takdirde Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında o maddede kayıtlı kurallara dayanarak tâyin edilecek olan hududu, arazi üzerinde uygulatmak üzere, söz konusu kararın alınmasından on beş gün sonra, kuruluş şekli daha sonra tâyin edilecek olan bir hudut tâyin komisyonu teşkil edilecektir.

Madde 92 — Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan hududu ilgili devletler tarafından anlaşarak tâyin edilecektir. 89 uncu maddede açıklanan karar kabul edildikten sonra ilgili devletler görüşerek hudutlarını tespiti başaramadıkları takdirde bu hudut, müttefik büyük devletler tarafından tâyin edilecek ve bunun arazi üzerinde uygulanması kendilerine ait olacaktır.

Madde 93 — Ermenistan hükûmeti, Ermenistan'a ırk, dil veya din bakımından halkının çoğunluğu dışında bulunanların menfaatlerini korumak için başlıca müttefik devletlerin gerekli görecekleri hükümleri, sözü geçen devletler ile yapılacak bir antlaşmaya bu hükümlerin konmasına razı olmak suretiyle kabul eder.

Ermenistan, başlıca müttefik devletler ile yapılacak bir antlaşmaya, geçişin serbestçe yapılmasını temine ve diğer milletlerin ticareti için âdil bir usul getirilmesine ilişkin olmak üzere müttefiklerin gerekli görecekleri hükümlerin kaydına da razı olur.»

Türkiye'nin idam hükmü ve yok edilme kararı olan bu antlaşmanın bağımsız bir Ermenistan kurulmasına ait maddeleri bunlardı.

———«o»———

II

ERMENİ KAYNAKLARINA GÖRE LOZAN'A KADAR ERMENİ SORUNUNUN GEÇİRDİĞİ AŞAMALAR VE YAPILAN SİYASİ TEŞEBBÜSLER

1912 de doğu illeri islâhat teşebbüsleri sırasında Ermeni Katogikosu tarafından devletler yanında Ermeni dâvasını takibe memur edilen millî Ermeni heyeti reisi Bogos Nubar, 30 Kasım 1918 de bütün İtilâf devletleriyle ortaklarına (Ermenistan'ın tam bağımğımsızlığına ve bu bağımsızlığın, devletlerin, Amerika'nın, Milletler Cemiyeti'nin himayesine verilmesi) hakkında şu şekilde müracaatta bulunmuştu (1):

«Millî Ermeni heyeti adına, yüksek şahsınıza aşağıdaki bildiriyi arz etmekle şeref duyarım :

«Ermeniler, savaşın başından beri, tarafınızdan da bilindiği üzere, savaşmışlardır. Çünkü kendileri, İtilâf hükûmetlerine karşı olan sarsılmaz bağlılıkları sebebiyle, ağır fedakârlıklar ve devamlı ıstıraplara uğrayarak bütün cephelerde İtilâf devletlerinin yanında savaşmışlardır.

Fransa'da ilk günlerden itibaren (Legion Etrangeres) e girmiş olan gönüllüleri ile, Fransa bayrağı altında zaferler kazanmışlardır. Tiflis ve Suriye'de hattâ Fransız Cumhuriyet hükûmetinin isteğiyle, millî temsilciler heyeti tarafından kaydedilmiş olan Ermeni gönüllüleri, Fransız kuvvetinin yarısını teşkil etmişler, emirlerinde bulundukları Fransız âmirlerinin de resmen bildirmiş oldukları gibi, general Allenby'nin zaferlerinin kazanılmasında büyük gayretler göstermişlerdir.

Kafkasya'da Rus İmparatorluğu ordusunda bulunan 150.000 Ermeni hariç olmak üzere 40.000 gönüllü, Antranik ve Nazarbegof

(1) Mektup, Fransa Dışişleri Bakanı Pichon'a ve diğer Dışişleri Bakanlarına yazılmıştır.

kumandasında olarak Ermeni illerinin kurtarılmasına katılmışlar ve bolşevikliğin ilânından sonra barışın imzasına kadar Türk ordusuna savunmada bulunmuşlardır.

Hak ve adalet, ezilen milletlerin kurtarılması prensipleri için savaşan İtilâf devletleri ile Amerika hükûmetlerinin zaferi, kesinlikle altı ili, Kilikya'yı, Maraş sancağını Türk boyunduruğundan kurtarmıştır. Ermeni milleti devamlı istilâlara ve fetihlere uğramış olmasına rağmen; kendi benliğini, dilini, dinini tam olarak korumuş ve her zaman millî ruhunu ve ırkının zindeliğini olumlu deliller göstererek, yüzyıllarca kurtuluşunu ve millî varlığını elde etmek için mücadelede bulunmuştur.

Ermeni milleti, kültür ve uygarlığı yönünden sahip olduğu derece ve yeri bakımından, İtilâf Devletlerinin ve Amerikanın savaş gayeleri arasında kaydetmiş oldukları prensiplerden birisinin kendileri için de uygulanmasını istemekte haklıdırlar. Bundan dolayı bir kısmı bağımsız bir cumhuriyet kurmuş olan bütün Ermenilerin arzularına uyarak Ermeni millî temsilciler heyeti, kuruluşundan başlıyarak İtilâf Devletlerinin, Amerika'nın ya da Milletler Cemiyeti'nin sahiplik ve himayesi altında bulunmak üzere, Ermenistan'ın bağımsızlığını ilân etmiş olduğunu cumhuriyet hükûmetine bildirmek ile şeref duyar. Bakan hazretleri, lütfen... ilâh..

Bogos Nubar
Reis

24 Şubat 1919 da Paris'te (Ermeni Birliği Kongresi) toplandı. 22 Nisan'a kadar sürdü. Bu konferansta yalnız Rusya ve Türkiye Ermenileri değil, aynı zamanda İran, Mısır, Suriye, Avrupa, Amerika gibi her taraftaki Ermenilerin temsilcileri de bulunuyorlardı. Kongre, bütün Ermenilerin iddialarını tesbit ederek Bogos Nubar'ın başkanlığı altında altı kişilik yeni bir (temsilciler heyeti) seçti. Temsilciler heyeti yeni Ermeni hükûmetinin siyasî statüsünü açıkladı. Kafkas Ermeni Cumhuriyeti temsilcileri de Paris'e gelerek millî kongreye katıldılar. Millî heyet, Ermeni cumhuriyeti temsilcileriyle birlikte birleşik Ermenistan temsilcilerini teşkil edecekti. Ermeni birliği kongresi sonucunda, barış kongresinin bitiminde söz konusu konferansa verilmek üzere, iki Ermeni heyetinin reisleri olan Bogos Nubar ve A. Aharonyan taraflarından bir muhtıra verildi. Bu muhtırada Ermenilerin millî iddiaları şöyle gösteriliyordu :

İstiyoruz :

1 — Kafkas Ermeni Cumhuriyeti arazisi ile beraber Kilikya ve yedi ilden kurulmuş olmak üzere bağımsız bir Ermeni hükûmetinin kurulmasını (1), kefil devletler delegelerinden meydana gelecek ve Ermeni komiserleri tarafından yardım görecek sınır tâyin komisyonları, Ermenistan'ın kesin hudutlarını yerlerinde saptamakla görevlendirileceklerdir.

Bu komisyonlar harita üzerinde çizilmiş olan kısımların uygulanmasında hudutta bulunan ülkelerle doğacak anlaşmazlıkları tarafsız olarak çözümlemek konusunda tam yetkiye sahip bulunacaklardır.

2 — Bu suretle kurulacak Ermeni hükûmeti, İtilâf devletlerinin ve Amerika'nın ya da katılmasını istediği Milletler Cemiyeti'nin ortak garantisi altında olacaktır.

3 — Barış konferansı tarafından bir geçiş dönemi olarak devletlerden birine, Ermenistan hakkında özel bir manda verilmelidir. Kendisine manda verilecek devletin seçilmesi konusunda şimdi Paris'te toplanmış bulunan ve bütün Ermeni milletini temsil eden Ermeni konferansının görüşü alınmalıdır. Mandanın süresi, en çok yirmi yıl olacaktır.

Barış konferansı tarafından, Ermeni milletinin katliâmlar, sürgünler, zorbalıklar, tahripler yüzünden uğradıkları zararlara karşı bir tazminat tesbit olunmalıdır.

Ermenistan da, Osmanlı hükûmetinin savaştan öncesine ait bulunan genel borçlarına ortak olmaya hazırdır.

---

(1) Ermenilerin arazi hakkındaki isteklerine şunu eklemeli 1 — Ermeni muhtırası yedi ilden Dicle güneyini ve halkı Ermeni olmayan Ordu, Sivas'a kadar çizilecek bir hattın batısını dışarda bırakıyor. 2 — Kilikya deyimiyle Ermeni muhtırası Maraş, Kozan (Sisi), Bereket Dağı, İskenderun'la beraber Adana sancaklarını içine alıyor. 3 — Ermeni cumhuriyeti arazisi demekle de : Bütün Erivan ilini, eski Tiflis ilinin güneyini, Elizabetpol ve Kars illerinin güney batısını, kuzeyde (Ardahan'ı hariç tutmak suretiyle) alıyordu.

Mandayı kabul edecek devlet, bu konuda şunları yapacaktır :

A) Hâlâ arazileri işgal etmekte olan Türk hükûmet memurlarının, Azerîlerin ve diğerlerinin; buraları boşaltmaya zorlanması.

B) Halkın genel olarak silâhtan arındırılması.

C) Katliâmlara katılmış; halka saldırmış, yağmacılık yapmış ve haksızlığa uğrayanların eşyasını almış olanların cezalandırılmaları ve sürülmeleri.

Ç) Düzeni bozanların ve bozguncu gezgin aşiretlerin ülkeden çıkarılmaları.

D) Sultan Hamit ve Jön Türk'ler idaresi sırasında getirilmiş ve yerleştirilmiş olan İslâm göçmenlerin memleketten çıkarılmaları, içte ve dışta her tarafta zorla İslâm edilmiş ve haremlere sokulmuş olan çocuk, genç kız ve kadınların eski dinlerine dönmelerini sağlamak için gereken tedbirlerin alınması.

E) Türkiye'nin Ermenilerden zaptetmiş, almış olduğu şeylerin karşılıklarının, muhakkak bir tazminatla birlikte sahiplerine verilmesinin ve kendi arazisi içindeki taşınmaz malların, herhangi bir şekilde olursa olsun Ermeni toplumundan alınmış olan kilise, okul, manastırların eşyalariyle, mal ve binalariyle birlikte geri verileceğinin Türkiye'ye garanti ettirilmesi, Türkiye'ye geçmiş durumda bulunacak özel ve millî yapılara gelince; İstanbul Ermeni ruhanî idaresinin bunları satmak ve gelirini cemaatin ihtiyaçlarına sarfetmek hakkına sahip olmaları, aslında Ermeni olan ve yabancı ülkelerde yerleşmiş veya o memleketler tâbiiyetine girmiş bulunan şahısların beş yıl için gerek kendi adına ve gerek çocukları adına her iki memleket memurlarını önceden yazılı olarak haberdar etmek suretiyle yeni Ermeni hükûmeti tâbiiyetine girerek Ermeni vatandaşı olmak hakkına sahip olmaları.»

Bu sırada, patrikhanenin, altı ilde Ermeni nüfusunu, savaştan önce 1.018.000 ve yine bu illerdeki 1.178.000 İslâm nüfusundan ancak 660.000 ini Türk olarak gösterdiği bildirilmekteydi. Ermeni muhtırasında da (diri ve ölü bütün Ermenilerin sesleri dinlenmelidir) başlıklı şu bölümde de Ermeni nüfusu konusunda gerçeklerle taban tabana zıt olmak üzere şu bilgi veriliyordu :

«Türkiye İmparatorluğu'nun etnografik sorunları, Avrupa memleketlerindeki metod altında incelenemez. (Siyasî, millî birlikler) kurmak gayesiyle Anadolu'da milletler prensiplerinin uygulanmasını istemek için çeşitli bölgelerin etnografik görünüşlerini esas tutmak

tamamen mantıksız bir şey olur. Türkiye'de yalnız siyasî sorunlar vardır. Bu sebeple bu imparatorluğun herhangi bir tarafındaki etnografik görünüş, siyasî bir durumun sonucudur. Binaenaleyh, sebepler kaldırılmak istenilirken, sonuçları esas olarak almamak gerekir.

Ermenistan, Berlin antlaşmasına kadar — beş yüz yıldan beri baskı altında bulunmasına rağmen — yoğun, toplu ve kesin çoğunluğu olan bir halk görünüşündeydi. Ermenilere hayat ve mal güvenliği temin etmesi gereken Berlin Antlaşmasından sonra ise, Ermenistan'ın etnografik görünüşü şiddet ve katliâmlar ile kökünden değişmiştir. Ermeni patrikhanesinin 1882 yılında 1.680.000 i altı ilde olmak üzere 2.600.000 nüfusa sahip bulundukları ve 1912 de ise bu rakamın 1.018.000 i altı ilde olmak üzere 2.100.000 e düştüğü görülür. Şu halde Türkiye'deki Ermeni nüfusu genel toplamının 500.000 eksiği vardır. Gerçekte ise altı ilde bu eksilme 662.000 dir ki, bu da Ermenistan dışında Türkiye Ermenilerinin 162.000 nüfus kadar arttığını gösterir.

Bu hal, Türkiye'de etnografik işlerin, Türkiye'deki siyasî sorunların bir sonucu olduğunu açık olarak isbat eder.

1882 den 1912 ye kadar otuz yıl içinde altı ilde 662.000 Ermeni nüfusu eksilmiştir. Buna karşılık ise, Türkiye'nin diğer bölgelerinde Ermeni nüfusu 162.000 artmıştır. Bu da Türkiye'nin diğer kesimlerinde yapılan baskıların altı ildekinden daha az olduğunu gösterir.

Ermenilerin genel nüfus üzerinde yalnız 500.000 eksilmiş olmasına inanılabilir mi? Hayır... Ermeni gibi siyasî bir ırk, doğurganlık yönünden bu otuz yıl zarfında Türkler tarafından yok edilmiş olan Ermenilerin toplamı 100.000 i gösterilen şiddet ve baskı sonucu göçe zorlanmış olmak üzere, gerçekte bir milyondur. Bu savaş sırasında bir milyondan fazla Ermeni ölmüştür. O halde devletlerin parlak bir surette Ermenilerin güvenliğini garanti ettikleri Berlin antlaşmasından beri iki milyondan fazla Ermeni, Türkler tarafından öldürülmüşlerdir. Yani devletler, şiddet ve zora dayanan bir etnografiyi kaynak alarak Ermenistan'ın tamamen saf ve katıksız Ermeni olan karakterini inkâr edemezler.»

Hiçbir gerçek değeri olamıyan bu iddialara, doğu illerindeki Ermeni nüfus yoğunluğu hakkındaki sözlere, savaştan önce oralardaki İslâm ve Ermeni köyleri sayısı üzerinde İstanbul Nüfus Genel Müdürlüğünün düzenlemiş olduğu şu resmî istatistik iyi bir karşılık olur :

Doğu illerine ait cetvel :

	Halkı tamamen İslâm kasaba ve köyler	Halkı tamamen Ermeni köyler	Halkı tamamen Rum köyler	Halkı karışık olan köyler	Toplam
Erzurum ili	2379	72	3	241	2695
Adana	1090	10	8	83	1191
Bitlis	1559	249	0	259	2167
Mamuretülaziz	1155	21	0	115	1691
Van	1232	115	0	408	1755
Sivas	2931	73	232	153	3389
Diyarbakır	3544	77	1	268	2890
Maraş Sancağı	436	32	0	23	491
İçel	329	0	4	5	338
Toplam	14055	649	248	1655	16607

Tevfik Paşa'nın Sadrazamlığı zamanında İtilâf devletlerine verilen memorandum bu hususta açıklama ve resmî bilgileri kapsamaktadır :

İtilâf Devletlerine verilen barış notası

(12 Şubat tarihiyle Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya siyasî temsilcilerine sunulmuştur).

Müttefiklerarası Barış konferansının, çalışmalarına başladığı ve adalete, milletlerin serbestçe gelişmesi kurallarına dayanarak dünyaya yerleşen bir barış, daha iyi bir gelecek temini konusunda bütün milletlerin kaderi tartışıldığı şu sırada Osmanlı hükûmeti, kendisine ait olan bazı önemli sorunlar hakkındaki görüşlerini, barış konferansına açıkça bildirmeyi görevleri arasında sayar.

Babı Âli, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve İtalya gibi büyük devletler idarecilerinin kendilerine düşen görevi yaparken, gelecekteki teşkilât ve devletlerin kuruluş esasları, bütün milletler tarafından oybirliğiyle ve tamamen kabul ve Cumhurbaşkanı M. Wilson tarafından bildirilmiş olan kurallara uygun davranmaya kesinlikle karar vermiş olduklarına emindir.

tamamen mantıksız bir şey olur. Türkiye'de yalnız siyasî sorunlar vardır. Bu sebeple bu imparatorluğun herhangi bir tarafındaki etnografik görünüş, siyasî bir durumun sonucudur. Binaenaleyh, sebepler kaldırılmak istenilirken, sonuçları esas olarak almamak gerekir.

Ermenistan, Berlin antlaşmasına kadar — beş yüz yıldan beri baskı altında bulunmasına rağmen — yoğun, toplu ve kesin çoğunluğu olan bir halk görünüşündeydi. Ermenilere hayat ve mal güvenliği temin etmesi gereken Berlin Antlaşmasından sonra ise, Ermenistan'ın etnografik görünüşü şiddet ve katliâmlar ile kökünden değişmiştir. Ermeni patrikhanesinin 1882 yılında 1.680.000 i altı ilde olmak üzere 2.600.000 nüfusa sahip bulundukları ve 1912 de ise bu rakamın 1.018.000 i altı ilde olmak üzere 2.100.000 e düştüğü görülür. Şu halde Türkiye'deki Ermeni nüfusu genel toplamının 500.000 eksiği vardır. Gerçekte ise altı ilde bu eksilme 662.000 dir ki, bu da Ermenistan dışında Türkiye Ermenilerinin 162.000 nüfus kadar arttığını gösterir.

Bu hal, Türkiye'de etnografik işlerin, Türkiye'deki siyasî sorunların bir sonucu olduğunu açık olarak isbat eder.

1882 den 1912 ye kadar otuz yıl içinde altı ilde 662.000 Ermeni nüfusu eksilmiştir. Buna karşılık ise, Türkiye'nin diğer bölgelerinde Ermeni nüfusu 162.000 artmıştır. Bu da Türkiye'nin diğer kesimlerinde yapılan baskıların altı ildekinden daha az olduğunu gösterir.

Ermenilerin genel nüfus üzerinde yalnız 500.000 eksilmiş olmasına inanılabilir mi? Hayır... Ermeni gibi siyasî bir ırk, doğurganlık yönünden bu otuz yıl zarfında Türkler tarafından yok edilmiş olan Ermenilerin toplamı 100.000 i gösterilen şiddet ve baskı sonucu göçe zorlanmış olmak üzere, gerçekte bir milyondur. Bu savaş sırasında bir milyondan fazla Ermeni ölmüştür. O halde devletlerin parlak bir surette Ermenilerin güvenliğini garanti ettikleri Berlin antlaşmasından beri iki milyondan fazla Ermeni, Türkler tarafından öldürülmüşlerdir. Yani devletler, şiddet ve zora dayanan bir etnografiyi kaynak alarak Ermenistan'ın tamamen saf ve katıksız Ermeni olan karakterini inkâr edemezler.»

Hiçbir gerçek değeri olamıyan bu iddialara, doğu illerindeki Ermeni nüfus yoğunluğu hakkındaki sözlere, savaştan önce oralardaki İslâm ve Ermeni köyleri sayısı üzerinde İstanbul Nüfus Genel Müdürlüğünün düzenlemiş olduğu şu resmî istatistik iyi bir karşılık olur :

Doğu illerine ait cetvel :

	Halkı tamamen İslâm kasaba ve köyler	Halkı tamamen Ermeni köyler	Halkı tamamen Rum köyler	Halkı karışık olan köyler	Toplam
Erzurum ili	2379	72	3	241	2695
Adana	1090	10	8	83	1191
Bitlis	1559	249	0	259	2167
Mamuretülaziz	1155	21	0	115	1691
Van	1232	115	0	408	1755
Sivas	2931	73	232	153	3389
Diyarbakır	3544	77	1	268	2890
Maraş Sancağı	436	32	0	23	491
İçel	329	0	4	5	338
Toplam	14055	649	248	1655	16607

Tevfik Paşa'nın Sadrazamlığı zamanında İtilâf devletlerine verilen memorandum bu hususta açıklama ve resmî bilgileri kapsamaktadır :

İtilâf Devletlerine verilen barış notası

(12 Şubat tarihiyle Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya siyasî temsilcilerine sunulmuştur).

Müttefiklerarası Barış konferansının, çalışmalarına başladığı ve adalete, milletlerin serbestçe gelişmesi kurallarına dayanarak dünyaya yerleşen bir barış, daha iyi bir gelecek temini konusunda bütün milletlerin kaderi tartışıldığı şu sırada Osmanlı hükûmeti, kendisine ait olan bazı önemli sorunlar hakkındaki görüşlerini, barış konferansına açıkça bildirmeyi görevleri arasında sayar.

Babı Âli, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve İtalya gibi büyük devletler idarecilerinin kendilerine düşen görevi yaparken, gelecekteki teşkilât ve devletlerin kuruluş esasları, bütün milletler tarafından oybirliğiyle ve tamamen kabul ve Cumhurbaşkanı M. Wilson tarafından bildirilmiş olan kurallara uygun davranmaya kesinlikle karar vermiş olduklarına emindir.

Yüksek bir fikir, temiz ve cömert bir kalbin düşünce ürünü olan bu ilkelerden bir tanesi Osmanlı İmparatorluğuna ilişkindir :

«Şimdiki Osmanlı İmparatorluğunun Türk bölgelerindeki hâkimiyet ve güvenliği tamamen temin olunacak, fakat hâlâ bu imparatorluğun idaresi altında yaşıyan diğer milletlerin yaşama şartları ve gelişmelerine engel olunmıyacak, kendilerine bağımsızlık verilecektir.

Çanakkale boğazı, daima açık olacak ve bütün milletlerin ticaret gemileri, uluslararası teminat altında olarak ve serbestçe geçecektir.»

Osmanlı hükûmeti, başkentin savunması için gerekli tedbirleri almakla beraber, gerek barışta ve gerekse savaşta uluslararası ticaret için Çanakkale ve İstanbul boğazlarından serbestçe geçişin daimî olarak temini gerektiğine inanmaktadır.

Bu konuya ilişkin ayrıntılar, Osmanlı hükûmetince ilerdeki kongreye sunulması tasarlanan kanunî arzuların göz önüne alınması şartiyle kolaylıkla halledilebilecek ve düzenlenebilecektir.

Osmanlı İmparatorluğuna ait maddenin, ayrıntıları içinde çeşitli konuların yer aldığı birinci kısma gelince; Osmanlı hükûmeti barış kongresi toplantısında tartışılmasına ve yorumlanmasına ihtiyaç olan aşağıdaki görüşleri, şimdilik temsilciler heyetinin yüksek anlayışlarına arzetmekle şeref duyar.

Osmanlı İmparatorluğu, Cumhurbaşkanı M. Wilson'un esaslarına göre iki büyük kısma ayrılabilir :

Avrupa ve Asya'da bulunan Türk illeriyle Arap illeri.

Fakat Türk illeri içinde imparatorluğun Asya'da «Ermeni illeri» adı verilen doğu illeri de bulunduğundan bunlar için de ikinci bir sıralama yapılması ve bunların ayrı olarak saptanması ve görülmesi gerekir.

İlk bölüme giren Türk illeri aşağıdakilerdir :

Avrupa'da : Avrupa ve Osmanlı Asyasındaki kesimleriyle birlikte İstanbul ilini meydana getiren Osmanlı devlet merkezi ve batı Trakya'yı teşkil edip, bir kısmı Balkan Savaşından sonra 1914 yılında Bulgaristan'a terkedilmiş bulunan Edirne ili.

Asya'da : Hüdavendigâr, Aydın, Kastamonu, Konya, Ankara, Adana, Halep, Musul ve Trabzon illeri ile doğrudan doğruya İçişleri Bakanlığına bağlı bulunan aşağıdaki bağımsız sancaklar :

Eskişehir, Antalya, Kayseri, Kütahya, İçel, Niğde, İzmit, Menteşe, Bolu, Canik, Çatalca, Karahisar, Karesi, Kalei Sultaniye, Urfa, Maraş.

Bozcaada, İmroz, Meis, Midilli ve diğer Osmanlı ülkesi kıyılarında bulunan adalar.

Birkaç ada ayrı olmak üzere bu illerin hepsinde Türk halka, savaştan önce düzenlenen resmî istatistikler ile eklerinde görüleceği üzere buralarda incelemelerde bulunmuş olan yabancılar tarafından barış zamanında kaleme alınan istatistiklerin ispatlayacakları gibi bir büyük çoğunluğa sahip bulunmaktadır. 1897 yılında Ermeni sorununa dair Paris'te yayınlanan Sarı Kitap'ın ikinci sayfasında, «Derin incelemeler sonucu, Osmanlı ülkelerinin hiç bir ilinde Ermenilerin çoğunlukta bulunmadıkları ortaya çıkar» denmek suretiyle, gerçek kabul edilmektedir. Resmî istatistiklere göre Osmanlı Asya'sı adı geçen sancaklarının halkı şu suretle bölünmektedir :

9.291.346	% 85	İslâm
1.014.612	% 9	Rum
542.572	% 5	Ermeni
93.364	% 0,8	Musevî, yabancı, çeşitli.

Fransa hükûmetinin Ermeni sorununa dair yayınladığı 1897 tarihli Sarı Kitap'ının 1 - 9. sayfalarında bulunan istatistikler M. Quinet'nin «Osmanlı Asyası» adiyle 1892 yılında yayınladığı eserdeki istatistik sonuçlarından pek farklı olmadığı halde, söz konusu halkı şu şekilde bölmektedir :

7.204.824	% 81,65	İslâm
912.458	% 10,3	Rum
442.713	% 5,3	Ermeni
161.331	% 2,8	Musevî, yabancı, çeşitli.

Bu rakamlar, Hıristiyan patrikhanelerinin verdikleri bilgilere dayanmakta olup, hıristiyan unsurlar hakkında gülünç sonuçlar olmakla beraber, bu konuda yeniden açıklama yapmaya lüzum bırakmıyacak kadar açık ve belirlidirler. Şurası da kayıt edilmelidir ki, öteden beri bazı Yunan çevrelerinin; Rumluğun çoğunluk teşkil ettiğini iddia etmek cesaretinde bulundukları, İstanbul, Batı Trakya dahil olduğu halde Edirne, İzmir, Aydın ve (Bursa) Hüdavendigâr illerinde Türk ve Rum halk şu şekilde dağılmışlardır :

Resmî istatistik :

	Yüzde	İslâm halk	Yüzde	Rum halk
İstanbul ili (Çatalca sancağı)	(59,7)	580.482	(25)	242.559
Edirne ili (Batı Trakya dahil)	(62,6)	722.862	(26,7)	310.392
Aydın ili	(79)	1.427.982	(17)	319.026
Hüdavendigâr ili	(84,8)	1.555.503	(9,9)	183.424

Sarı kitap istatistiğinden :

İstanbul ili : Sarı Kitap'ta mevcut değildir.

Edirne ili : Bu da kitapta kayıtlı değildir.

	Yüzde	İslâm Halk	Yüzde	Rum Halk
Aydın ili	(78,2)	1.093.334	(19,9)	208.283
Hüdavendigâr ili	(79,7)	1.296.595	(14,1)	230.711

Bu il halkının esasen Türk olduğunda hiçbir şüphe bulunmadığı gibi, tarafsız düşünenler yönünden de hiçbir şekilde şüphe edilmediğinden, buralarda ancak M. Wilson ilkesi yani azınlığa serbestçe gelişme hakkı bağışlanmakla beraber kesinlikle Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi temin edilmelidir.

Hıristiyan unsurların eğitim ve gelişmesine hiçbir zaman engel olmadığını iddia eden ve bunu her zaman ispatlamaya hazır bulunan Osmanlı hükûmeti; bu halk hakkında barış kongresinin, çeşitli illerdeki azınlıklar hakkında genellikle uygulanması için vereceği kararları tanımaya ve onlara uymaya hazırdır. Bu konu bu suretle saptandıktan sonra biraz daha pürüzlü olan doğu illeri; yani Diyarbakır, Mamuretülâziz, Van, Bitlis, Erzurum ve Sivas illerine geçilebilir :

Yukarda sözü geçen istatistiklere göre, buralardaki Türk ve Kürtlerden oluşan; birbirine sıkı bir şekilde bağlanıp karışmış bulunan İslâm halk, büyük bir çoğunluk meydana getirmektedir.

Doğu illeri nüfusu :

	Nüfus	Yüzde
Çeşitli	162.352	% 4,5
İslâm	3.040.391	% 79
Ermeni	636.306	% 16,5

Sarı kitaptan alınan istatistikler :

	Nüfus	Yüzde
Müslüman	2.669.386	% 73,5
Ermeni	666.435	% 18,5
Diğer unsurlar	272.581	% 7,5

Adana iliyle (Kilikya) Trabzon ilinin bazı kesimleri için de haklı olmasa bile fırsattan yararlanmak gayesiyle bazı görüşler ileri sürülmekte olduğundan bu illere ait istatistikler konusunda ayrıca bilgi vermek gerekiyor.

Resmî İstatistikler

Trabzon İli

	Nüfus	Yüzde
Müslüman	1.187.078	% 78
Ermeni	68.813	% 4,5

Adana İli

	Nüfus	Yüzde
Müslüman	443.397	% 85,9
Ermeni	58.027	% 11,2

Sarı kitaptan alınan istatistikler :

Trabzon İli

	Nüfus	Yüzde
Müslüman	806.700	% 77
Ermeni	47.200	% 1,5

Adana İli

	Nüfus	Yüzde
Müslüman	234.450	% 58
Ermeni	97.450	% 24

Babı Âli'nin Barış Muhtırası

Ermeni çetelerinin kurbanı olan (1.000.000) Müslüman

İngiliz istatistiklerine göre :

Zaten 1910 da yayınlanan (Ansiklopedi Britanika) nın XI inci baskısında — Cilt: 2, sahife: 564 — görülür ki, gerçeğe en yakın olan ve hesaplara göre ikisi Muş'ta ve yedisi Van yakınında olmak üzere ilçelerden ancak 9 unda Ermeniler çoğunluğu teşkil ederler. Yine Aynı esere bakılırsa, 9 Türk ilinin «Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Adana ve Trabzon» nüfusunun toplamı 6 milyona ulaşmakta olup bunun :

913.875 i yani % 15 i Ermeni
663.875 i » % 11 i Hıristiyan, diğer unsurlar ve,
4.453.250 i » % 74 ü Müslümandır.

Genel nüfusu 264.000 kişiden ibaret bulunan ve Ermenilerin çoğunlukla yerleşmiş oldukları ilk beş ilde bütün unsurlar şu oranlardadır :

633.250	% 24	Ermeni
179.875	% 7	Hıristiyan ve diğer unsurlar
1.829.870	% 69	Müslüman

Yukardaki rakamlar, sözü geçen illerde çoğunluğu Müslümanların teşkil ettiğini, Ermenilerin her tarafta ancak küçük bir azınlık halinde bulunduklarını, şüpheyi çekmiyecek bir surette ispatlar. Kendi yönünden bu illere verilmesi uygun olan siyasî şekli büyük devletlerin anlayışına arz etmeden önce, Osmanlı hükûmeti, temsilciler heyetinin dikkatini bu bölgelerin durumuna çekmeyi bir görev olarak kabul eder.

Bir milyon Müslüman şehit :

Babı Âli bu muhtırasiyle, ne söz konusu illerde meydana gelen üzücü olayların ayrıntılarına girmeyi, ne de cinayet işleyen bazı Müslümanların suçunu hafifletmeyi düşünmektedir. Ancak, İspanya, İsviçre, Danimarka, Felemenk ve İsveç hükûmetlerine müracaat ederek bu feci olaylarda gerek müslümanlara ve gerekse Ermeni komitelerine yüklenen sorumlulukları tâyin etmek üzere kurulması uygun ve Türk - Ermeni üyelerin de yardım edecekleri karma ve milletlerarası bir komisyona temsilciler tâyin etmelerini rica etmiş olduğunu büyük devletlere haber verir.

Bununla beraber, halen yetkili mahkemelere verilmiş bulunan Müslüman sanıkların suçları ne olursa olsun hükûmet, zaten tarafsız tanıklıklarla, Rus kumandanlarının da raporlarının (B. eki) ispat ettiği gerçeklere dayanarak temin eder ki, henüz Ermeni göçlerine sebebiyet verilmeden ve Çar orduları doğu illerini aldıktan sonra Ermeni çeteleri bir milyonu aşkın müslüman öldürmüşlerdir.

Canlarını kurtarmak için Müslüman halkın büyük bir kısmı dağlara veya yakın olan diğer Osmanlı illerine sığınmışlar ve hâlen de oralarda bulunmaktadırlar. Bütün memleket Rus orduları ve özellikle bu Ermeni çeteleri tarafından o kadar eziyet görmüş ve perişan olmuştur ki, bugün bu yağmalardan etkilenmeyen tek bir şehir, tek bir ilçe, hattâ tek bir köy kalmamıştır. Halen de Kafkasya'da Ermeni birlikleri, işgal ettikleri şehirlerde bu uğursuz eserlerine devam etmektedirler. (Bekine bakınız.)

Ermeni sorunu nasıl çözümlenir?

Yukarıda söz edilen uluslararası komisyon, anlatılan durumu yerinde görecek ve inceleyecektir. Olayların nelerden ibaret olduğunu ve Müslüman ile Ermeni unsurlarının ne ölçülerde mevcut bulunduklarını istatistiklere göre tâyin ettikten sonra bu illerde tabiî

adil bir durumun yaratılması için göz önüne alınacak çeşitli çözümlerin incelenmesi gerekmektedir.

Bazı Ermenilerce ileri sürülen ve Kafkasya'dan Kilikya'ya kadar uzanacak olan büyük bir Ermenistan'ın kurulmasını hedef alan çözüm şekli şüphesiz göz önüne alınamaz. Çünkü bu suretle meydana gelen bir Ermenistan, M. Wilson'un kuralları ile tam bir çelişki yaratır (1).

Beş milyonu geçen İslâm nüfusunun birkaç yüz bin Ermeninin idaresine verilmesine yer verilmedikten başka, bu çözüm şekli kaçınılmaz olarak devamlı karışıklıklar ve kanlı cinayetlere sebebiyet vermiş olacaktır ki, insanî duygular ile dolu bulunan büyük devletler, tabiî ki, bütün bu iller halkı ve azınlık teşkil eden Ermenilerin menfaatleri bakımından bu halden kaçınma arzusunda bulunacaklardır.

İki çözüm yolu :

Böyle bir çözüm şekli, adalet ilkesine uygun olmadığından ve uygulanması mümkün görülmediğinden diğer iki hal şeklinin göz önüne alınması kalır ki, şunlardır :

1 — Halkının büyük çoğunluğu Türk ve İslâm olan, bu illerde Osmanlı devletinin hukukunun devamı ve aynı zamanda azınlık hukukunun serbestçe gelişmesinin teminat altına alınması.

Bu takdirde bu illerin halkından olan bütün İslâm ve Ermeniler yeniden oralara yerleşeceklerdir.

2 — Kafkasya'da teşkil edilen Ermenistan cumhuriyetinin, halen söz konusu bölgeye sığınmış bulunan ve (Zor) sancağına sürül-

---

(1) Herkesçe bilinen Şubat tarihli dört kural şunlardır :

1) Kesin bir anlaşmanın her bir bölümü belirli durumların her birinde âdil olarak ve barış gereklerine en uygun ihtimalleri kapsayacak bir hakem kararına bağlı olmalıdır.

2) Milletler ve iller bir hâkimiyetten diğerine geçmeye tahrik edilmemelidir.

3) Dünya Savaşının doğurduğu herhangi bir arazi sorununun hâlli, sadece o anki ihtiyaç ve eğilimleri tatmin etmeye çalışmayıp, o konuyla ilgili olan milletlerin gelecekteki menfaatleri, hakları yönünden de yeterli olacak bir biçimde uygulanmalıdır.

4) Açıkça belirten millî eğilimler, yeni unsurlar katılmıyarak ve sonuç olarak da Avrupa'nın ve dolayısiyle bütün dünyanın barış ve dostluğunu temin edecek şekilde, en geniş ölçüde yerine getirilmelidir.

miş olan bütün Ermenilerin yerleştirilmesine yetecek kadar genişletilmesi.

Bu takdirde Ermenistan cumhuriyetinin gerek eski ve gerekse yeni arazisinde oturmakta olan İslâm halk, oralardan göç ederek Osmanlı hükûmetinin hükümranlık hukuku altında kalmış bulunacak olan topraklara yerleştirileceklerdir. Sayıca eşit derecede Türk ve Ermeni temsilcilerinden oluşan ve bir İsviçre temsilcisinin başkanlığı altında karma bir özel heyet, oraya yollanarak, yerleştirilmesi gerekirken Ermenilerin sayısını ve bunların Türkiye'de sahip bulundukları arazinin büyüklüğünü esas kabul etmek suretiyle Ermenistan'a bırakılması gereken arazinin alanını tâyin edecektir.

En uygun çözüm şekli :

Savaş esnasında Çar ordularının işgal ve istilâsı altında kalmış bulunan bölgede şehir olsun kasaba olsun her şey, gerek Çar orduları ve gerekse Ermeni eşkiya çeteleri tarafından tahrip edilmiş olsun, bu yüzden gerek Ermeni ve gerekse İslâm halk yeniden yerleşmek ihtiyacı karşısında kalmış bulunacaklarından yukarıdaki ikinci çözüm, daha fazla uygulama kabiliyeti taşır görünmektedir. Her halde ikinci şekil, sorunu kesin bir şekilde çözmek ve o bölgede gerekli düzen ve güvenliği sağlamak suretiyle faydalı olacaktır.

Osmanlı hükûmeti, büyük İtilâf devletlerinin bu çözüm şeklini onaylayacaklarını umar.»

Leo (1):

1919 Şubat tarihli ve Bogos Nubar'la Aharonyan tarafından imzalanmış bir muhtırada bağımsız Ermenistan, Akdenizde Kilikya'dan, Hazer'de Mugan ovasına kadardı. Bunun içinde altı Ermeni ilinden başka Trabzon da vardı. Bu suretle cephe değişmişti.. Önceleri Trabzon'da müzakere yapılırken, yalnız Ermenilere Van gölü çevresinde bir bağımsızlık isteniliyordu. Ermenilerin kaçmak suretiyle dört bir tarafa dağılmış geri kalan nüfusu ile bu yerleri doldurmak mümkün müydü?

Bu cahilce belge, Ermeni - Türk düşmanlığının, son derecede vahşice olan düşmanlığın önceki kuvvetini kaybetmemiş ve daha son müthiş sözünü söylememiş olduğunu ispatlıyordu.

Nubar - Aharonyan projesiyle devletler Ermenilere Adana -

(1) Cilt 2, sahife: 207 (Ermenice).

Kars'ı vereceklerdi. Filistin'de İngiliz - Fransız lejyonunun içinde bulunan doğu lejyonunun büyük kısmını Ermeni gönüllüleri teşkil ediyordu. Kilikya'da Fransa himayesinde bir Ermenilik olacaktı. Buraya sürülmüş Ermenilerden 2.000 Ermeni gelerek yerleşti. Adana'da üç Ermeni gazetesi çıkmaya başladı. Adana'da Hınçak, Veragazmiyal Hınçak'ın Amerika'dan gelen adamları faaliyete geçtiler.

28 Mayıs 1919 da, Eriyan'da Ermeni cumhuriyetinin ilk yıldönümü kutlanıyordu. Denizden denize kadar geniş bir Ermenistan vardı. Fakat yalnız kâğıt üstünde bütün Türkiye Ermenistanı Kilikya ile beraber Eriyan topraklarına katılmıştı. Taşnaksutyun'un aracılığı ile 12 Türkiye Ermenisi Ermeni parlâmentosuna üye seçildi.» diyor.

Hadisyan da (1):

«Sevr için kuvveti göz önünde tutmıyarak büyük hatalar işledik, Kilikya'ya kadar istedik, bazıları ılımlı fakat genel fikir, birleşik Ermenistan fikri pek taşkındı.» diyor.

Bogos Nubar ve Aharonyan tarafından verilen bu muhtıra hakkında Temps gazetesi (Ermeni İmparatorluğu) başlığı altında şu başyazıyı yazmıştı (2):

Temps, sürgün hakkında Vicont Brayce'ın doktor Lepsius'un maksatlı sözlerini anlattıktan sonra şöyle diyor :

«Türkiye'de ne kadar Ermeni kalmıştır? Brayce'nin raporuna göre Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni nüfusu, 1915 sürgününden önce 1.600'000 - 2.000.000 kadardı. Bu Ermenilerden 1.000.000-1.200.000 i sürülmüşlerdir. Bunların da yaklaşık yarısı mahvolmuştur. Sonuç olarak Türkiye Ermenileri hemen hemen birbirine eşit üç gruba ayrılmışlardır : 600.000 Ermeni, sürgünden kaçmış, 600.000 Ermeni gönderildikleri yerlerde ölümden kurtulabilmişler ve geri kalanı da mahvolmuşlar, ya da açlıktan ölmüşlerdir. Doktor Lepsius da Türk istatistiklerinin ölenleri 300.000 göstermesine ve gerçekte bundan fazla olması yönünden o da Brayce'in tahminlerini kabul ediyor.

Ermenistan'a yardıma çalışan Amerikan komitesi, 1916 da ölenlerin miktarının 600.000 ile 850.000 arasında olduğunu göstermiştir.

---

(1) Ermeni Cumhuriyeti'nin Doğuşu ve İlerlemesi, (Ermenice).
(2) Le Temps, 28 Şubat 1919.

Dün Quai d'Orsay'da dinlenilen Ermeni delegasyonu, memorandum'unun tamamlayıcı raporunda, savaştan önce Türkiye Ermenilerinin iki milyondan biraz fazla olduğunu ve bu savaş sırasında bir milyondan fazla Ermeni'nin mahvolduğunu temin etmektedir. O halde şimdi mevcut Ermeni'lerin miktarının Brayce'nin raporunda söz edildiği gibi 1.200.000 i geçmemesi muhtemeldir. Ermeni delegasyonu buna eski Rus toprağında, Kafkasya güneyinde (1.300.000 i asıl Rusya Ermenistanı'nda bulunan) ve 823.000 i dünyanın çeşitli ülkelerinde bulunan bütün Ermenileri — ki, 1.800.000 Ermeniyi de ekliyor — bu suretle bütün Ermeni ırkının dünya üstünde yaklaşık 4.000.000 olduğu neticesi alınıyor. Bu sayıdan üç milyondan azı Türkiye Anadolu'sunda ve Rusya'nın Ermenistan'ında imişler veyahut oralardadırlar...

Ermeni delegasyonu, memorandumunda Ermenilerin haklarının yalnız hayatta olanların miktariyle ölçülmemesini haklı olarak istiyor. Memorandumunda «cinayetlerin suçlularını, bu cinayetlerinden istifade ettirmek kabul olunamaz, ölü ve diri Ermenilerin sesleri de dinlenmelidir.» diyor.

Ermenilerin savaşarak kanlarını müttefiklerin dâvası uğrunda dökmüş olmalarından dolayı, bu seslerin dikkatle dinlenilmesi gerekir. İçlerinden 150.000 i Rus ordularında hizmet ediyorlardı. Diğerleri de canlarını Legion Etrangère'lerimizde kahramanca feda etmişlerdir. Bizim Legion d'Orient'ımız özellikle Ermenilerden meydana geliyordu. Bütün bu hâtıralar, Ermeni delegasyonu tarafından verilmiş olan memorandum incelenirken göz önüne alınmalıdır.

Rus ve Türk arazisinde nasıl yerleşecekler?

Şimdilik Kafkas Ermeni cumhuriyeti olan Rus kesimi, bütün Erivan ilini, Tiflis'in güneyini, Elizabetpol'ün güney batısını ve nihayet Ardahan kuzeyindeki bölge dışında Kars ilini kapsamaktadır. Ermeni devleti bu suretle Batum'a 30 kilometre kalıncaya kadar ve Tiflis'ten Bakû'ye giden Kura vadisinde Hazer Denizinin 150 kilometre yakınına kadar ilerliyecek ve Rusların zaptetmiş oldukları eski İran arazisinden Nahcıvan'ı alacaklardır.

Türkiye'de Ermeni delegasyonunun istekleri, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum, Trabzon illerine aittir. Yalnız Dicle güneyindeki Kürt bölgeleri ve Ordu'dan Sivas'a çekilecek bir çizginin batısındaki Türk bölgeleri dışında bırakılmaktadır. Bundan başka

delegasyon Akdeniz'e kadar uzayacak ve Maraş, İskenderun limanlarını içine alacak olan Kilikya'yı da istiyor. Şu halde Ermeni hükûmeti, bütün Anadolu'nun Toros ve Sivas ovasının bütün doğu kısmını kaplıyacak ve Karadeniz'de, Akdeniz'de sahile sahip olacaktır. Karadeniz'e ait hususlarda Ermeni delegasyonu önceden Yunanistan'la anlaştıklarını ve Yunanistan'ın Trabzon'u istemekten vazgeçtiğini söylüyor. İskenderun ve Kilikya'ya gelince : Fransa'nın tarihi rolü bulunan ve üzerindeki hukukunu tanıttırması gereken bu yerler için Fransa hükûmetiyle daha görüşülmediğini delegasyon ifade etmektedir. Kayda değer olan bu durum, Ermenilerin isteklerini temin hususunda bize engel çıkaramaz. Fransa, doğru ve iyi niyetli olmalıdır.

Ancak gerçek bir dostluk endişesi, Ermenilerin programlarının zayıf bir noktası üstüne kendilerinin dikkatlerini çekmeye bizi mecbur ediyor :

Ermeni delegasyonunun kabulünü teklif ettiği görüşü ele alalım. 1915 katilâmları olmuş ve ölenler de hâlâ yerlerinde bulunuyorlarmış gibi meseleyi düşünelim : 1912 de Ermeni patrikhanesi tarafından düzenlenmiş olan istatistiğe bakalım. Bu istatistik, 1913 de Leart tarafından yazılan bir eserde gösterilmiştir.

Leart'ın eseri şöyle başlıyordu : «Bu etüt, Ermeniler lehine olarak yazılmıştır.» Ne görüyoruz? Görüyoruz ki, Ermeniler, beş Osmanlı ilinde azınlıktadırlar : Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas. Yalnız kendilerinin Van'da zayıf bir çoğunlukları vardır : 350.000 nüfus içinde 185.000 Ermeni.

Altı ilin toplam nüfusu içinde ise, halkın yüzde 38,9 unu meydana getiriyorlar.

Kilikya'da 407.000 nüfusları vardır. Halbuki yalnız Adana ilinin nüfusus 420.000 dir. Trabzon'a gelince, burasını Ermeniler düşünmemelidir. Ancak Ermeni delegasyonunun haritasında oradaki çeşitli milletler hakkında açıklamalar yapılıyor. Merkez bölgesinde 20.000, doğu bölgesinde ise yalnız 5.000 Ermeni gösteriliyor.

Ermeni ırkının dağınıklığı oralardaki eski fetihlerin, kendilerinin uğradıkları haksızlıkların sonucudur. Bu da sekizinci yüzyılda Arapların istilâsiyle başlar. Şüphesiz bu hal kendilerinin zayıflamalarının sebeplerindendir. Şimdi, hürriyet, kurtuluş, güvenlik günü gelince bu dağılma hastalığına bir ilâç mı vermeli, yoksa bunu devam mı ettirmelidir? Ermenileri yoğun bir kütle teşkil edecekleri

daha küçük bir bölgede mi toplamalı, yoksa, her bakımdan azınlıkta kalacakları bir imparatorluk arazisine mi yaymalı? Bazılarının bu büyük impratorluk fikrine yatkın oldukları görülüyor. Dün, Ermeni delegeleri de bu fikri ifade etmişlerdir. Ancak, kendi vatandaşlarının menfaatleri başka bir çözüm şekli ve Lostoye'nin öngörülmesini gerektirmektedir.»

Kaçaznuni, Bogos Nubar ve Aharonyan muhtırası hakkında (1):

«1919 ilkbaharında Paris'te Ermeni cumhuriyeti temsilcileriyle millî heyet temsilcileri birleşerek müttefik devletler barış konferansına bir muhtıra vermişlerdi. Bunda Ermenistan devletinin hudutları şöyle gösteriliyordu :

A) Kafkas cumhuriyeti genişleyecek, alanı, hudutları, Erivan ili, Kars bölgesi ve (Ardahan'ın kuzeyi hariç olmak üzere) Ardahan dolayları, Tiflis ilinin güney kısmının yarısı, Gence ilinin güney batı kısmı» olacak.

B) Türkiye Ermenistanı'nda yedi il : Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum, Trabzon (Yalnız Diyarbakır'ın güney kesimi ve Sivas'ın batı bölgesi hariç).

C) Kilikya'nın dört sancağı : Maraş, Sis, Bereket dağı ve İskenderun'la birlikte Adana.

Bu projede Karadeniz'den Akdeniz'e, Karabağ dağlarından Arabistan çöllerine kadar geniş, büyük bir Ermenistan isteniliyordu.

Bu şaşılacak cihangirlik iddiası nereden doğdu?

Ne Ermenistan hükûmeti ve ne de resmî hükûmete yön veren Taşnaksutyun partisi böyle budalaca, çocukca bir projeyi hatırından bile geçirmemişti. Aksine, bizim temsilcilerimiz, (Ermenistan cumhuriyeti temsilcileri), Erivan'dan çok ılımlı, gücümüzün dışında olmıyan isteklerde bulunmak için talimat almışlardı.

O halde, (denizden denize kadar) yaygın bir iddiayı nasıl imzalıyarak barış konferansına verdiler? Garip ve aynı zamanda inanılmaz bir şey görülür. Fakat bu böyledir. Ermeni Partisi, buna ka-

---

(1) Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur», (Ermenice), sahife: 50-51.

ar vermişti. Bizim temsilciler de sadece göçmenlerin düşüncelerine kapıldı, korktu. Bize bu kadarı biliniyor.

Bizim temsilci heyetine, milli heyet tarafından (Türkiye Ermenilerini temsil eden Bogos Nubar heyeti) eğer o hudutlar istenilmezse, ilhak olunmazsa, Türkiye Ermenilerinin kendi dâvalarını Ararat cumhuriyeti dâvasından ayıracakları ve devletlere ayrıca yön verici müracaatlar yapacakları söylenmiş ve sonra da buna, Amerika hükûmetinin küçük bir Ermenistan mandasını kabul etmiyeceği ve denizden denize kadar uzanan büyük bir Ermenistan mandasını alabileceği ilâve edilmişti. Temsilci heyetimiz de, dâvamızın hudutlarını devletler hukukunda birbirine aykırı, birbiriyle çatışan iki ayrı millî kuruluş tarafından savunulmasına engel olmak ve Amerika'nın mandasını büyük bir kıta arzu etmesi dolayısiyle, bu ümitle, bunu temin edebilmek için muhtırayı imza ederek takdim etmişlerdir. Ermeni hükûmeti de kendi adına verilmiş olan bu muhtıradan ancak iki üç hafta sonra haberdar oldu. Bunları bizim, temsilci heyetimizi eleştirmek için değil, eğer akılhca bir şey istemiş olsaydık yerine getirilirdi diye değil, bizi, sürükleyebildiklerini, buna izin verdiğimizi, kendi arzumuzu takip etmediğimizi, kendi yolumuza gitmediğimizi anlatmak için söylüyoruz. Sevr'de ne Kilikya, ne de Harput ve Sivas vardı. Bu sebeple bizi devletlerin istediğimiz gibi mükâfatlandırmadıklarını ileri sürerek şikâyetlerde bulunduk.

Wilson'un çizdiği hudut bize yetmedi. Yeni şikâyetlere sebep oldu. Wilson daha büyük hudutlar çizebilir, Sevr'i genişletebilirdi, diyorduk.

Türkler ne Wilson'un kararını, ne bizim şikâyetlerimizi, ne de Sevr'i tanımak istiyorlardı. Bize ait yerleri tahkim ederek kuvvetleniyorlardı. Büyük devletler de silâhlı müdahalede bulunmuyordu.» diyor.

Kaçaznuni (1):

«Kasım'da Almanya teslim oldu. Almanlar Gürcistan'ı boşalttılar. Batum'a, müttefiklerimiz olan İngilizler girdiler. Yeni umut kapıları açıldı. Bunlar, bizim dostlarımızdı. Biz de kendileriyle beraber düşmanlarımız olan Türklere karşı savaşmamış mıydık? O halde, istifade edeceğimiz de muhakkaktı.

Halbuki, yine aldanmıştık. İngilizler bizim müttefik olduğumu-

(1) «Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur» adlı eserinden (Ermenice).

zu bilmiyorlardı ya da unutmuşlardı. Aksine Gürcülere, Azerîlere büyük ilgi gösteriyorlardı. Biz de İngilizlere, nankör dedik.

28 Mayıs 1919 da, bağımsızlığımızın ilk yıldönümünde, Ermeni parlâmentosu, birleşik ve hür Ermenistanı ilân etti. Yani mevcut cumhuriyetimizin hudutları içine Türkiye hâkimiyetinden kurtarılacak Ermenistanı da aldı. Birçok gürültüler, şikâyetler oldu, bunu komitenin tehlikeli bir hareketi olarak görenler de vardı.

1 Ağustos 1919 da, eski meclis yerine Ermeni parlâmentosu açıldı. Burada 80 üyeden 72 üye, yani 90 Taşnaksutyuncu idi. Diğer fıkralardan, yalnız Sosyalist İhtilâlci partisine, 4 yer bırakılmıştı. Şu halde bu parlâmento değil, bir Taşnaksutyun örgütü idi. Bununla, kendileri bile alay ettiler.» diyor.

Birleşik Ermenistan bildirisi şöyle idi (1):

«Ermenistan'ın bütünlüğünü sağlamak ve milletin tam hürriyet ve gelişmesini temin için Ermenistan hükûmeti, bütün Ermeni milletinin ortak arzularına ve isteğine tercüman olarak bugünden itibaren Ermenistan'ın parça parça kesimlerden birleşmiş bir hükûmet halinde kurulmuş olduğunu ilân eder.

Bir yıl önce Rus Ermenileri toplantısında seçilmiş olan (Millî Heyet), Ermeni hükûmetini ilân etmişti. Millî meclisin teşkil ettiği hükûmet, bu siyasî (act) konusunda resmen devletlerin temsilcilerine bilgi verdikten sonra bu bir yıl içinde hâkimiyetini Kafkas Ermeni kasabalarına kadar genişletmiştir.

1919 yılı Şubat ayında Erivan şehrinde toplanan **Türkiye Ermenileri Kongresi,** açıkça, kendisinin birleşik ve bağımsız bir Ermenistan olduğunu parlak bir şekilde ilân etmiştir.

Şimdi, Kafkas ve Osmanlı İmparatorluğu hudutlarında, Ermenilikten miras kalmış olan Ermeni memleketleri birleşmiş, ve bağımsızlığın bu (act) ı ile Ermenistan hükûmetini ilân etmişlerdir. Bu birleşik Ermenistan, demokrat bir cumhuriyettir ve bunu da, birleşik Ermenistan cumhuriyeti hükûmeti temsil eder.

Bu suretle, artık Ermenistan halkı, bütünlenen vatanın tek ve asıl sahibidir. Ermenistan'ı idare eden Ermenistan parlâmentosu ve hükûmeti de birleşik Ermenistan'ın hür milletinin adına kanun yapma ve uygulama yetkisine sahiptir.

Ermenistan hükûmeti bu bildiriyi 27 Nisan 1919 parlâmento kararı ile verilen yetkiye dayanarak ilân eder.

---

(1) A. Hadisyan, «Ermeni Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi».

28 Mayıs 1919 tarihinde Erivan ilinde.

İçişleri Bakanı	Aleksandr Hadisyan
Milli Savunma Bakanı	S. Manasyan
Adalet Bakanı	General Araradyan
Milli Eğitim Bakanı	Gaşakyan
İktisat Bakanı	Melik Karagözyan
Bakanı	S. Torosyon
Maliye Bakanı	Vermişyan
Çalışma Bakanı	Çagetyan
Başbakan ve Dışişleri Bakanı	K. Hadisyan

Yukarıda, Ermenistan'ın Amerika mandasına kabulü için Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a müracaat edilmiş olduğu gösterilmişti.

General Harbord'ın başkanlığında, anket yapmak üzere Ermenistan'a gönderilen Amerika komisyonunun raporu, 1920 yılı Nisan başlarında Cumhurbaşkanı Wilson tarafından Amerika kongresine verildi ve reddedildi. Bu rapor, bu memlekette mandayı kabul veya red hakkında kesin bir düşünceyi belirtmiyordu. Bununla beraber, rapor, Amerika'nın Fransa, Büyük Britanya ile anlaşmadan ve Almanya ile Rusya'nın olumlu ve usulüne uygun olarak onayları alınmadan mandanın Amerika hükûmeti tarafından kabul edilmemesini bildiriyordu. Bunda, titizlikle, mandanın kabulü için gereken sebepler ve aleyhindeki kanıtlar da sayılıyordu. Bu raporun küçük bir özeti şöyle idi (1):

«Ermenistan'a gönderilen Amerikan Askeri Komisyonu»

«Eylûl - Ekim 1919»

«Heyet, ziyaret ettiği bölgelerde yapacağı incelemelerin manevî etkisini daima göz önünde tutmuştur. Fransa'dan Kafkasya'ya hareketten önce eski Türkiye ve Rusya hudutlarında özellikle Türk ordusunun yaptığı akınlar hakkında çok feci raporlar alınmıştı.

(1) New York Times, 18 Ekim 1919.

Heyetin Türkiye içindeki programı, bu raporlar göz önünde tutularak ve bu haberlerin doğru olup olmadığı soruşturularak, eğer mümkünse bunları önlemek ve etkili olmak amaciyle tertip edilmiştir.

Türkiye hududunu, Karadeniz'den İran'a kadar gezdik, bu raporların doğru olduğunu isbat edecek hiçbir şey görmedik. Türk ordusu hudut boyunda toplanmış değildi. Ordunun teşkilâtı iskelet haline getirilmişti. Memleket, gerek asker, gerek sivil halkın miktarı bakımından korkunç bir issizlik gösteriyordu.

İçinden geçtiğimiz bazı şehirlerde heyetin reisi, Türk memurlariyle müzakerelerde, temaslarda bulundu. Hıristiyan cemaatlerinde incelemeler yaptı. Bazılarıyla görüşmeler oldu. Amerika menfaatlerinden kendi misyonerleri ve yerli Hıristiyanlar tarafından değişmez bir şekilde daima önem ve ısrarla söz edilmiş ve ileri sürülmüştür. Ermeni sürgünü, katliâmları ve sağ kalanların geri dönmesi, Türk memurlariyle (memleketlerinin dünya kamu oyu huzurunda yargılandığına) kendilerini uyaracak diğer sorunlar ile birlikte, her yol ile söz edilerek tartışılmıştır.

Heyetin ziyareti barış konferansına ilişkin, Hıristiyanların hayat ve mallarının güvenliği, korunması hususunda büyük, manevî etkiler yapmıştır.

Tekrar işaret edeceğiz ki, eğer Amerika bu heyetin ziyaret ettiği bölgeleri mandası altına almayı kabul ederse, şüphesiz bunu milletlerarası kuvvetli bir görev duygusuyla — hiç olmazsa böyle ifade olunmalı — ve Milletler Cemiyetindeki dostlarının ortak bir arzusu olarak kabul etmelidir.

Bu zor işi, önceden gerekli şartlar sağlanmadan kabul etmek, başarı konusunda uğursuz sonuçlar verebilir. Amerika Birleşik Devletleri, konunun göz önüne alınmasına esas olmak üzere öncelikle kendi özel şartlarını ileri sürmelidirler. Şüphesiz bu iş, kabulden sonra değil, önce olmalı. Çünkü bu memleketin özellikle kendileri tarafından idaresini göz önüne alacak her Amerikalının bu anlayışını karıştırabilecek birçok çıkarlar vardır. Uluslararası anlaşmazlıklara karşı mümkün olan bütün ihtiyat tedbirleri önceden alınmalıdır. Düşüncemize göre Fransa ve İngiltere ile anlaşma şekilleri esasları üzerinde kesin bir sözleşme saptanmalı ve Türkiye ile Kafkasya'nın hal ve durumu hakkında Almanya ve Rusya'dan belirli bir onay ve kabul sağlandıktan sonra, bunlara uyulmak da teklif ettirilmelidir.

Aşağıdaki noktalar özellikle önem taşırlar :

Türkiye İmparatorluğunun dış ilişkilerinin kesinlikle kontrolü, Türkiye'nin büyükelçi, temsilci, orta elçi ya da diplomatik ajan kabul etmesine ve yabancı ülkelere kendisinin de böyle görevliler göndermesine izin verilmemesi.

Devletin menfaatlerine aykırı görülen çıkarları kapsayan imtiyazların yeniden gözden geçirilmesi.

Manda yönünden istenmeyen ve henüz başlamamış olan imtiyazların kaldırılması. Gereğinde, bunlara sahip olanlara tazminat ödenmesine izin verilir.

Özel işler, amaçlar için gelirler ayrılması usulü kaldırılacak, bütün gelirler hazine tarafından kontrol edilecek, bütün alacaklılar ödeme yeri olarak yalnız hazineye müracaat edeceklerdir.

Türkiye maliyesi üzerindeki yabancı kontrolü kaldırılacaktır. Yani Osmanlı Düyunu Umumiyesi dağıtılacak, yalnız bu meclisin üyelerinden bazıları Osmanlı Maliyesini iyi bildikleri için danışman olarak alıkonulacaktır. İmparatorluğun bütün yabancı hisse senetleri birleştirilip yeni hisse senetleriyle değiştirilecektir.

Türkiye İmparatorluğundan yer alacak memleketler, örneğin Suriye ve Mezopotamya kıymetli evrakları, yabancı hisse senetleri, tazminattan makul bir ölçüde paylarını kabul edeceklerdir.

Türkiye ile yapılmış olan ticaret anlaşmalarının kaldırılması. Mandayı kabul eden devlet tarafından tâyin edilecek tarihte bütün yabancı devletler askerleri, manda altında bulunacak memleketin arazisini ve hudutlarını terk edeceklerdir.

Bu tedbirlerin birçoğunu onaylatmak kolay olmıyacaktır. Birçok milletlerin Türkiye İmparatorluğunda malî kontrolleri vardır. Bu denetimin kaldırılması da onların şikâyetlerine sebep olmadan temin edilemiyecektir. Amerika Birleşik Devletlerinin malî siyasetinin yabancı sermayeleri tarafından kontrolüne izin vermiyeceği gayet tabiîdir.

Borçlar, ihtimal ki, sermayenin biraz indirilmesi suretiyle yeni baştan hisse senetleri olarak değişmesi bir itiraz ve şikâyet tufanı ortaya çıkaracaktır. Fakat, bunda ısrar olunmalıdır. Aksi takdirde Amerika idaresi çok zorluk çeker. İtibardan düşme tehlikesi doğabilir.»

Görüldüğü gibi General Harbord, mandayı kabul edecek devletin bütün Anadolu, İstanbul ve Rumeli'nin kontrolünü elinde bulundurmasını, Osmanlı hükûmetinin dış ilişkilerine ve maliyesine hâ-

kim olmasını öğütlüyordu. Yine general, mandanın insanî duygular, dünya barışının temini, yakın doğu milletlerinin arzusuna karşılık olarak kabul edilmesini ve Amerika, mandayı kabul etmezse, Büyük Britanya'nın tercih edileceğini ve manda kabul edilince ilk yıl için 275 milyon dolar ve ilk beş yıl için de 756.140.000 dolar gerekli olduğunu, bir süre sonra mandayı alan devletin alacağı paraların masrafları karşılayacağını ve Amerika sermayesi için faydalı bir yatırım olacağını, diğer taraftan da uluslararası rekabetin Türk topraklarında yayılması yüzünden, bu durumun Amerika'nın mandayı kabul etmesini gerektirdiğini gösteriyordu.

Birleşik Ermenistan temsilciler heyeti, Ermeni emel ve isteklerini izlerken, bir taraftan İstanbul Ermeni patriği Zaven de Avrupa'da bu mesele için çalışmak üzere, İstanbul Ermeni patrikhanesi meclisinde görevlendirilmişti. Barış konferansında Ermeni sorununun geçirdiği aşamaları, yaptıklarını, Patrik Zaven döndüğünde, millî meclis'te şöyle anlattı :

«12 Şubatta İstanbul'dan hareket ederek, Marsilya yoluyla Paris'e vardım. Yüce meclisin oturumları Londra'da yapıldığı için, temsilciler heyeti reisleri Bogos Nubar Paşa ve Avedis Aharonyan, yanındakilerle birlikte Londra'ya gitmişlerdi. Bogos paşadan alınan davet telgrafı üzerine kısa bir moladan sonra Londra'ya hareket ettim ve 23 Şubatta da oraya ulaştım.

Millî temsilciler heyeti ile görüş birliğine vararak, bütün gayemizi, mümkün olanı elde etmek için birleştirdik. Hemen her gün müzakereler, toplantılar oluyor ve o zamana kadar temsilciler heyeti tarafından göz önüne alınmamış sorunlar inceleniyordu. Bunlar günden güne önümüze çıkan öyle işler ya da öyle meseleler idi ki, bunlar hakkında temsilciler heyeti üyeleri — 1915 - 1918 de Türkiye'de çıkan olayları iyi bilmedikleri için — yeni baştan bir inceleme yapamamışlardı.

Bunlar hakkında verdiğimiz bilgi, üye ve temsilci heyetlerini aydınlatmış ve kendilerinin yüce meclise sundukları bu hususları da yüce meclis, antlaşma içerisine sokmak lütfunda bulunmuştur.

Londra müzakereleri sırasında, hudutların tesbiti için tâyin olunan komisyona iki defa çıktım ve orada, memleketin durumunu yakından bilen biri olarak birtakım açıklamalar yapmak fırsatını buldum. Yapılan bu müracaatlar arasında millî temsilciler heyeti ile beraber benim de çalışmamdan başka millî meclis bilmelidir ki, kendi reislerinin Avrupa'da bulunması, kamu oyunu hazırlamak ve onu

siyasi yöneticilere karşı etkili bir şekilde kullanması bakımından, tamamen faydasız olmamıştır.

Burada, Avrupa'da bulunmamız dolayısiyle Ermeni dostu şahıslar tarafından tertiplenen mitingleri, yabancı kimseler tarafından şüphesiz şahsımdan çok, temsil ettiğimiz milletin, yüzyıllardır süren haksızlık ve zulüm, ihanetlere uğrayışı yüzünden çektiği ıstıraplara karşı gösterilen saygı ve sevgileri ve nihayet Avrupa'ya gidişimiz sebebiyle İtilâf devletlerine mensup basında Ermeni milletini, Ermeni Kilisesini tanıtmak amacıyla çıkan yazıları saymak fazla olur. Bunların hepsi, Ermeni milletinin geleceği, yüce meclis tarafından kararlaştırılacağı bir sırada çeşitli çevrelerde, Ermeni sorunu üzerine gösterilen ilgiyi tatmin edici etkiler yaptı. Benim tek gayretim, Ermeni dâvasını daha çok halka maletmek ve bunun için mümkün olan desteği sağlamak oldu. Bundan ötürü, bu amaçla Ermeni dostu olanları ve muhaliflerimizi ziyaret etmek fırsatını hiçbir zaman kaçırmadım.

Lord Cecil, Lord Curzon, yardımcısı Lord Harding ve Yunan Başvekili Venizelos ve yüksek meclisteki Fransa temsilcisi Cambon ile görüşmek fırsatını elde ettim. Özellikle İngiliz ve serbest İngiliz kiliseleri reisleri, doğunun hıristiyan ve zulüm görmüş kilisesinin bir reisinin — yani benim — ricalarıma büyük bir ilgi gösterdiler, ricalarımızın göz önüne alınması konusunda bütün nüfuzlarını kullandılar.

İngiliz kilisesinin reisi kabul olunan Canterbury Başepiskoposu yalnız bizim İngiltere'de kaldığımız sürece büyük bir yardım ve iyilik göstermekle kalmadı, 9 Martta Haşmetli Büyük Britanya Kıralı ve Hindistan İmparatoru Beşinci Jorj tarafından Birmingam sarayında kabul olunarak, Ermeni milleti adına İngiliz milletinin şanlı hükümdarına ve onun hükûmetine teşekkürlerimizi sunduğumuz sırada bize aracılık etmek, bizimle birlikte bulunmak lütfunu da esirgemedi.

Kilise mensuplarının gösterdikleri görülmemiş ilginin diğer bir ispatı da, serbest kiliselerin yıllık toplantılarının muhteşem bir oturumuna davet edilmemdir. Burada, İngiltere'nin her tarafından gelmiş binlerce din adamı ve profesörlerde bulunuyordu.

Yine bu suretle de St. Sauveur kilisesinde, 9 Martta Doğu Hıristiyan şehitlerinin hâtırasını anmak için, Canterbury Başepiskoposunun başkanlığı altında yapılan âyinde de bulundum.

Orada Ermeni şehitleri de unutulmadı. Bundan başka özel davetlerle çeşitli cemiyetlerin toplantılarında bulunduk ve her yerde

dâvamızı onlara anlatmaya ve kendilerini işimizle ilgilendirmeye gayret ettik.

Londra'da yüksek meclis — görüldüğü üzere — Ermeni sorununu ele almadan önce bağımsız bir Ermenistan kurulması esasının kabul edilmiş olmasından başka kararlaştırılmış hiçbir şey yoktu ki, bu da üstünde önemle durulması fazla olacak birçok şekiller alabilirdi.

Meclisin toplantısından önce, Lord Gurzon'un yaptığı konuşmadan, eğilimin nasıl olduğu anlaşılmıştı. Ermeni temsilci heyeti, Londra'da, Ermenistan'ın denizde bir limanı olması ve önceden saptanan geniş bir hududu kapsaması konusunda bütün gücünü harcadı. Bu çalışma kısmen başarıyla sonuçlandı. Çünkü yüksek meclis, Ermeni cumhuriyeti topraklarına eski Türkiye'nin Hakkâri hariç olmak üzere Van ilinin, Siirt hariç Bitlis ilinin, Diyarbakır'ın, Palu'nun, Erzincan hariç Erzurum ilinin, nihayet denize çıkış yolu olarak Trabzon'un Lâzistan kesiminin tamamının katılmasını kabul etmişti.

Temsilciler heyeti, liman olarak Trabzon üzerinde ısrar etmedi. Çünkü bununla Ermeni Cumhuriyetine birçok yabancı unsurlar girmiş olacak ve aynı zamanda buranın Ermenistan topraklarına katılmasından, Yunanlılar açıktan açığa etkileneceklerdi. Temsilciler heyeti, Lâzistan'ın Rize ve Atina limanlariyle yetindi. Buraları az zaman içinde Ermenistan'ın deniz ticareti için, önemli limanını teşkil edecekti.

Temsilciler heyeti, Ermenistan'ın Trabzon'dan da istifade edebilmesi konusunda direndi. Bunun barış antlaşmasına konmasını başardı. Aynı zamanda Trabzon ve Lâzistan sahillerinde demiryolu yapılması, büyük masraflara ve uzun zamana bağlı bulunmasından dolayı, Batum limanından da yararlanmamız gerektiğini ileri sürdük. Size burada kesin olarak bildirebilirim ki, Batum ister uluslararası olsun ister Gürcü hâkimiyetinde bulunsun, Ermenistan'ın onun üzerinde hakkı bulunacaktır. Kuzeyden başlıyarak Çoruh'un sol sahilinden derhal bir demiryolu ile doğru bir hatla Kars'a bağlanacaktır. Bu hattın iktisadî ve askerî önemini açıklamak şüphesiz gereksizdir. Çünkü meydandadır.

İşte Londra'da elde edilenler bunlardır. Biz her şeyin kararlaştırılmış, her sorunun son şeklini almış olduğunu sanıyorduk.

19 Nisanda San - Remo toplantıları başlayınca sanıyorduk ki, ancak Londra'da verilmiş olan kararlar yazılacak, bunlar şekillendirilecek ve Türk antlaşması bu suretle yapılmış olacaktır. Fakat ya-

zık ki boyle olmadı. Orada Ermeni sorunu yeni tartışmalara konu oldu. Londra kararları tekrar incelendi. Özellikle Erzurum meselesi.

Devletlerden bazıları, bu ili Londra toplantısında Ermenistan'a verilen yerlerin dışında bıraktırmak istediler. Bu suretle bir ihtilâf çıktı ve mesele, Cumhurbaşkanı Wilson'un hakemliğine bırakıldı. Antlaşmanın, belirli hudutlar gösterilecek yerde, bilinen şekilde çıkmış olması, bundan doğdu. Ermeni dâvasına taraftar olan ve ilgisini San - Remo toplantısında göstermiş olan Wilson, Ermeni isteklerini göz önüne alarak kendisine teklif edilen görevi kabul etmiştir. Eminiz ki, bizim için faydalı bir karar verecektir.

Heyetimiz ve ben, millet adına kendisine müracaat ederek yalnız Londra görüşmelerinde belirlenmiş olan hudutlarla kalmıyarak Harput ve Erzincan'ın da Ermenistan topraklarına katılmasını ve saygıdeğer cumhurbaşkanının (Kilikya) da özel, yarı bağımsız bir idare kurulması için bütün nüfuzunu kullanmasını rica ettik. Bu hususta, bizim Amerika'daki bir Ermeni göçmen heyetimiz de bütün gücünü harcamaktadır. Bu başvurmalarımızın karşılıksız kalmıyacağı ve Ermenistan hudutlarının biraz daha genişletileceği hakkında büyük umutlarımız vardır. Aslında bugün herkesce bilinen Türkiye antlaşması gözden geçirilirse, bunun bütün iddialarımızı ve isteklerimizi tatmin etmediği ve bizi dar bir arazi içinde bıraktığı görülür. Fakat faydalı birtakım noktalar da vardır. Bu antlaşmada Ermenistan'ın bağımsızlığı yalnız tanınmış olmakla kalmıyor, gerçekten mevcut olduğu görüleriliyor. Ermenistan müttefik devletlerden ve taraflardan birisi, bunların bir üyesi olarak anılıyor. 36 ncı madde hükümlerine göre, eğer Türkiye, barış antlaşmasının şartlarını uygulamazsa, Ermenistan'ın da İstanbul'un kaderi hakkında devletlerin vereceği kararda oyu bulunacaktır.

39 uncu madde büyük bir teminat vermektedir. Bu madde ile Kafkas hükûmetleri arasında Ermenistan'ın hudutlarının kararlaştırılması hususunda eğer anlaşmazlık çıkarsa, hakemliği İtilâf devletleri yapacaktır.

105 inci madde ile, Mısır'daki Ermenilere, Ermenistan tebaası olmak hakkı verilmiştir.

137 - 138 inci maddelerle de Türkiye toprağında bulunan Ermenilere bu hak veriliyor.

139 uncu maddeye göre Osmanlı tebaası olan herhangi bir Ermeni, savaş sırasındaki hareketinden dolayı mahkemeye verilmiyecektir. Sonra, ilgi çekicidir ki, Türkiye'nin, Ermenistan'daki İslâm-

lar üzerinde hiçbir etkisi ve nüfuzu yoktur. Halbuki Türkiye'deki azınlıkların varlığını korumak için antlaşmanın 140 - 151 inci maddeleri Türkiye'deki Hıristiyanlara ve bu arada Ermenilere ilginç imtiyazlar vermektedir.

Dikkate değer bir nokta da, Ermenistan'ın da müttefik bir devlet olarak Türkiye'den suçluları istemeye ve onları muhakeme etmeye hakkı olmasıdır. (Madde : 226 - 228).

Bildiğiniz gibi, antlaşma büyük bir ciltir. İçinde incelenmesi gereken birçok hükümler vardır. Bundan dolayı, millî temsilciler heyeti bunu, Ermeniler hakkında zararlı bir şey varsa meydana çıkarmak ve devletlerin dikkatine sunmak üzere, yalnız kendi içinde bulunan ve meclisin üyeleri olanlara değil, yabancı hukukçuların ve politikacıların da dikkatine sunmuştur.

Londra'dan dönüşte Paris'te kaldım. Orada saygıdeğer Cumhurbaşkanı (Paul Deschanel) ve Başbakan (Millerand) ile görüşmek şerefine eriştim, kendilerinin yardımlarını rica ettim. Ermeni milleti arzularına tamamen kavuşmamış olsa da memleketlerinin ilerlemesini, gelişmesini hazırlamak ve gelecekte bütün arzularının başarıyla gerçekleşmesini temin edeceği için kendisini mutlu sayabilir.

Devletler, Ermeniler için olumlu davranmakta ve onları korumaktadırlar. Geleceğimiz için bir tek engel yoktur. Bu dostluk, Ermenistan'ın ilerde kalkınması ve gelişmesi için yapacağı çalışmalarda onların himaye ve yardımlarına nail olacağını gösteren değerli bir teminattır.

Amerika'nın Ermenistan mandasını kabul etmemesi, Amerikalıların Ermenileri sevmediğini göstermez. Amerika, eski dünya işlerine karışmamak konusundaki geleneğine uyarak Ermenistan mandasını reddetmiştir. Fakat milletimiz için iyi görüşleri olduğuna ve iktisadî maddî yardımını da bizden esirgemiyeceğine inanıyoruz. Temsilciler heyeti, bu yakınlıktan istifade etmeyi ihmal etmemiş ve Ermenistan için Amerika'nın maddî yardımını sağlamaya çalışmıştır.

Milletvekili efendiler, güvenebilirsiniz ki, Paris'te millî temsilci heyeti, tamamen fedakârca bir çalışmayla ve devamlı olarak her fırsattan istifade ederek her işi, izlemekte ve yabancı çevrelerde savunmakla görevli olduğu milletin menfaatlerini ve milletimizi onuruna uygun bir şekilde temsil etmektedir.

Reisleri Avedis Adaronyan olan Ermeni Cumhuriyeti temsilci heyeti de hemen hemen aynı duygularla ve o yönde çalışmaktadır.

İki heyetin çalışma ve gayretleri tamamen başarıyla sonuçlanmamış ve bütün umutları gerçekleşmemişse, bunun sebebi, dünya üzerinde savaşın sonuçlarının maddî alanda daha çok yardımına engel olmasıdır. Bu sebeplerdir ki temsilciler heyeti için eski istekleri azaltmak mecburiyeti doğmuştur. Özellikle Kilikya'nın, Ermeni hâtıraları yönünden zengin olan büyük Ermenistan'ın dışında kalmasından dolayı üzüntümüz çok büyüktür.

Küçük bir islâhat umudu ile avunduğumuz, yetindiğimiz günlere karşılık bugün bağımsız bir vatana sahip olmak mutluluğuna kavuşmuş bulunuyoruz. Biz bunu küçük bir başarı sayamayız. Özellikle eminiz ki dayanıklı, yetenekli bir millet olan Ermeni, azını çoğaltarak, darı genişleterek, gelişerek, örnek olacak, bayındır bir ülke kurmayı başaracaktır.

Şu halde efendiler, hür ve bağımsız bir vatanın kuruluşunu kutlamak mutluluğuna erişmiş olan sizlere sesleniyorum, milletin temsilcileri olarak benimle beraber bu kadar büyük fedakârlıklar ile kavuştuğumuz bağımsızlığın değerini, anlamını bileceğinize and içiniz.

Biz milletin önderleriyiz, millete, vatanını sevmesini ve bakışlarını daima oraya çevirmesini öğretelim. Paralılar paralarını, sanatkârlar sanatlarını, tüccarlar alış verişlerini, şahıslarına olduğu kadar vatanın emrine de hazır bulundursun. Herhangi sınıftan olursa olsun, herhangi mezhebe, düşünceye bağlı olursa olsun, herkesin bundan sonra bir arzusu, bir gayesi olsun : Ermeni bayrağını yükseklerde tutmak!

Yurdumuz haraptır. Eğer el ele vermez ve gayretimizi birleştirmezsek işleyecek ellere, çalışacak pazulara, modern ilimlere muhtaç olan vatanımızı kalkındırmak mümkün değildir. Bütün kin ve düşmanlığı bir yana bırakalım, iş var, meydan var, bu işe kendimizi adamayı, ortaya atılmayı bilelim. O halde bu yavru Ermeni Cumhuriyeti ve onu yaratan Ermeni vatandaşı, takdis edilsin ve yücelsin. Sizi ve sizinle beraber yüzyıllarca süren altın rüyanın gerçekleşmesini, hasret duyduğu umut şafağının doğuşunu görmeyi başaran Ermeniliği tebrik ederim.»

Patrik Zaven'in teminatına rağmen, Ermeni Cumhuriyeti temsilciler heyeti ile Bogos Nubar arasında çatışmalar oluyordu. Bogos Nubar Erivan'ı tanımıyor, kendisinin katogikos tarafından tâyin edilmiş bir şef olduğunu ileri sürüyordu.

1919 Haziranında eski Sasun kahramanı Mihran Damadyan, Mersin'e, oradan da Adana'ya geldi. Çok iyi karşılandı. Mersin'de denize işaret ederek :

«İleride buraya zaman zaman Ermeni filosu gelecek, ticareti temin için bu açıklarda demirleyecek, burası bir Ermeni limanı olacak.» diyordu.

Fransız Albayı E. Bremond, 1919 - 1920 yıllarında «Kilikya» adlı raporunda, bu adam hakkında (1):

«..... aynı günde Adana'daki Hıristiyan cemaatleri, idare kontrolü şerefine, Fransız mandası altında bağımsızlıklarını ilân ettiklerini açıklayan bir bildiri dağıtıyorlardı. Kendilerine, «bu bildirilerinin hükûmete sunulacağı, fakat devletlerin kararları hakkında bir sonuç almanın gecikeceği, halkın sükûneti koruması için herhalde Fransız memurlarının, bunları yönetenlerin akıl ve değerine güvendiği» karşılığı verildi. Hıristiyan mahallesi bayraklarla donatıldı, hiçbir olay çıkmadı.

Fakat 5 Ağustosta sabah saat ona doğru Mihran Damadyan, siyasî durumunu unutarak, yanında, memlekete yabancı olan ve dört Ermeni komitesinin reislerinden on kadar Ermeni ile birlikte doğruca valinin odasına girerek oraya yerleşmiş ve kendisini Fransız himayesinde bulunan Kilikya'nın valisi ilân etmişti. Ermeni mahallesi de dahil olduğu halde halk bu harekete karşı ilgisiz kalmıştı. Elli kadar güvenilir adamı, hükûmet binasını ve koridorlarını koruyorlardı.

Albay Bremond bunu haber alır almaz, telefonu kestirerek Damadyan'a bu gülünç oyunu durdurmasını blidirdi. Damadyan, kendisinin oradan ancak zorla çıkarılabileceği karşılığını verince, Albay Bremond, derhal valiliğe gitti ve süngülü bir kıta ile valinin odasına girince, Ermeniler derhal hükûmet konağını terk ettiler.

Bu üzücü olay valinin makamına geçirilmesiyle sone erdi.....» diyor.

Bu hareketin sebepleri hakkında aynı raporda (2):

«O gün Damadyan'ın masası üzerinde Beyrut'ta Malezyan ya da Maloyan adında bir Ermeni tarafından gönderilmiş bir mektup

---

(1) Revue des Etudes Armeniennes, cilt: I, bölüm: 3, sahife: 366 (1921).
(2) Sahife: 366.

bulunduğu ve bu mektupta : «Sözü dinlenir bir şahsı gördüm. Ne yapmaklığımız gerektiğini ve bize ne tavsiye edeceğini kendisinden sordum. Gülmeye başladı ve karşılık vermiyerek : «d'Annunzio, Venizelos ve Mustafa Kemal» adlarını yazdı» sözleri olduğu ve bu üzücü hareketin bu mektubun verdiği ilhamla yapıldığı temin olunuyordu.» denilmektedir.

III

MİLLÎ HÜKÛMETİN KURULUŞUNDAN LOZAN'A KADAR ERMENİ İŞİ

Yukarıda da görüldüğü üzere, Mondros Mütarekesinden sonra son Osmanlı Padişahı Vahdettin'in ve onun memleketin idaresini eline verdiği adamların ihanetleriyle, Türk vatanı her gün biraz daha parçalanıyordu. Sadrazam Damat Ferit; Torosları millî hudut göstererek doğu illerinin büyük bir kısmını Ermenilere bağışlamış olmak suretiyle (geniş bir Ermenistan bağımsızlığı) nı kabul ediyor, Ermenilerin sürülmesinin sorumluluğunu — komitelerin tertipli, teşkilâtlı isyanlarını, katliâmlarını hiç göz önüne almıyarak — o zamanki Osmanlı hükûmetine yüklüyordu.

Ermenilere verilmek istenilen doğu illerinin nüfus yoğunluğu ve tarihî etnoğrafik durumuna göre Wilson tarafından ileri sürülen prensiplere uyabilecek hiçbir vaziyeti olmadığı halde, Paris Barış Konferansına Osmanlı Hükûmeti tarafından verilen ikinci bildiride de, «Ermenistan; yani Erivan'da kurulmuş olan cumhuriyet, İtilâf devletleri tarafından da onaylandı ise, temsilci heyeti, Osmanlı milletinin kabulüne kadar hudut düzenleme müzakeresini mümkün görür. Ermenilerden, yeni cumhuriyete göç etmek isteyenlere her türlü kolaylığı göstermeyi garanti eder.» denilmek suretiyle bu söz bir kere daha Ermenilik lehine olarak tekrarlanıyordu.

Türklüğün yok edilmesi için içeriden, dışarıdan mümkün olan her şey yapılırken (Büyük Atatürk) Anadolu'ya ayak basıyordu. (19 Mayıs 1919).

Atatürk, o zaman ileri sürülmüş olan İngiltere himayesi, Amerika mandası şeklindeki fikirlerden söz ederken tek kurtuluş yolunu şöyle gösteriyordu :

«Bu durum karşısında alınacak bir tek karar vardı, o da Millî

Hâkimiyete dayanan, kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak (1).

Bu yol üzerinde yürümekle, bu karara uymakladır ki, Türk Milleti, yeni, büyük, şerefli bir devlet kurdu.

Atatürk Erzurum kongresinde verdiği nutukta Ermenilik hakkında (2):

«Tarih ve olayların zorlamasiyle gerçekten içine düştüğümüz bugünkü kanlı ve kara tehlikeleri görmiyecek ve bundan heyecanlanmıyacak, etkilenmiyecek hiçbir vatansever düşünülemez.»

I. Dünya Savaşının sonlarına doğru, milliyetler esasına dayanan vaatler üzerine Osmanlı Hükûmeti de âdil bir barışa kavuşmak emeliyle mütareke istedi. Bağımsızlık uğrunda namus ve kahramanlıkla döğüşen milletimiz 30 Ekim 1918 de imzalanan Mütareke ile silâhı elinden bıraktı.

Devletlerin manevî şahsiyeti, imzalayan temsilcilerin namus sözleri ve kefaleti altında bulunan bu mütareke hükümleri bir tarafa bırakılarak İtilâf Devletlerinin askerî kuvvetleri, devlet ve hilâfetimizin merkezi olan İstlnbul'umuzu işgal etti. Gün geçtikçe artan bir şiddetle devlet hukuku, hükûmet şerefi, millî gururumuz saldırılara uğradı. Osmanlı tebaası olan Rum ve Ermeni unsurlar, gördükleri teşvik ve desteğin sonucunda da millî namusumuzu yaralıyacak taşkınlıklardan başlıyarak nihayet hazin ve kanlı safhalara girinceye kadar küstahça saldırılara koyuldular. Fakat, derin bir acı ile kabul etmeliyiz ki bu hareketler, sekiz aydan beri birbirini takiben iktidara geçen, millî kontroldan uzak merkezî hükûmetlerin, birinin diğerinden daha fena olarak gösterdiği zayıflık eserlerinden ve merkezde, bazı basında görülen pek büyük hırslardan ve millî vicdanın inkâr, millî gücün ihmal olunmasından dolayı genişlemiştir.

Yukarıdaki sebeplerden merkezde kuşatılmış ve tamamen dış kontrol altında olması yüzünden artık bu vatanda mukaddesat ve mukadderata sahip bir kudret ve millî iradenin mevcut olmadığı boş inancı yerleşmiş ve cansız bir vatan, kansız bir millet nelere lâyık ise, onların korkusuzca yapılmasına, İtilâf Devletlerince başlanmıştır.

---

(1) Nutuk, sahife: 12.
(2) Nutuk, (Belgeler), belge No: 38.

Vatanın parçalanması kararlaştırılmış ve ilk olarak doğu illerimizde (Ermenistan) kurulacak, Adana ve Kozan bölgesi de (Kilikya) ona katılacaktı. Batı Anadolu'nun İzmir ve çevresini Yunanistan istiyordu, Karadeniz sahillerimizde bir Pontus kırallığı kurulacaktı. Ondan sonra geri kalan vatan toprakları da yabancı işgali ve himayesi altında olacaktı. Artık 650 yıldan beri bağımsız olarak hüküm sürmüş ve tarihte adalet ve yiğitliğini bir zamanlar Hindistan hududuna, Afrika'nın ortasına ve Macaristan'ın batısına kadar yürütmüş olan bu milletin esirliğe, kölelik derecesine indirilmesi ve nihayet bu devletin tarih kitabını kapatarak sonsuzluğa gömmek gibi insanî ve medenî, özellikle millî esaslarla bağdaşmıyan emeller kabul görmüş ve uygulama devresi de başlamıştır.»...

H) — Ermenistan'a gelince, istilâ fikri besleyen Ermeniler, Nahcıvan'dan Oltu'ya kadar bütün İslâm halka baskı yapıyor ve bazı yerlerde katliâm ve yağmacılık ediyorlar. Hudutlarımıza kadar İslâmları mahva mahkûm ve göçe mecbur ederek doğu illerimiz hakkındaki emellerine doğru güvenle yürümek ve bir taraftan da 400.000 olduğunu iddia ettikleri Osmanlı Ermenisini bir dayanak olmak üzere memleketlerimize sürmek istiyorlar.

«... Şurada acıklı bir durum olarak belirtirim ki, memleketimizde çok fazla yabancı parası ve birçok propagandalar dönüyor. Bundaki gaye, pek açıktır ki, millî hareketleri sonuçsuz bırakmak, millî emelleri felce uğratmak, Yunan, Ermeni emellerini ve vatanın önemli yerlerini işgal gayelerini kolaylaştırmaktır. Bununla beraber her devirde ve her ülkede, her zaman çıktığı gibi, karakteri zayıf, anlayışsız insanlarla beraber vatansız ve aynı zamanda şahsî refah ve menfaatini vatan ve milletin zararında arayan alçaklar da vardır. Doğu politikasında ve zayıf noktaları arayıp bulmakta pek usta olan düşmanlarımız, memleketimizde bunu âdeta teşkilât haline getirmişlerdir. Fakat kutsal değerlerini kurtarmak için çırpınan bütün millet, bu büyük savaşında önüne çıkan her türlü engeli muhakkak, kesinlikle kırıp süpürecektir.»

Sivas Kongresindeki nutkunda da :

«Doğuda Ermeniler, Kızılırmağa kadar yayılma hazırlıklarına ve şimdiden hudutlarımıza kadar dayanan katliâm siyasetine başladı. Karadeniz kıyılarımızda Pontus kırallığı hayalinin gerçekleşmesine çalışıldı. Adana, Antep, Maraş ve Konya bölgesine kadar Antal-

ya işgal edildi ve Trakya'da işgal bölgelerine katıldı.» (1) diyorlardı.

İlk kurulduğunda adı Doğu İlleri Müdafaai Hukuk Milli Cemiyeti iken, Erzurum Kongresinden sonra Doğu Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti, Sivas Kongresinden sonra da Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Cemiyeti olan millî teşkilâtın Sivas'ta yayınladığı genel kongre bildirisi, Ermeniler hakkındaki görüşü de kapsıyordu (2) :

SİVAS
11 Eylûl 1335
(1919)

GENEL KONGRE BİLDİRİSİDİR

Bütün milletçe bilinen dış ve iç olayların meydana getirdiği millî uyanıştan doğan kongremiz, aşağıdaki kararları almıştır :

1 — Osmanlı Devleti ile İtilâf Devletleri arasında yapılan mütareke antlaşmasının imzalandığı 30 Teşrinievvel (Ekim) 1334 tarihindeki hudutlarımız içinde kalan ve her noktası İslâmların çoğunlukta olduğu yerler ve Osmanlı ülkesinin diğer kısımları birbirinden ve Osmanlı topraklarından bölünemez ve hiçbir sebeple ayrılamaz bir bütün teşkil eder. Söz konusu yerlerde yaşıyan bütün İslâm unsuru birbirine karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyla doludurlar, ırkî ve sosyal hukuklarına tamamen uyarlar ve öz kardeştirler.

2 — Osmanlı Devletinin bütünlüğü ve millî bağımsızlığımızın temini ve hilâfet ve saltanat makamının korunması için millî kuvvetleri ve millî iradeyi hâkim kılmak kesin esastır.

3 — Osmanlı ülkelerinin herhangi bir yerine karşı yapılacak müdahale ve işgale ve bilhassa vatanımız içinde bağımsız birer Rumluk ve Ermenilik kurulması gayesini güden hareketlere karşı Aydın, Manisa, Balıkesir cephelerinde savaşlar olduğu gibi, birleşerek savunma ve dayanma esası kabul edilmiştir.

4 — Öteden beri aynı vatan içinde birlikte yaşadığımız bütün Müslüman olmayan ırkların her türlü tabiiyet hakları tamamen sak-

(1) Nutuk, (Belgeler), belge No: 54.
(2) Nutuk, (Belgeler), belge No: 130, sahife: 129.

lı olduğundan, bu unsurlara siyasî hâkimiyet ve sosyal dengemizi bozacak imtiyazların verilmesi kabul edilmiyecektir.

5 — Osmanlı hükûmeti, bir dış baskı karşısında memleketimizin herhangi bir parçasını terk ve ihmal etmek zorunda kaldığı takdirde hilâfet ve saltanat makamı ile vatan ve milletin güvenliği, bütünlüğü için her türlü tedbirler ve kararlar alınmıştır.

6 — İtilâf Devletlerince mütareke antlaşmasının yapıldığı 30 Teşrinievvel (Ekim) 1335 tarihindeki hududumuz içinde kalıp İslâm çoğunluğunca oturulmakta olan, kültürel ve medenî üstünlüğü Müslümanlara ait bulunan millî toprakların bölünmesine, bu topraklar üzerindeki tarihî, ırkî, dinî, ve coğrafî haklarımıza saygı gösterilmesini ve buna aykırı teşebbüslerden vazgeçilmesini, bu suretle hak ve adalete dayanan bir karar alınmasını bekleriz.

7 — Milletimiz insanî, medenî gayeleri yüceltir ve endüstriyel, sınaî, iktisadî hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Bundan dolayı, devlet ve milletimizin iç ve dış bağımsızlığının ve vatanımızın bütünlüğü saklı kalmak şartiyle altıncı maddede de açıklanan hudutlar içinde milliyet esaslarına uyan ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi bir devletin endüstriyel, sınaî ekonomik yardımını memnunlukla karşılarız. Bu âdil ve insanî şartları getiren bir barışın da gerçekleşmesi, insanlığın selâmeti, halkın sükûnu adına en halis millî emelimizdir.

8 — Milletlerin kendi geleceğini tâyin ettiği bu tarihî devirde merkezî hükûmetimizin de millî iradeye tâbi olması şarttır. Çünkü millî iradeye dayanmıyan herhangi bir hükûmetin şahsî kararları milletçe uyulabilir olmadıktan başka dışta da geçerli olmadığı ve olamıyacağı şimdiye kadar denenmiş sonuçlar ile sabit olmuştur. Bundan ötürü milletin içinde bulunduğu hal ve endişeden kurtulmak yollarına başvurmasına lüzum kalmadan, merkezî hükûmetimizin millî meclisimizi hemen ve vakit kaybetmeden toplaması ve bu suretle millet ve memleketin geleceği hakkında alacağı bütün kararları millî meclisin kontrolüne sunması zorunludur.

9 — Vatan ve memleketimizin uğradığı zulümler ve elemler ile tamamen aynı gaye ile millî vicdandan doğan vatanî ve millî cemiyetlerin birleşmesinden meydana gelmiş kütle, bu defa (Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Cemiyeti) şeklinde adlandırılmıştır. Bu cemiyet, her türlü particilik akımlarından ve şahsî hırslardan tamamen uzaktır. Bütün Müslüman vatandaşlarımız bu cemiyetin tabiî üyesidirler.

10 — Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Cemiyetinin 4 Eylül 1335 tarihinde Sivas şehrinde yapılan genel kongresi tarafından kutsal gayeyi takip ile genel teşkilâtı yönetmek için bir (Heyeti Temsiliye) seçilmiş ve köylerden il merkezlerine kadar bütün milli teşkilât birleştirilerek güçlendirilmiştir.

Genel Kongre Heyeti

Atatürk'ün (Tasviri Efkâr) sahibinin «Sizce Ermenistan hudutları ne olabilir?» şeklindeki sorusuna :

«30 Teşrini evvel (Ekim) 1334 tarihindeki hududumuz içinde kalan vatan arazisinden bir karış toprağın Ermenistan Hükûmetine verilmesine, millet kesinlikle razı değildir.» (1) şeklindeki kesin ve yüksek cevabı her Türkün yüreğinde iz bırakacak çok büyük bir vatanseverlik ifadesidir.

Son Osmanlı Millet Meclisi, 28 Kânunu sani (Ocak) 1920 de Millî Misakı kabul etti. Bunda şöyle deniliyordu :

MİLLÎ AND BİLDİRİSİ ÖRNEĞİ

Osmanlı Millet Meclisi üyeleri, devletin bağımsızlığı ve milletin geleceği için haklı ve devamlı bir barışa kavuşmanın ancak yapabileceği fedakârlığın son haddini kapsıyan aşağıdaki esaslara tamamen uymakla mümkün olduğunu ve bu esaslar dışında sağlam bir Osmanlı saltanat ve cemaatinin devamının imkânsız olduğunu kabul etmişlerdir.

Birinci madde — Osmanlı Devletinin yalnız Arap çoğunluğunun oturmakta olduğu, 30 Teşrini evvel (Ekim) 1918 tarihli barış yapılınca düşman ordularının işgali altında kalan kesiminin geleceği, halkının serbestçe yapacakları oylamaya uyularak tâyin edilmek gerekeceğinden, söz konusu barışın ana hatlarının içinde ve dışında soy, ırk, emel, yönünden aynı düşüncede ve birbirine karşılıklı saygı ve fedakârlık duygusuyla bağlı, ırk ve sosyal hukuku ile çevrelerine tamamen uyan Osmanlı - İslâm halkla dolu bazı kesimlerin tümü gerçekten veya hükmen hiçbir sebeple bölünemez bir bütündür.

İkinci madde — Halkı serbestçe ve kendi oylarıyla anavatana katılmış olan «elviye-i selâse» için, gerekirse tekrar halk oyuna müracaat edilmesini kabul ederiz.

---

(1) Nutuk : Belge 144.

Üçüncü madde — Türkiye barışı için önemli olan Batı Trakya'nın hukukî durumunun tesbiti de halkının tam bir hürriyetle bildirecekleri oylarına göre yapılmalıdır.

Dördüncü madde — Hilâfetin ve Osmanlı Devletinin hükûmet merkezi olan İstanbul ile Marmara denizinin güvenliği her türlü şüpheden uzak olmalıdır. Bu esas saklı kalmak şartiyle Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve ulaşıma açılması hakkında bizimle diğer bütün ilgili devletlerin birlikte verecekleri karar geçerlidir.

Beşinci madde — İtilâf Devletleri ile temsilcileri ve bazı ortakları arasında kararlaştırılan esaslar dairesinde Ermenilerin hukuku, çevredeki Müslüman halkın da aynı hukuktan istifade etmeleri umuduyla, tarafımızdan güçlendirilecek ve temin edilecektir.

Altıncı madde — Millî ve ekonomik gelişmemizi mümkün kılmak ve daha modern bir yönetim şeklinde işlerimizi başarabilmek için her devlet gibi bizim de gelişmemizin gerektirdiği vasıtaları temin etmemiz bağımsızlığımız, tam anlamıyla hürriyetimiz ve geleceğimiz için başlıca şarttır.

Bu yüzden siyasî, adlî, malî ve diğer alanlarda gelişmemize engel, kayıtlara aykırı olarak gerçekleşecek borçlarımızın ödenmesi şartları da bu esaslara aykırı olmıyacaktır.»

28 Kânunu sani (Ocak) 1336

Ermeni taraftarlığı, komitelerin yıllardan beri süren propagandaları, Hıristiyanlık duygularının tahrik edilmiş olması dolayısiyle özellikle Amerika'da çok kuvvetli idi. Amerika ve Amerikalılara, komiteler, Ermeniliği sırf Hıristiyan olduğu için Türk yatağanları altında doğranan bir millet olarak göstermişlerdi.

Amerika'nın eski Berlin elçisi Gerard tarafından Balfur'a çekilen 15 Şubat 1921 tarihli telgrafta, Balfur dışişleri bakanı iken Ermeniler hakkındaki vaadi hatırlatılarak :

Büyük Britanya'nın Ermeni sorunu konusudaki Amerika kamu oyunu göz önüne almasını şiddetle istiyoruz, ve Türkiye meselesinin, antlaşmanın Amerika Senatosunda onaylanmasından sonra gözden geçirilmesinin mümkün olup olmıyacağını soruyoruz.» deniliyordu.

Bu istek 2.000 Papas, 35 Episkopos, 250 Üniversite ve Kolej Rektörü, 40 vali adına yapılıyor. Aynı zamanda Ermenistan'ın ha-

rap edilmiş olması ve daha büyük bir Ermenistan teşkil edilmemesi protesto ediliyordu. Balfur tarafından verilen cevapta :

«Bu şahısların kuzeyde Rusya Ermenistanı'ndan güneyde Akdeniz'e kadar yerleri kapsıyacak olan daha büyük bir Ermenistan'ın kurulmamış olmasından dolayı İngiltere'yi kınamakta olmalarına» şaştığı bildirildikten sonra şunlar ekleniyordu :

1 — İnsanî prensiplere dayananlar hariç olmak üzere Büyük Britanya'nın Ermenistan'da hiçbir menfaati yoktur. Bu bakımdan durumu, tamamen Amerika'nın vaziyetinin aynıdır.

2 — Fırsat düştükçe daima Amerika'nın savaştan önce Türkiye'ye ait bulunan yerlerde durumun düzeltilmesi için gerekenlerden bazılarını yapmaya söz vermesini ve özellikle Ermenistan üzerinde bir (Manda) kabul etmesini istemiştim. Büyük Britanya'nın elinde olmayan sebepler, bu düşüncenin gerçekleşmesini önlemiş ve Türkiye ile barışı geciktirerek kötü sonuçların doğmasına sebep olmuştur.

3 — Ermenistan hakkında edinilen kanıların ağır hataları kapsamakta olduğu görülür. Birinci cümlenizde (kendi kaderini tâyin) prensibine başvuruyorsunuz. Eğer bu deyim basit anlamıyla ele alınırsa, yani bir ilçede oturmakta bulunan çoğunluğun arzusuna uyularak hareket edilirse, hatırlanmalıdır ki, **geniş Ermenistan bölgelerindeki halk, büyük ölçüde İslâmdır. Onların oy vermesine izin verilirse kendileri, tabiî, Ermenilere muhalif oy vereceklerdir.** Böyle bir sonuç alınacağını düşünmek istemem. Fakat bunun da unutulması gerekir.

Ermenistan'a kuruluş döneminde yardım edecek olan devletin, asker kuvveti kullanmaya da mecbur olacağından korkarım. Büyük Britanya, şimdiye kadar yapılan taahhütlerinin sorumluluğu altında kalmamak için büyük zorluklara uğramaktadır. Bunlara bir de Ermenistan'ı ekleyemez. Çok nüfusa, sağlam kaynaklara sahip, savaş dolayısiyle yeni taahhütlere girmemiş olan Amerika, Büyük Britanya'dan daha çok buna elverişli bulunmaktadır. Amerika, bu baskı altında bulunan halka karşı çok liberal görünmüştür. Fakat korkarım ki en cömertce liberallik bile siyasî ve askerî bir yardıma dayanmadıkça, kötü Türk yönetimine, zulümlerin talihsiz ve felâketli sonuçlarına derman olmak için tamamen yetersiz kalacaktır.

Eğer aldanmıyorsam, bu mesele hakkındaki tutumum, Amerika'da yanlış anlaşıldı. Bu mektubumu yayınlatırsanız minnettar kalırım.» diyordu (1).

---

(1) Nutuk : sahife: 357.

GÜMRÜ ANTLAŞMASI

Ermenistan, Paris Barış Konferansınca tanınmış ve bu hususta Ermeni heyeti resmî bildiriyi almıştı. 1919 kışı, Ermenistan Cumhuriyeti Hükûmetinin iç işlerinin düzenlenmesiyle geçmiş ve 1920 başlarında artık her şey yoluna girmiş sanılıyordu.

1920 Mayısının ilk günlerinde Ermenistan'da Bolşevizm hareketleri, gösterileri ortaya çıktı. Güçlükle önüne geçildi. Bu hareketler sonunda bir hükûmet darbesiyle, parlâmenter hükümet diktatörlüğe döndü. A. Hadisyan istifa etti. Yerine doktor Ohancanyan geçti ve derhal bir parlâmento kabinesi kuruldu. Bu hükûmeti ellerine alanlar da yine tamamen Taşnaksutyun komitecileri idi.

Haziran içinde, İtilâf devletleri hesabına çalışan ve millî hükûmeti doğu cephesinde meşgul ederek Yunan işgalini, ileri hareketlerini kolaylaştırmak isteyen Ermeni Taşnaksutyun hükûmeti kuvvetleri Oltu'daki Türk yerli idaresine karşı saldırıya geçerek orada bulunan yüzlerce yerli Türkü öldürdüler. Ermenilerin aralıksız devam eden zulümlerine meydan vermemek için savaşmak zorunluğu doğdu. Nutuk'ta, Ermenilerin bu hareketleri şöyle gösteriliyor (1):

«Mondros mütarekesinden beri Ermeniler, gerek Ermenistan'da ve gerek hududa yakın yerlerde Türkleri kütle halinde öldürmekten vazgeçmiyorlardı. 1336 yılı sonbaharında Ermeni zulümleri dayanılmaz bir hale geldi. Ermenistan seferine karar verdik. 9 Haziran 1336 tarihinde doğu bölgesinde geçici seferberlik ilân ettik. 15 inci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'yı Doğu Cephesi Kumandanı yaptık. 1336 Haziranında, Ermeniler Oltu'da kurulmuş olan Türk yerli yönetimine karşı hareketle, o bölgeyi istilâ etti. Dışişleri Bakanlığımız tarafından 7 Temmuz 1336 da bir ültimatom verildi. Ermeniler, aynı şekilde hareketlerine devam ettiler. Nihayet seferberlikten üç buçuk ay sonra Kötek, Bardız bölgelerinde toplanan kuvvetlerimize Ermenilerin saldırması ile savaşa başlanıldı.»

Türk Ordusuna mensup kuvvetler, 28 Eylûl'de hücuma geçti. 29 Eylûl'de Sarıkamış alındı. 30 Eylûl'de Merdenek işgal olundu. 28 Ekime kadar kuvvetler bazı sebep ve görüşler yüzünden sarıkamış - Laloğlu hattında kaldı.

28 Ekim 1336 da Kars üzerine hareket başladı. 30 Ekimde Kars alındı. 7 Kasımda Arpaçayı'na kadar olan bölge ve Gümrü işgal edildi.

---

(1) Les Turcs et l'Europe, G. Geillard, Paris, 1920.

6 Kasım'da Ermeniler ateş kestiler ve barış için müracaat ettiler. 8 Kasımda mütareke şartları Ermenilere bildirildi. 26 Kasımda başlayan barış görüşmeleri 2 Aralıkta sona erdi ve 2/3 Aralık gecesi Gümrü antlaşması imzalandı.

Ermenilerin devletlere başvurması ve müdahale ricası, Paris'teki Ermeni heyetinin teşebbüsleri karşılıksız kaldı. Kendileri için faydalı bir sonuç vermedi.

Bu savaş sonucunda, Rusya ile Türkiye arasında bağlantı ve ulaşım da temin edildi.

A. Hadisyan, Gümrü antlaşmasının yapılmasını şöyle gösteriyor (1):

«1920 sonlarında çıkan bütün rezaletlere Taşnaksutyun sebep olmuştu. Müttefikler de Ermenistan'ı terkettikleri için Türkiye bundan yararlandı.

18 Ekim'de yedi günlük bir barış ve müzakere teklifi için Aleksandropol (Gümrü) ye bir heyet gönderildi. Bu heyette üye olarak :

Reis : A. Hadisyan
Maliye Bakanı : A. Gülhandanyan
Kars Valisi : İ. Gurdanyan
Danışman olarak da :
Milletvekili : V. Minahoryan
Yüksek Mahkemeden : D. Ohanesyan
Albay : D. Atayan
Yüzbaşı : Hınzoryan

bulunuyorlardı.

Ermeniler, Sovyet Rusya temsilcileri Lekrani, Midivani'den yardım istemişler ve kendilerinden uygun karşılık almışlardı. O sırada Lekarni Ermeni Hükûmetinden — Türklerle konuşmak hususunda daha kuvvetli olabilmeleri için — Azerbaycan'dan Ermenistan'a Kızılordudan iki alay sokulmasını teklif etmişti. Ermeniler bu teklifi, Ermenistan'ın Bolşevikler tarafından işgali demek olacağı için, kabul etmediler. Müzakereler sonunda, Midivani'nin Aleksandropol'a gitmesi kararlaştırıldı.

(1) O. Hadisyan, «Ermeni Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi», (Ermenice).

Aslında Kasım ortasında Bakû'da, Gasyan ve Noricanyan'ın katılmasiyle Ermenistan'ın ihtilâl komitesi tarafından işgali hazırlanmıştı. 29 Kasım'da Bolşevik askerleri, Kazak'dan İçevan (Kervansaray) ve (Dilican) dan hududu geçerek Ermenistan'a girdiler. Bolşevikler, Ermenistan köylü ve işçilerinin Taşnaksutyun hükûmetine karşı kendilerinin yardımını istemiş olduklarını söylüyorlardı. Ermeni bolşeviklerinin arkasından da Rus kızılları geliyorlardı. Şu halde, Türk askerlerinden başka Ermenistan'da Rus Bolşevik kuvvetleri de bulunuyordu.

25 Kasım'da Aleksandropol'da müzakereler başladı. Ermeni heyeti, hükûmetlerinden aldıkları talimata göre Ermeni hudutlarını koruyacaklarını, yani Rus Ermenistanı'na Van, Muş, bütün Van Gölü, Rize limanını alarak Trabzon ve Erzurum'u bırakmaya razı olacaklarını bildirdiler (1).

Tam o sırada Wilson da hakemliğine dayanarak Ermenistan'ın hududunu tesbit etmiş ve bu hudut içine Muş, Erzurum, Trabzon'u sokmuş ve Ermenistan'a 180.000 kilometre karelik bir alan ayırmış bulunuyordu.

Bu olaylar sırasında Milletler Cemiyeti de boş durmamış ve Ermeniler yararına bazı kararlar verilmişti.

Milletler Cemiyeti (Assemblée) si Lord Robert Cecil'in teklifiyle :

«Ermenistan'ın durumunu düzeltmek ve Ermeni ırkından geriye kalanların bugün karşı karşıya bulundukları tehlikeden kurtulmalarını sağlamak için gereken tedbirleri almak ve bu memlekette sabit ve sağlam bir durumun teminini sağlamak üzere konseyin toplantıya çağırılmasını» istiyordu.

1920 yılı Kasımında yine Milletler Cemiyeti, oybirliğiyle şu kararı vermişti :

«Mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda müthiş Ermeni trajedisine son vermek için, konsey ile görüşmek ve birlikte çalışmak isteyen Assemblée, hükûmetlerle anlaşmak ve Ermenistan ile Kemalistler arasındaki savaşa son vermek için, bir devletin görevlendirilmesini ve Ermenistan ile Kemalistler arasındaki durumu sona erdirmek için alınacak tedbirleri incelemek ve bu toplantı sırasında bir rapor düzenlemek üzere altı üyeden meydana gelen bir komisyon kurmasını konseyden istedi.»

---

(1) Hadisyan, sahife: 263.

Bu antlaşma için Nutuk'ta şöyle deniliyor :

«Gümrü antlaşması, milli hükûmetin yaptığı ilk antlaşmadır. Bununla düşmanlarımızın hayallerinde kendisine tâ Harşit vadisine kadar olan Türk ülkeleri bağışlanmış olan Ermenistan, Osmanlı devletinin 93 seferiyle kaybetmiş olduğu yerleri bize, milli hükûmete terkederek dâva dışına çıkarılmıştır. Doğudaki vaziyetlerde önemli değişmeler olması yüzünden bu antlaşma yerine daha sonra yapılan 16 Mart 1337 tarihli Kars Antlaşması geçmiştir.»

Kaçaznuni, Türk - Ermeni savaşı ve Gümrü antlaşması hakkında şu dikkate değer sözleri söylüyor (1) :

«Sonbahar başlarında Ermeni - Türk savaşı oldu. Bu savaş, en son olarak bizim belimizi kırdı. Bu savaştan kaçınmak mümkün müydü? Belki de hayır.

1918 tarihinde parçalanan Türkiye, çöküşünün sonuçlarını düzeltmek, yeni durum için çareler, tedbirler bulmak için iki yıl rahat kalmıştı. Bu iki yıl içinde Türkler nefes aldılar, düzeldiler, genç, atılgan, vatansever askerler meydana çıkardılar. Bunlar, Anadolu'nun içlerinde orduyu süratle kurmaya ve düzenlemeye başladılar. Türklerde milliyet ve vatanı savunma duyguları çok kuvvetli bir şekilde uyanmıştı. Sevr antlaşmasına karşı koymaları ve hiç olmazsa geleceklerini Anadolu'da sağlamlaştırmaları gerekliydi. Bu karşı koyma güney batıda, kuzey doğuda daha kuvvetli olacaktı. Fakat orada toplanmak ve Yunanistan'a karşı cephe tutmak için önce Ermenistan hudutları üzerinde arkalarını emin bulundurmaları gerekiyordu. İhtimal ki, bizim Kars ve Aleksandropol depolarına yığmış olduğumuz silâh ve cephaneye ihtiyaçları vardı. Yine ihtimal ki, kuvvetlerini, önce zayıf bir düşman üzerinde deneyerek kendilerine güvenlerini kazandıktan sonra daha güç bir teşebbüse atılmak istiyorlardı.

Bunlar üzerinde kimse fikir yürütemez. Fakat, ihtimal ki bu ihtiyaçlar mevcuttu. Bu yüzden de savaştan kaçınmak mümkün değildi.

Bu vaziyetlere karşı, şu, reddi imkânsız dâva var : Savaşın önünü almak için yapmaya borçlu olduğumuz bir şeyi yapmadık. Türklerle barış yolu, barış dili bulmak için ne dereceye kadar başarılı olabilirdik? Biz, bunu tecrübe etmeliydik, işte bunu yapmadık.

Aynı derecede affedilmez sebeplerle Türklerin kuvveti hakkında da bilgimiz yoktu. Kendi kuvvetimizden emin bulunuyorduk. İş-

(1) Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur, sahife: 40.

te, önemli ve asıl hata burada idi. Savaştan korkmuyorduk. Çünkü tecrübesiz ve bilgisiz insanlara has bir ilgisizlik ile yeneceğimize güveniyorduk. Türklerin hudutlarımıza ne kadar kuvvet yığmış olduklarını bilmiyorduk ve uyanık bulunmuyorduk. Aksine, (Oltu) yu hemen işgal etmekle güya bilerek Türklerin suratına bir eldiven atıyor ve isteyerek savaşa tahrik ediyorduk. Hudut üzerinde çarpışmalar başlayınca, esasen Türkler bizimle müzakereye girişmek istememişlerdi. Müzakereye girişmek, görüşmelerin mutlaka bir sonuca bağlanması yönünden değil, belki bir barış yolu bulmak bakımından imkânsız olamazdı. Şu halde ihtimal verilmeyebilirdi. Fakat imkânsız değildi.

Hatırlamalı ve hesaba katmalıdır ki, biz 1920 sonbaharında Türklerin gözünde tamamen ihmal edilmiş bir topluluk değildik. Önceki iki yılın zulümleri artık kalkmış veyahut ortadan kalkmak üzere idi. Halk biraz doymuş, biraz dinlenmiş, güçlenmişti. İngiliz silâhlariyle silâhlandırılmış ve temiz elbiseler giymiş bir ordumuz, yeteri kadar cephanemiz vardı. Kars gibi önemli bir kalemiz ve nihayet en önemlisi, en değerlisi olarak da o zaman henüz parçalanmamış bir belge olan ve Türklere karşı kuvvetli bir silâh teşkil eden Sevr Antlaşması vardı. Durumumuz 1918 Mayısında Batum'da olduğumuz gibi değildi. Sözlerimizin hesaba katılacağını umabilirdik. Özellikle Türkler henüz mağlûp durumda idiler.

Bu tecrübeyi yapmadık.

Eğer bu çağrıyı kabul etmiş olsaydık Türkler bize ne teklif ederlerdi? İhtimal ki Brest - Litovsk'dan başlıyarak yavaş yavaş, ine ine 1914 hudutlarına gelirler ve belki de bir adım daha gerileyerek Bayezit ve Eleşkirt'i bırakırlardı. Bundan daha aşağı inmeleri hattâ 1920 Eylûlünde bile mümkün değildi. Türkler bunun karşılığını da isteyeceklerdi ki, bu da şüphesiz Ermeni Hükûmetinin Sevr Antlaşmasının verdiği haklardan vazgeçmesi olacaktı.

Böyle bir teklif Ermeni Hükûmeti tarafından nasıl kabul olunurdu? Şüphesiz hükûmet bu teklifi reddeder, kabule yanaşmaz ve savaşmayı tercih ederdi. Bunu yalnız bir büro hükûmeti — Taşnaksutyun komitesi değil — herhangi bir Ermeni hükûmeti yapamazdı. Bunu özellikle belirtiyorum. Çünkü bununla komitemizin hata derecesi, özellikle sınırlanmış oluyor.

Hükûmet kabule cesaret edemezdi. Çünkü bütün siyasî partiler, kütleler, milliyetçi politikacılar, çağırılan ve çağırılmayan memleket kurtarıcıları — memleket içinde ve özellikle ülke dışındakiler —

hepsi birleşerek, hep bir ağızdan böyle bir hükûmeti hainlikle suçlar ve ilân ederlerdi. Sevr Antlaşması hepsinin gözlerini karartmış, boyamış, kafalarını doldurmuş, gerçeği görememek için gözlerini kapatmıştı.

Bugün anlıyoruz ki Türklerle 1920 sonbaharında Sevr Antlaşması bahasına derhal bir uyuşmaya girebilirdik. Fakat o sırada bunu anlıyamazdık.

Bunlar, o zamanki düşünceleri saptamak amaciyle hatırladığım görüşlerdir. Asıl sorun savaştı. Bundan kaçınmak için hiçbir şey yapmadık. Aksine kendimiz; savaşmak için sebepler, bahaneler uydurduk. Affedilemez olan şurasıdır ki, Türklerin savaş gücünü bilmiyorduk. Kendi ordumuzu da tanımıyorduk.

Karnı tok, iyi silâhlanmış, iyi giydirilmiş ordumuz, savaşmadı. Askerler daima bozguna uğruyorlar, yerlerini terkediyorlar ya da silâhlarını atarak köylere dağılıyorlardı. **Ordumuzun, anlamsızca tahripler, cezasız kalmış yağmalar, talanlar yüzünden iç çarpışmalarda ahlâkı bozulmuştu.** Ordu, bozuk ahlâklı ve yorgundu.

(Büro hükûmeti) (1) tarafından sokulan, alıştırılan çete ve çete başılığı sistemi, askerî teşkilâtı bozmuş, bütünlüğü, disiplini yıkmıştı. Ordunun öğretim ve eğitimi, savaş gücü, itaat duygusu, disiplini — yani en büyük savunma gücü — son derecede gevşemiş, bu da hükûmetin ilgisini çekmemişti. Hükûmet, Savunma Bakanı orduyu tanımıyorlardı.

Hükûmet, bundan başka kaçınılmaz bir hata daha yaptı. Askerlerini çoğaltmak amaciyle silâh altına yeni askerler çağırdı. Yaşlı, yorgun, aile ve yaşama yükleri altında ezilmiş insanların sırtına asker kaputu giydiriyor, omuzlarına silâh vererek cepheye gönderiyordu. Bunlar da askerden kaçtılar, orduya ahlâksızlık ve bozgunculuk soktular.

Kasım ayında Türk Ordusu Aleksandropol'a gelince büro - hükûmeti istifasını verdi. S. Vrasyan hükûmeti, Taşnaksagan'lardan meydana gelmişlerdi ve sosyal - ihtilâlci idiler. Taşnaksagan Bakanlar, komitenin solları sayılıyorlardı. Sosyal - ihtilâlcilerin Rus - Ermeni Bolşevik çevreleri ile şahsî ilişkileri vardı. Türkler Aleksandropol'u zaten işgal etmişlerdi. Aynı zamanda Ermeni Bolşevikleri de Rus kızıl askerlerinin başına geçmiş oldukları halde, Agıstafa tarafından Dilican'a girdiler. Mağlûbiyetimizin sebebi, Bolşevik hi-

(1) Taşnaksutyun hükûmeti.

lekârlığı, Türk gücü değildi. Yenilmemizin asıl sebebi kendi kabiliyetsizliğimiz, dar görüşlülüğümüz, güçsüzlüğümüzdü.

1 Aralık'da ya da 31 kasım'da Aleksandropol'da bulunan temsilcilerimiz Türklerle barış antlaşmasını imzaladılar. Bu barış Batum Antlaşmasından farklı değildi.

Bolşevikler, karşılık görmeden Ermenistan'a girdiler. Komitemizin kararı böyle idi. Bir taraftan Rus Sovyet merkezinden umut bekleniyordu. İstesek bile, zaten karşı koyamazdık. Karşılık vermek isteyenler de vardı. Az sayıda olan bu şahıslar da memleketi bırakıp gittiler.»

Oltu'daki Türklerin öldürülmeleriyle başlıyan Ermeni savaşında Taşnaksutyun, çok büyük ölçüde tahrikler yapmıştı. Her gün gazetelerde (Vatan Tehlikededir) başlığı altında aşağıdakine benzer komite bildirileri görülüyordu (1):

«Cepheye! Eski düşmanımız ayağa kalktı. Kırmızı bayraklariyle kapılarımızı çalıyor. Ermenistan'ı çiğneyerek Bolşeviklerle birleşmek istiyor.

Hazır olunuz, Ermeni milleti, Türk tehlikesi geliyor! Ermeni işçisi, düşmana karşı hazır ol!

Bizimle beraber olmıyan bizim düşmanımızdır. Kaçan haindir.

İçimizdeki hainlere, düşmana ölüm... Taşnaksagan arkadaş, milletimizin eski düşmanı geliyor!

Saflarımızı sıklaştıralım, hudutlarımızı güçlendirelim.

Bolşevikleri bozguna uğrattık, şimdi, kan dökücü Türkü de yeneceğiz.»

27 Şubat 1921 de Londra'da bir konferans toplandı. Bu konferans, 26 Şubatta Ermeni temsilcileri Bogos Nubar ile Aharonyan'ı dinledi. Her iki Ermeni heyeti temsilcileri de birleşerek Sevr Antlaşmanın tam olarak kalmasında ısrar edip, bunun için bir çok sebepler gösteriyorlardı :

Türklerin Ermenistan'a hücumu Sevr'i yıkmak içindir.

Türkiye Ermenistanı'ndan gelmiş 300.000 Ermeni, Ermenistan'a, yerlerine dönmek için uygun bir zaman beklemektedirler. Ermenistan birleşik ve bağımsız bir Ermenistan şeklindedir.

Bunlardan başka Ermeni heyeti Kilikya için de ayrıca bir bağımsızlık istiyorlardı. Bu konferansta Fransa temsilcisi, Fransa adına, «Sevr Antlaşmasında Kilikya için özel bir teşkilât sağlanmamış olduğundan, buraya yeniden haklar vermenin güç olacağını, yalnız

(1) Leo.

Fransa Hükûmetinin oradaki Ermeni azınlığına önem vereceğini» söyledi. Buna Bogos Nubar, Ermenilerin Kilikya'da azınlıkta değil çoğunlukta bulundukları şeklinde iddialarla karşılık veriyordu. Aharonyan da, Gümrü antlaşmasının tehdit altında imzalandığını ve henüz onaylanmamış olduğunu ileri sürmekte idi.

Konferansın saptadığı noktalardan Ermenistan'a ait olan 9 uncu madde şöyle idi :

«Ermenistan'a ilişkin, mevcut taahhütler, Türkiye Ermenilerinin Asya Türkiye'sinin doğu hudutlarında millî bir ocak için hakları tanınmak ve Milletler Cemiyeti Meclisinin bu suretle Ermenistan'ın aktarılması uygun ve haklı görülecek bir yer hakkında vereceği kararına uymak suretiyle uzlaştırılabilir.» (1).

Görüldüğü gibi, Sevr'in 88 inci maddesindeki (hür ve bağımsız devlet) yerine Londra konferansında ortaya belirsiz bir söz, ocak çıktı. Bu değişiklik, (ocak) ayrılması, Türkiye yönetimi altındaki Ermeniler için bir bağımsızlık sağlamak amaciyle, özellikle Amerikalı misyonerler tarafından, bir uzlaşma şekli olarak ileri sürülmüştü.

1921 Eylûlünün 21 inde Milletler Cemiyeti, oybirliğiyle bu ocağın aynı zamanda Türkiye'den ayrı ve bağımsız olmasına karar vermiş ve 6 Ocak 1923 de Lozan'da Ermeni sorunu ile ilgilenen misyonun başkanı Montana bu düşünceyle, «Bu ocak, Türk toprağından bir parçadır ve üzerinde Ermeniler toplanabilirler, orada serbestçe kültürlerini, dillerini, geleneklerini, medeniyetlerini geliştirebilirler.» demişti.

Ermenistan Cumhuriyeti temsilcileri ocak kararına karşı çıkıyorlar ve bağımsız, birleşik, bütün bir Ermenistan düşüncesini savunuyorlardı.

Millî temsilciler heyeti ile (millî ocak) ilkesinde uyuşuyorlardı (2).

1921 Martında Londra'da toplanan konferansta Türkiye'nin doğu illerinde kurulmasına karar verdiği Ermeni millî yurdunu, 1922 de Paris'te toplanan İngiltere, Fransa ve İtalya Dışişleri Bakanları Meclisi kurmak istedi. Milletler Cemiyeti de 21 Eylûl 1921 ve 1922 de bu yurdun kurulmasını kabul etti.

Gümrü antlaşmasından sonra güney Kafkas Cumhuriyetleri Rus Sosyet idaresi altına girmişlerdi.

---

(1) Hadisyan : (Ermeni Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi).
(2) Hadisyan.

16 Mart 1921 de Moskova antlaşması yapıldı.

13 Ekim 1921 de Kafkas Cumhuriyetleri ile Kars antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Kars ve Sürmeli Türkiye'ye geçiyor, Nahcıvan, Batum ayrılıyor, Sovyet Ermenistanı da bu suretle Kars'tan, Ardahan'dan, Sürmeli'den, Nahcıvan'dan ayrılarak 29.000 kilometre karelik bir alana sığmış bulunuyordu.

20 Ekim 1921 de Sakarya zaferinden sonra, Ankara Türkiye Hükûmeti ile Fransa'yı temsil eden Franklin Bouillon arasında Ankara antlaşması imza olundu. Bu antlaşma ile Adana, Türkiye'ye geçiyordu.

Bundan önce 1921 Martında, Adana'nın boşaltılması hakkında İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında görüşmeler yapılmış ve bir sonuca varılamamıştı.

Mondros antlaşmasından soura, Türkiye'nin güney hududundaki illeri de doğu illeri gibi Ermeni çetelerinin zulümlerine, saldırılarına uğruyorlardı. Atatürk, Nutuk'da, bu durumu şöyle gösteriyor (1):

«Güney bölgelerimizde, yabancı kuvvetleri tarafından silâhlandırılan Ermeniler, bu himayeden cesaret alarak, bulundukları yerlerdeki İslâmlara saldırmaktaydılar. İntikam düşüncesiyle her tarafta merhametsizce yok etme politikası izlemekte idiler.

Maraş'taki feci olay bu yüzden ortaya çıkmıştı. Yabancı kuvvetlerle birleşen Ermeniler, top ve makineli tüfeklerle Maraş gibi eski bir İslâm ülkesini yerle bir etmişlerdi. Binlerce zavallı ve suçsuz kadın ve çocuğu ezmişler, yok etmişlerdi. Tarihte benzeri görülmemiş olan bu cinayetlerin suçlusu Ermenilerdi. Müslümanlar, ancak, hayat ve namuslarını korumak için karşı koymuş, kendilerini savunmuşlardır. Yirmi gün süren Maraş katliâmında, Müslümanlarla birlikte şehirde kalan Amerikalıların bu olay hakkında İstanbul'daki temsilcilerine çektikleri telgraf, faciaya sebep olanları tekzib edilemez bir şekilde tâyin etmekte idi. Adana'daki Müslümanlar, tepeden tırnağa kadar silâhlanan Ermenilerin süngüleri, tehdidi altında, her an ölümle karşı karşıya bulunuyorlardı. Hayat ve bağımsızlığını korumaktan başka bir şey istemiyen İslâmlara karşı yapılan bu zulüm ve yok etme siyaseti bütün insanlık âleminin ilgisini ve insafını çekecek mahiyette iken, aksinin mevcut olduğunu kabul ve ondan vazgeçilmesi teklifi nasıl ciddî bulunabilirdi?»

(1) Nutuk, sahife: 283.

Kilikya bölgesinin Türklere geri verileceği söylentileri üzerine, daha Ankara Antlaşmasından önce, buna engel olmak için Adana ve dolaylarındaki Ermenilerin müracaatları ve teşebbüsleri başlamıştı.

Leo bu teşebbüslerden söz ederken şöyle diyor (1):

«Daha Nisan ayı içinde *Lord Curzon*, Lordlar Kamarasında, çoğunluk İslâmlarda, Türklerde olduğu için, Kilikya'nın Türklere terkedilebileceğini bildiriyordu. Bunun üzerine Kilikya Hıristiyanları tarafından bu hareket, Paris barış konferansında protesto edildi. Gönderilen muhtıranın metni şöyle idi :

«Kilikya Ermenileri, kendi memleketlerinin gelecekteki kaderini barış konferansı kararlarından bekleyerek, tam bir sükûn ve ümitle şimdiye kadar beklemişlerdi. Diğer Hıristiyanlar da, Rumlar, Asuriler, Süryaniler, Geldaniler, Yahudiler de aynı durumda idiler. Kilikya Hıristiyanları Lord Curzon'un, Maraş güneyindeki 20.000 Hıristiyanın öldürülmesini ve Kilikya Ermenilerinin yüzyıllardan beri düşmanın ateşi ve kılıcı altında karşı karşıya bulundukları tehlikeleri göz önüne almıyarak, sonunda kendilerine ait olan topraklarını Türk hâkimiyetine terk etmek ve orada yine yok edici Osmanlı idaresini kurmak hususundaki açıklamasını üzüntüyle duymuşlardır.»

Bundan sonra muhtırada Kilikya'da asıl Türklerin, etkisiz bir azınlık meydana getirdikleri, Ermenilerin Türk hükûmeti tarafından yok edilmiş olmalarına rağmen, memleketin ilerlemesi için kültürlerini sarfeden halkın kendileri ve Hıristiyanlar olduğu, İslâmların yarı vahşi ve gezginci durumda oldukları ve Kilikya'nın küçük Ermenistan sayıldığı yazıldıktan sonra müracaatları şöyle bitiyordu :

Kilikya'daki geri kalan 275.000 Hıristiyan adına, ölülerimizin, şehirlerimizin adına bugün de hâlâ Ziton'da, Zaçin'de, Karabeyi ve Hortye'de (?) Türklere karşı koymakta olan kahramanlarımız ve kısaca Sis, Ekebe'de Fransız'larla beraber Kemalistlere karşı Kilikya ovalarında omuz omuza başarılı çarpışmalarımız adına, menfaatlerimizden özellikle adaletine güvendiğimiz Fransa'dan açık olarak uzun zaman bağımsızlık uğrunda zulüm görmüş olan bir milletin ölümle yok edilmekten ve geçmişin felâketlerini şiddetlendirecek olan bir Türk hâkimiyetinin müthiş zulümlerinden kurtarmasını istiyor ve rica ediyoruz.»

---

(1) Leo, cilt II, sahife: 223.

Bu müracaat neticesiz kaldı. Kilikya vaziyeti ağırlaştı. Ermeni ruhanî makamları tarafından çekilen bir telgrafta durum şöyle gösteriliyordu :

«Fransa'nın aldığı tedbirlere rağmen, Kilikya'nın vaziyeti hiçbir suretle değişmemiştir. Haçin, Zeytun hâlâ işgal altındadır. Fakat karşı koyuyorlar. Ancak ihtiyat kuvveti olmadığı için savaşçılara askerî yardım, cephane temini mümkün değildir. Bu iki kasabanın durumu ümitsizdir. Günden güne feci sonlarını duymak korkusu içindeyiz. Sis kasabası da işgal edilmiştir. Fakat uzun zaman kendisini savunacak vaziyettedir. Maraş'a yardım etmenin çaresi yok. Buradakiler günden güne eksiliyorlar. Elbistan'a sürülmek üzere hazır edilmişlerdir. Kesap da alınmış ve geçen aydan beri yardımsız bırakılarak kendi kaderine terkedilmiştir. Halkın silâhı yoktur. Kemalist çeteleri Bilezik, Haçkert, Kuzuluk'u aldılar. Bu köylerdeki hıristiyan halk öldürülmüş ve esir edilmişlerdir. Genel güvensizlik sebebiyle Ermeniler göç yollarını kesmeye başlamışlardır.

Hasat zamanı yaklaşıyor. Fakat biz hasadın yapılamamasından korkuyoruz. Bu da kıtlığa memleketin ekonomik yönden çökmesine sebep olacaktır. İşgal edilmiş olan şehirleri kurtarmak ve çeteleri yok etmek için mutlaka yardımcı çetelere ihtiyacımız vardır. Zaman kaybetmek, yok olma tehdidi altında bulunan Hıristiyan halkın felâketine sebep olacaktır.

Kaçakların yoksulluğu anlatılamaz haldedir.»

Patrik Zaven bu müracaat üzerine Paris'te Başbakan M. Millerand'a çıkarak ilgisini Kilikya'nın durumu üzerine çekiyor. Başbakan kendisine : Kilikya'yı korumak, karışıklıkları durdurmak için orada 100.000 Fransız askeri bulundurmak gerekir. Fransa için böyle bir ordu beslemek mümkün olmadığı için oradan çekilecektir.» diyor. İnandırıcı bir dille de, «Fransa Hükûmetinin, Kilkya'da Ermeni milletinin varlığını desteklemek için her tedbiri alacağını ekliyor.»

Franklin Bouillon'la görüşmeler yapılırken, Paris'teki Ermeni Cumhuriyeti temsilciler heyeti ile millî Ermeni heyeti Kilikya'nın Ermenilere kalmasını sağlamaya çalışmak için Babacanyan, Arşak Çobanyan ve Hadisyan'dan meydana gelen bir heyet kuruyorlar. Bu heyet, Fransa Meclisi dışişleri komisyonuna görüşlerini bildiriyor. Deschanel, V. Berard'a, ayrıca önemli sosyalist ileri gelen kişilere, Blum, Renodel ve Paul Ferin, Mate'ye ve sonra da Fransa Hükû-

metine başvuruyorlar. Kilikya'nın boşaltılması sırasında 120.000 den fazla Ermeni, Fransızlardan sonra Suriye'ye kaçtılar. 30.000 kadar Ermeni de, Kıbrıs'a, Mısır'a, Adalara, İstanbul'a gittiler.

26 Mart 1922 de Paris'te İngiltere, Fransa, İtalya dışişleri bakanlarından oluşan bir konferans toplandı. Sevr Antlaşmasının Ermenilere verdiği haklar kalkmış ve bağımsız bir Ermenistan yerine, Londra konferansında ilk defa resmen söylenmiş olan «Ermeni millî yurdu projesi» geçmiştir.

İngilizlere göre bu ocağın Kilikya'da, Fransa'ya göre ise doğu illerinde kurulması uygun görülüyordu. Konferansın Ermenilere ait kararı şöyleydi (1):

«Ermenilerin vaziyeti, bu milletin uğradığı müthiş felâketler ve müttefiklere karşı savaştaki yardımları dolayısiyle, özel olarak gözönünde tutulmalıdır. Bundan ötürü azınlıkların himayesinden başka olarak Ermenilerin felâketlerine son verilmek üzere, Milletler Cemiyeti'nden bir millî ocak kurulması için yardımda bulunması rica olunur.»

Bu kararla, 1920 Sevr Antlaşması hükümleri, 1921 de Londra'da kabul edilmiş olan şekil ile beraber Ermenilere ve Ermenistan'a ait kararlar ve şartların ayrılması aşamaları görülür. Paris Bakanlar konferansı, işi sonunda Milletler Meclisine vermişti.

———«o»———

(1) Hadisyan, Ermeni Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi (Ermenice).

IV

LOZAN KONFERANSI

Yunanlıların denize dökülmesiyle sonuçlanan büyük Türk hücumundan sonra, 11 Ekim 1922 de Mudanya Mütarekesi yapıldı ve Türkiye Hükûmeti itilâf devletleri tarafından 28 Ekim 1922 de Lozan'da toplanacak konferansa davet olundu.

Bu konferansta azınlıklara ve Ermenilere ait meseleler de halledilecekti. Lozan müzakerelerinin bunlara ait kısımlarını görmeden önce Ermenilerin bu konferans için hazırlıklarını, teşebbüslerini görmek faydalı olur.

Bu teşebbüslere Ermeni heyetinde temsilci olarak katılmış olan Hadisyan, Lozan'dan önceki Ermeni faaliyetlerini şöyle gösteriyor (1):

«Lozan'da Türkler ve İtilâf devletleri arasındaki sorunların kesin olarak halledileceğini haber alınca Ermeni Cumhuriyeti heyeti ve Ermeni millî heyeti faaliyete geçtiler :

1 — İki heyet arasında Ermenilere ait bütün istek ve iddialarda tam bir görüş birliği doğdu.

2 — Son olarak bir defa daha müttefik devletlere, İngiltere, Fransa, İtalya, Yugoslavya, Yunanistan'a müracaat edildi.

3 — Ermeni milletine dostluk gösteren bütün milletler hareket getirildi. Amerika, Avrupa ve Hindistan'ın çeşitli yerlerinden bu kuvvetler, Lozan konferansında etkili olmak gayesiyle seslerini yükselttiler.

4 — Türk temsilci heyeti ile görüşebilmek için aracılar, çareler arandı.

5 — Bir defa daha heyetin Milletler Cemiyetine fikrini bildirmesine çalışıldı.

---

(1) Hadisyan : Ermeni Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi.

6 — Bize dost olan bütün yabancı kuruluşların, Ermeni dâvasını savunmak için, temsilcilerini Lozan'a göndermeleri sağlandı.

7 — Tarafımızdan, heyetimizin Lozan konferansına yetkili üye olarak katılmalarının kabulü için müracaatlar yapıldı. Ermeni Cumhuriyeti heyetinden Aharonyan ve Aleksander Hadisyan, millî heyetten de Noradunkyan ve genel sekreter Leon Paşalıyan Londra'ya gönderildi.

Birleşik Ermeni heyeti toplantılarında, millî heyetten, B. Yeram ve Gümüşgerdan, Ermeni Cumhuriyeti heyetinden de Garo (Pastırmacıyan ile devletler hukuku uzmanı Rus A. Mandelstam bulundular. Heyet Lozan'a gitmeden önce Fransa ve İngiltere Dışişleri Bakanlarına birtakım müracaatlarda bulundular. 31 Kasım'da Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un temsilcisi ve Dışişlerinin doğu kısmını ve özellikle Ermeni - Türk işlerini yöneten, Vankıdart (1) ve sekreter Akporn ile görüşerek bunlara :

«Ermenilerin hakları, savaşa girmeleri ve genellikle Sevr'in yaratmış olduğu durumdan» söz etmişler ve bu şahıslar da kendilerine :

«Türklerin hareketinin, konferansın başarısı bakımından iyi görülmediğini ve müttefiklerin bugün gerçek ve ciddî vasıtalara başvurmak suretiyle Türkler üzerinde etkili olamıyacaklarını, hiç kimsenin savaşmak istemediğini ve bu durumu, şartları iyi anlamış olan Türklerin sonuna kadar gideceklerini, müttefikler arasında bu mesele hakkında tam bir görüş birliği olmadığını ve hattâ bazılarının Türklere para ve silâhla yardım ettiklerini, Ermenilerin iddialarının müttefikler için hayatî bir mesele olmadığını ve onların daha çok boğazlar meselesiyle ilgilenmekte olduklarını ve Ermeni sorunu için müttefiklerin Türkiye ile olan ilişkilerini kesmeyeceklerini» anlatmışlardır. Bundan başka Akporn İngiltere'nin Türklere karşı kesin ve şiddetli bir dil kullanacağını ve ancak bu hususta müttefiklerin yardımını ummadığını da eklemiştir.

Türkler üzerine ekonomik baskı yapılması hakkında Ermeniler tarafından yapılan teklife de yine Akporn tarafından Rusya'nın Türklere yardım ettiği ve bunun bir fayda sağlamıyacağı» şeklinde cevap verilmiştir.

Ermeni heyeti tarafından Türkiye'de kalmış olan Rum ve Ermenilerin acı durumundan sözedilmiş, buna da. «Evet, bu Avrupa

(1) Adlar, Ermeni harfleriyle yazılışına göredir.

için bir skandaldır. Bütün belgeleri kaydediniz, biz de Lozan konferansında ağır basarız» denilmiş. Akporn'a, İngilterenin Ermeni milletine bir çok defalar yaptığı vaatler hatırlatıldığı zaman da buna, «Ne yapalım, Rumlara da İzmir'i ve Trakya'yı söz vermiştik. Fakat vaatlerimizi gerçekleştiremedik.» cevabı alınmış.

Vankıdart tarafından da heyete, «Ermeni milletiyle dostluğumuz bozulmaz bir haldedir. Fakat Türkler üzerinde etki yapacak vasıtalarımız eksilmiştir.» denilmiştir.

Fransa'da Dışişlerinin doğu işleri ileri gelenleriyle de Noradunkyan'la birlikte yapılan temas ve görüşmelerde, Londra'dakinin aynı olan cevaplar alınmış, Franklin Bouillon tarafından kendilerine «Önce kayıtsız şartsız Türklerle barış yapılması ve sonra yalnız bunların dostluğunu temin ederek Ermenilerin çıkarlarına ait isteklerin bildirilmesi» tavsiye olunmuş.

Ermeni birleşik heyeti, teşebbüslerinde üç gayeyi hedef güdüyorlardı :

1 — Birleşik ve bağımsız bir Ermenistan'ın gerçekleşmesi,

2 — Geçici bir çözüm olarak millî ocağın kurulması,

3 — Lozan konferansına kabulleri.

Heyet Lozan'a gitmeden önce, Ermeni sorunu hakkında dikkatlerini çekmek için ayrıca Poincaré'ye, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterine ve Venizelos'a müracaatlarda bulunmuştu.

Lozan konferansının toplanacağı kesinleşince bu konferansa yetkili üye olarak Ermeni heyetinin de kabulü için heyet adına Hadisyan tarafından Fransa, İngiltere, İtalya Hükûmetlerine bir mektupla müracaat olundu (1):

Paris, 18 Kasım 1922

«18 Ağustos 1922 tarihli mektupla yüce şahsınızın dikkatini Ermeni Cumhuriyeti temsilcilerinin doğu meselelerini düzenleyecek ön komisyona katılması gereğine çekmek ile şereflenmiştim. 21 Ağustos tarihli mektupla da bana bilgi olarak ancak Büyük Britanya, Fransa ve İtalya'nın girecekleri bu komisyonda antlaşmadaki maddelerin tek tek gözden geçirilmiyeceği ve şu halde Ermeni Cumhuriyetini ilgilendirecek bir konu bulunmadığı lütfen bildirilmişti. Bu sebeple Ermeni Cumhuriyeti heyetinin Venedik kongresinde bulunmasını, gerekli görmemiştiniz. O günden beri yakın doğuda siyasî durum hissedilecek derecede değişmiştir.

(1) Hadisyan : Ermeni Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi.

İtilâf devletleri Ankara Hükûmetine bir davetiye ile müracaat etmiş ve Venedik veya diğer bir yerde birleşecek ve Fransa, İtalya, İngiltere, Japonya, Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan'ın katılacakları konferansa yetkili temsilci yollanmasını bildirmiştir.

Bu konferansın gayesi Türkiye, Yunanistan ve diğer devletler arasında imzalanacak antlaşmayı incelemek ve tesbit etmektir. Ankara Hükûmeti, 4 Ekim tarihli cevabiyle, yapılan bu teklifi kabul etmiş ve söz konusu konferansa katılmak amaciyle yetkili temsilcilerini göndermiştir. Bu vaziyet içinde her şüpheden uzaktır ki, Ermeni sorunu da yakın doğu meselesinin gerçek bir önergesi olmak üzere gelecek konferansın gündemine girecektir.

Sevr Antlaşmasının onaylanmaması sebebiyle Ermeni milleti ıstıraplar içerisindedir. Fakat bu mesele de 1921 Londra konferansında ve sonra da 1922 de Paris'te üç Bakan arasında yapılan konferansta söz konusu olmuş ve bunun resmî raporu 1922 Martta yayınlanmış ve ilân edilmiştir. Bu raporda, «Ermenilerin savaşa girmelerinin kendilerini ağır felâketlere uğratmış olması itibariyle vaziyetleri özel olarak gözönüne alınmalıdır. Milletler Meclisinin yardımiyle Ermeni milletinin arzularının gerçekleşmesi ve bir millî ocak kurulması için tedbirler düşünülecektir» denilmekte idi. Resmen ifade edilmiş olan bu ıstıraplar ve felâketler şimdi o dereceye varmıştır ki, Ermeni sorununun çözümünde yeni bir gecikme, Ermeni milletinin geleceğini mahvedebilir. Ermeni milleti yakın doğu için toplanacak ilerdeki konferansın, Ermeni sorununu da yüksek insanlık ve gerçekçilik prensipleri içinde çözümleyeceğinden bir an bile şüphe etmez. Ermenilerle savaş alanında beraber bulunmuş olan müttefik devletler tarafından birçok defalar Ermeni milletine yapılan parlak vaadleri ve bütün bu gerçekleri gözönüne alarak bu mektubumla Ermeni Cumhuriyeti temsilcilerinin müttefik devletlerin uygun görecekleri her ne ad ve ünvanla olursa olsun bu kongreye girmelerine izin verilmesini sizden rica etmekle şeref duyarım.

Bu ilişkiyle Sevr Antlaşmasının 88 inci maddesine uygun olarak Ermenistan'ın hür ve bağımsız bir devlet olarak tanınmış olduğunu ve bu tanınmanın siyasî hayatta uygulanmış ve antlaşmayla onaylanmamış olmasına rağmen, Ermeni Cumhuriyetinin hukukî durumunun sözü geçen antlaşmanın başlangıcına dayandığını ve bununla Ermenistan'ın da antlaşma yapabilen devletler sırasına girmiş olduğunu ve Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak Sevr Antlaşmasını ve küçük milletlerin hukukuna ilişkin diğer bir antlaşma-

yı da imza etmiş bulunduğunu hatırlatırım. İki yıldan beri Ermenistan'ın uğramış bulunduğu siyasî değişme, onun bağımsız bir devlet olmak hususundaki uluslararası durumunu değiştirmemiştir. Fransız milletinin hakkını tanıyan, duygularına güvenen Ermeni milleti, Fransız Hükûmetinin, Ermeni Cumhuriyet heyetinin isteğinin haklı oluşunu gözönüne alarak bu konferansa katılması için bütün kuvvetini sarfetmeyi esirgemiyeceğini ümit eder.

Saygılarımı lütfen kabul buyurunuz.

Ermeni Cumhuriyeti Heyeti
Reis Vekili
A. HADİSYAN

Birleşik Ermeni heyeti istediklerini Lozan konferansına şu muhtıra ile bildirmişlerdi :

A

Birleşik Ermeni heyeti temsilcileri, müttefiklerden aşağıdaki maddeleri göz önüne almak lütfunda bulunmalarını rica eder :

1 — Genel savaş sırasında Ermeniler açıkça müttefiklere karşı görevlerini yapmışlar ve bunlar tarafından (iyi savaşçı) ve (müttefik millet) olarak tanınmışlardır.

2 — Bu savaş, Ermenilerden, ölçülemiyecek kadar çok sayıda kurbanlar almıştır.

Türkiye Ermenistanı'nın 2.250.000 Ermenisinden 1.250.000'i yok edilmiştir. 700.000 i Kafkasya'ya, İran'a, Suriye'ye, Yunanistan'a, Balkan devletleri memleketlerine ve diğer yerlere göç etmişlerdir. Halen Türkiye Ermenistanı'nda köylerde ancak 130.000, İstanbul'-150.000 Ermeni vardır. Bundar da daima göç etmeye hazırlıklıdırlar.

3 — Kökü çok eski olan Ermeni sorunu, 1878 tarihinde (Berlin Kongresi) ile doğmuş ve uluslararası bir önem kazanmış, nazik meselelerden birisidir. Bu meselenin kesin olarak çözümlenmesi yakın doğu barışı üzerinde etkili olacaktır.

4 — Devletler, açıkça, Türkiye Ermenistanı'nın bağımsızlığını ilân etmişlerdir. Bu konu, milletler birliği nizamnamesine (madde : 22) ve bütün barış antlaşmalarına girmiş bulunuyor.

5 — Bunun başlıca noktaları esasen Milletler Cemiyetinin birinci ve ikinci toplantılarında müzakere edilerek oya konulmuş ve millî ocağın kurulması oybirliğiyle kabul edilmiştir.

B

Millî ocağın kurulması için üç şekilde karar vardır :

1 — Saygıdeğer Amerika Birleşik Devletleri cumhurbaşkanının hakemlik ederek verdiği karar, yani Ermenilik için bir arazi parçası ayrılması,

2 — Erivan Cumhuriyeti hududunun, doğu illerinin bazı kesimlerinin ve denizde de çıkış limanı verilmesi suretiyle, genişletilmesi,

3 — Bu ocağa, Sevr Antlaşmasına uyularak Suriye'ye verilmiş ve daha sonraki Ankara Antlaşmasiyle de Türkiye'ye terkedilen Kilikya'nın bir kısmının da katılması.

C

Türklerin, Ermeni ocağının Rusya Ermenistanı'nda kurulmasının mümkün olduğuna dair ısrarları asılsızdır :

Türkler, Erivan Cumhuriyetinin üçte birini almışlardır. (Kars, Sürmeli, Ardahan). Ermenistan'a yalnız 26.000 kilometre karelik bir arazi kalmıştır. Bunun da ancak 9.000 kilometre karelik kesimi tarıma elverişlidir. Bu memleket, nüfusu 1.260.000 olan kendi halkını ancak besliyebilir. Bunların da bir çoğu Yakın Doğu Yardım Cemiyeti ve diğer hayır kurumları sayesinde yaşamaktadırlar. Burada kıtlık daima hüküm sürmektedir. Bundan ötürü, dışardan içeriye göçmen kabulü mümkün değildir.

Diğer taraftan, halkı çok az ve dağınık olan Türkiye'nin Asya kısmı toprakları, orada Ermeni ocağının kurulmasını mümkün kılmaktadır.

Kafkas Ermenistanı'nın ve İran'da bulunan 360.000 Ermeni göçmeninin hepsi de o iller halkındandırlar. Bunlar, yerlerine dönmek için uygun bir fırsat beklemektedirler. Bu illerde pek az Türk vardır. Başlıca halkını Ermeniler ve Kürtler teşkil etmektedirler. Kürtler (Âri) ırkına mensupturlar. Eğer Türklerin elinde oyuncak olmasalardı, Kürtler Ermeniler bir arada sakin bir hayat geçirirlerdi.»

ERMENİ HEYETİ TARAFINDAN LOZAN KONFERANSINA VERİLEN MUHTIRA (1)

Kasım 1922

Türkiye Ermenistanı'nın kurtulması, müttefiklerin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş gayelerinden biri olmuştu. Bu sebep, hükûmet temsilcileri tarafından savaşta açıkça bildirilmiştir. Bu ilişkiyle verilmiş olan kararlar şunlardır :

1 — Ermenistan, Milletler Cemiyeti Nizamnamesinin 22 nci maddesi ve bunun bitiş bölümü, Sevr Antlaşması, Amerika Birleşik Devletleri cumhurbaşkanının hakemliği ile saptanmıştır.

2 — 1921 deki Londra konferansında Yüksek Meclis, Türkiye Ermenistanı için millî ocağın gereğini belirtmiştir.

3 — 26 Mart 1922 de üç devlet dışişleri bakanları kongresi bir defa daha çeşitli devletlerin Ermenilere karşı olan görev ve vaatlerini tekrarlamıştır.

4 — 1921 de Milletler Cemiyeti genel kurulu oybirliğiyle Ermeni millî ocağının gerçekleşmesini istemiştir.

5 — Son olarak 22 Eylûl 1922 de Milletler Cemiyeti genel toplantısında (Türklerle ticaret anlaşması yapılırken, Ermeni ocağı kurulmasından vazgeçilmemesi) hakkında verilmiş olan karar :

Yukarıda açıklanan 22 nci madde, bağımsızlıklarını elde eden Filistin, Irak, Suriye hakkında uygulandı. Fakat Ermeniler hakkındaki vaadler — Türkiye Ermenilerinin durumu göründüğünden daha kötü olduğu halde — henüz yerine getirilmemiştir.

1914 tarihinden itibaren bir milyondan fazla Ermeni yok edilme, sürgün, zulüm ve haksızlıklar sebebiyle mahvolmuş, yüzbinlerce Ermeni yabancı memleketlerine göç etmişlerdir. Bunlara, hayatlarını, Amerika, Yakın Doğu Yardım Cemiyeti veyahut buna benzer diğer kurumların korumasiyle devam ettiren 150.000 Ermeni yetiminin de eklenmesi gerekir. Yine bunlara, resmen Milletler Cemiyeti tarafından ilân edilmiş olan ve hâlâ İslâm haremlerinde bugüne kadar zorla tutulan 73.350 Ermeni kadın ve çocuğunu da katmalıdır.

Son zamanlarda Fransa, Kilikya'yı boşaltınca oraya sığınmış olan Ermeniler de Suriye'ye veya diğer memleketlere göç etmek

(1) Hadisyan.

zorunda kaldı. İzmir'de, Bursa'da ya da Anadolu'nun diğer yerlerinde bulunan Ermeniler de, son olaylar yüzünden, zorunlu olarak tekrar göç yolunu tuttular.

Bundan sonra, Ankara Hükûmeti tarafından geri kalan Ermenilerin de (yaklaşık 130.000 Ermeni) yollanması için verilen emir üzerine Türkiye'de kalan Ermeniler, Karadeniz kıyılarında, Zonguldak ve Bartın'da yaşıyanlar da çıkarıldı. Nihayet bu son günlerde binlerce Ermeni İstanbul'u terkederek çeşitli yerlere dağıldılar.

Bu suretle halen mallarından yoksun, memleketinden sürülmüş 700.000 Ermeni, dünyanın çeşitli yerlerinde himayesiz ve ıstırap içinde yaşamaktadırlar.

Savaş esnasında ve mütareke sıralarında Türkiye Ermenistanı'ndaki Ermeniler 10 milyar frank zarara uğramışlardı. Kiliseler, okullar, türlü hayır kurumları harap olmuştu.

Benzeri görülmemiş bu tahriplerden sonra, vicdan ve merhamet, ilk tazminat olarak Ermeni milletinin, medeniyetinin gelişmesini, maddî varlığını temin için tehlikesizce yerleşebileceği bir Ermeni ocağının kurulmasını ister. Türklerin kendileri de, Ermenilerin bağımsız olmak hakkına sahip olmalarını kabul etmişlerdi. Fakat Ankara Hükûmeti adına bu meselenin esasen Erivan'da bir Ermeni Cumhuriyeti kurulmuş olması suretiyle halledilmiş olduğu ve şimdi Ankara Millet Meclisi Hükûmetinin, herhangi bir toprak parçasının ayrılmasına karşı olduğu bildirilmiştir. Şu halde Kafkasya'da bulunan ve arazisi Kars antlaşmasiyle 1921 de azaltılan ve ekilebilir kesimi 9.000 kilometre kareden ibaret ve 1.260.000 kişilik nüfusun ancak üçte ikisini besliyebilecek olan bir Ermeni Cumhuriyeti vardır. Bu nüfusun üçte biri Yakın Doğu Yardım Cemiyeti, veyahut diğerlerinin yardımı ile yaşamaktadır. Bu şartlar altında bu kadar ufak ve yoksul bir ülke olan Ermenistan Cumhuriyetine, Yunanistan, Makedonya, Adalar Denizindeki Adalar, Suriye, Bulgaristan, İran ve Kafkasya'nın birçok yerlerine dağılmış olan göçmenlerin yerleştirilmesi mümkün değildir.

Sonuç — Ermeni sorunu, Türkiye'nin dışında olarak çözümlenemez.

Ankara Millet Meclisi, ne Milletler Cemiyeti Nizamnamesi hükümlerine muhalefet edebilir, ne de müttefik devletlerin Ermenileri himaysine ve desteklemesine karşı koyabilir.

Halen Türkler de, doğuda yerleşmiş bir barış sağlamak için iki millet arasında gerçek bir dostluk meydana gelmesine ilgi göstermektedirler.

Şimdi doğu politikasına ait meselelerde yapılan değişiklikler dolayısiyle temsilci heyetimizce Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı tarafından çizilmiş olan hudutların tamamiyle uygulanmasını iddia etmek zamansız görülmektedir. Şu halde temsilci heyetimiz, Amerika Cumhurbaşkanının hakemliği ile tâyin edilmiş olan hudutlarla bir Ermeni ocağı kurulması projesini kabule hazır bulunmaktadır.

Konferans, Ermeni ocağı hudutlarını tâyinden sonra, son Barış antlaşması hükümlerine göre, onun denize çıkmasını temin suretiyle de, Türkiye içerisinde bulunan ve bu durumda vatansız olarak yaşıyan ve uğradıkları hudutsuz yoksullukları, insanlık onuru için bir yara olan yüzbinlerce Ermeni için, devamlı ve emin bir sığınak yaratılmış olur.

Herhalde eğer bekleyişimize rağmen bu mesele kabul olunmazsa, Amerika Cumhurbaşkanının, Ermenistan Cumhuriyeti hudutlarının, Türkiye'nin belirli bir kısmının katılarak genişletilmesi konusunda vermiş olduğu 1920 tarihli karara dönmek gerekir. Tabiî bu karar, Kafkas Ermeni Cumhuriyetine, denize çıkış noktası sağlamak suretiyle uygulanır.

Bu durumda aslında büyük devletler tarafından tanınmış olan Ermenistan Cumhuriyeti, gerekli gördüğü şartları bildirir. Bu suretle de Ermeni milletinin sükûn ve güvenlik altında yaşayacağı, gelişeceği Ermeni millî ocağı kurulur. Aksi takdirde, yukarıda sıralanan şekiller onaylanmazsa, üçüncü bir durum göz önüne alınmalıdır ki, o da, Kilikya'da, eski küçük Ermenistan'da millî ocak kurulmasıdır.

Kabul olunacak karar ne olursa olsun kongre, 26 Mart 1922 tarihinde Milletler Birliği Cemiyetinin yardımına başvuran üç bakanın kararlarını gözönüne almalıdır. O zamanda da yararlı bir iş yapmak ve yeni gecikmelerle uygulamadan kaçınmanın mümkün olamıyacağını umarız. Kongre, ocağın arazisi hudutlarını çizmekte ve kuruluş prensiplerini koymakta kendisi gecikecektir.

Ermeni temsilci heyeti, konferansa gereken bütün bilgileri sunmaya hazırdır. Müttefik devletlerin Lozan konferansında Türkiye Ermenistanı'nın kaderini kesinlikle kararlaştıracağına biz eminiz. Çünkü adalet ve hak kavramı için yapılan savaşın son aşamasının — ki bu savaşın kazanılması için Ermeni milleti pek büyük fedakârlıklarda bulunmuştur — âdil bir çözüm şekli olmıyarak yazılması bizce imkânsız görülmektedir.»

Bu muhtıra verildikten sonra Ermeni Cumhuriyeti heyetinden Aharonyan ve Hadisyan, milli ermeni heyetinden de Noradunkyan'dan meydana gelmiş bir heyet Lozan'a hareket etti.

Lozan'da bir Ermeni bürosu faaliyete geçti, bütün temsilcilerle sık sık temaslar yapılarak, kendilerinin Ermeni dâvasına kazanılmasına çalışıldı. A. Hadisyan, Ermeni dâvasına Lozan'da yabancılardan tanınmış birçok şahsın yardım ettiklerini ve bunların beş ay devamlı olarak Ermenilerle danışma ve görüşmelerde bulunarak kendi memleketleri üzerinde etkili olmaya ve onları Ermenilere yatkın tutmaya gayret ettiklerini, Ermeni Dostları Cemiyetlerinin de temsilcilere başvurduklarını söylüyor.

Yine Hadisyan, Sinapyan ile Paşalıyan'ın İsmet İnönü ile görüştüklerini ve «Ermenilerin yerlerinden çıkarılmış oldukları» şeklindeki iddialarına karşı İsmet İnönü'nün kendilerine :

«Ermeniler gezmeyi severler, sık sık yerlerini bırakarak İstanbul'a giderler.» dediğini ve işine gelmeyen sözlere karşılık vermediğini veya anlamadığını ileri sürdüğünü ve Ermeni sorunu için de :

«Böyle bir şey bilmediğini, esasen Türklere ve Ermenilere ait işlerin antlaşmalarla yapılmış olduğunu» söylediğini aktarıyor.

Ermeni heyeti, aynı zamanda kendileri için yararlı olabileceğini sandıkları şahısları da ihmal etmiyorlardı.

Ermeni işi, Lozan'da azınlıklar meselesi arasında görüşüldü. Azınlıklar hesabına ileri sürülen maddeler şu suretle özetlenebilir :

1 — Türkiye'de azınlıklara, dil, din ve diğer konularda bazı haklar sağlanması ve bu hakların Milletler Cemiyeti tarafından kontrolu,

2 — Hıristiyanların askerlik yapmamaları ve buna karşılık para vermeleri,

3 — Mezhep imtiyazlarının korunması,

4 — Genel af,

5 — Geçiş hürriyeti,

6 — Yerlerinden çıkmış olan Ermenilerin toplu olarak terkettikleri yerlere dönmelerine izin verilmesi,

7 — Ermenilere, doğu illerinde ve Kilikya'da bir yurt verilmesi.

Azınlıklar işi ve bu arada Ermeni sorunu, Ermeni yurdu hakkında Türkiye'nin düşüncesini belirten İsmet İnönü'nün konuşması-

nın, konunun çeşitli aşamalarını göstermesi yönünden çok büyük tarihî değeri olduğu için, burada bir kere daha görülmesi çok yerinde olur :

Lozan Konferansının 13 Aralık 1922 tarihli salı günkü oturumunda azınlıkların himayesi konusunda Lord Gurzon'un konuşmasından (1) :

«Ermenilere geçiyorum... Bunlar yalnız bir kaç nesilden beri düşkünleşmiş olup, medenî dünyanın dostça üzüntü ve dehşetine yol açmış olan zulümlerden dolayı değil, fakat gelecekleri konusunda kendilerine verilmiş olan garanti nedeniyle de ayrıca göz önüne alınmalıdırlar. Şimdi bir Sovyet Cumhuriyeti olan, Erivan adındaki eski Rus bölgesinde güya bir Ermeni Cumhuriyeti vardır ki, bana söylediklerine göre yaklaşık 1.250.000 nüfusu olup her taraftan gelen göçmenlerle öyle sıkışık bir hal almıştır ki, artık daha fazlasını barındıramaz.

Diğer taraftan; Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum Ermenileri tümüyle yok edilmiştir. Fransızlar Kilikya'yı boşalttıklarında bu ilin Ermeni halkı telâş ve heyecana kapılarak Fransızları takip etmiş ve şimdi İskenderun, Halep, Beyrut şehirlerinde ve Suriye hududu boyunca dağılmış bir durumdadırlar. Sanıyorum ki, önceleri yaklaşık 3.000.000 kişiye varan halktan şimdi Türkiye Asya - sı'nda aşağı yukarı 130.000 kişi kalmıştır. Yüzbinlercesi Kafkasya'ya, Rusya'ya, İran'a ve dolaylarına dağılmışlardır.

Lozan'a geldiğimden beri bu kabiliyetli ve zeki ırkın dağılmasından etkilenen Ankara Hükûmetinin, Ermenilerin tekrar Anadolu'ya dönerek yerleşmelerine eğilimi olduğunu öğrendim. Böyle bir hareket, düşünceme göre Türkiyenin lehine olacaktır. Türk temsilciler heyetinin bu konuda bize teminat verdiğini duymakla sevineceğim. Herhalde ilerdeki Türk Hükûmetinde ve gerek Küçük Asya'da ve gerek Avrupa'da güvenlik ve himayeleri için antlaşmaya özel maddeler konması gerekecek büyük ölçüde bir Ermeni halkı mevcut olacaktır.

Şimdi bir millî Ermeni yurdunun kurulması için aynı zamanda gerek Ermeniler ve gerekse onların bütün dünyada bulunan dostları tarafından yapılan isteğe değineceğim. Bu kadar kuvvetli bir kişiliği ve acı da olsa bu kadar ilgi çekici bir tarihi, bu derece belirgin bir millî düşüncesi olan bir milletin kendi toprağında yerleşmeye

(1) Tutanaktan, aynen : I. cilt, I. bölüm, (Arazi ve Askerî Meseleler), sahife: 197.

özlem duyması pek tabiidir. Eğer, zaten Erivan Cumhuriyetinde böyle bir toprağa sahip oldukları ileri sürülüyorsa, bu bölgenin yoksul, çok fazla kalabalık bulunduğu ve orada mevcut yönetimin pek çok Ermenilerce beğenilmemekte olduğu karşılığı verilmek gerektir.

İşte bu suretle, birçok kereler olduğu gibi, Türkiye'nin Ermeniler için ister kuzey doğu illerinde, ister Kilikya'nın güney doğu hudut boylarında olsun, Asya'daki toprağının bir kesiminde Ermenilere istedikleri toprakları vermesi istenmektedir.

Vaziyet, belki bu umudun gerçekleşmesini, öncekinden daha da güçleştirmiştir. Fakat biz, Türk temsilciler heyetinin bu hususta, görüşlerini öğrenmekle mutlu olacağız. İlâh...) diyerek bu sorunları ayrıntılariyle incelemek ve kesin tekliflerini arzetmek üzere ikinci derecede bir komisyon kurulmasını istedi.

M. Barer ve Marki Garoni de, aynı esaslar üzerinde düşüncelerini açıkladılar. İsmet Paşa; Bulgar, Rum, Ermeni hareketleri hakkında ayrıntılı ve belgelere dayanan bir açıklamadan sonra özellikle şunları belirtmiştir :

«... Bundan ötürü, Türk Hükûmet ve milleti, istisnasız ve daima ancak sabrı tükendikten sonra cezalandırma tedbirlerine ve aynen karşılık vermeye mecbur kalmış olduğundan, Ermeni unsurunun Türkiye İmparatorluğunda uğradığı bütün felâketlerin sorumluluğu tamamen Ermeni unsurunun kendisine aittir. 1909 yılındaki Adana olayları ve Genel Savaşın başlangıcında birçok Türk illerinde ortaya çıkan isyanlar, aynı korkunç hareketlerin devamından ibarettir.

Yukarıda sözü geçen olaylar ve mevcut belgelerden de anlaşıldığı gibi, hıristiyan unsurlar, yüzyıllardan beri içinde rahat ve refahla yaşadıkları memleketin cömertliğini kötüye kullanmadıkça Türkler bunların hukukunu hiçbir zaman inkâr etmemişlerdir. Türk Hükûmet ve milletinin insanî olmıyan hiçbir hareketinden şimdiye kadar şikâyet etmemiş olan Musevî cemaatinin gösterdiği örnek, Rumlar ve Ermeniler hakkındaki üzücü olayların suçunun doğrudan doğruya bunlara ait bulunduğunu isbata yeter.» dedikten sonra :

«Bundan dolayı, tarih bize, azınlıklar konusunda iki esaslı nedenin gözden kaçırılmamasını öğretiyor :

Önce, bazı devletlerin azınlıkları himaye bahanesiyle memleketin iç işlerine müdahale arzusu konusundaki dış siyasî sebep ve istenilen müdahalenin özellikle önce tahrikler yapılması ve karışıklıklar çıkarılarak gerçekleştirilmesi,

İkincisi, böylece desteklenen azınlıkların, bağımsız devletler kurmak için kurtuluş eğilim ve arzularının bilinmesi hususundaki iç siyasî sebep.

Türkiye'deki azınlıkların çektikleri bu iki sebep yüzünden olduğundan, bunların düzeltilmesinin — müttefik devletlerce içtenlikle arzu olunduğu takdirde — bu sebeplerin etkisini azaltmaya bağlı olduğu açıktır.

Birinci noktada her şeyden önce azınlıkların, memleketin kanunlarının temin ettiği himayeden başka herhangi siyasî bir himayeye güvenmemeleri gerekeceğini kabul sonucuna, zorunlu olarak varılmaktadır.

Devletlerin, azınlıkların hukuku lehindeki teminatı dolayısiyle M. Clemenceau'nun haklı olarak uyardığı gibi, «deneme, bu hükümlerin uygulamada etkisiz olduğunu göstermiştir. Büyük devletlere ayrıca veya toplu olarak söz konusu hükûmetlerin iç teşkilâtına, sırf siyasî gayeler takip edebilecek bir müdahale hakkını vermesi yönünden bu usul, beğenilmeyebilir.» (1)...

Bundan başka resmî bir müdahalenin yapılmaması, bazı azınlıkların dıştan gelen tahrikleri kabul etmemeleri hususunda yine etkisiz olur.

Her çeşit korkunç cinayetlerle karışık son tahrip ve ölüm savaşı Türk Küçük Asyası üzerinde Yunan Hükûmetinin saldırgan emellerini meydana çıkarmıştır. Medenî milletlerin aydın vicdanları, yeni bir güçlük kaynağı doğuracak olan bir çözümü uygun göremez. Yabancı devletlerin siyasî çıkarları uğrunda, Müslüman veyahut Hıristiyan milletlerin, dünyanın huzur ve rahatını tamamen bozacak olan çarpışmalarına meydan verilir mi?

Bu tahrik unsurunun ortadan kaldırılması, ancak öncelikle Türkiye'deki Hıristiyanları dıştan gelen teşvikleri kabul etmeyecek hale getirmekle mümkün olabilecektir...

İçteki siyasî nedenlere, yani azınlıkların serbest üretimi hedef güden, tabiî arzularına gelince, hepsi, Türklerden meydana gelen illere bağlı olan Osmanlı İmparatorluğunun, orada bağımsız bir devlet teşkil edecek hiçbir azınlığı kapsamadığını söylemek uygun olur. Milliyetler kuralının her yerde eşit olarak uygulanmaya başlamasından önce, ihtimal Türkün önemsiz sayıda halkı barındıran Osmanlı

---

(1) Barış antlaşması kesin önergesinin verilmesi sırasında Versailles konferansı Reisi M. Clemenceau'nun M. Paderevski'ye göndermiş olduğu 24 Haziran 1919 tarihli mektup.

İmparatorluğu kesimlerinde bölücü hareketlerin bir derecede haklı görülmesi mümkün olabilirdi. Bugün durum çok başkadır. Marsilya'da yerleşen Rumların orada bağımsız bir Rum devleti kurulmasını veyahut burasını asıl kendi memleketlerine katmayı makul bir surette düşünemiyecekleri gibi, Türkiye Rum ve Ermenilerinin de Türkiye'de buna benzer iddiaları ileri sürmeye hakları olamıyacaktır.

Haklarını bilen Türk Hükûmeti, her bağımsız devlet gibi, varlığına yapılan saldırılara karşı harekete geçmekte tereddüt etmiyecektir

Ermenilere gelince, Türkiye ile Ermenistan arasında yapılan antlaşmalarla sağlamlaşmış iyi ilişkiler, yakındaki Ermeni Hükûmeti tarafından yapılacak herhangi bir tahrik imkânını ortadan kaldırmıştır.

Diğer taraftan, Türkiye'de yaşamaya karar veren Ermeniler, iyi vatandaş olarak yaşamak gerektiğini artık göz önüne almış olmalıdırlar.

Kısaca, Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilciler heyeti, şu düşüncededir :

Önce, Türkiye azınlıklarının durumlarının düzeltilmesi, her şeyden önce her türlü yabancı müdahalesinin, dıştan gelecek tahriklerin ortadan kaldırılmasına bağlıdır.

İkincisi, bu gayeye ulaşmak, ancak her şeyden önce Türk ve Rum halkının karşılıklı olarak değiştirilmesine girişilmekle mümkün olabilir.

Üçüncüsü, karşılıklı olarak değiştirme tedbirlerinin uygulaması dışında kalacak olan azınlıkların güvenlik ve gelişmesi için en esaslı garanti, gerek memleketin kanunlarının, gerekse kişileri Türk vatandaşlığı görevlerinden sapmamış olan bütün cemaatler hakkında Türkiye'nin hür siyasetinin vereceği teminat olacaktır.»

Bundan sonra Lord Gurzon, M. Venizelos, Amerika temsilcisi Mr. Child, M. Spalaykoviç tarafından yine bu konular üzerinde görüşler öne sürülmüş ve M. Venizelos'un Ermeniler hakkındaki koruyucu sözlerine şu şekilde karşılık verilmiştir :

«Türk temsilciler heyetinin şaşkınlığı, M. Venizelos'un Ermenilerden sözetmeye kalkıştığı zaman bir kat daha artmıştır. Kendisi Yunan ordusunun Küçük Asya'yı işgalinin, zavallı Ermeniler için yeni bir ıstırap ve yoksulluk kaynağı olduğunu galiba unutuyor. Bu çaresiz halk, zorla silâh altına alınarak Yunan orduları saflarına katılmışlardır. Avrupa'daki Ermeni idareci vatandaşlarının bu suretle kötü işlere âlet edilmemesini, Yunan Hükûmetinden rica et-

mekten bıkıp usanmışlardır. Bu uyarıların hiçbirine kulak asılmamamıştır. Ermeniler cepheye sürülmüş ve Türklere ateş etmeye zorlanmışlardır. Bozgundan sonra büyük tahripler yapılmıştır. Bundan sonra da Yunan memurları, bu cinayetlerde Ermenileri suçlamak için uydurma propagandalar yapmaya koyulmuşlardır. Daha sonra Rumlar Asya'yı terkettikleri zaman Ermenileri de beraber sürüklemişlerdir. Bundan dolayı, dünyada Ermenilerin çektiklerine açıkça acıyacak hükümetlerin en sonuncusu, onların doğrudan doğruya felâketlerine sebep olan hükûmet olacağını kabul etmek zorunludur...

Hâlâ Türkiye'de kalan Ermeniler, orada Türklerle aynı haklara sahip olarak yaşayabilirler. Fakat her azınlığın kendisine ayrı bir toprak koparmak için Türkiye'nin bölünmesini davet iddiasında bulunmaları kabul edilemez ve anlaşılamaz bir düşüncedir.» denilmiştir.

31 Aralık 1922 tarihli oturumda da :

İsmet Paşa :

«Halen Türkiye'de bulunan Ermenilere gelince, savaşın uzun yıllarından önce görmüş olduğumuz gibi, bunların Türk vatandaşlariyle mükemmelen geçinerek, çalışkan ve müreffeh bir surette yaşamaya devam etmelerine hiçbir engel yoktur.

Türk temsilci heyeti, barışın, siyasî mahiyetteki ıstırabı defetiikten ve Ermeni sorununu bir geçim yolu veyahut siyasî bir silâh kabul ederek dışarda çalışan komiteleri ortadan kaldırdıktan sonra Türklerle Ermenilere karşılıklı, tam bir samimiyet içinde savaşın kendilerinde açtığı yaraların tedavisini düşünmeye meydan bırakacağına inanır» dedikten sonra, Ermeni yurdu hakkında şu nokta kesin olarak ileri sürülmüştür :

«Lozan'da bulunduğundan beri bütün ilgililere tekrar etmiş olduğu gibi İsmet Paşa, Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin kendilerine karşı tamamiyle lütufkâr olacak ve geçmişteki olayları memnuniyetle unutacak olan Türk vatandaşlariyle kardeşçe yaşayabileceklerini komisyon huzurunda da arzetmek arzusundadır. Diğer taraftan Türkiye toprağından olan arazinin Ermeni yurdu teşkil olunmak üzere terkini, Türkiye'nin parçalanmasına yeni bir teşebbüs olarak kabul etmek zorundadır. Halbuki bu gibi teşebbüslerin haksızlığı ve mümkün olmadığı çok kere isbat edilmiştir. **Türkiye'nin, doğu illerinde, Kilikya'da Türk çoğunluğunu kapsamıyan ve her ne suretle olursa olsun, anavatandan ayrılması mümkün olan bir karış toprağı yoktur).**

Aynı oturumda Lord Gurzon, İsmet Paşa'ya cevap olarak :

«İsmet Paşa, Ermenilerden sözederek, bunların Türk yönetimi altında tamamen mutlu ve memnun bir millet olduğunu, bunlara karşı Türk Hükûmetinin kardeşçe duygular duyduğunu ve çektikleri ıstırabın, ancak kendilerinin çılgınca hareketleri ve komşularına tahrikleri yüzünden olduğunu anlattı. Eğer her zaman bu iki millet arasında bu kadar iyi ilişkiler mevcut idi ise, nasıl olur da Küçük Asya'da yaşıyan 3.000.000 Ermeni, 130.000 kişiye iner? Bunlar intihar mı ettiler, yoksa kendi istekleri dışında kaçmaya mı zorlandılar? Bu azalma hangi baskı altında meydana geldi? Fransız orduları geçenlerde Kilikya'yı boşalttıkları zaman, neden bu mutlu ve memnun ırka mensup 60 ya da 80 bin kişi yurt ve ailelerini arkada bırakarak başka yerde, yoksul bir şekilde yaşamak üzere Fransızları izleyerek kaçtılar? Niçin şimdi yüzbinlerce Ermeni, Türk Hükûmetinin samimi çağrısına koşacak yerde, dünyanın çeşitli bölgelerine sığınıyor? Kısaca, niçin bu Ermeni meselesi dünyanın en büyük kötülüklerinden birini teşkil ediyor?» dedi.

Sonraki oturumda, bu sorulara şu suretle cevap verildi (1) :

«Lord Gurzon, İsmet Paşa'nın sadık Ermenilere karşı Türkiye Hükûmetinin sevgi gösterdiği hakkındaki sözlerine cevap verirken neden, 3.000.000 Ermeniden Türkiye'de 130.000 kişi kaldığını ve niçin bunların 60.000 kişisinin Kilikya'dan göç ettiğini sormuştu. Türkiye temsilci heyeti, bu 3.000.000 Ermeni sayısında hissedilir bir yanlışlık olduğu düşüncesindedir. Çünkü, hiçbir nüfus cetvelinde, Ermenilerin böyle bir nüfusu olduğunu görmemiştir. M. Vital Guinet'nin Avrupa'da yayınlanan istatistiklerin çoğunun kaynağı olan eseri, Türkiye'de yaşıyan Ermenileri yaklaşık 1.400.000 kişi, İngiliz eğitim çevreleri 1.500.000, resmi istatistikleri 1.290.000 gösterir. Bunlardan Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan kısımda bulunan Ermenileri çıkarmak gerekir. Bu rakamlar da gösteriyor ki Türkiye'de asla 3.000.000 Ermeni bulunmamıştır. Zaten bütün dünyada bu kadar Ermeni bulunmadığı bilinmektedir.

Diğer taraftan, Ermenilerin Fransız ordusunun hareketinden önce ve Türk ordusu gelmeden, Kilikya'yı terkettikleri ve Fransız memurlarının bunları yurtlarında kalmaya kandırmak için verdikleri öğütler ve ısrarlarına rağmen bu yolda hareket ettikleri bi-

(1) 15 Numaralı tutanaktan.

liniyor. Bu halk kendi arzusuna rağmen gitmeye, bir siyasî gaye ile hareket eden ihtilâl komitelerinin adamları tarafından zorlanmışlardır. Bu suretle yurtlarını terkedenler, hareketlerinden önce kendilerinin asla gitmek istemediklerini, fakat ihtilâl komitelerinden korktuklarını, Müslümanlara, ağlıyarak açıklamışlardır. Zaten bu olaylar, herkesçe bilinmektedir.

Eski istatistiklere göre, bugün mevcut olmıyanların ne olduğu, yeni savaşlarda ve Türkiye'ye zorla yaptırılan savaşlarda aranmalıdır. Bu savaşların sonucu, yine Anadolu'nun en mutlu ve en zengin, en ünlü bölgelerini harebeye çevirmek oldu. Doğu illerinde Müslümanların sayısı 4.000.000 iken 3.000.000 dan aşağı ve istilâya uğrayan batı illerinde 3.500.000 den iki milyona kadar düştü. Arada eksilmiş olanlar, 2.500.000 kadar olup, felâketli savaş yıllarının kurbanlarıdır. Fakat Lord Gurzon'un ileri sürdüğü isteğe uyarak, İsmet Paşa da geçmişi unutmak istiyor...

Lord Gurzon, Türkiye kadar büyük bir ülkede Ermenilere barınacak bir köşe bulunup bulunmıyacağını sormuş olduğundan İsmet Paşa, bu vesile ile, memleketleri Türkiye'nin alanı ile kıyaslanamaz ölçüde büyük topraklara sahip devletler bulunduğunu söyledi ve dedi ki : Bundan başka, pek yakın bir geçmişte bu ülkeden ayrılmış olan bölge, çok geniş toprakları kapsamaktadır. **Türk kalan memlekete gelince, orada büyük bir Türk çoğunluğu bulunmakta ve bunun bütün kısımları bölünmez bir bütün teşkil etmektedir. Doğu illerindeki Türk halkı, Kilikya halkı gibi, yurtlarını yabancıların istilâ ve işgaline karşı savunmak için hesapsız fedakârlıklara katlanmışlardır. Yurtlarını hiçbir şekilde onlara terkedemezler.»**

Gerek Türkiye Ermenileri ve gerek Kafkas Ermeni Cumhuriyeti temsilcileri Lozan'a gelerek kendilerinin de konferansta dinlenmeleri için teşebbüslerde bulunmuşlardı. Kendilerinin Ermeni milletinin haklı ve yetkili temsilcileri) olduklarını ileri sürmek suretiyle konferansa yaptıkları müracaat kabul edildi ve ikinci komisyonda dinlenmeleri kararlaştırıldı. Türk heyeti bu toplantıda hazır bulunmayı kabul etmiyerek salonu terketti. Komisyonda yapılan bu müzakerenin — Ermeniler yönünden çok önemli ve son bir teşebbüs olduğu için — aynen aktarılması yerinde görülmüştür :

TUTANAK ÖZETİ

26 Aralık 1922

Heyet : K. Noradunkyan, A. Aharonyan, A. Hadisyan, L. Paşalyan tâli komisyon huzuruna çıkmışlardır.

Noradunkyan ve Aharonyan Ermenilerin isteklerini sunmuşlar, Noradunkyan okumuş, Aharonyan açıklamalar yapmıştır.

Müzakere şu suretle cereyan etmiştir :

Sir Horas Rombold — Ermeni ocağını ve Türk ilişkilerini nasıl düşünüyorsunuz?

Aharonyan — Arzu ettiğimiz ocak, aynı zamanda Türkiye'den ayrı ve bağımsız olmalıdır Fakat müttefiklere kolaylık olmak üzere Türklerin çıkarlarını sağlamlaştıran şekiller de hazırdır. Örneğin, Britanya sömürgeleri rejimi gibi. Sanırım ki Noradunkyan da benimle bu konuda aynı düşüncededir.

Noradunkyan — Bu hususta biraz önce raporumu okumuştum.

Rombold — Erivan hudutlarının genişlemesi ve Ermeni ocağı hakkında ne düşünüyorsunuz? Bu takdirde iki Ermenistan olmaz mı?

A. Aharonyan — Erivan Cumhuriyetinin hudutlarının genişlemesi, oranın Sovyet rejiminde olmasına göre güç iştir. Çünkü Rusya onunla meşgul değildir. Şu halde Türkiye tarafından zaptedilmiş olan Rusya Ermenistanı'nda yeni bir Ermeni ocağı kuruluşu bir şey temin edemez. Biz Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı tarafından çizilmiş hudutları istemiyoruz. Yalnız bir kesim ile yetiniyoruz. Eski Ermenistan meselesine gelince, Bulgaristan ve doğu Rumeli'deki idare şekli bu hususta size bir örnek olabilir.

Rombold — Sizce en elverişli toprak parçası neresidir? Harita üzerinde gösterebilir misiniz?

Aharonyan, (harita üzerinde Rize ve Hasankale'den geçerek Erzurum'u dışarda bırakmak suretiyle Muş'a giden ve içerisine Van gölünü alarak İran hududuna kadar dayanan bir hudut çizdi.)

Rombold — Bu hudutlar içerisine 700.000 göçmen yerleştirilebilir mi? Bunların hepsi Türkiye Ermenileri göçmenleri midirler?

Aharonyan — Evet, Türkiye Ermenileridirler ve bu arazide yerleştirileceklerdir.

Rombold — O halde Türkiye Ermenistanı'nda artık Ermeni kalmıyacak mı?

Aharonyan — Bir kere Ermeni ocağı kurulduktan sonra Ermenilerle Türkler arasında kuvvetli bir barış ve dostluk doğacak ve Türkiye'de kalmak isteyen Ermeniler iyi bir vatandaş olacaklardır.

Rombold — Bu arazide şimdi kimler bulunmaktadır?

Aharonyan — Başlıcaları Kürtlerdir. Bunlar, daha savaştan önce büyük bir nüfus teşkil ediyorlardı. Türkler ise azınlıkta idiler. Çoğunluk Kürtler ve Ermenilerde idi. Kürtler ârî ırkına mensupturlar ve çok güçlüklerle İslâmlaşmışlardır.

Delacroix — Kürtlere güveniniz tartışılabilir. Bütün Kürtler sizden tarafa değillerdir. Bir çokları Ermeni katliâmlarına iştirak etmişlerdir. Kürt Hamidiye süvari alaylarının rolleri meydandadır.

Aharonyan — Kürtler, katliâmdan fazla yağmacıdırlar. Birçok Kürtler vardır ki bizimle beraberdirler. Ermenistan'da iki Kürt alayımız vardı. Bunlar sonuna kadar Türklere karşı savaşmışlardır.

Delacroix — Bu hususta Noradunkyan'ın da düşüncelerini öğrenmek isterdim.

Noradunkyan — Kürtlerden sözedilirken, onların 200 den fazla olan aşiretlerini de göz önüne almak gerekir. Yezidiler ve Kızılbaşlar Ermenilere dost'turlar. Bunların 1905 de 20.000 Ermeniyi saklamış oldukları hatırlanmalıdır. Fakat, örneğin Celâliler Ermenilere muhalif'tirler. Hâmidiye alayları bunlardan meydana getirilmişti. Bunlar Türk elbisesi giyerek eşkiyalıklarını yapıyorlardı. Kendileri başka yere gönderilmek istenilince, İkinci Ordu Kumandanı Zeki paşa, bunlar nereye gitseler gelenekleri olduğu için aynı şekilde hareket edeceklerini ileri sürerek, buna muhalefet etmişti.

Delacroix — Sözettiğiniz 350.000 Ermeninin hepsi de Türkiye Ermenisi midirler? Yoksa, içlerinde Rusya Ermenisi de var mıdır?

Aharonyan — Hepsi de Türkiye Ermenisidirler ve dönmek için işaret bekliyorlar.

Delacroix — Türkiye Ermenistanı ilçelerinde yerleşmiş bulunan 130.000 Ermeni hakkında ne gibi bilginiz vardır? Onlar oralardan sürülüyorlar mı? Yoksa kendi arzuları ile mi çıkıyorlar?

Aharonyan — Gerçek şudur : Sokaklarda, vapurlarda Ermenilerin belirli bir süre içinde çıkıp gitmeleri için ilânlar yapıştırılmıştır. Sonra Türk halkı da, Ermenilere, kendi taraflarında kalacakların başına kimbilir neler geleceğini söylemişlerdir. Kara, kışa bakmıyarak bir çok güçlükler altında Karadeniz ve özellikle Suriye'ye

geçmek için Ermeniler çeşitli yönlere gitmişlerdir. Suriye'deki Ermenilerin nüfusu 140.000 i geçmiştir. Arap halkının da böyle perişan göçmenlerden memnun olmadıkları biliniyor.

Laport — Bununla beraber, bu ekonomik bir meseledir. Ermenilerin gelmesiyle emeğin değeri düşmüştür. Bu da, tabiî Arapların hoşlanmıyacağı bir şeydir.

Noradunkyan — İskenderun bölgesinde Alauit'ların bulundukları yerde Ermenilerin durumu daha iyidir.

Laport — Ben de aynı düşüncedeyim.

Rombold — Halen Erivan Cumhuriyeti halkının nüfusu ne kadardır ve hangi ırklardan oluşmuştur?

Aharonyan — Arkadaşım Hadisyan, memleketimizi iyi bilir. İki yıl süreyle Başbakanlık etmiştir. Size bilgi verebilir.

Hadisyan — Erivan Cumhuriyetinin nüfusu şimdiki halde 1.400.000 dir. Bunun 1.200.000 i Ermeni, 60.000 i İslâmdır. Bu halk 26.000 kilometre karelik arazi üzerinde bulunmaktadırlar ki, bunun da 9.000 kilometre karesi tarıma elverişlidir. Son zamanlarda buraya yeni göçmenler yollanacağı sözü ortaya çıkınca, bunu Sovyet Ermenistan'ı reddetti. Elcezire'den gelmiş olan 10.000 kişiyi yerleştirmek için büyük güçlük çekildi. Yalnız Ermenistan değil, Kafkasya'nın da bir kısmını besleyen bu verimli arazi Kars, Sürmeli, Nahcıvan Türkler tarafından zaptedilmiştir.

Rombold — Ermenistan'da yaşayan İslâm halk ne oldu?

Aharonyan — Bir kısmı Türkiye'ye, bir kısmı Kars bölgesine ve diğer bir kısmı da Azerbaycan'a göç etti.

Rombold — Rica ederim, Kilikya'nın hangi kesiminde ocağınızı kurmak istediğini harita üzerinde gösteriniz.

Noradunkyan — (Göstererek) Ocak, Ceyhan, Suriye hudutlariyle Fırat arasında, içerisine Sis ve Maraş'ı alarak Fırat'a uzanır.

Rombold — Bu bölgeye ne kadar Ermeni yerleştirebilirsiniz?

Noradunkyan — 5 - 6 yüz bin kişi.

Başkan — Efendiler, açıklamalarımız kaydedilmiştir. Biz görüşür ve gereğinde yeni bilgi almak için sizi tekrar dâvet ederiz.

Noradunkyan — Bugün gündemde azınlıklar meselesi bulunmadığına çok memnunum. İzin veriniz de iki noktaya dikkatinizi çekeyim :

1 — Asker toplamanın serbest olması,

2 — Patrikhanenin bağımsızlığı, her Ermeninin askeri hizmetten kaçınabilmesi.

Başkan — Esasen Yunan heyeti bu meseleyi söz konusu etmiştir. Fakat Türkler buna muhaliftir. Herhalde biz bildirinizi gözönüne alacağız.

Noradunkyan tarafından, Lozan konferansı tâli komisyonunda şu rapor okundu (1):

RAPOR

Ermeniler için bu kadar kesin hüküm verileceği bir zamanda saygıdeğer komisyonunuzu Ermeni ocağı sorunuyla meşgul etmek üzere geliyoruz.

Efendiler, biliyorsunuz ki, dileklerimiz çok normaldir. Yine Ermenilerin ne kadar barışa muhtaç olduklarını ve bu konferansta hayırlı gayeleri gerçekleşince ne kadar mutlu olacaklarını bilirsiniz. Fakat biz ortada bazı meseleler bulunduğunu ve bunlar için açıklamalar yapmamız gerektiğini anlıyoruz. 1915 olayları, Ermeniler ve Türkler arasında büyük bir uçurum açmıştır. Genç Türklerin idarecileri, o zaman yalnız kanunsuz şekilde Ermenilere, Türkiye Hükûmetinin sadık tebaasına karşı değil, memleketlerinin maddî menfaatlerine karşı da bilgisizlik gösteriyordu. Alman elçisinin ve diğerlerinin tanıklığına bakılmadığı halde bile Türkiye Ermenileri askere alınmışlar, askerî hizmetlerini yapmışlar, sürgüne, katliâma uğramışlar ve nüfuslarının önemli kısımlarını kaybetmişlerdir.

Türk siyasetinin bu durumu çok acınacak halde olmakla beraber, biz o meseleler üzerine dönmek istemiyoruz. Gözlerimizi şimdiki duruma ve geleceğe çevirmeyi daha uygun buluyoruz. Halen neyazık ki Türk ve Ermeni arasında karşılıklı samimi bir dostluk yoktur. Türkiye'de hüküm süren sert ve keskin bir görünüş arzeden vaziyeti hafifletecek hiçbir şey de yapılamaz.

İsmet Paşa Hazretleri, bizim Ermeni ocağı kurmamızı gerekli görmüyorlar, yalnız yabancı memleketlerde bulunan göçmenlerimizin Türkiye'ye dönüşlerine izin verilmesini, barış için yeterli buluyorlar.

Fakat yazık ki biz, şimdiye kadar meydana gelmiş olan ve gelecekteki olayları gözönüne alınca, yalnız bununla yetinemeyiz. İş-

---

(1) Hadisyan, (Ermenistan Cumhuriyetinin Doğuşu ve İlerlemesi), sahife: 335.

te bir örnek : Balıkesir, Bursa ve Biga'da yaşıyan Ermeniler, vatandaşları olan Türklerin sözlerine güvenerek evlerinde kalmışlar, ve sonra, son olaylar sırasında öldürülmüşler, yok edilmişlerdir. Diğer taraftan Mondros mütarekesinden sonra Anadolu'ya gitmek cesaretini göstermiş olan hayatta kalan Ermeniler de, tekrar göç yolunu tutmuşlardır. Her şeyi kaybetmiş olan kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, kış donları, buzları arasında Karadeniz ve Suriye yollarını tutmuşlar, sıhhatli ve sağlam kalanlar ise, hapishanelerde saklanmışlardır.

Bugün 700.000 Türkiye Ermenisi şu ülkelere dağılmışlardır : 345.000 Kafkasya'nın çeşitli yerlerine, 140.000 Suriye'ye, 120.000 Yunanistan ve Adalar Denizindeki adalara, 40.000 Bulgaristan'a, 50.000 İran'a, geri kalanı da başka yerlere dağılmışlar ve hayır kurumları tarafından 110.000 yetim göz önüne alınmıyarak bütün bu göçmenler büyük zorluklar görmüşler, hesapsız kurbanlar vermişler ve şimdide sabırsızlıkla, kendilerinin acınacak haline son verecek günü beklemektedirler. Bu çalışkan ve faal insanlar, bugün hayır kurumları tarafından gözetilmektedirler. Fakat böyle bir yardımın da devam edemiyeceği ortadadır.

Yazık ki, gerçek budur. Şüphesiz efendiler, bu ailelerin korkunç hatıralar bıraktıkları ve bitmez tükenmez mücadelelerin tekrar başlıyacağı eski yerlerine dönmelerinin tabiate aykırı bulunduğunu kabul edersiniz. Hiçbir izin, hiçbir emir, hiçbir vaad güven veremez. Ancak millî ocağın yaratılmasıdır ki, geçmişin üzerine bir perde çekerek düşmanlık hislerini kaldırır ve güvenliği sağlar.

İtilâf devletlerinin daha önce millî ocak hakkında esasen kararları vardı. Bu karar, 1921 - 1922 de Londra, Paris toplantılarında tekrar sağlamlaştırıldı. Türklerin, kendi bağımsızlıkları için savaşmış olan ve önceleri İmparatorluklarının birer parçasını teşkil eden diğer İslâm milletlerinin, bağımsızlıklarını tanımış oldukları halde, neden yine diğer bir vatandaşlarına ait olan bu kadar alçak gönüllü bir isteği reddettiklerini anlamıyoruz. Gerek Türk Hükûmeti ve gerek özel şahıslar, bütün bu karışık ırklar içinde, Ermenileri de yönetmişlerdi.

Düşüncemizce Ankara millî hükümeti anayasasının, Büyük Britanya hükûmeti idaresi altında bulunan sömürgeler şeklinde bir idareye, bir millî ocak kurulmasına engel olacak bir görüş öne süreceğini sanmıyoruz.

Tâyin edilen toprağa gelince, heyetimiz, esasen bunun yerini konferansa sunmuş bulunmaktadır. Ocak, ya kuzey illerinde ya da

binlerce yıldan beri Ermenilerin yaşadığı ve Genel Savaş sebebiyle İslâm nüfusunun azalmış olduğu Kilikya'da olacaktır.

Şunu da hatırlatmama izin veriniz ki, dünyanın bütün milletleri davamızın haklı olduğunu ve ocak kurulması gereğini kabul etmişlerdir. İşte masamızın üzerinde, binlerce Amerikalı ve Avrupalı Hıristiyan kiliseleri, itibarlı şahıslar tarafından imza edilmiş şikâyet dilekçeleri vardır. İzin veriniz, şunu da ilginize sunarım : Böyle düşünenler yalnız Hıristiyanlar değildir. Hindistan'dan, İran'dan, Azerbaycan'dan, yine Türkiye'den bir Ermeni ocağının kurulmasını faydalı ve haklı bulan binlerce İslâm vardır. Nihayet, sorunun Türk ve insanlık bakımından düşünülmesinden sonra saygıdeğer efendiler, hak kavramı yönünden birkaç kelimeye daha izin veriniz : Hak adına savaşmış olan kuvvetli müttefikler, binlerce defa Türkiye'deki milletlere hürriyet vaad etmişlerdir. 1915 deki feci sürgünden sonra Amerika'da ve diğer yerlerdeki Ermeniler, fransızların emri altında (doğu ordusu) nu teşkil etmişlerdir. Vatanlarının kurtuluşu işini savunma ve himaye için askere alınma kâğıdını imzadan sonra bunlar (General Allenby) nin kumandası altında başarıyla Filistin, Suriye hudutlarında çarpışmışlardı.

1920 Sevr antlaşmasında Ermeni hudutlarının çizilmesinin Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanının hakemliğine verilmesi ve Milletler Cemiyetinin 22 nci maddesi, müttefiklerin Ermeni milleti hakkındaki iyiniyetlerini doğrulayan büyük kanıtlardır.

Halen siyasî durum, yakın doğunun kaderini tâyin ve barışın devamı için tarafımızdan yeni bir antlaşma düzenlenmesine ihtiyaç göstermiş ise, eminiz ki, Türklerin isteklerinden önce Ermeni meselesi konusunda hak adaletin uygulanmasını unutmazsınız.

Müttefiklerin bugünkü kuvvetli durumu göz önüne alınmıyarak — halen vaziyet böyledir — birçok fırsatlarla, hattâ Sevr Antlaşması sırasında Ermeni temsilci heyetine yanınızda yer alma izni verilmişti. Prensiplerinizi ve vaadlerinizi tutacağınız hakkında hiçbir şey bizi umutsuz bırakamaz. Sözlerimi sona erdirirken derim ki, daha güzel açıklanacak olursa, Türkler, Ermeni ocağı konusundaki görüşlerini değiştireceklerdir. Çünkü bu vaziyet, bu yeni kuruluş, Türkiye için şeref verici olmakla beraber, gelecekte kendileri için çalışkan, sadık, faal bir unsuru elde etmek bakımından her yönden akıllıca bir adım atmak demek olacaktır.

Yakın doğuda barış meselesinin, bu vaziyetin temini suretiyle, sağlam esaslar üzerine kurulacağına güveniyoruz.»

Aharonyan tarafından da şu konuşma yapıldı :

AHARONYAN'IN KONUŞMASI

Arkadaşım Noradunkyan'ın konuşmasından sonra söz alıyorsam bu, ancak Ermeni milletinin aynı zamanda, bütünlüğü ile, partileriyle, göçmenleriyle burada size arzettiğimiz isteklerde birleşmiş olduklarını bildirmek içindir.

Bundan sonra da buraya kendileri için adalet istemek amaciyle gelmiş olan Türklerin, bize karşı yapmış oldukları adaletsizlikleri söylemek isterim. Onlar bugün yalnız Türk Ermenistanı değil, Erivan Cumhuriyetinin de büyük bir kısmını zorla almışlardır. Rusya'ya ve müttefiklere ait meseleleri karıştırmak fikrinde değilim. Fakat şunu da söylemeliyim ki, 1920 sonlarında Ermenistan Cumhuriyeti müttefikler tarafından onaylandığı zaman, (Kemâl Ordusu) Ermenistan'a saldırmış ve Kars iliyle Ardahan, Sürmeli ve Nahçıvan'ı zaptetmiştir.

Bu şekilde Türkler, Kafkas Ermenilerinin durumunu ağırlaştırmışlardır. Çünkü zaptolunan yerlerden 180.000 Ermeni, Türklerin ilerlemesinden kaçmışlar ve Cumhuriyet arazisinin geri kalan kısmına sığınmışlardır. Bu sayıya, savaş sırasında yine doğu illerinden kaçmış ve buralara sığınmış olan 350.000 Ermeni de eklenirse o zaman bu yerlerde hüküm sürmüş olan kıtlığın, bulaşıcı hastalıkların sebepleri anlaşılabilir. Yalnız Amerika'nın ve Avrupa'nın yardımı iledir ki, bunların büyük etkileri hafifletilebilmiştir.

Türkler bu müthiş olayları Kars'ta 1921 Kasım 13 de imza edilmiş olan antlaşma ile haklı göstermişlerdir. Gerçekte yalnız bu antlaşma değil, daha dört antlaşma vardır. Bunlar da Brest - Litovsk (1918), Aleksandropol (1920), Kars (1921) antlaşmalarıdır. Sonraki üçü, Brest - Litovsk'un tekrarıdır ve hepsi de yukarıda sayılan yerleri bizden alıyorlardı. Mondros Mütarekesiyle Brest - Litovsk ve Batum Antlaşmaları hükümsüz kaldı. 1921 de Londra'da müttefiklerin konferansında 1921 Batum Antlaşması tamamen ortadan kalkmış kabul edildi.

Kars Antlaşmasına gelince, büyük devletlerden hiçbiri, bunun varlığını tanımak istemedi.

Türkler bundan başka yine bütün bu şehirlerin daha 1877 Türk-Rus savaşından önce de kendilerine ait olduğunu söylüyorlar. Fakat eğer böyle düşünürsek o zaman Bulgaristan da Türkiye'ye ait bulunuyordu. Eğer kendileri bu kadar uzaklara giderlerse o takdirde iddia ettikleri hâkimiyet hakları acaba nerelere kadar uzanır?

Şunu da göz önüne almalıdır ki, Türkler çok güvendikleri (Misak-ı Millî) ile Kars'ı, Ardahan'ı, Batum'u iddia ediyorlardı. Ayrıca hatırlatmalıyım ki, Sürmeli ve Nahçıvan asla Türklere ait bulunmamıştır. Buraları Ruslar İranlılardan almışlardır. Fakat Türkler bu ikisine hâkim oldular. Sürmeli'yi kendilerine saklıyarak Nahçıvan'ı Azerbaycan'a verdiler.

Şimdi Ermeni millî ocağı sorununa geçerken, bu meselenin çok zaman kötü bir şekilde söz konusu edildiğini ve yanlış anlaşıldığını dikkatinize arzetmeme izin veriniz. Bizim rica ettiğimiz şey bir sığınak, bir göç yeri değildir, biz eski vatanımızda millî bir ocağa sahip olmak istiyoruz. Esasen bilirsiniz ki, Ermeni milletinin çok acı olan zulüm görmüşlüğü ve ezilmişliği meselesiyle birlikte siyasî sorunlar da vardır. Ermeni meselesi 1856 Paris ve 1878 Berlin Kongrelerinde söz konusu olmuştu. Abdülhâmid'in saltanat günlerinde yapılan katliâmlardan sonra 1895 yılında islâhat işi müzakere olundu ve sonunda yedi il için kararlar verildi. Bunların sonucu olarak Ermenistan'a Vestenenk ve Hof adlarında, biri Hollandalı, diğeri Norveçli iki yüksek komiser gönderildi. Büyük savaş çıktı, Türkler ikisini de savdılar ve Ermeni sorununu, Ermenileri yok ederek ortadan kaldırmaya çalıştılar. Bu feci tarih hepimizce bilinmektedir ve tekrarına da ihtiyaç yoktur. Müttefiklerin tarafını, asırlık ıstıraplarımıza karşı büyük bir itimat ve fedakârlıklarla daima kabul ettik. Onlar da bize Türkiye'den, Rusyadan ayrılmış, bağımsız ve hür bir Ermenistan vermelidir.

Bugün bize Kafkas Ermenistanı'nı ve, yine Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanının çizdiği hudutları bir tarafa bırakarak hiç olmazsa nihayet bir Ermenistan teşkili için ne kadar yetersiz olsa da denize bir çıkış limanıyla beraber millî bir ocak vermek acaba en azından bir adalet gereği olmazmı idi?

Milletimiz 2500 yıl, devamlı olarak o kıtalarda yaşamıştır. Türkler de asla oralarda bir üstünlük göstermemişlerdir. Alçak gönüllü olduğu kadar haklı da olan bu iddialara karşı İsmet Paşa, 700.000 Ermeni göçmenimize Kanada ve Avustralya yollarını gösteriyor. Bugünkü noktaya ulaşıncaya kadar, biz vatanımız için çok ıstırap çekmiş ve çok kanlar dökmüşüzdür. Milletimiz Kanada ve Avustralya'ya gitmemek için bir tek ruh ve bir yürek kesilerek genel kargaşalığa atılmış ve yalnız şimdiki durumunu, geleceğini değil, geçmişini de ortaya koymuştur. Çünkü bu hareket bütün bir kuşağın geçmiş ve gelecekteki kuşaklarla fizyolojik bağlarının yok olmasını ge-

rektirirdi. Genel savaşa katılmış olan hiç bir büyük veya küçük müttefik devletin, küçük Ermeni milleti kadar ıstıraplı günleri olmamıştır. Bu ıstıraplarda ne kadar küçük ölçüde olursa olsun, bir vatan istemek hakkını kendisine vermektedir.

Bize diyorlar ki, Ermeni kurtuluş hareketi Britanya'dan ve Çarlık Rusya'sından gelen etkilerle oluşmuştur. Burada duyuracağım ki, Çarlık Hükûmeti ve Sultan, aynı zamanda Türkiye Ermenistanı'ndaki istibdadı yok etmeyi hedef alan bütün hareketleri mahvetmek hususunda aynı görüşte bulunuyorlardı. Türk Ermenistanı'ndaki kardeşlerinin imdadına koşmak için kurulmuş olan bütün Kafkas çeteleri, hudut boyunda Rus Ordusu tarafından yok ediliyorlardı. Çünkü Çarlık Hükûmeti, hudutlarının güney kesiminde bir Bulgaristan yaratmak istemiyordu.

İngiltere'nin etkili olduğu söylentisi de başka bir efsanedir.

Bizim kurtuluş hareketlerimiz, Balkan milletlerinin hareketlerine yol açan derin sebeplerden doğmuştur. Türklerin ve onlardan ayrılmış olan miletlerin basit karşılaştırması, tarihin ne kadar haklı ve bu hareketlerin insanlık ve medeniyet yönünden ne kadar faydalı olduğunu göstermek için yeterli bir esas olabilir.

Evet, biz daima vatanımızın hürriyeti için çalışmışızdır. Birleşik Ermenistan bizim idealimiz olacaktır. Eğer halen, müttefikleri büyük bir Ermenistan yerine küçük bir Ermenistan çizmeye zorlayan büyük güçlükler varsa, Kilikya'da milli bir ocağın kurulması teklifini müttefiklerin arzusuna saygı göstermek ve çalışmalarını kolaylaştırmak için kabul edeceğiz.

Adalete kavuştuğumuza inanıyoruz. Çünkü, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın bize verdikleri sözlere güveniyoruz. O İngiltere ki, bir gün içinde bütün dünyaya karşı uluslararası anlaşmaların, yalnız kâğıt parçalarından ibaret olmadığını göstermek için ayağa kalkmıştır. O Fransa ki, müttefiklere bağlı kalmak ve insanî büyük prensiplerin ayak altına alınmasını önlemek için bütün varlığıyla meydana atılmıştır. O İtalya ki, yabancının boyunduruğunu tanımamış ve o boyunduruğu kırmak için ortaya çıkmıştır. Onlar bizi terketmemelidirler. Biz bu bakımdan güven içindeyiz. Bu konferansın bizim dâvamızı adil bir şekilde çözümlemeden dağılmıyacağına inanıyoruz. İşin ağırlığını biliyoruz. Fakat eminiz ki, adaletin tam ve gerçek olması için, müttefiklerin ortak ve birleşik arzuları yeterlidir.»

Ermeni yurdu, nihayet Ermenilerin dillerini, kültürlerini, dinlerini koruyabilecekleri «bir Türk genel valisinin yönetimi altında bir yer» şekline kadar indi.

Türk Milletinin düşüncelerine tercüman olan başarılı İsmet İnönü'nün : «Türk toprakları bir Ermeni yurdu için parçalanamaz. Ne doğu illerinde, ne Kilikya'da anavatandan ayrılması mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye bugün mevcut ve bağımsız Ermeni Cumhuriyeti ile antlaşmalar yapmıştır. Diğer bir Ermenistan olabileceğini Türkiye, hayalinden bile geçiremez.» şeklindeki sözleri bu meseleyi de kökünden söküp attı. Ermenilerin bütün teşebbüsleri sonuçsuz kaldı. Bundan sonra bu iş de kesin olarak ortadan kalkmış oldu.

Ermeni heyetleri, bütün bu sonuçlara rağmen faaliyetten geri durmuyorlardı. Hâlâ sırf siyasî gayeleri dolayısiyle kendilerini kullanmış, vaktiyle bu amaçla kendilerine vaadlerde bulunmuş olan devletler aracılığiyle Ermeni meselesini hallettirmeye, Türkiye üzerinde etki yaptırmaya çalışıyorlardı.

Taşnaksutyun komitesi bütün örgütüne, devletlere başvurulmasını, yeni yollarda, yeni bir dil ile Ermeni sorununu sürdürmelerini bildirdi. Birleşik Ermeni heyeti, Fransa Hükûmetine şöyle bir müracaatta bulundu (1):

FRANSA HÜKÛMET BAŞKANINA

Lozan Konferansı, barış antlaşmasından Ermeni ocağı sorununu çıkarmaya karar vermiştir. Türkiye'den kaçmış olan ve yabancı ülkelerde başı boş dolaşan 700.000 Ermeni, gözlerini barış konferansına dikmiş bulunuyorlar. Tarafımızdan verilmiş olan sözleri Ermeni milletine bildirmiş bulunan, Ermeni milletinin sorumlu heyeti olarak, Ermeni sorununun bu suretle terkedilmesine katılamayız. Müttefikler adına kurban olmuş bir buçuk milyon Ermeni, birkaç yüzbin ıstıraplı kaçak Ermeni adına size sesleniyoruz : Temsilcilerinize, Ermeni meselesini ve doğu barışını umutsuz bir duruma sokacak ve İtilâf devletlerine bağlı kalmış olmak yüzünden feda edilmiş, ölmüş bir millet hakkında haksızlığa sebep olacak bir antlaşmayı imza etmemelerini bildiriniz.

Birleşik Ermeni Heyeti Reisleri
K. NORADUNKYAN
A. AHARONYAN

(1) Hadisyan.

Mussolini'ye de Milletler Cemiyetinde Ermeni ocağı fikrini savunmasını sağlamak amaciyle şu telgraf çekildi (1) :

Roma, 19 Şubat 1923

Ekselâns,

Bu sabahki görüşmemizin sonucu olarak size, Ermeni ocağının yaratılmasını kolaylaştıracak aşağidaki teklifleri arzediyoruz. Eğer İtilâf devletleri sayısız vaadlerine rağmen, Ermeni ocağı için bir şey yapamazlarsa, hiç olmazsa şunları sağlayabilirler :

1 — Lozan Antlaşmasına, uygulamasını Milletler Cemiyetine bırakmak suretiyle, prensip olarak Ermeni millî ocağının kurulması için bir madde koyabilirler.
Ya da :
2 — Ermeni millî ocağının kurulması gereğini prensip olarak kararlaştırdıktan sonra bunun uygulamasını elçiler konferansına veyahut da meydana getirilecek bir özel komisyona verebilirler.

Yüksek şahsınızdan, bizim meselemiz hakkında gösterdiğiniz iyi düşüncenizden dolayı teşekkürlerimizin kabulünü rica ederiz. Müdahalenizin gerek İtilâf devletleri tarafından ve gerek bütün vicdanı ile ıstırap duymakta olan bir millet tarafından mükemmelen anlaşılacağına güvenmenizi dileriz.

Derin saygılarımızı kabul ediniz.

Ermeni Birleşik Temsilciler Heyeti

(Ermeni dostları birliği) temsilcileri tarafından Çiçerin'e şöyle bir muhtıra verildi :

«Lozan Konferansının sonu ne olursa olsun Ermeni meselesi kesin olarak bir sonuca bağlanmadıkça bir antlaşma imza edilmemelidir. Bugün, milyonlarca imza ile Ermeni millî ocağının kurulmasını isteyen medenî dünyanın genel düşüncesi, Türkiye Ermenistanı'nın varlığına son verecek bir barışın kabul edilmemesi merkezindedir.

Ermeni dostları birliği ve onun Lozan temsilcileri, bugün Türk tehlikesinin dışında bulunan Ermeni Kafkas Cumhuriyetini, Sovyet

(1) Hadisyan.

Rusya'nın kurtarmış olduğunu biliyorlar. Fakat burası ocağı bekleyen 800.000 Ermeni kaçağını almak için çok küçüktür.

Ruslar, Kafkas Ermenistanı hududunu, Van ve Bitlis yönlerine doğru genişletmek için Türklerle özel bir anlaşma yapabilir. Bu suretle Ruslar, hudutları içerisinde bağımsız bir hükûmet yaratmak için Türklerin karşı koyması dolayısiyle güçlüğe uğrayan müttefik devletlerle ve Türklerle Ermeni sorununu çözümlemiş olurlar.»

Çiçerin, 25 Ocak'ta bu mektuba şu cevabı verdi (1):

«Sizinle ve beraberinizdeki Ermenistan'ın uluslararası birliği üyeleriyle olan görüşmelerim sonucunda Lozan konferansında Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın Ermeni meselesinin gözden geçirilmesiyle ilgilendirilmemiş olduklarını duydum. Halbuki bizim katılmamız, bu sorunun doğru bir şekilde ve gerçek olarak çözümlenmesini temin ederdi. Şimdi size, Rusya ve Ukrayna Hükûmetlerinin, sayıları doğru olarak saptanacak olan Ermeni kaçaklarını hudutları içerisine almayı teklif ettiklerini bildiririm. Bu teklifimin ilgililere duyurulmasını rica ederim.

Derin saygılarımı sunarım.»

ÇİÇERİN

Lozan'da Ermeni sorununun bu şekilde sonuçlanmasından sonra, Ermeni heyeti için iki yol kalıyordu :

1 — Şiddetle protesto ederek derhal Lozan'dan ayrılmak,

2 — İtilâf devletlerinin Lozan'da Ermeniler lehine çalışmaları elverişli bir sonuç vermemiş ise de, bu teşebbüsün herhangi uygun bir zamanda tekrarı için siyasî ilişkileri sürdürmekti.

İkinci görüş uygulandı. Bu alanda çalışmaya devam edilirken diğer taraftan da Ermeni birleşik temsilciler heyeti Lozan'dan ayrılırken devletlere şu bildiriyi verdi (2):

ERMENİ HEYETİNİN BİLDİRİSİ

Lozan, 2 Şubat 1923

«Heyetimiz, Lozan Konferansı komisyonlarının bildirilerinden ve basında yayınlanan barış antlaşması projesinden, İtilâf devletleri tarafından Ermeni sorunun yüz üstü bırakılmış olduğunu anlamıştır.

(1) Hadisyan.
(2) Hadisyan.

Bu şartlar içinde temsilciler heyeti, İtilâf devletleri ve Ermeniler için olduğu kadar Türkler için de çok üzücü olan bu yüz üstü bırakılmanın sebeplerini aramak ve tartışmak istemez. Fakat Ermeni heyetleri, Ermeni meselesinin tekrar çözümlenmemiş olarak kaldığını ve talihsiz bir milletin durumunun daha da feci bir şekil almış olduğunu göz önüne koymaya kendilerini mecbur görürler.

Büyük devletler, Türkiye Ermenilerinin kurtulması hakkında yalnız siyasi ve insani yönden değil, Ermenilerin genel savaş içinde İtilâf devletlerine yapmış oldukları sayısız hizmetler sebebiyle yapmış oldukları vaadleri şüphesiz hatırlarlar.

İtilâf devletlerinin çağrısı sebebiyledir ki, Ermeni gönüllüleri, alay alay bunların bayrakları altında toplanmışlardır.

Bu Ermeni gönüllüleri vatanlarının hürriyeti vaadedilmiş olan şartnameyi imza etmişler, Filistin ve Kilikya'da ün salmış olan doğu ordusunun çekirdeğini meydana getirmişlerdir.

1918 de yalnız başına Kafkas sınırlarında çarpışan ve Türklerin, Britanya Ordusuna, Irak'a karşı ilerlemelerine engel olan, Ermeni askerî kuvvetiydi. Nihayet, Bakû'da kahramanca savunmalariyle, Batı Cephesindeki Alman Ordusuna petrolün yetişmesini önlemiş olan da Ermeniler idi.

Alman kumandanlarının ifadelerine göre, bu yoksunluk, harbin bitişini çabuklaştırmıştır.

Bu övülecek davranışlar, fedakârlıkları ölçülemiyecek derecede çok olan Ermeni milletine çok pahalıya mal olmuştur. Eğer onların maddî ve hayatî kayıplarına bir göz atarsak, 1.500.000 Ermeninin katliâm ve sürgünlerle mahvolduğunu ve 700.000 inin yersiz, yurtsuz dolaştıklarını, 100.000 yetimin hayır cemiyetleri üzerine yük olduklarını ve Türkiye'de 10 milyon Frank kayba uğradığımızı görürüz. Bu suretle Ermeni milleti, evlâtlarından büyük bir kısmını kaybetmiş, kiliselerinden, okullarından ve vatanından yoksun kalmıştır.

1878 Berlin kongresi ve bunu takip eden Ermeni meselesinin büyük devletler tarafından ele alınması üzerinde durmıyarak, bize büyük devletler tarafından Genel Savaşın gayelerinden birisinin de hak ve adalet olduğu hakkında yapılan bildiriyi hatırlatmamıza izin verilsin.

1919 da Versailles'da yapılan antlaşmanın 22 inci maddesi esaslariyle müttefikler Osmanlı İmparatorluğunda bulunan bir takım milliyetleri kurtarmak istemişlerdi ki, bunların başında ilk yeri Ermeniler alıyordu. Sevr Antlaşmasiyle 1920 de İtilâf Devletleri ba-

ğımsız Ermenistan'ın hudutlarını çizdiler. 1921 de Londra Konferansında Ermeni ocağının kurulmasını kararlaştırdılar. 1922 de Paris toplantısında, «büyük savaş sırasında kendilerine karşı müttefiklerin o kadar borçlu oldukları Ermenilerin içinde bulundukları kötü duruma özel olarak ilgi ve özen gösterilmesi» gereğini bildirdiler. Sonunda Milletler Meclisinin yardımiyle Ermeni ocağının kurulması kararlaştırıldı. Ermenilerin geleneksel arzularını tatmin etmek için küçük milletlerin savunulması esasına uyularak müttefikler tarafından savaş esnasında döğüşen bir millet ve harpten sonra da müttefik olarak tanınmış olan Ermeniler için 1923 de Lozan'da vaadlerini gerçekleştirecek hiçbir şey kararlaştırılmamış olduğunu dikkatinize arzetmemize şüphesiz izin verirsiniz.

Bu şartlar altında teşekkül etmiş olan temsilciler heyeti, zulüm görmüş ve kurban edilmiş bir millet adına, devletlerden bir kere daha adalet ve hakseverlik yolundaki ıstıraplarına, emellerine medenî âlemin dayanamıyacağı Ermeni milletinin geleceği üzerinde karar vermelerini rica eder. Böyle bir barışın yakın doğuda istenileni vermiyeceğini eklemek de bize düşmez.

Bu bildiriyi imza eden temsilciler heyeti, sizden buna önem vermenizi rica ederek sabırsızlıkla cevabını bekler.»

9 Ağustosta Milletler Cemiyetine şu müracaat yapıldı :

«Reis hazretleri,

Ermeni milleti tarafından yetkili kılınan Ermeni Cumhuriyeti temsilciler heyeti, 24 Temmuz 1923 de Lozan'da müttefiklerle Türkler arasında yapılmış olan antlaşmayı sükûtla geçiştiremez. Sevr Antlaşmasının yerini tutan bu antlaşma, Sevr Antlaşmasiyle ve onu takibeden konferansların Genel Savaş sırasında ve ondan sonra müttefikler tarafından verilen sözlere dayanarak Ermenilere vermiş olduğu hakları göz önüne almamakla kalmıyor, açık olarak Ermenilerin varlığını da reddediyor. Bu yazıyla Ermeni Cumhuriyeti temsilci heyeti, büyük devletler hükûmet başkanlarına başvurmak suretiyle bu mesele hakkında Milletler Cemiyetinin saygıyla ve önemle dikkatini çeker.

Ermeni meselesine ait olan bütün işler halen çözümlenmemiş bir durumda kalmaktadır. Şimdiye kadar Milletler Cemiyetinin müttefik devletler yanında yapılan müdahaleleri ve kararlariyle Ermeni milletine karşı duyguları ve ilgisinden dolayı derin minnettarlık ta-

giyan Ermeni temsilci heyeti, sizden bu dilekçemizde söz konusu edilen meselelerin gündeme alınmasını yardım etmenizi saygı ile rica eder.

Derin saygılarımızı lütfen kabul buyurunuz Reis Hazretleri.»

A. AHARONYAN

Aynı zamanda müttefik devletler temsilcilerine de gerektirici sebepleri açıklayan şu protesto verildi (1):

Paris, 9 Ağustos 1923

«Lozan konferansından sonra, Sevr Antlaşması yerine yeni bir belge imzalanmıştır ki, bunda Ermeni sorununa dair bir tek söz yoktur. Savaşan milletlerden en fazla yaralısı, İtilâf devletlerinin büyük prensiplerine güvenerek bağımsızlığını elde etmek için savaşa atılan ve nüfusunun tam üçte birini kaybedeni, bugün kendisini yalnız ve unutulmaya mahkûm bir durumda hissetmektedir. Müttefiklerin parlak vaadlerinin sonucu ve sayısız kurbanlarının mükâfatı olarak Sevr Antlaşmasına Ermenistan'ın varlığını sağlayacak noktalar konulmuştu. Bağımsızlık ve adalet için savaşan milletlerden hiçbiri bağımsız yaşamak hakkını elde etmeyi, Ermeniler kadar pahalı ödememişti. Genel barışın savaştan önceki bütün sorunları çözümlediği doğru ise o halde durumu, tasarlanamıyacak derecede ağırlaşan tek milletin Ermeniler olduğu da doğrudur. Zaferin verimli sonuçlarından yoksun kalan ve bunun bütün acılarını tadan Ermeni milletidir. Türkiye'de ve Bolşevik rejimi altında yaşıyan iki milyon Ermeniye değinmiyerek demeliyim ki, halen bütün dünya yüzüne dağılmış, ağır mahrumiyetlere, hastalıklara uğramış bir milyondan fazla Ermeni vardır. Bunlardan ancak onda biri kendi gayreti ile yaşamakta ve az çok iyi bir durumda bulunmaktadır. Geri kalanı kanunların himayesinden yoksun ve göçmen sopası elinde dolaşmaktadır. Türkiye Ermenilerinin ülkelerine dönmelerine ve mallarından faydalanmalarına izin verilmiyor. On binden fazla yetim, miras hukukundan yoksun bulunmaktadırlar. Müracaat eden Ermeniler ise kanun dışı sayılmaktadır. Ne ödeme ne de geri dönebilme.

Vatanda bırakılan ve zararları milyonları geçen mallar; kiliseler, mâbetler, kütüphaneler hakkında bir şey yoktur. Bunların hepsi

(1) Hadisyan.

de yanmış, yok olmuştur. Kalmışsa bile Türk hükûmeti tarafından zaptedilmiştir.

Bu kadar çabuk unutulmaya terk edilen Ermeni milletinin feci durumunu göstermek için bunların hepsini seri bir bakışla hazırlamak gerekir. Bütün bu sorunlar ve bunlardan doğmuş olan diğer bir çokları da şimdiye kadar halledilmemiş olarak kalmıştır. Açıktır ki, *Ermeni meselesi için Lozan, (aldatma antlaşması) şeklini aldı. Bu antlaşma Ermeniyi göz önüne almıyarak, Ermeni milleti yokmuş gibi imza edildi. Bir şerefli milletin geleceğini kararsızlık içinde* bırakan Lozan Antlaşması, ne barışa ve ne de hak ve adalete yarayabilir.

Bu şartlar altında heyetimiz İtilâf devletleri tarafından, savaştan önce, savaş sırasında söz verilmiş ve Sevr Antlaşması ve onu takip eden antlaşmalarla güçlendirilmiş olan bütün haklarına ilişkin meseleler konusunda daha ihtiyatlı bulunacaktır. Protestomuz nasıl yorumlanırsa yorumlansın, Ermeni Cumhuriyeti heyeti, Ermeni milleti tarafından kendisine verilmiş olan yetkiye saygı duyarak bütün gücüyle Lozan Antlaşmasına karşı çıkar.

Tarihin en iyi hakem olacağı hakkında ümitlerle dolu bulunuyoruz.»

Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Reisi
A. AHARONYAN

Kaçaznuni, Lozan konferansında Ermeni yurdu hakkında (1):

«1922 de Türkiye Ermenisi dâvasının çözülüşü başladı. Lozan Konferansında ilk defa resmen (Home) kelimesi söylendi. Sevr Antlaşması esas olarak unutulmuştu. Artık ne bağımsız bir Ermenistan ve ne de yarı bağımsız bir Ermenistan söz konusuydu. Millî bir yurt, başkasının evi içinde şüpheli bir ocak düşüncesi ortaya atılmıştı. Buna, barışı korumak için son bir fedakârlık deniliyordu.

Mesele martta böyle idi. Yıl sonunda iş biraz farklı bir durum aldı. (Yurt), dostça bir teklif ve istek şeklinde Türklerin lütfuna sunuldu. Bir operet diyaloğu başladı. Türkler, bu düşünceyi reddetmekten ve önem vermemekten, nazik ve medenî bir şekilde çok üzgün göründüler. Müttefik büyük devletler yaslı ve umutsuz jestler yaptılar : Zavallı Ermeniler için bütün vasıtalarımızı kullandık, her çareye başvurduk, mümkün olan ve olmıyan her şeye teşebbüs

(1) «Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur».

ettik, artık bir şey yapmaya gücümüz yetmez... dediler ve kuponlar sorununa geçtiler.

Burada meydana çıkan Çiçerin, Sovyet Rusya adına büyük bir yardım olarak, Türkiye Ermenilerinin hayatta kalanlarına, Kırım'da, Volga kıyılarında ve Sibirya'da yer teklif etti.

Hükûmet yurda, yurt da göçlere, Sibirya'ya döndü.

Dağ fare mi doğurdu? Hayır. Dağ, tarif edilemiyecek, anlatılamıyacak derecede ıstıraplar geçirdi, temelinden sarsıldı, parça parça oldu, içinden kanlar fışkırdı ve sonra hiçbir şey, hattâ fare bile doğurmadı...» diyor.

———«O»———

V

LOZANDAN SONRA ERMENİLERİN DURUMU

Yıllardan beri Ermenilerin koruyucusu durumunda olan ve sırf insanî duygularla hareket ettiklerini ilân eden, birçok sözler veren devletler, kendileri için artık bir yarar kalmayınca, Lozan'da Ermenileri silkip atmışlardı.

Ermeni meselesinin Avrupa müdahalesiyle halledileceği hakkında yıllarca büyük ümitler beslemiş olan Ermeniler, bu durum karşısında Türkiye'de her şeyi kaybettikten sonra **gözlerini tekrar Rusya'ya çevirmişlerdir.** Ermeniler, «Rusya'yı Türklerin ezelî düşmanı kabul ettikleri ve arada millî bir nefret mevcut bulunduğunu düşündükleri için umutlarını Rusya'ya eski yönetimin dönüşüne bağlamayı ve Rus idaresi ile meşgul olmayı uygun buldular. Rusya'daki herhangi bir rejimin Ermenileri koruyacağını, Ermeniler için yararlı olacağını sandılar (1).

Lozan'dan sonra bu düşünceye, Ermeni çevrelerinde bir program şekli verildi. Aynı zamanda şu dört esas üzerinde çalışılması kararlaştırıldı :

1 — Ermenistan Cumhuriyetini, içteki rejimde bağımsız olarak, ayrıca ekonomi, kültür esaslarını güçlendirmek,

2 — Bütün dünyaya dağılmış olan Ermeni kütlesinde millî ruhu, dili, kültürü, millî ve siyasî ideali yaşatmak ve korumak,

3 — Avrupa devletleri karşısında, siyasî cemiyetler içinde, Milletler Cemiyetinde, Ermenilerin iddialarını devam ettirmek ve onların gerçekleşmesi için ortam hazırlamak,

4 — Ermenistan halkı ve göçmenleri hakkında hayır kurumlarının malî yardımlarını her ne bahasına olursa olsun sağlamak, yetimlerini okutmak, onları hayata yetiştirmek, muhtaç Ermenilere yardım, hastalarını tedavi ettirmek.

---

(1) Hadisyan : sahife: 359.

Avrupa'da yaşıyan Ermenilik içinde, onları yönetecek bir örgüt yaratmak düşüncesi, bazı tutucuların Ermeniliğin tamamen Taşnaksutyun'a bağlanması korkusuyla muhalefete uğramış olmasına rağmen yine de yer bulmuş ve Taşnaksutyun komitesinin bugün yine eskisi gibi (birleşik ve bağımsız Ermenistan) ın bayraktarlığını yapmasını sağlamıştı.

Ermeni sorununda Taşnaksutyun'un önderliğinden sözedilirken Kaçaznuni (1):

«Bizim için hükûmet teşkili ve siyasî bir önderlik daima kudretimizin üstünde bir şey olmuştur. Daima hesaplarımızda yanıldık. İleri görüşlü değildik. Yapacağımız işler hakkında bilgi sahibi olmadık.

Halen Ermenistan'ın durumu nedir?

Araks ve Sevan arasında bügün küçük bir cemiyet. İsmen bağımsız, fakat gerçekte, Rusya İmparatorluğunun yarı - bağımsız üç ilinden biri. Türkiye Ermenistanı yok. Ne hükûmet, ne yurt ne de artık milletlerarası bir mesele. Dâva kapanmış, öldürülmüş ve Lozan'da gömülmüştür. Daha fazlası da var : Artık Türkiye Ermenistanı'nda Ermeni de yok. Bundan sonra olması ihtimali de mevcut değil. Türkler kapılarını sıkı sıkı kapadılar. Bunu zorlıyarak açmak için bizde kuvvet yok.

Bir milyona yakın nüfus, Ermenistan Cumhuriyeti hudutları içinde, bir milyondan fazlası da dışarda. Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkas, İran, Suriye, İstanbul, Balkan ve sonra da dünyanın her tarafına dağılmış bir halde. Ermenistan'da dışardakilerin ancak bir kısmı sığınacak yer bulabilirler. Çok dar olan hudutlar, Ermeni illerinden çıkmış olanların içeriye göç etmelerine engeldir. Dışardakilerin bir kısmı da ticaretlerine bağlı. Ermenistan gibi yoksul, köylü gibi bir yaşayış içinde, geçimlerini sağlayamazlar. Genellikle bakılınca, dışardaki Ermeniler bugünkü Ermenistan için bir unsur sayılamazlar. Bugünkü durum böyle devam ettikçe de Ermenistan için bunlar üvey evlâtlardır.

Taşnaksaganlar, beraber çalışmak için esasen ihtilâlci - sosyalist Bolşeviklere müracaat etmişler ve reddolunmuşlardır. İstekleriyle sürgünde yaşıyorlar, içeriye alınmıyorlar. O halde illegal, kızıl fesatçı şeklinde ya da daha geniş ölçüde, ihtilâlci olarak çalışmak kalıyor.

---

(1) «Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur», sahife: 52.

Biz Çarlık ve Sultan hükûmetleri tarafından takip edilmemiş miydik? Senelerce Türkiye Ermenistanı'nda yaptıklarımızı şimdi Ermenistan'da yapamaz mıyız?

Şüphesiz buna sahibiz. İran Karadağ'ında bir yuva kurabiliriz. (Bir zamanlar Selmas'da yaptığımız gibi) ve oradan Aras'ın öte tarafına insan ve silâh geçirebilir, gizli ilişkiler kurabiliriz, silâhlı çeteler saklıyabiliriz, Sünik ya da Tarlakyazı dağlarında, Sasun dağlarında, Şatak tepelerinde, girilmez, alınmaz yerlerde birkaç köyü isyan ettirmeye, oradaki komünistleri ya dışarıya atmaya veyahut kırmaya gücümüz yeter. Sonra, gürültülü gösteriler yapmaya, hattâ Erivan içinde birkaç saat için herhangi bir resmî daireyi — bir zamanlar Osmanlı Bankasını işgal ettiğimiz gibi — işgal, şu veya bu daireyi havaya uçurmaya, teşkilât yapmaya, şahsî tedhişlere, cinayetler işlemeye muktediriz. Sultanın ve Çar'ın görevlilerini öldürdüğümüz gibi birkaç Bolşevik öldürebiliriz. Yıldız'da Sultan Hamit'in ayakları altında patlattığımız gibi Miyasnikyan ya da Lukaşin'in önünde bombalar patlatabiliriz. Bütün bunları yapabiliriz, fakat ortada şu soru var : Ne ümitle yapalım?

Türkiye'de bu hareketleri yaptığımız zaman bu suretle üzerimize büyük devletlerin dostça ilgilerini çekiyoruz, lehimize müdahalelerini sağlıyoruz sanıyorduk. Şimdi artık bu müdahalenin gerçek bir değeri yok ve bana öyle geliyor ki, böyle denemelere de ihtiyacımız yok.

Eğer Avrupa bize Türkiye'de yardım etmedi ve edemediyse artık bundan fazlasını yapmak istemiyeceğini de anlamak güç değildir. Rusya'da da yardım edemez.

Bundan dolayı, işi Rusya'ya bırakmalı. Zaten Bolşevikler Ermenistan'ı istilâ etmemiş olsalardı, kendilerini biz çağırmaya mecbur olacaktık.» diyor.

———«o»———

VI

ERMENİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞI İÇİN YAPILMIŞ OLAN TEŞEBBÜSLER, HAREKETLER

Ermenistan'ın kurulması, Ermeniliğe siyasî bir bağımsızlık veyahut yarı - bağımsızlık elde edebilmek için eskiden beri birçok teşebbüslerde bulunulmuş, fakat bu teşebbüsler her defasında başarısızlıkla, hüsran ile sonuçlanmıştır. Bu uğurda öne atılanlar, aldatıcı vaadlere kapılarak halkı arkalarından sürükleyenler, daima başkalarının menfaatlerini temin için çalıştırılan şuursuz birer âlet olmuşlardır. Buna rağmen, yine zaman zaman bu teşebbüsler tekrarlanmış ve her hareket felâketler ve yoksulluklarla son bulmuş, suçsuz halkın ayaklar altında ezilmesine, birçok şehirlerin, kasabaların, köylerin yanıp yıkılmasına, kanlar dökülmesine sebep olmuştur. Hemen daima Türkiye'yi hedef tutan ve Rus tahrikleri ile yapılan bu hareketlerin başında her zaman, millet önünde dinî yönden büyük nüfuz sahibi olan Katogikosları, patrikleri, papazları görüyoruz. Bilerek, bilmiyerek, korumakla, himaye etmekle görevli oldukları milleti boş bir hayal peşinde ölüme sürükleyen bunların ve destanları, şiirleri ile bu hareketi körükleyen yazarların, ozanların oynadıkları roller çok büyüktür. Bir de sırf çıkar sağlamak için bu işte önayak olmuş kimseler, komiteciler vardır ki, esasen Ermeni milletinin başına belâ olmuş olan bu adamlardan burada söz edilmesi bile yersizdir.

Berlin kongresi öncesi ve sonraki hareketleri, Balkan savaşından önce ve bunu takip eden zamanlardaki teşebbüsten daha önce söz edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki durumları, yine Rusların elinde âlet oluşları yerinde gösterildi. Şimdi eski tarihlerdeki teşebbüs ve hareketlerin de gözden geçirilmesi uygun olur.

I — İsrael Ori'nin teşebbüsü (1):

Ermenistan'ın kurulması için yapılan teşebbüslerden en önemlisi, İsrael Ori adında birinin teşebbüsüdür. On yedinci yüzyılda, Karabağlı olan bu İsrael Ori, Ermenistan'ı kurtarmak için bir Haçlılar seferi düzenlemeye teşebbüs etti. 1698 den 1711 e kadar bu ülkü peşinde koştu ve sonunda bu düşüncelerini gerçekleştiremeden 1711 de öldü.

Eçmiyazin'de Hagop Çugayesi adında bir Katogikos (1655-1682), Ermenistan'ı kurtarmak için Papa'ya başvurularak yardım istenilmesi düşüncesini ortaya atmıştı. Kendisinden önce, İstepanos ve Mikael adlarında iki katogikos da, bu suretle Papa'ya müracati tasarlamışlardı.

1678 de, bu müracaatın şeklini kararlaştırmak üzere, Katogikos Hagop'un başkanlığında altı ruhanî ve altı halk üyesinden kurulu bir meclis toplandı. Papa'yı ve hıristiyan hükümdarlarını ziyaret etmek üzere katogikosun reisliğinde, Avrupa'ya bir heyet gönderilmesi kararlaştırıldı. İsrael Ori de bunların arasında bulunuyordu. İran Ermenilerinin tahlisleri istenilecekti. Heyet hareket etti. İstanbul'a gelince orada Katogikos öldü. (1680). Ori, Venedik'e, oradan da Fransa'ya gitti. Fransa'da on iki sene askerlik yaptı. Bir savaşta İngilizlere esir düştü. Sonra, Katolik Fransa kıralına yanaşmak istedi, başaramadı. Fransa'dan Almanya'ya geçti ve Duseldorf'a giderek Palatina prensi Johan Wilhelm'in yanına girdi. Ermenistan'ın kurtarılmasını rica ve buna karşılık da kendisine Ermenistan tâcını vaadetti. Prens, Ori'yi yeniden memleketini gözden geçirmeye memur etti ve nihayet Ermenistan'a gönderdi, aynı zamanda Karabağ Meliklerine ve Gürcü prensi George'a da bir mektup yazdı.

1698 Ağustosunda Ori, Viyana'ya geldi. Avusturya kıralı Leopold'un Osmanlılarla Karlofca antlaşmasının henüz imza edilmiş olmasından ötürü, bu düşünceye taraftar olmadığını, yakınlarından öğrendi. Bu sebeple, Leopold'u görmeden yoluna devam etti. Lehistan üzerinden Rusya'ya geçti ve oradan yolunu değiştirerek Moldavya'dan Karadeniz yoluyla İstanbul'a geldi. O zaman Patrik olan Melekistek, Ori'yi Erzurum'a giden iki Türk memurunun yanına kattı. Ori de İran Ermenistanı'na ve oradan 1699 da Erivan'a geldi.

(1) Tomayan : Doğu Sorunu Tarihi, Londra (Ermenice).

Ori'nin gözü, Karabağ ve Sunik'de idi. Orada henüz yarı - bağımsız, silâhlarını bırakmamış Ermeniler bulunuyordu. Öncelikle Eçmiyazin'deki Katogikos'un Batı kilisesi ile birleşmek ve Papa'nın emrine girmek hususundaki görüşlerini öğrenmek istiyordu. Önceleri İstepanos, Mikael ve Hagop adlarındaki Katogikoslar da, buna taraftar idiler. Fakat o zamanki Katogikos Nahabed Yegesasi, yalnız Papa'ya bağlılık meselesine değil, aynı zamanda kurtuluş hareketine de önem vermedi. Ori, yoluna devamla Karabağ'a geldi, Melikleri topladı. Birlikte her şeya, hattâ Papa'lığa katılmayı da kararlaştırdılar. Eçmiyazin buna uymadığından Kanzasar Katogikosuna müracaat ettiler. Fakat burası da böyle bir birleşmeyi reddetti. Yalnız Kanzasar'a yakın Surp Hagop kilisesinin başrahibi Minas Vartabet Avrupa'da Ori'yle birlikte çalışmayı kabul etti ve kendisini bir daha terketmedi.

Ori, Meliklerle yaptığı toplantılara ait belgeleri alarak yola çıktı. Bu belgeler : ,

1) Papa Onikinci İnnocent (1691 - 1700) a Katoliklik cemaatına katıldıklarını, kendisinden yardım istediklerini ve aynı zamanda Katogikoslarının bu işe taraftar olmadıklarını da bildiren bir ricaname,

2) Ori'yi ve Minas Vartabet'i tam yetki ile vekil tâyin etmiş olduklarını gösteren bir vekâletname,

3) Memleketlerini kurtarmak için hiç bir fedakârlıktan çekinmiyeceklerini yemin ile belirten Prens Wilhelm'e yazılmış bir mektup,

4) Ori'nin Rusya ile de görüşmeler yapabilmesi için Büyük Petro'ya hitaben yazılmış bir dilekçeden ibaretti.

Ori, bu belgeleri alarak, Minas Vartabet'le birlikte İstanbul üzerinden Almanya'ya gitti. Prens Johan Wilhelm hasta idi. Kendisiyle görüşebilmek için altı ay beklediler. Prens, projelerden ve alınan sonuçlardan memnun oldu. Yalnız Kayser Birinci Leopold'un da onayının eklenmesi gerektiğini söyleyerek, Ori'yi Viyana'ya gönderdi.

Ori'nin projesi :

Ori'nin projesinin esasları, Avrupa'nın yardımiyle Ermenilerin bağımsızlığını sağlamaktı. Bir çeşit Haçlılar örgütü meydana getirilecek, fakat bu Haçlılar yalnız halktan ibaret kalmıyacak, buna prensler, hükümdarlar da katılacaktı. Yerli halk da Avrupa ordularının Ermenistan'a girmesinden sonra, silâhla kendilerine yardım

edecekti. Avrupa'da kurulacak olan bu ordu, kısa yol olan Türkiye'den geçemezdi. Bu nedenle uzun yolu seçerek Hıristiyan ülkelerinden Avusturya ve Rusya'dan geçip Hazer denizi kıyılarına inecekti. Bunun için de bu ordu, süvari ve hafif olacaktı. 5 - 6 bin kişilik bir kuvveti Prens Johan Wilhelm ya kendisi verecek veyahut müttefiklerden temin edecekti. Bu ordunun, Lehistan ve Rusya'dan geçerken oradaki Ermeni tüccarları tarafından kumanyası verilecek, beslenmesi sağlanacaktı. Bunlar, Volga'dan gemilerle Hazer denizine inecekler, Bakû'yu, Şemahi'yi işgal edecekler, Ermeniler de, 1700 yılı ilkbaharında ayaklanarak Avrupa ordusuyla birleşeceklerdi. Ori, Ermenilerin hazırlığını çok büyük gösteriyordu. Birçok silâh, para, adam hazırladıklarını, savaşın bütün masraflarını temin edeceklerini, yalnız bir başkumandan ile toplara ihtiyaçları bulunduğunu, bunları beklediklerini, örneğin yalnız Şemahi'den onbin Ermeni süvarisi ve bütün Ermenistan'dan 200.00 kadar savaşçı vereceklerini garanti ediyordu. Bu müttefik ordusu, Nahçıvan'a gidecek, Erivan'ı, Tebriz'i, bütün İran Ermenistanı'nı alarak Prensin idaresine verecekti. Ori, İranlılardan savunma beklemiyordu. Türk Ermenistanı Ori'nin projesinin dışında kalıyordu. Kayser Leopold, Oriyi memnunlukla kabul etti. Meliklere umut verecek sözlerle dolu mektuplar yazdı. Ancak boş bulunan İspanya tahtı meselesi yüzünden Avrupa'nın durumu dolayısiyle bir teşebbüste bulunmanın mümkün olmadığını bildirdi. Leopold, Rusya'nın onayı olmadan Hazer denizi kıyılarına asker çıkarmak mümkün olamıyacağı için, bu hususta Rusya Çar'ı Büyük Petro'dan izin alınmasını da tavsiye etti.

Ori, 1700 yılı Haziranında Prensin Karabağ Meliklerine «Ori'nin Allah tarafından görevlendirilmiş bir şahıs olduğunu, Avrupa askerlerinin yardımiyle Ermenistan'ın İranlıların elinden kurtulacağını» belirten bir mektubunu alarak Rusya'ya geçti. Moskova'ya geldi.

Büyük Petro, İsveç kıralı Şarl ile savaşıyordu. Petro, doğu meselelerinde çok hassas olduğu için, savaşta bulunmalarına rağmen, Ori'den bazı şeyler sordu. Bu sorulara Ori şöyle cevap verdi :

1) Ermeniler, Kayserden ve prensten başka, Alman prenslerine müracaat etmemişlerdir. Bunlar da, ancak Büyük Petro'ya hoş görünecek şeyleri yapacaklardır. Rusya toprağından Alman askerlerinin geçmesine Büyük Petro'nun izin vermiyeceğini bildiği için, kendilerine Rus askerleri gereklidir. Prens, Türkler tarafından Ermenilere karşı harekete geçildiği takdirde, Avrupa hükümdarlarının da onaylariyle bu saldırıya karşı Avrupa yönünden yardım edecektir.

2) Bu askerler, Rus hükümdarının adı ve emri altında Rusya'dan geçecekler ve her şeyi para karşılığında temin edeceklerdir.

3) Rusya'dan geçtikleri sırada halk asla bunlardan zarar görmiyecek, aksine yararlanacaktır. Bütün huzur ve emniyete, güvenliğe ilişkin tedbirler alınacaktır.

4) Bu ordu bir yer zaptederse bu zapt ve işgal, Rus hükümdarı adına olacak, onun idaresine verilecek, orada Rus askerleri kalacaktır.

5) Seferden sonra da Rus askerleri, Ermenistan'da ve Ermeniler hesabına kalacaktır.

Ermenistan zengin ve nüfusu çok bir yerdir. Büyük ordular besliyebilir. Fakat Ermeniler 10 - 20 bin kişilik bir ordu isterler. On yıl içinde 100.000 den fazla silâhlı Ermeni, Rus hâkimiyeti altına girecektir.

Ori, kurnazlıkla, bütün bu teşebbüslerin Rusya'nın onayına bağlı olduğunu, Ermenilerin öteden beri umutlarını Rusya'ya bağlamış olduklarını, bütün elde edilecek sonuçların Rusya'ya ait kalacağını, Almanların verdikleri sözün yalnız buna, insanî bir duyguyla katılmaktan ibaret bulunduğunu ileri sürdü. Büyük Petro, Ori'ye Ermeni işini üzerine aldığını bildirdi. Bir süre sonra İsveç ile yapılan savaş bitince bu mesele ile kesin olarak meşgul olacağını tekrar söyledi ve kendisini gönderenlere bunu bildirmesini emretti.

Ori, Meliklere ve Eçmiyazin Katogikosu Nahabed'e yazdığı mektuplarla bu vaadi bildirdi, Melikler memnun oldular. Yalnız Katogikos bu işle ilgilenmeyi tekrar reddetti. Bu sırada Avgan Katogikosu Simon, öldü. Yerine Yesai Katogikosu geçti. Bu şahıs, manevî ve maddî yönden bu işle meşgul oldu. 1703 de sekiz Melik Yesai'nin yanında toplandılar. Gizli bir görüşme yaptılar. Büyük Petro'ya ve aracılık eden bakanına teşekkürlerini sundular. Aynı zamanda Bakana (20.000) ve Ori'nin tercümanına (4.000) altın vaad ettiler. Ori'ye de, istediği kadar borç edebileceğini bildirdiler. Ori, bir elçilik heyeti kurarak İran'a girmeye teşebbüs etti. Bunun için Büyük Petro'dan kendisine (Albaylık) rütbesi verilmesini rica etti. Bu rütbe kendisine verildi. Duseldorf'a giderek Prens ile görüştü. Bunun vasıtasiyle Papa'dan, İran'daki Hıristiyanlara iyi davranılması için Şah'a yazılmış bir mektup alındı. Büyük Petro da o zaman, İran Şahı olan Şah Hüseyin'e hitaben bir mektup yazdı. Amsterdam'dan silâh aldı. Çeşitli milletlerden meydana gelen elli kişilik bir heyetle yola çıktı. Nihayet 1707 de Minas Vartabet'i Moskova'da vekil bırakarak Şamahi'ye gitti. Orada uzun zaman kaldı. İranlılar, Çar'ın

böyle bir Ermeniyi niçin elçi olarak gönderdiğini merak ediyorlar ve bundan şüpheleniyorlardı. Şah, Ori'yi kabul etmek istemedi. Fakat İsfahan'a gitmesine izin verdi. Ori, 1709 da İsfahan'a geldi. Moskova'dan çıkalı iki yıl olmuştu. Şah, sonunda kendisini İsfahan'da kabul etti. Büyük Petro'nun mektubuna da cevap olarak, (Hıristiyan tebaası arasında cahil bir takım adamlar bulunduğunu, hareketleri dolayısiyle bunların cezalandırılmayı hak ettiklerini, ve ancak Çar'ın aracılığı ile bir daha hatalı işler yapmamaları şartiyle bunları affettiğini» yazıyordu. Bu karşılıkla, elçilik heyetinin amacı kaybolmuştu. Şah, Ori'yi uzaklaştırmak için mümkün olan her şeyi yaptı. Ori, 1709 da Şamahi'ye geçti, bir çok hediyeler ve sanatkâr Ermeni aileleriyle beraber Moskova'ya dönerken, bir çok güçlüklere uğradı.

İsveç Kıralı Şarl, Türkiye'ye sığınmış, Büyük Petro da Osmanlılarla savaşa tutuşmuş olduğu için, Ori ile meşgul olmaya kimsenin zamanı yoktu. 1711 de Moskova'ya gitmeye çalıştı, Astrahan'a geldi. Fakat hastalanarak orada öldü. Bütün projeleri, teşebbüsleri de bu suretle sonuçsuz kaldı.

Minas Vartabet, Ori'den sonra, Rusya ile temaslarına devam etti. Almanlar, Ermeni dâvasını çoktan unutmuşlardı. Bütün işler, Rusya'ya kalmıştı. Büyük Petro, Doğu, Kafkasya ve Ermeni işlerine çok önem veriyordu.

Büyük Petro, 1715 de Ardevi Volenski'yi, elçi olarak İran'a gönderdi. İran durumunu, Ermenilerin halini inceletti. 1721 de, İsveç savaşlarını bitirmiş olduğu için, Doğu ile meşgul olmaya karar verdi. Şamahi'de zarar görmüş, Rus tüccarlarının himayesi altında Astrahan'dan, Karadeniz'den 30.000 düzenli askerden, 70.000 silâhlı sivilden ibaret bir ordu gönderdi. Derbent teslim oldu. Bakû Hanı boyun eğerken, Büyük Petro da Şamahi üzerine yürümeyi düşünüyordu. Minas Vartabet Rus ordusunda idi. Gürcü kıralı Vahtank da, Rus ordusuna katılması için emir almış olduğundan, büyük bir kuvvetle Tiflis'den yola çıkmıştı. Ermeni dâvasının ruhu, başı durumunda olan Yesai Katogikos, Karabağ'dan 10.000 Ermeni savaşçı toplıyarak Kanzak (Gence) de Gürcülerle birleşti ve askerî törenlerle karşılandı. Ermeniler, yirmi yıldan beri bekledikleri kurtuluş günü geldiği için çok heyecanlı ve umutlu idiler. Fakat aldanmaları ve hayal kırıklıkları o kadar acı oldu. Büyük Petro, Ağustosun yirmisinde askerlerinin büyük bir kısmının geriye, Astrahan'a çekilmesini emretti. Kendisi de Moskova'ya döndü. Büyük Petro'nun bu geri çekilişinin sebebi öğrenilemedi. Ancak görünüşe bakılırsa Ha-

zer denizi kıyılarının sıcaklığı, orduyu besleme güçlüğü, Osmanlıların İranlıları savunmak amaciyle hazırlanmaları ve Büyük Petro'nun aynı zamanda iki İslâm hükûmetiyle çarpışmak istememesi ve problemi kuvvetten çok, siyasetle çözümlemeyi seçmiş olması, bu çekilmeye sebep olmuştur denilebilir.

Rusların bu çekilişi, Ermeniler ve Gürcüler üzerinde çok kötü bir etki yaptı. Gürcü kıralı Vahtank Rusya'ya kaçtı. Osmanlılar, Tiflis'e hâkim oldular ve kıralın kardeşini vali tâyin ettiler.

Büyük Petro, geri çekilmekle ne doğu hakkındaki politikasını terketmiş ve ne de Ermeniler bağımsızlık ümitlerini kesmişlerdi. Minas Vartabet aracılığiyle müracaatlarına devam ettiler. Büyük Petro, Türklerin İranlılar hakkındaki bütün tekliflerini geri çevirerek savaşa hazırlandıklarını görünce, kendisi de savaşı kaçınılmaz görerek hazırlık yapılmasını emretti. Ermenileri her türlü vasıtayla yardıma teşvik etti. 1723 de Karabağ'a İvan Karabet adında bir Ermeniyi gönderdi. Bu adam vasıtasiyle Ermenilere, Ermenilerin bağımsızlığına taraftar olduğunu, Hazer kıyılarında bütün kuvvetleriyle destek ve yardımları gerektiğini ve sıkıştıkları zaman Rus toprağına geçebileceklerini mektupla bildirdi. Ermenilere karşı yazı ile yapılmış tek vaad bundan ibaretti. Lezgi'ler yolları tutmuş oldukları için İvan, bu mektubu çok büyük ihtiyat ve zorluklarla, dilenci kılığına girerek yerine teslim edebildi.

Ermeniler, bu sefer de aldatıldılar. Büyük Petro, İran hakkındaki tekliflere Osmanlıların silâhla karşılık verecceklerini anlayınca, Türklerle savaşmaktansa doğrudan doğruya İranlılarla anlaşmayı daha uygun gördü ve (12 Eylûl 1723) de Moskova'da Rus - İran antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Rusya; Derbend'i, Bakû'yu, Geylân'ı, Mazenderan'ı, Asterâbâd'ı alıyor, karşılığında Şah Tahmasb'ın tahtını korumaya, İran'a yapılacak saldırıları önlemeye söz veriyordu.

Bu antlaşmanın sonucu olarak Rusya, Ermeni ve Gürcü bağımsızlığına karşı bir tutum almış oluyordu. Haklarındaki siyasetini de değiştirerek Ermenilere, yeni aldığı şehirlerde yerleşmelerini ve oraları imar etmelerini buyurdu. Ermenilerin bütün müracaatlarına karşı tek bir cevapla karşılık verdi : «Ermeniler, yeni alınan kentlere göç etmelidirler.»

Bu durumu anlayan Ermeniler, yine müracaatlarına devam ediyorlardı. Minas Vartabet doğu hakkında bilgi topluyor ve Rus hükûmetine veriyordu. Diğer taraftan Osmanlılar da Tiflis'den sonra Karabağ ve Kapan'a geçiyorlardı. Bu zor durum karşısında, Os-

manlıların ilerlediklerini haber vermek ve yardım istemek için Ermeniler, Petersburg'a üç kişilik bir heyet gönderdiler. Bu heyet Petersburg'a hareket için emir verilinceye kadar altı ay Ejderhan'da kalmaya mecbur oldu. Petersburg'a gittikleri zaman ise, durumu çok değişmiş buldular. Bu sırada (24 Haziran 1724) de Büyük Petro Osmanlılarla bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşma ile, Hazer denizinin batı kıyısı Ruslara ve geri kalan kesimi Karabağ, Kapan ile birlikte Osmanlılara kalıyordu. Büyük Petro, bu heyete, Ermenilerin Rusya'da kaldığı illere göç etmelerini tavsiye etmekle yetindi ve bu amaçla da o şehirlerin valilerine emirnameler gönderdi. Heyet, kışın şiddeti dolayısiyle bir yıl sonra dönebildi. Esasen Osmanlılar da Karabağ'ı almışlardı. Bu kadar vaadlere karşılık, Rusya'nın yalnız öğüt vermekle yetindiğini gören Ermeniler, üzgün ve şaşkın kaldılar.

II — Katogikos Hovsep Argutyan'ın teşebbüsü :

Taşnaksutyun komitecilerinden H. Aknuni, «Kafkas Yaraları» (1) adlı eserinde şöyle diyor : «Rusya, doğu hıristiyanlarının koruyucusu idi. Büyük Petro 1722 de güney yolunun İran, Balkan yolunun da Türkiye tarafından kapatılmış olmasına dayanamadı. Bunları kırmak istedi.

1769 da Rus orduları Bizans'ı alarak hıristiyanlığa merkez yapmak istedi. Ermeniler, bu harekete seyirci kalmadılar. Zamanının bir ruhanî politikacısı olan Katogikos Hovsep Argutian (1743-1801) Rusya'ya bir bağımsızlık projesi verdi. Bunda, Rusya ile İslâm komşuları arasında hıristiyanlardan duvar olacak bir hükûmet kurulmasını, (Ararat krallığı) nı teklif ediyordu.

Bu konuda yapılmış olan müzakereleri ve kararlaştırılan maddeleri ayrıntılariyle görmek uygun olur :

1799 kışında Petersburg'da Ermeni bağımsızlığı için önemli müzakereler başladı. Ermenileri, Argutian ile, Lazaryan Ermeni okulunun kurucusu olan zenginlerden Hovhannes Lazaryan temsil ediyor, Ruslar tarafından da prens Potemkin adına ünlü general Sovarov bulunuyordu.

---

(1) Kafkas Yaraları, Taşnaksutyun komitesi yayınlarından, Ermenice, Cenevre, 1905.

Ermenilerin, vatanlarının kurulması, teşkilâtı hakkındaki projeleri şöyle idi : (1) «Ermenistan, birkaç yüzyıldan beri kırallardan ve bağımsız bir idareden yoksundur. Birçok yerleri Türkler, İranlılar tarafından yönetilmekte ve küçük bir kesimi yani Karabağ'da bağımsız bulunmaktadır. Eğer milletin içinden bir lider çıksa, çok kolay bir şekilde Ermenistan'ı yeniden diriltebilir, kısa bir zamanda Ermenistan'a yapılacak akınlar ile, Ermeniler orayı doldurur, tabii müstahkem yerlere, savunma için oldukça iyi bir vaziyet verilebilir. Toprağın özellikleri, nitelikleri, iklimi gereken verimi ve besini temin eder, barut ve demir elde edilir.

Karabağ Melikleri, her ne kadar kimseye bağlı bulunmuyorlarsa da, birleşememeleri kendilerinin zayıflamasına sebep olmuştur. Bunlardan başka bu Ermeni reislerinin bilgisizliği bu bağımsız idareyi gerek kendileri için ve gerek bütün millet için lüzumsuz, faydasız bir hale getirmiştir. Diğer taraf Ermenileri, İran Hanları yönetiminde bulundukları için, zulüm ve haksızlıklara uğramışlar ve bunların büyük bir kısmı Türkiye'ye kaçmışlardır. Eğer milletin seçimi veyahut Haşmetli İmparatoriçenin lütfu ile milletten bir lider çıkarsa, kendisinin, evvelâ Derbend'de yerleşebilmesi ve Şamahı ile Kanzak (Gence) de hükümran olması sağlanmalıdır. O zaman şüphesiz Karabağ ve Sagnat da, yeteri kadar asker vererek, buna katılacak ve bu suretle Erivan ve diğer şehirler de zaptolunacaktır. Bu amaçla da, iki yıl süreyle, bir Ermeni reisinin, Erivan'ı zaptedinceye kadar iki, üç binden fazla olmayacak askere ihtiyacı vardır. Erivan alındıktan sonra Ermeni şehirlerinin gelirleri ve hiçbir eksiklik duyulmadan askerin büyük bir kısmını toplıca bulundurmak mümkün olacaktır. Ancak, Ermeni reisinin yanında ilk zamanda kendisinin güven altında olabilmesi için bir miktar piyade ve topçu askeri bulunması gerekecekti. Millî askerler, talim ve eğitim gördükten sonra, hudutlarını güçlendirir ve memleketi Türk ve İranlıların saldırılarına karşı korurlar. Böyle bir teşebbüsün İmparatoriçenin bir sözü ile ön plâna çıkarılacağı en küçük bir şüpheden uzaktır. Bu teşebbüs, İmparatoriçenin sayesinde, kısa bir süre içinde yalnız Rusya'nın şan ve şerefini büyütmekle kalmıyacak, gelecekte Türkiye ve İran'ı da ezmesine yardım edecektir. Çünkü, Ermeni milleti kendi hükümeti idaresi altında toplanır ve hudutları da biraz daha geniş-

(1) Leo' Ermeni Sorununun Belgeleri, Tiflis, 1915 ve Ermeni Tarihi Divanı, Rahip Agatyan, IV. Kitap, sahife: 731-737, Tiflis, 1899, Ermenice.

lerse, o zaman verimli birçok yerlere sahip olduğu için daha büyük gelirlere sahip olacak ve silâh altında daima 12 - 20 bin kadar asker bulunduracak ve Türkiye, ya da İran'la savaş çıkması halinde de bu sayıyı 60 binden fazlaya çıkarmaya muktedir olacaktır. Bundan başka bu yeni millî teşekkül, gerekli hallerde Rusya'ya her defasında gücü yettiği kadar asker verecek ve kendisinin yeniden kalkındırılması, kurtuluşu dolayısiyle Rusya'ya karşı daima minnet borçlu kalacaktır. Türkiye hükümeti de bu değişikliğin sebep olacağı büyük zararları gerek halkı ve gerek gelirleri içinde duyacaktır.

Rus hükümeti bu teşebbüsü uygun buldu. Kafkasya'da Rusya himayesi altında bir Ermenistan kurulması, Ermenistan tacının da İmparatoriçenin yakın adamı olan prens Potemkin'e verilmesi kararlaştırıldı. Ermeniler için böyle bir teşkilât düşünülürken, Ruslar bir taraftan da Gürcistan'ı güçlendiriyor ve bu iki hıristiyan millet vasıtasiyle İslâmlara karşı kuvvetli bir duvar örmeye çalışıyordu. Hovsep Argutyan, bağımsız Ermenistan'la Rusya arasındaki ilişki konusunda iki anlaşma yaptı. Bu anlaşma iki bölümden meydana geliyordu. Birisi Ermeniler, diğeri Ruslar tarafından verilen sözleri ve iki ülkenin hukuk ve görevlerini gösteriyordu. Bu anlaşmalar, Rusların anlaşmaları ancak devletlerle olabileceği ve Ermenistan'ın henüz resmen bir hükümet kurmadığı ileri sürülerek imzalanmamıştı.

Birinci anlaşma şu maddelerden oluşuyordu :

1 — «Hepiniz kardeşsiniz, birbirinizi seviniz» şeklindeki İncil âyetlerine göre, aslında Rus - Ermeni milletleri arasında mevcut olan dostluğu güçlendirmek.

2 — İki millet arasında dostluk ve barışı devam ettirmek.

3 — İslâm ve dönmelerden millî dîni kabul edecekleri Vaftiz etmek.

4 — İki kırallığı büyük bir antlaşma ile sonuna kadar birbirine bağlamak.

5 — Ermenistan'da milleti korumak, İran ve Osmanlı Devletlerine karşı savunmak için, belirli bir ölçüde Rus askeri bulundurmak.

6 — Daha önce Yunanlılara ve İranlılara olduğu gibi Rusya'ya bağlı olmak, hükümdara vergi, altın ve gümüş vermek, savaş zamanında gereğinde birbirinin yardımına koşmak.

7 — Merhametli ve şefkatli Haşmetpenah İmparatoriçe hazretleri talihsiz vatanımızı ve yıkılmış tacımızı yaşatmaya yardım ettiklerinden, kıralımızın, ister bizim aramızdan, isterse güvendiklerinden olmak üzere tâyininin, yalnızca kendisine ait olması.

8 — Kıral olacak şahsın, Ermeni kanunlarına göre Kıral şehri olan Vagarşabad'da, kutsal Eçmiyazin'de eski kırallar gibi kutsal yağla takdis edilmesi.

9 — Kırallık merkezinin, eski kırallık şehri olan Vagarşabad veya Ani veyahut da Ararat bölgesinde uygun görülen bir şehir olması.

10 — Ermeni bayrağında, Nuh'un gemisi, Allah'ın Nuh'a barış ve selâmet işareti olarak Tufan'dan sonra gösterdiği Kavs-ü Kuzah'ın renkleri olan kırmızı, yeşil ve mavi renkleri bulunacaktır.

11 — Bir kısmında Kirkor Lusavoriç'in resmi olacak ve bayrak arzu edildiği gibi yapılacaktır.

12 — İlk önder ve üstadımız olan İsa'nın Apkar'a gönderdiği Havariler, kırmızı bir parça halinde gösterilecektir.

13 — Hükümdarlık arması, ilk hükümdarlarımız olan hıristiyanlıktan önceki Arşakuni'lerinki gibi tek başlı kartal, hıristiyanlığı temsil edecek kuzu, Küçük Ermenistan için iki arslan olacak, kırallarımızın elbisesini, sembollerini, paralarını da bunlar süsleyecektir.

14 — Vatana hizmet etmiş olan eski önderlerin tesbit edilen aileleri şerefli durumlarını koruyacaklardır.

15 — Prensliklerimizi, köleliği, bunların eski kırallarımız ve Osmanlı ve İran hükümdarları zamanında olduğu gibi, teker teker satılması işini düzeltmek gerekir. Bunlar, ancak kıralın hizmetlileridir. Kıral arzu ederse birine prenslik verirse de bu prens ancak kendisine ayrılan köyü halkı ile beraber satabilir. Yalnız oturanları ve halkın kullandığı toprak ve suyu değil. Yunanlıların hâkimiyeti zamanında Arşakuni'ler, bizi özel hizmetli durumuna sokmak istemişlerdi. O zaman milletimiz bunu uygun bulmamış ve Bağdat Halifesinin idaresine girerek bundan kurtulmuşlardı.

16 — Ticaret kanunları ve gümrük mukavelesi düzenlenmesi ve Hazer denizinde bir liman verilmesi.

17 — Asker kaçakları ve tebaa hakkında kanunlar yapılması ve Rus prensleri ile milletimizin ileri gelenlerinin kabul şeklinin saptanması.

18 — Yüksek din reisinin, kıralımızın teklifi ile seçilmesi (şimdi bunlar, bütün halk tarafından seçilmektedir.) Merhametli İmparatoriçe hazretlerinin onayıyla Asaletmeâp Alexandroviç Potemkin, milletimizi adaletle yönetmekte olduğundan, Yüksek Din Reisliği, İmparator hazretlerinin bu lütufları sayesinde halka daha çok yakınlaştırılmış olacaktır.

KISIM : II

1 — Ermenistan idarecileri, Ermenistanlıların usul ve geleneklerine uyularak, fermanla Ermeni ailelerinden seçilecektir.

2 — Ermeni yöneticileri, aslında Ermeni milletinden olacak, baba ve ata bakımından kutsal Ermeni kilisesine mensup bulunacaktır.

3 — Rus İmparatorluğu askerlerinden 2,000 süvari, 2,000 piyade ve 2,000 topçu, gereğine göre, topu ile, cephanesiyle, yiyeceğiyle, bütün malzemesiyle, yirmi yıl için memleketi ve Ermeni milletini korumak için, Ermenistan'da kalacaktır.

4 — Bütün kaleler ve askerî bölgeler, Ermenistan'dan çıkıncaya kadar Rus kumandanının emrinde bulunacaktır.

5 — 6,000 askerin masrafına karşılık her yıl Ermeniler, Otuz bini altın ve gümüş, otuz bini ekmek, et, şarap olmak üzere 60,000 Tuman vereceklerdir.

6 — Yukarıda sözü edilen (6) bin asker, Rusya'ya şu şekilde döneceklerdir : İki bini onuncu yıl, iki bini onbeşinci yıl, diğer iki bini de yirminci yılın sonunda Ermenistan'dan çıkmış olacaklardır. Çıkacak her iki bin asker için de 20,000 Tuman masraf düşülecektir.

7 — Yirmi yıl içinde Ermenistan'da Büyük İmparatorluğa verilecek para kalırsa bu borç, itirazsız olarak, Ermenilerin borcu olacaktır. İmparatorluk hazinesi 16 yıl içinde, her yıl bu borcun onda birini faizsiz olarak alacaktır.

8 — Ermeniler tarafından, bağlılık işareti olarak Rus İmparatoruna, her yıl bir defa, yirmi miskal som altın, üç at, altı koç hediye gönderilecektir.

9 — Ermeniler Rus imparatorunu, kendilerinin koruyucusu ve esaretten kurtarıcı olarak tanıdıkları için, onun dostunu dost ve düşmanını düşman bilecekler ve imparatorun sevdiğini sevecekler, düşmanlık gösterdiğini de Ermenilerin düşmanı olarak kabul edecek - lerdir.

10 — İmparatorluk Ermenilerden asker alınmasını emrettiği takdirde Ermeniler, Rusya'ya 6,000 kişiye kadar asker vereceklerdir. Bunların masrafı beşinci maddeye göre, Ermenilere imparatorlukça ödenecektir.

11 — İmparatorluğun onayı ile rütbe sahibi ve asker olanlar gerek Ermenistan'da ve gerek Rusya'ya aynı rütbeyi taşıyacaklardır.

12 — Rusların ibadet şekline Ermeniler, Ermenilerin kiliselerdeki alışılmış ibaretlerine de Ruslar saygı göstereceklerdir.

13 — Sanatkârlar ve tüccarlar ürettiklerini, eşyalarını hükümetçe tâyin edilmiş olan, vergisini ve gümrüğünü vermek suretiyle Ermenistan'a ve Ermeniler de korkusuz ve tereddütsüz olarak mallarını, vergi ve gümrüğünü vermek şartiyle, Rusya'ya sokabileceklerdir.

14 — Rusya'da Ermenilerden ve Ermenistan'da Ruslardan olan cinayet suçluları ve kaçaklar yalnız hayatlarını koruyabilirler. Fakat namus ve şeref suçları işlemiş olanlar, altın ve gümüş ile borçlu kaçaklar, Ermeni iseler kanunen muhakeme edilirler ve kaçak ruhanî mesleğine mensup ise, mensup bulundukları marhasalıklara teslim edilirler.

15 — Ermeniler, milletini Ermeni kanunlarına göre idare ederler ve işlerini bu kanunlara uyarak görürler.

16 — Rusya İmparatorluğu Ermeni idaresini, Ermenistan krallığı olarak tanır. Ermeni büyükelçisi Petersburg'da oturur.

17 — Ağvan ve Gürcistan eski zamanlardan beri Ermeni yeri ve bunlar, ırk bakımından bir olduklarından ve şimdi de birbirlerine karşı sevgi beslediklerinden gerektiği zaman Ermeniler, Ruslara (6) bin asker vererek Ağvan ve Gürcistan'ın da kurtulmasına, güçleri yettiği kadar yardım edeceklerdir.

18 — 6,000 askerin masraflarının ödenmesi için İmparator, Ermenistan'ın bütün gelirinin onda dördünü rehin olarak alacak ve bu

suretle onda dört kısım, ruhanîlerin, müesseselerin, yoksulların masrafına, kiliselerin onarımına ve diğer gerekli olan yerlere ayrılacak, diğer kısmı Ermeni hazinesine kalacaktır.

19 — Yıllık ödeme, dört taksitte yani birincisi 20 martta, ikincisi 20 haziranda, üçüncüsü 20 eylûlde, dördüncüsü de 20 aralıkta olacaktır.

20 — İki millet arasında, Rusya ve Ermeni hükümetleri arasında bir anlaşmazlık çıkarsa, ayaklanma, isyan yasak ve intikam yolu kapalıdır.

Bu durumda iki taraf da şikâyetlerini, cevaplarını Haşmetpenah Roma, yani Almanya İmparatoruna bildireceklerdir. Onun vereceği hüküm, iki taraf için de adaleti sağlayacaktır.

Bu anlaşmadan din reisinin, prenslerin, Ermeni ailelerinin onayına sunulmak üzere iki bin tane basıldı (1779).

Bu Ermeni projesi uygulanamadı. 1791 de İmparatoriçe öldü ve sonradan çıkan olaylar dolayısiyle Ermenilerin bu ümitleri de söndü.

Bütün bunlara rağmen, Ermenilerin bağımsızlık teşebbüslerinin arkası kesilmedi. 19 uncu yüzyılda daha da fazla faaliyet gösterdiler.

III — Katogikos Nerses Aşdaragesi'nin teşebbüsleri :

Şah Fetih Ali Han, Ruslara karşı koyamayıp, 12/Ekim/1813 de Ruslarla Gülistan antlaşmasını yapmak zorunda kalmıştı. Hudut hattı, Aras'ın güney kıyısında Nahçıvan ve Erivan'ın üzerinden geçiyordu. Bu hudut çizgisinin, fena tesbit edilmiş olması ikinci bir savaşa yol açtı.

Ermenilerin Gülistan antlaşmasiyle sonuçlanan savaşlarda Ruslara yaptıkları yardım dolayısiyle 1813 de, İmparator Birinci Alexander, Ermenilere hitaben şu bildiriyi yayınlattı :

(Sevgili sadık tebaamız, Gürcistan'daki Ermeni milletine ve bu milleti meydana getiren halka lütuflarımız her zaman bol olacaktır.) Gerek kendilerine ve gerek ülkedeki bütün diğer milletlere gösterdiğimiz babaca şefkat ve himayemize karşı, Gürcistan'daki sadık Ermeni tebaamızın daima ispatlamış oldukları şükran duygularının yeni görüntülerini, genel valimizin raporundan gerçek bir sevinçle öğrendik.

Ermeni tebaamız, sarsılmaz bağlılıklarını birçok durumlarda ispat etmişlerdir. Ermeniler, Gürcistan'da yerleşen barışı bozmak için kötü niyetin bütün gayretini sarf ettiği zamanlarda, herkese örnek olacak bir fedakârlık göstermişler, tahrikler ve ayaklanmalar dönemlerinde sakin bir durumda kalmışlar, bizim uğrumuzda mallarını, mülklerini ve hattâ canlarını fedâ etmişlerdir. Gürcistan'daki Ermeni milletine mensup bütün sınır halkının gösterdiği bu gayret ve destek, yaptıkları yüksek işler, bütün dünya huzurunda kendilerine karşı duyduğumuz takdir ve minnet hislerimizi açıklama görevini bize vermiştir.

Bu takdirlerimizi, kendileri ve daha sonraki kuşaklar için bir övünme nişanesi olarak saklasınlar. Biz, kendilerine karşı sevgi ve şefkatimizi muhafaza ediyoruz.

Tiflis : Eylûl 1813
Alexander

1826 da, Şah Abbas Mirza, Gülistan antlaşmasını bozarak, Rus topraklarına girdi. Şuşa'yı işgal etti, Tiflis kapılarına kadar dayandı. Rus hâkimiyeti altında bulunan Kafkas ve Dağıstan'daki Müslüman halkı Ruslar aleyhine ayaklandırdı. Ermeniler, zor durumda kalan Ruslara yardım ettiler. Çar Birinci Nikolas, ordusuna, İran'ı işgal için emir verdi. Aslen Ermeni olan General Madatoff, İran üzerine hareket etti.

Gözlerini tekrar Ruslara çevirmiş olan Ermenilerin, başlarında Katokigos Nerses Aşdaragesi olduğu halde, bu savaştaki durumları kayda değer. Rus yardımı ile bağımsızlık umudu besliyen Katogikos Aşdaragesi pek büyük faaliyet gösterdi, bütün Ermenilere, bildirilerle Ruslarla birlikte savaşmalarını emretti, gönüllü Ermeni alayları kurdu, her tarafta kuvvetler topladı. Nerses, kendisi at üzerinde, bir elinde haç ve diğer elinde kılıç olduğu halde bunlara resmigeçitler yaptırdı, nutuklar söyleyerek gönüllüleri ve bütün Ermenileri heyecanlandırdı. Tiflis Ermeni kilisesinde âyinler yapıldı, gönüllüler takdis olundu. **Bütün Ermeniler, Rusların, bu sefer kesin olarak kendilerini bağımsızlıklarına kavuşturacağına güveniyorlardı.**

Nerses Aşdaragesi, başında bulunduğu, yönettiği Ermeni alaylarına şu tamimi yaptı (1):

(1) M. Varantyan, Ermeni Hareketlerinin Tarihi, Genève, 1914 (Ermenice).

«Ermeniler, hatırlayınız, babalarınızın yaptıkları büyük, şaşılacak kahramanlıkları hatırlayınız. Siz de onların oğullarısınız, damarlarınızda onların kanı bulunuyor. Siz de atalarınız gibi Allah'a, hıristiyanlığa inanıyorsunuz. Büyük koruyucumuz Rus İmparatoruna bağlılıkla bütün kudretinizi sarfediniz.

Büyük Rusya devletinin gayesi, sizce bilinmektedir. Bu büyük devlet, güçlü kolunu vatanımıza, yalnız kendi menfaati için değil, aynı zamanda bizim de çıkarlarımız, kurtuluşumuz için uzatmıştır.

İlerleyiniz, korkmayınız, atalarınızın kahramanlıklarını, birleşerek göstereceğiniz çağ gelmiştir. (Öleceğiz fakat vatana ihanet etmiyeceğiz ve bu suretle atalarımızın muhteşem ad ve şerefinin mirasçısı olduğumuzu anlatacağız) diyeceksiniz. Kahramanca çarpışınız. Düşmanın bütün hilelerine, oyunlarına karşı koyunuz, ya Rus ordusuyla veyahut başka bir şekilde çalışınız. Yalnız, kanınızın son damlasını esirgemeyiniz. Allah'ın lütuf ve bağışı Rusya'nın Haşmetli hükümdarının lütuf ve yardımı size ve bütün milletdaşlarınıza şerefli çelenkler örecektir.»

Ermeni generali Kanzak (Gence) a girmişti. Fakat o sırada da kendisi kaldırılarak, yerine Rus olan general Pankradieff getirildi.

1827 kışında Katogikos Aşdaragesi, arkadaşlarına şöyle seslenıyordu :

«Ararat dünyasının ve Ermeni milletinin şaşkınlık ve takdirini kazanacağımız zaman, ana tahtın eski bağımsızlığının yeniden kurulması ve canlandırılması günü geldi. Ermeni kahramanları, ayağa kalkınız, İranlıların işini bitiriniz. İhtiyar Masis'i (1) sevindiriniz. Bir defa daha vatan topraklarını kanlarınızla boyayınız ve sonra hür olarak yaşayınız. Artık vakit geldi. O. halde ileri!... Ya şimdi veyahut hiç bir zaman!»

Savaş Rusların zaferiyle sonuçlandı. 22/Şubat ve 5/Mart 1928 de Ruslar ile İranlılar arasında (Türkmen çayı) antlaşması yapıldı. Bu antlaşma ile İran, Kur ve Aras arasındaki bütün yerleri, Erivan, Nahçıvan Hanlıklarını, Lengeran'a kadar Mugan ovasını kaybediyordu.

Çar Birinci Nicolas, buralara Armiyanskaya Oblast (Ermeni ili) adını verdi. **Ermenilerin Ruslara bağladıkları umutlar, bağımsızlık hayalleri de bir defa daha söndü.** Bir süre sonra Paskiyeviç, Nerses'in ihanetinden şüphelendi. Hakkında şu suçlamalarda bulunmuştu :

---

(1) Ararat dağının Ermenilerce adı Masis'dir.

1) Kumandan Begendorf'un ordusu hududa hareket etmeden önce, Nerses Episkopos Eçmiyazin'in yardım edeceğine söz verdiyse de bu vaadi doğru çıkmadı.

2) Gürcistan havasına alışmış olan Rus ordusunun Erivan iklimine de alışacağını söylemişti. O da doğru çıkmadı.

3) Krasovski'ye, Oşagan savaşını yaptırması mağlûbiyete ve ve felâkete sebep oldu.

4) Nerses, Ermeni kilisesinin kendisine verdiği ruhanî nüfuzla yetinmiyerek bütün Ermenileri siyasî etkisi altına almak ve onlara baş olmak istiyor, Türk ve Gürcülerle ilişkiler kuruyor.

5) Devletin yararlarına aykırı olarak üç kilise (Eçmiyazin) in gelirlerini ve mallarını arttırmaya çalışıyor.

6) İran'dan yeni alınan yerleri, İran saldırısından korumak için istenilen iki bin Ermeni askerini vermemiş ve üç kiliseyi korumak için topladığı Ermeni erlerini kendi hesabına talim ve eğitime tâbi tutmuştur.

Nerses hakkında verilen bu haberler üzerine, Çarlık tarafından Paskiyeviç'den ayrıca açıklama istenildi. Buna karşı da Paskiyeviç :

1) Nerses'in, Ermenilerin yerleştiği yerlerin idaresine müdahalesini,

2) Türkmen çayı antlaşması için İran - Rus hududunun Aras kenarından değil, Makû dağlarından geçerek Türkiye hududuna bağlanmasını teklif ettiğini,

ileri sürdü ve Nerses'in görevinden alınmasını, şerefine dokunulmaksızın Kafkasya'dan çıkarılmasını teklif etti.

1828 de sürekli isteklerinden, başvurmalarından kurtulmak için Ruslar, Nerses'i, Besarabya'nın bir köşesine sürdüler, orada 15 yıl sürgünde kaldı ve 1850 de âni bir şekilde öldü. Halk arasında, uzun zaman Rus hükümetinin, bağımsızlık projesinin kendisiyle beraber mezara gömülmesi için, Nerses'i zehirlettiği söylentisi devam etti. Ermeniler, yine Rusların sadık tebaası olarak kaldılar.

———«o»———

VII

ERMENİLER HAKKINDA RUSLARIN GÖRÜŞÜ

Yukardan beri görülüyor ki, Ermeniler her fırsattan istifade ederek ya bağımsızlık veya yarı - bağımsız bir hale gelmek için çalışmışlar ve yine hemen daima bütün ümitlerini Rusya'ya bağlamışlardır.

Ermeniler böyle bir hayal peşinde koşar ve hattâ Ruslar hesabına çarpışırlarken, Rusya'nın, Ermenilerin bu hareketleri ve Ermenistan'ın bağımsızlığı hakkında ne gibi bir politika izlemiş olduğunu görmek yerinde olur.

Moskova Pan - İslâv Cemiyetinin reisi olarak Rusluğun bu konudaki görüşünü, siyasetini, en yetkili bir şekilde belirten General A. Tsherep - Spiridovitch'in 1913 de yayınlanan (L'Europe Sans Turquie) adlı kitabından Muşeg Episkopos'un eserinden (1) aldığı Ermenilere ilişkin olan kısımlarını buraya alıyorum.

Spiridovitch diyor ki :

«Bütün Ermenilerin şu aşağıdakilerden birisini seçmeleri zamanı yaklaşıyor :

1 — Ermenistan'ın bağımsızlığı,
2 — Avrupa kontrolu altında Türk islâhatı,
3 — Yarı - bağımsız bir yönetim
4 — Rusya'ya katılmak.

1 — Ermenistan'ın bağımsızlığı :

Bir defa şunu sormak gerekir :

— Acaba 3 devlette yani, Rusya, Türkiye ve İran'da yaşayan Ermeniler bağımsızlık isterler mi? Bunu uygun görürler mi?

---

(1) Ermeni Kâbusu, Adana isyanının tertipçilerinden Muşeg Episkopos. Boston 1916, (Ermenice).

2 — Bağımsız bir Ermenistan kendini savunabilecek kadar güçlü olabilir mi? 3 — Avrupa'nın, Ermenistan'ın bağımsızlığı için bu üç devlete karşı savaşmak tehlikesini göze almakta ciddî ve gerçek bir çıkarı bulunabilir mi? 4 — Ermenistan, bu üç devletten kendisini kurtarmak için örgütlenmiş midir? 5 — Böyle büyük cesaret isteyen bir darbe indirmek için pek yüksek erdemlere sahip olması gereken bir lider seçmişler midir? Bütün bu sorulara Ermeniler bile «Hayır» diye karşılık verirler. O halde, Ermeni bağımsızlığı sorunu ancak henüz pek çok uzak olan tartışmalara konu olabilir. Ermenilerin dostlarından hiçbiri kendilerine bu yolu öğütlemez. Ermenilerin gösterecekleri böyle bir bağımsızlık arzusu, 1896 ve 1909 katliâmlarından daha müthişleri ile karşılanır. O halde, bunu bir tarafa bırakmak gerekir.

2 — Türkiye'nin yapacağı islâhat meselesi :

(Yazar bu konuda da şimdiye kadar girişilmiş olan islâhat hareketlerini gösteriyor ve Türkler tarafından yapılmış olan bu teşebbüslere güvenilemiyeceğini ileriye sürüyor.)

3 — Türkiye Ermenistanı'nın Bağımsızlığı :

İşte, çok güzel bir proje. Fakat bunun gerçekleşmesi için ciddî olarak ısrar edecek, bir ya da iki devlet bulmak mümkün olabilir mi? Rusya bunu yapamaz. Çünkü Kafkas Ermenileri de bütün Kafkasya'yı ve İstavropol ilini isteyerek bağımsızlık istemeye kalkışırlar. Bunu, ancak itilâf devletleri yapabilirler. Fakat bunun için de kendilerini bu kadar güzel bir şekilde mükâfatlandırmaları için, Ermeniler bu devletlere karşı acaba ne gibi bir yardımda bulunmuşlardır?

4 — Rusya'ya Katılmak :

Rusya'ya katılmak, her yönden Ermeniler için faydalıdır. Çünkü Rusya'da Ermenilerden yüksek devlet ileri gelenleri, ünlü zenginler yetişmiş, özellikle kendileri gene Rusya içinde tam serbestliğe, vatandaşlık haklarına sahip olmuşlardır. Loris Melikof kont olmuş ve en yüksek makamlara kadar çıkmıştır. Mantaşef büyük bir servet edinmiştir. Bugün Rusya'da onbinlerce Ermeni yer ve rütbe sahibi bulunmaktadır. 1905 Meşrutî Rusya'sında Duma'da bir çok Ermeni milletvekili vardı.

Şurası da doğrudur ki, böyle bir katılma halinde, İran'daki Ermeniler de Rusya'dakileri örnek alacaklardır. Üç devlette bulunan Ermeniler birleşince 3 milyona yakın bir nüfus kütlesi meydana getireceklerdir ve bunlar küçük bir ülkede yerleşeceklerdir. Kimbilir, belki de Ermeniler bir - iki kuşak sonra, güçlenerek, çoğalarak, zenginleşerek bağımsızlığa kavuşurlar. Bu suretle 20 milyon İslâv süngüsünün himayesi altında bir memlekette yerleşmiş, birleşmiş olan Ermeniler bütün Karadeniz, Hazar denizi ve İran körfezi ticaretine de sahip olurlar... ilâh.

Bundan başka Rus himayesi olmadan, Türk Ermenileri daimî tehlike içindedirler. Çünkü, Rusya, düşmanları tarafından saldırıya uğrarsa, Türkler, Rumeli'de kaybettiklerinin intikamını Ermenilerden alacaklardır. İşte bunun içindir ki zaman kaybetmeden kendileri Rusya'ya katılmalarını istemelidirler. Ermeniler, Rusya'da meşrutî bir yönetim altında, serbest, rahat bir hemşehri, vatandaş olarak bütün haklarına sahip olacaklardır.»

General Spidirovitch son olarak şöyle diyor :

«Rusya'ya katılmak, Ermenilerin refah ve mutlulukları, gelecekleriniin sağlanması için tek çaredir.»

———«o»———

BİBLİYOGRAFYA

ERMENİCE ESERLER

(Tarih, politika, edebiyat, kültüre ait Ermenice eserler)

Movses Horen Tarihi — Venedik, 1881.
Vartan — Tatarlar Tarihi, Kudüs, 1870.
Ozanyan — Ermeni Tarihi, Ermeni'nin Tarihi Rolü, Merzifon, 1912.
Dagavaryan, Dr. — Ermeni Tarihi Hakkında Bir Taslak, Venedik, 1908.
Badganyan — Ermeni Dini Hakkında İki Söz, 1877.
Vartan Hasuni — Yeğişenin Tarihi Üzerinde İncelemeler, Venedik, 1896.
Hajak — Ermeni Tarihi, İstanbul, 1914.
Dagavaryan, Dr. — Ermenilerin Eski Dinleri, İstanbul, 1909.
Haçkons — Tasarlanan Ermeni Tarihi, İstanbul, 1910.
Kalantar — Sasun Coğrafyası, Tiflis, 1905.
Marr, Prof. — Geçmişte Ermeni - Gürcü İlişkileri, Tiflis, 1898.
Şahbazyan — Kürt - Ermeni Tarihi, İstanbul, 1911.
Pakrat Halatyan — Ermenistan Hakkında Arap Tarihçilerinin Görüşleri, Viyana, 1919.
Çakmakciyan — Ayrıntılı Ermeni Tarihi, (Başlangıcından Zamanımıza Kadar.) Boston, 1917.
Carrier - (Çev.) Daşyan — Putperest Ermenistan'ın Yedi - Sekiz Mâbedi, Viyana, 1899.
Markarit Dr. (Çev.) Gedikyan — Ermeni Piteşh'leri, Viyana, 1930.
Maximilyan Şirek, (Çev.) Bilezikciyan — Ermenistan, Kürdistan ve Batı İran, Viyana, 1904.
Dagbaşyan — Klâsik Tarihçilerden Puzantasi Tarihini İnceleyenler, Viyana, 1898.
Hovanesyan — Ermeni Klâsik Tarihçilerinden Zenop Klag'ın Eseri Hakkında İncelemeler, İstanbul, 1912.
Bogosyan — Klâsik Tarihçilerden Pavasdos'un Ermeni Tarihi, Viyana, 1901.
Halatyan — Movses Horen'in Yeni Kaynakları Hakkında Etüd, Viyana, 1896.
Carrier, (Çev.) — Movses Horen'de Yeni Kaynaklar, Viyana, 1898.
Agatangelos Tarihi — Ermeni Tarihi, Viyana, 1891.

Prof. Hagop — Eski Ermenistan'da Derebeylik, Erivan, 1934.
Agopyan — Ermenistan'da Yapılan Geziler, 1253 - 1582, I. cilt, Erivan, 1932.
Agopyan — Ermenistan'da Yapılan Geziler, 1800 - 1820 «6. cilt,» Erivan, 1932.
Berberyan — Ermeni Tarihi, 1772 - 1860, İstanbul, 1871.
Çamiçyan — Ermeni Tarihi, Venedik.
Hof Maester'in — Eserinin tercümesi, «Ermenistan İçerisinden», İstanbul, 1913.
Leon Cerrahyan — Çağdaş Ayrıntılı Ermeni Tarihi, I. cilt, Marsilya, 1933.
Vartan Vartabet Tarihi, Venedik, 1862.
Klâsik Tarihçilerden Arisdakes Lasdiverdsi Tarihi, Venedik, 1884.
Pjikkiyan — Pontos - Karadeniz Tarihi, Venedik, 1819.
Sempat Purat — Ermeni Genel Tarihi, İstanbul, 1912.
Halatyan — Klâsik Tarihçilerden Gazar Parbesi, Moskova, 1883.
Zeytunlu — Zeytun'un Geçmişi, Bugünü, Paris, 1903.
Lynch'in Ermenistan Seyahatnamesi, 2 nci cilt, 1914.
Mıgırdıçyan ve Malhasyan — Gazar Parbesi «Klâsik Tarihçi», Ermeni Tarihi, Tiflis, 1904.
Babesyan — Ermeni Coğrafyası, Paris, 1933.
Basmacıyan — Ermeni Mitolojisindeki (Haralez) ile Babil (Mardok) u Arasında Karşılaştırma ve İncelemeler, İstanbul, 1898.
Devletyan — Tarih-i Ermeniyan ve Gülistan-ı Şarkiye, İstanbul, 1876.
Ormanyan — «Ermeni Kilisesi» Tarihi, «2. Bölüm ve Katogikoslar Hakkında Bir Eser», İstanbul, 1914.
Tütüncüyan, L. — Taşnaksutyun İdaresi, 1912.
Mezburyan — Ermeni Milli Nizamnamesi ve İlk Patrik, İstanbul, 1863.
Terziyan — Adana Hayatı, 1909.
Sürenyan — Kumandan Antranik Niçin Taşnaksutyun'dan Çekildi?, İstanbul, 1920.
Cihangülyan — Ermeni İhtilâli Hatıraları.
Apov — Geçmişte ve Bugün Taşnaksutyun, 1930.
Hakop Terziyan — Adana Felâketi, İstanbul, 1910.
Mikailyan — Halkın Düşüncesi, İstanbul, 1909.
Arşakuhi Teotik — Kilikya'da Bir Ay, Adana Olayı, İstanbul, 1910.
Ermeni Sorunu, Babı Âli'ye verilen son muhtıra.
Tomayan, Prof. — Doğu Sorunu Tarihi ve Ermeni Sorununa Giriş, İstanbul, 1908.
Zavaryan — Bağımsızlık, «Taşnaksutyun Yayınlarından», İstanbul, 1908.
Haçin — Hürriyet Tarihi, İstanbul, 1871.
Varto — Taşnaksutyun İçinde 10 Yıl (Tarihî Bakış), Varna, 1906.
Minas Çeraz — Berlin Konferansında Ne Kazandık? İstanbul, 1878.
Minas Çeraz — Ermenistan ve İtalya, İstanbul, 1879.
Arsen Mikaelyan — Ermeni Tarihi İçinde Siyasî Olaylar, Boston, 1910.
Muşeg Episkopos — Ermeni Kâbusu, Boston, 1916.
Mikaelyan — İhtilâl Fikirleri, Cenevre, 1906.
Babikyan — Adana Felâketi, İstanbul, 1919.
Muşeg Episkopos — Mançester Ermenileri, Boston, 1911.
Arzruni — İstanbul'da Ermeniler, Paris, 1906.

Topelyan — Genç Türkiye ve Ermeniler, Tiflis, 1909.
Dunkiyan — Kumandan Antranik ve Savaşları, Beyrut, 1929.
Adom - Islâhat Sorunu : İdari Islâhat, Ermeni Islâhatı, İstanbul, 1914.
Kelekyan Sokrathan — Komite Mücadelesi, İstanbul, 1911.
Kaprielyan — Ermeni Bunalımı ve Yeniden Doğuş, 1905.
Ormanyan (Patrik) — Ermeni birliği (Konferans), 1879.
Muşeg Episkopos — Adana Katliâmı, Kahire, 1909.
Paul Rurbah. (Çev.) : Canikyan — Ermenistan'a Doğru, İstanbul, 1911.
Vahan Miravyan — Ermeni Katliâmları (I. Bölüm), İstanbul, 1920.
Barsamyan — Eçmiyazin, İhtilâl Karşıtı, Erivan, 1932.
Navasarytan — Taşnaksutyun'un Yapacağı İş Yoktur, Kahire, 1924.
Halatyan, Prof. — Ermeni Eşkanileri, Movses Horen'e Göre, Viyana, 1906.
Aşot Yegyan — Kan Yolu Üzerinde (İhtilâl hatıralarını kapsar), İstanbul, 1911.
Minas Çeraz — Milli Sorunlar, Paris, 1927.
Işmanyan — Türk Ermenileri Sorunu ve Uluslararası Diplomasi, Tiflis, 1907.
Lepsius (Papas) - (Çev.) Şamdancıyan — Ermenistan Katliâmları, İstantanbul, 1919.
Ormanyan'ın Hatıraları, «Ermeni Patriği», Kudüs, 1919.
Hınçakist Portakalyan'ın Marsilya'da yayınladığı Armenia Gazetesinden alınmış parçaları kapsıyan muhtıra, Marsilya, 1890.
Varantyan — Yeni Doğan Vatan ve Bizim Rolümüz, «Taşnaksutyun yayınlarından», Cenevre, 1910.
Kaçaznuni — Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı Kalmamıştır, Viyana, 1923.
Varantyan — Şikâyetler, Çağdaş Tarihte, Cenevre, 1911.
Mikael Varantyan — Ermeni Hareketlerinin Tarihi, «Taşnaksutyun yayınlarından», Cenevre, 1912 - 1914.
Hovanisyan — Kafkas Türk - Ermeni Çarpışmaları, Tiflis, 1907.
Mikael Hovansyan — Türk Ermenileri Sorununun Son Dönemi, Tiflis, 1907.
Hanazad — Kanlı Geçmişimiz, Tiflis, 1907.
Sabahgülyan — Genç Türkiye, «Hınçak yayınlarından», Paris, 1908.
Nersesyan — Taşnaksutyun Cenneti ya da Kıtlık ve Ölüm Dünyası, Erivan, 1932.
Leo — Ermeni Sorunu Belgeleri, Tiflis, 1915.
Varantyan — Taşnaksutyun Tarihi, I. cilt, Paris, 1932.
Aramsyans — Ermeni Hınçak Tarihi, İstanbul.
Ormanyan, Patrik — Ermeni Kilisesi, İstanbul, 1911.
Ozanyan — Ermeni Dili ve Edebiyatı Tarihi, Merzifon, 1913.
Halatyan — Ermeni Halk Destanları, Masalları, Viyana, 1903.
Papazyan — Ermeni Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1932.
Hünkârbeğendiyan (Papas) — Ermeni İştikak Sözlüğü, İstanbul, 1894.
Amanduni — Ermeni Dili Hakkında, Eçmiyazin, 1912.
Aganyan (Papas) — Türkiye Ermenistanı'nda Haksızlıklar (Ermeni Tarihi Divanı), Tiflis, 1915.

Hınçak Komitesinin Siyasi Programı — Londra, (Ermenice)
Hınçak Teşkilât Nizamnamesi — Londra, (Ermenice).
Taşnaksutyun Kongre Kararları.
Ramgavar Partisi Nizamnamesi.
Truşak, Armenia ve diger bir çok gazete ve dergiler.
Cholet — Arménie, Kürdistan et Mésopotamie, Paris, 1892.
Gatteyrias (J. A.) — L'Arménie et les Arméniens, Paris, 1882.
Basmadjiyan (K. J.) — Histoire Moderne des Arméniens, Paris, 1917.
Damas (Lepe. de) — Coup d'oleil sur l'Arménie, Paris, 1888.
Mesrop, K. — L'Arménie au point de vue geogrophique, historique, ethnographique, Statistique et Culturel, Constantinople, 1919.
Chahnazarian, G. V. — Esquiesse de l'histoire de l'Arménie, Paris, 1856.
Tommaséo — Storia di Mosé Coronese, Venezia, 1841.
Macles, Frédéric — Journal Asistique, Receuil des memories Pseudo - Sébéos texte Arménien tradult et annoté, Paris, 1905.
Chahnazarian, G. V. — Histoire des gueres et des conquêtes des Arabes en Arménie, Paris, 1856.
Florival, P. C. le Vaillan de — Moise de Khorène Histoire d'Arménie, Venise, 1860.
Allchan, Le P. L. M. D. — Le Haygh, sa période et sa fête, Paris, 1860.
Klag, Zénop — Histoire de Daron, Paris, 1864.
Galanté, A. — Les Pacradounis ou une secte Arméno - Juive, İstanbul, 1933.
Khatch, A. et Doleus, N. — Histoire des anciens Arméniens, Geneve, 1907.
Rohbach, P. — Arménien, Stuttgart, 1919.
Morgan, J. de — Histoire de peuple Arménien, Paris, 1919.
Arsène Soukry — Geographie de Moise de Corène, Venice, 1881.
Tournebize, Fr. — Histoire politique et religiense de l'Arménie, Paris.
Sandalgian, J. — Histoire documentaire de l'Arménie des âges du paganisme, Rome, 1917.
Langlois, V. — Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie tome, I. er, Paris, 1867.
Pierre Loti — Les massacres d'Arménie, Paris, 1918.
Macler, Frédéric — Autour de l'Arménie, Paris, 1917.
Dashnaktzoutyoun — The Regeneration of Arménia, Constantinople, 1920.
Turco — Arménian question, İstanbul, 1919.
Troy, P. — La Question Arménienne, Constantinople, 1861.
Coursons — La Rebellion Arménienne «Son - Origine - Son But», Paris, 1895.
Aknuni, E. — Les plaies du Caucase, Genève, 1905.
Vandal, Albert — Les Arméniens et la réforme de la Turquie, Paris, 1897.
M. G. — La Défense Hérique de Van, Geneve, 1916.
Mayévski, (Général — Les massacres d'Arménie, Petersburg, 1916.
Léart, M. — La question Arménienne â la lumiere des documents, Paris, 1913.
Publication du Congrés National — La Turquie devant le Tribunal mondial. Son Passé, son Présent, son avenir, Constantinople, 1919.

Langlois, V. — Les Arméniens de la Turquie et les massacres du Taurus, Paris, 1863.

Mandelstam, André - N. — La Société des nations et les puissances dans le problème Arménien, Paris, 1925.

En quête sur l'attentat commis dans la journée du 21 juillet à l'issue de la Cérémonie du sélamlik. Travaux de la Commission Spéciale, Constantinople, 1905.

Tchalkouchian, Gr. — Le livre rouge, Paris, 1919.

Documents diplomatiques — Affaires d'Orient, Congres de Berlin, Paris, 1878.

Dulaurier — Etudes sur les chants historiques, Paris, 1852.

Meillet, A. — Esquisse d'une grammaire comparée de l'Arménien classique, Vienne, 1903.

Nive, F. — Arménie Chrétienne et sa littérature, Paris, 1886.

———«O»———

DİZİN

ABBAS MİRZA : 626, 764.
ABDÜLMELİK : 77.
ABİDİN PAŞA : 284, 287, 333.
ABRAHAM : 125, 128, 154, 526, 537.
ACARA : 649.
A. ÇOBANYAN : 451, 487.
ADANA : 104, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 153, 306, 377, 384, 405, 422, 439, 454, 466, 474, 475, 480, 490, 540, 551, 552, 553, 554, 555, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 566, 567, 568, 569, 576, 577, 581, 607, 611, 667, 668, 671, 672, 675, 676, 678, 679, 691, 695, 709, 710.
ADERNERSE : 74, 75.
AFRİKA : 142, 695.
AFŞARLAR : 191.
AFŞİN : 74.
AGATANGELOS : 4, 5, 90, 105.
AGATONYAN MIGIRDİÇ : 163.
AGOP BABİKYAN : 558, 559.
AGOP II. : 130.
AGZNİK : 19.
AGVANS : 125.
AĞACAMİ : 508.
AHD-İ OSMANÎ CEMİYETİ : 550.
AHIKELK : 20.
AHISKA : 78, 652.
AHIRKAPI : 149.
AHLAT : 19, 71, 76, 506, 521, 524, 539.
AHMET RIZA BEY : 548, 658.
AHTAMAR : 524.
AHURAMAZDA : 117, 118.
ALAİN : 54, 55, 71.
ALEKSANDR II. : 201, 204, 218, 219, 764.
ALEKSANDR HADİSYAN : 382, 384, 701, 702, 711, 713, 714, 717, 722, 730.
ALEXANDRE PAŞA : 248.
ALEXANDROPOL : 375, 650, 651, 652, 653, 702, 703, 704, 706, 707, 736.
ÂLİ PAŞA : 206, 310, 333, 489, 490.
ALİKAN : 541.
ALMAN : 134, 138, 186, 208, 379, 400, 526, 527, 566, 602, 609, 615, 621, 622, 625, 651, 652, 653.
ALMANYA : 136, 186, 218, 225, 245, 254, 266, 284, 364, 367, 386, 388, 398, 399, 400, 403, 405, 427, 451, 545, 583, 584, 615, 616, 629, 636, 680, 682, 683.
ALP ARSLAN : 129.
AKKÂ : 83.
AKDENİZ : 16, 23, 56, 57, 62, 137, 141, 271, 379, 443, 498, 551, 675, 678, 679, 699, 700.
AKÇADAĞ : 489.
AKNUNİ : 371, 423, 528, 533, 534, 545, 547.
AKREPİSKOPOS MANUÇARYAN : 593.
A. MANDELSTAM : 390, 397, 714.
AMASYA : 39, 96, 465, 468.
A. MEİLLET : 109.
AMERİKA : 131, 132, 138, 142, 154, 192, 270, 296, 375, 427, 428, 447, 455, 457, 464, 466, 467, 473, 500, 501, 509, 550, 553, 573, 581, 592, 607, 659, 662, 663, 664, 667, 676, 680, 683, 684, 685,

668, 689, 693, 699, 700, 713, 719, 735, 736, 737.
AMİD : 19.
AMUCA ANDON (ANDON KOÇ) : 531.
ANAHİT : 117, 118, 119, 120.
ANADOLU : 7, 9, 98, 101, 132, 135, 137, 141, 142, 146, 188, 193, 194, 196, 217, 232, 234, 268, 270, 271, 272, 273, 284, 287, 298, 306, 307, 330, 339, 341, 344, 345, 354, 356, 357, 360, 361, 375, 379, 389, 397, 399, 400, 450, 456, 461, 462, 479, 487, 501, 548, 550, 555, 556, 561, 584, 595, 622, 623, 627, 629, 635, 638, 648, 665, 678, 684, 693, 695, 696, 697.
ANALOF : 651.
ANDUK : 476.
ANDON RIŞDUNİ : 465, 466.
ANDON HASSUN : 153.
ANİ : 21, 75, 76, 78, 117, 487, 760.
ANİ KALESİ : 4, 74.
ANKARA : 139, 140, 141, 143, 153, 273, 466, 469, 668, 709, 716, 734.
ANKARA ANTLAŞMASI : 709, 710, 718.
ANUŞAVAN : 32, 37, 39, 40.
ANTEP : 139, 275, 695.
ANTRANİK : 451, 521, 522, 523, 524, 592, 604, 646, 652, 662.
ANTALYA : 143, 668.
ANVERS : 530.
ANTAKYA : 79, 80, 81, 82, 124.
APHRODİTE : 46, 90, 119.
APKAR : 4, 48, 49, 51, 52, 96, 97, 760.
APOLLON : 46, 118.
ARA : 31, 32, 37, 39, 40, 90, 96, 111.
ARABELA : 123.
ARABİSTAN : 137, 189, 281, 377, 626, 679.
ARAF (PURGATOİRE) : 127.
ARAKAZ : 653.
ARAM : 29, 30, 31, 37, 39, 40, 79, 512, 565.
ARAMAYS : 29, 38, 40.
ARAM MANUKYAN : 619.
ARAP : 6, 9, 10, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 87, 94, 96, 102, 107, 110, 113, 137, 269, 541, 544, 547, 626, 658, 668, 678, 698.
ARAPKİR : 21.
ARARAT (MASİS) : 17, 18, 20, 21, 22, 25, 26, 29, 30, 31, 55, 56, 60, 62, 64, 68, 70, 73, 78, 95, 99, 102, 107, 108, 120, 200, 421, 428, 533, 536, 591, 614, 630, 757, 760, 765.
ARAS : 13, 16, 17, 18, 20, 21, 43, 48, 53, 54, 59, 72, 75, 101, 107, 614, 627.
ARAVELK GAZETESİ : 555.
ARCADİUS : 64, 65.
ARDAZ : 58.
ARDAVAST : 47, 48, 49, 55, 56.
ARDAVAST II. : 55.
ARDAVAST : 96, 97.
ARDAŞ HAÇİK KAPUDANYAN : 531.
ARDAŞAT : 6, 54, 56, 60, 67, 120, 122 626.
ARDAŞİR : 11, 58, 59, 64, 65, 66, 69, 93, 626.
ARDAŞES : 45, 46, 51, 52, 53, 55, 57, 96.
ARDAŞES II. : 54, 66, 97, 111, 118.
ARDANUŞ : 20.
ARDAHAN : 20, 76, 78, 250, 271, 648, 649,677, 679, 709, 718, 723.
ARİUS : 122.
ARİSDAKES LASDİVERTSİ : 17.
ARİSTAKES : 120, 122.
ARİSTİDİ PAŞA : 356, 530.
ARKADZ : 28, 74.
ARKEPİSKOPOS ÜTÜCÜYAN : 387
ARMAVİR : 29, 30, 32, 45, 46, 53, 54, 59, 118.
ARMEN GARO (KARAKİN PASTIRMACIYAN) : 509, 514, 537, 598, 611.
ARMENAGANLAR : 442, 499, 503.
ARMENAK : 25, 26, 27, 28, 38, 40, 95, 469, 472, 507.
ARMENİA : 550.
ARNAVUT : 547.
ARNAVUTKÖY : 526.
ARPAÇAY : 53, 701.

ARPAK : 37, 120.
ARPIYAR ARPIYARYAN : 487, 499.
ARAS : 44, 49, 50.
ARŞAGUNİ (EŞKANİYAN) : 44, 66, 78, 91, 700.
ARŞAK : 3, 13, 22, 23, 24, 43, 45, 55, 61, 87, 91, 92.
ARŞAK II. : 62.
ARŞAK IV. : 63, 64.
ARŞAM : 48, 49, 51, 117, 120.
ARŞAVİR GAMSARAGAN : 60.
ARTAKİ ARTAKYAN : 532.
ARTAXATA : 68.
ARTAXİAS : 42, 43, 49, 50, 51.
ARTEMİS : 46, 54, 118, 119.
ARTİN PAŞA : 538, 539, 540.
ARTVİN : 20, 78, 374.
ARZİV : 451.
ARZRUNİ : 33, 45, 73, 74, 113, 423, 424, 626.
ASDVAZADUR : 157.
ASIM PAŞA : 294.
ASLANYAN İSTEPAN : 163, 213, 215 216.
ASTİYAG : 34, 35, 36, 37, 56, 111.
ASTRAHAN : 132, 133, 627.
ASTGİK (ASTİG) : 117, 118, 119.
ASUR : 22, 30, 31, 33, 90, 117.
ASURİ : 3, 5, 13, 32, 89, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 117, 118, 134, 230, 231, 254, 436, 503, 710.
ASURİCE : 4, 5, 14, 15, 109, 111, 116,
ASURİSTAN : 30, 31, 33, 53, 90, 235.
ASYA : 89, 107, 108, 123, 142, 188, 193, 201, 202, 205, 207, 213, 216, 238, 239, 246, 249, 250, 252, 263, 383, 386, 405, 406, 407, 408, 414, 416, 625, 634, 638, 668, 669,
AŞIKYAN : 270, 296, 462, 463, 469, 476,
AŞOT PAKRADUNİ : 73, 74, 75, 450, 506, 525, 526, 531, 532,
AŞURBEKOF : 535,
ATABEKOF : 593,
ATATÜRK : 693, 694, 698, 709,
ATHENE : 46, 119, 455,
ATİNA : 356, 455, 465, 476, 509, 687,
AUBOİNEAU : 513,
AUGUSTE : 49, 51,
AUGUSTE CARRİER : 9,
AVADİS AHARONYAN : 689, 706, 707, 708, 714, 722, 730, 731, 735, 744, 745,
AVADIS NAZARBEKYAN : 431,
AVAN HAN : 593
AVARAYR : 67,
AVESTA : 116, 118,
AVRUPA : 8, 79, 80, 84, 85, 86, 100, 112, 115, 131, 133, 136, 139, 142, 150, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 201, 202, 205, 208, 212, 216, 220, 225, 226, 228, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 244, 245, 246, 249, 250, 253, 254, 256, 257, 261, 262, 264, 267, 268, 269, 270, 278, 279, 283, 285, 287, 291, 296, 312, 337, 353, 356, 358 359, 362, 363, 365, 366, 368, 369, 378, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 392, 395, 397, 400, 403, 406, 409, 410, 412, 413, 415, 423, 425, 429, 435, 444, 451, 452, 454, 459, 460, 473, 475, 477, 480, 484, 486, 492, 493, 500, 501, 504, 506, 507, 511, 514, 517, 526, 532, 533, 543, 544, 545, 546, 547, 552, 558, 563, 565, 566, 568, 570, 573, 578, 581, 591, 602, 619, 625, 665, 668, 685, 686,
AVUSTRALYA : 135, 136, 142, 737,
AVUSTURYA : 131, 133, 153, 182, 183, 186, 217, 225, 245, 253, 284, 364, 398, 400, 403, 405, 409, 423, 427, 428, 530, 531, 552,
AYA TİRYADA : 518
AYASOFYA : 488,
AYASTAFANOS : 208, 209, 210, 211, 216, 217, 218, 219, 221, 225, 230, 241, 247, 261, 267, 268, 271, 404, 589, 623, 652,
AYDIN : 139, 143, 356, 668, 669, 670,
AYNAROZ : 250,

AZARBAYCAN : 18, 19, 20, 23, 48, 53, 67, 69, 72, 74, 77, 107, 130, 133, 135, 136, 636, 637, 661, 702, 732, 735, 737, 748,
AZİZ PAŞA : 490,
AZİZİYE : 464,
BAB : 62, 63,
BABIÂLİ : 150, 159, 160, 162, 163, 169, 176, 182, 186, 191, 195, 196, 197, 198, 210, 212, 213, 219, 220, 221, 225, 227, 230, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 247, 248, 252, 254, 257, 258, 260, 266, 267, 269, 274, 276, 277, 278, 284, 287, 288, 289, 290, 293, 295, 297, 299, 303, 304, 305, 307, 320, 28, 331, 332, 336, 339, 340, 345, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 365, 387, 388, 389, 399, 400, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 413, 414, 415, 416, 478, 479, 481, 482, 483, 484, 485, 487, 490, 492, 494, 495, 496, 518, 556, 583, 584, 610, 612, 613, 659, 667, 672,
BABİL : 25, 26, 43, 44, 92,
BABİL KULESİ : 22, 24, 25, 89,
BAĞDAT : 73, 82, 87, 138, 142, 367, 379, 551,
BALKANLAR : 110, 183, 220, 232, 234, 251, 271, 384, 385, 407, 409, 427, 442, 447 550, 581, 596, 748,
BALKAN SAVAŞI : 377, 382, 405, 579, 597, 607, 750,
BAKÜ : 449, 530, 533, 534, 535, 536, 537, 677, 703, 742, 756,
BARDAZAN : 4,
BARET : 37, 39, 41,
BARUYR : 40, 41,
BASMACİYAN : 13, 131,
BASİL II. : 75, 76,
BATUM : 227, 243, 249, 250, 374, 441, 521, 537, 575, 648, 649, 650, 651, 653, 677, 680, 687, 705, 707, 709, 736, 737,
BAYEZIT : 21, 76, 78, 275, 534, 607, 609, 611, 628, 630, 642, 705,
BAYBARS : 82, 83,
BAYBURT : 18, 134, 152, 230, 275, 506,
BELÇİKA : 136, 138, 451, 526, 545,
BEL : 22, 25, 26, 27, 28, 30, 103,
BERUZ (FİRUZ) : 57, 68,
BERLİN : 10, 216, 225, 226, 227, 240, 241, 242, 251, 255, 256, 262, 265, 266, 267, 268, 287, 288, 289, 290, 379, 422, 451, 653, 699,
BERLİN KONFERANSI : 115, 209, 217, 218, 247, 250, 252, 253, 254, 269, 270, 271, 274, 336, 359, 387, 404, 422, 551, 574, 717, 737, 742, 750,
BERLİN ANTLAŞMASI : 263, 274, 284, 292, 295, 299, 303, 329, 330, 332, 333, 380,382, 391, 404, 406, 408, 410, 427, 428, 434, 543, 544, 545, 546, 666,
BERGAMA : 43,
BERTHELOT : 495,
BEYRUT : 48, 138, 143, 581, 691, 723,
BESARABYA : 132, 133, 136,
BEYOĞLU : 462, 465, 470, 480, 481, 494, 495, 496, 508, 509, 515, 532, 573,
BİTLİS : 19, 71, 76, 134, 138, 139, 140, 142,143, 145, 146, 230, 243, 273, 287, 294, 296, 298, 340, 341, 345, 346, 390, 397, 401, 402, 403, 475, 476, 477, 480, 521, 522, 539, 552, 608, 609, 610, 618, 635, 637, 638, 660, 667, 670, 672, 673, 677, 678, 679, 687, 723, 741,
BİZANS : 5, 11, 33, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 87, 88, 89, 113, 122, 123, 125, 128, 129, 189, 487, 626, 627,
BURSA : 140, 141, 149, 669, 720, 734,
BULGAR : 45, 137, 183, 187, 200, 207, 212, 213, 214, 238, 246, 255, 257, 415, 427, 456, 501, 505, 542, 543, 552, 627, 653,
BULGARİSTAN : 131, 133, 135, 136, 138, 180, 186, 193, 199, 200, 201, 233, 234, 257, 258, 271, 272, 415, 428, 443, 456, 469, 499, 515, 527, 528, 542, 576, 592, 610, 627, 646, 659, 716, 720,
BÜYÜK BRİTANYA : 247, 266, 267, 355, 359, 390, 635, 636, 682, 685, 686, 699, 700, 738, 742,

BÜYÜK PETRO : 586, 602, 753, 754, 757,
BÜYÜK İSKENDER : 3, 13, 24, 37, 42, 43, 86, 97, 102, 123,
BOGOS NUBAR PAŞA : 383, 387, 406, 408, 410, 412, 415, 416, 500, 524, 606, 634, 662, 663, 675, 676, 679, 680, 685, 690, 707, 708,
BOLŞEVİKLER : 644, 648, 663, 701, 703, 706, 707,
BOĞAZKÖY : 106,
BOĞAZLAR : 101,
BOSNA HERSEK : 180, 193, 199, 257, 258, 430, 576, 597,
BOSTON : 457,
BREST - LİTOVSK : 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 705, 736,
BRÜKSEL : 451, 545,
CAFERİLMANSUR : 73,
CELALETTİN SAMUEL : 113,
CENEVRE : 451, 474, 476, 530, 538, 539, 541, 543, 545, 615,
CEYHAN : 17, 21, 91, 732,
CEZAYİR : 137, 151,
CHALCEDOİNE : 6, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 152,
CLEOPATRE : 48,
CLEMICENCEAU : 725,
CONSTANTİN MONAMAQUE : 7, 61, 70, 76, 80, 82, 84, 128, 130,
CONSTANTİN GOULKEVİTCH : 400, 403,
COMNENOS : 81,
CYRUS : 34,
CUİNET : 134, 140,
ÇALKUSYAN : 592, 594,
ÇAKMAKCIYAN : 96,
ÇAMİÇYAN : 13, 25, 26, 40,
ÇANAKKALE : 612, 624, 657, 668,
ÇAPAKÇUR : 19,
ÇAR NİCOLAS : 378, 380, 601, 602, 603, 629, 642, 764,
ÇERKES : 137, 178, 191, 196, 209, 229, 249, 259, 260, 278, 281, 288, 292, 294, 358, 409,
ÇILDIR : 17, 20,
ÇİÇERİN : 740, 741, 746,
ÇİN : 92, 93, 94, 95, 123,
ÇORUH : 17, 18, 687,
ÇORLU : 465,
ÇÖLEMERİK : 19,
DAGAVARYAN : 90, 116,
DAĞISTAN : 132, 534, 651,
DANİELİAN : 109,
DAMAT FERİT : 658, 693,
DÂRÂ : 99, 101, 102,
DARENDE : 21,
DARON (MUŞ BÖLGESİ) : 9, 18, 60, 95, 567,
DARSUNE (TARSUS) : 79,
DAYK : 20, 21,
DEGUİGNE : 96,
DENİS COCHİN : 146,
DERSİM : 140,
DERTAD : 5, 59, 60, 97,
DEVLET-İ ÂLİYE : 160, 161, 162, 164, 170,
DİCLE : 16, 17, 19, 92, 101, 104,
DİRAN : 56, 57, 60, 61,
DİKRAN : 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 46, 79,
DİKRAN II. : 46, 47, 48, 49,
DİKRAN V. : 50, 51,
DİKRAN III. : 57, 91, 96, 97, 117,
DİKRANUHİ : 36,
DİYADİN : 21, 275, 630, 642,
DİVRİK : 21,
DİYARBAKIR : 19, 46, 47, 50, 68, 104, 139, 140, 142, 143, 198, 225, 227, 231, 234, 294, 296, 307, 340, 341, 345, 346, 355, 356, 364, 390, 397, 401, 402, 403, 447, 476, 552, 637, 667, 670, 672, 678, 679, 687,
DURUPERAN : 19, 21, 25,
DUYUNU UMUMİYE : 466, 684,
EVALD BANSE : 89,
EUSEBE : 89, 97,
ETİENNE QUATREMERE : 12,
EPİSKOPOS MESROP : 111, 382, 384, 418, 606,
EŞKANİ : 3, 78,
EŞKANİLER : 20,

LE NORMANT : 110.
LEO : 185, 254, 380, 386, 440, 497, 498, 617, 618, 710.
LEON : 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 124, 490, 565.
LONDRA : 133, 218, 225, 240, 242, 244, 245, 246, 252, 253, 267, 270, 334, 371, 385, 386, 387, 431, 441, 451, 467, 491, 497, 499, 504, 543, 612, 635, 685, 687, 688, 689, 707, 715, 716, 719, 734 743.
LORD CECIL : 686.
LORD DERBY : 188.
LORD EVERSLEY : 425.
LORD HARDING : 686.
LORD GRANVİLLE : 411.
LORD GURZON : 686, 687, 710, 723, 726, 728, 729.
LORD KİMBERLY : 272, 297.
LORD SALİSBURY : 181, 247, 248, 249, 274, 332, 338, 411.
LORİ : 20.
LORİS MELİKOF : 551, 768.
LOZAN : 708, 713, 714, 715, 722, 723, 727, 729, 733, 739, 740, 741, 743, 744, 745, 747.
LUCULLUS : 46, 47, 98.
LUSAVORÇAGAN : 152, 153, 174, 186.
LYNCH : 90, 375.
LÜBNAN : 153, 184, 185, 219, 221, 239, 273, 297, 300, 391, 392, 443.
MACARİSTAN : 405, 627, 653 695.
MAHMUT NEDİM PAŞA : 333, 354.
MAKEDONYA : 44, 87, 92, 138, 405, 408, 409, 412, 414, 520, 525, 529, 543, 562, 627, 659.
MALATYA : 21, 140, 627.
MALAZGİRT : 76, 134, 230, 633.
MAMİKONYAN : 93, 95.
MAMKUN : 94.
MAMURETİLLÂZİZ : 139, 142, 145, 146, 298, 340, 341, 345, 346, 667, 670, 672.
MARAŞ : 21, 79, 139, 144, 488, 489, 490, 491, 493, 494, 495, 552, 607, 663, 667, 668, 678, 679, 695, 709, 711, 732.
MARC ANTOİNE : 48, 51.
MARCUS CRASUS : 47.
MARDİN : 19.
MAR IPAS KADINA : 3, 12, 13, 14, 15, 23, 24, 44.
MARZBANLAR : 66.
MAURİCE : 68, 69.
MAZDEİSME : 66, 67.
MED KRALI : 34, 38.
MEDYA : 37, 43, 48, 49, 51, 57, 92, 102, 109, 111.
MELİK NASIR : 85.
MEMLUKLAR : 83, 85.
MENGÜ HAN : 82.
MERSİN : 552, 553, 554, 568, 691.
MERUJAN : 62, 63.
MERZIFON : 465 466, 467, 468.
MEZPİN (NUSAYBİN) : 3, 23, 24, 45, 47, 48, 67, 96.
MEZOPOTAMYA : 16, 19, 22, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 57, 63, 71 73, 74, 85.
MIGIRDIÇ GARİPYAN : 527, 531.
MISIR : 11, 58, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 89, 132, 133, 135, 233, 367, 383, 413, 447, 449, 550, 562, 564, 581, 688.
MISIRLILAR : 8.
MİKAEL ÇAMİÇYAN : 8.
MİNAS ÇERAZ : 115, 241, 254, 266, 268, 269, 367, 369, 403, 451, 487.
MİTHRİDATE : 45, 46, 47, 50, 91, 92.
MOĞOL : 95, 108, 110.
MOĞOLLAR : 82, 108.
MOİLLET, Prof. : 10.
MONDROS MÜTAREKESİ : 657, 693, 701, 709, 713, 734, 736.
MOSKOVA : 113, 618.
MUAVİYE : 71, 72.
MURAT ÇAYI : 17.
MUSA BEY : 460.
MUŞ : 7, 11, 19, 63, 73, 74, 76, 78, 118, 122, 177, 421, 216, 230, 460, 461, 464, 476, 477, 478 522, 523, 541, 542, 581, 596, 607, 642, 672, 703, 730.
NABUKADNEZAR : 33.
NAHÇIVAN : 20, 74, 75, 628, 695, 709, 737, 753, 763.
NEMRUT : 116.
NERSE : 61.

NERSES : 62, 63, 64, 71, 213, 215, 240, 242, 244, 245, 250, 252, 253, 255, 256, 270, 271, 283, 763, 764,
NERSESYAN : 113, 444,
NERSES LAMPRONATSİ : 7,
NERSES ŞNORHALİ : 7, 81,
NİKOLAS : 214, 380, 602, 603,
NİĞDE : 144,
NİNEVA : 4, 12, 13, 14, 15, 22, 24, 30, 31, 32, 44,
N. MARR Prof. : 97,
NOBAR PAŞA : 9, 213, 220, 225, 240,
NORADUNKYAN : 722, 730, 731, 732, 733, 736, 739,
NUH : 12, 22, 25, 26, 40, 89, 428, 760,
NURYAN : 213, 214, 215, 216,
NUSAYBİN (NİSİBE) : 19,
ODYAN : 115,
OHANNES : 86, 173,
OHANNES KATAGİKOS : 32, 52, 125,
OHANNES SEMPAD : 75, 76,
OLTU : 695, 701, 705, 707,
ORDU : 677,
ORMANYAN : 367,
ORTA ASYA : 91,
OSMANLI : 149, 166, 170, 175, 181, 182, 184, 188, 192, 194, 199, 200, 226, 227, 229, 232, 234, 236, 241, 243, 249, 250, 251, 258, 259, 266, 268, 270, 271, 274, 284, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 307, 315, 319, 329, 330, 331, 333, 335, 336, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 377, 387, 389, 391, 397, 398, 399, 400, 402, 403, 405, 406, 410, 411, 414, 417, 422, 423, 425, 429, 442, 467, 476, 479, 480, 482, 488, 491, 492, 493, 495, 497, 499, 502, 505, 517, 549, 550, 568, 569, 573, 574, 575, 576, 578, 579, 581, 582, 583, 592, 593, 596, 600, 605, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 628, 636, 645, 648, 649, 652, 653, 657, 658, 660, 664, 667, 668, 669, 670, 673, 674, 675, 676, 678, 681, 684, 694, 697, 699,
OSMANLI BANKASI : 357, 389, 507, 508, 509, 515, 516, 518, 520, 749,
PAKARAD ŞAMPA : 45,
PAKRADUNİ : 46, 53, 55, 78,
PAKRADUNİLER : 6, 33, 129, 487,
PALU : 19,
PAN - İSLAMİSM : 534,
PAN İSLAVİZM : 186,
PART : 22, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 63, 64, 87, 89, 91, 100, 109, 110,
PARTLI : 4,
PARİS : 9, 16, 114, 151, 183, 217, 225, 240, 241, 242, 250, 332, 333, 334, 357, 358, 387, 449, 451, 543, 568, 569, 663, 664, 685, 702, 708, 710, 711, 712, 715, 716, 734,
PASİN : 57, 275, 450, 506, 643,
PATRİKHANE : 156, 157, 161, 162, 163, 164, 169, 170, 187, 188, 192, 195, 197, 204, 211, 216, 220, 238, 240, 241, 243, 246, 282, 284, 293, 296, 297, 370, 377, 386, 462, 470, 481, 482, 483, 490, 538, 556, 558, 574, 578, 581, 597, 678,
PAVSDOS PUZANTASİ : 5,
P. CAMBON : 327, 427, 469, 470, 484, 494, 495, 496, 686,
PEHLEVİ : 109,
PERSLER : 86,
PETERMAN : 10, 110,
PETERSBURG : 204, 210, 225, 240, 261, 272, 297, 332, 334, 338, 369, 371, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 383, 475, 533, 537, 589, 594, 606, 635, 757,
PETROGRAT : 92, 498, 636,
POİNCARE : 715,
PONTOS : 23, 45, 49, 51, 58,
PORTAKALYAN : 422, 451, 499,
PRENS GALİTZİN : 371, 375, 427,
PRENS GORÇAKOF : 184, 201, 202, 218, 219, 241,
PRENS LEON : 184, 185, 466,
PRENS LOBANOF : 273, 332, 338, 380, 634,
PRENS SABAHATTİN : 548, 550,
PRO ARMENİA : 368, 369, 422, 451, 543, 546,

PRUSYA : 212, 629.
PUZANT : 105.
RADLOFF : 94.
RAFAEL BADGANYAN : 114.
RAFFİ : 113, 114, 270, 423, 424.
RAMGAVAR : 581, 596.
RENE VERNONT Prof. : 107.
REVAN : 21.
ROBERT COLLEGE : 455.
RODOS : 100.
ROMA : 13, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61 62, 63, 65, 70, 72, 84, 86, 87, 89, 96, 97, 98, 104, 113, 117, 118, 120, 124, 125, 126, 127, 128, 218, 225, 451, 627, 740.
ROMANYA : 131, 133, 136, 138, 175, 232, 233, 271, 521, 592, 610, 627, 716.
RUM : 120, 129, 134, 137, 149, 161, 175, 230, 238, 246, 253, 415, 468, 526, 560, 627, 628, 659, 696, 710, 715.
RUMELİ : 180, 182, 188, 193, 194, 195, 199, 201, 203, 225, 238, 270, 291, 294, 398, 408, 409, 569, 579, 697.
RUMKALE : 83.
RUPEN : 78, 79, 80, 81, 487, 607, 618.
RUPİNA FAYN : 527, 528, 530.
RUPİNYANLAR : 7, 80, 84, 85, 86, 115, 130, 487, 551.
RUSÇUK : 234.
RUSYA : 107, 108, 110, 114, 115, 131, 132, 133, 135, 138, 172, 177, 182, 183, 184, 186, 197, 198, 199, 202, 208, 209, 210, 213, 217, 218, 221, 225, 230, 236, 239, 241, 242, 245, 247, 250, 252, 258, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 284, 296, 297, 327, 328, 329, 330, 332, 335, 336, 338, 340, 354, 355, 357, 358, 365, 367, 370, 375, 376, 377, 380, 381, 382, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 398, 399, 400, 403, 405, 416, 417, 421, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 430, 431, 440, 441, 442, 446, 447, 451, 456, 458, 459, 461, 473, 478, 497, 498, 499, 500, 507, 522, 525, 540, 545, 546, 547, 574, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 609, 610, 611, 612, 613, 615, 616, 621, 624, 628, 629, 631, 633, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 644, 648, 677, 682, 683, 700, 702, 714, 737, 741, 757, 759, 762.
SABAHGÜLYAN : 573, 607, 608.
SAFFET PAŞA : 213, 214, 215, 216.
SAHAK : 111, 112 122.
SAHAK PAKRADUNİ : 14, 65, 66, 72, 111, 112.
SAINT MARTIN : 9, 17, 18, 20, 102.
SAİT HALİM PAŞA : 400, 403, 413.
SAİT PAŞA : 284, 340, 354, 482.
SAMATYA : 152, 508.
SAMİLER : 99, 107, 108.
SAMUEL FAYN : 525, 530.
SANADRUG : 52, 53, 60, 92.
SANDALCIYAN : 100.
SAN REMO : 659, 687, 688.
SARIKAMIŞ : 701.
SARKİS MİNASYAN : 598, 599.
SARUHAN : 151, 176, 185, 187, 211, 240.
SASANİLER : 6, 11, 57, 69, 626.
SASUN : 17, 73, 296, 298, 304, 304, 361, 404, 454, 471, 472, 473, 475, 476, 479, 502, 520, 521, 522, 523, 535, 610, 617, 618, 691.
SAYCE, Prof. : 106.
SAZANOF : 380, 381, 383, 385, 388, 416, 635, 638, 640.
SEBUH : 116, 121, 523, 524.
SELAHATTİN EYYUBİ : 81.
SELÇUKLULAR : 7, 75, 78, 80, 487, 627.
SELANİK : 186, 286.
SELEFKÜSLER : 42, 43, 97, 102.
SEMİRAMİS : 30, 31, 32, 37, 90.
SEMPAD : 54, 55, 71, 72, 524.
SEMBAD (PAKRADUNİ) : 69, 73, 74, 75, 83, 84.
SENEKERİM : 76, 77.
SERVER PAŞA : 213, 214.
SERVİCEN : 206, 208.
SEVR ANTLAŞMASI : 659, 660, 676, 680, 704, 705, 706, 707, 708, 712, 716, 718, 719, 735, 744.
SEYM : 645, 648, 649, 650, 651, 652.
SIRBİSTAN : 187, 283, 258, 552.
SIRPLAR : 187, 255.

SIVAS : 21, 75, 77, 139, 140, 142, 146, 216, 234, 287, 296, 298, 341, 356, 390, 400, 402, 465, 531, 532, 581, 603, 609, 637, 670, 677, 678, 679, 695, 696, 698.
SIVASLI MİHİTAR : 113, 151.
SIVASLI MURAT : 522, 523, 536.
SİCİLYA : 85.
SİGOYORTİ : 33, 38, 39, 41.
SİİRT : 227, 231, 471, 687.
SİR BYKENEN : 635, 636.
SİR EDGAR VİNCENT : 513, 514, 516.
SİR EDVARD GREY : 387.
SİR MARK SYKES : 635 ,636, 637.
SIR PHİLİP CURRİE : 272, 336, 338, 355, 442, 475, 485, 493.
SİR HORAC ROMBOLD : 730, 731, 732.
SİS : 82, 83, 86, 137, 422, 491, 551, 679, 710, 711, 732.
SİSSAGAN : 30, 74.
SİSSAK : 29.
SİYUNİK : 20, 21, 29.
SOFYA : 525, 531.
SURİYE : 11, 16, 18, 44, 47, 52, 53, 70, 71, 84, 85, 101, 121, 123, 135, 137, 139, 271, 377, 620, 626, 634, 659, 662, 684, 712, 719, 720, 723, 732, 748.
SUDAN : 135.
SULTAN ABDÜLAZİZ : 186.
SULTAN II. ABDÜLHAMİT : 181, 186, 199, 357, 364, 511, 528, 538, 539, 547, 548, 552, 553, 560, 561, 569, 575, 578, 613, 614, 623, 665, 737.
SULTAN ABDÜLMECİT : 151 182, 211, 341, 351, 470.
SULTAN II. MAHMUT : 150, 481.
SULTAN III. SELİM : 150.
SÜRENYAN : 378, 379, 380.
SÜRÜÇ : 19.
SÜRYANİ : 4, 11, 12, 23, 51, 96, 102, 558, 710.
STEPAN ASLANYAN PAŞA : 213, 214, 215, 216.
ŞABUH (ŞAPUR) : 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 75, 87, 93.
ŞAHNAZARYAN : 78, 79.
ŞAKİR PAŞA : 341, 342, 365, 366.
ŞAM : 72, 561.
ŞAMRAM : 111, 117.
ŞARA : 29.
ŞARUR : 21.
ŞAVŞAT : 20.
ŞİRAKLI ANANYA : 6.
ŞÖREGEL : 21.
ŞUŞİ : 20.
TAHRAN : 138.
TALAT PAŞA : 620, 621, 622.
TALURİ : 298, 304, 474, 475, 476, 477, 521, 522.
TARABYA : 515, 516.
TAŞNAKSAGAN : 381, 452, 453, 486, 503, 618, 706, 707, 748.
TAŞNAKSUTYUN : 357, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 375, 381, 382, 383, 388, 417, 418, 423, 431, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 458, 472, 487, 499, 504, 507, 508, 509, 511, 520, 521, 523, 525, 528, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 544, 550, 554, 565, 566, 569, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 587, 588, 589, 590, 592, 593, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 607, 608, 611, 613, 615, 617, 618, 619, 634, 645, 649, 650, 654, 676, 681, 701, 702, 705, 707, 739, 748.
TATARLAR : 85, 91.
TATVAN : 524.
TAYLERYAN : 620, 621, 625.
TEBRİZ : 20, 138, 149, 452.
TERAKKİ : 550.
TERCAN : 18, 152, 610.
TESELYA : 100, 627.
TEVKİF PAŞA : 296, 667.
TİFLİS : 95, 113, 114, 132, 174, 197, 199, 254, 371, 372, 373, 374, 376, 379, 382, 417, 423, 431, 441, 444, 450, 453, 525, 531, 537, 540, 564, 581, 585, 587, 592, 599, 604, 606, 612, 629, 648, 649, 650, 662, 677, 679, 756.
THEODOSE : 62, 63, 65, 87.
TOKAT : 21, 465, 466.
TOMAS ARZRUNİ : 7, 626.
TOMAS TERZİYAN : 115.

TOMAYAN : 13, 80, 208, 423, 464 465, 466, 467, 469,
TOPCIYAN : 177, 269,
TORGOM : 24, 25, 26, 40,
TORKOM : 525, 526, 527, 528, 531, 646,
TOROS : 30, 81, 83, 84, 466,
TOROS DAĞLARI : 9, 17, 78, 80, 379, 489, 638, 678, 693,
TORTUM : 20,
TOVIN : 6, 60, 68, 71, 72, 122, 626,
TRABLUSGARB : 579, 596,
TRABZON : 18, 76, 139, 140, 142, 143, 152, 227, 356, 366, 367, 400, 403, 426, 427, 439, 441, 442, 449, 450, 459, 581, 604, 648, 649, 651, 660, 668, 671, 672, 675, 677, 678, 679, 687, 703,
TRAKYA : 45, 99, 627, 659, 669, 670, 696, 699, 715,
TRANSILVANYA : 136, 138, 627,
TRUŞAK : 368, 369, 440, 447, 449, 451, 507, 530, 531, 540, 541, 550, 565, 569, 578, 581, 615,
TUNA : 101, 261,
TUNUS : 233,
TURHAN PAŞA : 340, 483,
TWERDO KHLEBOF : 620, 646,
TÜRK : 94, 95, 107, 110, 137, 151, 175, 181, 184, 191, 192, 193, 196, 198, 199, 204, 213, 216, 226, 230, 232, 235, 276, 277, 278, 279, 280, 361, 362, 366, 386, 399, 409, 412, 415, 418, 424, 426, 427, 434, 436, 443, 445, 453, 455, 462, 470, 471, 477, 479, 493, 497, 504, 519, 520, 523, 533, 534, 535, 536, 538, 539, 542, 546, 561, 566, 578, 582, 584, 588, 595, 598, 602, 606, 609, 617, 618, 621, 623, 624, 625, 629, 630, 636, 644, 645, 646, 650, 653, 657, 658, 659, 665, 668, 669, 670, 674, 675, 677, 682, 685, 687, 693, 694, 699, 701, 704, 706, 707, 708, 710, 713, 714, 736, 739, 740, 758,
TÜRKİYE : 108, 114, 115, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 140, 158, 159, 175, 177, 180, 182, 183, 184, 187, 189, 190, 193, 197, 200, 201, 202, 205, 216, 219, 226, 227, 232, 234, 236, 237, 238 239, 240, 243, 244, 246, 251, 252, 253, 262, 263, 264, 266, 270, 271, 272, 273, 283, 358, 360, 367, 370, 375, 376, 377, 378, 380, 383, 384, 385, 388, 395, 398, 399, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 417, 421, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 430, 431, 434, 439, 440, 442, 445, 450, 452, 456, 460, 496, 497, 498, 499, 503, 504, 505, 506, 521, 522, 534, 540, 542, 543, 544, 546, 547, 552, 560, 563, 573, 574, 575, 580, 582, 584, 586, 588, 590, 593, 595, 597, 598, 599, 600, 602, 604, 605, 610, 613, 615, 620, 621, 623, 624, 632, 633, 634, 635, 636, 638, 639, 640, 641, 642 ,643, 645, 647, 648, 650, 652, 654, 660, 661, 663, 666, 675, 676, 677, 680, 681, 682, 683, 684, 687, 688, 689, 699, 700, 702, 704, 708, 709, 713, 716, 717, 719, 724, 728, 739, 740, 749, 750, 758, 759, 768,
TÜRKMEN : 85, 104, 137, 281, 488,
TÜRKMEN ÇAYI : 602, 627, 765, 766
TÜRKİSTAN : 60, 136,
UDİ : 20,
URFA : 7, 19, 53, 70, 139, 144, 487, 668,
URMİYE GÖLÜ : 17,
URARTU : 90, 101, 102, 105, 110,
ÜSKÜDAR : 422, 478, 481, 508, 509,
VAHAKN : 37, 42, 46, 111, 117, 118, 119,
VAHAN : 37, 524, 618,
VAHDETTİN : 658, 693,
VAGARŞ : 57, 68,
VAGARŞABAT : 21, 46, 92, 125, 590, 653, 760,
VAGARŞAK : 3, 8, 14, 15, 23, 24, 44, 45,
VAGARŞAK II. : 63, 78,
VAMBERİ : 133, 134, 135,
VAN : 20, 31, 68, 71, 73, 76, 78, 95, 105, 118, 138, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 225, 227, 230, 232, 243, 274, 284, 287, 294, 296, 298, 307, 340, 341, 345, 346, 356, 357, 365, 366, 390, 397, 401, 402, 403, 421, 422, 430, 431, 439, 442, 450, 464, 470, 473, 480, 487, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 523, 541, 542, 552, 581, 604, 607, 609, 610, 619,

620, 629, 631, 632, 637, 665, 667, 670, 672, 677, 679, 687, 703, 723, 730,
VAN GÖLÜ : 17, 19, 28, 31, 104, 107, 109, 524, 629, 703,
VARANTYAN : 150, 151, 370, 423, 443, 450, 452, 472, 503, 534, 535, 562, 583,
VARTAN : 521, 522, 525, 536,
VARTAN MAMİKONYAN : 6, 67, 68, 92,
VASPURAGAN : 19, 20, 21, 75, 506, 567, 618, 619,
VATİCAN : 125,
VENEDİK : 114, 151, 153, 716,
VENİZELOS : 686, 692, 726,
VERAGAZ MİYAL HINÇAK : 581, 596, 676,
VİŞDASB : 101, 102,
VİYANA : 182, 270, 527, 542,
VORONZOF - DAŞKOF : 376, 377, 380, 382, 383, 416, 418, 537, 583, 587, 593, 601, 602, 603, 624, 631, 633,
VRAM (BEHRAM) : 65, 66, 68,
VRAMŞABUH : 64, 65, 111,
VRAM ŞABUH KENDİRYAN : 526, 527, 528, 530, 531,
VOSTİGAN : 78,
YASEF : 12, 22, 24, 25, 40, 89, 90,
YEGİŞE VARTABET : 6,
YEMEN : 377,
YERVANİ : 97,
YERVANT II. : 53, 54,
YEŞİLIRMAK : 17,
YEZDECERD II. : 6, 65, 66, 67, 68, 92,
YEZİD : 73, 254,
YOZGAT : 466,
YUNAN : 5, 7, 11, 34, 89, 90, 99, 103, 109, 110, 112, 118, 207, 253, 255, 367, 596, 658,
YUNANCA : 3, 4, 7, 13, 15, 23, 24, 53, 57, 62, 100, 105, 112,
YUNANİSTAN : 6, 45, 106, 112, 136, 138, 260, 428, 520, 704, 713, 720,
ZARE HAÇİKYAN : 528,
ZARMANUHİ : 488,
ZAROPYAN : 466,
ZARUHİ : 525,
ZAVARYAN : 381, 388,
ZAVEN : 685, 690, 711,
ZAVRİYAN : 525,
ZAZA : 230, 231, 243, 471,
ZENON : 49, 123,
ZENOP KLAG : 5,
ZERDÜŞT : 31,
ZEUS : 46, 118,
ZEYTUN : 184, 185, 186, 210, 255, 306, 342, 356, 390, 422, 423, 487, 488, 489, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 502, 514, 551, 607, 609, 610, 611, 618, 619, 637, 711,
ZİLE : 21,
ZİVİN : 450,
ZIYA PAŞA : 332,
ZOHRAP : 598, 599,
ZOR : 450,
ZOVASAR : 524,
ZÜLKADİR OĞULLARI : 488,
ZÜRİH : 451.

AHMET ESAT URAS 1298 (1882) tarihinde Amasya'da doğdu. 1 Ocak 1957 yılında Ankara'da öldü. Babası Hacı Nuri Bey, Annesi Fatma Nevber hanımdır.

Öğrenimini Fatih Askeri Rüştiyesi, Vefa İdadisi ve Mekteb-i Mülkiyeyi Şahane, bugünkü adı ile Siyasal Bilgiler Fakültesinde tamamladı. Çeşitli idari görevlerde, kaymakamlıklarda bulundu. 1920 yılında Mustafa Kemal tarafından Ankara'ya çağırılarak Emniyeti Umumiye Müdürlüğüne getirildi. Lozan Barış Andlaşması görüşmelerinde Türk heyetinde görevliydi. 1923 yılında siyasi hayata atıldı ve Amasya Milletvekilliğine seçildi. 1950 yılında Partisinden istifa ederek siyasi hayattan çekildi. Bu tarihten itibaren bilimsel araştırma ve yayınları ile dikkati çekti. Fransızca, İngilizce, Rumca, Arapça, Farsça, ermenice biliyor ve bu dilleri çok iyi kullanıyordu. III. rütbeden Osmani ve Donanma Madalyaları ile T.B.M.M. nin kendisine verdiği İstiklal Madalyası ile ödüllü.

Çeşitli dillere çevrilmiş «Ermeni Mezalimi», Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi», «Paşalar ve Çingeneler Üzerinde bir etüd» adlı eserlerin yazarıdır. Ayrıca, Türk Tarih Kurumu'nun yayımladığı «Türk Tarihinin Ana Hatları» eserinin hazırlanmasında çalışmıştır. «Tahmas Kulu Han'ın Tevarihi», «Rusçuk Ayanı Mustafa Paşanın Hayatı ve Kahramanlıkları», dört ciltlik «Moğol Tarihi» eserinin ikinci cildinin ve «Nigbolu Haçlılar Seferi» adlı eserlerin Türk diline kazandırıcısıdır. Hazırladığı ve yayımlıyamadığı «Dışı Tarihçe», «Yezidiler», «Alevilik ve Bektaşilik Üzerinde Etüdler» adlı eserlerin de yazarıdır.

Büyük vatansever ve ülkücü Esat Uras, hayatı boyunca ciddi çalışmaları, aldığı görevlerdeki başarısı ve bilimsel araştırmaları ile siyasi, idari ve yayın tarihimizin unutulmaz simalarından biridir. Belgelere dayanarak yaptığı çalışmalar günümüzde örnek modelliğini ve tazeliğini kaybetmemiştir. Batı ve Doğu ülkeleri ve başkentlerindeki ilişkileri, kişiliğinin verdiği üstün yetenekleri onun Türk Milletinin daima yürekten anacağı bir evladı olmaktan da öteye insanlık tarihinin daima yer vereceği bir yazar, bir araştırıcı ve kendi konularında bir uzman olduğunu kanıtlamaktadır. Eserini yeniden yayımlarken (Belge Yayınları) Uras'a karşı, Türk Milletine karşı görevini yerine getirmektedir.

Fiyatı 50 Lira

2 500,00